ERDÉLY TÖRTÉNETE

1606-TÓL 1830-IG

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ERDÉLY TÖRTÉNETE

1606-TÓL 1830-IG

ERDÉLY TÖRTÉNETE

HÁROM KÖTETBEN

FŐSZERKESZTŐ

KÖPECZI BÉLA

SZERKESZTŐK

MAKKAI LÁSZLÓ, MÓCSY ANDRÁS
SZÁSZ ZOLTÁN

A SZERKESZTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT

BARTA GÁBOR

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

ERDÉLY TÖRTÉNETE

MÁSODIK KÖTET

1606-TÓL 1830-IG

SZERKESZTETTE

MAKKAI LÁSZLÓ

SZÁSZ ZOLTÁN

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1986

A KÖTET SZERZŐI

PÉTER KATALIN
TRÓCSÁNYI ZSOLT
R. VÁRKONYI ÁGNES

A MELLÉKLETEKET SZERKESZTETTE

SZÁSZ ZOLTÁN

KÉPSZERKESZTŐ

Szvoboda Gabriella

AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT ÉS TÉRKÉPEKET RAJZOLTA

Palovics Lajos

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1986

PRINTED IN HUNGARY

V. A FEJEDELEMSÉG VIRÁGKORA (1606—1660)

1. A NAGYHATALMAK TEHETETLENSÉGE

A SZABAD FEJEDELEMVÁLASZTÁS

A Bocskai halálával megürült fejedelmi székért nagy versenyfutás indult. Az önjelöltek többsége a színfalak mögött működött, a nyilvánosság kizárásával igyekeztek maguknak támogatást szerezni. A dolog odáig fajult, hogy az 1607. január 22-i kolozsvári országgyűlés törvényt is hozott az ügyben: a kormányzó „találja meg" azokat az urakat, akik „magoknak... pártot keresnek", hogy hagyjanak fel az ilyen titkos cselszövésekkel. Majd a fejedelemválasztó országgyűlésen lépjenek fel nyíltan.[1] Az artikulus többek „titkos ügyködésé"-ről szól, de tulajdonképpen két jelölt ellen irányul. Az egyik Báthori Gábor, a másik Homonnai Bálint.

Báthori Gábor, az 1594-ben elmenekült somlyói Báthori István fia, a Szatmár megyei Ecsed komor várából figyeli az erdélyi eseményeket. Itt nevelkedett korai árvasága óta, távoli rokona, ecsedi Báthori István udvarában.

Most, Bocskai halála után azonnal színre lépett. Még mielőtt az illetékesek jelentették volna a Portán a fejedelem halála hírét, 1607. január 2-án már ment az ő levele. Az új nagyvezírt, Murád pasát nem ismeri név szerint, de túláradó kedvességgel szólítja meg: „Tekintetes nagyságos uram, nekem jó akaró uram és apám helyett édes apám." Aztán olyat kíván, amit vér szerinti apja bizonyosan nem tudott volna elintézni: vegye rá Murád a szultánt, hogy neki adja az erdélyi „vajdaságot". A távoli ős, Báthori István király érdemeibe kapaszkodik, annak a Porta iránt tanúsított „tökéletes és állhatatos hűségét" emlegetve kéri a fejedelemséget, „mivel hogy vérszerént is engemet illet" — teszi hozzá hetykén. A nagyvezír útján üzeni a szultánnak: „mind országostul fejem fennállásáig... híven akarok szolgálni". A levélből úgy tűnik, mintha Konstantinápolyra bízna mindent: „bizonyos emberétől parancsoljon, hogy tőlem hallgasson" Erdély — írja.[2]

---

[1] EOE 5. 443.

[2] TMÁO I. 58—59.

A valóságban azonban a közvéleményre is adott. Nem annyira ugyan, hogy maga járt volna a dolog után. Nem: Báthori Gábor nem ment a fejedelemségért személyesen Erdélybe, de megbízta egyik bizalmasát, az erdélyi törökös párt kiválóságát, Bethlen Gábort, akivel még Bocskai környezetében ismerkedett meg. Ő tevékenykedett Báthori érdekében. Rákóczi kormányzó Bethlent a „titkos ügyködés" ellen hozott törvény megfogalmazása után négy nappal börtönbe is vettette. Báthori ügye ezzel nagy csapást szenvedett, azonban csak néhány hónapra vonult vissza, pedig a Portáról sem kaphatott biztatást. Nem maradt ugyan fenn Murád pasa nagyvezír Báthori Gáborhoz küldött válasza, ha jött egyáltalán, de egész Magyarország ismerte a másik jelölthöz, Homonnai Bálinthoz érkezett szultáni levél tartalmát.

„Felséges elmém elhatározásához képest — írta a szultán Homonnainak — méltónak ítéltelek arra, hogy ... István király helyét halála napjától kezdve betöltsed s Erdély és Magyarországok királya légy."[3] Az ügyet Konstantinápoly lezártnak tekinti: már a szultáni megerősítő iratok és a fejedelmi jelvények is elmentek. Ehhez képest aligha várhatta más a Porta támogatását. Homonnai Bocskai István akaratából kapta ezt a nagy kegyet, aki végrendeletében hagyta őt utódjának. A néhai fejedelem igen nagyra becsülte a fiatal főurat, mert az, a királyi Magyarország egyik legelőkelőbb famíliájának tagja, az elsők között csatlakozott a hajdúk segítségével indított mozgalmához. Bálint azonban soha nem hivatkozott ősei érdemeire, holott majdnem olyan joggal tehette volna, mint Báthori Gábor, mert családja számon tartott rokonsága volt az utolsó nemzeti királyt és az első erdélyi fejedelmet adó Szapolyai famíliának. Arról azonban soha nem esett szó. A megboldogult fejedelem végrendeletét végrehajtó bizalmasok tájékoztatták a testamentum rendelkezéseiről a Porta urait, azok tudomásul vették Bocskai István szándékát Homonnai fejedelemségéről — más hivatkozási alapra nem volt szükség.

Erdélyben viszont óriási felháborodást keltett Homonnai fellépése. A rendek sarkalatos joguknak tekintették a fejedelemválasztás szabadságát, és minthogy Bocskai végrendelete ezt sértette, a legélesebben szembefordultak teljesítésének még csak a gondolatával is.

Az ellenállást Rákóczi Zsigmond szervezte, a kormányzó, aki még Bocskai István fejedelemmé választásakor kapta hivatalát; Erdély ügyeit vitte a távollevő uralkodó nevében. Ő maga sem volt erdélyi, ahogyan Báthori Gábor és Homonnai Bálint is a királyi Felső-Magyarországon volt birtokos, itteni működése azonban jó kapcsolatba hozta a fejedelemségbeli politikusokkal. Nem tartották őt különösen nagy képességű államférfinak, mégis, a maga módján igen tehetséges lehetett. Azon kevesek közé tartozik ugyanis, akik a 16—17. század fordulóján kínálkozó lehetőségeket a legmesszebbmenően kihasználva, köznemesi sorból az arisztokráciába küzdötték fel magukat. Amikor erdélyi kormányzó lett, gazdag feleségével és két alig kamasz fiával költözött a fejedelemségbe új teendői ellátására. Itt éppen olyan pontosan mérte fel a helyzetet, ahogy valószínűleg élete minden szakaszában könnyen tájékozódott. Azonnal a két szomszéd román vajdaságra és a kincstári birtokokra terelődött a figyelme. A külkereskedelem lehetőségeinek biztosításával, az államháztartás eszközeinek számbavételével volt éppen elfoglalva, amikor Bocskai halálhírét vette. Mintegy magától értetődően lett belőle trónkövetelő.

---

[3] TMÁO I. 60—62.

Támogatást azonban Rákóczi Zsigmond nemigen remélhetett. A Porta Homonnai mellé állt, a nagy családi tradíciók Báthori Gábort emelték — Rákóczi senkire, semmire nem számíthatott. Az erdélyi rendek szemében azonban éppen ezek miatt a negatívumok miatt lett kívánatos jelölt. Ezek tették lehetővé, hogy mint a rendek képviselője lépjen fel: mivel mások nem segítették, az ő emberük volt. Nem kevés volt a helyzeti előnye sem: ő volt benn Erdélyben, míg más jelöltek kívülről törekedtek a fejedelemségre. Homonnai és Báthori Gábor soha nem laktak az országban, most sem voltak jelen. Homonnai Kassán szervezte Bocskai István temetésének előkészületeit. Úgy számított, hogy a fejedelem koporsóját kísérő menettel jelenik majd meg Erdélyben. Báthori pedig előbb ugyancsak a menetben volt, majd hazatért Ecsedre.

Rákóczi Zsigmond velük szemben belülről szervezkedett. Kezdetben azonban úgy tűnt, semmi nem sürgeti Bocskai István megüresedett trónjának betöltését. Az 1607. januári kolozsvári országgyűlés még nem is tett semmit ebben az ügyben. Egyszerűen megerősítette Rákóczit kormányzói hivatalában, és kimondta, hogy új uralkodót majd csak a fejedelem temetése után választanak.

Ekkor azonban váratlan fordulat következett: megérkezett Mátyás főherceg, magyarországi királyi kormányzó levele. Ebben felszólította a fejedelemség rendjeit, hogy egyelőre ne tegyenek semmit, várjanak a választással, míg Rudolf — a bécsi béke értelmében — a teendőkről nem intézkedik. Az 1606-ban kötött béke semmilyen rendelkezése nem utalt azonban arra, hogy a királynak bármilyen joga lenne az erdélyi fejedelem választásánál. Mivel a bécsi béke intézkedéseinek végrehajtása Bocskai fejedelem eltávozása előtt el sem kezdődött, semmi nem történt a Bécsben fogalmazott szerződések pontjainak megvalósításáért. Mátyás főherceg leveléből most az is kiderült, hogy Erdély különállását sem tekinti az 1606-os megállapodásokkal lezártnak.

A manőver azonban nem sikerült, mert még mielőtt bárki beavatkozott volna, a maga állította határidőt, a temetést is megelőzve, 1607. február 9-én az erdélyi országgyűlés fejedelemmé választotta Rákóczi Zsigmondot. Ezzel a választással kész helyzetet teremtettek: a rendek mind a bécsi udvar, mind a török Porta határozott szándékával szemben döntöttek a sorsukról. És úgy tűnt, hogy a szerződések betűit valósággá alakították, az újra független Erdély első önálló akciója sikerült. Mert óriási felzúdulás fogadta ugyan a fejedelemségen kívül Rákóczi hatalomra kerülését, igazi nehézséget azonban senki nem támasztott.

A HÁBORÚ ELŐL KITÉRŐ POLITIKA

Mindenki egy újabb fegyveres konfliktus kirobbanásától reszketve figyelte az eseményeket.

Legtovább mégis talán a Porta ment a magyarországi béke őrzésében, mert a legnagyobb sérelmet Konstantinápoly hagyta megtorlatlanul. Rákóczi megválasztásakor ugyanis már az ország határánál volt Musztafa aga, aki Homonnai Bálintnak a szultáni athnamét és a fejedelmi jelvényeket hozta.

Rákóczi Zsigmond azonban levélben tudatja vele, hogy nem Homonnait, hanem őt választották, „minthogy az országnak szabadsága vagyon arra”.[4] Nem tudhatni, mi volt a következő lépés — a kortársak mindenesetre megvesztegetésről beszéltek. A tény az, hogy mire Musztafa aga beért, az ünnepélyes athnaméban a Homonnai név helyett Rákóczi Zsigmondé volt olvasható. A másikat kivakarták.

E sajátos eljárásnak mégsem lett politikai következménye. Konstantinápoly gyakorlatilag ellenvetés nélkül tudomásul vette saját jelöltje félreállítását és Rákóczi Zsigmond fejedelemségét. Pedig Rákóczi komoly ellenakciótól tartott; megelőzésére óriási áldozatokat is vállalt volna. Abban a levelében, amelyben közli Murád pasa nagyvezírrel, hogy az erdélyiek régi szabadságuk értelmében őt választották, felajánlja a tizenöt éves háború legnagyobb török veszteségének kiegyenlítését: ha a Porta lemond Homonnai támogatásáról, visszaadja Lippát és Jenőt. A hosszú háborúban erdélyi kézre került két fontos vár átadásáról Bocskai alatt is lehetett szó, Rákóczi ugyanis elődjére hivatkozva teszi nagy horderejű ígéretét.

A Porta válasza azonban meglepő. Murád pasa vitatja ugyan a sokat emlegetett szabad fejedelemválasztási jogot, mert „az erdélyiek kardot vonván, elrontották az athname hitlevelet”, Rákóczi Zsigmond mégis megmaradhat fejedelemségében. A nagyvezír mondanivalójának lényege: csináljanak az erdélyiek, amit akarnak, csak háború ne legyen. Lippát és Jenőt kifejezetten visszautasítja: „egyéb jó akaratokat mi nem kívánjuk, csak hogy az hatalmas császárnak ... hívek legyetek...”[5]

Alighanem itt van az 1607-es politikai helyzet kulcsmondata: „háborúságot ne szerezzetek”. A Porta tudomásul veszi szándékainak meghiúsulását, elhárítja a zsitvatoroki béke kiigazításának ajánlatát is, csak háború ne támadjon az erdélyi fejedelemség miatt.

---

[4] TMÁO I. 64.

[5] Uo. 68—71.

És a hadakozás elkerülésének szándéka mozgatja a királyi magyarországi politikát is. Egészen 1607 áprilisáig Homonnai Bálint a magyar urak és a királyi kormányzat közös jelöltje. Tárgyalások egész sorát folytatják vele. Mátyás főherceg bizalmasai, majd a felső-magyarországi megyék Kassára összehívott részgyűlése igyekszik rávenni arra, hogy Rákóczi Zsigmonddal „kiegyezve" a fejedelemséget átvegye. Családi kapcsolatukra hivatkozva — Homonnai Rákóczi Zsigmond veje volt — közvetítenek közöttük. Hol a fejedelmet, hol a fejedelemségre törő főurat biztatják az ügy békés rendezésére. Ilyen megoldás elől azonban mindketten elzárkóznak. Rákóczi ragaszkodik szerzett jogához, Homonnai pedig valamilyen radikális megoldást sürget, de Erdélybe még csak be sem utazhatott.

1607 áprilisában aztán megváltozott a hangulat körülötte: Báthori Gábor felajánlkozott Mátyás főhercegnek. Az erdélyi fejedelemségért cserébe a katolicizmus védelmét ígérte, még saját áttérését is kilátásba helyezte. A tárgyalásokat Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány viszi, akit Báthori vonzó egyénisége elkápráztat. Kiváló fiatalember, természetes adottságaival kivételes jelenség a magyarok között — írja róla Mátyásnak. Támogatását Homonnaival szemben a legmelegebben ajánlja.

1607 áprilisára Báthori Gábor ezek szerint legalábbis utolérte Homonnait a Mátyás főherceg körül politizálók kegyeinek hajszolásában. Kettejük versenyfutását azonban nem Bécsben, nem is Konstantinápolyban, sőt egyáltalán nem a magasabb politika szféráiban, hanem a hajdúk táboraiban döntötték el.

BÁTHORI GÁBOR A HAJDÚK ÉLÉN

A hajdúk között még most, 1607 tavaszán sem volt nyugalom, mert szabadságaik, letelepedésük garanciája mintha Bocskaival sírba szállott volna, semmilyen intézkedés nem történt a kielégítésükre. Békétlenségük emiatt mint közelgő vihart jelző égzengés kísérte az eseményeket. Tulajdonképpen érthetetlen is, hogy az újabb háborútól minden tagjában reszkető ország miért nem tudott hathatós megoldásokat keresni a lecsendesítésükre. Pedig egyáltalán nem volt titok az elégedetlenségük, és az is nyilvánvaló lehetett, hogy a magyarországi helyzet rendezésének feltételeit egyelőre ők diktálják.

A Bocskaitól visszaszállt területek átvételére kiküldött biztosok minduntalan küldték a sürgetést Bécsbe a hajdúk pénzéért, sőt, jóformán az egész ország erről levelez, megoldást azonban nem találnak sem itthon, sem a főherceg udvarában. Pedig nem sokról volt szó: Bocskai István 45 ezer forintot ígért a zsoldjukra. Készpénz azonban 1607 nyomorúságos évében gyakorlatilag nincsen Magyarországon. Ha pedig mégis lenne, nem a hajdúk részesednek belőle. A néhai fejedelem után maradt 27 ezer forintot a hangsúlyozottan egyszerű temetésre költötték, és feltételezhető, hogy más pénzek is mentek a szorongató helyzetben feleslegesnek tűnő célokra.

A hajdúk mozgolódása 1607 áprilisában kezdődött. Ekkor azonban még alig látszanak a körvonalai. Mátyás főherceg ugyan többször is fenyegeti vele Rudolfot. Több ezer hajdú Homonnai mellé állt, aki még magasabbra tör, mint maga Bocskai, tudatja fivérével 1607 áprilisában. Nehéz lenne azonban eldönteni, vajon igazat ír-e, vagy csak a maga ügyében, Rudolf lemondásra bírása céljával túlozza el a magyarországi helyzet veszedelmességét. Valami bizonyára volt, mert a főherceg Rákóczi Zsigmonddal is érintkezésbe lép, s egy levélben, amelyben Rákóczit segítségre szólítja Homonnai és a hajdúk ellen, azt is közli vele, hogy elismeri Erdély kormányzójának. Az ötlet világosan illeszkedik Mátyásnak a bécsi béke eredményeit megsemmisíteni szándékozó manőversorozatába. Ha Rákóczi hajlandó magát nem fejedelemnek, hanem a királyi kormányzó által elismert helytartónak tekinteni, a koronától független Erdély léte megpecsételődött. A kísérlet azonban, éppen úgy, mint a fejedelemválasztás előtti, nem sikerült.

Mátyás főherceg manipulációi aztán 1607 őszén hirtelen megszakadtak. Kiderült, hogy a hajdúkat már nem lehet egyszerűen eszközként, mozgalmukat pedig ürügyként használni.

A kezdeményezés Nagy András hajdúgenerálistól indult. Az ő emberei keresték fel Ali budai pasát valamikor október közepe tájt, mikor pedig hazatértek, „csoportonként egybegyülekezvén mezőre szállottak volna ki, s mindeneket újobban magukhoz esküdtetvén, mind naponként többülnének" — ad hírt a kezdődő felkelésről Rimay János Illésházynak 1607. november közepén.[6] Az általában jól tájékozott tudós politikust azonban most cserbenhagyta minden államférfiúi éleslátása. Senki nem érti, nem tudja — töpreng ugyanis a levélben —, milyen szándékkal szervezkednek a hajdúk. Pedig ha valaki, akkor ő, néhai Bocskai István bizalmasa tudhatta volna, hogy mi mozgatja a harcba szállókat. Rövidesen aztán mindenki tudomására jutott: a felkelt hajdúk kiáltványban tájékoztatták az országot szándékaikról. Amíg a bécsi béke végrehajtása meg nem történik — közölték —, nem hajlandók letenni a fegyvert.

Az országszerte óriási riadalmat kiváltó mozgalom Erdélyt tulajdonképpen csak közvetve érintette. Maga a hajdúk letelepedésére kijelölt terület a Bocskai halálával visszaszállt megyékbe esett, ezek visszaengedésével a fejedelemség a katonanép gondjától megszabadultan figyelhette az eseményeket. A helyzet azonban ellentmondásokkal telten okozott mégis sok nehézséget. Mert Erdélynek ugyan nem voltak mulasztásai a hajdúk ügyében, lecsendesítésükért sem tehetett volna sokat, mégsem tudhatta, a felkelés nem készülődik-e őellene. A hajdúság mint földön heverő fegyver: bárki felkaphatja.

---

[6] BENDA K. (szerk.), Magyar országgyűlési emlékek 1607—1608. (Kézirat. Lapszám nélkül.)

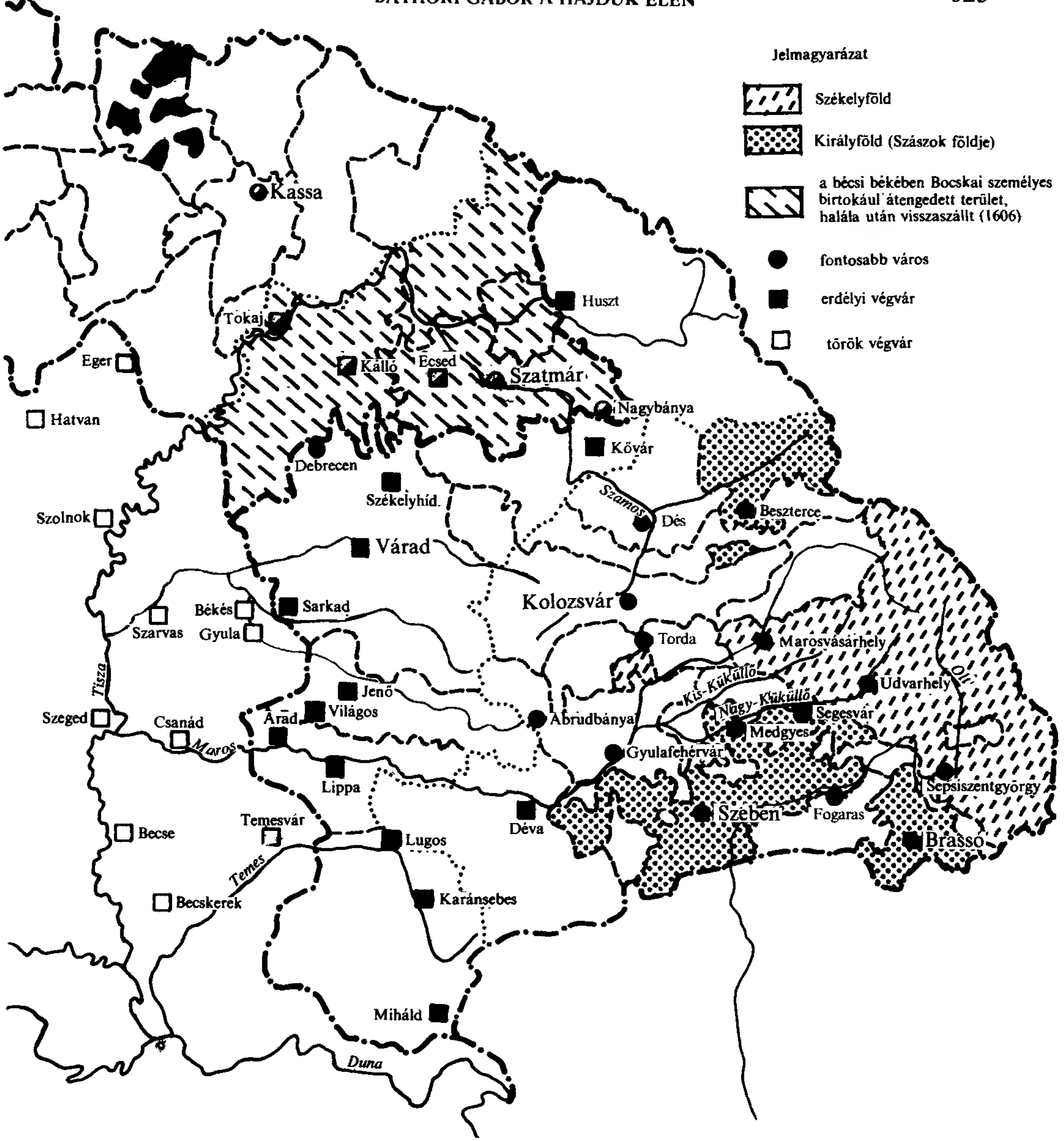
Jelmagyarázat
Székelyföld
Királyföld (Szászok földje)
a bécsi békében Bocskai személyes birtokául átengedett terület, halála után visszaszállt (1606)
fontosabb város
erdélyi végvár
török végvár
Kassa
Tokaj
Eger
Hatvan
Kálló
Ecsed
Szatmár
Huszt
Nagybánya
Kővár
Debrecen
Székelyhíd
Szolnok
Szamos
Dés
Beszterce
Várad
Kolozsvár
Békés
Szarvas
Gyula
Sarkad
Torda
Marosvásárhely
Tisza
Kis-Küküllő
Nagy-Küküllő
Udvarhely
Olt
Jenő
Világos
Szeged
Csanád
Arad
Abrudbánya
Segesvár
Medgyes
Maros
Gyulafehérvár
Lippa
Sepsiszentgyörgy
Déva
Szeben
Fogaras
Becse
Temesvár
Lugos
Brassó
Temes
Becskerek
Karánsebes
Miháld
Duna

37. térkép. Az Erdélyi Fejedelemség 1606—1608-ban

Elvben ugyan Rákóczi Zsigmondék is magukhoz ragadhatták volna, talán nem is lett volna nehéz a bécsi béke védelmének jelszavával felkelteket a független fejedelemség mellé állítani. Az erdélyiek azonban minden kezdeményező kedvtől menten vették tudomásul a határaikon felkelt hajdúk fenyegetését. Nem ártott volna pedig kicsit jobban odafigyelniük, mert a mozgalom, ahogy erős kéz irányítása alá került, Erdély ellen fordult.

Előbb — kevés határozottsággal — nemzeti király választásáról volt szó. Homonnai Bálint szerepelt már 1607 decemberében e tervek központi alakjaként. Állítólag még ekkor is jártak hozzá különböző török megbízottak, ő azonban bújt előlük, tárgyalni nem akart; a hajdúk fellépésének gondolata pedig egyenesen rémülettel töltötte el. Erdély zűrzavaros viszonyaitól egyre határozottabban fordult a királyi országrész felé. Ott Bocskai hívei közül nem kevesen lettek a Rudolf császárral szemben támogatókat toborzó Mátyás főherceg megbecsült emberei.

Az Erdélyre veszélyes másik jelölt viszont, Báthori Gábor, kitartott eredeti szándékai mellett. És miután kiderült, hogy sem a Portától, sem a királyi kormányzótól nem kap hathatós támogatást, mert mindenki irtózik egy újabb háborútól, felkapta az ország egyetlen fegyverét: szövetséget kötött a hajdúsággal.

A fiatal főúr és a katonanép kapcsolatának létrejötte tulajdonképpen rejtélyes. Nem ismerjük az állomásait, csak az bizonyos, hogy Báthori gátlástalan célratöréssel és az erkölcsi szempontokat tökéletesen figyelmen kívül hagyva politizált. Az 1607-es évben ily módon végig rendkívüli megvetéssel nyilatkozott a hajdúkról, november végén még segítséget is kért ellenük Rákóczi Zsigmondtól, 1608 februárjában viszont aláírta velük a szövetséglevelet.

Ebben Nagy András generális és Elek János kapitányok kijelentik: Báthori Gáborhoz kötik a sorsukat, szövetkeznek vele, hogy bevigyék az erdélyi fejedelemségre. Feltételeik szerint Báthori a kálvinista vallást fogja támogatni, Nagy Andrást valamennyi hajdú generálisává és maga után második emberré teszi. Foktűi Máté, a prédikátor, jószágot, megélhetést kap, és a tanácsurak közé kerül. Végül: Várad, Ecsed és Kálló között, tehát megint csak jórészt Erdélyen kívüli területeken, gondoskodik Báthori a hajdúk letelepítéséről.

A kortársak meghökkentek, mert jóllehet ismerték merész könnyelműségét és tanácsadóinak gondosságát, nem vártak a politikában mégiscsak tapasztalatlan fiatal Báthoritól annyi rugalmasságot és leleményt, amennyi ahhoz kellett, hogy a hajdúkkal nyilvánvalóan régóta folytatott tárgyalásait sokáig leplezve, mint váratlan politikai bombát robbantsa a megegyezést.

A hajdúkkal való szövetségkötéstől a választásig már nem is volt hosszú az út. Február 5-én írták alá a szövetséglevelet, március 7-én pedig már Báthori Gábor volt Erdély fejedelme. Közben azonban egy puskalövés sem esik. Báthori, az ország egyetlen fegyveres erejével a háta mögött, már megengedhette magának, hogy tárgyaljon. Közvetítői útján felajánlotta Rákóczinak, akivel már a hajdúfelkelés előtt is tárgyalt, Szádvár és Sárosvár birtokait. Ő pedig megtette, amire eddig rábeszélni senki sem tudta: lemondott.

Sokan igazolva is látták ezzel Illésházy Istvánt, aki mindjárt megválasztása után „a maga haszna keresését" vetette a szemére Rákóczinak. Más kortársak is anyagi okokat sejtettek a lemondás mögött: minthogy jószágai a

Tiszántúlon voltak, nem akarta magát kegyvesztetté tenni az uralkodóház előtt. Azért vonult volna ki Erdélyből, hogy királyságbeli birtokait a családja kezén bizonyosan megtarthassa. Sőt, még azt is tudni vélték, távozásakor sok pénzt és kincset vittek mögötte a társzekerek.

ERDÉLY MEGŐRZI A BÉKÉT

A kortársak véleményével nehéz vitatkozni. Rákóczinak, aki alacsony sorból verekedte fel magát, és joggal emlegették nagy vagyongyűjtőként, bizonyára valóban sokat jelentett jószágai gyarapodása. Lehetetlen azonban feltételezni róla, ne gondolt volna már a fejedelemség felvételekor magyarországi birtokai sorsára. Nem volt forrófejűen elhamarkodott; nyilván a választás előtt eldöntötte, hogy karrierje csodálatos megkoronázásáért érdemes a király nemtetszését is kockáztatnia.

Méltóságában sem kereste Bécs kegyeit. Ha semmit nem tudnánk róla, akkor is sokatmondó: ő írta le Basta hírhedt szekerét Mátyás főhercegnek. A főherceg által felajánlott gubernátorságot visszautasító levélben áll: a császári biztosok működése csak nyomorúságot hagyott maga után. Sokan „feleségüket igába fogva szántanak".[7]

A fejedelemségre való alkalmasságát azonban lemondásával bizonyította Rákóczi Zsigmond. Mert éktelen melléfogás lett volna Báthorival szemben a hatalomhoz ragaszkodnia. Magára vereséget, Erdélyre pedig még további pusztulást hozott volna, hiszen Báthori Gábor és a hajdúk szövetségkötéséből mindennél világosabban kitűnt: a fiatal főúr nagyratörő céljai eléréséért a háború kockázatát is magára veszi. Végtelen önzés lett volna Rákóczitól, ha Báthori kihívására nem a lemondás békességet óvó gesztusával válaszol.

Rákóczi Zsigmond fejedelem után Erdély politikusai tették a következő mozdulatot Báthori Gábor forrófejűségének lehűtésére. Őket azzal képesztette el, hogy alig tette be a lábát az országba, azonnal a két román vajdaság ellen készült háborúra. Holott a hitlevele szerint is jó szomszédságot kell velük tartania, elődei politikája is a jó viszony megőrzésére taníthatta. Még Rákóczinak is volt ideje a századforduló zavaraiban megromlott viszonyok normalizálására. Ki helyeselt volna a hosszú háború utáni pusztultságban összecsapást a szomszédokkal?

Mégis: Báthori alig egy hónapja fejedelem, amikor bizalmasát, Kendi Istvánt már puhatolódzni küldi. Weiss Mihálytól, a nagy tekintélyű brassói főbírótól, a vajdasági ügyek szakértőjétől érdeklődik, mi a véleménye Radu Şerban havasalföldi vajda esetleges elűzéséről. A tudós főbíró a leghatározottabban eltanácsolja ettől. Meg is magyarázza, miért: „jobb a biztos béke egy remélt győzelemnél" — mondja Kendinek bölcsen.[8] A vajdaságokkal fenntartott gazdasági kapcsolatokkal gazdagodó szász körültekintés szól a szavaiból. A fejedelem közvetítőjét azonban nem sikerül meggyőznie.

---

[7] EOE 5. 480.

A megfontolt tanács ellenére titkos követek mennek Moldvába: a jó politikus hírében álló fejedelemasszonyt kellene a havasalföldi vajda elűzéséhez megnyerniük. Ieremia Movilă özvegye hajlandó is lenne a vállalkozásra. De az erdélyi fejedelmi tanács megálljt parancsol. Egy 1608. májusi tanácskozáson nyíltan leszavazzák a fejedelem tervét. Csupán új szövetséget köthet a vajdaságok uraival.

Így lesz a tizenhárom éves Constantin vajda Moldvában hűbéres, és fizet az 1608. július 18-i szerződés szerint évi nyolcezer forint adót. A havasalföldi vajda, Radu Şerban pedig még korábban, május 31-én tette le a hozzá érkezett erdélyi követek kezébe a hűségesküt.

Az új szerződések megóvták a határokon a békét, ezzel azonban megint csak kiéleződött a hajdúkérdés. Sokkal egyszerűbb lett volna ugyanis őket a fejedelemségek elleni háborúban foglalkoztatni, mint rengeteg idő, törődés és pénz feláldozásával végleges lakóhelyet biztosítani nekik. Ez a munka egyébként még jóformán el sem kezdődött, amikor — igaz, külső segítséggel — ez az ügy is békésen megoldódott.

Báthori váratlanul kapott segítséget, olyan helyről, ahonnan nem is remélte. Mátyás főherceg kezd el 1608 tavaszán érdeklődni a hajdúk iránt. Eddig érthetetlenül közönyös volt, most azonban hirtelen magának is szüksége lett a hadak népére. Ahogy ugyanis mind világosabb, hogy bátyját, Rudolf császárt békés úton nem tudja a hatalom átadására szorítani, gondoskodnia kell az erőszakos megoldáshoz fegyverekről. A tizenöt éves háború hiábavaló áldozatai után pedig a nemesi felkelésektől keveset várhat. Itt állnak viszont a hajdúk fegyverfogásra mindig kész csapatai. Kézenfekvő megoldással őket is, ahogy a királyság rendjeit, maga mellé sorakoztathatja új politikai állásfoglalásával.

Mátyás főherceg politikájában ezt az új vonást a magyar és a velük szövetséges osztrák rendek határozottsága kényszerítette ki. A rendeknek a bécsi és a zsitvatoroki békéhez való ragaszkodását használta ki Rudolf elleni terveiben oly módon, hogy 1606 óta folytatott machinációival felhagyva, a békék védelmezőjeként lépett fel: 1608. február 1-én szövetséget kötött a királyságbeli és az ausztriai rendekkel a bécsi és a zsitvatoroki békék végrehajtására. Értelemszerűen Rudolf ellen irányult az összefogásuk. Logikus volt a következő lépés is, a hajdúk mozgósítása.

Mátyás előbb, még 1608. március 27-én megerősítette őket Bocskaitól nyert szabadságaikban, aztán 6 ezret közülük április 19-én a zsoldjába fogadott.

---

[8] Album Oltardinum (DFGS 39).

Csupán 3 ezren maradtak Báthori Gábor kezén. A hajdúk helyzetének rendezése ezzel Mátyás és Báthori közös ügyévé vált.

Mielőtt azonban első tárgyalásaikra sor került volna, a hajdúk végrehajtották Mátyás mellett is a feladatukat, hozzásegítették a hatalomhoz. Körülbelül egyharmadát alkották annak a seregnek, amelyet rajtuk kívül a magyar, az osztrák és a morva rendek felkeléseiből és a végvári katonaságból Mátyás összeállított. Ezzel ment Prága alá, hogy Rudolffal kenyértörésre vigye a dolgot. Puskalövés azonban itt sem esett, a háború elkerülésének szándékában a császár és a főherceg tárgyaláson döntött az osztrák Habsburgok országainak sorsáról: Rudolf csupán a császári címet, Csehországot és Tirolt tartotta meg. Lemondott a magyar koronáról is. Mátyás főherceg előtt megnyílt az út a magyar királysághoz. Mielőtt azonban újabb lépésre szánta volna magát, rendeznie kellett Erdély és a hajdúság ügyét.

A kettőt együtt kezdték el tárgyalni a fejedelem és a főherceg biztosai 1608 nyarán. Minden vita vagy akadékoskodás nélkül hozták létre a megegyezéseket. Az egyik — 1608. augusztus 20-án kelt mind a kettő — a királyi Magyarország és Erdély kölcsönös segítségnyújtási szerződését foglalja szavakba. Erdély státusa felett nincsen vita, csupán kicsit homályos formula kerül be: Báthori „... Erdélyt és hozzája engedett vármegyéket el nem idegeníti az koronától különben, hanem amint most vagyon, azon állapotban tartja és bírja és az Bécsi pacificatiót is megtartja minden rendiben”.[9] Nem világos ugyan, milyen kapcsolatai vannak Erdélynek a koronával, ha egyszer mindkét fél a bécsi béke alapjára helyezkedik, Báthori fejedelmi címét azonban a biztosok megadták. Hasonló egyetértésben rendelkeznek a hajdúk ügyében is: tartozzanak — „mint immár szabad sorban élő emberek” — az erdélyi székelyek módjára „Magyarországnak és Erdélynek minden szükségében szolgálni”.[10]

1608 kora őszére tehát, alig fél esztendővel Báthori Gábor fejedelemmé választása után, nyugalom vette körül Erdélyt. A királyi Magyarországgal is, a két román vajdasággal is rendezte viszonyát. És nem sokkal később megjött a portai megerősítés.

Ezért Bethlen Gábor utazott Konstantinápolyba. Augusztus közepén már jött is híre sikerrel teljesített feladatának. Haza azonban csak november végén érkezett, a Portáról jött követtel együtt. Meghozták a beiktatás hagyományos kellékeit, a zászlót és a kardot, valamint a díszes okiratot, amelynek értelmében a szultán Erdély adóját három évre elengedi, és megerősíti Báthori Gábor fejedelemségét.

---

[9] R. Gooss, Staatsverträge. 377.

[10] Uo. 38. l.

Erdély rendjei elégedettek lehetnek: a hajdúk fenyegetésével erőszakolta magát rájuk Báthori Gábor, ahogyan azonban működni kezdett, a hagyományos erdélyi érdekeket nem veszélyeztette. A rendek akaratának engedelmesen kezdte meg uralkodását.

FEJEDELEM TÁRSADALMI TÁMOGATÁS NÉLKÜL

A nyugalom azonban csak nagyon rövid ideig tartott. Felkavarodott, mert Báthori Gábor nem alattvalói eszközének jött fejedelemségre, hanem az uralkodás lángoló vágyától eltelten. És uralkodott is, de kapkodó nyugtalanságában nem tudott hatalmának szilárd alapot biztosítani.

Tanácsadók színes összetételű gyülekezetével vette körül magát. Ennek egyik részét a régi, már a Szapolyaiak kora óta Erdélyben szereplő családok tagjai alkották. Mint Kendi István, a lemondatott Petki János kancellár utóda vagy a Kornisok: Boldizsár, a székelyek főkapitánya, valamint Zsigmond. Ilyen Kamuti Farkas tanácsúr, Torda megye főispánja, Szilvási Boldizsár tanácsúr, a fiskális jövedelmek bérlője és Dengelegi Mihály, akinek egy őse már a 15. században Erdély vajdája volt. A belső tanácsadók másik csoportja — Rhédey Ferenc, Bethlen Gábor, Wesselényi Farkas, Ghiczy János, Sennyey Pongrác és Varkoch György — a Báthoriak uralma alatt vezetővé vált családokból jött. És itt van végül az első bizalmas, Imrefi János, aki csak a Bocskai-szabadságharc idején került a fejedelemségbe.

A régiek és újak mindig meglevő versenyét a társadalmi előkelőségben kiélezték a közelmúlt eseményei: magának Báthori Gábornak a rokonai az 1594-ben felszámolt törökös ellenzékhez tartoztak, ugyanígy Kendi István famíliája. Az ő apját akkor lefejezték. Voltak aztán az új fejedelem hívei között olyanok, akik a Habsburg-uralom érdekében fogtak fegyvert: Kornis Boldizsár Basta seregében harcolt. Sennyey Pongrácot és Kornis Gáspárt pedig Mihály vajda embereiként ismerték. És a századforduló viharai óta eltelt néhány év távolról sem fedte el politikai szembenállásukat.

A társadalmi ellentéteken, illetve a közelmúlt tragikus politikájáért való eltérő felelősségen túl — mint harmadik tényező — a vallási különbségek osztották meg Báthori bizalmasait. A református fejedelem mellett reformátusok a legtöbben, de katolikus Sennyey Pongrác, a két Kornis és Kendi István. Szélcsendes napokon ez a különbség nem ver éket közéjük, de kiélezett helyzetekben könnyen támad bizalmatlanság.

A fejedelem szeszélyesen osztott birtokadományai pedig tovább fokozták a bizonytalanságot. Imrefi Jánost mint Erdélyben homo novust elárasztotta javadalmakkal, uradalmak egész sorát juttatta neki, de kapnak a többiek is, Báthori kénye-kedve szerint. Mióta fejedelemségre jött, új érdemeket nem szerzett senki; régi szívességeket vagy rokonszenvet jutalmaztak a birtokok. Érdem és adomány között semmi összefüggés nem látszott, támogatók helyett sok rosszindulatú mendemondát szereztek neki az ajándékok. A politikailag vezető elitben pedig állandósították a rosszindulatú gyanakvás légkörét. Ahelyett, hogy az általános bizalmatlan hangulatot felszámolta volna, Báthori könnyelműsége a végletekig fokozta a hozzá közel működők ellentéteit. A fejedelem szeretőiről kezdtek beszélni; a tanácsúri, bizalmas méltóságban ülő urak feleségeit kezdték az uralkodói kegy megszerzőiként emlegetni.

Még tragikusabb volt az, amit a polgárokkal szemben elkövetett. Miközben végigudvarolta az urak kastélyait, végiglakta, mulatozta a városokat is. Az ország gazdaságának jobb rendbe hozása helyett oda ment, ahol a terheket viselni tudták: Kolozsvárott tartotta a húga menyegzőjét, Szebenben fogadta óriási pazarlással az athnamét hozó portai követet, Brassóban mulatozott. A maga tapasztalatával fürkészte ki, hol van még pénz a hosszú háborúval elpusztult fejedelemségben. Felderítette a gazdasági erőforrásokat, de képtelen volt rá, hogy ezeket értelmes és korszerű gazdaságpolitikával fordítsa hatalma támogatására.

A maga korában modern szervezetű államok gazdálkodását valószínűleg nem is ismerte az uralkodásra tökéletesen felkészületlen fiatal fejedelem. Minden elméleti tudás nélkül viszont a lehető legrosszabb útra vitték az ösztönei. Nem tudta, hogy a városok polgársága megterhelhető ugyan, de tárgyilagosan: adók útján, és ezek előteremtésére ipari, kereskedelmi érdekeik támogatásával kell képessé tenni őket. Ő egy középkori fejedelem közvetlenségével fosztotta ki a polgárokat: rendszeres adóztatás helyett egyszerűen a készleteiket felélve tette szeszélyes látogatásait. Egy feudális nagyúr érzéketlenségével ütköztetett össze két életformát, ahogy népes udvartartása gondtalanságát a józan városi polgárok készleteiből táplálta. Így támasztott maga és környezete ellen ellenszenvet. Az egész országban suttogták a brassói gúnyverset: „Hogyha zabál, ha leszopja magát s kedvére fecseghet, Gábriel őkelme száz Szardanapalt lepipál."[11]

Utóbb pedig, minthogy gazdagságuk eltulajdonításáért semmi ellenszolgáltatást nem nyújtott, sőt, legközvetlenebb érdekeiket sértve, szabadságaikat lerontva politizált, tettleg is maga ellen fordította országa polgárságát.

A városok elleni támadásra régen készült: állítólag már a beiktatási lakomán szót ejtett ilyen tervekről. Nagy ősét, Báthori István királyt idézve emlékeztetett volna a régi mondásra, miszerint „valaki Erdélyt bírni akarja, Szeben városának kulcsait vegye zsebébe és úgy bírhatja a szászokat, valamint akarja".[12] Míg azonban István király kiváltságaikat támogatva állította a szászok egyetemét maga mellé, Gábor fejedelem egyszerűen a lerohanásukra gondolt, hogy gazdagságukat, biztonságos városaikat megszerezze. Első alkalommal azonban, még rögtön a fejedelemség elfoglalása után, a fejedelmi tanács ezt a szándékát éppúgy elgáncsolta, ahogyan a román vajdaságok elleni terveit sem engedte megvalósítani.

---

[11] WEISS M., Liber annalium raptim scriptus (DFGS 208).

[12] G. KRAUSS, Siebenbürgische Chronik 1608—1665 (FRA—S 36).

A fiatal fejedelem azonban nem bírta sokáig. Elfogyott a türelme, és alig egy évvel a megválasztása után, a belső közvéleménnyel mit sem törődve, eredeti elképzelései megvalósításához látott. A rendek állította korlátok ledöntésében első lépésnek a Moldva feletti erőfitogtatást választotta.

1609. június 14-én küldte oda a vajdaságok erdélyi szakértőjét, Weiss Mihályt azzal a megbízatással, hogy a nem egészen egy esztendeje aláírt szerződés okmányait visszahozza, és a Moldvával folyó erdélyi kereskedelmet felmondja. Okul a főbírónak is, vele küldött üzenetében a moldvaiaknak is az adó elmaradását adta. Weiss főbírót a megbízás rendkívül kellemetlenül érintette. Joggal tekinthette megalázónak, hiszen nyilvánvalóan mondvacsinált ürügyet kellett Iași-ban előadnia, mivel az adó kifizetésének terminusa még nem járt le. Helyzete visszásságát pedig csak fokozta az, hogy a moldvaiak éppen úgy tudták, mint ő maga: személy szerint a legmesszebbmenően ragaszkodna a békéhez. Báthorival azonban nem mert, vagy nem akart nyíltan szembeszállni.

Ehelyett a csendes ellenállást választotta. A kívánt okmányok nélkül jött haza, de a gyermek vajda ígéretével: amint lehet, küldik az adót. Weiss Mihály nem hozott létre háborús konfliktust Moldvában.

November 1-én meg is jött Iași-ból a követ, aki azonban csak Moldva rémületét tolmácsolta, a teljes adót nem tudta behozni. Kétezer forintot küldtek vele, meg egy lovat és egy kecskét ajándékképpen. A fejedelem azonban a csekélyke pénzt szinte az arcába vágta, csupán a szegényes ajándékot tartotta meg. És fogságba vetette a követet addig, míg a szövetséglevelet vissza nem kapja. Háború egyelőre mégsem lett a dologból, mert éppen akkor, amikor végre a háború elkerülhetetlenségébe belenyugodva a moldvaiak — negyven ajándék kecske kíséretében — a szövetséglevelet mégiscsak Erdélybe küldték, Weiss csendes ellenállásához az ország vezető politikusainak összeesküvése csatlakozott.

Nem tudhatni, mióta készültek Báthori ellen. 1610 tavaszán mindenesetre tettre határozták el magukat. Úgy döntöttek: megöletik a fejedelmet. Március 25-re kellett a Besztercén tartandó országgyűlésre utaznia: ez az utazás kínálkozott kedvező alkalomnak. Kendi István kastélyában küldtek be hozzá egy lovászt, Török Jánost, hogy meggyilkolja. A fiatalember azonban — talán előre így határozott, talán csak a gyanútlan fejedelemtől riadt vissza — nem emelt kezet Báthori Gáborra, inkább bevallott mindent: az összeesküvésre fény derült.

Kendi István, a házigazda és a mozgolódás egyik vezére azonnal elmenekült, Kornis Boldizsárt viszont, az eredeti kezdeményezőt, a fejedelem elfogatta. Hamarosan kiderült az is, hogy nem voltak sokan; néhány úr és Kendi háza népe tudott csak a tervezett gyilkosságról.

A kancellár és a székely főkapitány vezérszerepe nyilvánvalóan nem lehet véletlen. A kortársak szerették ugyan a balul sikerült összeesküvés okául Báthorinak Kornis Boldizsár felesége iránti „felgerjedését" állítani. A valóság ezzel szemben az, hogy Erdély uralkodó osztályának régi, a Szapolyaiak kora óta előkelő elemei fogtak össze az újonnan bekerülőket szerintük túlságos előnyben részesítő fejedelemmel szemben. Az összeesküvést belső hatalmi válság robbantotta ki.

Báthori azonban rendületlen magabiztossággal került ki a megrázkódtatásból. Bizalmi embereinek árulása mintha meg sem érintette volna: ezt is ereje demonstrálására használja fel. Július elején Kornis Boldizsárt nagy nyilvánosság előtt fejezteti le. Jelen van az országgyűlés, velük a két román vajdaság éppen Erdélyben levő követei. Láthatja mindenki, hogy bánik el Báthori Gábor a kezére esett ellenségekkel. A hűségeseket viszont tovább emelte: Kendi és Kornis helyére Imrefi került Bethlen Gáborral. Úgy tűnhetett, megindul a legfelső elit cseréje: a vezetésben a fejedelem familiárisai, közvetlen lekötelezettjei foglalják el az első helyeket.

Minden Báthori pozícióinak megerősödésére utalt 1610 nyarán, ő maga mégis furcsán kapkodni kezdett.

Előbb Moldvával állítja vissza a körülbelül egy éve felrúgott szerződéses viszonyt: miután hosszas erőszakoskodásával elérte, hogy Erdélybe hozzák az 1608-as szerződés okmányait, 1610 júliusában, Kornis ünnepélyes kivégzése után minden kommentár nélkül visszaküldi őket. A krónikás szerint ez az ország „szégyenével" történt.[13]

A megfoghatatlan azonban ezután következett. Nehéz rá hasonlatot találni, hogy úgy-e, mint valami középkori rablólovag, vagy úgy, mint háborúsdit játszó kamasz, csellel elfoglalta Szebent. Eljárásának előzménye nem volt. Igaz, Gyulafehérvár, még mindig romosan és erődítmények nélkül, nem lehetett biztonságos környezet a fejedelemnek. A szász egyetem székhelyének elfoglalása mégis hallatlan sérelem. A közvetlen események pedig joggal keltettek felháborodást.

A fejedelem 1610. december 11-én érkezett a néhány nappal később megnyitandó országgyűlésre. A szebeniek ünnepélyesen, mit sem sejtve fogadták. Még akkor sem ébredt bennük gyanú, amikor Báthori 50 katonáját beküldte maga előtt. De még ha lett volna is valami előérzetük, ugyan mit tehettek volna? Ugyanazt — azaz semmit —, mint másnap, amikor kénytelenek voltak végignézni, ahogy a fejedelem hadserege bevonul a falak közé, ahová ellenség fegyverrel még soha nem vett utat magának. A csel egyszerű volt: maga Báthori állt a felvonóhídra, így nem merték felhúzni az őrök, amikor a vár alatti bokrokból előbújó katonaság közeledtét látták. Báthori meg, mintha csak seregszemlét tartott volna, elvonultatta maga előtt a hadsereget. A szászok büszkesége ágyúlövés nélkül esett a kezére. Harmadnap átvette a kulcsokat is. Most már — ha a régi mondásnak hinni lehet — övé volt Erdély.

---

[13] WEISS M., i. m. 215.

A rendek azonban még ilyen körülmények között is ellene szegültek. A Kendi-összeesküvésben való részvétellel vádolta meg a szebenieket, de még az állítólagos vezéreket sem tudta kivégeztetni, mert az országgyűlés csak bírságot volt hajlandó Szebenre kimondani. Mégis, miután fejedelmi várossá nyilvánította, úgy tett, mint akit biztos hátország vár haza. Karácsony másnapján elindult új székvárosából Havasalföldre.

Óriási háborúra számított, dicsőséges hadjáratra. Radu Şerban azonban időben értesült a nagy hadak közeledtéről, és Moldvába, onnan pedig Bécsbe menekült. Báthori védtelenül találta az országot, fegyveres összecsapás nélkül jutott el egészen Tîrgoviştéig, a fővárosig, ahol Havasalföld fejedelmének kiáltatta ki magát, és végre arra is gondolt, hogy a Portáról hadjárata jóváhagyását meghozassa.

18 főből álló díszes követséget küldött Konstantinápolyba. Feladatuk könnyűnek éppen nem nevezhető: azt kell a Porta uraival elhitetniük, hogy Havasalföldet az ő érdekükben rohanta le; a Török Birodalom számára veszélyes Radu Şerban vajda elűzésével akarta Konstantinápoly számára megtartani. Egyben nagyszabású tervet kellett előterjeszteniük, amely szerint e hadjárat a Lengyel Királyság elfoglalásához vezető első lépés. Ha ezt a Porta jóváhagyja, Báthori Gábor személyében a Török Birodalomhoz hű királyt juttathat Lengyelország trónjára.

Báthori feltehetőleg valóban ábrándozott a lengyel koronáról, hiszen István király példája minden erdélyi fejedelem előtt ott lebegett, Gábor meg különösen hangsúlyozta a távoli rokonról rá maradt hagyományokat. Még az is lehet, hogy a vargabetűt komolyan gondolta: délnek indulva akart északi szomszédai uralmára jutni. Az erőviszonyok felmérésében sem tévedett — ha gondolt ilyesmire egyáltalán —, mert a Porta számára valóban véget ért a mindenáron való béke fenntartásának törekvése ezen a vidéken. Lépni kívánt itt Lengyelországgal szemben, eszközül azonban nem Báthori Gábort választotta.

És a fejedelem Konstantinápolyból tervei jóváhagyása helyett hazatérésre szólító parancsot kapott. Még új vajda közeledtét is jelentették: a díván Radu Mihneát helyezte havasalföldi alattvalói élére. Báthori Gábor mit tehetett egyebet? Március 18-án, kéthónapi távollét után visszatért Erdélybe. A látszatot azonban fenntartotta: Bethlen Gábor egy kis csapattal Tîrgoviştében maradt, hogy az új vajdát fogadja, és valamilyen szerződést kössön vele. A beiktatás után, április elején aztán Bethlen is hazavonult.

2. BETHLEN GÁBOR URALKODÁSA

A PORTA HATALMA VISSZAÁLL

Báthori kényszerű hazatérése volt a jele: a két vajdaság felett megváltozott a világ. Şerban volt vajda hiába kért segítséget II. Mátyástól is, a lengyelektől is; hasztalanul küldte Konstantinápolyba gazdag ajándékait; Mihneát csak egy nyárra tudta 1611 júniusától szeptemberéig eltávolítani. A Porta embere szilárdan tartotta magát. Moldvából pedig elmenekült a lengyelek támogatta Movilă család, hogy a helyüket itt is török kreálta úr, István (Ştefan Tomşa) vajda foglalja el. A két román vajdaság felett a Porta hatalma rég nem látott módon megerősödött.

Erdély egyelőre kívül maradt ezen a változáson, bár a két nagyhatalom erőjátéka itt is megkezdődött; a román vajdaságokkal fennálló szerződések felbontásán felbőszült ellenzék és a hozzáértés nélkül politizáló fejedelem összecsapásai utat nyitottak a külső beavatkozásnak. A hazatérő Báthori nyomán háború vonult a fejedelemségbe.

Előbb két magyarországi pasa, a budai és a temesvári rontott az országra, hogy hátba támadja a Havasalföldön hódító fejedelmet. Őket ugyan a Porta szinte rögtön visszarendelte, megjelenésüknek mégis igen komoly következménye lett. A hajdúk településeinek irányából jöttek ugyanis, így közeledtükre a hajdúk szinte egy emberként vonultak haza. Miután kipusztították, otthagyták a románok országát: elárasztották Erdélyt, el a királyi Magyarország szomszédos területeit. Letelepítésük kemény munkája akár elölről kezdődhetett. A kedvetlenül hazatérő fejedelem pedig, minthogy újabb hadjárattal zsákmányt ígérni nem tudott, és zsoldjukat sem volt miből fizetnie, a gazdag Barcaságba rendelte őket, hogy a szászok elleni újabb támadásnak, Brassó elfoglalásának legyenek eszközei.

E tettével beláthatatlan következményű eseményeket indított el: a város előtt nyilvánvalóvá vált, hogy Szeben sorsától kell rettegnie — jobb, ha védelemről gondoskodik. A hajdúk pedig a Barcaság és bihari, szatmári lakóhelyeik között vonulva rettegtették az erdélyieket.

Először Brassó küldte útra őket: miután Nagy András többször is kísérletet tett rá, hogy — úgy, mint Báthori Szebent — csellel vegye be a várost, a magisztrátus állítólag megvesztegette. Nem is nagy ajándékokról, kocsiról, lovakról tudnak a kortársak, a hajdúk főkapitánya mégis elvonul. Elindul hadaival a királyi Magyarországra. A városról azonban nem múlik el a vész: június 19-én maga a fejedelem jön a Barcaságba, és három nappal később megtörténik a nyílt szakítás. Amikor Imrefi kancellár a fejedelem bebocsátását kéri, Brassó lövetéssel fenyegetődzik, Báthori bemenetelét megtagadja.

Támogatást a brassóiak Radu Şerban vajdától remélnek, aki Weiss főbírónak régi személyes ismerőse, Brassó iparosainak pedig legnagyobb megrendelője — pontos fizető — már majd tíz esztendeje. Mióta csak elűzték őt Báthori katonái, a brassóiak kapcsolatban voltak vele, most pedig, hogy a fejedelem támadása nyilvánvalóan elkerülhetetlenné vált, követeket küldenek hozzá. Radu Şerban éppen rövid visszatérése idejét éli, június óta megint Tîrgovişṭében fejedelem, de készséggel megindul zsoldosaival, hogy Báthorin bosszút vegyen. Jól ismeri az országából Erdélybe vezető átkelőket: a megszokott úton, Törcsvárnál lesik a fejedelem emberei, ő azonban a pásztorok ösvényein, a havasokon át lepi meg szövetségeseit és ellenségeit. Július 7-én már Erdélyben éjszakázik. Egynapos brassói pihenő után kerül szembe a fejedelem hadaival ugyanott, ahol Székely Mózes egyszer csatát vesztett: a papírmalomnál. Radu Şerban győzelme azonban nem teljes, mert megfutamítja ugyan a fejedelmet, a nagy bizalmast, Imrefit elpusztítják a katonái, Báthori háta mögött azonban ott van az erős Szeben, ahová be is menekül.

Ezzel azonban új székvárosára vonja a csapásokat. Radu Şerban Báthori után vonul, és jön a királyi Magyarországról Forgách Zsigmond, a kassai főkapitány is. Gyakorlatilag magánemberként hozza hadait, mert a nádor engedélye nélkül, egyenesen szándékai ellenére fogadta fel a nyáron Magyarországra érkezett hajdúkat. Kendi István és egyes felső-magyarországi urak azonban azt remélik, hogy most — Báthori szorongattatását kihasználva — elragadhatják tőle a fejedelemséget. Így jönnek: a Barcaság felől Radu Şerban sok nyelvű zsoldosai, a királyságból a megyék és a hajdúk csapatai Szeben ellen. Egyik sereg nem jobb, mint a másik. Ahogy a krónikás írja: „... az országot kétfelől dúlják, pusztítják, égetik, prédálják vala, és a hol mit kaphatnak, minden kímélés nélkül az oláhok Havasalföldibe takarítják vala ... A magunk nemzetsége is, kikkel egy nyelvünk, egy hitünk, azon irgalmatlanul dúltak, prédáltak, az hova érkeztek, sőt talán szörnyebben mint az oláhok..."[14]

Szebent is együtt ostromolják. Ők kívülről, a fejedelem bentről. Mert — megint csak pénzszűkében — megsarcolja a várost, a fizetni képtelen elöljárókat pedig börtönbe veti. Úgy látszik azonban, mégis akad valahol valami pénz, mert Nagy Andrást vissza tudja csalogatni magához. Zsoldravalót is ad neki, és elküldi a királyságba hajdúkat toborozni. Bethlen Gábor pedig, a mindenkori törökszakértő, segítséget kér a szomszédos török parancsnokoktól. 1611 kora őszére ezzel Erdélyben minden összezavarodott. Mindenki háborúja folyik mindenki ellen. Már-már a századforduló zűrzavarai látszanak visszatérni, amikor a helyzet — váratlanul — kristályosodni kezd.

A törökök megjelenése, ahelyett, hogy tovább fokozná a zűrzavart, megnyugvást hoz. Mintha csak a gazda érkezett volna vissza régen elhanyagolt birtokára, ahol jó ideje nélküle csináltak számítást, úgy futamodnak meg a kívülről jöttek Omer boszniai pasa hadai elől. A találkozást nem várja meg senki. Forgách is, Radu Şerban is csata nélkül menekül, pedig a vajda haza már nem is mehet, mert az Erdély felé tartó török hadakkal Mihnea visszament Tîrgoviştébe. Így Radu előbb Lengyelországba, onnan pedig Bécsbe menekül. Forgách is óriási kerülővel, Moldván keresztül igyekszik haza. Hadait éhség, hideg tizedeli. Mikor két hónappal az erdélyi indulás után Kassára szállingóznak, állítólag még a gyerekek is kiszaladtak megnézni a fegyvertelen, lerongyolódott csapatokat.

---

[14] Hídvégi Mikó Ferenc históriája (MHH—S 7. 202).

Az Omer pasa vezette csapatok megjelenésével és Forgáchék menekülésével kiderült: Erdély a nagyhatalmi erőviszonyok változásának ugyanazt az alakulását éli át, amit Havasalföld és Moldva tapasztalt néhány hónappal korábban. A Porta politikai jelenléte ebben a térségben ismét nyomasztó bizonyossággá vált. Nem lehetett kétség afelől, hogy nyugat felé vezető útjának ezeket az állomásait, a román vajdaságokat és Erdélyt a saját hatalmi övezetének tekinti. Az esetleges betolakodókat pedig most már képes is — nem úgy, mint még néhány évvel ezelőtt — innen eltávolítani.

Az események kényszerítő ereje alatt most Brassó és az oda menekült nemesi ellenzék is a Porta felé fordul. Ghiczy Andrással egyeznek meg, egy valamikor volt hajdúkapitánnyal, akinek vannak ugyan erdélyi kapcsolatai, ő maga azonban felső-magyarországi ügyekben működött: Homonnai Bálint fejedelemségéért jártak annak idején megbízottai a Portán. Állítólag kitüntető szívélyességgel fogadták őket. Báthori Gáborral költözött át a fejedelemségbe. Most, 1611 őszén is eredetileg a fejedelem küldte Ghiczyt Konstantinápolyba a Forgáchék elleni segítséget megköszönni. A fejedelmi követ azonban, Brassóba is betérvén, csatlakozott az ottaniak ellenállásához. Mint az ő megbízottuk érkezik Konstantinápolyba. Iratokat visz magával, amelyek az ország három nemzete nevében kérik a zsarnok fejedelem eltávolítását.

A brassói ellenállók ezzel megnyugodnak. „Hajdan hű szolgája" — írja alá a Báthorihoz írt levelét 1612 januárja végén Weiss Mihály, aki már sem hűnek, sem szolgának nem érzi magát.[15] Alattvalói kötelezettségét nyíltan felmondva, szinte államot szervez az államban a Barcaságon. Pénzt vernek, készülnek a Porta támogatta harcra.

A segítség azonban csak nagyon lassan érkezik, mert éppen 1611 őszén igen nehézkesen hoznak döntéseket a Portán. A rettenetes aggastyán ugyanis, Murád pasa nagyvezír augusztusban meghalt, utódja pedig, Naszuh pasa még nem tért vissza a perzsiai hadszíntérről Konstantinápolyba. Ghiczy azonban így is — valószínűleg az ő tudta nélkül — megszerezte a díván döntését: legyen Báthori helyett az ő személyében új fejedelem. Segítségül Magyar Oglu Ali pasát adják melléje, és a két román vajda kap parancsot fegyveres támogatására.

---

[15] WEISS M., i. m. 22.

Ghiczy „in signum gratitudinis", a hála jele gyanánt, ahogy hosszú évek óta mindenki, Jenőt és Lippát ígéri és a régi, 15 ezer arany adó befizetését. Túszul pedig fivérét, Pétert hagyja Gürdzsi Mehmed kajmakám kezén. Maga a fejedelemválasztást elrendelő szultáni parancs fenyegetéssel végződik: „... többször ellenünk pártot ne üssetek, hűségteket hozzánk megtartsátok, mert ha többször effélét követtek, nyugodjatok meg abban, hogy az Istent hívom bizonyságul, hogy magatokat kicsinytől fogva nagyig fegyverre hányatlak, országotokat porrá tétetem... és minden veszedelmeteknek okai magatok lesztek: akik utánatok megmaradnak, átkoznak benneteket a világ előtt."[16] A Portán kapott ígéretekről, illetve a fenyegetésről Ghiczy lóhalálában tudósítja az otthoniakat. Ő maga Havasalföldön keresztül még útban van, amikor Weiss Mihály már tárgyal Brassóban a tőle származó írások alapján. Maga az új fejedelemjelölt is többször ír „az országban minden nemzetekhez". Az első méltóságokkal közli: Isten a Porta Báthori Gábor zsarnok tettei fölötti haragját „a sok megkeseredett siralmas szegényekért, árvákért, özvegyekért" általa megengesztelte, és „az országot régi szabadságában, törvényiben meg akarta tartani". Haddal fenyegetődzik, mert ha melléje nem állnak, „bizony bizony elgyütt Erdélyországnak utolsó veszedelme, mint Trójának".[17] Báthori Gáborban a portai fenyegetés az erdélyi fejedelmek megszokott reflexét váltja ki: az 1612. június 26-i országgyűlésen a török elleni harc, azaz a Magyar Királysághoz való csatlakozás gondolatát veti fel. Kéri a rendeket, döntsék el, „kellessék-e a keresztény fejedelmeket megtalálnunk, és a magyarországi királyt... hogy a két szék között a földön nem maradhatván, legyen kihez bíznunk... minthogy nincs egyebet mit tennünk, a ki fegyverrel háborgat, mi is kénytelenek vagyunk fegyverrel magunkat ellenek oltalmazni..."[18] A fejedelem szándéka nyilvánvaló: a török fenyegetésre hivatkozva megint meg akarja lendíteni az erdélyi hintapolitika eddig is mindig katasztrófát okozó mechanizmusát. A rendek azonban ellenállnak, nem hajlandók megszavazni a háborút. Báthori mindössze annyit ér el, hogy a Ghiczy által ellene előterjesztett vádakkal szemben védelmező iratot fogalmaznak a Porta számára.

---

[16] Kemény J.—Nagyajtai Kovács I. (szerk.), Erdélyország Történetei Tára II. Kolozsvár 1845. 98.

[17] TMÁO I. 108—109.

[18] EOE 6. 238.

BETHLEN GÁBOR MEGÁLLÍTJA A HÁBORÚT

Az országgyűlés határozottan fellépett a fejedelem szándékával szemben. A helyzet azonban kétségtelenül rendkívül kiélezett. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az erdélyi ellenzék jelentkezése a Portán török szempontból a legalkalmasabb pillanatban történt. Már a román vajdaságokbeli események jelezték a Török Birodalom e térségben való aktivizálódását, azóta pedig a perzsiai háború menete az itteni viszonyok szempontjából még előnytelenebbül alakult. Az új nagyvezír, Naszuh pasa 1611 őszén egyszerűen megszakította harci tevékenységét. Fegyverszünet mellett kívánta Konstantinápolyban folytatni a békealkudozásokat. Ez a tény Erdély számára annál is fenyegetőbb volt, mivel Naszuh pasa személyében a magyarországi török béke legádázabb ellensége került a birodalom első méltóságába. Fülek parancsnoka volt annak idején, így szinte személyes sérelmének tekintette, hogy a vár több más Nógrád megyei erősséggel együtt kiszakadt a hódoltságból a zsitvatoroki béke értelmében. Ali budai pasa ellen, aki a béketárgyalások főbiztosa volt, emiatt többször is fellépett. Csak határozott szultáni parancsra állt el bosszúterveitől. 1612 nyarán pedig már közeledett Perzsiából haza, Konstantinápolyba. Nem lehetett tudni, milyen elképzelései vannak Magyarországgal kapcsolatban most, hogy nagyvezírként teljes cselekvési szabadságot kapott.

Ebben a háború szélére sodródott helyzetben Báthori Gábor nyíltan kifejezett átállási szándéka a Brassó köré tömörült rendi ellenzék után most már Erdély hagyományos török pártját is megmozdította. A Ghiczy politikai sikereiről érkezett hírek után néhány hónappal a csoport legkimagaslóbb képességű politikusa, Bethlen Gábor 50 emberével törökországi emigrációba vonult.

Távozása akár menekülésnek is tekinthető, mert a fejedelemmel volt bizalmas viszonya az utóbbi időben végzetesen megromlott. Annak idején feltehetőleg jó konstantinápolyi tájékozottsága tette őt Báthori számára nélkülözhetetlenné, mióta pedig megszerezte a választáshoz a Porta jóváhagyását, mind magasabbra emelkedett a fejedelem megbecsülésében. Imrefi halála után — bár nem ő lett kancellár, hiszen inkább katona volt — egyenesen a fejedelemség első emberének tartották. Most azonban, hogy a Habsburg-orientáció gondolata uralkodott el a fejedelem terveiben, fokozatosan feleslegessé vált. Józanságot sugárzó jelenléte szinte már terhes volt Báthorinak.

Minthogy Bethlen a szászokkal szemben megfontolást tanácsolt, a fejedelem állandóan a velük való egyetértésére tett célzásokat, kicsinyesen gyanúsítgatta. Kínos jelenetek játszódtak le közöttük. Addig-addig, míg Bethlen Gábor meggyilkolásának terve is felmerült.

Bethlen menekülése mögött azonban személye féltésénél összetettebb ok munkált. Nem nevezhető egyszerű féltékenységnek sem, holott az is lehetne.

Az ötlet, hogy török csapatok hozhatnának be fejedelmet — korábban elképzelhetetlen gondolat —, az ő agyában született meg. Már 1603-ban, amikor a Habsburg-iga alatt nyögő országba a Portán kinevezett uralkodót akart bocsáttatni, konstantinápolyi jóakarói hajlandók lettek volna őt megbízni ezzel a feladattal, emigránstársai sem idegenkedtek állítólag a gondolattól. Ő azonban Bocskait nyerte meg a nehéz tisztre. De hogy most Ghiczy legyen ily módon fejedelem? Joggal tett lépéseket egy ilyen akció ellen. Három fejedelmet szolgált, egynek pedig a börtönében ült; végigjárta a hatalomhoz vezető út lépcsőfokait. Kétségtelen, hogy Ghiczynél alkalmasabb jelöltnek tudhatta magát, amikor most a Török Birodalomban munkált az időt és ideget őrlő feladaton, a fejedelemség megszerzésén.

Otthon ezalatt egyre inkább a Habsburg-szövetség irányába sodródnak az események. Báthori a Brassó és Ghiczyék feletti győzelmét használta ki a rendek támogatásának megnyerésére. Október 15-én ugyanis személyes vezetése alatt leverte a szászokkal szövetséges trónkövetelő támadását. Weiss főbíró maga is elesett, emberei szörnyű veszteségek után vonultak vissza Brassó szilárd falai mögé. A fejedelmet viszont igen megerősítette a diadal: a novemberi országgyűlésen proskribáltatta az ellenzék akár otthon tartózkodó, akár elmenekült vezetőit, köztük Bethlent is. Majd keresztülvitte a bécsi szövetségi tárgyalásokra küldendő biztosok megválasztását, a rendek kívánságának megfelelően pedig kijelölték a Portára bocsátandó követeket.

A II. Mátyáshoz küldöttek kezdték meg előbb működésüket Kamuti Farkas vezetésével. Nem volt túlságosan nagy képességű a tanácsurak között, valószínűleg azonban nem miatta történt, hogy a szerződés végére a követség jobb meggyőződése ellenére egy titkos pontot fogalmaztak. Ők többször tiltakoztak a tárgyalások során, a fejedelem mégis elfogadta, hogy a szöveg a magyar királyt a fejedelemség „kegyelmes urá"-nak nevezze. A továbbiakban pedig, miután rögzítették: sem ő, sem utódai nem fognak a töröknek segítséget nyújtani egy, a királyság elleni esetleges támadásnál, Báthori súlyos kötelezettséget vállal. Erdély nevében kijelenti: ha a török „bármilyen módon meg akarná sérteni szabadságainkat, minden erővel ellenállunk, és ha a magunk erejével nem tudunk megállni", őfelségétől, illetve utódaitól vagy a királyságtól kérünk segítséget a „törökök és a hozzájuk csatlakozott ellenség ellen".[19]

Ezzel a titkos ponttal Báthori szándéka megvalósult, Erdély átállása megtörtént. Mire azonban e ténynek bármilyen gyakorlati következménye beérhetett volna, a fejedelemség hivatalos politikáját az emigráció fellépése elsodorta. Éppen azokban a hónapokban, amelyekben Báthori a portai fenyegetéssel szemben e nyugati szövetséget kidolgozta, szervezte meg Bethlen Gábor a maga török csapatoktól kísért hazatérését.

---

[19] R. Gooss, Staatsverträge. 420.

Nem dolgozott elhamarkodottan, mert pontosan ismerte a Porta döntéseinek születési körülményeit. Tudta, hogy a birodalom egyes részeinek sorsát a területileg illetékes tisztviselők szava befolyásolja. Erdélyből való távozása után nem ment hát egyenesen Konstantinápolyba; előbb a hódoltságbeli méltóságokat látogatta sorra. Temesvárott kezdte. Itt korábban is tartózkodott már hosszabb ideig. Zülfikár pasával pedig, a parancsnokkal, akit leginkább szoktak a konstantinápolyiak Erdély ügyeiben meghallgatni, különösen jó volt a kapcsolata. Tőle ment Kanizsára, ahol váratlan nagy szerencse érte. Az ottani parancsnok, egy nagyra törő politikus és katona, Szkender pasa hosszú időre terveinek rendkívül aktív pártfogója lett. Végül a hódoltságbeli főtisztek közül rangban az első, a budai helytartó következett. Minthogy ő érintkezett leginkább a magyarországi politikusokkal, alighanem vele tárgyalhatott Bethlen a királyságbeliekkel szemben követendő taktikájáról. Innen, Budáról küldött mindenesetre levelet a nádornak, amelyben emigrációba vonulását mentegetendő, a Báthoritól elszenvedett sérelmeit előadja. Majd útra kelt Belgrád irányába. Itt telelt, ahogy az Európában foglalkoztatott török csapatok szoktak, melyek a tél beálltával ide, a birodalom második katonai központjába vonultak rendszeresen. Valószínűleg e szokás hozta össze most Bethlent e térség legfontosabb katonai parancsnokaival, hiszen ide jártak ők is, hogy a Konstantinápolyból érkező főhivatalnokokkal találkozzanak, a Porta ellenőrzésének eleget tegyenek.

Ilyen előkészítés után ment Bethlen Gábor Drinápolyba, ahol éppen a szultán is, a nagyvezír is tartózkodott. Szkender pasa hozta össze Naszuhhal, akit sikerült is közösen megnyerniük Bethlen ügyének. A szultán figyelmét viszont állítólag teátrális módon, vagy talán népmesébe illően hívta fel magára. Egyszer, amint elhaladt előtte díszes menetben, elkapta volna Bethlen a szultán kengyelét, és ott az utcán adta elő a kéréseit. 1613 márciusában aztán már a dívánban döntötték el, hogy Bethlen Gábor lesz az új fejedelem, és április végén kapta meg az uralkodói jelvényeket. Több török főtiszt, valamint a két román vajda kapott parancsot a bevitelére.

Nem sokkal később érkeztek a Portára Báthori Gábor emberei. Elkésve. Mert jóllehet már az 1612. novemberi országgyűlés kijelölte őket, a fejedelem az ügy súlyát lebecsülve, egész télen halasztgatta útnak indításukat. Csak a II. Mátyással létrehozott szerződés megkötése után kaptak parancsot az utazásra. Május 22-én érkeztek Konstantinápolyba. Ekkor azonban már nem tehettek semmit: Naszuh még ajándékaikat sem engedte átadni, nehogy bárkit is megnyerjenek Báthori Gábornak. Az egyik követ rezignáltan jegyezte fel: „... valamint Bethlen Gábor akarta, minden dolgot úgy végezett el az vezérrel."[20]

---

[20] Borsos T., Vásárhelytől a Fényes Portáig. S. a. r. Kócziány L. Bukarest 1972. 72.

Valóban, augusztusban meg is indultak a csapatok Szkender pasa szerdársága alatt. Szeptember elején már itt volt Erdélyben Magyar Oglu Ali pasa Mihnea vajdával Havasalföldről és a tatárok előcsapataival. Három héttel később érkezett Girej kán a tatár fősereggel. Október 3-án ért Gyulafehérvárra Ali budai pasa. Így, mire maga Bethlen Gábor Szkender hadaival Erdélybe jutott — október 5-én —, a fejedelemség már tele volt harci feladat nélkül széjjel járó katonával. Körülbelül 80 ezren jöttek összesen, hogy Bethlen Gábornak megszerezzék Erdélyt. Talán még soha nem tartózkodott ennyi török-tatár egyszerre az országban. A fejedelemség sorsa nem lehetett kétséges.

Bethlenék mégsem akarták a szokásos formákat felrúgni. Ezzel azonban Erdély kiszolgáltatottsága csak nagyobb hangsúlyt kapott. A szerdár hívta össze az országgyűlést. Szkender írta október 18-án a rendeknek: „Kolozsvárra menjen minden ember, s ott mindjárt fejedelmet válasszanak kegyelmetek maguknak." Páratlan eset volt ez Erdély történetében, még soha nem fordult elő, hogy török főtiszt parancsára jöttek volna össze a fejedelemség politikusai. Mégsem haboztak, mert a pasa nem hagyott kétséget szándékai felől: „ha pedig el nem jő kegyelmetek, bizonyosan elhühetitek, hogy mindjárt hadainkat bocsátjuk reátok" — közölte rendelete nyomatékául.[21] Ötnapos határidőt szabott a választásra, és ez elégnek is bizonyult. 1613. október 23-án már Bethlen Gábor volt Erdély fejedelme. „Féltekben szabadon" megválasztották, jegyezte fel egy gúnyos természetű polgári tollforgató.[22]

A régi fejedelemtől, Báthori Gábortól Szkender parancsának másnapján örökre búcsút vettek ékes stílusú levéllel. Szemére hányták sérelmeiket, alattomos menekülését, a Portától való elszakadási szándékát, végezetül azonban a fejük felett tornyosodó veszedelemre hivatkoznak: Szkender pasa „ellen hogy nekünk tovább való tusakodásunk és várakozásunk lehessen, ennyi hadaknak rajtunk való szörnyű pusztítása és utolsó veszedelemtől való félelmünk nem szenvedheti".[23]

Nem tudhatni azonban, hogy Báthori, aki ekkor már Váradon volt, megkapta-e egyáltalán az elbocsátó levelet. Sokáig nem volt mégsem bizonytalanságban, mert négy nappal a választás után a kortársak szerint Ghiczy által felbérelt hajdúk meggyilkolták. Testét a Pece-patakba vetették; csak hűséges kutyája maradt mellette.

Báthori halála hírére a török csapatok elvonultak. Rabolva, fosztogatva, foglyokat rabszíjon vezetve hagyták el az országot. Szörnyű pusztulás maradt utánuk, és a bizonyosság: Erdély a török hatalom biztos fennhatósága alá tartozik. A Porta urai gondoskodtak a fejedelemségben akaratuk maradéktalan érvényesüléséről.

---

[21] Erdélyország Történetei Tára II. 251—254.

[22] Nagy Szabó Ferenc memoriáléja (Erdélyi Történelmi Adatok I. Szerk. Mikó I. Kolozsvár 1855. 115).

[23] Erdélyország Történetei Tára II. 266.

Bethlen Gáborral Báthori szertelenségét és könnyelmű hányavetiségét a rend és a megfontolt józanság váltotta fel Erdély kormányzásában. Külsőre is nehéz nagyobb különbséget elképzelni, mint amilyen közöttük mutatkozott. Báthori acélpengeként csillogott, hajlott. Karcsú termetével, élénk arcjátékával és megnyerő modorával mindenki tekintetét magára vonzotta. Bethlen zömök alakját viszont sok sebesülés tette merevvé, mire fejedelem lett, bár még 33 éves sem volt egészen. Nehezen gondozható üstöke, szakállas, sötét arca inkább taszította a hozzá közeledőket. Csak mélyen ülő nagy szemei jelezték rendkívüliségét; átható pillantása még arcképeiről tekintve is mintha felmérné az őt figyelőt. Báthori személyes varázsa ellenségeit is megejtette, ha társaságába kerültek, hogy tőle távol elfelejtsék hirtelen fellobbant rokonszenvüket. Bethlen ezzel szemben tartós érzelmeket ébresztett. A hozzá közel állók véleménye azonban inkább tiszteletet tükröz, mint barátságot. Ellenségei pedig olthatatlan gyűlölettel vették körül. Ő az emberek véleményével keveset törődött; nem keresett érzelmi kapcsolatokat, éppen ezért tudott mindenkivel együtt dolgozni. Nincs nyoma annak, hogy emberei kiválasztásában bármikor is szubjektív szempontok vezették volna.

Bethlen Gábor családja Izabella királynő pártján jelent meg az erdélyi politikában. Nagyapja a Petrovics Péter-féle Ferdinánd-ellenes mozgalom egyik vezetője volt az 1550-es években. Az apja már Báthori Zsigmond mellett fejedelmi tanácsúr, és a székely előkelő Lázárok közül vett feleséget. Erdély egyik vezető, gazdag famíliája az övék. A fiatal Bethlen tizenhárom éves korában — ekkor már árva — került Báthori Zsigmond gyulafehérvári udvarába. Iskoláiról nem maradtak adatok, és személyes feljegyzései hiányában azt sem tudhatni, milyen hatások alakították tehetségét. Fejedelemségéig volt tettei is rávilágítanak azonban ennek két igen jellegzetes és különleges összetevőjére. Az bizonyos, hogy nem volt könnyen felismerhető és csillogó tehetség. Mert azok, akik törökországi emigrációi előtt találkoztak vele, nem jegyeztek fel róla semmit. Sehol nem szerepel a Basta pusztításához vezető viharos évek krónikáiban. Nem foglalkoztak a személyével; magánlevelek nem közölnek róla sem érdekes pletykákat, sem fényes jövőre utaló történeteket.

Székely Mózes körül azonban már emlegetik. A vele tartó emigrációban Bethlen mind jelentősebb személyiséggé válik. És itt derül ki az egyik különössége: mindig abban kiváló, amit éppen tennie kell. Ő lesz a török hatalmasságokkal való tárgyalások kulcsfigurája, de ő Székely Mózes 1603-as erdélyi hadjáratának katonai szervezője is. Mindenhez ért, és mindent kedvvel csinál. Tud bánni az emberekkel, akár eggyel-eggyel áll szemben személyesen, akár felhívásokat kell sokak mozgósítására fogalmaznia. Könnyen áttekinti az eseményeket, az emberi kapcsolatokat vagy a hadszíntereket. Képes haditervet készíteni éppen úgy, ahogy gyors döntéseivel jó hadvezető. Ez a mindenre alkalmasság tehetségének talán legszembetűnőbb oldala.

A másik pedig végtelen tárgyilagossága. Nem mintha a mai gondolkodás szabályai szerint reális terveket készített volna. Nem: éppen úgy hajlamos volt a valóságtól való elrugaszkodásra, ahogyan kortársai hajlamosak voltak. A tényekhez sem feltétlenül ragaszkodott, ha diplomáciáról volt szó. Tárgyilagossága abban nyilvánult meg, hogy tervei keresztülvitelében semmilyen mellékes szempontot nem engedett érvényesülni. A maga észjárása szabályaival felmérte szándékai megvalósításának eszközeit, és ezeket az eszközöket minden aggályoskodás nélkül alkalmazta.

Legjobb példa erre fejedelemségre emelkedése. Szemléletessé pedig elődje példája teszi. Báthori fejedelem akart lenni, és minden eszközzel megpróbálkozott. Agitáltatott benn, Erdélyben, támogatást keresett a Portán és II. Mátyásnál, végül találta csak meg a hajdúkat. Bethlen ezzel szemben nem kísérletezett sehol. Nem szervezett pártot Erdélyben, nem törődött a királlyal, sem a királyi Magyarországgal, még a hazai közvéleménnyel sem. A Portához fordult, mert tudta, hogy Erdély sorsa ott dől el. És utólag sem voltak aggályai. Nincsen adata annak, hogy valaha is sajnálkozott volna a fejedelemségét hozó hadak pusztításai, mentegetődzött volna az erőszakos választás miatt. Tárgyilagosan, mint kérlelhetetlen valóságot fogta fel a Török Birodalom Erdély felett egyelőre megdönthetetlen hatalmát.

Bethlen józan és következetes törökpártisága ellenére sem alakult azonban a viszonya Konstantinápollyal harmonikusan. Az erdélyi fejedelemválasztás szabadságáról szóló athnamét megszerezte ugyan, ennek azonban nyilvánvalóan semmi jogbiztosító jellege nem volt. „Nagy erejű és gyönyörűséges" oklevelet hozatott arról, hogy amennyiben „az fejedelemségnek újulni kelletnék", a három nemzet válasszon olyat, „a ki magok között nőtt, növekedett", és alkalmas az uralkodásra, a szultán pedig fejedelemmé teszi.[24] Ez a sokszor használt fordulat azonban, amely a fejedelmek egész sorának megerősítő athnaméjában szerepelt, semmire nem jelentett garanciát. Az athname 1614 augusztusában jutott Erdélybe, a Medgyesen tartott országgyűlés vette át ünnepélyesen. Egyidejűleg azonban az árát is kérték: a Porta Lippát és Jenőt követelte Bethlen Gábor fejedelemségének megerősítése fejében.

Tőle kívánták behajtani több elődje régen hangoztatott ígéretét. Rákóczi Zsigmond kezéből még kifejezetten visszautasították; Báthori Gábornak sem kellett a fontos várakat visszaszolgáltatnia, most azonban, alig egy hónappal az athname kézbesítése után, már híre jött: Szkender pasa a határon táborozik. Miután behozta Bethlent a fejedelemségre, új megbízatása van. A tizenöt éves háborúban erdélyi kézre került várakat fogja visszaszerezni.

---

[24] Erdélyi Történelmi Adatok II. Szerk. Mikó I. Kolozsvár 1856. 336—343.

Konstantinápoly követelése tökéletesen érthető. Lippa és Jenő feladása annak idején nem csupán súlyos tekintélyveszteséget jelentett, de megszakította annak a várrendszernek a folyamatosságát is, amely a Belgrád, Temesvár, Lippa, Jenő, Gyula vonalon részben felvonulási területet biztosított a királyság ellen, részben a hódoltság keleti határát jelentette. Eddig azonban a magyarországi háborús konfliktusok elkerülésének törekvésében a fejedelmek készsége sem bírta a Portát e várak visszakövetelésére. Most viszont, 1614 őszén, e régen húzódó ügy lezárása pontosan illeszkedett Konstantinápoly új nyugati aktivitásának vonalába. Miután már a két román fejedelemségben is, Erdélyben is megerősítette politikai jelenlétét anélkül, hogy az itt ugyancsak érdekelt másik két nagyhatalom, Lengyelország és a Habsburgok ellentámadását kiváltotta volna, Lippa és Jenő követelése már nem tűnhetett kockázatos vállalkozásnak.

Bethlen Gábort mégis rendkívül nehéz helyzetbe juttatta. A két várral együtt annak idején hatalmas területek szabadultak fel a hódoltság alól, Szolnokhoz, Gyulához, Temesvárhoz adózó magyarok sokasága. Most az ő visszabocsátásukról is kellett döntenie. És ha a Portának presztízsveszteséget jelentett e vidék feladása, összehasonlíthatatlanul nagyobb teher zúdult volna visszabocsátásukkal az új fejedelemre. A magyar történelemben nem volt még példa arra, hogy uralkodó önként engedett volna várakat a török hatalma alá. Szkender támadását viszont nem lehetett bevárni. Ha a Porta elhatározta is magát rá, Bethlen nem kockáztathatott török háborút.

E válságos helyzetben a fejedelem bonyolult manőverbe kezdett. Tárgyalásokat indított Konstantinápolyban a súlyos követelés visszavonására, s jó személyes kapcsolataiban bízva nem is tarthatta az ügyet reménytelennek. Egyidejűleg azonban — végső esetre — elhatározta az egyik vár, Lippa átadását. Emellett döntött, lévén ez közelebb a hódoltság határához, Temesvártól alig 60 kilométernyire és gyakorlatilag a határon, s adózó népességben és területben ennek átengedése jelentette messze a kisebb veszteséget. Minthogy pedig Szkender fenyegetése közeli volt, és csak tettekkel látszott elháríthatónak, meg is tette az első lépéseket Lippa átadásához. Mire azonban 1614. október végén az első török katonák az alsó várba bevonultak, megérkezett a portai rendelet: Lippa átvételét elhalasztották. Ez azonban csak rendkívül rövid időre szólt. A Bethlent mindig is támogató Naszuh bukása után elkerülhetetlenné vált Lippa megadása.

Az egyre nyomasztóbb helyzetben az országgyűlés 1616-os tavaszi ülésén döntött: „. . . utolsó veszedelmes kételenségünkben . . . egész hazánk megmaradásáért és bizonyos békességünkért . . . az egy Lippa odaadásával hazánkat egészen utolsó veszedelemből, magunkat, feleségünket, gyermekünket meg kellett váltanunk."[25] Az ügy azonban ezzel még nem volt lezárva; Lippa katonasága a környező nemesség támogatásával megtagadta a kivonulást. Biztatást kaptak a királyságból is: Homonnai György, Homonnai Bálint egyik távoli rokona szervezkedett mostanában Bethlen fejedelemsége megdöntésére. Ő állt kapcsolatban már 1614 ősze óta a lippaiakkal. II. Mátyás katonai segítségével biztatta őket arra az esetre, ha erőszakkal kényszerítenék Lippát török iga alá.

Végül Bethlennek kellett megtennie azt, amit hadvezérei sem vállaltak: 1616 júniusában maga vívta meg a várat. Kiürítette, és június 14-én a „Lippára adózó" területtel együtt átadta a temesvári pasának. A helyzetet csak annyiban sikerült mentenie, hogy később magát a katonaságot hajdúszabadsággal Vajára telepítette.

Homonnai ígéretei azonban nem teljesültek: Magyarország királya nem indított hadjáratot sem Erdély, sem a Porta ellen Lippa elvétele miatt. Ellenakció nélkül tudomásul vette ő is, a királyság rendjei is a magyarországi török hódoltság újabb gyarapodását. Ez az eljárásuk egyébként ekkor már, 1616 nyarán, tulajdonképpen senkit nem hökkentett meg, hiszen az erdélyi események három éve kínálták szinte állandóan a beavatkozás lehetőségét anélkül, hogy a királyság hivatalosan a hadakozás útjára lépett volna.

Lippa átadásával Erdély elérkezett addigi történelme mélypontjára. Az idegen fegyverekkel behozott fejedelem elfogadása után még ez az akció: nyilvánvaló jele annak, hogy az ország függetlensége maradékát is elvesztette. A Porta kényének-kedvének kiszolgáltatva kell ezentúl tengetnie az életét.

Ha Bethlen Gábor most meghal, történelmünk legsötétebb alakjai között emlegetnék. Mivel azonban nem így történt, és még tizenhárom esztendőt kapott az uralkodásra, a legnagyobb történeti személyiségek sorába került.

A FEJEDELEM ÉS A RENDEK KAPCSOLATA

Bethlennek a belső viszonyok alakításában rendkívüli uralkodói képességeket kellett akcióba állítania, mert a fejedelmi hatalom megsemmisítésére törő erők Erdély történetében soha nem voltak élénkebbek, mint az ő megválasztásakor. Az első diétáján elfogadott artikulusoknál győztes szabadságharc után sem fogalmazhattak volna élesebbeket.

Soha, egyetlen országgyűlés sem tette meg azt, amit Erdély rendjei Bethlen megválasztása után végrehajtottak: törvénybe foglalták az uralkodóval való szembenállás akkor legmodernebb ideológiáját, a kálvini reformáció ellenállási tanát.

Konkrétan, a közelmúlt keserves tapasztalataira hivatkozva szögezik le: „mivelhogy fejedelemséggel és annak autoritásával eddég való fejedelmek

---

[25] EOE 6. 322.

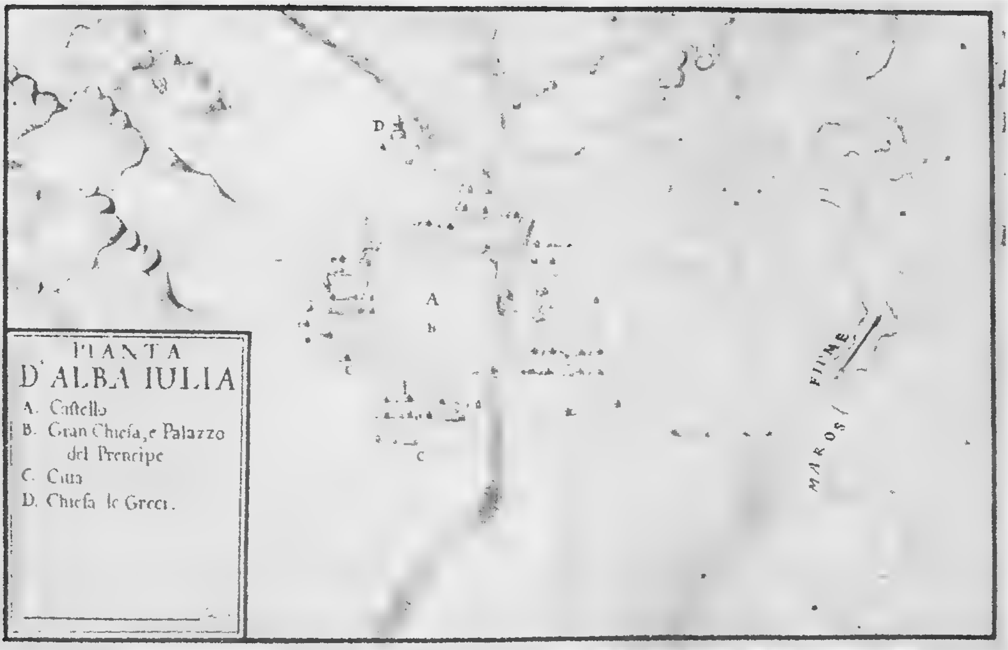
PIANTA
D'ALBA IULIA
A. Caſtello
B. Gran Chieſa, e Palazzo del Prencipe
C. Città
D. Chieſa de Greci.
A
B
C
D
FIUME
MAROS

190. Gyulafehérvár térképe Bethlen Gábor erőditésével, 1687

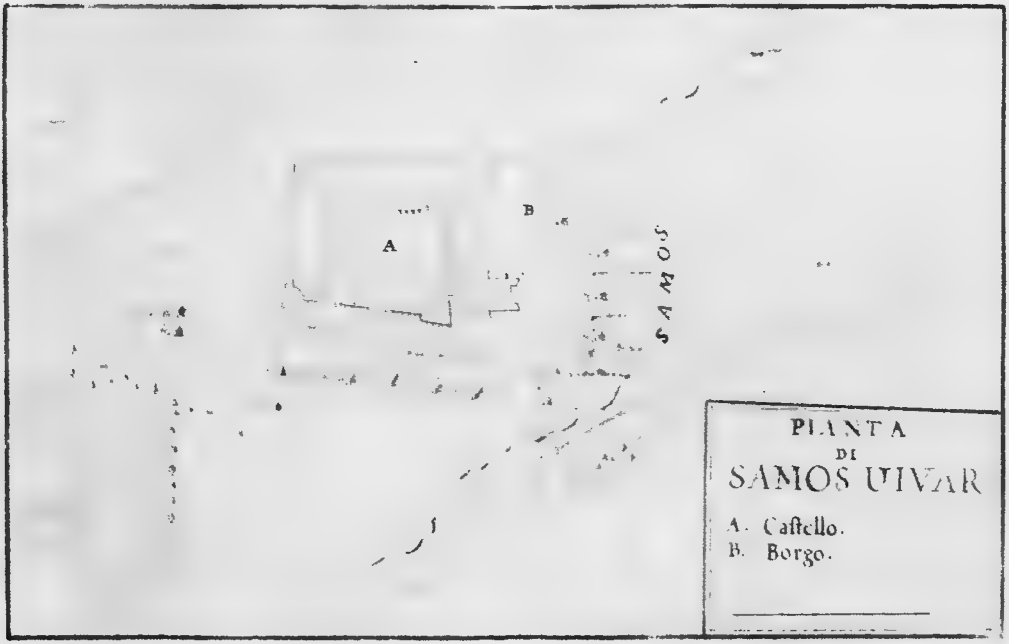
PIANTA
DI
SAMOS UIVAR
A. Caſtello.
B. Borgo.
A
B
SAMOS

191. Szamosújvár térképe 1687-ből

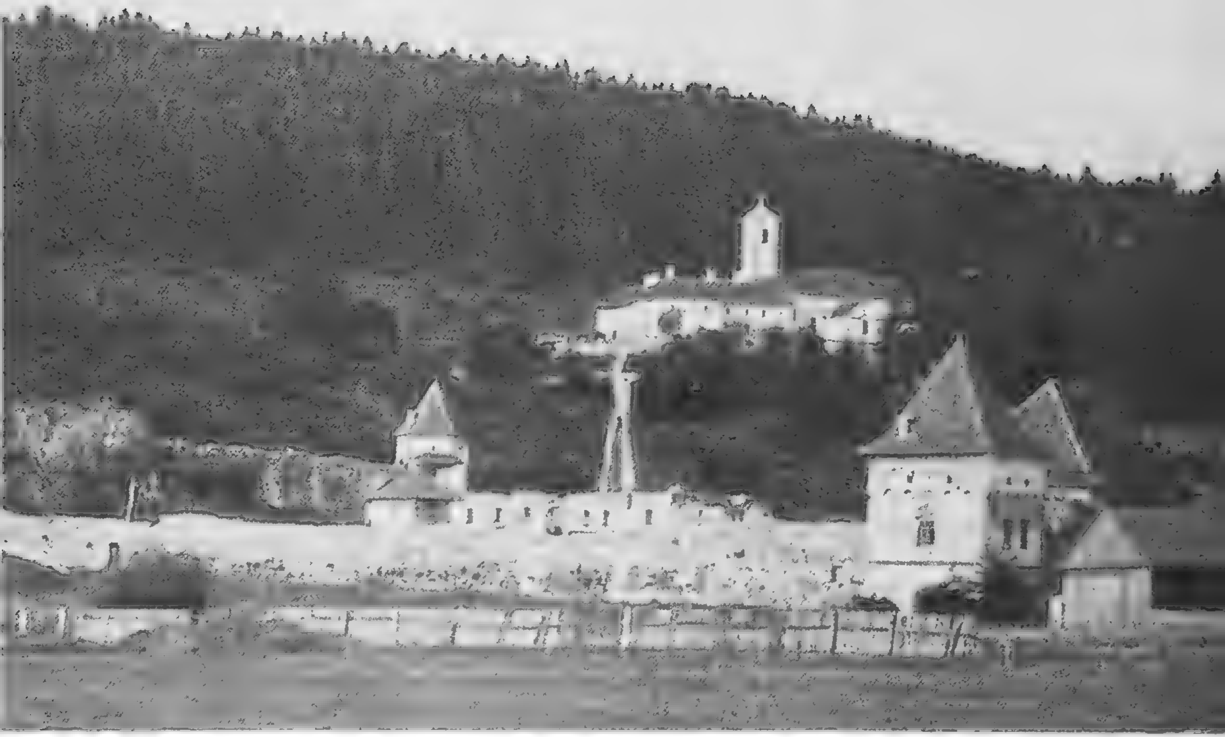

192. A Lázár-kastély Gyergyószárhegyen, háttérben a ferences kolostor. Kastély: 16—17. század

193. Fejedelmi pénzek
1) Rákóczi Zsigmond tallérja,
1607. Elő- és hátlap

2) Báthori Gábor tallérja, 1608. Elő- és hátlap

194. A küküllővári kastély. Építtette Bethlen István, 1615–1624. Josef Fischer felvétele

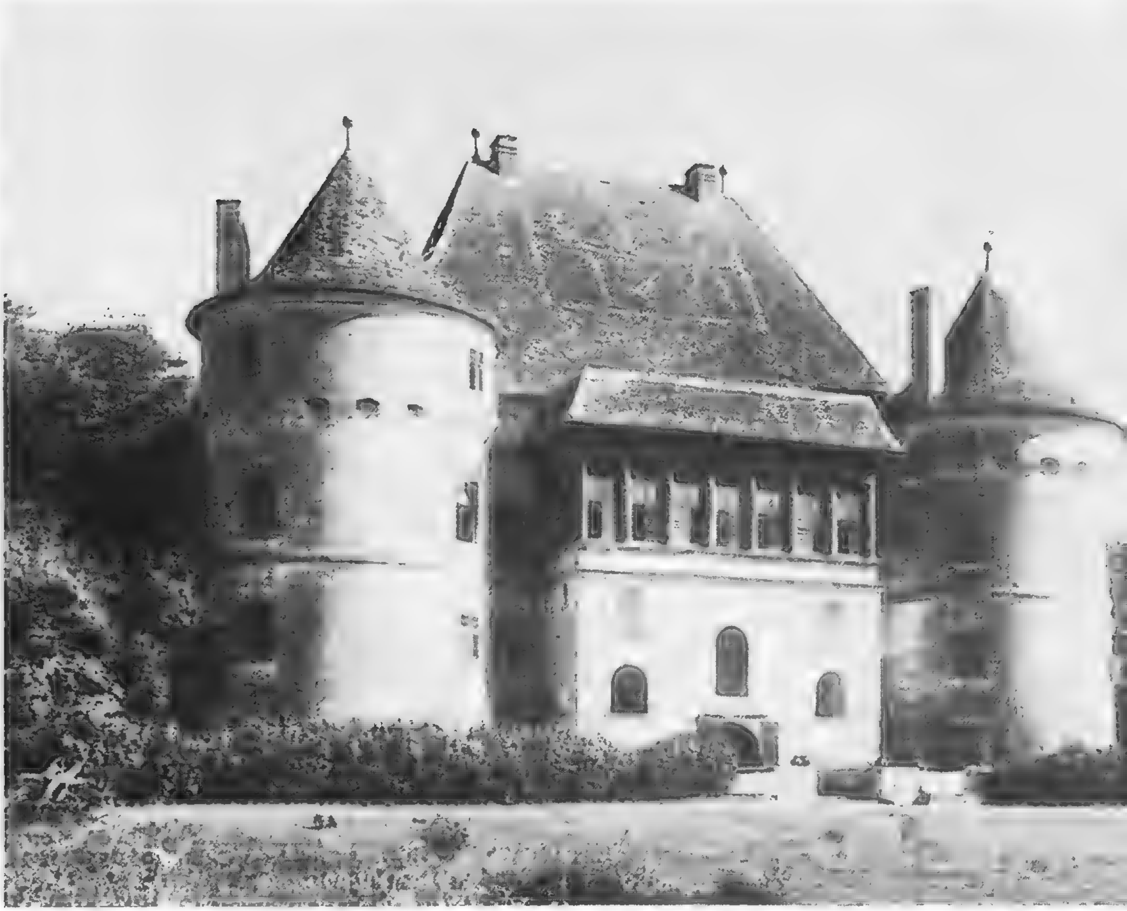

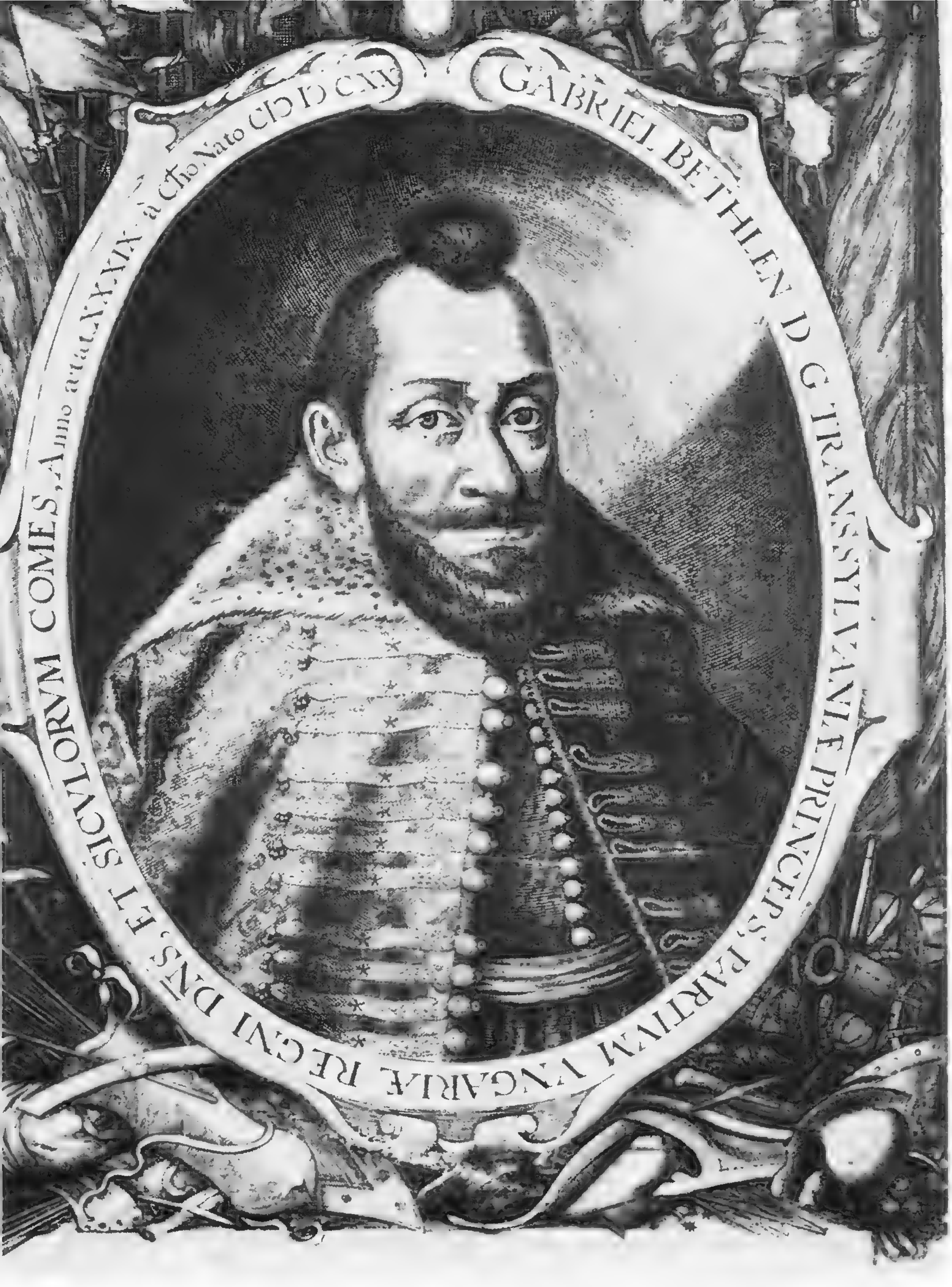
GABRIEL BETHLEN D G TRANSSYLVANIÆ PRINCEPS, PARTIVM VNGARIÆ REGNI DNS ET SICVLORVM COMES, Anno ætat. XXXIX. à Chro Nato CIƆ IƆ CXX

195. Bethlen Gábor. Ifj. Egidius Sadeler rézmetszete, 1620

196. Fejedelmi pénzek

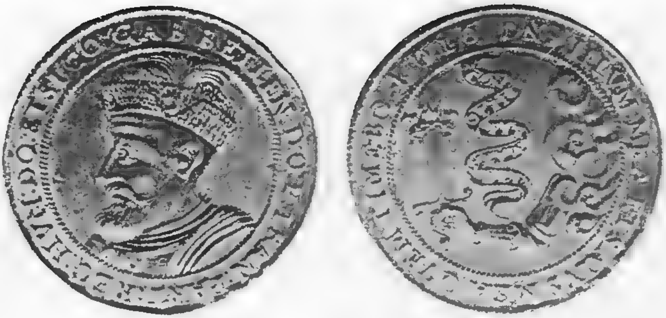

1) Bethlen Gábor tallérja, 1616.
Elő- és hátlap

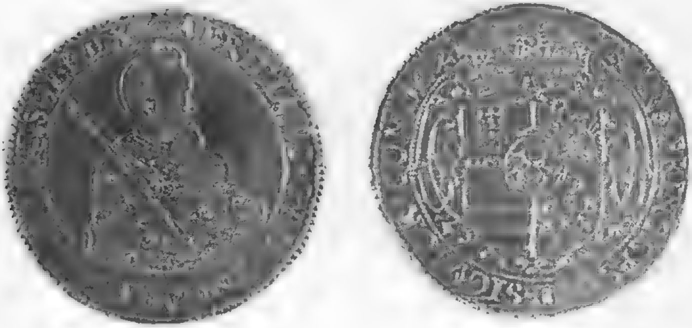

2) Bethlen Gábor tallérja.
Körmöcbányai veret, 1621.
Elő- és hátlap

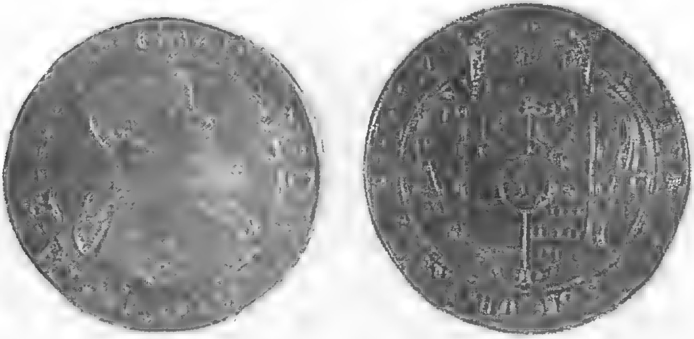

3) Bethlen Gábor tallérja.
Nagybányai veret, 1621.
Elő- és hátlap

4) Bethlen István aranyforintja.
Kolozsvári veret, 1630. Előlap

5) Brandenburgi Katalin dukátja.
Kolozsvári veret, 1630. Előlap

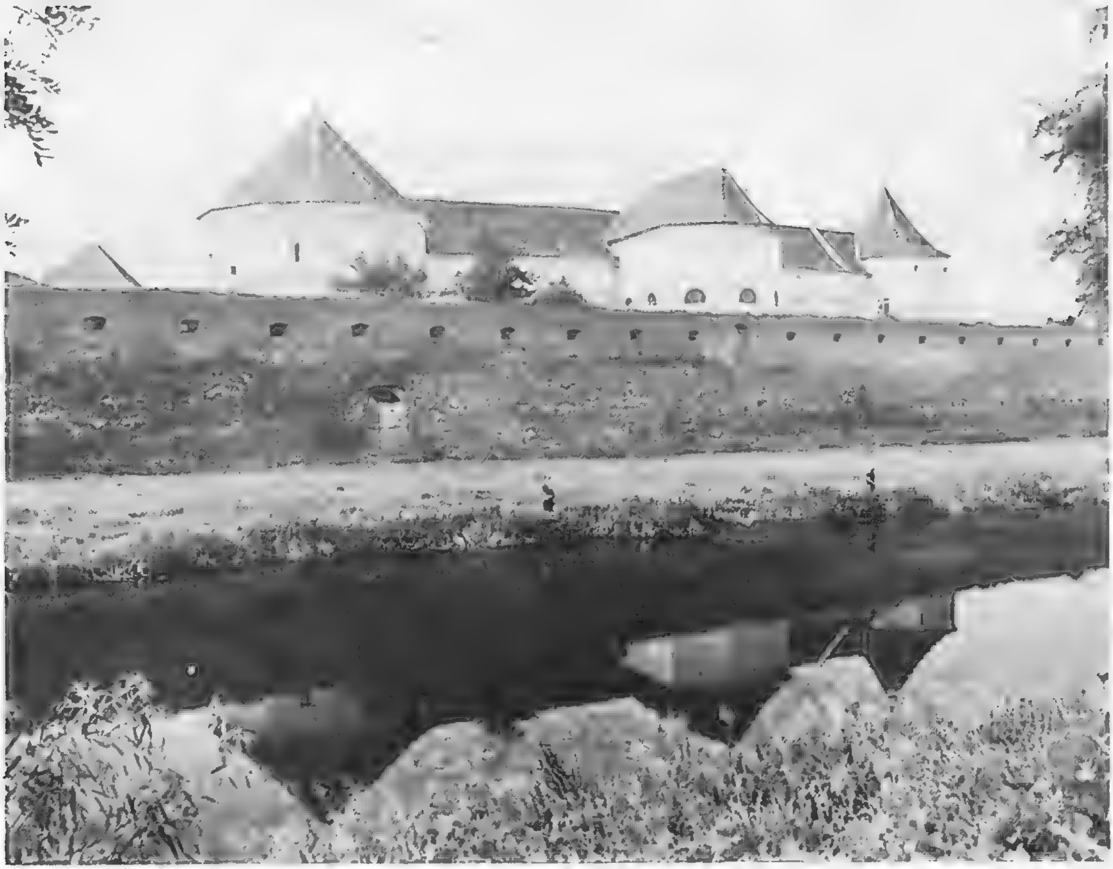

197. A fogarasi fejedelmi uradalom központja, a vár, 1589–1594

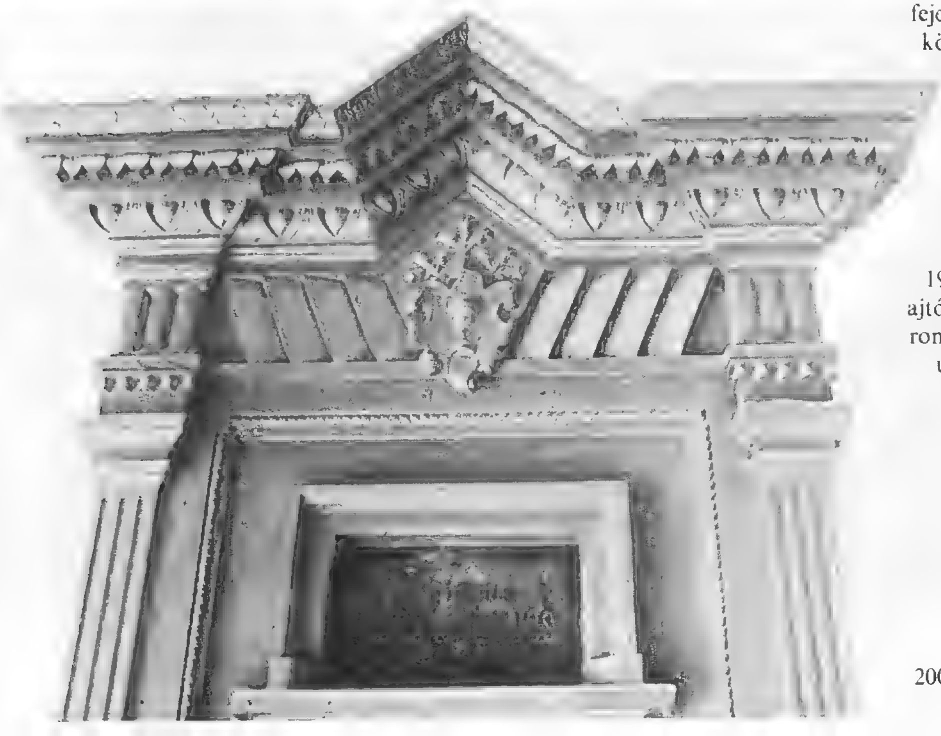

198. Reneszánsz ajtókeret Kolozsváron az egykori Híd utcában, 1613

200. Illyefalva vára, 17. század

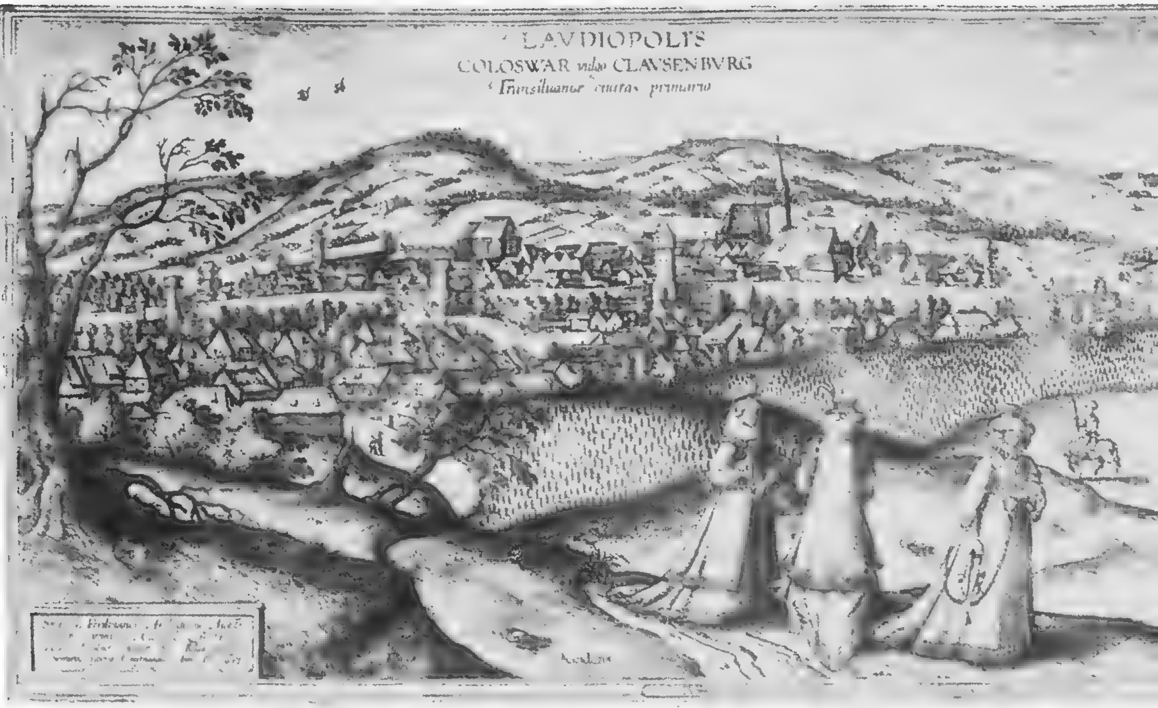
CLAVDIOPOLIS
COLOSWAR vulgo CLAVSENBVRG
Transilvaniae civitas primaria

199. Kolozsvár észak felől, 1617

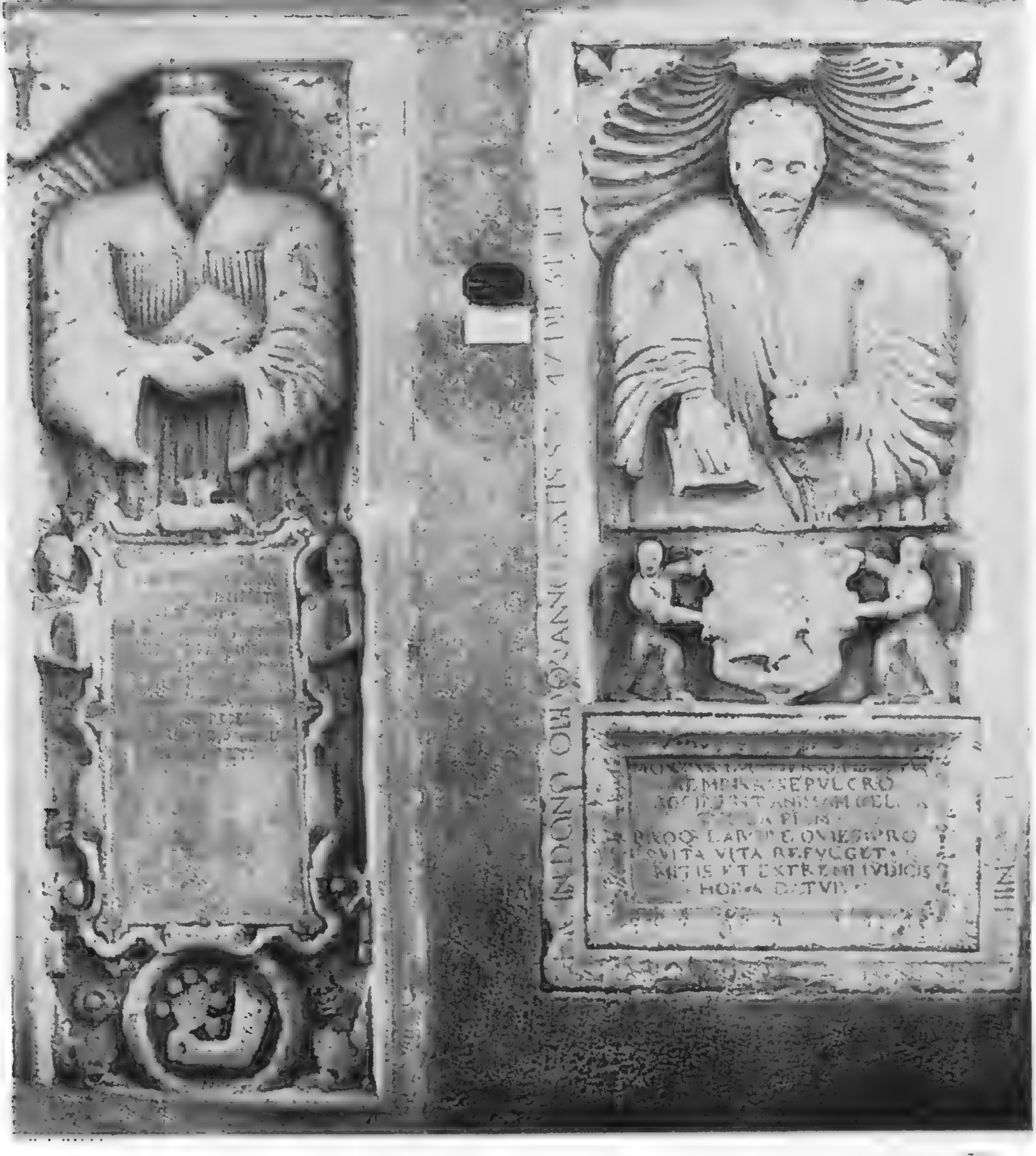

201. Szász evangélikus lelkészek síremlékei a nagyszebeni evangélikus templomban. Balra Peter Lupinus (†1597), mellette Georg Hann (†1610)

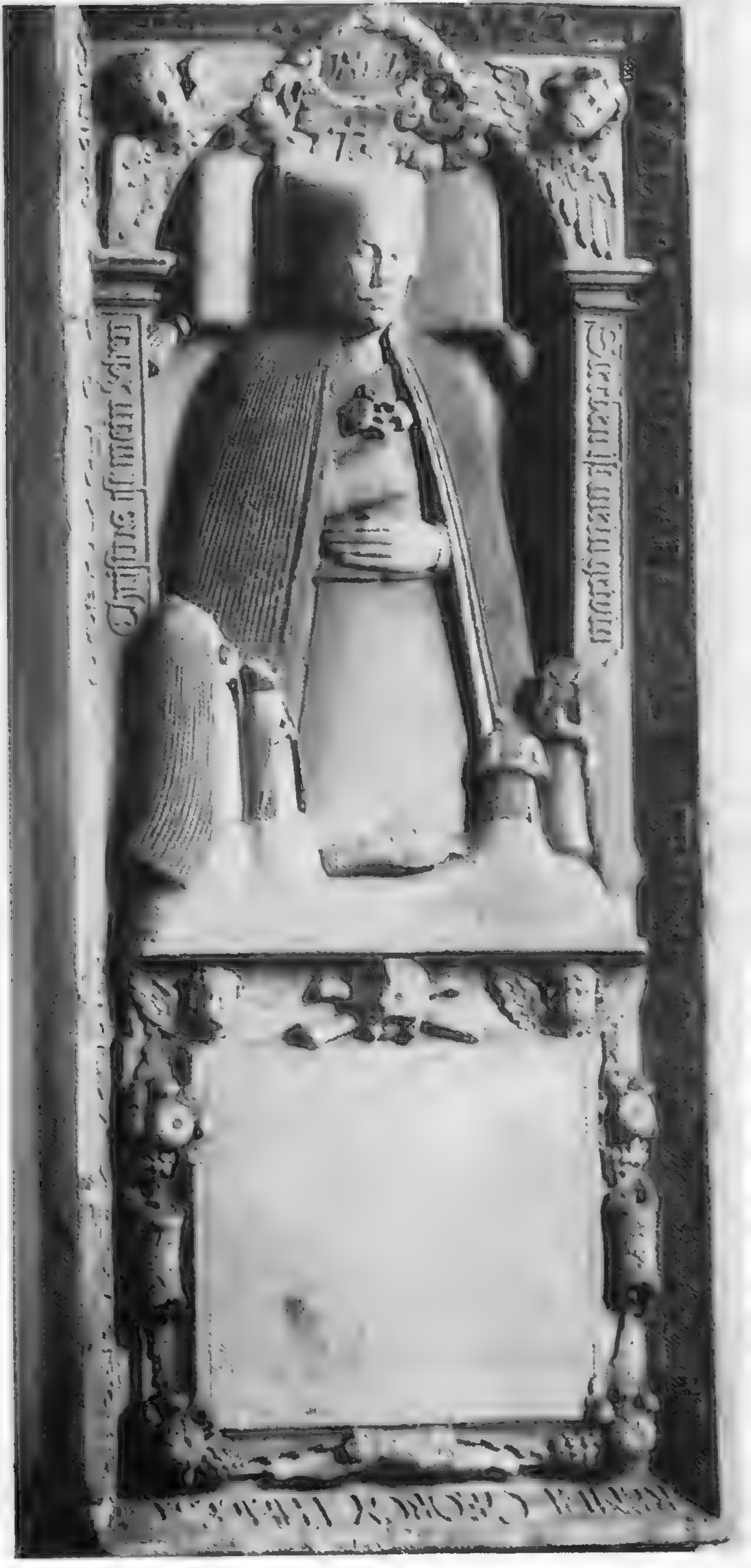
Chriſtus iſt mein Leben
Sterben iſt mein Gewinn

202. Barbara Schlemmer, medgyesi szász lelkész feleségének síremléke a medgyesi evangélikus templomban. Elias Nicolai műve, 1620-as évek

18.

[illegible]

◁ 203. Bethlen Gábor kézirása. Levél Rákóczi György borsodi főispánnak, 1621. április 29.

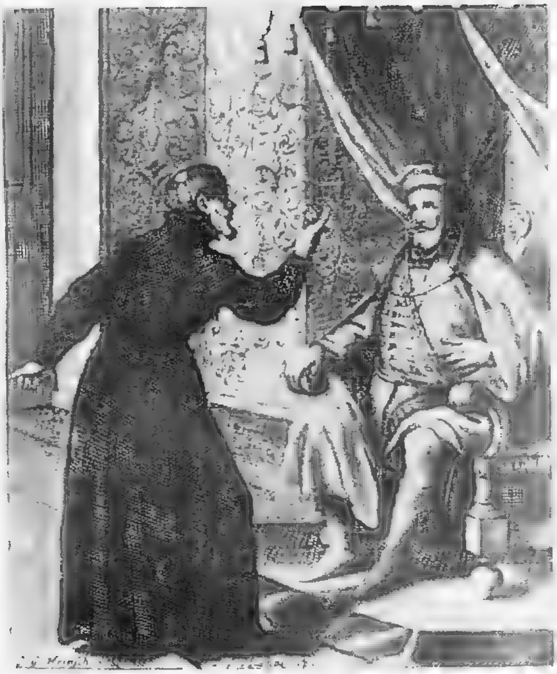

204. Bethlen Gábor és Káldi György vitája. A 17. század második felében készült metszet

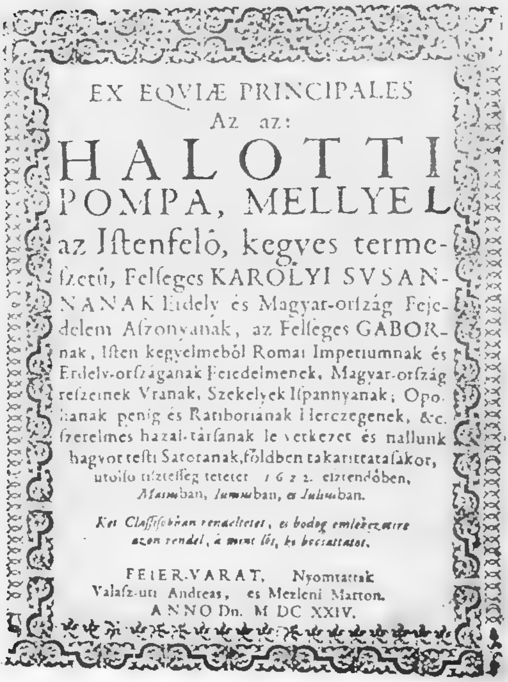

EX EQVIÆ PRINCIPALES
Az az:
HALOTTI
POMPA, MELLYEL
az Iſtenfelő, kegyes terme-
ſzetű, Felſéges KAROLYI SVSAN-
NANAK Erdely és Magyar-orſzág Feje-
delem Aſzonyanak, az Felſéges GABOR-
nak, Iſten kegyelmeből Romai Imperiumnak és
Erdely-orſzáganak Fejedelmenek, Magyar-orſzág
reſzeinek Vranak, Szekelyek Iſpannyanak; Opo-
lianak penig és Ratiborianak Herczegenek, &c.
ſzerelmes hazai-tárſanak le vetkezet és nallunk
hagyot teſti Satoranak, földben takarittataſakor,
utolſo tiſzteſſeg tetetet 1622. eztendőben,
Maiusban, Iuniusban, es Iuliusban.

Ket Claſſiſokban rendeltetet, es bodog emlekezetire azon rendel, a mint lőt, ki bocsattatot.

FEIER-VARAT, Nyomtattak
Valaſz-uti Andreas, es Mezleni Marton.
ANNO Dn. M DC XXIV.

205. Református temetési beszédek és versek gyűjteménye. Gyulafehérvár, 1624

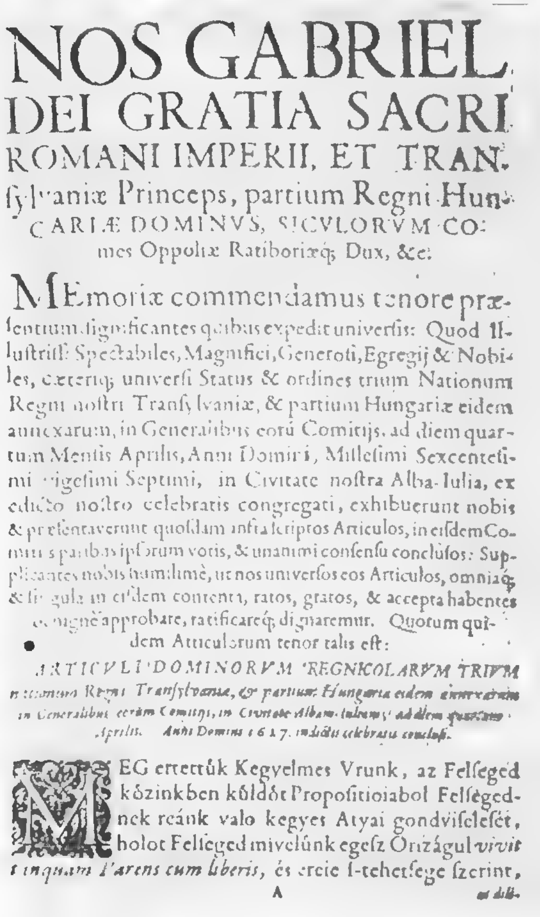

NOS GABRIEL
DEI GRATIA SACRI
ROMANI IMPERII, ET TRAN-
ſylvaniæ Princeps, partium Regni Hun-
GARIÆ DOMINVS, SICVLORVM CO-
mes Oppoliæ Ratiboriæq; Dux, &c.

MEmoriæ commendamus tenore præſentium ſignificantes quibus expedit univerſis: Quod Illuſtriſſ. Spectabiles, Magnifici, Generoſi, Egregij & Nobiles, cæteriq; univerſi Status & ordines trium Nationum Regni noſtri Tranſylvaniæ, & partium Hungariæ eidem annexarum, in Generalibus eorū Comitijs, ad diem quartum Menſis Aprilis, Anni Domini, Milleſimi Sexcenteſimi vigeſimi Septimi, in Civitate noſtra Alba-Iulia, ex edicto noſtro celebratis congregati, exhibuerunt nobis & præſentaverunt quoſdam infraſcriptos Articulos, in eiſdem Comitijs pariter ipſorum votis, & unanimi conſenſu concluſos: Supplicantes nobis humilimè, ut nos univerſos eos Articulos, omniaq; & ſingula in eiſdem contenta, ratos, gratos, & accepta habentes benignè approbare, ratificareq; dignaremur. Quorum quidem Articulorum tenor talis eſt:

ARTICVLI DOMINORVM REGNICOLARVM TRIVM Nationum Regni Tranſylvaniæ, & partium Hungariæ eidem annexarum in Generalibus eorum Comitijs, in Civitate Albam-Iuliam, ad diem quartum Aprilis. Anni Domini 1627. indictis celebratis concluſi.

MEG ertettük Kegyelmes Vrunk, az Felſéged közinkben küldött Propoſitioiabol Felſégednek reánk valo kegyes Atyai gondviſeleſét, holot Felſéged mivelünk egeſz Orſzágul *vivit tanquam Parens cum liberis,* és ereie ſ-tehetſege ſzerint,

A *az dili-*

206. Erdélyi országgyűlési törvénycikkek, 1627

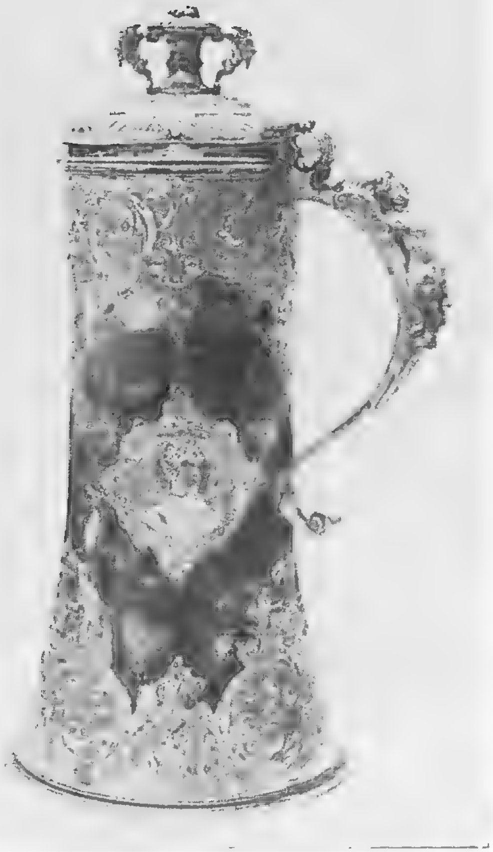

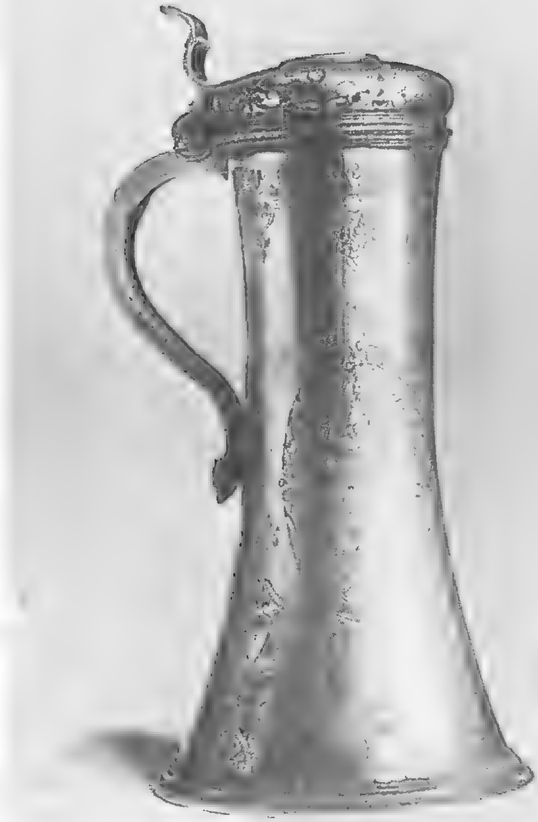

207. Tholdalagi Mihály fedeles kupája. Andreas Fleischer müve, 1623

208. A bögözi református egyház fedeles ezüstkannája, 1625

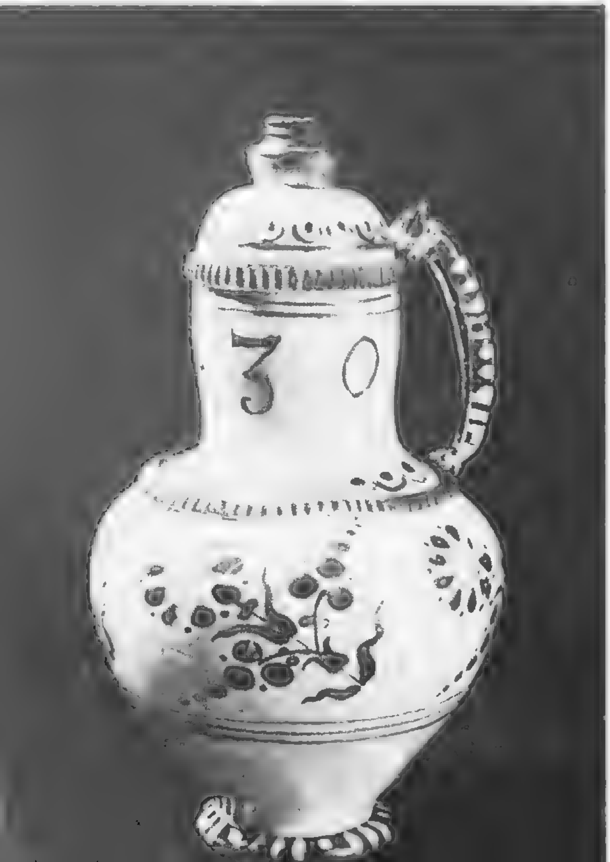

209. Habán kancsó, 1630

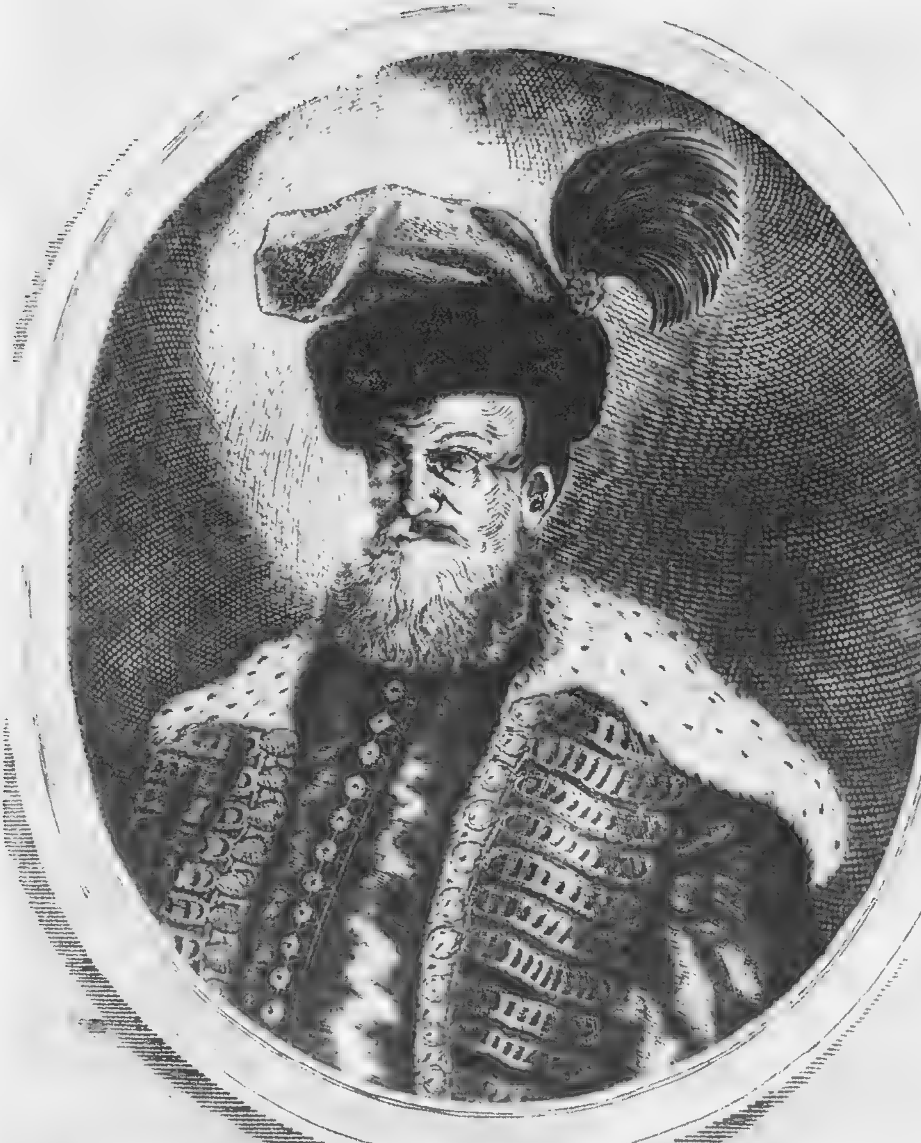
SERENISSIMVS AC POTENTISSIMVS
PRINCEPS GEORGIVS RAKOCI DEI GRATIA
TRANSSYLVANIÆ PRINCEPS COMES
SICVLORVM ET DOMINVS PARTIV
REGNI HVNGARIÆ ET

210. I. Rákóczi György. A 17. század második felében készült rézkarc

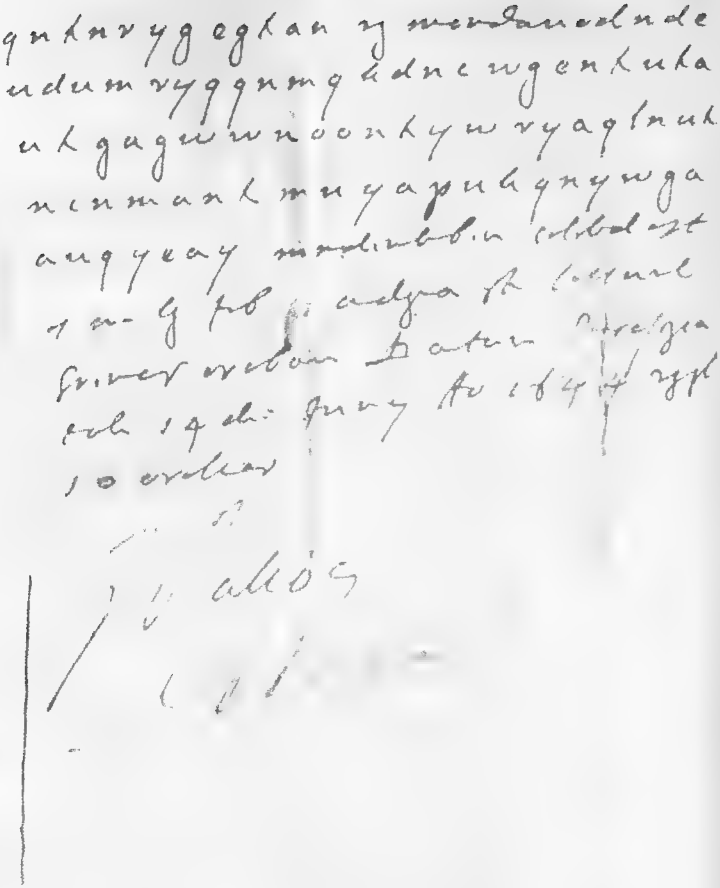

211. I. Rákóczi György
rejtjeles levele fiához,
1644. június 14. reggel 10 óra

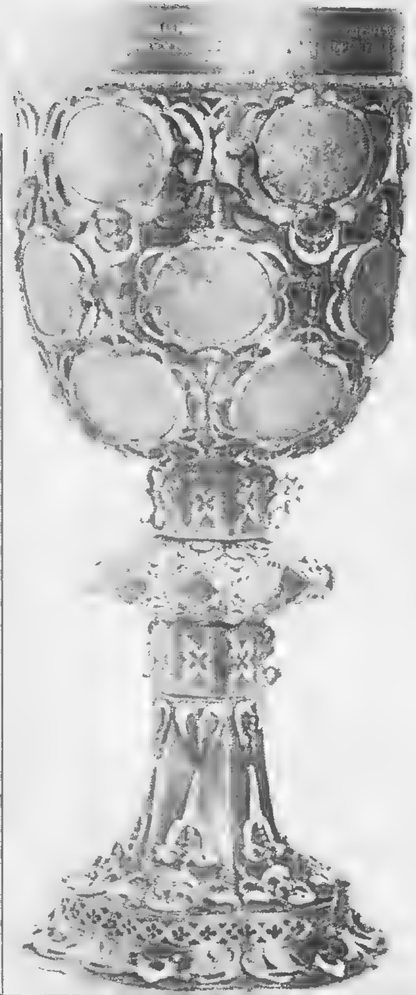

212. Brózer István
kolozsvári ötvös
szinarany kelyhe
I. Rákóczi Györgynek, 1641

213. I. Rákóczi György gyűrűs pecsétje,
1645

214. Az aranyosmedgyesi kastély főhomlokzata.
Építtette Lónyai Zsigmond, 1630—1657 ▷

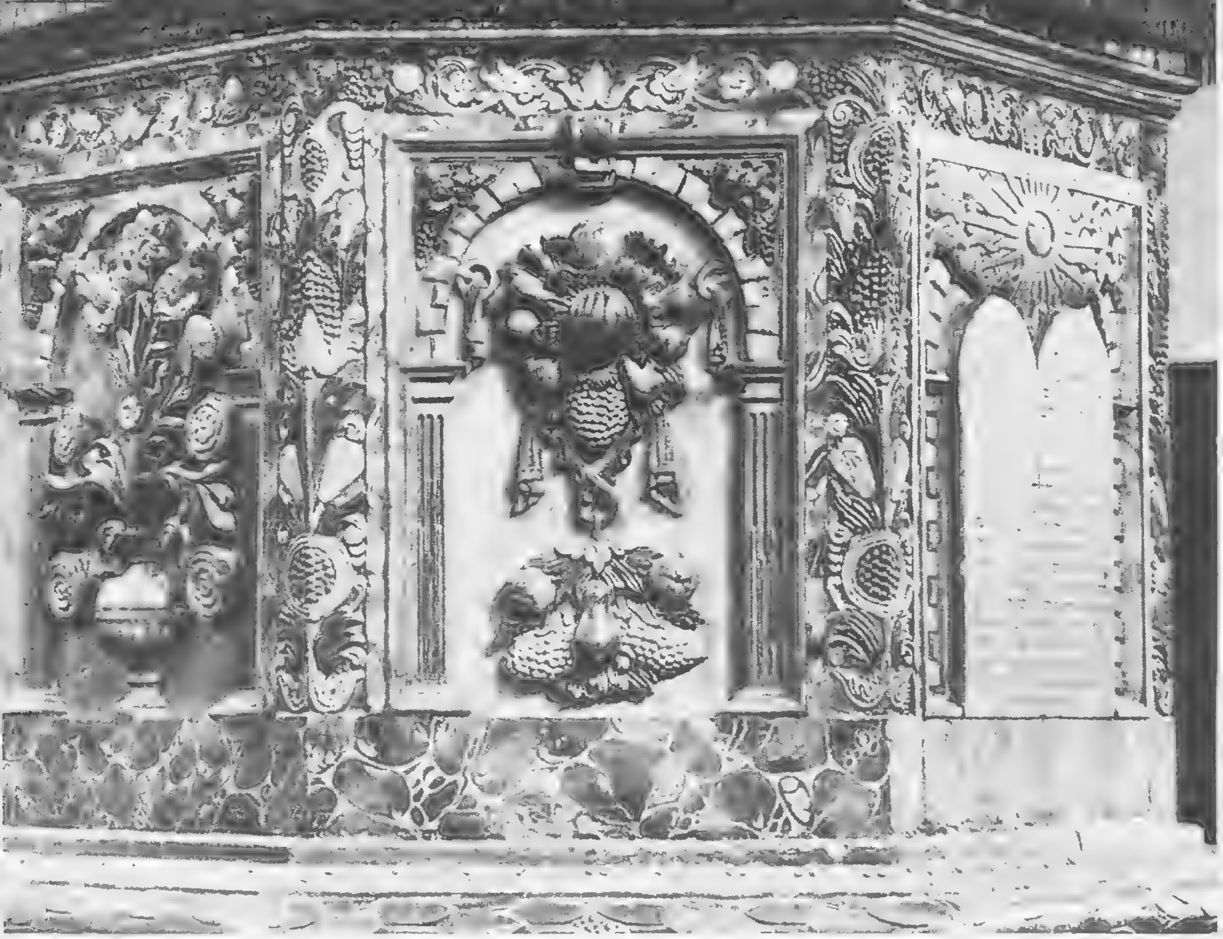

215. A kolozsvári Farkas utcai templom szószékének mellvédje. Az alabástrombetétek Elias Nicolai művei, 1646

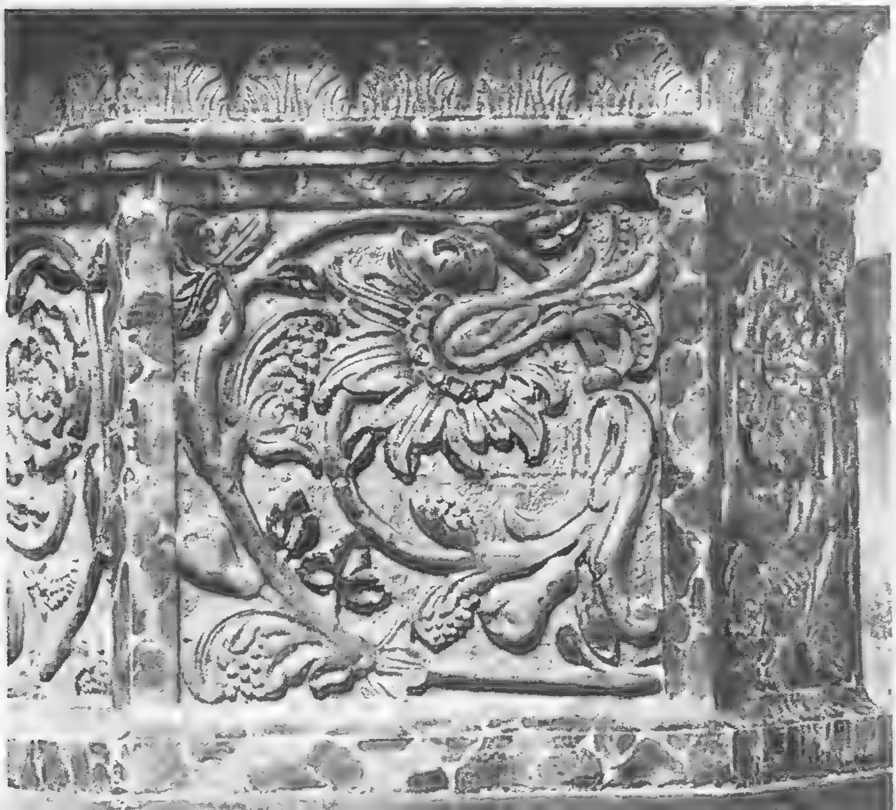

216. A kolozsvári Farkas utcai templom szószékének alsó része. I. Rákóczi György kőfaragójának, Benedek mesternek műve, 1646

közül sokan abutálván [visszaélvén] ... mindjárt az törvénytelenségre és több illetlen dolgokra hanyatthomlok mentenek", tartják szükségesnek az óvatossági rendszabályokat. Felhatalmaznak tehát egyes testületeket, illetve személyeket — a „kolcsos" városokat, a fejedelmi tanácsot, a „székely- és egyéb" kapitányokat, végül a „tisztviselők", vagyis a „magistratus" Kálvinnál is szereplő fogalmát illesztik ide —, hogy az esküszegő fejedelemmel szemben ellenállást szervezzenek.[26]

Erdély rendjei azonban az új gondolatot a régi védelmében hangoztatják: régen és törvényesen kiadott privilégiumaikat akarják megtartani. A régi kiváltságok birtokosai között az ország valamennyi rendjét felsorolják: „urak, nemesek, kerített és mezővárosok, székelység, szászság" tartassanak meg törvényesen nyert kiváltságaikban.[27] Nem tesznek különbséget a nemesi, illetve polgári elemek privilégiumai között. Mint ahogyan Erdély polgári rendjét, a szászságot valóban feudális jellegű előjogok különböztették meg a többiektől.

A szász városok ugyancsak megfogalmazzák a fejedelmi hatalommal való szembenállásuk ideológiáját, de ennek tartalma sem korszerűbb, mint a nemességé. A társadalmi szerződés elmélete bujkál a sorokban, ahogy leírják: „Mert az alattvalók nélkül... fejedelem soha nem lehet, fejedelmi tisztet nem viselhet." Bethlen uralmával szemben azonban „az arany szép szabadságok megtartásáért" szövetkeztek, „őseik unióját" újítják meg.[28] Ellenállásuk fő oka abban van, hogy Bethlen nem tiszteli azt a középkorból maradt kiváltságukat, aminek értelmében még a fejedelem is csupán a városi tanács beleegyezésével tartózkodhat szász városban; Bethlen nem adta vissza a Báthori Gábor által elvett Szebent.

Mindebből kitűnik, hogy az új fejedelem a régitől örökölte a szászság ellenállását, ahogyan az egész erdélyi rendiség háborgása tulajdonképpen Báthori túlkapásainak szólt. Jórészt ez volt az oka annak, hogy a Bethlen megválasztása után fellobbant és szavakban annyira korszerű ellenállás tartalma olyan középkori maradt. Mert Báthori egyszerűen zsarnok volt, és nem erős kezű fejedelem; mindenkivel szemben érvényesülő erőszakossága minden uralkodói ténykedést meggyűlöltetett az erdélyiekkel. Bethlen Gábor ilyen módon rendkívül ellentmondásos helyzetbe került. Ő szervezte meg Báthori Gábor eltávolítását, ahelyett azonban, hogy mint szabadítót ünnepelnék, neki kell a fejedelemségre alkalmatlan előd tetteinek következményeit viselnie.

És a logikus az lett volna, ha a láncolat folytatódik: a zsarnok fejedelem által támasztott öncélú ellenzékieskedést Bethlen erőszakkal töri le. Ilyen mozgás azonban nem jött létre, mert Bethlennel az uralkodói dilettantizmust Erdélyben a fejedelmi szakértelem váltotta fel. A cél nélkül hatalmaskodó helyét a hatalom tudatos építője foglalta el.

---

[26] Uo. 359—360.

[27] Uo. 359.

[28] Uo. 390.

E munkában az első mozdulatot a fejedelemválasztó országgyűlésen tette. Ő is megjelent, és a Szkender által összeparancsolt urakat megkérte, oldanák fel 1612. novemberi menekülése után történt proskripcióját. Majd távozott. Kivonulásával jelezte, hogy tudja: a feloldoztatás előtt nincs joga jelen lenni. Sok ezer katonával a háta mögött ez az eltávozás nem lehetett több udvariassági gesztusnál. Mégis jellemző Bethlenre, hogy megtette. A megaláztatása mélypontján lévő országgyűléssel ez a meghajlás közölte: a győzelmével nem fog visszaélni. És valóban így is lett. Miután a török-tatár hadak a Portával volt megegyezése értelmében távoztak, Bethlen szinte előzékenységnek tűnő kímélettel fogott az ország megnyeréséhez.

Legégetőbb a szászokkal való viszony rendezése volt, mivel ellenállásuk a három nemzet uniójának felbomlásával fenyegetett. Bethlen Gábornak a hűségesküt letenni sem voltak hajlandók. 1613 decemberében pedig külön szövetséget kötöttek egymással a szász városok képviselői, s minden engedelmességet megtagadtak addig, míg Szebent vissza nem kapják.

Bethlen az erőszakra nem erőszakkal felelt, tárgyalni próbált. Előbb csupán fejedelemsége első telére kérte a várostól a maga és kísérete befogadását. Minthogy azonban Szeben az egész náció támogatásával szegült ellene, végül is engedett. 1614. február 17-én visszabocsátotta a várost. Másnap maga is távozott. A helyzet azonban ezzel még nem rendeződött: amikor Bethlen első országgyűlését egy másik nagy szász városba összehívta, Segesvárra, az ottani tanács megtagadja a gyűlés befogadását. Végül Szászföldön ugyan, de csupán Medgyesen tudtak összejönni a rendek.

Úgy látszik azonban, Bethlen a szászok e szerény gesztusát — Medgyes engedékenységét — a megbékélés jelének tekintette, mert már ezen az első országgyűlésen, 1614 februárjában-márciusában kísérletet tett arra, hogy a szász autonómia jogait csökkentse. A három náció uniójának működését kívánta volna szabályozni. Minthogy pedig az unió „a három nemzetség között hazánknak megmaradására való szent egyesség", funkciója a gyakorlatban a közös teherviselés.[29] A rendek azonban — elsősorban a szászok — a javaslattól elzárkóztak. Nem voltak hajlandók törvényt hozni sem arról, hogy veszély esetén a magyarokat és a székelyeket falaik közé engedik, sem közös pénztár felállításáról. Bethlen pedig nem erőszakoskodott, tudomásul vette a rendek elzárkózását.

Látszólag meghátrált hát, a valóságban azonban nem adta fel eredeti célkitűzéseit. Az unió reformja a rendi kiváltságok visszaszorításához vezetett volna, Bethlen azonban nem ezek abszolút csökkentésében volt érdekelt, hanem a maga hatalma és az uralkodó osztályokénak egymáshoz viszonyított arányán kívánt változtatni. Megfelelt szándékának tehát az is, ha — a rendeket nem háborgatva — egyszerűen fejedelmi hatalmát növeli a lehetségességig. Így is tett: az összecsapások helyett a vele szemben álló erőket mintegy megkerülve építette ezután a rendek fölé magasodó fejedelemség állásait. Elsősorban az erdélyi társadalom sajátságait kihasználva dolgozott. Ezek meg is könnyítették helyzetét, mert Erdélyben szinte még a szokás sem szabályozta rendek és fejedelem jogait az ország feletti hatalom megosztásában.

---

[29] Uo. 405.

Ilyen módon akár többféle eljárással is kísérletezhetett volna, Bethlen azonban a hatalmi szerkezet átalakítását éppen olyan határozottan és mellékszempontok figyelembevétele nélkül hajtotta végre, ahogyan a maga fejedelemválasztását megszervezte. Két ponton változtatta meg az uralkodás mechanizmusát. Az egyik a politikai struktúrát érinti: félreállította az országgyűlést. A másik gazdasági természetű: anyagiakban függetlenítette magát a rendi erőforrásoktól. És e két változtatás azt jelenti, hogy gyakorlatilag megszüntetett minden rendi ellenőrzést a fejedelmi hatalom felett.

Az erdélyi országgyűlés legfeltűnőbb sajátossága az összetétele. Míg ugyanis másutt, így a királyi Magyarországon is, a 16. század végére általában már kialakult az uralkodó osztálynak egy olyan köre, amelynek tagjai rendszeresen részt vesznek az országgyűlés munkájában, hasonló tendencia Erdélyben csak igen halványan észlelhető.

A királyságban az 1608-as törvényekkel megerősített régi szokásjog szerint pontosan kijelölt katolikus főpapok mellett a mágnások rendjének minden felnőtt férfi tagja gyakorolta a személyes megjelenés jogát, választott résztvevők pedig a megyék és a városok képviselői voltak, valamint meghívót kaptak az egyes országos tisztségviselők. Ilyen összetétel mellett az országgyűlés óriási többsége — a király által kinevezett néhány tisztviselőn kívül mindenki — az uralkodó akaratától függetlenül volt részese az ország ügyeiben történő döntéseknek.

Az erdélyi országgyűlésekre ezzel szemben a többséget a fejedelem rendeli ki. Alakulóban volt ugyan a 16. század végére már egy olyan uralkodói elit, amelynek a soraiból szokás lett az országgyűlésre résztvevőket hívni, az előkelő családoknak ez a köre azonban még távol állt attól, hogy a magyarországi mágnások rendjéhez hasonlóan működjék. Ha egyes tagjai meghívót — regalist — kaptak, kötelező volt a megjelenésük: joga azonban senkinek sem volt az országgyűléseken való részvételre. A regalisták, tehát a fejedelem tetszéséből hívottak mellett az általa kinevezett tanácsurak, a fejedelmi tábla bírái és a tisztviselők, valamint a székely és a magyar törvényhatóságok főtisztjei, a szász és magyar városok képviselői alkotják az országgyűlést. Ez utóbbiak közvetve választással jutnak be, mert városi választott tisztségük alapján szokták küldeni őket, mivel azonban a fejedelem tetszésétől függ, hogy mely városokat hívja, illetve mellőzi, semmi jelentősége nincs jelenlétükben a választásnak. Az erdélyi uralkodó gyakorlatilag szabadon alakítja a diéták összetételét.

Bethlen élt is ezzel a lehetőséggel. A Báthori István király kora óta alakuló uralkodói elitet nem mellőzi ugyan — saját családja is ehhez tartozik —, mind szűkebbre vonja azonban az országgyűlési tárgyalásokban részt vevők körét. Megfelelő számú katalógus hiányában hosszabb adatsorokat összeállítani lehetetlen, két helyzetkép összehasonlítása azonban világosan erre a tendenciára utal. 1615 májusában hatvanketten tanácskoztak az országgyűlésen, kilenc évvel később, 1624 júliusában már csak összesen harminckét résztvevője volt a diétának. Az első esetben tizennégyen voltak a városiak képviselői, tehát a közvetve választottak, a másodikban nyolc a városiak száma. És ez azt jelenti, hogy jóllehet a két időpont között mind a választott résztvevők, mind a meghívottak vagy fejedelmi kinevezésükkel bekerültek száma jelentősen csökkent, 1615-ben is, 1624-ben is körülbelül kétharmados többséget képviseltek a Bethlen akaratából megjelentek.

Az ilyen módon kialakított országgyűlések döntéseit nyilvánvalóan könnyen lehetett befolyásolni. A fejedelem azonban még ezekkel a gyülekezetekkel is kerülte a konfrontációt. Megint csak a szervezetlen rendiség állapotát használta ki; minthogy sem szokás, sem törvény nem szabályozta az országgyűlések összehívásának rendjét, radikálisan csökkentette számukat. Az uralkodását megelőző esztendőkben, 1605 és 1613 között évente kettő és nyolc között változott a számuk. Az első időkben Bethlen is összehív esztendőnként ötöt, 1617 és 1622 közé azonban már csak évi kettő esik, 1619-re csupán egyetlenegy, és 1623-tól kezdődően megint csak egy országgyűlést hívat össze évente. A diéták számának ilyen radikális csökkentése magától értetődően együtt járt az országgyűléseken tárgyalt ügyek mennyiségének csökkenésével. Bethlen pedig igen tudatosan gondoskodott arról, hogy ez a mennyiségi változás minőségivé váljon, a mind kevesebb ügy egyre jelentéktelenebb is legyen.

Uralkodása elején még gyakorlatilag mindenről tárgyaltat az országgyűléseken. A külügyek szinte nagyobb súllyal szerepelnek, mint a belsők: idegen követek fogadása, követutasítások, a Portához való viszony mind foglalkoztatja az összehívottakat. Hasonló a kezdeti években Lippa ügye vagy a Porta által követelt moldvai hadjárat: egyik gyűlés a másik után vitatkozik felettük, mintha Bethlen semmiről nem merne dönteni nélkülük. Lippa átadását egyenesen az országgyűlés szavazza meg. Ezek mellett pedig ott vannak a belső dolgok: elsősorban az adó, aztán a vallásügy, a nációk egymáshoz való viszonya, a „kóborok" ellen hozott intézkedések, általában azok, amelyek a jobbágyrendszer megszigorítását célozzák.

1619-cel aztán megváltozik a helyzet. Tavasszal még van egy fontos tárgyalás az igazságszolgáltatás szabályozásáról, de ősszel elmarad az országgyűlés. Miután jelentéktelen hadikészülődésekről korábban hetekig eltárgyaltak, a cseh felkelők szövetségében indított magyarországi hadjáratról nem tájékoztatja az erdélyi országgyűlést senki. Ezzel a külügyek teljesen eltűnnek Bethlen diétáinak napirendjéről. A belső dolgokban az igazságszolgáltatásról hozott artikulusok érintenek hosszú időre utoljára igazán fontos ügyet. Hat éven át, 1625 májusáig, egy vallásügyi törvénycikk fogalmazása mellett csak a székelyek adózásáról folyt 1622-ben lényeges vita, valamint a gyulafehérvári főiskola alapításának törvénybe foglalása és a jobbágyok fiainak szabad iskolalátogatását megerősítő artikulus. Ezek azonban már eldőlt ügyek, mire az országgyűlés elé kerülnek.

Közben nem csupán Erdély nemzetközi diplomáciai helyzete változik meg anélkül, hogy az országgyűlés egyszer is foglalkoznék a külügyekkel, de Bethlen az ország belső gazdaságát, pénzforgalmát is átszervezi a rendek bevonása nélkül. Ezek tanácskoznak ugyan időnként az új monétákról, de minden esetben csak a kibocsátásuk után, és rendszerint azért, hogy kérjék: fogadtassék el az új pénznem adóba is. Mert Bethlen ebben a hat esztendőben gyakorlatilag csupán az adók megszavazására használja a maga tetszése szerint összeállított országgyűlést. A rendek nélkül intézi országa ügyeit, és alakítja azt a korszerű állam minden funkcióját hordozni képes fejedelemség eltartójává.

KORSZERŰTLEN ADÓZTATÁS ÉS KORSZERŰ GAZDASÁGPOLITIKA

Bethlen kortársai, a hatalmukat nyugaton építő uralkodók a korszerű állam megszervezéséhez nélkülözhetetlen anyagiakat elsősorban az állami adók emelésével teremtették elő. A 17. század Európában mindenütt az állami terhek sokszoros súlyosbodásának ideje. Ez az az időpont, amikor az adózók vagyoni állapotára építő adóztatás a feudális kötöttségektől mentes polgárságot kiemeli a népesség más rétegei közül. A gyors vagyongyűjtésre alkalmas és képes társadalmi osztály válik az abszolutista államok anyagi fenntartójává. Kölcsönös érdekeltség jön létre: átszerveződése során az állam a polgárság anyagi erejére támaszkodik, a polgárok pedig vagyonosodásukat érik el az új gazdasági rendszabályokhoz való alkalmazkodással.

Bethlen azonban nem élhetett fejedelmi hatalma kiépítése során ezekkel az eszközökkel, mert elődjétől korszerűtlen adóztatási rendszert örökölt. Ez 1609-ben jött létre, amikor a tizenöt éves háború pusztításai és általános zavarai után az állami terhek kivetésének lehetőségeit újra felmérték. Korábban, az európai általános gyakorlatnak megfelelően, vagyoni állapotuk szerint fizették az állami adót az erdélyiek; igásállataik száma, illetve 5 ökör értékéhez viszonyított vagyon volt a számítás egysége. 1609-ben aztán változtattak: „minthogy peniglen a marha számra való rovás szegény romlott községünknek felette súlyos",[30] az országgyűlés elhatározta, hogy egyszerűen fejadót vet ki. Kimondja: az igásállatok számbavétele szűnjék meg, és az új felmérést az adózók személye szerint végezzék. Az állatállománytól függetlenül tíz jobbágy alkosson egy kaput, öt alkosson egy felet. Minden birtokot külön rójanak, és ha a tízen, illetve ötön túl kettővel, hárommal többen lennének, ezek segítsék a többieket. Az alapnak e megváltoztatása mellett a régi erdélyi sajátosságok megmaradnak: a szászok náció szerinti, fiktív kapuszámra történő adózása, valamint a taxás városok viszonylag nagyon csekély száma és a székelyeknek a rendszeres adó alóli mentessége. Ilyen módon az új rendszerben Erdély adózó népességének túlnyomó többsége — néhány taxás város, köztük Kolozsvár és Gyulafehérvár kivételével — vagyoni állapotától függetlenül került adó alá.

E módszer a kor Európájában példa nélkül áll, a „facultas" vagy „tehetség" figyelembevétele a középkor óta általános törekvése az adóztatásnak. Még az 1598-as magyar királyságbeli házadónál is, amit pedig éppen úgy a háborús pusztulásra hivatkozva vezettek be, mint az erdélyi fejadót, kimondták: „. . . a gazdagabb jobbágyok és zsellérek segítsék a szegényebbeket".[31] Tizenegy esztendő után pedig egyáltalán megszüntették: 1609-ben visszatértek a királyi Magyarországon is az általános gyakorlathoz, a vagyoni állapotot is kifejező „mezei gazdaság" szerint kirótt adóhoz.

Erdélyben ezzel szemben 1609-től megmarad a vagyoni állapottól független „rovatal". Eredetileg a háborúra hivatkozva kényszerítették ki Báthori Gábortól, és ő elfogadta, holott az új adórendszer a központi hatalomnak súlyos vereség. Azt jelenti, hogy lemondott az alattvalók vagyoni helyzetének akár csak a befolyásolásáról is. Báthori könnyelműen, mert csak a mával törődött, megtette a visszalépést, Bethlen pedig, aki koncepciózusan gondolkodik, nem deklarálja az ő gesztusát érvénytelennek. Ahogy a rendiség minden megnyilatkozása elől kitér, itt sem fogadja el a konfrontációt. Kísérletet sem tesz rá, hogy a vagyon szerinti rovásadót bevezesse. És ugyanígy tudomásul veszi a régi sajátosságokat is. Azt tudniillik, hogy a szászok mint rend vesznek részt az adózásban, a székelyek pedig rendszeresen nem fizetnek. Ezzel ugyan forgalmas városok, a székelyek és szászok erősségei, közöttük az Erdélyben leggazdagabbak, Szeben és Brassó maradnak ki a taxás adózásból, bevonásuk azonban óriási változtatásokat igényelne.

Az erdélyi társadalom hagyományos rendi tagozódását kellene átalakítani, a nációk helyett a valóságos társadalmi rétegződést figyelembe véve megszervezni az adóztatást. Ettől azonban a fejedelem visszariad. Báthori Gábor még egyszerű rablógazdálkodással kiélte a városok gazdagságát, Bethlen háborítatlanul békén hagyja őket. Az 1614-ben megpendített unióreform ugyan — ha sikeres a kifutása — talán a szászok és a székelyek státusát is megváltoztatja, hogy azonban befulladt, a nációk mögött bujkáló polgárok problémája is a mellőzöttek közé került. Ily módon kölcsönös érdektelenség jött létre: Bethlen korszerű feladatok betöltésére szervezkedő fejedelmi hatalma nem tud hozzáférni a legvagyonosabb társadalmi elemek gazdagságához, ezért nem érdekelt a fejlesztésükben, nem is támogatja őket. A szász és a székely polgárság pedig, minthogy az újjászerveződő állam a gazdagodását nem segíti elő, a központi hatalommal szemben a rendiség oszlopa marad. Egyedül az a néhány város, elsősorban Kolozsvár, amely vagyona szerinti taxát fizet, kerül Bethlen újjászerveződő államával olyan viszonyba, amilyen Nyugaton központi hatalom és polgárság között kialakult. E kapcsolat következménye sejteti, micsoda anyagi tartalékok maradtak elzárva az erdélyi rendiség bástyái mögött. A fejedelem gazdasági intézkedései által segített Kolozsvár taxája 1614 és 1624 között 350 Ft-ról 2400-ra emelkedett, 686%-kal nőtt, a szászok adója viszont a rovás változásának megfelelően 1624-re csupán 275%-kal, még 1629-re is csak 312%-kal lett nagyobb. A székely városok pedig kizárólag rendkívüli körülmények között fizetik még a rovásnak is csak egy töredékét. Ezek az egész Európában példátlan adózási viszonyok Bethlent rendkívül átgondolt és minden lehetőséget figyelembe vevő gazdaságpolitikára kényszerítették. A munka során tett intézkedéseivel valamennyi koncepciózus elődje elképzeléseinek összefoglalójává vált.

---

[30] Uo. 111.

[31] Corpus Iuris Hungarici 1598. Art. 4, §. 3.

Időben először: Bethlen él azzal a sajátos lehetőséggel, amit a nem öröklődő fejedelmi hatalom kínált Erdélyben, az előd birtokadományainak visszavonásával. A rendi hatalom megtörésének ezt az eszközét már Báthori István alkalmazta. 1571 őszén mondta ki az országgyűlés: „az mi megholt urunk és asszonyunk" valamennyi donációját revideálják.[32] Aztán Rákóczi Zsigmond élt a lehetőséggel. Az 1607. júniusi kolozsvári diéta határozta el: az elmúlt tizenhárom évben volt zavargások idején tett sok méltánytalan adományozást vizsgálják felül. Majd Báthori Gábor országgyűlései intézkedtek ez irányban, oly gyakorisággal, hogy mire Bethlen választására kerül a sor, a rendek már megszokták a folyton ismétlődő felülvizsgálatokat. Maguk követelik, a választási feltételekben szólítják fel az új fejedelmet az elődei által tett birtokadományok felülvizsgálatára. 1615-ben aztán az országgyűlés is kimondja: 1588-tól revideálják a fejedelmi adományokat.

Bethlen úgy járt tehát el a fiskális birtokok és egyéb uradalmak visszaszerzésében, mint minden elődje, aki tehette. Míg azonban Báthori István visszavételei után az uralkodó osztálynak egy új rétege keletkezett, Bethlen Gábornál ilyen tendenciának nyoma sem tapintható. Pedig apja is a visszavett uradalmak közül kapta Illyét; a fejedelem tudhatott akár saját tapasztalatból is Báthori István birtokpolitikájáról, amely arra irányult, hogy birtokadományokkal emeljen a fejedelem mellé lekötelezett, tehát intézkedéseit várhatóan támogató új elemeket. Bethlen ezzel szemben nem vállalja hatalma gyarapításának ezt a közvetett útját; direkt eredményekre törekszik. És a visszavett birtokokat megtartja a fiskus kezén, vagy közvetlen családtagjainak juttatja őket. Jórészt az állami jövedelmek emelkedését éri el e módon.

---

[32] EOE 2. 497.

Ugyancsak az elődök kezdeményezéseit folytatja, illetve alakítja át Bethlen gazdaságpolitikájával: a korai merkantilizmus módszereit alkalmazza. Ezek Báthori István uralkodása alatt jelentek meg Erdélyben. Mintha valamilyen elméletírót citálna, úgy fogalmazta meg az országgyűlés már akkor a maximát: „. . .az mely országban áros ember nem jár, ott a pénz szűk, de az hul az áros ember kereskedik, ott bővül meg az pénz. . ."[33] Pontosan ismerték a tanítást: a gazdagság mértéke a pénz mennyisége, előteremtési módja pedig a kereskedés. És követte Erdély a 16. század utolsó harmadától a merkantilista gyakorlatot is a kereskedelem állami szabályozásával, ezen belül az értékes pénzek, az arany és a tallér bent tartásával, illetve a külkereskedelem tartós pénzek nyerését célzó irányításával. Árszabályozások és kiviteli tilalmak már 1571-et megelőzően is voltak, átgondolt rendszerük azonban 1578 után vált kitapinthatóvá. Akkor jelent meg először a fejedelem kereskedelmi monopóliuma is, és attól az évtől kezdve ismétlődtek mind keményebben a jó pénz kiáramlását akadályozó országgyűlési határozatok. Az állami szabályozásnak ez a gyakorlata, amely a kereskedelem preferenciája mellett az egész ország gazdagságát alakítja, a háború viharaiban sem semmisült meg. Már 1607-ben országgyűlés intézkedett a Moldvából, Havasalföldről s máshonnan jött marhakereskedőkről, 1609-ben pedig Báthori Gábor megismételtette az 1588-as diétai rendelkezést, amely szerint a görög kereskedők „széjjel járások nemhogy kárára, de sőt inkább hasznára vagyon ez országnak", tehát „békességes járásuk lehessen".[34]

És ha a merkantilista gyakorlat első erdélyi megjelenése mögött talán még ott volt Báthori István tudós politikusainak elméleti meggondolása, a kereskedelem állami szabályozása a 17. század elejére már elkerülhetetlen szükségességgé vált, minthogy a fejedelemség környezete sem ismerte a központi beavatkozástól mentesen alakuló kereskedelmet.

A királyi Magyarországon az országgyűlés intézkedik rendszeresen pénzek és bányakincsek benn tartásáról, az érmek értékéről, kiviteli tilalmakról vagy árakról. Lengyelországban hasonlóképpen a szejm rendelkezik. A Török Birodalomban viszont a Porta központi szervei döntenek: Erdélynek „országul" kell Konstantinápolytól a kereskedés előnyös lehetőségeit kérnie. A román vajdaságokban a vajdák hoznak gazdaságpolitikai döntéseket. Simion Movilă például még alig foglalta el a helyét 1606-ban, már ír Besztercének:

---

[33] EOE 2. 505.

[34] EOE 6. 125.

kérésükre fenntartja országában vásárolt marháik vámmentességét, ahogyan még apja „örömest megengedte volt".[35] Soraiban kölcsönös előzékenységre való törekvés bujkál, ahogyan majd húsz évvel később II. Ştefan Tomşa vajda meg is fogalmazta: „az mely országunkbeli emberek oda az kegyelmetek országába vagy búzáért vagy egy kereskedésnek okáért ki találunk [!] menni, kegyelmeteket kérem, hogy kegyelmetek meg nem tartóztassa, onnét is azmely áros emberek jőnek, itten senkitől bántása nem leszen..."[36]

Ilyen helyzetben természetes, hogy Bethlen Gábor a kereskedelem, illetve a kereskedés érdekében a termelés szabályozására építi gazdasági hatalmát. 1614 tavaszán rögtön megismételteti a háború óta folyton megújított rendelkezést a szarvasmarha kiviteli tilalmáról. Míg azonban addig a fejedelemeknek semmilyen kiváltságuk nem volt, most erre a messze földön legkeresettebb árucikkre kimondatja a fiskus monopóliumát; „salvo ...iure fisci [a kincstár jogát fenntartva]" állapítják csak meg a kiviteli tilalmat.[37] Ezt ugyan a következő évben már fel is oldják, a kincstár, tehát a fejedelem külkereskedelmi kiváltságai azonban tarka változatosságban lépnek életbe, illetve hunynak ki. És feltűnően jó érzékkel mérik fel Bethlen vagy emberei a piac igényeinek hullámzását. Az erdélyiek nagy része viszont talán csak a fejedelmi felvásárlók érkezéséből értesül a kereslet növekedéséről, és távolmaradásukból a hanyatlásról. A szarvasmarha mellett a méhviasz, az állati bőrök, a higany, a só, a vas és más bányakincsek mentek külföldre Bethlen embereinek vagy az általa privilégiummal ellátott külföldi kereskedőknek a szekerein. Egyszer még az a gondolat is felmerült — svéd ajánlatra —, hogy a fejedelem svéd kereskedőkkel szövetségben sajátítsa ki a modern ipar szerveződésében oly fontos réz európai piacát. E terv nem valósult ugyan meg, ahogyan egy másik, 353 ezer arany értékben meghatározott velencei vállalkozás sem realizálódott, mégis jelzik, milyen arányokban folyt az állami kiváltságok érvényesítésével zajló külkereskedelem. Utalnak egyben azokra a földrajzi távolságokra is, amiket a fejedelmi megbízottak bejártak: Velencébe szarvasmarha, higany és méhviasz ment elsősorban, Törökországba só és ugyancsak higany, a román vajdaságokba pedig ásványi termékek, főleg vas.

E szállítások értéke gyakorlatilag megállapíthatatlan, minthogy elszámolások vagy összeírások nem maradtak róluk. Néhány, bár sajnos különböző évekből származó adat mégis enged bizonyos következtetéseket. Ezek szerint Erdély rendszeres állami jövedelmeiből 160-170 ezer forint folyt be, a magyarországi területről pedig valamivel több mint 110 ezer, együttesen tehát nem érték el egészen a 300 ezer forintot. A feltételezhető kiadások viszont — és ezeknél az adatoknál kevesebb bizonyosan nem volt — 610-720 ezer forintra rúgtak. Durva közelítéssel tehát az 1620-as évek második felében a rendszeres uralkodói jövedelmekkel — adó, vámok, harmincad stb. — körülbelül egyenlő haszna volt a fejedelmi monopóliumok rendszerében folytatott kereskedelemnek. A számok jelzik: Bethlen a központi hatalmat anyagilag függetlenné alakította. Mert szabadon rendelkezett egyrészt a kereskedelemből befolyó összegekkel, másrészt — hagyományosan — a rendszeres jövedelmek nagyobb részével is. Kizárólag az állami adó kivetése, illetve felhasználása függött a rendek döntésétől. Minthogy a vizsgált években adó címén 60-80 ezer forint folyt be, világos: az évi kiadások mindössze 10%-áról intézkedhetett a fejedelem tetszése szerint összeállított országgyűlés.

---

[35] Documente privitoare la istoria românilor. Vol. XV. al colecţiei Hurmuzaki. Partea II. 1601—1825. Publ. N. IORGA. Bucureşti 1913. 830.

[36] Uo.

[37] EOE 6. 420.

Bethlen Gábor államának megítéléséről eltérőek a vélemények. Nevezték már az államformáját abszolutizmusnak is, a rendi centralizmus sajátos formájának is. A fogalom elsődleges, Európa nyugati részén meghatározható értelmében azonban a fejedelem bizonyosan nem hozott létre abszolutizmust. Legfeltűnőbb e tekintetben az erdélyi állami adórendszer. Az alattvalók anyagi erejét figyelmen kívül hagyó kivetés élesen ellentmond annak, hogy e kor Erdélyét az eredeti abszolutizmusokkal egy sorba lehessen helyezni. De nem emeli oda, jóllehet a fejedelem korlátlan hatalmára utal, az országgyűlés félreállítása sem. Egyszerűen azért nem, mert e rendi testület helyett, illetve mellé Bethlen nem szervezett ügykörök szerint elkülönített hivatalokat. A központi kormányzat 1541 óta kialakult szerkezetén semmit nem változtatott. A különböző hivatalok hatásköre éppen úgy nem válik el, mint ahogyan korábban is sokszorosan fedték egymást. Ugyanígy: a merkantilizmus elveinek alkalmazása sem feltételezi egyértelműen az uralkodó abszolút hatalmát. Mert igaz ugyan, hogy az abszolutista államrendszerek e gazdaságpolitikai módszer fogásaival élnek általában, a tétel azonban nem megfordítható. A merkantilizmus különböző elemei Európa-szerte — a korlátlan uralkodói hatalomtól függetlenül — részben már a középkorban, részben a 16. század elején jól kitapinthatóan megjelentek.

A kevésbé feltűnő különbség a fogalom eredeti értelmében meghatározott abszolutizmus és Bethlen Gábor hatalma között abban van, hogy a fejedelem földesúr és jobbágy viszonyát érintetlenül hagyta. Egész uralkodása alatt egyetlen propozícióban foglalkozik ezzel az üggyel, 1624-ben, amikor törvénybe foglaltatja a régi szokásjogot, ami szerint az iskoláktól a jobbágyok fiait senki nem tarthatja vissza. Minden más esetben rendi kezdeményezésre, a posztulátumok alapján tárgyalnak az országgyűlések a jobbágyokról. A földesurak korlátlan hatalmat élveznek felettük. Ez az utóbbi tény arra utal, hogy Erdélyben nem éltek a nyugati abszolutizmusokat létrehívó szociális feszültségek. Minthogy a polgárság mind a társadalom egészéhez viszonyított arányát tekintve, mind gazdasági erejét nézve messze hátrányban van az uralkodó osztályokhoz képest, semmi sem veszélyezteti itt az előző századból maradt társadalom szerkezetét. Nem volt tehát szükség abszolutizmusra — állíthatja a Bethlen államát mint rendi centralizmust megítélő álláspont. A fejedelmi hatalom a 16. századi elődöktől örökölt eszközökkel is képes volt betölteni a feladatát. Az országgyűlés félreállítása azonban és az állami adókat az összes bevételek szánalmas töredékévé alakító fejedelmi gazdaságpolitika nem jártak ugyan látványos szervezeti módosításokkal, mégis igen lényeges változást vagy változtatást jelentenek. Azt a mélyreható átalakulást jelzik, amivel a központi hatalom a rendi támogatástól is, az ellenőrzéstől is megszabadította magát. Az alattvalóitól függetlenné vált fejedelem alakja pedig nem szorítható be a rendek együttműködésére építő centralizmus fogalmába.

Bethlen állama inkább az Elbától keletre megfigyelhető abszolutizmusokhoz hasonlatos. Ezek létrejöttét a nyugati típusoktól eltérően — nem belső társadalmi feszültségek segítették, hiszen a feudalizmust Európa e területén a 17. században még nem veszélyezteti semmi. Itt a külső erőknek, a nemzetközi környezetnek van nagy szerepe a hatalmi szerkezet átalakulásában. Illetve: az átalakítás szándékát kívülről közeledő hatások váltják ki. Így hat egyrészt a közvetlen környezet példája, másrészt fenyegetése. A környezet példája hat, amennyiben Európának a 17. században már egymással sűrű összeköttetésben álló, száz meg száz gazdasági szállal összefűzött országai egymástól veszik a mintát. Egyik a másikhoz alkalmazkodva, egyik a másikat utánozva hozza létre a gyors döntésekre képes, mozgékony államszervezetet. És hat a külső fenyegetés, mert a könnyen működtethető államgépezetre elsősorban az idegen támadásokkal szemben van szükség.

Bethlen ilyen keleti típusú abszolutizmust szervezett Erdélyben; talán azért hozta létre az Elbán inneni vidéken mindenkinél előbb a maga gyors döntésekre képes, mozgékony hatalmát, mert még két nagyhatalom szorításában sem egyszerűen védekezésre számított. Tudta, egyik ellenségével, a császársággal szemben nemzetközi összefogás, nagy hadjárat készülődik. Általános volt a várakozás, hiszen a császárság körüli ellentétek már régóta nagy összecsapással fenyegettek. IV. Henrik francia király annak idején már el is indult II. Rudolf ellen — csupán gyilkosa állította meg a háborút. Aztán a császár és a német birodalmi fejedelmek ellentéte: 1611-ben meg sem lehetett tartani a római királyválasztást. 1613-ban Anglia csatlakozott a Habsburg császár ellenségeihez. Stuart Erzsébet és a pfalzi választófejedelem házassága megmutatta, hogy a Habsburgokkal szemben ellenségesek köre a kontinensen túlra is kiterjedt. Bethlen Gábor ilyen helyzetben rendkívül tudatosan cselekedett. Határozott és gyors intézkedéseivel képessé tette magát a nemzetközi politikában való aktív részvételre. Mikor az 1618. évi csehországi események, a harmincéves háború előjelei a császárral szemben a beavatkozás lehetőségét kínálják, már bármilyen belső szempont mérlegelése nélkül dönthet a részvétel mellett.

3. ERDÉLY A HABSBURG-ELLENES SZÖVETSÉGBEN

A KELETI HÁBORÚ

A Habsburg-ellenes hadjáratról a fejedelemnek a szó legszorosabb értelmében döntenie kellett, mert a nyugati háborús tűzfészek kialakulásával nagyjából egyidőben a keleti ellenség körül is nyugtalanság támadt. Már 1614-ben jött a hír a Török Birodalom tatárjai és a lengyelországi kozákok mindig is élő ellentétének újabb kiéleződéséről. Éppen a tatár kán készült visszaütni fivére meggyilkolása miatt. Egyelőre azonban anélkül, hogy valódi nemzetközi konfliktus bontakozott volna ki. 1615 őszén a lengyel támogatást élvező Movilák visszatérnek ugyan a vajdaságokba, de a Porta egy szempillantás alatt rendet teremt. Megjelent e vidékek régóta működő csendbiztosa, Szkender pasa, és 1616 szeptemberére megint egyértelmű a helyzet: a Movilák távol, a török hegemóniát szolgáló urak ülnek mindkét vajdaságban. Lengyel—török összecsapásra ekkor még nem is került sor.

Ezzel azonban az Erdélytől keletre zajló politikai válság csak éppen elcsendesedett: néhány éves belső polgárháború után robban ki nyíltan a vajdaságok felett. Személy szerint Caspar Gratiani nevéhez kapcsolódik, akit pedig mint valamennyi portai párt közös bizalmasát állítottak Moldva élére 1619 legelején. Tőle várták Konstantinápoly urai, hogy a konfliktust valahogyan felszámolja. A kalandos életű politikus azonban alig érkezik Szkenderrel Moldvába, azonnal a helyi lengyel párttal keres összeköttetést. Abban reménykedhet, hogy miként Vitéz Mihály Havasalföldet változtatta Habsburg-szövetségben török vazallusból hódítani képes hatalommá, neki Moldvát lengyel segítséggel sikerülhet a Porta akaratától függetlenítenie. És ahogyan Mihálynak a nagyhatalmak gyűrűjében csupán a másik vajdaság és Erdély kínálkozott megszerzésre, úgy neki sem lehet másfelé útja: Erdélyt és Havasalföldet akarja meghódítani.

Fellépése azonban a maga szempontjából szerencsétlen időpontra esik. Éppen trónra került II. Oszmán, aki Nagy Szulejmán dicsőségére éhesen néz szét a világban. Az ő páncélját vattával kitömve keresi a harci babérokat. Mindenki előtt nyilvánvaló lehet, hogy egy ilyen átállást nem hagy megtorlatlanul. Meg is indítja hadjáratát Lengyelország ellen, a háború azonban gyakorlatilag mindkét fél vereségével ér véget. A lengyelek is, a Porta is óriási veszteségeket szenved, mire a béke létrejön 1621-ben. Eredménye pedig Gratiani elűzésén kívül semmi nincsen. Csupán az derült ki, hogy a lengyel—török kötélhúzásban nincs döntés. E két hatalom viszonya most került oda, ahol a Habsburg—Porta kapcsolat a századfordulón vesztegelt: egyik sem képes ebben a térségben a másikkal szemben lépni. Még nem tudják, hogy a szituáció megváltoztathatatlan: Lengyelországról most kezdenek lehullani a hódításai, a Porta pedig a II. Oszmánt elsöprő janicsárlázadással a katonai mozgalmak tengerébe süllyed.

Minden jel arra utal, hogy Bethlen igen tudatosan igyekezett távol tartani magát ettől a nagy keleti konfliktustól. Fejedelemségbe lépésekor természetesen — mint minden erdélyi uralkodó — felvette a kapcsolatot a román vajdákkal. Szövetséget kötött velük; rendezte a két vajdaság és Erdély Báthori alatt végletesen megromlott diplomáciai viszonyait. A rájuk ütő Movilákkal szemben mégsem támogatta őket, de nem lépett hadba akkor sem, amikor Szkender rendet teremteni jött erre a vidékre. Előbb a Lippa átadásával szerzett érdemeire hivatkozott: nem volt még rajta kívül magyar uralkodó, aki önként adott volna várat török kézre. „Ilyen nagy hűséget ki hallott akármely ország felől is?" — írta a Portára, amikor azt kérte, hogy engedjék őt távol maradni Szkender vajdaságokbeli vonulásaitól.[38] Minden diplomáciai képességét latba vetve húzta-halasztotta a dolgot, történeti példákra hivatkozott, amelyek szerint adózó erdélyi fejedelem nem szokott még katonai segítséggel is szolgálni a töröknek. Nehéz helyzetét ecsetelte: bármelyik pillanatban rajta üthet a „német". Végül mégis kénytelen volt elindulni. 1617 augusztusa végén kelt útra Moldva felé. Itt azonban már nem sok tennivalója maradt, mert sikerült elhúznia az időt. Mire Suceavába ért, minden befejeződött, nem kellett török csapatok kötelékében harcolnia.

A Gratiani körüli események viszont kifejezetten nehéz helyzetbe hozták Bethlent, hiszen az új moldvai vajda közvetlen célja, Erdély és Havasalföld meghódítása, az uralmát veszélyeztette. Súlyosabb volt azonban az, hogy a politikai válság közepette magának Erdélynek a létét fenyegető elképzelések támadtak a díván pasái között. A dolog tulajdonképpen nem volt új keletű, már Naszuh nagyvezír halála után érezhetővé vált bizonyos idegenség a fejedelemség ügyeivel szemben a Portán. Bethlen — joggal — az ő emberének tekintették. És minthogy Erdély viszonylagos függetlenségének mindig voltak ellenfelei Konstantinápolyban, a gyűlölt fővezér megsemmisítése után, az ő intézkedéseivel szemben lábra kapó hangulatban mindinkább a fejedelemség teljes alávetését szorgalmazó hangok erősödnek föl. Előbb Jenőt kezdik újra követelni. Olyannyira élesen, hogy Bethlen portai követe 1619 tavaszán már könyörög a vár átadásáért; török hadjárattól remeg a követelés visszautasítása miatt. Amikor aztán Gratiani átállása még inkább erre a vidékre tereli a török politikai vezetők figyelmét, már a három erdélyi náció különválasztásának a gondolata is felmerül: legyen Erdélyből három vajdaság. Ennél is szélsőségesebb nézetek szerint: egyáltalán el kell törölni a létezését. A két román vajdasággal együtt olvasszák közvetlenül a Török Birodalom fennhatósága alá tartozó területek közé. Az egymásnak is ellentmondó tervek zűrzavara a török politikai körök nézetkülönbségeit fejezte ki; a magyarországi török katonai személyiségek nem értettek egyet Portán ülő partnereikkel, a nagyvezír környezete pedig a mufti embereivel nem tud megegyezni. A tervek kavargásában aztán egyre-másra merülnek fel a különböző erdélyi trónkövetelők, és Bethlen követei is alig tudnak úgy érintkezni a portaiakkal, hogy egyiküktől vagy másikuktól trónkövetelésre szóló ajánlatot ne kapnának.

---

[38] TMÁO I. 155.

Bethlen ezekre a portai eseményekre furcsán reagál: szinte közömbösen fogadja a fenyegető híreket. Nem szervez ellenakciókat senkivel szemben, nem törődik sem a Portán az erdélyi trónt követelőkkel, sem a vele szövetséges vajdák sorsával; az ellene tervezgető portai hatalmasságokhoz sem küld engesztelő ajándékokat. Nem fél a Konstantinápolyban ellene és országa ellen kovácsolódó tervektől, mert tárgyilagosan felmérte őket. Az ellentmondó híresztelésekből éppen nem a Porta erejére, hanem a hatalmi apparátus szétziláltságára következtet. Ahelyett, hogy a szubjektív nyomásnak engedve, beavatkozna a Török Birodalom körül kavargó eseményekbe, és ott lépne, kivonja magát a körülmények kényszere alól. Keleten minden erőnek ellenállva távol marad, hogy a másik oldalon adódó lehetőségeket kihasználja.

1619 nyarán, ahelyett, hogy Gratiani sorsát lesné, vagy a Lengyelország ellen készülő hadjárattól rettegne, saját akcióra készülő lépéseket tesz Konstantinápolyban. Portai ellenségei békítgetése helyett a vele jóindulatú körök támogatásával az 1619. március 20-án trónra lépett új magyar király, II. Ferdinánd ellen indítandó hadjáratról tárgyaltat.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ ÉS A HABSBURG-ELLENES KONFÖDERÁCIÓ

A keleti háborús konfliktusban való részvétel látványos, ám gyakorlatilag öncélú vállalkozás lett volna Bethlen részéről. Nem vezetett volna messze, mert csupán a 17. századi uralkodók népszerű feladatának, a hadakozásnak a gyakorlását jelenthette. A legmerészebb elképzelések szerint sem hordozta a keleti ellenség megsemmisítésének reményét. Mert igaz ugyan, hogy a keleti háborús zűrzavar a török hatalmi központ elerőtlenedéséről árulkodott, de soha, egyetlen fázisában sem fordult kifejezetten a Portával szembe. A nyugati konfliktusról viszont Bethlen kortársai közül kevesen gondolták, hogy ne az osztrák Habsburgok megsemmisüléséhez vezessen.

Ezen az oldalon az események 1618. május 23-án robbantak azzal, hogy a prágai Hradzsinban tanácskozó urak a Habsburg-kormányzat három képviselőjét a várárokba lökték. Tettüket nem hirtelen harag vagy felindulás diktálta. Régi cseh hagyományt elevenítettek fel, a közösség halálos ítéletének e látványos végrehajtásával az országban régóta lappangó feszültséget akarták kitöréshez segíteni. A két helytartó és a titkár még csak komoly sérülést sem szenvedett, letaszításuk mégis igen nagy horderejű eseménysorozatot indított el. Valóban megadta a lökést a csehországi felkeléshez. Ezt ugyan kegyetlenül elfojtották, mégis belőle nőtt ki az első összeurópai háború. Harminc esztendőn át rázkódtatta a kontinenst.

Az események hamar megmutatták, hogy a küzdelem nem maradhat meg pusztán a Habsburgok és cseh alattvalóik összecsapásának. A felkelők előbb Angliában kerestek támogatást. Ezt ugyan nem kapták meg, Hollandia viszont annál többet áldozott azért, hogy a Habsburgok rá is veszélyes erőit magától távol kösse le. Hollandiában szervezték a csehországi felkelés során királlyá választott Pfalzi Frigyes anyagi megsegítését. Oda is menekült, amikor Csehországból futnia kellett. A császári megtorlás Hollandiába nem követhette, Neckar-parti gyönyörű fejedelemségét azonban elárasztották a zsoldosok. A háború ezzel átterjedt a Német Birodalomra. Fokozatosan szívta aztán magához egész Európát. A birodalmat keresztül-kasul szabdaló ellentétek és a császári koronát viselő osztrák ház hatalmának rettegése bonyolult frontokat alakított. Nehéz őket áttekinteni, mert a több mint háromszáz fejedelemséget összefogó birodalomban egymással szemben álló vallási és politikai törekvések kavarognak. A 16. század vége óta egyre erősödő és mind erőszakosabb katolicizmussal szemben a protestantizmus védekezik. A két felekezet, a lutheránus és a kálvinista egymással való versengése azonban megakadályozza, hogy egységes tábort alakítsanak. A politikai önállóságra törekvő fejedelmek érdekei tulajdonképpen azonosak, de összefogásuk részben vallási ellentétek, részben pedig hatalmi villongások miatt nem jöhet létre. Ilyen módon sem vallási, sem politikai tényezők nem hoznak létre egyértelmű csoportosulásokat. Szinte azt lehetne mondani, mindenki háborúja bontakozik ki mindenki ellen. Mindegyik fél igyekszik magának támogatást keresni. Mivel pedig a Német Birodalom széthullása, a kontinens közepén terpeszkedő Habsburg-uralom korlátozása szinte minden európai ország érdekeivel megegyezik, találnak is.

A császársággal szemben elsősorban Franciaország a reményteljes szövetséges, mert a század eleje óta feléledő nagyhatalmi törekvései nemcsak az osztrák házzal, de annak természetes szövetségesével, a spanyol Habsburgokkal is ellentétbe hozták. Ez utóbbiakkal folytatott nemrégen még függetlenségi háborút Hollandia, s mivel az 1609-es fegyverszünet óta állandó lappangó fenyegetést jelent számára a háború, a Habsburg-ellenesek a gazdag köztársaságra is számíthatnak. Hollandia mellett Észak két másik hatalma, Dánia és Svédország tartozik a táborukhoz. Ezek az országok a századfordulón felvirágzott balti kereskedelemben szerzett előjogaikat féltik a közös ellenségtől. A nagyok mellett néhány kisebb fejedelemség várja a Habsburg-ház erejének megroppanását Itáliában. Őket régi és nyomasztó függés kapcsolja a császársághoz. Végül Erdély lehet még eszköze a Magyarországon is uralkodó dinasztia megsemmisítésének.

A császárság lehetséges szövetségesei között első helyen a spanyol rokonság áll. Nem szentimentális érzések azonban, hanem egész Európát átfogó hatalmi fölényük féltése teszi az uralkodóház két ágát egymás támogatójává. Lengyelországot érdekei ugyan elsősorban Oroszországgal és — természetesen — a Török Birodalommal fordítják szembe, mivel azonban Dánia és Svédország a balti kereskedelemben a riválisai, a császárság Lengyelország támogatására is számíthat a harmincéves háború kitörésének pillanatában.

Ebben a nagy háborús konfliktusban a császárság Európa nagyobb felével került szembe. Az egyenlőtlen küzdelem a bécsi udvar minden erejét leköti, és bár a háború II. Ferdinánd csehországi győzelmével kezdődött, ahogy terebélyesedik, egyre nehezebb állandóan növekvő anyagi és katonai igényeinek eleget tenni. Bécs Európa-szerte közismert szervezetlensége az amúgy is nehéz helyzetet csak rontja. Kapkodva, mindig csak a pillanat igényeire gondolva folytatják a hadakozást. A háború mégsem hozta a Habsburg-ház pusztulását, csupán a császár birodalmi hatalmát roppantotta meg. Tökéletes vereséget azonban arra sem mért.

Bethlen a prágai felkelés jelentőségét azonnal felismerte. Ahogy az ottani eseményekről tudomást szerzett, megírta sógorának: „... a Ziska támadásánál százszorta nagyobb dolog, kivált, ha valamely fejedelem is consentiál [egyetért] velük; s nem is hihető, hogy mód nélkül ilyen nagy dolgot indítottak."[39] Lépéseket azonban csak akkor tesz, amikor kiderült, hogy a csehek valóban nemzetközi kapcsolatokat keresnek. A felkelők előbb csupán a fejedelem segítségét kérték, majd egyik diplomatája, Marcu Cercel közvetítésével a cseh—magyar perszonálunió tervét vetették fel előtte. „... a csehek semmiben az magyar nemzettől különbözni nem akarnak, örömest együtt élnek-halnak vélek, sőt arra ígérték magukat levelükben, hogy valakit az magyar nemzet királyának választ, ők is azt eligálják [választják meg] magoknak és így egy főtől akarnak függni" — írja az ügyről Bethlen legfőbb magyarországi bizalmasának, Rákóczi Györgynek.[40]

Ez az elképzelés részben középkori, részben a közelmúltból származó hagyományokat elevenített fel: a nagy Mátyás király és a Jagellók korában volt cseh—magyar perszonálunió emléke elevenedett fel benne, de még nagyobb erővel az 1608-as rendi szövetkezések sikereinek visszhangja. Ezekre hivatkozva lép fel a csehországi felkelés a Habsburgok országaiban, mert szerintük kétségtelen, hogy él még azoknak a „szent és sérthetetlen" szövetségeknek az emléke, amelyeket „boldog emlékezetű" II. Mátyás támogatására Magyarország, Ausztria és Morvaország rendjei annak idején kötöttek.[41] Hallatlanul jó politikai érzékkel választották a segítségül hívásnak ezt az érvét, mert a néhai II. Mátyás király emlegetése a törvényesség képzetét keltheti a gyökeres újításoktól természetük szerint többnyire elzárkózó

---

[39] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Szerk. SZILÁGYI S. Bp. 1879. 101.

[40] Uo. 119.

[41] KATONA I., Historia critica XI. Ord. XXX. Buda 1794. 13 14.

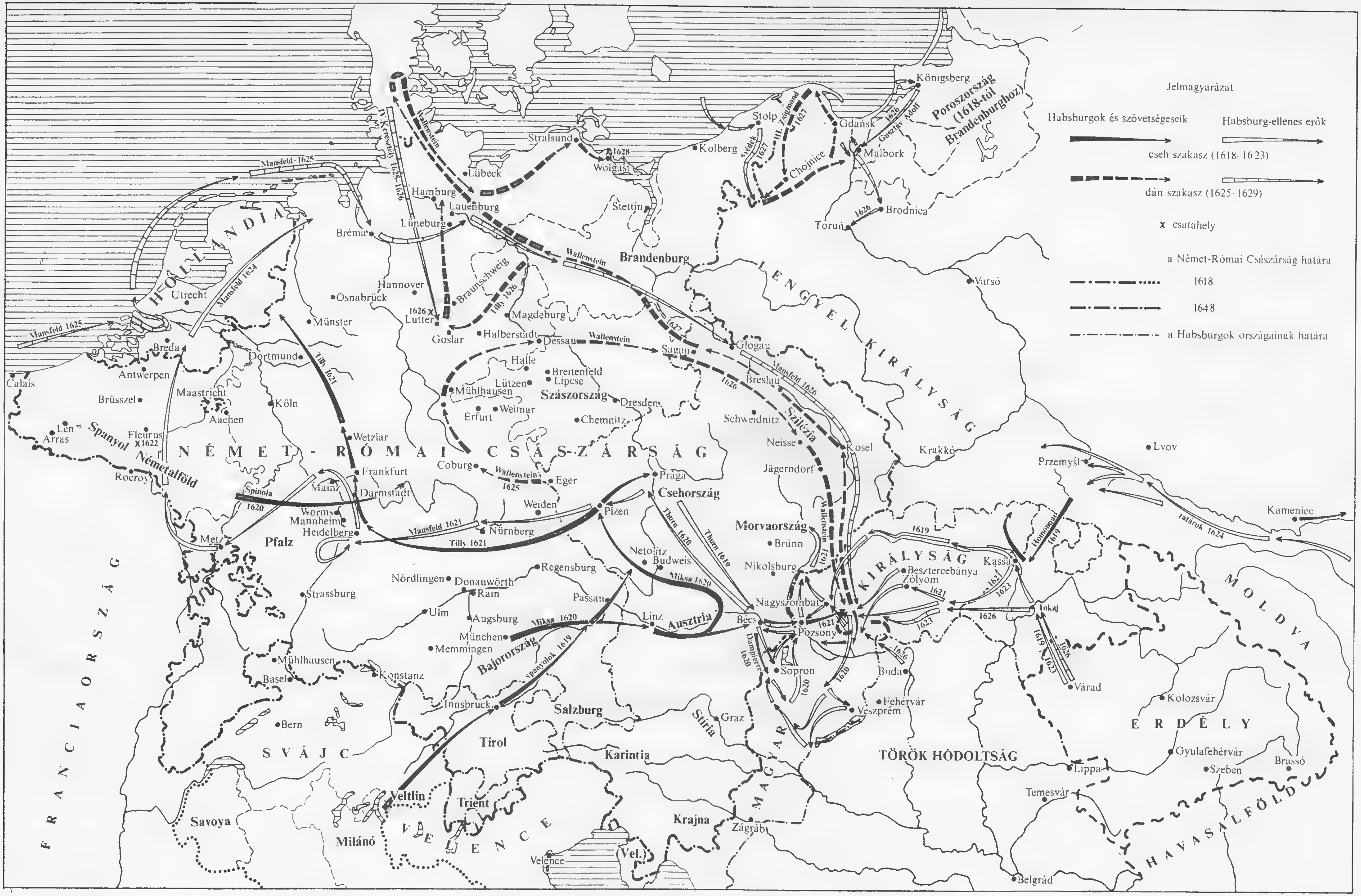
Jelmagyarázat
Habsburgok és szövetségeseik
Habsburg-ellenes erők
cseh szakasz (1618–1623)
dán szakasz (1625–1629)
x csatahely
a Német-Római Császárság határa
1618
1648
a Habsburgok országainak határa
NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG
HOLLANDIA
Spanyol Németalföld
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Poroszország (1618-tól Brandenburghoz)
Brandenburg
Szászország
Szilézia
Csehország
Morvaország
KIRÁLYSÁG
MAGYAR
Ausztria
Bajorország
Pfalz
Salzburg
Tirol
Karintia
Stíria
Krajna
SVÁJC
FRANCIAORSZÁG
Savoya
Milánó
Veltlin
Trient
VELENCE
(Vel.)
TÖRÖK HÓDOLTSÁG
ERDÉLY
MOLDVA
HAVASALFÖLD
Königsberg
Gdańsk
Malbork
Stolp
Kolberg
Chojnice
Toruń
Brodnica
Varsó
Krakkó
Lvov
Przemyśl
Kameniec
Stralsund
Wolgast
Stettin
Lübeck
Hamburg
Lauenburg
Lüneburg
Bréma
Hannover
Osnabrück
Münster
Braunschweig
1626 x Lutter
Goslar
Magdeburg
Halberstadt
Dessau
Halle
Breitenfeld
Lipcse
Lützen
Mühlhausen
Weimar
Erfurt
Dresden
Chemnitz
Glogau
Sagan
Breslau
Schweidnitz
Neisse
Kosel
Jägerndorf
Prága
Eger
Coburg
Weiden
Plzen
Nürnberg
Regensburg
Netolitz
Budweis
Passau
Linz
Bécs
Pozsony
Nagyszombat
Brünn
Nikolsburg
Besztercebánya
Zólyom
Kassa
Tokaj
Várad
Buda
Sopron
Veszprém
Fehérvár
Graz
Zágráb
Belgrád
Lippa
Temesvár
Kolozsvár
Gyulafehérvár
Szeben
Brassó
Utrecht
Breda
Antwerpen
Calais
Brüsszel
Maastricht
Aachen
Köln
Dortmund
Wetzlar
Frankfurt
Mainz
Darmstadt
Worms
Mannheim
Heidelberg
Metz
Strassburg
Len
Arras
Fleurus x1622
Rocroy
Nördlingen
Donauwörth
Rain
Ulm
Augsburg
München
Memmingen
Mühlhausen
Basel
Konstanz
Bern
Innsbruck
Velence
Mansfeld 1625
Mansfeld 1624
IV. Keresztély 1625–1626
Wallenstein
1628
III. Zsigmond 1627
Svédek 1627
1626
Gusztáv Adolf
Tilly 1626
Tilly 1621
Wallenstein 1627
Mansfeld 1626
1626
Spinola 1620
Mansfeld 1621
Tilly 1621
Wallenstein 1625
Thurn 1620
Thurn 1619
Miksa 1620
Miksa 1620
spanyolok 1619
Wallenstein 1621
Dampierre 1620
1620
1620
1621
1623
1626
1619
Homonnai 1619
tatárok 1624
1621 1623
1619 1623 1626

38. térkép. A harmincéves háború I. 1618—1629

rendek képviselőiben. És jól megfontolt politikai kombináció a perszonálunió gondolatának felvetése is. A rendi konföderációnak ez a legmagasabb formája az uralkodóház közvetlen uralma alatt álló országok Habsburg-ellenes törekvéseit fogta volna össze hatékonyan.

Bethlen Gábor azonban nem volt ideális királyjelöltje a cseh felkelőknek. Cercel Prágába menesztésével ugyan világosan jelezte bekapcsolódási szándékát az éppen kirobbant nagy küzdelembe, magyar királysága azonban ekkor még — 1619 nyarán — legfeljebb mint távoli lehetőség jöhetett szóba. Magyarországon ugyanis egyelőre csak nagyon halvány jelei vannak a II. Ferdinánd uralmával szembeforduló törekvéseknek. A cseheket azonban sürgeti az idő, sorsukat nem köthetik a magyar politika alakulásához. Így, minthogy a közvetlen szomszédokkal való összefogás terve nem ígért közeli megoldást, Csehországban a nyugati szövetség elképzelése győzött. Pfalzi V. Frigyest, a birodalmi protestantizmus egyik vezéralakját választották királyukká.

Az erdélyi fejedelem csak utólag szerzett tudomást a prágai királyválasztásról. Fájdalommal értesült cseh királysága meghiúsulásáról; becsapottnak érezte magát. Mindig is jellemző tárgyilagosságát azonban ilyen helyzetben is megőrizte. Dohog, azt állítja, hogy búslakodik, de mivel közös az ellenség, és esztelenség lenne személyes hiúságát a politikában érvényre engedni, 1620 januárjában szövetséget köt Pfalzi Frigyessel mint Csehország királyával. A szövetség részleteit valamivel később, 1620 tavaszán dolgozzák ki Bethlen és Frigyes megbízottjai Prágában. Ezek szerint a cseh korona országainak, Ausztriának, Magyarországnak és Erdélynek a rendjei örök szövetséget kötnek. Ötévenként közös országgyűlést fognak tartani. A közbenső időben kormányzati szinten érintkeznek egymással. A külügyeket közösen intézik, a pénzügyet közösen szabályozzák, és háborút nem indítanak egymás tudta nélkül. A szövetséglevél a most folyó hadakozásban a kölcsönös segítség módozatait konkretizálja. Végül leszögezi, hogy sürgősen ünnepélyes követséget küldenek a Portára, hogy a törökkel közösen kössenek békét.

Az utóbbi pont felett a szövetségesek között ugyan viták támadtak, mert egyesek idegenkedve fogadták az erdélyi fejedelemmel való szövetkezés ilyen feltételét, de végül a szerződésből tulajdonképpen csak ez valósult meg. A díszes követség elment Konstantinápolyba. A lépés logikus, hiszen az osztrák házzal szemben a Porta nélkül már vagy száz esztendeje nem szoktak Európában politizálni. Sok értelme azonban nem lett a költséges utazásnak. Mert hiába jött létre a Habsburgokkal szemben közvetlenül egymásra utalt országok konföderációja. Még mielőtt a működését megkezdhette volna, a császári túlerő 1620. november 8-án Fehérhegynél döntő vereséget mért a szövetség csapataira. Pfalzi Frigyes csehországi királysága összeomlott, a szövetség ezzel széthullott. És megkezdődött a cseh felkelés kegyetlen megtorlása.

MAGYARORSZÁG 1618—1619-BEN

Bethlen Gábor nemzetközi szövetségi rendszer tagjaként indult II. Ferdinánd ellen háborúba. Erdély nyugati ellensége azonban az ő számára igen közel volt elérhető, a Habsburgok magyar királyságában. Itt a nemzetközi politika alakulásától függetlenül is szívesen várják a beavatkozást. A talajt közvetlenül a II. Ferdinánd 1618. május 18-án történt megválasztása körüli események készítették elő.

A választás óriási viharok közepette ment végbe, mert a rendek többsége elvi és gyakorlati okokból is ellenezte Ferdinánd magyar királyságát. Tiltakoztak — egyrészt — a kijelölés ellen. A szabad királyválasztási jog sérelmét látták a dinasztia házi törvényével trónörökössé tett főherceg rájuk kényszerítésében. Elődje, II. Mátyás életében való elfogadása pedig azt a veszedelmet jelezte, hogy e gesztusukkal mintegy „örökre", megváltoztathatatlan érvénnyel magukra veszik a Habsburg-ház magyarországi uralmát. Tiltakoztak — másrészt — a személye ellen. Trónra emelkedésekor nem volt már fiatal, a negyvenegyedik esztendejében járt, és tizennyolc éve uralkodott családja örökös tartományaiban. Grazi székhelye körül kibontakozó tevékenységét ily módon már mindenki ismerhette. És az onnan érkező hírek rendkívül nyugtalanítják a magyarországi politika irányítóit: a katolikus egyházra támaszkodó korlátlan fejedelmi hatalom mintaállamát szervezte meg a stájer tartományokban. Várható, hogy Magyarországon az otthon már jól bevált módszerekkel kíván majd fellépni. Megválasztását csupán igen nagy hozzáértéssel alkalmazott, a szavazók érzelmeivel játszó taktika és a Pázmány Péter által megfogalmazott ragyogó érvelés vitte keresztül. Az osztályos társai felfogását mindenkinél jobban ismerő kiváló politikus meggyőző okoskodással beszélt rá mindenkit: az ország saját erőivel elégtelen a hódoltság felszámolására és az ország egységének helyreállítására. Kénytelen a Habsburg-házból uralkodót választani; a nagy nyugati erőforrások felett is rendelkező dinasztia garantálja a török kiverését. Sikerült is az országgyűlést megnyernie.

És éppen ekkor, amikor a választási viharok elültével, megnyugodva, az öt éve felgyűlt ügyek tárgyalásába foghattak volna, megjelent a cseh felkelés követe. A Bocskai-szabadságharcot idéző rendi konföderációk emlegetésével megint csak felkavarta a hangulatot. A viták azonban II. Ferdinánd támogatásának, a gyanús prágai eseményektől való elzárkózásnak a győzelmét hozták: Forgách Zsigmond, az éppen méltóságába került nádor még a követet is elfogatta. Kiszolgáltatta a császár bosszújának.

Kétséges azonban senki előtt nem lehetett, hogy a magyarországi elképzelések összecsapása ezzel csak szünethez, de nem végső nyugvópontjához jutott; a beteg, öreg császár és király, II. Mátyás hamarosan várható halálával minden újra felkavarodik. Maga Ferdinánd azonban — úgy látszik — semmi ilyentől nem tart, mert miközben már az örökös tartományok is ellene fordultak, a csehek Morvaországot csatlakozásra kényszerítették, és együtt vonultak Bécs ellen, szinte a magyar rendekkel is provokálva az összecsapást, II. Mátyás halála után kilenc nappal, 1619. március 29-én újabb országgyűlésre küldte szét a meghívókat. És míg a rendek együtt voltak, úgy tűnt, igaza is van, mert a magyarok most sem tettek lépéseket a cseh—morva—osztrák rendi szövetségek irányába. Nem viták nélkül alakult természetesen most sem az álláspontjuk. Komoly támogatása volt a csehek megsegítése gondolatának, annyira erős azonban mégsem volt, hogy II. Ferdinándot pozsonyi tartózkodásra késztette volna. Megint csak a remek taktikus Pázmány Péterre, valamint Forgách nádorra bízva ügye képviseletét, végig távol maradt. Megbízottjainak sikerült is egy köztes határozatot elfogadtatniuk: a segítségről való döntés helyett békeközvetítéssel próbálkoztak. Amikor a cseh—morva—osztrák szövetség csapatai Bécs alá értek, 1619 júniusában, követséget menesztettek Thurn főparancsnokhoz. Az mereven elzárkózott a magyarok hozta gondolattól; nem hajlandó tárgyalni a császárral, üzente vissza. A követség vele való találkozása mégis fordulatot hozott. Mert Thurzó Szaniszló, aki az urakat a táborba vezette, titkos tárgyaláson a felkeltek tudomására hozta, hogy lennének Magyarországon támogatói az osztrák Habsburgok uralma alatt élő rendek mozgalmának.

Thurzó Szaniszló a csehek képviselőivel vette fel a kapcsolatot, a másik ellenzéki pedig, Rákóczi György, a volt erdélyi fejedelem fia Bethlen Gáborhoz fordult. A meddő vitákkal sok időt fecsérlő 1619-es országgyűlés idején tette ezt. Rákóczi maga nem volt ugyan jelen, családjuk nevében az öccse utazott Pozsonyba, de nyilvánvalóan mindenről értesült. Tudta, hogy a tárgyalások két nagy kérdéskörében, a külpolitikaiban is, a vallás ügyében is körülbelül erőegyensúly alakult ki az uralkodót maradéktalanul támogatók és az ellenzékiek között. Erre vallott a felkelés megsegítése vagy elejtése mérlegelésében létrejött álláspont a két fél közötti közvetítésről. És ezt az erőegyensúlyt tükrözte a felekezetek kezdetben rendkívül heves vitájának egyszerű elejtése: nem született döntés sem a katolikusok, sem a protestánsok javára. „Re infecta" [dolgavégezetlenül] oszlott fel a gyűlés augusztusban. Törvényeket sem fogalmaztak.

Rákóczi azonban a Bethlennek küldött segélykéréssel az egyensúlyi helyzetet megbontotta. A református fejedelem támogatásával helyzeti előnyhöz juttatta a reformátusokat; a király ellen indított hadjárattal az ellenzékieket. 1619. augusztus 18-án mentek ki Bethlen Gábor levelei: hajlandó „az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért" megindulni.[42]

---

[42] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. 118—119.

BETHLEN GÁBOR, MAGYARORSZÁG FEJEDELME

A nagy nyilvánossággal 1619 szeptemberében, már Debrecenből közölte Bethlen hadra kelése indokait. Bocskai István volt bizalmasa, Alvinczi Péter pap fogalmazta a röpiratot, amely egyes állításait makacsul ismételgetve adja elő a fejedelem okait. A protestánsok várható sérelmeinek elhárítására, a klérus esztelen hatalmának visszaszorításáért és saját személyes sérelmei miatt indított hadjáratot, állítja a több kiadásban is megjelent *Magyarország panaszai.* II. Ferdinándról nem esik szó benne, mégis nyilvánvalóan őellene irányul. Amint a sérelmekre hivatkozik, mintha ujjal mutatna az új királyra. Igazán nem kellett ugyanis nagyon tájékozottnak lenni ahhoz, hogy az ember tudhassa: már mint főherceg is Ferdinánd volt a legmeggyőződésesebb protestánsüldöző a Habsburgok között; családi tartományaiban kegyetlenül irtotta a reformáció híveit. És politikájában is inkább döntött szigorúan katolikus érdekek szerint, mint a Német Birodalom különböző vallású politikusait összetartó bölcs mérséklettel. Az ő értelmetlen makacssága volt közvetlen kiváltó oka a német birodalmi protestáns fejedelmeket összefogó unió létrejöttének.

Magyarországon azonban eddig még nem került sor erőszakra. A Bethlen támadása idején alig néhány hónapja uralkodó király jövendő gesztusait viszont nem számíthatta ki senki. Az Alvinczi-féle röpirat olvasói nem sejthették, hogy éppen a fejedelem nevében itt kárhoztatott klérus fogja megakadályozni II. Ferdinánd életében a vallási erőszak magyarországi elterjedését. Nem tudhatták, hogy maga az esztergomi érsek állja útját, Pázmány Péter, aki zseniális politikusként választja az erőszak helyett a meggyőzést a katolikus egyház hatalmának visszaállítására.

Egyelőre reális veszélynek látszott az, amit Bethlen propagandája hangoztatott. És a várható üldözésre, a papok fenyegető és mindent megnyomorító uralmára való hivatkozás első számú támogatójuk, II. Ferdinánd ellen bujtogatott. Így — kora publicisztikai etikettje szerint rejtetten, de mindenki számára érthetően — mondta ki a röpirat a fejedelem vezette hadjárat célját. Az uralkodó nevét le sem írta, mégis érthette mindenki: Bethlen Gábor II. Ferdinánd szomorú jövőt ígérő uralmának felszámolására jött.

A magyarországi politika hangadói pedig melléje álltak. Egyik hatalmasság a másik után tért a beütő erdélyi fejedelem pártjára. Előbb — Rákóczi György után — az a kis politikusi kör csatlakozott, amelynek fiatal tagjai Thurzó Szaniszló körül gyülekeztek. Széchy György, valamint Illésházy Gáspár tartozott közéjük és a kor legtehetségesebb ifjú arisztokratája, Thurzó Imre. Éppen ekkoriban tért haza a tudományosság fellegvárából, Wittenbergből, hogy ragyogó itthoni karrierjét megindítsa. Ők szinte romantikus lelkesedéssel csatlakoztak Bethlen támadásához, de kisebb vagy nagyobb lendülettel hamarosan melléjük sorakozott majd az egész magyar arisztokrácia. Esterházy Miklós, Illésházy István unokaöccse, aki végig távol tartotta magát, és kemény figyelemmel leste osztályos társai magatartását, alig talált az uralkodóházhoz mindig hűségeseket. Egy listán számba vette mindenki pártállását, és csupán öt végig kitartó magyarországi politikust sorol fel név szerint. A többiek „kéntelenségből" vagy „kedvből", ahogy ő megkülönbözteti, mind Bethlen Gábor mellé állottak.[43] Birtokaik elhelyezkedése, vallási hovatartozásuk, de még a Habsburgok oldalán volt megbecsültségük sem tesz közöttük különbséget. Kelet-magyarországiak éppen úgy csatlakoznak hozzá, mint nyugatiak; reformátusok vagy evangélikusok éppen úgy, mint a frissen katolizáltak; a király megbecsülésében az első, a nádor, Forgách Zsigmond semmivel sem több habozással, mint — például — Alaghy Menyhért, aki állandóan panaszkodott eddig mellőztetése miatt.

Bethlen Gábor legbiztosabb támaszai Magyarországon ők lettek, a legnagyobb arisztokraták, mert támadásával váratlan lehetőséget hozott nekik. Már eddig is mérhetetlen hatalomban éltek; II. Mátyás megválasztásakor a jobbágyok feletti jogaik teljes megerősítését nyerték, és általában tisztázták, hogy az ország uralmának munkamegosztásában a belső ügyek vitelét maguknak igénylik. Ennél többet már csak az jelentett volna, ha — nemzeti király alatt — számolniuk sem kell idegen érdekek behatolásával. E meggondolás mellett szóltak az utóbbi évek eseményei is: a beteg II. Mátyás helyett már az ő életében működő Ferdinánd főherceg két évig nádor nélkül kormányzott, aztán az ügyes taktikával véghezvitt királyválasztás. Sötétlő fenyegetéssel tornyosult föléjük megint a központi hatalom megerősödésének réme. Mindezzel szemben hívogató lehetőség Bethlen Gábort megválasztani, aki — ahogyan maga is mindig hangsúlyozza — „az ő vérükből született".[44] És nyilvánvalóan nincsenek eszközei az övéktől független hatalom kiépítésére. Nemzeti királlyá tehetik anélkül, hogy az ország feletti uralom gyakorlati lehetőségét megadnák neki.

A melléje álló nagyurak segítségével Bethlen nagyon gyorsan nyomult előre. 1619. augusztus 27-én indult Gyulafehérvárról, és alig adta ki a debreceni kiáltványt, már hívei első gyűlését is összehívta Kassára. Itt, Bocskai valamikori székhelyén tisztázták a hadak élén érkező Bethlen Gábor és a melléje állók viszonyát. Nem támad. Segítségül jött, mint a bibliai Jefte Izrael népének. Jött, mert hívták: „nyomorult és keserves állapotunkban... nagy bizalommal folyamodtunk a felséged kegyelmes patrociniumjához és hívtuk s kívántuk ilyen ügyünkben segítségünkre jönni..." — írja a Kassán megjelentek irata. Minthogy pedig „háládatlanok lenni nem akarunk", „egyenlő szívből és szabad akaratból" az ország „fejévé, előttejárójává és főgondviselőjévé" választottuk.[45] Ezzel megteremtették Bethlen magyarországi működésének törvényes alapját. Nem ellenség, hanem a királlyal szembeni akaratuk hivatalos képviselője.

---

[43] Galantai gróf Esterhazy Miklós Magyarország nádora. I. Szerk. SZALAY L. Pest 1863.

[44] KATONA I.. Historia critica. 476.

Pontosan akkor, amikor erről a megbízásról tárgyaltak, szeptember 20-án, térítette Széchy György a bányavárosokat, az ország kincseskamráját Bethlen hűségére. Aztán a tűz tovább harapódzott. Érsekújvárt katonái az ellenállni szándékozó kapitány akarata ellenére megadták. Nagyszombat sem állt ellen. Az ország régóta ideiglenes fővárosa, Pozsony körül volt csupán szükség tényleges katonai akcióra. A fejedelem „lovon forgolódván" maga vezette a támadást az őszi esőtől veszélyessé vált talajon. 1619. október 14-én azonban ez a város is megadta magát. Másnap pedig a pozsonyi várba húzódott nádort és a koronaőröket győzték meg Bethlen hívei a csatlakozás értelmességéről. A mélységesen tisztelt szimbólummal, a Szent Koronával együtt Bethlen hűségére tértek.

Katonai sikerei csúcspontjára egy hónappal ezután érkezett, novemberben, amikor a határokon túlra terjesztette hadmozdulatait. Még október végén, Pozsony mellett egyesítette csapatait cseh—morva szövetségeseivel, majd közös haditerv szerint készültek a közös ellenség lerohanására: Bécs ellen indultak. Vállalkozásuk óriási hadászati és politikai jelentőségét nem volt nehéz felismerni. A császárváros eleste nehezen visszavehető előnyhöz juttathatja az együtt támadókat. És az akció igen sikeresen indul. November 25-re maga II. Ferdinánd is Bécs falai mögé szorul, két nappal később pedig Bethlenék elfoglalják az egyik elővárost, Ebersdorfot. Megkezdik a város körülzárását. Európa lélegzet-visszafojtva figyel: egyes szakértők számítása szerint körülbelül két hét kell, hogy a bentszorultak között éhínség törjön ki. Bethlen azonban nem várta ki az alig tizen-egynéhány napot. 1619. november 29-én elvonult Bécs alól.

A fejedelem e feltűnő tette óriási viharokat kavart a közvéleményben, hiszen nem egyszerűen egy jól kezdődött vállalkozást szakított hirtelenül félbe, de csehországi szövetségeseit is cserbenhagyta. Ő maga itthoni eseményekkel, Homonnai György Lengyelországból indított ellenséges támadásának győzelmével mentette magát. A valóság azonban alighanem az, hogy felismerte Bécs ostromának reménytelenségét, és inkább akarta magát erkölcsi, mint katonai vereséggel terhelni. Úgy tett, mint aki önként cselekszik, s a manőver sikerült: itthon semmit nem ártott tekintélyének a sokat vitatott elvonulás. Hadjáratának politikai haszna a katonai vállalkozás összeomlása után mutatkozott meg.

Bethlen Gábor 1619 végén, 1620 elején jutott magyarországi politikai sikereinek legmagasabb csúcsára. Ekkor tartotta első országgyűlését, november közepétől kezdődően Pozsonyban, amikor is az ország rendjei felajánlották neki a királyságot. A diéta végén fogalmazott törvény szövege szerint „egyenlő akaratból", „absolute", tehát fenntartás nélkül kezére adták az ország kormányzását és igazgatását.[46]

---

[45] Erdélyi Történelmi Adatok III. Szerk. MIKÓ I. Kolozsvár 1858. 227.

Ez a fogalmazat azonban Bethlen és a rendek első összecsapásának eredményeként jött létre, s az ő győzelmét tükrözi. Eredetileg ugyanis kegyetlen feltételekhez kötötték az ország átadását: választási hitlevelet akartak Bethlennel aláíratni, amiben egy ideális nemesi köztársaság működési szabályzatát vázolták. Az eszményi rendi államban a fejedelem még csak nem is az első az egyenlők között, mert az irat rendek és uralkodó egymásrautaltságának kölcsönösségét hangoztatja ugyan, a rendeknek azonban csak jogaik, a fejedelemnek pedig csupán kötelezettségei vannak. Az ország legfelső irányító szerve a hitlevél szándéka szerint az országgyűlés. Ez saját iniciatívájára nem tanácskozhat, összetétele azonban az uralkodó akaratától független, aki legalább háromévenként tartozik összehívni, és törvényeit minden változtatás nélkül meg kell erősítenie. A rendek első képviselője a nádor és a királyi tanács. A nádort az országgyűlés választja, a tanács összetételén pedig az uralkodó csak a nádor és a tanács már meglévő tagjainak előzetes hozzájárulásával változtathat. Döntéseket ugyancsak e rendi képviseletek előzetes egyetértésével hozhat. Az ország jövedelmeit saját céljaira nem fordíthatja, azokat a kincstartó kezeli, és gondoskodik az országgyűlés határozatai értelmében való felhasználásukról. Végül: amennyiben az uralkodó a választáskor kapott feltételeket megsérti, a rendek joga az ellenállás.

Bethlen azonban elég hatalmasnak ítéli magát ahhoz, hogy ezeket a választási feltételeket visszautasítsa. Nem fogalmaztat ugyan újakat, erre kísérletet sem tesz, csupán a feudális országgyűlési gépezet működését akasztja meg: arra a kétségtelen tényre hivatkozva, hogy még nem az egész ország hódolt meg neki, visszautasítja a királyválasztást. Ezzel elkerüli a feltételek feletti vitát. Egyszerűen mint Magyarország fejedelme folytatja az ország még fennmaradt részének hódoltatását.

KIRÁLYVÁLASZTÁS KORONÁZÁS NÉLKÜL

A pozsonyi országgyűlés semmit nem zárt le, csupán fegyvernyugvást teremtett. 1620. január 23-án Bethlen fegyverszünetet írt alá II. Ferdinánd képviselőivel. Ennek értelmében pedig egy május 31-re összehívandó országgyűlésen kell „üdvös módszerekkel" felszámolni az „Őfelsége, az egyházi rend és az ország más rendei között" fennálló ellentéteket.[47] Mindenki tudta, hogy itt hoznak végső döntést a két uralkodó hívei.

---

[46] KATONA I., Historia critica. 270.

[47] R. GOOSS, Staatsverträge. 491.

Feszült érdeklődéssel gyülekeztek a nagyurak és a követek Besztercebányán. Óriási pompával, a Bethlen méltóságát hangsúlyozó külsőségek között kezdődtek el július 3-án a tárgyalások, amelyeknek a békéről kellett dönteniük. Itt voltak a cseh—morva—osztrák szövetséges rendek, a lengyel király és a Porta képviselői. A fejedelem joggal állította a propozícióban, hogy nem volt még ilyen díszes követségekkel üdvözölt diétája a magyaroknak. Amikor azonban — jelentős késéssel — II. Ferdinánd biztosai megérkeztek, kirobbant a vihar. Elfogadhatatlan feltételeket hoztak ugyanis: a magyarokkal folytatandó tárgyalásokba a király nem hajlandó bevonni a szövetségeseket. Bethlen hívei viszont a különbékétől zárkóztak el. Így, miután a Bécsből jött biztosok többször is visszautaztak utasításokért, de engedményekre nem kaptak megbízatást, megtörtént a szakítás. Augusztus 17-én, a háború folytatásáért a felelősséget a rendekre hárítva és a határozatok ellen tiltakozásukat előre bejelentve, II. Ferdinánd megbízottjai elhagyták az országgyűlést. Bethlen győzött, de e győzelemért neki és híveinek is fizetniük kellett.

A politikusoknak a török Porta megbízottja nyújtotta be a számlát. Már megjelenése is példátlan volt a magyar országgyűlések történetében, a rendek ugyanis tanácskozásaikat nem szokták az „örök ellenség" jelenlétében folytatni. Még meghökkentőbb lehetett, hogy szólásra emelkedvén, a szultán levelét olvasta fel. „Ha pedig magatoknak királyt akartok választani — hangzott a szultáni üzenet —, válasszatok olyat, ki tinéktek igazsággal és az mi fényes Portánkhoz igaz jó akarattal legyen, és mi azzal a szent békességet megtartjuk, s Magyarországot az ő királyságával együtt erős becsületben tartjuk."[48]

Még alig két éve, a II. Ferdinánd választása körül háborgó országgyűlés pontosan ennek az ellenkezőjét hallgatta. Többségükben ugyanazok voltak jelen, akik most Besztercebányán, és minden ellenérzésüket félretéve királyukká tették a Habsburgok trónörökösét, mert meggyőzték őket arról, hogy csak a dinasztiától remélhetik a török kiverését. Most szultáni üzenetet hallgatnak a várható portai támogatásról, ha iránta „igaz jó akarattal" lévő királyt választanak.

Bethlen eléggé nehezen szerezte meg ezt a szultáni ígéretet, minthogy hatalmas párt működött ellene a portai elöljárók között. Az 1615-ben hatalomra került mufti, Eszad effendi körül — természetesen nem Bethlen ügyében, hanem az általános politikában — szerveződő csoportosulás állítólag kezdettől helytelenítette a fejedelem magyarországi vállalkozását. A muftival szemben álló párt viszont kifejezetten szorgalmazta Bethlen Gábor magyarországi királyságát. A mélyben az a törekvés rejlett, hogy a királyi Magyarországot, Bethlen uralma alatt Erdély státusára juttatva, a Török

---

[48] TMÁO 225.

Birodalom függésébe vonják. Az 1610-es évek végén Gürdzsi Mehmed volt ennek az elképzelésnek a legfőbb konstantinápolyi képviselője, egy grúziai származású bölcs diplomata, aki a birodalom nyugati ügyeiben volt szakértő a díván tagjai között. Ő adott nemegyszer tanácsot Bethlen követeinek Eszad effendiék gáncsoskodásainak elhárításához. Még arra is hajlandó volt, hogy a fejedelem nevében hamisított levelet „adjon be" nekik. II. Mátyás haláláról értesülve pedig egyenesen felszólította Bethlent az így kínálkozó lehetőség kihasználására. 1619 nyarán még ő szorgalmazta a magyarországi hadjáratot, 1620-ra azonban kegyvesztetté vált. Két évvel később visszatért ugyan, a nagyvezírséget is megkapta, de éppen a Bethlen szempontjából kritikus 1620-as esztendőben nem segíthetett a követeinek. A fejedelem magyar királyságáról nélküle kellett tárgyalniuk.

A portai helyzet 1620 januárjában különben is rendkívül zavarossá vált, mert a hatalmas indulatú új nagyvezír, Cselebi Ali pasa és a nagyzási mániában szenvedő II. Oszmán szultán együttes akciói kiszámíthatatlanokká váltak. A követek testületének legnagyobb elképedésére még arról is szó volt, hogy a Porta ne Bethlennek, hanem II. Ferdinándnak nyújtson segítséget. A Lengyelország ellen tervezett háború megindítása előtt azonban mindent rendezni kellett, és a zűrzavarban a Magyarország hódolását remélő politika győzött. Bethlen megkapta magyar királysága portai támogatásának ígéretét.

Erről tájékoztatta a besztercebányai országgyűlést a török követ, és erről szólt nagy szónoklatban az erdélyi kancellár, Péchi Simon is. Mintha a Ferdinánd főherceg uralkodása feletti vitákban elhangzott rábeszélő érvek párdarabjait sorakoztatta volna fel, úgy beszélt Magyarország és a Porta viszonyáról. A minden helyzethez rendkívül könnyen alkalmazkodó diplomata nyilván nagy elhitető erővel adta elő az ámuldozóknak: a főpapok vették rá a magyarokat arra, hogy Európáért a török ellen harcoljanak. Mindez azonban csak a pápa álnok praktikája volt, amivel népünket gyökerében akarta kiirtani. A cselvetés azonban nem sikerült. A török ugyanis — pogány létére — nem feledkezett el a János Zsigmonddal kötött békéről, és ellene állt minden olyan nyugatról jövő rábeszélésnek, ami Magyarország elpusztítására indíthatta volna. Az események azt mutatják tehát, hogy a törökben lehet bízni; portai szövetség biztosíthatja az ország jövőjét. A királyság és Erdély egy test — zárta a szavait Péchi —, alakítsák sorsát is a fejedelemség példájára. Döntésre szólítja a besztercebányai országgyűlést, és nem csekély ügyben kéri állásfoglalásukat. Mérlegelésére nem sok lehetőség volt. A politikusok kénytelenek tudomásul venni, hogy a Habsburg királytól való elfordulással egyben a török kiverésének reményét is feladták. A Porta védelme alá helyezték magukat. Bethlen Gáborral eddigi politikájuk teljes fordulatát tették meg.

Viszonzásul Bethlen fizetett. Hagyta királlyá választani magát, s a választási hitlevelet is aláírta. 1620. augusztus 25-én előre megállapított protokoll szerint, nagyon ünnepélyesen üdvözölték mint királyt. Bethlen arannyal fénylő vörös selyemtrónuson ülve fogadta a rendek hódolását, és hallgatta a Thurzó Imre kezdeményezte „Éljen Gábor király" kiáltásokat.[49] Új alattvalói aztán elvonultak, és megfogalmazták a törvényeiket, melyekhez hasonlókról egy utópisztikus rendi állam legvadabb ideológusai sem álmodoztak volna. Nagy vitáik nem lehettek, mert az ötvenkét artikulust augusztus 29-re már össze is írták, és a törvények tartalmában semmi rendkívüli nincsen. A helyzet kívánta követelményeknek felelnek meg pontosan, hangnemük azonban eltér minden más magyar országgyűlésen fogalmazott artikulusokétól. Nem szokott előfordulni, hogy az uralkodót illető döntések ellenőrzésére megbízottakat rendelnének. Most viszont kimondják: az egyházi birtokból tett fejedelmi adományokat az országgyűlés felülvizsgálja, a jövedelmeket kezelő kincstartó teljhatalmat kap, a volt uralkodóval való ügyek rendezésére pedig — minthogy az az országgyűlés idején nem történt meg — bizottságot küldenek ki. Ennek tagjai az ország három részéből hét mágnás, hét nemes és három városi polgár.

A hitlevél rendelkezéseivel együtt ezek az artikulusok azt jelentik, hogy a hozzá csatlakozott rendek királyuknak választották ugyan Bethlent, de az országgyűlés összehívásán és a törvények megerősítésén kívül semmilyen uralkodói jogot nem hagytak neki. Az új király azonban ezeket is aláírta, törvénybe foglalta tehát saját uralkodói jogainak páratlan korlátozását. Ez azonban alig volt több udvariassági gesztusnál. Bethlen a török protektorátus felvételéért azzal fizetett, hogy hagyta: hadd érezzék magukat fölényben a Besztercebányán tanácskozók. Hagyta legyőzni magát, alighanem azért, mert tárgyilagosságában ennek a tisztán szubjektív momentumnak nem tulajdonított jelentőséget. Nyilvánvaló lehetett előtte, hogy a törvények érvényét nem megfogalmazóik szándéka, hanem megvalósulásuk módja szabályozza. Új alattvalóihoz való viszonyát sem az országgyűlési tárgyalások alakulása, hanem a mindennapok gyakorlata döntheti el.

Megkoronázni azonban végül nem engedte magát. Előrelátásával szokták e feltűnő tényt magyarázni: megsejtette volna mozgalma bukását, nem akarta az ország szimbólumát ideiglenesen magára venni. Hihető is lenne, ha legalább ezen kívül még egyszer döntött volna a politikában tökéletesen irracionális szempontok szerint. Ilyet azonban Bethlen Gábor soha nem tett. Inkább az vallana rá, ha utolsó eszközként még felhasználja a koronát hatalma mentésére. Talán azonban éppen a bukás ellenkezőjéről volt meggyőződve. A győzelem reményében várhatta, hogy — úgy, ahogyan Magyarország királyait szokás — az esztergomi érsek koronázza meg. Semmi nem utal arra, hogy 1620 novemberének közepe előtt a vereség gondolatával foglalkozott volna. Ellenkezőleg: határozott, a rendi korlátokon átlépő uralkodóként tevékenykedett.

---

[49] KATONA I., Historia critica. 480—481.

Ha a magyarországi politikusok azt hitték, hogy Bethlenben kezes, mindenre hajlandó királyt nyernek maguknak, csalódniuk kellett. Az új uralkodó arra törekedett, hogy a hitlevelet és a törvényeket félretéve, valóban „absolute" vegye kezébe az ország kormányzását. Mert a rendek által állított akadályok nemcsak személyes hatalmát korlátozták, de mozgalma hatékonyságát is csökkentették. A rendi intézmények állandó bevonása, a királyi tanács örökös összehívogatása — minden más szemponttól eltekintve — egyszerűen gyakorlati képtelenség volt a folyamatosan gyors döntéseket igénylő helyzetben. Az egyházi birtokok jövedelmeinek — általában meghatározott időpontokban lefolytatható — körülményes beszedésénél lényegesen egyszerűbb a szükség pillanatában végrehajtható zálogba bocsátásuk. A Portával létrehozott jó viszony létrejötte után esztelen luxus a végvári katonaság helyben hagyása és zsoldozása, amikor égető a II. Ferdinánd elleni front erejének fenntartása. Így alakult ki feloldhatatlan ellentmondás.

Bethlen állama a rendek számára csupán mint jogaik korlátlan játéktere lett volna elfogadható. Létezése viszont egy hadjárat győzelméhez kötődött. E győzelem pedig a rendek korlátlan szabadságai mellett elérhetetlen.

Nem alakult egyértelműbben a Portához való viszony sem. Mert a segítség veszedelmesnek bizonyult: alig lépett hadba Karakas Mehmed budai pasa, elfoglalta Vácot. Nem a központ tudtával tette ugyan, és Bethlen konstantinápolyi támogatói, akik tudták, milyen hallatlan próbatétele a magyar—török kapcsolatoknak a támadás, azonnal keresztülvitték a helytartó eltávolítását, akciója mégis óriási hatással volt a közvéleményre. Előrevetítette a győzelem után várható helyzet fenyegetését, amikor majd a Portának lekötelezett király uralkodása alatt teljesen ki lesznek téve a török méltóságok akcióinak.

Ily módon, ha Bethlennek a mozgalom hatékonyságát szolgáló intézkedései az éppen adott helyzetet tették nemkívánatossá, Vác elvesztése a győzelem értékét tette kérdésessé. Egy ilyen portai akció soha nem jött volna jókor, 1620. november elején pedig, amikor történt, éppen a legszerencsétlenebb pillanatban esett. Éppen akkor járta be az országot a segítség által okozott nagy veszteség miatti felháborodás, amikor Prágából II. Ferdinánd hadainak ott aratott nagy győzelméről érkeztek hírek.

BETHLEN ELVESZTI A MAGYAR KIRÁLYSÁGOT

A fehérhegyi csata igen nagy riadalmat keltett Magyarországon, az itteni katonai helyzetre azonban nem volt hatással a csehek veresége. Bethlen a Prága alá küldött körülbelül nyolcezres hadseregből alig 300 embert veszített; itthon úgy folytatta a hadjáratát, mintha semmi nem történt volna. Állama eddig is ingatag politikai erejét azonban a cseh felkelés veresége megroppantotta. A magyar urak már amúgy is elkedvetlenedtek; 1620 novembere után már csak az a kérdés, milyen feltételekkel térhetnek vissza az alig két hónapja trónfosztott király hűségére. Bethlen a csehek példájával inti őket: „De bizony jaj lészen országul tinéktek, ha jure belli kezdi obtineálni országtokat a császár: ne gondolkodjék senki arról az magyar nemzet közül, hogy Magyarországban jószágot bírhasson ... eladták bizony minden úrnak, fő és nemes embernek minden jószágát, lássák azután a sok ... hadban való jövetelből magokat elrejtegető urak, nemesek, mint fognak élni."[50] Bethlennek azonban nem lett igaza, mert Magyarországon II. Ferdinándnak nem kellett fehérhegyi csatát vívnia; itt nem volt szükség megtorlásra.

1621. január elején még összejött egy országgyűlés Nagyszombatban, ez azonban már csak arra volt jó, hogy a magyar politikusok elfordulását nyilvánvalóvá tegye. Kevesen jelentek meg, ezeknek jó része is távozott a tárgyalásokról. Bethlen szándéka szerint a hadjárat folytatásához kellett volna intézkedéseket hozniuk, ehelyett a gyűlés hangulata olyanná vált, hogy a legbelső bizalmasok árulásáról keltek mindenfelé szállongó hírek.

Közben pedig megindultak az előző év kora őszén még visszautasított tárgyalások II. Ferdinánddal. 1620 decemberében — a közvélemény nyomása alatt — már Bethlen volt kénytelen kezdeményezni. 1621. január 25-én pedig — többszöri halasztás után — már el is kezdődnek a megbeszélések Ausztria legkeletibb pontján, Hainburgban. Bethlen Gábor megbízásából Forgách Zsigmond nádor és még három biztos, személyes képviselőjeként pedig Péchi Simon van jelen. Ferdinánd Dallos Miklós pécsi püspököt és Esterházy Miklóst küldte. Mellettük XIII. Lajos francia király megbízottai vannak jelen, népes küldöttség, amelynek vezetője két tapasztalt diplomata, Angoulême hercege és Béthune grófja. Már 1620 nyara óta munkálkodnak a magyarországi helyzet rendezésén. Eddig semmilyen eredményt nem értek el, Hainburgba viszont annál nagyobb várakozással érkeztek.

Már a tárgyalások első pillanatában kiderül azonban, hogy a két fél képviselőinek igen hosszú utat kell bejárniuk a megegyezésig. Péchi megnyitásként mond ugyan egy nagy szónoklatot a béke áldásairól — ezzel aztán a béke problémája le is került a tárgyalások napirendjéről. Mert Esterházyék is, Forgáchék is a partner számára nyilvánvalóan teljesíthetetlen feltételeket támasztanak. Csak a franciák tartják sziszifuszi munkával folyamatban a tárgyalásokat. A követek felváltva vissza-visszautaznak újabb utasításokért, de egyik fél sem tud a másik számára elfogadható megoldásokat találni. Talán nem is akarnak. Egészen április elejéig folynak a szócsaták minden közeledés nélkül. A hivatalos tárgyalásokon kívül viszont szót értenek Forgáchék II. Ferdinánd megbízottaival. Akkor, amikor nem hivatalos utasításuk szerint járnak el, egyre nyíltabban beszélnek a Bethlen köré gyűltek megbékélési szándékairól. Forgách nádor a franciák előtt állítólag kijelentette, hogy a fejedelem makacs önzése miatt akadoznak a tárgyalások, de ő mint hivatalos közbenjáró a rendek és az uralkodó között maga fog Bécsbe utazni a királyhoz. Egyelőre azonban nem tett semmit: a hainburgi béketárgyalásoknak 1621. április elején eredménytelenül végük szakadt.

---

[50] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. 152.

Bethlen folytatta a hadjáratot; a Dunántúlon, az ország legnyugatibb csücskében tett eredményes hadmozdulatokat. Sőt, háborújának talán legemlékezetesebb diadala csak ezután következett, Érsekújvárnál. Április végén kezdték vívni a császáriak a bányavárosokat védő fontos várat, Thurzó Szaniszló, a parancsnok azonban két hónapon át keményen ellenáll. Egy kortárs szerint „nincs oly ember a világon, aki a magyar nemzetnek annyi emberségét látta volna, mint most az Újvár táján való magyarokét".[51] És a császáriak, miután európai hírű hadvezérük, Buquoi is elesett, július 21-én elvonulnak.

A diadal nagy, közvéleményt formáló ereje azonban nagyon csekély. Mind több jele van a Bethlentől való elpártolás szándékának; sokan nyíltan el is hagyják. Forgách nádor az Érsekújvárt vívó császáriak táborához csatlakozott; ott is halt meg gutaütésben. Utána pedig egyre-másra mennek a többiek is. Legnagyobb feltűnést talán Széchy György kelt, aki Bethlen első bizalmasai között volt, most pedig egyik első az elpártolásban.

Olyannyira nyilvánvaló a folyamat, hogy 1621 tavaszán a Porta is beavatkozik. Huszein pasa, az új nagyvezír küld fenyegető levelet Magyarország rendjeinek. Emlékezteti őket: „ide az fényes Portára hűséget mutattatok, hogy ennek utána innét el nem idegenedtek". Majd felháborodik, mert „olyan különb-különbféle hírek" érkeznek felőlük, mintha „az magyar nemzet fogadásának és hitének nem volna állhatatos, és hogy az választott királyokat elárulták volna". Végül: tájékoztassák szándékaikról. Az elpártolásra természetesen megtorlást helyez kilátásba.[52]

Bethlen ügyének azonban a Porta fenyegetése nem használ, inkább felgyorsítja állama felbomlását. Mire 1621 őszén újra megkezdődnek a tárgyalások, már nyilvánvaló, hogy szinte mindenáron békét kell kötnie. Legkedvesebb magyarországi híve, Thurzó Imre lett a megbékélés legaktívabb mozgatója. Már nyáron lépéseket tett II. Ferdinánd bizalmasánál, Dietrichstein bíborosnál, mikor pedig a megbeszélések formálisan is elkezdődtek, 1621 októberében Nikolsburgban ő lett Bethlen főbiztosa. Az egész magyar politikai élet nagy vesztesége volt, hogy őt is elvitte a környéket pusztító ragály, a béke kibontakozását azonban ez sem állíthatta meg. Helyét Thurzó Szaniszló foglalta el, aki II. Ferdinánd biztosaival — csak Pázmány Péter és Esterházy Miklós volt magyar közöttük — több mint két hónapon át vezette a tárgyalásokat. 1621 utolsó napján írták alá a békeokmányokat.

---

[51] Pethő Gergely, Rövid magyar krónika. Bécs 1660. 129.

[52] TMÁO 293.

Ezek értelmében Bethlen Gábor lemond a királyi címről; a továbbiakban nem avatkozik az ország kormányzásába. Visszaadja a Szent Koronát. Adományai a következő országgyűlésig érvényben maradnak; nemesítéseiről viszont csak a diplomákat kell ugyanott felmutatni. Nem kezd új háborút a király ellen, viszonzásképpen megkapja a birodalmi fejedelmi címet, Oppelnt és Ratibort — utána ezeket unokaöccse, Bethlen István örökli. Hét megye élete végéig az uralma alatt marad: Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaúj, ezek azonban a magyar országgyűlésre küldik követeiket. A törökkel kötött béke fennmarad. Megkapja saját birtokul Munkácsot, Tokajt, Tarcalt, Keresztúrt és Ecsedet. A hét megye végvárainak fenntartására a király évenként 50 ezer forintot fizet. A kereskedelem és a szolgálatvállalás Magyarország és Erdély között szabad, a mindkét helyen birtokos urak is ott lakhatnak, ahol akarnak. A fejedelem vásárolhat fegyvert és fogadhat iparosokat a király területein. A török esetleges támadása ellen a király, szövetségeseivel együtt, szükség esetén segítséget nyújt a fejedelemnek.

A béke mellett 1622. január 12-én II. Ferdinánd a Bethlen mellé álltak számára amnesztiát biztosító diplomát ír alá. A fejedelem követei pedig arról állítanak ki oklevelet, hogy tulajdonképpen a vallás ügyét is a békébe akarták foglaltatni, de — mivel ellenállásra találtak — eltekintettek tőle, mert nem kívánták húzni a tárgyalásokat. Ezzel maguk az alapítók fel is számolták Bethlen államát: gyakorlatilag feltétel nélkül visszatértek II. Ferdinánd uralma alá. Tettek egy kísérletet nemzeti királyság szervezésére, de — minthogy ez rendi köztársaság formájában működésképtelennek bizonyult — elejtették az ügyet. Igazi, nagy hatalmú uralkodónak Bethlent nem vállalták. Ahogy Thurzó Szaniszló kegyetlen szavakkal ki is jelentette: „királyunk akart lenni, pedig kóbor beste lélek és jól tudja, hogy én és más magyar hazafiak nemesebbnek születtünk, mint amilyen ő valaha is lehet."[53]

II. Ferdinánd, akihez visszatértek, persze valóban előkelőbb volt Bethlennél; ötszáz éve uralkodó család tagja. Minden vallási szűklátókörűsége ellenére gyakorlatias politikus. Felismeri: a csehországi nagy győzelem után lehet engedékeny Magyarországon. És miközben onnan protestáns menekültek árasztják el Európát, evangélikus nádort választat: Thurzó Szaniszlónak állítólag még Nikolsburgban odaígérték az első méltóságot, s az 1622-es soproni országgyűlésen meg is kapja. Esterházy Miklós, a katolikus párt vezére kénytelen az országbírósággal beérni. A birtokok ügyében a magyar urak szabad kezet kapnak: elvehetik Bethlen adományosaitól azokat az uradalmakat, amelyek miatt már a „választott magyar király"-lyal annyit vitatkoztak. Az adó megszavazásánál végül kiderül, hogy a visszatérés anyagilag is megérte: a Bethlen Gábor által kivetett portánkénti összesen 28 forint helyett most elég hármat megszavazniuk. Abból huszonkettőt fizettek az urak saját zsebükből, ez a három a jobbágyokat terheli. A törvények szövegébe végül — emberemlékezet óta először — az uralkodói hitlevél is belekerül. A Bethlen Gábor oldalára való rövid átállásnak nem volt rájuk nézve hátrányos következménye.

---

[53] Idézi SZILÁGYI S., I. Rákóczi György. Bp. 1893. 97.

És az ország politikáját irányító nagy hatalmú urak nem kockáztattak többet; hiába jön az erdélyi fejedelem még kétszer fegyverrel a magyar királyságért, nem állnak melléje.

KÜZDELEM MAGYARORSZÁGÉRT.
A BETHLEN—HABSBURG-SZÖVETSÉG TERVE

1622 augusztusában Bethlen követeket küld a Portára — egy új magyar hadjáratról tárgyalni; Frigyeshez, a volt cseh királyhoz — a közös vállalkozást megbeszélendő. Ezek után fordul a magyarokhoz: 1623 februárjában összehívja a hét megye rendjeit.

A Portán, ahol most megint éppen hatalmi válság dühöng, 1623 tavaszára sikerül is a támogatás ígéretét elnyernie. Frigyes — természetesen — kap a közösen elérendő diadalon. A királyi Magyarország rendjei azonban elzárkóznak. A hét megye kassai gyűlése ragaszkodik a jelenlétükben hozott soproni törvények érvényességéhez; nem hajlandó Bethlen birtokadományainak visszavételében sérelmet látni, még kevésbé kész fegyverre kelni miatta. Bethlen nem képes őket mozgósítani. Ekkor azonban már nem adja fel a nemzetközi figyelem közepette tervezett hadjáratot. 1623. augusztus 14-én elindul Kolozsvárról.

Megint próbálkozik a hét megyénél, szeptember 10-én tartott gyűlésük azonban most sem barátságos. „Nem jövének el velem magok megtartására" — állapítja meg Bethlen keserűen.[54] Még Rákóczi György is csak akkor csatlakozik, amikor befejezte a szüretet. A hét megyén kívül élő hatalmasok közül csupán Illésházy Gáspár jön Bethlen mellé, de ő is tele van a hadjárat megszakítására szóló intésekkel. Thurzó Szaniszló pedig, aki személyes ügyekben egyébként gyűlölködik Esterházy Miklóssal, és Pázmány Pétert szinte gyerekes kicsinyességekkel folyton bosszantja, most a legszorosabban összefog velük. Határozott intézkedéseket sürgetnek Bethlen támadása ellen.

Az udvar azonban a Magyarországra jött fejedelemmel előbb tárgyaltat. Csupán a megbeszélések félbeszakadtával kezdik meg mozdulataikat a császári csapatok. Az öreg hadvezér, Montenegro azonban folyton hátrálni kénytelen Bethlen csapatai elől, míg a morvaországi Hodoninban 1623 októbere végén, körülbelül hat héttel a harcok megindulta után, körül nem zárják. És november 21-én már el is készült a fegyverszünet: Bethlen katonai sikereivel elérte, hogy a Magyarországon meghódított területeket, a bányavárosokkal együtt, tíz hónapig megtarthatja.

---

[54] Sz 1868. 234.

Új háborút azonban erről az alapról nem tud indítani. Itthon nem támogatják Bethlen jelenlétét. November 19-re összejött ugyan egy rendkívül gyéren látogatott országgyűlés, de ennek a résztvevői is — holott feltehetőleg a Bethlenhez közelebb állók voltak jelen — a béke helyreállítása mellett foglaltak állást. Már 1623 decemberében el is kezdődtek az újabb megbeszélések, hivatalos tárgyalások azonban csak a következő év februárjában indulnak, és maga a fejedelem 1624. április 2-án írta alá az okmányokat. Második bécsi békének nevezték el ezt a megegyezést, nem Bocskai mozgalmára, hanem csupán a tárgyalások színhelyére utalóan. Tartalmában pedig a nikolsburgi pontokra emlékeztet: azokat ismétli kevés változtatással.

Bethlen tévedett e második hadjárat megindításával. Mert rajta kívül álló körülmények kényszerítették ugyan a megegyezésre, a vállalkozás sikere ellen ható tényezők azonban mind előre jól láthatók voltak, hiszen Nikolsburg óta a helyzet Magyarországon semmit nem változott.

A következő magyarországi hadjáratnál viszont már sok tényező Bethlen szándéka mellett szólott. Hatalmas szövetség tagjaként indulhatott, mert ha második hadjáratának kézzelfogható eredménye nem is volt, azzal a következménnyel járt, hogy a nyugati világ hatalmasai felfigyeltek a személyére. Már az 1620-ban békeközvetítésre érkező franciákat meglepte. A török Porta által behelyezett fejedelmet ugyanis valamiféle barbárnak képzelték, és elcsodálkoztak, amikor semmi ilyet nem tapasztaltak. Az ő véleményük változása jelezte a Bethlen körül megélénkülő érdeklődést.

Konkrét változást a vele való politizálásban mégsem ilyen szubjektív felismerések hoztak létre, hanem az a tény, hogy a kontinens nyugati szélén szerveződő új háborús koalíciók egyetlen keleti szövetségesként csak őt vehették számításba. Ezek a szövetségi rendszerek a császárság német birodalmi sikerei ellensúlyozására törekedve jöttek létre, és egyaránt érintették Franciaországot, Angliát, Dániát és Hollandiát. Először e hatalmak portai követeitől érkezik jelzés: közös felhívásban tudakozódnak 1625 legelején Bethlennél külpolitikai terveiről. Aztán Franciaországból jön követ Erdélybe az év tavaszán, gyakorlatilag ezzel egyidőben pedig Pfalzi Frigyesen keresztül Anglia és Dánia jelentkezik. Bethlen maga ez idő tájt a Német Birodalomban keres kapcsolatokat: miután első felesége néhány éve meghalt, 1625 tavaszán megkéri a brandenburgi választófejedelem lányának kezét, és egy évvel később Kassán megvan a nagy lakodalom.

A fejedelem tehát ugyanahhoz a szövetségi rendszerhez csatlakozik, amely még Pfalzi Frigyes körül jött létre, de eddig gyakorlatilag semmi segítséget nem nyújtott császárellenes küzdelmeiben. 1625 tavaszán azonban éppen változás várható: a svéd király, Gusztáv Adolf is belépett a körbe, Anglia politikája pedig a kortársak megítélése szerint igen tehetséges I. Károly trónra léptével látszik aktivizálódni.

1625 tavaszán úgy tűnik, mintha egész Európa a Habsburgok két ágának túlhatalmát ostromolva egy táborba készülődnék. Egymás közötti ellentéteik azonban megakadályozzák a közös fellépést. Anglia, Dánia és Hollandia szövetsége az angolok és a hollandok kereskedelmi rivalizálása ellenére mégiscsak létrejön valahogy. Svédország azonban majd száz esztendeje harcol Dániával a Baltikum feletti hegemónia megszerzéséért: Gusztáv Adolf nem csatlakozik a dán, holland, angol együtteshez. Végül Franciaország sem köti le magát egyelőre sehova: Európa legtehetségesebb politikusának, Richelieu bíborosnak az irányításával minden lehetőséget kiaknázva a saját elképzeléseit követi.

A különböző síneken, de egy irányba futó, a Habsburgok német birodalmi hatalmának megdöntését célzó elképzelések Bethlen személye körül találkoznak. Az egyes uralkodók követei talán sehol nem tárgyalnak egymással annyit, mint Konstantinápolyban, ahol együttes erővel igyekeznek Bethlen és a Porta viszonyát az új hadjáratra kedvező módon alakítani. És most nincs is nehéz dolguk, mert a Portán egyértelműen a Bethlen politikáját támogató párt kerekedett felül. Ily módon, amikor 1625 decemberében az erdélyi fejedelem és az angol—dán—holland szövetség kapcsolata formálisan is a megvalósulás útjára lép, már nyilvánvaló, hogy Bethlen Gábor sokoldalú támogatással körülvett résztvevője az európai politikának.

1626 augusztusában úgy is indult meg mint szövetségesei segítője; a protestáns hatalmak hadvezérének, Mansfeldnek egy súlyos vereségét kellett hadba lépésével kiegyenlítenie. Így alakult aztán az egész hadjárat: éppen fordítva, mint ahogyan Bethlen érdekei diktálták volna. Ő segített másokat, ahelyett, hogy saját magyarországi ügyéhez támogatást nyert volna. Fellépése azzal az eredménnyel járt, hogy a harmincéves háború néhány hónapra idehúzódott. Mert Mansfeld Magyarországra menekült, nyomában pedig a legeredményesebb császári hadvezér, Wallenstein csapatai vonultak. És bár formális összecsapásra nem került sor közöttük, mérhetetlen pusztulást hoztak.

Bethlen harmadik hadjáratának alakulásában a magyarországi politika fejleményeinek kevés szerep jutott, jóllehet a fejedelem sokat háborgott a magyarok távolmaradása miatt. Még a béketárgyalásoknál sem voltak jelen: „minden rend akaratunk ellen haza oszolván, csak az sem volt, kivel beszélgessünk" — hányja a szemükre. Békére kényszerült, mondja, külföldi szövetségesei erőtlensége miatt, de különösen azért, mert a rendek „unalmas kedvetlenségeket és félelmes voltokat" látva, nem folytathatta a háborút.[55]

---

[55] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. 426—427.

Nyilvánvalóan túloz, mert ennek a vállalkozásnak a sorsát nem a magyarok, hanem Nyugat hivatásos hadvezérei döntötték el.

1626. december 20-án jött létre a béke Pozsonyban, megint csak a nikolsburgi pontok újrafogalmazásával. Közvetlen eredményeket nem is hozott, de megakadályozta a még nagyobb romlást: Bethlen időben lelépett szövetségesei süllyedő hajójáról. Végtelen tárgyilagosságában vállalta a szószegés vádját. Európa fővárosaiban fel is háborodtak hűtlenségén, mivel a pozsonyi megbeszéléseken különbékét kötött II. Ferdinánddal. Így azonban kivonta Magyarországot abból a pusztulásból, amit a császárság 1626 végétől meginduló és vagy három éven át folytatódó sikersorozata a Német Birodalom fejedelemségeire hozott.

Sokan Bethlent okolták természetesen azért, hogy az országot egyáltalán belevitte e romlással fenyegető helyzetbe. Vállalkozásának ilyen kimenetele azonban nem volt előre látható. A vereség nem egyszerűen azért lehetett kiszámíthatatlan, mert a császárság leghatalmasabb ellenfeleivel fogott össze, hanem — talán elsősorban — azért, mivel Európa történetének e mozgalmas korszakában a politikusok gyakorlatilag bármilyen változást lehetségesnek tartottak. Nem érezhették törvényszerűnek a jelenükben éppen lezajló eseményeket, hiszen hallatlanul színesen alakuló, szeszélyes kornak, jelentős politikai megrázkódtatásoknak voltak a kortársai.

Bethlen a legizgalmasabb sorsú szereplőkkel, a legnagyobb megrázkódtatásokkal éppen nyugati szövetségesei révén került kapcsolatba. I. Károly apja, Jakab volt Anglia és Skócia első közös királya, miután anyjának, Stuart Máriának a gyilkosa, angliai Erzsébet trónörökössé tette. XIII. Lajos apja, IV. Henrik a hugenották éléről — nagy feltűnést keltő katolizálása után — Franciaország trónjára emelkedett, majd politikai gyilkosság áldozatává vált. Gusztáv Adolf őse a svédek Dánia ellen folytatott győztes függetlenségi harcát vezette. És jóllehet itt volt a közelünkben a dinasztia uralma alá visszakerült Csehország elrettentő példája, Bethlen és kortársainak legnagyobb politikai élménye mégis Hollandia kemény küzdelmek árán kivívott függetlensége a spanyol Habsburgoktól. Ez reményt keltő távlatokat teremtett.

A hollandokéhoz hasonlóan hosszú függetlenségi háborút a nemzeti királyságért Magyarország politikusai azonban nem vállalhattak. Talán e közönyük késztette Bethlent arra, hogy egy másik lehetőséggel is próbálkozzék: tárgyalásokkal fordítson az ország sorsán. Csak a 17. század megváltoztathatatlan tényeket el nem ismerő politikai gondolkodásában érthető az ajánlata: megkéri II. Ferdinánd egyik lányának a kezét.

1623 és 1625 között többször is tárgyaltak különböző követei a dologról, és II. Ferdinánd emberei is sokat utaztak az ügyben a pápához is, a spanyol rokonokhoz nemkülönben. Hiszen nagy horderejű ajánlatról volt szó, Bethlen ugyanis a lánykérést nagy nemzetközi politikai akció tervével együtt terjesztette elő. Amennyiben kérését teljesítik, mint a király veje és erdélyi fejedelem kérte volna a királyi Magyarország kormányzóságát, majd, miután biztos védelmet remélhet apósától és annak szövetségeseitől, a török ellen fordul. Senki nem ismeri nála jobban a Porta viszonyait, üzente Bécsbe. Ha tanácsait megfogadják, négy-öt év alatt fel lehet számolni a magyarországi hódoltságot. Halála után a főhercegnőtől származó gyermekei örökölnék az erdélyi fejedelemséggel járó magyar kormányzóságot, ha pedig utód nélkül távoznék az élők sorából, halálával Erdély is II. Ferdinándra és örököseire száll.

A király környezete gondosan fontolgatta a döntést; különösen a spanyol rokonok tanácsolták a mérlegelését, és — minthogy a terv Bethlen katolizálásával is összeköthető — a pápaság sem volt ellene. Ha azonban Bethlen Gábor a magyar uraknak nem volt eléggé előkelő uralkodó, hogy lett volna megfelelő veje a császárnak? Aztán, negyvenen fölül, a kiszemelt 13 éves kislánynak akár az apja is lehetett volna. Bécsben mégsem ilyen szubjektív okok miatt tértek ki az ajánlat elől; az államérdek már sok egyenlőtlen párt kényszerített össze. Bethlen és II. Ferdinánd kapcsolatának viszont éppen a császár érdekei mondottak ellent. Helyesebben: semmi érdeke nem fűződhetett Bethlen ajánlatának elfogadásához. De nem szóltak mellette Magyarország politikusai sem. Éppen ellenkezőleg, ők a legélesebben eltanácsolták II. Ferdinándot Bethlen ajánlatának elfogadásától.

Volt azonban a tervben egy mozzanat, amely felkeltette az érdeklődésüket. Bethlen a nyugatiak szövetségében hajlandó lenne szembefordulni a Portával. A hódoltság felszámolásának régen végig nem gondolt ötletét villantotta fel. Ez az elképzelés talált is híveket Magyarországon. 1627-ben és 1628-ban Pázmány Péter érsek és Esterházy Miklós, az új nádor is tárgyaltatott Bethlennel egy törökellenes közös hadjárat elgondolásáról. Ekkorra azonban már elkéstek: a fejedelem elfordult a magyarországi lehetőségek hajszolásától. Három hadjáratának kudarcai és a lánykéréssel összekötött szövetségi ajánlat visszautasítása után érthetően el is kedvetlenedett, de a császárság éppen ekkoriban kibontakozó erőfölénye is visszariaszthatta. A magyar politikusok éppen II. Ferdinánd német birodalmi győzelmeiben látták a közösen tervezett vállalkozás sikereinek zálogát, mert azt remélték, hogy nyugati ellenségei visszaszorítása után képes lesz a keletit is megsemmisíteni. Bethlen számára viszont kevés előnnyel kecsegtetett a birodalomban nagy hatalmat szerzett császár szövetsége.

Ebben a II. Ferdinánd hamaros győzelmével fenyegető helyzetben Bethlen Gábor figyelme, éppen úgy, mint nyugaton a Habsburg-elleneseké, Gusztáv Adolf svéd király felé fordult. Az energikus és rendkívül tehetséges uralkodó ugyan még csak diplomáciájával van jelen a harmincéves háborúban, várható fegyveres beavatkozása azonban Európa-szerte táplálta a császárság ellenségeinek reményeit. Bethlen rendkívül jó politikai tájékozottságával felmérte, hogy számára Gusztáv Adolf aktivizálódása II. Ferdinánd ellen nem csupán a nyugati erőviszonyok átalakulását jelentheti, hanem eddig gyakorlatilag nem létező lehetőségeket is megnyit. A svéd királlyal szövetségesen Lengyelországban léphet fel, ha pedig Gusztáv Adolf éppen ott tevékenykedő hadserege Lengyelországból a Német Birodalomba vonul, ő maga maradhat a svédek és általában a Habsburg-ellenesek érdekeinek képviselője Európa keleti részében. Mint lengyel király pedig az Erdély körüli térség viszonyainak alakításában nyerhet döntő befolyást.

1627-től kezdődően Bethlen mind tevékenyebben foglalkozik a lengyel királyság tervével. A köztársaság vezető politikusaihoz épít ki kapcsolatokat, 1628 nyarán pedig portai követei útján Mihály moszkvai cárral tárgyal lengyelellenes szövetségről. A diplomáciai tárgyalásokon túl azonban már nem tudott tenni semmit. Évek óta betegen folytatta páratlanul tevékeny életét. Ájulási rohamok, hideglelés, köszvény kínozta, mindaz, ami a 17. század hadvezéreit oly rövid életre kárhoztatta. Nála ezekhez a tünetekhez még vérkeringési elégtelenség is járult: „vízibetegség"-ben kínlódva igyekezett magát feladataira különböző kúrákkal újra meg újra alkalmassá tenni. 1629 tavaszán azonban már enni is alig tudott, és hiába hozatta magához a legtapasztaltabb orvosokat; nem használtak a fürdők sem. Októberben mégis elutazott Gyulafehérvárról még egyszer Váradra, hogy a halála utáni teendőkről Rákóczi Györggyel tárgyaljon. A hazautat azonban már nagyon nehezen bírta. Visszaérkezése másnapján, 1629. november 15-én, csütörtökön délelőtt 10 óra tájt meghalt.

ERDÉLY ÉS A KIRÁLYSÁGÉRT FOLYTATOTT KÜZDELEM

Bethlen Gábor igen nagy uralkodói tettet hajtott végre: visszaemelte Erdélyt és a fejedelmi hatalmat a 16. század hetvenes, nyolcvanas éveiben volt helyzetébe. Ahogyan annak idején Báthori István és Báthori Zsigmond — uralkodása első szakaszában — számon tartott tényezője lehetett a nemzetközi politikának, úgy vált ő is török gubernátorból nagyhatalmak szerződésekben lekötött társává. Egyik rajongójának jutott ugyan eszébe őt Mátyás királyhoz és Báthori Istvánhoz hasonlítani, mégis igaz: a legnagyobbak mércéjével mérhető fejedelme volt Erdélynek.

Fejedelem és fejedelemség viszonya azonban ebben az emelkedésben igen sajátosan alakult. Maga Erdély mintha tartózkodóan szemlélte volna uralkodója akcióit. Legnagyobb nemzetközi vállalkozása otthon nem ébresztett együttérzést.

Erdélyt Bethlen 1620 tavaszán hívta a nagy vállalkozáshoz való csatlakozásra. A májusi országgyűlést szólította fel, hogy „ennyi hasznos jóból" ne rekesszék ki magukat, „hanem azmely confoederátus országok mostan Magyarországgal együvé corporáltattak [tömörültek], arra a confoederatiora" ők is álljanak rá. A diéta meg is tárgyalja a dolgot. Nem „idegenek" az ügytől. Azonnali döntést azonban nem hoznak, hanem megbízottakat küldenek Besztercebányára. „Az mi jobb móddal tudnak, arról tractáljanak" a követek.[56]

Erdélyt eszerint 1620 tavaszán, több mint fél esztendővel Bethlen Gábor megindulása után sem a fejedelem, sem maguk a rendek nem tekintették a vállalkozás részesének. A helyzet feltűnő, hiszen Bethlen a fejedelemség portális hadseregének lovasságát is, a nemesség személyes felkelését is magával vitte a háborúba. A hadtörténetírás úgy tudja, körülbelül 10 ezer erdélyi katona állt hadban Magyarországon 1619 őszén. Az ő mozgósításukra azonban az országgyűlés hozzájárulása, sőt hivatalos tudta nélkül került sor: az 1619. májusi diétán még szó sem volt a II. Ferdinánd ellen tervezett támadásról, augusztusban pedig Bethlen eltávozott a hadakkal anélkül, hogy újabb országgyűlést hívott volna össze. Elvben ehhez joga is volt; az erdélyi törvények nem szabályozták a hadsereg megindításának körülményeit. A diéta elhagyása mégis arra utal, hogy a gyakorlatban tartott a rendek véleményétől. És úgy tűnik, nem indokolatlanul, mert amikor — 1620 tavaszán — végre tárgyalhattak a dologról, döntéseikben a lelkesedésnek még a csírája sem volt található.

Post festa ugyan már nem változtathattak az ügyek állásán, a szövetséghez való csatlakozást azonban a fejedelmi propozícióval ellentétben elodázták, az erdélyi hadsereget pedig csupán erős korlátozással engedték Bethlen mellett további szolgálatra. A gyalogság zsoldját megtagadták — „had maradhasson hazánkra való erőnk is, ha az szükség kívánná" —, a lovasságot azonban megszavazták. Ugyanígy „jó szívvel" a székelyek is „megállítják" a kért hatszáz kopjást.[57] A paraszti katonaság egy része tehát mehetett a fejedelem mellé, a nemesi felkelés azonban nem kívánt mozdulni. A lovasság felültetésének ugyanis feltételt szabtak: „magunkat pedig... az kimenetelre, az kiknek közülünk akaratja nem lészen reája, nem kínszerít ő felsége" — mondta ki az 1620-as tavaszi országgyűlésen elfogadott artikulus.[58]

Fejedelem és ország egységének, illetve kettősségüknek sajátos ellentmondása tükröződik ezekben az 1619—20-as intézkedésekben és tárgyalásokban: a fejedelem Erdély csapataival útjára indította a háborút; a rendek eszközeivel megkezdte a vállalkozást, anélkül azonban, hogy ezt az ő akciójuknak tekintené. Már több mint fél éve harcol az erdélyi katonasággal, amikor hazaír: csatlakozzanak a háború körül létrejött szövetségi rendszerhez. A fejedelemség rendjei pedig tudomásul veszik Bethlen fellépését, nem tiltakoznak ellene. Az erdélyi katonaság egy részét rendelkezésére is bocsátják, anélkül azonban, hogy a fejedelem ügyét a sajátjuknak tekintenék: a szövetséghez nem csatlakoznak, és a nemesi felkelés sem mozdul. Úgy tűnik, az erdélyi rendek nem ismerték fel Bethlen Gábor vállalkozásának távlatait. Csak személyes ügyét, a királyságért folytatott küzdelmet látták benne. A távolabbi cél, a Habsburg-ház hatalmának nemzetközi összefogással való megsemmisítése nem foglalkoztatta őket.

---

[56] EOE 7. 540.
[57] Uo. 541—542.
[58] Uo. 542.

Bethlen a tények ilyen állásával pontosan tisztában is volt: soha nem igyekszik az erdélyieket a Habsburg-uralom megdöntésének célkitűzésével mozgósítani. Az „ausztriai famíliával" kötött békék ismételt megsértését és a magyarok segélykérését — „megtaláltanak bennünket", írja — adja okul Erdélyben az első hadjárat megindítása után.[59] Ekkor is, később is tökéletesen hiányoznak hazaküldött írásaiból, üzeneteiből az érzelmekre ható motívumok. Bethlen nem kívánta Erdély lelkesedésével vívni a Habsburg-ellenes hadjáratot.

A háborúk során végeredményben valóban nem is történt semmi olyan, ami a fejedelemséget közvetlenül érintené. Bethlen két törvényalkotó királyi magyarországi országgyűlése, a pozsonyi és a besztercebányai kizárólag a királyi Magyarország ügyeit tárgyalta. Ezek túlnyomó többsége Erdéllyel semmilyen összefüggésben nincsen. Az összesen 83 artikulus közül csupán egyetlenegy rendelkezik a fejedelemséget is illetően. Besztercebányán mondja ki a 31. tc., hogy a „jó szomszédság megőrzése" érdekében kölcsönösen adják ki a szökött jobbágyokat; azzal a feltétellel azonban, hogy „erdélyi urak ezen artikulus értelmében addig nem járhatnak el, míg Erdélyben hasonló ... artikulust nem hoznak".[60] Ezenkívül a választási feltételek érintik még a fejedelemséget — a tizenegyedik pont szerint a határokat Erdéllyel is meg kell őrizni, éppen úgy, mint a lengyelekkel, illetve Magyarország más szomszédaival.

Ennyi történt, de az erdélyiek nem is vártak többet. A besztercebányai országgyűléstől, „mivel már Erdély és Magyarország is egy fejedelemség alatt vagyon", maguk is csak a szökött jobbágyokról kértek intézkedést.[61] Ha a két ország perszonáluniója tovább működik, talán több közös ügy adódott volna. Így azonban, hogy a hadjáratok eredménye nem a közös uralom véglegesítése lett, hanem a királyi hatalomnak a hét megye felett ellentmondásos megosztása, az országtöredék és Erdély között gyakorlatilag semmi szervezett kapcsolat nem jött létre. A hét megye rendjei továbbra is a magyar királyi országgyűlésekre jártak, a fejedelem által összehívott részgyűléseik pedig és a fiskális központjuk Kassán működött. Sem Bethlen, sem a felső-magyarországiak nem kívánták a megyék és Erdély közjogi egységét létrehozni. És bár az erdélyi országgyűlés tett ugyan egy bátortalan kísérletet arra, hogy a hét megyéből beszedett jövedelmeket a maga beleszólása alá vonja, a fejedelem ragaszkodik azok külön kezeléséhez, mert — közli alattvalóival világosan — a megyéket a saját személyére kapta. Bethlen jövedelmei nőttek, minthogy azonban a fejedelem kiadásainak az új járandóságok csupán rendkívül csekély töredékét fedezik, a hét megye hozzájárulása nem könnyíti a fejedelemség adóterheit. 1625-ben — például — a felső-magyarországi jövedelmeknek jóval több mint a négyszeresét fizetteti ki Bethlen csak luxusvásárlásokra. Erdély adói pedig a megyék megszerzését követő körülbelül három esztendőben több mint a duplájára emelkedtek.

---

[59] Uo. 536.
[60] KATONA I., Historia critica. 536.
[61] EOE 7. 543.

Az abszolút fejedelmi hatalomnak az udvar pompájával kifejeződő külsőségei az első hadjárat utáni időszakban jelentek meg Bethlen Gábor körül. Ő, akivel az uralkodói felelősség került trónra Erdélyben, Istentől nyert feladatnak tekintette az ország irányítását, de bizonyosan nagyon élvezett mindent, ami összefüggött vele. Kevesen tettek eleget olyan őszinte jókedvvel a kötelességeiknek, mint éppen Bethlen Gábor.

Szívesen folytatott diplomáciai tárgyalásokat, levelezett, a hadakozást sem unta meg soha, mégis talán a fejedelmi pompa kialakítása okozta neki a legtöbb örömet, mert igen kedvére való volt a luxus. Szeretett lángoló színekbe öltözködni: sárga, tengerszín, veres, meggyszín subák maradtak utána. A süvegei: királyszín, meggyszín, zöld, kék; minden gazdagon prémezve. Még éjszakai hálóholmija is színes. Az ékszerei pedig vagyont érőek. Vett magának 10 ezer tallérért sisakdíszt és ezer aranyért egyetlen kócsagtollat. Szívesen evett jót és különlegességeket. Tengeri halakat hozatott, osztrigát, déligyümölcsöt és édességeket. Nem tudjuk, mennyire szerette a táncot, de külföldi vásárlásai között az „álorcák" mindig szerepelnek. Voltak zenészei, németek és olaszok; énekesek, színészek gondoskodtak a szórakozásáról.

Az 1620-as évek elejéig azonban Bethlen Gábor fényűzése nemigen haladta túl a gazdag magyarországi főurak igényeit. 1624-ben változott meg a helyzet. Míg addig luxusra tett kiadásai főúri mértékkel mérve szükségletet fedeztek, ezután messze magasabbra repülnek. Mintha luxusigényeit is éppen abban az időben emelné uralkodó fejedelmek mértékére, amikor főhercegi menyasszony szerzéséről kezd tárgyalásokat. 1624-ben például több mint ezer darab szőnyeget vett a fejedelem, egy tételben 150 falikart. 1625 elején 31 gyűrűt vásárol, ezer forintot fizet ki csak gyöngyfűzők munkájára, régi ékszerek átalakításáért pedig 12 ezer tallérnál is többet. Az 1625-i esztendőben összesen 450 ezer forint és majdnem 4 ezer arany ment luxuskiadásokra. Hatalmas összeg: az erdélyi török adónak csak az arany majdnem a fele. És a következő év ilyen természetű kiadásai sem csökkennek: 1626-ban, miközben Bethlen Gábor hat hónapot tölt a királyi Magyarországon fegyverben, 370 ezer forintot, ezenkívül 4457 aranyat ad luxusvásárlásokra.

Ezek természetesen egy 17. századi modern uralkodó számára éppen úgy szükségletet fedeznek, mert feladata végrehajtásához tartoznak, mint a hadi kiadások vagy bármilyen más állami funkció költségei. A többivel együtt fejezik ki a fejedelmi hatalom anyagi igényeit. Az országra nehezedő súlyukat pedig az összes kiadáshoz, illetve az összes jövedelemhez viszonyított arányokból szokták számítani.

Bethlen Gábor összes kiadásaiban 1619-ig a belső kiadások és a rendszertelenül fizetett török adó mellett a luxus elenyészőnek látszik. 1619-cel jelent meg a királyságbeli hadjárat, ami Erdélytől — a királyságbeli vagy külföldi támogatáson kívül — évi 300 ezer forintot igényelt. Ugyanakkor a luxus még nem nőtt jelentősen. Az első és a második hadjárat idején — 1619 és 1624 között — ezek a fejedelmi kiadások főbb tételei: 50% hadjáratra, 29% belső költségekre; 6,7% török adóra; 6,1% luxusra. A hadi költség ezekben az években a korabeli átlagnak felel meg: XIII. Lajos Franciaország jövedelmeinek 60%-át, Savoya néha 72%-át adta ki háborúra.

Az 1624 utáni időszakban az összes kiadás az 1619—1624-i háborús évekhez képest nem nő lényegesen, az arányok viszont gyökeresen átalakulnak. 1625-ben, amikor sem hadjárat nem volt, sem a török adót nem küldték be, az összesen 614 ezer forint mintegy 75%-a ment luxusra, és csupán 25%-ot tett ki a belső fejedelmi kötelességek teljesítésére fordított összeg. 1625-ben pedig, amikor viszont hat hónapon át folyt a hadjárat, 720 600 forintnál bizonyosan nem volt kevesebb Bethlen Gábor összes kiadása. Ebből a háború 21%-ot igényelt, csaknem ugyanannyit a belső kötelességek teljesítése; töredék, vagyis 4,8% a török adó; 53,5% ment végül luxuskiadásokra.

A békében töltött esztendő, illetve a háborús év kiadási arányai nagyon jellemzőek az Erdélyi Fejedelemség helyzetére. Úgy látszik itt, 600-700 ezer forint körül van Erdély bevételi maximuma. A kiadások félmillióig nehézség nélkül emelhetők; afölött azonban már meggondolandó, hogy a modern fejedelmi hatalom külsőségeivel vagy a fegyverek erejével nyűgözzék-e le az ellenfeleket.

BETHLEN GÁBOR HAZAI ELLENZÉKE

Bethlen belső ellenfeleit uruk hadakozása hidegen hagyta, a pompa előállítására fordított tettei pedig kifejezetten ingerelték őket. Nem véletlen, hogy a régen szunnyadó rendi ellenállás nagyjából a partnerek elképesztését szolgáló fejedelmi pompa megjelenésével egyidőben ébredt fel. Nyílt hangot először a szászoknál kapott, akiknek városaiban Bethlen fejedelmi árucsarnokok felállítását tervezte 1625-ben. A felséges konkurens kilátásba helyezett megjelenése természetesen felbolydította őket. Ellenintézkedéseket mérlegelnek, de csupán fenyegetőzés jut az eszükbe. Maguk is felhagynak a kereskedéssel — állítják, de nyilvánvaló, hogy semmi ilyet nem fognak tenni. Fellépnek az országgyűlésen is: átiratukban kijelentik, hogy a fejedelem hadakozását a továbbiakban sem pénzzel, sem katonával nem segítik. Megtagadják az adót.

A szászok feltehetőleg a többség támogatására számítanak a diétán, de — jóllehet az egész országgyűlés kedvetlen — nem áll melléjük senki. Ez az 1625-i országgyűlés egyébként feltűnően néptelen is; a nikolsburgi békében Erdélyhez csatolt megyék először meghívott rendjei testületileg távol maradtak, de otthon ül az Erdélyből hívottak jó része is. A minden körülmények között realista fejedelem azonban, ahelyett, hogy a gyér látogatottság okán töprengene vagy megtorlást fontolgatna, a néhány jelenlévőt használja fel. Megszavaztatja velük azt, amit 1614-ben nem sikerült: lerombolják a szász náció rendi különállásának privilégiumait. Korábban erre a politikusok nem voltak hajlandók. Felhetőleg azért zárkóztak el, mert a központi hatalommal folytatott harcon iskolázott jó politikai érzékkel tudták, hogy a rendek kiváltságainak három rendszere Erdélyben egymást feltételezi. Az egyikkel szemben indított támadás könnyen fordul a másik kettő ellen is. Most, 1625-ben, a néptelen gyűlés mégis kedvére tesz a fejedelemnek, nyilván egyszerűen azért, mert a jelenlévők Bethlen Gábor leglojálisabb emberei.

A többiek csendes ellenállása viszont már évek óta érlelődött. Az első jele Péchi Simon elpártolása lehetett; Bethlen 1621. május 19-én vagy 20-án tudta meg róla, hogy a fejedelmi széket akarja elfoglalni. Az üggyel alighanem csupán az elégedetlenség jéghegyének csúcsa emelkedett a napvilágra, a fejedelem azonban nem kíváncsi az egész méretére. Az eljárásait mindig is jellemző hajlékonysággal nem sokat szellőztette az ügyet. A tegnap még bizalmas kancellárt azonnal elfogatta, mondvacsinált vádakkal bebörtönöztette, majd elfeledkezett róla. Péchi rokonai és barátai pedig, az Erdélyben hagyományosan ellenzéki urak köre, amely azonban Bethlen mellett — eddig úgy tűnt — felhagyott az ellenzékiséggel, ugyancsak nem bolygatta az ügyet. Egyedül a sógora, Kornis Ferenc kilincselt időnként Péchi érdekében, de évekig nem ért el semmit.

1624-re viszont megváltozott a helyzet. Ősszel tekintélyes személyiségek csoportja járt közben Péchi kiszabadításáért. És a fejedelem most sem lesz hűtlen magához: ahelyett, hogy a szóban forgó politikusok és Péchi kapcsolatait vagy egymáshoz való viszonyukat firtatná, az erdélyi körülmények között óriási, az ország adójával körülbelül egyenlő összegért, 88 500 Ft kezességért kiadja nekik a volt trónkövetelőt.

Közvetlenül Péchitől nem is kellett tartania, mert a valamikori kancellárt a várfogság évei megtörték, politikai ambícióit elaltatták. Nem lehetett azonban nem felfigyelnie a Péchiért közbenjáró együttesre. Nincs még egy névsora az erdélyi történelemnek, amelyben úgy együtt volna az ország valamennyi politizáló eleme, mint a kezeslevél aláírásaiban. Soha a hét megye urai nem voltak hajlandók az erdélyiekkel közösséget vállalni, most az egyik leghatalmasabb, Alaghy Menyhért vezetésével felső-magyarországiak is vannak a kezesek között. Aztán aláírnak erdélyi magyarok, szász előkelők, székelyek, mint Lázár István vagy Székely Mózes. A városok képviseletében közöttük van Kolozsvár. A fejedelemmel való szembenállás hozza létre a Bethlen uralma alatt élő különböző közjogi és társadalmi elemek első eleven politikai kapcsolatát. Ennek létrejötte oly nyilvánvaló, hogy a kívülállók is észreveszik. Egy magyarországi úr, aki II. Ferdinánd megbízásából az 1625-i országgyűlés idején járt Erdélyben, egyenesen a hét felső-magyarországi és a fejedelemségbeli megyék, sőt a hajdúk „confoederatio"-járól tud. A szövetség megkötésekor szerinte halálig tartó ellenállást fogadtak a fejedelemmel szemben, mert ellenzik háborúit. A vezér Alaghy Menyhért, aki szolgákat tart Erdélyben, hogy a fejedelem esetleges hadakozási szándékáról értesítsék.

Bethlen országában azonban nincs mivel szemben és nincs hol ellenállni. A fejedelem egyszerűen még a saját kedvére összeállított országgyűléssel sem tárgyaltat lényeges döntéseket. A hadjáratot pedig semmiképpen nem akadályozhatják meg, hiszen a csillagászati méretű költségek elenyésző töredéke kerül ki a rendek beleszólásától függő 60—80 ezer forintnyi adókból. Ezek akár el is maradhatnának. 1625 után az országgyűléseken azonban még így is érezhetővé válik valami ellenséges hangulat. 1626-ban Bethlen második feleségét vita nélkül utóddá választják ugyan, a következő esztendőben viszont — régen nem történt ilyen — egy fejedelmi propozíciót nyíltan visszautasítanak, egy másik teljesítését pedig elodázzák. Gyulafehérvárott majd jövőre építkeznek — ígérik, és a várra nem szavaznak költségeket. 1628-ban aztán a Bethlen Gáborral szembeni követelések egész kis csokra gyűlik össze: adják ki a kincstár birtokaira szökött jobbágyokat; ne fogadjanak be ilyeneket a katonák közé; vegyék el a rossz pénzt is az adóba.

Az ellenállás mindenfelől érkező jelzései közepette Bethlen Gábor megint csak a nyílt összeütközést a lehetőségek szerint mindig elkerülő módszere szerint jár el. Természetesen nem lép fel Alaghy Menyhért ellen, aki gazdagsága mellett 1625-ben még országbíró is lett, a második rendi méltóság a királyi Magyarországon. A többi hatalmassal szemben sem indul semmilyen néven nevezhető akció. Közülük egyedül Haller Györgyre bizonyítják rá a hűtlenséget, de ez csak azután történik, hogy II. Ferdinánd uralma alá futott. Az ellenzék működése azonban semmiképpen sem kívánatos. És Bethlen most az egyszer az elrettentés alkalmazása mellett dönt. 1629-ben hónapokig tárgyalják egy jelentéktelen figura, Szombathelyi Márton hűtlenségi perét. A vád szerint mindent elkövetett, amit Erdélyben lehet, a szultánnál, a császárnál, a lengyel királynál és a moldvai vajdánál indított „alattomban való álnok és ártalmas praktikákat" Bethlen Gábor ellen, és azon igyekezett, hogy „ez mi szegény hazánkot megháborítsa..."[62] Szombathelyi azonban bírái jóindulatára bízza magát. Nem is csoda, hogy reménykedik, hiszen Bethlen

---

[62] Uo. 8. 499.

Gábor uralma alatt az erdélyiek elszoktak a felségsértési ügyektől. Most mégis bekövetkezik a hihetetlen: Szombathelyi Mártont bűnösnek találják, és halálra ítélik.

Nem tudhatni, mik voltak Bethlen további tervei, mert már nem maradt ideje újabb intézkedésekre. Élete utolsó hónapjait — tudta, hogy meghal — a nikolsburgi békében kapott megyék ügyének szentelte. Rá akarta venni legbefolyásosabb hívét, Rákóczi Györgyöt, hogy ne térjen vissza II. Ferdinánd hűségére. A fiatal főúr azonban nem támogatta Bethlennek e szándékát. Egy tőle kapott levél hátára ráírta: „rossz és káros dologra akarának venni... véghez nem vihetvén."[63]

4. A KÖRÜLMÉNYEK KÉNYSZERE ALATT POLITIZÁLÓ FEJEDELEM

A HÉT MEGYE ÉS A HAJDÚK

Nem tett lépéseket a hét megye megtartására maga az utód sem, Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor özvegye. Még a fejedelem halála napján, este, útnak indított egy követet Bécsbe a gyászhírrel és azzal a kéréssel, hogy ejtsék meg azonnal a visszacsatolást. Ez meg is történt: a királyi biztosok már 1629. november 30-án megkapták utasításukat, és 1630. március 30-án beadták a feladat végrehajtásáról szóló jelentést. Munkájuk nem ütközött számottevő akadályba, mert Erdélyben nem volt aktív pártja a megyék megtartásának, Felső-Magyarország törvényhatóságai és városai pedig gyakorlatilag ellenkezés nélkül tették le sorban az új hűségesküt.

A hét megye nemesi birtokosai számára alighanem inkább megkönnyebbülést szerez a visszacsatolás, mintsem ellenállásra okot adó sérelmet jelentene. Bethlen fennhatósága alatt rendkívül ellentmondásos helyzetben éltek: a nádori törvénykezés fenntartása és az, hogy a királyi országgyűlésre jártak, megőrizte felettük a Habsburg-hatalmat. Szinte tudathasadásosan voltak félig a király, félig a fejedelem alattvalói. Az a tény pedig, hogy Bethlen fennhatósága valóságos ugyan, de csak időleges, politikai állásfoglalásaikat kétértelművé tette. E zavarosság helyett megnyugvás a nikolsburgi béke előtti helyzethez való visszatérés. A társadalmi hierarchiában elfoglalt helyükön az ide- vagy odatartozás nem változtat.

Így érthető, hogy az új intézkedéssel szemben ellenállás csak a felső-magyarországi hajdúság körében bontakozik ki. Az ő számukra ugyanis a fejedelmi fennhatóság társadalmi helyzetük végleges — és előnyös — rendezésének reményét jelentette. Példának a Bethlen uralma alatti erdélyi hajdúk státusának megszilárdulása állt előttük. Eredetileg ezek éppen olyan szervetlenül illeszkedtek a társadalom egészébe, mint a felső-magyarországiak. Míg azonban a királyi országrész uralkodó osztálya a testületileg nemességet nyert hajdúság beilleszkedését kiváltságaik csorbításával, a nemesi rendből való kiszorításukkal, a paraszti állapotba való visszakergetésükkel igyekezett nehezíteni, a fejedelem éppen ellenkezőleg járt el. Az ellentétek nyílt kirobbanását kerülendő, nem a hajdúkiváltságok felszámolására, hanem kiterjesztésükre hozott intézkedéseket: „...az mint magok is kívánják, az hajdú nevet letévén, minden állapotjokban az nemességhez tartsák magokat, és az mely vármegyékben laknak, ahoz hallgassanak" — mondatta ki az 1614-es medgyesi országgyűlésen.[64] Ily módon felszámolta ugyan különleges kiváltságaikon alapuló különállásukat, de nem lefelé, hanem fölfelé mozgatta őket a társadalmi hierarchia lajtorjáján. A hajdúkérdés ezzel Erdély számára megszűnt; legtávolabbra tekintő társadalmi követeléseik teljesítésével Bethlen közömbösítette korábban kiszámíthatatlan erőiket. Az erdélyi hajdúság azután már nem bárki által felkapható gazdátlan fegyver, hanem rendi katonaság.

---

[63] Idézi SZILÁGYI S., i. m. 143.

Ezzel a megállapodott, az uralkodó osztályba integrált erdélyi hajdúsággal kerültek kapcsolatba a felső-magyarországiak a fejedelmi fennhatóság alá tartozás éveiben. És jóllehet ez alatt a rövid idő alatt törvényes intézkedések nem történtek az ő helyzetük hasonló rendezésére, az erdélyi példa mégiscsak a számukra kedvező változások reményét nyújtotta. A várakozásaikat megsemmisítő visszacsatolás tehát felkelést robbant ki közöttük. Az ellenállás tűzfészke központjuk, Böszörmény. A hűségeskült letett kapitányokat elűzik, helyettük újakat választanak, és Erdélyből kérnek segítséget az ellenük készülődő nemesi felkeléssel szemben. A fejedelemség vezető politikusai azonban elzárkóznak a hajdúk mozgalmától; a megyék visszacsatolása már megtörtént, nem kívánnak a királysággal háborús konfliktusba bocsátkozni. Csak két fiatalember követ egyéni utat: ifjabb Bethlen István váradi főkapitány és Zólyomi Dávid, a székelyek főkapitánya az erdélyi hajdúkkal táborba száll a felső-magyarországiak mellett.

Ők mindketten Bethlen Gábor neveltjei. A „kis gróf", ahogyan ifjabb Bethlen Istvánt a kortársai emlegették, a fejedelem második házassága előtt kijelölt trónörökös volt, Zólyomi pedig a sógora, akit maga Bethlen szervezett be a családjába. A hajdúkkal felvett kapcsolatuk azonnal közvetlen célt hoz a mozgalomba: Rákóczi Györgyöt akarják a fejedelemségre bevitetni. Ritka pillanata ez a magyar történelemnek: két népszerű politikus, jelentős hadi nép a befolyásuk alatt, mégsem maguknak keresik a fejedelemséget. Bethlen István részéről ilyen törekvés pedig különösen kézenfekvő lenne, de nem fordul meg a fejében Erdély megszerzésének gondolata. Magánál alkalmasabb jelöltet választ.

---

[64] EOE 6. 416.

Rákóczit nemcsak Bethlen Gábor tekintette annak idején lehetséges eszköznek a hét megye megtartására, de a közvélemény általában is a visszacsatolás ellenségét látta benne. Valószínűleg nem nyilatkozott nyilvánosan arról az álláspontjáról, aminek értelmében a fejedelem felhívását visszautasította. Mindenki feszülten leste hát, hogyan fogadja a Bethlen halála után foganatosított intézkedéseket. Maguk a visszacsatoló biztosok is tartottak tőle: ahogy a munkájukhoz láttak, tárgyalásra szólították. Felső-Magyarország leghatalmasabb birtokosa azonban hallgatásba burkolózott. A biztosok levelét válasz nélkül hagyta. Nem gördített azonban semmilyen akadályt tevékenységük elé. Mintha csak a fejleményeket várta volna, nem mozdult.

E néma passzivitás miatt hiszik ifjabb Bethlen Istvánék azt, hogy a felsőmagyarországi megyék visszaszerzésének eszközét, Bethlen Gábor törekvéseinek hordozóját nyerik meg benne. Sürgősen hívják hát a hajdúk táborába. Rákóczi György azonban először nem mozdul. Hiába írnak neki Zólyomiék már 1630 júliusában, a levélre nem válaszol. Közben a hajdúk első nagy győzelmüket is learatják: szeptember 7-ét követően több napon át fárasztják az ellenük küldött királyi csapatokat, míg Rakamaznál átkergetik őket a Tiszán. A diadal mámorában most már a két vezér személyesen vágtat a közeli Sárospatakra, hogy Rákóczit a fejedelemség vállalására rábeszélje. A rakamazi csata híre azonban hidegen hagyja a nagyurat. Csak akkor hajlandó megindulni, amikor a kormányzó Bethlen István rábeszélő üzenete is megérkezik. 1630 szeptemberének végén örömujjongás fogadja a hajdúk táborában.

A HATALMI VÁLSÁG ÉS I. RÁKÓCZI GYÖRGY DIADALA

Rákóczi és a hajdúk találkozásával Erdély rendjei két tűz közé kerülnek: kintről trónkövetelő közeledik, bent a fejedelem készít elő kiszámíthatatlan változást. Katalin ostobasága nyomán ugyanis politikai válság bontakozik ki. Bethlen Gábor özvegye nem lett jó uralkodója az országnak: amennyire közönyös, férje hogylétével mit sem törődő feleség volt, annyira kedvetlen lett utódnak is. Bethlen végrendeletében felhívta pedig a figyelmét helyzete különlegességére — bizonyára szóban is sokszor elmondta neki: „a jó renden lévő fejedelmi asszonyok közül több talán nálánál nem választatott."[65] Így is volt. Az egyetlen női választott fejedelem azonban nem becsülte kivételes helyzetét, nem szeretett uralkodni. A fejedelem a lelkére kötötte: híveinek adja meg a méltó megbecsülést; ne nézze le őket, hanem szerettesse meg magát velük. Katalin azonban, mintha csak szándékosan tenné, minden gesztusával megbotránkoztatja az erdélyieket. Férje után gyászt még csak nem is mutat, sógorát, akit Bethlen Gábor rendelt melléje kormányzóul, szinte bosszantja, tanácsait figyelmen kívül hagyja. Miatta még egy gyilkossággal is megterheli magát: megöleti Scultetust, a híres orvost, akiről azt gyanítja, hogy Bethlen Istvánnak akarta megszerezni a fejedelemséget.

---

[65] A fejedelem. Bev. Makkai L. (Erdély öröksége IV. 130.)

Készséggel teljesíti viszont férje halála előtt szerzett szeretője minden gondolatát. A fiatal, előkelő és elegáns Csáky István bizonyára könnyen férkőzött az öreg, beteg ember fiatal feleségének kegyeibe. Így azonban abszurd drámába illő helyzet alakul ki: éppen az idő tájt, amikor a harmincéves háború színterén a svéd király megjelenése szorítja az eddig sikeresen hadakozó császárt védekezésbe, Erdélyben a király sógornője II. Ferdinánd erdélyi befolyásának lesz az eszköze. Csákyék szándékai szerint ugyanis a fejedelemség visszakerülne a király uralma alá. A tervből azonban nem lesz semmi, mert a politikai hinta újabb meglendítéséhez nincsen számba jöhető párt Erdélyben. Mégis, a Rákócziról érkező hírekkel együtt a Katalin körül kialakult hangulat elég ahhoz, hogy Erdély politikusaiban a minél hamarabbi változtatás, a zavarokból való menekülés szándékát felébressze. A két oldalról fenyegető veszéllyel szemben Bethlen István kormányzó köré sorakoznak, akinek legendásan jó török kapcsolataiban bízva kívánják az ország nyugalmát megőrizni. Miután az országlásba belefárasztott Brandenburgi Katalin szeptember 28-án lemondott, Bethlen Gábor fivérét választják fejedelemmé.

Rákóczi György azonban ekkor már megindult Erdély felé; szinte diadalmámorban közeledik a hajdúk csapataival. Útközben éri őket a hír Bethlen István megválasztásáról, de ez sem a fejedelemjelöltet, sem híveit nem riasztja vissza. Hiába küldi Esterházy nádor egyre-másra a tiltakozásokat, az új fejedelem pedig a fenyegetéseket, Rákóczi nem tér haza. Ehelyett a mellé álló ifjabb Bethlen Istvánt, Várad kapitányát annak jó ismerőséhez, a Szolnokon parancsnokló Muharrem pasához futtatja, aki a pasával együtt Budára utazik, hogy a beglerbéget Rákóczi György Erdélybe juttatásához megnyerje.

Ezzel az ország a háború szakadékának szélére sodródott. Fegyverben állnak a hajdúk, az ő támogatásukra a török parancsnok több mint 20 ezer főnyi hada, velük szemben pedig a nádor rendeletére a felső-magyarországi megyék nemessége gyülekezik. Erdély ugyancsak készül az összecsapásra: az országgyűlés felhatalmazta Bethlen Istvánt, hogy a végső szükségre tartalékolt eszközöket is felhasználva erősítse a hadsereget.

A nagy politikai válságból azonban nem robban ki háború. Esterházy nem léphet: hiányzik az uralkodói jóváhagyás. II. Ferdinánd ugyanis éppen a regensburgi birodalmi gyűlésen küzd ellenzékével, és nem kockáztathat háborút Magyarországon. Minthogy pedig a magyar politikusok jó része is ellenzi a nádor fegyveres akcióját, a hivatalos álláspont a királyságban egyelőre a béke megőrzése marad. Bethlen István és Rákóczi György sem kívánja elindítani a háborút: alighanem mind a ketten visszariadnak a bizonytalan kimenetelű hadakozástól. Nem tudhatják, merre fordul a török hatalmasok rokonszenve, mert portai kapcsolataik értéke körülbelül azonos. Rákóczi ügyét — az apja ismeretségeire építve — ifjabb Bethlen István mozgatja a töröknél. 1629—30-ban azonban a központban is, a tartományokban is kicserélődtek az elöljárók, és sem Bethlen, sem Rákóczi nem ismeri a legújabbakat. Nem bízhatják fegyverekre a helyzet eldöntését.

Rákóczi György tesz ugyan egy hadmozdulatot: körülbelül 7 ezer főnyi sereggel október közepén Erdély határáig vonul. Ezzel azonban csupán az a célja, hogy tárgyalásra kényszerítse Bethlen Istvánt. Október 23-án már személyesen találkoznak, de egyelőre csak fegyverszünetben állapodnak meg, valamint abban, hogy hat hét múlva az erdélyi országgyűlésnek kell választania kettejük közül.

November végén össze is ül a diéta, választásról azonban a fogalom igazi értelmében megint csak nem lehet szó. Mert igaz ugyan, hogy a fegyverszünet ideje alatt Rákóczi is, Bethlen István is szorgalmasan dolgozott a közvélemény megnyerésén, a döntés mégis a volt fejedelemasszony szépen felékszerezett kezébe került. A Porta hatalmasai adták neki azzal, hogy két szultáni fermánt juttattak el hozzá. Az egyik Bethlen István, a másik Rákóczi György fejedelemmé választását parancsolja. Kettejük lényegében azonos, a törökhöz fűződő viszonyon változtatni nem szándékozó politikája nem kényszerítette Konstantinápolyt kiélezett állásfoglalásra. Katalin belátására bízzák, melyik fermánt olvastatja fel az országgyűlésen. Ő pedig, minthogy Csáky István tervei éppen nem aktuálisak, sógorát viszont mindig is megvetette, Rákóczit választatja meg.

1630. december 1-én történt a fejedelemállítás, Rákóczi György 3-án kapta meg Váradon a várva várt jó hírt, és karácsony előtt indult Erdélybe a beiktatásra. Muharrem szolnoki pasa és a kajmakám követe egy nappal később utazott utána. Az ő jelenlétükben tette le a fejedelmi esküt december 24-én. Néhány hónappal később pedig szakít eddigi szövetségesével, a felső-magyarországi hajdúsággal, anélkül, hogy helyzetükön bármennyire is változtatott volna.

Mert a hét megye visszaszerzéséről Rákóczi megválasztása után nem esik szó. Zólyomiék nem tudják az új fejedelmet a királyság elleni támadásra rávenni, jóllehet határozott lépéseket tesznek a háború kirobbantására. Alkalmat Esterházy Miklós nádor teremt, aki — bár folynak már a tárgyalások a hajdúk leültetéséről — csapatokat hozat a hajdúvárosok környéki erődítményekbe. Minden jel arra mutat, hogy támadni fog; fiatal főúri párthívei még a messzi Dunántúlról is a rakamazi sáncba gyűlnek. Tényleges hadmozdulatokat azonban a nádor nem indít. De Zólyomi Dávid és

Bethlen István megragadja a nagy alkalmat, és a harcba indulni egyébként vonakodó hajdúkat Kálló felégetése után Rakamaz ostromára küldik. „Kinek kinek illendő jutalma lenne" — ígérik nekik. És a hajdúvárosokat fenyegető veszélyre hivatkoznak: „az ő városok, lakóhelyek mezőben és torkokban levén, hogy azokat törlenék és fújtatnák el az széllel legelsőben is, abban bizonyosak lehetnek" — festi a két vezér az esetleges vereség következményeit. Állítólag a függetlenségi harcok nagy jelszavai is elhangzottak: „az Isten tiszteletiért, hazájokért, megmaradásukért, szerelmesekért" harcolnak.[66] És támadásukat siker koronázza. Öt órán át tartó öldöklő küzdelem után, amelyben a gyalogos hajdúk a tüzérséggel jól felfegyverzett ellenség előtt százával hullanak, megfutamítják Rakamaz védőit. Sokan a megáradt Tisza vizén hajókon menekülnek, sokan ott pusztulnak, és csak főemberek vagy negyvenen esnek Zólyomiék fogságába. Váradra diadalmenetben viszik I. Rákóczi György elé a foglyokat, a zsákmányt. A messzi földön emlegetett, mindenki által tárgyalt csatának azonban nincs folytatása. A királyságbeli fél nem vesz elégtételt, mert a hivatalos politika szigorúan békére utasította; a fejedelemségbeliek nem aknázhatják ki a győzelmet, mert Rákóczi nem kíván a hét megyéért hadra kelni. Ifjabb Bethlen Istvánék kezdeményezése hiábavalónak bizonyult. I. Rákóczi Györgyöt nem tudták Bethlen Gábor törekvéseinek folytatására rávenni. A hajdúknak meg kellett elégedniük Bocskaitól nyert szabadságuk ünnepélyes biztosításával.

1631. április 3-án megkötik I. Rákóczi György és II. (Habsburg) Ferdinánd első békéjét. Ennek értelmében a fejedelem kötelezi magát: a királyi „hajdúk felültetésével... soha nem fog élni". Most pedig ráveszi az erdélyi hajdúkat arra, hogy a királyiakkal meglevő „kapcsolatukat és szövetségeiket... hátrahagyják, meglazítsák és kölcsönösen megszüntessék". A hajdúkkal való szakítás fejében a király viszont nem fogja Rákóczit sem magyarországi birtokaiban, sem erdélyi fejedelemségében háborgatni.[67]

I. Rákóczi György minden habozás nélkül szakított a hajdúsággal; nem volt szüksége nehezen szabályozható erejükre. A Zólyomiéktól támogatott törekvéseik olyan nyilvánvalóan túlhaladták az övéit, hogy még Esterházy Miklós is megállapította: „ezek az ifjak semmit Rákóczitól nem várnak, s úgy hiszem, magának is dolgot adnak ez napokban, mivel már is nem kedvek szerént vagyon fejedelmek, kire nézvén az hajdúság is mindenestől őhozzájok tartván, más is, igen nyilván való latorság vagyon ezeknek elméjekben."[68] Rákóczi azonban nem kíván „kedvek szerént" való fejedelem lenni. Könnyű szívvel kötötte meg a békét.

---

[66] Szalárdi 135.

[67] R. Gooss, Staatsverträge. 655.

[68] Esterházy Miklós munkái. (Szerk. Toldy F. Pest 1852. 200.)

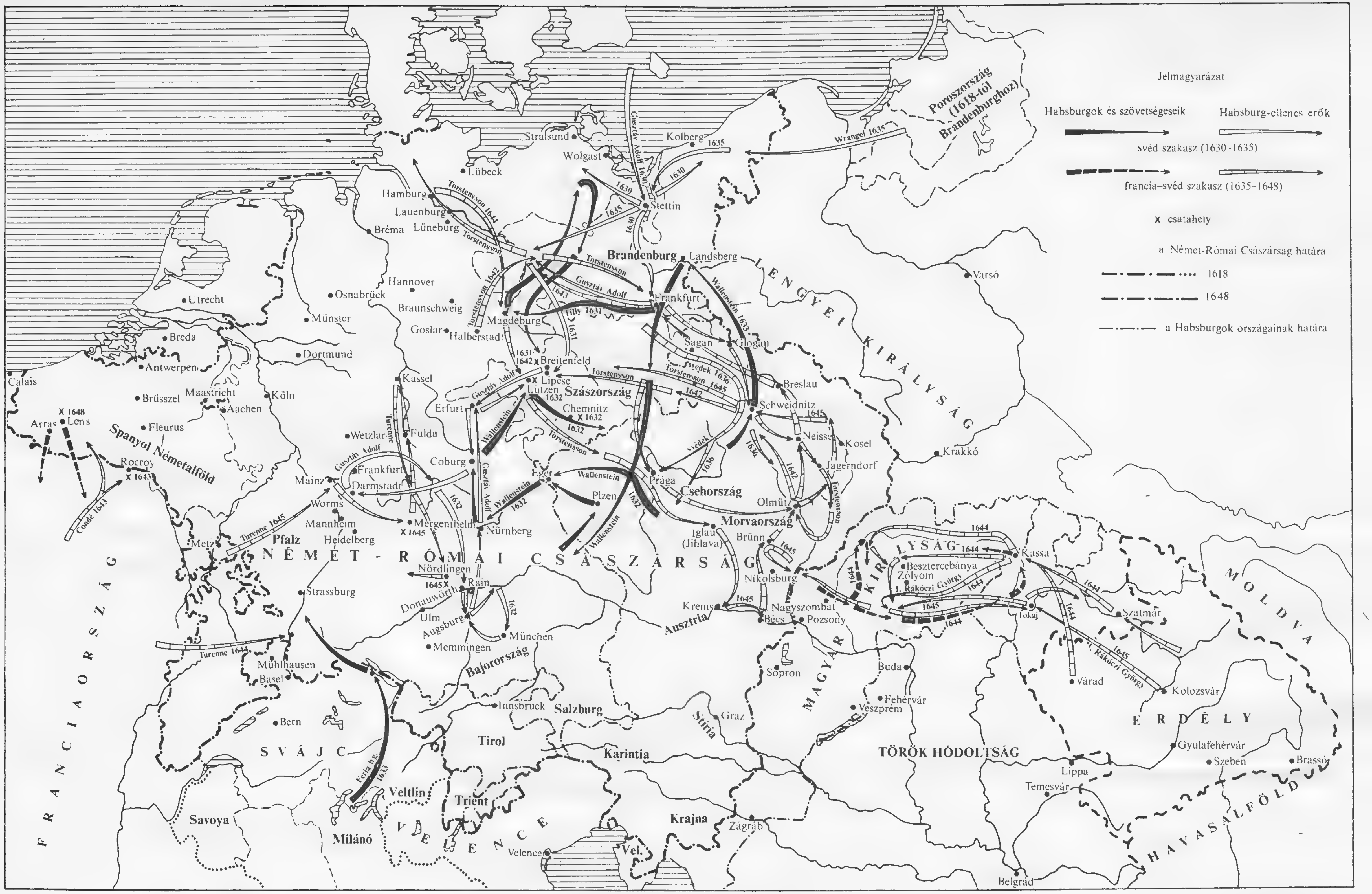
Jelmagyarázat
Habsburgok és szövetségeseik
Habsburg-ellenes erők
svéd szakasz (1630–1635)
francia–svéd szakasz (1635–1648)
x csatahely
a Német-Római Császárság határa
1618
1648
a Habsburgok országainak határa
Poroszország (1618-tól Brandenburghoz)
Wrangel 1635
Stralsund
Kolberg
1635
Wolgast
Gusztáv Adolf 1630
1630
Lübeck
Hamburg
Lauenburg
Lüneburg
Bréma
Torstensson 1644
Torstensson
Stettin
1635
Brandenburg
Landsberg
Torstensson
Gusztáv Adolf
Wallenstein 1633
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Varsó
Hannover
Osnabrück
Utrecht
Münster
Braunschweig
Torstensson 1642
1643
Tilly 1631
1631
Frankfurt
Magdeburg
Goslar
Halberstadt
Sagan
Glogau
Breda
Dortmund
Antwerpen
1631
1642
x Breitenfeld
Torstensson
Svédek 1636
Torstensson 1645
Breslau
Kassel
Gusztáv Adolf
x Lipcse
Lützen
1632
Szászország
1642
Schweidnitz
Calais
Brüsszel
Maastricht
Köln
Aachen
Erfurt
Chemnitz
x 1632
1632
1645
Neisse
Kosel
x 1648
Arras
Lens
Fleurus
Spanyol Németalföld
Wetzlar
Fulda
Turenne
Wallenstein
Torstensson
Svédek
1636
Krakkó
Rocroy
x 1643
Gusztáv Adolf
Frankfurt
Coburg
Eger
Wallenstein
Praga
Csehország
1642
Jägerndorf
Torstensson
Mainz
Darmstadt
Gusztáv Adolf
Wallenstein 1632
Plzen
1632
Condé 1643
Worms
Olmütz
Mannheim
Heidelberg
Mergentheim
x 1645
Nürnberg
Wallenstein
Morvaország
Iglau (Jihlava)
Brünn
1645
1644
Metz
Turenne 1645
Pfalz
NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG
1644
KIRÁLYSÁG
Kassa
Nördlingen
1645 x
Rain
1632
Nikolsburg
Besztercebánya
Zólyom
I. Rákóczi György
1644
MOLDVA
Strassburg
Donauwörth
Ulm
Augsburg
Krems
1645
Nagyszombat
Bécs
Pozsony
Ausztria
1645
1644
Tokaj
1644
Szatmár
1644
München
Memmingen
Bajorország
Turenne 1644
Mühlhausen
Basel
Sopron
MAGYAR
Buda
1645
I. Rákóczi György
Várad
Kolozsvár
Innsbruck
Salzburg
Graz
Stiria
Fehérvár
Veszprém
Bern
Tirol
ERDÉLY
SVÁJC
Karintia
TÖRÖK HÓDOLTSÁG
Gyulafehérvár
Szeben
Brassó
Feria hg. 1633
Veltlin
Trient
Lippa
Temesvár
FRANCIAORSZÁG
Savoya
VELENCE
Krajna
Zágráb
HAVASALFÖLD
Milánó
Velence
Vel.
Belgrád

39. térkép. A harmincéves háború II. 1630—1648

KEDVEZŐ NEMZETKÖZI VISZONYOK

Erdély rendjei apjára emlékezve üdvözölték megválasztása után Rákóczi Györgyöt: „Nagyságod atyja is ennek az szegény hazánknak fejedelme volt, és Nagyságod gyermekségében is köztünk lakott" — írták sok hízelgés közepette.[69] Igaz is lehetett: I. Rákóczi György bizonyosan emlékezett apja rövid életű fejedelemségére, bár ő maga nemigen emlegette soha a gyermekkorát. Az viszont bizonyos, hogy egyénisége Rákóczi Zsigmondéhoz még csak nem is hasonlítható. Az apa hajlékony jellem volt, mindenkivel könnyen érintkező, aki mindig az éppen adott helyzethez rugalmasan alkalmazkodva emelkedett várkapitányságból a Magyarországon elérhető legmagasabb rangba. Majd — amikor úgy látta, hogy a fejedelemséghez való ragaszkodása veszélyes az országra — bölcsen eltávozott. Rákóczi György ezzel szemben még jóformán el sem indult Sárospatakról a fejedelemségért, de amikor hazatérésre szólították fel, visszaüzent: most már ha életébe kerül sem fordul vissza.

I. Rákóczi György mindenben ilyen volt: makacs, és ahhoz, ami szerinte megillette, görcsösen ragaszkodó. Alattvalóival szemben is keményen követelődző: uralkodása alatt több birtokot perelt el tőlük, mint bármely uralkodó valaha Magyarországon. Mégis a nagy erdélyi fejedelmek között szokták emlegetni. Nagy ember lett, mert igen előnyös körülmények között tevékenykedett; az országát körülvevő térség emberemlékezet óta legnyugodtabb esztendőit kapta uralkodásra. Ezeket mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy alattuk a román vajdaságok állandó zűrzavara is hosszú időre elült. A két évet a század eleje óta egyik helyen sem érte el uralkodási idejük átlaga, most ott is körülbelül két évtizeden át tartják magukat a harmincas évek elején hatalomra került vajdák. Havasalföldön 1632-től majdnem huszonkét éven át úr az öreg Matei Basarab, a régi uralkodócsalád egy távoli rokona, Moldvában pedig tizenkilenc esztendeig vajda 1634-től Vasile Lupu, aki albán származású ugyan, de már régóta itt tevékenykedik. Nyugodtan uralkodnak. Ha egymást nem zaklatják, békében élhetnek, mert e térségen osztozkodó két nagyhatalom közül egyik sem ér rá velük foglalkozni.

Az osztrák Habsburgok központjának erőit a harmincéves háború köti le, amely számukra 1630-cal érkezett a mélypontjához. Ebben az évben II. Ferdinánddal katolikus támogatói jó része is szembefordul. Legsikeresebben működő hadvezérét, a cseh felkelés bukásán meggazdagodott Wallensteint kénytelen elsőszülöttje jövendő császársága érdekében meneszteni. Katonái után partra szállt maga a protestánsok nagy képességű hadvezére, Gusztáv Adolf svéd király is. Végül mind érezhetőbb a diplomáciában, hogy Franciaország nem sokáig tartja már távol magát Európa nagy háborújától.

---

[69] EOE 9. 150.

Ilyen körülmények között elsőrendű érdek a magyarországi nyugalom. Hosszú esztendőkig kísérlet sem történik királyi részről arra, hogy Erdély és a korona viszonyán változtassanak.

Ugyanennyire nyilvánvalóan másutt érdekelt a másik fél is, a Török Birodalom. Mióta 1622-ben II. Oszmán szultánt a janicsárok trónjáról letaszították, mintha csak átok ülne Konstantinápoly felett, egyik csapás a másikat éri. Nagy Szulejmán ázsiai hódításainak alapjai mindenütt inognak. Lázadások és perzsa támadások teszik bizonytalanná a Tigris és az Eufrátesz felső folyásától a Perzsa-öbölig nyúló területeket. Jó megfigyelők ugyanakkor a közigazgatás és hadsereg züllésének tüneteit is felismerik. Ahogyan Sir Thomas Roe, az angol követ szellemesen megfogalmazta, a bölcsek nem akarnak a kormányhoz ülni, a bolondok pedig hamarosan sziklára viszik a birodalom hajóját. Ez ugyan egyelőre nem következik be, a Porta jelenléte azonban az 1630-as évek után jó ideig szinte észrevehetetlen Európában.

A PARASZTVÁRMEGYÉK FELKELÉSE

I. Rákóczi György a nemzetközi politika szélcsendes időszakában került Erdély élére; az 1629—30-as háromszoros fejedelemváltozás egyik nagyhatalom beavatkozását sem váltotta ki. Az országon belül azonban hatalmas vihart kavart, mert a fejedelemségért fizetett árat nemcsak a magáéból adta. A II. Ferdinánddal kötött béke rendelkezései közül ugyanis a hajdúk leültetéséről szóló mellett még egy érinti a közvetlen jelent. Ez a negyedik pont, amely arról szól, hogy Rákóczi Ónodra császári őrséget bocsát. Egészen addig lesz kezükön a vár, amíg valamelyik fia mint királyi alattvaló Magyarországra nem teszi állandó lakását. A szóban forgó fiúk ekkoriban tíz év körüliek, nyilvánvalóan hosszú idő múlva költözhetnek élő zálogként királyi fennhatóság alá. Mert az összefüggés világos: Rákóczi II. Ferdinánddal szembeni békés szándékainak biztosítékául adja a király kezére Ónodot, legrégibb családi erődítményét a Sajó torkolatában. Innen, Borsod megye keleti határától Gömör északi végéig kiszolgáltatja ily módon az uradalmakat, minthogy egy esetleg ellene irányuló akció során Ónodból ezek tökéletesen kézben tarthatók.

A Rákóczi família részére az intézkedés jelentős presztízsveszteség, a fejedelmi méltóság megtartásának áraként azonban nem tekinthető magasnak, hiszen a gyakorlati erőviszonyokon lényegében nem változtat. A föld népe számára azonban súlyos fenyegetés. Mert bármi történik is a birtokokkal, bármilyen akciót indít a király a frissen szerzett Ónodból kiindulva, a szenvedés csak rájuk zúdul. A törökkel szemben is bizonytalanná válik a helyzet. Ónod Egerrel átellenben nemcsak a Rákóczi-birtokok védelmében stratégiai jelentőségű, de a hódoltság határán húzódó végvárrendszernek is fontos pontja. Ez idáig őrsége — a környező uradalmakból kiállított földesúri katonaság — a magáét, testvérei, rokonai gazdaságát védte, ha az egri török portyázásai ellen indult. Ki tudja, miként fog viselkedni a távoli földről hozott császári katonaság?

És az átadás után valóban híre is jár: „Ónodból a töröknek azt írták volna, hogy viseljék gondját ők az hódoltságnak, a keresztényeknek is gondjok leszen azokra, akik hódolatlanok."[70] Lehetetlen megállapítani, volt-e valóban ilyen üzenet, a parasztság érzéseit a megváltozott helyzetről azonban a mendemonda világosan érzékelteti. Eddig Ónodból a Rákócziak a hevesi hódoltságban élő jobbágyságot is védték. Nem eszmei lelkesedésből tették ugyan, hanem mert a gyöngyös-visontai borvidéken a családnak fontos birtokai feküdtek. Az uradalmak megmaradása azonban az ottani parasztok viszonylagos nyugalmát is jelentette, és most helyesen érzik, hogy a vár átadásával ez a helyzet megváltozott.

A környékbeliek Ónod császári kézre jutását a legteljesebb aggodalommal figyelik. Úgy érzik, cserbenhagyták őket a hatalmasok, feltámadnak hát a maguk védelmére. A Sajó völgyében indul a parasztság mozgalma, ahol különösen súlyos a helyzet. Az elmúlt nyáron királyi katonákat telepítettek ide Rákóczi falvaiba — akkor még nem volt fejedelem —, akik kegyetlen természetességgel élik ki a parasztságot. A felsővadászi Rákóczi-uradalomhoz tartozó két gazdag faluból kerül ki a mozgalom első két ismert szervezője, Csuka Imre és Bonta János. A katonai pusztításokkal szemben keresnek segítséget. Alighanem a hajdúktól lesték el a megvalósítás áhított módszereit. A hajdúknál láthatták, hogy egy-egy hatalmas nagyúr szövetkezik az ő társadalmi helyzetükhöz hasonló státusban élő szegényekkel. Nemesi vezetőt keresnek tehát mozgalmuknak, amikor pedig ez nem sikerül, a parasztkapitányok vállalják a szervezést Császár Péter vezetése alatt.

Ónod körzetének falvaiba küldik szét a fegyverbe hívó leveleket, Borsodba, Gömörbe, Abaújba, Tornába, de még a hódoltsági Hevesbe is. 1630. július végén már közös gyűlést terveznek az Abaúj megyei Garadnára, ahová a nemesi megye közgyűlésének kell augusztus 16-ára összejönnie. Feltehetőleg közös tanácskozásra gondoltak, a nemesség azonban, jóllehet mozgalmukkal szemben sem hajlandó sorompóba lépni, kitér. Rábeszélik a parasztság vezetőit, hogy inkább Gönc mezővárosába menjenek. Az augusztus elejétől gyülekező paraszthadak egyelőre nem kerülnek szembe a császári katonasággal, mert a katonákat a svéd háború szinterére, Sziléziába vitték. Így fegyvernyugvás mellett kezdődik a gönci tanácskozás, ahol Császár Péter főkapitánysága alatt a parasztok szervezett vezérkart választanak. Itt már világosan látszik a mozgalom céljainak kettőssége is.

Egy, társai között nagy tekintélyű öreg jobbágygazda, Csuka Imre vezeti a radikális szárnyat. Az ő törekvéseikben a fizikai pusztulás kikerülése mellett társadalmi követelések is nagy hangsúllyal szerepelnek. Állítólag a

---

[70] TT 1884. 107—108.

Dózsa-felkelésből maradt zászlót hordoznak körül, és egy fontos levelet keresnek. Ez szerintük azokat az intézkedéseket tartalmazza, melyeket a császár az ő érdekükben az urakkal szemben hozott. A mozgalom másik — és a vezetésben aktívabb — szárnya a parasztvármegyék és a nemesi megye törvényes kapcsolatát szigorúan megőrizve, és a nemességet is érintő pusztulást hangsúlyozva, a régi törekvést élteti, nemesi vezért keres.

Gönc után előbb Zólyomi Dávidhoz közelednek. Ő azonban, talán azért, mert elsősorban a Rákóczi-birtokok jobbágyságának mozgalmát látja a hozzá forduló Nagy Ambrus parasztkapitány mögött, talán azért, mert újra csak a királyság elleni támadásra akarja rávenni a fejedelmet, I. Rákóczi Györgyhöz utasítja őket. 1632 januárjában Császár Péter el is utazik Gyulafehérvárra. Ezzel sorsa megpecsételődik. Eddig ugyanis a felső-magyarországi uralkodó osztály is, Esterházy nádor is gyakorlatilag tétlenül nézte a parasztvármegyék mozgalmát. Olyannyira közönyösen fogadták, hogy I. Rákóczi György egyenesen Esterházy felbujtó szerepére gyanakszik, hiszen a birtokain vagy szorosan körülöttük zajló felkelés hozzá hasonlóan másokat is fenyeget ugyan, őt azonban mindenkinél kellemetlenebb helyzetbe hozza. Mint erdélyi fejedelem ugyanis nem vihet katonaságot a királyságban fekvő jószágaira. Anélkül viszont hogyan fojthatná el a mozgalmat? Megszüntetni sem lehet azonban teljes mértékben, az érdeke, hiszen a felkelés súlyos gond a királyságnak. Olyan nyilvánvalóan előnyös a fejedelem számára, hogy Esterházy nádor a maga részéről Rákóczit gyanúsítja a feltámasztásával.

I. Rákóczi György először került szembe új méltósága ellentmondásosságával. A királyságban élő földesúri érdekei védelmében mint erdélyi fejedelem kevesebbet tehet akármelyik ott birtokos nagyúrnál — erdélyi uralkodói érdekei és a királyságbeliek nem egészen illenek össze. Emiatt nem egyértelmű a Császár Péternek adott válasza sem: állítsák le a felkelést, és akkor megoltalmazza őket, bárki akarná is megtorolni a történteket. Az eddigiekért azonban a büntetés — lévén a földesúr — részben az ő kezében lenne.

Gyulafehérvárott viszont ő a fejedelem. És Császár Péter odautazásával új szituáció teremtődött. A jobbágyság felkelése eddig nem indította cselekvésre Felső-Magyarország nemességét. Most azonban egyértelműen fenyegetővé vált a helyzet. A parasztság, a hajdúk és a fejedelemség esetleges szövetkezését már nem nézhetik tétlenül. Császárt 1632. március 2-án Kassán rögtönzött bíróság elé állítják. A fő vádak: cimborálás a törökkel, a svédekkel és az erdélyi ellenséggel. A paraszthadak főkapitányát szörnyű kínzások után kivégzik, testét felnégyelik.

És ha eddig nem került sor számottevő akciókra az urak ellen, Császár Péter kínhalála kirobbantja a legvadabb indulatokat. A felső-magyarországi megyék kassai gyűlése azonban a helyzet békés rendezése mellett száll síkra. Április 3-án pedig a felső-magyarországi főkapitány a felkelők büntetlenségét ígérve megegyezik a mozgalom résztvevőinek többségével: haladéktalanul hazatérnek, fegyvereiket a megyének beszolgáltatják; a jövőben halálbüntetés terhe mellett tartózkodnak a gyűlésezéstől vagy újabb felkeléstől; esetleges sérelmeiket ezután hozzá terjesztik fel.

A fegyverben maradtak viszont Erdély felé közelednek, odáig azonban nem juthatnak. Ahogy Bethlen István ecsedi uradalmába érnek, szembe találják magukat a váradi katonasággal és az erdélyi hajdúk seregével. A hadak élén ifjabb Bethlen István és Zólyomi vitézkedik. A fejedelem krónikása szerint csak arra volt parancsuk, hogy a felkelőkkel a fegyvert letétessék, és a szokásos büntetés után hazaengedjék őket, de még novemberben is mentek a környékbeliek panaszai: „Basta ideitül fogván ilyen rettenetes ínségben hadak miatt" nem volt senki.[71]

AZ ELLENZÉK MEGFÉLEMLÍTÉSE

Zólyomi Dávid Erdély határain megállította a „pórok" közeledését. Személy szerint ő és Bethlen István tette lehetővé, hogy I. Rákóczi György, uralkodásának első két válságos éve után, a fejedelmi hatalom visszaállításának nagy munkájához hozzáfogjon. A körülmények mindenkit elképesztő fordulatával pedig egyben ő lett e munka egyik első áldozata is. Ha ifjabb Bethlen István is él, aligha kerüli el sógora sorsát, hogy azonban ő 1632 végén meghalt, Zólyomi Dávidot nélküle vonja felelősségre a fejedelem az első, 1633 tavaszára szervezett nagy leszámolásban. Ekkor egyszerre két hűtlenségi per is indul az országgyűlés végzése alapján, az egyik Zólyomi, a másik Székely Mózes és társai ellen.

Egyik perről sem állította soha senki, hogy tényleges alapjuk ne lett volna. Zólyomi — ahogy Rákóczi kedvetlensége a támadáskor mind egyértelműbb lett — a maga szakállára valóban tárgyalt nemcsak Habsburg-ellenes tervekről, de a császárhoz való csatlakozásról is. Ahogy ő maga kicsit hányavetien elmondotta: „egyszersmind egy nap az svéciai király, római császár és lengyel király fia követei" voltak nála.[72] A hét megyét akarta állítólag megszerezni és egy Oppeln-Ratiborhoz hasonló birtokot. Ő mindezt egyetértő politikusok támogató köre nélkül cselekedte, a másik nagy nevű vádlottat viszont, Székely Mózest néhai apja hívei beszélték rá, hogy a Portán a fejedelmi méltóságot keresse magának.

I. Rákóczi Györgynek mégis kifejezetten kapóra jön a lehetőség: megfélemlíteni országában az uralkodó osztályt. Mert Rákóczi az ellenzékkel szemben Bethlen módszeréhez képest lényegesen eltérő utat követ: állandó rémület hangulatát tartja fenn. Szinte nincsen olyan esztendeje uralkodásának, amikor fej- és jószágvesztésre szóló ítéletet ne mondanának ki. Az elítéltek egy része kegyelmet kap. Így Zólyomi is, aki tizenhat évig, haláláig élt várfogságban. Másokon végrehajtják a szentenciát.

---

[71] EOE 9. 359.

[72] EOE 10. 135.

Különösen nyomasztóvá válik a helyzet 1635 után, amikor is nyilvánvaló lesz, hogy a szombatos felekezet felszámolása során készül támadás sokak ellen. A fejedelem számára, aki minden modernebb teológiai irányzattól elzárkózik, a szombatosság mint törvényesen be nem vett felekezet is ellenszenves, támadását azonban a vallási meggondolások mellett egyebek is befolyásolják. Elsősorban a „judaizánsok" politikai kapcsolatai ingerlik fel. Korábban ugyanis, a századfordulón, a szombatosság — ha a teológiai tanítások körén túllépett — elsősorban általános társadalmi törekvéseket képviselt, a merev kötöttségeket kívánta fellazítani, de az 1620-as évek végétől világi működésében mindinkább konkrét politikai elképzelések szerepelnek.

Péchi Simon 1624-es kiszabadulása óta vált a felekezet mind veszélyesebbé az uralkodói hatalomra. Az egykori kancellár és trónkövetelő varázsos egyénisége és végtelen áldozatkészsége teszi a szombatos tanításokat a tanulatlanok számára is hozzáférhetővé, leghétköznapibb cselekvéseikben is felhasználhatóvá. És az ő vezérszerepe miatt lesz a szombatosok földrajzi és társadalmi értelemben is mind szélesebb közössége politikailag gyanúsítandóvá. A fejedelemfi, Székely Mózes aktivizálódása, akinek a felekezethez tartozása közismert, még inkább megerősíti ellenzéki politika és szombatosság összefüggésének meglehetősen általános feltételezését.

Bethlen Gábor annak idején nem sokat törődött velük, bár engedett hozni a felekezet gyakorlatának tilalmára törvényeket. Ő inkább felhasználta a szombatosokat: az iszlámmal szemben sem elzárkózó életszemléletük különösen alkalmassá tette őket arra, hogy a török diplomáciában tevékenykedjenek. Rákóczi azonban ezen a téren is másként dönt. Félt török kapcsolataiktól. És megindul a szombatosok kegyetlen üldözése.

1635-ben még csak fenyegető törvény születik: a Bethlen uralkodása alatt hozott artikulusokat erősítik meg. Míg azonban a nagy előd egyetlen ítéletet sem hozatott ezek alapján, a notaperek rettenetét élő alattvalók I. Rákóczi György fejedelemségében biztosak lehetnek benne, hogy az elhatározást tettek követik. Így is történt. Előbb vallási vitát rendeznek, az üldözés eszmei indítékainak fikcióját hangsúlyozva, majd 1638 nyarán megkezdődnek a perbe idézések. Százával, ha nem ezrével kényszerülnek Désre azok, akik 1635 karácsonyáig a bevett vallások valamelyikére nem tértek. Ilyen áron — a hivatalos egyházakba meneküléssel — most is nyitva a szabadulás, ám a megidézettek óriási többsége kitart hite mellett. Valamennyien fej- és jószágvesztésre ítéltetnek. Puszta életüket azonban a fejedelem nem kívánja, megkegyelmez nekik. Százával, százötvenével szállítják az elítélteket különböző várbörtönökbe. Oly sokan vannak, hogy a várakban állítólag alig győzik a bilincseket kovácsolni nekik.

Utolsónak Péchi Simon marad, aki már 1635 óta számít a nagy megtorlásra, birtokait szétosztotta a lányai között. Megidézik hát őket is, és az apai családi jószágokról le kell mondaniok. Maga Péchi nem jelent meg, de őt is elítélik, majd elfogják. Szamosújvárban tartják egészen 1639 májusáig, amikor is a református hitre térés árán kiszabadul. Néhány évvel később bekövetkezett haláláig szombatosságának nem is adja tanújelét, sőt megint a vezető méltóságok közt szerepel. „De a szíveket Isten ő felsége, ki azokat teremtette, egyedül láthatja, tudhatja" — zárja le a rettenetes események leírását a krónikás.[73]

I. RÁKÓCZI GYÖRGY GAZDASÁGPOLITIKÁJA

I. Rákóczi György nem szabadult meg a látványos perrel az ellenzékétől, egészen megfélemlíteni sem tudta őket. A notázások eszközével a továbbiakban is szívesen él. Eljárás többnyire gazdagabb birtokosok vagy özvegyek ellen indul. Minthogy azonban a hűtlenségi perek célja csak részben a politikai fegyelem fenntartása, s nagy szerepük van a fejedelmi birtokállomány növelésében is, sorra kerülnek kisebb értékű vagyonnal rendelkezők is. Ahogyan a szombatosper vádlottainak sok jelentéktelen jószágát magának tartotta, nemegyszer indít pert I. Rákóczi György csak néhány faluért vagy jobbágyházért is, ha már meglevő uradalmak kikerekítését érheti el velük. A kortársai elképedve figyelik. Soha még ilyen fejedelmük nem volt. A Báthoriak hatalmuk gyarapítása érdekében — vagy csak könnyelműségből is — inkább adományoztak. Bethlen a fiskus birtokállományát gyarapította. Rákóczi viszont családja vagyonát növeli Magyarországon a 16. század óta nem látott méretekig. Igen nagy ellenszenvet vált ki ezzel maga iránt, de végeredményben mégis összeharácsolt nagy gazdagságával szerez könnyebbséget alattvalóinak: megváltoztatja ugyanis a fejedelmi hatalom gyarapításának eszközeit.

Kezdetben Bethlen Gábor módszereivel indult: a kereskedelmi monopóliumok alkalmazásával. Ezek rendszerét alapjaiból kellett újra felépítenie, mert Katalin, akinek feltűnően rossz érzéke volt az emberekkel való bánáshoz, és legelemibb érdekeit sem tudta a partnereivel szemben megvédeni, a gazdagodás e bő forrását a rendeknek engedte át. Alighanem a fejedelmi tanács rábeszélésére hagyta uralkodása első országgyűlésén megfogalmazni azt az artikulust, amelynek értelmében a fogalom hagyományos jelentése szerinti regálékon, a bányakincseken kívül minden lényeges exportcikk: a méz, a viasz, a lábasjószág, a só kereskedelme szabaddá vált. Azaz — a törvényes illetékek lefizetése után — bárki kereskedhet velük bel- és külföldön. A fejedelmi hatalomnak Bethlen által felépített alapjai ezzel megrendültek, Rákóczi azonban már 1631-ben visszaállítja a korábbi helyzetet. Újra csak semmivé teszi a fejedelmi tanácsnak az államügyek intézésében gyakorolt beleszólási jogát, és ilyen körülmények között a fejedelmi általános kereskedelmi monopólium törvényes visszahozatala nem ütközhet különös akadályba. A rendek nem is tiltakoznak, mindössze azt kérik — nyilvánvalóan rossz tapasztalataik alapján —, hogy ha már a szabad kereskedés megszüntetése elkerülhetetlen, legalább a holmi árát adják meg a fejedelmi felvásárlók, s ne vigyék el erőszakkal. A következő esztendőben pedig már szinte rezignáltan írják: a görög kereskedőkről, „ez országban való bejövetelekről, kereskedésekről végeztük egész országul kegyelmes urunk, hogy az mely legjobb módot és rendet szegény hazánknak és az Nagyságod fiskusának javára, hasznára Nagyságod feltalálhat, azt observáltassa vélek".[74] Rákóczit azonban a görög kereskedők ügye nem foglalkoztatja sokáig. Már az 1630-as évek közepén feladja a bethleni hagyományokat, és a fejedelmi hatalom minden gazdasági tevékenységet szabályozó szerepe megszűnik. Már-már fanatikus földéhséggel folytatott birtokszerző törekvések foglalják el a bonyolult mérlegeléseket igénylő gazdaságpolitikai döntések helyét. És ahogyan családi birtokai nőnek, úgy szabadítja fel fokozatosan alattvalói kereskedését. Először a méz és a viasz kiskereskedelmi forgalmazását engedélyezi, azután a többi exportcikkét.

---

[73] Szalárdi 140—141.

A központilag szabályozott gazdaság koncepciójának feladásával I. Rákóczi György megváltoztatta a fejedelmi hatalom alapjait. Bethlen — korának modern uralkodói gyakorlata szerint — pénz szerzésére törekedett, Rákóczinak mindenekelőtt a föld, a birtok kell. Uralkodása alatt családi uradalmai terjedelmét a sokszorosára növelte. Megválasztásakor tíz nagy birtokkomplexum volt egészen vagy részben a kezén, halálakor harminckettő felett intézkedett. 1648 táján Magyarországon és Erdélyben összesen 27 ezer jobbágyháztartás termel Rákóczi birtokain: jóval több, mint százezer lélek él falvaiban és 56 mezővárosában. 64 majorban, valamint 12 borgazdaságban termelnek az ő szükségleteire. E hatalmas gazdaságnak java része a királyi Magyarországra esik, tekintélyes hányada jut azonban Erdélyre is. A mezővárosokból 21, közöttük a fejedelmi székhely, maga Gyulafehérvár, a jobbágyháztartásokból pedig 12 ezer működik a 15 erdélyi Rákóczi-birtokon. A Trencsén megyei Lednicétől Fogarasföldig mindent behálózó birtokok hatalmas kiterjedése másokkal szemben nyomasztó fölényt biztosít. A királyi Magyarországon Rákóczi gazdagságával senki nem vetekedhet, Erdélyben pedig mindenkit elsöpör maga előtt.

Ezzel azonban sajátosan középkorias uralmat épített ki, mert jóllehet a fejedelem mint földesúr messze mások fölé emelkedett, a birtokoknak a hatalom működtetésére fordítható készpénzjövedelmei a Bethlen Gábor kezén forgott óriási összegeket meg sem közelíthetik. Messze elmaradnak az uralkodása alatt megnőtt fejedelmi igényektől.

---

[74] EOE 9. 283.

Rákóczinak ilyen igényei nyilvánvalóan nem is voltak. A pénzszerzésnek még a legkézenfekvőbb lehetőségét is elhanyagolja: azokban az években, amikor minden európai uralkodó adót emel, ő még le is szállítja. Amellett, hogy meghagyta a Báthori Gábor alatt bevezetett és Bethlen által eltűrt adórendszert, az adót az állandó pénzromlás időszakában is az 1627. évi szinten tartja. I. Rákóczi György alatt 20 Ft egy számítási egység terhelése, mindössze 75%-a annak, amit Bethlen Gábor uralkodása utolsó évében szedetett.

I. Rákóczi György tehát a rendek támogatásától független hatalmat épített ki magának. Míg azonban Bethlen a rendek beleszólásától mentes hatalmat annak a határozott célnak az érdekében teremtette meg, hogy országát az új Európa nemzetközi politikájában tényezővé tegye, Rákóczinál ilyen távolabbi szándék hatása sokáig nem figyelhető meg. Uralkodói fensőbbségét eredetileg szinte öncélúan építette ki. Erdély I. Rákóczi György fejedelem uralkodása alatt kétszer volt részese nemzetközi akciónak — amire mindkét esetben a körülmények kényszerítették.

GYŐZELEM A TÖRÖK FELETT

Először a rettenetes Naszuh pasa nagyvezír fiának budai helytartóságával meginduló események késztetik Rákóczit aktivitásra. Ez a rendkívül ambiciózus politikus 1635-ben kapta meg magyarországi tartományát. I. Rákóczi Györgyöt jól ismeri: ő hozta annak idején a fejedelemségét megerősítő szultáni athnamét. Akkor az új uralkodó „atyafiává" fogadta a nagy hatalmú famíliából származó törököt, vagyis formálisan barátságot kötöttek.

Naszuhpasazádé budai megjelenése mégis kedvezőtlen volt Rákóczi számára: megzavarja a birodalmi központtal fenntartott jó kapcsolatait, Naszuh Huszein ugyanis vele szemben politizál. E magatartásának részben szubjektív okai vannak: a fejedelem állítólag nem ápolta megfelelő intenzitással és anyagi áldozatokkal az atyafiságot. Másrészt — és főleg — abból a tényből következik, hogy Naszuh fia itt a tartományi török méltóságok önfejű kis csoportjába került. Ezek Konstantinápoly szándékaitól függetlenül, a maguk elképzelései szerint igyekeznek a Magyarországot körülvevő térség politikai viszonyait alakítani. Mindig az éppen érvényes rendelkezésekkel ellentétesen cselekszenek. Nekik öreg Bethlen István az eszközük, aki a veje, Zólyomi Dávid, majd fia, Péter ellen indított hűtlenségi per rettenetében 1635-ben Budára futott támogatásért. Nem ő volt az első, mert már ifj. Székely Mózes is itt keresett török segítséget. Bethlen István azonban a legszerencsésebb pillanatban érkezett. Az új helytartó, Naszuhpasazádé minden erejével támogatja törekvéseit. Így éppen akkor, amikor a hivatalos erdélyi diplomácia keresztülviszi Konstantinápolyban, hogy segítség nyújtása helyett Székelyt a hírhedt Héttoronyba zárják, Buda a volt fejedelem és új trónkövetelő mellé áll.

Előbb úgy tűnik, Rákóczinak sikerül ezt az akciót is leszerelnie, mert Bejrám pasától, a Perzsiában tartózkodó nagyvezír kajmakámjától ígéretet kap arra, hogy Bethlen Istvánt is elhozatják Budáról — ahogyan Székely Mózest —, és fogsággal akadályozzák meg a manővereit. Naszuh Huszein azonban váratlanul makacsnak és elöljárói intencióit semmibe vevőnek bizonyul. Kitart Bethlen István mellett. Jelöltjével közös erőfeszítései végül is elérik, hogy a Porta a magyarországi török méltóságok dívánjára bízza a döntést. Az pedig — gyakorlatilag az egész társaság a szultán belső embereinek ellenzéke — Bethlen István mellett foglal állást.

I. Rákóczi György kénytelen hát felkészülni az összecsapásra. Már Bethlen István eltávozása hírére összehívta az országgyűlést, még 1636 februárjában. Itt kimondatja: „. . . noha hatalmas császárunk ellen fegyvert szintén oly nem örömest akarnánk fogni, mint szinte az tűzbe nem akarnánk magunkat vetni: mindazáltal szerelmes hazánk szabadságáért, feleséginik, gyermekink megmaradásáért, az Nagyságod böcsületinek, méltóságinak, fejedelmi állapotjának köztük megtartásáért. . ." elhatározzák a háborút a Bethlen Istvánt támogató törökkel szemben.[75] Rákóczi nem tehetett mást, lépését mégis sokan ellenzik. Amikor Bécsben a császári támogatás megszerzésének lehetőségéről tájékozódik, a magyarországi politika mindkét vezére ellene szól a háborúnak. Esterházy Miklós nádor, aki pedig mindig is harcias álláspontot foglalt el a törökkel szemben, Erdélyt félti, és Pázmány Péter esztergomi érsek is csak a legvégső esetben tekinti megoldásnak a hadakozást. I. Rákóczi György azonban nem visszakozik, és neki lesz igaza, mert — igaz ugyan, hogy csellel, nem erővel — győz a Bethlen István mellett érkező török sereg felett.

A véletlen eszköze egy hajdúvitéz, aki már volt török rab, és jól beszéli az ellenség nyelvét: Győri Jakab. Szalontánál jut szerephez, már az első erdélyi—török összecsapás után, amely mindkét fél futásával végződött. Éjszaka közelíti meg háromszáz fegyveressel a török tábort. Ő maga egészen odáig „bébeszéli magát", ahol „a basák, bégek Bethlen Istvánnal dívinyoznak vala". Tanácstalanságuk adja az ötletet, hogy megzavarja őket. Társait két seregre bontja, és meghagyja: ahogy megvereti a dobokat, „mentől szörnyebben lehet, doboltassanak, sivalkodjanak ... Jézust, Jézust kiáltsanak ... mentül sűrűbben lehet lőjjenek, de helyekből ő híre nélkül ki ne mozduljanak".[76] És a furfangos terv — akárcsak a mesében — beválik. A török azt hiszi, hogy nagy túlerő kerítette körül, és a tábor a világ négy tája felé szalad. A környező mocsarakban olyan sokan pusztulnak el, hogy hetekig lehetett ott gazdag öltözetű holttesteket találni, az elfogott rabokkal pedig évekig kereskedtek.

---

[75] Uo. 461.

[76] Szalárdi 177.

A reá kényszerített akcióban I. Rákóczi György lett a nyertes. Erdélyi fejedelem több mint harminc esztendeje nem vert meg török csapatokat. Ő most megtette. Legalábbis megfutamította őket. Ez azonban nem azért sikerült, mintha államának ereje a Török Birodaloméval vetekedett volna, nem is a Portát másutt lekötő erők védelmében volt rá képes. Egyszerűen azért alakult így a helyzet, mert nem Konstantinápollyal, csupán néhány politikusával állott szemben. Ezek sem a Porta testületi döntése értelmében jöttek ellene, hanem saját elképzeléseiket követve tették Bethlen Istvánt a maguk eszközévé. Erdély és a Török Birodalom hagyományos kapcsolatán pedig egyik fél sem kívánt változtatni.

Korábban hasonló szituációt még csak elképzelni sem lehetett volna. A birodalom tisztviselői ugyanis régebben szigorúan Konstantinápoly utasításait hajtották végre. Naszuhpasazádéék azonban természetesen most sem a Porta urainak tudta nélkül jártak el, nem játszották ki feljebbvalóikat. Nem, kifejezetten megkapták a Rákóczi—Bethlen ellentétben a döntés jogát. Hasonló ügyben, még akár csak tíz esztendeje is, adhattak volna tanácsot, igyekezhettek volna befolyásolni a szultánnal tanácskozó vezírek elhatározását, végeredményben azonban az ő akaratuk végrehajtói lettek volna. IV. Murád uralkodása alatt azonban sajátos folyamat ment végbe: minthogy a szultán bizalmasai képtelenek minden ügy kézben tartására, az önállóan eljáró méltóságok jó részét megöletik, mások viszont korábban elképzelhetetlenül nagy önállóságot kapnak. Dönthetnek saját elhatározásaik szerint, a központi hatalom pedig vagy melléjük áll, vagy hagyja őket.

Az I. Rákóczi Györggyel kirobbantott konfliktusban a Porta nem mozdul. Bekír pasa temesvári helytartó — őt állították a többiek bűnbakul — feje lehullott ugyan, IV. Murád udvarában azonban az ilyen gyilkosság a legmindennapibb események közé tartozik. Naszuh fiát pedig leváltották, de nem kell Vidinnél messzebbre mennie; a budai helyett a szilisztriai helytartóságot kapja. Sőt, még azután is tudja tartani magát, hogy egy újabb akciója félresikerül. Matei Basarab havasalföldi és Vasile Lupu moldvai vajdák 1637-ben feltámadt viszályában ő játssza régi pártfogoltja, Vasile támogatójának szerepét. Kénytelen azonban beletörődni abba, hogy Matei — I. Rákóczi György segítségével — marad. Naszuhpasazádét ekkor előbb Konstantinápolyba rendelik, aztán Erzerumba kerül, ottani helytartónak.

A néhány évig tartó kavarodás egyetlen haszonélvezője I. Rákóczi György, aki a Bethlen István szövetségében rátört támadás visszaverésével és Matei Basarab támogatásával — lényegében a török birodalmi központ érdekei szerint politizálva — törökverő hírébe került.

HABSBURG-HÁBORÚ ÉS KÜLÖNBÉKE

Másik nagy nemzetközi akciójába külső elvárások sodorták I. Rákóczi Györgyöt. Személyét fejedelemsége pillanatától kezdve számon tartották az európai politikában, ő azonban hosszú ideig elzárkózott, holott többször is közeledtek hozzá a Habsburg-ellenes szövetség különböző képviselői. Nem egy kiélezett helyzetben égető szükségük lett volna a keleti diverzióra, a fejedelem azonban mozdíthatatlan maradt. És jóllehet — különösen az 1636-os szalontai eset után — mind élesebb hangnemben érintkezik a királyság Habsburg-párti politikusaival, semmi jelét nem adja annak, hogy ellenséges akcióra készülne. Passzivitása azonban senkit sem győz meg. Mindenki fürkészi a szándékait, mert Bethlen Gábor utódjáról természetesnek tartják, hogy előbb-utóbb hadba lép. Egyre-másra jönnek Erdélybe Bécsből vagy a magyarországi méltóságoktól az esetleges hadi készülődésekről tájékozódó követek. Mindenféle átlátszó ürüggyel érkeznek, utazásaik célja azonban nyilvánvaló. És tökéletesen egyértelmű a másik oldal megbízottjainak szándéka is, akár közvetlenül Erdélyben, akár portai követeinek közvetítésével akarják bevonni a fejedelmet a harmincéves háborúba.

Az egyik fél gyanakvása, a másik sürgetése végül is kibillenti a mozdulatlanságából. I. Rákóczi György tizenhárom éves passzivitás után 1643-ban a hadba lépés mellett dönt. Tulajdonképpen rejtély, miért nem előbb szánta rá magát erre a lépésre. 1638 óta semmilyen fontos teendője nem volt. Ugyanakkor ragyogó lehetőség is kínálkozott: az 1637—38-as pozsonyi országgyűlés vitái megmutatták, hogy a királyságban végsőkig kiéleződött a politikai közhangulat. Semmivel nem volt kevésbé válságos a helyzet, mint húsz évvel korábban, amikor ő maga — még mint a protestáns párt akkori vezére — segítségül hívta az akkori erdélyi fejedelmet. A nemzetközi politika pedig az 1637-ben kirobbant portugáliai Habsburg-ellenes felkeléssel segítette volna a fejedelem I. Rákóczi Györgyöt, ha Bethlen Gábor nyomdokaiba indul.

Rákóczi azonban nem ment az 1638-ban lezárult országgyűlés után, de nem hívták a királyi Magyarországból 1643-ban sem. Minden aktuális cél nélkül hivatkozik 1644. február 17-én szétküldött kiáltványában a portugáliai és az azt követő 1639-es katalán felkelésre, valamint a protestánsokat az 1638-as országgyűlésen ért sérelmekre. Az 1644-es felhívás Bethlen Gáborra emlékeztet; ő is a protestantizmus védelmének jelszavával szervezte meg a maga királyságát. A valamikor volt „választott magyar király" ideje óta azonban a katolikus—protestáns ellentét társadalmi tartalma megváltozott. Bethlen még a protestantizmust fenyegető veszélyekről szólva mindenki előtt nyilvánvalóan II. Ferdinánd uralma ellen szólított harcba, mert a katolikus király zömében protestáns ország felett uralkodott. Sérelmek a protestánsokat elsősorban a Habsburg uralkodótól érhették. Most már azonban, 1644-ben, az uralkodó osztály nagy része katolikus, és az ő visszatérésükkel megkezdődött jobbágyaik rekatolizációja is. A köznemesség, a városok, mezővárosok, falvak népe azonban zömében még mindig a protestantizmushoz tartozik. Az esztergomi érsek egy 1646-os kimutatása szerint több mint négyezer protestáns istentiszteleti hely van Magyarországon.

Ilyen körülmények között katolicizmus és protestantizmus ellentéte már nem kizárólag uralkodó és uralkodó osztály szembenállását jelenti. Sokkal határozottabban jelez az uralkodó osztályon belül, illetve a társadalom különböző osztályai között húzódó ellentéteket. A protestáns vallásszabadság védelmének jelszavai tehát 1644-ben már nem lehetnek azonosak a nemzeti királyság megteremtésére szóló felhívással, mert mozgósító erejük korlátozott. A protestánsok sérelmeiket nem az uralkodótól, hanem a földesúri jogon térítő katolikus birtokosoktól és megbízottjaiktól szenvedik.

I. Rákóczi György — mintha csak nem vett volna észre semmi változást — összekapcsolja a nemzeti királyság és a protestáns vallásszabadság ügyét, ezzel azonban megfosztja magát Bethlen első sikereinek hordozóitól, a leghatalmasabb királyságbeli politikusok támogatásától. Nélkülük viszont az uralkodóház trónfosztása soha, sehol, egy pillanatra sem jön szóba.

A fejedelem hivatalosan Svédország, Franciaország, Hollandia és konföderátusaik szövetségében jött Magyarországra egy 1643 őszén kötött megállapodás értelmében. Támogatásukból azonban csak annyi valósult meg, hogy e hatalmak képviselői segítették Rákóczi követeit a portai hozzájárulás kieszközlésében, a hadjárat idején pedig a török katonai segítség megszerzésében és a háború emelkedő szükségletei szerint való növelésében. Valamikor, már a vállalkozás vége felé 200 ezer tallér is jött Franciaországból.

A hadakozásra közös tervet csupán a svéd fővezérrel, Torstenssonnal dolgoztak ki. De mire I. Rákóczi György megindult, Torstenssonnak, aki az előzetes megbeszélések idején még Morvaországban táborozott, hátra kell vonulnia, minthogy Svédországot a Balti-tenger térségében dán támadás érte. A királyi hajdúkkal, a két román vajdaság csapataival és a magyarországi török parancsnokok katonáival megerősített erdélyi hadsereg a szövetségesek támogatása nélkül kezdi meg hadműveleteit a királyság területén. 1644 februárjának közepén érkeznek Magyarországra, és szinte harc nélkül jutnak el egészen a Vág vidékéig; a harmincéves háború gondjai közepette pusztulásra hagyott és ellátatlan magyarországi végvárak nem tanúsítanak ellenállást. Április elejére azonban már kiderül, milyen óriási hátrány Rákócziék számára a svédek távolléte: a morvaországi hadszíntéren feleslegessé vált császári csapatok átjönnek az országba. Április 9-én éri Galgócnál az első vereség a fejedelmi hadakat. Aztán a császáriak továbbzúdulnak, át a Garamon, Léva, Szendrő, Fülek irányában. Május 27-én veszik be a Rákócziak egyik értékes hegyaljai birtokközpontját, Szerencset. Jó két héttel később pedig már Felső-Magyarország kulcsát, Kassát ostromolják.

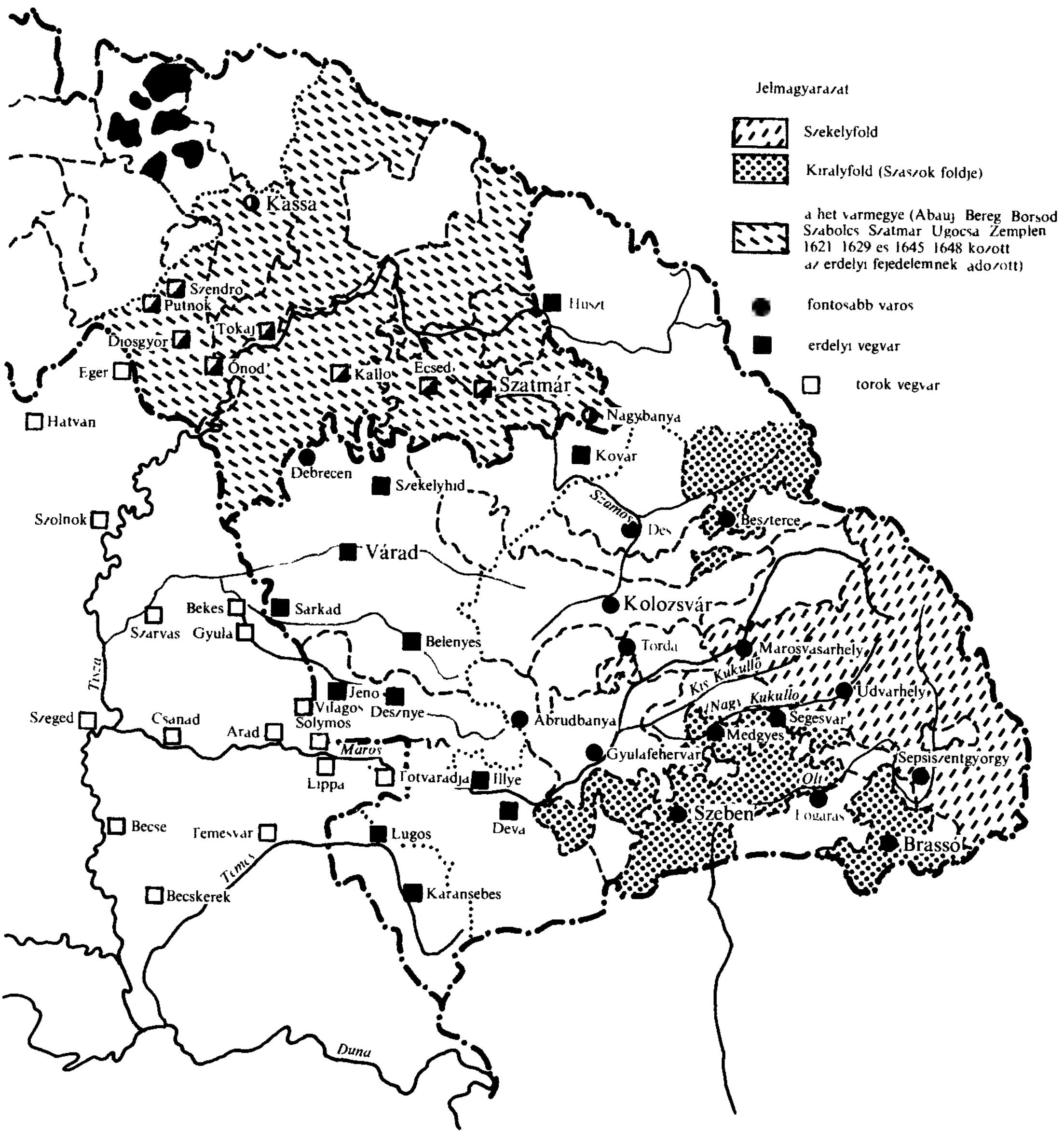
Jelmagyarazat
Szekelyfold
Kiralyfold (Szaszok foldje)
a het varmegye (Abauj Bereg Borsod Szabolcs Szatmar Ugocsa Zemplen 1621 1629 es 1645 1648 kozott az erdelyi fejedelemnek adozott)
fontosabb varos
erdelyi vegvar
torok vegvar
Kassa
Szendro
Putnok
Tokaj
Diosgyor
Onod
Eger
Hatvan
Kallo
Ecsed
Szatmár
Huszt
Nagybanya
Kovar
Debrecen
Szekelyhid
Szolnok
Szamos
Des
Beszterce
Várad
Kolozsvár
Bekes
Sarkad
Szarvas
Gyula
Belenyes
Torda
Marosvasarhely
Kis Kukullo
Nagy Kukullo
Udvarhely
Tisza
Jeno
Desznye
Vilagos
Solymos
Abrudbanya
Segesvar
Medgyes
Szeged
Csanad
Arad
Maros
Gyulafehervar
Sepsiszentgyorgy
Lippa
Totvaradja
Illye
Olt
Szeben
Fogaras
Becse
Temesvar
Lugos
Deva
Brassó
Temes
Becskerek
Karansebes
Duna

40. térkép. Az Erdélyi Fejedelemség 1645-ben, a linzi béke után

Itt következik csak a fordulat. A fejedelem csapatai, amelyek Galgóc óta — a hadvezetés állítása szerint stratégiai okokból, a valóságban alighanem a túlerőtől való rettegésben — visszavonultak, Kassa védelmében megint megütköznek a királyiakkal. A parasztvármegyei hadak támogatása meg is futamítja Esterházyékat. A fejedelemben mégis megérik a felismerés, hogy mozgalma eredményeinek alakulását nem bízhatja fegyverekre.

Így is volt. Katonailag vitathatatlanul I. Rákóczi György van hátrányban, amikor a béketárgyalások első szakasza lezárul. Murányt is elvesztette. Csáky István a császáriak támogatására Lengyelországból hozott segítséget, a svédek a dánokkal vannak elfoglalva, a fejedelemnek a nádorral most Nagyszombatban tárgyaló biztosai mégis elérik, hogy a mozgalom közérdekű követeléseinek teljesítésében megállapodjanak. 1645 januárja végén fogalmazzák meg a vallásügyi pontokat. Az első ezek közül kimondja: a vallás gyakorlata „a templomok, harangok és temető ... használatával" együtt legyen szabad. A második kifejezetten leszögezi, hogy ugyanez vonatkozzék a parasztokra is. Aztán: „az eddig elűzött" papokat „visszahozhatják, vagy újakkal tölthetik be a helyüket". A negyedik pont szerint: az 1638-ban is visszakövetelt templomokról döntsön a következő országgyűlés, a „mostani zavarok idején" elfoglaltakat pedig egyszerűen adják vissza. Majd papírra kerül minden közérdekű határozat I. Rákóczi György biztosainak előterjesztése szerint.[77] Ezeken ugyan lett volna még mit finomítani: homályos kifejezéseket, pontatlan fogalmazásokat találtak Rákóczi biztosai. A nagyszombati tárgyalásokat azonban nem ezek miatt, hanem a fejedelem személyes követeléseiről folyó viták miatt szakítják meg március 29-én.

Az I. Rákóczi Györgynek juttatandó megyék és birtokok ügyében a tárgyalások következő szakasza hoz megegyezést. Ez június közepén Rimaszombatban kezdődik, és már Rákócziék kibontakozó magyarországi erőfölényének jegyében telik el. Egy héttel a nagyszombati pontok megfogalmazása után ugyanis francia követ érkezett Zboróra a fejedelemhez, majd a svédek győzelmeiről jönnek hírek. És — jóllehet 1645 márciusában a császárral szövetséges birodalmi csapatok is érnek el sikereket — senki előtt nem lehet kétséges, hogy III. Ferdinándnak engednie kell, mielőtt Rákóczi a rohamosan közeledő svéd csapatokkal felveszi a kapcsolatot.

Nem könnyű a helyzet, mert a megyék átengedésének rendkívül erős ellenzéke van a magyarországi politikában. Ennek vezetőjét, Esterházy Miklóst most ki kell vonni a tárgyalásokból. Ezután már — alig két hónap alatt — meg is születik a végleges megegyezés. A Nagyszombatban fogalmazott pontok érintetlenül maradnak, de hozzájuk jön a személyes kielégítés. Ennek intézkedései szerint I. Rákóczi György a nikolsburgi béke feltételeivel megkapja a hét megyét. Sikerült azonban további engedményt is elérnie: Szabolcsot és Szatmárt a fiai is megtarthatják, és nem csak az, aki az utódja lesz. Haláluk után is kezükön marad — addig, míg Rákócziak ülnek az Erdélyi Fejedelemségben — maga Szatmár vára, valamint Szatmár és Németi mezővárosok. Örökös jogon kapja viszont a família Tokaj várát Tarcal mezővárossal és a hozzájuk tartozó hatalmas birtokokkal, aztán Ecsedet Nagy- és Felsőbányával, valamint a regéci uradalmat.

---

[77] A linzi béke okirattára. Szerk. Szilágyi S. Bp. 1885. 196—198.

Hatalmas engedményekkel vette rá III. Ferdinánd az erdélyi fejedelmet mozgalma beszüntetésére. És kiderült, hogy a maga szempontjából igaza volt. Rákóczi egy hónappal a béke végleges megszövegezése előtt találkozott a svéd csapatokkal; kedvencét, Zsigmond fiát és hadai főparancsnokát, Kemény Jánost ki is küldte a morvaországi hadműveletek segítésére, de azonnal visszahívta őket, amint a III. Ferdinánddal kötött béke megszületett. A császári diplomáciának sikerült Rákóczit a nyugati Habsburg-ellenesek szövetségéről leválasztania.

A SZÖVETSÉGESEK KÖLCSÖNÖS KÖZÖNYE ÉS RÁKÓCZI UTOLSÓ TERVEI

A svéd hadvezér, Torstensson előtt, aki Brünn ostromát volt kénytelen feladni Rákóczi Zsigmondék távozása miatt, a fejedelem a Porta hazahívó parancsára hivatkozik, ez azonban csupán ürügy lehetett, hiszen hazarendelő parancs Konstantinápolyból már 1645 júniusában érkezett, akkor azonban Rákóczi utasította ottani követét, Serédi Istvánt, mondaná meg: az indulás előtt még változtathatott volna a szándékán, de most már, világ szégyenére, nem térhet haza. És megbízza, hogy ígérjen pénzt a fővezírnek, de a világért se fizessen ki semmit. Nem is fizetett. Igaz aztán, hogy amikor szeptemberben Serédi jelentette a fővezírnek, hogy ura a „hatalmas császár parancsolatja szerint megtért" és békét kötött, az a hírt „felette kedvetlenül hallá". Serédi magyarázgatja: „mit tudott ő nagysága... cselekedni egyebet, hanem hogy megbékéljék a némettel, úgy jöjjön őnagysága alá". A beszélgetés végén mégis kijelentette volna Mehmed: „Miért békélt meg az urad, az budai vezért is az fejedelem kedvéért változtattuk meg."[78] A jelenetet a követ írja le Rákóczinak. És elbeszélésében nyoma sincs annak, mintha Mehmed pasa fővezír valóban ragaszkodott volna Rákóczi visszatéréséhez.

A nyugatiak azonban minderről nem tudhattak semmit. Kénytelenek tudomásul venni a fejedelem állítását, hiszen rendkívül hihetően hangzik. Aztán meg különösebb szükségük sincsen már rá, mert 1645 augusztusától határozottan a császárellenesek sikerei jegyében alakulnak a hadiesemények. Torstensson kénytelen ugyan Morvaországból Csehországba vonulni, augusztus 3-án azonban egy hesseniekkel egyesült francia sereg arat nagy győzelmet Allersheimnél a bajorok felett; augusztus 25-én megkötik Dánia és Svédország békéjét Brömsebróban, aminek következtében a svéd csapatok teljes erővel megint a birodalmi hadszíntéren tevékenykedhetnek; Königsmark, Krisztina királynő hadvezére el is foglalja Szászország nagy részét, és szeptember elején semlegességre kényszeríti a szász választófejedelmet. Ezzel gyakorlatilag a Habsburg-ellenesek alá került az egész Német Birodalom: északi térségeit a svédek, a délieket a franciák tartják ellenőrzésük alatt. Az őszi, téli hónapok fegyvernyugvása idején már az örökös tartományok ellen készülnek döntő támadásra.

---

[78] I. Rákóczi György és a Porta. Szerk. BEKE A., BARABÁS S. Bp. 1888. 778—779.

1646—47 hadieseményei azonban megint a császáriaknak kedveznek. Így mire Wrangel tábornok, Torstensson utóda 1648 nyarán Prága ostromához jut, rögtön le is kell állnia. A vesztfáliai Münsterben, illetve Osnabrückben az évek óta tanácskozó biztosok megkötötték a békét.

A helyzet rendkívül jellemző. Pontosan kifejezi azt a teljes közönyt, amivel a nyugati szövetségesek az osztrák Habsburgok cseh királyságát nézték. Egyben megmutatja azt is, milyen reménytelen vállalkozás volt a harmincéves háború szövetségi rendszerében Magyarország sorsán változtatni. Mert a csehországi felkelésből nőtt ki az egész nagy háború. A holland köztársaság és a protestantizmus jegyében fellépő német birodalmi politika minden diplomáciai furfangjával azon volt, hogy a prágai eseményeket nagy európai konfliktussá változtassák, reális segítséget azonban nem adtak. A cseh felkelés a harminc éven át húzódó háborúnak még császári fölénnyel zajló szakaszában elbukott, de a Csehországról is rendelkező részleges békét már 1635-ben, a svéd és francia hadba lépés okozta fordulat után kötötték. Akkor mégis kimondták, hogy a csehországi ügyek rendezését a császár belátására bízzák, és álláspontjukon a Habsburg-házzal szemben szövetségesek azóta sem változtattak. Most, 1648 nyarán, amikor III. Ferdinánd biztosai a vesztes fél képviseletében írják alá a vesztfáliai békét, a Csehországra vonatkozó korábbi döntés érvényben marad. A császár hatalma a birodalomban fikcióvá vált; óriási területi engedményeket kell tennie; kárpótlást fizet fél Európának — cseh királyságával azonban nem törődik senki. Egyetlen szót sem írnak le róla a vesztfáliai béke terjedelmes szövegében.

Csehország sorsa jól példázza: a Magyarország körüli térség problémái csak addig foglalkoztatják Európa hatalmasságait, amíg az itt zajló küzdelmek az ő ellentéteikben jelentenek támogatást. Bethlen, majd Rákóczi György célkitűzései éppen úgy nem érintik őket, mint a csehek nemzeti törekvései. Ezt a területet a Habsburgok hatalmi övezetének tekintik, és nem kívánnak viszonyain változtatni. Felfogásuk egyébként természetes, hiszen a nemzetközi politikában nincsenek önzetlen áldozatok, és az erdélyi fejedelmeknél többé-kevésbé ugyanez tapasztalható: ők is csupán addig mennek a nyugatiak támogatásában, amíg a saját céljaik engedik. Bethlen otthagyta őket Bécs alatt, I. Rákóczi György Brünn alól rendeli vissza csapatait. A magyarországi megállapodás létrejötte után Rákóczit már csak az foglalkoztatja, hogy országa bekerüljön az újkori Európa anyakönyvébe, a vesztfáliai béke aláírói mellett felsorolt hatalmak közé. Ezt, diplomatáinak nem csekély erőfeszítéseivel, el is éri az 1645-ben kötött különbéke ellenére. A magyarországi helyzetről azonban szó sem esik. Azt mindenki a császár saját ügyének tekinti.

Amikor azonban az egyetemes béke létrejöttének hírei bejárják Európát, I. Rákóczi György már új nemzetközi politikai tervekkel került kapcsolatba: az osztrorogi herceg, Janusz Radziwiłł érkezett hozzá, hogy törökellenes szándékokról tárgyaljon vele. A IV. Ulászló király megbízásából tervezett vállalkozás aztán a nemzetközi politika süllyesztőjébe került, nem egy hasonló elképzelés sorsára jutott. Ekkortájt ugyanis, az arany béke eljövetelének mámorában, mindenütt az egyetemes keresztény összefogásról ábrándoztak a „pogány" török ellen, de tettekre nem került sor sehol. I. Rákóczi Györgyhöz mégsem hiába utazott a herceg, mert tárgyalásaikból egy új, a Habsburgokkal keletről szembeforduló koalíció körvonalai kezdenek bontakozni. Ezen belül a fiatal Rákóczi Zsigmond lengyel királyságának tervét dolgozzák ki.

Janusz herceg kiválóan alkalmas a Lengyelország körüli térség politikai erőinek összefogására. Könnyed eleganciával és nagyon művelten mozog az otthoni politikában, családja előkelősége és megnyerő személyisége a társadalom legkiváltságosabb elitjébe emeli. Litván származása emlékét azonban a király bizalmasai között is megőrzi, és politikai különállását hangsúlyozandó, nem tagja a lengyel államegyháznak sem. Disszidensnek nevezik magukat a hozzá hasonlóan távolságtartó protestánsok, akiknek elismert vezére Lengyelországban. Igen tudatosan építi külpolitikai kapcsolatait is: fia 1645 februárjában elvette Vasile moldvai vajda lányát, Máriát.

Ehhez a körhöz kellene most az új tervek szerint Rákóczi Zsigmondnak csatlakoznia. Neki a vajda másik lányát szánják, a Konstantinápolyban nevelkedett Irént, hogy mint a hatalmas Radziwiłł rokona, a moldvai bojárok támogatásával lehessen lengyel trónkövetelő. Erdély segítségét, akár apja révén, akár — az ő halálával — a bátyjától, természetesen bírja. Ugyanakkor élnek Erdélynek a nyugati Habsburg-ellenes szövetséggel kiépített kapcsolatai is. Rákóczi Zsigmondot tehát kelet és nyugat összefogása emelheti a lengyel nagyhatalom királyságába.

E tervek aktualitását IV. Ulászló király betegsége, majd 1648 tavaszán bekövetkezett halála adja, és nagy lökést kaptak a lengyelországi kozákok szinte azzal egyidőben kitört felkelésétől. Váratlan, egyelőre ismeretlen mértékű erő szabadult el az ukrajnai kozákok mozgalmával Lengyelország társadalmában és Kelet-Európa politikájában.

És I. Rákóczi György ebben a helyzetben teszi élete első kezdeményező diplomáciai lépését. Akkor, amikor még Európa nem nagyon tud mit kezdeni a hadra kelt kozáksággal, ő levelet intéz a hetmanjukhoz, Bogdan Hmelnyickijhez. Zsigmond lengyel királyságához kéri a támogatását. A válasz 1648 őszén érkezik. Báthori István emlékéért ígéri a segítséget. A rossz latinsággal fogalmazott szöveg szinte költőivé válik, ahol a néhai királyról ejt szót: „Sok tőle kapott kiváltságot és szabadságot máig is megőriztünk, és jóindulatával, mint fiait szárnyával, betakart."[79]

A fejedelem azonban már nem olvashatta el a szép levelet, mert 1648. október 11-én meghalt. Fiaira, Györgyre és Zsigmondra hagyta tervei megvalósítását.

5. NAGY REMÉNYEK MEGHIÚSULÁSA

KAPCSOLAT A ROMÁN FEJEDELEMSÉGEKKEL

II. Rákóczi György igen nehéz nemzetközi viszonyok között veszi át az ország ügyeinek intézését, mert a kozákok felkelése nyomán támadt nyugtalanság Európa keleti részén végigsöpör. Történeti szerepe hasonló a csehországi felkeléséhez. Ahogyan az az új Európa kialakulása nyomán támadt ellentétek, illetve egymásrautaltságok katalizátora lett nyugaton, úgy tisztázza az 1648-ban kitört kozákfelkelés az országok viszonyait keleten: a lengyel állam hanyatlásával szemben teret nyit a nagyhatalmak sorába emelkedő orosz cárságnak; nyilvánvalóvá teszi viszont a Török Birodalom kényszerű visszavonulását; lehetőséget ad, hogy Erdély és a két román vajdaság érdekei találkozhassanak; végül I. Lipót lengyelországi beavatkozásával megteremti Kelet- és Nyugat-Európa politikai kapcsolatát. Ezek az önmagukban is bonyolultan egymásra ható alakulások aztán szinte végtelen távlatot kapnak. Azáltal ugyanis, hogy mind a Keleti-tengertől a Feketetengerig nyúló óriási Lengyelország körül zajlanak, az Ukrajnában kirobbant események az új Európa hatalmi összecsapásainak egy másik térségével, a Baltikummal is kapcsolatba kerülnek.

Bogdan Hmelnyickij hetman, a kozákfelkelés vezére ragyogó politikai tájékozottsággal szövi mozgalma nemzetközi kapcsolatainak hálóját: éppen úgy vezetnek szálai Alekszej moszkvai cárhoz, ahogyan a krími tatárság kánjaihoz, a svéd államtanácshoz, Basarab és Lupu vajdákhoz vagy a Rákóczi-család tagjaihoz.

Erdély azonban mégsem közvetlen kozák kapcsolatai révén kerül először a mozgalom hatáskörébe, mert az eredeti közös cél, Rákóczi Zsigmond lengyelországi királysága 1648-ban nem valósult meg. Az ottani Rákóczipártot ugyanis a fejedelem váratlan halálhíre tökéletesen megbénította. Zsigmond neve szóba sem jött az őszi királyválasztáson. János Kázmér lett az uralkodó, IV. Ulászló fivére, aki határozatlan lénye és erélytelensége miatt lett a lengyel urak kívánatos királyjelöltjévé. Ezzel ugyan a lengyel trón körüli bonyodalmak nem szűnnek meg, de Rákócziék egyelőre kikapcsolódnak.

---

[79] Erdély és az észak-keleti háború. I. Szerk. SZILÁGYI S. Bp. 1890. 6.

A lengyelországi törekvéseknél közvetlenebb és fontosabb lehetőség adódik Erdély számára: a két román vajdasággal való viszony újrarendezése. Ezek ugyanis a kozákfelkelés súlyát és jelentőségét nem tudták felmérni, politikájuk azzal ellentétes volt. Basarab is, Lupu is féltheti az országát.

Az események előbb Moldvával szemben indulnak meg: Hmelnyickij 1650 őszén tör Lupu országára. A diplomáciában hangoztatott ürügy szerint azért támad, mert a vajda megtagadta a fiától, Timustól Irén lánya kezét. A valóságban a kozákság szempontjából stratégiai fontosságú vajdaság esetleg ellenséges törekvéseit közömbösítendő kezd akcióba. A kozákok moldvai megjelenése azonban nem egyszerűen kényszerű diplomáciai kapcsolatot hoz létre a felkelés és Lupu vajda között, hanem belső következményei is vannak. Nyomában népi mozgalom támad Moldvában és a Szeret vidékén. Ennek eredményét pedig egy helyi méltóság, II. Rákóczi György régi ismerőse, István (Ştefan „Gergicze boer") használja fel arra, hogy a vajdaság élére kerülhessen. Bentről a népi felkelésre támaszkodva, kintről az erdélyi fejedelemtől és a havasalföldi vajdától jött segítséggel győzi le Luput. Valami módon Sziavus pasa, a szilisztriai helytartó is benne van Gheorghe Ştefan mellett az akcióban. Vasile elmenekül; Timus Hmelnyickij, aki mégiscsak a családjába került, és most a kozákok segélyhadát hozta, állítólag részegen kapott halálos sebet. A segítség fejében 100 ezer arany és 25 ezer tallér jut Lupu kincseiből Rákócziéknak.

II. Rákóczi György a kereskedelem területén jutott kapcsolatba Ştefan vajdával: az ő közvetítése mellett adott el ökröket még az 1640-es évek során Moldvában. Hatalomra kerülése mégsem elsősorban közös gazdasági érdekeik miatt jelent nyereséget a fejedelemnek, hanem mert mire politikai együttműködésük létrejön, a legsúlyosabb társadalmi problémák kapcsolják össze Erdélyt a két vajdasággal. Ezek éppen úgy a három ország egyenlőtlen fejlettségéből táplálkoznak, mint a gazdasági együttműködésük. Míg azonban a kereskedelmi forgalom tendenciája — tehát az a tény, hogy Erdély fejlettebb árutermelése és az iparosodásban előbbre járó városai mintegy kiszolgálják a vajdasági piacokat — a fejedelemség szempontjából kifejezetten előnyös, addig a társadalmi szerkezet alakulásának különbözőségei Erdélyben inkább hátrányos következményekkel járnak. Társadalmi téren ugyanis az egyenlőtlen fejlettség oda vezet, hogy a jobbágyrendszer erdélyi megszilárdítása alól menekülők számára mindig menedéket nyújtanak a vajdaságok lazább viszonyai. Ott ugyan az állami adót behajtó központi szervek jól kiépítettek, minthogy azonban a földesúri szolgáltatásoknak még csak általános normái sem alakultak ki, az ötletszerűen szedett járadékok állandóan fluktuálóvá teszik a parasztság életmódját. Osztályharcuk legkézenfekvőbb eszköze a falvak egyszerű feloszlása. Az életnek ez a formája persze éppen úgy teher, mint a földesúri követelmények rendszerébe való beilleszkedés. Távolról azonban vonzó lehet azok számára, akik végét sem látják a rendszeres kötelezettségeknek. A Moldvába, illetve Havasalföldre szökés az erdélyi parasztság mindegyre megújuló csoportjait biztatja sorsuk megoldásának reményével.

Ilyen összefüggésben nyilvánvaló, hogy Erdély uralkodó osztályainak égetően fontos érdekük a szomszédos társadalmi szervezet megszilárdítása. Itt azonban bűvös kör jön létre: amennyire hálásak lennének, ha Moldvában és a Havasalföldön a sajátjukat akár meghaladóan fejlett viszonyok uralkodnának, annyira szenvednek a valóságban létezők fejlődésének következményeitől. Mert ahogyan erdélyiek menekülnek a vajdaságokba, úgy szöknek — különösen kiélezett helyzetekben — moldvai vagy havasalföldi parasztok a fejedelmek országába. Már 1619 májusában gyakorlatilag parasztfelkelést támasztottak Erdélyben a moldvaiak. Bethlen Gábor írta róluk, hogy „zászlót emelvén, udvarházakat, egyházi rendeknek is hasonlóképpen házokat felvervén, tiszttartókat meg is öltenek volna".[80] Azután itt is vannak álvajdák, ahogyan az oroszoknál valamivel később a cárok nevével operáló parasztvezérek. Az Erdélyben is működők közül egy „orra metszett", tehát felkelés miatt már megbüntetett Illyés nevű vezérnek lesz a legnagyobb híre, aki 1643-ban toboroz csapatokat Lupu vajda ellen.

Erdély fejedelmeit és a vajdákat e népi mozgalmak szorosan egymásra utalják, lényegesen jobban, mint a kereskedelmi kapcsolatok. Erdély és Havasalföld érintkezésében ez az összefüggés különös élességgel mutatkozik: a kozákfelkelés hatására kibontakozó társadalmi mozgalom elfojtásához Havasalföldön éppen akkor lesz szükség erdélyi segítségre, amikor a fejedelemség és déli szomszédja gazdasági egymásrautaltsága lazulni kezdett. Még az öreg Basarab vajda alatt kezdődött, aki iparpártoló gazdaságpolitikájával elindította országát az önellátó gazdálkodás megszervezésének útjára. Zsoldoscsapatai 1654-ben bekövetkezett lázadásán azonban nem tud úrrá lenni; meghal, még mielőtt követeléseiket kielégíthetné. Utóda, Constantin Şerban e katonamozgalomra támaszkodva helyezkedik be a vajdaságba. Ahogy a hatalmat megragadta, a katonák ellen fordul. Ekkor azonban már nincsen megállás: a zsoldosok felkeléséből 1655-ben az egész Havasalföld társadalmát átfogó nagy népi felkelés bontakozik ki.

II. Rákóczi György előbb csak hadait küldi Boros János parancsnoksága alatt, amikor azonban híre jár, hogy a felkelésben választott ellenvajda, egy Heriza nevű főméltóság alatt a havasalföldiek az Erdélyi Fejedelemséget is meg akarják szerezni, 1655 kora nyarán személyesen is megindul. Maga mellé rendeli Ştefan vajdát Moldvából, és amikor a szövetséges megérkezik, sikerül is — több nélküle folytatott eredménytelen kísérlet után — Heriza felkelő csapatait szétvernie, őt magát pedig fogságba ejteni. Boros július közepén sürgősen Erdélybe meneszti a foglyot, mert attól tart, hogy hívei kiszabadítják. Ekkor azonban a havasalföldi mozgalom már lezárult. Hmelnyickij joggal írja a hónap végén Constantinnak: „Nagyságod országában való tolvajoknak feltámadásokat értettük, melyen igen szánakoztunk; de már Isten Nagyságod hatalma alá vettetvén őket, szűbűl örülünk rajta..."[81] A győzelmet azonban nem túlvilági erő adta, hanem II. Rákóczi György kényszerítette ki, akinek hadai minden eshetőségre, nyomorúságos körülmények között is ott maradnak.

---

[80] Documente privitoare la istoria românilor. 879.

A KIRÁLYSÁGBELI POLITIKUSOK REMÉNYEI

Az erdélyi fejedelem a két vajdasági akcióval hallatlan tekintélyhez jutott. Gyulafehérvári udvara a kelet-európai diplomácia fontos közvetítő helyévé vált: lengyel, török, tatár, kozák követek fordulnak meg nála a románok mellett. Mindenki izgatottan lesi, hogyan fog a lengyelországi háborúba közvetlenül beavatkozni. Diplomáciai mozdulatai azonban rejtélyesek. 1655 tavaszán követet küld Svédországba, Angliába és Hollandiába, hogy a közöttük alakuló politikai kapcsolatokról tájékozódjon. Ez pedig a nemzetközi érintkezés legprimitívebb szabályai szerint is a bekapcsolódási szándék jelzése. A svéd kancellárral folytatott beszélgetésben a követ még azt is kijelenti — tréfásan —, hogy jól felfegyverzett fejedelmének csak az ellenség hiányzik. Amikor azonban a fiatal Oxenstierna megkérdi, mit tenne az ura egy esetleges svéd—lengyel háborúban, csak kitérő választ kap. A svédek 1655. nyári lengyelországi partraszállása után viszont II. Rákóczi György közvetít IV. Mehmed szultán és X. Károly között. Ugyanakkor a szerencsétlen János Kázmér lengyel királlyal arról tárgyaltat, milyen feltételek mellett fogadná örökbe a kisfiát, Rákóczi Ferkót; a minden oldalról megtámadott lengyel trónt így akarja családjának biztosítani. János Kázmér tehát még reménybeli szövetségesnek tekintheti őt, amikor — már 1656-ban — a lengyelországi háborúból egyre-másra jönnek Rákóczihoz a svéd megbízottak, akiktől hadba lépése árát, a közös győzelem esetére saját lengyel királysága ígéretét akarja megszerezni.

A királyi Magyarországot a lengyelek körül gyűrűző események közvetlenül nem érintik. II. Rákóczi György készülődését mégsem figyelik sehol nagyobb odaadással, mint éppen a magyar politikusok között. A legtekintélyesebb főurak csoportja az erdélyi fejedelemtől várja, hogy az ország sorsán változtasson. Ők azok, akik nemrégen még legalábbis közönnyel, de inkább ellenségesen fogadták I. Rákóczi György királyságbeli támadását. Akkor — vezetőjük, Esterházy Miklós irányítása alatt — elutasították az Erdélyből érkező megoldást. A harmincéves háború folyamán kialakult politikai koncepciójuk szerint a nagy nyugati erőforrások felett is rendelkező Habsburg-háztól várták az ország dolgainak jobb rendbe hozását, elsősorban a török hódoltság felszámolását. Csak a birodalmi békének kell bekövetkeznie, állították, hogy az uralkodó figyelme a magyarországi ügyekre fordulhasson.

---

[81] Erdély és az észak-keleti háború I. 433.

A vesztfáliai béke utáni helyzet aztán súlyos csalódást hozott. A várt nagy támadás a török ellen elmaradt; III. Ferdinánd nem váltotta be az uralkodásához Magyarországon fűzött reményeket. A birodalmi fejedelemségekből kivont hadakat — hosszú béke jeleként — feloszlatták. A csalódás kihúzta az Esterházy Miklóshoz fűződő politikai elképzelések alól a talajt. Éppen akkor történt ez, amikor I. Rákóczi György fiatalabb fia, Zsigmond a királyi Magyarországba tette állandó lakását. Az ő Sárospatakra költözésének a Habsburg- és a Rákóczi-ház békéjét kellett volna kifejeznie, érkezésével azonban inkább szította az ország robbanásra kész politikai hangulatát.

Rákóczi Zsigmond ragyogó politikus volt, aki apja magyarországi hadjáratának tanulságait kamatoztatva lépett a királyságbeli politikai közéletbe. Felismerte, hogy Habsburg-ellenesség és protestantizmus fél évszázadon át érvényes összefüggése megszakadt; ha a magyarországiakat az „osztrák iga" lerázására akarja megszervezni, félre kell tennie a vallás ügyét, mert „sokan mindjárt segítségül lennének, látván mostani állapotjokat, csak szintén az religio nevezeti ne forgana fenn".[82]

E merész következtetés jegyében alakította politikáját. Magyarországi szereplésének első gesztusa az volt, hogy 1649-ben utasította családja országgyűlésének követeit az egyik katolikus nádorjelölt, Pálffy Pál támogatására. Ez a megbízás rendkívül meglepő volt, de messzemenően hasznos, mert megteremtette Rákóczi Zsigmond és a vezető magyar politikai csoportosulás kapcsolatát. Pálffy Pál ugyanis már Esterházy Miklós 1645-ben bekövetkezett halála óta a nádor körül működő párt elismert vezetője volt. A csoport hagyományos Habsburg-hűségének feladását azonban ez még nem jelentette. Zsigmondhoz csak a nagy csalódás után csatlakoztak. Egy hirtelen kirobbant belpolitikai válság izgalmai között küldte Pálffy Pál 1651 őszén Rákóczi Zsigmondnak az üzenetet: kész az uralkodó ellen kovácsolt terveit fegyveresen is támogatni. Ezzel a sok változást hozó 17. században bekövetkezett a magyarországi politika egyik legfontosabb fordulata. Kifutásuk azonban már nem lett a Zsigmond körüli eseményeknek, mert e rokonszenves és fiatalsága mellett is érett politikus 1652 februárjában meghalt, mielőtt elképzelései megvalósulhattak volna.

Természetes volt ezután, hogy Zrínyi Miklós, aki Pálffytól a párt vezetését átvette, II. Rákóczi Györgyre terelje a magyarországi politikai közvélemény figyelmét. Az ország e legelőkelőbb főura igen széles társadalmi rétegekhez juttatta el az Erdélyi Fejedelemségtől várható segítség gondolatát. „Az Isten engedje, hogy erdélyi fejedelem által virradjon meg szegény magyarra.”[83] Mire II. Rákóczi György a két román vajdaságbeli győzelmes akció után a lengyelországi beavatkozásra készülődött, a királyságban a politikai életet felelősséggel irányító főuraktól a rájuk tekintő köznemességen át a mezővárosok és talán a falvak parasztságáig mindenki az ő fellépésében reménykedett.

---

[82] TT 1891. 218—219.

Maga Zrínyi Miklós a nagy Mátyás királyról szóló elmélkedésében írja le elképzeléseit a nemzeti királyság mibenlétéről. Ő már arra agitál, hogy az ország egységéért a terheket is fogadják el. A Bethlen Gáborral szembeni kicsinyes rendi követelések özöne helyett az áldozatok szükségszerűségének felismertetésével készíti elő II. Rákóczi György magyarországi királyságát. Történeti és bibliai párhuzamokkal utal régi nagy királyok keménykezű uralmára. Ezek ellen sokan lázadoztak, de értelmetlenül. „Nézd meg Saul király mit cselekedett, mikor nem akarnak vala neki engedelmesek lenni” — írja. Majd levonja a tanulságot: a gonoszok „megzabolázására jó volt a félelem, akivel bár máskor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat, mert szabadságnak sérülését a király jó volta helyére hozná”.[84]

A lengyelországi hadjárat idején pedig már II. Rákóczi György magyar királyságának gyakorlati körülményeiről levelez Zrínyi a fejedelemmel. Úgy lett volna, mint Bethlen Gábor megválasztásakor: a Magyar Királyság a Török Birodalommal szemben Erdély hűbéres státusába kerül. További fejleményekre még csak célozni sem lehet ebben a zűrzavarral teljes 1657-es esztendőben.

A LENGYELORSZÁGI HADJÁRAT ÉS ERDÉLY ROMLÁSÁNAK KEZDETE

A fejedelem a legbiztosabb kilátásokkal indult hadba 1657 januárjában, végül is a svéd király szövetségeseként. Az előző esztendő során folytatott tárgyalásokban tisztázta X. Károly képviselőivel, hogy a közösen meghódított Lengyelország királya lesz, és Varsó vonaláig kap lengyel területeket.

Erdélyben komoly ellenzéke van a vállalkozásnak: az öreg és a fiatal fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna és Báthori Zsófia. De nem támogatják egyértelműen a vezető politikusok sem, elsősorban az idősebb tanácsurak vannak határozottan ellene. A fiatalabbak viszont, akiket már II. Rákóczi György nevezett ki, és a környezetéhez tartozó értelmiségiek lelkesen helyeslik a készülődést. Comeniusnak, a nagy csehországi száműzöttnek a véleményét hangoztatják, aki már 1655 nyarán megírta a fejedelem egyik belső főember szolgájának, Klobusiczky Andrásnak: szerinte „semmi nem bizonyosabb annál, mint hogy Lengyelország elpusztul és vele a pápaság is”.[85]

---

[83] ZMÖM II. 234. levél.

[84] ZMÖM I. 149.

Valóban úgy tűnhetett, hogy biztosra mennek. Lengyelország minden emberi számítás szerint a kegyelemdöfést várja, amikor II. Rákóczi György — 1657 januárjában — ellene indul. Ukrajna elvesztését még jóformán tudomásul sem vehette; alig kötötték meg Moszkvával a békét; X. Károly csapatai már javában az országban pusztítanak; Alekszej cár beavatkozása újra megindult. Az ország területének jó kétharmadán lángolnak a kozák- és parasztfelkelések; 1656 júliusában már Varsó is elesett, anélkül, hogy az egyetlen szövetséges, Habsburg I. Lipót hadba lépett volna, amikor Rákóczi a Portáról hozatott drága köntösökben, különleges lószerszámokkal és csodálatra méltó fegyverekkel a havas hegyeken át útnak ered. Erdély 13 ezer katonája van vele, Lengyelországban fog csatlakozni 20 ezer kozák és a vajdaságokból 6 ezer ember.

Szövetségeseivel közös győzelmének reményei indokoltak. Céljai a 17. századi ember szemével nézve természetesek. Erdély kereskedelmi útvonalait követve indult, mert a török hódoltság kialakulása óta a fejedelemség nyugatra vezető kapuja Lengyelország. Áruit részben ide szállítja, innen hozza be, de feltétlenül lengyel területeken kell átmenniük az erdélyieknek, ha Európa nagy ipari területeire indulnak. És a 17. század államirányításában ilyen esetben kézenfekvő dolog meghódítani a szomszédokat. Még ennél a kortársak szemében többé-kevésbé magától értetődő gazdasági szempontnál is fontosabbnak tűnhet az a tény, hogy II. Rákóczi György hatalmának gyarapítására távolabbi cél elérése érdekében tör. A Magyarországon folytatandó Habsburg-ellenes hadjáratra készülve indítja lengyelországi háborúját.

A fejedelem ugyanis, vállalkozása helyeslőivel együtt, úgy ítéli meg a helyzetet, hogy a svéd király lengyelországi támadása csak az első lépés; ezt nemzetközi összefogással szervezett Habsburg-ellenes háború fogja követni. A jövő érdekében csatlakozik ahhoz a nagyhatalomhoz — Svédországhoz —, amely várhatóan az új hadakozás legmozgékonyabb és legeredményesebb résztvevője lesz. Ahogyan a harmincéves háborúban az volt.

A lengyelországi vállalkozás aztán minden várakozással szemben alakul. A kezdetben oly nagy sikerrel kecsegtető háború lendülete 1657 nyarán hirtelen megtorpan. II. Rákóczi György már bevette Krakkót, április 18. óta az erdélyiek a svéd csapatokkal együtt végzik hadmozdulataikat; május 23-án beveszik Przemyślt; a fejedelem — hadai élén — június 9-én bevonul Varsóba, amikor a svédek pánikszerűen eltávoznak. Megint csak baltikumi érdekek szólnak közbe: III. Frigyes dán király a svéd csapatok távoli lekötöttségét kihasználva az új Habsburg uralkodóval, I. Lipóttal egyetértésben támadást

---

[85] Erdély és az észak-keleti háború I. 393.

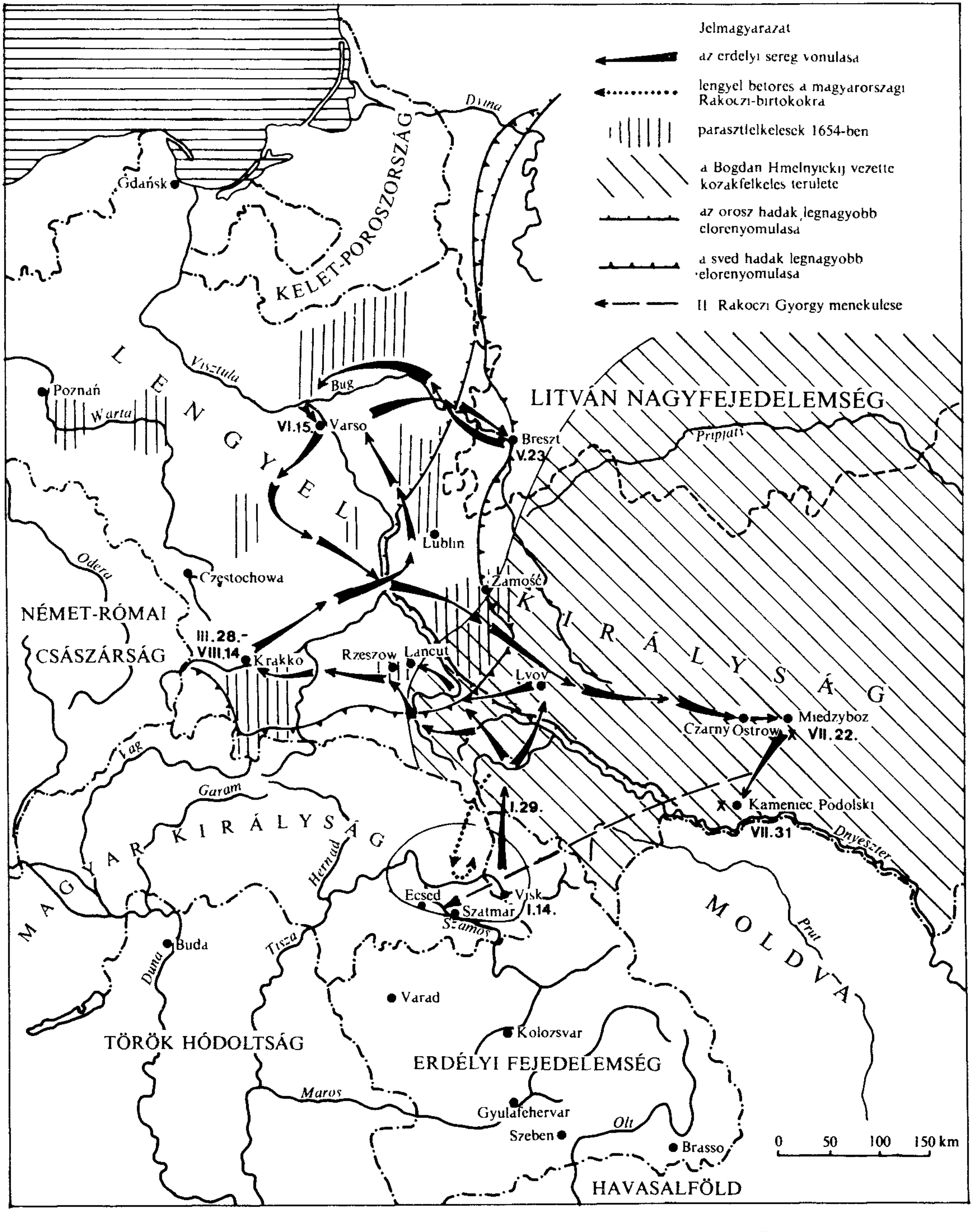
Jelmagyarazat
az erdelyi sereg vonulasa
lengyel betores a magyarorszagi Rakoczi-birtokokra
parasztlelkelesek 1654-ben
a Bogdan Hmelnyickij vezette kozakfelkeles terulete
az orosz hadak legnagyobb elorenyomulasa
a sved hadak legnagyobb elorenyomulasa
II Rakoczi Gyorgy menekulese
KELET-POROSZORSZÁG
LENGYEL KIRÁLYSÁG
LITVÁN NAGYFEJEDELEMSÉG
NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG
MAGYAR KIRÁLYSÁG
TÖRÖK HÓDOLTSÁG
ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG
MOLDVA
HAVASALFÖLD
Gdańsk
Poznań
Varso
Breszt
Lublin
Częstochowa
Zamość
Krakko
Rzeszow
Lancut
Lvov
Czarny Ostrow
Miedzyboz
Kameniec Podolski
Ecsed
Szatmar
Visk
Buda
Varad
Kolozsvar
Gyulafehervar
Szeben
Brasso
Duna
Visztula
Bug
Warta
Pripjaty
Odera
Lag
Garam
Hernad
Tisza
Szamos
Maros
Olt
Prut
Dnyeszter
VI.15.
V.23
III.28.-VIII.14
I.29.
I.14.
VII.22.
VII.31
0 50 100 150 km

41. térkép. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657

indított Svédország ellen. Pontosan egy hónappal később, július 21-én a kozákok is elállnak a háborútól: a Porta diplomáciája rájuk uszította a krími tatárokat. Ekkorra már királyi magyar és cseh csapatok is vannak Lengyelországban: az északi diverzió után I. Lipót közvetlenül avatkozik be János Kázmér király oldalán.

II. Rákóczi Györgyre mégsem szövetségesei eltávozása vagy az új seregek megjelenése a legnagyobb csapás. Katonái sokkal inkább szenvednek a lengyelek egyre hatékonyabbá váló nemzeti ellenállásától. Nádasokba, hegyek közé menekült bujdosókból támasztja fel az ellenség iránti gyűlölet és a hozzáértő szervezés a lengyel nép önvédelmi harcát. Állandóan zavarják a reguláris csapatok működését, a legreménytelenebbnek látszó helyzetben is harcot provokálnak; pokollá teszik az ország megszállóinak életét.

Így kerül sor arra, hogy miközben Krakkó még hadai kezén van, és reguláris formában vívott csatát nem veszített, a lengyelek és a tatárok szorításába esett fejedelem 1657. július 22-én békét kér a lengyel hadvezetéstől. A megalázó feltételeket az ellenfél diktálja. Ezek szerint a lengyel királyt és a köztársaságot Rákóczi megengeszteli; a svédekkel és a kozákokkal fennálló szövetségét megszünteti; Lengyelországnak a továbbiakban segítséget nyújt; végül foglyai szabadon bocsátására és 1 200 000 Ft összegű kártérítés fizetésére kötelezi magát. Minden szerzeményét visszaadja. Ígéretei teljesítéséig két túszt kénytelen hagyni: rokonát, Apafi Istvánt és Gyerőffy Györgyöt, az egyik parancsnokot.

A szigorú béke aláírása után az erdélyi hadsereg hazaindult. És ekkor derül ki, hogy jóllehet II. Rákóczi György János Zsigmond óta az első uralkodásra nevelt fejedelme Erdélynek, s hivatására tudatosan készülhetett, sem a felelősség súlyával nincs tisztában, sem hadászati képzettsége nem alapos. Úgy indítja vissza a sereget, hogy fogalma sincs a tatárok pontos tartózkodási helyéről. Mivel azonban a találkozást feltétlenül el akarja kerülni, csak keringenek, holott a katonák már halálos fáradtak, s mennének a hazavezető egyenes útra. Amikor pedig végül is megtudja, hogy merről közeledik a legfélelmetesebb ellenség, Rákóczi fejedelem elhagyja a hadsereget. Körülbelül háromszáz lovassal ő maga hazavágtat, a hadat viszont — a fele harcra már képtelen — sok főemberrel Kemény János parancsnoksága alatt egy másik útra tereltеti.

II. Rákóczi György augusztus első napjaiban baj nélkül meg is érkezik Ecsedre a családjához. A felesége és a fia várja. A többiek azonban ekkor már fogságban vannak. Megtörtént a tragédia, Erdély Mohács óta legnagyobb tragédiája: előbb kegyetlen hadisarcot vettek rajtuk — a vezérek a katonáktól szedték össze a pénzt —, majd a krími kán emberei fogságba vetették az egész erdélyi hadsereget. A 13 ezer főből a veszteségek és a betegségek miatt ekkor már csak 3-4 ezer ember harcképes. A tatárokkal szemben nem tudtak védekezni.

Az események ilyen alakulásán Rákóczi jelenléte nyilván nem változtatott volna; Kemény János, akit a tatárok rászedtek, nála lényegesen jobb hadvezető volt. Érthetetlen azonban, hogy a hír hallatán a fejedelem nem tesz semmit. Első rémületében ugyan megígéri: „ha mindenét el kellene költeni, és ha csak egy dolmányában kellene maradni is ... illyen állapottal rabságra esett híveit" kiváltja.[86] Utóbb azonban, mintha semmi része nem lett volna a dologban, nem fizet, a lengyelországi eseményeket pedig jelentékteleneknek tünteti fel. A nagy megrázkódtatás után szinte megbénult.

Ilyen körülmények között aztán az ellenkezőjére fordul az az egyébként jól működő gyakorlat, amely szerint az uralkodói hatalom kizárólag a fejedelem személyéhez kötődik. Minthogy jó harminc esztendeje nincsenek döntéshez szokott szervei a fejedelemségnek, senki nem képes az ország ügyeit a kezébe venni. Kiderül, hogy a politikusok éppen annyira nem tudják az országot önállóan irányítani, mint ahogyan a hadvezetés alkalmatlannak bizonyult a valódi ellenséggel szembeni harc szervezésére.

Jellegzetesen nagy ember után kiáltó szituációja ez az erdélyi történelemnek. Ha akad egy különleges képességű egyéniség, az ország megmentésével legnagyobb történeti alakjaink közé emelkedhetnék. Minthogy azonban ilyen nincsen, Rákóczi pedig, ahogy magához tér, elképesztően önzőnek és szűk látókörűnek bizonyul, a lengyelországi vereség és a hadsereg fogságba esése után következő események Erdély teljes pusztulásához vezetnek. A tragédiát az a véletlen tetőzi be, hogy a Török Birodalomban éppen ekkor kerül nagy formátumú egyéniség az ügyek élére, a vénségesen vén Köprülü Mehmed nagyvezír, egy albán származású, eredetileg írástudatlan katona, aki a társadalom legalsóbb rétegeiből küzdötte fel magát. Az állandó életveszedelemmel fenyegető török közéletben olyan szilárd pozíciót teremtett magának, hogy — jóllehet már vagy tíz esztendeje emlegetik lehetséges nagyvezírként — egyetlen riválisa sem merte megöletni. 1656. szeptember 15-én vette át a birodalmi pecsétet a gyermek szultán anyjának kezéből.

KÖPRÜLÜ MEHMED NAGYVEZÍR

Köprülü a Török Birodalom történetének egyik mélypontján lett nagyvezír. A szpáhik és a janicsárok ellentétei és állandó lázongásuk elviselhetetlenné fokozta a birodalom belső zavarait. Az ő erejükre építő politikusok pedig a következetességnek még a látszatát is megszüntették a portai irányításban. 1648 augusztusában rémregénybe illő körülmények között megölték Ibrahim szultánt, akire esztelen költekezése és észbontó fényűzése miatt tudták a janicsárok dühét irányítani: a valódi felelősök őt állították okul a kandiai háború eredménytelenségéért. Ezer darabra tépetik a nagyvezírt is, és egy jámbornak tűnő öreget vesznek elő, aki pompa helyett a dervisek egyszerűségével nyeri meg a katonákat. Tartani azonban ő sem tudja magát. Amikor pedig a folyamatos pénzrontással végletekig terhelt kereskedők és más városi elemek is felkelnek, újra kitör az őrület. 1651-ben Köszem valide az áldozat, az Ibrahim megölésével szultánná tett hétéves kisfiú nagyanyja. Megfojtják, holott ő még némi állandóságot képviselt: a háttérből már négy szultán alatt befolyásolta a Porta politikáját. Ez a gyilkosság azonban éppen úgy nem old meg semmit, mint a korábbiak. A birodalom hajója rátermett kormányos nélkül rohan tovább. Egészen a legszégyenletesebb vereségig, amikor is — 1656 júliusában — Velence a teljes flottáját elpusztítja, sőt, a középkor óta török beltengernek számító Égei-tengerben is szerez hódításokat: a három szigetet, Lemnoszt, Szamotrakét és Tenedoszt. Ennyi csapás a Török Birodalmat egyszerre még soha nem érte.

---

[86] Szalárdi 384.

Ekkor lép színre Köprülü Mehmed. 1656-ban már az esztendő ötödik kinevezett nagyvezíre. Talán még legodaadóbb hívei sem gondolják, hogy valóban megálljt tud parancsolni a pusztulásnak. Ő azonban méltóságba lépése feltételeként teljhatalmat kér. Megkapja. És megváltoztat mindent. Működésének története szinte az illusztrációja lehetne annak, hogy egy-egy ritkán születő nagy egyéniség milyen óriási hatást gyakorolhat a történelmi események menetére. A legteljesebb káoszban veszi át az ügyeket, de néhány hónap alatt rendet teremt. A hadsereg fegyelmét megszilárdítja, a katonaság lázadásait megfékezi. Hatalmas munkával rendbe hozza a birodalom pénzügyeit. Megfordítja az égei-tengeri háború menetét: visszaveszi Velencétől a szigeteket.

A lengyelországi háború súlyát is pontosan érzékeli. Hatalomra kerülése után szinte azonnal elhatározza a beavatkozást. Minthogy pedig Lengyelországban a Porta két hűbérese is tevékenykedik, Mehmed krími tatár kán és az erdélyi fejedelem, csapatok indítása helyett a függőség szálait kezdi el mozgatni.

Már 1657. január végén jön Erdélybe egy követ Konstantinápolyból, aki II. Rákóczi György visszatérésére hoz utasítást. Majd tavasszal a magyarországi török parancsnokok jelzik, hogy térjen vissza, mert a nagyvezír nem helyesli a vállalkozást. II. Rákóczi György azonban már hozzászokott ahhoz, hogy a portai hatalmasságok akaratától eltekintsen. Apja még a török politikusok viszályait kihasználva tevékenykedett, a Magyarország körül működők és a központi szervek ellentéteire épített, ő maga viszont eddig úgy járt el, mintha nem is hűbéres lenne. Fejedelemsége kezdete Ibrahim szultán meggyilkolásával majdnem egy időre esett, azóta csak bajokról hallott Konstantinápolyból. Portai követei egyre-másra fakadnak ki jelentéseikben. Harsányi Jakab szerint minden a feje tetejére állt. „. . .ezek veszett fejetlen lábbá lettenek, és nem tudom soha ily felzavarodott rendetlen állapotát Konstantinápolynak" — írja

1656 áprilisában.[87] Azután a nagy veszteségek híre jut el hozzá. Miért gondolná uralkodása kilenc évének éppen a tizenötödik nagyvezíréről, hogy változtatni fog a birodalom mindenki előtt nyilvánvalóan hanyatló állapotán?

A csoda azonban bekövetkezett, de Erdélyben senki nem veszi észre. Pedig már tudhatták, hogy Köprülü megtette azt, amit a tizenöt éves háborúban megszorult Szinán pasa nagyvezír óta nem tett senki, saját vagyonából fizette ki a hatalmas hadsereg zsoldját. Sőt, az égei-tengeri győzelmet is kivívta, mire 1657 októberének végén a tőle küldött követek a gyulafehérvári országgyűlésen megjelennek. Hozzák a szultán kézjegyét viselő levelet: II. Rákóczi György az ő akarata ellenére Lengyelországba vonult; ellenségeivel, a kozákokkal szövetkezett; két évvel ezelőtt elpusztította és adófizetőjévé tette Havasalföldet; országát, Erdélyt veszélybe sodorta; a tatár kánt kellett utánaküldeni, de elmenekült. Azonnal váltsák le, és válasszanak helyette új fejedelmet.

TÖRÖK HÁBORÚ ERDÉLYBEN

Az országgyűlés azonban nem tudja, mit csináljon. Az már nyilvánvaló, hogy II. Rákóczi György nem hajlandó a tatár fogságba kerültekért fizetni, a fejedelmi jövedelmeket sem fordítja e célra. Az országutak megteltek váltságdíjat kolduló asszonyokkal és gyermekekkel. Mindenki a fejedelmet okolja, de Rákóczi elhárítja magától a felelősséget. A fejedelmi tanácsnak a hadjáratot helyeslő döntéseire hivatkozik — ő, aki gyakorlatilag soha senkit nem hallgatott meg. Forr ellene a harag. Mégsem merik lemondásra felszólítani. Jobban félnek tőle, mint a Porta dühétől.

A Konstantinápolyból jött levélről folytatott vitában kiderül, mennyire igazuk volt Rákócziéknak, amikor a rengeteg birtokot a sajátjukhoz csatolták. Újra meg újra elhangzik az érv: nem érdemes a fejedelmet lemondatni, mert ő az országban a leggazdagabb birtokos, a kezében vannak. A Báthori Zsigmond-féle gyilkosságok emléke is felmerül. Nehogy úgy járjanak, mint az az öt nagyúr, aki 1594-ben a fejedelmi akaratnak próbált ellenszegülni. Végül mégis győz a józan ész, és elviszik a levelet Rákóczinak. Kommentár nélkül adják át, mert bíznak benne, hogy az ország megtartása érdekében önként mond le, eltávoztatandó Erdélyről a veszedelmet.

II. Rákóczi György azonban egészen érthetetlenül reagál. Ahelyett, hogy a jelen szorongattatásairól nyilatkoznék, a múltat magyarázgatja. A szultáni levél állításainak igazságát vitatja az országgyűlési delegáció előtt, mintha nekik bármilyen közük lenne a Porta szándékainak alakulásához. Amikor pedig könyörögnek neki, hogy lemondásával mentse meg az országot, mert a fejedelem elmehet, de nekik csak ez az egy hazájuk van, a helyzet kifejezetten abszurddá válik. Rákóczi kilenc pontban összefoglalja lemondása feltételeit.

---

[87] Erdély és az észak-keleti háború II. Bp. 1891. 219.

Ezek között az első az, hogy az összes fiskális birtokot, a sajátjaival együtt, megtartja. Az országgyűlés pedig — miközben az eseményeket kedvetlenül figyelő törökök mindjobban sürgetik a leváltást — tárgyalásokat kezd a feltételekről.

Ez a tarthatatlan állapot megmarad, míg Rákóczi él. Ő az uralkodói felelősség szikrája nélkül ragaszkodik a fejedelemséghez, Erdély politikusai pedig nem tudják, nem is merik végleg elkergetni. Inkább egyfajta ostoba tehetetlenséggel hívják ki maguk ellen ismételten a Porta megtorló akcióit.

Az országgyűlés határozottabb részének először sikerül ugyan többé-kevésbé önként lemondatnia, az utódot is megválasztják Rhédey Ferencnek, Bethlen Gábor unokaöccsének a személyében, de ahogy Rákóczi jelentkezik, már a következő országgyűlésen, 1658. január 14-én, visszaveszik. Nem tudhatni, enélkül mi történt volna. Így azonban rázúdult Erdélyre Köprülü nagyvezír dühös haragja. 1658. május legelején indul el, hogy — miután Moldvába és Havasalföldre már Rákóczi szövetségesei helyett új vajdákat tett — végleg elrendezze az Erdélyi Fejedelemség ügyét. Mielőtt beér, ultimátumot intéz az erdélyi rendekhez, megint csak Rákóczi letételére szólítva fel őket. A május utolsó hetében tanácskozó országgyűlés azonban dolgavégezetlenül feloszlik: nem hoznak döntést sem a fejedelem ellen, sem mellette. Álláspontjuk előbb igazolódni látszik, mert egy pillanatig mintha Rákóczi maga is képes lenne a helyzet rendezésére. Június végén megveri a nagyvezír előtt jövő Szejdi Ahmed budai pasát.

Győzelmét az egyszerű katonaságnak és a hozzá csatlakozott magyarországi hajdúknak köszönheti, akik boldogan állnak csatasorba a törökkel szemben. Lelkesedésük azonban nem elég egy világbirodalommal szemben. Miután Rákóczi az Erdélybe érkezett nagyvezírrel még a tárgyalást is visszautasítja, megindul a pusztulást hozó török-tatár áradat.

Nem lehet tudni, mire számít Rákóczi. A hadsereg elpusztult, illetve — aki még megmaradt — tatár fogságában van. A szabolcsi hajdúkon kívül csak a nehezen mozduló nemesi felkelésre számíthatna, ez azonban a fejedelemség hosszú békés viszonyai között már elszokott a katonáskodástól. Külső segítségre viszont, ha reálisan méri fel a helyzetet, nem gondolhat. Rhédey félreállítása után — 1658 márciusában — tett ugyan egy kísérletet a királyság támogatásának megnyerésére. I. Lipóthoz Frankfurtba küldött követe azonban a nyílt visszautasítást megkerülő kitérő választ kapott. Nem is lett volna egyébként logikus, hogy miközben a katonái még lengyel szövetségese megsegítésén tevékenykednek, Lipót Rákóczi mellé álljon, aki lengyelországi beavatkozását eredetileg kikényszerítette.

A bécsi udvar politikája egyébként a harmincéves háború lezárása óta kifejezetten minden háborús konfliktus elkerülésére irányult. Nyilvánvalóan irreális dolog azt várni Lipóttól, hogy most magyar királysága érdekeit minden más elé helyezze, hiszen a lengyelországi hadjárat mellett nem kisebb üggyel van elfoglalva, mint a császárság megszerzésével. A magyarországi politikusok sem tudnak elérni nála semmit. Pedig most már nemcsak azok néznek izgatottan a fejedelemségre, akik a lengyelországi vállalkozástól olyan sokat vártak. Nem, belső ellentéteiket félretéve, szinte egy emberként követelik a királyságot is fenyegető veszély megállítását. Erdély azonban majd csak a lengyel háború lezárása után kap a magyar királytól császári segítséget.

Most, 1658 őszén zavartalanul pusztítja a fejedelemséget Köprülü Mehmed. Előbb, 1658 augusztusának legvégén a fontos végvár, Jenő alá megy. Itt öt napon át néznek farkasszemet a magyarok a törökökkel, a nagyvezír a faltörő ágyúkat is felállítja, de egy puskalövés nem esik. Szeptember 2-án, anélkül, hogy Rákóczitól segítséget vagy akár csak üzenetet is kapott volna, Jenő a rettenetes túlerő puszta látványára megadja magát. Érthetetlen, miért állította haditörvényszék elé a fejedelem az elvonuló parancsnokokat. Hogyan védték volna meg a várat? Hármat közülük mégis lefejeznek.

Közben a tatárok a Bodza-szoros felől közelednek az új moldvai és a havasalföldi vajdák csapataival és a kozákokkal, gyakorlatilag akadálytalanul a hadsereg nélkül háborút viselő országban. Az útjukba eső falvakat, városokat felégetik, tömegével szedik a rabokat, a néhány otthon maradt székely semmit sem tehet ellenük. Szeptember elején érnek Gyulafehérvárhoz. A fejedelmi várost sem védi senki — II. Rákóczi György még a nagyvezír megjelenése előtt Váradra vonult. Gyulafehérvár tehát tehetetlenül kénytelen tűrni a tatárok módszeres pusztítását. Egyik épület a másik után lesz lángok martaléka. Utcáról utcára haladnak, míg a város szívében a főtemplomot, a fejedelmi palotát és a kollégiumot felégetik. Még egy elfalazott rejtekhelyet is megtalálnak; a könyvtár óriási szellemi kincseit máglyára vetik.

II. Rákóczi György most sincs a közelben, csak értesül a rettenetes pusztulásról. Ahogy a török-tatár csapatok Várad felé közelednek, úgy húzódik ő még távolabb, Debrecennek. Végül is a Berettyóig jutnak a miatta Erdélyre tört fosztogató katonák. Bent az országban Barcsai Ákos kísérel meg tenni valamit. Ő a fejedelmi család neveltje, jelenleg az erdélyi országgyűlés és a fejedelmi tanács elnöke, és II. Rákóczi György lengyelországi távollétében az egyik kormányzó volt. Az egyetlen ésszerű lépést teszi, elmegy a nagyvezír táborába. Tudomásul veszi, hogy a fejedelemség fejében 40 ezer arany évi adót kell fizetnie, valamint 500 ezer tallér hadisarcot, átadja Lugost, Karánsebest és elfogatja II. Rákóczi Györgyöt. Osztályos társai természetesen azonnal önzéssel, hatalomszerzéssel vádolják. Jobbat azonban senki nem tud. Barcsai pedig — miután uralkodását 1658. október 7-én egy országgyűlés is elfogadta — mégiscsak eléri Köprülü Mehmed nagyvezír és az egész török katonaság távozását.

HARC A NEM LÉTEZŐ HATALOMÉRT

Erdélyben végre beköszöntött a béke. Ahelyett azonban, hogy sürgős intézkedések történnének a felemelt adó előteremtésére, Rákóczi és Barcsai hívei huzakodnak. Minthogy pedig Rákóczi távol van, az övéi húzzák a rövidebbet; 1659. március 30-án lemondásra kényszerül. Augusztus végén tűnik fel újra.

És kitör a polgárháború. A hadsereg még tatár fogságban, az ország felégetve, elpusztítva, a nagyvezír várja a megígért hatalmas adót — Erdély politikai vezetői azonban mással vannak elfoglalva. Rákóczi űzi Barcsait, ez a régi fejedelmet, miután pedig 1659. szeptember végén Kemény János is hazaérkezik a krími fogságból, már hárman vannak. Ha nincs külső ellenség, egymást pusztítják.

Rákóczi október elején szinte mellékesen a havasalföldi Mihnea vajdával Moldvára támad. Aztán segítséget kér a királyságbeli főméltóságoktól. Barcsai erre behívja a budai vezírt, aki december végén hagyja el az országot. Azután beszorul Szebenbe, Rákóczi ott ostromolja, majd felhagy a gazdag város vívásával. Eközben a török adó előteremtésével nem törődik senki, pedig 1660 áprilisában már újra hadsereg indul Konstantinápolyból Erdély ellen.

Mielőtt azonban a török fősereg ideér, Rákóczi György a budai vezírtől vereséget szenved Szászfenesnél. Maga is sebet kap, és 1660. június 7-én Váradon meghal. Ekkor azonban már késő, Ali pasa szerdár nem fordul vissza. Június végén tisztes fogságba veti Barcsai Ákost. Az adót követeli, s erre végre intézkednek. A fejedelem kiüzen a török táborból, hogy teremtsék elő a pénzeket. Amikor azonban augusztus 25-én a bonchidai országgyűlés dönt a különleges ügyben, már megkezdődött az ország legfontosabb erődítményének, Váradnak az ostroma.

A védekezést a városi tanács a katonai parancsnoksággal együtt szervezi. Tudják ugyan, hogy a bajt más hozta rájuk, de mindannyian megesküsznek: életük árán is helytállnak. Az el nem menekült polgárság is a várba húzódik, majd befalazzák a kapukat, és mire a török sereg megérkezik, felégetik a várost. A török július 14-én helyezi el a táborokat a Körös partján és a város körüli szőlőkben, gyümölcsösökben. Mielőtt pedig az ostromot megkezdenék, fegyvertelen megadásra szólítják fel a várat. Az elutasításra besáncolják magukat, lőállásokat készítenek, majd megkezdődik Várad vívása. A védők nincsenek még csak ezren sem, köztük polgárok és a híres iskola diákjai, velük szemben pedig sokszoros túlerő.

A vár védői reménytelen helyzetükben külső segítségre számítanak. A fejedelem azonban, Barcsai Ákos, a török táborból csak titokban biztatja őket kitartásra, erdélyi sereg pillanatnyilag tulajdonképpen nem is létezik. I. Lipót, a magyarországi politikusok nyomására, most már kénytelen legalább jó szándékát nyilvánítani: hadakat küld Felső-Magyarországba. A császári vezér azonban csak Rakamazig vonul, és megüzeni Ali pasa szerdárnak, hogy a határon nem kíván átlépni. Várad magára marad. A várbeliek negyvennégy napi tartják magukat. Több rohamot is visszavernek, de miután a vár árkából az ellenség lecsapolta a vizet, és a lőporkészleteiket is elvesztették, 1660. augusztus 17-én megadják magukat. Még ekkor is támasztanak azonban feltételeket, a helyzetükre pedig jellemző, hogy a török hadvezetés elfogadja őket. Kikötik, hogy a váradi uradalom birtokain túl nem történik hódoltatás; a katonaság fegyvereivel együtt vonulhat el; a polgárok — amennyiben kívánják — a városban maradhatnak, a távozók pedig kíséretet kapnak; Ali pasa otthon közbenjár az erdélyi adó leszállításáért; végül: magukkal vihetik az iskola felszerelését és a nyomdát.

Az óriási török sereg döbbenten nézi, ahogy a hat hete ostromlott várból nem több, mint háromszáz ember vonul ki.

6. A KORLÁTLAN FEJEDELMI HATALOM ALATT ÉLŐ TÁRSADALOM

A NÉPESSÉG

A tizenöt éves háború pusztításairól sok kortárs készített döbbent hangulatú feljegyzést, a szörnyű állapotok híre messze földre eljutott. Számon tartották azért is, mert a háború nyomán támadt nyomorúság tulajdonképpen egy egész Európán végigsöprő nagy éhínséghullám része is volt. A századfordulón Erdélyben feljegyzett sok időjárási rendellenességet Európa nagyobb részében ugyancsak megfigyelték. Annak ellenére azonban, hogy sokat írtak az akkori nélkülözésekről, úgy tűnik, a kortársaknak nem volt reális képük a háború után maradt szegénységről. Erre utalt mindenesetre az a feltűnő tény, hogy a béke helyreállítása után tanácskozó erdélyi országgyűlés 1607-ben az állami adó új kivetése során mindössze az alap 0,8%-os csökkenésével számolt, vagyis a legutóbbi, 1578-as meghatározás 4 ökre helyett most 5 ökör, illetve ennyi jószág értékének megfelelő vagyon jelent egy rovást. Úgy látszik, az országgyűlésen tanácskozók a háború előttihez képest csak kevéssé romlott vagyoni állapotokat tételeztek fel. Felületességük azonban azonnal kitűnt. Már a következő esztendőre levonhatták a következtetést: a háború nem egyszerűen az adózók vagyonának csökkenését hozta, az egész ország döbbenetes elszegényedésével kell számolniuk. És a vagyon figyelembevétele helyett 1609-ben fejadót vetnek ki. Ezzel az új alappal az adókulcsot igen lényegesen csökkentették: körülbelül negyvenezerről hozzávetőlegesen négyezerre esett a porták száma Erdélyben.

A számok természetesen nem jelenthetik a népesség kilenctizedének pusztulását, mert sem a háború előtti nagy portaszám, sem az 1609 utáni nem utal az összlakosságra. Nem függ azzal össze, mert mindkettőben benne van a szászok fiktív portaszáma, nem vonatkoznak viszont a rendszeres adón ekkor még kívül maradt székelyekre. A különböző adóegységek számának összevetése bizonyos következtetéseket mégis megenged. Mivel az adózók anyagi viszonyainak megfelelő terhelés már a középkor óta általános volt, feltehető, hogy az 1609-i kivetésnek is van köze az adózók vagyoni helyzetéhez. Nagyon valószínű — nyilvánvalóan durva közelítéssel —, hogy tíz jobbágy vagyonát tekintették a háború előtti négyökrös egység értékével azonosnak. Ha így van, és ilyen alapon a kapuszám egytizedére csökkent, úgy ebből az összefüggésből arra következtethetni, hogy Erdély adózó népességének vagyoni állapota a tizenöt éves háború, valamint a századforduló időjárási katasztrófái között kilenctizedével romlott. És ez a következtetés már a székelyekre is érvényes, nem változtattak ugyanis rendkívüli terhelésük arányán. Az 1578-i kivetés szerint is, az 1609-i szerint is a magyar megyék és a szászok együttes terheinek a feléhez képest számították a székelyek ekkor még rendkívüli állami adóját.

Az adóegységek csökkenése alapján természetesen csak a vagyon pusztulására lehet következtetni. Nyilvánvaló azonban, hogy az ország ilyen méretű elszegényedése közepette a lélekszám radikális hanyatlásával is kell számolni. Itt megint nem kizárólag közvetlenül a háború hatott. A hadiesemények mellett súlyos következményei voltak az 1601—1602 telén egész Erdélyben pusztító pestisnek, és a kannibalizmusig fajuló éhínség következményei is számottevők.

E kor háborúinak emberáldozatait számítva erősen szokták hangsúlyozni, hogy a pusztulás egyenetlen. Kisebb a földrajzi környezet védelmét élvező lakosság körében, a hegyilakóknál vagy a nehezen megközelíthető helyeken élőknél, és a megerősített városokban. Bizonyos felmérések Erdélyben is hasonló tényezők szerepére utalnak: a maga helyén már említett 1603-as adatsor szerint ez volt a helyzet Belső-Szolnok és Doboka megyében, ahol a hadak járása viszonylag csekélyebb volt, a legkevésbé pedig a hegyekben élő románok pusztultak: 55%-uk maradt életben. A magyar lakosságnak viszont 85%-a, a szászoknak 88%-a tűnt el. A nehezen megközelíthető lakóhely valószínűleg másutt is óvta a tizenöt éves háború kortársait, a városok viszont Erdélyben nyilvánvalóan nem jelentettek feltétlenül menedéket. Szeben és Brassó polgárainak csupán egynegyedét találta helyben a béke, az iparosok számbavétele még tragikusabb képet mutat: a besztercei bőrösök céhében például alig valamivel több, mint a mesterek 10%-a maradt meg. De a Szászföldön vidéki körzetben is alakult ki hasonló helyzet, a lakosok 90%-a tűnt el. A székelyek számának csökkenésére csak következtetni lehet. Ez viszont könnyen adódik az eddigiekből: e katonáskodó társadalom vesztesége sem lehetett kisebb, mint a háborútól csupán szenvedő lakosságé.

Ilyen módon, ha általánosan alkalmazható mérőszámot nem lehet is kidolgozni, a lélekszám óriási csökkenésének ténye kétségtelen. Feltételezve azonban, hogy a számba vehető pusztulás részben a lakosság menekülésének, hegyekbe futásának a tényével magyarázható, a mértéktartó becslés: Erdély lélekszámának körülbelül a fele semmisült meg a tizenöt éves háború idején.

Az óriási pusztulásból kivezető folyamatnak több tényezője határozható meg, de anélkül, hogy abszolút számokkal ki tudnánk fejezni, mennyire gyarapodott a fejedelemség összlakossága a következő nagy tragédia, az 1658-i török hadjárattal kezdődő események idejére. Csupán feltételezhető: a lélekszám bizonyos elmaradással ugyan, de az 1650-es évekre megközelítette a 16. század végi állapotokat.

Mert a regenerálódás, vagyis a demográfiai viszonyok stabilizálódása kétségtelenül bekövetkezett. Erre utal az a feltűnő tény, hogy az 1620-as évek végén a rendeknek a jobbágyszökésekkel kapcsolatos magatartása megváltozik. Míg ugyanis korábban országgyűlési követeléseik fő témája a jobbágyrepetíció volt, 1628-tól kezdődően ez a probléma az országgyűlési tárgyalásokon háttérbe szorul. Hasonlóan értékelhető az a tény, hogy míg a század két első évtizedében gyakori az újonnan települők számára általában hatéves adómentesség kimondása az országgyűlésen, később ez is feltűnően ritkul. Szökött jobbágyok és puszta telkek természetesen ezután is szerepelnek az összeírásokban. Úgy látszik azonban, hogy az uradalmak az 1620-as évek végére működőképessé váltak még akkor is, ha lakosaik száma a háború előttit nem érte el.

A század elején vannak aztán bizonyos adatok a székelyekről is. Így 1614 és 1622 között a székely jobbágyok száma körülbelül a duplájára nőtt. Igaz, e változás felmérésében szerepet játszhat az 1622-es becslés esetleges tévedése. És bizonyosan nem jelent abszolút értéket a székelyek gyarapodásáról, hiszen a növekedésben a lélekszám emelkedése mellett nagy része lehetett a szabad székelyek megkötésének. Mégis: mivel a jobbágyosítást ebben az időben a fejedelmi politika szigorúan tiltja, tehát ha folytatják is, feltehetőleg hivatalos forrásokban megfoghatatlanul teszik, a jobbágyok számának növekedése az összeírások szerint feltétlenül utal a székelyek összlétszámának gyors gyarapodására is.

Egyedül a szász városokról rendelkezünk kifejezetten a regenerálódás ellen valló adatokkal. Útleírásokban, városi feljegyzésekben szerepel az a híradás, hogy még az 1650-es években is sok ház áll lakatlanul. Gazdaságukat azonban helyreállították. A legnagyobb erdélyi pénzromlás idején ők váltják aranyra az értéktelen érmekben befolyt állami adót. Ezek szerint a szász társadalom szerkezete — akármekkora volt is a létszámbeli pusztulás — nem szenvedett végzetes csapást. Már az 1620-as esztendőkben eredményesen működött.

A háború utáni pusztulásból kivezető folyamat tényezői között a demográfiai viszonyok alakulása a leglényegesebb. Így elsősorban az, hogy a katasztrófa kiváltotta a hasonló helyzetben másutt is megfigyelhető reakciót: a születések száma hirtelen megnövekedett. Megfelelő források hiányában idevonatkozó következtetéseket sem a városi, sem a jobbágylakosságról nem lehet levonni. Tulajdonképpen az uralkodó osztályról sincsenek pontosan értékelhető adataink, a genealógia mégis nyújt bizonyos támpontokat. Az erdélyi előkelők családjaiban a századfordulón, illetve a század elején született generáció tagjainál feltűnően sok utódot tartanak számon. Az 1643-ban meghalt Apor Lázárnak tíz gyerekét tüntetik fel. Ezzel szemben csak két unokája és mindössze öt dédunokája szerepel a családfán. Hasonló volt a helyzet a 16. században. Akkor egy-egy Apornak csupán 2-3 gyerekéről tudunk. A Barcsai famíliában a 16. században többször egy, egyszer hét gyereket tüntet fel a családfa, a 17. század második felében egy és három között változik a számuk. A századfordulón viszont egy Barcsai nyolc utóddal szerepel. A Béldieknél a 16. században is, a 17-ben is egy, kettő, illetve három gyerekről tudunk, a századfordulón azonban született valaki, akinek öt utódját ismerjük. A Haller família leszármazási tábláján három gyereknél többet általában nem tartanak számon. A század elején született viszont Haller Pál, akinek három feleségétől kilenc utódja ismert. A Kendeffyeknél is szokatlan a századfordulón született családtag négy gyereke, mert általában kevesebbet tüntetnek fel. Náluk kicsit elkésve jelentkezik egy 17. századi Kendeffy hat ismert utóddal. És hasonló a helyzet a Macskásiaknál. Náluk a 17. század elején született családtagok öt, illetve hat utódját tünteti fel, holott a 16. században csak két-három gyerekük szerepel. A Mikóknál többször egy, illetve két gyerek után tűnik fel a 17. században négy, illetve öt utód. A Mikeseknél nemkülönben: többszöri egy és három gyerek után tudunk a 17. században kétszer ötről. Talán a Lázárok példája az egyetlen kivétel: a családfa a 16. században kétszer tüntet fel hét gyereket, míg a következőkben ötnél több egyszer sem szerepel.

Ezek a genealógiai adatok természetesen nem vallanak pontosan a születések számáról, hiszen valószínűleg többnyire csak a felnőtt kort megélt családtagokat tüntetik fel. Nem tudjuk viszont, milyen gyakorisággal vettek fel esetleg még gyerekkorukban elhunyt személyeket. Minthogy azonban a torzítások bizonyosan nem szándékosak, ha az utódok pontos számára nem is, a családok arányaira mégis engednek következtetni. Jobb források híján ezek alapján kell megállapítani: a századfordulón, illetve a század elején született generáció tagjainak családja egy-egy famílián belül a korábbiakhoz és a későbbiekhez viszonyítva is feltűnően nagy. A katasztrófát követő demográfiai robbanás bekövetkezett. A jelenség körülményeiről persze semmit sem tudunk. Még csak utalások sincsenek arra Erdély viszonyai között, hogy a házasodási életkor csökkent-e, vagy esetleg a pozitív születésszabályozás tényével állunk szemben. Esetleg csak annyi történt, hogy a nagy elnéptelenedés megrázkódtatásában gondosabban vigyáztak a gyerekekre, mert nőtt az élet értéke a kortársak szemében.

A pusztulásból való kilábalás másik demográfiai befolyásolója az volt, hogy a robbanást nem követte a népességszaporodásnak a 17. századi Európa meglehetősen nagy részén megfigyelhető lanyhulása. Két egymástól távol eső területen, a gyalui uradalomban, illetve a Fogarasföldön élők körülményei értékelhetők ebből a szempontból. A gyalui urbáriumok 1640 és 1666 között szolgáltatnak adatokat. Ezek szerint az uradalom 11 vizsgált községében az összes családfő és a fiak aránya minden évmetszetben egy egész felett volt. 1640-ben 1,2, 1652-ben 1,1, 1666-ban megint 1,1 az arány. Ez azt jelenti, hogy ha voltak is egyes helységekben egyes időpontokban alacsonyabb számok, a család a kétségtelenül feltételezhető nőkkel együtt a négyes létszám körül volt. A lányok pontos számát csak egyetlen évből, 1638-ból és négy helységben ismerjük. Itt 3,8; 4,4; 3,7 és 4,3 volt a családtagok átlaga.

Az összeírások nem ismertetnek életkorokat, így nem tudhatni, hogy lezárt családok adatait közlik-e, vagy pedig termékeny korban levő házaspárok várhatóan még szaporodó fiait tüntetik-e fel. Bizonyos zavart okoz az is, hogy a családból kivált fiakat nem következetesen veszik fel. A külön telken ülők feltehetőleg külön szerepelnek, de egyes rég elköltözöttekre vonatkozó utalások amellett szólnak, hogy bizonyos esetekben a távollevőket is összeírták. Végeredményben: ezek az összeírások a családok dinamikáját nem engedik vizsgálni. A demográfiai folyamatra azonban fényt derítenek: kiderül belőlük, hogy a népesség szaporodása viszonylag nagy családokban zajlik és egyenletes.

Még kedvezőbb képet mutatnak a fogarasföldi urbáriumok. Itt három egység vizsgálható, a fogarasi, a porumbáki és a kománai uradalom jobbágysága a bojárokkal együtt. Az időmetszetek pedig: 1632, 1637 és 1640. A fiaknak az összes családfőhöz viszonyított aránya itt egy esetben, Fogarason 1632-ben maradt egy egész alatt, egyébként 1-től 1,6-ig változik. A változás szó szerint értendő, mert Kománа nagyon kis mérvű csökkenése mellett a fiak átlaga nő. Fogarason az 1632-es 0,9-ről 1,4-re, Porumbákon 1,4-ről 1,6-ra. Kománán 1,6-ról 1,3-ra süllyed ugyan, de a teljes Fogarasföld átlaga még így is emelkedik. 1632-ben 1,07, 1637-ben 1,3 és 1640-ben 1,4 a fiaknak az összes családfőhöz viszonyított aránya. A családok dinamikája itt sem vizsgálható, mindazonáltal világos: a népszaporodás a Fogarasföldön a gyaluiaknál is nagyobb családokban emelkedő tendenciájú.

A század eleji demográfiai robbanás, az emelkedő, illetve egyenletesen nagymértékű népszaporodás jelensége feltehetőleg nem lenne kimutatható Erdély valamennyi vidékén és minden társadalmi egységében. A szászoknál — bár demográfiailag hasznosítható adataik egyelőre hozzáférhetetlenek korszakunkból — egyenesen igen lassú szaporodás valószínű. A pusztulásból kivezető folyamat összetevői között mégis ezek a legfontosabbak.

Figyelembe veendő azonban egy harmadik tényező is, a románok létszámának feltűnő növekedése. Itt két dologról van szó. Az egyik az, hogy korábban transzhumáló csoportjaik a háború után telekre ülnek. A másik a beköltözésük a vajdaságokból. Az első tulajdonképpen nem jelentene gyarapodást, hiszen mielőtt a falvakba jöttek is, ott voltak a hegyekben. Akkor azonban az összeírások rendszerint nem tüntették fel őket, így a tizenöt éves háború után falvakba telepedők végeredméyben nem a ténylegesen létező, csupán a számba vehető román lakosság számát növelik. A beköltözők viszont abszolút értelemben jelentenek gyarapodást.

A változásokról két kortárs becslést szoktak emlegetni. Verancsics Antal esztergomi érsek szerint az 1560-as években Erdély lakóinak egynegyedét alkotják a románok. Nyolcvan esztendővel később Lupu vajda azt írja a temesvári pasának, hogy az erdélyiek egyharmada román. Úgy tűnik azonban, egyiküknek sincs igaza. Verancsics értesítésének ellene mondanak a tudományos módszer révén feltételezhető számok. Ezek szerint a 16. század végén magában Erdélyben a 700 ezer fölötti lakosságszámból talán 220 ezer a románoké, a fejedelemség egészében ugyanekkor már 330 ezer fölött vannak; a több mint egymilliónyi akkori összlélekszámnak ez is egyharmada. Lupu pedig ugyanezt az arányt említi, jóllehet a saját ismereteihez képest bizonyosan túloz. Azért ír ugyanis a románok nagy számáról a pasának, mert Erdély elleni támadásra akarja rávenni. A győzelem zálogát képeznék szerinte a románok, akik mind felkelnek majd mellette. Mindez persze nem azt jelenti, mintha a románok aránya nem nőtt, hanem egyenesen csökkent volna a két közlés között. Egyszerűen az a magyarázat, hogy a két kortárs tévedett.

A románok arányának növekedése mögött azonban a telekre ülés és a beköltözés mellett demográfiai tényező is hatott. A gyalui, illetve a fogarasföldi népszaporodás adatainak eltérése ugyanis a demográfiai szokások etnikailag meghatározott különbségével magyarázható. Fogarasföld román lakossága áll itt a gyalui magyarok mellett. Ez utóbbiak egyenletes lélekszámnövekedése az Európában meglehetősen általános viszonyokhoz képest magas, de alacsony a románok emelkedő tendenciájú és nagyobb családokban zajló népszaporodásához viszonyítva. A két nép demográfiai szokásainak eltérése feltétlenül befolyásolta a fejedelemség etnikai arányainak eltolódását.

Nem tudunk arról, hogy a tizenöt éves háború idejének népesedési pusztulását felszámolandó bármilyen szervezett akció folyt volna. A hasonló esetben másutt gyakran zajló telepítéseknek Erdélyben nincsen nyoma. A románok beköltözése külső erő beavatkozásától függetlenül ment végbe.

A JOBBÁGYOK ÚJ MEGKÖTÉSE

Erdélyben a második jobbágyság létrejöttének máshol is nyomasztó körülményei különösen szorongatóak. Sajátosan alakultak egy történeti véletlen következtében, részben pedig azért, mert az ország legnagyobb birtokosa az uralkodói hatalommal is rendelkezett.

A történeti véletlen a tizenöt éves háború képében jelentkezik, amelynek pusztításai miatt a sokkal régebbire emlékeztető új jobbágyrendszer megszerveződése nem egyszerűen két szakaszban zajlik, mint Magyarországon általában, vagyis a korábbra visszanyúló kezdetek után egy 16. századiban és egy, a következő század elejére esőben, hanem gyakorlatilag elölről kezdődik a háború utáni évtizedekkel. A hosszú időn át folyamatos rombolás következtében alakul így a helyzet. Azáltal ugyanis, hogy a parasztság jelentős része fizikailag megsemmisült, többségük pedig földönfutóvá lett, nem egyszerűen a jobbágyság második kiadásának már a Báthoriak korában érzékelhető kezdeményei semmisültek meg, de magának a jobbágyrendszernek a keretei is fellazultak.

A háború fenyegetése kikényszerítette, a pusztán maradt helyek sokasága pedig lehetővé tette a folytonos költözést. Ilyen módon a jobbágyság korábban helyhez kötött életmódjával szemben általánossá vált az állandó fluktuáció. E körülmények között a század elején Erdélyben szó sem lehet a jobbágyi terhek növeléséről; a fejedelemségben egyszerűen magát a feudális függést kell restaurálni.

Kettős tendencia indul: egyrészt általános érvényűen kimondják a puszta helyre költözők hatéves adómentességét, ugyanakkor a legszigorúbb törvényeket hozzák a lakóhely nélkül kóborlókra. Az 1615-i törvény talán a legvilágosabb: „...a sok lézengő, bujdosó, uratlan" embert, „szökött szolgák"-at, „kiknek semmi residentiájok ez országban nem lévén, széllyel járnak", fogják el és büntessék meg.[88] Az a tény, hogy az országgyűlési végzések között minden más ügyről szóló döntés gyakoriságánál sűrűbben születnek a latrokról, kóborlókról, szökött jobbágyokról intézkedő artikulusok, mutatja, mennyire tömeges jelenséggel szemben veszik fel a harcot.

A nagy fellazulást a háború pusztítása és a századforduló időjárási katasztrófái váltották ki; mindez nagyfokú elszegényedéssel járt együtt, s kétségtelenül létbizonytalanságot is jelentett. A megtelepedés ezzel szemben nyugalmat és a gyarapodás lehetőségét biztosítja, de mivel a jobbágyi függésbe való visszaállással azonos, úgy látszik, igen nagy szubjektív tehertétel. Erre utal mindenesetre az a tény, hogy jóllehet adómentesség csábít, megtorló intézkedések fenyegetnek, egészen a század közepéig nem lehet a tömeges méretű szökést vagy költözködést felszámolni.

A jobbágyi kötöttségek elől menekülő parasztság helyzetét nehezíti a fejedelmi hatalom és a nagybirtok érdekeinek összefonódottsága. Emiatt lépnek fel az uralkodók hivatalosan, a törvényhozás szintjén, a leghatározottabban a migráció minden formája ellen, holott következményeit a rendiséggel szemben is felhasználhatnák. Közvetlenül módjuk lenne erre, ha a katonaság soraiba vagy a bányászok közé állást — aminek a gyakorisága szembeszökő —

---

[88] EOE 7. 284.

bátorítanák, illetve legalább engedélyeznék. Ez azonban nem történik meg; az államhatalom védelme alá kéredzkedőkkel szemben is a földesúri érdek győz. Az uralkodók, annak ellenére, hogy a jobbágyi kötöttségek fellazulásából személyesen is profitálnak, mert a hadseregbe és a bányákba irányuló vándorlás mellett élénk a fiskális birtokokra húzódás tendenciája is, korlátlan teret engednek a rendek jobbágyságot megkötni kívánó törekvéseinek.

A fejedelmek csupán közvetve alkalmazzák az uralkodói hatalom eszközeit; különleges helyzetükkel egyszerűen visszaélve, kijátsszák a törvényeket. Mint minden más földesúr birtokain, úgy a fiskális uradalmakban is akadályozzák a tisztviselők a szökött jobbágyok kiadását, a tisztek a katonák közé álltak hazavitelét, vagy a bányák intézői a náluk dolgozók visszarendelését. Ezekben az összecsapásokban a másik fél, a jobbágyát követelő birtokos tulajdonképpen nem az uralkodótól, hanem az ő személyében egy másik földesúri versenytárstól szenved vereséget. Olyantól, aki véletlenül az államhatalom gépezetét is kezében tartja. Senki nem versenyképes a fejedelmekkel szemben.

Legreménytelenebb helyzetbe természetesen a jobbágyok kerülnek, akiknek kitörési kísérleteivel szemben szilárd fal mered: a fejedelem és a rendek minden belső ellentétet és az érdekek ütközését áthidaló összefogása, a jobbágyok munkájára maradéktalanul igényt tartó földesurak önzése.

AZ URALKODÓ OSZTÁLY

A 16—17. század fordulóján a fejedelemség uralkodó osztályát a hét erdélyi megye, valamint a Partium birtokosai, továbbá a Székelyföldön nemesi jogon birtoklók alkotják. A fogarasföldi bojárokat, jóllehet jobbágyaik feletti hatalmuk jelentősen gyarapodott, most sem lehet a társadalomnak ehhez a részéhez sorolni.

Az uralkodó osztály partiumi viszonyairól nincsenek pontos ismereteink, az erdélyi belső összefüggések viszont a 16. század legvégén világosan felderíthetők. A társadalom legfelső csoportját itt 350-400 család alkotja. Birtokviszonyaikra rendkívül erős felaprózottság jellemző: falvaik többsége részbirtokokra oszlik. Ugyanígy: az uralkodó osztályt alkotó családok igen nagy része, körülbelül a 80%-a csupán részbirtokokkal rendelkezik. 15% körül van azoknak az aránya, amelyek 1—3 egész falut mondhatnak a magukénak. Hat kézen van sok részbirtokon kívül néhány egész faluból álló, de a nagybirtok határán messze alulmaradó uradalom. Gálfi János, a Kendi család, Apafi Miklós és özvegy sógornője, Cserényi Judit, valamint a két Erdélyi tartozik ide. Végül két família, a losonci Bánffy és a Csáky alkotja a rendkívül szűk elitet: királyságbeli értelemben véve is nagybirtoknak tekinthető egy-egy uradalom, Almás, illetve Bánffyhunyad — mindkettő Kolozs megyében — van a kezükön. A középkorban volt nagybirtokok többsége ugyanis ekkor már a fiskus kezelésében van. Ezek együttesen kiteszik egy gazdag magyarországi arisztokrata birtokállományát, az erdélyi magánbirtok azonban már ekkor is messze elmarad mögötte. A Csákyak vagy a Bánffyak egy-egy erdélyi uradalma nem is említhető — például — a Zrínyiek hatalmas birtokkomplexuma mellett, amelyet a muraközi Csáktornyától a tengerig, s ott a parton hosszan uradalmak egész sora alkot.

Az erdélyi uralkodó osztály e gazdasági tagozottságát a partiumi viszonyok némileg módosítják. Csupán annyiban változtatnak azonban, hogy megemelik a Bánffy és a Csáky család fölényét: jelentős birtokaik vannak itt is. A Bánffyaknak Kraszna, a Csákyaknak Bihar megyében. És itt melléjük sorakoznak még a somlyai Báthoriak, akiknek azonban nem az itteni, hanem Szatmár megyei birtokaik adják az igazi gazdagságot. Aztán főleg a Partiumban birtokos néhány újabb, 16. századtól előkelő család, az iktári Bethlenek, a Zólyomiak és a Wesselényiek. A székelyek közül viszont senki nem emelkedik a fejedelemség igazi vezető csoportjába, jóllehet saját, székelyföldi normáik szerint vagyonosok a Lázárok, a Mikesek vagy az Aporok is.

A 16. század utolsó éveinek zavarai, majd Báthori Gábor sokat emlegetett birtokadományai az uralkodó osztály e szerkezetét nem változtatták meg. Továbbra is a Bánffy—Csáky páros vezet, és az utánuk következő igen szűk csoportban csupán személyi változások támadnak. Igazi nagybirtok a századforduló nagy vagyongyűjtőinek kezén sem alakul ki. Amikor a 17. század tízes éveiben a fiskalitások visszaszerzése, majd a fejedelmi nagy birtokgyűjtés megindul, a régi kincstári uradalmak mellett néhány jobbágyportányi, egy-egy falu nagyságú diribdarab birtokokból gyarapodik a központi hatalom gazdagsága.

I. Rákóczi György azonban már megjelenésekor beláthatatlan távolban van mindenkitől: 1630-ban, amikor Erdélybe jön fejedelemnek, a királyi Magyarországon fekvő tizenegy uradalmában lényegesen több település — 228 — tartozik földesurasága alá, mint amennyi — 167 — a 16. század végén a viszonylag leggazdagabb, körülbelül hetven család kezén összesen volt Erdélyben. Azóta pedig a fiskalitások Bethlen Gábor idején végbement újjászervezése tovább szegényítette az urakat.

Feltűnő, hogy e szegényítés Bethlen, majd a két Rákóczi György alatt is egyenletes; nem morzsolja fel az uralkodó osztály szerkezetét. Nyilván rendkívül szétszórt birtokaiknak köszönhetik, hogy jut is, marad is. Hiába vesznek el valakitől az egyik helyen sokat, másutt még mindig a kezénél marad valami. Az egyre szegényedő társaságból való kiemelkedésre pedig mind kevesebb is elég. Így érthető, hogy a társadalmilag előkelőnek tekintett famíliák csoportja a birtokviszonyok 17. század eleji folytonos bizonytalansága mellett sem változik. Csak a Csákyak esnek ki Csáky István távozásával, akit ugyan nem ér a Bánffyakénál nagyobb anyagi veszteség, de politikai okokból mégis kénytelen a királyságba költözni. Így a fejedelemségben a losonci Bánffy família marad az egyetlen középkori arisztokrata. Társadalmi előkelőségük igen magas — de érdekes: az egész korszakban tulajdonképpen távol tartják magukat a politikától.

Mellettük — társadalmi megbecsültségüket tekintve — valamivel lejjebb, de az egész uralkodó osztályon belül elkülönülő csoportot alkot a 17. században kilenc erdélyi nagy família: eredetileg is itt honosok közülük a Gyerőffyek, az Apafiak, a Mikolák, a Kendiek, a bethleni Bethlenek; 16. századi jövevények pedig a Pekryek, a Kamuthyak, a Kornisok, a Hallerek és a Rhédey família. Mire azonban a társadalmi elit részévé váltak, már elmosódtak a bennszülöttek és a beköltözöttek közötti különbségek. A csoport zártságára e korban már az jellemző, hogy három tagja is, a Gyerőffy, az Apafi és a Kamuthy család a Bánffyak házassággal szerzett rokona.

E társaság másokhoz viszonyított előkelősége pontosan lemérhető, anélkül, hogy az uralkodó osztályon belül külön rendet alkotnának. Erdély ugyanis az örökletes főrendiség intézményét nem ismeri: itt ténylegesen megmaradt a királyi Magyarországon már a 16. század közepére fikcióvá vált una eademque nobilitas. Sem a cím, sem a rang, sem a méltóság nem öröklődik. Sajátos helyzet ez már a 17. században, amikor is Európa-szerte a feudális uralkodó osztály két rétegének, az arisztokráciának és a köznemességnek egymáshoz viszonyított változásai a társadalomtörténet legfeltűnőbb eseményei. Nyugaton az arisztokrácia válságáról beszélnek: a réteg számszerű gyarapodásával nemcsak társadalmi megbecsültsége csökken, de tényleges — anyagi és politikai — fölénye is alábbszáll. Az Elbán inneni régióban, így a királyi Magyarországon is, ezzel szemben az örökös főrendiség 16. századi kialakulása a nagybirtok túlhatalmát, a legrégebben előkelő családok folyamatos vezető szerepét erősíti meg.

Erdélyben viszont nem történik sem az egyik, sem a másik. Középkorból maradt előkelője a losonci Bánffyakon kívül nincsen; öröklődő címeket pedig sem a Szapolyaiak, sem a fejedelmek nem osztanak. Ha valaki a 17. században véletlenül főrendi rangot visel a fejedelemségben, annak valamelyik felmenője vagy ő maga a királyságból költözött ide. Az erdélyi címeknek ehhez semmi közük. Mert dominusnak nevezik ugyan a királyi országrészből jött mágnásokat is, de az erdélyi „urak"-at vagy „nagyságos urak"-at semmilyen intézményes megkülönböztetés nem választja el a nagyszámú egregiustól. Ahogyan lényeges anyagi eltérés nincsen közöttük, úgy társadalmi tagozódásuk is szinte csak megegyezésen alapuló. Az erdélyi dominusoknak nincsen semmi néven nevezendő különleges joguk. Még az országgyűlésen való megjelenésük is a fejedelmek szeszélyes akaratán múlik.

Ilyen összefüggésben azonban minden egyértelművé válik: a társadalom hierarchiájának élén áll a fejedelem, gazdagságát és hatalmát tekintve össze nem hasonlítható senkivel. Már a 16. század végén sem volt, aki Erdélyben egy Báthorit anyagilag megközelíthetett volna, a 17. században pedig, a fejedelmi földbirtok-monopólium kialakultával az egész erdélyi uralkodó osztály együttesen alig ér fel az uralkodók gazdagságához. Rendi hatalom pedig egyszerűen nem létezik, mert még az ügyek tárgyalásában való egyszeri puszta részvétel is a fejedelmek uralkodói kegyétől függ. Mindez azt jelenti, hogy a második jobbágyság rendszerének egészen sajátos viszonyai alakulnak ki Erdélyben. Két pólusán nem nagybirtokos arisztokrácia, illetve jobbágyság helyezkedik el, hanem egyetlen nagybirtokosként maga a fejedelem, vele szemben pedig személyes, kettős módon is érvényesülő hatalmának alávetve az ő jobbágyai. Fejedelmük és földesuruk egyben.

Ezen az alapvető tagozódáson a székelyek és a szászok társadalma egészen kívül esik, mert náluk árutermelő nagybirtok nincsen. A fejedelemség uralkodó osztályának birtokosai és jobbágyaik viszont korlátozott mértékben részt vehetnek az árutermelésben: nem nagyüzemi szervezetben ugyan, de a birtokosok is állíttatnak elő mezőgazdasági árucikkeket. Számszerű adataink e tevékenység arányairól nem léteznek; nem tudhatni pontosan, hányan és mennyi jobbággyal robotoltatnak. Maga a tény azonban világos az országgyűléseknek a fejedelmi kereskedelmi monopóliumok elleni küzdelméből. Nem harcolnának a kereskedést korlátozó megkötések ledöntéséért, ha nem lenne árujuk, ami őket a piacokra hajtja. Kérdés azonban, hogy vajon nem azért szabadította-e fel I. Rákóczi György az áruk forgalmát, mert nem lát az alattvalóiban számon tartandó vetélytársat. Az azonban bizonyos, hogy lényeges konkurenciát nem jelentenek.

A SZÉKELYEK

A náció kiváltságai birtokában lépi át a 17. század küszöbét; a fejedelmi politika velük szemben az előző század közepe óta ingadozó álláspontja — a székely szabadságot hol eltörölték, hol megint megerősítették — a béke létrejöttének pillanatában az ő oldalukon állt. A székely szabadság tartalma azonban ekkorra megváltozott. Magában foglalja ugyan a rendszeres állami adó alóli mentességet, de a személyes hadba vonulás eredetileg minden székelyre kiterjedő kötelessége és joga a közöttük létrejött jobbágyságra már nem vonatkozik. Gyakorlatilag az a következmény, hogy az előkelőknek sikerült a székely belső társadalmi viszonyok alakulását a náció belügyévé tenni: jobbágyaikat kivonták az állami intézkedések hatálya alól.

Paradox viszonyok: a szabad székelyek rendi előjogai olyan mértékben kiterjedtek, hogy részesévé váltak még a jobbágyaik is. Ez a fordulat kétségtelenül előnyös a székely jobbágyságra. Mert igaz ugyan, hogy a különös esetekben kivetett adót most csak ők fizetik, nem úgy, mint korábban, amikor a rendkívüli szolgáltatásokat még a náció minden tagja megadta. Ezzel azonban csupán a szabad székelyekhez képest kerültek hátrányos helyzetbe. A jobbágyság egészénél lényegesen kisebb terhet hordoznak. 1616-ban például, amikor a török adóra kell fizetniük, tíz székely jobbágy 11 forintot ad, míg a rendszeres rovás szerint adózók közül ugyanennyien 19-et. Kivételezettségük arányát az a körülmény is fokozza, hogy függésük csupán a megfelelő székely birtokossal szemben egyértelmű. Rovatal alá azonban nem kerültek, az államhatalom nem tartja nyilván jobbágyi állapotukat. Minthogy pedig uraiknak kétségtelenül érdekük, hogy a lehetőség szerint minél kevesebb kívülről jött teher nehezedjen rájuk, alighanem még a kivételes adótól is védik őket. Amikor a fejedelem megbízottai a rendkívüli összeírás céljával megjelennek közöttük, feltehetően nem egy jobbágyot letagadnak. Az viszont bizonyos, hogy az 1616-ban kivetett rendkívüli adó még 1622-ben sem folyt be. Valószínűleg nem a fejedelmi tisztviselőkön múlott.

Ilyen viszonyok között a jobbágyi állapot felvétele kifejezetten kívánatossá vált a székelység körében. Egy 1614-i összesítés szerint Marosszék „fejekötött"-jeinek 60%-a a saját állítása szerint sem akarata ellenére került jobbágyi állapotba. Az önkéntesség mellett olyan okokat sorolnak fel, mint a had előli menekülés, a szegénység, az éhség, a betegség. Feltűnően sokan, az 514 fejekötött közül 134-en mondják, hogy oltalomért adták magukat valamely birtokos hatalma alá. Az a sajátos helyzet alakult tehát ki, hogy azokban az esztendőkben, a század legelején, amikor a megyék parasztságát kemény erőszakkal kell kényszeríteni, vagy kedvezményekkel csábítani a háború előtti kötöttségek újrafelvételére, a székelyek között a szabad állapot már régen nem feltétlenül kívánatos. 1622-ben már körülbelül húszezerre teszik a náció nem szabad, tehát különböző rétegződésben jobbágyi állapotú családfőinek számát. Ez a megyékben élő jobbágyság nagyjából 20%-a.

Hatalmas szám, adómentessége jelentős jövedelemtől fosztja meg a kincstárat. A fejedelmi hatalom mégsem anyagi okból indít támadást a székely jobbágyság intézménye ellen, hanem azért, mivel ennek gyarapodása az erdélyi katonaság legértékesebb elemének rovására történik. Mert a 4-5 ezres állandó hadsereg mellett a székelyek adják azt a körülbelül 10 ezres létszámú kontingenst, amely rendkívül rövid időn — valószínűleg egy héten — belül mozgósíthatóan gyakorlatilag állandó rendelkezésre áll. A kiállításuk lényeges anyagi ráfordítást sem igényel, lévén, hogy saját fegyvereikkel kell megjelenniük. Sőt, bizonyos esetekben élelmiszerrel felszerelve rendelik ki őket.

E sajátosságok mellett, tehát azon felül, hogy különösebb szervezés nélkül és olcsón bevonultathatók, óriási érték a székelyek harcmodora: könnyűlovasságuk várvívásra alkalmatlan ugyan, nyílt terepen azonban rendkívül eredményes, nehézfegyverzetű katonaság hadmozdulatainak támogatására pedig különös sikerrel használható. Nem véletlen, hogy X. Károly svéd király, kora egyik legjobb katonája, aki még I. Rákóczi György szövetségeseként ismerte meg a székelyek működését, jó tíz évvel később, egy erdélyi követtel folytatott beszélgetés során, kétszer is visszatérve a témára, érdeklődött róluk. Ennek az Európa-szerte elismert hadseregnek az állományát csökkenti a katonáskodás alól kimenekülő székely jobbágyok számszerű gyarapodása. A fejedelmi hatalom mégis valami furcsa ellentmondásossággal kezd a folyamat megállításához.

A székely jobbágyság intézményét magát, azt, hogy a náció egy csoportja, az ősjobbágyság sem katonai, sem pénzbeli állami terhet nem visel, elismerik. E rend felszámolását nem kísérlik meg. Feltehetőleg a feudális normákhoz kötött gondolkodás és a valóság tényei együttesen kényszerítik ki a tartózkodást: a székely társadalomnak a 17. század elején már szembetűnő belső tagozottságát ismerők számára ez a szerkezet elképzelhetetlen jobbágyok nélkül, illetve a székelység egy csoportja anyagi eszközök híján egyszerűen képtelen mint katona kiállni. Első lépésként tehát — Bethlen Gábor intézkedései nyomán — az történik, hogy csupán megtiltják újabb szabad székelyek jobbágysorba állását: „se elfogadni jobbágyul, sem eladni, kötni magát, az ki zászló alatt szolgáló székely, szabad ne legyen semmi úton" — mondja ki az országgyűlés a fejedelem javaslatára 1619-ben.[89] És 1614-nél húzza meg a határt: azokat, akik az akkori országgyűlés óta lettek „székelyből csinált jobbágyok", egyszerűen foglalják el jelenlegi uraiktól. Nem ismerjük a törvény végrehajtásának sem az eszközeit, sem a módját. Különösen hatékony azonban nem lehetett, mert 1622-ben új meghatározás születik: most az az „ősjobbágy", aki már Mihály vajda bejövetele előtt jobbágy volt. A többieket sem sikerül azonban a székely szabadságba adminisztratív úton vagy akár kényszerrel is visszahajtani. Bethlen pedig biztosnak tűnő eszközt választ: az ősjobbágyok körén kívül magukat jobbágynak valló, tehát nem katonáskodó székelyeket vegyék rovás alá, vessék ki rájuk is a rendszeresen fizetendő állami adót. 1623-tól a fejekötött jobbágyok rendszeresen adóznak.

Az új teher nem csekély, ez idő tájt két forint körüli összeg esztendőnként. Nem is annyira vásárlóerejét tekintve nagy — körülbelül egy városi ízlésnek megfelelő bundás női kabát ára. Inkább megszerzése nehézségét illetően sok. Egy kézműves játszi könnyedséggel jutna hozzá: inas legfeljebb tíz nap alatt, mester akár négynapi munkával is megszerezné. A naturális gazdálkodást folytató parasztok nagy része számára viszont szinte beláthatatlan összeg. Ők pénzzel gyakorlatilag nem is szoktak bánni: nincsen rá szükségük. Ha pedig szerezni akarnak, a mezőgazdasági terményárak végtelen alacsonysága mellett nem is egyszer kell megtenniük az utat a városi piacokra, míg néhány dénáros áruik eladásából a kívánt összeget összeszedik. Még ha megvan is, fenyeget azonban a veszély, hogy az adótisztek az értéktelen rézpénzt nem fogadják el. Szinte elképzelhetetlen, hogy a parasztság nagy tömegei hogyan jutnak hozzá az értékesebb pénzhez. E súlyos kötelezettséggel azonban a székelyek rovás alá vett csoportja egyszerűen a jobbágyi többség helyzetébe jutott: a Székelyföldön kívül élő osztályos társaik ezt a megterhelést mind viselik.

---

[89] EOE 7. 517.

A székely jobbágyok viszonyai persze tulajdonképpen felmérhetetlenek földesúri terheik számbavétele nélkül. Közvetlen adatok azonban nem maradtak róluk. Ezek hiánya viszont magában is beszédes: a székelyföldi parasztok nem nagybirtok szervezetében élnek, hiszen a nagy uradalmak ebben az időben már tekintélyes mennyiségű iratanyagot termelnek. Az összefüggés egyébként nyilvánvaló: 1614-ben a székely jobbágytartók majdnem 80%-a csupán 1-3 szolgáló ember felett rendelkezik. A székelyből lett nemesek ugyanis a megyékben szerzett jószágokkal gyarapodtak rangban és birtokban. A törpe- vagy közepes birtok üzemeltetése módszeres kutatások számára pedig mindig is elzárva marad. Irodalmi utalások azonban és kalendáriumok lapjaira írt hevenyészett feljegyzések rendkívül eltérőnek mutatják az ilyen birtokokon élő jobbágyok életét.

A nagybirtok távolságai, a szolgáltatások általában hagyományosan öröklődő rendje nem védi őket. Szeszélyesen, földesuruk éppen fellépő igényei szerint változnak terheik. A kisbirtokokon következésképpen inkább a jobbágyok személyét zsákmányolják ki, mint a munkaerejüket: míg a nagybirtok egy-egy telek, illetve töredéke szolgáltatásait állapítja meg, függetlenül művelője egyéni adottságaitól, addig egy-két jobbágy földesura közvetlenül ismert képességeik, lehetőségeik szerint szabja meg a terheket.

A függés ilyen módja érzelmileg nyilván megterhelőbb, mint a nagybirtok személytelensége, és ez a szempont a székelyek viszonyairól szólva különös hangsúllyal érvényesül, hiszen náluk a náció minden tagjának valamikori közös szabadsága nem történeti reminiszcencia, hanem történelmi tény. Megalázó ezzel szemben a jobbágyi kiszolgáltatottság. Érzelmi meggondolások azonban a székelység viszonyainak alakulását nem állíthatják meg. Az állami adó kivetése, ha gyengíti is, nem szünteti meg a „székelyből csinált" jobbágyok számszerű gyarapodásának tendenciáját. Minthogy azonban szigorú kormányzati intézkedések akadályozzák az 1623-ban felvett listákhoz képest történő változtatásokat, új jelenség lép fel a szabad székelyek között, az elvándorlás.

Korábban soha nem volt számottevő méretekben tapasztalható, most, 1622 után olyan tömegessé válik, hogy 1638-ban az országgyűlés is foglalkozik azokkal, akik „az Székelyföldéről vármegyékben elbujdostak".[90] A határozat természetesen: menjenek vissza. A helyzet azonban bonyolult, hiszen ők nem jobbágyok, nincs földesuruk, aki a visszaszerzési eljárást lefolytathatná. Az államhatalomnak sincsen törvényes joga felettük: soha nem kellett korábban írásba foglalni azt, hogy a szabad székelyek nem költözhetnek. Kiváltságaik tartották őket a Székelyföldön; hogy ezek megbomlottak, megbomlik a székelység is.

---

[90] EOE 10. 139

A székelység e széteséséhez vezető folyamat minden különössége ellenére is pontosan illeszkedik az erdélyi társadalmi fejlődés általános menetébe. Náluk is a középkorban kezdődött lényeges folyamat zárult le a 16. század végére. A megyékben ez a jobbágyság új megszigorításának első menete volt, a székelyeknél a nemzetségi szervezetet oly következetesen őrző társadalom elsődleges tagozódása, a jobbágyrendszer eredeti kialakulása. A századforduló zavarai aztán mindkét új szerkezetet szétzilálták. Amikor pedig a békével a normális élet lehetősége is visszatér, az eredeti formációra új réteg rakódik: a megyékben a jobbágyrendszer fokozatos megszigorodása, a székelyeknél pedig az eddig szabadnak mondottak másodlagos tagozódása. Ez utóbbi azonban nem alakul természetesen, mert a fejedelmi hatalom ismételt beavatkozásai sokszorosan befolyásolják. Minthogy pedig a székelység a társadalmi fejlődés túlhaladott stádiumát őrző zárvány, most — mintha vegyi hatás érné — a külső beavatkozás magát a rendszert veszélyezteti.

A dolgok önmozgása azonban megállíthatatlan. Pedig a bomlást előidéző fejedelmi hatalom a székelyek szétköltözését igyekszik megállítani. Kísérletezik adminisztratív eszközökkel, azután, a szabadok helyzetét megerősítendő, 1636-ban lemond a székely közös birtok háramlásáról. Ez azt jelenti, hogy míg körülbelül a 16. század eleje óta a hűtlenségben elmarasztalt székelyek földjeit az uralkodók kapták, I. Rákóczi György akaratából 1636-ban ez is a szabad székelyek kezén marad. Két évvel később egyesek már élvezik az új rendelkezés előnyeit, mert a székelyek között igen elterjedt szombatosság 1638-i kiirtásával felszabadult földeken osztozhatnak. A katonai szolgálat azonban ettől sem könnyebb, sem vonzóbb nem lesz. 1648-ban fejvesztés fenyegetésével kell a szabad székelyeket eredeti joguk gyakorlására kényszeríteni. Az országgyűlés mondja ki: ha besorozott székely „az zászló alatt nem találtatnék, eo facto convictusnak tartatván, halállal is büntethessék az fejedelmek érette..."[91] A kegyetlen törvény végrehajtására aztán nem került sor, mert II. Rákóczi Györggyel már a következő évben visszavonatják, de így is beszédesen árulkodik arról, mennyire súlyos teherré vált a székelység számára a katonáskodás eredetileg kiváltságnak számító előjoga.

A fiatal fejedelem mintha tudomásul is venné a fordulatot. Ő már nem kísérletezik erőszakkal. Az elköltözés tiltása helyett megadja a székelyeknek azt a lehetőséget, hogy földjeiket a náción kívül álló személyeknek is eladhassák. Az erőszak elejtése mellett pedig a kiváltságok terjesztésével is kísérletezik. „Lófő szabadság"-gal adományozza meg valamennyi székely lovas puskását. Ezeknek az intézkedéseknek a hatása azonban már belefullad az 1658-cal kitört új erdélyi pusztulásba.

---

[91] Uo. 481.

A SZÁSZOK

A Királyföld a 17. századra is megőrizte kivételezett státusát. Így történhetett meg, hogy míg a földesúri birtokokon élő szászok helyzete a jobbágyrendszer általános szigorodásának megfelelően súlyosbodik, a második jobbágyság kialakulása és a vele karöltve megjelenő korlátlan fejedelmi hatalom a szász náció belső alakulását egészen a 17. század közepéig nem érinti. Náluk a fejlődés vonala nem is a fenti kétszakaszos formában alakult.

A 16. század végére megteremtődtek náluk a városokon belül is, város és környezete kapcsolatában is az Elbán inneni vidék polgáraira jellemző viszonyok. Belül a leggazdagabb iparossággal kiegészült kereskedő patriciátus fölényes túlsúlya áll a vezetésben és az ügyek irányításában. Velük szemben az iparosok céhektől védett, de mégiscsak kiszolgáltatott együttese áll. A polgárok soha kétségbe nem vont elvi jogegyenlősége mellett áthidalhatatlan anyagi és társadalmi távolság jött létre a vezető famíliák és a kézművesek szegényei között. A városok és körzetük falvai viszonyában pedig ugyancsak kialakult a szegényeket a gazdagoknak kiszolgáltató kapcsolat. Ennek értelmében a parasztok városból jött bírót kaptak, céheik is a városi céhek ellenőrzése alá kerültek. A városi szenátusok hatalmának súlyát aztán egyértelművé teszi az a tény, hogy a szászság a középkor óta globális adót fizet.

A globális adó összegét korábban királyi rendelkezés határozta meg, a fejedelmi korban már fiktív portaszám. 1609 óta kétezer porta után fizetnek. A rovásadó országgyűlésen megállapított mennyisége szerint alakul a terhük. A belső elosztásba azonban már senkinek sincsen beleszólása. A szebeni polgármester, akit szász grófnak is neveznek, elnököl a náció gyűlésein, ahol az adót a városokra és a falvakra lebontva kivetik. Ilyen körülmények között végeredményben Szeben szenátusa lesz gyakorlatilag az egész szászság vezető testülete.

A 16. század végére kialakult viszonyokban a 17. századdal nem jön változás. Csupán annyi történik, hogy a már meglévő adottságok megmerevednek: a városi társadalom egyes rétegei között a mobilitás megszűnik, és a települések státusa is állandósul. A szegényeknek meggazdagodni már nem lehet, Szeben és Brassó gazdasági vezető szerepének sem támadhat versenytársa. Új nem következik tehát, csupán kiderül, hogy a polgárosodás és a városiasodás nem rendelkezik további erőforrásokkal.

Eddig minden törvényszerűen alakult; mindenütt, ahol a jobbágyi kötöttségek szigorodása jellemző, hasonló helyzet állt elő. Most viszont maguknak a polgári viszonyoknak kellene a feudalizmus rendje szerint átformálódniuk, ahogyan a Magyarország körüli térségben másutt is történt. A királyi országrész polgárai között ez már korábban bekövetkezett: kétlakiakká váltak. Polgári elfoglaltságuk megtartása mellett birtokot szereztek. Mivel az iparcikkek piaca inkább csökkent, mintsem nőtt volna, a mezőgazdasági árutermelés adta lehetőségeket használják ki. Ezzel a folyamattal egyidejűleg mind gyakoribb a nemesek városba költözése, így a polgári rend hierarchiája megbomlik. Hasonló jellegű átalakulás ment végbe a városok és körzetük kapcsolatában. A városok is birtokot szereztek, és mint testületi földesurak váltak környezetük feudális kizsákmányolóivá.

A szászoknál viszont ettől az alakulástól eltérő a helyzet, éppen olyan paradox, amilyen a székelyeké. Ahogy ugyanis a székelység körében tulajdonképpen a jobbágyok a haszonélvezői a náció rendi előjogainak, úgy a szászokat nagyrészt feudális jellegű privilégiumaik őrzik meg a polgári viszonyok közé hatoló feudalizmustól. A jobbágyi függést nem ismerő és saját jogrendjében élő Királyföld úgy fogja össze a lakóit, mint egy hatalmas méretű város. Földje nemesi jogon nem birtokolható; nemesek nincsenek is a szászok között. Illetve: ha szász származású, de nemesi előjogokat nyert személy szász területen fekvő tulajdonát is megtartotta, éppen olyan terheket visel, mint a vele azonos anyagi helyzetű polgáriak. A szász jogrend is úgy érvényesül felette, mint az egyetem bármely másik tagja felett. Úgy is megfogalmazható: szász ember nemessége csupán a szász autonómián kívül érvényesülhet. Beköltözni pedig nem tud senki, mert a szász föld idegenek számára megszerezhetetlen. Ilyen módon a feudalizmus személyes megjelenése nem lehetséges.

A szász városok és szász falvak kapcsolata pedig a településeken belül létrejött hierarchiához hasonlatos: óriási anyagi és társadalmi különbségek vannak közöttük, a gazdagabbak a szegények helyzetével vissza is élnek, de jobbágyi szolgáltatásokat nem vethetnek ki rájuk. Meg kell maradniuk a polgári jellegű kapcsolatok között. Feudális függéssel csak nem szász lakosságú, román települések kapcsolódnak a városokhoz.

A gazdagok fölénye olyan jelenségekben mutatkozik meg, mint például abban, hogy a városi műhelyek által előállított alapanyagokat, a kidolgozott bőrt, a posztót, a vasat igyekeznek hozzáférhetetlenné tenni a falusi iparosok számára, vagy tetemes felárral adják tovább nekik. Az exportból szinte a lehetséges határán túl is kizárják őket. A városi céhek nagy kereskedőcsarnokai pedig a falun készített cikkek árusítását teszik gyakorlatilag lehetetlenné. A városok azonban a szász falvak közvetlen kizsákmányolásával nem gazdagodhatnak.

Nem mintha valami ilyesmire nem történnének próbálkozások, hiszen kísértő a lehetőség: állami adó címén a megállapítottnál többet beszedni. A módszer azonban nem lesz általános. Részben azért tartózkodnak tőle, mert a fejedelmi hatalom is tiltja; azonnal közbelép, ha a szászság körében visszaéléseket észlel. Fontosabb ok azonban az, hogy a gazdag városok nincsenek ezekre a kicsinyes módszerekre ráutalva. Nem kell a feudális függésből kisajtolható jövedelmekre törekedniük, mert fenn tudják magukat tartani polgári eredetű bevételeikből is. Az ő életükben ugyanis az ipari termékek piacának az Elbán innen jellegzetes beszűkülése csupán erős áttételeken keresztül hat. Nincsenek közvetlenül kitéve a következményeinek, mert a román vajdaságokkal fenntartott gazdasági kapcsolataik bizonyos értelemben megvédik őket.

Ezek a kapcsolatok a középkor óta élnek. És jóllehet e vidék egyik legfontosabb gazdasági tevékenységéből, a levantei áruk közvetítő kereskedelméből a vajdaságbeliek az erdélyieket már a 16. század elejére kiszorították, az erdélyi iparcikkek piacai a keleti, déli szomszédoknál megmaradtak. Átéltek minden megpróbáltatást, a tizenöt éves háború viharait is. Az 1630-as években pedig, a vajdaságok belső politikai konszolidációjával párhuzamosan, különösen megélénkültek.

Moldva és Havasalföld Vasile Lupu és Matei Basarab alatti nagy építkezési hullámának, a nyugodt élettel járó általános költekezésnek a haszonélvezői jórészt az erdélyi szászok lettek. Ezekben az esztendőkben is keletkezik persze nemegyszer politikai ellentét Erdély és a vajdaságok között — alattuk az ide-oda vezető utakat, ha nem éppen hadak kelnek át rajtuk, bevágják, kivágott fatörzsekkel eltorlaszolják. Ilyenkor a kapcsolatok is megszakadnak, de sosem hosszú időre. Ahogy az ellentétek megszűnnek, jön a levél Brassóhoz vagy Szebenhez: nyissák meg az utakat, és küldjenek zsindelyszeget. A két sokat építtető vajda ezt kéri a leggyakrabban, meg mindent, ami kastélyok, templomok emeléséhez kell. Emellett megy az egész színesen összeállított árukészlet: orvosi műszerektől csizmáig mindent felvesz a szomszédos két román piac.

A szászokat privilégiumaik mellett a vajdaságok igényei segítik sajátos belső rendjük fenntartásában. Annál súlyosabban érinti őket az, hogy a két tényező hatása egymástól függetlenül, de szinte egyidejűleg szűnik meg a 17. század derekán.

A vajdaságok támogatását nem az építkezések megszakadása vagy esetleg a két román fejedelemség 1650-es évekbeli új megingása rekeszti be. A kereslet csökkenése már valamivel korábban is észlelhető, és éppen nem a vajdaságok hanyatlása miatt. Ellenkezőleg: az erdélyi iparosoknak helyi vetélytársai támadnak, akik a vajdák támogatásával igyekeznek piacaikat az Erdélyből érkező áruk elől elzárni.

Moldva és Havasalföld nagy fellendülése azonban nincsen erősebb hatással a szászság helyzetére, mint a fejedelmi hatalom II. Rákóczi György alatt kialakított új politikája velük szemben. Ennek egyedül Bethlen Gábornál voltak előzményei, aki a három nemzet uniójának reformjával tett kísérletet a szászság kivételezett helyzetének felszámolására. Kudarca után azonban gyakorlatilag nem törődött tovább velük; a nyílt összecsapásokat kerülő módszerei csupán a szászok versenytársainak támogatását engedték meg. A többiek, Báthori Gábor és I. Rákóczi György a gazdagság után vetették magukat. Minden lehetőséget felhasználva, egyszerűen kiélve a városokat, vagy súlyos bírságokat kiróva szereztek tőlük hatalmas összegeket. Ezzel anyagilag gyengítették ugyan a szászságot, rendi különállásuk szervezett felszámolására azonban kísérletet sem tettek. I. Rákóczi György kétszer is, 1637-ben és 1646-ban megsarcolta őket, de háromszor erősített meg szász privilégiumokat. Megfélemlítéssel elérte, hogy neki személyes hűségesküt tegyenek, a szász jogrend érvényességét azonban többször is kifejezetten elismerte.

II. Rákóczi György ezzel szemben nem törődik a szászok gazdagságával. 1650-ben, amikor a fiskális birtokok új összeszámlálásánál alkalma lenne Brassótól a Havasalföld felé vezető legfontosabb átjárót, Törcsvárt elragadni, a kezükön hagyja. Ezzel náluk marad az ott átmenő kereskedés ellenőrzése is, holott I. Rákóczi György már tárgyalt az elvételéről. A fiatal fejedelem alatt perek sem indulnak a szászok ellen, 1651-ben azonban fontosabb esemény következik be.

Az 1651-es országgyűlés 24. artikulusa érvénytelennek mondja ki a szászoknak azt a jogát, hogy közvetlenül nem citálhatók a fejedelmi táblára, csak illetékes saját szász bírájuk útján perelhetők. Rendi különállásuk legfontosabb támasztópillére omlik össze ezzel: megszűnik felettük a szász jogrend védelme, személyükben lettek a fejedelmi hatalom közvetlen kiszolgáltatottjai. Nem kevésbé érzékeny pontot érint a következő csapás. 1653-ban, amikor Erdély törvényeit az országgyűlés kodifikálja, nemcsak ezt az 1651-es artikulust erősíti meg. Kimondják azt is, hogy a szász városokban idegenek vehetnek házat. A két rendelkezés együtt, létrejötte pillanatában végzetesnek látszik. Azt mutatják, a szászok autonómiája gyakorlatilag megdőlt. Nyilvánvalóan csak idő kérdése lehet, hogy a székelyekéhez hasonló bomlásuk meginduljon.

Az új helyzet következményei azonban nem tudtak megmutatkozni. II. Rákóczi György már a lengyelországi hadjáratra készültében kénytelen engedményt tenni. 1656-ban visszaállítja a szászok feletti szász jogszolgáltatás illetékességét. Ennek az intézkedésnek a hatása azonban éppen úgy elvész az 1658-cal induló nagy összeomlás közepette, mint minden, ami Erdély társadalmában a gyors döntésekre képes, hatékony fejedelmi hatalom mellett az utóbbi évtizedek során épült.

A ROMÁNOK

A birtokos hatalmak nagy összefogása körülbelül a 17. század közepére képes a feudalizmus rendszerében megszokott arányokra visszaszorítani a jobbágyság migrációját. E tevékenység során és eredményei következtében merül fel Erdélyben a románság problémája. Nem mintha korábban a románok nem lettek volna részesei a társadalmi életnek. Éppen ellenkezőleg: magától értetődő természetességgel voltak jelen. A nemességbe emelkedők, éppen úgy, ahogyan Magyarországon a szlovákok vagy a horvátok, Erdélyben pedig a székelyek és a szászok, integrálódtak a magyar nemességbe. A jobbágyok viszont, jóllehet az ortodoxiát jórészt megtartották, és életmódjukban is sok, a többi erdélyiétől eltérő vonást megőriztek, minthogy a különbözőségek ütközésére nem került sor, szinte észrevétlenül épültek be az erdélyi társadalom szövetébe. A helyzet körülbelül a 16. század közepétől változik meg.

A románok egy része ez után az időpont után is tovább folytatja a maga megszokott életmódját. A Kendeffyek vagy a Macskásiak a 17. században is az előkelő családok tagjai között tevékenykednek. Markó vajda Bethlen Európa-szerte ismert diplomatája. Jónás vajda vagy Lészai István boér éppen úgy erőszakoskodó, illetve megfontoltan működő uradalmi tisztviselő, mint akármelyik magyar prefektus. Túlzás lenne azt állítani, hogy román eredetüket nem tartják számon; kifejezetten előnyükre sem szolgál. Amikor azonban 1657 őszén Barcsai fejedelemmé választásának lehetőségét latolgatja az országgyűlés, állítólagos román származásán semmivel sincsen nagyobb hangsúly, mint azon a tényen, hogy „bár nem notórius koldus", de szegény, vagy azon, hogy nincsenek gyermekei. Így érthető, hogy Zólyomi Erzsébet, az egyik legelőkelőbb erdélyi család tagja, özvegységében hozzá mehetett Gavrilă Movilăhoz. Hátszegen éltek, ahol gyakran fogadtak emigránsokat a vajdaságokból.

Egészen másként jelentkezik a románság kérdése a jobbágyoknál. Közöttük két csoport válik el egymástól. Az egyiknek a tagjai, elsősorban a fogarasi uradalomban, de másutt is, ha telekre ültek, éppen úgy hasonultak az erdélyi földművelő parasztság többségéhez, ahogyan a román nemesek a nekik megfelelő társadalmi osztályokhoz asszimilálódtak. Életmódjuk nem tér el jobban más jobbágyokétól, mint amennyire földrajzi tényezők, a lakóhelyükül szolgáló birtok szervezettsége vagy más hatások a nyelvi hozzátartozástól teljesen függetlenül szabályozzák. Még a vallásuk sem jelent feltétlenül megkülönböztetést, hiszen a 15—16. században ugyan megszerveződött az ortodox egyház, de már a 16. század közepétől megjelentek Erdélyben protestáns kegyességi írások románul, 1566 körül pedig püspökségbe lehetett összevonni — a kényszerrel vagy önként létrejött — református román gyülekezeteket.

A földhöz kötött életmódra áttértek azonban a 16. század végén csak töredékét képviselik az Erdélyben élő román parasztságnak. Többségük meg tudta őrizni félig nomád, pásztorkodó, állattenyésztő életmódját. Ezzel most, a második jobbágyság kialakításának második szakaszában a többiekkel szemben előnyös helyzetbe kerülnek. Amíg ugyanis a telkes jobbágyok — legyenek légyen akár magyarok, szászok, székelyek vagy románok — mind nagyobb, illetve személyes szabadságukat mindjobban korlátozó terheket kénytelenek magukra venni, őket ez a veszély csak nagyon távolról fenyegeti.

Egyszerűen életmódbeli sajátságaik miatt a földesúri hatalom számára gyakorlatilag megfoghatatlanok.

A telken ülő jobbágyok már régen — a románok éppen úgy, mint a többiek — pénz-, termény- és munkajáradék együttesének nyűgét hordozták, amikor a pásztorok még mindig csupán állataik töredékével adóztak. 1578-ban a gazdagabbakra a földadó valamilyen formáját is kivetették, könnyű helyváltoztatáshoz szokott közösségeik azonban kitérnek minden megkötés elől. Sem egy-egy uradalom, de még az ország határa sem képez akadályt előttük.

Ezek a helyhez nem kötött, állataik után szabadon vonuló, életmódjukkal mindenkitől különböző közösségek lesznek a románság megtestesítői a 17. századi Erdélyben. A háború pusztításai ugyan a többiek életformáját közelítik az övékéhez, a valaha telken ült jobbágyok azonban alapvetően földművelő termelési módjukat az állandó költözködés zavaraiban is igyekeznek megőrizni. Ahogy pedig a nagy pusztulás előtti viszonyok helyreállítása mind előbbre halad, a pásztorkodók és a telken ülők körülményeinek eltérései egyre élesebben mutatkoznak. Az összehasonlítás kényszerét fokozza az a tény, hogy míg korábban a kétféle életmód nemcsak külsőségeiben, de földrajzilag is nagyjából elkülönült, a háború elvonultával üresen maradt területek szinte hívják a földművelők közelébe, Erdély belsejébe a pásztorkodókat.

A földhöz nem kötött románok nyilvánvalóan előnyösebb helyzete azonban soha nem vált vonzóvá a jobbágyság más rétegei számára. Ennek okai feltehetőleg érzelmiek. Az — például —, hogy a pásztorok nemcsak a társadalom szervezettségében őriznek a telken ülőknél archaikusabb állapotokat, de családi életük állítólagos kuszasága — a kívülállók folyton a körükben dívó poligámiát emlegetik — és a magántulajdon iránti érzéketlenségük is viszolygást teremt a szilárdabb társadalmi formákhoz szokottak között. Szellemi életük éppen úgy idegen nekik. Az egyházak tanításai soha nem jutottak el hozzájuk: sem a reformáció nem érintette őket, sem a hivatalos ortodoxia. Tanulatlan kalugyerek működnek csak rendszeresen közöttük, akik a természet rájuk törő csapásaival és mindennapi életük nehézségeivel szemben hozzájuk hasonlóan tehetetlenek. Ezek a kóborló kalugyerek valami furcsa keleti misztikát közvetítenek, ami a jelentől elfordulva elsősorban a túlvilágra irányul. Pittoreszk borzalmakkal festik a halál utáni életet, és imádságaikkal meghatározatlan természetfeletti erők befolyásolását ígérik. A hagyományos egyházak tagjai mindettől visszariadnak. Nem mintha a szabályos képzést kapott papok által irányított falusi gyülekezetek tagjai a teológiai műveltség magaslatáról nézhetnének le a román pásztorokra. Nem; egyházaik hitbeli tanításai előtt ők is nagyrészt értetlenül állnak. Óriási segítséget jelent viszont nekik a szellemi életben a letelepedett életmód, az, hogy világos és generációkon át hagyományozódó követelményrendszerrel állnak szemben: mind a falu, mind a gyülekezet szervezete az evilági életet szabályozza. A megtelepedett, egymásra utalt közösségekben földet művelők visszariadnak a természet erőinek kitett pásztorok szeszélyes szellemekkel zsúfolt, kiismerhetetlen hiedelemvilágától.

A mélyebb, de talán nem kevésbé tudatosan átérzett ok abban van, hogy noha a románság státusa nyújt gyakorlati előnyöket, az állattenyésztő monokultúra határozottan alacsonyabb rendű módja az élethez szükséges javak előállításának, mint amihez a falvak lakói már hozzászoktak. Átvétele ennélfogva nem társadalmi emelkedés, nem is tűnik a jobbágyrendszerből kivezető útnak. Mindez nem azt jelenti, mintha nem akadnának a román pásztorok életmódját felvevő magyarok, székelyek vagy akár szászok is. Ők azonban, a társadalom perifériáján, a kivételt jelzik a jobbágyság óriási többségével szemben. Igen jellegzetes e tekintetben a falusi jobbágyok „havasokba futás"-a. Ha ugyanis valamilyen közvetlen veszély elől a menekülés ilyen formájára kényszerülnek, és földjeiket ideiglenesen oda kell hagyniuk, a földművelés igényei által kialakított, változatos állatállományukat a lehetőség szerint magukkal cipelik, és fent a hegyekben megőrzik. Méhkaptárak, aprójószág, disznó, tehenek visszatéréséről adnak hírt a havasokba futott parasztság hazaköltözéséről szóló írások. Nyilvánvaló: jobb híján választott, és társadalmi méretekben soha véglegesnek nem érzett megoldás a havasi pásztorok életmódjának felvétele.

Annak ellenére azonban, hogy sem objektív, sem szubjektív hatásában ez a románság nem bomlasztja a feudális rendszert, a második jobbágyság kialakításának megfelelő szakaszában őket is eléri a beolvasztásukon munkáló állami és földesúri támadás. Ennek első eredménye a román parasztság egy részének telekre kényszerítése volt még a 16. században. A második a tizenöt éves háború utáni évtizedekben ugyanezzel a céllal indul: jobbágyi telekre ültetni, és így az állami és földesúri hatalom számára hozzáférhetővé, ha úgy tetszik, kizsákmányolhatóvá tenni ezeket a gyakorlatilag szabadnak maradt, a feudalizmus rendszerében idegen elemként jelenlevő románokat.

Eleinte csupán a pásztorkodó román életmódot tiltják különböző intézkedésekkel. Az 1628-i országgyűlés azonban törvénybe foglalja a lényeget: „A mi az jószágainkban lakozó uratlan oroszok és oláhok állapatját illeti, igen illendőnek ítiltük mi is . . . az kinek földökön olyan bujdosó uratlan oroszok és oláhok találtatnak, senkit szolgálni nem akarván, csak úgy élnek, mint az herék, hogy az olyanokat az földesúr szabadon és minden félelem nélkül megfoghassa és kezesíthessen."[92] Valószínű persze, hogy a földesurak hatalmuk érvényesítésével nem vártak az országgyűlés szentesítésére. Ilyen következtetést magának a törvénynek „minden félelem nélkül" kitétele is megenged — talán egymást akadályozzák a birtokosok az értékes munkaerő megkötésében. És erre utal a törvényhozás általában tapasztalt gyakorlata, aminek értelmében a jobbágyság helyzetéről intézkedve rendszerint már élő szokást emelnek törvényerőre.

---

[92] EOE 10 484.

Mindennek ellenére nyilvánvalóan csupán törekvésről van szó, a földesurak államilag támogatott akciójáról. Kétségtelenül eredményei is vannak; a 17. század első fele fontos állomás a költözködő pásztorkodás visszaszorításában. 1623-ban Fogarasföldön, harminc esztendővel később pedig egész Erdélyben gabonadézsma adására lehet kötelezni a románokat. Tény azonban: az 1650-es évekkel sem tűnnek el a pásztorkodó életmód és kötetlenség ellen hozott intézkedések. Nem is lehet másként: a második jobbágyság kialakításának második hullámával együtt futó támadás csupán újabb csoportot szakít ki az eredeti körülményeit őrző románságból.

ÚJJÁÉPÍTÉS

A tizenöt éves háború utáni építészeti helyreállítás időszaka meglehetősen hosszú volt. Pontos adataink nincsenek ugyan, mégis úgy tűnik, a 16. század második felének ragyogó állapotaihoz Erdély külső képe a 17. század közepére jutott vissza. És az is valószínű, hogy az ország irányítói igen nagy tudatossággal törekedtek a régi színvonal elérésére; az országgyűlések állandó témája a károk felszámolásának szükségessége. Különösen Gyulafehérvár újjáépítésével foglalkoznak sokat. Főleg Bethlen Gábor javaslataira egyremásra hoznak határozatokat a fejedelmi székhely helyreállításáról. De rendelnek pénzeket a híres kolozsvári templom, a Farkas utcai renoválására is, vagy a legfontosabb erődítmény, Várad felújítására.

Történt is sok minden már Bethlen Gábor idejében. Ő renováltatta a háborúban teljesen kiégett fejedelmi palotát. Az „öregbik” gyulafehérvári templomot helyreállíttatta; felhúzatta a tornyát, és órával, harangokkal látta el. Bástyákat építtetett Gyulafehérvárott, palotát Váradon. Egy sor várat felújíttatott. Az újjáépítés munkáját mégsem tudta befejezni.

1627-ben, az országgyűlésen még mindig Gyulafehérvár „romlott és puszta állapotját” illetően kéne döntéseket hozni. De a rendek, jóllehet elismerik a fejedelmi előterjesztés jogosságát, nem vállalnak építtetéseket. Nem tudjuk, hogyan alakult tovább a helyzet, mikor szánták rá magukat az erdélyi törvényhatóságok, hogy az 1627-es javaslat szerint Gyulafehérvárott házakat építsenek. Talán I. Rákóczi György idején történhetett ez is, úgy tűnik ugyanis, hogy az 1630 utáni esztendőkre rengeteg tennivaló maradt.

Külföldi kőművesekkel I. Rákóczi György építteti újjá a „régtül fogva pusztában állott öreg egyházat” Kolozsvárott, a Farkas utcában. Első nekifutásra nem is sikerült: az olasz mester hibájából egy részét kétszer kellett felhúzatni. Végül egy kurlandi mester állította helyre a gótikus boltozatot. Tordán ugyancsak Rákóczi hozat rendbe egy „Basta György idejebeli” romos nagy templomot. A dési sókamara birtokán egy „régtül fogva pusztában álló” magas házat cserepeztet, és újjá kell építtetnie a kamaraház alatt a széles, nagy hidat is. Váradon egy egész leégett városrészt számol fel. Fia uralkodása alatt viszont a krónikák már nem emlegetnek renoválásokat, csak új építkezést. Úgy látszik, a Báthori fénykorabeli képet I. Rákóczi Györgynek sikerült helyreállítani.

Négy évtizedet vett ezek szerint igénybe a háborús károk felszámolása. Mai fogalmaink szerint igen hosszú ideig húzódott, nem valószínű azonban, hogy a feudalizmus oly megfontoltan alakuló viszonyai között ez valami szokatlanul alacsony teljesítmény lett volna. Annál is kevésbé látszik annak, mert a renoválások többé-kevésbé pontosan követhető menete mögött Erdélyben éppen úgy, mint hasonló helyzetben Európa-szerte általában, az építkezés történetének fontos időszaka bújik meg. A nagy háborúk pusztításai miatt fellépő építési igények hatása ugyanis az építészetben mindenütt az alapvető társadalmi átalakulások következményeivel vetekszik. Ahogyan ugyanis valamely új szerephez jutott társadalmi osztály rendszerint új stílust honosít meg frissen elfoglalt helyzetének megfelelő építkezéseivel, úgy teremthet a háborúk utáni kényszerű tömeges építkezés — társadalmi változásoktól esetleg tökéletesen függetlenül — lehetőséget új ízlésformák elterjedéséhez. Az összefüggés nyilvánvaló: békében sok ember igényeinek gyökeres megváltozása indít viszonylag rövid időn belül végrehajtandó nagyarányú építkezési munkálatokat, háború után egyszerűen azért kell sokat építeni, mert a régi épületek elpusztultak.

Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása ilyen értelemben nem véletlenül vált igen fontos korszakká Erdély építészetében. Igen sokat tettek maguk a fejedelmek is. Az általuk indíttatott munkálatok nagy része bizonyosan helyreállítás ugyan, igen sok feltehetőleg átépítés, és nagyon kevés közöttük a mindenestül új épület, mégis jelentősek, mert többé-kevésbé következetes építési elvekkel óriási mértékben hozzájárultak az újkor stílusának, a reneszánsznak erdélyi terjesztéséhez. Gyönyörű árkádsorok, olaszfokos tetőzetek, szellős épületek emelkednek intézkedéseik nyomán; Bethlen Gábornak még Vajdahunyad vára tökéletességéhez is van hozzátennivalója. A nagy újjáépítési periódus legfontosabb mozzanata mégis az ő tevékenységüktől függetlenül alakul ki.

Az újjáépítési időszak leglényegesebb momentuma az építészetben válik nyilvánvalóvá, de a művelődés egészére érvényes. Az építészetben azzal nyilvánul meg, hogy a reneszánsz ízlés eljut a falusi mesterek által irányított építkezésekig. A művelődésben pedig azzal jár, hogy a reneszánsz életfelfogás hatása megérinti a parasztságot. Mindez nem azt jelenti, mintha a falusi házakat a 17. századtól kezdődően loggiás lépcsőkkel és mitológiai alakokat ábrázoló freskókkal, esetleg stukkós boltozatokkal díszítenék. Nem, a reneszánsznak ezek a költséges velejárói Erdélyben is, máshol is megállnak a vagyonosabb birtokosok kastélyainál és a leggazdagabb polgárok otthonainál. Az életfelfogás változása sem hoz virginálokat a parasztasszonyoknak, és a férfiak nem ülnek le szántás után a természet szépségeiről verseket írni. A szórakozás ilyen fennköltebb formáit nem tanulják el a gazdagoktól. A reneszánsz lényege — a szellemi és tárgyi ornamentika nélkül — mégis behatol Erdély falvaiba.

Ez a lényeg a világos rendezettség; az ember és környezete viszonyának tisztázása. Az építészetben nem az architektúra szakmai csillogása, hanem az alaprajz áttekinthetősége. A reneszánszban az újat mindenekelőtt a lakótér szerkezeti változásai jelentik. Ezeket röviden úgy lehet jellemezni: az ember lakóhelyét a középkor óta átalakult igényekhez igazítják. Elsősorban magát a lakást érintik; nem is véletlen, hogy a templomépítkezésből a reneszánsz stílus szinte kimaradt. A lakóhely és környezete viszont lényegesen átalakul; a lakás már nem a külvilág elleni védelmet nyújtja, hanem az ember zavartalan tevékenységét, sőt, a pihenését szolgálja. Eltűnnek a kicsike zugok és beugrók a szobák közötti szintkülönbségekkel, belső lépcsőkkel és a menekülést biztosító, szeszélyesen elhelyezett kijáratokkal együtt. Az ablakok megnőnek, üveget kapnak; ki és be egyaránt lehet nézni rajtuk. A lakók pedig kiköltöznek a falakon kívülre: kerteket telepítenek. Minden hasznos cél nélkül, pusztán a maguk gyönyörködtetésére tevékenykedve virágokat ültetnek, de visznek be a szobákba is; cserépedényekben tartják a lakás növényi díszeit. A reneszánsz embere felfedezi magának a természetet. Már nem fél tőle, hanem gyönyörködik benne. Ahogy lakását kitágítja a kerttel, úgy bővíti városát sétálóhelyekkel. A városok környékén megjelennek az első kirándulók.

Maguk a települések is átalakulnak. És itt is legszembetűnőbb a szerkezet megváltozása. A falvak korábban minden rend nélkül szétszórt építményei sorokba rendeződnek, a lakók társadalmi helyzete által meghatározott alakzatot vesznek fel. A városok utcái pedig kitágulnak. Már nem építenek szűk sikátorokat. A kereszteződésekben pedig tereket hagynak szabadon, ahová szökőkutat, szobrot állítanak, esetleg még parkot is ültetnek. Kezdenek gondolni a csatornázásra, hogy az élet jobb körülményei mellett az egészségügyi viszonyok is javuljanak. Minden valahogy levegősebbé, áttekinthetővé válik.

Erdélyben tisztán reneszánsz városok nem épülnek, mert a 16. század után már nem jönnek létre újak. A régiek középkori képét azonban részben a fejedelmek, részben maguk a városlakók átalakítják. Bethlen Gáborról számon tartják, hogy Gyulafehérvárra föld alatti csöveken forrásvizet vezettetett. Két szökőkutat tápláltak ezzel, egyet a piactéren, a másikat a nagytemplom háta mögött. I. Rákóczi György kifejezetten a városképpel is törődik: Gyalun, „hogy az házok kiesebb éggel és nézeléssel lehetnének”, kibővítteti a „kis szoros” piacot;[93] Gyulafehérvárott egy bástyán talajjavítással alakíttat ki gyümölcs- és virágoskertet. Konkrétan ezeknél sokkal többet nem is tudunk, minthogy azonban Bethlen is, öreg Rákóczi György is szinte szenvedélyes építtető, valószínű, hogy az erdélyi városok újkori formája az ő ösztönzéseik nyomán kezd alakulni.

---

[93] Szalárdi 295.

A szászokkal — természetesen — nincs senkinek semmi dolga; nem is hagynának beleszólást építési ügyeikbe. Az ő városaik azonban már a középkorban sem voltak igazán szűkek és zegzugosak. Nem építették be őket eredetileg sem olyan szorosan, ahogyan más vidékeken volt szokás. A szász városok lazán települtek sajátos feladatuk miatt: meghatározott körzet népének menekülést kellett találnia az utcáikon veszély esetén. Mégis, Szeben és Beszterce több helyütt is egy utcában álló, azonos stílusú, tehát feltehetőleg nagyjából egyidőben épített házai reneszánsz kori tudatos várostervezésre utalnak. Bizonyosan nem korábbi viszont az a jelenség, amit a szászföldi leírások a 17. század közepe tájt jegyeznek fel. Arról tudósítanak, hogy a nagyobb települések körzetében számon tartott kirándulóhelyek vannak.

Mindezeknél lényegesebb, bár kevésbé látványos településszerkezeti változások következnek azonban az erdélyi falvakban. Nem annyira feltűnőek, mert nem feltétlenül járnak a települések alaprajzának megváltozásával, de mélyebbről jövők, mert társadalmi átalakulásokhoz kapcsolódnak. Megváltozik — elsősorban — a lakosok helyfoglalásának rendező elve: a rokonsági kötelékek szerint való elhelyezkedést felváltja a vagyoni állapotnak megfelelő besorolódás. És ezzel a mozgással párhuzamosan megszilárdul maga a településszerkezet. Míg korábban a falvak, mint egy-egy óriási amőba, lüktettek, folyton változtatták a körvonalaikat is, házcsoportjaik egymáshoz viszonyított helyzetét is, most állandósul az alaprajzuk. Ez a folyamat már a középkorban elkezdődött országszerte, de rendkívül lassan haladt. Akadályozta a hagyományok legkonzervatívabbja, a letelepedés rendjéhez kapcsolódó. Mert rendkívül nehéz lehet az emberemlékezet óta egymás mellett helyet foglalók együtteséből kilépve a lakóhely szerint is új közösséghez csatlakozni. Még napjaink falvaiban is nyilvánvaló az a tény, hogy a parasztság társadalmi átalakulását a faluszerkezet változása csupán rendkívül nagy lemaradással követi. A közös gazdaságok létrehozása után évtizedekkel is csak éppen mutatóba épülnek bennük soklakásos házak; az egyéni gazdálkodás emlékét őrző, saját telken álló családi házak rendszere a szembetűnő célszerűtlenség ellenére is rendíthetetlenül tartja magát.

Feltehetőleg nem volt kevésbé szívós a családi kapcsolatok rendező elvére épült középkori településszerkezet sem. Lassú bomlását azonban Erdélyben a tizenöt éves háborút követő nagy helyreállítási periódus felgyorsítja. A folyamat menetét pontosan nem ismerjük. Csupán az világos, hogy a 17. század összeírásaiban már túlnyomóan stabil alaprajzú és lakóik vagyoni állapotát tükröző falvak szerepelnek. Úgy látszik, a helyreállítási periódus falvai már az új rend szerint jönnek létre: miután a háború pusztításai a helyfoglalás ősrégi hagyományait fizikailag kíméletlenül megszakították, a menekülés zűrzavarából az új típusú falvak bontakoznak ki.

Új elvek szerint, de a régiek helyén jönnek létre, esetleg az elpusztult falvak közvetlen közelében építik fel a visszatelepülők lakóhelyét. Erre utal az a tény, hogy jóllehet a 16. és 17. század között néhány település neve megváltozott, az új nevű falvakhoz képest többségben a hagyományos elnevezésüket őrzők vannak. Úgyszintén a települések földrajzi helyének minden pusztítással dacoló állandóságáról vallanak a középkor óta megszakítás nélkül használt istentiszteleti helyek. Erdély feltűnően sok középkori temploma között alig van elhagyott vagy romos. Gyakori viszont a falvakon kívül való elhelyezkedésük, holott a templomok általában a települések területén szoktak állni. Ha nem ott vannak, világosan tanúsítják: a menekülésből visszatérő hívek nem a régi házhelyekre emelték az új otthonokat.

A tizenöt éves háború pusztításai által szétzilált településrend visszaállása mégsem jelenti feltétlenül új alaprajztípusok létrejöttét. Továbbra is léteznek ötletszerűen elhelyezkedő házcsoportokból összeálló települések. A 17. századra mégis olyanok válnak tipikussá, amelyek világosan áttekinthető szerkezettel tükrözik a lakók anyagi helyzetét. A házak valamilyen természetes vagy mesterségesen felvett középponthoz viszonyítva nagyjából szabályosan, nem feltétlenül utcákban, tehát szembe álló sorokban, de rendszerint egymástól meghatározott távolságra helyezkednek el. A távolság mértékét a házhoz tartozó telek nagysága jelöli ki: az egész telekhez kétszer akkora belsőség tartozik, mint a félhez, és a sor arányosan folytatódik. A települések centrumától kifelé haladva rendszerint szabályosan feleződik a házhelyek nagysága; egész telkesek sora után a féltelkesek, majd negyed-, esetleg nyolcadtelkesek következnek. A belső telkek viszont tagolódnak: a telkes gazda mögött a „bokra", tőle valamilyen családi vagy gazdasági függésben élő emberek, illetve családok együttese húzódik meg. A jobbágyi szolgáltatásokat együttesen teljesítik.

Ez azonban csak a csontváz, a valóságos falvak úgy különböznek egymástól, ahogyan az azonos csontozatú emberek megjelenése eltérő lehet. Legfeltűnőbb a különbség a települések méretében. A fogarasi uradalom falvaiban — például — 1637-ben öt és hatvanhét között váltakozik a telkek száma. Vannak olyan települések, ahol igen nagy a teleknagyságok eltérése, az egész és a nyolcad között változik, de alakulhat a helyzet úgy is, mint a kórodszentmártoni uradalomban, ahol egy-egy falu telkei általában azonos méretűek, magában Kórodszentmártonban egészek, ugyanígy Zágorban is, Szénaveresen pedig mind fél. De ahol vannak eltérések, Kisszőlősön vagy Nádason, ott is csak egészek, illetve felek szerepelnek.

A belső telekrendszer stabilizálódásával létrejött a modern falu, amelynek lakói a szabályos rend szerint épített házsorokban vagyoni állapotukhoz illő helyet foglalnak el. Minthogy pedig a típus a városok sémájához áll igen közel, hiszen ott régen egyértelmű a polgárok vagyoni helyzete szerinti tagozódás, azt hinné az ember, minél közelebb áll egy-egy vidéki közösség a városi polgárság státusához, annál bizonyosabb, hogy ilyen típusú falut alakított ki magának. A valóság azonban távol áll a feltételezéstől.

A szászföldi falvak jobbágyi kötöttségen kívül élő parasztsága nem ismeri ezt az átalakulást, holott csak termelő tevékenységük különbözteti meg őket a városiaktól, de a jogállásuk nem eltérő. A szász falvakban a 17. század közepéig szilárdak maradtak a rokoni kötelékek, erősebben tartották magukat, mint a vagyoni helyzethez illő kapcsolatok. Rendkívül jellemzően árulkodik erről a tényről a szász templomvárak beosztása. Vastag falaik belső oldalán kamrák nyílnak; ezeket béke idején raktárnak használják, veszélyben óvóhelyek. Nem futhat beléjük azonban akárki. Egy-egy kamra tulajdonosa mindig egy paraszti família. Tagjai együtt őrzik a készleteiket, és együtt menekülnek. Feltehetőleg állandó lakásaik sem épülnek egymástól nagy távolságra. De nem veszik át a modern típusú faluszerkezetet a román pásztorok sem. Náluk is megindul ugyan a földművelés, ami azt jelenti, hogy legalább egy termelési ciklus idejére egy helyben kell maradniuk, életmódjuk, és ezzel falvaik azonban még megőrzik alapvetően transzhumáló jellegüket.

A modern falu ilyen módon a második jobbágyság viszonyainak településtípusa lett. A nagy helyreállítási periódus végére, körülbelül a 17. század közepére kerül túlsúlyba Erdély sok száz falva között. Mire a jobbágyság a háború előtti kötöttségeket újra magára kényszerül venni, kialakul tehát megfelelő környezete is. A 17. század közepére jön létre Erdélyben a falvak szinte a jelenkorig tovább élő képe, századok pusztításának és társadalmi mozgásainak ellenálló szerkezete.

A PARASZTI LAKÁS

Ebben az időszakban válnak véglegessé a parasztság körében a lakás máig érvényes sajátságai is. Legszembetűnőbb közöttük, hogy a lakóhely elveszíti ideiglenes jellegét; ahogy a falu földrajzi elhelyezkedése megszilárdul, a házak is időálló minőségben készülnek. Beszédesen tanúskodnak 17. századi tartósságukról az uradalmi összeírások, amelyekből kiderül, hogy még ha üresen állnak is évekig, hosszú ideig fennmaradnak; nemegyszer „puszta ház"-ként kerülnek felvételre.

Formájuk már nem putrira emlékeztet, falaik többnyire egymással derékszöget bezáró síkok. Maga az építőanyag viszont alig változik. Továbbra is általában szalmával, esetleg náddal fedik a falusi házakat; csupán valószínű, hogy kerül rájuk — talán elsősorban faanyagban gazdag vidékeken — fenyőből készült zsindely is, hiszen az úri építkezéseknek ezt a kellékét jobbágyi iparosok állítják elő. A falakat többnyire sövényből fonják, tapasztják és meszelik, mint régen. De a merőleges támasztóelemekre húzott új házak építésében megjelenik már a boronás technika; vastag, durván faragott gerendákból is ácsolnak paraszti hajlékokat.

A lényegesen új azonban a parasztok házainál a 17. század elején nem a technológia változása, nem is új építőanyagok bevezetése, hanem a belső tér most kezdődően újszerű elrendezése. Az újdonság abban van, hogy a korábban osztatlan épületeket helyiségekre bontják. A ház bejárata — esetleg tornácon való áthaladás után — a pitvarba vezet. Ebből az elsősorban főzésre szolgáló és kemencével is ellátott helyiségből nyílik rendszerint jobbra és balra egy-egy szoba. E leggyakrabban előforduló háztípus mellett építenek azonban pitvarszoba-szoba-kamra beosztásút vagy a pitvarhoz esetleg két szobával és kamrával csatlakozót. Öt helyiségnél többet magába foglaló népi épületet a 17. század első feléből már nem ismer az erdélyi építéstörténet.

A házak alaprajza — úgy tűnik — beosztásuktól függetlenül a négyzethez állhat közel, az olyanokat tekintik tipikusnak. Erre utal mindenesetre az a tény, hogy amikor Fogarasban 1637-ben egy pitvarból, három szobából, kamrából álló tyukászházat összeírnak, megjegyzik azt is, hogy hosszú.

A tárolás céljára a lakás belső helyiségein kívül a népi építkezés házain is megjelennek külön szintek: a padlás és a pince. A padlás elhelyezkedése világos: csak a lakótér felett lehet. Nem egészen világos azonban, hogy a pince minden esetben a házak alatt van-e, vagy esetleg külön a földbe vájt üreget illetnek-e a pince névvel. Ezeket azonban biztosan megkülönböztetik a veremtől. Nem ugyan építési technikájuk, hanem a rendeltetésük miatt. Veremben ugyanis csupán egyféle dolgot, rendszerint valamilyen hosszabb ideig elálló élelmiszert tartanak, a pincében viszont előfordulhat minden. Tarka összevisszaságban szoktak elhelyezni benne sózott káposztát, zöldséget, szalonnát, építési anyagokat, kerti szerszámot és gyümölcsöt.

A több helyiségből álló, pincével és padlással együtt többszintes parasztház elterjedtsége a jobbágyság között a 17. század közepére már meglehetősen széles körű lehet. Közvetlen adataink erre ugyan nincsenek, hiszen nem létezik a jobbágyházak típusairól informáló forrás. Mégis sokatmondó az a tény, hogy az uradalmakban szolgálók lakóhelyeit minden ismert esetben házként tüntetik fel. Az erdélyi építészettörténet ezek között két, egy helyiségből állót regisztrál a 17. század anyagában. A többi mind pitvar és egy, illetve több helyiség együttese. Egyetlen ismert felvétel sem írja le darabont, kutyapecér, kertész, tyukász, pásztor vagy majoros lakását földbe ásott kunyhónak, esetleg más kalyibának. És valószínűtlen, hogy a falvak paraszti lakossága ezeknél a szolgaelemeknél általában alacsonyabb színvonalon élt volna.

A telkes jobbágyok bokrában, velük egy gazdaságban élő emberek lakásáról viszont nem tudunk gyakorlatilag semmit. Kísértő lehetőség lenne a néprajz vagy a modern falukutatók adatai alapján a 17. századi viszonyokra visszakövetkeztetni. Ez az eljárás azonban jogosulatlan, minthogy igen nagy mértékben befolyásolná mindaz, amit a közelmúlt agrárproletariátusáról felderítettek, holott ez a társadalmi kategória a 17. században még nem létezik. Egyáltalán: a teljes nincstelenség e korban a külföldön utazó magyaroknak mindig feltűnik. Mint érdekes kuriózumról ad hírt például Szepsi Csombor Márton, aki a század elején utazgatott Európában, az utcán kolduló francia parasztasszonyokról és kéregető gyerekekről. Nyilván nem szokott hozzá a szeme itthon ilyesmihez.

Talán majd a régészet fog adatokat szolgáltatni a más telkén élő jobbágyok életviszonyairól. Akkor, amikor kiderítik a telkek beosztásának és a rajtuk álló gazdasági épületek elhelyezkedésének pontos rendszerét. Addig is bizonyos azonban, hogy a 17. századi falusi portákon a lakóház mellett álltak az állattartáshoz és a mezőgazdasági termeléshez szükséges építmények. Ezek sora a telkek kertnek használt részétől valószínűleg elkülönül. De az egész együttes képéről korabeli értesüléseink tulajdonképpen nincsenek.

Csak következtetni lehet a 17. század paraszti virágoskertjeinek létezésére is. Legbeszédesebb tanúja egy román lányról rajzolt kép: Troester János szebeni egyetemi hallgató Nürnbergben megjelent könyvének illusztrációja. A lány fején pártaszerű, sűrű virágkoszorú. Troester leírja, hogy rózsából és más virágból kötik. Szerinte olyanok benne a román hajadonok, mintha a római florália ünnepre készülnének. A rózsát jellegzetesen úri virágnak szokták tekinteni, de eszerint parasztok kertjeiben is termesztik. Egy uradalmi kertész pedig — holland mesterek képein láthatni ilyesmit — fazekakba violát és szegfűt ültetett.

SZÍNES NÉPI ÖLTÖZKÖDÉS

A falu, a ház és közvetlen környezetének megváltozása mellett új a parasztság életében a magakellető, díszes öltözködés kialakulása: úgy tűnik, a 17. század elejére vált általánossá Erdély népi öltözködésében a színes, szőtt mintával és hímzéssel díszített ünnepi ruha, a hajban, nyakon és derékon viselt ékszerek. Az egyszerű fehér vagy viszonylag primitív technológiával előállítható színek, a fekete, a kék és a vörös mellett viselnek sárgát, zöldet, barnát, sőt olyan míves árnyalatokat is, mint a lila, a világoskék, sőt a rózsaszín. Egy — elég csúnyácskára sikerült — csíki székely asszonyt ábrázoló kép a nő ruházatán öt színt mutat: fehér a könnyű, nagy kendő a fején és az inge is; meggyszínű a pruszlikja és a beléje kötött zsinór; barna a szoknyája és a csípőjéig érő nagy kabát; világoskék a köténye; a lábbelije végül karmazsinszín. Nem öltözött egyhangúbban egy másik képen megörökített szász szolgáló sem. A fején piros és zöld pántlikákból készült dísz; fehér az inge és a köténye; fekete a pruszlikja és a szoknyája; vörös szőrharisnyát visel; sötétbarna bőr a saruja. A románok egy árnyalattal talán visszafogottabbak a színválasztásnál: sok fehéret és feketét viselnek. Náluk viszont az a feltűnő, hogy igen sok hímzett holmit látni rajtuk, és ékszerük is több, mint más parasztoké. A román női ingek magas gallérja és buggyos ujja a váll alatt rendszerint körben hímzett. Mintáik több színnel — általában kékkel és pirossal — készülnek. Lehetnek geometrikus formájúak vagy különböző növények indázatát utánzóak. Ez utóbbiak a román mázas cserépedények díszítésére emlékeztetnek. Hasonló hímzést helyeznek — rendszerint virágot — a férfiak és a nők báránybőr felsőruházatára is. A legmeghökkentőbb azonban az erdélyi románokról ismert összes ekkori ábrázolás között egy prostituált kockás kötényе. Hiszen még virágmintás anyagot is csak a nagyon gazdagok és a cigányasszonyok hordanak, kockás ruhaanyagokat viszont egyáltalán nem emlegetnek a 17. századi leírások. Úgy látszik, jellegzetesen szőttesminta lehet.

Ékszert elsősorban a román parasztasszonyok hordanak igen sokat. Ismerik a fülbevalót; a réz- és vasgyűrűket; pénzből és kagylóból, aranyozott gyöngyfüzérből csinálnak fejékeket; fehér és piros korall is van a nyakláncaik között; textíliából készült övükbe fűzhetnek gyöngysorokat. Szinte szegényesek ezekhez képest — például — a székelyek készletei. Üveggyöngyökön és a pártájukra erősített aranylapocskákon kívül más ékszert valószínűleg nem viselnek.

A népi öltözködés férfiruházatához viszont egyáltalán nem tartozik ékszer. A színeik is egyhangúak: a fehér, a fekete, a barna és esetleg a kék szín található meg a parasztság férfiruháin. Ennélfogva archaikusabbak a női viseletnél, amelyben elsősorban a sok szín és a díszítések újak a 17. századot megelőző időszakhoz képest. Az egyes ruhadarabok előállításának technikája is régóta állandó: házilag egy darabban szőtt anyagból készülnek. Testre csak a pruszlikokat és a zekéket, kabátokat szabják. A népi öltözködés női ruháinak megszínesedése, díszessé alakulása azonban, ha lényeges formai változásokkal nem járt is, technológiai újításokat feltétlenül követelt. A finom kendőkhöz, ingekhez, kötényekhez való anyag előállítása, a mintás szőttesek szövése, a hímzés mind visszavezethető a kéziszövés vagy a varrás legprimitívebb fogásaira. Mégis: a len vagy a kender ványolásától a fonáson át a szál felrakásáig minden műveletet meg kell változtatni, mire a falusi portákon csattogó szövőszékekről durva vászon helyett fátyolszerű anyag vagy mintás szőttes jön le. A hímzés pedig szinte művészet a vászondarabok egyszerű összevarrásához képest.

A MUNKA ÉRTÉKE

Mindebből egy következmény a szembeszökő: az új ruházat előállítása rendkívül munkaigényes. De fáradságos maga az öltözködés is: a frizurába fűzött gyöngysorok, szalagkompozíciók elhelyezése, a koszorúk kötése egyáltalán nem egyszerű feladat. Aki ezt vállalja, öncélúan, vagy legalábbis reális haszon elérésének törekvése nélkül dolgozik.

Hasonló a helyzet a kertekkel is: praktikus haszna nincsen sem a virágok nemesítésének, sem cserépbe ültetésüknek. Ugyanakkor mindkettő szakértelmet és komoly munkaráfordítást igényel. A kertjüket gondozgató parasztok pusztán azért fáradnak, hogy — minden távolabbi cél nélkül — gyönyörűséget szerezzenek maguknak.

Korábban ismeretlen jelenségről van szó: az ember a maga gyönyörűségére dolgozik. Bonyolultabb dolog ez a munkát létezése óta kísérő jókedvnél, ami a legprimitívebb használati tárgyakat is öncélú díszítéssel látja el. Hiszen itt a tevékenység eredménye maga öncél: az ember tudatosan minden praktikus haszon nélkül fárad.

A díszes ruházkodásnál és a kertépítésnél meg is áll az erdélyi parasztok kedvtelésből végzett munkája. A falu szórakozása a 17. században jórészt a középkor óta ismert formák között marad. Páros és csoportos táncot járnak. A románok sípzene kíséretével háromütemű férfi körtáncot lejtenek. A pásztorok pedig olyan szépen muzsikálnak a havasokban, hogy „Pan és összes erdei istenei is nehezen tudnák utánozni”.[94]

A megszínesedett, díszes ruházat és a paraszti kert mégis fontos jelenség, mert híradást jelentenek arról, hogy a munka a társadalom alsó rétegeiben élők számára is lehet a magasabb rendű szórakozás eszköze. A munkának ez a csalóka színeváltozása azonban csak villanás. Csupán érzékletesebbé teszi valódi lényegét. Azt tudniillik, hogy éppen nem azok szórakozását szolgálja, akik el is végzik. A munka a dolgozók számára inkább hallatlanul súlyos teher. A felismerés nem véletlenül kapcsolódik a reneszánszhoz, amikor a társadalom egyik felén megvillan az öncélú gyönyörködés lehetősége, a másik oldalon viszont elterebélyesedik a fékevesztett luxus.

Erdélyben Szalárdi János, a gyulafehérvári fejedelmi levéltár őre foglalta szavakba a maga ráeszmélését. A liechtensteini herceg morvaországi parkján ámuldozik éppen. A reneszánsz kertépítés minden fortélyát látja: egzotikus növények, nyitható tetejű virágházak, mesterséges források, tavak, álló és mozgó szobrok, vadaskert, a társas szórakozásra szebbnél szebb paloták, kis nyári házak állnak előtte. Tulajdonképpen nagyon tetszik neki az egész; csak kevéssel rövidebb terjedelemben írja le, mint I. Rákóczi György összes építkezését. Mégsem csodálja. Inkább felháborodik a létrehozásával járó nagy tékozláson. A pénzpocsékolásnál is jobban foglalkoztatja azonban a gyönyörű kert kialakítására fordított rengeteg munka.

Az egyik épület külső festését és mozaikját szemlélve megjegyzi: „megmondhatatlan pepecseléssel” készültek. Egy kőfalról megállapítja, hogy „szörnyű munkával ékesíttetett”. Többször szinte felkiált: „igen nagy mesterséggel” alkotnak meg valamit. Egy szökőkútrendszeren elgondolkodik: ugyan honnan vezethették a vizét, hiszen nincsen a közelben alkalmas hegyi forrás.[95] Szalárdi itt nagyon lényeges dolgot vesz észre. A kívülálló friss szemével, a hirtelen rácsodálkozás döbbenetével ismeri fel azt a tényt, amiről általában nem szoktak beszélni, hogy tudniillik a reneszánsz csillogását rengeteg ember kemény munkája teremti meg.

---

[94] Johann Troester, Das alt- und neue teutsche Dacia. Nürnberg 1666. 327.

Maga a szemlélet viszont, az tudniillik, hogy a park csodáiban a mesterségbeli tökéletességet látja, a rájuk fordított munka nehézségét latolgatja, Erdélyben meglehetősen elterjedt. Az igényesebb ponyvairodalomban szólalt meg a hang, vidéki versszerzők, falusi prédikátorok versei szólnak a mesterség és a munka megbecsüléséről. *Az sónak dicsíretiről való magyar rythmusok, Az malom és ácsmesterségnek dicsíretiről való ének* és a többiek mind arról beszélnek, mennyire nélkülözhetetlen úr és paraszt számára mindaz, amit a munka előteremt. Túlzás lenne e versek szerzőiben, Szentmártoni Bodó János prédikátorban vagy a közelebbről ismeretlen Oroszhegyi Mihályban és névtelen társaikban a munka értékteremtő szerepének felismerőit látni. Az elméleti közgazdaságtan művelésétől nyilvánvalóan igen-igen távol állnak. Kétségtelen azonban, hogy a termékek előállításába fektetett munka mennyiségét és bonyolultságát mérlegelik. Egyben hallatlan megbecsüléssel szólnak róla, olyan hangnemben, amilyennel a költészet hivatásos művelői társadalmuk legmegbecsültebb erényéről, a vitézi virtusról szoktak énekelni. Oroszhegyi *Az fenyő fának hasznos voltáról* írt versét e sorokkal zárja:

Mivel malommester alsóknak hadnagyok,
Szárnyas madaraknak az sólyom az urok,
A fenevadaknak oroszlány királyok,
Az fáknak fenyőfa légyen az császárok.[96]

Igen nagy lehetett e mesterség- és munkadicsérő költemények elterjedtsége. Nyilvánvalóan így van, mert míg a magasabb irodalom képviselői általában a művüket körülvevő közöny miatt panaszkodnak, ezekben a mellőzött szerző hangja nem szólal meg. Sőt: az derül ki, hogy kapkodják a verseket; megrendelésre, pénzért küldik szét őket. A haszon pedig rajtuk annyi, hogy e kor egyik legsikeresebb üzleti vállalkozása, a lőcsei Brewer nyomda is megjelenteti őket. A sikerben feltehetőleg szerepe van olvasmányosságuknak; minden terjengősség nélkül, pergő, célratörő előadásmódjukkal tudatosan törekszenek népszerűségre. Lényegesebb azonban a témájuk, hiszen bestseller műfajban születtek. Azt bizonyítják, hogy a munka és a munkás kezek dicsérete előre kiszámíthatóan jól eladható áru Erdélyben.

---

[95] Szalárdi 259 skk.

[96] RMKT IV. Bp. 1967. 439.

Kialakult a munka megbecsülése, mert hallatlan mértékben megnőtt a munkás kezek iránti kereslet: az életmód újkori nagy változása azok számára, akik az élethez szükséges javakat megtermelik, a tevékenységükkel szemben támasztot új igényekben érzékelhető.

Ez az új követelményrendszer alapjaiban a parasztság saját életmódváltozásával érintkezik. Elsősorban azért alakul így a helyzet, mert az uralkodó osztály legalsó rétegének és a parasztok gazdagabbjainak körülményei alig különböznek egymástól. A falvakban élő nemesek háztípusai, gazdasági épületeik és belső berendezésük gyakorlatilag azonosak a jobbágyportákon láthatókkal. Természetesen ez, hiszen a falusi ipar igénybevételével készülnek. Paraszti és úri környezet változásának összefüggését azonban szinte elválaszthatatlanná az a körülmény ötvözi, hogy a reneszánsz szétáradása az uralkodó osztály körében a második jobbágyság viszonyainak megszilárdulásával esik egybe.

A piactól magukat minél inkább függetleníteni kívánó földesúri gazdaságok a lehetőségek szerint mindent jobbágyi robotban állíttatnak elő. A legbeszédesebb bizonyítéka ennek a törekvésnek az a tény, hogy a falusi iparosokat felmentik az egyes települések lakóinak általános jobbágyi terhei alól, és mesterségük szerint kötelezik őket szolgáltatásra. Ahogyan például Szőcs Tódor szűcs Örményesen szakmunkával szolgál, Viszolyán Mester János ács mesterségével adózik, György kovácsról Kórodszentmártonban pontosan feljegyzik: „kovács művével szolgál a malomhoz; egyéb szolgálattal, sem adóval, sem dézsmával nem tartozik. . ."[97]

Ilyen mentességet természetesen csak az kaphat — I. Rákóczi Gyögy kitétele szerint —, akiből „az földesúrnak haszna s jószágának epülete" várható; „haszontalan" mesterembereket nem szabad tartani.[98] Még így is tele vannak azonban a falvak mesterségükkel adózó jobbágyi iparosokkal. A legtöbb szakma az építéshez kapcsolódik: van fűrészmester, zsindelycsináló, fűrészmalmos, ács, téglás, pallér és kőfaragó is, vagy mészégetőt tartanak fenn jobbágyok földesuruk szükségleteire. Élelmiszerek előállításához kevesebb szakma kapcsolódik. Mészáros van a legtöbb helyen, mellettük még sok molnár, esetleg olajütő, égetettborfőző, sütő és szakács. A szőlőtermelés a kádárok munkájának felhasználását kívánja meg. Meglehetősen gyakori az univerzális mesterség, a kovácsság jelenléte is, és előfordulnak uradalmakban olyan városi jellegű mesterségek, amilyenek a szabóké, a szűcsöké és a csizmadiáké vagy még a városokban is ritka asztalosoké. De robotban működnek — mesterségükkel szolgálnak — a tisztára luxusigények kielégítői is: madarászok, rákászok, kertészek, vadkertgondozók. És hogy mennyire fontos az urak számára minden szolgáltatás, jól mutatja a jobbágyokon követelt sok rókabőr. A prémekben gazdag reneszánsz úri öltözködésnek ezt a nélkülözhetetlen kellékét most a hegyvidékeken mindenütt behajtják, holott a parasztokat a középkor óta inkább távol tartani igyekeztek az erdőtől.

---

[97] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. S. a. r. Makkai L. Bp. 1954. 576.

[98] Uo. 132.

A jobbágyi szolgáltatásként végzett munka a legmagasabb társadalmi állású személyek legközvetlenebb környezetéig is eljut. Bizonyosan jelen van — például — Bethlen Gábor pazarul fényűző otthonaiban. A társadalom lajtorjáján lefelé haladva pedig, a fejedelmi kastélytól a falusi udvarházig, mind általánosabban felhasználják a jobbágymunkát. Valószínű, hogy a többszintes nagy kastélyokat is jobbágyok építik, hiszen technológiájuk a népi építkezésével azonos. Az erdélyi építészettörténet mindenütt a falusi ácsok, jobbágymesterek munkájának jelenlétére bukkan. Ők építik az új igényeknek megfelelő tágas, lakályos, nagy ablakokkal ellátott nemesi otthonokat. Ugyanígy jobbágymunkával készül jórészt a belső berendezés is. A legfeltűnőbb e tekintetben, hogy a reneszánsz divatban oly általános lakásdíszítő textíliák felhasználói között a leggazdagabbak is helyeznek el asztalon és falon népi szőnyegeket, szőtteseket. Míg azonban az uralkodó osztály felsőbb rétegeinél törekednek keleti szőnyegek vagy iparilag előállított kárpitok beszerzésére, az udvarházakban a falusi háziipar termékein kívül mást nem találhatni.

Hasonló a helyzet az úri bútorzattal is. A reneszánsz divatja ezt is átalakította; mindenütt megjelennek az architektonikus jellegű, tagolt díszítésű bútorok. Az egyes darabokat rendszerint festik és fényezik. Fekete, fehér és zöld színezést említ a legtöbb összeírás. Ezekből az is kiderül, hogy érdekes lakberendezési hatást érnek el az azonos színű darabok csoportos elhelyezésével. A nagyobb kastélyokban egész szobasorokat neveznek zöldnek vagy feketének a bennük álló bútorok színe szerint. Itt egy-egy intarziás vagy domborúan faragott darab ritka kivételként még előfordul, a szerényebb lakások bútorait azonban legfeljebb festett ornamentikával vagy lapos faragással díszítik.

De megtalálhatók mindenütt a „paraszt” jelzővel meghatározott nyoszolyák, asztalok, padok, ajtók vagy zárak is, ami feltehetőleg az előállítás valamilyen egyszerűbb módjára utal, de távolról sem jelenti azt, mintha csak ezeket készítették volna jobbágyi iparosok. Nyilvánvaló azonban, hogy az úri háztartások berendezésében a kutatás nem tudja a városi, céhes ipar termékeit a népi eredetűektől különválasztani. A 17. századi magánélet tárgyi emlékeiből ugyanis gyakorlatilag semmi nem maradt ránk; ismereteink róluk leltárak adataiból származnak, de ezek a szűkszavú értesítések elégtelenek az esetleges különbségek felderítésére. Amennyire azonban bizonyos, hogy a legszebb mestermunkákkal vetekedő termékek kerülhetnek ki jobbágyiparosok keze alól, annyira biztos az is, hogy a céhes ipar árui bejutnak a nemesek otthonaiba. Minden — egyébként egyelőre kideríthetetlen — technika- és ipartörténeti összefüggésnél világosabban beszélnek erről a patríciusok lakásai. Ezekben a reneszánsz életmódnak ugyanazok a külsőségei találhatók, mint a nemeseknél. Minthogy pedig a polgárság a jobbágymunka termékeivel nem élhet, nyilvánvaló: a céhes ipar mindazt előállítja, amit a reneszánsz ízlés vagy divat megkövetel. És bármennyire egyértelmű is a 17. századi birtokosok ódzkodása minden pénzkiadástól, a dolgok természetéből következik, hogy egyes árukat mégis kénytelenek városi műhelyekben, boltokban vásárolni.

A városi iparosok ilyen módon a jobbágysághoz hasonlóan érzékelik az új igényeket; a munkájuk iránti kereslet fokozódásában. Többet és mást kell előállítaniuk a korábban szükségesnél. E változás azonban, jóllehet a feladatok növekedése talán terhet is jelent, egészében előnyösen befolyásolja az iparosság helyzetét. Ennek köszönhetik, hogy még a korszak gazdasági mélypontján is, 1625-ben, amikor az árak csillagászati magasságba szöknek, az ő munkabérük növekedése nem marad el az áremelkedés mögött.

A SOKOLDALÚ JOBBÁGY

Az új követelményrendszerben egy-egy jobbágyra háruló teendők számbavétele tulajdonképpen nagyon nehéz annak a ténynek a regisztrálásán túl, hogy az úr körül mindent nekik kell elvégezniük. Úgy tűnik azonban, az egyénre ugyanaz áll, ami az egész paraszti társadalomra. Ahogyan abból kerül ki juhásztól kutyapecéren, vadkertgondozón, szűcsön és ácson át sáfárig, kocsmárosig minden, úgy kell egy-egy jobbágyi állapotban élő személynek igen sokoldalúnak lennie.

Elég egy pillantást vetni valamely falu szolgáltatásaira, és kiderül, milyen sokfajta munkával tudnak csak feladataiknak megfelelni. Álljon itt három példa a kővári uradalomból. Berkeszen a következő teendőket kell a jobbágyoknak ellátniuk a saját földjeik művelése mellett: piacozás, hogy a pénzadót kifizethessék, a majorsági föld szántása, vetése, egy rét kaszálása, egy rekettyés irtása, szőlőgondozás, búzaszállítás. Gazdaságaikban hétféle állatot, lovat, ökröt, tehenet, tinót, tulkot, disznót és méheket sorolnak fel. A szomszéd falu, Alsó-Fentős szolgálatai hasonlóak, de még rókabőrt, nyestbőrt, tehenet, tyúkot, tojást, vajat, borsót, kását és lenmagot is kell beadniuk. Megint csak a szomszédban, Kováson, nincs majorsági föld, nincs „élés", de a jobbágyok, akiknek szabályos gazdaságaik vannak — 80 portán 6 lovat, 248 ökröt, 157 tehenet, 82 tulkot, 65 juhot, 395 disznót és 40 kas méhet tartanak —, mészégetés mellett ipari szakmunkát adnak a várhoz: kőfaragást és téglavetést. Ezenkívül széna-, homok- és jéghordásra is befogják őket.

Három igazán nem nagy falu teendőinek listáján szinte végtelen mennyiségű munkafolyamat van elrejtve. És a három falu adatai természetesen nem mondanak el minden jobbágyi munkát. Ezek sora szinte tetszőlegesen tágítható. Mert vannak olyan helyek, ahol az ajándékokból kiderül: káposztát is termelnek, őzeket ejtenek csapdába, a folyókon, tavakban és patakokban bonyolult halgazdálkodást folytatnak, malmokat, olajütőket üzemeltetnek. Nincs okunk továbbá feltételezni, hogy az úri éléskamrák végtelenül dús készleteit ne jobbágyok hordták volna össze. A kor szokása szerint körülbelül egy évre számított készletek között találhatók különböző zöldségek: répa, retek, petrezselyem, fokhagyma, vöröshagyma. Főzelékfélék: lencse, tarka- és fehér kerti bab, valamint török- és mezei borsó. A gyümölcsök közül alma, körte, tengerő szőlő és dió, mandula, mogyoró. Sóznak be a rengeteg káposzta mellett uborkát, sőt egrest is, valamint tartósítanak aszalással igen sok gyümölcsöt, és főznek lekvárt. A legtöbb helyen tartott boron kívül raktároznak el csigert is és égetett bort, vagyis pálinkát, valamint méhsört. Mindezekhez különböző kádakat, vékákat, korsókat, tálakat és más, tároláshoz szükséges eszközöket készítenek.

A jobbágymunka e számbavétele nyilvánvalóan nem teljes; a falusi iparosok műveleteit egyáltalán nem tartalmazza, holott a sokszínűséghez azok is hozzátartoznak, hiszen a jobbágymesterek is tartanak fenn gazdaságokat, ahogyan — viszont — a jobbágyporta csonka háziipar nélkül.

Az új igények által kikényszerített jobbágyi sokoldalúságot az európai technikatörténet e korban jellegzetes mozzanatai kísérik, vagyis az a változás, ami a munkaeszközök specializálódásában, az egymástól lassan elváló munkafolyamatokhoz való alkalmazkodásukban nyilvánul meg. Ezt az átalakulást tulajdonképpen a termelés valamelyik alapvető ágával kellene szemléltetni. Erre azonban — Erdély viszonyai között — nincsen mód, egyszerűen azért, mert a maguk tárgyi valóságában sem a munkaeszközök, sem valamilyen műszaki leírásuk nem maradt ránk. Az élet egyetlen szektoráról vannak csak hozzávetőlegesen pontos információink, a konyháról. Ezek leltárai külön megnevezett, tehát nyilvánvalóan eltérő kiállítású, de közel azonos funkciójú tárgyakkal vannak tele. Fánksütő, bélessütő, palacsintasütő serpenyőket említenek egymás mellett. Szőrszita és vesszőszita van egy konyhában. Közönséges asztalról, kenyérdagasztó asztalról és cipószakasztó asztalról tudnak a forrásaink. Ezeken kívül könnyen adódik még a kapa—irtókapa és a vaslapát—úttisztító lapát páros kertészek holmijai között. Többet azonban már módszeres kutatással kellene előkeríteni, mert a konyha és a kert szerszámai — a mindennapi élethez legközelebb állók — mindig is a munkaeszközök fejlődésének legtipikusabb jegyeit viselik magukon. A 17. század eleji Erdélyben szakosodásuk általános tendenciát tükröz.

A specializált munkaeszközök jelenléte a jobbágyok környezetében még jobban érzékelhetővé teszi azt a tényt, ami egyébként e többlet nélkül is nyilvánvaló, hogy tudniillik feladataik ellátása tapasztalatok, készségek és tudás hatalmas együttesét igényli. Érteniük kell az időjárás változásaira utaló meteorológiai jelenségekhez, a növénynemesítés törvényeihez, a különböző faanyagok megmunkálásához. Szerteágazó tudásuk összetevőire éppen úgy termékeiből következtetni, mint az elméleti műveltségnél. Könyvek, szónoklatok, versek helyett azonban itt egy-egy ház, egy gazdaság, egy jól berendezett éléskamra a tudás eredménye.

A parasztság e tapasztalati vagy gyakorlati műveltsége természetesen mindig is létezett. A tartalma azonban soha nem összetettebb, mint éppen ebben a 17. század eleji időszakban. Az összefüggés világos: akkor kell legsokoldalúbbnak lennie, amikor a jobbágymunka alkalmazása a legáltalánosabb, vagyis a második jobbágyság viszonyai között. Ezen az egyértelmű oksági kapcsolaton kívül azonban semmit nem tudunk a keletkezéséről. Nem ismerjük hagyományozásának csatornáit sem. Mindössze az bizonyos, hogy nem írásban történt. Egyáltalán: ez a gazdag gyakorlati műveltség az olvasással, könyvekből elsajátítható kultúrával semmilyen kapcsolatban nincsen. Az elméleti műveltség hordozói sem alakulásához, sem terjedéséhez nem járulnak hozzá. Szakkönyvek a gyakorlati tudnivalókról ekkor még nem születnek.

7. TANULÁS, MŰVELTSÉG

AZ ISKOLÁK

A tanulással elsajátítható műveltséghez, ahogyan korábban, most is az iskolák vezetnek. Itt a 17. század elején az előző időszakokhoz képest a legnagyobb változás az, hogy a jobbágyok aránya a tanulók között megsokszorozódik. Az új helyzet a kortársak számára is feltűnő. Apáczai Csere János írta le legszemléletesebben: a jobbágyfiak száma a kollégiumokban szerinte „oly nagy, hogy az iskolák összes tanulóházait, szószékeit és padjait bőven megtöltik", a „nemes szülék fiait" onnan majdhogynem kiszorítva. Aligha lenne hihető, ha nem Erdély legnagyobb iskolaügyi szakértőjétől származnék az értesítés. Apáczai egyébként az okot is megadja. Azok, akik „inkább teherhordásra és szántásra születtek", azért „menekülnek" az iskolákba, mert „különben örökös jobbágyi állapotban vagy rendkívül nagy szegénységben kellene folytonosan szolgálniuk".[99] Valóban: Erdélyben Bethlen Gábor által megerősített törvény biztosítja a jobbágyok tanulási lehetőségét. A papok mindenütt érvényes személyes szabadságát pedig 1629-ben a református egyháziak utódaira is érvényes nemességgel egészíti ki a fejedelem. A társadalmi emelkedés nehezen járható, de bárki számára elérhető útja a tanulás lett.

Az iskolahálózat viszonylagos sűrűsége az elindulást is megkönnyíti. Mert nem egyenletes elosztásban ugyan, de éppen úgy, ahogyan a hosszú háború előtti időszakban, Erdély minden területén most is vannak iskolák. Úgy látszik, az újjáépítés szervezetten és gyorsan történt. A szászoknál 1660-ban mindenesetre gyakorlatilag minden gyülekezetnek van iskolája. 238 pap mellett 224 rektort írnak össze. Ezzel az ellátottsággal a magyar anyanyelvű területeken a 17. század első felében is csak a székelyek versenyeznek. Általános összeírás nincsen ugyan a székelyföldi iskolákról, de csak Marosszéken negyven iskoláról maradt adat a 17. század első feléből. Bizonyosan viszonylag több ez például a két nagy kiterjedésű megye, Belső-Szolnok és Doboka összesen körülbelül hetven tanintézeténél. Holott bizonyos összehasonlításban még ez az utóbbi is feltűnően sok. Angliában körülbelül 20 kilométerenként számítanak e korban egy-egy elemi képzést nyújtó iskolát. Az erdélyi átlagot azonban a román iskolaügy végtelen elmaradottsága rendkívül lerontja. Nagy, románok lakta vidékek élnek ugyanis bármilyen tanintézet nélkül. Lehet ugyan, hogy az ortodox templomok mellett időnként és helyenként — a helyi pópák esetleges lelkiismeretessége szerint — folyt valamilyen nagyon elemi oktatás, de szervezett anyanyelvű iskola most is csak Lugoson és Karánsebesen működik. A korszak végén, 1657-ben alapít majd új anyanyelvű román iskolát Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony a fogarasi uradalomban „Isten dicsőségére és az oláh nemzetnek épületekre".[100]

---

[99] Apa és fiú. (Erdély öröksége V. 261.)

A román iskoláknak ez a száma rendkívül csekélynek tűnik, de csak a vajdaságok viszonyaival összehasonlítva értékelhető a valódi súlya szerint. Ott a 17. század első felében a kolostori és templomi oktatás, valamint a városi iskolák mellett egyetlen falusit tartanak számon. A román papság egy része pedig Erdélyben kifejezetten az anyanyelvű iskolák szervezése ellen tevékenykedik. Az 1640-től működő Ilie vladika, aki beiktatása feltételeként többek között Gyulafehérvárott román nyelvű iskola alapítását is vállalta, tudatosan kerüli el ígérete teljesítését.

Maga az iskolai szervezet a 17. század első felében két ponton változik a korábbiakhoz képest. Az egyik a leányiskolák bevezetése, a másik pedig főiskola csatlakoztatása a hazai képzés eddig gimnáziumi szinten lezárt szerkezetéhez. Erdélyre is vonatkozó határozataiban az 1646-i szatmárnémeti református zsinat dönt lányok számára szervezendő iskoláról. Nyilvánvaló jeleként azonban annak, hogy a nők továbbtanulása elképzelhetetlen, a határozat értelmében nekik kizárólag magyarul tanítják az olvasást és az írást. A zsinati határozat jelentősége óriási. Formálisan azért fontos, mert új iskolatípussal bővíti az erdélyi iskolarendszert. Tartalmilag pedig azért lényeges, mivel a társadalomnak a kultúrában eddig tökéletesen elhanyagolt tömege előtt nyitja meg a művelődés lehetőségét. Igen nagy változást eredményezhet ez a döntés a 16. századhoz képest, amikor főúri asszonyok is joggal tekintették nagy sikernek, ha írni megtanultak.

---

[100] MPEA 1910. 112 skk.

Nem tudjuk egyébként, hogy a szatmárnémeti zsinat e határozata mennyivel növelte az írástudó asszonyok számát, mert nem készült semmilyen felmérés a lányiskolák szervezéséről. Valószínűleg nem is jött létre belátható időn belül nagyon sok. Maga a tény mégis sokatmondó, mert azt mutatja, hogy Erdély szellemi élete a kor egyik legmesszebbre ható művelődési eszménye előtt nyílt meg.

A főiskola alapítása viszont 1622-ben, amikor történt, már nem tekinthető kifejezetten korszerűnek. Erdély helyzete azonban ebben a tekintetben igen sajátos. Még az egységes Magyarország része volt, amikor ott az első, középkori egyetemek működtek, de ahogy az önálló fejlődés útján a 16. században megindult, már a királyi országrészben sem volt felsőfokú tanintézet. Uralkodói művelődés-, illetve iskolapolitika nem lévén, az esztergomi érsek, Pázmány Péter fogja 1636-ban megvetni az új egyetem alapjait. Erdélyben viszont maga a fejedelem, Bethlen Gábor intézkedik. Nem dolgozik ugyan egészen előzmények nélkül, mert Báthori István alatt rövid ideig működött már főiskola. Ezt a kezdeményezést azonban a háború elsodorta, mindent elölről kellett elkezdeni.

1622-ben mondatja ki az országgyűléssel „közönséges akadémia" felállítását. Égetően szükség van rá, mert „a tudós emberek hazánknak fő dolgaiban hasznosan szolgálhatnak", de soraik az utóbbi idők zűrzavaraiban végzetesen megfogyatkoztak. Akadémiát hoznak létre, mert elpusztul az ország, ha a nevelésre „gondviselés nem lészen".[101] E kor uralkodóinak művelődéspolitikai elveit fogalmaztatja meg a fejedelem fennkölt szavakkal. Az állam irányításában nélkülözhetetlen értelmiséget fogja képezni az új felsőfokú tanintézet. Először Kolozsvárott jelölik ki a helyét, az elpusztult Báthori-egyetem telkén, aztán mégis a fejedelmi székvárosba kerül. 1629-ben még nem készült el tökéletesen az épülete, de működése már megkezdődik. A fejedelem óriási adományokkal és ösztöndíjakkal alapozza meg anyagilag is a létét. Végrendeletében több falu és város jövedelmét hagyja az iskolára. Összes alkotása közül ez volt Bethlennek talán a legkedvesebb. Az erdélyi művelődés történetében pedig a legjelentősebb, mert a gyulafehérvári főiskola a tanulók hosszú sorának adta meg a szellemi és társadalmi emelkedés lehetőségét.

A „közönséges akadémia" teológiai, filozófiai és jogi tanszékekkel indult, de Bethlen tulajdonképpen rendes egyetemnek szánta. I. Rákóczi Györgyre várt volna a feladat, hogy orvostudományi katedra szervezésével és az itteni doktori fokozatok nemzetközi elfogadtatásával valódi universitas rangját szerezze meg neki. Erre azonban már nem került sor. A gyulafehérvári iskola megmaradt a Bethlen Gábor által szervezett keretekben. Apáczai Csere Jánosnak az akadémiát egyetemmé alakító terve 1658-ban már, a fejedelemség katasztrófája miatt, elkésett.

---

[101] EOE 7. 96.

Főiskola alapításának gondolata a szászok körében is felmerült. 1647-ben tárgyal róla a zsinat, 1653-ban pedig a náció gyűlése. Négy professzort hozatnának az új kollégiumba tanítani. Még az anyagi lehetőségeiket is számba veszik, a terv azonban mégsem valósul meg. Ha a fejedelmi iskolapolitika támogatja, talán sikerült volna a szász evangélikus főiskola megszervezése már a 17. században. Így azonban a legjobban tanulók továbbra is külföldön fejezik be a tanulmányaikat. Igaz, az erdélyi szászok óriási előnye, hogy iskolarendszerük pontosan illeszkedik a németországi evangélikus iskolázás szervezetéhez. Az itthoni gimnázium elvégzése után a tanulók zökkenőmentesen folytathatják tanulmányaikat a német egyetemeken.

A külföldi egyetemeket látogató erdélyiek között ilyen módon mindig is a szászok vannak többségben. Valamennyiük névsorát távolról sem ismerjük ugyan, mégis jellemző, hogy a 16—17. században a különböző egyetemekre beiratkozott és ma név szerint ismert, körülbelül négy és félezer erdélyinek több mint a fele, 55,5%-a az öt legnagyobb szász város lakóiból került ki. A többiek összesen 56 helységből származnak.

A külföldi egyetemek gyakori látogatása jellemző sajátság az egész magyarországi oktatásban. Nyilvánvalóan elsősorban szükségből alakult így a helyzet. Hazai egyetem hiányában itthon senki nem végezhetett teljes értékű tanulmányokat. E kényszer mögött azonban ott volt a magasabb művelődés igénye, hiszen történhetett volna az is, hogy a középkori egyetemek elsorvadásával és az ország három részre szakadásával Magyarország egyszerűen kihullik az európai művelődés köréből. A királyi Magyarországon nem állt a külföldi egyetemjárás mögött uralkodói művelődéspolitika. Erdélyben ezzel szemben a központi hatalom igen határozott támogatása áll a külföldre látogatók mögött. A század első felében Bethlen Gábor fejedelem intézkedései a legismertebbek. Részben ő maga segített sokakat az egyetemi képzettség eléréséhez, részben pedig diplomáciája támogatta őket. A távoli egyetemek rangos professzoraival tartott fenn közvetlen vagy közvetett kapcsolatokat, s ez segítette a fejedelemségből odaérkezőket. Mellette, éppen úgy, mint az uralkodása előtt vagy akár később is, Erdély előkelői, valamint a városok ugyancsak szorgalmazzák a diákok peregrinációját.

Így érthető, hogy az erdélyiek külföldi egyetemjárása és az uralkodói művelődéspolitika között nem alakult ki egyenes összefüggés. És — meglepő módon — mintha a politikai események sem befolyásolnák. A mintának tekinthető négy és félezres csoport összetételének alakulása mutatja ezt. Számuk ugyanis a 16. századi általános képhez viszonyítva már 1591-től megemelkedik, de még ekkor sem éri el az 1521—30-as létszámot. A csúcs majd az 1631-gyel kezdődő évtizedben következik: 304 ekkor az ismert személyek száma. Ez minden eddigi és ezután következő évtized adatánál magasabb. Az erdélyi egyetemjárók egészen a 18. század végéig nem érik el többé.

Az egyetemjárás irányát tekintve a korábbiakhoz képest rögtön a századforduló után változás következik. Már Bocskai István is református volt, utódai is azok. Uralkodásuk alatt a katolikus egyetemek, így elsősorban az itáliaiak, kiesnek az erdélyiek útvonalából. Padova kerül majd vissza, ahol a 17. században is a legismertebb orvostudományi képzés folyik. A németországi egyetemek azonban az egész korszakban megtartják vonzerejüket. Nyilvánvalóan a szászoknak az egyetemjárók közötti folytonosan magas aránya okozza ezt az állandóságot. Lényegesen még a harmincéves háború viszonyai sem ingatják meg.

Mégis a harmincéves háború következménye viszont az 1620-as években bekövetkező változás. Ettől az időszaktól kezdve mind többen mennek Anglia és Hollandia egyetemeire. Így lesz Erdély a művelődésben haszonélvezője az európai nagy pusztulásnak. Mert a fejedelemségből érkező diákok Heidelbergnek az 1622-i összeomlás előtti nagy korszakát még elkapják, majd éppen akkor jutnak el Angliába és Hollandiába, amikor ez a két ország a legélénkebb szellemi pezsgés idejét éli. Némi túlzással még azt is mondhatnánk, hogy a tudományos forradalomnak Angliában volt erdélyi résztvevője. A londoni Gresham College-ban tanított mindenesetre 1646-ig Bánffyhunyadi János. Az angol tudományosság akkori központjában híres és elismert vegyész volt.

AZ ÉRTELMISÉG

Természettudományos képzettségű tudós az erdélyiek között a 17. században azonban éppen úgy ritkaság, ahogyan a korábbiakban az volt. Túlnyomó többségük teológiát végez, majd tanárként és lelkészként tevékenykedik. Világi műveltségű igen kevés van közöttük. Az egész 16—17. században külföldön egyetemet végzett ismert személyek összesen 10,3%-a lett itthon orvos, tisztviselő vagy nyomdász. Ilyen arányok mellett, ha volt is eltolódás a világi foglalkozások irányába a 17. század első felében, az csupán elenyésző lehetett.

Az erdélyi értelmiség túlnyomó többségét tehát lelkészek és tanárok alkotják, illetve olyan személyek, akik néhány évi tanítóskodás után szerzik meg a teológiai végzettséget. Elsősorban a prédikátorok többsége végzett egyetemet. Az egyetemjárók útja többnyire most is a hazatérés. Kétszáz év alatt az ismert diákok mindössze 2,4%-a maradt külföldön. Nem kevesen közülük komoly meghívásokat elhárítva jönnek vissza. Pedig pontosan tudják, mi vár rájuk: a legmagasabb tudományosság központjaiból hirtelen kis falvakba, primitív körülmények közé kerülhetnek. A lelkészek számára csak a gyulafehérvári főiskola felállításával nyílt meg tanulmányaik hazai lezárásának lehetősége. Nincs azonban mód az otthon iskolázottak arányának megállapítására. A gyulafehérvári tanulók névsorait ebből az időből egyáltalán nem ismerjük.

A tanárok, tanítók többségéről viszont bizonyosan feltételezhető, hogy nem, esetleg még nem jártak külföldi egyetemet. Talán csak a szászoknál lehet bizonytalanság. Az egyetemi végzettségűek között igen magas az arányuk; felső fokon képzett tanáruk nyilvánvalóan több volt, mint Erdély lakóinak általában.

Sajátos színfolt az erdélyi tanárok gyülekezetében a kolozsvári csoport. Ez az unitárius iskola ugyanis az erdélyi orvosok gyűjtőhelye. Olyan kiválóságok tanítanak Kolozsvárott, mint Csanaki Máté, aki még az országbíró Báthori István híresen művelt udvarában szolgált, majd egy sor jó nevű egyetem látogatása után Padovában szerzett orvostudományi doktorátust. I. Rákózi György környezetéből került a kolozsvári iskola élére, ahol orvosok sora működött már előtte is, mivel itt elsősorban unitáriusok tanítanak, akiknek csak Lengyelországban van teológiájuk, tehát általában orvosi fakultásokra iratkoznak be külföldön. Itthon aztán legtöbben valamennyi ideig Kolozsvárott is működnek. Nemegyszer Lengyelországból hívott professzorokkal együtt tanítanak.

A külföldi tanárokat sorolva azonban a gyulafehérváriak tevékenysége szokott hangsúlyt kapni. Őket Bethlen Gábor hívta. Először Martin Opitz jött, a kor talán legjelentősebb német költője, de nemigen derülhetett ki róla, hogy tanárnak milyen lenne, mert alig egy év után távozott. Nem szeretett Erdélyben élni. Bethlen élete utolsó hónapjaiban jött viszont a triász, Johannes Alsted, Johannes Bisterfeld és Ludwig Piscator a feloszlott herborni egyetemről. Közülük csak az utóbbi ment vissza Németországba. Alsted és Bisterfeld élete végéig Erdélyben maradt.

A gyulafehérvári főiskolával kapcsolatban többnyire erről a nagy hármasról van szó. Tekintélyük nyomasztóan tornyosul a magyar tanárok fölé. Valóban kiválóak is. Koruk tudományának számon tartott alakjai. Személyükben az európai műveltség jött Erdélybe. És jóllehet a háború pusztítása hozta őket, az elől menekültek, nyilván sok helyen másutt is befogadták volna őket. Különösen Bisterfeldet, aki több meghívást is kapott, mégis maradt. Nála azonban — a többiekről e vonatkozásban nemigen tudunk semmit — a politikai szempontok dominálnak. Nem pusztán az iskola reformjával és a fiatalok oktatásával van Erdélyben elfoglalva, hanem a legmagasabb politika befolyásolásával is. I. Rákóczi György szövetségi tárgyalásaiban volt igen nagy szerepe.

Személyével is ható nagy tanáregyéniség mellettük Keresztúri Pál, aki Gyulafehérvárott a fejedelmi iskolában tanít, és generációk emlegetik mesterüknek. Rendkívül heves alkat, újításai tulajdonképpen mégis mérsékeltek. Nem annyira látványos változásokat hozott, mint inkább abban forradalmár, hogy leszállt a tanár megközelíthetetlen magaslatából. Ő már nemcsak a tanítás kezdő- és végpontjával törődik; foglalkoztatja az is, hogy a diák hogyan képes elsajátítani azt, amit hallott, majd számon kérnek tőle. A tanulás folyamata is érdekli. Nála azonban az új még az iskola falai között marad.

A nagy viharokat a Tolnai Dali János szövetségében működő puritánusok okozzák. Ők, esetleg még német egyetemek látogatása mellett, valamennyien megfordultak Angliában és Hollandiában. Ott, koruk legmodernebbül szerveződött országaiban a polgári társadalom viszonyai mellett a legújabb egyházszervezeti és a velük kapcsolatos pedagógiai elvekkel is megismerkedtek. Ezek lényege a tekintélyelvvel való szakítás, tehát társadalmi és gondolkodásbeli demokratizmus. Elvetik a felszabadult gondolkozás középkori fékjét, a skolasztikát, és a tapasztalati meggyőződést meg a racionalizmust hozzák helyette. Az egyházszervezetben a püspök mindent eldöntő tekintélye helyére a laikusok közül választott gyülekezeti tagok tanácskozó irányítását kívánják.

Ezeknél az elképzeléseknél jobbakat és újabbakat aligha gyűjthettek volna össze külföldi tanulmányaik során, csupán egyetlen tényt hagynak figyelmen kívül. Azt ugyanis, hogy Erdély nem Anglia, de még csak nem is Hollandia. Hallatlan türelmetlenséggel, az itthoni akadályok számbavétele nélkül látnak a változtatáshoz. De az ellenfelek nem kevésbé agresszívak; értetlenül és a meglevő viszonyokat idealizálva állnak szemben a külföldről jött reformeszmékkel. Mind e hátráltató tényező hatását még fokozza a vezér, Tolnai Dali János heves természete. Nagyon nehezen fér össze bárkivel is. Valószínűleg személy szerint ő a hibás abban, hogy a már meglevő kezdeményeket egyszerűen félresöpörve akarják elkezdeni a puritánus reformokat. Miatta támadt a legtöbb botrány éppen Sárospatakon, ahol pedig Bényei János kitartó, csendes szívóssággal már elkezdte a munkát. Sok vihart és háborgást el lehetett volna kerülni bölcsebb eszközökkel.

Jó példa erre a váradi iskola, mely minden látványosság nélkül lett az 1640-es évekre — elsősorban Kecskeméti Mihály reformtevékenysége következtében — a keleti országrész legjelentősebb tudományos központja. Itt használták Magyarországon először Comenius, Ramus, Amesius tankönyveit, amiket ekkoriban a legmodernebbeknek tartanak Európában. Protestáns iskolában itt rendeznek először iskolai színjátékokat, és olyan tanárok tanítanak, mint Enyedi Sámuel, aki Hollandiában szerzett orvosi doktorátust, Köleséri Sámuel, az angol forradalom rajongója vagy Nagyari Benedek, a puritán teológiai művek első magyar antológiájának összeállítója. De köztük talán a legnagyobb, Martonfalvi György majd a debreceni iskola nagy reformkorszakát tudja csak megindítani, mert alig költözik Hollandiából Váradra, a török elől az iskola Debrecenbe menekül.

Az iskolaügy megújításában döntő, nagy szerepük azonban mégsem a híres kollégiumok jól ismert tanárainak van. Nem is a fejedelmi iskolapolitika a döntő, hanem a falvakba visszatérő prédikátoroké és tanítóké az érdem. Személyes jelenlétükkel példázzák a tanulás sorsfordító hatását. Ők indítják el azokat a jobbágyfiatalokat, akik tárgyi és érzelmi akadályok millióit legyőzve jutnak a művelődés lehetőségéhez.

Az egyháziak társadalmi súlya is valószínűleg közvetlenül a falvakban élő magasan képzett prédikátorok és tanítók hatása nyomán gyarapszik. Amint pedig e súly gyarapítása a fejedelmi egyházpolitika alapelvévé válik, a leglátványosabb változás következik be az értelmiség sorsában a 17. század első felében. A folyamatnak több összetevője van. Az egyik az abszolutisztikus berendezkedés általános gyakorlata. Ahogy másutt, Erdélyben is uralkodó vallást választ a központi hatalom. A református fejedelmek a kálvinizmust. Ezzel érdekeltségi kapcsolat alakul ki: a fejedelem minden ideológiai és társadalmi összecsapásban a hivatalos református egyházat támogatja. Viszonzásul ugyanezt várja, kiállást a központi hatalom intézkedései, sőt szándékai mellett.

A református vallás domináns szerepének kezdetei Bocskai Istvánig nyúlnak vissza. Báthori Gábor már a református egyházkormányzatba is belenyúl, bebörtönözteti a püspöki zsarnokság ellen lázadó, tudós Újfalvi Imrét. A művet azonban Bethlen teljesíti ki. Nem egyszerűen azért alakul így a helyzet, mert ő szerzett magának a századforduló katasztrófája után elsőként biztos fejedelmi hatalmat. Sokkal inkább az van a háttérben, hogy sajátos kapcsolatba kerül az értelmiséggel. Rendkívül tudatosan, mint valami szerszámot használja műveltségüket és képességeiket. Elődei gyakorlatától eltérő magatartását talán megvillantja egy párhuzam: Bocskai leghíresebb röpiratát egyik előkelő nemesi híve, Káthay Mihály fogalmazta — Bethlen ugyanezt a feladatot prédikátorra, Alvinczi Péter kassai papra bízza. Korlátlan fejedelmi hatalmának elméleti megfogalmazása is prédikátorok, Pataki Füsüs János, Prágai András, Milotai Nyilas István műve. Kialakít maga körül egyházi értelmiségiekből egy jól felhasználható és tevékeny csoportot. Nem állami hivatalokba helyezi azonban őket, hanem a református egyházi hierarchia csúcsára. Javadalmaikat onnan kapják. Végeredményben úgy működnek, mint familiárisok. Másutt birtokokat oszt az uralkodói kegy, Erdélyben egyházi hivatalokat.

Bethlen utódai ezt a gyakorlatot folytatják. Ilyen módon alakul ki a református egyház vezetőinek rendkívül megbecsült és (mivel az uralkodói döntéseket is sokszor befolyásolhatják) igen nagy hatalmú csoportja. Egyikük sem kerül ugyan soha be a fejedelmi tanácsba, de kétségtelenül — és a kortársak számára is jól érzékelhető módon — részei az uralkodó elitnek.

Az egyházi értelmiség társadalmi súlyának gyarapodása a 17. század eleji Erdélyben annyira kifejezett, hogy még az uralkodó vallástól legtávolabb élő románokat is eléri. Az első gesztust Báthori Gábor teszi: megszünteti a román papok jobbágyi állapotát, felszabadítja őket a földesúri szolgáltatások és a költözési tilalom alól. Ezzel ugyan a pópák nem juthatnak a református papok egyre kivételezettebb helyzetébe, de a román társadalom egészéhez viszonyított tekintélyük kétségtelenül emelkedik. Valószínű egyébként, hogy a fejedelmi diploma inkább már kialakult állapotot rögzít, semmint hogy újat kezdeményezne. Báthorinak legjobb tudomásunk szerint semmilyen célja nem volt a román papokkal, nem várt viszonzást; alighanem egyszerűen tudomásul veszi a gyülekezetek által már elismert fennsőbbségüket. E folyamat belső összetevői egyelőre tisztázatlanok. Csak valószínű, hogy valamilyen módon a papság társadalmi tekintélyének növekedésével függ össze a pópák számának a gyarapodása is a 17. század első felében. Pontos adatokkal a fogarasi uradalom szolgál. Itt már az 1632-i urbárium szerint is 29 román pap él 33 településen. 1640-re pedig, jóllehet a családfők között csak 181%-kal többet írnak össze, a pópák száma 259%-kal nő. Talán ezzel függ össze Lorántffy Zsuzsanna már említett iskolaalapítása is.

Egyedül a szászok között figyelhető meg az egyházi értelmiség tekintélygyarapodásával ellenkező folyamat a 17. század elején. Ott a náció elöljárói ellenőrzésük alá vonják a lutheránus egyházat. A szászság sajátos helyzetében ez a fordulat bizonyos mértékig természetes. Ők ugyanis kívül esnek a fejedelmi egyházpolitika intézkedésein. Egyházukkal állami szinten ebben a korszakban nem foglalkoznak. Így érthető, hogy a legfelső patrónus szerepét a világi főhatóság igyekszik átvenni. Míg azonban az előző időszakokban inkább egyenjogúak viszonya volt az egyházi zsinat és a náció gyűlése között, most ez megváltozik. A korszak végén már a templomban hirdetett tanítástól a papok családjának ruházatáig mindent ellenőriz a világi hatóság.

A szász egyházak tekintélyének hanyatlását valószínűleg a szászok körében kialakult világi értelmiség gyarapodó súlyával kell magyarázni. Mert a szászoknak a többiekéhez képest aránytalanul sűrű egyetemjárása a felsőfokú végzettséget az egyházi értelmiségiek körén messze túlterjesztette. Elég példának Weiss Mihály főbíró: tanultsága semmivel nem csekélyebb, mint a lutheránus egyházi hierarchia akár legmagasabb pontján állóké. Ő előkelőbbnek tekintett egyetemen tanult, mint a vele egyidőben működő szebeni első pap, az erdélyi lutheránusok valóságos egyházi elöljárója. Semmi nem indokolja, hogy rá feltekintsen. Mintha az egyházi értelmiség értéke devalválódott volna a szászok között.

Weiss Mihály esete egyébként azt is példázza, hogy milyen nehéz a 17. század eleji világi értelmiség fogalmának meghatározása. Mert a végzettség, még akár az egyetemjárás is, nem egyértelmű ismérv. De nem feltétlenül dönti el valaki helyét az értelmiségi funkció sem. A polgárságnak, de a nemességnek is számos tagja visel ideig-óráig tanultságot igénylő hivatalt. Viszont általában a működése idején sem, végleg pedig gyakorlatilag soha nem szakad el eredeti megélhetési forrásától. Példa rá egy másik főbíró, a marosvásárhelyi Borsos Tamás. Hosszú éveket tölt el diplomáciai szolgálatban a török Portán, de közben állandóan aggódik: a jószágot otthon vajon jól irányítják-e. A legmagasabb világi értelmiségi funkciók betöltőinek többsége társadalmi helyzetét tekintve tulajdonképpen nem értelmiségi.

A sajátosan sokoldalú réteg, a világi értelmiség a 17. század során főként mennyiségi gyarapodásában mutat változást. A fejedelemség nemzetközi kapcsolatainak kiterjedésével nőtt először is a diplomáciában foglalkoztatottak száma. Állandó képviselet ugyan csak Konstantinápolyban működött, de oda is, más hatalmak udvaraiba is sűrűn jártak erdélyi megbízottak. Voltak közöttük előkelők és csupán leveleket kézbesítő szolgarendűek, de zömük a közepes társadalmi állású nemesekből és városiakból került ki. Valamelyest valószínűleg az államirányítás tisztviselői kara is bővült annak ellenére, hogy a gyors cselekvésre képes fejedelmi hatalom kiépítése során a központi kormányszervek szerkezetében nem következett be átalakulás. Jelentősen nőtt viszont az értelmiségi munka iránti igény, így az értelmiségiek száma is a helyi törvényhatóságoknál, a megyékben, a székely székeken és a városokban. Ezeken a helyeken gyakran működtek külföldi egyetemekről visszatért vagy nagy utazások tapasztalataival gazdagodott személyiségek.

A világi értelmiség legalsó rétegének viszonyait nagyon kevéssé ismerjük. Ők azok, akik többnyire rövid iskolajárás után a falvakban, mezővárosokban, az uradalmakban hasznosítják nem túlságosan magas tanultságukat. Sőt, közéjük számíthatók az előkelő udvarokban szolgáló, esetleg számtartóvá is előlépő íródeákok. A birtokok igazgatását ellátó, többnyire kisnemesi származású udvarbírák viszont csak óvatos fenntartással sorolhatók ide. Részben azért nem tartoznak az értelmiség legalsó rétegébe, mert jóllehet az iskolában szerezhető műveltségük az itt általánosnál nem magasabb, igen nagyok az életben elsajátítható ismereteik. Nem véletlenül bíznak rájuk nagy felelősséggel járó feladatokat a birtokokon, sőt az országos politikában is. De könnyen kiemelhetők ebből a csoportból azért is, mert többnyire saját gazdaságuk is van. Elméleti és gyakorlati műveltség összhangja jellemzi őket.

A SZELLEMI MŰVELTSÉG

A szellemi élet Erdélyben a századforduló katasztrófája után a társadalmi aktivitás leggyorsabban helyreállt eleme. Az első könyv magyarul 1610-ben jelent meg: Heltai kolozsvári nyomdájában Petki János fordítása *Az Virtusnak és Voluptasnak egymással való vetélkedések*ről. Idegen nyelven pedig egy latin poétika látott először napvilágot 1611-ben a szebeni nyomdából. A gyors regenerálódás azonban nem jelent folytonosságot. A 16. század élénk és mindig a viszonyok változtatásával megoldást remélő vitaszelleme eltűnt. Helyette az élet viharaitól elfordult, a gondolkodás örömeivel vigasztalódó, lemondó hangulatú újsztoicizmus jelenik meg. Az előző korszakban még olyan heves protestáns hitvitákat a beletörődés nyugalma váltja fel.

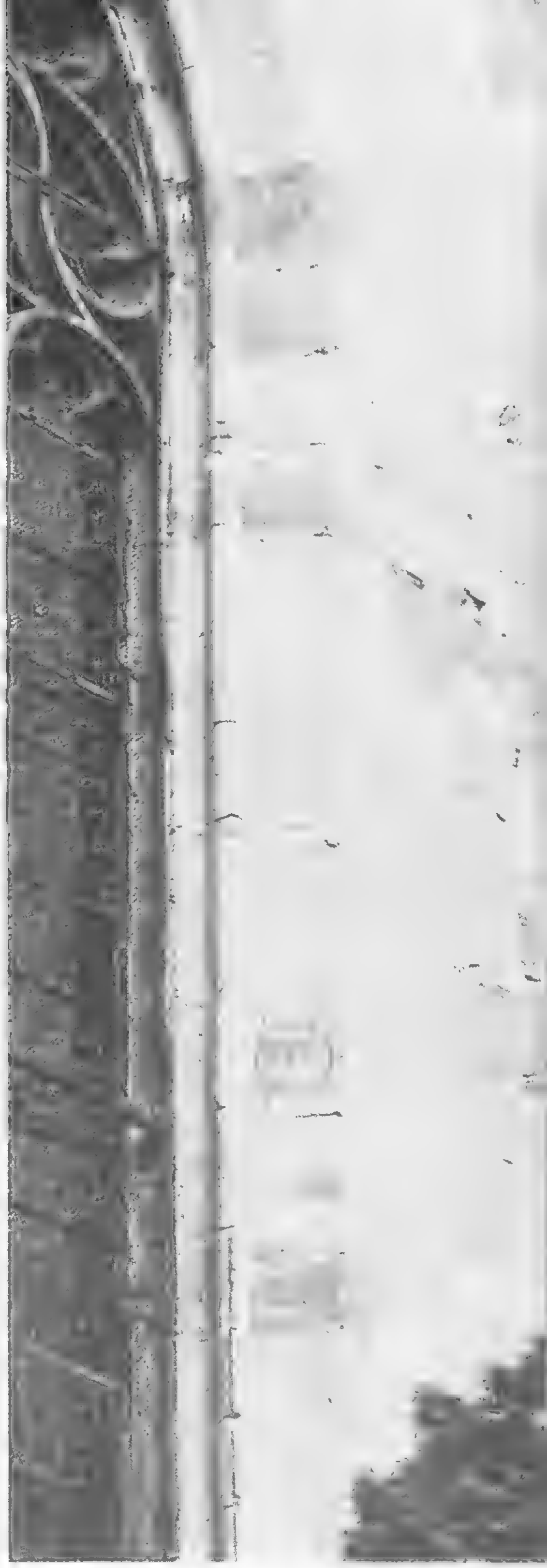

217. Tölcséres (ablakkészítő) Péter jelvénye a kolozsvári Szent Mihály-templom egyik ablakán, 1623

218. Tölcséres Péter által a kolozsvári unitáriusoknak adományozott kehely, 1636

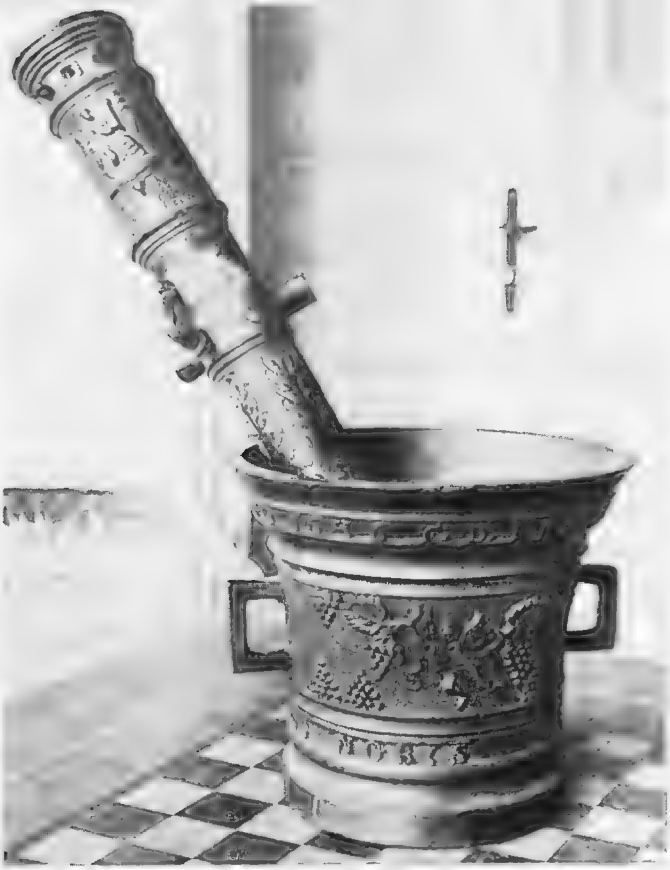

219. Bronzmozsár (1646)
és mozsártörő (1589)
a bethleni
Bethlen-kastélyból

220. Apafi György siremléke
eredetileg Almakereken.
Elias Nicolai műve. 1635

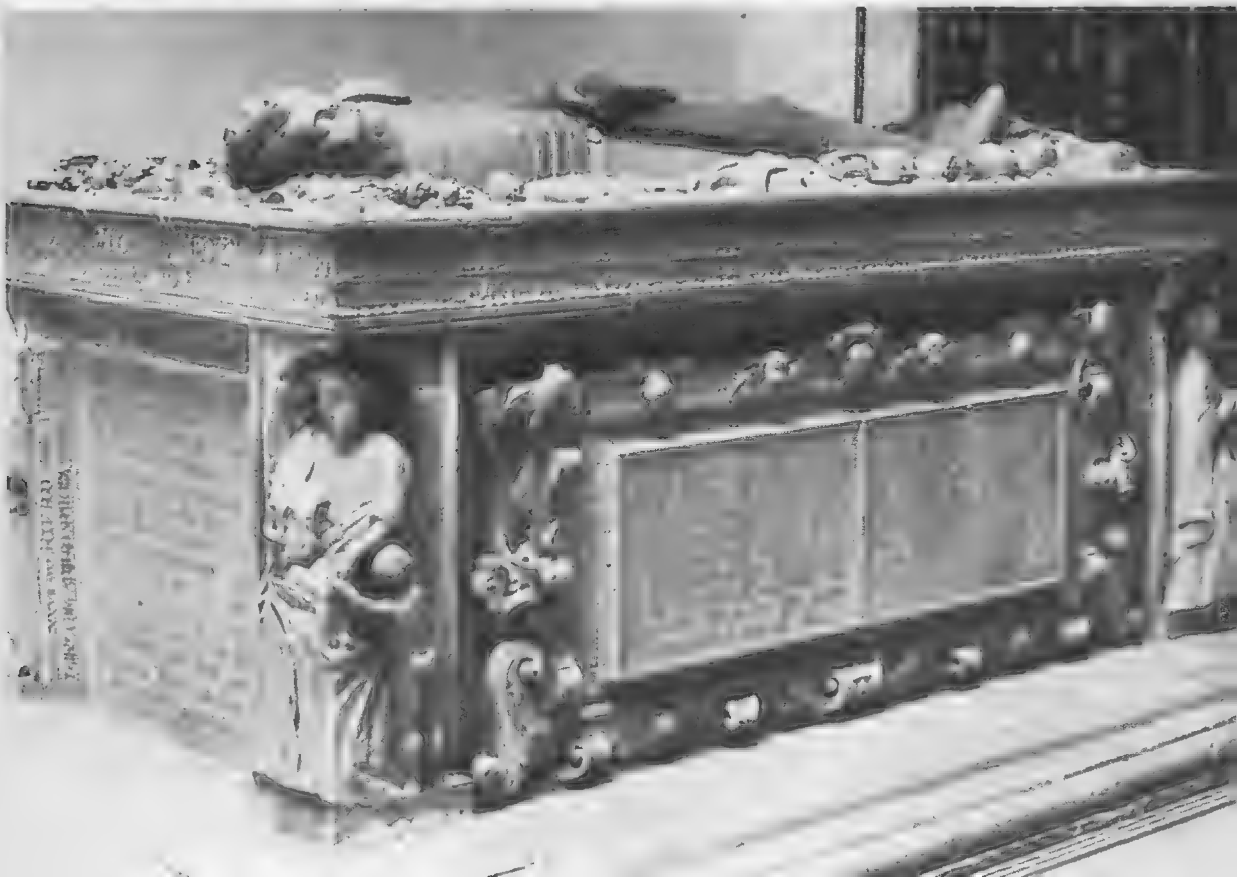

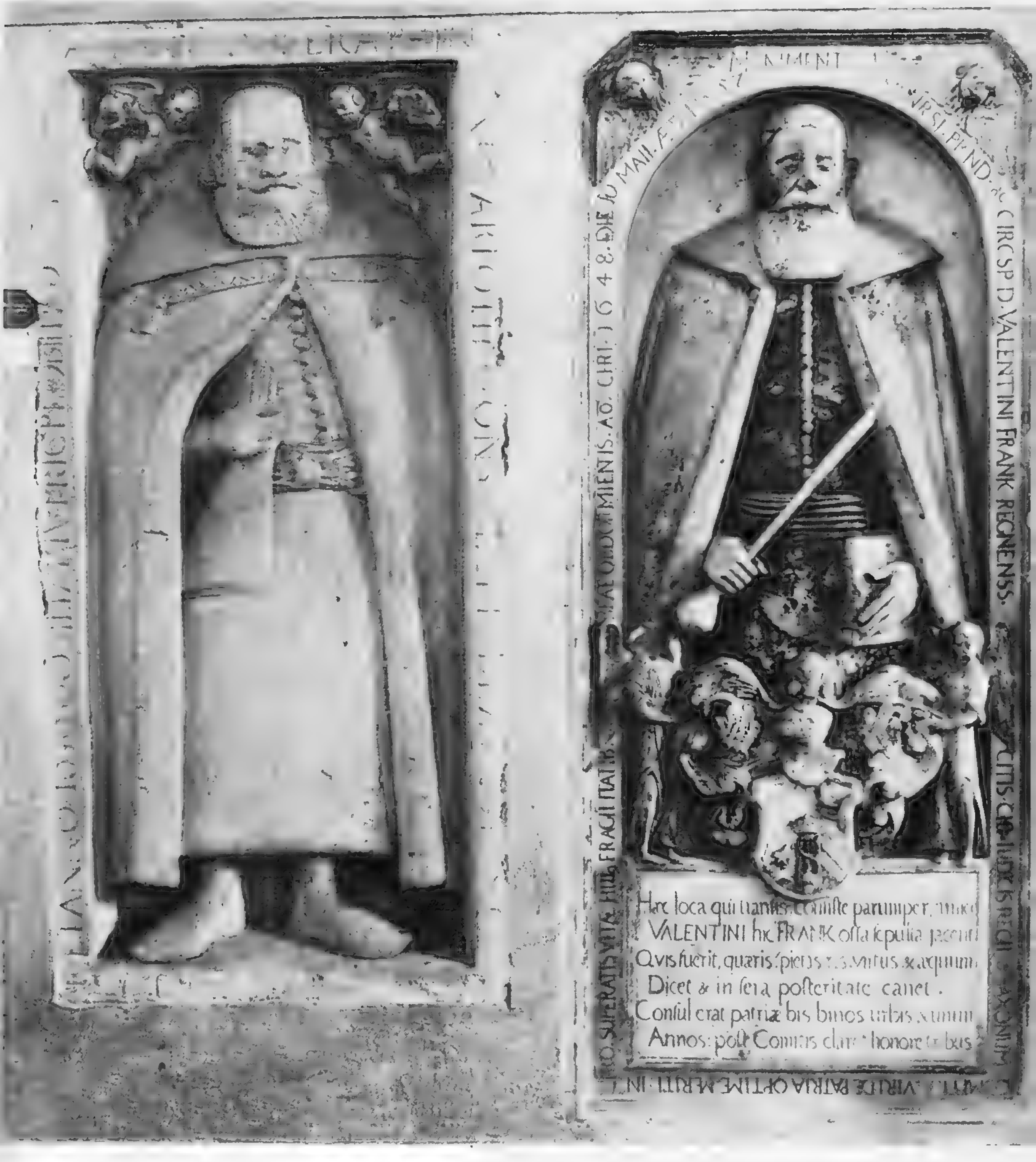
CIRC SP D. VALENTINI FRANK REGNENS.
Hæc loca qui transis, consiste parumper, amice
VALENTINI hic FRANK ossa sepulta jacent
Dicet & in sera posteritate canet.

221. Szász királybirók sírkövei a nagyszebeni evangélikus templomban. Balra Valentin Seraphin (†1639), mellette Valentin Frank (†1648)

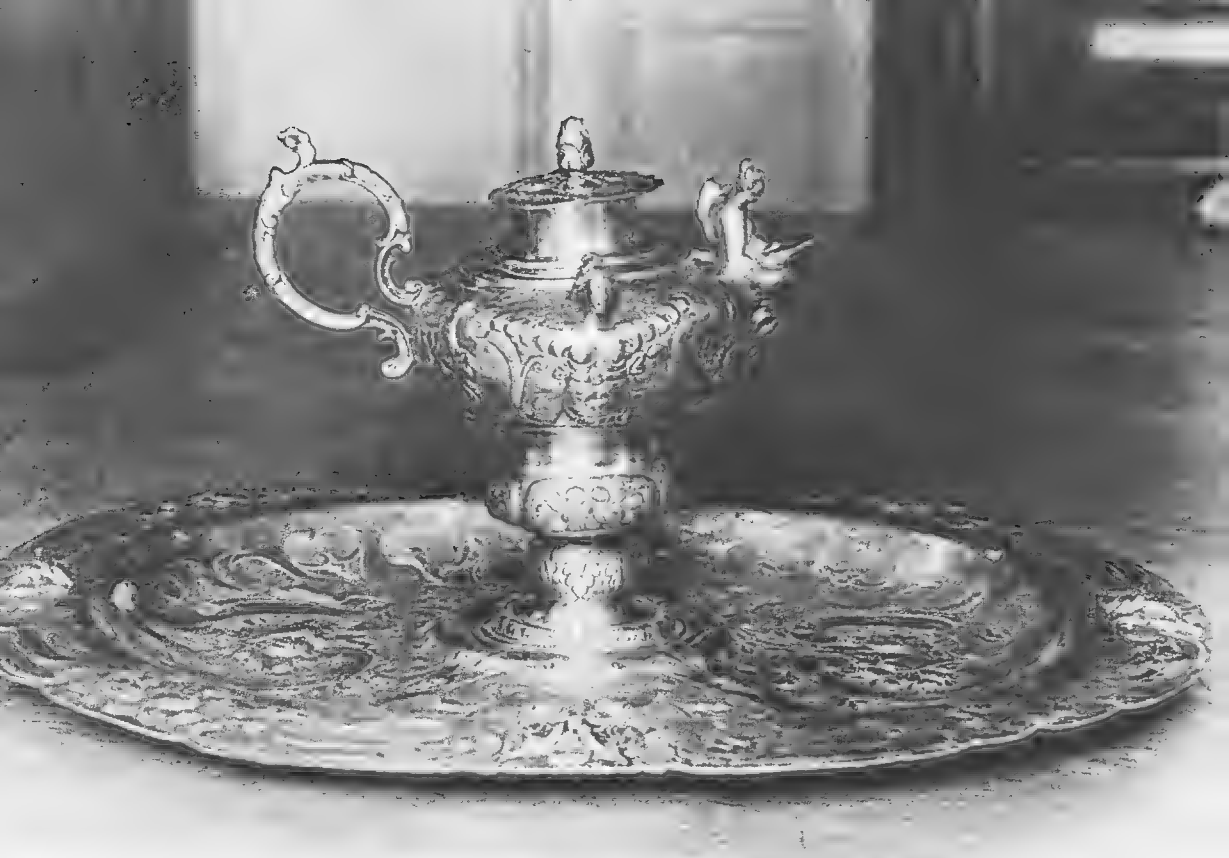

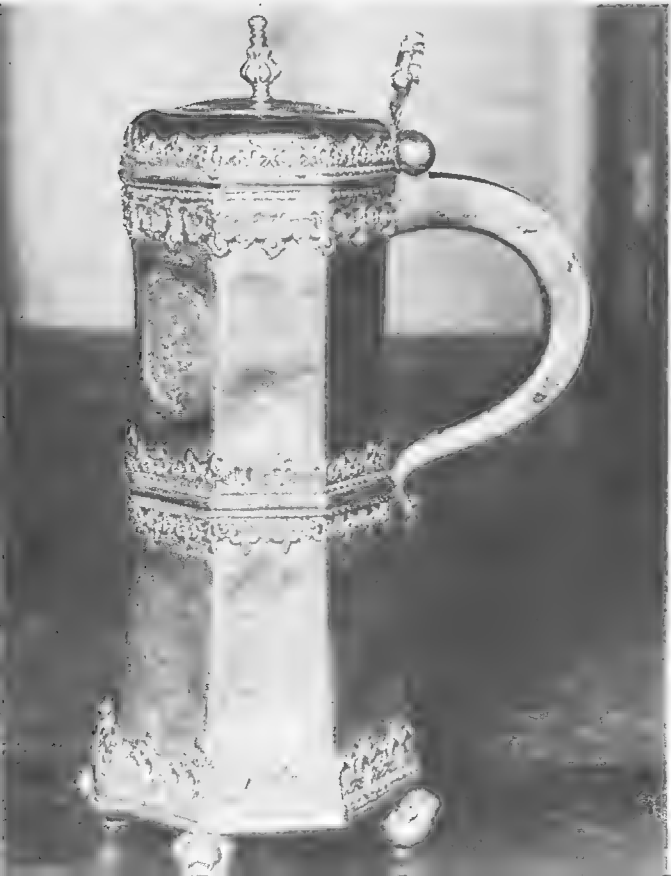

222. Keresztelőkanna tálcával
a kolozsvári Farkas utcai templomból.
Kanna: 17. század első fele,
tálca: 17. század második fele

223. Fedeles kanna a kolozsvári Farkas
utcai templomból, 1633

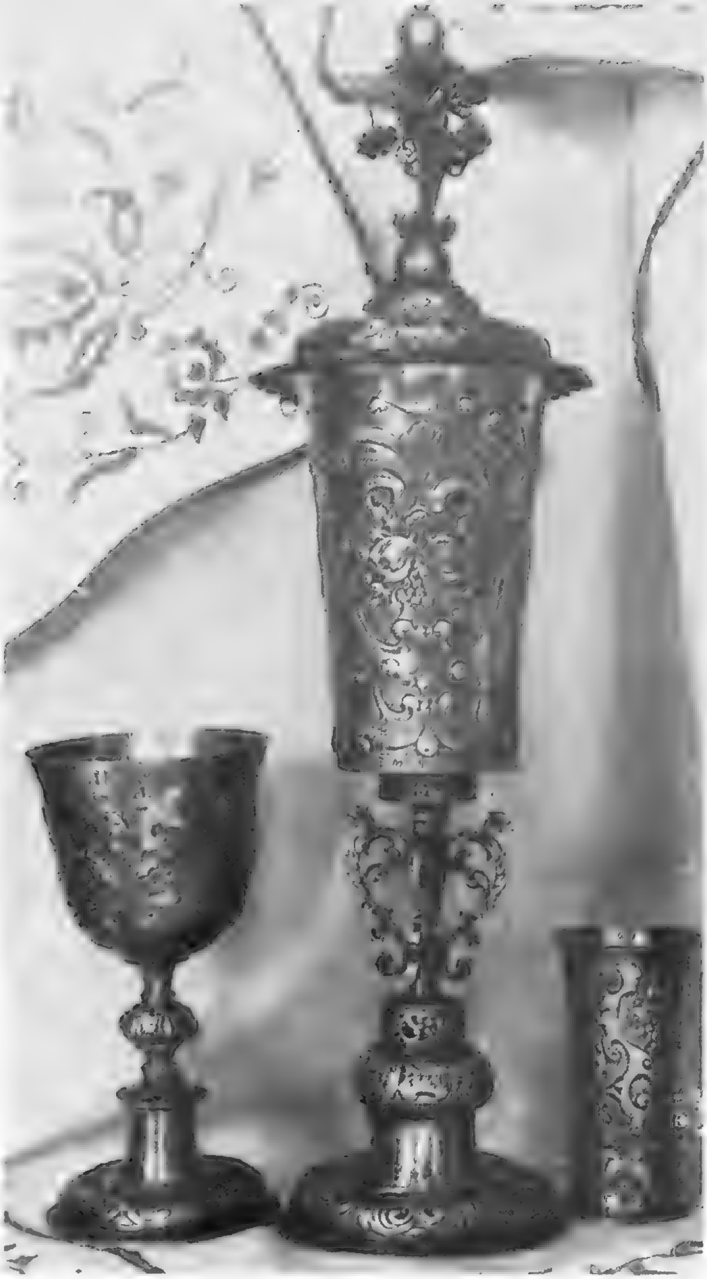

224. Egyházi edények a bodoki református egyház 17. századi felszereléséből. Kehely: 1659

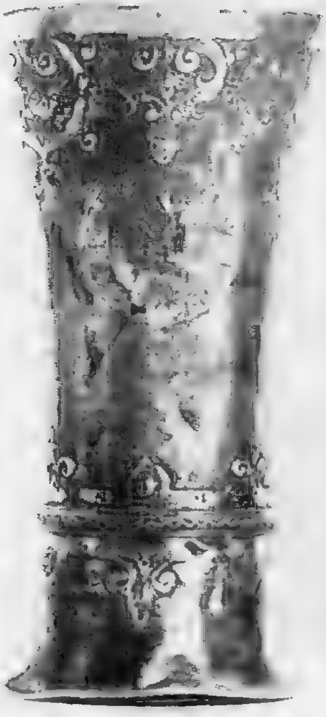

225. A marosvásárhelyi kovácscéh pohara. 1638

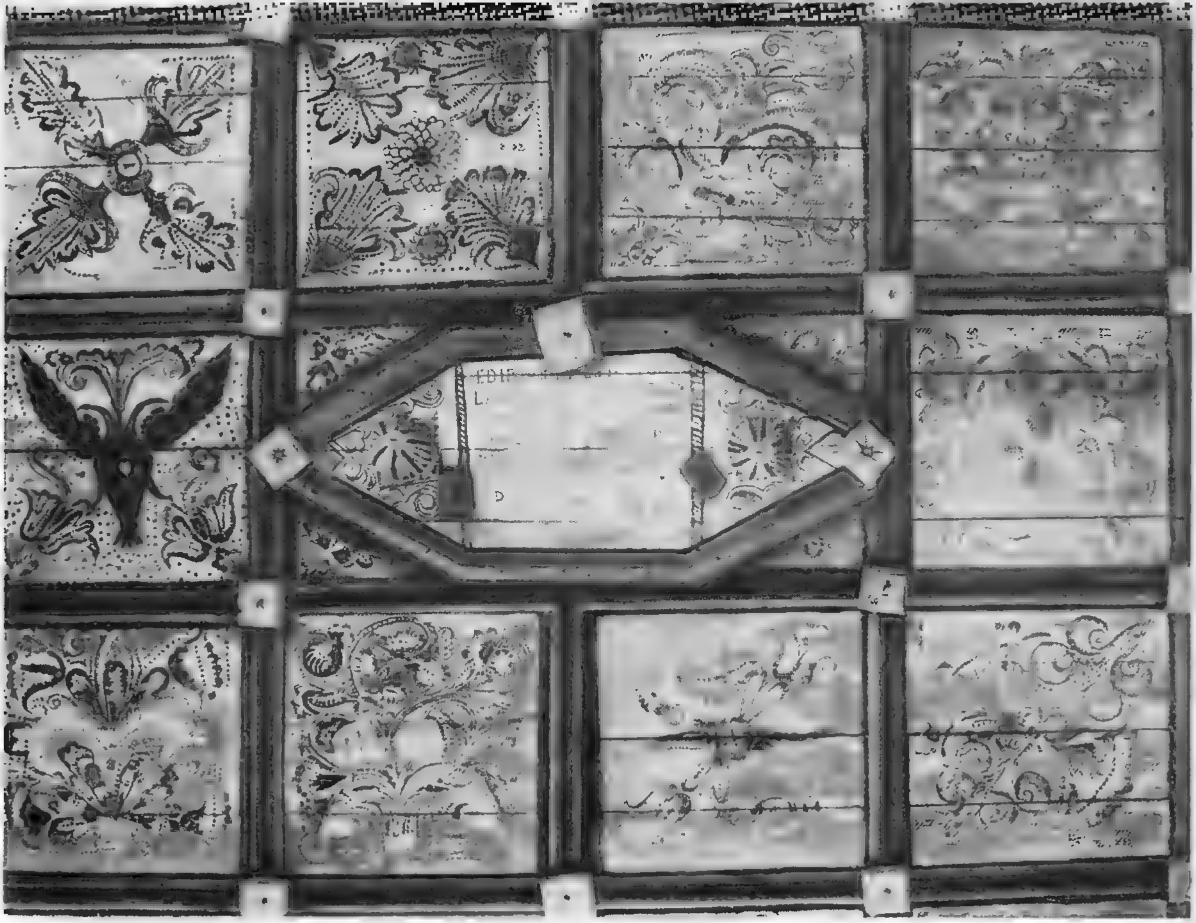

226. Kazettás mennyezet a székelydályai unitárius templomban, 1630

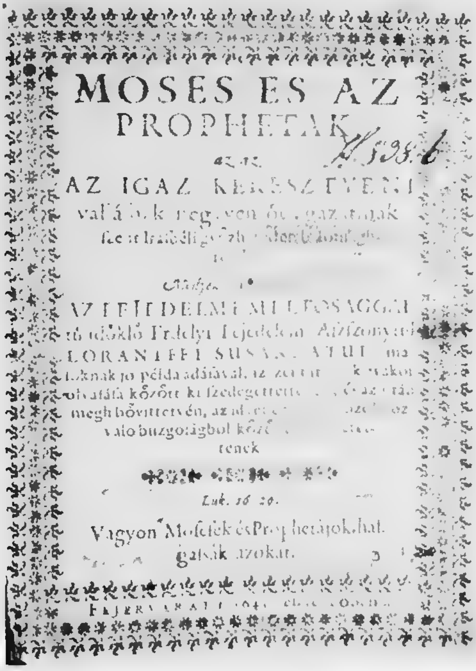

MOSES ES AZ
PROPHETAK
az az
AZ IGAZ KERESZTYENI
[illegible]
[illegible]

[illegible]
AZ FEJEDELMI MELTOSAGGAL
tündöklő Erdélyi Fejedelem Aszszonytul
LORANTFFI SUSANNATUL [illegible]
[illegible] jo példa adásával, [illegible]
olvatása között ki szedegettetvén, [illegible]
megh bővittetvén, [illegible]
valo buzgoságbol [illegible]
tenek

Luk. 16. 29.

Vagyon Mosesek és Prophetájok, hal-
gassák azokat.

FEJERVARATT 1641. [illegible]

H. 538. b

227. Lorántffy Zsuzsanna hitvédelmi munkája. Gyulafehérvár, 1641

228. Falképek a csíkmenasági római katolikus templom szentélyében, 1655 ▷

229. Martinus Albrich brassói tanár 12 disszertációjának egyike, 1657 ▷

230. I. Rákóczi György által kiadott román nyelvű Újtestamentum. Gyulafehérvár, 1648 ▷

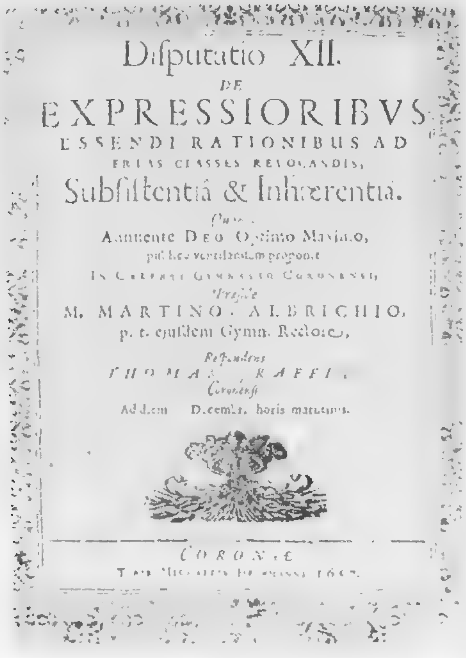

Diſputatio XII.
DE
EXPRESSIORIBVS
ESSENDI RATIONIBUS AD
CERTAS CLASSES REVOCANDIS,
Subſiſtentiâ & Inhærentiâ.
Quas
Annuente DEO Optimo Maximo,
publice ventilandum proponit
In Celebri Gymnaſio Coronenſi,
Præſide
M. MARTINO ALBRICHIO,
p. t. ejuſdem Gymn. Rectore,
Reſpondens
THOMAS RAFFI,
Coronenſis
Ad diem [illegible] Decembr. horis matutinis.

CORONÆ
Typis Michaelis Hermanni 1667.

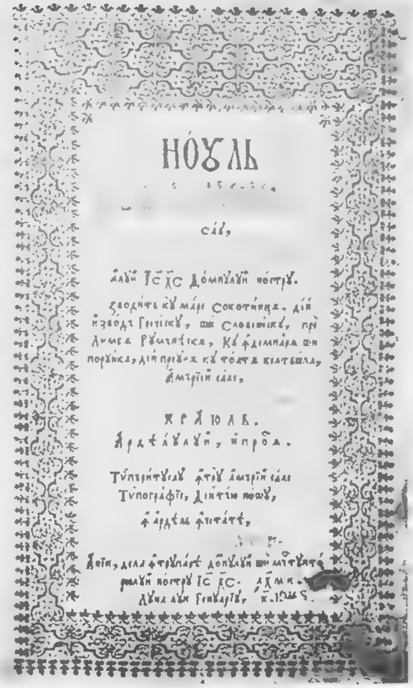

НОУЛЬ

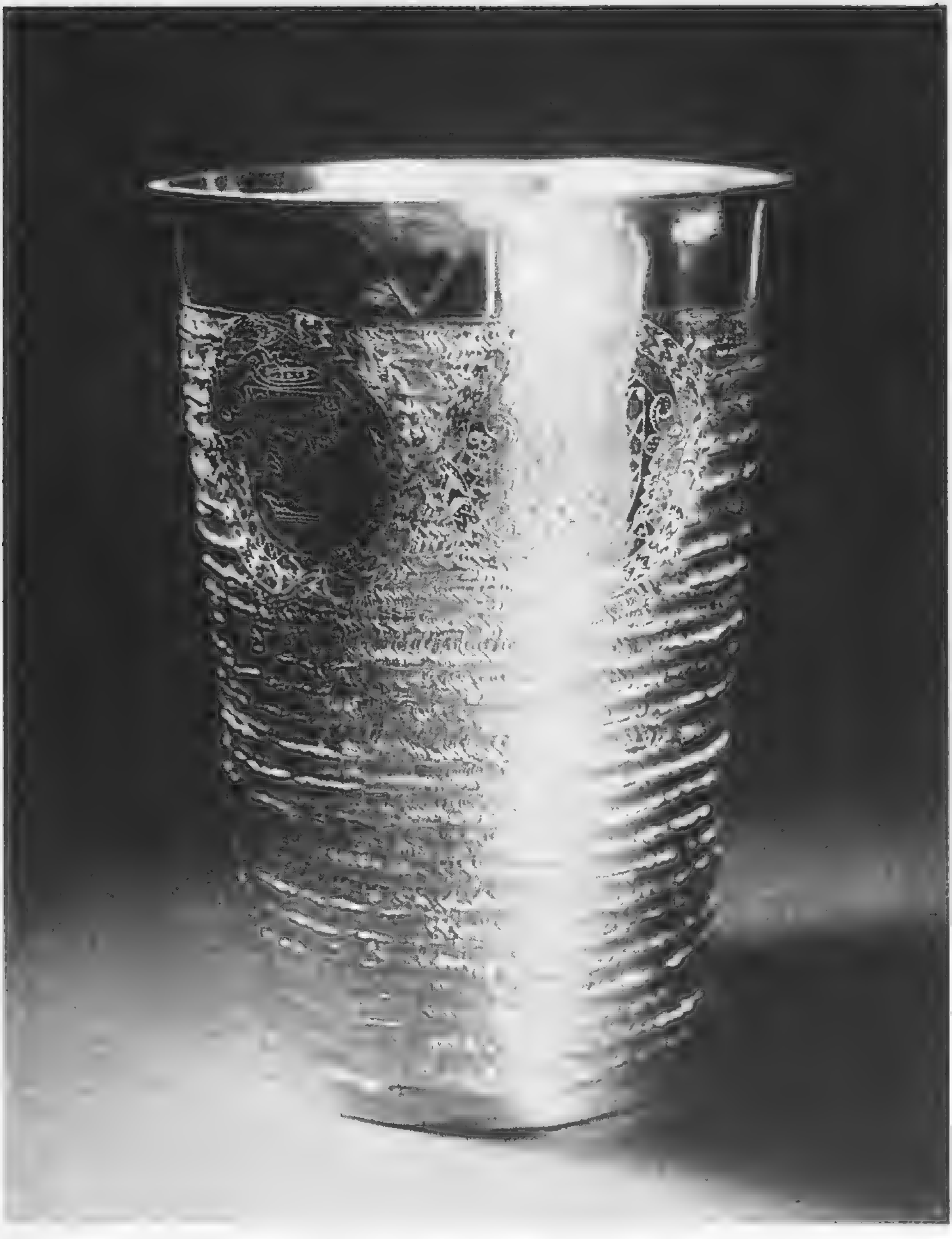

231. Kemény János pohara a maga és Kállai Zsuzsanna címerével, 1648

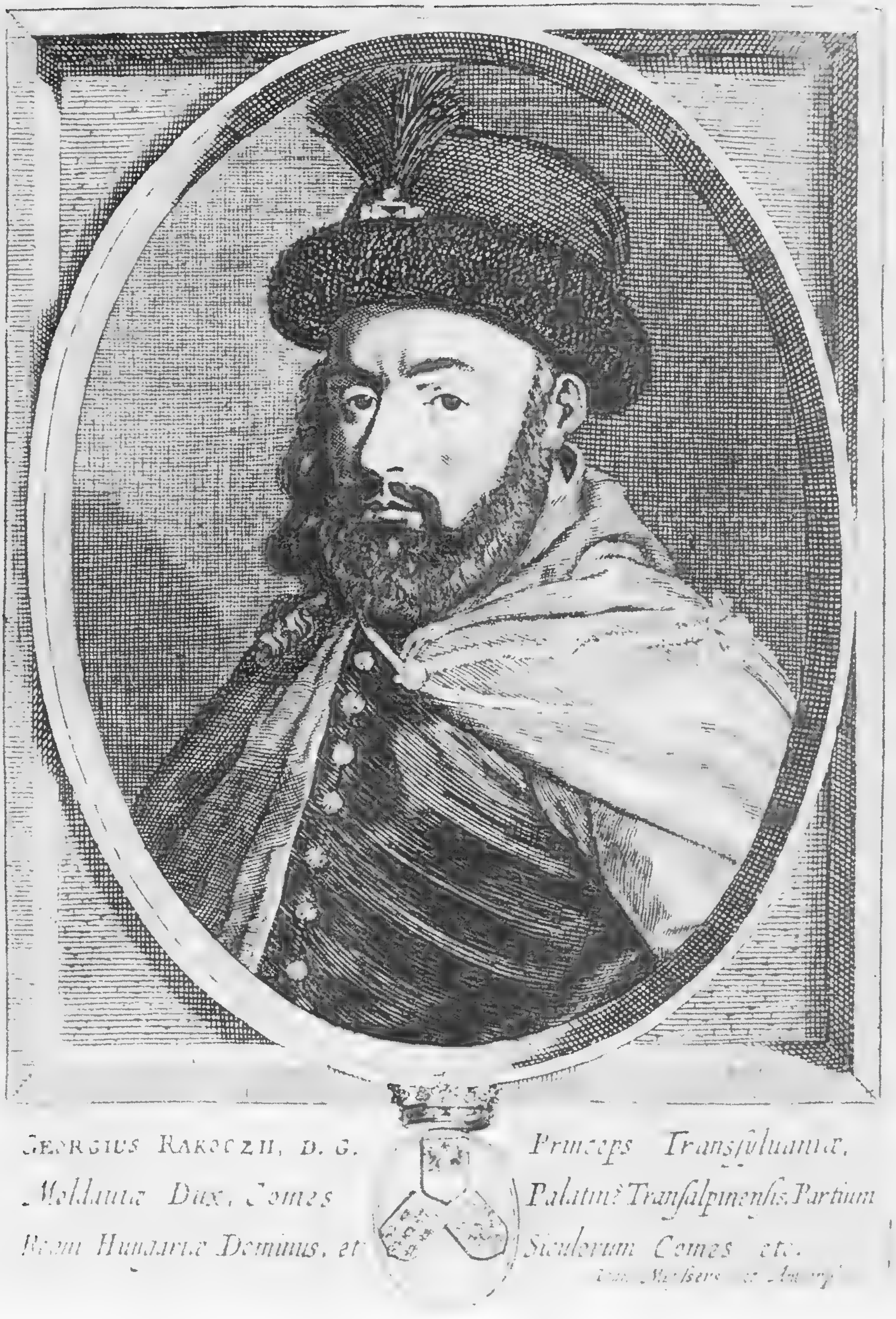
GEORGIUS RAKOCZII, D. G. Princeps Tranſſyluaniæ,
Moldauiæ Dux, Comes Palatinꝰ Tranſalpinenſis, Partium
Regni Hungariæ Dominus, et Siculorum Comes etc.

· 232. II. Rákóczi György. Johannes Meysenns rézmetszete, 17. század közepe

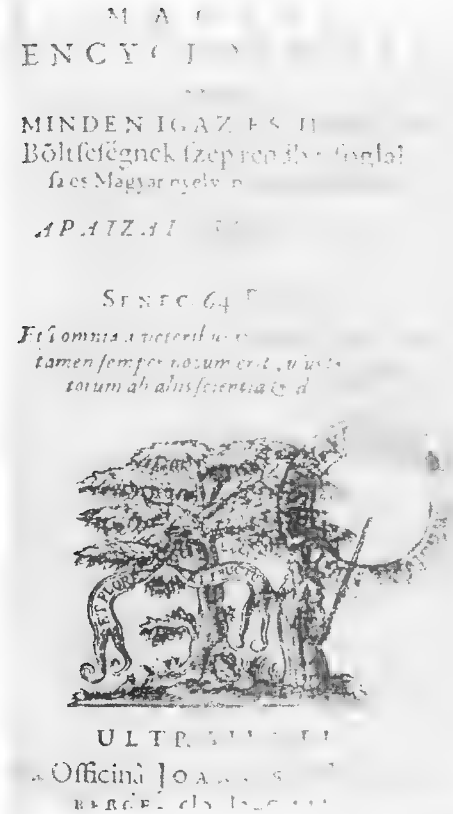

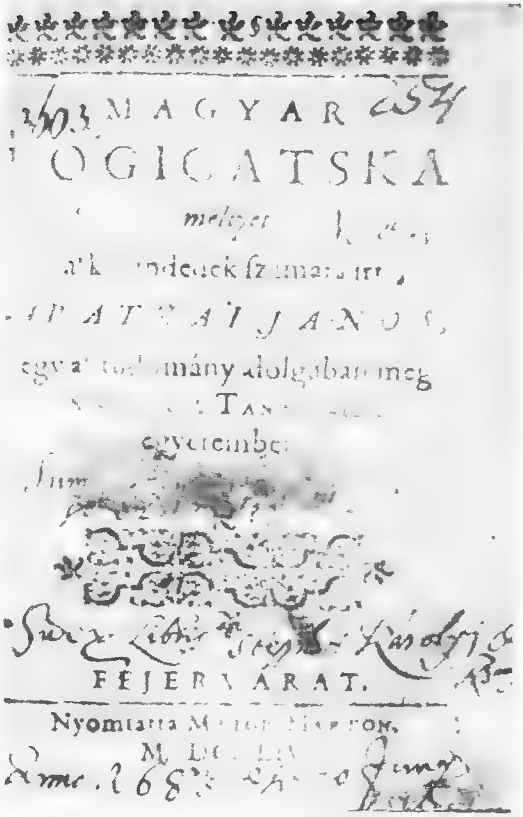

MAGYAR LOGICATSKA

FEJERVÁRAT.

233. Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia.* Utrecht, 1653

234. Apáczai Csere János: *Magyar logikátska.* Gyulafehérvár, 1654

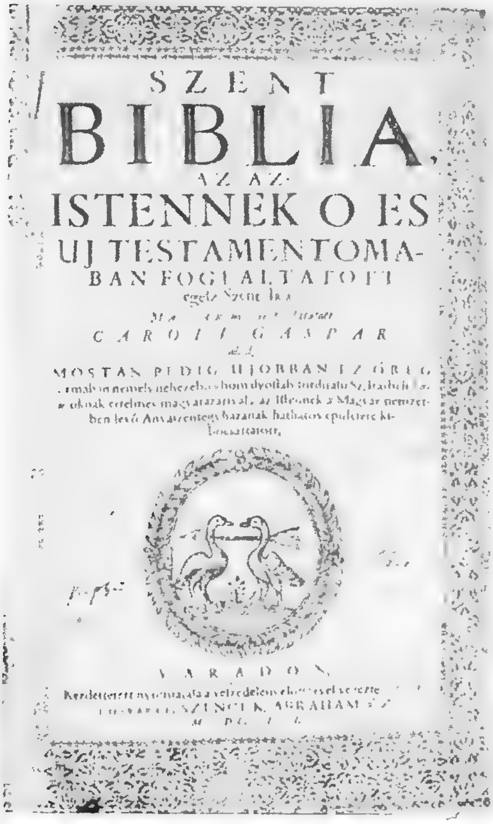

SZENT
BIBLIA,
AZ AZ
ISTENNEK O ES
UJ TESTAMENTOMA-
BAN FOGLALTATOTT
egész Szent Irás

CAROLI GASPAR

MOSTAN PEDIG IJOBBAN IZ ÓREG

VÁRADON.

235. A váradi Biblia, 1661. Megkezdve Nagyváradon, befejezve Kolozsváron

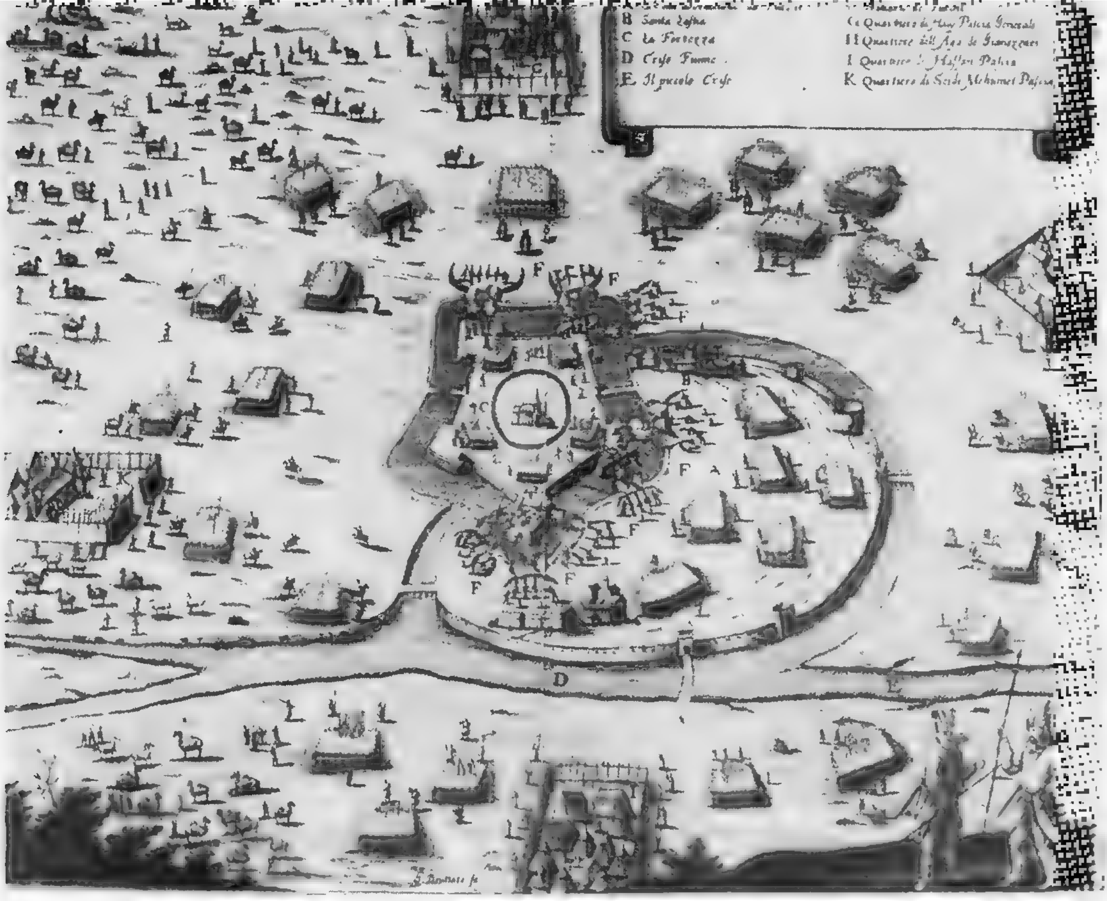
B Santa Sofia
C La Fortezza
D Crise Fiume
E Il piccolo Crise
G Quartiere di Ali Pascia Generale
H Quartiere dell'Aga de Gianizzeri
I Quartiere di Hassan Pascia
K Quartiere di Seidi Mehemet Pascia
F
A
D
K

236. Nagyvárad török hadakkal körülvéve, 1660. július. Gaspar Bouttats egykorú rézmetszete és rajza

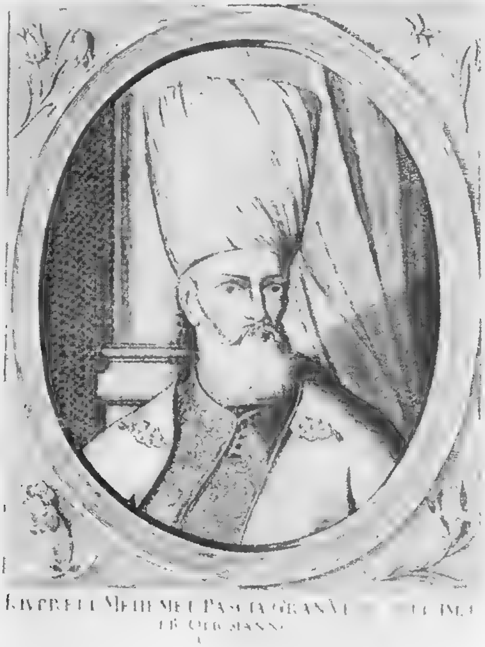
KIVPRELI MEHEMET PASCIA GRAN

237. Köprülü Mehmed nagyvezír 1660-ban. Jacob Toornvliet rajza, Johann Martin Lerch metszete

238. Fejedelmi pénzek

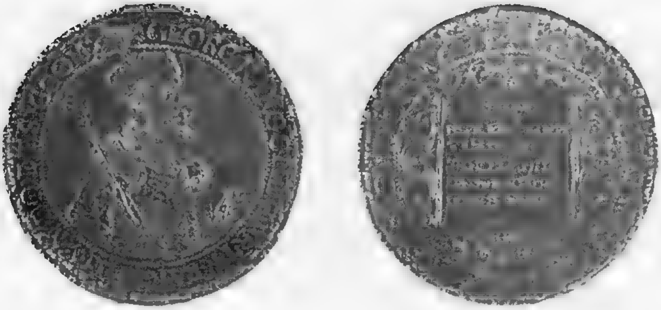

1) I. Rákóczi György 10 forintosa, 1631. Elő- és hátlap

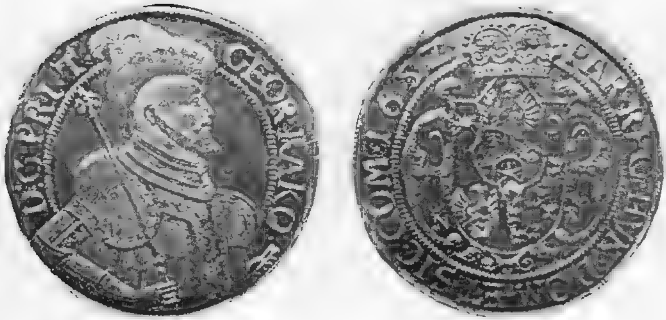

2) II. Rákóczi György tallérja. Nagybányai veret, 1652. Elő- és hátlap

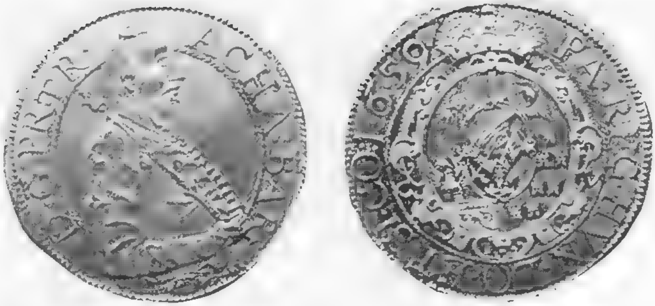

3) Barcsai Ákos tallérja. Kolozsvári veret, 1659. Elő- és hátlap

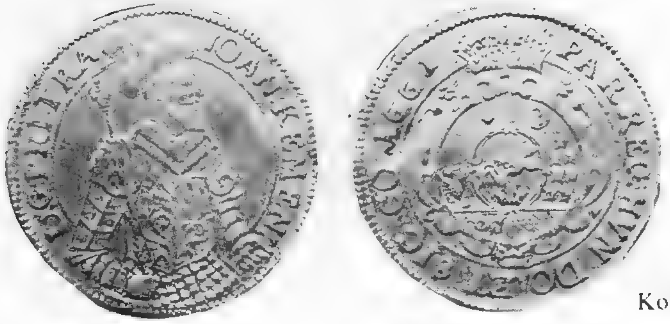

4) Kemény János tallérja. Kolozsvári veret, 1661. Elő- és hátlap

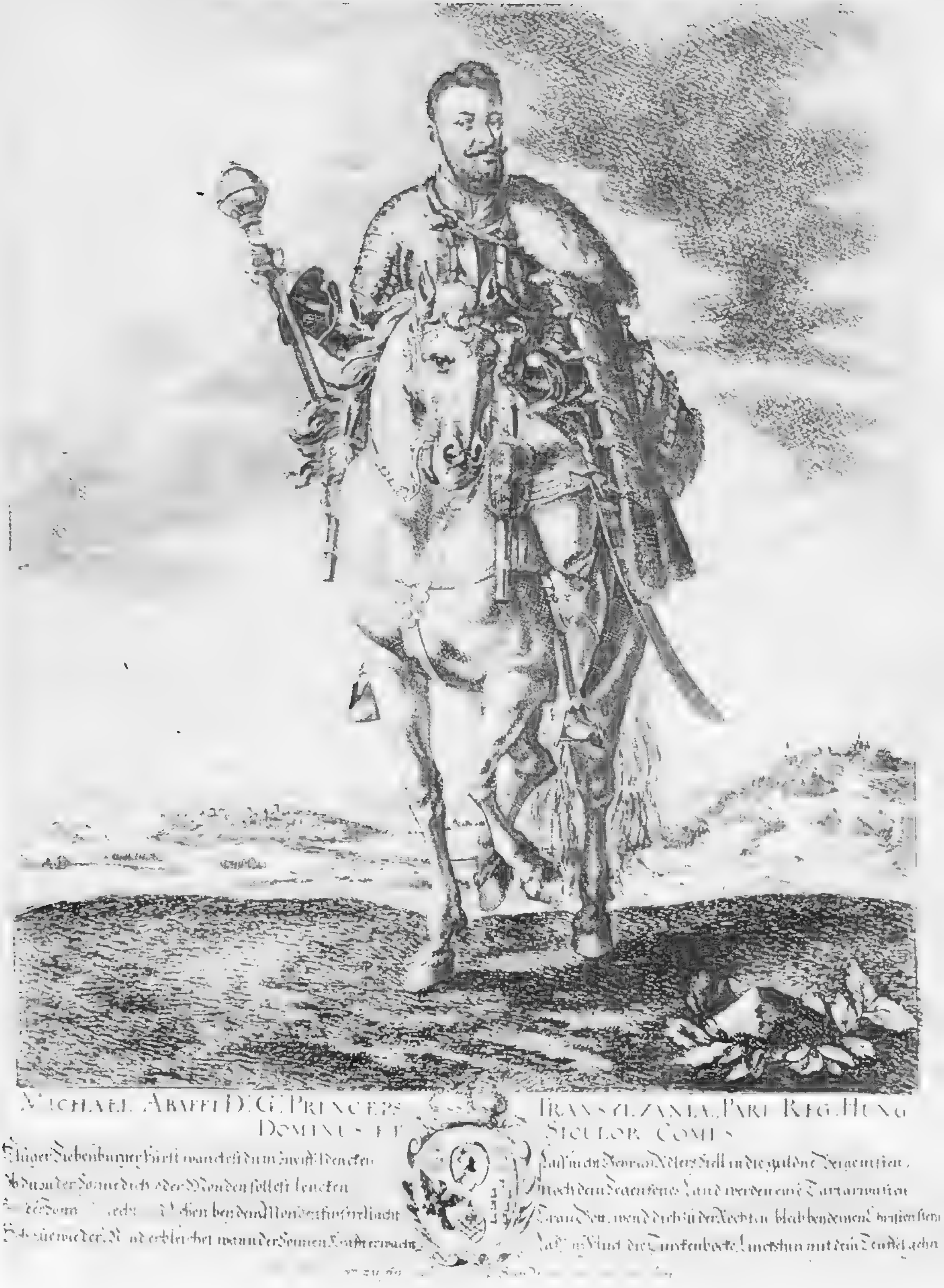
MICHAEL ABAFFI D. G. PRINCEPS TRANSYLVANIAE PART. REG. HUNG.
DOMINUS ET SICULOR. COMES

239. Apafi Mihály. A háttérben Kolozsvár. Jacob Sandrart rézmetszete, 1660-as évek

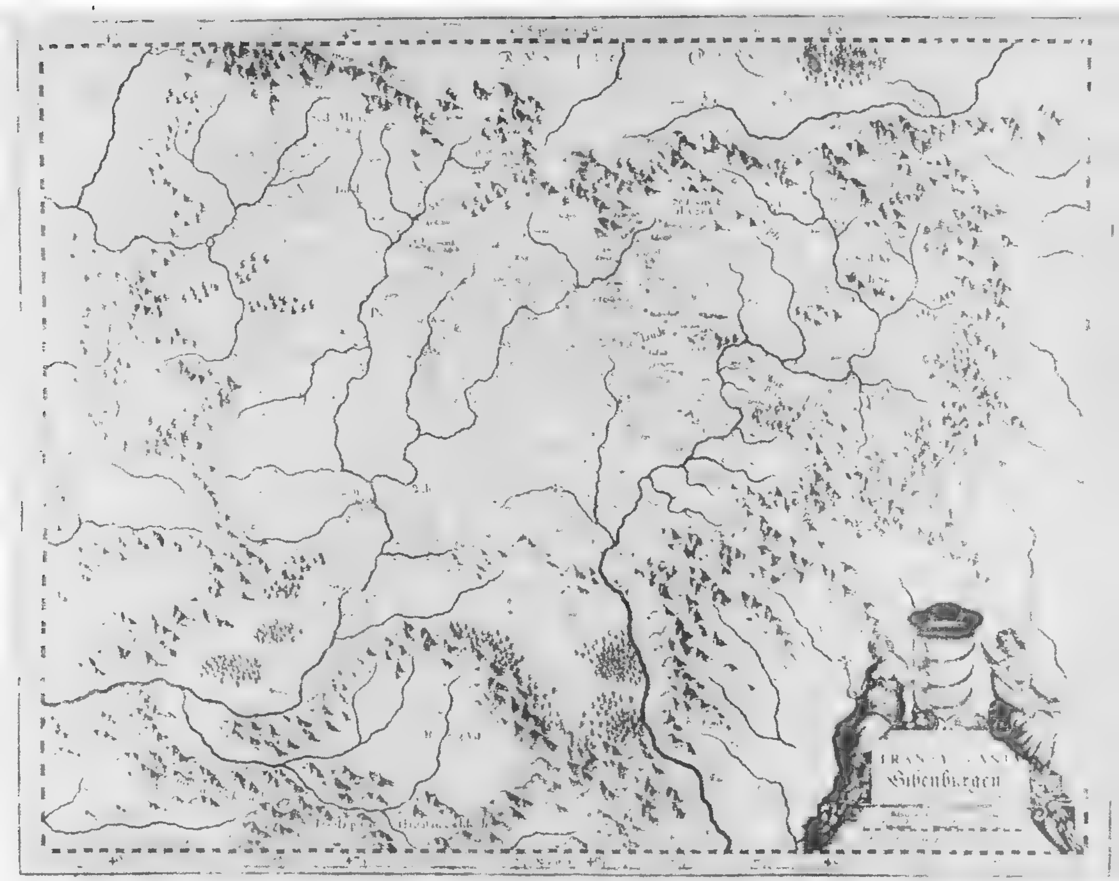
Sibenbürgen

240. Erdély Buda visszafoglalása idején

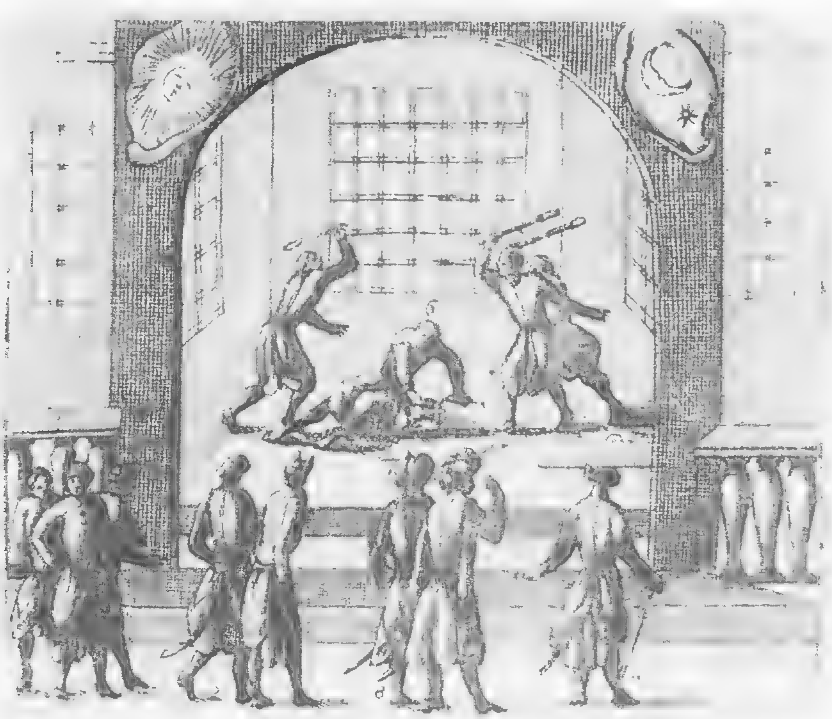

241. Thököly Imre elfogatása, 1685. október 15. Egykorú metszet

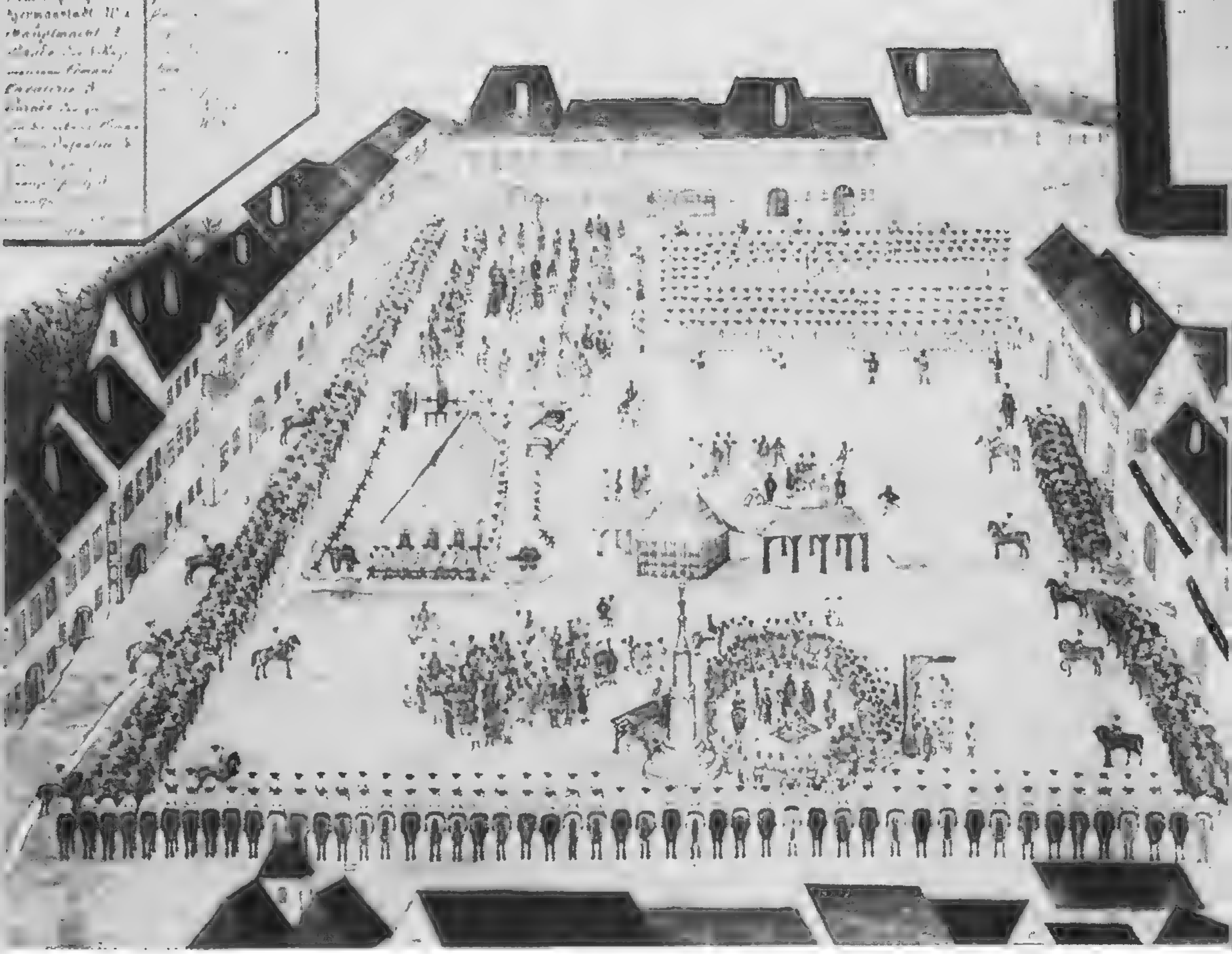

242. Sachs von Harteneck szász gróf kivégzése Nagyszeben piacterén, 1703. december 5. Előtérben a Roland-oszlop

A következő oldalon: 243. Apafi Mihály és Lotharingiai Károly. 1688

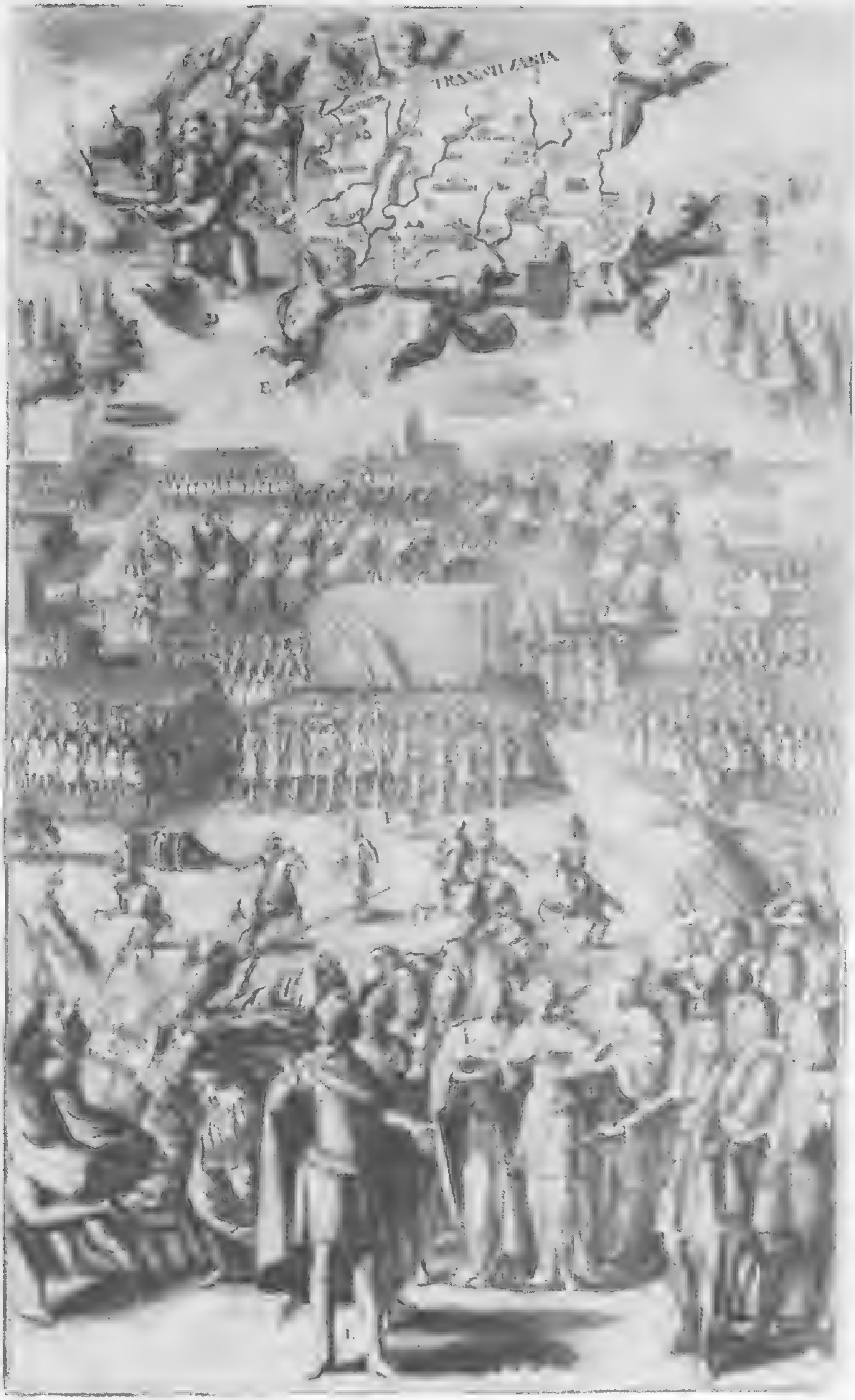
TRANSILVANIA
E
I.
I.

Erdély általános helyzete e változásra elég magyarázat. A 16. század sok elkeseredett és időnként öngyilkosan elszánt kísérlete után a tizenöt éves háborúban kiderült, hogy az ország sorsán nem lehet változtatni; két nagyhatalom között őrlődik továbbra is. E mellett a politikai eseményekben manifesztálódó fordulat mellett az egyházak élete is a nyugalmat erősíti. Szervezetük állandósult, társadalmi hatókörük nagyjából egymástól elhatárolódott, az új térítés lehetetlen lévén, mindegyik a maga belső építésével, és nem a többiek immár reménytelenné vált megsemmisítésével van elfoglalva.

A szellemi műveltség hordozóinak legfelső rétege Báthori István országbíró környezetéből került Erdélybe. A kelet-magyarországi református fejedelmekkel jött, az utolsó európai színvonalú magyarországi református főúri udvarból. Maga ecsedi Báthori István néhai erdélyi fejedelmek távoli rokona, rendkívül művelt nagyúr, aki mint író is jelentős. Pályája pedig akár a sztoikus életeszmény megvalósításának is tekinthető. Fiatalkora politikai és hadi sikerei után mint országbíró, a legnagyobb gazdagságban és kortársai megbecsülése közepette, eltávozott a közéletből. És akit Prágában, Európa ekkor legragyogóbb udvarában is szívesen láttak volna, Ecsed komor várába vonult vissza. Itt Magyarország talán legelőkelőbb birtokosa a külsőségekben egyszerű, de a szellemieket nézve fényűző környezetet alakított ki magának. Kora legismertebb egyéniségei, elsősorban a késő humanista, manierista műveltség képviselői fordultak meg nála vagy érintkeztek vele. Rimay János, a századforduló legaktívabb politikai szervezője hosszú ideig szolgált udvarában. Rajta keresztül — vagy talán közvetlenül is — kapcsolatban állt Báthori Istvánnal az a magyarországi értelmiségi-főúri kör, amelyről maga Justus Lipsius is tudott. Lényegesebb azonban a békével folytatódó erdélyi művelődés és az ecsedi udvar kapcsolata szempontjából, hogy az 1606 után választott első két fejedelem is Báthori köréhez tartozott. Rákóczi Zsigmond, még mielőtt a fejedelemségbe került, politikai partnere volt. Báthori Gábort pedig egyenesen az országbíró nevelte. A majdani fejedelem gyermekkora óta Ecseden élt. 1605-ben azonban, amikor Báthori István meghalt, Gábor már Bocskai István környezetéhez tartozott.

Kassán derült ki, hogy a késő humanista sztoikus magatartás, mint mindenütt, Magyarországon is inkább a tehetetlenség, mint a tettek előli menekülés. Mert abban a pillanatban, amikor Bocskai oldalán hathatós cselekvésre nyílt meg a lehetőség, ennek a félrevonulást kifejező műveltségnek minden képviselője köréje gyülekszik. Itt van maga Báthori István, aki lemondott az országbíróságról, itt Petki János, Káthay Mihály, Rimay János, Alvinczi Péter, Péchi Simon. Másokkal, az ország legelőkelőbb fiatal arisztokratáival együtt alkotják Bocskai István kassai udvarát.

A Báthori Istvántól Bocskaihoz, majd Rákóczi Zsigmondhoz, illetve Báthori Gáborhoz vezető szálak ismeretében nem meglepő, hogy a könyvkiadás a századforduló után sztoikus témával nyit. Az erény és az élvezet harcának az ókor óta kedvelt témáját Petki Silius Italicus nyomán dolgozta fel. Ő még pontosan meghatározható okból — Báthori Gábor megfosztotta a Bocskai uralkodása alatt viselt kancellárságától — fordult az újsztoicizmus életelveihez. Az elbizonytalanodás azonban a kortársaknál általános. Tovább élteti az élet zűrzavaraiban való tájékozódást szolgáló késő reneszánsz műfajok alkotásai iránti igényt. A Catónak tulajdonított szentenciagyűjtemény Erdélyben tankönyvként a 17. században többször is megjelenik. És alighanem a jelen gondjaitól való elfordulás törekvését jelzi a két klasszikus 16. századi műfaj, a széphistória és a históriás ének újrafelfedezése is. 1624-ben a kolozsvári nyomda kettőt is kiad. Az egyik Enyedi György 1577-ben, 1582-ben és 1592-ben már háromszor is megjelent *Gismundá*ja, a másik Huszti Péter *Aeneis*e 1582-ből. Ezeket több históriás ének is követi. Az utolsó Szőllősi Istváné az 1595-i hadjáratról 1635-ben.

Ezek a késő reneszánszhoz, újsztoicizmushoz köthető olvasmányok sajátosan világiasnak mutatják az erdélyi műveltséget a háború utáni időkben. Az 1611 és 1630 között kiadott tizennyolc magyar nyelvű nyomtatványból tíz, tehát a felénél is több, nem teológiai tárgyú. A következő húsz esztendőben viszont a magyar nyelvű kiadványoknak mindössze 37,5%-a foglalkozik világi témával. Az 1630—40-es évek ezek szerint mintha hanyatlást hoztak volna az egyházi keretekből a 17. század elején már lassan kilépő műveltségben.

A valóság azonban az, hogy éppen ezekkel az évekkel igen lényeges és előremutató változás megy végbe az erdélyi művelődésben. Az egyetemjárás vizsgálata már utalt rá: a mintának használható csoport adatai szerint 1640-nel nő meg a külföldön beiratkozók száma, hogy 1640 és 1650 között érje el az egész 16—18. század idején érvényes csúcsát. Ez idő tájt emelkedik hirtelen a nyomtatványok mennyisége is. 1611 és 1630 között tizennyolc magyar nyelvű jelent meg, a jelzett következő két évtizedben viszont ennek a négyszeresénél is több: nyolcvan. És igaz ugyan, hogy ezek között a teológiai, illetve vallásos tárgyúak aránya a korábbinál lényegesen magasabb, ez a látszólagos visszalépés azért nem jelent a valóságban is hanyatlást, mert a viszonylag kevesebb világi tárgyú munkában új tartalom jelenik meg.

A könyvek számának megnövekedése mögött részben a gyulafehérvári fejedelmi nyomda áll, mely a Bethlen Gábor általi megalapítása után az 1630-as években látszik megerősödni. Ettől kezdve ad ki viszonylag több nyomtatványt. Igaz, tulajdonképpen a Bisterfeld—Alsted—Piscator hármas házikiadója lesz, mégis jelentős a szerepe a magyar könyvkiadás alakulásában. Sokkal fontosabb viszont a váradi nyomda megalapítása 1640-ben.

A váradi nyomdát a Hollandiában tanult Szenczi Kertész Ábrahám hozza létre fejedelmi támogatással. Úgy tűnik, mintha az üzemet egyszerűen üzleti vállalkozásnak szánná. Tevékenységét nem vezetik ideológiai meggondolások. Nála jelenik meg a korszak egyetlen erdélyi jezsuita kiadványa, Nyéki Vörös

Mátyás *Dialógusa*, amely hat évvel korábban, 1636-ban Bécsben látott először napvilágot. De kalendáriumokat éppen úgy kiad, mint nevesebb prédikátorok munkáit vagy Comeniust és egyházi törvényeket. Ő nyomtatja ki a korszak legnagyobb törvénytudományi vállalkozását, az 1653-ban érvényben lévő törvények gyűjteményét, az *Approbatae Constitutiones*t. Végül az ő műhelyéből kerül ki az ún. *Váradi Biblia,* Károlyi Gáspár revideált fordítása. Váradon kezdte el a nyomást, majd miután a vár védői a feladás feltételéül szabták a nyomda kimenekítését, Kolozsvárott fejezte be. Szenczi Kertész Ábrahám 1640-től Várad elestéig 113 nyomtatványt jelentet meg, köztük hetven magyar nyelvűt.

Az 1630—40-es években bekövetkezett művelődésbeli előrelépés másik tünete az, hogy az aránylag kisebb mennyiségű világi könyv tematikus összetétele megváltozik. Eltűnnek a széphistóriák és a históriás énekek. Már nem régmúlt eseményekkel, hanem a fejedelmek, elsősorban I. Rákóczi György legújabb hadi sikereivel foglalkoznak. A sztoicizmussal kapcsolatos munkák szintén háttérbe szorulnak. E sajátos életeszmény utolsó feltámadása Erdélyben az 1640-es években következik be Laskai Matkó János működésével. Nagy erudícióval fordítja Justus Lipsius munkáit, melyek azonban már nem hatnak szélesebb körökben. Nem a műveltek általános életérzését fejezik ki. Maga Laskai a félreállított és már az eredménytelen visszatérési kísérleten is túljutott Bethlen István környezetében dolgozik.

A világi könyvek együttesében új vonás az első tudományos igényű munkák megjelenése. Először a nyelvészetiek tűnnek fel, szótárak, a fordítás elméletével foglalkozó könyv és Geleji Katona István híres *Grammatikácská*ja. A nyelvészet iránti érdeklődés oly nagy, hogy még a fejedelmi családot is megérinti: a trónörökös II. Rákóczi György és az öccse, Zsigmond részt vesz Erdőbényei János mellett egy szótár készítésében. A kifejezetten nyelvtudományi munkák mennyisége azonban nem is tükrözi a nyelv kérdései iránt ekkor hallatlanul megélénkült érdeklődést. A magyar nyelvújítás első hulláma zajlott le a 17. században. A kezdetei az 1640—50-es esztendőkre esnek. És jóllehet egész Magyarországra kiterjedt, a viták központja Erdély. A szóelemző és a fonetikus helyesírás álláspontja áll itt egymással szemben. Az elsőt, amely a ragokat és a képzőket jól megkülönböztető módon — például: embervel — kívánja írni, elsősorban Geleji Katona István püspök, a másodikat Medgyesi Pál, I. Rákóczi György udvari papja képviseli. Ő a mérsékelt purizmus elveit tette magáévá. A püspöknek csak a művelt emberek számára követhető szabályai helyett a nyelvszokás figyelembevételét ajánlja; Medgyesi Pál az egyszerű emberek beszédét tenné meg normának. A vita élénk és heves. Geleji a nyelvet az ellaposodástól félti, Medgyesi és a vele egyetértők a legmélyebb gondolatok kifejezésére akarják mindenkinek hozzáférhetővé tenni. A két álláspontot a hollandiai iskolázottságú nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós egyezteti majd.

A nyelvtudomány fejlődésével van kapcsolatban ezeknek az éveknek a nyelvi fordításról kialakított álláspontja is. Mert igaz, hogy már Károlyi Gáspár teljes értékű bibliai szöveget hozott létre, és a szó szerinti fordításnak az irodalomban nincsenek is példái, magát az elvet most fogalmazzák meg. Medgyesi Pál szerint úgy kell eljárni, hogy a magyar változatot „ne ismernék fordításnak, fonákul az írás ne esnék, azaz: az mit magyarra kellene fordítani, annak nem deák, német, anglus formán, hanem magyar módon kellene esni".[102] Feltűnő, hogy az ismert református prédikátor — éppen úgy, mint ahogyan a fordítás problémáiról írók általában — a 17. század legnagyobb nyelvművészével, Pázmány Péter esztergomi érsekkel ért egyet. Ebből a tényből látszik világosan: a magyar nyelv — természetesen — nem csupán az erdélyiek és nem csak a protestánsok ügye.

Erdélyben azonban még egy sajátos, másutt nem hangoztatott meggondolás is felmerül a magyar nyelv használatával kapcsolatban. Szalárdi Jánosnál, a gyulafehérvári fejedelmi levéltárosnál olvasható a lengyelországi katasztrófa előadása során: az erdélyiek nem ismerték a Lengyelország körüli helyzetet, mert nem ismerték a történelmet. Éspedig azért, mert a történelemről legfeljebb idegenek szoktak írni. Így „ha eljutott is nemzetünk kezéhez, de tizedrésze is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén, a tudásra méltó és szükséges" dolgokról nem szerezhetnek ismereteket.[103] A politikai tájékoztatás kiterjesztése kívánja a magyar nyelv használatát, állítja Szalárdi.

A vallás szempontjaihoz Erdélyben ezzel egy második járul. Mert ha a teológiai fordítók egyházuk tanítását kívánják terjeszteni, Szalárdi a politikában való önálló cselekvésre akarja képessé tenni a széles tömegeket. A harmadik, a tudomány szempontja majd a század második felében fog ehhez a kettőhöz csatlakozni.

Az anyanyelv gondja ugyanebben az időben Erdélyben a románok között is felmerül. Az ő problémáik azonban a magyarokénál sokkal súlyosabbak. Tekintve, hogy az ortodox egyház az ószláv nyelvet használja,vagyis tudós szövegeik anyanyelvükön nincsenek, a románok között a nyelv egységesülésének a folyamata még csak meg sem indult. Igaz, az előző században Erdélyben több román könyv jelent meg, de most mintha minden elölről kezdődnék. 1643-ban a bibliafordító román Ştefan Simion lugosi pap, a későbbi gyulafehérvári vladika nem írhat mást: „igyekeztünk, amennyire tudtunk, úgy fordítani, hogy mindenki megértse; ha pedig nem érti meg mindenki, az nem a mi bűnünk, hanem azé, aki szétszórta sokfelé a románokat úgy, hogy elkeverték szavaikat és nem beszélnek egyformán".[104]

---

[102] Praxis pietatis. Ford. Medgyesi Pál. (A reformáció és ellenreformáció korának egyházi írói IV. Szerk. INCZE G. Bp. 1936.) A keresztény olvasóhoz. 19.

[103] Szalárdi 346.

[104] Idézi JUHÁSZ I., A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár 1940. 209.

A sokféle és egymástól távol eső nyelvjárás gondja azonban csak a kisebb. A súlyosabb az, hogy az anyanyelvűség az erdélyi románoknál még mindig a reformációval függ össze. Mind az anyanyelvű oktatás, mind a könyvkiadás az ortodox egyháztól való elszakadás veszélyét jelenti. Így érthető, hogy a probléma magát a papságot is megosztja. Ilie vladika, akit végül is fejedelmi erőszak távolít el Erdélyből, az anyanyelvűség ellen működik, utódja, Ştefan bibliafordító az anyanyelv művelése mellett foglal állást. Az utóbbi egy kátét is készített, valamint zsoltárokat fordított. Ezek kiadásával az erdélyi román anyanyelvű műveltség éppen akkor jutott egy fellendülő szakaszba, amikor a vajdaságokban az anyanyelvű műveltség terjesztése megindul, s Moldvában és Havasalföldön is megjelennek román könyvek. A két anyanyelvű kultúra között, minthogy az erdélyi a kálvinizmushoz áll közel, a vajdaságoké viszont az ortodoxia kereteiben maradt, érdekes viszony alakul ki. Éles teológiai vita kezdődik közöttük. Ellentmondásos kapcsolatuk azonban nem szilárdulhat meg. Az erdélyit a lengyel katasztrófa elsodorja.

A szászok között mindezzel szemben az anyanyelvűség terén nincsenek problémák. Két okból alakul így a helyzet. Az egyik az, hogy műveltségük alakulásának éppen visszaeső szakaszát élik. Feltűnően kevés nyomtatványuk jelenik meg itthon. A nyelv kérdései nem foglalkoztatják őket. A másik pedig az, hogy a nyugati, a reformáció óta egyesülő német kultúra termékei mindig is eljutottak hozzájuk. Az álláspontjukra azonban jellemző: az irodalminak tekintett német szövegeket az iskolákban a különböző erdélyi szász dialektusok szerint olvassák fel.

A korszak végén jelennek csak meg Johann Troester és Lorenz Töppelt történeti munkái, melyeket tudóskodó nyelvészkedés jellemez. A géta—gót—erdélyi szász kontinuitás 16. századi mondája alapján foglalkoznak szófejtéssel, géta—gót—erdélyi szász analógiákat felállítva. A nyelvhasználatra azonban ennek az elkésetten humanista vállalkozásnak nincsen hatása.

Az 1630—40-es évekkel kezdődő művelődéstörténeti szakaszra a nagy nyelvészeti érdeklődés mellett még két tudomány hangsúlyozott jelenléte jellemző, a történetírásé és az orvostudományé. Megjelenik ugyan magyarul egy matematikakönyv is, de úgy tűnik, ez nem annyira az előző században Európa-szerte eluralkodott számolástudományi igények kielégítője, mint inkább az egyszerű, mindennapos számolási feladatokhoz nyújt segítséget. A számolástudománynak ez a földhözragadtsága ebben a korban, amikor a számmisztika a legnagyobb elmék előtt látszik a világegyetem megismerése végső eszközének, mégis jellemző az erdélyi műveltségi viszonyokra. Mert mind a történetírás, mind az orvostudomány — ezek hoztak még létre önálló munkákat — hasonló beállítottságú itt. Szinte a mindennapok szükségleteit elégítik csak ki. A történetírás a lengyelországi katasztrófa okait és tanulságait keresve alkot nagyot, az orvostudomány pedig, ha nem is jelentőset, de figyelemre méltót, az országon végig-végigsöprő járványok elhárításának eszközeit kutatva.

A történettudományban a Bethlen sajátos machiavellizmusát tolmácsoló Bojti Veres Gáspár után a „váradi iskola" hozza létre a legjelesebb munkákat Medgyesi Pál puritán szellemében írt a Leidenben tanult Köleséri Sámuel, Várad történetének szerzője. Az alacsony sorból fölemelkedett, talán egyetemen sem járt Szalárdi János, I. Rákóczi György bizalmas titkára megírta a *Siralmas magyar krónikát*, a Mohácstól eltelt idő addig legjobb, legszínvonalasabb elemzését. Szalárdi e kor egyik legérdekesebb egyénisége. Ő volt az, aki a munka ekkoriban felfedezett értékéről írt a Liechtenstein-parkot csodálva. És ő fogalmazta meg a másik fontos felismerést is, miszerint a magyar nyelvet a politikai tájékoztatás eszközévé kell tenni. A történetírás terén vannak elődei. Hiszen sem a múlt eseményeinek igaz feltárására való törekvés, sem hiteles források felhasználása nem új már akkor, amikor — az 1660-as évek legelején — Szalárdi munkához fog. Új viszont gyakorlatias hozzáállása: a tanulságokat keresi. „A következő posteritasokra nézve" igyekszik a múlt tényeit feltárni, „hogy valósággal érthessék nagy romlásunkat és abból a reájok következendő gonoszokat, mint egy tükörből kinézvén, eltávoztathassák".[105] Hozzáteszi ugyan a szinte kötelező történetírói fogadást az elfogulatlanságról, majd a zsidó—magyar történeti párhuzamra is utal, munkája mégis távol áll mind a múltat öncélúan feltáró, mind a magaemésztő historizálástól. S ebben más, mint kortársai és elődei. Szenvedélyesen foglal állást a történelemben; az ország három részre hullása óta közhellyé vált bűnöket is számon tartja. A bűnök azonban szerinte már nem erkölcsi normák vagy isteni törvények megsértései, hanem történeti tévedések, rossz döntések. A nemzetközi viszonyokban való tájékozatlanság vezetett Erdély romlásához. Munkája akár a királyi Magyarországon a 17. század elején oly virágzó államelméleti tudományossághoz is sorolható. A történetíró Szalárdi az államrezon sorozatos megsértésében látja a szomorú viszonyok okát.

Az orvostudomány területén hasonlóan gyakorlatias szemléletű Csanaki Máté 1634-ben írt munkája, melynek címe: *Az döghalálról*. A fertőzés tényének tudomásulvétele és a következményeivel számoló magatartás természetesen nem új ebben a korban. A középkori városok zsúfoltsága sokkal korábban kikényszerítette. Az erdélyi művelődés összetételében mégis figyelemreméltó elem. Megmutatja, hogy a kor természettudományában jártas elmék, mint például Csanaki Máté, meddig jutnak az itteni viszonyok között.

És itt következik az 1630—40-es évekkel kezdődő művelődéstörténeti szakasz előremutató voltának — a könyvkiadás fellendülése és a tudományos könyvek feltűnése után — harmadik számba vehető tényezője. Az orvosdoktor Csanaki Máté a modern orvostudományt megalapító Paracelsus szellemi tanítványa. Világosan leírja: „Sok nyavalyák, mellyeket gyógyulhatatlanoknak mondanak a Galenus tanítványi, gyógyulnak meg Paracelsustúl és az ő igaz és elmés követőitől."[106] Mások a természettudományok más ágaiban tájékozódnak. Ismereteiket azonban nehéz felfedezni, mert az erdélyi értelmiség zöme nem a tudományok, hanem a teológia területén alkot. Így aztán prédikációgyűjtemények előszavai, esetleg egyszerűen a könyvcímek vagy maguk az egyházi beszédek mutatják tájékozottságuk tartalmát. Mert nem jellemző-e Geleji Katona István címadása, aki *Titkok titka* és *Váltság titka* címmel jelentet meg teológiai munkákat, világosan utalva arra, hogy heidelbergi tanulmányai idején megismerte a természet titkait feszegető hermetikus filozófia elemeit. Maga Hermész Triszmegisztosz, az okkult természettudományok atyja is ismert Erdélyben, illetve a neki tulajdonított kolligátumot olvassák, hivatkoznak rá. És ismerik a kortárs tudósokat, a modern természettudomány megalapítóit is, a filozófia segítségével tájékozódókat éppen úgy, mint azokat, akik — például Tycho Brahe — megfigyelés útján, közvetlen módszerekkel közelednek a természet titkaihoz.

---

[105] Csanaki Máté, Az döghalálról való rövid elmélkedés. Kolozsvár 1634. 125.

SZELLEMI NYITOTTSÁG

Az erdélyi értelmiség tájékozottsága e korban egyébként természetes. Az európai szellem alakulásának egyik nagy korszakában járták a tudomány leghíresebb központjait. Nem maradhattak érzéketlenek. Valóban hozták is haza a legújabb könyveket éppen úgy, ahogyan az ekkoriban újra felfedezett régieket. Csanaki Máté például ládaszám szállítja a szerzeményeit. Valószínűleg jórészt neki is köszönhető, hogy a Rákócziak össze tudták állítani sokoldalú és a kor minden filozófiai és tudományos törekvését tükröző könyvtárukat.

A természetfilozófiától az egzakt természettudományok felé tapogatódzó műveltség eszköztárát nem is lehet másutt megfigyelni, mint a Rákóczi fejedelmek családi könyvtárában. Elterjedtségét illetően azonban tájékozatlanok vagyunk. Kevéssé ismerjük a könyvtárakat, alig tudjuk, mit olvastak sokan, nincsen fogalmunk róla, hogy mi jutott el a szélesebb rétegekhez. A feltételezések fogódzója lehet viszont az a tény, hogy Erdélyben az új befogadói jórészt egyházi értelmiségiek. Olyan emberek tehát, akik nem a tudomány elefántcsonttornyaiba zárkóznak gondolataikkal. Ez a körülmény ugyanakkor hátrányt is jelent, mert nyilvánvalóan azt bizonyítja, hogy Erdélyben a természettudományoknak nincsenek alkotó egyéniségei. Származik viszont belőle egy hallatlan előny is: a legkorszerűbben képzettek közvetlenül érintkeznek a közönséggel, állandó kapcsolatban vannak a hallgatókkal. S bár nem mindannyian hívei a legmodernebb tudásnak, bizonyosan mindannyian beszélnek tudományos kérdésekről. Akármiről akarják is meggyőzni a hallgatókat, bevonják őket koruk legérdekesebb vitáiba. Minden bizonnyal széles körben hívják fel a figyelmet a legújabb tudnivalókra.

---

[106] Uo. 132.

A kor szellemi érdeklődésének a középpontjában azonban még mindig a vallás áll, a tudomány is ennek összefüggésében, ennek kérdésfeltevéseire felelve jelentkezik. Az 1640-es évekig Erdélyben is a konzervatív vallásosság uralkodik. Filozófiai támasza katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt az arisztotelizmus. A katolicizmus királyságbeli megújulását a fejedelemségből odavándorolt neofiták, Pázmány Péter és Veresmarti Mihály munkálják sikerrel, a legkorszerűbb újtomista teológus, Bellarmino nyomdokain. Erdélyben Bethlen Gábor toleranciája engedi meg a katolikus reform kibontakozását, ő hívja vissza száműzetéséből a Kempist és Canisiust fordító Vásárhelyi Gergelyt, s anyagilag segíti Káldi György bibliafordítását.

A fejedelmi hatalom azonban természetesen elsősorban a konzervatív vagy ortodoxnak is nevezett reformátusokat támogatja, akiknél ez időben válik legfőbb tekintéllyé Kálvin, a sűrűn látogatott heidelbergi egyetem hatására. Ebben úttörő szerepe van a Debrecenből induló és meghalni Kolozsvárra jövő Szenczi Molnár Albertnek, aki 1607-ben adta ki a genfi zsoltároskönyvnek, 1624-ben pedig, Bethlen megbízásából, Kálvin *Institutió*jának magyar fordítását. A református ortodoxia irodalmi alkotásai főleg a katolikusokkal és az unitáriusokkal vitatkozó hitvédő és moralizáló, minden tartalmi szárazságuk ellenére ízes, nemegyszer a korszerű barokkba hajló magyar nyelven elmondott és leírt prédikációk. Legnevezetesebb képviselőjük Geleji Katona István, de féltucatnyi vele egyenrangú nevet lehetne még felsorolni. Majdnem mind a Partium vagy a hét vármegye szülöttei, onnan került nehányuk Erdélybe udvari papságra vagy püspökségre.

A teológiai konzervativizmussal sajátságosan összekapcsolódó misztikus természetfilozófia mellett azonban az angol puritanizmus és az általa felkarolt korai természettudományos gondolkodás is megjelent Erdélyben. Ennek legjelentősebb tanúsága Apáczai Csere János *Magyar encyclopaediá*ja volt. Copernicus, Descartes, Regius, Althusius, Ramus, Amesius gondolatainak első, a kor nemzetközi tudományos színvonalát megközelítő magyar nyelvű tolmácsolása. Hatása a század magyar tudományosságára a kartezianizmus győzelemre juttatásával és az anyanyelvű tudományos nyelvezet megalapozásával meghatározó fontosságú.

Az eszmék gyakorlati következményeként presbiteri egyházszervezetet szorgalmazó puritánok először a Partiumban és a hét, felső-magyarországi vármegyében tevékenykedtek, Sárospatakon és Váradon. Erdélybe a diplomatikus Medgyesi Pállal, majd a harciasabb Apáczaival hatolnak be. A két Rákóczi György radikális társadalmi nézeteik miatt a puritánus egyházszervezők közül nem egyet állásvesztésre, sőt börtönre ítélt, de elveik az értelmiség körében terjedtek. Ők tették népszerű kiadásokkal hozzáférhetővé a Bibliát és az angolból vagy hollandból fordított, még a 18. században is új kiadásokat érő vallásos népkönyveket. Az unitáriusoknál hasonló törekvések nem érvényesültek. Az erdélyi szász városok pedig a lutheri ortodoxia hűséges őrzői; a német pietizmus hatása ekkor még nem érinti őket.

Egyetlen ponton bizonyosan tudhatjuk, hogy a kor legnagyobb elméit foglalkoztató gondolatok messze túlterjedtek az értelmiség körén. Méghozzá — meglepő módon — olyan közegből származik a bizonyosság, amelyben képzett értelmiség tevékenysége nem jellemző: a szombatosok köréből.

Ez a — sztoicizmus furcsa megjelenési formájaként kialakult — vallásosság a 17. századra lép túl a magas szellemi és világi rangúak körén, hogy tanulatlanok és az alacsony társadalmi helyzetűek között is szétáradjon. Elterjedésének körét nagyon nehéz lenne pontosan megállapítani, hiszen az 1638-ban tetőfokára hágott üldözés nyilvánvalóan sok emlékét elsodorta. Éppen az ellene hozott törvények állandó megújítása és szigoruk tanúskodik azonban arról, hogy a szombatosság kiirthatatlanul befészkelte magát az erdélyi parasztok, főleg székelyek közé.

Minden üldözéssel dacoló makacsságában bizonyára ott van az erőszak által törvényszerűen fellobbantott emberi büszkeség, a hivatalos társadalommal való szociális és politikai szembenállás. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a szombatosság erősen érzékelhető kulturális vákuumot számol fel.

Ez az űr abból adódott, hogy éppen a 17. század első felében a népművelésnek nincsen gazdája Erdélyben. A hivatalos egyházak, még az unitárius is, ezt a szerepüket elvesztették. Ahogy szervezetük és helyzetük megszilárdult, elfordították szemüket a társadalom legmélyén élőkről. Az összefüggés nyilvánvaló: miután a falvak vallási hovatartozásának körvonalai kialakultak, és új térítés már csupán a meglevő viszonyok megbolygatásával lehetséges, az egyházak népművelő tevékenysége is ellanyhul. Nem véletlen, hogy az uralkodó egyházzá vált kálvinizmus aktívan népművelő tevékenységet a 16—17. század fordulójától csak a románok között folytat. Ezzel persze elvitathatatlan érdemeket szerez; a román anyanyelvűség kialakulását szinte erőszakoló törekvés a hivatalos erdélyi egyház elismerésre legméltóbb ténykedése e korban. Ezzel azonban nem feledteti a régi hívek szellemi igényeivel szemben tanúsított közönyét.

A szombatosság viszont, hiszen friss, téríteni vágyó vallás, hajlékonyan alkalmazkodik környezetéhez. E hozzáidomulás során állást foglal a híveit leginkább foglalkoztató kérdésekben, és beviszi a népművelést, a mindennapok ügyeiben való tájékoztatást a templomokba. Nagy térítő igyekezetében ő is felfedezi a verset a teológiai tanítás céljára. A hittudományi oktató versekről azonban nehezen képzelhető, hogy célt értek volna; végtelenül gördülő versszakaikat a régiek sem érezhették érdekesnek. Annál előbbek viszont a szombatosok gyülekezeti énekei, amelyek a vallás minden mondanivalóját közvetlenül, kedvesen viszik közel a hallgatókhoz és az éneklőkhöz.

Legfeltűnőbb, hogy ezekből az énekekből hiányzik a többi felekezet komorsága és a másoknál állandóan szereplő bűn-büntetés motívum. Az ember Isten akaratát, a törvényt nem tudja megtartani, tanítják, az ő kegyelméből mégis üdvözülhet. És e tudatban nincsen semmi esetlegesség: az üdvözülés a szombatos énekek szerint a hívők számára kétségtelen tény. E biztos tudatban hangoztatják a „lelki vidámság" nyugalmát, és szólnak a szombathoz kapcsolódó testi örömökről: „Jó fiúi kedvünkből lelkünket vidámítsuk, Jó étel-ital mellett Mennyei urat áldjuk" — éneklik a zsidózók istentiszteleti helyein.[107] Egy másik ének szerint az emberek „testi javokért",[108] a pihenés miatt kell megtartani az ünnepet.

Ez az emberközpontú szemlélet ismeri a világi hierarchiát, el is igazodik benne, de a sztoikusok nagy felismerését, a világi karrier hívságát most már a népnek is hirdeti. Sok kéziratos énekeskönyvbe belemásolták az egyébként anabaptista eredetű strófát:

Könnyű ez szép állapat regulája,
Mert áll csak Úr mívének tudásába,
De embernek címerlevél adása
Forog búba, gondba, vérbe és kardba.[109]

Mégsem önmagáért való, a világtól elfordult önművelés a zsidózóké, hanem a természet titkait kutatja, és a költői panteizmus nyugalmával hirdet biztonságot a világban. Mert „utát minden teremtött állat tartja ... Oly nagy vagy küs féreg nincs ez világban, Ki ő célját hágná által valaha, Szél, felhő, zápor, jég, kő, villám, dara, Tavasz, nyár, ősz, tél marad határába."[110] Ebben a biztonságban még Isten kiszámíthatatlan, hirtelen haragjának sincs helye. A természet jelenségeibe rejtett törvény hatalmát a szombatosok a ptolemaioszi világkép érvényessége mellett hirdetik: Isten „ez földet középben felfüggesztette", mondja Péchi Simon egyik éneke. Sőt, még vitatkozik is: „emberség annak oka, Hogy erőtlen szemfény úgy nem láthattja", ahogyan a valóságban az „egek" a föld körül forognak.[111] Igaz, mindez ellenkezik a kopernikuszi heliocentrikus állásponttal, de e felfogásban kora nem egy lángelméjével osztozik.

---

[107] RMKT V. Bp. 1970. 28.
[108] Uo. 22.
[109] Uo. 58.
[110] Uo. 92—93.
[111] Uo. 242.

A műveltséghez nehezen hozzáférők számára azonban a kérdések felvetése talán még lényegesebb, mint maga a válasz. Felébred ugyanis az érdeklődés; az embert foglalkoztatja az, amit minduntalan hall. A dolog másik oldala viszont: senki nem énekel szívesen érdektelent, nem másolgat a maga számára unalmas szövegeket. A természeti törvényekről szóló és az új világképpel vitatkozó strófák viszont egész sor kézzel összeírt énekeskönyvben fennmaradtak, világos jeleiként annak, hogy miközben az iskolai reformok a modern tudományosság idehozatalát készítik elő, széles körű társadalmi figyelem várja megjelenésüket.

VI. AZ ÖNÁLLÓ FEJEDELEMSÉG UTOLSÓ ÉVTIZEDEI

(1660—1711)

1. AZ ÁLLAMISÁG ÁTMENTÉSE

EURÓPA ERDÉLYORSZÁGA

„Várad a török kezébe esett, ami annyit tesz, hogy a barbároknak megnyílt az út Magyarországot, Morvát, Sziléziát és Lengyelországot megrohanni"[1] — fejezte ki 1660. szeptember 17-i jelentésében Chiaromanni parmai követ a nemzetközi hangulatot. Krakkó, Velence, Róma, Párizs egyaránt az egész Európát fenyegető fejleménynek fogta fel, hogy Szent László király egykori városába ottomán hatalom telepedett. A „keresztény világ kapujá"-nak nevezett legnagyobb keleti végvár elestének hírére a különböző országokban a várható török támadás irányát mérlegelve a földabroszokon a „Principatus Transylvaniae"-t egyetlen pillantással foghatták egységbe Európa nyugati és keleti határaival. Ekkor már a területileg nagyjából kétszer Svájc méretű, de jövedelmében egy közepes német fejedelemséghez képest alig nagyobb ország több mint egy évszázad óta beletartozott a közép-keleti és nyugati régiók európai közösségébe. Államhatalmi szinten, gazdaságilag és a szellemi élet szférájában egyaránt szerves szálak fűzték a határaival szomszédos és a távolabbi országokhoz. Várad veszte az Erdélyi Fejedelemségre csaknem fél évtizede figyelő európaiak súlyos aggodalmait igazolta.

1660 nyarán a grazi tanácskozáson a magyar politikusok javaslata, hogy az Erdély legfontosabb végvárát ostromló török ellen Velence, Franciaország, Oroszország, a német fejedelemségek, a pápai állam összefogva, a román fejedelemségekre is számítva indítson támadást, nem merész álom volt csupán. Régi hagyományokra és új követelményekre egyaránt építhetett.

Az erdélyi válság ugyanis azt tudatosította, hogy az európai országok és az oszmán hatalom régen lappangó ellentéte kritikus szakaszba érkezett.

A vesztfáliai béke után a világgazdaság kiterjeszkedését élő Európában a török hatalma több ok miatt is egyre inkább neuralgikus góc lett. A Konstantinápoly uralma alá gyűrt területek fontos nyersanyag-lelőhelyeire, piacaira, gazdasági kulcspozícióira egyre inkább szükségük volt a korai kapitalizmus vállalkozóinak. Európa nem mondhatott le a török alatt élő országok gabona-, állat-, bőr-, gyapjú-, fa- és egyéb szállítmányairól, a bányatermékekről, és nem nélkülözhette az angol szövetek, a német fémipari termékek kielégíthetetlen piacait. Hollandia, Anglia és kisebb mértékben Franciaország ugyan már a 17. század eleje óta fokozatosan kiépítették a török területeken kereskedelmi támaszpontjaikat, ezek azonban veszélybe kerültek: az oszmán birodalomban az 1660-as évekre kibontakozó restaurációs politika mögött új vallási csoport és erős belső kereskedőréteg állt. Korszakunkban a török—lengyel (1672—1676) és a török—orosz (1679—1681) háborúk messzemenően beigazolták az oszmán birodalomnak az 1660-as években már nagyon jól érzékelt hódító terveit.

---

[1] DEÁK F., Nagyvárad elvesztése 1660-ban (ÉTTK 1878. 32).

Várad ostroma idején egy német újság leszögezte, hogy így közvetlen veszélybe került a hegyaljai borvidék és a délről Kassán át Lengyelországba vezető kereskedelmi út. Velence pedig nemcsak Moldvából, Havasalföldről származó szállítmányai miatt aggódott Erdélyért, hanem mert úgy vélte, hogy ha a fejedelemség a török kezébe kerül, az Kréta sorsát is megpecsételi.

A harmincéves háború súlyos tapasztalatai után a politikai gyakorlatban is vezérelv lett, amit elvileg Bacon és Grotius fogalmazott meg, hogy Európa különböző országai között a hosszabb távú békés együttélést hatalmi egyensúly biztosítsa. Erdély szerény nemzetközi diplomáciai státusa a vesztfáliai béke előkészületei idején már elegendő volt ahhoz, hogy mint a Habsburg-terjeszkedés egyik ellensúlyozó államával is számoljanak vele. Erdély vesztével tehát az európai egyensúlypolitika hatalmi láncolatából hulla ki az egyik kapocs. Emellett az európai szellemi közösségben Erdély a protestantizmus keleti határvidéke és a vallásszabadság bástyája.

Érthető, hogy Várad eleste megsokszorozta a Habsburg-udvarral szemben a török terjeszkedés miatt már korábban sem csekély nemzetközi elvárásokat. Stájerország, Karintia és az osztrák örökös tartományok régen kongatták a vészharangot. A magyar politikusok követeléseit sem lehetett meg nem hallottá tenni. Csáky István tárnokmester, a Habsburg-politika híve is így írt: Várad elfoglalásának „bizonyára oly nagy kárát fogja vallani nemzetünk, mint Buda elvesztésének”. Most már nem kell Ázsiából várni a törököt — vonja meg a török—Habsburg erőviszonyok eltolódásában bekövetkezett változás mérlegét —, „hanem szinte beérjük a budai és váradi vezérek alatt lévő pogánysággal és így úgy elesik Erdély is az mi kegyelmes urunk királyunk kegyelmes ligájától Várad elvesztésével, mintha törökké lennének a nyavalyások”.[2]

Lipót császár 1660. december 15-én szétküldte Erdély ügyében segélykérő leveleit Európa hatalmaihoz. Válaszul a brandenburgi, pfalzi, kölni, trieri választók segélyt ígértek, II. János György szász fejedelem pénzt és hadsereget ajánlott, Velence, a Rajnai Szövetség elnöke, János Fülöp mainzi érsek és a pápai nuncius egyaránt támogatásával biztatta a császárt, ha harcba száll Erdély érdekében. Miként korábban számtalanszor már Zrínyi Miklós, most Gheorghe Ştefan, Moldvának Erdéllyel való szövetsége miatt elűzött fejedelme hangoztatja a felfokozott nemzetközi érdeklődésben rejlő jó konjunktúrát a török elleni háborúra: „Isten maga mutatja alkalmatosságokat, nem veri talán örökké a kereszténységet, az ostort tűzre veti... Ha az alkalmatosságot most elmulasztják, nem tudom, mikor kaphatjuk."[3] Ekkor azonban már erdélyi politikusok jelentős csoportja küzd azért, hogy az európai terveket az ország érdekét szolgáló cselekedetre fordítsák.

---

[2] Csáky István 1660. augusztus 5-én, DEÁK F., i. m. 21.

KEMÉNY JÁNOS

Barcsai Ákos fejedelem hiába várta végig az ostromot Várad falai alatt a nagyvezír oldalán, Köprülü Mehmed ígérete ellenére nem a törökbarát fejedelem erdélyi vitézei, hanem janicsárok foglalták el Erdély legfőbb védőbástyáját. Lovas portyák a vártartomány egész területén és azon messze túl Bihar, Szabolcs-Szatmár vármegyékben, a Körösök és Szamos völgyén át Erdély belsejéig hatolva, falvakat pusztítva és rabokat szedve adták tudtul, hogy a szultán hatalma már határtalan.

A váradi védők maroknyi serege még jóformán át sem ért Kolozsvárra, amikor néhány főúr és a három nemzet vezetői megegyeztek, megpróbálják átmenteni Erdély államiságát úgy, hogy országos egységet teremtenek, és II. Rákóczi György fejedelemnek a Magyar Királyság rendi főméltóság-viselőivel kiépített kapcsolatait felhasználva külső segítséghez folyamodnak. E nagy és nehéz vállalkozás vezetésére egyetlen személyiséget övezett osztatlan bizalom: II. Rákóczi György egykori tanácsosát, Kemény Jánost.

Az ötvenhat esztendős főúr még Bethlen Gábor apródjaként kezdte volt tanulni a politikát. Beutazta egész Európát, diplomáciai küldetésben megjárta Berlint és Konstantinápolyt, tárgyalt a franciákkal, lengyelekkel, svédekkel és ugyancsak tolmács nélkül a havasalföldi vajdával. Mint az ország hadseregének főparancsnoka az 1640-es, 1650-es évek csaknem minden hadjáratában részt vett. Kortársai jó hadvezérnek ismerték. Idegeiben hordozta a lengyelországi kudarc és a tatár rabság emlékeit. 1652-ben gubernátori tisztséggel ruházták fel. II. Rákóczi György fia nagykorúságáig őrá hagyta a fejedelemséget. A lezajlott fejedelemválasztó országgyűléseken állandóan a jelöltek között forgott a neve. Barcsai megválasztása után a török fenyegetés miatt családjával a királyságba húzódott. A Várad ostromát tétlenül szemmel tartó de Souches császári generális rakamazi táborában keresték fel őt az erdélyi rendek követei.

---

[3] Ştefan Gheorghe levele Rottal Jánosnak, 1661. december 23. OL, Nlt V, Fasc. 14.

Kemény azonban csak alapos előkészületek után cselekedett. Megegyezett a Rákóczi-párt Erdélyből kiszorult tagjaival, megállapodott Wesselényi nádorral, segítséget kért a császártól, biztosítékot szerzett a szászok támogatásáról, és megnyerte a határ menti vármegyék nemeseit. Egyedül a Partium egyik tekintélyes főura, báró Károlyi Ádám Szatmár vármegyei főispán és a vár kapitánya figyelmeztette: neki már „nincs hatalmában, hogy Erdélyt ő ragadja ki a török torkából és állítsa vissza régi virágzásába”.[4]

Kemény János 1660. november 20-án indult néhány ezer főnyi kis hadsereg élén Erdélybe. Bizton bízva a külső támogatásban, foglalta el Kővár várát és adta a fejedelemség tudtára híres kiáltványában: „...a közjó érdekében egységet és rendet” akar teremteni.[5] 1661 első napján a szászrégeni országgyűlés egy akarattal fejedelemnek választotta. Kemény a fejedelmi méltóságot, a „boldog időben is súlyos terhet” nehezen, csakis elhivatottságból, felelősségből vállalta. „Embernek hazájáért — mondta — nem méltóságos állapotban, de barom pásztori alacsonyságában is kellene szolgálni.”[6] Átfogó célok vezették, és nem hiányzott a társadalmi bázisa sem. Tekintélyes politikusgárda állt mellette: Bethlen János, Krakkó egykori parancsnoka, Barcsai volt kancellárja; Bánffy Dénes; az ország egyik legtekintélyesebb főúri családját képviselő Haller Gábor és Haller János; Rhédey Ferenc; az alig huszonkét éves Bethlen Farkas, és az ugyancsak fiatal Teleki Mihály. A székelyek II. Rákóczi György egykori generálisát tisztelték benne. Barcsai lemondott, és mindenben segítséget ígért. Keményt ugyan reménnyel töltötte el, hogy létrejönni látszik a rég óhajtott egység, de tisztában volt a súlyos helyzettel.

Mialatt az új fejedelem első rendeleteit adta ki, 1661. január 13-án Bécsben a Habsburg császár első miniszterének, Porcia hercegnek elnökletével a Magyar Királyság főméltóság-viselői emlékiratát tárgyalták meg. Az emlékirat kifejti, hogy az erdélyi helyzettel szorosan összefügg a királyi Magyarország és az egész keresztény világ biztonsága. Általános érdek tehát, hogy támadást indítsanak a török ellen, hiszen Erdély a Magyar Királyság része. A váradi pasa pedig rátette a kezét a királyság tekintélyes területére is: elfoglalta Rákóczi birtokait, az időközben Erdélyhez csatolt magyarországi vármegyéket, az egész Partiumot. Erdélyi politikusokra hivatkozva hangsúlyozza az emlékirat, hogy ha a felső-magyarországi hadsereg segítséget nyújt, Erdélyben törökellenes felkelés bontakozna ki, és a rendek egy akarattal kitartóan működnének együtt a Habsburg császárral a „természetes ellenség ellen”. Az egész keresztény világ biztonsága és az „elvesztett haza visszaszerzése"[7] egyaránt megköveteli tehát, hogy a császár, élve a külső országok segítségével, bontsa ki az általános török háború zászlaját. Az emlékirat számos gondolatán érződik, hogy Wesselényi nádor a tokaji táborban maga tárgyalt 1660 őszén több erdélyi főúrral. Porcia még 1660 nyarán a dinasztia nyugati érdekeit féltve vetette el Várad felmentésének tervét. Most azonban számolni kellett a nemzetközi diplomáciával, a közvéleménnyel, a velencei követ, a német fejedelemségek követeléseivel. A Porcia mögött álló udvari csoport, a spanyol párt érvei pedig eltörpültek a haditanács és a kamara érdekeire hivatkozó másik udvari párt voksai mellett: a megszavazott segélyek, a felajánlott pénzösszegek és csapatok többet érnek, mintsem hogy lemondhatna róla a Habsburg-kormányzat. Különben is újabb török támadás várható.

---

[4] Báró Károlyi Ádám levele Rottal Jánosnak, Szatmár 1660. november 20. OL, Vgy, 1899—35. sz.

[5] Kemény János levele ismeretlennek, 1660. november. OL, Vgy, 1899—35. sz.

[6] Kemény János levele feleségének, Lónyay Annának, Régen 1661. január 2. Tóth E., Kemény János és Lónyay Anna levelezése (TT 1901. 200).

Ilyen előzmények után fogadták el a magyar emlékiratban felvázolt haditervet. A támadás súlypontja a nyugati országrész lesz: Zrínyi épülő vára, csapatainak beütése török területre, majd Kanizsa ostroma a császári főseregnek a Duna mentén kibontakozó támadásával együtt elvonja a szultán haderejét Erdélyről. A Partium és a felső-magyarországi vármegyék meglehetősen kimerültek, így Wesselényi nádor vezetésével csak kisebb hadsereg támogatja majd innen az erdélyi fejedelmet.

Erdély Kemény János körül tömörült politikusai tudták, hogy Horvátországban és a Dunántúlon a tél végén megindultak a hadműveletek, Montecuccoli császári generális vezetésével jelentős hadsereg jön Magyarországra azzal az utasítással, hogy támadja meg Esztergomot, majd kezdje meg Buda ostromát. A felső-magyarországi várak őrségei pedig megkapták Lipót császár parancsát: segítsék a fejedelmet.

Kemény János *Önéletírásá*ban még úgy vonta meg politikai tapasztalatai tanulságát, hogy Erdélynek nem szabad a szultánt maga ellen ingerelnie. Egy hosszú élet viszontagságaiban kikovácsolódott meggyőződését kellett tehát mérlegre tenni a nádor 1661. március 22-én Bécsből küldött levelét olvasva. Wesselényi nem kevesebbről tudósítja, mint hogy megalakulóban a nemzetközi törökellenes szövetség. Most már csak rajta, Erdély fejedelmén múlik, hogy kirobban-e ez a nemzedékek várta háború. Óriási felelősséget rak Kemény fejedelem vállára a nádor. „Hidgye bizony innét ez részrül resolutus realitást tanál, onnét is olyat kell cselekedni", küldjön tehát országos követet a császárhoz, tudtul adván immáron hivatalosan is, hogy Erdély kéri és maga ügyének vallja a török elleni támadást. A részletekről különben Bánffy Dénes tájékoztatja majd — zárja Wesselényi a fejedelemnek küldött levelét.[8]

Kemény döntött. Tanácsosi kara ugyancsak abban a biztos tudatban cselekedett, hogy kirobbantói, katalizátorai a nemzetközi törökellenes koalíció évszázados jelentőségű vállalkozásának. 1661. április 23-án a besztercei országgyűlés kimondta, hogy Erdély elszakad a Portától, és a Habsburg császár és magyar király védelme alá helyezi magát. A nagy jelentőségű elhatározást a gyors segítség reményében Kemény követei, Teleki Mihály kővári kapitány és Kászoni Márton páter viszi Bécsbe. De a császárvárosba érve még nem tudják, hogy már elkéstek.

---

[7] Opinio, 1661. január. OL, Elt, Pál nádor iratai. 91. köt., 9321. sz.

[8] Wesselényi Ferenc nádor levele Kemény Jánosnak, Bécs 1661. március 22. OL, Wlt, Fasc. 8.

Köprülü Mehmed hódító terveiben Erdély egyelőre mellékes terület, de annál fontosabb, hogy biztosan hatalmában legyen az ország. Nem tűrhet meg tehát némethez hajló fejedelmet. Még el sem hangzott a besztercei nyilatkozat, máris tatár hadak zúdulnak a Székelyföldre, Ali temesvári pasa pedig a szászok hódoltatására indult. A nagyvezír azonban nem akart a Habsburg-birodalommal háborúba keveredni, erejét Kréta ostromára kell összpontosítania. Megjelenik tehát Bécsben a tatár kán követe a Porta üzenetével. Kínos és kemény feltételeket szab a Habsburg-udvarnak, de ajánlata sem kicsiny, és a háború miatt a dinasztia érdekét féltő Porcia vészjósló prognózisokkal nyugtalanítja a kormányzatot. Május végére már kész is tehát a bizalmas megállapodás Konstantinápoly és Bécs között. Lipót császár elismeri a török új hódításait, lemond Váradról, leromboltatja Zrínyi-Újvárat, és elejti Kemény János fejedelmet. A szultán viszont nem háborgatja a magyar király birodalmát, felhagy az erdélyi hadjárattal, sőt hozzájárul, hogy új fejedelmet válasszon az ország.

Mindkét fél tisztában van azonban vele, hogy a megállapodás sikere azon múlik, mennyire sikerül titokban tartani. A Habsburg-udvar különben sem engedheti meg magának, hogy a meginduló hadjárat nyílt visszavonásával a nemzetközi politikai röpiratok céltáblája legyen, diplomáciai hitelét, tekintélyét kockáztassa, és ellenzékbe fordítsa a német fejedelmeket. Konstantinápoly pedig ismeri Bécs változó időjárását s az erdélyi viszonyokat. Kemény és tanácsosai mintegy a besztercei döntés sikere érdekében a titkos törökpártiság gyanújába esett Barcsai Ákost elfogatják, majd az egykori fejedelem máig ki nem derített körülmények között gyilkosság áldozata lesz. Erdélyben nem könnyű törökbarát fejedelmet találni. Amíg tehát az erdélyi helyzet az új fejedelemválasztással el nem rendeződik, minden a legnagyobb titokban marad.

Montecuccoli maga sem tudja, miért kap új hadiparancsot, de engedelmes katona, így kedvetlenül és mérhetetlen ellátásbeli nehézségekkel küzdve vonul Erdély felé. Ali pasa pedig elfoglalja Székelyföldet, körülveszi a szász városokat, és lázasan keres új fejedelmet. Közben egész Európa a nagy összecsapás várakozásában tekint Erdélyre. Kemény János Erdély nyugati határszélén vár, katonasága ezalatt mintegy tízezer főnyire gyűlik, s amikor a meglehetősen fáradt, de népes serege élén megérkező Montecuccoli generálissal augusztus végén Goroszlónál találkozik, úgy véli, számottevő haderővel vonulhatnak azonnal Ali pasa ellen.

Montecuccoli parancsa azonban úgy szól, hogy nem szabad harcba bocsátkoznia, bevonul tehát Kolozsvárra, s pihenés ürügyén várakozik. Nemhiába. Szeptember 17-én már megkapja a hírt: Ali pasa az erőhatalommal egybeterelt országgyűlésen, szeptember 14-én, fejedelemmé választatta Apafi Mihályt. Parancsa értelmében tehát Montecuccoli befejezte erdélyi küldetését, másnap már vonul is vissza, úgy, hogy Kolozsvárott másfél ezer, a többi várban — Kővár, Szamosújvár, Bethlen, Székelyhíd, Görgény, Déva, Fogaras várában — kisebb-nagyobb császári őrség maradt.

A Habsburg—török megegyezésről mit sem sejtő Kemény János mentené, ami menthető. Kiáltványaiban az ellátásbeli nehézségekre hivatkozva, csupán taktikai lépésnek tüntette fel a császári fősereg visszavonulását, s maga is hitte Montecuccoli közlését: hamarosan újabb és erősebb császári haderő érkezik. Serege azonban oszlani kezdett, s hogy maradék hadait egybetartsa, kihúzódott Szatmárra. Itt kapta meg a hírt, hogy Csík fegyverre kelt a török ellen.

1662. január elején indult vissza a fejedelemségbe Kemény János magyar, horvát és német ezredekkel megerősített erdélyi seregével végzetes hadjáratára. Célja, hogy a Székelyföldön vesse meg a lábát. Útközben érik Apafi követei, az új fejedelem visszavonulást, megegyezést ajánl. Kemény a Székelyföldre tart, és Apafi követeit, egyelőre válasz nélkül, maga mellett fogja. A csíkiek azonban a török és tatár szablyák erejének maguk nem tudván ellenállni, elvéreznek. Kemény erre Segesvár felé fordul. Apafi azonban gyorsabb, maga foglalja el a kulcsfontosságú helyet. Kücsük Mehmed jenői beglerbég pedig már útban van a szultán védelmét élvező fejedelem segítségére. Kemény most már maga kezdene egyezkedni Apafival, de az erdélyi és a török haderő egyesülését nem tudja megakadályozni. Tanácsosai visszavonulást javasolnak, Bethlen János pedig azt, hogy sürgősen kérjenek császári segélyt. 1662. január 23-án Nagyszőllős határában Kemény csapatai a völgyekben szétszóródva vártak, amikor a láthatáron feltűnt a török sereg. Kücsük Mehmed szpáhijai elsöpörték a fejedelem és Ebeni János kapitány vezetésével hadrendbe álló magyar lovasságot. Kemény János a zűrzavarban lováról leesett, s vagy török mért rá halálos csapást, vagy saját menekülő katonái taposták agyon. Holttestét azért nem találták meg soha, mert a hagyomány szerint Apafi titokban eltemettette.

Tragikus hős, vagy téves politika áldozata? Meggyőződéssel hitte, hogy nemzetközi háború láncolatához kapcsolódik, az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság ügyét szolgálja. Erdély határain innen és túl jelentős politikusok osztották nézetét. Szűk anyagi bázis, kipróbálatlan, korszerűtlen hadsereg, a török és a Habsburg-hatalom fölényes diplomáciájával szemben mérhetetlenül tájékozatlan apparátus vonja meg lehetőségei mérlegét. Időnyerésre Keménynek ereje kevés, teherbíró képessége már semmi nem volt.

A nagyszőllősi csatából szinte az egész erdélyi politikusgárda megmenekült, de a Kemény János fejedelem tragédiájában rejlő tapasztalatokat még ellentétesen értékelték. Útjaik egyelőre elválnak: Bethlen János, Haller Gábor és Haller János ott marad Apafi táborában, a többiek szétszóródva ugyan, de a készülődő nemzetközi törökellenes háborúban vagy a császár erejében bízva kihúzódnak Magyarországra.

APAFI FEJEDELEM
ÉS ZRÍNYI MOZGALMA

A fiatal Apafit az előkelő család ebesfalvi udvarházából fegyveres parancs szólította a fejedelmi székbe. Hajlamai szerint inkább elmélkedésre, mintsem uralkodásra termett. Fiatal, művelt politikusként ugyan már ott van a Kemény János kondícióit megfogalmazók között, mégis inkább a filozófia és a mechanika érdekelte. Órákban és olvasmányokban lelte örömét. Megválasztása pillanatában társadalmi bázissal alig rendelkezett. A rendek töredéke is csak a török szablyákat érezve feje fölött hajlott meg előtte. A főbbek elhúzódtak tőle, a székelyek fegyverkeztek ellene, a szászok óvatosan vártak. Országát — a több ezer török vitéz és császári katona megszállta kulcspozíciók között megmaradt — kis területszigetek alkották. Hatalmának kiépítését a Habsburg és a török császár, ellenfejedelmek és fejedelemjelöltek akadályozták.

Páratlanul nehéz helyzetben kereste Apafi óvatosan és „tapogatva járva" az önálló politika keskeny ösvényét. Két realitásból indult ki. Az egyik: Erdély államiságát az elhúzódó uralmi válság olyannyira kikezdte, hogy az ország is szinte tehetetlenül fekszik az egymással versengő Habsburg és török hatalom lábai előtt. A másik: „Erdélynek megmaradása vagy elvesztése" . . . a Magyar Királyság „megmaradásával egyben köttetett".[9] Helyzetét nem szépítette, Tudatában volt, hogy Erdélyországnak csak egy része van kezénél, de „a két hatalmas nemzet között . . . fennforgó állapotát"[10] igyekezett az ország javára kihasználni. Nem lehettek illúziói. Két hónap híján négy évet töltött vasra verve a tatár kán rabságában, és szeme előtt játszódott le a császári és a nádori ígéretekre túlzottan építő Kemény János tragédiája. Apafi tehát miközben megcsendesítette a székelyeket, megnyerte a szászokat, és nagy gonddal építette ki hatalmi szervezetét, felmérte, hogy lassan gyülekező híveivel együtt nem a Habsburg-barátság vagy a törökösség alternatívája elé állították korának fejleményei. Súlyosabb választás elé kerültek. Feladni vagy megőrizni az állami létet. Ez és nem kisebb tét forgott kockán.

---

[9] Apafi Mihály fejedelem Wesselényi Ferencnek, Magyarország nádorának, 1664. szeptember 25. EOE 13. 330.

[10] Apafi Mihály Wesselényi Ferencnek, Magyarország nádorának, 1664. szeptember 25. EOE 13. 330.

Miközben hűséget ígért a szultánnak, azonnal elküldte megbízottját a Habsburg-udvarba. Sőt, kapcsolatot teremtett a királyságbeli főurakkal. „Ismerjen, tartson minket jóakarói közül nem utolsónak, velünk szolgáltasson, valamire érkezhetünk Kegyelmednek kedveskedni készek leszünk" — írta már 1661. december 2-án a Habsburg-politika töretlen hívének ismert Csáky Istvánnak.[11] Mivel pedig a királyság főméltóság-viselői Kemény Jánosban látták a célratörő politika letéteményesét, Apafi igyekezett szorosan magához fűzni ennek a nagy és erős pártnak a híveit. Kora minden eszközét felhasználta: konfiskáció, rokoni rábeszélés, birtokadomány, mindmegannyi módja a hívek toborzásának. A nagyszőllősi csata után táborába állók első helyet kaptak az államvezetésben: Bethlen János kancellár, Haller Gábor első tanácsos lett. De az Apafi-kormányzat előtt még súlyos belpolitikai nehézségek tornyosultak. Amint bizonyossá vált Kemény János halálának híre, Lipót császárnak a fejedelem özvegyéhez küldött részvétlevelével egyidőben útnak indítják Erdélybe Szentgyörgyi Ferenc váci püspököt. Megbízatásai közül az első: a Kemény-párt válasszon magának fejedelmet. Így történt, hogy az aranyosmedgyesi gyűlésen Bánffy Dénes, Kornis Gáspár, Bethlen Gergely, Macskási Boldizsár, Szentpáli János, Teleki Mihály és mások fővezérüknek választották Kemény Simont, mivel „sem Apafit, sem más török tette fejedelmet őfelsége nem szenved el, sőt az országnak protectióját continuálni akarja",[12] és segélykérő követeket küldtek Bécsbe.

A császárvárosba a nagyszőllősi csatavesztés hírével csaknem egyidőben érkezett a portai rezidens tudósítása: Köprülü Mehmed nagyvezír 1661 végén meghalt, s kitört az utódlás körüli belső harc. A dinasztia hívei ezt úgy értékelték, hogy ezzel érvényét veszítette a Habsburg—török megegyezés Erdélyről, s Lipót császár, kihasználva az oszmán birodalom kormányzásában keletkezett zavart, könnyűszerrel a királysághoz s ezzel a birodalomhoz kapcsolhatja az országot. Porcia úgy ítélte meg a helyzetet, hogy rendkívül alkalmas pillanat, kevés áldozattal a fejedelemséget is beleértve rendezhetik a dinasztia és a Magyar Királyság viszonyát. Lipót császár 1662. február 13-án kiadott pátense szerint az erdélyi helyzet fölöttébb veszélyes, megköveteli, hogy Felső-Magyarországon nagy létszámú hadsereg állomásozzék, és Montecuccolit katonai teljhatalommal ruházza fel. Az erdélyi császári őrségeket mintegy hatezer fővel megerősítik, és szigorú parancsban hagyják meg, hogy a végsőkig védelmezzék a rájuk bízott őrhelyeket. Montecuccoli szabad kezet nyer, hogy Magyarországon a hadsereg érdekében bármely eszközt igénybe vehet. A Kemény-pártnak Kászoni útján számottevő katonai segítséget ígértek. Végül összehívják a magyar országgyűlést, hogy a császári politika törvényes formát ölthessen. Ezt a lépését az országgyűlés összehívását nem javasló nádornak és a magyar rendeknek így indokolja az udvar: a császár kívánsága, hogy „hű magyarjaival" találkozzék, mert háborút kíván indítani Erdély érdekében a török ellen, adóra és élelem megajánlásra van szüksége. Az országgyűlés csendben előkészített célja azonban nem más, mint hogy a rendek iktassák törvénybe Kemény János elkötelezettségére hivatkozva, hogy Erdély a magyar király és a Habsburg császár pártfogása alá adta magát. Ugyanakkor pedig a császár portai rezidense megbízást kap, hogy az új fővezírrel, Köprülü Ahmeddel készítse elő a Habsburg—török viszony rendezését.

---

[11] Apafi Mihály fejedelem Csáky Istvánnak, Szeben 1661. december 2. Közli DEÁK F., Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Budapest 1888. 204—205.

[12] EOE 13. 137.

Furcsa módon Apafi csak nyert a Habsburg-kormányzat erdélyi politikájából. Az ifjú nagyvezír gyors és remek áttekintő készséggel rendelkezett, és úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Apafinak nagyobb támaszra van szüksége. 1662. március 2-án kelt szultáni fermánnal és nagyvezíri levéllel megerősítette fejedelmi hatalmát, a belső kormányzásban szabad kezet adott neki, és némi adóengedménnyel jutalmazta. Ugyanakkor Ali temesvári pasa és a váradi pasaságra emelt Kücsük Mehmed parancsot kapott, hogy a császári kézben lévő várakat foglalják el: először Görgényt, majd Fogarast adja föl a császár katonasága. De a török pártfogás kényszerpályára igyekszik szorítani Erdély fejedelmét: április végén a maga nyolcezer főnyi katonaságával Apafinak csatlakoznia kell a Kolozsvárt ostrom alá vevő Kücsük Mehmedhez.

Apafi kormánya viszont már érti a módját, hogy kihasználja a két hatalom érdekellentéteit. Haller Gábor, Apafi török követe, tájékoztatja öccsét, Haller János kincstartót, hogy ha a császári őrségektől veszi meg a szultán az erdélyi várakat, magáénak tekinti, viszont ha Lipót császár kivonja fegyvereseit, Bécs feltételeket szabhat.

Haller János kincstartó családi ürüggyel kimenvén Magyarországra, viszi magával Apafi leveleit. „Kegyelmednek, mint magyaros magyarnak óhajtottunk megírni — szól Csáky Istvánnak a fejedelem levele —, úgy járunk Kolozsvárral is mind Váraddal."[13] Haller János közvetíti Apafinak az országbíróhoz, Nádasdyhoz szóló üzenetét is: „legyen bizalommal a szegény hazához, Erdélyhez".[14] Valószínűleg Haller juttatja el a fejedelem kívánságait a nádorhoz. Feltehetőleg rajta át kerül Porcia kezébe az Apafit megerősítő szultáni levél. A Kolozsvár alatt táborozó erdélyi rendek pedig nyílt levélben fordulnak Wesselényi nádorhoz: érje el, hogy a császár kivonja őrségeit Erdélyből, mert „ha az hatalmas török nemzet ostrommal kezdi megvenni, soha többet keresztényi kézhez nem jut, országul mi elsőbben, kevés holnapok múlva Magyarország is elvész miatta". Ali pasa már úton van, hogy „az mely erővel megvötte Váradot", Kolozsvárt is elfoglalja. Kijelentik, „ha akármi okokra nézve veszünk és abból a kereszténységnek is veszedelem sietődik, nem mi leszünk okai, kik mindeneket valóságosan és világosan idején hírré tettünk; az keresztény világ előtt is nem mi, hanem az adjon számot, ki miatt veszünk, és alkalmatosságunkkal az kereszténységre is következni fog az veszedelem".[15]

---

[13] Csáky István Nádasdy Ferenc országbírónak, Szepes vára 1662. március 16. HHStA, Hungarica Specialia, Fasc. 341.

[14] Haller Gábor Haller Jánosnak, Almakerék 1662. március 4. Uo.

Az 1662 májusában megnyíló pozsonyi országgyűlésen a Kemény-párt követe, Teleki Mihály, megbízása szerint alternatív kérést terjesztett Lipót császár elé. Vagy adjon hathatós katonai segítséget, hogy a törököt Erdélyből kiverjék; vagy pedig, ha békélni akar a Portával, úgy kössön békét, hogy ők, Kemény János egykori hívei kerüljenek újra hatalomra. A nádor és a körülötte csoportosuló magyar politikusok ugyancsak választás elé próbálták állítani a Habsburg-udvart. Vagy kössön békét, élve az alkalommal, hogy a császári őrségek kivitele fejében Várad visszaadását követelheti, vagy egyértelműen és hathatósan vegye fel a fegyvert.

Porcia és pártja már Kemény Jánost is azért emlegette „második Martinuzzi"-nak, mert a királyságbeli politikusokkal egységet látszott teremteni. Annál inkább veszélyesnek ítélték az erdélyi politikai csoportok és a királyságbeliek egységes fellépését a török kérdésben, mert az európai hatalmak figyelmét is magára vonta. A császár Pozsonyból Regensburgba, a német fejedelemségek gyűlésére készült, elpártolástól, tekintélyveszteségtől félt. Az udvar erdélyi politikáját az 1661-i hadjárat kudarcával együtt tehát Montecuccoli röpirata lett hivatott a nemzetközi közvélemény számára is megmagyarázni.

A pozsonyi országgyűlésen ugyancsak terjesztett latin nyelvű röpirat leszögezte, hogy az 1661. évi erdélyi hadjárat sikeresnek mondható, mert visszavitte az országba Kemény János fejedelmet. Hathatós segítséget nyújtott a fejedelemségnek, és a császár csapatai szilárdan megvetették ott a lábukat. Kétségtelen azonban — vált gondolatmenetet Montecuccoli —, hogy Erdélyt nem foglalták vissza, és nem szálltak szembe, nem vívtak meg a török hadsereggel. De ennek elsősorban maga Kemény János volt az oka — hárította el a felelősséget a főparancsnok —, mert rendezetlen hadsereggel fogadta őket, intézkedéseiben a hadtudománynak még nyoma se látszott, és szerencsétlenül hadakozott. Az erdélyi nemesség fellázadt a császár ellen, katonailag képzetlen, alkalmatlan a törökellenes háborúra. Végezetül pedig — zárja Montecuccoli a magyaroknak címzett szemrehányások sorozatát — a királyság ugyancsak ellenségesen fogadta a császári ezredeket, és „mártíromságra" juttatta a német katonaságot. A röpiratban kétségtelenül vannak részigazságok, de az egész írást átható egyoldalú politikai célzatosság miatt ezek is elvesztik hitelüket. Vérig sértette Montecuccoli a császár erdélyi politikájának egyedüli bázisául szolgáló Kemény-párt híveit is. Ugyanakkor mintegy alkalmat adott, hogy a magyar főméltóság-viselők csoportja nyíltan kifejtse álláspontját Erdély ügyében.

---

[15] A Kolozsvár alatt táborozó erdélyi rendek Wesselényi nádorhoz, 1662. május 22. EOE 13. 161—163.

„Legkitűnőbb vezér!" — kezdi Zrínyi Miklós híres válaszát, mintha nem is vezetné más cél, mint hogy Montecuccolinak feleljen. — „Tehát ötven mérföldnyire visszaűztél 50 000 törököt? Kemény fejedelmet visszahelyezted trónjára? Új őrségeket helyeztél el a várakban? Erdélyt megőrizted? Ejha! Nagy tettek ezek, sőt a legnagyobbak! De ezekkel a nagyhangú szavakkal vége is a dicsőségnek. Mondd, mondd nekem, mi haszna van a te hadjáratodból Magyarországnak? Mondd, visszaadta-e nekünk Erdélyt, amelyet bizony épségben vettél át? Add vissza előbb Erdélynek Kemény fejedelmet, akit adott szóval és oltalommal hitegettél, add vissza azt a boldogságot, békét és bőséget, amelyet seregeddel és őrségeiddel kiűztél onnan és akkor tarts diadalmenetet."[16] Nyilvánvaló, hogy Zrínyi túloz, hiszen Erdélyben már 1657 óta nincs boldogság, béke és bőség. De éppen ez bizonyítja, hogy Montecuccoli ürügyén a császár erdélyi politikáját bírálja. Erdélyről szól, de valójában Bécs és Isztambul viszonyáról beszél. „Kérlek, ne kalandozz el folytonosan azokra a tévedésekre, amelyeket Rákóczi és Kemény követtek el a háborúban. Ők megfizettek tévedéseikért. Ők vérük hullásával, sőt halálukkal fényesen bebizonyították hazaszeretetüket és keresztény buzgalmukat, amit szívükben hordoztak. Te pedig nagyszerűen bebizonyítottad nekünk hűvös közönyösségedet és azt, hogy keresztény együttérzésed még akkor sem hevülne föl, ha borjak röpködnének a levegőben." Rákóczit nem menti, de — és ez itt a lényeg — leszögezi: „a fejedelem — bár meggondolatlan volt is —, ha megfelelő segítséget kapott volna, nem heverne most Magyarország, sőt a kereszténység ügye ebben a kétségbeejtő helyzetben, nem nyögne a török iga alatt Várad, annyi szent királynak temetkezőhelye, és koronánknak dísze, szent királyaink hamvai sem szenvednék a gyalázatos rabságot".[17] A röpirat kimondja, hogy Erdély helyzetét rendezni csakis általános nemzetközi törökellenes fellépés keretei között lehetséges.

A nemzetközi törökellenes összefogás előkészítésén munkálkodó magyar politikusok ettől kezdve egyre inkább számolnak Apafival. Wesselényi nádor rendszeres tájékoztatást kap a fejedelemtől, és az ő közvetítésével jön létre a megegyezés Apafi és a volt Kemény-párt között.

Az 1662-i országgyűlésen a Kemény-pártnak is le kellett vonnia a tanulságot, hogy Porcia csak hitegeti őket, és még abban az évben egyre többen állnak közülük Apafi oldalára. 1663 nyarán már Teleki Mihály kulcsfontosságú kővári kapitánysággal együtt növeli Apafi erejét. Bánffy Dénes pedig 1663. szeptember 6-án kelt levelében már arról tájékoztatja Telekit, hogy Apafi fejedelem személye a biztosíték, hogy „Erdélybül jót veszen az kereszténység".[18]

---

[16] Zrínyi röpirata. ZMÖM II. 314—315.

[17] Uo. 318—319.

[18] Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, Radnót 1663. szeptember 6. (Teleki levelezése II. 597.)

KÖPRÜLÜ AHMED NAGYVEZÍR KÍSÉRLETE

Erdély császári elfoglalásának kudarca után Porcia kormányzata, számot vetve a királyság- és a fejedelemségbeli politikusok nemkívánatos összefogásával is, mindenáron a béke megerősítését akarta kieszközölni az új nagyvezírnél. Hamarosan tudomásul kellett azonban vennie, hogy Köprülü Ahmed félelmetes diplomata és nagyra törő szervező.

A nagyvezír a tárgyalások előfeltételeként nem kevesebbet szabott meg, mint hogy kötelezze magát a császár, sem Rákóczi, sem Kemény utódai trónköveteléseit nem támogatja, és örökre lemond Váradról. Azonban alighogy Goess, a császári megbízott, Temesvárott a Titkos Tanács felhatalmazására aláírta a feltételeket, kiderült, Konstantinápoly új hadjáratra készül.

Köprülü Ahmed, gyorsan leküzdve a nagyvezírváltás belső zavarait, töretlenül folytatva apja útját, huszonéves mivoltának friss erejével és korszerűbb módszerekkel tört a célja felé. Amíg Kandiát (Krétát) meg nem veszi, Erdélyben ő is biztonságot és nyugalmat akart. Apafiról és kormányzatáról mindent tudott. Feltehetően a császári rezidensekkel szoros kapcsolatban lévő tolmács, Panajot tájékoztatásából ismerte az erdélyi és a magyarországi urak viszonyát és a fejedelem Bécsbe címzett írásait. Ha pedig meggondolta, hogy Moldvában és Havasalföldön az új fejedelmek, Gheorghe Ghica és Mihnea (e néven a harmadik) ugyancsak ápolják a Porta ellen feszülő terveket, Erdélyt sem érezhette biztosan hatalma alatt. Végül szembe kellett néznie az egyre nyilvánvalóbb ténnyel: Európa háborúra készül az oszmán hatalom ellen. Felismerte, ha nem akar veszteni, elébe kell vágnia a készülő veszedelemnek. Úgy látta, ha a Magyar Királyságot meghódítja, nemcsak rajta a lába Bécs küszöbén, hanem a fejedelemségekbeli pozícióját sem fenyegeti veszély. A bajt előnyére fordítja: a királysági főurak barátkozását Apafival a maga javára használhatja. Erdély eszköze lesz. Apafival vagy nélküle, mert ha nem engedelmeskedik, buknia kell. Haller Gábort a nagyvezír maga mellett tartja, Panajot közlése szerint azért, mert a fejedelemségre szánta. A Habsburg- és magyar politika között pedig már sokkal kiáltóbban megmutatkozott az ellentét, mintsem hogy Köprülü Ahmednél kisebb kaliberű államférfi is ne remélte volna azt a maga érdekei szerint kihasználhatónak.

Farkas Fábián putnoki kapitány már 1662 végén tudtára adta Wesselényinek, hogy török pátenseket hordoznak a németek ellen, „Szatmár, Ung és több némely vármegyék dobot, zászlót emeltek, kapitányokat, hadnagyokat tettek... és Apafival s a törökkel költöttek”.[19] 1663 elején már Vitnyédi is tudni véli, hogy „Aly basa Erdélyt teljességgel elfoglalta és vezérséggé tette”.[20]

---

[19] Farkas Fábián levele Wesselényinek, Putnok 1662. december 19. OL, Nlt, A. V, Fasc. 13.

[20] Vitnyédi István levele Mednyánszky Jónásnak, Bécs 1663. Január 23. HHStA, Hungarica Specialia, Fasc. 309.

A hírből annyi igaz, hogy a Várad megvételéért a „próféta kedvence" nevet kapott pasa nemcsak a kolozsvári ostrom győzelmes befejezésének parancsával vonult Erdélybe, nemcsak a császári őrségekkel tartott többi várat kell elfoglalnia, hanem a nagyvezír üzenetét vitte Apafinak: „Legyen kész a maga országa népével, esküszik a hatalmas császár, fényes fegyverét addig le nem teszi", amíg országot nem nyer neki. „Látja szegény vagy, azér Váradért ne búsulj, mert bizónnyal rövid nap helyében tartományokat s országot ad."[21] Amikor pedig a nagyvezír hadserege élén megindult Drinápolyból, már tudták, hogy Pozsonyban országgyűlést tervez összehívni, s Apafit szándékozik Magyarország királyává tenni. Belgrádban a nagyvezír új és elfogadhatatlan feltételeket szabott a császárnak, s válaszra se várt, hanem Haller Gáborral együtt a császári követet és a megbízottakat is tisztességes rabságban hurcolva magával, vonult Buda felé.

Apafi hónapokon át húzta az időt, hogy a nagyvezír parancsának megfelelően kimenjen Magyarországra. Soha nem vágyott magyar koronára, a török adta ország kormányzásának gondjairól pedig nagyon is reális tapasztalatokkal rendelkezett. Tudta, hogy a fejedelmi athnaméban kikötött évi 40 ezer arany (160 ezer forint) adó, a gátlástalanul követelt hadisarcok, a katonatartási és hadba vonulási kötelezettség milyen szűkre szabták a török főség alatti ország önálló politikai mozgásterét. Éppen ezért már elkötelezte magát a Magyar Királyság politikusainak, és tájékoztatja a nádort a nagyvezír terveiről. Ismeretes Apafi előtt, hogy a törökellenes nemzetközi összefogásban számítanak Erdélyre és Erdély révén a román fejedelemségekre. Minden ürügyet megragad tehát, hogy ne kelljen elhagynia az országot. A moldvai és a havasalföldi vajdák Erdélyen vonulnak át, rendben és fegyelemben, de Apafi megüzeni a nagyvezírnek, országát nem hagyhatja katonaság nélkül. Végül Köprülü Ahmed az érsekújvári táborból a kapudzsi pasát küldi érte: „A magyarországiak akarnának hódolni... jer és vedd át az égiektől neked szánt méltóságot, ha Magyarország rendei megtudják ittlétedet, maguktól veszik magokra kormányodat. Ígérni fogod nekik török segítséged és szabadságaik megtartását... nem szükséges, hogy hadakkal gyere... amire szükség van, az személyes megjelenésed."[22] A fejedelem útjáról a radnóti országgyűlésen döntöttek. A tanácsosok egy része az országot féltette, mások a fejedelmet, mert „mészárszékre" megy. Viszont nyilvánvaló, hogy ha megtagadja a hívást, az országra zúdítja a váradi pasa büntető hadait, Erdély újra fejedelmet választ, és kiújulnak az uralmi válság harcai. Apafi tehát a kormányzást Petki István, Béldi Pál és Fleischer András háromtagú helytartói testületére bízta, és szeptember 20-án indulva Radnótról Lippán, Aradon és Budán át október 18-án érkezett meg Köprülü érsekújvári táborába.

---

[21] Wesselényi Ferenc nádor Rottal Jánosnak, Németlipcse 1663. február 13. OL, Nlt, A. V, Fasc. 13.

[22] SZALAY L., Magyarország története. Pest 1859. V. 81.

A nagyvezír országfőnek kijáró fénnyel vette körül. Erdély fejedelme „szabadosan" bevonult a budai várba, és egy napot tartózkodott Mátyás király palotájában. Érsekújvár alatt arannyal és bársonnyal ékes sátorral, mesés ajándékokkal, többszöri kaftánozással tisztelték meg. Majd két napon át tanácskozásról tanácskozásra hívták, ezután megírták „a manifesztumokat, melyeket a fejedelem a vezér parancsolatjából a vármegyékre és a városokra kiküldte".[23]

Az október 18-án kelt — tehát antedatált —, Apafi aláírását viselő kiáltvány teljes szabadságot és vagyonbiztonságot ígér az ország minden rendű lakosának, ha meghódol és a török császár uralma alá adja magát. A kiáltvány megfogalmazóját nem ismerjük. Kétségtelen, Köprülü Ahmed remekül időzítette tervét. A királyság Erdélyhez kapcsolását és közös uralkodó alatt való egyesítését hirdető kiáltványt azzal egyidőben hordták szét, amikor Érsekújvárt elfoglalta a török. Amint a későbbi nádori vizsgálatból kiderült, a hódoltatást előre is megszervezték. Köprülü terve azonban mégsem sikerült.

A magyar politikusok készültek a nagyvezír ellen. Megfelelő katonai erőt ugyan nem tudtak bevetni, Érsekújvárt nem tudták felmenteni, de a hódoltatást elutasították. Wesselényi országos kiáltványban szólt Erdélyről, és reális képet tárt az ország elé. Miben áll Erdély biztonsága? — kérdi a nádori kiáltvány: „Két jó bokor karmazsin csizma elviseléséig s koptatásáig hetedik erdélyi fejedelmet nem értünk-e?" I. Rákóczi György fejedelmet a halál mentette meg a török bosszújától, II. Rákóczi Györgyöt oszmán kard sebezte halálra. Rhédeyt, Barcsait a török ültette fejedelmi székbe, de nem védte meg. A „jó emlékezetű Kemény fejedelem" után megkaftánozott Apafit ki tudja, mikor ejti el és ültet mást a helyébe. A török pártfogás gyümölcseiről szóljon maga Erdély. „Bethlen Gábor halála után hova lett a választás szabadsága? Mennyivel növekedett az adó? Maholnap Erdély is Moldva és Havasalföld meg Bolgárország sorsára jut. Vallja meg maga Apafi Mihály, milyen vigadalmas életet él Erdélyben? Rajtunk szánakozol Apafi fejedelem? Sírj magad felett és gyermekeid felett." Majd hosszan ecseteli a török hódolás szörnyű következményeit, az oszmán hatalom ellentéteit a perzsákkal, és harcba szólítja az országot. Végül a nádor érdekes leleplezéssel zárja kiáltványát: „Erdélyi fejedelem névvel bíró Apafi Mihály úr fordítsa másként a dolgot... Erdély szabadítsa meg magát attól a nyavalyától, akitől Magyarországot félti, ... s ha fejedelem, ne tegye őkegyelme a török nemzetnek hódító íródeákjává magát."[24] Vagyis tudtára adja az országnak, hogy Apafi hódoltató levele nem az erdélyi fejedelem szándékát fejezi ki. Egyértelműen kiderül a nádori körlevélből is, hogy Magyarországon nem kell a török protektorátus alá vetett erdélyi státus, sőt az adott viszonyok között Erdélynek is más feladatot szánnak. A jó szemű Rozsnyai Dávid, török íródeák észrevette, hogy Apafi sok hibát követett el a nagyvezír táborában. Erdély fejedelméhez méltatlanul viselkedett. Betegség kínozta, gyengeségről panaszkodott, és szakadatlanul orvosokat szaladgáltatott maga körül. Köprülü Ahmed kedvetlenül figyelte. Be kellett látnia, tévedett, amikor a fiatal Apafit látatlanul királyságra szánta. Haller Gábor származását tekintve nem kevéssé tekintélyes, európai műveltségű, javakorabeli főúr, de Köprülü nem igazolhatja most már, amit a nádori kiáltvány állít, hogy a török kényekedvére váltogatja Erdély fejedelmeit. A dívánban pedig megerősödik a Köprülü Ahmed politikáját ellenzők hangja, a nagyszabású hódoltatási terv nem sikerült. Bűnbakra van szükség, a dühös nagyvezír tud az erdélyi és a magyar politikusok kapcsolatáról, nem kell keresnie az okot, hogy Hallernak fejét vétesse.

---

[23] Czeglédi I., Tekintetes Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek a török nemzet közé való menetele édes hazájáért. Kolozsvár 1670.

[24] Szalay L., i. m. V. 81—82.

A NEMZETKÖZI TÖRÖKELLENES SZÖVETSÉG PEREMÉN

Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi, a királyság első három főméltósága a törökellenes szervezkedésben Erdélyre mint diplomáciai múlttal rendelkező országra ugyancsak számított. A fejedelemség helyzete miatt és azért is nélkülözhetetlen, mert önállóbb külpolitikai lehetőségekkel rendelkezett, mint a Habsburg-birodalommal egybeszerveződött Magyar Királyság rendi főméltóságai. Múltbeli szerződései pedig a román fejedelemségekhez és a nyugateurópai országokhoz egyaránt kitaposott utakul szolgálnak.

1663 őszén Regensburgban már úgy tárgyalnak a török elleni támadás diplomáciai és hadászati kérdéseiről a Rajnai Szövetség tanácskozásán, hogy Velence, Lengyelország, Franciaország, a pápai állam és Oroszország mellett Erdélyre és a román vajdaságokra is számítanak.

Apafi nemzetközi kapcsolatairól csak töredékes adatok tájékoztatnak. 1662-ben mint Bethlen Gábor utóda fordul Winchelsea portai követen át Angliához, 1664-ben már a törökellenes nemzetközi szervezkedés tudatában kéri az angol királynő közbenjárását Erdély érdekében. Bethlen Miklós 1661-ben még Kemény János fejedelemségéből ment ki Nyugat-Európába, hogy 1664 tavaszán már Apafinak hozza meg Párizsból Lione miniszter és a török elleni támadás hadvezéréül jelölt Turenne tábornok levelét. Mivel pedig Apafi a két román vajdával megerősítette Erdély szövetségét, valószínű, hogy Ghica vajda rajta át kapcsolódott a mozgalomhoz.

A nemzetközi koalíciót a Rajnai Szövetség elnöke, János Fülöp mainzi érsek szervezte, Magyarországon pedig Zrínyi adott távlatot és lendületet a mozgalomnak. 1664 elejére nyilvánvaló, hogy a törökellenes nemzetközi szövetség látható feje, vezetője I. Lipót császár kell hogy legyen.

Természetes, hogy a török főség alatt élő Erdély fejedelme kettős játékra kényszerült. Mindez nemcsak hogy sok energiát kötött le, hanem az egész vállalkozást buktatók sokaságával nehezítette meg.

A magyarországi behódoltatási terv kudarca miatt a nagyvezír Erdélyt újabb adóköveteléssel büntette volna. Apafi viszont Naláczi István követét 1664. január 28-án kelt utasításával megbízta, hogy tájékoztassa a fővezírt „mi teljes tehetségünkkel igiekezünk Magiar Országnak behódoltatására ...",[25] de a szultántól az ország szabadságait biztosító levél kívántatik. Különben pedig mérsékelje a fővezír Erdély adóját, és vessen véget annak, hogy a török területektől messzire eső erdélyi falvakat is a szultáni adófizetésre kötelezettek közé defterbe írják. Kényszerülten kettős politikai játék ez. Nem veszélytelen. Alkalomadtán kínos fegyver lehet a nagyvezír kezében, amit kijátszhat a császári udvarban a magyar politikusok ellen. 1664 elején azonban az időnyerés eszköze, mert Apafi tudja, hogy már küszöbön áll a nemzetközi törökellenes háború. A nagy remények öntudatával tiltja meg a Szamos menti vármegyék lakóinak, hogy a török fenyegetésétől megrettenve hódoljanak, mert a törökhöz álló falvak, városok elöljáróit a kővári kapitány „karóba vereti". „Úgy vagyon — írja a fejedelmi parancs —, nehéz az éjjeli nappali rettegés, félelem, de jó reménségünk vagyon Istenben, hogy rövid nap megvédámíttattok, csak kevés szenvedésben mindjárt ne csüggedjetek."[26]

1664 első hónapjainak fejleményei valóban a régen várt, törököt kiűző háború beteljesedésével biztatnak. Zrínyi és a Rajnai Szövetség csapatait vezénylő Hohenlohe tábornok vállalkozásáról, az eszéki híd felégetésével végződő téli hadjáratról tájékoztató levelében Kászoni Márton arról ír, hogy Apafi tekintélye növekszik a bécsi udvarban, és ő is hittel kötelezi magát hozzá. Majd megemlítve, hogy „Zrínyi uram szerencséit"[27] nyilván tudja, a Lipót császár vezetése alatt kibontakozó törökellenes koalíció híreiről értesíti Telekit.

Az erdélyi fejedelem maga is fegyverkezik. Látszólag a szövetséges csapatok támadására támadással felelő Köprülü oldalán, aki a román vajdák mellett Apafi hadaira is számít. Valójában a magyar politikusokkal egyetértésben. Székelyhíd és Kolozsvár császári őrsége — pontosan máig nem tisztázott körülmények között — fellázad, és a két fontos támaszpont Apafi kezébe kerül, mintegy ezer német katona az erdélyi fejedelem szolgálatába áll.

---

[25] Instructio gener. Stephano Naláczi, ad supremum vezerium expeditio, data Anno 1664 die 28 Januarii. EOE 13. 281.

[26] Ebesfalva 1663. december 23. EOE 13. 278.

[27] Kászoni Márton levele Teleki Mihályhoz, Szatmár 1664. február 23. EOE 13. 306.

A háború sikeres kibontakozásának lendületében kapja meg Apafi Lipót császár hivatalos tájékoztatását a nemzetközi szövetségről, s közlését, hogy számít együttműködésére. A Habsburg császár és magyar király tehát elismeri Apafit Erdély fejedelmének. Ezzel megnyílt a kapu, hogy az ország államhatalmi szinten, legális szövetségesként vegyen részt a nemzetközi koalícióban. De a lehetőség és a megvalósulás között nagy a távolság.

A császár lemond Kolozsvárról, de Székelyhidat visszakéri, s a töröknek hódolást ígérő magyar urak névsorát kívánja. Apafi tudomást szerez róla, hogy már folynak a török—Habsburg tárgyalások a királyság és Erdély feje fölött. Röviden közli tehát a császárral, hódolást tervező magyarokról nincs tudomása, s tájékoztatja a nádort, vigyázzanak. De a Habsburg—erdélyi tárgyalások egyrészről Cobb szatmári főparancsnok és Kászoni Márton, másrészről Teleki Mihály közreműködésével megindulnak, és a fejedelem kiköti, hogy a császár a törökkel megkötendő békében ragaszkodjék Várad visszaadásához. Ugyanakkor azonban megérkezik Köprülü parancsa: Apafi menjen hadaival Magyarországra.

„Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélt elvesztjük, ne is hadakozzunk..."[28] — zárta Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* címen ismert és minden bizonnyal 1663 nyarán keletkezett híres röpiratát. Várad visszavételét is bevették a nemzetközi koalíció haditervébe, amely szerint három pontban indítják meg a támadást: a Duna vonalán, a Dunántúl déli részén úgy, hogy ostrom alá veszik Kanizsát, és végül Várad térségében.

A hosszan előkészített és széles hadműveleti területre kiterjedő első váradi támadás, a császári és magyar csapatok közös vállalkozása 1664. május végén súlyos áldozatot követelt: a magyar csapatok egyik parancsnoka, Rákóczi László, Kászoni szerint „az ordinantiához nem tartván magát", elesett.[29] Annyit azonban elértek, hogy Köprülü Ahmed belátta, Apafi, aki a Cobb generálissal megállapodva előkészített kökényesdi támadásra is hivatkozhatott, nem mozdulhat ki az országból. A nemzetközi koalíció vállalkozásának lendülete azonban megakadt. Porcia a dinasztia és az udvari arisztokrácia érdekeit tartva szem előtt, minden erővel igyekezett fékezni a támadó háború kibontakozását, csak a védelemre szorítkozott, és mielőbbi megegyezést szorgalmazott.

Apafit már a hírek is nagy aggodalommal töltötték el: a császári engedély miatt későn ostrom alá fogott Kanizsát Köprülü felmenti, s Montecuccoli nyeri el a főparancsnoki tisztet. Amint megtudja, hogy a kirendelt moldvai és havasalföldi hadak vonulnak vissza Léva alól Erdély felé, Apafi futárt küld eléjük, hogy „köszöntse őket". De kiderül, hogy a vajdák haderejének nagy része ott veszett a zsarnócai csatában, s amint Cobb császári kapitány 1664.

---

[28] Az török áfium ellen való orvosság. ZMÖM I. 676.

[29] Kászoni Márton jelentése Rottal Jánosnak, Szatmár 1664. június 4. OL, Nlt, Fasc. 16.

augusztus 23-án Szatmárról Montecuccolit tájékoztatja „ezért most nagy a jajveszékelés mindkét országban".[30] A szentgotthárdi győzelem hírét véve azonban Apafi Mihály még általános közvéleményt fejezve ki írja Rottal János udvari tanácsosnak: „Nagy örömmel értők a kereszténység kettős győzedelmét", s joggal remélik, hogy a török több mint százéves magyarországi uralkodásának végére értek. Apafi követe, Teleki Mihály éppen néhány napja indult Bécsbe, amikor október 2-án a fővezér táborából megérkezik Székely István a hírrel: „az két császár megbékéltek".[31]

A VASVÁRI BÉKE: AMI ELVESZETT ÉS AMI MEGMARADT

Az 1664. augusztus 10-én megkötött, de csak szeptember végén közzétett vasvári békében Lipót császár elfogadta, hogy Erdély továbbra is török főség alatt marad, elismerte Apafi fejedelemségét, aláírta, hogy őrségeit az ország váraiból kiviszi, s miként Érsekújvár, úgy Várad és a többi vár — Lugos, Karánsebes, Jenő — az 1657 óta behódoltatott erdélyi területekkel együtt az oszmán birodalomhoz tartozik. A szultán viszont átengedte a magyar királynak Szabolcs és Szatmár vármegyét minden erősségével együtt, és biztosította a Habsburg-kormányzatot, hogy Erdélyben nem ad a császár ellenségeinek menedéket. Végül a két uralkodó kölcsönösen méltányolva egymás érdekeit megállapodott, hogy Székelyhíd várát lerombolják, az esetleges fejedelemjelölteket és egymás ellenségeit pedig nem támogatják.

Apafi kormányát a vasvári békével súlyos vereség érte. A török—Habsburg megegyezés eltorlaszolta az utat a nagy reményekkel kibontakozó nemzetközi törökellenes vállalkozás előtt. Éppen az alól a politika alól húzta ki a talajt, amelyben Apafi Erdélye megkapaszkodott. Maga a megállapodás Erdély érdekeit mélyen sértette: hosszú idő óta az első esetben történt, hogy az országról fejedelmének és kormányzatának megkérdezése nélkül döntöttek. Apafi és tanácsosai nem tekintettek gyanútlan optimizmussal a törökellenes háború elé, de a békekötéstől sokat vártak. Többféle megoldással is számoltak: Várad átadásától egészen odáig, hogy a szultán engedje vissza az elmúlt évek zavaros viszonyai között meghódoltatott erdélyi területeket, és mérsékelje az adót. Mindez szóba sem került. Úgy érezték, az országgal mint ellenséggel bánt el a két békekötő. Holott nem is lehetett másként: a két hatalom érdeke egybeesett, s a magyar királyságbeli és az erdélyi érdek pedig nemcsak ellentétben állott, hanem egyenesen keresztezte a Habsburg—török politikát. Az viszont már az iskolázott Habsburg-diplomácia mesteri

---

[30] Cobb jelentése Montecuccolinak, Szatmár 1664. augusztus 23. Kriegsarchiv. Montanarum Akten.

[31] Apafi Mihály fejedelem Rottal Jánosnak, Ex Castris Ludas 1664. augusztus 29. OL, Nlt, Fasc. 17.

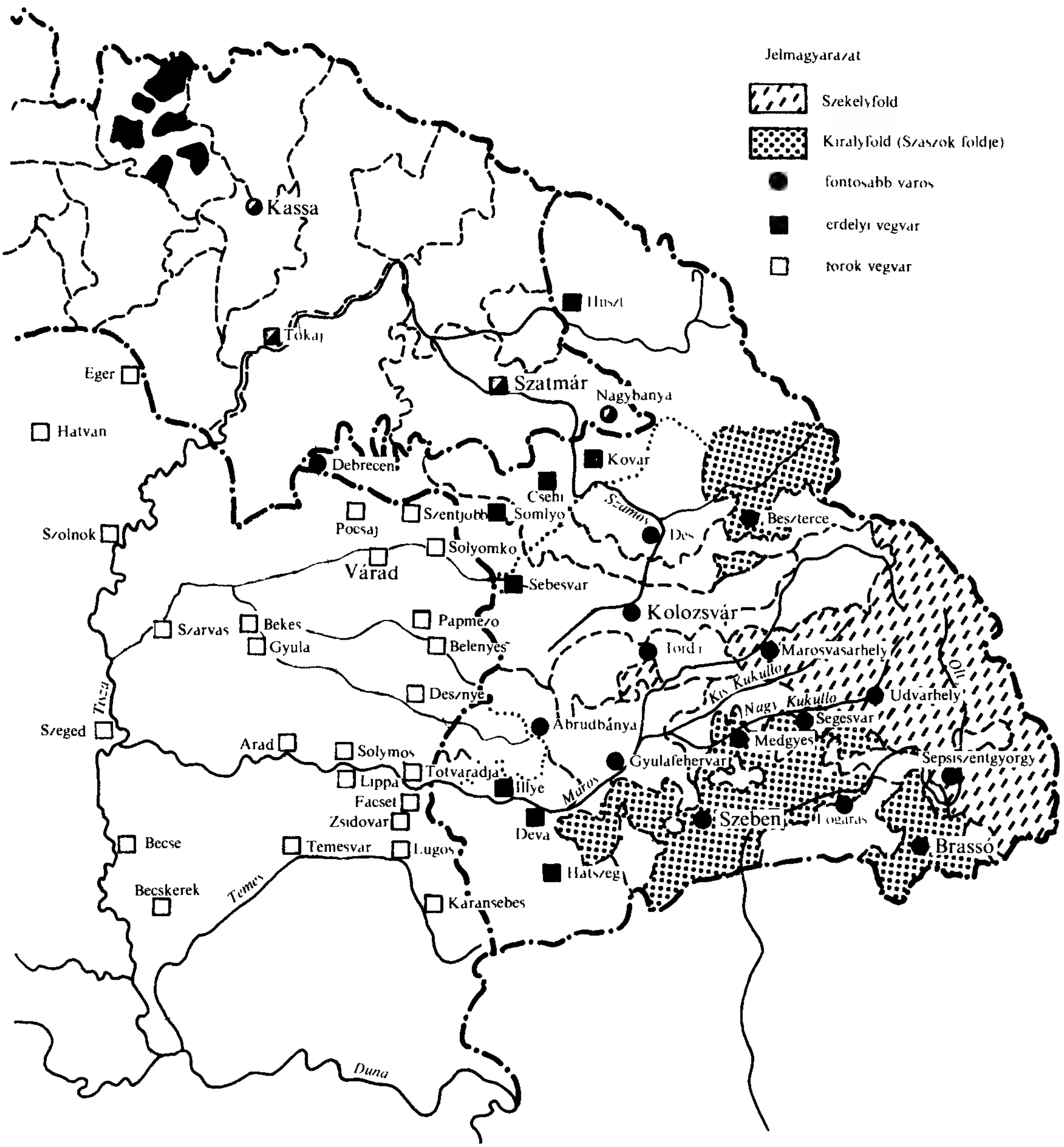
Jelmagyarazat
Szekelyfold
Kiralyfold (Szaszok foldje)
fontosabb varos
erdelyi vegvar
torok vegvar
Kassa
Huszt
Tokaj
Eger
Szatmár
Nagybanya
Hatvan
Kovar
Debrecen
Csehi
Szentjobb
Somlyo
Pocsaj
Szamos
Beszterce
Szolnok
Des
Solyomko
Várad
Sebesvar
Kolozsvár
Papmezo
Bekes
Szarvas
Gyula
Belenyes
Torda
Marosvasarhely
Kis Kukullo
Olt
Nagy Kukullo
Udvarhely
Desznye
Tisza
Abrudbánya
Segesvar
Szeged
Medgyes
Arad
Solymos
Gyulafehervar
Totvaradja
Sepsiszentgyorgy
Lippa
Illye
Maros
Facset
Zsidovar
Szeben
Fogaras
Deva
Becse
Temesvar
Lugos
Brassó
Hatszeg
Becskerek
Temes
Karansebes
Duna

42. térkép. Erdély a vasvári béke után

sakkhúzása volt, hogy a nemzetközi törökellenes koalíciót semmibe véve egyezett meg Konstantinápollyal, s ily módon Erdélyt a Magyar Királyság politikusaival egyetértő román fejedelemségekkel együtt leválasztotta a törökellenes európai hatalmakról.

„Mi is és több keresztények készen voltunk Őfelsége szolgálatjára az pogány ellen, de már az békesség megöl minket"[32] — írja Ghica vajda a szabadulásuk reményét vesztett román fejedelemségek nevében. Az erdélyi politikusok helyzete azért is súlyos, mert a török rablások jelzik: a nagyvezír korlátlanul beválthatja fenyegetéseit az önálló politika miatt. „Hanem az Erdélyi Fejedelemre van az török nemzettül nagy harag — írta Wesselényi már korábban is —, az kit fojtással fenyegetnek, s meghvallom, féltem mártírumsághtul."[33] „Valóban bevádolták volt Urunkat az Fővezérnél — írta Naláczi Telekinek —, hogy mint confederált Őnagysága az Vajdával, kire való nézve kemény levelet írt Őnagyságára az Fővezér."[34] 1664 őszén már az egykori Kemény-párt tagjai a királyságba készülnek menedékjogot nyerni. A társadalom szélesebb rétegeinek gondolatait, akik ebben az időben nemigen jutnak még hozzá, hogy a sorsukról döntő hatalmak politikájáról véleményt mondjanak, a lerombolásra ítélt székelyhídi vár kapitánya, Boldvai Márton tolmácsolta: ha a béke valóban az ország javát szolgálja, nem lesz benne ellentartó, a megállapodást elfogadja, csak „legyen abból való megmaradása a kereszténységnek és édes felnevelt hazámnak is állandóbb hasznos securitása... megalázott fejem lehajtásával szenvedem és a két hatalmas monarchiáknak végzéseknek engedelmeskedem", de ha Székelyhíd várát elpusztítják, „bujdosó állapotba jut".[35]

Apafi kormányzata azonban nem esett pánikba, hanem elég rugalmasan alkalmazkodott az új helyzethez. Lipót császárt és a Portát egyaránt megkeresik, mert még remélik, hogy a béke ratifikálásánál sikerül Erdély számára kedvezőbb feltételeket biztosítani. Bánffy Dénes tudósítása szerint számítanak rá, hogy az európai hatalmak nem fogadják el a megegyezést: „Az békességet csak Porcia fejedelem és Cocoli csinálták, az Imperium, sem más Confoederatusok nem acceptálták, sőt az Impérium is egészen az francia király mellé állott száz ezer embert ígérvén az török ellen való hadra" — írja Bánffy Dénes.[36]

Apafi már az ősszel megkapja XIV. Lajos levelét. A francia király tudatja a fejedelemmel, hogy a kért dolgokat megadja, az adócsökkentés és határigazítás ügyében pedig konstantinápolyi megbízottja közbenjár majd a Portán.

1664 őszén Magyarországon és Erdélyben tovább folyik a szervezkedés. A Franciaországból megtért Bethlen Miklós éppen hogy csak felcseréli nyugati öltözetét magyar ruhára, s már fordul is vissza Apafi üzenetével. Végigjárva a magyar főurakat, november közepén érkezik a mozgalom központjába, Zrínyi csáktornyai rezidenciájába. Sagredo velencei követ éppen úgy számol vele, mint a francia megbízott vagy a politika új útjait kereső magyar emlékirat: a szervezkedők Erdélyre is számítanak. Zrínyi haláláról a nádor tudatta Rottal közvetítésével december közepén Apafit. Erdély fejedelme felismerte a nagy veszteség politikai és történelmi dimenzióit: „szomorúan értem annak a híres vitéz úrnak ily véletlen s mégh pedigh oly alkalmatossággal történt halálát... minden értelmes és igaz magyarok előtt szomorúságot indíthat ez dologh, de nemzetére nézve (mely végső veszedelemben foroghi) lehetetlenség kemény szíveket is könyvezésre ne indítson".[37]

---

[32] Ghica vajda levele Rottal Jánosnak, Ex Castris Szuker (?) 1664. november 1. OL, Nlt, Fasc. 17.

[33] Wesselényi Ferenc nádor Lippay György esztergomi érseknek, Kassa 1664. július 29. OL, Wlt, Fasc. 9.

[34] Naláczi István Teleki Mihálynak, Ebesfalva 1664. november 24. OL, Nlt, Fasc. 17.

[35] Boldvai Márton székelyhídi kapitány levele Rottal Jánosnak, Székelyhíd 1664. december 30. OL, Nlt, Fasc. 17.

[36] Bánffy Dénes Rottal Jánosnak, Kolozsvár 1664. december 30. OL, Nlt, Fasc. 15.

1664 végén Erdélyben lezárult hét esztendő irgalmatlan háborúkkal, rettenetes szenvedésekkel terhes korszaka. A nagy remények elvesztek, de Erdély államiságát sikerült átmenteni. A súlyos megpróbáltatások ideje tapasztalatokkal szolgált. Már a fegyverjárások alatt megindult a munka a belső rend megteremtése érdekében, s a „vészes" béke lehetőséget adott a konszolidációra, az erőgyűjtés idejét nyitotta meg.

Erdély és a királyi Magyarország földrajzilag még inkább elszigetelődött egymástól. Ugyanakkor az önálló magyar politika, a királyság és a fejedelemség szoros együttműködése az 1663—64. évi háborúban a három részre széttört ország részeinek egyesítése felé mutattak. Erdélyt azonban olyan nagy veszteségek érték, hogy hagyományos politikai súlya megváltozott.

2. ÚJRASZERVEZŐDŐ GAZDASÁG, ÁTRÉTEGZŐDŐ TÁRSADALOM

A NÉPESSÉG VÁLTOZÁSAI

Megfelelő források, kipróbált módszerek hiánya miatt Erdély népesedési viszonyainak alakulásáról 1660 után is becslésekre vagyunk utalva. Néhány meghatározó tényezőt azonban már feltárt a kutatás.

1657—1661 között a Partiumtól a Székelyföldig több büntető hadjárat szántott végig az országon. 1661-ben Evlia Cselebi a dúló sereggel járta végig Erdélyt, vármegyényi területek felégetéséről, kardra hányt falvakról, 3—8 ezer főnyi fogolycsapatokról írt. Az ország magyar, székely, román és szász lakossága egyaránt hatalmas vérveszteséget szenvedett. A Partium, Kolozs, Doboka, Kraszna, Belső- és Közép-Szolnok vármegye úgy elpusztult — amint írják —, „hogy öt-hat mérföldnyire is egy faluban egy kunyhó sem volt, egy ember nem lakott, elraboltattak, levágattak és a dög miatt elhaltak... szegénységink pedig nagyobbára éhelhalásra jutottanak".[38]

---

[37] Apafi Mihály fejedelem Rottal Jánosnak, Katolna 1664. december 19. OL, Nlt, Fasc. 17.

A hadjárások ideje alatt az ország felülről tekintve változó széljárással korbácsolt tó partjain is túlcsapó hullámzásához lehetett hasonlatos: a lakosság szakadatlan mozgásban van. Falvakból városokba menekül, városokból védettebb vidékekre, a Maros, a Sajó, a Szamos völgyeiből fel a havasokra fut, délről északra, Máramarosból le a Mezőségbe, Erdélyből ki Moldvába és Havasalföldre, a Partiumból Erdélybe. Általános jelenség a korban, hogy a háborúk dúlta helyekre gyorsan visszatelepül az eredeti népesség, Erdély egyes vidékein azonban még évek múltán is vannak puszta falvak, nem ritka, hogy az erdők, havasok védettebb helyeiről vonakodnak visszatelepedni a völgyekbe. 1657—1661 Erdély népesedési viszonyaiban mély nyomokat hagyott.

A megmentett államisággal beköszöntő nyugalom, az újjáépítés lendülete, nem utolsósorban pedig a lassú és viszonylagos gazdasági konszolidáció szinte szívta Erdélybe a környező országok kolónusait. Hogy milyen összetett okok határozták ezt meg, arra nagyon jellemző 1672-ben Bethlen Miklós véleménye: „Az oda ki persecutiot szenvedő szegénységet az ide be való rettenetes sok pusztára kellene bé hínunk, ha eszünk volna és mind a fejedelemnek, mind a szászoknak kedve volna hozzá. Ezen az úton épült megh az Belgiumi Respublica, mü is ezen az úton tétetnénk mind a jövendő defensióra, mind a mostani adózásra alkalmatosabbá."[39] Abban viszont nincs igaza, hogy Apafi nem ismerte volna fel az ország viszonylagos belső nyugalmából és a királyságbeli területekhez képest is gyér népsűrűségéből adódó bevándorlás előnyeit. Főleg Moldvából, de Havasalföldről is jelentős csoportok húzódnak be ezekben az évtizedekben a fejedelemségbe. 1668-ban például több román falu népe jött át, és a vajdák állandóan ostromolják Apafit, szolgáltassa vissza a „szökött" jobbágyokat. Nem egyes személyeket, hanem csoportokat kérnek vissza, miként például Ghica vajda. Apafi álláspontjára jellemző 1669-ben Moldvába küldött követének adott instrukciója: valószínűleg kérni fogja a vajda a „Moldvából Erdélybe szökött jobbágyok kiadását";[40] megszorítás nélkül káros lenne megígérni, de megtagadni sem lehet — állapítja meg, és elrendeli, hogy a kezesség alatt levő vagy hites jobbágyok kiadását ígérjék meg, de úgy, hogy a kölcsönösséget kössék ki. Tudatos telepítéspolitikára vall, hogy a szomszédos országból visszajövő jobbágyok kedvezményeket, a Partiumból behúzódó iparosok fejedelmi pártfogást kapnak. A református és az unitárius egyház ugyancsak nagy gondot fordít rá, hogy a hívek száma jövevényekkel is szaporodjék.

---

[38] A nagysinki országgyűlés, 1664. január 31.—február 24. XXVIII. art. EOE 13. 291.

[39] Bethlen Miklós levele Teleki Mihálynak, Szentmiklós 1672. február 7. (Bethlen Miklós levelei. S. a. r. Jankovics J. Régi Magyar Prózai Emlékek VI. Bp. 1986. 247.)

[40] Apafi Mihály fejedelem követi utasítása, 1669. szeptember 11. OL, Agy, 2. doboz, Vegyes iratok.

Erdély 1687-ig védelmet nyújtó ország, viszonylagos konszolidációval, új lehetőségekkel és növekvő munkaerőgondokkal. Szívesen látott tehát minden jövevényt. 1661-ben még Kemény János adott engedélyt a Lengyelországból kiutasított unitáriusok bevándorlására, akik közül Kolozsvárott ötszázan telepedtek le. Várad eleste után katonák és a Partium fegyverrel szolgáló szabadcsapatai húzódtak be. 1670 után Erdély a magyarországi bujdosók biztonságot adó szigete. Nemcsak a pataki iskola kap menedéket tanáraival és tanulóival együtt, hanem üldözött lelkészek, protestáns családok és katonacsoportok találnak otthonra. Délről az erdélyi állam nyitott kereskedelempolitikája következtében kereskedőcsoportok húzódnak fel, és a szász városokban telepednek le, északkeletről ukrán jobbágyok népesítik be a Máramaros vármegyei és a határos falvakat.

Az 1664—80-as évekig tartó nagy bevándorlási hullám azonban meg sem ülepedett, amikor ellenkezőre fordul a lakosság mozgása. 1687 után nemcsak a töröktől visszafoglalt területek szívó hatására kerekednek fel jobbágytömegek, és húzódnak ki az alföldi sík vidékekre, hogy ott meggyökeresedve már vissza se térjenek, nemcsak az Erdélyre zúduló adóterhek, katonai executiók elől szöknek ki egész falvak Moldvába és Havasalföldre, hanem Brassó ötvösei közül is többen telepednek át a román vajdák országaiba.

Főleg az északi, keleti és déli peremvidékeken ölt olyan aggasztó méreteket az elvándorlás, hogy a Guberniumot is foglalkoztatja. Különösen a Székelyföld szenvedi meg nagyon ezt a korszakot. Hunyad vármegye és Fogaras vidéke ugyancsak az időszakos, a rohamos elnéptelenedés riasztó képét mutatja. Végül a politikai körülmények okozta népességmozgás típusainak utolsó változata 1703—1711 között figyelhető meg: a tiszántúli hadműveleti területekről ismét sokan keresnek menedéket Erdélyben, de nagy a belső vándorlás is, 1709 után pedig családok és erdélyi katonák ezredeik kötelékében egységes csoportot alkotva mennek ki a Tiszántúlra és Moldvába.

A politikai körülményeken kívül egyéb tényezők is hozzájárultak, hogy Erdély lakossága e fél évszázadban nem a megállapodás képét mutatja. 1657—1661 háborúi megbontották az addig egységesnek maradt magyar és szász településeket is, elpusztítottak sok régi földművelő román falut. A Moldvából, Havasalföldről vagy a hegyek közül az Erdélyi-medence jobb megélhetést biztosító völgyeibe szállók pedig — többnyire vándorló élethez szokott pásztorok — a földműveléssel lassan barátkoznak. A régi és az új lakók között az eltérő szokásrendből adódó feszültségek sok esetben csak valamelyik csoport továbbtelepülésével oldódhatnak fel. Emellett az újrakezdődő majorgazdálkodás velejárója a belső áttelepítés. A földesurak egymástól távol eső birtokaikra szükségeik szerint telepítgetik át jobbágyaikat: a bő népességű hegyvidékről a gyérebben lakott völgyekbe. Az ország gazdasági szerkezetében ugyancsak nagy jelentőségű havasi állattartás következtében pedig még mindig rendszeresen hajtják át telelésre, felerősödésre Moldva és Havasalföld legelőire a több tízezres juhnyájakat, s jelentős csoportok élnek állandó mozgásban. Ugyanakkor Moldva több tucat magyar falvában több mint tízezren élhettek. Mindez hozzájárul, hogy Erdély nemcsak sok nemzet lakta ország, hanem egyes vidékein nem egységes tömbökben, hanem egymással keverten élnek a különböző etnikai csoportok.

A népesség természetes szaporodásában a pestisjárványok okoztak mély bevágásokat. Nincs évtized, hogy valahol az országban ne ütötte volna fel a fejét a járvány. Tömegesen a városokban szedte áldozatait, Kolozsvárott 1661-ben az unitárius kollégium 400 tanulóját vitte el.

Az egészségügy népességmeghatározó viszonyait tekintve már feltűnnek bizonyos változások, az átmeneti korszak közeledtének előjelei.

Bethlen Miklós, hogy édesanyját a menekülés és fogság viszontagságai miatt elhalt magzatjától szabadítva megmentsék, „abortivumot" javasolt, de az apa, Erdély kancellárja és a „patikárius" még nem mernek beavatkozni abba, ami elrendeltetett. A csecsemőhalandóság megtizedelte felnőttgenerációk betegségeit a botrányos higiéniai viszonyokra, a babonasággal terhelt gyógyításra, a vidék általános orvoshiányára és az ivás következményeire vezetik általában vissza. A század utolsó évtizedében új betegség üti fel a fejét, a vörheny. A fogságból megtértek sokszor meghalni jöttek haza, vagy hogy még néhány évig húzzák a rabságban szerzett titokzatos betegségeikkel.

Mindazonáltal már észlelhetőek a népesség biológiai ellenállóképességének javítását előkészítő változások első korai hírnökei. A higiéniai viszonyok a polgárság egyes rétegeiben már korábban is magasabb színvonalat mutattak akár az általános magyarországi viszonyokénál is. Az „ujjongó század" tanítványai, Bethlen Gábor iskolapolitikájának jóvoltából a külföldi akadémiákra kirajzó diákok hazahozott tudásanyaga ebben a fél évszázadban sugárzódott szét. Pápai Páriz Ferenc — amint írja — „a szegényeknek kedvekért"[41] adja ki magyar nyelven híres orvoslókönyvét, már a betegségek megelőzését hangsúlyozva. Az evés-ivásban való mértékletesség, a mozgás, a jó levegő, a gyermekek testét edző nevelés mind olyan tanács, ami azután hosszú évszázadokon át időszerű marad.

Egyes társadalmi rétegek körében bizonyos táplálkozási szokások változásaira is felfigyelhetünk. Korábbi évszázadok forrásaiban is fellelhetőek a gyümölcskonzerválás adatai. Mégis, a liktáriumok és az „asszualma", „asszumegy", körte és más gyümölcsök tömeges ajánlása, felhalmozása a tartalékokban, sőt növekvő kereslete szélesebb körű elterjedésüket jelzi. A vámnaplók és a vásárlási jegyzékek lapjain a fel-feltűnő narancs mellett meglehetősen jelentős tétel a citrom, a „citrom víz", jelezvén, mintha Erdélybe is elért volna a század első nagy jelentőségű tapasztalata, hogy jót tesz az egészségnek — amint a Kelet-Indiai Társaság hajóskapitányai felismerték a „lemon water" nélkülözhetetlenségét a hosszú hajóutakon a skorbut ellen. Megjelenik a cukor. A paraszti népesség élelmezésében most kezdi elfoglalni a köles helyét a kukorica.

---

[41] Pápai Páriz Ferenc, Ajánlólevél. Pax Corporis. Kolozsvár 1690.

Az erdélyi népesség legjellemzőbb sajátossága a megosztottság. Társadalmi, vallási és etnikai csoportok számarányainak változásáról hozzávetőleges becslésekre vagyunk utalva. Az erdélyi társadalomban a főnemesség vékony rétegével szemben a kisnemesek, polgárok, a különböző részleges kiváltságokkal rendelkező középrétegek jókora számú tömbjei és a kiváltságok nélkül élők, a jobbágyok hatalmas tömegei állnak. Az ország legnépesebb városa Brassó és Szeben 3—5 ezer között mozgó népességgel. Kolozsvár népesedési viszonyait az határozta meg, hogy Várad elvesztése után Erdély legfontosabb helyőrségének állomáshelye, végvár lett. A városokat külvárosok és falvak népes gyűrűje vette körül.

A népesség társadalmi megosztottságának határaival a vallási és az etnikai megosztottság már nem esett egészen egybe. Máramaros nemeseinek jó része román, az Erdély társadalmi szerkezetére jellemző kisnemesek és más középrétegek tekintélyes tömegeit magyarok, szászok és románok keverten alkották. A szász városok a nemesség betelepedése és a szegény rétegek városba húzódása miatt kezdik elveszteni etnikailag már korábban sem egészen homogén arculatukat. Kolozsvár külvárosaiban szászok, magyarok és románok egyaránt laktak ebben a fél évszázadban. A kereskedőrétegek különböző etnikumú és vallású, szász, magyar, román, zsidó és görög csoportjai mellett az örmények — főleg 1672. évi tömeges bevándorlásuk után — az ország egyik legjelentősebb kereskedőelemét alkotják.

Az etnikai megoszlás arányairól bizonytalan becslések alapján kaphatunk hozzávetőleges képet. A lakosság, főleg a románság egy része, foglalkozásából következően is állandó mozgásban van. A magyar lakosság 45—50%, a szász 10—15%, a román 30—40% között mozoghatott, a többi ukrán, rác, örmény és egyéb — a különböző szerzők véleménye nagyon eltérő. Számításba kell azt is venni, hogy az 1660-as évek végén, még inkább pedig az 1670-es évtizedben magyarok is sokan keresnek menedéket Erdélyben. Főleg az üldözött protestánsoknak nyújtott védelmet és lehetőséget a fejedelemség. Mindazonáltal, Apafi és Johann Troester (1660) egyaránt észreveszik, hogy a románok száma növekszik. Troester 1660-ban megjelent művében azt írja, hogy „az erdélyi három nemzet" — a magyar, székely és szász „Ständ-Nationen" — mellett még egy negyedik nemzet, a románok (Wlachen) nagy, a magyarokon és a szászokon túltevő tömege található Fogaras környékén és Hunyad vármegyében. Általában Erdély déli részében a románság nagy és egységes tömböket alkot, de David Prodan kutatásai azt is kimutatják, hogy a fogarasi uradalom falvaiban számottevően élnek magyarok is.

A lakosság összlétszáma a Partium elvesztése miatt is csökkent, 700—800 ezer körül mozoghatott. A lecsökkent területű Erdély népsűrűsége a királyi Magyarországéhoz képest gyér, a török területekhez és valószínűleg Moldvához és Havasalföldhöz viszonyítva azonban inkább nagyobb. A népesség területi megoszlásának arányait a földrajzi viszonyok szabják meg. Az államhatalom feladataihoz képest és a társadalom szükségleteinek kielégítése szempontjából a lakosság száma nagyon kicsiny, általános a munkáskézhiány.

NEHÉZSÉGEK ÉS LEHETŐSÉGEK

1657—1664 között, alig több mint fél évtized alatt Erdély elvesztette területének negyedrészét, falvak és mezővárosok százait, egyik legnagyobb városát, legfőbb vámját, legfontosabb kereskedelmi útvonalát és nemesfém valutájának nagy részét. Mintha beteljesedőben lett volna az, ami a hegyek közé zárt Erdélyt mindig is fenyegette, az elszigetelődés, a gazdasági életképtelenség.

Az ország történelmének ez a minden addiginál válságosabb ideje az európai gazdaság nagy jelentőségű változásának korszakában volt. A társadalmi rendszerét tekintve kettészakadt, mert polgári és feudális régiókra különülő Európát a nyugat-európai protoindusztriális fejlődés, a kora kapitalizmus, a gazdasági világrendszer kiterjedésének sokrétű folyamatai fűzték új egységbe. A királyságbeli viszonyokhoz képest Erdély elmaradottabb gazdasági életével is már korábban beletagolódott némileg a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe. Élt lehetőségeivel, és szenvedte hátrányos következményeit éppen úgy, mint a Közép-Európa keleti térségein fekvő többi ország. Ez a körülmény eddig ismeretlen nehézségeket, kelepcéket rejtett magában, de új lehetőségekkel is szolgált. Valószínűleg ezek a lehetőségek érvényesültek sok áttételen át Erdély természeti adottságaival is kölcsönhatásban úgy, hogy például súlyos veszteségek után az ország mégis összeszedte magát, sőt bizonyos gazdasági konszolidáció is megindult.

Pénzkészletét 1657—1664 évei csaknem kisöpörték. A tatár rabságból Kemény János 300 ezer, a főurak általában 3—10 ezer, a közrendűek ötvenöt és egyezer tallér közötti összegekért szabadulhattak meg. Egyedül Kolozsvár 1659-ben összesen 60 ezer tallér hadisarcot fizetett ki. Szeben 1661-ben 500 ezer tallér kárt számol, polgárai minden ezüst- és aranykészletüket és gabonatartalékaikat kiadták, és sok közülük „a mindennapi kenyérnek is alig teheti szerét".[42]

Apafi úgy kezdte uralkodását, hogy országos hátralékok törlesztésére 110 ezer tallért kellett a Portára küldenie. Az ország lakosságának évi 40 ezer arany török adót kellett összeadni, miközben szakadatlanul fizette a török pasák és császári őrségek helyi sarcolásait. E hallatlanul nagy érvágással egyidőben, mint minden ország, Erdély maga is szenvedte az európai pénzrendszer és pénzgazdálkodás 17. századi átalakulásának súlyos következményeit. Európa-szerte megugrott az igény a nagy címletű nemesfém pénzek és a nagy mennyiségű aprópénz iránt. A nyugati országok áttérnek a váltópénzrendszerre, és létrehozzák az állambankokat, hogy a pénzforgalom egyenletességét, a kiegyensúlyozott hitelrendszert, nem utolsósorban pedig a váltópénz fedezetét megteremtsék. Ez a folyamat mindenütt súlyos nehézségek között tör utat. Még a Habsburg-kormányzat is az országai egységes pénzviszonyainak megteremtését célzó krajcárrendszer behozatala után az új szisztéma működésképességét biztosító állambankot csak fél évszázad múltán alapítja meg. Az átmeneti korszakra jellemző, hogy főleg a Török Birodalommal kereskedő országokban, de másutt is, a Hollandiában vert oroszlános tallérok árfolyamának viszonylagos emelkedése segíti áthidalni a nehézségeket, és fontos szerepet játszik a nemzetközi kereskedelemben.

---

[42] Szebeni polgárok levele Ali pasához, Szeben 1661. november 14. OL, Agy, Levelezés 4.

Erdélyben az egymást váltó fejedelmek főleg nagy címletű nemesfém pénzt verettek, de nem elegendőt, aprópénzt viszont keveset, s az is kiáramlott az arany- és ezüsttallérral együtt az országból, miközben különböző aprópénzek zúdultak be: török, balkáni, havasalföldi és moldvai oszpora, osztrák krajcár, főleg pedig az értéktelen, könnyen hamisítható lengyel aprópénz, a garas, majd a poltúra. A jó pénzt elrejtették, az aprópénzeket súlyra mérték, nyakra-főre hamisították. 1657 után Erdély megfogyatkozott pénzkészlettel, anarchikus pénzviszonyok közepette nézett jövője elé.

Apafi kormányzata a hatvanas évek elejétől kezdve mindvégig nagy erőfeszítésekkel igyekszik normalizálni, majd egyensúlyban tartani a pénzviszonyokat: tiltja a nemesfémkivitelt, megszervezi a rendszeres pénzkibocsátást, drákói szigorral bünteti a hamispénzverést, beszedeti az értéktelen aprópénzt, és keresztülviszi a központilag ellenőrzött pénzváltást. 1672-ben az országgyűléssel is kimondatja, hogy Erdély pénzeit a fejedelem arcképével kell verni. Bár Erdély pénzviszonyai még a következő évszázadban is ziláltak maradnak, és mindvégig kevés a pénz, Apafi a pénzviszonyok viszonylagos stabilizációját az államhitelnek ebben a korban jellemző tranzakciós módszereivel teremtette meg három évtizedre.

Mindjárt 1663-ban a kormányzat 14 ezer arany összeget szed össze néhány főúr, városok, egyházak, főleg pedig Brassó és Szeben polgárainak kölcsöneiből. Később új emberekből feltört vállalkozókat is látunk az állam hitelezői között, de mindvégig Brassó és Szeben kereskedői lesznek legbiztosabb bázisai az állami pénzgazdálkodásnak. Szeben váltja át az adóba összeszedett különböző értékű és minőségű pénzt „jó pénzre". Valószínűleg a két szász városban virágzó kereskedőtársaságok, az angol Levante Company érdekköreibe kapcsolódó görög kompániák révén kerül az országba a németalföldi eredetű, nagy mennyiségű „oroszlányos tallér", és segítségükkel alakul ki újra a viszonylag folyamatos forgalom Erdély és a közelebbi és távolabbi országok között. Az újabb kutatás hangsúlyozza, hogy miközben a korszak leginkább elértéktelenedő pénze, a török akcse korántsem árasztotta el ebben az időben Erdélyt, az oroszlános tallérok elterjedtek. Árfolyamváltozásukat három évtizeden át végigkísérve kitűnik, hogy az hullámzó volt, s az 1660-as évek végén és az 1680-as évek elején elérte a 200 dénáros maximumot. Valószínű tehát, hogy az oroszlános tallérok forgalma, noha főként Nyugat-Európa országai számára hozott hasznot, Erdély viszonylagos gazdasági konszolidációjában is némileg szerepet játszott. Mindehhez pedig az ország természeti értékei adtak alapot.

Erdély bányakincsei, a réz, kéneső (higany) és só iránt töretlenül emelkedett a kereslet. Az erdélyi rézre Svédország már jóval korábban felfigyelt. 1628-ban Oxenstierna, a nagy svéd kancellár, követe, Paul Strassburg útján ajánlatot tesz Bethlennek: Svédország Magyar- és Erdélyországgal együtt uralkodhatik az európai rézpiacon, ha ketten Bethlen Gáborral kezükbe ragadnák a pénzegyedáruságot oly módon, hogy közösen megegyeznek a réz egyedárusága felett. Az ajánlatból persze nem lett semmi, de azóta is eleven az európai érdeklődés. A zalatnai gazdag kénesőbányák termékeit olcsóságuk és minőségük miatt határtalan mennyiségben vennék fel Nyugat és Kelet piacai.

Állami kimutatások egybehangzóan igazolják a kortársak véleményét: az ország nemes valutával vetekedő legfőbb kincse a só. Helyesen becsülte Erdély természetadta jellegzetes értékét benne az unitárius lelkész-költő:

Némely országokat bővíttetett borssal,
Velentzét Czitrummal, pomagránátokkal,
Angliának földét kies Rozmarintal,
Transylvániát is megáldotta Sóval.[43]

A tordai, vizaknai, széki, kolozsi, dési aknák terméke nem először és nem utoljára segítette ki 1662-ben az országot, amikor Kücsük pasa külön követelt hadisarcát a sójövedelemből fedezték. Miként a réz, a kéneső és más cikkek — fa, mész, bőr — iránt a kora kapitalizmus ipari igényei miatt emelkedett a kereslet, a só nemcsak az élelmezésben, állattartásban, hanem sok régi és új iparágban — gyógyászatban, élelemtartósításban — egyaránt nélkülözhetetlen.

A lehetőségek kihasználását azonban a vasvári béke után új nehézségek akadályozták. Erdélyből eddig is veszélyes, hosszú és költséges utak vezettek a szomszédos és a távolabbi országok piacaira. Az ország gazdasági helyzetváltozásának egyik oka, hogy bezárultak előtte a Váradról az alföldi mezővárosok felé, és ami fontosabb, a Kassára futó kereskedelmi útvonalak.

---

[43] Laudes Salis (RMKT IV. 495 skk).

Ugyanekkor azonban a dél-észak irányú tranzitkereskedelmi út Moldvából Erdélybe helyeződött át. A kereskedelmi útvonal ilyen gyors megváltozását, Moldvából Havasalföldre és Erdélybe való áthelyezését, azt, hogy 1673—1692 között ez lett a tranzitkereskedelem fő útvonala Lengyelország felé, a Moldva északi részén, Ukrajnában és Podóliában bekövetkezett politikai és hadi események, s a krími tatárok katonai akciói határozták meg. Az átrendeződés következménye, hogy Debrecen jelentősége megnövekedett, viszont a nyugati piacokra csak nagy kerülőkkel juthatnak ki az erdélyi cikkek. Lengyelországból, nagyrészt pedig délről, török területeken, Havasalföldön át érkeznek az országba a nyugati ipar termékei, az angol posztó, a német fémeszközök és a levantei áruk. Ugyanígy a zalatnai kéneső is vagy a balkáni útvonalakon kerül Raguzába, Velencébe, esetleg Konstantinápolyon át a tengerre, vagy pedig Danckán át jut Amszterdamba. Emellett Erdély már közvetlen szomszédaival is mint vetélytársaival találkozik szembe éppen legértékesebb cikkei piacán. Konstantinápoly tudatosan és következetesen igyekszik megszerezni az erdélyi só vagy legalábbis egy részének közvetlen kiaknázását. A Habsburg-kormányzat pedig, hogy az idrijai kéneső piacát védje, kitiltja a német területekről, és elkoboztatja a fejedelemségből jövő szállítmányokat.

Erdély termelőerőinek, vagy Apáczai kifejezésével élve a „csinálmányoknak" az ország adottságaihoz képest már viszonylag jó színvonalával lépett be e nagy feladatokat követelő korszakba. Ez a 16. századi konjunktúrának, Bethlen Gábor gazdaságpolitikájának, a behozott iparosoknak, a nyugatot jártak segítségével felhalmozott tudásnak éppen úgy köszönhető, mint a gazdaságföldrajzi körülményeknek. A korszakban természeti energiát felvevő és átalakító egyetlen gépi berendezés a malom, a legjövedelmezőbb berendezés: az 1200 forintért épített 4 kövű tordai malom évi jövedelme 1600 forint. Szám szerint több még az egyszerű őrlőmalom, de mégis célszerű alkalmazásban különböző, bonyolultabb mechanikus szerkezetek is működnek. Erdély fában, vasban, és ami fő, nagy esésű folyóvizekben bővelkedik. Malmainak sokaságát Evlia Cselebi is megcsodálta: ma már ellenőrizhetetlen ugyan, hogy Udvarhely várától nyugatra valóban láthatott-e néhány száz fűrészmalmot. A görgényszentimrei, huszti fűrészmalmok 1685-, 1692-, 1679-i, műszaki figyelmességgel készült leírásai szerint a technológiai folyamat ugyanúgy bonyolódik, mint a korábbi és a későbbi századokban. A század utolsó harmadában egyre szaporodó források kalló-, 3 vedres vagy 6 vedres rézüsttel ellátott olajütő, valamint dürückölő-, ványolómalmok sokaságáról tájékoztatnak. A csíki vashámor, mint azelőtt is, ez időben is a különböző zsilipek, vízláda, vízszekrény, vízeresztő rudak és vízelzárók, kupás és tarajos vascsapos vízikerekek, vízelvezető csatornák olyan rendszerével működik, amely még a 19. században Torockón is megtalálható lesz.

Erdély területének több mint 70%-a hegyvidék, az ásványkincsekben, fában, vízi energiában bővelkedő országot kelet és dél felől iparilag fejletlenebb területek övezik. Természetes, hogy az ország gazdasági szerkezetében az ipar és a bányászat azokénál nagyobb jelentőségű volt. Mezőgazdaságában a növénytermesztéssel szemben az állattartás uralkodott, növénytermesztésében pedig a rétgazdálkodás, szőlő-, gyümölcstermesztés, kertgazdaság az ország belsejében a jól termő folyóvölgyek és medencék sík és lankás tájain folyt. Az ország eddig a gabonatermő peremvidékek segítségével tartotta fenn a lakosság megélhetéséhez alapvetően szükséges viszonylagos termelési egyensúlyt, de 1664-ben Erdély gabonatermő vidékeinek többségét elvesztette.

A FÖLDESÚRI GAZDÁLKODÁS

„Az elmúlt sok változásokban a szőlők igen elpusztulván", kötelessége „homlítatni", vagyis bújtatni, és „új szőlőkkel indítani" — adta utasításban Bethlen Miklós erdélyi jószágai inspcktorának. Az összerombolt malmokat, uradalmi épületeket javíttassa meg, „a sok helyeken pusztás" helyeket, a csűrös és veteményeskerteket ha kell, akár „pénzből álló költséggel" is építtesse meg. Mégis, semmi nem fejezi ki jobban a földesúri gazdálkodás helyreállítására irányuló törekvést a vasvári békét követő évtizedekben, mint Bethlennek a majorságokra vonatkozó parancsa. Sallák András inspektor legfőbb feladata, hogy számba vegye: „micsoda majorkodtatás van mostan és még mivel újíthatnék vagy bővíthetnék a jószágnak is ereje és tehetsége szerint... hol micsoda majorkodtatásra való tehetségű jószág leszen... ha holmit küjebb terjeszkedhetni az eddig való oeconomiánál, azt is elkövesse."[44] A majorsági gazdálkodással a 16. században még csak próbálkoztak Erdélyben, a rendelkezésünkre álló források és feldolgozások szerint a 17. század második felében viszont uralkodó tendencia a főúri és kincstári birtokon. Minden bizonnyal az összébb szorult határok közé kényszerülve, a gabonatermő területek viszonylagos szegénysége kényszerítette rá a földesurakat, hogy birtokaikat jövedelmezőbben műveljék. A majorsági gazdálkodás Erdélyben régen is az ország viszonyainak megfelelően sajátos jellegű volt, s most is a magyarországitól némileg eltérő vonásokat hordozott. Néhány főúri család és az államhatalom kezén alakulnak ki nagyobb birtokkomplexumok, miként a királyi Magyarországon sem történt másként. De amíg ott nagyobb tagokba rendeződően épülnek a birtoktestek, itt megmarad a nagybirtok többé-kevésbé kicsi vagy középbirtokdarabokra tagolt jellege.

Apor István összesen mintegy 20 ezer holdat kitevő birtoka az ország egész területén szétszórt, közepes vagy annál is kisebb birtokrészekből tevődött össze. Csíktól kezdve Udvarhely, Háromszék, Küküllő, Torda, Kolozs,

---

[44] Gr. Bethlen Miklós gazdasági utasításai. Közl. KONCZ J. (MGSz 1895. 46—51.)

Doboka, Belső-Szolnok, Fehér vármegyék és Szeben területén vannak különböző nagyságú, néhány falura épülő uradalmai. A pályáját még szinte birtoktalanul kezdő Teleki Mihály javarészt katonai és hivatali érdemei révén szedte össze birtokait. Nagyon céltudatosan építette ki birtokrendszerét, mégis, mire Erdély leggazdagabb főura lett, földvagyonát részbirtokok sokasága alkotta. Egyedül Apafi fejedelem magánbirtoka, főleg pedig a kincstár uradalmai közelítették meg jobban a magyarországi típust. Ebesfalvát és Balázsfalvát nagyobb Apafi-birtokok övezik. Fehérvár, Görgény, Gyalu, Kolozsmonostor, Huszt, Szamosújvár, Zalatna, Déva régi kincstári uradalmi központ. A fogarasi kincstári birtokon három, egymással is szerves kapcsolatban levő uradalmi központ fejlődött ki már korábban: Fogaras, Porumbák és Komána.

Mennyi már a majorság a földesúri birtokból? A kutatás mai állása szerint nehezen lehetne erre akár csak megközelítő pontosságú feleletet adni. Bizonyára túlzóan becsülte az Apor-birtokon folyó gazdálkodást számba vevő vizsgálat a majorságot a birtokmennyiség felére. A főurak majorságai kis és közepes földdarabokon épültek ki, egy-egy udvarház körül, kevéssé tekintélyes, sokszor itt is szétszórt, néha a paraszti földekkel egy nyomásban fekvő földállományon.

Miként a nagybirtok sajátos jellegét, a majorsági gazdálkodásnak is ezt a kis birtoktestekre szétszóródó voltát többek között a múltbeli erdélyi gazdasági-társadalmi fejlődés adottságai magyarázzák, de az új körülmények hatásai ugyancsak ebbe az irányba mutatnak. Mert igaz, hogy a táji, éghajlati viszonyok szoros gátakat szabtak a főleg gabonatermesztést szorgalmazó földesúri terveknek, de a föld értékét, s így a majorság terjeszkedését is, a munkaerő, a jobbágycsaládok száma szabta meg. Az Apor-birtokok jobbágyállományáról nincs teljes kimutatás, de az ismert urbáriumok viszonylag csekély számú jobbágyot, összesen 655 örökös jobbágyot és 175 zsellért tartanak nyilván. A 76 helységet felölelő Teleki-birtokon 1694-ben összesen 1956 jobbágyot, 178 zsellércsaládot és 297 szökött kolónust jegyeztek fel. Mivel a kincstári birtokok vonzották a jobbágyokat, valószínű, hogy ezek kevésbé küzdöttek munkaerőgondokkal, mint a magánföldesurak.

Erdély agrár népessége rendkívül tagolt és megosztott. Jelentős a különböző kiváltságokat élvező rétegek száma. A telkes jobbágyok viszonylag nem nagy tömegének sokféle igényt kell kielégítenie. Bár Erdélyben nem alakult ki közepes nagyságú, a magyarországi jómódú köznemességéhez hasonló birtoktípus, de nagy tömegű az egy-két jobbágycsaláddal gazdálkodó kisnemesség, s a még mindig számottevő gazdasági és társadalmi súllyal rendelkező városok is jelentős munkaerőt kötöttek le. Nagyon jellemzően a korabeli vers, amikor ki akarja fejezni, hogy egy nemes a világ minden kincséért sem merészkedne le a sóbánya mélyébe az imbolygó lajtorján, nem ékszert, pénzt vagy földet emleget:

Találnék oly embert az Vármegye táján,
Hogy *száz ház jobbágyért* a szerencse szárnyán
Aknába nem menne az mozgó lajtorján.[45]

A majorkodtatás azért lehetséges, mert a főúri majorokban szolgáló jobbágyok korántsem nincstelenek, hanem sokan közöttük meglehetős igaerővel rendelkeztek. Apor István Kolozs megyei négy faluhoz tartozó majorjában, ahol 475 hold szántót és 165 hold kaszálót kell megművelni, 35 örökösjobbágy-család és 8 zsellércsalád élt. Állatállományuk összesen 30 ló, 180 ökör, 117 tehén, 174 tinó.

A szűk terepviszonyok, különböző minőségű földek és a munkaerő szabta határok között dolgozó földesúri gazdaság csakis a jobbágymunka minél nagyobb kihasználásával tudott terjeszkedni, vagyis fölösleget termelni. A jobbágyok robotkötelezettsége Erdély egész területén gyakorlatilag korlátlan. Általános, amit többek között Körösfő és Nagykapus kötelezettségéről mond az urbárium: „Szolgálatjok a földesurak rendelése szerint" (1679).[46] Lényegileg ugyanilyen a kalotaszegi Bánffy-birtokokon Bánffyhunyad jobbágyainak kötelezettsége: „Szolgálatjok harmad héten volt eddigh, de amikor az szükség, takarodás és szőlők míveltetése siető, olyankor kéntelenség alatt rendek megbomolván, szolgálatjokat continualni szokták."[47]

A jobbágyrobotra ráutalt, anélkül megbénuló földesúr a maga lehetőségei szerint és a maga módján mint legféltettebb tulajdonát védte a jobbágyot. Bethlen Miklós, Teleki Mihály udvarbírói utasításaiban egyaránt leszögezi, amit Petki János csíkcsicsói udvarbírájának ugyancsak lelkére köt: „Úgy rendeld a dolgot, hogy miattad el ne bujdossanak, ne szökjenek, hanem inkább a jó magad köztök való viseletével szaporodjanak. Azokat ne húzd vond, annál inkább ne sarczoltasd, mert az olyan mia bujdosik el a jobbágy, mintsem a szolgálat elől."[48] Bethlen Miklós azt is tiltja, hogy pénzbírsággal, terménykényszerfizetéssel büntesse udvarbírája a munkát mulasztó jobbágyot. Helyette pálcázást, tömlöcöt tart célszerűnek.

A földesúri majorságok termelési szerkezetében már sokat mérlegelt szempont — a földminőség és az éghajlat mellett — a piac igénye. A földesurak a gabonatermesztést szorgalmazták a legnagyobb igyekezettel. „Ha melyféle gabona a földnek természetéhez képest nem volna, máshonnan hozasson, vagy pénzen is vétessen" — hagyja parancsba inspektorának Bethlen.[49] Apor István birtokain összesen 5 ezer köböl őszi búzát vettetett el. Őszi búzán kívül helyenként tavaszit és inkább zabot, mint rozsot, árpát termesztettek. Számolnak a várható — igen szerény — terméseredményekkel: „Fogarasban vetettek el ezerkétszáz köböl zabot... Az után kell bejönni háromezerhatszáz köbölnek" — jegyezte fel 1667-ben Bornemissza Anna fejedelemasszony.[50] Balázsfalván ebben az évben 4524 kalangya búzatermést jegyeztek fel, Ebesfalván ugyancsak 1667-ben 8035 köböl búza termett, vagyis az összesen kb. 15 ezer hold kiterjedésű két uradalomban, ha háromszoros maghozammal számolunk, mindössze 4-500 majorsági holdon vetettek búzát. Egyes majorokban feltűnik már a kukorica, vagyis a törökbúza, és — miként különben a jobbágyföldeken is — kezdi kiszorítani a kölest.

---

[45] Laudes Salis (RMKT IV. 445).

[46] SZABÓ T. A., A kalotaszegi nagybirtok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640—1690). Kolozsvár 1940. (Erdélyi Tudományos Füzetek. Szerk. GYÖRGY L. 114. sz. 22—23.)

[47] Uo.

[48] Petki János utasítása udvarbírájának: Székely oklevéltár VI. 349.

A hagyományos ipari növények, a len és a kender mellett ebben az időben kezdik meg Erdélyben — korábban, mint Magyarországon — a dohány termesztését, de nem a földesúri, hanem a jobbágyföldeken. Viszont a gyümölcstermesztésből az allódiumok is kiveszik részüket. Bethlen Miklós büszkén írja, hogy háromszáz cseresznyefát és más gyümölcsoltványokat telepített. A majorsági központokul szolgáló, sokszor nagyon szerény és szegényes udvarházakat dinnyés- és káposztáskertek, sokféle zöldséget nevelő veteményesek övezték. Füves- és virágoskertek a háztartások fűszerszükségletét és a házi gyógyítást szolgálták, s keretet adtak a nagy jelentőségű méhtenyésztésnek.

Az állattartással a magyarországinál jobban egybefonódott erdélyi mezőgazdaságra jellemző bőségű rétek és havasi kaszálók már sok helyen elkülönültek a közösségi művelési rendszerektől, és nem kis mértékben megszaporították a majorsághoz szolgáló jobbágyok robotkötelezettségét. Korszakunkban a hagyományos szőlőművelő vidékeken — a Küküllővölgyben, Beszterce és Enyed környékén — kívül sokfelé termesztettek szőlőt. Az „óbor", „asszúszőlő majorságbor", „fejérvári majorságbeli ürmes bor" és hasonló híradások a majorsági szőlőművelés és bortermelés minőségi differenciálódását tükrözik.

Uradalmanként eltérő mértékben ugyan, de szerves részét alkotta a földesúri gazdaságoknak az állattartás. Híresek a balázsfalvi, katonai, kománai, radnóti és porumbáki fejedelmi ménesek, noha a lótenyésztés inkább luxus. „Tehenet, disznót, juhot, ménest pénzen vettem"[51] — számol be Bethlen gazdaságának kiépítéséről, s tudjuk, hogy sertést rendszeresen hoztak be a román fejedelemségekből. Az Apafi- és a Thököly-uradalmakban egyaránt tartanak teheneket és juhokat, a vaj, a sokféle túró, a sajt, a gyapjú nemcsak önellátásra szolgál, hanem néha piacra is kerül, bár a földesúr áruba bocsátott gabonája, bora, gyümölcse jelentős mértékben még jobbágyi szolgáltatásból, és különböző módokon felvásárolt készletekből származott.

---

[49] Gr. Bethlen Miklós gazdasági utasításai. Közl. KONCZ J. (MGSz 1895. 46—51.)

[50] 1667. esztendőben die 1 januarii fogarasi jövedelmek leírása (Apafi udvartartása. 7).

[51] Bethlen önéletírása I. 236.

Az ország mezőgazdasági termelésének nagyobbik része a szívós majorgazdálkodás ellenére is a jobbágytelkeken és a különböző privilegizált közösségek gazdaságaiban folyt. Lehetséges azonban, hogy a majorságok hozzák be a gabonatermelés hiányait a legtermékenyebb sík vidékeit elvesztett országban. Különben a földesurak terményszolgáltató jobbágyaikat is a kenyérgabona és zab termesztésére ösztönzik. Valószínűleg ennek eredménye, hogy 1684 után a császári hadsereget el tudta látni az ország: 1689-ben egyéb gabonaféléken kívül 20 812 köböl búzát ad majd a császári katonaságnak Erdély.

A lázas majorépítkezés idején az eszközökben senki nem válogat, hogy örökös jobbágyai számát növelje. Kiderül majd 1680 végére, hogy a főurak jövedelemnövekedése mögött nincs jól meggyökeresedett, teherbíró gazdálkodás. A gabonatermő vidékeit elvesztett, a királyi Magyarország gabonatermelő vidékeitől elszigetelődő erdélyi gazdaság szükségszerűen rákényszerül, hogy maga termelje meg kenyerét, de ennek is vannak a gazdasági élet más területein szembetűnő hátrányos következményei.

A BÁNYÁSZAT ÉS AZ IPAR FEJLŐDÉSI SAJÁTOSSÁGAI

A hatalmi válság és következményei súlyos károkat okoztak Erdély iparában: fejlett ötvösipara elvesztette megrendelőit, virágzó konfekcióipara kiszorult legfőbb piacáról, az alföldi mezővárosokból, a Várad veszte miatt végvárrá szervezett Kolozsvárral a céhes ipar egyik központja került a szerves fejlődést gátló körülmények közé. A durvaposztó-készítést a Balkánról beáramló olcsó abaposztó tömege fojtogatta, a földesúri gazdaságok megugró munkaigénye pedig munkás kezek sokaságát vonta el a bányáktól éppen úgy, mint a falusi fa- és cserépipar művelői közül. Ilyen változás fejlettebb országok gazdaságát is megrendíti, Erdély ipara pedig, miként azt már Bethlen Gábor felismerte, hathatós támogatásra, szakképzettebb nyugati iparosok betelepítésére szorult.

Az erdélyi ipar struktúrájában már korábban is jelentős helyet foglalt el a természeti kincsekhez kapcsolódó nemesfém- és vasipar és a Morvaországból 1621 után Erdélybe is betelepülő anabaptista közösségek ipara. Vaseszközök, fűrészelt fa, ón-, réz-, cserépedények és üvegholmik iránt bent az országban és a szomszédos területeken egyaránt növekedett az igény. A rombolások után mindenütt megindult az építkezés. Nem lebecsülendő, hogy a levantei kereskedelem közvetítői, főleg a szebeni, brassói, görög (macedo-román) kereskedők kezén meglehetős pénz gyűlt össze. Végül a viszonylagos belső fejlődés törvényszerű okait kutatva számolni kell a fejedelem iparpártoló politikájával is. Noha Apafi ismerte a korszerű kormányzás elméletét, s közvetlen környezetében nemcsak vállalkozó szellemű főurak, hanem jó gazdasági érzékkel rendelkező, az alsóbb társadalmi rétegekből feltört személyiségek is tevékenykedtek, az iparpártolás nem elvi meggondolásból, hanem szükség parancsolta kényszerből fakadt.

Az ország egyik legfőbb értékét adó, két évtized alatt megháromszorozódó jövedelemmel szolgáló sóaknák 1664—1665-ben kiadott művelési utasításai szemléletesen bizonyítják, hogy a sóbányászat hányféle iparost foglalkoztatott. A háborúk alatt összerontott bányaépületeket meg kell javítani, és a sókockák tárolására alkalmas sópajtákat kell emelni. Nemcsak a vízzel küzdő széki sóaknák, hanem a többi bánya inspektorának is kötelessége, hogy új aknákat nyisson. Ez szerszámokat, lajtorjákat, fakorlátokat, támasztékokat, vaseszközöket, kötéskötelet, bőrt igényelt. A bányászat, a faggyú, a gyertya, a bőr, a fa és a vaseszközök folyamatos pótlását követelte. A bőrzsákokban ló vontatta „gépelyekkel", „gerbelyekkel" felszínre szállított sót talicskások, szekeresek, tutajosok juttatták el a raktárakhoz, onnan pedig már többnyire bérfuvarral szállították a „portusokra", vagyis a folyami sóeladó helyekre. Innen tutajokon vitték tovább az Alföldre, török területre.

Miként Magyarországon, Erdélyben is egybeszerveződtek a vasbányászat és vasfeldolgozás üzemegységei. A „havas torkában" épült csíkmadarasi vashámor sokféle létesítmény — fa-, faszén- és vaskőtartó csűr, ércpörkölő, olvasztók, istálló és fűrészmalom — együtteséből alakult ki, s a madarasi és a hámorhoz tartozó más községek határában lévő vasbányákból kapott nyersanyagot. A falvakon kívül a fuvaroslovak takarmányozására szolgáló kaszáló rét tartozott a hámorhoz. A kis officína hidrotechnikai berendezése jó karban volt. Vízzel hajtott kerekek működtették a „vaskő rostálló" pörölyeit, a „vaspörkölő", a két „vasfuttató kemence" vagy „vaskohó" és a kovácsolóműhelyek tüzét hevítő fújtatókat. Vízi energia hajtotta a „vasverő ház" 85 kilós „vasverőjét", a vaskalapácsot mozgató kereket is. Termelése azonban meglehetősen szerény a nagyobb teljesítményű Hunyad megyei „német kohó"-val és „oláh kohó"-val ellátott vashámorokhoz képest. A termelékenységet részben a zord időjárás korlátozta: a hámor működési ideje évente 25 hét, bár amint beállnak a vizek, az inspektor kötelessége, hogy fát és vaskövet hordasson, szerszámokat javíttasson. Még inkább megszabták a folyamatos termelés gátjait a munkaerőviszonyok.

A hámorok munkáját nagyrészt a bányauradalmak falvainak jobbágysága látta el. A csíkmadarasi vashámor kilenc falvának jobbágysága ahogy tudott, menekült a hámormunkától. Részben még robotkötelességben dolgoztak. De a 17. század második felének urbáriumai szerint bizonyos szakismereteket kívánó munkáért már bért kapnak, többnyire pénzre átszámított vasat.

Csíkmadarason a vasrostáló, vasfuttató, vasverő mellett dolgozó jobbágyokat fizették így, a „vaskeresők" és „kővágók" teljesítménybért kaptak.

A Hunyad megyei öt bánya hámorai nyár közepén is leállnak, mert a bányákat művelő falvak magyar és nagyrészt román jobbágyai aratnak.

Ezek a vasbányák részben a fiskus, részben magánföldesurak kezében voltak. A csíkmadarasi vasbánya fele részét a kincstár 1662-ben Daczó János csíkszéki főkapitánynak adta bérbe évi ezer tallér fejében. 1680—1681-ben pedig Páter János kereskedő, a Görög Kompánia feje vette bérbe az egész vasművet; 500 forint, 180 q vas és 200 fűrészelt deszka az esztendei bérleti díj. A vasat részben rúdvas, sínvas és vastábla formájában szállították el, részben ágyúgolyókat készítettek belőle. Patkó, patkószeg, szeg ezerszám került ki innen. A termékek ellátták a fejedelemség várait, jutott azonban belőlük a hazai és a moldvai, havasalföldi piacokra is.

Velük szemben a „torockai vas" keresettsége és híre tartotta ugyan magát, de a torockói vasbányászat és vaskohászat éppen társadalmi szervezettségének eltérő volta miatt már súlyos nehézségekkel küzdött. A Torockó községtől északnyugatra fekvő, vastag vasérctelérben gazdag terület közösségi tulajdonban volt. A torockói jobbágy „polgár" szabadságához tartozott, hogy szabadon „kezdhetett", „hajthatott" bányát. A vasolvasztás és -kovácsolás bizonyos közösségi rendtartásban a munkamegosztás változatos formáiban, de magánvállalkozásként történt. A nagyszámú hámor technikai színvonalára jellemző a vízi erővel hajtott fújtató és kapaverő. Nem is a technikai színvonal miatt érezhetőek már a válság előjelei: a közösség elvesztette a takarmányozás, a faszéntermelés olcsó lehetőségeit. A környező területek földesúri földek és erdők voltak, és az örökös jobbágyság viszonyai között a város privilégiumait megtámadták.

A korszakunkban működő városi papírmalmok közül Brassó, Szeben, Kolozsvár magánpapírmalmait még az előző évszázadban alapították. I. Rákóczi György „a gyulafehérvári collégium académicum és udvari nyomda céljaira" 1638-ban létesített papírmalmot a fejedelmi székváros közelében lévő „Lámkerék község határában a Marosba ömlő Sebes folyócska vizére építtette fel".[52] A malom 1658 előtt megsemmisült. A II. Rákóczi György görgényszentimrei kincstári birtokán létesített és feltehetően 1655—56-ban súlyosan megrongálódott papírmalmot háborús pusztítások után Apafi Mihály fejedelem már 1662 nyarán javíttatni kezdte. Közli Besztercével: „Görgényi papyros malmunkat akarván elkészíttetni s meg indíttatni, a Papyros csinalo ahoz szükséges eszközök szerzésében munkálodik."[53] Később a fejedelemasszony, Bornemissza Anna vette kezébe a papírmalom ügyét. 1663-ban indult meg a termelés a zúzómű, tüzelőház, merítőműhely és a két-

---

[52] Jakó Zs., Papírmalmok. 73.

[53] Uo. 74.

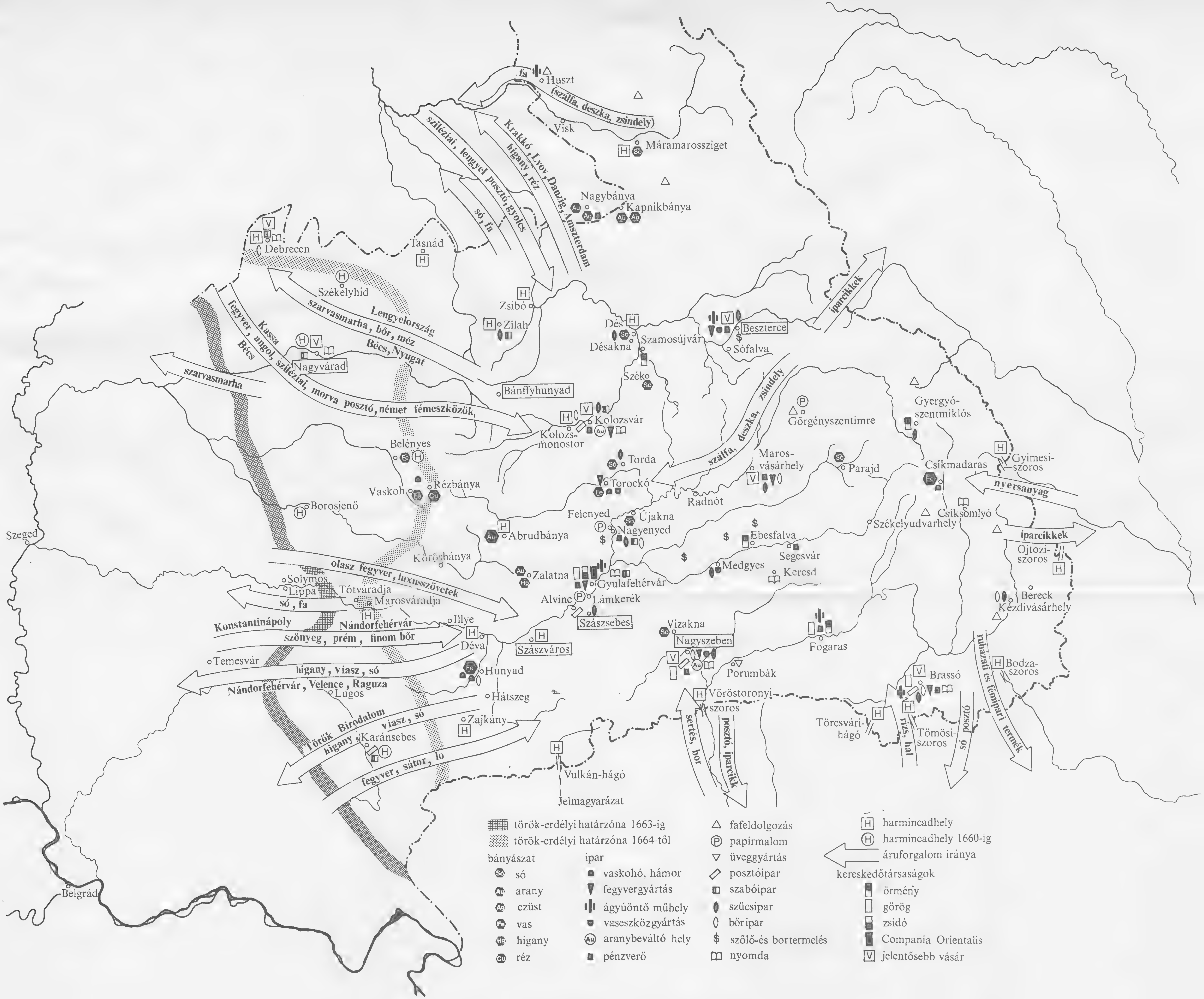
fa
Huszt
(szálfa, deszka, zsindely)
Visk
Máramarossziget
sziléziai, lengyel posztó, gyolcs
Krakkó, Lvov, Danzig, Amszterdam
higany, réz
só, fa
Nagybánya
Kapnikbánya
Debrecen
Tasnád
Székelyhíd
Lengyelország
szarvasmarha, bőr, méz
Bécs, Nyugat
Kassa
Bécs
fegyver, angol, sziléziai, morva posztó, német fémeszközök
szarvasmarha
Nagyvárad
Zsibó
Zilah
Dés
Désakna
Szamosújvár
Beszterce
Sófalva
iparcikkek
Bánffyhunyad
Szék
szálfa, deszka, zsindely
Görgényszentimre
Gyergyó-szentmiklós
Kolozsvár
Kolozs-monostor
Belényes
Torda
Maros-vásárhely
Parajd
Gyimesi-szoros
Csíkmadaras
nyersanyag
Vaskoh
Rézbánya
Torockó
Radnót
Borosjenő
Felenyed
Újakna
Nagyenyed
Csíksomlyó
Székelyudvarhely
Abrudbánya
Ebesfalva
Segesvár
iparcikkek
Ojtozi-szoros
Szeged
Körösbánya
olasz fegyver, luxusszövetek
Zalatna
Gyulafehérvár
Medgyes
Keresd
Solymos
Lippa
Tótváradja
Marosváradja
só, fa
Alvinc
Lámkerék
Bereck
Kézdivásárhely
Konstantinápoly
Nándorfehérvár
Illye
Szászsebes
Vizakna
szőnyeg, prém, finom bőr
Déva
Szászváros
Nagyszeben
Fogaras
Temesvár
higany, viasz, só
Hunyad
Porumbák
ruházati és fémipari termék
Bodza-szoros
Nándorfehérvár, Velence, Raguza
Lugos
Brassó
Hátszeg
Vöröstoronyi-szoros
Török Birodalom
viasz, só
higany
Zajkány
Karánsebes
Törcsvári-hágó
rizs, hal
Tömösi-szoros
só
posztó
fegyver, sátor, ló
sertés, bor
posztó, iparcikk
Vulkán-hágó
Belgrád
Jelmagyarázat
török-erdélyi határzóna 1663-ig
török-erdélyi határzóna 1664-től
bányászat
Só só
Au arany
Ag ezüst
Fe vas
Hg higany
Cu réz
ipar
vaskohó, hámor
fegyvergyártás
ágyúöntő műhely
vaseszközgyártás
Au aranybeváltó hely
pénzverő
fafeldolgozás
P papírmalom
üveggyártás
posztóipar
szabóipar
szűcsipar
bőripar
$ szőlő-és bortermelés
nyomda
H harmincadhely
H harmincadhely 1660-ig
áruforgalom iránya
kereskedőtársaságok
örmény
görög
zsidó
Compania Orientalis
V jelentősebb vásár

43. térkép. Erdély gazdasága a 17. század második felében

szintes szárítóhelyiség együtteséből álló, három vízikerékkel és húsz kalapáccsal működő görgényszentimrei papírüzemben. A Sáfár Miklós bérlő vezetésével működő papírmalom a gyulafehérvári papírmalommal együtt a fejedelmi kormányzat szükségletén kívül az erdélyi nyomdákat, iskolákat látta el. Durva minőségű papírt készített. Finomabb íróanyagot oklevelekhez és nyomtatáshoz a fejedelmi udvar igyekezett külföldről beszerezni; 1687-ben Lengyelországból hoznak be jelentősebb mennyiségű papirost.

Amikor Bethlen Miklós 1664 őszén Velencében járt, már szinte természetes könnyedséggel nevezte a nagy hírű muranói üvegofficínát „üvegcsűr"-nek. Kis üveghuták a 16. században már működtek Erdélyben. „Üvegofficína" — minden bizonnyal az erdélyi magyarság alkotta „üvegcsűr" szóval — a 17. század első felében tűnik fel, és a század második felében terjed el, s több üzemegység együttesét jelenti.

Erdély legnevezetesebb üveghutája, a porumbáki korszakunkban változatos termékekkel látja el a fejedelmi udvart és az országot. A régi helyett 1637-ben épített új „üvegcsűr"-ből van év, hogy 14 660 darab üvegtányér került ki. A zsindelyezett, fenyőfadeszkákból rótt új ház három táblaüveg ablakával a központi épület volt. Az ugyancsak zsindelyezett „csűrház" a „fa-aszaló", „olvasztó", „üvegszárasztó kemencéket" foglalta magában. Az officína vitraria tartozéka volt a kvarcőrlő malom, lúgkőfőző ház és a raktár.

Az üvegofficína raktárában 1649-ben 4780 vásári üveget, 2980 „átallátó" üveget és 7900 „üvegtányért", vagyis ablaküveg-karikát jegyeztek fel. Feltehetőleg innen kerültek ki az erdélyi épületeket ékesítő ablakok tányér és tábla ablaküvegei, „orvosságos", „liktáriumnak való", „pincetokba való", „rózsavíznek való" üvegek sokasága. A porumbáki üveghuta munkaviszonyait még kevéssé ismerjük, de bizonyos, hogy a szállítást, tüzelést, favágást az uradalom jobbágyai látták el robotban. A jobbágyok között számon tartottak üveges, üvegvonó, üvegcsináló személyeket is, akik adómentesek. Vannak „német" és „olah üvegesek". A huta jövedelme 1667-től folyamatosan kimutatható. Az officína felszerelései között különböző üvegformák, szerszámok, „üvegh mivelő ollo", „eovegh cifrazo raspoly", „rez üvegh forma" találhatók.

Az ilyen kezdetleges ipari létesítmények másutt a később kifejlődő manufaktúraipar bázisául szolgálnak. Erdélyben, miként Magyarországon és más szomszédos országban is, ezek az üzemek a feudális birtokviszonyokra épülnek, nagyrészt jobbágyi robotmunkával termelnek. Figyelemre méltó, hogy nagy részüket a fiskus tartja kezében, és bérleti rendszerben működteti.

A fejedelmi hatalom támogatását korábban is élvező, ún. újkeresztény habán iparosközösségeket 1661-ben a tatárok betörése szinte megtizedelte, műhelyeik romba dőltek, csoportjaik a széthullás szélére jutottak. Apafi védelmével és segítségével élve azonban különböző termelőközösségeik nemcsak talpra álltak, hanem némely ágazatban szép virágzásnak indultak.

Minőségi változásra mutató halvány jelek a posztókészítésben tapinthatók ki. 1667-ben a vinci — vagyis alvinci — posztócsináló a fejedelmi hatalomtól posztófelvásárlási kiváltságot kért, további támogatásként pedig a szállításhoz az államhatalom postaszekereit kívánta igénybe venni. Ellenszolgáltatásként felajánlotta, hogy a termelt posztó egy részét árkedvezménnyel adja át a kincstárnak. A Verlag-szisztéma elemeire jellemzőek Bornemissza Anna kísérletei. Az első manufaktúrakísérleten kívül jelentősebb megállapodást a vinci posztócsinálóval kötött, aki a havasalföldi és erdélyi — ez utóbbinál részben majorsági — gyapjúból egyszer és kétszer ványolt posztót készített. A fejedelmi udvar nem nagy mennyiségeket vett át, 1686-ban összesen 21 véget, de már igényeinek megfelelő festett posztót, s az udvari katonaság ruházatára használta fel. Nincs tudomásunk róla, hogy az újkeresztény posztóműves akár a városi céhekkel, vagy a sokféle finom angol szövetet és olcsó abát behozó görög kereskedőkkel, vagy a nagyon durva parasztposztót és főleg pokrócot készítő parasztiparral bármiféle konkurenciaharcba keveredett volna. Valószínűleg a szükségletek kielégítetlensége miatt, hiszen a brassói posztó változatlanul keresett cikk. Erre vall, hogy a fejedelem a saru és a csizma kivitelén kívül az erdélyi posztóval való külországi kereskedést is tilalmazza.

A posztókészítő csoportok jól megértették egymást. Annál inkább fellángolt a konkurenciaharc a szász fazekasok és a habánok között. Az 1670-es évekre az újkeresztény fazekasműhelyek termelése megnőtt, és kiváló minőségű, esztétikus és olcsó termékeikkel szinte elárasztották az országot. A rangosabb fehér és az egyszerűbb kék mázas edények, kancsók, tányérok, bokályok jellegzetes darabjai az erdélyi háztartásnak. Kék és zöld mázas kemencék, „bokályoskályhák" sokasága a préseléses eljárással nagy tömegben gyártó csempeipar életképességét tanúsítja. A korabeli inventáriumokban gyakori „bokályos ház", azaz csempékkel borított falú, „bokályos szoba" ugyancsak a habán fazekasok munkáját dicséri. A termékeiket fejedelmi privilégiummal szabadon árusító habánok a helyi fazekasiparosokkal harcolva alakították ki az ugyancsak jó minőségű „kék árut". Mindemellett a kalotaszegi népi fazekasság jellegzetes kályhacsempéinek emlékei a sebesvári vár leltárában és a zentelki Bánffy-urbáriumban egyaránt megtalálhatóak, és Hunyadra is eljutottak (1689). A csíki fazekasság formagazdagságát és „kitűnő jóságát" bizonyítja a csíkszenttamási templom 65 centiméter magas barokkos toronygombja. A habán fazekasipar szétsugárzó hatása a szász és a különböző parasztkerámia-iparban egyaránt érvényesült. A szakipar és parasztipar egybeszerveződésére jellemző, hogy a fejedelmi birtokok jobbágymunkából származó vásznait finomításra, fehérítésre a gazdag hagyományokkal rendelkező és jó munkájukról híres brassói vásznasokhoz viszik.

A céhes iparon belül a fémművességben figyelhetők meg bizonyos változások. A híres erdélyi ötvösművesség tartotta korábbi színvonalát: a moldvai fejedelem Brassóban készítteti ezüstedényeit, Teleki Mihály Fehérvárott aranyozott szélű ezüsttálait, Bornemissza Anna fejedelemasszony Kolozsvárott ékszereit és edényeit. Sok megrendelést kaptak az erdélyi ötvösök az egyházak révén; kegyurak, végrendelkezők a vallási szertartásokhoz szükséges tárgyak sokaságát készíttetik velük. Gyergyai Mihály ötvöskönyveinek metszetgyűjteményei tanúsítják, hogy a kolozsvári ötvösök állandó és kölesönös összeköttetésben éltek a magyarországi központokkal. Feltartóztathatatlanul teret hódít azonban a cserép- és üvegholmik mellett az ón- és rézedény, az ónmívesség és rézmívesség előretörését készítvén elő.

Az 1660—1670-es évek építkezései a faművesség fellendülését tanúsítják, ácsok, asztalosok képességeit dicsérik; legnemesebb emlékük a Zrínyi Miklós neveltje és tanítványa, Kornis Gáspár marosszéki főkapitány szentbenedeki kastélyának 1673. évszámot viselő, tölgyfából faragott hímes oszlopokkal ékes belső lépcsőháza. A kőművesipar viszont nagyobb szabású feladatokra kevéssé alkalmas. Jellemző, amit Bethlen Miklós a szentmiklósi kastély építkezéséről ír: apja 180 ezer dupla téglát csináltatott, de az égetésből néhány száz maradt meg épen, s az is szétmállott.

Három évtized sokkal rövidebb idő, mintsem hogy akár kedvezőbb körülmények között lévő országban is lényeges fejlődésbeli változások egyáltalán végbemehetnének. A vas- és üvegofficínák, papírmalmok, fűrészmalmok azonban feudális viszonyok között a kincstári és főúri birtokon épülnek ki, s főleg jobbágyrobottal dolgoznak.

Éppen ezért érdekes, hogy a 17. század második felében, a földesurak kielégíthetetlen robotigényének kíméletlen korában, amikor garmadával hozhatunk fel példát arra, hogy a földesurak erőhatalommal kötik örökösen magukhoz jobbágyaikat, Apafi meghagyja udvarbírájának: az ügyesebb, tehetségesebb jobbágyfiúkat taníttassa ipari munkára.

KERESKEDELEM

Bethlen Miklós többször hangsúlyozza, hogy kereskedelemmel vetette meg gazdasága alapjait. Vállalkozó szellemére jellemző, hogy önálló életének kezdetén szegény lányt vévén feleségül, mostohája pedig visszatartotta örökségét, nem volt több, mint huszonöt forintja, de a nászajándékba kapott aranyos kupákat eladta „hatszáz vagy hétszáz forinton és mind korcsomára való bort vevék véle; ezt az Isten megáldotta... ez volt az én aranybányám nagyrészént. Második a búza, melyet is, mikor olcsó volt, száz, sőt néha ezer köblönként pénzzel is megszaporítottam... szépen nyertem rajta."[54]

A korszak valamennyi főura kereskedett. Bethlen János kancellár az állatokat „marhaszedő szolgáival" összevásároltatta, és Bécsbe hajtatta. Teleki Mihály sóval, majorságából, dézsmából származó és kényszeráron összevásárolt borral kereskedett, lovakat is adott el rendszeresen. Apor István az összevásárolt ökröket Bécsben, a bort pedig Havasalföldön árultatta. Nyereségre kereskedett a szőlőit, halastavait, méheseit jó gazdaként gondozó Czegei Wass György is. Béldi Pál 1675-ben megtiltotta, hogy Kézdivásárhely és Bereck gabonafuvarozásból élő mezővárosai bárkinek búzáját kivigyék, mielőtt az ő ezer köböl gabonáját nem szállítják ingyen Moldvába.

---

[54] Bethlen önéletírása I. 235—236.

A mohó és a vetélytársakat minden eszközzel maga alá gyűrni kész könyörtelen főúri kereskedelem két nagy erővel találta magát szemben. Az egyik a kincstár, a másik a polgárság, főleg pedig a különböző nemzetiségű, részben magyar és szász kereskedőket is magába foglaló, úgynevezett görög kereskedőtársaságok, a szebeni és a brassói Compania Graeca. Majd az örmény kereskedők és a Compania Orientalis.

Államhatalom és földesúri kereskedelem érdekellentétei korántsem egyszerűen alakultak. A fejedelemség válságát leküzdő nehéz években, a megsemmisülés, a kardra hányattatás veszélyhelyzetében a földesúri, főúri és államhatalmi érdekek olyannyira nyilvánvalóan egybeestek, hogy a közhatalom kereskedelmi monopóliumai nemhogy ellenzésre, de megértésre, sőt támogatásra találtak. 1662 nyarán a kolozsvári tábori országgyűlés elrendeli, hogy a török adó fedezetére szolgáló kincstári sót a földesurak ingyen szállíttassák le a portusokra saját jobbágyaikkal vagy a maguk zsebére felfogadott szekeresekkel, 200 forint büntetés terhe alatt. A közhatalom továbbra is a fiskus kizárólagos jogának tartotta fenn a só, a kéneső, a réz, méz, viasz, bőr és bor kivitelét, elővásárlási jogokkal élt a finomposztó és abaposztó vásárlásban, rajta tartotta kezét a Havasalföldre és Moldvába szolgáló kivitelen. A központi hatalom kereskedelempolitikája azonban kevéssé volt merev, számos, a belkereskedelmi forgalmat segítő intézkedést hozott, és bőven adott kölcsönök vagy érdemek fejében részleges kereskedelmi kiváltságokat. Késleltette az államhatalom, a polgári és földesúri kereskedelem ellentéteinek kirobbanását az a körülmény is, hogy a háborús évek hosszú bénultsága után meginduló külső és belső kereskedelem sok indulatot lecsapolt. Ezekben az években benépesültek az országutak, tutajok és bárkák lepték el az ország legfőbb kereskedelmi ütőereinek számító folyókat, felelevenedtek a régi híres vásárok. Igaz, hogy nem a régi formában. Az ország ugyanis elvesztette egyik legfontosabb vásárközpontját, Váradot, s a kolozsvári vásárok régi elevenségét sem lehetett a város végvárrá való átszervezése miatt megőrizni. Annál inkább megnövekedett a brassói és a marosvásárhelyi sokadalmak jelentősége; messze tájakról vonzották ide az eladókat és a vásárlókat: székelyeket, szászokat, románokat, örményeket. A fejedelemség sókereskedelemből származó jövedelme: 1664-ben 40 ezer forint, 1680-ban pedig 120 ezer forint. Harmincadjövedelmei ugyancsak emelkedést mutatnak. A törcsvári harmincadjövedelem: 1664-ben 4 ezer forint, 1668-ban 6 ezer forint (lekerekítve), 1680-ban pedig 20 ezer forint. Az élénkülő kereskedelmi forgalom következtében növekszik a fuvarból élő réteg. A sovány talajú tájakon, az ipari vidékeken leginkább a városok hóstátjaiban — külvárosaiban — a szekerezés, tutajozás egyre több embernek adott kenyeret.

Ahogy azonban növekedett a kereskedelmi forgalom, úgy éleződött ki a kereskedelemben érdekeltek ellentéte. Míg korábban a Görög Kompánia ellentéteit az örmény és a fehérvári zsidó kereskedőkkel az államhatalom elsimította, most maga is részes az érdekharcokban. Az államhatalom és az áruforgalomból a maguk részét minél nagyobbat markolva kivenni igyekvő földesurak — főurak és nemesek — ellentétét a „görög kompániák" katalizálták. A tehetős vállalkozókat tömörítő szebeni és brassói görög kompánia az angol Levante Társaság közvetítőjeként — de számos balkáni kereskedelmi érdekeltséggel összeköttetésben is — nagy forgalmat bonyolított le, és tőkeerős vállalkozásnak számított. Sokban hozzájárultak kölcsöneikkel és pénzváltásaikkal, hogy a fejedelemség kilábalhatott 1657—1660 súlyos válságából. Kölcsönökkel és tranzakciókkal később is segítették az államhatalmat. Természetes, hogy Apafi nemcsak védte, hanem kedvezményekkel is támogatta őket. A görög kompániák erejét jellemzi, hogy 1672-ben megőrzik privilégiumaikat a Compania Orientalisszal szemben. Apafi csak a görögökénél magasabb adó fejében engedélyezte, hogy a Compania Orientalis lengyel, német, bécsi, velencei és török árukkal fehérvári lerakataikra korlátozva kereskedjen. A belső gazdasági helyzet viszonylagos megszilárdulása azonban együtt járt azzal, hogy felborult a kereskedelemben érdekelt rétegek között — a polgárság e tehetős csoportja és a vállalkozó földesurak között — a kényszer szülte megegyezés. A brassói társaság elnöke, Páter János nemcsak a csíki vashámort árendálja, hanem 1674-ben a sókereskedelem egy részének forgalmazására is kiváltságot nyer.

„A görögöknek nagy elhatalmasodását a hazában, akinek esze és igaz lelke volt, látta és fájlalta"[55] — írta Bethlen Miklós az ellentétek kibontakozását taglaló bevezetésében. „A haza fiaiból való kereskedő rend", a vármegyék, a székely székek és általában a státusok többször tiltakoztak a görögök kereskedelmi kiváltságai ellen, vagy korlátozó intézkedéseket követeltek. A közhatalom válasza látszólag ugyanaz, ami sok, fejlettebb kereskedelemmel rendelkező, egészséges versenyszellemben élő országban is sűrűn elhangzott a kereskedelmi háborúk e korszakában: „adják olcsóbban ők a görögöknél, s tőlük vásárlunk". Az erdélyi kereskedelem valósága azonban nem ilyen egyszerű és könnyen áttekinthető. Az idő múltával ugyanis a görög kereskedelmi társaságokban valamilyen formában már az államhatalom vezető főurai is biztosítottak maguknak helyet. Teleki legfőbb pártfogójuk volt a tanácsban, Bethlen János kancellár második felesége a harmincadot árendáló „görög" Horvát Andrással bonyolít le üzleteket. Páter János sóárendája mögött olyan nevezetes személyiségek állnak, mint Bánffy Dénes, Székely László és Teleki Mihály. Mindez azonban nem akadályozta meg például Telekit — ha hihetünk Bethlennek —, hogy a rendeket és polgárokat ne tüzelje a görögök ellen. Olyan jelenség ez, amely mindenütt megfigyelhető, ahol a központi kormányzás körül az udvari arisztokrácia kialakul.

---

[55] Uo. 265—66.

Az 1670-es évek végén, az 1680-as évek elején már nyilvánvaló, hogy a kereskedelmi haszonból egyre inkább a főurak veszik ki a részüket. Az enyedi „pénzverő societas" tagjai még vegyes társadalmi képletet mutatnak: polgár, vállalkozó, államhivatalnok és főúr állt össze: Bethlen János, Kornis Gáspár, Páter János és Jó János ötvös. A havasalföldi és a magyarországi marhakereskedelem kisajátítására 1680-ban 8700 forintos részvételi tőkével szerveződő társaságban tudomásunk szerint már csak arisztokraták foglalnak helyet. Ugyancsak főurak — közöttük Apor István és Bethlen Miklós — a tagjai az erdélyi juh- és mézkereskedelmi társaságnak, 500-500 forintos forgótőkével és állami támogatással tervezik megcsapolni e két fontos cikk hasznát.

Erdély gazdasága egy meglehetősen szűk réteg körében látszik összpontosulni.

AZ ÁLLAMGAZDASÁG EGYENSÚLYÁÉRT

1660 után Erdély évente 40 ezer arany adót fizetett a Portának, négyszer annyit, mint amennyit Bethlen Gábor nagy kiterjedésű, gazdag országa adott. Emellett 300 ezer tallér hadisarctartozást kellett törleszteni, ajándékokat küldeni. Időnként, így a lengyelországi török hadjárat idején 1672—1674-ben, rendkívüli adóként több száz szekér élelmet volt kénytelen szállítani. 1683-ban 27 ezer oroszlános tallért fizetett Erdély élelemváltság címén a nagyvezírnek. Mindent egybevéve 1664—1686 között Erdélyből évente mintegy 190-200 ezer forint érték folyt a konstantinápolyi kincstárba. A török adó helyébe 1687-ben a német katonatartás költsége lépett. Ennek összegét 1687—1688 telére a balázsfalvi szerződés 1 951 355 forintban szabja meg, amelyhez még deperdita és discretio járult. Később Rabutin például évi 42 ezer forint discretiót követelt.

A fejedelemség belső önfenntartásának költségei ugyancsak tetemes összegre rúgnak a külső kötelezettségek mellett. Ebben az időben az államháztartás kiadásai Európa-szerte ugrásszerűen megnövekednek, de mivel a központi pénzgazdálkodás kialakulása mindenütt, még a fejlődésben előbbre tartó országokban is hosszú, keserves folyamat, pontos összegek helyett hozzávetőleges becslésekre vagyunk utalva.

Az udvartartáson belül azelőtt is külön kezelték az államhatalmi központ költségeit és a fejedelmi család kiadásait. Az első 7—8 ezer forint, a második 4—5 ezer forint között mozgott, összesen évi átlagban 12—14 ezer forintot tett ki. Ehhez járultak az államigazgatás költségei, tanácsok, főtisztségviselők, hivatalnokok javadalmazásai.

Erdély hadseregének állandó magját az udvari katonaság és a várőrségek alkották. A Fogaras várában állomásozó gyalogság évi 672 forint zsoldot húzott. A huszti vár kapitánya 400 forint, vicekapitánya 300 forint fizetést kapott évenként, és tetemes természetbeni javadalmakkal élhetett. Számolva a felszerelés, ruházat, ellátás, kiszolgálás költségeivel is, ha a hadfenntartás összegét pontosan nem is sikerült megállapítani, bizonyos, hogy ez a belső költségek legsúlyosabb tétele. Nyílt háborút a kis fejedelemség e negyedszázadban nem viselt. Mégsem mentesült a korabeli államok legsúlyosabb terhe, a hadviselés költségei alól. Új végvárrendszert kell kiépítenie. 1670-től folyamatosan határvédelmi készültségeket kell tartania, támogatja a bujdosókat, 1672 után pedig félig nyílt, félig titkos segélyt nyújt a felkelőknek. Belső hatalmi harcok, állandó készülődés egy magyarországi hadjáratra mintegy a küszöbönálló háború állapotát állandósította. A Porta parancsolta 1683-as kényszerű hadjárat idején az erdélyi hadsereg zsoldja és élelmezési költsége 16 228 forint 85 dénárt tett ki.

A diplomácia költségeit — a hivatalos követségek kiadásain kívül — a korábban is nélkülözhetetlen megvesztegetésekre, ajándékokra, titkos megbízottakra költött összegek emelték. Boér Zsigmondnak, a fejedelemség portai kapitihájának (követének) 1671. évi elszámolásában ilyen tételek olvashatók: „Fővezérnek másfél száz tízes arany ... A cancelláriusnak ötszáz aranyat. Más, egy titokban levő embernek kétszáz aranyat ... A vezérrel, hogy szemben lehettem, adattam az kapun tall[ért]: 2."[56]

Végül sokat fordított az erdélyi állam iskolákra, egyházakra, nyomdákra, könyvekre, mindarra, ami a korabeli értelemben vett művelődéspolitika címén foglalható össze.

Utolsó negyedszázadában a fejedelemség kiadásai aránylagosan nagyobbak, mint korábban bármikor.

Milyen bevételek álltak az ország rendelkezésére, és hogyan oszlottak meg a terhek a társadalom különböző osztályai és rétegei között?

A kincstári gazdálkodás gonddal vezetett számadáskönyvei, az I. Rákóczi György megszervezte prefektúrák munkája a más országokban is mindenütt megfigyelhető szakosodó államirányítás kezdeteinek előjele. A fejlettebb országokban és birodalmakban az újkori „pénzügyminisztériumok" csíráit felnevelő „udvari kamarák" nyilvántartásainak megfelelő gazdasági naplók 1667—1690-es éveket felölelő kötetei a fejedelemség gazdasági irataival együtt már a központilag kézben tartott, fegyelmezett irányítás igényeit tükrözik. Mégsem könnyű még csak hozzávetőlegesen is reális áttekintést kapni a fejedelemség jövedelmeiről és kiadásairól. Miként még más országok, például a Habsburg-birodalom államgazdálkodási rendszerében is, Erdélyben ugyancsak a különböző közvetlen átutalások gyakorlata is uralkodik. Így például a sójövedelemből meghatározott összeg volt lekötve különböző iskolákra és alapítványokra. 1670-ben az udvarhelyi kollégium építésére és fenntartására a sófalvi sóbánya jövedelmét rendeli a fejedelem. A vashámorok, sóbányák, kénesőbányák bérmunkásait és „pénzes szekereseit", vagyis a szállítást sok esetben természetbeni juttatással fizette a kincstár. Az államgazdasági metódus még szükségszerűen magán viseli a középkor számos kötelékét, konzervatív megoldások sokasága terheli, de már tele van a feudális viszonyok keretei közül kikívánkozó elemekkel. Bevételt és kiadást fillérre igyekeznek számon tartani. Kikötik a várható jövedelmeket. Kínos takarékosság uralkodik. Abban a korban, amikor a közjövedelmek kezelésében a hivatali tisztesség még jobbára ismeretlen fogalom, és még csak kezdeti szakaszát éli a hatékony ellenőrzési rendszer, Apafi államgazdaságában igyekeznek azt következetesen és igényesen alkalmazni. Szigorú elszámoltatást követelnek, pedig sokak érzékenységét sértik ezzel.

---

[56] OL, Agy, 2. doboz.

A törcsvári harmincad 1669. május 1. és 1670. április 30. közötti forgalmát elszámoló jelentést felülvizsgáló revizor az összesen 15 780 forint 94 pénz kiadásából 973 forint 16 pénznyi összeget nem talált rendben. Megállapítja: három moldvai paripáért 1000 forintot számolt a harmincados, holott ez csak 600 forintba került, és nincs nyugta a tömösi harmincadház építésére elszámolt 60 forintról. Nyilvánvaló, hogy a megnehezedett viszonyok, a lét vagy nemlét határaira jutott erdélyi állam megmentésének ügye szorította a racionális gazdálkodás irányába a fejedelmi udvart. Viszont arra is van bizonyíték, hogy nem kellett töretlen úton indulniok. Apafi és kormányzatának némely tagja a nagy elődök példáján kívül ismerte a nyugati országok korszerű gazdálkodási elveit, és igyekezett abból minél többet Erdélyben megvalósítani.

1660—1687 között a fiskális bevételek emelkednek. A só-, arany-, ezüstbányák, a vashámorok, a kéneső, a harmincadok és a kincstári uradalmak összhozadéka 1670-ig évi 250 ezer forintra, 1678—1680 között évi 300 ezer forintra becsülhető.

A beszedett készpénzadó összege az 1660-as és 1670-es évi átlagban 150 ezer forint. Ez 1684 után 300 ezer fölé ugrik, hogy néhány év múltán az 1 és 2 milliót is meghaladja. Az adóegységre, a portára kivetett adóösszeg ugyan már 1664—1670 között is mutat némi emelkedést: 1664: 10, 1665: 15, 1669: 16, 1670-től: 18 forint. 1686 után 20, 30, 50, sőt előfordul, hogy 200 forint. Reális értékváltozást azonban nehéz megállapítani, mivel a „kapu" fogalma alá változó számú személy vagy telek tartozott, a különböző mentességek és átszámolás miatt a kapuszám fogyott. Az adószisztéma korszerűsítésére kényszerű körülmények szorították a fejedelmi udvart. Az újítás tendenciája kétirányú. Egyrészt eddig adómentes gazdasági területeket igyekeznek megcsapolni, másrészt adóra fognak addig mentességet élvező rétegeket. 1663-

ban rendkívül kemény kereskedelmi adót vezetnek be, „akármi rendbéli ember", ha valamit elad, minden forint után öt pénzt adjon a kincstárba. 20 forint érték alatt az áru adómentes, tehát a tehetősebbeket terheli. „Nem magunktól, hanem más keresztény országoktól vévén példát"[57] — indokolja meg Apafi a kereskedelmi adó bevezetését. Ezt az adót ugyan később megszüntették, mégis figyelemre méltó, mert a modern adórendszer irányába mutat. A görög és az orientális kompániák és más kereskedőcsoportok egy összegben rótták le adókötelezettségüket.

A „közönséges" terhek új elosztását célzó erőfeszítések már az 1660-as évek elején feltűnnek, esetenként, különleges veszedelemben, fejük fölött érezvén a török szablyát, a földesurak és a főrendek is fizettek adót. Rendszeres adófizetésre fogni azonban csak a kisnemességet s az addig mentességet élvező középrétegeket lehetett. Hivatalnokok, katonák, kézművesek, kisnemesek, udvarbírák, számtartók különböző kulcs szerint kellett hogy adózzanak. A székely székekre és a városokra egy összegben vetették ki az adót. Fejenként 1-1 tallért kellett fizetni a nemesi földön gazdálkodó, addig mentességet élvező parasztembereknek (1674), 1-1 tallért fizetnek az egyházi nemesek és azok, akiknek nincsen „rótt hely után adózó jobbágya". A sokat szenvedett területek, leromlott falvak gyakran kapnak engedményeket. Így Brassót 1671-ben 200 tallérral mentesítik. Medgyes és Beszterce székek 1672-ben 900-900, 1673—1674-ben 1000-1000 tallér engedményt kapnak azzal a feltétellel, hogy az elengedett összeget „nem magok privátumokra, hanem a szegénység terhének könnyebbítésére fordítsák". Még inkább kitetszik a fejedelmi adópolitika szociális szempontokra figyelő tendenciája az 1671-i adórendeletből. A súlyos helyzet miatt rendkívüli adót vetnek ki, de úgy, hogy „ezen adóval az vármegyéken lévő szegénység semmiben se aggraváltassék, hanem egészen a dominus terrestrisek deponálják".[58] Mivel pedig az adó beszedése hosszadalmas, a pénzre pedig azonnal szükség van, azt összeadják. Bánffy Dénes, Bethlen János, Béldi Pál 500-500, Alvinczi István 300, Teleki Mihály 150 imperiális tallért fizetett a 25 önként kölcsönző között. 3300 imperiális tallért pedig kötelezően adott össze 23 személy, közöttük például Bánffy Zsigmond 500, Páter János 300 tallért jegyzett. Jellemző az adott viszonyokhoz alkalmazkodó adópolitikára a dohányárusítással kapcsolatos intézkedés. 1670-ben a közhatalom szigorúan tiltotta a dohánybehozatalt, -termesztést, -árusítást és a dohányzást. Látván azonban, hogy a tilalmak mit sem érnek, kemény adót vetett ki. A dohányzás élvezetének áldozó főtiszt 200, regalista 50, jobbágyas nemes 30, egyházi nemes 12, paraszt és katona 6 forintot fizet. A dohányadó gyarapítja az államjövedelmet, és a különböző társadalmi rétegeket különböző mértékben terheli. Mindazonáltal az erdélyi állam az adórendszer átalakítására csak tétova lépéseket tehetett. A nemesség körömszakadtáig ragaszkodott ősi kiváltságához. Az adó beszedése, mint mindenütt, Erdélyben is hatalmas nehézségekbe ütközött, számolni kellett az évről évre növekvő hátralékokkal, a súlyos visszaélésekkel. 1672-ben törvényt hoznak az ország adójának „jó rendben való" állítására. Miként más országokban is, a közterhek dandárját a szegény rétegek viselték.

---

[57] EOE 13. 257.

[58] EOE 15. 189, 190—191, 319, 472; 20. 164—165.

A fejedelemség utolsó negyedszázadában az államgazdaságot a szűk lehetőségek között viszonylagos egyensúly jellemezte. Jövedelmét nem a mezőgazdaság és a jobbágyság rovására növelte, hanem megcsapolta a legdinamikusabb gazdasági területet, a kereskedelmet, és fizetésre fogta a társadalom tehetősebb rétegeit is. Nincs számottevő külső adósság, az állam hitelezői főleg országlakosok, városok, főurak, görög vállalkozók. Bebizonyosodott, hogy az önálló Erdély szűkebb határok közé szorítottan, nagyobb külső terheket viselve is működőképes. A súlyos külső nehézségekkel küzdve azonban tűrőképességének határára jutott, tartalékai elfogytak, 1687 után a rázúduló terhek alatt egy-két év alatt a végletekig kimerül.

A KÖZÉPREND: KATONÁK, SZOLGÁLÓ NEMESEK, POLGÁROK, ÉRTELMISÉGIEK

Az Erdély társadalmi szerkezetére jellemző zárt, autonóm közösségek felbomlása már jóval korábban megindult. Ez a feltartóztathatatlan folyamat a székelyek és a szászok körében a maguk sajátos belső gazdasági-társadalmi viszonyaiknak megfelelően, eltérő módon és eltérő ütemben zajlott, de tendenciája közös: a különböző rétegek a szegények és gazdagok, a kiváltságosak és kiszolgáltatottak országos keretei között tagolódnak a feudális rendbe. Korszakunkban azonban az erdélyi társadalmi viszonyokon belül egy más jellegű átrétegződés halvány kezdetei is megfigyelhetőek. Lényegét ennek az átrétegződésnek talán Bethlen Miklós fogalmazta meg legtömörebben, amikor a sokféle foglalkozású, státusú, változatos és — mi több — máról holnapra is változó anyagi viszonyok között élők sokaságát így kategorizálta: alsó rend, középrend, felső rend. Ezek azonban korántsem kijegecesedett kategóriák. A társadalomra alapvetően a feudális viszonyok szabta hagyományos rendi megoszlás a jellemző, de a jobbágy, polgár, nemes fogalma éppen korszakunkban kezdi elveszteni régebbi, egységes társadalmi képződményt kifejező tartalmát. E fogalmak mögött az életformájuk, helyzetük, műveltségük, lehetőségeik tekintetében egymástól nagyon eltérő csoportok sokasága növekszik. Egyaránt a nemesi rend tagja a sok száz jobbággyal rendelkező földesúr és a nemrég címeres levelet váltott paraszt, aki korábban maga is jobbágyként szolgált. De a kortársak is nagyon jól tudták, hogy egész világok választják el őket egymástól nemesi mivoltuk tekintetében. Valóságos jogaik és politikai mozgásterük merőben más. A hagyományos társadalmi kategóriák bomlása természetesen nem kezdi ki közvetlenül a feudalizmus alapvető társadalmi rendjét, csak bizonyos belső átrendeződést, átrétegződést teremthet. Erősek a belső átrétegződést fékező, a konzervatív társadalmi szerkezet megmerevedését szolgáló tendenciák, és az általános közeg inkább ezeknek kedvez. Mégis, ha nem látjuk, hogy ez a két tendencia — a társadalmi mobilitás és a társadalmi megmerevedés tendenciája — heves harcban áll egymással, akkor nem értjük az Erdélyi Fejedelemség e negyedszázadában zajló társadalmi mozgalmak sajátosságait, és fedve maradnak előttünk a következő korszak társadalmi mozgalmainak és harcainak mélyen fekvő indítékai.

Az átrétegződés uralkodó tendenciáját az Erdély katonai és gazdasági viszonyaiban beállott változás szabta meg, de sajátos hagyományok is táplálták. Elsősorban az, hogy a fejedelemségben korábban sem alakult ki a köznemességnek olyan széles és mélységben is differenciált rétege, mint a Magyar Királyság területein.

A fejedelemség hadereje korábban is kettős jellegű volt. Az állandó hadsereg magvát alkotó várőrségek és a belső karhatalmi feladatokra is szolgáló udvari ezredek mellett a határvédelmet a különböző szabadsággal élő csoportok látták el, székelyek és hajdúk adták háborúk esetén a hadsereg tömegerejét is. 1657—1664-ben a fejedelemség haderejét éppen ezen a ponton érte a legsúlyosabb veszteség. Elvesztette a bihari hajdúvárosokat, a székely fegyverviselő réteget pedig a lengyelországi hadjárat és a tatár büntető expedíciók megtizedelték, sőt csaknem megsemmisítették.

A vasvári békével beköszöntő kétes nyugalom évei viszont naponta bizonyították: Erdélynek, ha élni akar, gyorsan mozgósítható hadseregre van szüksége. Amióta Váradra bevonultak a janicsárok és Székelyhidat le kellett rombolni, nyugatról már nemcsak a császári őrségek fenyegették betöréseikkel, hanem a török is. A váradi pasának az egyik legfontosabb sólelőhely elfoglalását célzó akcióit csak a fegyver ereje állíthatta meg. Apafi és környezete előtt pedig nem volt titok, hogy előbb-utóbb Erdély is háborúba sodródik. Érthető tehát, hogy az 1660-as évek közepétől kezdve a fejedelem következetesen igyekszik megteremteni földesuraktól, rendi erőktől független, gyorsan mozgósítható haderejét.

A fiskális birtokokon, a várak körül eddig is éltek szabadok, akik csak katonai szolgálattal tartoztak. Számukat a fejedelem tudatosan szaporítja, és igyekszik intézményesen rendezni státusukat. Az 1660—1680-as évek között magyar és román jobbágyok tömegesen kapnak katonai szolgálat fejében szabadságot. Sokaknak, nemegyszer egész falvaknak nemességet adományoz a fejedelem, régi hagyomány szerint úgy, hogy megélhetésüket a mindennemű úrbéri szolgálat alól mentes föld biztosítja. Fegyvert, lovat, felszerelést maguknak kell előteremteniök. Ez a szabad paraszti katonai státus bizonyos anyagi feltételekhez, vagyoni cenzusokhoz kötött. Földjüket szabadon használhatják, fiaik örökölhetik, de el nem idegeníthetik, mert a fiskus tulajdona. Míg a század első felében az ilyen szabadosok főleg várszolgálatot láttak el, és mentességük ideiglenes jellegű volt, Apafi korában kezd kijegecesedni intézményesített keretük. A fegyverrel szolgáló szabadok nagy csoportján belül a helyi adottságok szerint alakulnak ki jellegzetes csoportjaik: a Kővár vidéki armások, a fiskális birtokokon mindenütt feltűnő puskások, darabontok, a Hunyad és Fogaras vidéki boérok. Státusuk, anyagi helyzetük nagyon különböző. Egyaránt vannak közöttük szabadok és magukat nemesnek mondók, de valójában vagy parasztok, vagy „félnemesek". Jellemző, hogy Apafi fejedelem meghagyja balázsfalvi udvarbírójának: darabontokat „ne a jobbágyoknak a gazdagjából, s az igen szegényből, hanem a középrendűből, kiváltképpen ökretleneket tegyen".[59] Növekvő tendenciát mutat a fejedelem nemeslevelével rendelkezők száma. Apafi nemcsak régi katonai érdemeket jutalmaz nemesítéssel, mint Katona Szász István désfalvi jobbágy esetében (1675), hanem ezúton kedvet akar csinálni, megfelelő társadalmi tekintélyt teremteni a katonáskodásra. A fegyverrel szolgálók anyagi viszonyai nagyon különbözőek. E dinamikus társadalmi képződmény tagjai sokfelől sereglő, változatos körülmények között élő csoportot alkotnak. 1669-ben a puskások regestrumában nem egy név mellé odajegyezték, hogy „szegény", még a katonai szolgálat ellátásához megkövetelt minimummal sem rendelkezik. A réteg egyik legrégibb tradíciójú csoportjában, a boérok között sok a jobbágyos, tehetős katona. A változások tendenciáját vizsgálva az egységes réteg kialakulására mutató erővonalak egyik pólusa a Székelyföld. Mindaz, ami itt Apafi fejedelemségének negyedszázadában lejátszódik, már a központi hatalomtól függő katonaréteg kialakulásának országos áramlatával fonódik össze.

Apafi kormánya kezdettől fogva ugyanúgy tiltotta, mint annak idején Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, hogy szabad, fegyverviselésre kötelezett székely, lófő vagy darabont jobbágyságra álljon. Elődei felismerését azonban Apafinak gyökeresen más körülmények között kellett megvalósítania. Bethlen ugyan megállította a tömeges eljobbágyosodást, de eredményeit 1657—1660 megpróbáltatásai szinte elsöpörték. Kényszerből, a váltságdíjra felvett kölcsön fejében sokan kötötték le magukat örökös jobbágynak, még többen a veszteségekből levont józan számvetés után, hogy a vészes-terhes hadiszolgálattól szabaduljanak. Van úgy, hogy a szolgaságot vállaló maga fizet urának, csak hogy földesúri védelmét elnyerje. Az államiságot átmentő és restauráló tendenciák viszont ellenirányú folyamatokat táplálnak. Fejedelmi rendelet sorozatosan emel ki jobbágyságból szabad székelyeket fegyverviselésre. Lófők és darabontok pedig katonai kötelezettségük jobb ellátása érdekében nemeslevelet kapnak. Érdemes lesz katonai szolgálatot vállalni azért is, mert a jobbágyra mérhetetlen terhek zúdulnak, a mindennemű kötelezettség alól mentes „szabad", „kóborló" életre az 1680-as évek végéig egyre kevesebb a lehetőség.

---

[59] Erdélyi fejedelmi utasítás a balázsfalvi udvarbíró részére 1670-ből (MGSz 1899. 262).

A külső tendenciák eredőjét az évszázad folyamán a székelyek belső rétegződésében lejátszódó változások végeredménye mutatja. Összevetve az 1614. évi Bethlen-féle és az 1720. évi udvarhelyszéki összeírások adatait, megállapítható, hogy az egyes rétegek számaránya egy évszázad leforgása alatt a következőképpen változott. A nemesek száma nyolcszorosára nőtt (1—8%), a lófőké két és félszeres lett (16—41%), a darabontoké a felére csökkent (13—7%), a jobbágyok száma esett (30—23%), a zselléreké stagnált (7—6%), a szabad székelyek rendje elenyészett. Az 1703. évi, csak részleteiben ismert összeírás szerint is a katonarétegek száma emelkedett az 1614. évi viszonyokhoz képest. Ezek a számítások természetesen csak nagyon durván tükrözik a lényeget, azt, hogy a székelység egyre kevésbé volt egységes, zárt társadalmi képződmény. A fegyverviselők közül többen az udvari csapatokba kerültek, vagy várszolgálatra rendelték őket, zsoldot, ellátmányt kaptak, és beletagolódtak az állandó fejedelmi hadseregbe. Mások viszont vármegyékbeli, várak körül mint puskások, armások telepedtek le. A többség ugyan eredeti lakóhelyén maradt, de mint katona egyre inkább az államhatalom közvetlen irányítása alá került. Bármennyire sérelmezik, a központi hatalom külső főkapitányokat nevez ki a székely székek élére.

A székelység katonai szolgálatból kimaradt rétegei kötelesek fizetni az állami adót. Igaz, hogy az államhatalom egy összegben veti ki a Székelyföldre az adót, és ez — általában 5 ezer forint — 1665—1685 között lényegében nem változik, de a székely városok adóterheit már külön-külön határozza meg a fejedelem. Emellett rendeletek sokasága csonkítja nemességük kiváltságait. A fejedelem pártolja az Udvarhelyszékre betelepedő idegeneket, védi a városi iparosokat, és nem engedi, hogy a „nemesek jószágaikban" kontár fazekasokat tartsanak. A közszékelyek között különböző rétegek — sóvágók, hámorosok, „pénzes szekeresek" —, vagyis foglalkozásilag szerveződő csoportok — miként már korábban — tovább tagolják a társadalmat.

Az államérdek tehát egyfelől vonzó lehetőségeket kínál a fegyveres szolgálatot vállaló székelyeknek — nemesi cím, kiváltságolt státus, fejedelmi védelem, részleges tehermentesség —, másfelől igyekszik felszámolni az ősi székely szabadság utolsó maradékait is. Ily módon szaporodik a székelység fegyverviselő rétege, ezt a réteget már egyre szorosabb szálak fűzik az államhatalomhoz, és beletagolódik a fegyveres szolgálat fejében különböző szabadságot élvező, Erdély-szerte sokasodó katonarendbe.

A fegyverviselő szabad réteg gyarapítása ellen a földesúri érdekeket védők, a vármegyék és a rendek mindvégig hevesen tiltakoznak. A katonanemeseket a nemesi kommunitás nem ismeri el egyenjogú tagjának, s a régi értelemben vett székely szabadság ürügyén, a magánérdek védelmében megkísérlik a központi hatalom ellen fordítani a székek fegyvereseit. A kísérlet kudarca a változás tendenciájának erejét bizonyítja. A folyamat végérvényesen csak 1711 után akad meg vagy torzul el. A társadalmi mobilitás legfőbb jellemzője másutt is a középrétegek sokasodása.

A jobbágyok és a földesurak között elhelyezkedő katonaparasztok mellett feltűnnek más, hasonló jogállású csoportok. Apafi tömeges nemesítéseinek java részével hivatali, értelmiségi szolgálat érdemeit ismeri el. Így iktatja például a fejedelmi kancellárián szolgáló brassói Greisingh Istvánt Erdély nemeseinek sorába. Lelkészek és tanárok ugyancsak nagy számban kapnak nemességet. Csupán kiragadott példa, hogy Kovács Jánost, Béldi Pál jobbágyát azért emeli nemességre Apafi, mert „tudományával a népnek sok hasznot tett". A nemeslevél tekintélyt hivatott adni az államhatalom érdekeit szolgáló prédikátornak, hiszen Apafi a maga fizette papot nem becsülő marosvásárhelyieket kénytelen meginteni: „sóaknákba hányatjuk" az egyenetlenkedőket.

Általános jelenség, mint I. Rákóczi György idejében, hogy uradalmak telepítői, irányítói ugyancsak nemesítés útján emelkednek ki a jobbágyi státusból. A fiskális uradalmak, bányák, birtokok adminisztrátorai, deákjai állnak legközelebb az udvarhoz. A magánföldesúri kezdeményezést érdekesen tanúsítja Petki János utasítása jobbágy provizorának: a majorkodó földesúrnak is nagy a szüksége írástudó, tekintélyes és felelős irányító személyzetre. Tetemesre növekszik ezekben az évtizedekben a beházasodás útján, nemesi földet megszállva vagy a népmozgalom adta helyváltoztatással járó lehetőséget kihasználva a „bemondásra" nemessé lettek száma.

A vasvári békét követő negyedszázad legszembetűnőbb társadalmi változásaként olyannyira megsokasodik a nemesek száma, hogy némely forrás a lakosság felét nemesnek mondja. Ez az új nemesi réteg főleg a hivatalt vállaló, szolgálatból élő nemesek számát gyarapítja. A parasztság és a földbirtokos nemesség között helyezkedik el, jogi, anyagi helyzet tekintetében közelebb áll a néphez, mint az úri rendhez. Nyelv, vallás, szokás, műveltség és társadalmi csoportérdek szempontjából nagyon megoszlott ez a most alakuló réteg. Hiába élhet már egyéni boldogulását tekintve a hivatal, a szakértelem, a toll, a fegyver nyújtotta lehetőségekkel, még messze áll attól, hogy önálló politikai súlya legyen. Már több, mint a régi értelemben vett familiáris nemesség. Kiváltsága nem személyi, nemcsak a szolgálat idejére szóló kötöttségű, hanem örökös. Mégsem egyenjogú tagja a kiváltságosak osztályának. Enyeden például elkülönülve élnek a „régi nemesek" és az „új nemesek". Már nem a nagyúr hagyományos értelemben vett familiárisa, bár helyzetében még sok vonás őrzi a régi tradicionális köteléket, de írásbeli megállapodás rögzíti kötelességeit és jogait, fizetést kap, nemegyszer súlyos anyagi felelősséget kell vállalnia, viszonyát urával szerződés rögzíti. A nemeslevél megkülönbözteti a paraszttól, de nem mentesíti az állami adófizetés alól. Foglalkozása esetenként fórumot teremt, hogy bírálja urait. E réteg némely csoportja önálló politikai véleményt is képes képviselni, de csak lassan lesz módja, hogy országos szinten szóljon bele a politikába. Számukra még nagyon keskeny ösvény vezet az államvezetés felsőbb tisztségeihez, bár van rá példa, hogy jobbágy- vagy tiszttartóivadék Apafi tanácsosa lesz. Viszont a tehetős köznemesség hiánya miatt meglevő társadalmi vákuumban már széles lehetőségek nyílnak előtte. Gazdálkodó csoportjukat tömören jellemzi az 1703-i adóügyi utasítás: „nemesek, nemesi levéllel ellátottak, félnemesek, mint Németországban, különösen Sziléziában a szabad gazdák, akik senkinek sem alattvalói, de nekik rendszerint egy vagy néhány jobbágyuk van; adójukat megfizetik".[60] Nem zárt réteg, folyamatosan töltődik fel a nép alsó tömegeiből, ugyanakkor sarkában is érzi azokat, akik felett így vagy úgy hatalma van. Legfőbb gyengesége mégis abban áll, hogy utánpótlást és támaszt a polgárságtól alig kaphat.

A városiasodásban előbbre tartó országok klasszikus középrétegét, a polgárságot Erdélyben Várad vesztével kétszeresen súlyos megrázkódtatás érte. A Várad végvári feladatkörét átvevő Kolozsvár elvesztette polgári státusát, és katonai helyőrség lett, nemesített lakosokkal. Torda és Dés ugyancsak nemesített város lett. Nagybánya és Felsőbánya a szepesi kamara hatásköre alá került. Debrecen, bár szilárdan tartotta kapcsolatait Erdéllyel, marginális helyzete miatt nem lehetett komoly tényező az ország belső politikai-társadalmi életében.

Gyulafehérvár újjáépítését ugyan azonnal megkezdi a fejedelem, de többé nem sikerült elérni, hogy mint az ország fővárosa régi erejét és fényét visszanyerje. A fejedelmi udvar székhelye általában Ebesfalva vagy Fogaras. A székely városok, különösen Marosvásárhely és Csíkszereda, fejlődésnek lendülnek, de az erős szász városok konkurenciája nagy, a gazdasági élet kulcspozíciói pedig a fiskus, a főurak és egyes tehetős polgárok és vállalkozó csoportok kezébe kerülnek. A középkori értelemben vett zárt városgazdaság, mint mindenütt másutt, Erdély szász városaiban is bomlóban van. Ez a folyamat másutt is együtt járt azzal, hogy a vagyon és tekintély egy vékony réteg kezébe összpontosul, és megnövekszik a szegények és kis kézművesek száma, viszont a polgárság derékhadát alkotó középrétegek megfogynak, sőt elenyésznek. A polgárjoggal rendelkezők kiváltságait és biztonságát védő városi kommunitás pozícióveszteségét éppen ez a réteg sínyli meg legjobban. A számban és tehetősségben korábban sem jelentéktelen polgárság belső gyengesége nem újkeletű. Erdély városait nyelvi, etnikai, vallási különbségek osztották meg, a szászok privilégiuma a polgárságon belül is a rendi elkülönülés bástyájának bizonyult. A vagyon és a városi vezetés a kereskedő polgárság kezében összpontosult, a szerényebb kézművesrétegek kevéssé kaptak helyet a magisztrátusban, országgyűlésekre sem közülük jutottak el. A városfalak közé behatoló nemesek, a különböző etnikumú kereskedők és a Szászföldre betelepülő nem szász népi elemek, főleg román pásztorok és jobbágyok tovább bontották a szász polgárság már korábban meglazult zárt egységét, de ugyanakkor seregnyi új vonással alakították tovább a városi lakosság előbb meglehetősen homogén jellegét. Ez a változás Erdély gazdasági viszonyaival kölcsönhatásban játszódik le, és bizonyos átrétegződés tendenciáinak előjeleivel szolgál.

---

[60] Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban. Közl. DOMOKOS PÁL P. (Történeti Statisztikai Közlemények 1959. 184.)

Az ötvösök látszólag szívósan tartják még régi pozíciójukat. Brassóban még 1691-ben is 36 mester és 14 legény dolgozott. A polgárság legműveltebb rétegét alkotják. Nemcsak a trébelőkalapácsot és a verőt forgatták, hanem megjárták a külső országokat, s olvasott, művelt tollforgató emberek kerültek ki közülük. Ők azok, akik kölcsönöznek az államhatalomnak, pénzverési kiváltságot nyernek, és társak lesznek a kezdeti főúri vállalkozásokban. A céhkönyvek bejegyzései azonban e nagy múltú réteg feltartóztathatatlan bomlásának előjeleit őrzik: a gyakori csalások, a tekintélyes, feddhetetlen atyák fiai kezén szaporodó kontármunkák, elvándorlások, vagy az, hogy 1690 után egyre gyakrabban cserélik fel a mesterségek mesterségét más foglalkozásra, írnoki, felügyelői hivatalra, kötélverő munkára, már tömeges bizonyíték rá, hogy ez a régi polgárcsoport széthullóban van. Igaz, hogy a polgárság középrétegéből történelmi szerepre jutott személyiségek legnagyobb számban még innen kerülnek ki, de már homlokegyenest eltérő frontokon küzdenek. Szász ötvöscsalád sarja a legelőkelőbb brassói városbíró, Simon Drauth, 1670-ben kap Apafitól nemeslevelet. Ötvös vezeti 1688-ban a városi elöljáróság és a császári katonaság elleni brassói felkelést, a tekintélyt már korábban sem tisztelő, bátor, igazságkereséséről nevezetes Caspar Kreutz vakmerőségéért fejével fizet. „Az oláh ecclesia pecsétit" elkészítő Komáromi István gyulafehérvári nemesember — ötvös — tömlöcbe kerül, mert szembe mer szállni Bethlen Miklóssal. Jó János tordai ötvös viszont főurak társa lesz. Pénzhamisítás, zsarnokoskodás, elbujdosás, botrányos élet, öngyilkosság és más, tragikus fordulatokban gazdag ötvöspolgár-életrajzok egybevágóan bizonyítják, hogy a városi kommunitás, a céh, a hajdan erős legényszervezetek, a „Bruderschaft"-ok kezdik elveszteni régi, személyiséget őrző, közösséget összetartó erejüket. Sokan keresnek menedéket a csendes, visszahúzódó, munkás életben, és krónikákat írogatva próbálják meglelni a változások okát. Vagyonukat pedig egyházi alapítványokban vélik átmenthetőnek egy nagyobb közösség számára.

A polgárság középrétegét alkotó más csoportok viszont még nagyon messze állnak attól, hogy országos értelemben vett súllyal társadalmi tényezővé váljanak. A gazdag kereskedőcsoportok vállalkozói vagy elhullanak a kockázatok mezején, vagy felszívják őket a hatalmasok csoportharcai, miként

Miles Mátyás nagyszebeni tanácsost, Páter Jánost, a kor legsikeresebb vállalkozóját, vagy a Béldivel vállalt szövetségben elvérző Gotzmeister Kalmár Kristófot. Az új kézművesréteget nagyon különböző foglalkozásúak alkotják, ónművesek, malmosok, rézművesek, asztalosok, órásmesterek, a közlekedéssel, a ruházati és az élelmezési iparral kapcsolatos iparágak űzői. Ebből a habánok zárt közösségével és a parasztiparral állandó harcban álló rétegből, amelyet még a változatos foglalkozások sora is megosztott, a század végére már kirajzolódtak határozottabb egyéni karakterek. A századforduló harcaiban pedig már e réteg tagjai a leghangosabbak és a leginkább tevékenyek. A Bécsből Pétervárra tartó dán követ méltó szállást talált a kolozsvári ácsmester, Szakál Ferenc rangos otthonában, és a különböző városi és egyházi tisztségeket viselő kézműves naplójának tanúsága szerint remek megfigyelő, nemcsak jó tollú, hanem társadalmi érzékenységű feljegyzője kora és osztálya viszontagságainak.

Az Apafi-korszak legmarkánsabb rétege, az értelmiség, életkereteit, anyagi helyzetét tekintve ugyancsak a „középrend"-nek nevezett, sokféle csoportból alakuló társadalmi képződménybe illeszkedik. Papok, tanárok, orvosok, ügyvédek, provizorok a feudalizmus viszonyainak megfelelően szolgálják a különböző társadalmi osztályok és egyházak érdekeit, és közülük kerülnek ki azok, akik európai műveltségük, szakképzettségük révén egyetemes ismereteiket és az országos érdeket egybekapcsolva tudatosan lépnek fel. A jobbágyivadék Apáczai Csere család két fia közül a kisebbik a középrétegek társadalmi ranglétráját járja végig, Hunyad vármegyei tisztviselő, majd portai ügyvivő (orator) lesz, János, a gyulafehérvári, majd kolozsvári professzor viszont a korszerű tudományosság úttörője. Nyomdokait a kor művelődési életének olyan nagyságai követik, mint Enyedi Sámuel, Csernátoni Pál, Dézsi Márton, a fizikusnak, orvosnak egyaránt kiváló Pápai Páriz Ferenc, az első modern nyomdászmester, a tudós Misztótfalusi Kis Miklós, a szebeni orvos Köleséri Sámuel, a karánsebesi román Mihail Halici és az Erdély helyzetét már az ország határain túl tekintve mérlegelő szász Johann Troester vagy Laurentius Toppeltinus. Egyéni életútjaik nagyon különbözőek és sajátos feszültségekkel terheltek a kor súlyos viszonyai és a feudális hierarchiát féltve őrző kiváltságos csoportok miatt, főleg pedig azért, mert igényeik messze meghaladták a szűkebb pátriájukban számukra megnyíló lehetőségeket.

AZ ALSÓ REND: JOBBÁGYOK, SZABADOK, BÁNYÁSZOK, „MŰVES EMBEREK", FALUKÖZÖSSÉGEK

Örökös jobbágyságra Csíkszék egyes lakói rabváltságdíjuk fejében kötötték le magukat Apor Istvánnak. Példájuk csak egy a számtalan eset közül. Tízezer főnyi hadsereg esett fogságba, és három büntetőhadjárat hajtott ki rabláncon békés lakosokat az országból. Szegények és közemberek a hadisarcukat kifizetőnek nem is köthettek le mást ellenszolgáltatásként, mint munkaerejüket, harmad-, negyedíziglen. A jobbágyság helyzetét mindenekelőtt az határozza meg, hogy Erdély-szerte kevés a munkás kéz, s a majort építő földesurak igényei kielégíthetetlenek. Mindenki, aki kiváltsággal nem rendelkezett és sorsán fordítani akart, élhetett az örökös lekötöttség e kétes lehetőségével. Terméketlen vidék, terhes szolgálat, földesúri önkény, goromba ispán mindmegannyi ok, hogy felkerekedve új urat keressenek, elkötelezettséget vállaljanak nála örökös jobbágyságra. Az egész korszakra a nagyarányú vándorlás jellemző. A kiszolgáltatottság hosszú távú esélyeit aligha latolgathatják ott, ahol a rossz termés, az elhúzódó tél, a járvány, a hadjárás átvészelése és a másnapi megélhetés szabja meg a perspektívákat. Kiszolgáltatottságból pedig csak újabb, terhesebb kiszolgáltatottságba nyíltak széles utak. Egy Alexa nevű román jobbágy azért kötötte le magát „örökösen, minden gyermekeivel együtt" Geréb Jánosnak, hogy előző földesurától szabaduljon. A moldvai és a havasalföldi kemény viszonyokból menekülő román jobbágyok, csak hogy vissza ne kényszerítsék őket, könnyen elkötelezik utódaikkal együtt magukat örökösen a majort építő földesuraknak. A jobbágy nagy értékére jellemző, hogy amikor Cserei János fogarasi házát 200 forintra értékelte a fiskus, Ágostonfalván lévő összesen két jobbágyát „böcsüllötték kétszáztíz forintra". A munkaerőben megszorult földesúr pénzt sem sajnál jobbágyra. Gyakori eset lesz, ami Csíkszentmihályon történt 1662-ben: Csicsói Gedő István egy jobbágyát örökösen eladta Szentsimoni Endes Miklósnak. Adósságot, szolgálatot nemcsak ékszerrel, hanem jobbággyal is lehet fizetni. Olyannyira, hogy 1673-ban országgyűlési törvény tiltja azt a rengeteg visszaélést szülő eluralkodott szokást, hogy prókátori munkát jószággal és jobbággyal fizessenek, csak annyit enged meg, „ha ki penig pénzzel vagy egyéb fizetéssel nem contentálhatja a prókátorokat, egy-egy jobbágyot örökségestől 40 forintba conferálhat".[61]

A jobbágyviszonyokban új fejlemény, hogy az új lakossággal meghonosodott az „átköltöztetés" szokása. A jobbágy nemcsak a földhöz, hanem a személyhez is kötött. Földesurak, mindenekelőtt a nagybirtokosok érdeke, hogy az ország különböző vidékein épülő majorjaik igényeik szerint csoportosíthassák jobbágyaikat. Szokás lesz, hogy a földesurak, ahogyan a szükség kívánja, úgy költöztetik egyik birtoktestükről a másikra örökös jobbágyaikat. Sőt gyakori, hogy zálogba adott vagy vett birtokról telepítgetnek át örökös jószágukra jobbágycsoportokat. A személyhez kötöttség lényeges új sajátosság. Ez a gyakorlat ugyan lazít a földhöz kötöttségen, és rengeteg módot ad arra is, hogy földesúr és jobbágy ki tudja játszani az államhatalom adóigényeit, de szinte végletes személyi kiszolgáltatottságba veti a jobbágyot. Erős faluközösségekben élő parasztok és az államhatalom egyaránt harcolnak ellene.

---

[61] EOE 15.

A lakosság többségét kitevő parasztság korántsem egységes. Népes szabad parasztság él főleg a várak régióiban. Nemcsak a tehetős szász parasztok, a havasi legelőket járó román pásztorok és a folyóvölgyekben élő magyar és román jobbágyok helyzete különböző, hanem az etnikai, népi csoportokon belül is nagy eltérések vannak. A zsellérség tehetős. Székelyföldön az ún. „ősjobbágyok" és a földesurak birtokain lazább függésben szolgálók helyzete merőben eltérő. Szőlőtermő vidékeken, kereskedelmi utak mellett élőknek több a lehetőségük bérmunkára. A városi, főúri és a fiskális birtokok majorságai közelében lakókra hárult a legtöbb robot. A jobbágy tehetősségét az határozta meg, hogy mennyi igásállattal, mekkora telekkel rendelkezett, és ezenkívül a táji adottságoknak megfelelően az irtások, állatok, kertek, szőlők, erdőrészek milyen mennyisége van birtokában. Nyárád völgyében virágzó gyümölcstermelő falvakat említenek a források. Hírt adnak bortermelő pénzes zsellérekről és jól jövedelmező malmot bérlő parasztokról. A rónaszéki uradalom (Máramaros vm.) 1673. évi urbáriuma általánosságban is jellemző viszonyokat rögzített. Eszerint a tizenhat helységében élő 504 jobbágyháztartáshoz összesen 271 ló, 769 ökör, vagyis összesen 1040 igásállat tartozott, s valamivel több mint 8 ezer juhot és kecskét, 894 tehenet, 622 disznót jegyeztek fel a jobbágyok kezén lévő állatállomány rovatába. Csakhogy az összes igásállat majdnem 10%-a a háztartások 2%-át kitevő családok kezén van, miközben az 504 családból 169 egyáltalán nem rendelkezik igásállattal. A juhállomány csaknem egynegyede ugyancsak az uradalom jobbágyságának igen vékony rétegét alkotó legtehetősebb családok tulajdonában van.

A gazdag parasztság vékony rétegét szívós, vállalkozó szellemű csoportok alkotják, akik nemegyszer kegyetlen kihasználói a szegényeknek. A jobbágyok többsége a források egybehangzó tájékoztatása szerint leromlott és szegény. Főleg az 1660-as évtized elején nagy az ínség.

Ebben a fél évszázadban a majorságok körül mindenütt növekszik a robotkötelezettség. A nagyteremi jószágban Szélkút, Megykerék és több más helység lakói kaszálás, aratás idején szükség szerint dolgoznak, különben minden második héten szolgálnak az uraságnak. A hatvanas évek elejétől szinte általánossá vált a meghatározatlan, a szükség szerinti szolgálat. Vannak azonban uradalmak, ahol a falu aratás és kaszálás idején tartozik 2—6 heti szolgálattal, különben pénzzel vagy terménnyel váltja meg munkáját. Jellemző Somkút-Pataka kötelezettsége. Az 1670. évi urbáriumuk szerint „Szolgálatjok rendi eképpen vagyon: 3 hetet kaszáláson, aratáson is 3-at, az mi az 6 hétből elmarad, szőlőmívelésre fordítják. Marhájokkal nem szolgálnak, hanem esztendőnként 400 Ft-t adnak..."[62] Helyenként általános jelenség a szolgálat természetbeni megváltása. Nem egyedülálló Martontelke példája, ahol a jobbágyok robotkötelezettségüket borral váltják meg. A még dézsmamentességgel élő állattartó jobbágycsoportok kiváltsága már korábban, 1653-ban megszűnt, de előfordul, mint például a kalotaszegiek esetében, hogy a dézsmát pénzen váltják meg. A censust ősi szokás szerint nyilas-földek vagy a telek után fizették, a 17. század második felében azonban már általános, hogy az igásállat számát is figyelembe veszik a census megállapításakor. Erdélyben még inkább jellemző, mint a királyi Magyarországon, hogy egyazon uradalmon belül sincs egység a jobbágyok helyzetét, kötelezettségét tekintve. A fogarasi uradalomban a jobbágyok káposztapénzt, bárányadót, szárazkocsmapénzt fizetnek és robotolnak. Hét falu viszont taxát fizet, egységesen összesen 1380 forintot. A fiskális birtokokon korábban viszonylag kedvezőbb viszonyok között éltek, mint a földesúri birtokokon, a század második felében azonban itt is egyre többféle szolgálatot kellett minden jobbágynak ellátnia.

---

[62] Szentgyörgyi M., Jobbágyterhek. 30. (OL, UetC 45/54.)

Mezőgazdasági munkán kívül a növekvő fuvarkötelezettség és ipari segédmunka falvak sokaságát terhelte. A Hunyad vármegyei vasbányákhoz az 1681—1682. évi urbárium szerint 23 falu magyar és román jobbágysága szolgált. Csíkmadarashoz 11 falu. A hámorok körül szolgáló falvak lakóinak személyi kötöttsége lazább, kedvezménye több, lehetőségei jobbak, mint az uradalombeli jobbágyokéi. Viszont a szolgálat terhesebb, kiszolgáltatottságuk nyomasztóbb, kockázatuk nagyobb. Csíkmadarason béres szolgák, szeres bányászok, vaskőhordók, szekeresek már bizonyos fizetést is kapnak. Az erdőháti jobbágyok a hunyadi vashámorok körül sokféle munkát láttak el, fát vágtak, szenet égettek, az építkezéseknél dolgoztak, vasércet rakodtak, szállítottak, és ők dolgoztak a kohók körül. Általában a fuvar a legterhesebb szolgálat: az erdőhátiak hetente tíz négyökrös szekeret kötelesek adni a kész vas elszállítására. Emellett „az vaskő és szénhordó lovakra egész erdőháti jobbágyság szokott szénát csinálni. ...Az bányák aratáskor megszoktak állani, azon bányákhoz szolgáló jobbágy tartozik a majorságh búzáth aratni, s be is hordani, úgy kaszálni is. Az vasat is az hámorukrul azon jószág tartozik hetenként a számtartó kezéhez hordani és adminisztrálni."[63] A csíkmadarasiak Szeredáig kötelesek elszállítani a vasat, hogy onnan sóval szekerezzenek vissza. A hámor körül változatos munkákban tevékenykedő csíki jobbágyok száma meghaladja a száz főt (1673: 138, 1677: 116, 1681: 124). Hadmentességet élveznek és kedvezményt az állami adófizetésben. Az erdőhátiak fél tizedmentességgel élhetnek. Esetenként, bizonyos munkáért valamennyi bért is kapnak részben készpénzt, részben és többnyire vasat vagy sót. Ezt, ha szerencséjük van, jó nyereséggel adhatják tovább. Tehetségesebb, ügyesebb hámoros jobbágyból lehet rendszeres bérért dolgozó szakmunkás. A munkatempó kíméletlen, nyáron a mezőgazdasági munka, télen a gazdasági előrelátással megkövetelt fakitermelés és favágás miatt nincs pihenésük. Csíkmadarason sokan tetemes anyagi áldozattól, büntetéstől se riadnak vissza, hogy megszabaduljanak a nyomasztó hámori munkától. 1680-ban a csíki vashámort odahagyott jobbágyok felkutatására végzett vizsgálat alkalmával másfél száz embert hallgattak ki. A vallomásokból kiderül, hogy tömegesen igyekeztek akárminemű nagy áldozat árán is a terhes szolgálatból szabadulni, s a hámor tisztviselői kegyetlenül visszaéltek a helyzettel. Csiszár János azon az áron állt ki a hámori munkából, hogy „Endes Miklós uram"-nak háromévi szolgálatra lekötötte magát. Albert Péter két tulkot adott „Gergely deák és István deák uraiméknak",[64] Ferenc Márton pedig ugyanennek az István deáknak 22 forintot fizetett, és egyik fiát szolgálatra kötötte le neki egy esztendőre.

---

[63] D. Prodan, Producţia fierului. 112.

Erdély paraszti népe számára a falusi ipar különböző ágaiban s a bérmunkában kínált szűk lehetőségeket a 17. század második felének gazdasági élete. A „dürückülőmalmokat" tartó pokrócszövők, a fazekasok, a zsindelyezők, kőfaragók, sóvágók, vasmíves parasztok azonban csak a mezővárosokban vethették meg viszonylagos önállósággal a lábukat. Különben a földesúri igények kiszolgáltatottságában éltek, vagy a városi céhek alávetettségébe jutottak, miként a szász városok céhes ipara is rátelepedett a szászföldi parasztcéhekre. De a fiskális érdek vagy a magánvállalkozás szorítók közé fogta az olyan sóbányász mezővárosokat is, mint Dés, Torda, Kolozs és Vizakna. Bérmunkára főleg a szőlőművelésben és a bányákban kielégíthetetlenül nagy a szükség. Kolozsvárott a férfi szőlőkapás 10 dénárt, a nő 9 dénárt kap.

A sóbányák időnként szinte nyelték az embereket. A sóvágók a fejedelem védelme alatt álltak, helyzetüket az 1660-as években kiadott utasítások a különböző sóbányáknál nagyjából egységes elvek szerint szabályozták. Az ún. vendég sóvágók ugyancsak meghatározott rend szerint vállalhattak munkát. A különböző bányászcsoportokat ősi privilégiumaik már kevéssé védték. Ebben az időben a torockai parasztbányászoknak súlyos sérelme, hogy az új ezüst- és higanybányát „ingyenes robotmunkával tartoztak művelni".[65]

A sószállítás vonalán és a kereskedelmi utak mentén fuvarból élő falvak láncolata húzódott. A városok hóstátjait főleg fuvarosok népesítették be, a Barcaságon külön réteget alkotnak már a „pénzes szekeresek".

Az „alsó rend" minden rétegét egységesen sújtották az állam megnövekedett terhei. Súlyos vármunka-kötelezettség, közfuvar, postaszolgálat és mindenekelőtt az adó. Erdély parasztságának 1673-ban hatszáz szekeret kell a török táborba szállítandó élelmiszer alá kiállítania, s vége-hossza nélkül idézhetnénk a dézsmaszedőknek, különböző fejedelmi szolgálattevőknek adott ellátmányt.

---

[64] Pataki J., A csíki vashámor. 75—77.

[65] Jakó Zs., Torockó. 10.

Az állam terhei a viszonylagos mérsékelt adópolitika mellett is súlyosak. Nem kortalan emberbaráti gesztus, hanem eleven szükséglet, „necessitas", hogy Apafi kormányzata védi a jobbágyságot. A fejedelmi jobbágyvédelem sokágú: alkalmi adókedvezménytől a társadalom szélesebb köreit átfogó adórendszer kialakításának kísérletéig, a jobbággyal hatalmaskodó katona drákói büntetésétől a jobbágypanaszok fejedelmi meghallgatásáig meglehetősen széles skálán mozog. Ha katonára van szükség, már nem kötik az államhatalmat a földesúrnak jobbágyaira való elsődleges jogát biztosító régebbi törvények, már van rá példa, hogy a fejedelem nem engedi gyalog katonái hozzátartozóit földesúri szolgálatokkal terhelni, de az úrbéri viszonyba általános érvénnyel még nem szól bele. Már előfordul, hogy paraszt tanúvallomására épít nemes ellen, és bünteti a hatalmaskodásokat, de a köznépen uralkodók visszaéléseinek az 1680-as években magasra duzzadó hullámát nem tudja feltartóztatni.

Szívósan élnek a parasztság önvédelmének hagyományos formái: a különböző falvak és mezővárosok közösségi szokásrendszerei. Ősi székely falvakban és újonnan megült román településeken, magyar és szász szabad paraszti községekben egyaránt megfigyelhető, hogy a közösség maga intézi belső ügyeit. A határ művelési rendje, havasbérlet, havasi jövedelem, a lakóhely belső biztonsága, önvédelme megköveteli: az egyén vesse alá magát a közösség érdekeinek. A falutörvények, falujegyzőkönyvek, falugyűlések híradása szerint ez a választott bíró és esküdtek irányításával működő paraszti önkormányzat a Székelyföldön és a Szászföldön eresztette gyökereit legmélyebben a múltba és itt fejlődött ki legerőteljesebben. Őrizték a közösségi élet feltételeit az anarchikus viszonyokkal küzdve, védelmet adtak bizonyos határok között a földesúri joghatóságnak való kiszolgáltatottsággal szemben, egységbe fogták a falu lakóit, és képviselték más társadalmi alakulatok, főleg a felsőbb hatóságok ellenében. Olyan értékrendet testesítettek meg, amely első helyre tette a közösségi felelősség tudatát. A faluközösségek korántsem teremtettek idilli világot. A belső összetartó erőkkel együtt felszínre hozták a kisközösségek egymásnak feszülő ellentéteit is, fórumai voltak különböző társadalmi csoportok küzdelmeinek, s ezzel együtt gyakorló iskolái az eltérő érdekű, jogállású, vallású lakosok együttélését kölcsönös engedmények árán megszervező munkának. Átfogták az élet minden területét a gazdaságtól a művelődésig, egyaránt keményen, pénzbírsággal vagy testi fenyítékkel büntették a rest pásztort, a másét eltulajdonítót, a rágalmazót vagy a jószágát, rétjeit elhanyagolót. Az élet civilizációs szintjére is jellemző Homoródszentpál 1670. évi falutörvényének következő részlete: „. . . ha valaki az falu határában lévő gyümölcsfákot, körtvélyfákot, almafákot akár maga erdejében légyen, akár kijében, in summa a falu határában levágná: minden szál fa levágásáért ötven-ötven pénzre büntetődjék könyörületesség nélkül. Ha csak akkora volna is a gyümölcsfa, mint egy pálca, mind annyira büntetődjék..."[66] Apafi fejedelemsége alatt az önálló társadalmi mozgalmakban magukról alig hallató magyar, román jobbágyok, székely parasztok, kénesőbányászok, sóvágók, aranymosók, fuvarosok az 1690-es években már állandó forrongásban tartják Erdélyt, és előkészítői lesznek a Rákóczi-szabadságharcnak.

A FELSŐ RENDEK

Negyedszázad leforgása alatt, 1660—1687 között az országgyűlésre meghívottak száma megnégyszereződik, de ez a népes csoport nem esik feltétlenül egybe az uralkodó osztálynak a hatalmat ténylegesen gyakorló rétegeivel. Igaz, hogy az országos politika e fórumára Erdély összlakosságának így is elenyésző hányada, a nemeslevéllel rendelkezőknek is nagyon kis csoportja kapott belépőt a család előkelősége, a vagyon, a hivatal, a három nációbeli rendi tisztségek vagy egyházi méltóság jogán. De az országgyűléseken forgó vármegyei alispánok, a szász universitas képviselői, a magyar és székely törvényhatóságok főtisztjei inkább külsődleges reprezentálói, mint tényleges irányítói voltak Apafi fejedelemsége idején a politikai hatalomnak. Az országgyűlésekre hivatalos evangélikus és református püspök, bár társadalmi befolyásuk hatalmas, távolról sem olyan súlyos politikai tényező, mint Magyarországon a katolikus egyházi rend. Országgyűlésre a román püspök is kap meghívót, de nincs tudomásunk róla, hogy felszólalt volna az országos ügyeket tárgyaló gyülekezetben.

A tényleges politikai hatalom az uralkodó osztály szűkebb, de rendkívül különböző elemekből összetevődött csoportjának kezében nyugodott. A régi főrangú réteget 1657—1660 válsága alaposan megrendítette. Nincs család, ahonnan ne szedett volna vámot a lengyel hadjárat, a tatár rabság, s amelyet ne ziláltak volna össze a hatalmi válság harcai. Soraik újrarendeződésében pedig már az államiságát átmentett Erdély gazdasági konszolidációjának és módosult nemzetközi helyzetének hatása érvényesül.

Önmagában a család régisége és előkelősége már nem elég, hogy valaki helyet kapjon a kormányzás fórumain. A nagy múltú Bethlen nemzetség bethleni ágának sarja, a 48 éves Bethlen János kancellár gyors döntéssel állt Apafi mellé 1661-ben, de kulcsfontosságú helyét különleges jogi és filozófiai képzettségével, Nyugat-Európa tájékoztatására alkalmas műveltségével, történetírói tehetségével és azzal tudta megtartani, hogy bőven hitelezett az államkincstárnak. Első feleségével, a kolozsvári polgárlány Váradi Borbálával kapott gazdag hozomány, s a második felesége, Fekete Klára görög kereskedőkkel folytatott csendes üzleti vállalkozásai nagyban megkönnyítették, hogy átvészelje a hatalmi válság anyagi veszteségeit. Elsőszülött fia, Miklós a kalmár nagyapa gazdasági tehetsége mellé apjától örökölt intellektusát már nyugati egyetemeken pallérozhatta, ifjú ember még, amikor nyelvtudását, íráskészségét már igénybe veszik, s később is, mint Erdély egyik leggazdagabb embere, politikai sikereit és idők fordultával kudarcait tanultságának köszönhette. Bánffy Dénes, Kolozs és Doboka vármegyék főispánja sem pusztán a család politikai hagyományai miatt nyerhette el a fejedelemség első tanácsosi pozícióját, hanem, mert az országos politikában határozott elképzelések vezették, a királyságbeli politikusokhoz jól kiépített kapcsolatok fűzték, birtokai zömmel a nyugati határszéleken feküdtek, nem fukarkodott a kölcsönökkel, és felesége, Bornemissza Kata révén sógora volt a fejedelemnek. Hogy 1660 után mennyire új lappal kellett indulni, azt talán Béldi Pál példája bizonyítja legbeszédesebben. A székelyek főgenerálisának fia még II. Rákóczi Györggyel együtt nevelkedett a gyulafehérvári „schola aulicá"-ban, négy évet tétlenkedett a tatár rabságban, mert sajnálta drága kölcsönökre herdálni a vagyont, és inkább kivárta, amíg a 30 ezer tallér váltságdíj lassan összegyűlt. 1661 nyarán került haza, de idővesztesége visszahozhatatlan: hiába, hogy Kemény János után Erdély legtekintélyesebb főura, hogy nagy múltbeli érdemekkel rendelkezik, a fejedelemségről, a főbb hatalmi pozíciókról, mindenről lekésett. Ugyanakkor bámulatos gyorsasággal kerülnek az udvari arisztokrácia alakuló csoportjába az ismeretlenségből előretörők. Leglátványosabb pályát a fejedelemmel valószínűleg egyidős Teleki Mihály fut be. Apja még szerény lehetőségek között élt, porkoláb volt a jenői várban, majd a lovasok hadnagya Váradon. Hazulról sem nagy nevet, sem vagyont nem kapott; amit pedig II. Rákóczi György alatt szerzett az ifjú Teleki Mihály, azt 1657—1660-ban elvesztette. Különleges politikusi tehetségével tört utat magának az állam élére, hivatali feladatköreivel növekedtek birtokai is a kulcsfontosságú kővári kapitányságtól a fejedelmi központot övező birtokokig. Székely László, a fejedelem postamestere és tanácsosa lényegében hasonló ívű pályát futott be. Apja tiszttartó volt, ő maga román nemesember lányát vette feleségül, de nemcsak a kolozsvári főkapitányságban követte Bánffy Dénest, hanem grófi méltóságot nyert fia az előkelő előd unokáját veszi feleségül, s ily módon a Bethlen családdal is szoros rokonságba kerül. A Sárpataki család generációs váltással még nagyobb társadalmi távolságokat ível át: az apa, Sárpataki Márton jobbágyivadékból lett Apafi ítélőmestere és tanácsosa, a fiú majd grófi címmel, küküllői főispáni tisztséggel és Keresztesre változtatott névvel simul bele a főrendi rétegbe. Az ország alsóbb hivatalaiban vagy a diplomáciai pályán ugyancsak sok az új név. Van rá most is példa, hogy katonai érdemek nyitnak utat az ismeretlenségből országos hírre.

---

[66] Imreh I., A törvényhozó székely falu. Bukarest 1983. 325.

Az udvari arisztokrácia és a hivatali nemesség határozott körvonalakat öltő rétege vallásilag sem egészen egységes. Unitáriusok közül most is tértek át reformátusra, de katolikusok előtt sem maradt zárva a felemelkedés útja. A katolikus Haller család tagjai, János és Pál Apafi fejedelemségében tanácsosok. Apor István, a kézdivásárhelyi királybíró korán árvaságra jutott fia nemcsak katolikus, hanem szegény, mégis a törcsvári harmincadosság és különböző nagyságú gazdasági tranzakciók segítségével az ország első főurai közé emelkedik. Apafi fejedelemségének három évtizede alatt a reformátusok élvezik az állam osztatlan támogatását, de a más egyházhoz tartozás a gazdasági előnyszerzésben semmiképpen nem akadály, a vagyon pedig kulcs a magasabb társadalmi körökhöz.

A nemesi társadalom bizonyos mértékig nyitott. Gyermekeiknek a maguk köreiből igyekeznek házastársat választani, de már nem egy példa van rá, hogy azonos felekezet, hasonló vagyonosság és a család tekintélyes voltának követelményeiből hol az egyik, hol a másik hiányzik, és a szerelem, a „szívbéli hajlandóság" hidalja át a különbségeket. Őrzik a régi normákat, de Tofeus püspök már észleli a változás jeleit is. A társadalmi méretekben kibontakozó változást majd Apor Péter írja le. Igaz, hogy Kapi Erzsébet házassága még általános felháborodást keltő eset volt: Jáborczky Ádám, a Felső-Magyarországról beszármazott szabólegény ugyan írásai után itélve művelt ember, de nemeslevele nem volt rendben, mégis elnyerte a nagy tekintélyű Kapi család leányának kezét és vagyonát. Kapi Erzsébet nehezen tudta megtartani örökségét, és férjét végül máig homályos körülmények között meggyilkolták.

A főúri réteg markánsabb egyéniségei között nincs egyetlen sem, akit ne lehetne hatalmaskodás vagy a törvények ravasz kijátszása miatt elmarasztalni. Kíméletlen birtokszerzők, a maguk hasznáért merészen kockáztató vállalkozók, és szigorú hitelezők. Ingóságaik között nemcsak a mesés ékszereket, hanem az utolsó lepedőt és szakadt ködmönt is gondosan számon tartják, keményen behajtják legkisebb követeléseiket is. Nemcsak az államkölcsönök vagy a rabváltságdíjra adott rokoni hitelek ellenszolgáltatásait seprik be rendre pontosan, hanem a valóban bőkezűen mért egyházi alapítványok közvetett hasznáról se feledkeznek meg soha. Növekvő jólétről beszélnek a kastélyok üvegablakai, kényelemről a kívül fűtős kályhákkal ellátott kastélyszobák, luxusról az angol órák, holland kárpitok, török szőnyegek, vadászfegyverek és gyémántgombos, ezüstcsatos menték, nyílt elmékről a szegényebb udvarházakban is gyarapodó könyvestékák. Mégis, elég a legkisebb részbirtok vagy néhány jobbágy, hogy évekig pereskedjenek. Apor István, 1696-ban Erdély kincstartója, fegyveres hajdúkkal támad Kapi Erzsébetre Vincért; Aportól és társaitól viszont Bethlen Miklós foglalja el ugyanígy a tordai nagymalmot. Bár a hatalmaskodások és törvénytelenségek majd csak 1687 után öltenek országos méreteket, s abban többek között e társadalmi réteg mentalitásának is része van, hogy a császári berendezkedés éveiben elszabadulhat a pokol. Ugyanakkor még a kapzsiságáról híres Béldi Pál leveleiben is rálapozhatunk az e főurak körében általánosan hangoztatott kívánságra: „az közjó, hazája, nemzete, vallása szolgálatja"[67] legyen az egyéni érdeknél az előbbre való. Bethlen János, Teleki Mihály egybehangzóan állapítják meg ugyanazt, amit Apafi is unos-untalan hangoztat: a haza legfőbb baja a főuraknak maguk között való egyenetlensége s az általános és kicsinyes önzés. Bethlen Miklós, mikor majd bécsi fogságában az erdélyi állam „bevégeztetett"-ségéhez vezető útra visszatekint, a szomorú leltárba nagy súllyal és önkritikus kíméletlenséggel írja be a komor bibliai szavakat: „Megveréd azért ezt a hazát a fejétől fogva a sarkáig, talpáig boldogtalan tanácstalansággal... egymást tömlöcöző, notázó, ölő, üldöző, kergető, pusztító, vesztegető, emésztő sok tyrannussal ... megevők ezt a népet, mint a kenyeret, és megemésztők."[68] Nemzetközi toposzt fordít le itt Bethlen erdélyi nyelvre. Hiszen a kiváltságos rendek gátlástalan vagyongyűjtése, kíméletlen anyagiassága sem helyi sajátosság. Kíséri, mint az árnyék, Európában mindenütt a feudális társadalom belső átrendeződését, azt a folyamatot, ahogyan a nemesi rend elkülönül a vidéki földbirtokosok, udvari arisztokraták, hivatali nemesek, vállalkozók csoportjaira.

3. HARC A MAGYAR ÁLLAMISÁGÉRT

A FEJEDELMI POLITIKA HATÁRAI

„Elveszhetünk ugyan mi, de bizony nem Magyarország nélkül, sem Ausztria nélkül" — vázolta fel Apafi Mihály fejedelem Erdély helyzetét 1665. január 5-én kelt levelében.[69] A vasvári béke ratifikálása előtt a fejedelemség bizonytalan sorsa Európa hatalmi köreit élénken foglalkoztatta.

Sagredo velencei követ szerint a fejedelemség önállóságát nem a balsors, hanem a rossz császári politika ingatta meg, mert a nemzetközi törökellenes összefogás kivédhette volna Konstantinápoly hatalmi terjeszkedését, a vasvári béke viszont Apafi fejedelmi hatalmát is megrendítette. A veszteség végzetes lesz a császárra és az egész Német Birodalomra nézve — állapítja meg Sagredo —, mert a megelőző háborúkban Erdélyen keresztül tudta a császár legjobban féken tartani a törököt, most pedig nem lesz akadálya, hogy a nagyvezír Bécs alá vezesse hadseregét.

Ezzel szemben XIV. Lajos a Habsburg—francia ellentét, általában az európai hatalmi ellentétek szempontjából mérlegeli Erdély helyzetét, s bécsi követének, Gremonville-nek küldött utasításaiban úgy ítéli, hogy a kedvezőtlen viszonyok ellenére is Lengyelországon kívül a fejedelemség az egyik legfontosabb láncszem Franciaország kelet-európai politikájában. Éppen ezért a Magyar Királyság, Horvátország, Moldva és Havasalföld szövetségi összefogásának gondolatával tovább foglalkozó XIV. Lajos 1664. december 12-én utasítja Grémonville-t, hogy Bethlen Miklós útján győzze meg Apafit: szakítsa meg Rottal császári biztossal a megkezdett tárgyalásokat.

---

[67] Béldi Pál levele Teleki Mihályhoz, 1671. augusztus 8. Közli: DEÁK F., Béldi Pál. 71.

[68] Bethlen Miklós, Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztény anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenkiért (Bethlen önéletírása II. 206—209).

[69] Apafi Mihály fejedelem levele Teleki Mihálynak, Kolozsvár 1665. január 5. (Teleki levelezése III. 335.)

Rottal kettős megbízatással érkezett Erdély határára. Küldetésének célja, hogy elhárítsa a vasvári béke ratifikálása elől Erdély részéről támasztható akadályokat, hiszen könnyen kiújulhat a háború, ha a fejedelem nem egyezik bele Székelyhíd lerombolásába. Ugyanakkor Rottalnak feladatául szabták, hogy hűséglevelet és a magyar politikusokkal minden összeköttetés megszakítását garantáló elkötelezettséget nyerjen Apafitól és a rendektől Lipót császár számára.

A még 1664. november 24-én megindult szatmári tárgyalásra Apafi Teleki Mihályt küldte ki. Két realitás szabta meg politikáját. Az első realitás a török nyomasztó közelsége és heves terjeszkedése volt. Naponta tapasztalták, hogy a váradi pasa fegyveresei igyekeznek Erdély területéből minél nagyobb darab földet maguknak hódítani. A császári megbízottal folytatott tárgyalások útján tehát Apafi kormánya azt akarta elérni, hogy a Habsburg—török vasvári békébe Erdély érdekeit is belefoglalják. Mégpedig úgy, hogy az új oszmán hódítás határait Erdélyre nézve a lehető legkedvezőbben rögzítsék, és a portai adó összegét lejjebb szállítsák. A Habsburg-birodalomtól tehát diplomáciai védelmet akartak kicsikarni a török ellen.

A kialakuló nemzetközi törökellenes szövetségben érdekelt országok még nem adták fel a háború tervét. Ez volt a másik, az elsőnél jóval halványabb, távolabbi realitás. Tudni vélték azt is, hogy Nádasdy Ferenc országbíró azért megy Rómába, hogy a pápánál I. Lipót császár számára a szultánnak adott szava alól felmentést, a szent háború további folytatásához pedig segítséget eszközöljön. A francia állítólag szervezkedik a török ellen, a bécsi udvarban pedig politikai fordulat várható, mert váratlanul meghalt a Titkos Tanács elnöke, Porcia herceg, akiről Európa-szerte tudták, hogy ő volt a legfőbb ellenzője a török elleni háborúnak.

A szatmári tárgyalásokon azonban érdembeli döntés nem született. Apafi hajlandónak mutatkozott a nagy belső ellenállás letörése árán is leromboltatni Székelyhíd várát azzal a feltétellel, ha Lipót császár szövetséglevélben biztosítja, hogy a törökkel kötött békét csakis Erdély érdekeit figyelembe véve ratifikálják. Rottal viszont feltétel nélküli hűségnyilatkozatot követelt. Ilyen előzmények után indult el Bánffy Dénes tanácsos Bécsbe március 25-én.

Bánffy igen nagy áttekintéssel és csaknem naprakész jólértesültséggel rendelkezett az európai hatalmi viszonyokról, és különlegesen nehéz feladat várt rá. Nemcsak ki kellene eszközölnie, hogy Lipót császár formális szövetséget kössön Erdéllyel, hanem Gremonville-lel is kell tárgyalnia.

Nemcsak a még esetleges török háború lehetőségeit kellene kitapogatnia, Erdély helyét biztosítania, hanem el kellene érnie, hogy a vasvári békét csak Erdély érdekeit is belefoglalva ratifikálja a császár, mivel a fejedelemség lakói „az elmúlt esztendőben viselt keresztényi hadakozásnak segítői voltak".[70] Bánffy azonban elkésett, két héttel azután ért Bécsbe, hogy a béke ratifikálására küldött Leslie generális, rendkívüli követ ajándékokkal megrakott hajói horgonyt vontak a Dunán. Apafi első óvatos politikai lépése, hogy Lipót császárral formális szövetséget kössön, kudarcba fulladt. Oka nem annyira az erdélyi politika lassúságában vagy a terv irrealitásában keresendő, mint inkább abban a körülményben, hogy Európa közép-keleti térségében rendkívül gyorsan változtak a politikai erőviszonyok. A vesztfáliai béke után Európában a világgazdaság kiterjedését nagyszabású hatalmi átrendeződés kíséri.

A nyugat-európai hatalmi konfliktusok hullámai sorra végigsöpörnek a keleti határokig, a török politika pedig számottevő tényező minden uralkodói udvarban. 1665 szeptemberében meghal IV. Fülöp spanyol király, és a beteges, kiskorú utódra és egy gyenge régens királynőre hagyott trónért, s ezzel a földközi-tengeri kereskedelemben kulcsfontosságú ország birtoklásáért a Habsburg-dinasztia és a francia király között még a jövő századba is átnyúló versengés indul meg. Az új fejlemény Konstantinápolyt arra ösztönzi, hogy mielőbb vegye be Kréta szigetét.

1665 őszén a vasvári béke ratifikálása Apafi politikájának több rendbeli súlyos kudarcát hozza magával. A császári rezidens nemcsak hogy elejtette Erdély külön igényeit az adó leszállításáról és a határok garanciájáról, hanem újabb kívánsággal állott elő: Lipót császár jó néven venné, ha a református Apafival szemben a szultán I. Rákóczi Ferencet emelné vissza a fejedelmi székbe, hiszen annak idején bottal, zászlóval és athnaméval avatta örökölt méltóságába. A császári udvar terve annál veszélyesebb, mert Apafira a Portán 1665-ben hideg szelek járnak: a fejedelem menedéket adott az elűzött havasalföldi vajda feleségének, ápolta a jó viszonyt Moldvával, s a török hódoltatásokat fegyveres erővel megakadályozva növelte 1663—1664 miatt jócskán felgyülemlett bűnei listáját. A veszélyt a fejedelem és kormányzó körének viszonylag gyors politikai akciója hárította el.

SZÖVETSÉGBEN WESSELÉNYI MOZGALMÁVAL

Erdély és a magyar főméltóság-viselők között Zrínyi halála után is töretlenül megmaradt az összeköttetés. Wesselényi már 1665 februárjában biztosítékot kér Teleki útján, hogy Apafi előtt nem fog „feledékenységbe" jutni. Tavasszal Erdélyben jár Thököly István, s miközben kiskorú fiát, Imrét

---

[70] Fejedelmi titkos instructió Bánffy Dénes Erdély bécsi követe részére, 1665. március 25. Szádeczky-hagyaték. 11.

Apafi kinevezte máramarosi főispánnak, Wesselényi nádor megerősítette, illetve katonáival szemben védelmébe vette Telekinek Békés és Bihar vármegyékben fekvő birtokait. Amikor 1665 júniusában Vitnyédi átnyújtja a Magyar Királyság, Horvátország, Erdély és a román fejedelemségek szövetségének tervét Grémonville-nek azzal, hogy kieszközölje XIV. Lajos támogatását, már Bánffy Dénes is ott van Bécsben, és megbízatása szerint feltehetően tárgyal a francia követtel.

Erdély és a magyarországi főméltóság-viselők a török—Habsburg viszony új fejleményei miatt 1666 elején kezdték szorosabbra fűzni kapcsolatukat. A királyság politikusai a török fékevesztett hódoltatásai ellen és az állami önrendelkezés korabeli kritériumait sértő Habsburg-politika kivédésére kerestek Erdély segítségével modus vivendit. Apafi ugyan rendszeres összeköttetést tartott fenn Lobkowitz herceggel, a Haditanács elnökével, legfőbb célját azonban a magyar államiság átmentése alkotta, s a királyság főméltóságviselőivel szoros politikai kapcsolatott épített ki. Valószínűleg a Keczer Menyhért tollán 1666. február 6-án kelt bécsi hír késztette cselekvésre: „hétezer német jön be országunkba ... s Rákóczival együtt Erdélybe indulnának"[71] a török tudtával és segítségével. Több rendbeli előkészítés után, 1666. április végén ment ki Magyarországra Teleki Mihály és Bethlen Miklós. Felkeresték Thököly Istvánt Késmárkon, majd Wesselényi rezidenciájában, Murányban tárgyaltak. Teleki hamarosan visszaindult, az érdemi megegyezést a francia és magyarországi kapcsolatokban már jártas, s leánykérés ürügyével a királyságban tartózkodó Bethlen Miklósra bízta a tárgyalások idején Erdély nyugati határaira csapatokkal vonuló Apafi.

Az ifjú Bethlen Telekit, nem utolsósorban pedig édesapját, a kancellárt részletesen tájékoztatta a tárgyalások kedvező menetéről. A titkosírással küldött beszámolók oly átfogó és nagy horderejű kérdések körül forognak, hogy nyilvánvaló, az alapelvek még Zrínyi és Apafi szűkebb politikusi körében kristályosodhattak ki.

Az 1666. július utolsó napjaiban Murányban tárgyalásra került megállapodási tervezet főbb pontjai a következők. 1. Örökös békesség és barátság a két haza között. 2. Offensiva et deffensiva liga, melyre minden fejedelmek megesküdjenek. 3. „Szabadsághokba álljon, ha egy Corpussá akarnak lenni." Rendezni kívánják Rákóczi Ferenc viszonyát Erdélyhez. Mondjon le a fejedelmi címről, és adjon kártérítést Erdélynek — „minthogy ugyanis mindent Erdélyi vérrel keresett s azután veszedelmére fordította". 4. A lengyel hadisarctól kezdve egészen a kivitt ágyúkig és a Bethlen Gábor-féle alapítvány kifizetéséig részletezett tartozás összegét Erdély a hadsereg fizetésére használná fel. Különben a fejedelemség minden diplomáciai és egyéb segítséget megad a magyar „interessatusoknak". A megegyezés távolabbi célkitűzését az 5. pont tartalmazza: „Jövendőben is ha török iga alól megszabadulnak ugyan az Tisza szakassza [ti. a Tisza legyen a határ a két ország között], ha Tömösvárt és a két oláh országot megh vehetnék is, Erdélyé legyen." Ugyancsak a még 1663-ban kikristályosodott elvek alapján Franciaországra építenének, és szándékukban van, hogy a szervezkedést kiterjesztik Moldvára és Havasalföldre is.

---

[71] Keczer Menyhért levele Teleki Mihálynak, 1666. február 6. (Teleki levelezése III. 549—550.)

Mi az oka, hogy a nagyszabású tervek meghiúsultak, vagy egyenesen az elgondolások ellenkezője valósult meg? A Wesselényi-mozgalomban nagyon kevéssé építettek az erdélyi kapcsolatokra. Az eredendően törökellenes alapelv pedig egyenesen visszájára fordult.

A murányi megbeszélések idején Vitnyédi már megjárta Bécset, ahol ismét Gremonville-lel tárgyalt, miután Zrínyi Pétert is felkereste. Ugyanakkor Bethlen Miklósban mintha megrendülne a francia segítségbe vetett bizalom. „Úgy látom a Frantzuz halogat, noha Wittniedi biztat. ... Az mennyire Bory mondja az Frantzuz halogat, úgy látom minden függh az Angulussal való békességhetéöl, melyhez minapi szerencsétlenségéhez képest bízhatni. Vele pénz felől tractalni szükségh kivül van, mert ha ez Intentiokra pénzt ád, könnyű itt véghbe vinni, hogy Erdélyhez is szakasszanak benne egy részt az mint hogy említettem, ighírték is mind az által, ha ujabb ordinentiám érkezik ez aránt azt követem, minden Frantzuzt néző dolgokban lument ad Wittniedi, ha érkezik, ki biztat s minden órában is ide várom s az Frantzuzt az alatt is urgeálhatom."[72]

A török jelenlétének valóságával fokozottan kellett számolniok. A magyar politikusok időnyerés céljából és a mindennapi élet kényszeréből terveztek a Portával külön megegyezést. Úgy vélték, hogy Erdély a török főség alatt is nagyobb nyugalomban él, mint a királyi Magyarország. Wesselényi nádor álláspontja szerint azonban a törökkel csakis Erdély fejedelmének közvetítésével tárgyalhatnak. Apafi udvara vajon miért vállalta, hogy a királyság politikusai és a Porta között közvetít? Tudták, hogy a magyar politikusokat konstantinápolyi tárgyalásokra szorítják a kivédhetetlen török becsapások, hódoltatások tapasztalatai. Mindemellett azért is igyekeztek szoros kapcsolatokat kiépíteni Wesselényi mozgalmával, hogy ily módon mintegy ellenőrzésük alatt tartsák a királyságbeli politikát. Annál is inkább, mert ismerték Bécs tervét, hogy a Porta közreműködésével segítse Erdély fejedelmi székébe a fiatal Rákóczit. Bethlen ezért kötötte ki: 1. Mindenekelőtt Apafinak küldjék be feltételeiket, hogy „minemű Conditiokkal kellessék az Athnámet ... Magyar Országh számára szerezni". 2. Valamit megígérnek, annak „teljesítői lesznek".[73] Ugyanakkor a császári udvarba vezető szálakat egyik fél sem akarja elvágni: megállapodnak, hogy Bánffy továbbra is kapcsolatban marad Rottallal.

---

[72] Bethlen Miklós levelei Apafi Mihály fejedelemnek és Teleki Mihálynak, Murány 1666. július 27. (Bethlen Miklós levelei. 141 skk.)

[73] Bethlen Miklós levele Bethlen János kancellárnak, 1666. július 8. (Bethlen Miklós levelei. 136.)

1666 nyarán a fejedelemség és a királyság politikusai megegyeztek. Csak így küldhette Wesselényi 1666. augusztus 27-én kelt instrukciójával Erdély nevében a Portára követét. A megegyezés formájára Nádasdy Ferenc és Zrínyi Péter Keresztesen, 1668. szeptember 1-én kelt, Apafi számára adott szövetséglevele alapján következtethetünk. Eddig — írják — „az Méltóságos Apaffy Mihály Erdélyi Fejedelem Úrral és híveivel magunkat nem incorporálhattuk [a szervezkedés biztonságosságának okai miatt]. Fogadgyuk azért keresztény hitünkre, lelkünk ismeretire és lelkünk üdvösséginek elvesztése alatt, hogy az megh emlétett Méltóságos Erdélyi Fejedelemmel való Szüvetségünket szentül és igazán megh tartjuk, Erdélynek és Fejedelmének romlására, veszedelmére nem igyekezünk, az dolgokat titokban tartjuk és az kikkel nem illendő, nem communicállyuk, Magyarországnak szükséges dolgaira elköltött, és költendő expensakat refundállyuk az interessatus atyafiakkal és tehetségünk szerint Erdélynek és Fejedelmének dolgait segíttyük."[74]

Erdély és a királyságbeli politikusok szövetsége azonban már korábban is nehezen állta a roppant súlyos viszonyok terheléseit. 1666 őszén és 1667 tavaszán Apafi követe, Baló László üres ígéreteknél egyebet nem hozott a Portáról. A nagyvezír kitérően válaszolt Wesselényi nádor ajánlatára; nem bonthatják meg a császárral kötött békét, legfeljebb Kandia megvétele után nyújthatnak segítséget a magyaroknak. A válasz értékéről azonban Apafi körében megoszlottak a vélemények. „Százszorta inkább félek én attól, hogy beléugrattyuk őket, mintsem kiijesztjük ... bizony semmi titkolást nem javallanék ... belé ne gázoljanak fundamentum nélkül" — figyelmezteti a fiatal Bethlen Miklós az erdélyi politika felelősségére a magyarországiak megbízottjával, Kende Gáborral Kővárott tárgyaló Teleki Mihályt.[75] Apafi nem akarta elszakítani a tárgyalások fonalát, de óvatos, és 1667 augusztusában és szeptemberében a kővári tárgyaláson leszögeztette: addig a magyarországiak semmi akcióba ne kezdjenek, amíg Erdély újra meg nem keresi a Portát. Inczédy, az új portai követ már úton volt, amikor utasítását módosítani kellett.

A fejedelmi udvarban ugyanis értesültek róla, hogy Panajot, a portai főtolmács nemcsak a magyarországiak tapogatódzásait árulta el Casanova császári rezidensnek, hanem egy, egyenesen Lipót császár hatalmát fenyegető erdélyi támadás előkészületeiről beszélt, Apafi tehát a várható bécsi büntetőhadjárat elleni fegyverkezésre kért portai engedélyt. Az engedély késett, a magyar politikusok és a fejedelemségbeliek között szétzilálódtak a kapcsolatok. 1667 tavaszán elhunyt Wesselényi nádor, s a szélesebb látókörű vezetőt nélkülöző mozgalomban eluralkodott a pánik és a belső meghasonlás. A leveleket a császári őrségek felbontották, a bonyolult rejtjeleket az erdélyiek nem mindig értették. Bory Mihály írását Bethlen Miklós kulcs hiányában csak találomra próbálta megfejtetni: „Moldvai és Havasalföldi kereskedésen úgy hiszem — írja Vitnyédi levelét idézve —, érti a Török segítséget, mely neki nem tetszik s bizony nékem sem tetszett soha s nem is tetszik, az migh én oda ki voltam, akkor úgy nem ghondolkoztak volt."[76]

---

[74] Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Péter horvát bán szövetséglevele Apafi Mihály fejedelemmel. Keresztúr 1668. szeptember 1. HHStA, Hungarica Specialia, Fasc. 311.

[75] Bethlen Miklós Teleki Mihálynak, Ebesfalva 1667. április 7. (Bethlen Miklós levelei. 170.)

Rákóczi 1668 elején hosszú előkészületek után kiegyezett a protestáns köznemességgel, s az egész dunántúli végvári hálózatot megszervező apósával, Zrínyi Péter horvát bánnal a háta mögött, állandó hadfogadásai miatt is veszélyes riválisa lehetett Apafinak. Erdély és a Rákóczi—Zrínyi-csoport között tehát súlyos feszültségek gyülemlettek. Ezzel szemben Nádasdy Ferenc országbíró az alsó-magyarországi evangélikus köznemességgel együtt igyekezett minél inkább Erdélyre támaszkodni. Vitnyédi és Bory a fejedelemségben házat vásároltak, és remélték, hogy Erdély lehet majd menedékük. A kiéleződött belső ellentéteket Nádasdy és Zrínyi közös, Apafinak hitet fogadó felújított szövetsége már nem tudta áthidalni. A már kezdetektől fogva sokat tudó császári udvarban a franciabarát politikát vivő párt megbukott, és az ellentámadás vagy leszámolás előkészületei az erdélyiek gondjait is alaposan megnövelték.

Apafi és kormányzó köre valóban rugalmas politikával próbált kiutat találni a válságos helyzetből. „Habhoz tovább kapdosnunk nem jó" — szögezi le Apafi 1669 elején, felszólítva a magyar politikusokat, hogy döntsenek a török és a nyugati politika között.[77] 1669 tavaszán Kapi György tanácsúr vezetésével delegáció megy ki Eperjesre, hogy a császár megbízottjaival tanácskozzanak. A magyar politikusoknak adott kötelezettsége alól magát felmentve érző Apafi, arra az esetre, ha az interessatusok feladják a török hódolás tervét, reméli, hogy kiegyezést hozhat létre a magyarok és Bécs között, és kieszközli Lipót császár és más keresztény országok támaszát Erdélynek. Rottal császári megbízott azonban elzárkózik Apafi ajánlata elől. A császári udvarból kiszivárgó baljós hírek önmagukban is elegendőek lennének, hogy a fejedelemség ismét a Portához forduljon segélyért. Ispán Ferenc, a felső-magyarországi szevezkedők egyik tekintélyes megbízottja és Czeglédy István kassai lelkész, a protestánsok képviselője 1669 őszén már egyenesen a fejedelem nyílt támogatását kérve érkezik meg Erdélybe. Zrínyi Pétert ugyancsak várják a fejedelmi udvarba. A horvát bán még a nyár végén ígérte meg, hogy az ügyek személyes megbeszélése céljából felkeresi Apafit. Zrínyi

---

[76] Bethlen Miklós Teleki Mihálynak, Nagyteremi 1667. augusztus 25. (Teleki levelezése. IV. 182.)

[77] EOE 14. 416—418.

Péter erdélyi útja azonban elmaradt. Minden bizonnyal a keresztény világ és az oszmán hatalom erőviszonyait látványosan megváltoztató fejlemény miatt. Kandia várát elfoglalta a török. Velence pedig az egy év híján negyedszázados hősies küzdelmében kifáradva, miután a keresztény világtól csodálatot igen, de tényleges segítséget alig kapott, szeptemberben békét kötött a Portával.

1669 őszén ilyen előzmények után indult el a Teleki és Bánffy fogalmazta titkos utasítással Rozsnyai Dávid a Portára: mivel a magyarországi összeesküvés tudomására jutott a bécsi udvarnak, a szövetségesek élete veszélyben forog. Adjon tehát a szultán engedélyt, hogy Apafi hadseregével és a két román fejedelemség hadaival Magyarországra induljon, támogassa vállalkozását, rendelje mellé a török várőrségeket, és engedje, hogy Erdély menedéket adjon az üldözötteknek.

Kréta elfoglalása egész Európában általános megdöbbenést okozott. A Földközi-tenger keleti medencéjében a kereskedelem teljesen az oszmánok ellenőrzése alá került. A török támadástól tartó Habsburg-kormányzat 1670 februárjának végén erdélyi szakértőjét, Kászoni Mártont küldi a fejedelemhez: segítse a császár vállalkozását a magyarországi elégedetlenek ellen. Apafi udvara a végső döntés határán áll: az önvédelmi felkelésre kész magyarok oldalán készül hadba szállni, amikor visszaérkezik Krétáról Rozsnyai Dávid. Hírei lesújtóak. A nagyvezír 1663 elmulasztott lehetőségét felhánytorgatva, kérésüket elutasította. Megtudta Rozsnyai azt is, hogy vele egyidőben megjelent a nagyvezírnél Zrínyi Péter követe, Bukováczky kapitány is, aki Horvátország és Felső-Magyarország hódolásán kívül felajánlotta, mozdítsák el Apafit Erdély kormányáról, s Rákóczi Ferencet ültessék helyette vissza a fejedelmi székbe. Máig nem tudta eldönteni a történeti kutatás, hogy a hír valós volt-e, vagy török intrika koholta. 1670 tavaszán kitör a kérészéletű felső-magyarországi felkelés. Erdély fejedelme az értékőrzés álláspontjáról mozdulatlanul szemléli a fejleményeket.

AZ INGATAG EGYENSÚLY POLITIKÁJA

„Isten csudálatos bölcsessége által vezérlé Nagyságod és a mi dolgunkat, hogy melléjek nem ereszkedénk" — írta Bánffy Dénes tanácsos 1670 tavaszán, beszámolva fejedelmének a felső-magyarországi felkelés és az egész Wesselényi-mozgalom leveréséről.[78] Tévedett azonban, ha úgy vélte, hogy a fegyveres be nem avatkozás józan politikája megmentheti Erdélyt a királyságbeli változások következményeitől. Éppen Bánffy lesz az első, aki mint kolozsvári főkapitány és végvidéki főparancsnok nap mint nap tapasztalja, hogy a Habsburg-birodalmi kormányzat céljaival szemben tragikusan gyenge mozgalmak beteljesült sorsa a fejedelemség helyzetét is megváltoztatta. Miután

---

[78] Bánffy Dénes levele Apafi Mihály fejedelemnek, Bonchida 1670. május 9. (TMÁO IV. 484—485.)

Wesselényi halála után betöltetlenül maradt a királyság első rendi főméltósága, a nádorság, a másik két főméltóság is eltöröltetni látszott, mert az országbíró és a horvát bán feje hullott porba. Gyakorlatilag úgy tűnt, a Királyság mint politikai tényező megszűnik. Erdély fejedelmére hárult korlátozott önállóságában is a magyar államiság átmentése.

Az általános magyarországi közhangulatot I. Rákóczi Ferenc még a bukás küszöbén így fogalmazta meg: „Nincs több orvosság, hanem csak Erdélyhez kell ragaszkodni."[79] Török földre kevesen menekültek. A gyanúba kerültek Erdélybe futottak, elárasztották a határ menti helységeket, védelmet és segítséget kérve ostromolták a fejedelmi udvart.

A kis fejedelemségnek hatalmas új terheket kellett vállalnia. Thököly István fia, az Árva várából Lengyelországon át menekült tizenkét éves Imre erdélyi birtokain megélhetést, az enyedi kollégiumban pedig egyelőre méltó foglalatosságot talált. De a több ezernyi fegyverest, nemesurat, prédikátort, öreget, asszonyt és gyermeket az államkincstárnak kellett lakással, élelemmel ellátnia és fizetnie. A mozgalom Erdélybe menekült köznemesi vezérkara — Petrőczy István, Szepessy Pál, Ispán Ferenc, Keczer Menyhért, Vay Mihály pedig nem adta fel céljait, önmagukat testületnek, az országnak tekintették, és nyugtalanul keresték az önálló cselekvés új formáját. Erdélynek tehát 1671 elejétől mint kiszámíthatatlan politikai tényezővel kell számolnia a menekülő nemesekkel, katonákkal és a több ezer elbocsátott végvári vitézzel is szaporodó bujdosók tömegével.

Habsburg és török oldalról ugyanekkor közvetlen veszély is fenyegette a fejedelemség 1664 óta kivívott belső nyugalmát. Konstantinápolyban és Bécsben egyaránt tudták, hogy Erdély titokban konföderált a magyar főméltóság-viselőkkel. Mindkét nagyhatalom számolt azzal is, hogy ha a bujdosók a fejedelemségben megvetik a lábukat, távolabbi céljaikat keresztezhetik. A Porta úgy vélte, itt az alkalmas pillanat, hogy a jenői váruradalomhoz nyert jog ürügyén messze az ország belsejében szétszórtan fekvő 49 falut követelje, a váradi pasa pedig, megvalósítva régi tervét, elfoglalja a Szamos völgyét és a sóbányákat. Lipót császár azzal az ürüggyel követelte a bujdosók azonnali kiadását, hogy Apafi megsérti a vasvári békét, és a szatmári császári őrség fegyveresei betörtek a fejedelemségbe, hogy felkutassák a menekülteket.

A kétoldalú fenyegetettséget Apafi és kormányzó köre óvatosan egyensúlyozó diplomáciai akciókkal igyekezett kivédeni. Az erdélyi követeknek Bécsben mérsékeltebb eljárást, Konstantinápolyban aktív támogatást kellett a magyarországiak számára kieszközölniök. Baló Lászlót azonban a kandiai győzelemmel a Földközi-tenger keleti medencéjének legfontosabb támaszpontját meghódított és diadalmámorban úszó nagyvezír durván elutasította, Hedry Benedeket pedig Lipót császár a nemzetközi törökellenes összefogás szépen hangzó, de egyelőre üres ígéretével bocsátotta vissza. Mégis elérte Apafi a Portán, hogy megelégedtek a Jenő közvetlen környékén átadott határ menti falvakkal, a bujdosók befogadását pedig, ha nem is nyíltan, de kéz alatt jóváhagyták. A siker nem csupán a pontosan küldött adó és a bőven mért ajándékok rég bevált módszereinek volt köszönhető. Apafi ügyesen használta ki a Habsburg-kormányzat érdekeit is. Elküldte megbízottját az összeesküvés felgöngyölítésére kirendelt lőcsei komisszió elnökéhez, Rottal Jánoshoz. A magyarországi protestánsok érdekében az erdélyi katolikusok pártfogását helyezve kilátásba emelt szót, és hajlandó volt titkos diplomáciai összeköttetést létesíteni Béccsel. Erdély fejedelme Bánffy Dénest ajánlotta a császár bizalmába, őt bízta meg a felettébb kényes feladattal: mint állandó „factor" tájékoztatásokat kellett adnia és kapnia Bécsből. Ravasz vagy kétszínű politika ez? A korabeli diplomáciai életben általános gyakorlat. Vezérelve a célszerűség az állam érdekében. Gyulafehérvár Bécsből is kap hasznos értesüléseket a Porta szándékáról, s ügyesen közöl nyugtalanító török híreket a császári udvarral, a bujdosók kiadását követelő Habsburg-követet pedig a Porta útján szereli le.

---

[79] I. Rákóczi Ferenc Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, Sárospatak 1670. május 9. (Uo.)

Erdély közben folytatja rejtett önálló politikáját is. Újjászervezik a határvédelmet, megerősítik az államgazdaságot, a központi hatalmat, és tájékoztatják az európai közvéleményt. Az 1671-ben megjelent *Austriaca Austeritas* című röpirat szerzőjének régebben Bethlen Miklóst sejtették az irodalomtörténészek. Bethlen levelezéséből kiderült, hogy maga sem tudta, ki a szerző. Az újabb vizsgálatok szerint Szatmárnémeti Mihály tolla alól kikerült mű, kiadási helye költött, kiadója fantázianév: „Venetiis, Typis Fratrum Veracii, Constantini et Speracii." A kolozsvári nyomda betűivel kiszedett és határozott erdélyi szemléletet érvényesítő mű megállapítja, hogy Lipót császár politikája nem más, mint törvénytelen elnyomás, mert elvet minden isteni és emberi jogot.

Az óvatos egyensúlypolitikát azonban már 1672 fejleményei súlyos teherpróbára tették. Köprülü Ahmed, hogy megvalósítsa az iszlám északra irányuló hódító terveit, 1671-ben Lengyelország ellen indult, és csapatai ellepték Moldvát. A belső harcokkal dúlt, Ukrajnával határos vajdaságban válságos viszonyok uralkodtak. Gheorghe Duca moldvai vajda 1668-ban pénzen vásárolta meg hatalmát, és nagy adókat vetve ki a lakosságra, igyekezett költségeit behozni. A jobbágyokat, akik a földesurak és a klérus követeléseit is nehezen viselték, az adó annyira tönkretette, hogy a török hadjárattal rájuk háruló újabb terheket már nem vállalhatták. 1671—1672-ben történetének addig legnagyobb felkelése rázta meg Moldvát. Jobbágyok, katonák, kisbojárok és városiak megrohanták Iaşi-t, a gazdag bojárokat és a görögöket leölték, a fejedelmet elűzték. Köprülü seregeit lángokban álló ország fogadta, ahol a lakosság is éhezett.

1672-ben a Porta Erdélytől nem követelt hadsereget. Ahmed jobb politikus volt, mint hogy megbízhatatlan csapatokat hozzon be az éhínséggel küzdő országba. Viszont a fejedelemséget ellepték a Kárpátok hegyszorosain át nyugatra menekülő moldvaiak. Köprülü Ahmed nagyvezír 600 szekér élelmet kívánt, és nyíltan ugyan tiltotta, de hallgatólagosan biztatta a bujdosókat: támadják hátba a lengyelekkel szövetséges és a franciákkal feszült viszonyba került Habsburg császárt. A bujdosók viszont óvakodtak egymaguk nagyobb vállalkozásba belevágni, kérték, sőt követelték az erdélyi fejedelem támogatását. Apafi és kormányzó köre azonban nem ítélte egyértelmű állásfoglalásra alkalmasnak a helyzetet. Továbbra is az ellenfelek között igyekeznek egyensúlyozni. Megkeresik a francia királyt, a brandenburgi választót és más európai hatalmakat, Magyarország és a protestáns vallás védelme ürügyén kérve támogatást. A bujdosók tordai gyűlésén főgenerálisnak választott Teleki Mihály kővári kapitány és tanácsúr szeptember 3-i keltezéssel fejedelmi parancsot kap, hogy szálljon ki Magyarországra, majd a rendek akaratára hivatkozva a parancsot visszavonják. Teleki azonban a bujdosók enyickei győzelmének és felső-magyarországi sikereinek hírére mégis hadba száll. Az Apafi-kormányzat árnyalt politikájára azonban jellemző, hogy miközben Bánffy maga sem tartotta tanácsosnak elszalasztani a fegyveres támadásra kínálkozó jó alkalmat, megpróbálja a bécsi udvart ráébreszteni, hogy a lengyel—török háború jó alkalmul szolgálna, ha a császár hadereje is megtámadná az oszmánokat. Ajánlatos lenne a magyarokat is megbékíteni — figyelmezteti a Habsburg-kormányzatot —, mert küldhet ugyan fegyvereket a császár Magyarországra, de annyit soha, hogy biztos békét teremthessen, és a két versengő fél között Magyarország Görögország sorsára jut. Reméli — szól közvetlenül Lipót császárnak címzett levelében —, a császár büntetés helyett helyreállítja Magyarország szabadságát, hogy megőrizze a maga és az egész kereszténység szolgálatában.

Hasonló értelmű utasítással ment szeptember 20-án Bécsbe Macskási Boldizsár, Erdély hivatalos követe is. Ki kellett fejtenie, hogy a bujdosók és Teleki a fejedelem engedelme nélkül keltek fegyverre, de azt sem tagadják, hogy ellenségképpen sem viselhették magukat irántuk: „Látván az egész magyar nemzetségnek ilyen nagy romlásba esését hogy nemcsak azok, akik őfelsége ellen valamit mozdítottanak, avagy valaha szóltanak, gondoltanak, estenek romlásban, hanem asszonyemberek, leánygyermecskék, az ártatlan község és azok között az istennek anyaszentegyháza szenvedett romlást, sokakra holt emberek vétkének terhét vetvén." A császár ereje összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a bujdosóké, mégis „a magyarok állapotjának megcsendesítése nélkül az jó véget őfelsége nem éri". Magyarország fegyver által csak „sedes belli" lesz, és prédája „annak a ki eleitől fogván sok akadályt szenvedett a magyaroktól".[80]

---

[80] EOE 15. 297—298.

Mire azonban Macskási Bécsbe ért, a bujdosók támadása összeomlott: Teleki szeptember 20-án fél saruját a mocsárban hagyva menekült serege maradványaival a batizfalvi összecsapásból. Majd október 26-án a császáriak györkei győzelme szinte elsöpörte a bujdosók hadi sikereit.

A Habsburg-kormányzat felfüggesztette a magyar alkotmányt, és gubernátort állított a királyság élére, a protestáns lelkészeket rendkívüli bíróság elé idézte.

Erdélyben a kudarc kiélezte a különböző politikai csoportok ellentéteit. A súlyos terhek miatt elégedetlen rendek felelősségre vonták a tanácsosokat, Apafi viszont a központi hatalom nevében visszautasított minden bírálatot. A bujdosók táborát súlyos meghasonlás osztotta meg, egyik csoportjuk Erdélytől rendszeresebb anyagi ellátást kívánt, a másik viszont teljes függetlenséget követelt. A közvetlen török kapcsolatot szorgalmazó Petrőczy az erdélyi fogságból a váradi pasánál keresett menedéket. A bujdosók fejedelemségbarát csoportja pedig vezérévé választotta a fiatal Wesselényi Pált, aki Béldi Pál lányát véve feleségül, a székely főkapitány nagy befolyását is megnövelte. Eközben a végeken szabályos határvidéki háború bontakozott ki: a váradi pasa támadásait Bánffy a hadsereget összefogva verte vissza, és külön megállapodással próbálta fenntartani a nyugalmat. Bécs viszont kiszivárogtatta az Erdély titkos diplomáciai összeköttetéseiről a fejedelmet a bujdosók előtt és a Portán egyaránt súlyosan kompromittáló híreket. A megbomlott belső hatalmi egyensúly végkifejletének látszott, hogy Teleki, Béldi, Bethlen Miklós szinte valamennyi főúrral együtt ligát kötött Bánffy Dénes ellen, fegyverrel támadtak rá, majd kieszközölvén a fejedelem beleegyezését, elfogták, s az 1674. novemberi országgyűlésen fej- és jószágvesztésre ítélték. Bánffy tragédiájáért a különböző történetírók Telekit, Béldit vagy Bethlen Miklóst okolták, a személyi ellentéteket vélvén egyedüli és legfőbb okának, hogy Erdély első tanácsurának egy ügyetlen hóhér keze alatt kellett kínhalált szenvednie.

Bánffy tragédiája azonban szélesebb politikai összefüggésekbe illeszkedik. Már 1673-ban félreérthetetlen jelei mutatkoztak, hogy a többirányú egyensúlypolitika felett eljárt az idő. A lengyelek új királya, Sobieski János 1673. november 11-én fényes győzelmet aratott a török csapatok felett. Moldva Lengyelországgal szövetkezett. A francia felesége révén is szoros nyugati kapcsolatokkal rendelkező Sobieski Franciaországon kívül Apafit kérte és fogadta el békeközvetítőnek Lengyelország és a Porta között. 1674 kora őszén megérkezett a fejedelmi udvarba XIV. Lajos király ajánlatával Beaumont ezredes. A Habsburg császárral háborúban álló Franciaország királya szövetségi ajánlatot, és állítólag pénzt is küldött, remélve, hogy Erdély a bujdosókkal nyíltan Bécs ellen fordul. Teleki azonnal felismerte az új lehetőséget, már november 18-i kiáltványában a bujdosók elé is tárta a francia támogatás esélyeit.

Elszakadni a korábbi politikától egy csapásra könnyen nem lehetett. Kéznél volt azonban a bűnbak, Bánffy Dénes.

A többirányú, a törökkel és a császárral egyaránt barátkozó politika, az erdélyi állam eddigi politikája most vádpont lesz ellene, igaz, hogy csak az egyik a sok közül. De mégis ez a lényeg. A többi váddal — fényűző élet, hatalmaskodás, büszkeség — melyik erdélyi főurat nem lehetett volna elítélni? A tragédia ott kezdődött, hogy Bánffy nem ismerte fel a megváltozott helyzetet. Egyre erősebben kapkodva bizonyítgatta igaz voltát, és szervezkedett. Bethlen Miklós hiába inti, hagyja el az országot, ne fegyverkezzék, „ez civile bellum szegin hazánknak nem egiebet, hanem utolsó veszedelmet ígér”.[81] 1657—1660 megpróbáltatásai nemcsak a török—tatár dúlások borzalmaival ivódtak Erdély emlékezetébe. Kísértett azóta a polgárháború réme is. Ezért irtózik szinte beteges érzékenységgel Apafi a trónkövetelőktől. Bánffy, akinek pénze és összeköttetése a Portán és Bécsben egyaránt van, ezek számát szaporíthatja. A pánikcselekedetek egymást erősítő láncreakcióit pedig már nem lehetett megállítani. Nem Erdély az egyetlen a 17. században, ahol véres úton következik be politikai irányváltás. Amikor azonban az ítélet Bánffyt azzal is bünteti, hogy tizenéves fiától megtagadja a rangja révén őt megillető nevelést, mint minden ifjúság elleni vétek, az ország jövőjét sújtja majd.

A FRANCIA—LENGYEL—ERDÉLYI SZÖVETSÉG

Teleki Mihály 1675. március 19-én jelentette a fejedelemnek, hogy megérkezett a lengyel király követe, de nemcsak az Erdéllyel „való barátságot akarja meg újétani”, hanem titokban vele jött XIV. Lajos követe, egy „rettenetes vén s beteges”[82] francia, Roger Akakia, a rendkívüli lengyelországi követ, De Forbin marseille-i püspök megbízottja. Miután Akakia szerencsésen befutott Fogarasba, megállapodást kötött Erdély fejedelmével.

Az 1675. április 28-án kelt fogarasi trakta értelmében a francia király kész lesz meghatározott összeggel és lengyel dragonyosokkal támogatni a bujdosókat, ha Apafi kiengedi közéjük Teleki Mihályt generálisként, és megnyeri a Porta engedélyét, „hogy választassék magyar király az ország ősi szokása és szabadsága szerint”.[83]

Erdély a fogarasi megállapodással sikeres diplomáciai lépést tett, hogy nemzetközi támaszt nyerjen önálló politikára. Helyrehozta Lengyelországgal 1657-ben elromlott viszonyát, s ha a Habsburgokkal harcban álló Franciaországgal szövetséget köthet, Európa legjelentősebb érdekkörében nyer pozíciót. A kor diplomáciai játékszabályai szerint azonban a fogarasi trakta nem több, mint a két fél előlegezett bizalma érdemlegesebb tárgyalásokra. A tényleges szövetség megkötése előtt még a gyakorlati együttműködés kitapogatásának szigorú formákkal szabályozott útja áll. Veszélyesen hosszú Erdély szűk lehetőségeihez képest és nagy a kockázata.

---

[81] Bethlen Miklós Bánffy Dénesnek, 1674. november 16. (Bethlen Miklós levelei. 269.)

[82] Teleki Mihály Apafi Mihály fejedelemnek, 1675. március 19. Teleki levelezése VII. 35—36.

[83] EOE 16. 123—124.

A Habsburg-kormányzat vagyonokat költött a gyors tájékozódásra. Paskó Kristóf erdélyi követ jelentése szerint a fogarasi megállapodást a konstantinápolyi bécsi rezidens „vette meg" a francia követ drinápolyi megbízottjától. A homályos szöveg okkal ébresztett ideges gyanakvást a bécsi Burgban. Érthető, ha a dinasztia érdekeit féltő Titkos Tanács minden eszközt megragad, hogy elébevágjon a francia—erdélyi szövetségnek. Tárgyalásokat kezdeményez Pálffy Tamás magyar kancellár, vagyis a rendi fórum útján Apafival, átszervezi magyarországi hadseregét, és a Portán célratörő munkába fog. Apafi és köre elég tapasztalattal rendelkezik már, hogy ne utasítsa el a tárgyalási lehetőséget, sorra küldi válaszait arról, hogy milyen feltételeket kér, hogy miként rendezze a császár Magyarország helyzetét. Közben az új felső-magyarországi főkapitány, gróf Strassoldo lerohanja és megsarcolja Debrecent. Bizonyítja, ami különben is közismert, hogy a Habsburg császár Apafival szemben kimondhatatlan erőfölényben van. A „hadi rátiót" mérlegelve, Bethlen János kancellár azonban reálisan ítél: „A mostani német had kárt tenni elég, nagyobb dolgokra kevés."[84]

Komolyabb veszély fenyegette a tervbe vett francia—erdélyi szövetséget a Porta felől. A Habsburg-kormányzat jól tudta, hogy Erdély kétszeresen áthágta a szultáni főség alatt engedélyezett hatáskörét: a bujdosókat nem másért támogatja, mint hogy hadserege legyen egy elkövetkezendő támadásra, és nemcsak hogy tárgyal, hanem szövetséget is sző külső hatalmakkal. A vasvári béke többszörös megszegését hangoztató érvek azonban zátonyra futottak. 1676 őszén (november 2-án) meghal a nagyvezír, a Habsburg—török béke töretlen híve, Köprülü Ahmed. Az új nagyvezír, a „vérengző" Kara Musztafa pedig a hatalomváltással általában vele járó változásnál nagyobb fordulatot hozott Konstantinápoly politikájában. A fogarasi trakta záradéka ugyan aggodalmakat váltott ki a Portán, mert Kara Musztafa sem találta kívánatosnak a királyság és Erdély esetleges egyesítését, de egyelőre minden erejét az orosz—török háború kötötte le.

A bujdosók már külön hatalmi csoportosulásként kerültek bele a fogarasi traktába. Vezetőik élén a 17 éves Thököly Imre neve azt jelentette, hogy mint a magyar politika folytonosságát átmenteni képes személyiséggel számolt vele a francia diplomácia. Apafi és köre tudták, hogy beláthatatlan veszélyekkel jár, ha a támadást türelmetlenül sürgető bujdosók Erdélytől független hatalmi alakulattá fejlődnek. De az egység megőrzésének egyetlen hathatós módjával Apafi egyelőre nem élhetett, 1676 őszén ugyan Erdély magyarországi hadjáratra készül, Teleki mint generális megkapja a teljhatalmú fejedelmi megbízatást, de a francia politika késlekedése, főleg pedig a konstantinápolyi vezírváltás miatt Erdély nem bocsátkozhat nagyobb hadi vállalkozásba. Annyi történik csupán, hogy a bujdosók csapatai végigportyázzák Felső-Magyarországot. I. Rákóczi Ferenc menekülés közben meghal, miután újszülött fiát, választott erdélyi fejedelmi címe örökösét Lipót császár gyámságába ajánlja.

---

[84] EOE 16. 241. (1676. január 6.)

Erdélyben a kényszerű várakozás szinte pattanásig feszítette az ellentéteket. Teleki a fegyveres támadást sürgette, Bethlen Miklós nem bízott a francia politikában, Béldi a töröktől tartott és szervezkedett. Bethlen János kancellár véleményét Haller János tolmácsolta: „hazánkra és nemzetünkre valóban rosszat jövendölt, kiváltképpen magunk fejére csakhamar ... melynek egészen minden okát csak a magunk között való egyenetlenségnek mondja és hogy semmi tanácsunk nem lehet nekünk, melyen mindnyájan megegyezzünk, akármely jót találna is fel nagyobb rész közülünk".[85]

Apafi a korabeli uralkodók bevált módszereivel vészelte át a várakozás idegtépő idejét: az ügyeket társuralkodói hatáskörrel felruházott feleségére, Bornemissza Anna fejedelemasszonyra hagyta, törvények sokaságával csendesítgette a rendeket, vagy végeérhetetlen vadászatokba menekülve múlatta az időt. Családi reményei ugyancsak a kivárás óvatos politikájára intik: 1676 őszén sok elhalt gyermeke után megszületik az örökös. Fejedelem és kormányzó köre egyaránt türelmetlenül néznek a lehetőségek elé, s a nagy kockázat nyomasztó tudata kezdi felbillenteni a közügy és a magánérdek között amúgy is ingatag egyensúlyt. Féktelen hatalmaskodások és pénzhamisítások ügyeit teregetik elé az országgyűlések. Béldiről Tofeus püspök mondja: „nem üres a tömlöcze soha deáktól, mestertől, emberséges nemes embertől",[86] kényszerrel növeli jobbágyai számát. Bethlen Miklós pedig nem az egyetlen, aki pénzbeváltáson nyerészkedik. Európa udvari arisztokratáit és főurait általában a nagyravágyás, öncélúság, a vagyon, a családi tekintély gyarapításának markáns vonásai jellemzik. Szeretik a fényt és a pompát, már átgyúrta őket az udvar, műveltek, intrikusok, alkalmazkodók és nagyot kockáztatók egyszerre. Mégis nagy a különbség a fejedelemség és a más országok politikusai között.

Erdélyben félnek. Félnek, mert ha győz a „francuz és a svéd ellen ... a római császár", több hadat küld Magyarországra. Félnek, mert a „Porta vádaskodik", letette a moldvai és havasalföldi vajdákat. Félnek, mert az ausztriai erő ellen „igen megerőtlenedett a magyar nemzet", mert „eb a török, kutya a német, ezek ketten megemésztenek bennünket", mert késik a francia király, mert „nem kell ennek a mi nemzetségünknek a törvény, az igazmondás, a szabadság", mert „szörnyű hazug a világ", mert „rezgelődnek" a trónkövetelők, „mert — írja Bethlen Miklós — egy lépésem, vagy szóm, egy írásom nem lehet, amely után ne leselkedjenek".[87]

---

[85] Haller János Teleki Mihálynak: Teleki levelezése VII. 35—36.

[86] Tofeus Mihály, Szent zsoltárok resolutiója és azoknak az Erdélyi Fejedelmi Evangelica Reformata, udvari szent ecclesiara... való szabása. Kolozsvár 1683. 623.

Bánffy Dénes lefejezett véres árnya kísértett Erdély politikusai között. Kiépülnek a félelem sündisznóállásai. Bornemissza Anna és a fejedelem szűkebb köre — Székely László, Naláczi István, Nemes János — ellenőrzi a tanácsi rend főurait. Teleki igyekszik rajta tartani kezét a francia kapcsolatokon, kiépíteni egyeduralmát a bujdosók táborában, és energiáit, tekintélyét szinte aprópénzre váltva toboroz híveket. Béldi Pál viszont megpróbálja kihasználni az öreg kancellár és világlátott fia óvatosságát s a székelyek és szászok rendi sérelmeit. A fejedelem szűkebb köre azonban gyorsabb. Székely László és Naláczy István kezdeményezésére a fogarasi tanácsülésen, 1676 tavaszán Apafi letartóztatta a három főurat. Az agg és beteg kancellárt keresdi udvarházában vették őrizetbe, fiát Béldivel együtt vasra verve a vártömlöcbe vitték. Amikor egy esztendő múltán hitlevél és kezesség fejében szabadulnak, megváltozott politikai légkör fogadja őket.

Miután Forval és Révérend abbék megjárták Erdélyt, Varsóban, 1677. május 27-én Béthune márki, Lengyelország új francia követe és Absolon Dávid, a fejedelem megbízottja aláírták Franciaország és Erdély szövetségét. XIV. Lajos francia király pedig július 17-én valószínűleg országa egyik legkörmönfontabb szerződését ratifikálta. Franciaország évi 100 ezer tallért ad jó pénzben a fegyveres támadásra, Erdély csak annyiban kapcsolódik be a Habsburg-ellenes háborúba, hogy tábornokot és vezérkart állít a bujdosók élére, és tekintélyével, védelmével támogatja őket. Érdekeit mégis sokoldalúan biztosítja. XIV. Lajos nem köt a császárral békét anélkül, hogy Erdélyt és a bujdosók ügyét be ne venné a békeszerződésbe, ha pedig nem tudja elérni, továbbra is segíti a fejedelemséget. Biztosítékot kap a fejedelemség Franciaországtól a törökkel szemben is. Ha a Porta nem hagyja jóvá a szerződést, vagy büntető hadjáratot indítana, a király kezességet vállal. Védelmi szövetségre esik tehát a fő hangsúly a francia—erdélyi szövetségben a törökkel szemben is. Bármennyire is kifejezi ez a sokszoros biztosíték a fejedelemség „tűz víz között megütközött" helyzetét, kötelezettségeket is ró rá. Most már nemcsak a magyarországi helyzet, nemcsak a bujdosók türelmetlen követelései, hanem a szövetség is a mielőbbi fegyveres támadás megindítására kötelezi Erdélyt.

Apafi fejedelem tisztában volt a kockázatokkal. Feltehetően a fejedelmi politikát most már minden tehetségével segítő Bethlen Miklós fogalmazta a vállalkozás első kiáltványait és parancsait. Híven kifejezik ezek a török főség alatt önálló utat vágó erdélyi politika nehézségeit.

---

[87] Bethlen Miklós levelei Teleki Mihálynak és Béldi Pálnak, 1675. december 23., 1677. szeptember 28., december 4. (Bethlen Miklós levelei. 281., 302., 317.)

Erdély fejedelme, amint hírét vette a francia—erdélyi szövetség ratifikálásának, kiáltványban tudatja a bujdosókkal: „...a lelki, testi szabadságától megfosztott odakivaló Magyar nemzetnek és Hazának segítségére és felszabadítására ... bizonyos számú hadakat akarván megindítani."[88] Mindenekelőtt azonban követeket küld a Portára. Időt mégsem akar veszíteni, s előkészíti a francia—erdélyi szerződésben lefektetett mindkét lehetőséget. Thököly fejedelmi paranccsal kimegy a bujdosók közé, s uralkodói kinevezéssel a leváltott Wesselényi helyébe lép, a bujdosók generálisa lesz. Ha a Porta Erdélyt ismét mozdulatlanságra parancsolja, Thököly a vállalkozás látható feje. Teleki mint a támadás felhatalmazott hadvezére ugyancsak kettős értelmű utasítást kap: ha a fejedelem a Porta követelése miatt visszahívná, ne engedelmeskedjék, parancsmegtagadásért nem vonják felelősségre. A nagyvezír mégis ravaszabbnak bizonyult, mint Erdély fejedelme: a Porta nem ellenzi a francia szövetséget, de a támadást 1678 tavaszán ajánlja megkezdeni, amikor befejezi az orosz háborút. Csakhogy 1677 őszén már útban vannak a francia és lengyel segédcsapatok, megérkeztek a bujdosók közé az első francia tisztek, s Boham ezredes vezetésével októberben Nyalábvárnál megverik Schmidt császári generálist, Thököly lovas- és gyalogosezredekbe szervezi a végvárakból elbocsátott hadinépet, s az időhúzás veszteség. Közben a Habsburg-kormányzat felkészül a támadásra, 1678 elején három nagyobb csapatot küld Magyarországra. Erdély nem várhat tovább, Apafi vállalja a török ellenzésének kockázatát is.

1678. április 5-én Erdély fejedelme kiáltványban adja tudtára Magyarország minden rendű lakosának, hogy szövetségben a francia és a lengyel királlyal, „a szabadságtalanság terhes és súlyos igája alól való felszabadulások végett fogott fegyvert". A kiáltvány utal a török császár oltalmára, és ajánlja, „nyílt szemmel és józan értelemmel gondolják meg elsőben is a hatalmas török császár oltalma alatt behódolásokkal lehetséges megmaradásokat".[89] Az óvatosság érthető: a portai engedély még mindig késik. Köztudomású, hogy Apafinak „mindenekfelett a magyar dolgokért vagyon nagy tekinteti a Fényes Porta előtt s akarják ... kimenetelét" Telekinek.[90] Teleki Mihályt, Erdély első politikusát már a somkúti gyűlésen, 1678. április 5-én, a francia király képviselőjének jelenlétében a bujdosók „fő elöljárójukul" választották, de a fejedelmi udvarban még hetek múltán sem tudják, mi a Porta véleménye. Még letilthatják az egész vállalkozást, útjukat állhatja a váradi pasa, a nagyobb kockázat azonban az, hogy esetleg fegyveres csapatokkal támogatja meg a nagyvezír Erdély fejedelmét. S ez valóban nem mást, mint Magyarország behódoltatását vonná maga után.

---

[88] DEÁK F., A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Bp. 1883. 161.

[89] Apafi kiáltványa, 1678. április 5. DEÁK F., i. m. 172—173.

[90] Uo.

Apafi viszont nem Magyarország behódoltatásának szándékával indítja meg a háborút, nem is teheti, hiszen szövetségesei, a lengyel és a francia király sem a török területek növelése érdekében küldtek pénzt, tiszteket és valamennyi katonaságot. Világosan kifejezik Apafi kiáltványai a vállalkozás óvatos célját is: a töröktől akar elhatárolódni. Magyarország megsegítésére indít háborút. Jelszava: „Pro Deo et pro Patria." Leszögezi, hogy a szomszédos magyar nemzet romlásából Erdélyre is sok gonosz következik, ezért fog fegyvert Magyarország testi lelki szabadságáért, egyedül a megnyomorodott két szegény haza örökös és állandó békességét akarja megszerezni. Teleki azt is leszögezi, „támadása nem szolgálja a katolikusok elnyomását".[91] Az utasítások nemcsak a katonaság szigorú fegyelmét követelik meg, nemcsak halálbüntetés terhe alatt tiltják a katolikusok háborgatását, és hogy vallásкülönbség miatt bárkit bármilyen rövidség érjen, hanem kikötik: vigyázzanak, nehogy az elfoglalt várak „idegen" — vagyis török — kézbe kerüljenek.

A török hatalom árnyékában politizáló Apafit azonban az erdélyi főúri társadalom egy része nem érti meg. Béldi arra számít, hogy az engedély nélküli hadjárat miatt Apafi máris II. Rákóczi György sorsára jut. Úgy gondolja, elérkezett az ő ideje, rendi ellenállást szervez, felkorbácsolja a szász és a székely natiót sérelmeiket hangsúlyozva, miközben felajánlkozik a Portának. Béldit személyes bosszú és féktelen ambíció vezette. A mozgalom leleplezése alkalmával kompromittált főurak között azonban nyilván nem egy, mint például Haller János, feltehetőleg azzal is számolt, hogy az esetleg bekövetkező hatalomváltozásnál legyen kész garnitúra, és ne kívülről hozzon a Porta új fejedelmet. Hiszen a Konstantinápolyban várományos fejedelemként tartott Zólyomi Dávidot senki nem kívánta országfőnek. Béldi nem ért célba, hiába keresett a Portán menedéket.

Apafi, amint Béldi futásáról értesült, új kancellárját, Bethlen Farkast küldte a három natió képviselőivel együtt 80 ezer tallér ajándékkal a nagyvezírhez. Kara Musztafa már célba vette a Stefansdom tornyát, és a maga tervei szempontjából ítélte meg az erdélyi belharcokat. Tudta, hogy Apafinak hadserege van, és védi őt a francia király. Béldit tehát bűnösnek ítélte, és a Jedikulába záratta. Bethlen Farkas követsége április 22-én Apafit fejedelmi hatalmában megerősítő szultáni fermánnal indulhatott vissza.

1678. június 4-én a bujdosók, végváriak, a francia és lengyel csapatok Erdély tekintélye alatt Teleki Mihály fővezérségével megindultak Magyarországra. A Tisza vonalánál megtorpantak, és északra fordultak. Ungvár alatt a hadsereg kettévált. A zöm Telekivel Érsekújvárt vette ostrom alá, a Dünewald és Würmb császári ezredek egyesülését azonban nem tudván megakadályozni, félve a pestistől, és elkedvetlenedve a város zárt kapui miatt, augusztus 15-én visszavonult Kővárba. Thököly közben a francia és a lengyel csapatokkal megerősített végvári lovasezredekkel villámgyors hadi bravúrral elfoglalta a bányavárosokat.

---

[91] TRÓCSÁNYI ZS., Teleki 227.

EURÓPAI ÉRDEKKÖRÖK ÉS AZ ELSZIGETELŐDÉS VESZÉLYEI

1678-ban Erdély és a bujdosók őszi támadása nemzetközi szempontból megkésett vállalkozás volt. Amikor Thököly a francia és lengyel segédcsapatokkal elfoglalta az alsó-magyarországi bányavidéket, Franciaország Hollandiával és Svédországgal már békét kötött, és megkezdte fegyverszüneti tárgyalásait a Habsburg-kormányzattal. Közel azzal egyidőben pedig, hogy a császári hadvezetőség a nyugati hadszíntereken lélegzethez jutva visszaszorítja Thökölyt Kelet-Magyarországra, uralkodója parancsára Béthune márki magához rendeli Lengyelországba az erdélyi vállalkozásra kibocsátott francia és lengyel csapatokat; XIV. Lajos pillanatnyilag nem látja szükségesnek a kelet-európai Habsburg-ellenes diverziót.

Apafi mégis elérte, amit akart: Franciaország belefoglalta Erdélyt a nijmegeni békeszerződésbe (1679. február 4). Igaz, hogy csak általánosságban emlékezik meg az országról és a bujdosókról a békeszerződés 31. pontja, de ez az erdélyi politika szempontjából mégis jelentős eredmény. Ily módon a francia—erdélyi szövetség után a második lépést is megtette az erdélyi politika, hogy átlendüljön a Habsburg—török alternatíva kilátástalan, patthelyzetbe szorító bűvös küszöbén. Nem kevesebb, de nem is több, ami történt, mint hogy Erdélyt Európa hatalmai számon tartják, s ha szerényen is, de újra van helye a nemzetközi tárgyalóasztalok mellett. Félreérthetetlenül kifejezi ezt XIV. Lajos Apafinak írott levele (1679. június 8), amelyben megerősíti, hogy a békeszöveg 33. cikkelyében Erdély fejedelmét is felvette szövetségesei közé. Sobieski János lengyel király ezek után ugyancsak elküldi hivatalos követét tárgyalások végett a fejedelemhez.

Apafit következetesen továbbra is az a cél vezeti, hogy fegyvertények helyett diplomáciával nyerjen olyan pozíciókat, amelyek biztosíthatják az erdélyi államiság s az önálló Magyar Királyság átmentésének feltételeit. Elküldi követét, Vajda Lászlót Bécsbe, és felajánlja, hogy közvetít a bujdosók és a Habsburg-udvar közötti béketárgyalásokban. Majd pedig Absolon Dávidot immáron mint hivatalos követét indítja Párizsba, hogy hathatósabb támogatást eszközöljön ki szövetségesénél és tájékozódjék a nemzetközi viszonyokról. A kényszerhelyzetben sok szálból fonódó erdélyi politika tengelyében ugyanis még mindig az a meggyőződés áll, hogy a Habsburg-birodalom megerősödött, a királyi Magyarország önmagában gyenge, és Európa hatalmai előbb-utóbb összefognak a török ellen. 1679—1680 folyamán egyre inkább tapasztalnia kell azonban Apafinak, hogy ez a diplomáciára épülő politika elveszti hatását. Mégpedig amiatt, akit Erdély maga nevelt fel. A császári udvar közvetlenül Thökölyvel tárgyal, a Porta Thökölyt támogatja, Franciaország pedig kelet-európai politikájának magyar képviselőjét már nem Erdélyben, hanem Thökölyben véli felismerni.

Az ifjú Thökölyvel nemcsak tehetséges hadvezér, hanem az erdélyi hagyományoktól merőben eltérő utat járó politikus került a bujdosók élére. Frissebb, mozgékonyabb, bátrabb, mint Apafi vagy bárki az erdélyi tanácsban. Nincs mit kockáztatnia. Nem kell országot féltenie, viszonylagos békét és nyugalmat óvnia, nem nyomja az a roppant felelősség, mely Bethlennek és Rákóczinak a fejedelemség értékeinek megőrzését parancsolta. Csak nyerhet, mégpedig sokat. Nagy ambíciók fűtik, tizenkét éves korában az eperjesi kollégiumi teátrumban Magyarország királyának szerepét játszotta el. Óriási helyzeti előnnyel indult. Sok mindent készen kapott, a francia szövetséget, a bujdosóknak a legnehezebb időkben Erdély nagy anyagi áldozatával átmentett haderejét. Még a „testi lelki szabadságért" fegyverre kelő mozgalom ideológiáját is a bujdosók kiöregedőben levő politikusai és Erdély vezetői kovácsolták ki. Apafi adta Thököly kezébe a zászlót s rajta a jelszót: „Pro Deo et pro Patria." Ilyen örökség kisebb tehetséget is elindíthatott volna a siker és a hírnév röppályáján. Thökölyvel azonban különleges hadvezetői képességű személyiség és sikeres szervező egyéniség kezébe jutott hatalom. Elszánt és már kipróbált fegyveres erőre támaszkodhatott. Magyarország lakói — végváriak és nemesek, jobbágyok és a városok protestáns polgárai — pedig nagy reményekkel támogatták, mert Thököly hadi sikereit átélve bíztak a változásban. A Habsburg-kormányzat politikája az ország anyagi erőit messze meghaladó adóival, a jövedelmi források kisajátításával, kereskedelmi monopóliumaival, vallási türelmetlenségével valamennyi társadalmi osztályt érzékenyen érintett. Lipót császár uralma már az állami önállóság anyanyelvben, szabad vallásgyakorlásban, műveltségbeli önrendelkezésben kifejeződő vetületeit is fenyegette, és a termelőmunka nyugalmát, az ország biztonságát sem tudta biztosítani. Csakhogy a Habsburg- és a török politika egyaránt felismerte Thököly vállalkozásában a veszélyt, de a veszély elhárításának a lehetőségét is: igyekezett minden úton-módon leválasztani őt Erdélyről, megnyerni még akár Apafi ellenében is.

Talán az egyetlen fogyatékosság a fiatal Thököly politikusi tehetségében ez a veszélyt nem érzékelő képesség. Ennek vannak előnyei, de később ez viszi majd a valóságot fel nem ismerő, vészes útra.

Pályája kezdetén Thököly nem akart tudatosan elszakadni Erdélytől, csak önállóságra tört, és aggályok nélkül elvette, amit a Habsburg- és a török politika kínált. Külön fegyverszünetek kieszközlése Bécsben, a császár biztosította önálló kvártélyterületek Északkelet-Magyarországon s Zrínyi Ilona már 1679-ben megígért keze éppen úgy, mint a váradi, majd a budai pasáknak a Habsburg-csapatok ellen nyíltan, az erdélyi fejedelem ellen pedig titokban nyújtott támogatása, valamint az Apafival kötött megállapodások sorozatos megszegése egyaránt bizonyítja, hogy milyen beretvaélen futó politikát folytat a fegyveresei erejében bízó Thököly.

A két hatalom, a Habsburg-udvar és Konstantinápoly mintha egymással is versenyezve igyekezne megnyerni Thökölyt. Mehmed egri és Abdurrahman budai pasa 1680. február 25-én titkos üzenetben tudatja Thökölyvel, hogy a Porta elismeri őt a bujdosók fővezérének, és számíthat rá, hogy segítséget kap Erdély ellenében. A portai elismerést nagy reverenciával fogadó fiatal fővezér pedig alig egy héttel később, március 2-án megírja Sebestyén András püspöknek, a bécsi udvar Szelepcsényi kancellár megbízásából kiküldött békebiztosának, hogy a mellette lévő urakkal, főrendekkel együtt szívesen igyekszik a császár hűségére, ő maga az egy esztendeje húzódó tárgyalást akár három órára rövidítené, „hogy annál inkább is mennél hamarébb keresztény királyomnak s uramnak udvarolhatnék".[92] S ha nehezen követhetőek is Thököly módszerei, a császári udvart Strassoldo, Strassoldót Sebestyén püspök, a törököt pedig Bécs ellenében kijátszó diplomáciája, a két nagyhatalom között modus vivendit kereső javaslata tehetséges politikusra vall: a Habsburg-kormányzattal kötendő megegyezést garantálja a Porta, s Lipót császár hagyja jóvá, hogy a királyság adót fizet Konstantinápolynak.

Erdély politikusait azonban a felkelés hadi sikerei, Thökölynek a szoboszlai gyűlés után már feltartóztathatatlan önállósulása, nemzetközi hírneve a fejedelmi politika védelmére ösztönzik. Mások pánikba esnek, hiszen Erdély a bujdosókkal elvesztette hadseregét. Apafi maga világosan felismeri, hogy Erdély a politikai súlyvesztés lejtőjére jut Thököly miatt. A gyorsan változó politikai helyzet azonban nyújt még egy utolsó lehetőséget a fejedelemség megmentésére.

1681-ben megkötötték a török—orosz békét, Franciaország elfoglalta Elzászt, s visszacsatolási bizottságai ugyancsak érzékeny ponton támadták a Habsburgok európai hatalmát. A portai hírek pedig több mint bizonyosra jelezték, hogy Kara Musztafa nem újítja meg a rövidesen lejáró vasvári békét. Thököly diplomáciai és hadi sikereit leszerelendő tehát a Habsburg-kormányzat összehívta az országgyűlést, a magyar állam rendi fórumait mintegy megerősítve betöltötte a másfél évtized óta üres nádori hivatalt, mérsékelte az adót, s bizonyos korlátok között biztosította a protestánsok vallásgyakorlatát.

---

[92] Thököly utasítása Sebestyén András békebiztosnak, Szentpéter 1680. március 2. HHStA, Hungarica Specialia, Fasc. 327.

Erdély belső biztonságát a török csapatok pusztításaitól féltő Apafi most is a fejedelemség régen kitaposott útjain próbálta kivédeni. A még sértetlen önbizalommal cselekvő Thököly viszont, amint hírét vette az orosz—török békének, megírta a nagyvezírnek, hogy felajánlja a királyságot a Portának, és bizonyos, lényegében még Wesselényi nádor megfogalmazta feltételek szerint, szabad királyválasztás ellenében kész behódolni. Kérdés, hogy noha Ibrahim budai pasa 1681. május 30-án a nagyvezír kedvező válaszáról értesítette Thökölyt, Mehmed szultán mégis miért Apafinak küldte el a behódolási athnamét. Az 1681. április 18-án kelt athname elviselhető adó fejében teljes oltalmat ígér Magyarországnak, szabad királyválasztást, szabad vallásgyakorlatot, és azt, hogy a Porta a Habsburg császárral a magyar nemzet rovására nem köt békét. Apafi különös megtiszteltetésben részesül: a császáriaktól elveendő várak az ő hatásköre alá kerülnének, de a feltétel sem kicsiny. Erdély fejedelme köteles csatlakozni a „magyar nemzet kívánságára őket az német igája alól felszabadítani" vállalkozó török csapatokhoz, és „az egész Erdélyországunkban levő néppel és hadakkal együtt azon magyar nemzetnek segítségére"[93] indulni.

Apafi korábban sem volt híve a királyság török hódolásának, hosszú uralkodásának tapasztalataival pedig ugyancsak kételkedve fogadta az athname ígéreteit. Felmérve azonban az erőviszonyokat, nyíltan nem fordul szembe a különben is minden ellentmondásra féktelen indulattal felelő Kara Musztafával. Igyekszik biztosítani belső hatalmát, eléri, hogy újra megerősítsék a három nemzet konföderációját „hazánk nagyobb securitására nézve", külön egyezséget köt a szászokkal, az országgyűléssel fejedelemmé választatja ötesztendős fiát, és meggyőző érvekkel, de ha szükséges, birtokai konfiskációját is kilátásba helyezve, megpróbálja hatalmát elfogadtatni Thökölyvel.

A fejedelem és Thököly követeinek kaposi értekezlete 1681. május 11-én teljes kudarcba fulladt. Thököly szuverén uralkodói öntudattal utasította el Apafi fejedelmi hatalmát maga fölött. Ily módon éppen akkor következett be nyílt szakadás Erdély és a bujdosók között, amikor a török Porta a hadjárat sikere érdekében az egységet próbálta megteremteni. Az 1681. évi hadjárat kudarcának azonban mélyebb okai voltak. Apafi legfeljebb az Erdéllyel határos területek várait tartotta volna célszerűnek elfoglalni, s nemcsak a protestánsoknak, hanem a katolikusoknak is teljes vallásszabadságot biztosított volna. Elítélte Thököly csapatainak féktelenkedéseit, látta, hogy a váradi pasa titokban Erdély rovására segíti Thökölyt, és Magyarország behódoltatását sem tekintette reális, és mi több, időszerű megoldásnak. A hadjáratra mintegy 20-30 ezer főnyi hadsereg gyűlt össze, de Erdély fejedelme és főgenerálisa, Teleki csak formálisan szállt hadba, s az athnamét sem adták ki Thökölynek.

---

[93] EOE 17. 181.

Ellenkezést Kara Musztafa nem ismert. Visszakéri Apafitól az athnamét, fia, II. Apafi Mihály fejedelemmé választását nem erősíti meg, s 1682 tavaszán megérkezik a török császár parancsa: Erdély fejedelme csatlakozzék teljes haderejével a budai pasához. Már az erdélyi aranyak sem tudják megváltoztatni a nagyvezír akaratát. Viszont a „fényes porta kedvkeresésére" fordított egyre nagyobb összegek példátlanul megnövelik az adót, a lakosság tiltakozik, a központi hatalom halálbüntetéssel fenyegeti meg az adószedőkkel ellenkezőket, a rendek pedig nyíltan kimondják: Apafi fejedelemsége alatt veszni látják szabadságukat. Megtörténik, amire régen nem volt példa, az 1682. április 25-én kezdődő fogarasi országgyűlésen a rendek magyarázatot követelnek a fejedelemtől. Forrongó, nyugtalan országot hagyott maga mögött Apafi, amikor hosszú halogatások után, a török ismételt sürgetésére, meglehetősen silány és már a gyülekezés alatt szökevények és visszamaradók tizedelte hadseregével augusztus 5-én kiindult Magyarországra. Sikerült elkerülnie, hogy harcba bocsátkozzék. Fülek alatt Ibrahim pasa és Thököly egyesített táborában tétlenül nézte végig a földig égetett város és vár ostromát. Majd a kapituláció után, szeptember 6-án látnia kellett, amint Ibrahim vezír ünnepélyesen átadja Thökölynek az athnamét, és kikiáltja őt Magyarország királyának.

Thököly már az év elején kérte követei útján a Portát, hogy nevezzék ki Magyarország fejedelmévé. Rátermettségét azóta sokszorosan igazolta. Elfogta Herberstein császári generálist vezérkarával együtt, majd bevette Felső-Magyarország fővárosát, Kassát. Mint anyai ágon Bethlen Gábor fejedelem családjának leszármazottja, Zrínyi Ilonával megkötött házassága révén a gyermek II. Rákóczi Ferenc fejedelem mostohaapja, Felső-Magyarország ura, nem is egy indoka lehet, hogy kinyújtsa kezét Erdély kormányáért.

Erdély helyzetében mindezzel nagy változás következett be. Az elszigetelődés veszélyével kellett szembenéznie. Huszonöt év célratörő diplomáciájával gyűjtött nemzetközi tőkéje csaknem elveszett. Apafi Mihály fejedelem a tapasztalatok mellé Ibrahim pasa beszédének lényegét mint vésztjósló mementót vitte magával vissza Erdélybe: Thököly Szapolyai János és Bethlen Gábor örököse, és számítani kell rá, hogy a nagyvezír a következő évben, amint meghódítja a császárvárost, Thökölyt teszi meg Erdély fejedelmének.

Erdély öregedő fejedelme és a szűkebb kormányzó kör tagjai azonban a vesszőfutásnak beillő magyarországi út után mégis megkísérlik átmenteni az ország másfél évszázados államiságában kifejeződő örökséget.

KIREKESZTVE A NEMZETKÖZI TÖRÖKELLENES KOALÍCIÓBÓL

1683-ban Apafi sok vihart megélt kormányzó körét nem kápráztatta el a Bécs ellen vonuló Kara Musztafa hadserege. Cserei ugyan a török hadat „barom nagy" tábornak mondja, „melyhez hasonlót Európában ötszáz esztendők alatt senki nem látott",[94] de a fejedelmi tanács és az országgyűlés nem sietett eleget tenni a már 1683. február 11-én kihirdetett szultáni fermán és a nagyvezíri parancs hadba szólító felhívásának. Erdély aranyainak is része volt benne, hogy a fejedelem nem az év elején Nándorfehérvárott, hanem csak nyárutóján Bécs alatt, s nem is nagy hadsereggel, hanem kevés székely haderővel jelent meg a nagyvezír táborában. Győrnél a Rába- és Rábca-hidakat kellett őriznie a sakkban tartásával is megbízott szilisztrai pasa, Ibrahim seregeivel együtt. Október végén a fejedelem erről a keserves magyarországi táborozásról nemcsak kiéhezett és járvány tizedelte seregének maradványaival érkezett vissza, hanem hasznos tapasztalatokkal is. Látta a Bécs alól futó nagyvezírt. Megtudta, hogy Thököly kegyvesztett lett, mert az 1683. október 9-én bekövetkezett párkányi csatavesztéséért bűnbaknak tette meg őt a nagyvezír, mivel harcba szólító parancsának nem engedelmeskedett. Erdélyre pedig megint visszafordítja pártfogó tekintetét a fényes Porta.

Konstantinápoly új erdélyi politikájának előjele a bécsi vereség után, hogy elküldi a fejedelem fiának választását megerősítő athnamét. De vajon felmérték-e a II. Apafi Mihály gyermekfejedelmet ünnepélyesen beiktató politikusok, hogy a szultáni kegy nem múltbeli érdemeket jutalmaz, hanem jövendőbeli szolgálatokat kíván? Hiszen a nemzetközi diplomáciában remek tájékozottsággal rendelkező díván pasái tudták, hogy az egész keresztény világ döntő támadásra indul a török hatalom ellen.

Apafi még a többfelé biztosítás politikájának régen begyakorlott mozdulatával küldte el 1683 tavaszán Bécsbe Vajda László főkövetét: felajánlotta, hogy Erdély mediátorságot vállal a török és a Habsburg-hatalom, Thököly és I. Lipót magyar király között. Az események végkifejletét ismerve, önértéktévesztésnek tűnik ez a lépés, de akkor még senki nem tudta, hogy a győzelem esélyei hogyan alakulnak. Egyelőre a mediátorság, amelyet Bécs és a Porta egyaránt elfogadott és némi méltánylásban is részesített, a két nagyhatalom ütközőjén élő erdélyi államnak éveken át lehetőséget adott, hogy mindkét irányban fedezhesse magát. Annak ellenére, hogy már a reális balsejtelmek szorongásával sürgette Apafi Esterházy Pál nádort: „. . . igyekezne úgy a dolgokat kormányozni, ne légyen ... végső romlása a magyar nemzetnek."[95]

---

[94] Cserei históriája. 167.

[95] Apafi Mihály fejedelem Esterházy Pál nádornak, 1683. június. EOE 17. 127—128.

1684 tavaszán pedig, amikor a pápa védnöksége alatt megalakult a Szent Liga — a Habsburg-birodalom, Lengyelország és Velence törökellenes szövetsége —, már nyilvánvaló, hogy a különálló, békeközvetítő politika még távoli nagyhatalom számára is nehéz, nemhogy a hadműveleti területek körzetében élő kis ország a maga számára haszonnal valósíthassa meg.

Lipót császár még 1684 áprilisában felszólította Apafit, hogy csatlakozzék a nemzetközi szövetséghez. Erdély politikusai azonban sem az ajánlat őszinteségében nem bíztak, sem kivihetőnek nem látták azt, amíg az oszmán hatalom torkában élnek.

A törökellenes nemzetközi szövetség rendszere pedig, úgy látszott, kínál más utat is, hogy Erdély államiságát átmentse. 1684 elején Ukrajnában és Moldvában Sobieski fényes győzelmet aratott, s így a török ellen Ukrajnától Dalmáciáig kibontakozó hadműveleti terület északkeleti szárnya, Erdély a román vajdaságokkal Lengyelország érdekkörébe került. XIV. Lajos pedig azzal a feltétellel kötötte meg a nemzetközi törökellenes háború kibontakozására lehetőséget nyújtó francia—Habsburg békét, hogy a franciabarát Lengyelország biztosítékot nyújt a Habsburg-hatalom keleti kiterjedése ellen. A hagyományos erdélyi politika ugyancsak arra ösztönözte Apafit, hogy a törökellenes szövetség lengyel és ezen át francia orientációjú ágába kapcsolódva építse ki a felszínen maradás hídfőállásait. Európa protestáns hatalmait is meg akarja nyerni segítségül, hogy a küszöbön álló nagy változásban Erdély úgy teremtse meg egységét a Magyar Királysággal, úgy váltsa gyakorlati politikai tényezővé a magyar koronához való tartozását, hogy közben átmenthesse az önálló lét másfél évszázadának eredményeit. Kolozsvári István professzor ezzel a nem könnyű megbízatással indul 1684 tavaszán Berlin, Németalföld és Anglia uralkodói udvaraiba.

Sobieski rendkívül tisztelte Apafit: „az egyetlen becsületes ember" a török alatt élő keresztény fejedelmek között — írta róla feleségének.[96] Nem is késett csatlakozásra felhívni Erdély fejedelmét. A lengyel—francia tervek miatt viszont a Habsburg-kormányzat nagyobb figyelmet fordított a keleti végekre. Már korábban kiépített moldvai és havasalföldi kapcsolataihoz is Erdély a kulcs. A százezres hadsereg élelmezésének, téli elszállásolásának roppant terhein a császári hadbiztosok vagy Magyarország főurai és vármegyéi egyaránt a fejedelemség segítségével vélnek könnyíteni. Erdély gazdag élelemforrásnak számít, a szász emlékírók szerint mindeddig „aranykorát" élte, földjét ellenséges hadsereg lényegében negyedszázada nem pusztította.

Különböző, egymást keresztező érdekek között országos ügy követelményei szerint önálló utat vágni csakis az erőhatalom tud. Erdély azonban a bujdosókat elvesztve, nem rendelkezett sem érdekeit megvédeni képes hadsereggel, sem a belső egyetértés politikai erejével. 1685-ben Antidius Dunod jezsuita hozta be Erdélybe Lipót császár ajánlatát. A Habsburg császár és magyar király fennhatóságának elismerése, az önálló külpolitikáról való lemondás, a császári hadsereg egyhatodának adandó téli szállás fejében vallásszabadságot, privilégiumainak megtartását és a nemzetközi szövetségbe való felvételt biztosító titkos szerződést Teleki írta alá 1685. április 14-én. Ezt a kercsesorai szerződést viszont Apafi Lengyelország garanciájával biztosított, nyílt s Erdély államiságának integritását őrző szerződéssel akarta meghaladni. A Havasalfölddel ugyancsak 1685 tavaszán megkötött újabb szövetség pedig a két ország közös érdekvédelmét hivatott szolgálni a Habsburg- és a török befolyással szemben.

---

[96] Jan Sobieski levele feleségének, Maria Casimierának Listy do Marysienki. Warszawa 1973.

Egy pillanatra még felvillant a lehetőség, hogy Erdély megteremtse belső erejét. Thököly, miután sikertelenül próbálkozott, hogy bekapcsolódjék a törökellenes nemzetközi koalícióba, Apafihoz fordult. Ha leküzdik a múltbeli ellentéteket és személyi indulatokat, Erdély Thökölyvel ütőképes hadsereget, a kor legkiválóbb magyar hadvezére pedig a fejedelemséggel Európában elismert állami támasztékot nyer. A fejedelmi tanácsban már bírálhatatlan tekintélyre emelkedett Telekinek azonban nem nehéz keresztülvinnie, hogy Thökölyt jószágvesztésre ítéljék. Ezzel végérvényesen a török karjaiba taszította a még mindig jelentős katonai erővel rendelkező fiatal politikust. 1685 kora nyarán az Erdélyt Thökölyvel okos, óvatos együttműködésre intő lengyel és francia figyelmeztetések sem találnak visszhangra. A Thököly-párt fejének kikiáltott, már bebörtönzött udvari kapitány, Barcsai Mihály vádlottak és védők százait mozgósító pere, tömlöcözések és provinciális rendi érdekek makacs követelései gyengítik tovább Apafi fejedelem és szűk körének központi hatalmát. Miután Caprara generális háromnapi ostrommal kapitulációra szorítja Szentjobbot, Várad elővárát, és császári csapatok húzódnak erdélyi területekre, Lipót téli szállást kér a hadseregnek. Apafinak még sikerül tetemes élelmezési terheket vállalva az ebesfalvi szerződésben 1685 októberében biztosítani, hogy Kővár vidéke, Máramaros és Debrecen kivételével Erdély mentesül a német ezredek kiteleltetésének súlyos terhe alól.

Az előrehaladott életkor, betegségek és családi megpróbáltatások miatt már nagyon megviselt idegzetű Apafi fejedelmet azonban a török politika 1686 elején megpróbálja félreállítani. Gyorsan átlátva, hogy mekkora tévedés volt Thökölyt 1685 októberében elfogatnia, a „kuruc király" szabadságát visszaadva, Erdély fejedelmének kikiáltva akarta tekintélyét helyreállítani és a maga számára kamatoztatni. 1686. január 6-án a fejedelemség egykori felneveltje már Váradról szólítja fegyverbe régi próbált híveit. Eddigre XIV. Lajos aktív kelet-európai politikája következtében csaknem szakításig kiéleződtek a Szent Liga tagjainak ellentétei. Holland, angol és francia pamfletek hangos érvei irányítják a kis fejedelemségre Európa figyelmét: Lipót császárt hódító célok vezérlik, és az európai egyensúly azt kívánja, hogy

Sobieski legyen Magyarország királya, Thököly pedig, a sikeres hadvezér, Erdély fejedelme.

Közben a császári csapatok kiélik és kipusztítják Máramaros vármegyét és Kővár vidékét. Thököly eközben mintegy 9 ezer törökkel szabad átvonulást kér, hogy Munkácsot felmentse, s amikor kérését visszautasítják, ostrom alá veszi Vajdahunyadot.

A többoldalú katonai lerohanás veszélye radikális intézkedésekre kényszeríti a fejedelmi kormányzatot. A főurakra kényszerkölcsönöket vetnek ki, a társadalom különböző rétegei — jobbágyok, katonák, kisnemesek, kereskedők, városok és papok — felemelt összeggel kötelesek adózni. Több ezer főnyi, de silány fegyverzetű sereg gyűlik össze. Miközben pedig Teleki szétugrasztja Thököly hadseregét, Bécsben tekintélyes erdélyi követség próbálja kihasználni Erdély érdekében a nemzetközi viszonyok kedvező pillanatait.

Haller János bécsi előterjesztése szerint Apafi Erdély nemzetközi önállóságát és belső integritását kívánja. Vegyék be a szövetségesek a törökkel megkötendő békébe Erdélyt és a két román fejedelemséget. Oltalmazzák meg Erdélyt a török ellen, ne telepítsenek hadsereget az országba téli szállásra, viszont szavatolja a császár a fejedelemség privilégiumait. Ennek fejében Erdély 25 ezer arany, azaz 50 ezer tallér összeggel, élelemmel és fuvarral járul hozzá a török elleni háborúhoz. 1686 válságos tavaszán derül ki, mennyit számít, hogy a fejedelemség generációk kitartó diplomáciai munkájával beépült az európai hatalmi viszonyokba. Apafi most is elküldte követeit a dán és a svéd királyhoz, a protestáns hatalmakhoz, Angliába és Hollandiába, a brandenburgi választóhoz s a würtembergi herceghez. Haller bécsi követsége ideje alatt kötik meg a pápai diplomácia segítségével a lengyel—orosz békét, a cárt felveszik a Szent Liga tagjai közé, és megtámadja a krími tatárokat. Erdélynek és Lengyelországnak már nem kell a kán büntető hadaitól tartania. Bécs álláspontjának megváltoztatását még inkább befolyásolta, hogy a válság feloldására törekvő pápa a magyarokkal, kivált a protestánsokkal szemben mérsékletre intette, s ha nem rendezik az egész Európában megbotránkozást keltő királyságbeli és erdélyi viszonyokat, aligha nyithatják meg a török háború folytatásához elengedhetetlen nyugati pénzügyi forrásokat. Ily módon Bécsben, ahol Haller megítélése szerint „egész Európának forog állapotja", elfogadták a fejedelemség államiságát védő kikötéseket. Lipót császár és Apafi fejedelem teljhatalmú megbízottjai 1686. június 28-án aláírták a szerződést, amelynek értelmében Erdély sértetlen állami szuveneritásában vesz részt a nemzetközi törökellenes szövetségben. Lipót császár elismeri a fejedelem jogait, a rendek fejedelemválasztási szabadságát, a négy bevett vallás szabadságát és Erdélyország külön államiságát. A nevezetes szerződés 2. pontjában leszögezik: „Amit az egykor a Porta uralma alá tartozó területekből elfoglalnak, a fegyverjog alapján azé lesz, aki meghódítja, de minden olyan területet, amelyről kimutatják, hogy valaha Erdélyhez tartozott, átadnak és fenntartanak a fejedelemségnek."A továbbiak megértése szempontjából fontos, hogy külön pontba foglalva állapítja meg a szerződés: „...a császári felség soha nem követelheti magának sem a fejedelmi címet, sem a címert". Végül a váradi és a temesvári török őrségek fenyegetéseinek kitett fejedelemség védelmére foglalták bele a következő passzust: „Erdély biztonságára s a jelen szerződés biztosítékaként a fejedelem és a rendek arra az időre, amíg ez a háború és a veszély tart, átadják a császári felségnek két erődített helyüket, mégpedig Kolozsvárt és Déva várát. Az itteni helyőrségek kétharmada császári, egyharmada erdélyi csapatokból fog állni, zsoldjukat a császári felség fizeti, kenyerükről és ellátásukról az erdélyiek gondoskodnak. Mihelyt azonban a háború véget ér, mindkét helyet kiürítik és átadják." A szerződés titkos. Erdély nyíltan csak Buda visszavívása után csatlakozik a Szent Ligához. A szerződésről Szekfű Gyula is megállapította, hogy a kercsesoraiénál is „sokkal kedvezőbb volt ... Erdély függetlenségére".[97] Megítélése körül azonban mégis nagyon sok a bizonytalanság. Főleg Bethlen *Önéletírására* hagyatkozva, a történetírás általában úgy ítélte meg, hogy ez a megállapodás azért nem lépett életbe, mert az erdélyiek elutasították. Ma már tudjuk, hogy egy példányát mint Lipót császár és Apafi Mihály fejedelem egyezményének másolatát elküldték Angliába, ami a külföldi jótállás előzetes biztosítékául szolgál. Az is tény, hogy a császári csapatok július végén elhagyják Erdélyt, a Buda felmentésére vonuló nagyvezír pedig súlyos megtorlást helyezve kilátásba, maga mellé rendeli Apafit segélycsapatokkal, a fejedelem azonban a török parancsnak nem tesz eleget, hanem hogy a szerződés értelmében vállalt pénzösszeget előteremtse, fizetésre szorítja a főurakat és a nemeseket is. Később, az erőviszonyok Bécs számára kedvező alakulása után ezt a megállapodást a Habsburg-dinasztia érdekeit képviselő udvari párt tagjai jól átgondolt politikai célok szolgálatában igyekeztek nem létezőnek minősíteni, noha az erdélyi rendek bizalmatlansága és Várad felszabadításának elmaradása miatt a török betörések veszélye eleve megakadályozta, hogy a fejedelemség nyíltan csatlakozzék a szövetséghez. A szerződés ügye további vizsgálatokat kíván, de nagy biztonsággal állítható: 1686 nyarán még adott rá esélyt, hogy Erdély, ha formálisan és a Habsburg-főség alatt is, de mint állami alakulat kapcsolódjék be a nemzetközi törökellenes szövetségbe, és némi szuverenitással vegyen részt a törököt kiűző háborúban.

---

[97] HÓMAN B.—SZEKFŰ GY., Magyar történet IV. Írta SZEKFŰ GY. Bp. 1935. 231. — A szerződés részleteit l.: Déduction des droits de la Principauté de Transilvanie. 1713. Közli: KÖPECZI B. (szerk.), A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Bp. 1970. 373—375.

4. A HABSBURG CSÁSZÁR OLTALMA ALATT

A BALÁZSFALVI SZERZŐDÉS ÉS A FOGARASI NYILATKOZAT

„Nem kicsiny örömmel értettük mi is az kereszténység fegyverének conjunctióját, gondolván, felszabadulunk az török iga alól" — írta Apafi a lengyel királynak 1686 őszén, Budavár visszavétele után —, de félnek, hogy a győzelemből ne a „keresztényi szabadságok romlása" következzék.[98] Erdély politikusai a nemzetközi diplomácia útján próbálták biztosítani Erdély helyzetét az új viszonyok között. Apafi nemcsak a lengyel királyt keresi meg, hanem a brandenburgi választófejedelmet és Béthune márkit is, és levelet ír XIV. Lajosnak. Mégis a Szent Liga tagjai közül elsősorban Lengyelország pártfogása alá szeretné helyezni országát. Frigyes Vilmos választófejedelemtől a protestáns vallás védelmét kéri, a francia királynál pedig azt reméli elérni, hogy a nijmegeni szerződés alapján szavatolja Erdély államiságának integritását.

Az első követek azonban még el sem jutottak rendeltetési helyükre, amikor megérkezett Lipót császár levele a fejedelmi udvarba: a hosszú budai ostromban és kimerítő harcokban elfáradt hadseregét Erdélyben kívánja téli pihenőre elhelyezni. Veterani ezredes Máramaros vármegyét megszállva, Caraffa generális pedig a nyugati vármegyéket elfoglalva fenyegeti Erdély védettebb vidékeit. Közben a Körösök völgyeiben labanc, török, német és Thököly-katonák pusztítanak. Moldva felől és délnyugatról török beütések fenyegetik az országot.

Az ügyeket bizottsággal és negyvenfős tanáccsal irányító fejedelmi udvar tárgyalásokkal igyekezett úrrá lenni a válságos helyzeten. Caraffa generálist portai árfolyam szerint is tetemes ajándék, 2000 arany és hat ló szelídítette alkudozásra. Erdély 1686—1687 telén pénzben, gabonában és vágóállatban összesen kis híján 2 millióval váltotta meg területének egy részét a téli kvártély pusztításaitól, s járult hozzá a törököt kiűző háborúhoz.

A megegyezést a császári hadsereg nem tartotta be, s az északnyugati sávon kívül más vidékek is megismerkedtek az ellátatlan katonasággal. A megállapodások semmit sem értek, Caraffa fenyegetett és követelt: „én se császárral, se az udvarral bizony nem gondolok, azt cselekszem az mit akarok, se az császár, se az udvar engem azért meg nem büntet, ha az Őfelsége hadát sustentálom, sőt ha meghallják, azt mondják, jól cselekedett Comes Caraffa"[99] — s az Erdélyre kivetett adóban, összesen 10 ezer portióban és négy regiment eltartásában ésszerű mérsékletet kieszközölni Eperjesre küldött deputátusok Bécsbe mennek orvoslásért. Erdélybe pedig hamarosan eljut a hír: „Az eperjesiekben nagy rendű embereket vagy harmincat Caraffa megfogatott."[100] A Buda visszafoglalására induló nagyvezír haderejét a szövetséges csapatok főparancsnoka, Lotharingiai Károly herceg Nagyharsánynál megsemmisítette, és győztes hadseregével 1687 őszén bevonult Erdélybe.

---

[98] EOE 19. 65.

[99] Naláczi András és Bálinthit Zsigmond jelentése. AOT II. 106.

A császári fősereg 1687. őszi erdélyi bevonulásának kettős célja volt. A királyság hadak dúlta vidékei már nem tudták eltartani a hadsereget, de a Haditanácsot jól átgondolt hadászati és politikai célok is vezették, amikor minél előbb befolyása alá igyekezett vonni Erdélyt. Pozsonyban országgyűlés mondta ki a Habsburg-dinasztia örökös jogát Szent István király koronájára, s az alkotmányváltozást már Magyarországot egykori egységében birtokolva akarta Lipót császár és kormánya Európa uralkodóinak bejelenteni.

A fejedelmi udvar józanul számot vetett az erőviszonyokkal. Szembeszállni 40 ezer főnyi császári haderővel: öngyilkosság. Lotharingiai Károly herceg elfoglalta Somlyót, Kolozsvárt, Szamosújvárt, Szeben előtt azonban megállították a fejedelem követei. Apafi az 1686. évi megállapodás szerint tárgyalást ajánlott, és Lotharingiai Károly herceg, a kiváló hadvezér, akit inkább katonái élelmezése, mintsem a dinasztia érdeke foglalkoztatott, az 1686. június 28-i szerződés keretei között kötötte meg a balázsfalvi egyezményt. Ily módon, ha mérhetetlennek tűnő anyagi áldozatok árán is, a fejedelemség, úgy látszott, még mindig biztosítani tudja önálló államiságát. Erdély vállalta, hogy készpénzben 700 ezer német forintot fizet, és élelemmel, takarmánnyal egész télen át ellátja a hadsereget, noha a 66 ezer köböl búza, közel 40 ezer mázsa hús, 7 ezer „negyvenes" hordó bor, 120 ezer köböl zab, 144 mázsa széna és húsz híján 500 ezer kéve szalma a különben jó termésű évet záró országban hatalmas érték. Ezzel szemben Károly herceg szavatolja, hogy a császár elismeri a fejedelemség önállóságát, a fejedelem és utódjai „kormányzásukba senki nem fog elegyedni, az országgyűlések, fejedelmi jövedelmek, várak, városok, harmincadok, sókikötőhelyek, arany- és ezüstbányák és vámok jövedelmeihez semmi igény nem formáltatik".[101] A fejedelemség vallási és kereskedelmi szabadságát megtartja, a katonaság a lakossággal nem hatalmaskodik, „a jobbágyokat ingyenmunkára nem kényszeríti, a nőkön erőszakot nem tesznek".[102] Az egyezmény többször hangsúlyozza, hogy az ország csakis a belső nyugalmat, rendet fenntartva tud a katonaság ellátására vállalt kötelezettségének eleget tenni. Nem számoltak azonban azzal, hogy Bécsben Károly herceg pártja meglehetősen súlyos helyzetbe került, és Erdély elfoglalásával mintegy a saját politikai súlyát is növelni akarta. Így érthető, hogy amikor az egyezmény értelmében a fejedelmi udvar átadta Szebent, a szászok fellegvárába rendezett bevonulás után Lotharingiai Károly herceg „Capta Transylvania" feliratú érmet veretett az ország katonai megszállása emlékére. Mikor a győztes hadvezér elhagyta Erdélyt, a főparancsnok, Scherffenberg tábornok és alvezérei, Veterani és Starhemberg generálisok már csakis a hadsereg érdekeit tartották szem előtt. Bethlen Miklós tehát az elhatalmasodó katonai uralom ellen tiltakozva emlékiratban fordult a császárhoz, hogy ne dobja oda a nemrég még virágzó országát a katonák pusztításainak. A *Moribunda Transylvania* című emlékirat *Az török áfium ellen való orvosság* nyitó képével indul: mint Cresus király néma fiát az apjának szánt gyilkos tőr látványa, Bethlent hazája pusztulása készteti szólásra, miként annak idején Zrínyit.

---

[100] Kálnoki Sámuel tudósítása. AOT II. 114.

[101] AOT III. 185.

[102] Uo.

Bécsben a dinasztikus párt a balázsfalvi szerződés politikai kikötéseit elfogadhatatlannak tartotta. 1688 elején a munkácsi kapitulációt sikeresen végrehajtó Caraffa generálist bízták meg, hogy Erdély státusát a pozsonyi országgyűlés szellemében rendezze. Erdély frissen kinevezett katonai főparancsnoka újdonsült titkárával, a Munkács feladása alkalmával szolgálatába szegődött egykori erdélyi, majd Thököly-diplomatával, Absolon Dániellel vonult be a szebeni fejedelmi lakosztályba. Híre Erdély-szerte rettegést keltett, és a tapasztalatok, sajnos, igazolták a félelmeket. Caraffa nem ismerte a viszonyokat, semmibe vette Erdély államiságának hagyományait, kivihetetlen reformterveket akart megvalósítani. Külön-külön magához rendelve tárgyalt a fejedelmi tanács tagjaival, Teleki Mihályt megkülönböztetett bánásmóddal tisztelte meg. Bár a sorostélyi Teleki-udvarházra ugyanúgy katonai executiót küldött, mint más főurak és nemesek jószágaira. „Evvel a külön-külön való szembenléttel, juxta aliud: divide et impera, szörnyű diffidentiát szerzett, és kivált Teleki elméjében szörnyű szeget ütött, mint aki mindentől és kivált éntőlem félt — írja a Telekivel szemben különben is súlyos ellenérzésekkel viseltető Bethlen Miklós —, mellyel Caraffa in rem et intentionem suam felicissime abutála."[103]

1688. május 9-én Erdély vezetői, a tanácsosok és a rendek képviselői, az ellenvéleményeket leszavazva, minden különösebb ellenállás nélkül aláírták a fogarasi deklarációt. Kijelentik, hogy Erdély visszatér Magyarországhoz, felmondják a török védnökséget, I. Lipót császár és Magyarország örökös királyának és utódjának, I. József királynak oltalma alá helyezik magukat a pozsonyi országgyűlés végzéseinek értelmében. Az ország váraiba császári katonaságot bocsátanak, és évi 700 ezer forint készpénzadót fizetnek. Ezzel szemben még a balázsfalvi egyezményben lefektetett elvek szerint kívánták volna a fejedelemség állami önállóságát biztosítani, de a császári leirat nem ígért többet, mint hogy biztosítja a vallásgyakorlat szabadságát, és megfékezi a katonaságot. Az ígéret végrehajtásáról viszont nem gondoskodott.

---

[103] Bethlen önéletírása I. 377.

A fogarasi nyilatkozat után a fejedelem mellett társuralkodói minőségben munkálkodó Bornemissza Anna a családja és az ország romlása miatti végső elkeseredésében meghalt.

A társadalom különböző csoportjai kiépítették a maguk sajátos védelmi állásait. Jobbágyok és közrendű székely csoportok az ellenállás ősi, ösztönös útját választották, és a hegyekbe szálltak. Nagybánya, Beszterce és Brassó viszont tudatosan ellenállt. Caraffa Brassó alá Veterani vezetésével háromezer főnyi császári hadsereget küldött, és a fejedelmi hadsereg élén Teleki Mihályt rendelte a város megbüntetésére. A város lakossága Kreutz Gáspár brassói szász aranyműves vezetésével pedig kijelentette, inkább meghal, de a császári őrség előtt nem nyit kaput, és ágyúkat vontatott a városfalakra. Az egyenlőtlen tűzharc Brassó vereségével végződött. A város közösségi ellenállását caraffai módszerekkel törték meg. Macskási Boldizsár a fejedelem képében elnökölt a város lakóiból és a fejedelemség küldötteiből összeállított vésztörvényszékben, s meghozta Cserei Mihály szerint is példátlanul igazságtalan ítéletét: „...karóba rakták szegényeknek fejeket."[104] Az adót katonai egzekúcióval kezdték behajtani, miután a segesvári országgyűlés (1689) leszavazta Bethlen Miklós javaslatát, hogy a portánként 280 forint felét a földesurak fizessék. 1690 tavaszán Flämitzer röpirata Erdélyben a jus armorum jogán berendezkedő Ausztriát a fejedelemség Messiásának hirdeti, ahol csak azért nincs szükség a fegyverjog érvényesítésére, mert már ráléptek az alkotmány átalakításának útjára.

THÖKÖLY FEJEDELEMSÉGE ÉS A „DIPLOMA LEOPOLDINUM"

„A kár és a pusztulás mindennap árad"[105] — jellemezte Bethlen Miklós már 1686 nyarán a fejedelemségben kibontakozó külső és belső háború következményeit. 1687 után a fejedelmi kormányzat fulladozva küzd az adóelosztás és katonaélelmezés megoldhatatlan feladataival. Felégetett városok és falvak, ezerszámra elhajtott állatok, földönfutóvá lett polgárok és kisnemesek, nyomorékká vert jobbágyok, kivagdalt gyümölcsösök végeérhetetlen sorban követik egymást a Bécsbe küldött kárbecslési jegyzőkönyvekben. A társadalom védekezik: a kolozsvári mészárosok, a marosvásárhelyiek, abrudbányaiak, székelyek, szászok, magyar és román jobbágyok a maguk módján őrzik érdekeiket. Az országgyűlés az adó felét tömlöc és vagyonelkobzás terhe alatt a földesurakra veti, de a pipázási tilalomról és verébfogásról hozott törvényeknek sem tud érvényt szerezni. Komisszáriusokat állítanak, közben az ellenőrök és tanácsosok viszályaiban elsikkad a közérdek. Központi kormányzat és rendi fórum az államiságát vesztő országban egyaránt árnyékhatalom lesz.

---

[104] Cserei históriája. 211.

[105] Bethlen Miklós és Mikes Pál levele a tanácsurakhoz, 1686. június 2. DEÁK F., i. m. 347.

Apafi Mihály fejedelem hosszú uralkodásának utolsó másfél esztendejében már súlyos depresszióval küzdött, kivezető utat bonyolult szerkezetű órái között és könyvtárában keresett, majd 1690. április 15-én megtért a „nagy órásmesterhez". Páratlanul nehéz viszonyok között teremtett Erdélyben központi hatalmat, s építette ki azt az új politikai vezérelvet, hogy Erdély államiságát az európai hatalmi ellentétek adta lehetőségeket kihasználva, diplomáciával inkább, mint fegyverrel mentsék át. „Nemzetemnek, vallásomnak szolgálni ... a jónak követője kívánok lennem" — szögezte le nem is egyszer ennek az erőkímélő politikának elkötelezettségét vállaló elszánását. Kortársai közül kevesen értették Apafit. Hiszen a politika tudományát sokak érzelmekkel, nagyhangú kardvillogtatásokkal, pánikcselekedetekkel vagy cinikus igazodásokkal azonosították. Kevés az értelmes, józan valóságfelismerésre épülő, értékőrző és értékmentésre képes képzett politikus.

Apafi halála után a Portán azonnal kiállították az új fejedelem athnaméját. De a szultáni fermánba nem az annak idején a Konstantinápolyban megerősített, Bécsben pedig jóváhagyott választott fejedelem, a 14 esztendős II. Apafi Mihály nevét írták be, hanem a Thökölyét. Az viszont, hogy Thököly Imre erdélyi fejedelemsége tényleges és időálló lehessen, már nem a Portán dőlt el.

A Szent Liga minden elképzelést felülmúló hadi sikerei alaposan megváltoztatták az európai és a török ellen küzdő országok erőviszonyait. Belgrád elfoglalása (1688) s a császári csapatok benyomulása Havasalföldre olyannyira megnövelték a Habsburgok hatalmi fölényét, hogy Franciaország és Lengyelország egyaránt ellenakcióba kezdett. A német fejedelemségek területére betörő XIV. Lajos éppen úgy Erdélyben vélte felismerni a Habsburgok kelet-európai hatalmát ellensúlyozni képes bázist, mint a Kamenicet nagy anyagi és véráldozattal visszafoglaló Sobieski János király. De amíg a Napkirály bátran kijelentette, hogy Thököly legyen Erdély fejedelme, s kész őt anyagilag támogatni, Lengyelországban megoszlottak a vélemények. A lengyel főnemesség francia pártja ugyancsak számított Thökölyre. Sobieskit azonban, miként régen, szövetségi kötelezettségei most is visszatartották, hogy a török hadvezérrel tárgyaljon. Bár a Porta hajlott a békére, Sobieski most sem bízott a kuruc királyban, s valószínűleg a román fejedelemségek miatt maradt tartózkodó Thököly követeivel szemben. Thököly ugyanis, amíg váltakozó szerencsével harcolt Havasalföldön, energiái javát a diplomáciára fordította. Az ugyancsak Habsburg-ellenes politika útjait kereső Constantin Brîncoveanu vajda sátrában 1689 augusztusában folytatott tárgyalásokról Thököly elégedetten számolt be: „. . . órákig tartó confidens discursusink voltanak, ... mindenekben, az kikben tudós, mind portai, erdélyi, lengyelországi, bécsi dolgokban információt adván, és in omni casu lejendő atyafiságának s barátságának megtartásárul hittel assecurálván."[106] A „confoederatio" megállapodásai arra engednek következtetni, hogy összefogva óvatosan keresik a török hatalma alól is kivezető önállósulás útjait.

A császári udvart az Erdélyben parancsnokló, majd Havasalföldön harcoló Veterani segítségével kereste meg többször is Thököly. Jelezte, ha a császár elismeri Erdély fejedelmének, miként többször ajánlotta, most is kész a kereszténység győzelmét segíteni fegyvereivel. A dinasztikus érdekeket féltő udvari párt azonban Erdéllyel kapcsolatban legalább annyira a fegyveres döntést szorgalmazta, mint a hatalmas ellentámadást indító török parancs. Badeni Lajos, a havasalföldi támaszpontokat sorra feladni kényszerülő főparancsnok 1690 nyarán azt javasolta, hogy a szövetségesek minden hadi erejét Belgrádon kívül Erdély védelmére fordítsák, mivel felismerte a fejedelemség jelentőségét.

1690 nyarán, amikor már feltűntek Erdélyben Thököly pátensei, a várható uralomváltásról nagyon megoszlott a lakosság véleménye. A Székelyföldön felkelés érlelődött. Másutt csendben készítették a zsoldosuralmat megdöntő Thököly útját. A főurak Kolozsvárra húzódtak, a tanácsosok segélykérő követet küldtek Bécsbe, a rendek óvatosan vártak.

A nyugati hadszíntérre rendelt Caraffa helyett Erdély főparancsnokának kinevezett Heisler generális a fősereggel és a parancsára Teleki Mihály vezetésével gyülekező erdélyi haderővel a Törcsvári-szoros bejáratánál foglalt állást. Biztonságból az akkor parancsnoksága alatt szolgáló Zrínyi Ádám ezredes vezetésével erős csapatot rendelt a Volkányi-szoros védelmére is. Mégis minden elővigyázatossága hiábavalónak bizonyult. 1690. augusztus 21-én Thököly 6000 főnyi hadsereg élén meglepetésszerűen hátba támadta és leverte a császári hadsereget.

A zernyesti csata zseniális hadvezéri teljesítmény. Magyar, havasalföldi, török és tatár csapatokból szervezett hadseregét Thököly „practicával" vitte be Erdélybe. Kietlen havasokon törve át került az ellenség hátába. „Hol soha lovas ember s gyalog is nem járt ... s térden mászván s a lovak farkára fákot kötvén, úgy ereszkedtenek be szép csendesen a tágos völgyekbe"[107] — írja a csatából futással menekülő Cserei Mihály, ekkor még Teleki Mihály inasa. Több császári főtiszt a csatatéren maradt, a császári főparancsnok, Heissler fogságba esett. Teleki lova megbotlott, a fejedelemség főgenerálisa lezuhant, összekaszabolt, kifosztott tetemét másnap találták meg Thököly hívei.

Tanult hadviselő ember volt ugyan Thököly, fényes győzelmét mégsem tudta kihasználni. Nem voltak ostromszerei, katonasága az ország meghódoltatásához kevés, szétszóródásuk kockázatos. Belső és külső erőkre támaszkodva akarta uralmát megszilárdítani. Brassó városa örömmel fogadta, a szászok ugyancsak készséggel segítették, a székelyek csapatostul esküdtek hűséget, s a szeptember 25-én megnyíló keresztényszigeti országgyűlésre a három natio elküldte követeit. Egyhangúnak mondható fejedelemmé választásában nemcsak jó rendben, fegyelemben együtt tartott csapatainak volt része, hanem a császári hatalomnál sokkalta enyhébbnek mutatkozó török főségnek is. A fejedelemválasztási törvény nemhiába hangsúlyozza, hogy Thököly a török segítségével „Bethlen Gábor erdélyi kegyelmes fejedelem idejebeli szabadságunkat megadta",[108] az ország adóját a Bethlen idejebeli, immáron jelképesnek számító 10 000 tallérra szállította le. A négy bevett vallás szabadságát, a „libera vox"-ot, a három natio kiváltságait, általában a rendi jogokat megerősítette. Elfogadta, hogy a három nemzetből választandó tanáccsal kormányoz, de valójában szuverén módon intézkedett. Az országgyűlés elsősorban a Portával kívánta rendezni Erdély viszonyát, Thököly viszont a Habsburg-udvarral. A fogságba esett Heisler generálist megegyezési ajánlattal küldte Bécsbe. Kész csapataival a török ellen harcoló császári hadsereghez csatlakozni, ha elismerik Erdély fejedelmének, birodalmi hercegi címmel tisztelik meg, és a megegyezést Velence és Lengyelország garantálja. Miként a javaslat híven kifejezi, Thököly már tanult Apafi nemzetközi erőviszonyokat mérlegelő politikájából, de nem eleget. Nagyobb hangsúly esik személyi érdekeire, mint az ország ügyeire.

---

[106] Késmárki Thököly Imre és némely főbb hívének naplói és emlékezetes írásai 1686—1705. Közli THALY K. Pest 1868. (MHH-S 23. 28—29.)

[107] Cserei históriája. 224.

A helyzet teremtette lehetőségeket Bethlen Miklós nagyobb sikerrel használta ki. Csaknem a zernyesti csata hírével együtt érkezett Bécsbe. A Belgrád török ostroma miatt különben is pánikkal küzdő udvart már hevesen foglalkoztatta az erdélyi helyzet. Thököly ajánlatával szemben Caraffa készített projektumot. A Habsburg-kormányzat nem mondhat le Erdélyről, hiszen az a háború éléstára, „Magyarország citadellája", bástya a „hűtlen" Lengyelországgal szemben, és a Habsburg-uralom havasalföldi és moldvai kiterjesztésének záloga. De sokan úgy gondolták, hogy a katonai uralom helyett okosabb és célszerűbb berendezkedésre van szükség. Caraffa *Emlékiratában* a terrorisztikus katonai módszerek helyett civil kormányzást javasolt úgy, hogy társadalmi és etnikai ellentéteket tudatosan elevenen tartva, minden alkotmányos önállóságától megfosztva tagolná Erdélyt a Habsburg-dinasztia örökös tartományai közé.

Bethlen ezzel szemben Bécsben olyan diplomatervezetet nyújtott be, amely szerint Erdély gazdasági, művelődési és közigazgatási kormányzási önállóságot élvezhet a Habsburg-birodalom keretei között. A mindkét udvari párt, a Kinsky- és a Strattmann-csoport elé tárt 18 pontos tervezethez megnyerte Bethlen a brandenburgi, a holland és az angol követ támogatását is. Közben Belgrád elesett, s rémhír terjedt el: a császári fősereg teljesen megsemmisült. „Csuda dolog — írta Bethlen, amikor az alig módosított és Belgrád eleste után nyolc nappal már császári aláírással ellátott *Diplomá*t kézhez vette —, hogy a declarációt — az 1688. évi fogarasi nyilatkozatot — sem Caraffa, sem az udvarban senki, csak úgy nem hozta elé, mintha soha nem lett volna."[109]

---

[108] THALY K., i. h. 65.

Mire Bethlen Erdélybe ért, Thököly, hogy a Belgrád alól Erdély felmentésére induló Badeni Lajos túlerőben lévő hadseregével elkerülje az összecsapást, már Havasalföldre húzódott vissza. Lipót császár *Diplomá*ját Bethlen Miklós a gyorsan múló kedvező pillanatot kihasználva eszközölte ki. A Habsburg-kormányzat és az erdélyi főurak kompromisszumát megpecsételő *Diploma* biztosította Erdély belső közhatalmi önállóságát. Leszögezte, hogy békeidőben 50 000 forint, háborúban 400 000 forint adót fizet az ország, és ezt az összeget nem emeli a császár. A kereskedelmi szabadságot nem korlátozza a Habsburg-kormányzat. Ugyanakkor a kiskorú fejedelem felnövekvéséig kormányzó gubernátort az ország többi hivatalviselőivel együtt — beleértve az erdélyi hadsereg parancsnokát is — a három nemzet tagjaiból a rendek választják és a császár erősíti meg. Meghatározott, nem nagy számú őrség lesz az országban német generális parancsnoksága alatt. A generális a közügyekbe nem avatkozhat.

Lipót császár *Diplomá*ja első, de még 1694. december 4-én ünnepélyesen megerősített és némileg módosított formájában is Erdély helyét a Habsburg államrendszeren belül kedvezőbben, s mi több, világosabban határozta meg, mint Magyarországét az 1687-es országgyűlési törvény. Elvileg biztosította az önálló belső politikát, a belső rend megteremtését a háború és az anarchia évei után. A vallások szabad gyakorlatával az anyanyelvi műveltség, iskolázás révén nyitva állt a kapu Erdély minden nemzete — magyarok, románok, szászok — önálló művelődése előtt.

A GUBERNIUM

Lipót császár *Diplomá*ját 1691 elején a fogarasi országgyűlésen hirdették ki. Erdély rendi testületi tanácskozásán először vett részt a Habsburg-kormányzat megbízottja. A serdülőkor küszöbén lévő választott fejedelem, II. Apafi Mihály nagykorúságáig gubernátorrá a kivégzett Bánffy Dénes fiát, a 28 esztendős Bánffy Györgyöt választották. Kancellár az eredetileg kormányzónak jelölt, de hat szavazattal hátrányba került Bethlen Miklós lett. Az ország főgenerálisi tisztségét Bethlen Gergely, a főkincstárnokságot Haller János nyerte el.

---

[109] Bethlen önéletírása I. 403.

A *Diploma Leopoldinum* az erdélyi fejedelem szuverenitását nem ismerte el, de az ország autonómiáját igen, s 1691 viszonyai között ez nem kis lehetőségeket rejtett magában. Az országgyűlésnek a *Diploma* szellemében meghozott első törvényei világosan jelzik, hogy a belső igazgatásban a kormányzónak szabad keze van Erdély császári főparancsnokával, Veteranival szemben. Az adó kivetését és összegyűjtését, miként a hadellátást is, a fejedelemségbeli magyar urakból alakult Comissariatus hivatott intézni. A katonaság ellátására 40 000 köböl gabonát meghatározott áron felvásárolva kért a Habsburg-kormányzat. Az ifjú fejedelem mellé három tanácsost állítottak.

II. Apafi Mihály személyiségéről keveset tudunk. Szűkszavú naplója arra enged következtetni, hogy különösen képzett, gonddal nevelt és nem is tehetségtelen várományosa volt a fejedelmi széknek. Határozott angol és holland orientáció jellemezte. Bethlen Miklós ösztönzésére a zernyesti csata után azonnal aláírt egy nyilatkozatot, amelynek értelmében a brandenburgi választófejedelmet és Orániai Vilmos angol királyt ismeri el gyámjául, s ez reális lépésnek látszott, mert az 1690-es évek elején a nemzetközi erőviszonyok alakulása következtében különösen az angol politika szállott síkra nagy erővel Erdély önálló államisága mellett.

A Habsburg-kormányzatnak a nagy török előretörés miatt még a szalánkeméni győzelem (1691) után is számolnia kellett azzal, hogy Belgrád elvesztését további súlyos veszteségek követhetik. Hollandia és Anglia a török háborút már kilátástalan erőpocsékolásnak tekintette, s a mielőbbi békekötést szorgalmazta. A Franciaország támadásával kibontakozó pfalzi háborúban a tengeri hatalmakat szövetség kötötte a Habsburg császárhoz. Kereskedelmi érdekeik pedig megkívánták, hogy a Balkánon béke legyen. Vilmos király közölte a Habsburg-követtel: „Leginkább úgy alázhatjuk meg Franciaországot, ha a császár békét köt a törökkel."[110] Az angol és holland protestánsok és kereskedőrétegek érdekei miatt különösen szorgalmazott béketervekben Erdély központi helyet kapott.

A Szent Szövetség és a Porta között már 1691-től békeközvetítőként fellépő angol és holland kormányzat javaslatai szerint Erdély önállóságát meg kell tartani. 1691 márciusában Lipót császár is jóváhagyta a Hussey angol megbízottal a Portára küldött békeajánlatot, amelynek értelmében, ha a török átenged a császárnak bizonyos magyar területeket, Erdélyt régi állapotába helyeznék vissza oly módon, hogy II. Apafi Mihály török és Habsburg-pártfogás alatt, nemzetközi garanciális hatalmak ellenőrzésével kormányozná a fejedelemséget. Később Paget lord egyenesen az Erdélyi Fejedelemség nevezetes történelmi hagyományaira és múltbeli politikai szerepére mutatva szorgalmazta, hogy a megkötendő török—Habsburg béke szavatolja Erdély önállóságát. A nagyvezír pedig magáévá tette az angol és a holland javaslatokat. A tárgyalások előrehaladtával még 1698 januárjában is feltételül kötötte ki, hogy Erdély előbbi állapotába helyeztessék vissza, és a két császár oltalma alatt álljon. Az 1699 januárjában ratifikált karlócai szerződés azonban Erdély helyét a Habsburg-birodalom keretei között rögzítette.

---

[110] Angyal D., Anglia 704.

Több oka volt, hogy Erdély szempontjából nemzetközi szinten ily módon zárult le a törököt kiűző háború. A Gubernium tagjai nem látták át az angol és holland érdeklődésből adódó lehetőségeket. A még mindig friss diplomáciai készséggel rendelkező Thököly viszont felismerte volna ezt a diplomáciai mentőövet. Valóban nyomorúságos helyzetében is talált rá módot, hogy megpróbálja kihasználni az angol és holland kapcsolatokat. Erdély ügyét a megkötendő békében ily módon Thököly izgató és ellentmondásos személyisége terhelte meg. Az a lehetőség viszont, hogy Erdély fejedelmi székébe angol és holland segítséggel Thököly kerülhetne, a tengeri hatalmak közvetítését különben is nagy aggodalommal kísérő Habsburg-kormányzatot politikája módosítására késztette.

A különböző katonai tervezetek a törököt kiűző háború egyik legfőbb stratégiai feladatának Várad visszafoglalását jelölték meg. A Konstantinápoly meghódításának álmait kergető diadalittas Haditanács azonban Váradot mind ez idáig elhanyagolta. Alig hangzott el azonban az angol javaslat Erdély viszonylagos önállóságáról, a császári ezredek körülvették Váradot (1691), s bár csaknem egy esztendőnyi többszöri próbálkozás és költséges ostromzárlat után ugyan, de 1692 júniusában bevették. Kétségtelen, hogy a Habsburg-érdekek fölényét végső soron erőhatalom, Savoyai Jenő herceg zentai győzelme döntötte el, de az is bizonyos, hogy Bécs 1692-től fogva következetesen építette ki hatalmát. A karánsebesi csatát a fejedelemség második katonai megszállása (1695) követte. Erdély katonai főparancsnokává 1696. április 29-én Rabutin de Bussy generálist nevezték ki.

„Bejövén, csakhamar kivevé az urak kezéből a pálcát, s dobszóhoz tanétá úr uramékot”[111] — jellemezte Rabutint Cserei Mihály, de a Gubernium és az országló testület maga is kezére játszott a belső hatalmát megerősítő Habsburg-kormányzatnak.

Erdély közelebb került Bécshez, a korábbi évtizedekben meggazdagodott főurak és nemesek élvezték a császárváros fényét, s nemcsak az udvari fogadások, kerti ünnepélyek, színházak emlékeivel, hanem divatos holmikkal, célszerű gazdasági eszközökkel megrakodva s grófi címmel térhettek vissza. A gubernátor alkalmatlan volt, hogy irányítsa a kormányzótestületet. Kancellár, kincstartó, főgenerális és tanácsurak egymással versengve sajátították ki az ország jövedelmeit, és mint árendátorok vagy hadseregszállítók hatalmas jövedelmekhez jutottak. A kincstárnok Apor István annyit szerzett, hogy

---

[111] Cserei históriája. 269.

„testamentumának az egy Bethlen Gábor fejedelem testamentumán kívül párját Erdélyben nem hallottad".[112] A maga korában senki sem végrendelkezett akkora vagyonról, mint ő. S vagyona java részéhez, miként sokan mások, ő is a konjunktúrát kihasználva, kereskedéssel, pénzkölcsönzéssel, a korban általánosan szokásos módszerekkel jutott.

A Gubernium látszólag kedvezett a főúri osztály érdekeinek. Megerősítik a fejedelmi korszak törvényeit és adományleveleit, megígérik, hogy a fiskális birtokokat az arra érdemeseknek, a dézsmákat a földesuraknak adományozza a császár, s a szabad kereskedésben a nemesek előjogait és kiváltságait megtartja. Ebben a válságos évtizedben a három nemzet, a rendek és a kormányzó arisztokrácia a *Diplomá*ban foglalt előjogokat a maga szűkebb csoportja javára igyekezett biztosítani. Az ügyük igazát a Bécsbe menesztett külön küldöttségek útján kereső csoportok csupán két kérdésben mutattak szoros érdekazonosságot. Elsősorban II. Apafi Mihály fejedelemségének mielőbbi császári megerősítését akarták kieszközölni, ebben látván Erdély kormányzásbeli különállásának is legfőbb biztosítékát, szemben Thökölyvel. Másodsorban a rendek közös akarattal ragaszkodtak a fejedelemségben székelő, a királyságétól különálló erdélyi kancellária intézményéhez, miközben a királyságbeli és a bécsi udvari arisztokrácia Magyarországot és Erdélyt egyetlen kancelláriával kívánta volna összefogni. A kormányzóság kívánságait Bécsben előterjesztő Alvinczi Péter tanácsos ugyan számos részletengedményt eszközölt ki a róla elnevezett császári határozatban, de ezek kivétel nélkül a partikuláris erőknek kedveztek. Az országos ügyekben a Habsburg-kormányzat és a főrendek érdekei érvényesültek. A központi hatalom például lemond a közös magyar és erdélyi kancellária tervéről, de kiköti, hogy az erdélyi kancellár székhelye Bécsben legyen. Bethlen Miklós viszont nem hajlandó áttelepülni a császárvárosba, helyette az alkancellár, a katolikus Kálnoki Sámuel látja el majd Bécsben az erdélyi kancelláriai teendőket. II. Apafi Mihály fejedelem megerősítését a császár az *Alvincziana Resulutió*ban nagykorúságához kötötte. Mivel pedig a Bánffy körül kikristályosodó rokoni-hatalmi csoportosulás úgy igyekezett a jövendőbeli fejedelmet magához fűzni, hogy az udvar terveit kijátszva hozzáadták a gubernátor sógornőjét, Bethlen Gergely generális negyedik lányát, a Habsburg-kormányzat 1696-ban a titokban kötött házasságot hozván fel ürügyül, a nagykorúságának esztendejében járó ifjú Apafi Mihályt császári rendelkezés szerint a török háború befejezéséig, valójában életfogytiglan Bécsbe internálta. Amikor tehát a Habsburg-udvar a háborút lezárva, a Temesi bánságot inkább a töröknek hagyva ragaszkodott Erdélyhez, a másfél évszázados széttörtség után Magyarország régi egysége csak formálisan állt helyre. A birodalom

---

[112] Apor Péter, Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása. Szerk. TÓTH GY. Bp. 1972. 12.

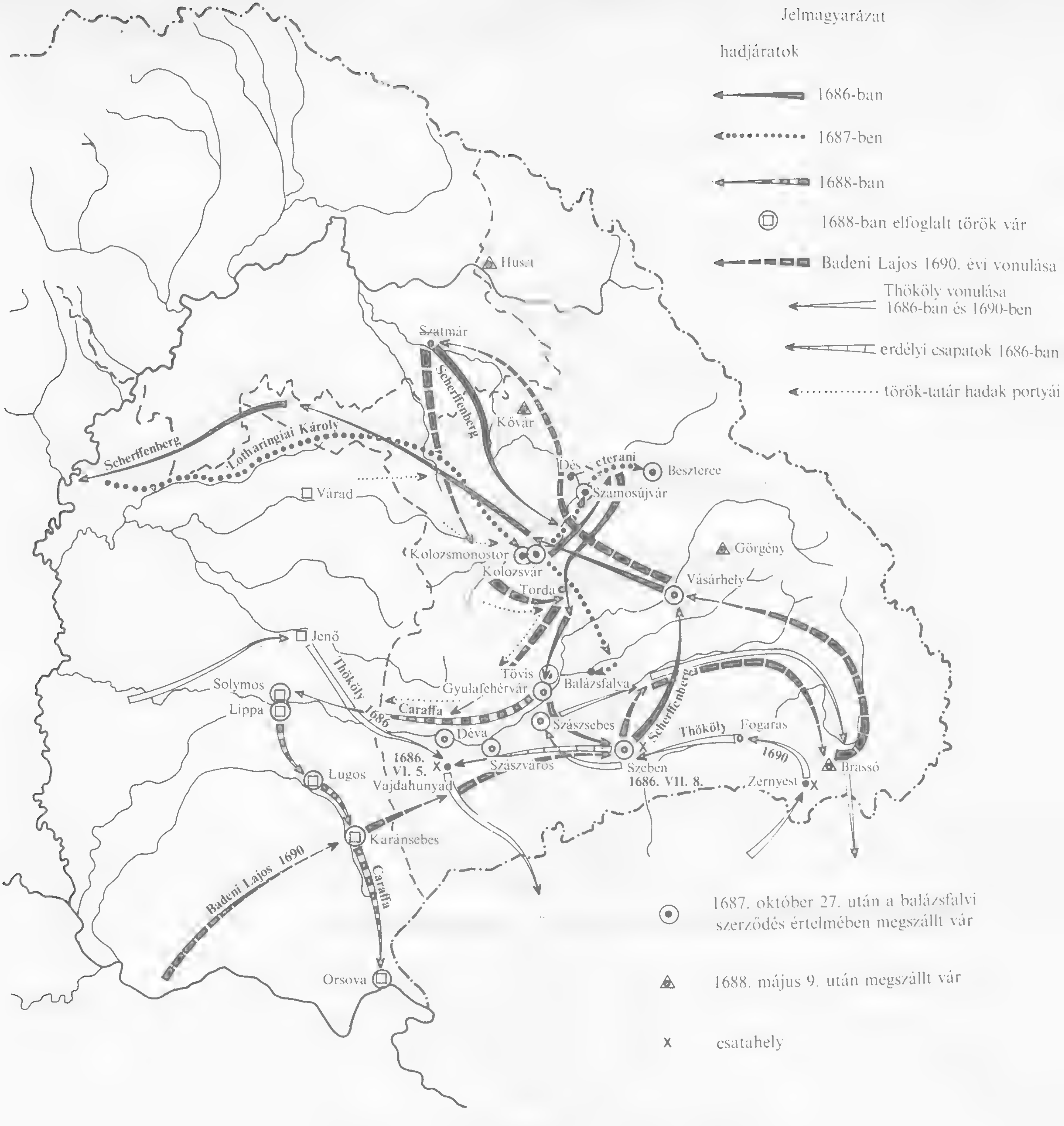
Jelmagyarázat
hadjáratok
1686-ban
1687-ben
1688-ban
1688-ban elfoglalt török vár
Badeni Lajos 1690. évi vonulása
Thököly vonulása 1686-ban és 1690-ben
erdélyi csapatok 1686-ban
török-tatár hadak portyái
Huszt
Szatmár
Scherffenberg
Kővár
Lotharingiai Károly
Scherffenberg
Dés
Veterani
Beszterce
Szamosújvár
Várad
Görgény
Kolozsmonostor
Kolozsvár
Torda
Vásárhely
Jenő
Thököly
Tövis
Balázsfalva
Solymos
Lippa
Gyulafehérvár
Caraffa
1686
Déva
Szászsebes
Scherffenberg
Thököly
Fogaras
1686.
VI. 5.
Szászváros
Szeben
1686. VII. 8.
1690
Vajdahunyad
Zernyest
Brassó
Lugos
Karánsebes
Badeni Lajos 1690
Caraffa
Orsova
1687. október 27. után a balázsfalvi szerződés értelmében megszállt vár
1688. május 9. után megszállt vár
csatahely

44. térkép. Császári hadsereg és Thököly Erdélyben

kereteibe szerveződve Erdély közvetlenül tartományi szinten kapcsolódott a Habsburg-hatalomhoz, Kolozsvárról vagy Gyulafehérvárról ezentúl Bécsen át vezetett Magyarországra az út.

A Gubernium s az össze-összehívott országgyűlés a századfordulóra elvesztette minden önálló cselekvőképességét és politikai jelentőségét. A gubernátor helyett a generális rendelkezett, az erdélyi kancellária helyett a bécsi vicekancellária vitte az ügyeket, az országgyűlés rendeleteket jóváhagyó gyülekezetté vált. A döntéseket a Habsburg-kormányzat keretei között Kollonich érsek irányításával működő Erdélyi Tanács előkészítésével a császár nevében hozták meg.

Az egykori fejedelemségben nincs az európai hatalmi viszonyokkal számoló koncepció, nincs hatóképes testület, nincs országos tekintéllyel rendelkező politikai csoport. Az egykori ország rendi, territoriális, városi, vallási és falusi közösségekre szétesve, egymástól elkülönülő táborokba szorulva kezdi kiépíteni védelmi állásait. Eszmei önigazolásra ugyancsak védekező ideológiát kezd kialakítani ez a sajátos erdélyi elzárkózás, a transzilvanizmus eszméje.

AZ EGYHÁZAK ÉS A ROMÁNOK VALLÁSI UNIÓJA

Az Erdély állami státusában bekövetkezett változással megbomlott az ország különböző társadalmi rétegei között a nemzeti és egyházi viszonyokban kialakult, viszonylagos egyensúly. Felszínre törtek a lappangó feszültségek és a belső erőviszonyok fejlődése új irányt vett.

Legszembetűnőbb változás a különböző egyházak helyzetében következett be. Megszerveződik a katolikus státus, és az erdélyi görög rítusú püspökség kiszakad a keleti egyházból, szervezetileg egyesül a római egyházzal, létrejön az erdélyi görög katolikus egyház. Mindez egy évtized leforgása alatt zajlik le, heves harcok közben, a társadalom minden rétegét megmozgatva, miközben az ország határain messze túlról behatoló különböző külső érdekek is keresztezik egymást.

A *Diploma Leopoldinum* lényegében még az Erdélyi Fejedelemség történetileg kialakult vallási viszonyait elfogadva szögezte le, hogy a négy bevett vallás ezentúl is maga intézi egymás között vitás ügyeit. Módosítás csak annyi történt, amennyit a kormányszervezeti változás formailag kívánt: a kormányzati szervekben a katolikusok 3-3 fővel kapjanak helyet, s ha a felekezetek egymás között nem tudnak egyezségre jutni, akkor a Gubernium véleménye alapján az uralkodó dönt.

Utolsó fejedelmének elhunyta idején Erdélyben még hatalmas politikai fölényben voltak a protestánsok, az ország mint protestáns állam kapott megkülönböztetett figyelmet az európai nemzetek körében.

Az elmúlt harminc év gazdasági konszolidációja és toleráns egyházpolitikája következtében az erdélyi katolikus egyház megerősödött. Kialakult egy gazdag katolikus főúri csoport, bőséges alapítványok révén erőre kaptak a plébániák, gyarapodtak az iskolák, szaporodtak az ösztöndíjak. Helyenként és elszórtan, de buzgón működtek a jezsuiták. A katolikus státust Apor István kincstárnok szervezte meg az ugyancsak jelentős politikai befolyással rendelkező Mikes Mihály, Kálnoki Sámuel és Haller István segítségével. Kezdetben, 1690 elején a katolikus és protestáns egyházak vitás kérdéseit készek voltak belső kompromisszummal megoldani. A protestánsok 15 000 forintot ajánlottak fel a katolikusok iskoláira és templomaira, ők pedig félretették az egyházi javakat visszaperlő követeléseiket. Erdély katolikus püspöke, a már korábban kinevezett Illyés András, amint bevonult az országba, memorandumot küld Rómába az ország politikai és egyházi viszonyairól. A csíkszéki származású Illyés előterjesztését a katolikus univerzalizmus és az ország történetében gyökeredző nemzeti szellem hatotta át, semmi kétséget nem hagyva felőle, hogy miként az erdélyi világi hatalmasságok, az egyházfő is a magyar királyság ősi szervezeti keretei között, a magyar állam érdekei szerint kívánja újjászervezni az erdélyi püspökséget.

Ezzel szemben az erdélyi katolikus egyház újjászervezésének bécsi központja, az Erdélyi Tanács s a fejedelemségben működő jezsuitákat irányító ausztriai rendfőnökség némileg más koncepciót igyekezett megvalósítani. A protestánsokat félreszorítva és politikai erejükben megtörve, a katolikus vallást a Habsburg-dinasztia érdekei szerint kisajátítva kívánták államvallássá tenni.

Bármennyire is megosztották a katolikus restauráció e két központját az eltérő politikai érdekek, azonos nehézségekkel kellett szembenézniök. Tudatában voltak, hogy az erdélyi katolikus egyház léte a hívek számán múlik, Erdély tömegei, a jobbágyok és a középrétegek pedig protestánsok vagy a görögkeleti egyház hívei. A protestánsok magyar, székely és szász csoportjai összességükben hatalmas tömeget képviselnek és megbonthatatlanok. Nyilvánvaló, hogy a vallási és ezen át a politikai erőviszonyok alakulása szempontjából az ország lakosságának több mint egyharmadát kitevő görögkeleti vallásúak potenciális kulcshelyzetbe kerültek. Protestánsok és katolikusok között, a Katolikus Státus és a Kollonich-csoport között, a Habsburg-kormányzat udvari arisztokratái és a fejedelemségbeli magyar, székely és szász uralkodó osztály között kialakult kötélhúzásban a görögkeleti egyház tömegereje dönt. Ezt ismerték fel azok a jezsuiták, akik 1687-től kezdve szorgalmazták, hogy a bécsi kormányzat fűzze magához Erdély görögkeleti vallású társadalmát, mégpedig a vallási unió útján.

Amikor azonban az 1690-es évek elején Baranyi Pál László jezsuita, gyulafehérvári plébános megindítja az előzetes tárgyalásokat Teofil erdélyi vladika és a Habsburg-kormányzat között, a fejedelemség görögkeleti püspöksége hívei táborával együtt a görög rítusú egyház hatalmas, több országra kiterjedő tömbjén belül már nagyon sajátos vonásokat hordozott.

A protestáns unió 16. század óta tartó kísérletét nem kísérte az áttérők társadalmi helyzetének gyors és látványos változása. A görögkeleti egyház beépülése a fejedelemség államrendszerébe a társadalmi és rendi kötöttségek lazulásával, a központi hatalom megszilárdulásával párhuzamosan, ennek az országos folyamatnak szerves, de némileg periferiális részeként halad előre, és Apafi idejében már a változás fontos küszöbére érkezett.

Szervezetileg az erdélyi görögkeleti egyházat kettős kötöttség jellemezte: a püspököt a havasalföldi metropolita szentelte fel, azonban a református püspök ellenőrzése alá vonva, az erdélyi fejedelem erősítette meg. A fejedelmek pártfogásával létesített román iskolák, nyomdák és román könyvek kiadása révén pedig már határozott formát öltött az erdélyi anyanyelvi műveltségű görög rítusú egyház. Apafi a görögkeleti papság anyagi és társadalmi helyzetének rendezésében nemcsak folytatta elődeinek politikáját, nemcsak mentességeket adott, hanem államhatalmi törvényes védelmet nyújtott bizonyos földesúri érdekek ellenében, akár a központi hatalommal szembehelyezkedő magyar és szász földesurakról, akár pedig híveikkel hatalmaskodó papi személyekről volt szó. A román kereskedő- és kisnemesi réteg meggyökeresedésével párhuzamosan a görögkeleti vallásúak pozíciókat nyertek az állami élet gazdasági fórumain. Brankovics Száva püspök, a legbefolyásosabb tanácsúrnak, Székely Lászlónak rokona, diplomáciai feladatokat is ellátott. Az erdélyi görögkeleti püspök meghívót kapott az országgyűlésre, de nincs tudomásunk róla, hogy szót emelt volna a tárgyalásokon.

Az uralomváltás idején tehát az erdélyi görögkeleti egyház tagjainak is volt mit félteniük. A változás pedig mérhetetlenül megnövelte az erdélyi románok egyes rétegei között amúgy is meglévő feszültségeket.

Eddig az erdélyi adórendszer a privilegizált rétegek mentességének eltörlése irányába fejlődött. Az uralomváltás idején állami adót, miként a magyar és a szász papok, a pópák is kellett hogy fizessenek. Csakhogy 1687 után az állami adó nemcsak összegében növekedett meg hatalmasan, hanem minőségében is terhesebb lett. Szinte megnyomorító erővel nehezedett a jobbágytársadalomra.

Róma keleti missziója már jóval előbb kiterjedt a görögkeleti egyház több országot s az egész Balkánt átfogó területeire. Magyarországon Lipót császár 1692-i pátense adott az uniónak politikai és társadalmi távlatokat, amikor az uniált papságot rendi privilégiumokkal ruházta fel. Az egyesülés dogmatikai alapjait magyar jezsuiták, Szentiványi Márton és Hevenesi Gábor dolgozták ki, nem teológiai kérdésekhez, hanem lényegében a római pápa főségének elismeréséhez kötve a csatlakozást. Ennek alapján mondta ki Teofil püspök az 1697. évi zsinaton, hogy a gondjaira bízott erdélyi görög egyház, amennyiben papjai gazdasági és társadalmi kiváltságokban részesülnek, egyesül a római egyházzal. Leszögezte, hogy a katolikus egyház tagjaival egyenlő jogokban részesüljenek, és ne legyenek „megtűrtek", hanem a haza bevett fiai („Nec habeantur uniti amplius ut tolerati, sed ut patriae filii recepti"). Teofil vladika, akit az a törekvés hajtott, hogy a református erdélyi fejedelmi hatalom megdöntésével veszélybe került jogaikat átmentse, sőt a Habsburg-birodalom keretei közé került országban magasabb anyagi, társadalmi és politikai szintre emelkedjék, hirtelen meghalt. Utódját, egy erdélyi román nemes pap fiát, a gyulafehérvári kollégium neveltjét, Atanasie Anghelt, aki a gazdag apa aranyaival és a református egyház támogatásával került ki győztesen a püspökválasztási harcból, még a jeruzsálemi pátriárka szentelte fel, és a bukaresti metropolita az ortodoxiához való hűség reményében segítette tetemes anyagi eszközökkel. Constantin Brîncoveanu havasalföldi vajda legalább olyan hevesen ellenezte az uniót, mint az erdélyi reformátusok és evangélikusok azt, hogy a görögkeletiek bármelyik erdélyi egyházzal egyesülhessenek. Anghel természetszerűleg a katonai védelmet is kilátásába helyező bécsi ajánlatot fogadta el. 1699 elején császári oklevél nyilvánította ki, hogy az uniált görög vallásúakat ugyanazok a jogok illetik meg, mint a katolikusokat. Anghel a következő évben ünnepélyes, hatalmas tömegdemonstráció keretei között megrendezett zsinaton, több mint 1500 pap jelenlétében nyilvánította ki az uniót. Ezt követően az új görög katolikus püspök bécsi tanúságtételével és felszentelésével, majd gyulafehérvári ünnepélyes beiktatásával az unió műve formálisan befejezést nyert. Lipót császár 1701. évi dekrétuma 15 pontban szabályozza az újonnan létesült, később görög katolikus néven ismert egyház, az „Ecclesia Catholica graeci ritus unitorum" jogviszonyait. Az 1. pont a katolikus egyházzal azonos jogokat biztosít. A 2. pont a román papokat mint nemesi előjogoknak örvendezőket felmenti mindennemű jobbágyi szolgálat és adózás terhe alól. A 3. pont az egyház világi híveit és a közrendűeket is hozzáemeli a katolikus rendhez, s a hazának a többi rendhez hasonló jogokat élvező fiaivá válnak. A továbbiak szerint a dekrétum felállítja a görög katolikus püspök támogatására hivatott teológusi intézményt, és elrendeli, hogy az esztergomi érsek a püspök mellé auditor generálist nevezzen ki. Végül a papok számára hozzáférhetővé teszi a katolikus ösztöndíjakat, megnyitja előttük a főiskolákat, s Fogarason, Hátszegen és Gyulafehérvárott román iskolák alapítását szorgalmazza.

Az unió elvben nagy jelentőségű változásokat helyezett kilátásba, hosszú távon új irányt adott a román lakosság fejlődésének, mert „Bécs kiemelte a románságot addigi provinciális jelentéktelenségéből és országos viszonylatban politikai tényezővé tette".[113] Gyakorlatilag azonban Lipót császár többet ígért, mint amennyit megtarthatott. Az egyes császári nyilatkozatok egymásnak ellentmondóan ígértek soha meg nem valósuló kedvezményeket. A püspök mellé rendelt adjutor generális intézménye miatt még az uniót személyes érdekeltségéből támogató papság is úgy érezte, hogy megcsalták. Az erdélyi román társadalom egyes rétegei pedig nyíltan és hevesen ellenezték az uniót. A Szeben és főleg Brassó környéki kisnemesi és kereskedőrétegek Nagyszegi Gábor vezetésével azonnal tiltakoztak az unió ellen, és megalakították a Görög Keleti Státust. Rabutin generális Nagyszegit bebörtönözte, de hívei annál hevesebben kitartottak követeléseik mellett.

---

[113] NICOLAU NILLES (S. J.), Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientali in terris coronae S. Stephani. Oeniponte 1885. I. 168.

A reformátusokkal uniáltak véleményének többek között a malomszegi pópa adott kifejezést: „Eddig voltunk uniálva a magyar kálvinista papokhoz, ezután is ... úgy legyen, minthogy semmi háborgattatásunk miattuk vallásunkban nem volt."[114]

A Gubernium és az országgyűlés több rendbeli tiltakozás után, az erőszaknak engedve fogadta el az uniót (1699), de az erdélyi társadalom körében különböző okok miatt kibontakozó ellenállást nem tudta elfojtani. A földesurak érdekeit sértette, hogy a román papok teljes rokonságukra nézve érvényesnek tekintették a nemesítést, sokan civilek is papnak mondották magukat csupán azért, hogy megszabaduljanak az úrbéri szolgálat kötelezettségétől. Az egy összegben kivetett adónak és katonatartási kötelezettségnek eddig a román papságra eső része a közösség mentességet nem élvező tagjait terhelte. A román jobbágyok pedig a császári ígéretre hivatkozva szegültek szembe a császár adószedőivel és katonáival. Az unió tehát, amely „részben politikai mű" volt, a 17—18. század fordulóján nemhogy elrendezte volna, hanem a teljes anarchia felé vitte Erdély politikai viszonyait.

„HALDOKLÓ ERDÉLYORSZÁG"

„Miként az ég harmatát, a nap pedig fényét és ragyogását az útjába eső tárgyaktól megtagadni nem tudja, ellenkezőleg ez ajándékait velük megosztja"[115] — olvasható Apor István 1696-i grófi diplomájában a korszak tipikus barokk képével kifejezett Habsburg társadalompolitika summája —, úgy árasztja a császár alattvalóinak tapasztalt erényeire a megtiszteltetések fényeit. Az erdélyi főnemesség méltán érezhette, hogy a török kiűzése egyéni boldogulása előtt soha nem látott lehetőségeket nyitott meg. A kincstári jövedelmeket főurak bérelték, és a Societas Arendatoria (1687—1698) jól kamatozott. Pekry Lőrinc, a Thököly-párt börtönviselt képviselője katolizált, és kártérítéssel kapta vissza elkobzott birtokait, kapornaki kapitány, majd szörényi bán és székelyudvarhelyi főkapitány lett, megkapta a császári udvari tanácsosi méltóságot, végül bárói diploma és grófi cím koronázta meg hűségét. Jósika Imre útja nem egyedülálló: a császári hadsereg élelmezési biztosaként szerzett birtokadományokat és 1698-ban bárói címet.

---

[114] S. DRAGOMIR, Istoria Desrobieri Religiorare a Romanilor din Ardeal in secolul XVIII. Sibiu 1920—1930. I. 17.

[115] BÍRÓ V., Apor István. 27.

A kilencvenes évek vége felé azonban egyre inkább nyilvánvalóvá lett, hogy a konjunktúra elszakadt a valóságtól, és a fény mögött egyre sötétebb az árnyék.

A Habsburg-birodalom uralmi rendszerébe illeszkedő fejedelemség sajátosan kettős helyzetbe került. Még terhelték a török háborúval járó kötelezettségek, élelemmel, fuvarral és téli szálláshellyel kényszerült szolgálni egy évtizedes és változó sikerrel zajló hadakozásban kimerült és eldurvult hadsereget, ugyanakkor már viselnie kellett a békére készülő Habsburg-kormányzat berendezkedésének terheit is, mindazt, ami az országnak a birodalom délkelet-európai katonai támaszpontjává való kiépítéséből következett. A Rabutin főparancsnoki kinevezését kísérő utasítás a katonai hatalom megerősítését írta elő. Mintegy húszezer főnyi hadsereget vezényeltek az országba, és nagyszabású kincstári építkezések indultak meg. Szebenben hatalmas citadella, az ország különböző részein katonai élelemraktárak és sütőházak építkezéseit kezdik meg, és rendbe hozatják a székelyföldi erődöket. Még szenvedi az ország a kiélésre ítélt, a senki földjének és mindenki prédájának tekintett hadfelvonulási területek mostohaságát, de már egyre inkább érzi az anyagi válsággal küzdő birodalom szigorú és célratörő gazdaságpolitikai intézkedéseinek súlyos következményeit.

Talán ez a kettős helyzet az oka, hogy Erdélyben különösen katasztrofális következményekkel járt az üres kincstárt az ország gazdasági erőforrásaiból megtölteni próbáló Habsburg gazdaságpolitika, amelyet a vállalkozások hasznát mohón kiaknázni igyekvő udvari arisztokraták és katonai nemesek gátlástalansága súlyosbított.

Az Udvari Kamara, miként Magyarországra, Erdélyre is évente meghatározott summa adót vetett ki, és azt készpénzben követelte. Az adó összege 1698-ban egymillió forint, s ha az évi kivetés a következő években valamit csökkent is (1700: 800 000, 1701: 600 000, 1703: 800 000), a hátralékokkal együtt soha nem esett lejjebb, és 1703-ban is meghaladta az egymillió forintot. A székelyek 1692-ben 22 000, 1703-ban 100 000 rajnai forintot kell hogy fizessenek. A készpénzadóhoz járuló természetbeni kötelezettségek — a porció, vagyis a katonaélelmezés, a fuvarszolgálat, szállásadás és a közmunka — összegszerűen kifejezhetetlen mennyisége az ország történetében addig példátlanul magas állami adó szolgáltatására kötelezte a lakosságot. Az ország teherbíró képességéhez mérve önmagában is irreálisan magas adó többféle körülmény miatt vált különösen romboló hatásúvá.

Az ország adórendszere alkalmatlan volt a terhek arányos, egyes társadalmi csoportok anyagi erejéhez alkalmazható elosztására. A főnemesség, a hivatali nemesség és néhány privilegizált csoport vékony rétegén kívül az egész lakosság adókötelezettség alá esett, de különböző kulcsok szerint kellett fizetnie. Az adóelosztás miatt természetszerűen kiéleződtek az ellentétek a rendek és az országrészek között. A visszaélésekre tág lehetőség nyílt, az erősebbek könnyen hárították a többletterheket a szegényebb és gyengébb rétegekre. Az adóbeszedésre létrehozott Tartományi Főbiztosság példátlanul terrorisztikus módszereket vezetett be. Rendszeressé vált, hogy fegyveres karhatalommal vagy a kollektív felelősség elve alapján csikarta ki az adót. A fizetésképtelen jobbágyot elfogták, s ha rokonsága vagy a szomszédság nem törlesztette tartozását, eladták tízéves szolgálatra idegeneknek. Hasonló sors fenyegette a kisnemeseket is: ha nincs vagy kevés az adótartozás fejében elkobozható jószága, szabadságával fizet olyanformán, hogy azé lesz, aki az összeget leteszi helyette.

Az állandóan készpénzben fizetett adó feltétele az eleven kereskedelem, a friss áruforgalom. Csakhogy a hadikiadásokat, a költséges diplomácia, a fényűző udvari reprezentáció és a kiterjedt bürokrácia költségeit külföldi kölcsönökből, különböző tranzakciókból fedező Habsburg-kormányzat államigazgatási rendszerében a társadalom alsóbb rétegei előtt a jövedelemszerzés addigi útjai egyre inkább eltorlaszolódnak. Erdély különben is sérülékeny pénzviszonyai tovább romlanak. Készpénz helyett a katonaság, ahol tehette, nyugtákkal fizetett. A helyi és a más országokba irányuló kereskedelmet a hadseregtisztek igyekeztek kisajátítani, s mint hivatalos személyek teljes vámmentességgel éltek. A szállítás és rakodás kötelessége a lakosságra hárult, s azt az ország nevében nemegyszer magánérdekek szerint sajátították ki, általánosan más országokban és korokban is érvényesülő módszerrel élve. Az ország fő jövedelmi forrásait pedig a kincstár a birodalom érdekeinek közvetlenül alárendelve kezdte igénybe venni.

A tiroli bányák termékének konkurenciamentes értékesítése miatt leállítják a zalatnai higanybányákat. Az erdélyi főurak marhakereskedelmi társulására 1695-ben a kormányzat nem ad engedélyt. Több magyarországi főúr kap a császártól erdélyi birtokai visszaperlését támogató levelet. A sókereskedelem annak a kereskedőtársaságnak a kiváltsága lesz, mely az udvari főfaktor, Oppenheimer tőkéjével alakult, és Esterházy nádor nevével működött (Palatino-Transylvanica Societas). 1701-ben átveszi a kincstár a Bécsbe internált II. Apafi Mihály máramarosi sóbányáit is, és a só ára 1 forintról 5 forintra emelkedik. A sóügyi bizottság rendelkezései mérhetetlen nehézségeket okoztak. A századfordulón Erdélyben nincs elég gabona, nincs hús, mérhetetlen a drágaság, és éhínség fenyeget. Az Erdély speciális ipari viszonyaival számolni képtelen kormányzat 1702-ben olyan vámrendszert vezet be, amely elvágja az országot történetileg kialakult piackörzeteitől, s mivel vásznat, bőrt, a bőr- és gyapjúfeldolgozáshoz szükséges vegyszereket tilos behozni az országba, egész iparágak bénulnak meg.

A pénzforgalom természetes áramlásának megzavarása jobb gazdasági, társadalmi fejlettségi szinten lévő és kisebb adóterhek alá vetett országban is súlyos következményekkel járt volna, Erdélyben pedig különösen nagy torzulásokat okozott.

Mivel a készpénz értéke hatalmasan felugrott, főurak, haditisztek és vállalkozók nemegyszer hatalmas kamatokat szedve segítették ki az adószedők követeléseivel szorongatottakat. Gyakran előfordul, hogy a kölcsönök fejében az adóstól örökös jobbágyi lekötöttséget követelnek, és általános gyakorlat lesz az ingyenmunkában letudott kamat. Vármegyék és városi közösségek vállalnak a kamaton felül robotkötelezettségeket. Megfelelő ellenőrzés hiányában a gazdasági és politikai kulcspozíciók — talán a korban szokásosnál is tágabb — lehetőséget adnak a gyors meggazdagodásra. A sok eset közül találomra kiemelve idézzük Száva Mihály példáját. A gyulafehérvári kincstári magazin comissariusa a szegénységtől más mértékkel vette be a gabonát, mint ahogyan azt a katonaságnak kiadta, a gabonaszállító szekereseket a maga gazdaságában dolgoztatta — „néha annyi ideig itt tartóztatta a szekereseket, hogy az szegény ember megunta itt sanyarogni s csak az ökreit elkaphatta lopva, a szekeret sok csak itt hadta s el ment az ökreivel".[116] A lisztet nem szitáltatta ki rendesen, és a lisztes korpát jó pénzért a maga hasznára eladta. A sütőházat és a kemencéket bontott téglából és a palota faragott köveiből rakatta, de pénzen vett építőanyagot számolt el.

A hamis konjunktúra elsősorban a szegényebb néprétegeket sújtotta, de közvetve az ország egészét érintette, és hamarosan elérte a földesurakat is. A század végére Erdélybe küldött Cameratica Commissio (1699) felszámolta a főurak kincstári bérleteit. Az úrbéri jövedelmek megcsappantak, majd behajthatatlanok lettek. Válaszul a földesurak majorságaikat kezdték fejleszteni, új allódiumokkal kísérleteztek. Az országszerte súlyos munkaerőhiányt úgy igyekeznek leküzdeni, hogy a legváltozatosabb módszerekkel kötik örökösen meg jobbágyaikat, és kíméletlenül emelik a robotot.

A földesúri, főúri iparban ugyancsak jól érzékelhetők a változások. A háború, főleg pedig a hadi építkezések konjunktúráját kevéssé tudták kihasználni, mivel a kincstár általában nem készpénzzel, hanem nyugtával fizetett. Nagyobb értéke lesz tehát a jobbágyi ingyenmunkának. Zalánpatakon jövevény román jobbágyok azzal a feltétellel alapítanak falut, hogy Kálnoki Sámuel földesúr üvegcsűrjéhez fát vágnak, négy hétig szolgálnak esztendőnként, emellett kaszálnak, aratnak és „feje kötött jobbágyok" lesznek. Kálnoki pedig mint háromszéki főkirálybíró a közadózás alól felmenti őket.

Ily módon jobbágyok, egykori fegyverviselők, kisnemesek szorultak kettős alávetettségbe. Az egyéni védekezés pedig a kisebb-nagyobb közösségre ütött vissza. Az 1690-es években hatalmas méreteket ölt az elvándorlás. Moldvába, Havasalföldre, Lengyelországba, „ki-ki idegen országra tántorogva mégyen".[117] Különösen a török alól felszabadult alföldi térségek vonzzák a lakosságot. Szaporodik a puszta telkek száma, 1689—1690 között a telkek mintegy 33%-a lakatlan. Fogy az adóegység alapjául szolgáló portaszám, miközben növekednek a terhek. Zuhanásszerűen visszaesik az állatállomány, Erdély legkülönbözőbb vidékein felugrik a nincstelenek száma. A társadalom erőtartalékai kimerülőben vannak. A városok közösségi vagyonaikat elveszítik, és sokszorosan eladósodnak. Tönkrement, elvándorló, öngyilkos iparosokról adnak hírt a források.

---

[116] Tanuvallatási jegyzőkönyv Száva Mihály visszaéléseiről OL, GP 1699

[117] Varkonyi Á., Rákóczi 28

A katona ilyen országban nélkülöz, és nem válogat a módszerekben. Erdély magyar, román, székely jobbágysága a városiak, hajdani puskások, armások, fegyverviselők és kisnemesek sokaságával együtt korbácsolások, vesszőztetések, tömlöcöltetések megaláztatásaiban, talpra, tenyérre, csupasz hasra szorított eleven parazsak égette sebekben viselte az adók és katonaszolgáltatások nyugtáit. „Kezeimet hátrakötötték, kínoztak, csak azért, hogy a porciót hamarjában meg nem adtam”, megverték, „orrán száján jött a vére”, „dorbézoltak rajtuk, részeg német katonákkal mentek rájuk”, „mindenért pénzt követeltek, raboltak...”[118] Erdély valamennyi vidékéről garmadányit lehetne hasonlót idézni, mint amit egy Fogaras vidéki jobbágy panaszol fel. „Volt két ekebeli vonómarhám, annyira terheltettem, egy ekebeli sem maradt, mind el kellett adnom, más marháimat sőt örökségemet is eladtam a rettenetes húzás-vonás miatt.”[119]

1698-ban a császári hadseregből két ezred fellázad a nélkülözések miatt, és a törökhöz készülnek állani. A gazdatisztek és pallérok nem mernek kimenni a jobbágyok közé, a városok tisztújításaira kiküldött császári biztosok életveszedelemben vannak. A helyi tudósítások egyre inkább arról tanúskodnak, hogy a főnemesség és a társadalom különböző rétegei között, a császári hadsereg, a kormányzat és az ország között a végsőkig kiéleződtek az ellentétek. Felbomlott minden közmegállapodás. Eluralkodott az anarchia, és nincs működőképes államhatalom. A különböző hatalmi csoportok képviselői nagyon is világosan látták a bajokat. Kiutat azonban különböző irányokban kerestek. A Gubernium, a városok és a vármegyék a bécsi kormányzati hivataloktól reméltek orvoslást, de csak üres ígéretekkel térhettek vissza. Rabutin generális ingatag biztonságérzetét pedig egyre terrorisztikusabb intézkedésekkel próbálta leplezni, szűk prakticizmusa súlyos zavarokat okozott.

Nem kevésbé szűk látókörűen vélte helyreállíthatónak az ország nyugalmát Pekry Lőrinc. Azt javasolta, hogy az ország legnyugtalanabb népét, a székelységet szervezzék császári ezredekbe, és vigyék ki az országból. Kiszivárgott javaslata olyan országos felháborodást keltett, hogy csak idő múltával, császári védlevél oltalma alatt térhetett vissza Erdélybe. Gróf Harteneck János szebeni főkirálybíró a másik két náció rovására a szászok privilégiumait kívánta bővíteni. Így tovább szította a rendi ellentéteket, mígnem magánéletének botlásaival jó ürügyet szolgáltatott halálos ellenségének, Rabutinnak, aki fejét vétette.

---

[118] Székely okleveltár VII. 69, 109 110; XVIII. 387 388

[119] OL, GP 1699/377. 1701/161, 1703/9.

Nagyobb szabású, távolabbra mutató tervek az államhatalom két szélsőséges pólusán születtek meg. Bethlen Miklós kancellár a korszerű fejedelmi hatalom hagyományaira építve társadalmi reformokat követelt, célszerű jobbágypolitikát és azt, hogy a kiváltságos osztály is vegye ki részét a közterhek viseléséből. Noha az 1702. évi országgyűlés a jobbágyokra kivetett adó egynegyedét a földesurakra hárította, a terv megvalósítására Bethlen sem osztályos társai osztatlan készségével, sem megfelelő hatalmi apparátussal nem rendelkezett. A másik oldalon a Habsburg-kormányzat a fejedelemség maradványainak intézményeit igyekezett minél gyorsabban felszámolni. A kincstartói hivatal hatáskörét átvevő Cameratica Commissio lett az ország legfőbb kormányzó hatósága. Ugyanakkor megkezdték — a jövedelemadó bevezetését előkészítendő — az adóköteles lakosság anyagi viszonyainak minden addiginál részletesebb összeírását. Az intézkedés az erdélyi társadalom minden rétegében heves ellenállást váltott ki. A viszonyokat gróf Seeau Ehrenreich, a Cameratica Commissio három év leforgása alatt harmadik elnöke így foglalta össze: „A fő baj az, hogy Erdély gyűlöli a németet, járma lerázásánál egyébről nem beszél."[120]

5. II. RÁKÓCZI FERENC FEJEDELEMSÉGE

A BARCASÁGI KIÁLTVÁNY

1703 tavaszán Kolozsvárott egy orvos, Vizaknai Bereck György jegyezte fel elsőnek, hogy Rákóczi készül ki Lengyelországból. Erdély ekkor már évek óta a földalatti szervezkedések, fel-fellobbanó mozgalmak váltólázas állapotában élt, Máramaros vármegyétől le Hunyad és Zaránd vármegyéig különböző rétegeket sodort magával az ellenállás. Jobbágyokon kívül katonákat, azután a puskások, armások, darabontok egykor fegyveres szolgálattal nyert szabadságukat elvesztett csoportjait, elszegényedett szabad székelyeket, kereskedőket s a külvárosok népét. Különböző vallású, különböző nyelven beszélő csoportok alkotják ezt az egy irányba áradó mozgalmat. Üzenethordozói, az örmény és török kereskedők is feltűnnek. Katalizátorai a korabeli értelmiség jellegzetes alakjai, papok, iskolamesterek, diákok, professzorok, gazdatisztek, városi hivatalnokok. Máramarosban a román Pintye (Grigore Pintea) a mozgalom egyik nevezetes vezetője.

---

[120] DFGS II. 1840. 302—309.

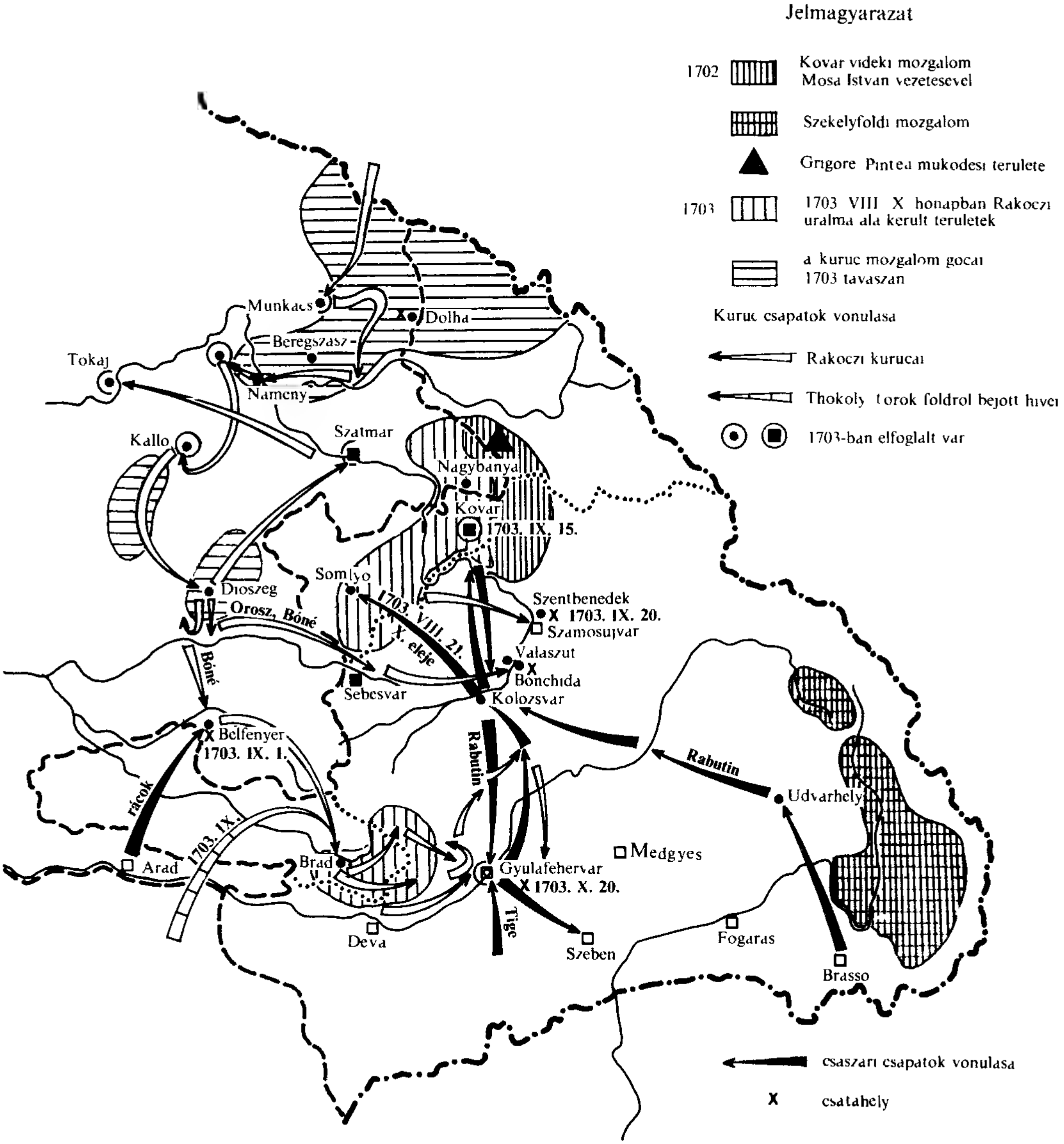
Jelmagyarazat
1702 Kovar videki mozgalom Mosa Istvan vezetesevel
Szekelyfoldi mozgalom
Grigore Pintea mukodesi terulete
1703 1703 VIII X honapban Rakoczi uralma ala kerult teruletek
a kuruc mozgalom gocai 1703 tavaszan
Kuruc csapatok vonulasa
Rakoczi kurucai
Thokoly torok foldrol bejott hivei
1703-ban elfoglalt var
csaszari csapatok vonulasa
X csatahely
Munkacs
Dolha
Beregszasz
Tokaj
Nameny
Kallo
Szatmar
Nagybanya
Kovar
1703. IX. 15.
Somlyo
Dioszeg
Orosz, Bóné
1703. VIII. 21.
X. eleje
Szentbenedek
X 1703. IX. 20.
Szamosujvar
Valaszut
Bonchida
Kolozsvar
Sebesvar
Bóné
Belfenyer
1703. IX. 1.
rácok
Rabutin
Rabutin
Udvarhely
Arad
1703. IX.
Brad
Gyulafehervar
X 1703. X. 20.
Medgyes
Tige
Deva
Szeben
Fogaras
Brasso

45. térkép. A Rákóczi-szabadságharc — a kuruc mozgalom gócai, 1702—1703

Legerősebb bázisa a Székelyföldön alakult ki. 1702 elején arra a hírre, hogy a székelyek rebellálni készülnek, a Gubernium általános vizsgálatot rendelt el. A vizsgálat ugyan semmit nem derített ki, de augusztus 15-én Válaszútnál a „kurucok” szabályos csatát vívtak a kolozsvári császári őrséggel.

A köznemesség vagy rendi testületek irányítását nélkülöző mozgalom Erdély nagy területét hálózta be, de az ország társadalmi viszonyaiból adódóan nélkülözte a tiszaháti felkelést kirobbantó szegénylegény-szervezkedés egységét. Torockói vasművesek, a székely jobbágyok és fegyverviselők, Kővár vidéki armások vagy a gyulafehérvári aranymosók csoportonként más és más indítékok miatt fordultak a Habsburg-berendezkedés ellen. A magyarországinál változatosabban motivált népi jellegű mozgalmat főleg a feudális terhek, az adó növekedése, a hadsereg katonai terrorja, a hivatali és a katonai nemesség mérhetetlen visszaélései, az államhatalom gyöngesége, a császári gazdaságpolitika s az emberségben való mindennapos megaláztatások miatt támadt elkeseredés táplálta.

Már 1700 folyamán Rákóczi és a szervezkedésben részes hívei a fejedelemség főuraival is kerestek összeköttetést. Nem maradt Erdélyben visszhangtalan a tiszaháti felkelés sem. Rákóczi és Bercsényi azonban a támadás lengyelországi előkészítése során még egyértelműen úgy számolt, hogy Thököly lesz Erdély fejedelme, s nincs nyoma, hogy az erdélyi mozgalmakat a magyarországi vállalkozáshoz fűződő, lengyel, francia segítségre támaszkodó, tágasabb politikai elképzelések vezérelték volna.

Az erdélyi Thököly-párt nemesi bázisa azonban az alkotmányváltozás után teljesen elszigetelődött a társadalom szélesebb köreitől. Az egykori Thököly-hadnagyok, amint beszivárogtak a fejedelemségbe, csak az alsó néprétegek között találtak szervezésre alkalmas közegre. A Thököly-felkelés eszmevilága azonban Erdély változást kívánó tömegeinek csupán szűkebb rétegeiben talált visszhangra, főleg a Székelyföldön erős ellenérzések is éltek a hajdani „kuruc királlyal" szemben. 1702—1703 tavaszán Erdélyben nincs átfogó elvek szerint közös irányt kitűzni képes vezető személyiség, nincs a helyi mozgalmak országos összefogására alkalmas vezető réteg. Súlyosbította a helyzetet, hogy a nemesség várakba, városokba menekült, sőt passzív rezisztenciáját helyenként megtorló akciók váltották fel.

A brezáni kiáltvány kibocsátása — 1703. május 6. — után nem sokkal eljutott Erdélybe. Nyilván némi túlzással állapította meg a Cameratica Commissio elnöke 1703 szeptemberében, hogy mivel Rákóczi „vallásszabadságot és jobbágyfelszabadítást" ígért, „40 000 ember várja bejövetelét".[121]

A magyar állami önállóságért indított háború stratégiájában azonban 1703 őszén Erdély mellékes terület. Rákóczi Erdélyben nem nyithat nyílt hadszínteret. Meglehetősen messze ható következményekkel járt, hogy Erdély az első hónapokban kiesett e háború fősodrából, s egyelőre csonka államiságának intézményes szintjén sem tudott hozzákapcsolódni a királyságbeli vállalkozáshoz. Míg Magyarországon már az első hetekben országos politikai elv és államszervező akarat érvényesül, Erdélyben eluralkodik az anarchia és az antifeudális indulat. Források tömege támogatja Czegei Wass György naplóbeli jellemzését: „Ősszel, de kivált télben támada Erdélyben paraszt had, az kik az uraknak és főrendeknek mindenféle marhájokat eldúlák, prédálák, udvarházokat elpusztították, prédálták, vesztegették s kimondhatatlan károkat töttek."[122]

---

[121] Várkonyi Á., Rákóczi. 40.

A mozgalmak energiáit nagyrészt helyi harcok kötötték le. Mégis a szétszórt, egymástól elszigetelt felkelések a határszélre betörő kuruc ezredek segítségével jelentős katonai sikereket értek el. Elfoglalták Somlyót, Abrudbányát, meghódították Máramarost, körülzárták Kővár várát. Nagybányát ugyancsak az erdélyi szegénylegények nyitották meg Rákóczi katonái előtt. Megmutatták erejüket a felkelők a brádi és a szentbenedeki összecsapásban, 1703. november 11-én a bonchidai csatában részben szétszórták, részben maguk mellé állították a kolozsvári őrség megerősítésére küldött székely ezredeket. Rabutin eközben mintegy 8—10 ezer főnyi hadseregével Kővárig vonult, de elszigetelődve a magyarországi hadszíntértől, visszahúzódott Szebenbe.

A politikai testületek képviselőit, a vármegyék főispánjait, a székek és városok elöljáróit Rabutin november 15-re Szebenbe rendelte, hogy mint az erdélyi rendi állam megtestesítői a Guberniummal együtt ítéljék el a magyarországi háborút. Miközben a császári őrségek sorra átállnak Rákóczi híveihez, és Erdély-szerte tekintélyesebb emberek is csatlakoznak a felkelőkhöz, Szeben a főurak börtöne lett. Az élelmezési gondok, zsúfoltság, kiszolgáltatottság, megfélemlítés és a tehetetlenség poklából sokan szökve kerestek menekülést: szolgák, nemesifjak, majd tekintélyesebb főurak is.

A Haditanács türelmetlen utasításaira Rabutin generális meglehetősen későn szervezte meg az ellentámadást. Anyagi gondjain a főuraktól több tízezer forintos „megajánlásokat" beszedve segített. Bánffy gubernátor és Apor kincstárnok 30 ezer, Bethlen Miklós kancellár 20 ezer forintot volt köteles adni, részben ezüstkészletekben és ékszerekben. Majd a székek főkapitányait küldte ki Rabutin Szebenből, hogy a császári zászlók alá katonákat toborozva a lakosságból, nyújtsanak segítséget a császár ezredeinek a kurucok ellen. Thoroczkai István aranyosszéki főkapitányt saját katonái fogták el Kolozsvár mellett. Pekry Lőrinc Fehér megyei főispánt tucatnyi más főúrral együtt Balázsfalvánál Guthi István egykori Thököly-hadnagy ejtette fogságba. Ifjabb Teleki Mihály kővári főkapitány az egyetlen a főurak között, aki egyéni szabadságát védve megtagadta Rabutin Szebenbe hívó parancsát, de sorsát ő sem kerülte el. Hosszú ostromzár után 1704 januárjában Teleki is kénytelen volt feladni Kővárt Kos Mihály ezereskapitánynak. Végül székely felkelők fegyverezték le és küldték ki Kolozsvárról szökött katonák őrcsapatával Rákóczihoz gróf Mikes Mihály guberniumi tanácsost, háromszéki főkapitányt, akit a valóságos viszonyokról tudomást nem vevő Rabutin azzal az utasítással küldött a háromszéki felkelést lecsendesíteni, hogy „ama nagy politika szerént divide et impera munkálkodjék".[123]

---

[122] MHH-S 35. 374.

Rákóczi először csak 1703. november 29-én adott ki egész Erdélyországnak szóló pátenst. A „fegyvert viselő és viselhető, mind felső-, közép- és alsórendű lakosainak"[124] szóló nyílt levél ösztönözte az erdélyiek mozgalmát, építeni szándékozott katonai segítségükre. A szász natiónak és „az oláh nemzetnek" kiadott pátensek pedig azt mutatják, hogy Rákóczi ismerte a szászok és a románok helyzetét, s számított rájuk. 1703 őszén Orosz Pált küldte az erdélyi hadak „directiojára", de az ország politikai megszervezésére Rákóczi ekkor még nem gondolt.

A megfelelő központi vezetést és az összefogó politikát, felszerelést, fegyelmet nélkülöző felkelőcsapatok azonban az ellentámadásra induló császári ezredekkel már nem tudták sikeresen felvenni a harcot. Tige ezredes, miután szétszórta a Gyulafehérvár felszabadítására készülő felkelőket, végigbüntetve a Maros-völgy falvait, a Székelyföldre vonult, és 1704. január 28-án a holdvilági csatában a székely ezredek felett győzelmet aratott.

Rákóczi Erdély-politikája 1704 elején változott meg gyökeresen, amikor a tervezett nyugati hadjárat megakadt, s az új magyar állam nemzetközi elismertetése előtt akadályok tornyosultak.

1704 elején indult Erdélybe fejedelmi kinevezéssel és utasításokkal Thoroczkai István generális, az erdélyi csapatok főparancsnoka és gróf Teleki Mihály mint gazdasági főfelügyelő és főharmincados. Feladatuk — a helyi katonai és gazdasági megbízásokon kívül —, hogy biztosítsák az új magyar állam hatalmát. Rákóczi ettől kezdve ugyanis legfontosabb rendeleteit az erdélyi hatóságoknak is szétküldte. Így a rézpénz kibocsátását megjelentette az erdélyi vármegyéknek és székeknek is, s a sómonopólium, majd annak feloldása ott éppen úgy érvényes volt, mint Magyarországon.

Az integrációs szándékot tükröző politika azonban súlyos nehézségekbe ütközött. Erdélyben a katolikus Rákóczi családnak jóformán alig volt politikai pártja, miközben erősen tartotta magát II. Apafi Mihály kicsiny, de bécsi ösztönzésekkel is biztatott tábora, Thököly híveinek csoportja pedig a szívós és erős török párttal együtt növekedett. Erdély önálló államiságának tudata hatalmas tényező, és úgy látszott, nem lehet vitás, hogy ki legyen Erdély fejedelme.

1704 tavaszán a Porta nyilatkozott: hogy ha kikérik, hazatérhet a nikomédiai bujdosó fejedelem. Orlay Miklós, Thököly ezredese bejött Erdélybe, hogy választott fejedelmének útját előkészítse. A Dobránál átjött alig 5—700 főnyi csapat napok alatt ezrekre szaporodott, és feltartóztathatatlanul nyomult előre. Branyicska, Kolc vára, Szászváros után, megelőzve az ugyancsak a fejedelemség székvárosa felé előretörő Thoroczkai generálist, bevonult Gyulafehérvárra. Eközben Háromszékben és Csíkban újra nagy erejű felkelés tört ki. A Henter Mihály és más főemberek szervezésével fegyvert fogók körülvették Brassót. Március 14-én kelt kiáltványuk, a *Barcasági kiáltvány* az első átfogó erdélyi politikai program: „Intünk és kérünk, sőt kényszerítünk is ez hazában lakó akármely nemzetbül álló igaz haza fiait, ez igaz ügyünket látván, az minket pusztító közönséges ellenségünk ellen közönségesen velünk együtt fegyvert fogni és szegény hazánkat végső pusztulástól megoltalmazni ne késsék."[125] Nemeseket, a különböző rendeket és a városi lakosságot a társadalmi érdekközösség elvei alapján szólítja az állami önállóság megteremtésére.

---

[123] OL, GT, LCRH F 43, I. 147.

[124] OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1389, Fasc. 31, fol. 298.

A székelyek ereje azonban kevésnek bizonyult, hogy a barcasági programmal a különböző Habsburg-ellenes erőket összefogja. Thököly és Rákóczi zászlói alatt harcolók egymás ellen fordultak. Amint Thoroczkai mintegy ötezer főnyi haderejével leért Gyulafehérvárra, Orlay hirtelen meghalt, s a mérgezést rebesgető Thököly-ezredek szétszóródtak. Thoroczkai, önmagában elégtelennek érezvén erejét, kitért a császáriak elől, s Tige ezredes serege háborítatlanul vonult faluról falura. Megrohanta és felgyújtotta Enyedet, lakosságát kardra hányatta, nem kegyelmezvén „tógás diáknak", de még terhes asszonyoknak sem. A Brassó külvárosáig hatoló székely felkelőket pedig Graven ezredes 1704. április 13-án a feketehalmi csatában szétszórta.

A megtorló utakat járó császári csapatok és kóborló kuruc seregtöredékek prédájává vált Erdélyben 1704 tavaszán új politikai programok születtek.

Bethlen Miklós kancellár Szebenben megírt és Hollandiában kiadott *Columba Noe (Olajágat viselő Noé galambja)* című röpirata kifejti, hogy a Habsburg-dinasztia és Rákóczi hatalmától egyaránt el kell határolni Erdélyt. Az önálló, el nem kötelezettségét a töröktől és a Habsburg-császártól adóval és a nyugati protestáns országok kezességével megváltó fejedelemség terve azonban az adott viszonyok között kivihetetlennek bizonyult, noha a röpirat alapelvét, amely szerint Erdély az európai hatalmi viszonyok egyensúlyát biztosító tényező lehetne, Rákóczi is magáévá tette. Bethlen írásáért drágán fizetett: Rabutin vasra verette, majd Szebenből Bécsbe vitette csaknem életfogytáig tartó rabságba.

Az erdélyi főnemesek ugyancsak elméleti programokkal vélték megoldhatónak Erdély helyzetét. A császári udvarhoz és Széchényi Pál kalocsai érsekhez küldött *Planctus agonisantis Transylvaniae* és a *Iam-iam expirantis Transylvaniae gemitus* írói a *Diploma Leopoldinum* alapján vélték rendezhetőnek Erdély helyzetét.

Bent a fejedelemségben azonban beérett az egységes cselekvés programja, megerősödött Rákóczi pártja. Egyre többen látták úgy, hogy egyedül Rákóczi fejedelemmé választása útján remélhetik Erdély státusának rendeződését. Először a székelyek, majd kevéssel utána Torda, Kolozs, és Doboka vármegyék követei mentek ki Magyarországra: „...az ország ünnepélyes ajánlatával: Rákóczi vegye birtokába Erdélyt azon mód szerint, miként elődei bírták."[126]

---

[125] OL, Rlt, III. oszt., XXXV. cs., 63. sz.

A GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELEMVÁLASZTÓ ORSZÁGGYŰLÉS

Rákóczi 1704. június 5-én küldte szét regálisát, miközben előzőleg már megszervezte az országgyűlés előkészítését. Orlay ezredeit, azaz Thököly egykori csapatait a Dunántúlra küldte, s pártját igyekezett megnyugtatni és megnyerni. 1704 júniusában pedig fejedelmi megbízottként Radvánszky János tanácsost, az új magyar állam kormányzótestületének, a Consilium Aulicumnak a tagját küldte Erdélybe.

Radvánszky Pekry Lőrinc és Mikes Mihály kíséretében azzal a feladattal ment Erdélybe, hogy az összehívott országgyűlést Rákóczi szándékai szerint alakítsa. A főurak személyes ellentéteit leküzdve, császári támadástól tartva kellett megmustrálni a hadsereget, kivizsgálni a panaszokat, megteremteni az országgyűlés fegyveres védelmét és előkészíteni a javaslatokat.

Az 1704. július 7-én megnyílt s mindössze öt napig tanácskozó gyulafehérvári országgyűlésre a vármegyék, a székely székek és a szász városok kevés kivétellel mind elküldték követeiket. A székelység külön sereggel jelent meg Gyulafehérvárott, a várost parasztok tömege vette körül. Megérkezett az országgyűlésre Moldváról Thököly nagy tekintélyű híve, Petrőczy István generális.

Erdély utolsó fejedelemválasztó országgyűlése egyhangúlag, ellenszavazat nélkül ismerte el urának II. Rákóczi Ferencet. A siker titka legalább annyira Rákóczi magyarországi eredményeiben, mint társadalmi összefogást teremtő politikájában rejlett. Mindemellett hinnünk kell a kortársak Rákóczi személyiségének hatásáról szóló tudósításainak is. A rendek jogait azonban az országgyűlés körülbástyázta. A Guberniumot eltörölték, pecsétjét a Szebenben levő státusok pecsétjével együtt érvénytelennek nyilvánították. Az országgyűlés e legfontosabb, Erdély államformáját meghatározó döntését a katonák a maguk nyelvére fordítva kiabálták be Kolozsvárra: „Nincs császárunk, nincs porció!"[127]

A fejedelemválasztás ünnepélyes szertartásai után az országgyűlés főgenerálissá tette Pekryt, majd Radvánszky előterjesztése alapján a katonaság ügyével

---

[126] Csutak V., Háromszék felkelése a Rákóczi-szabadságharc elején. A sepsiszentgyörgyi ev. ref. kollégium értesítője 1906/7. Sepsiszentgyörgy 1907. 36.

[127] Czegei Wass György naplója. 1704. augusztus 7. Rákóczi tükör. 344.

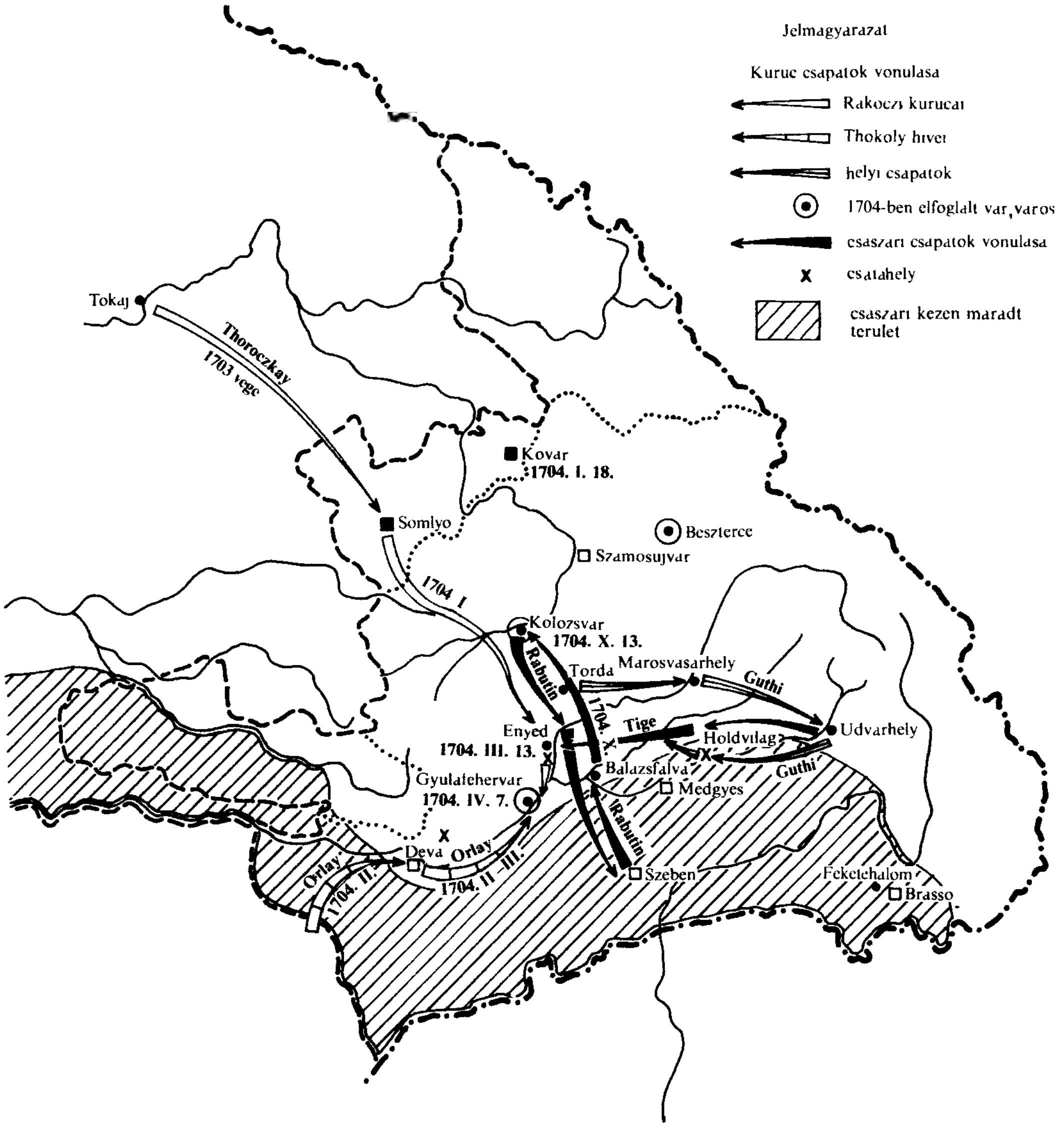
Jelmagyarazat
Kuruc csapatok vonulasa
Rakoczi kurucai
Thokoly hivei
helyi csapatok
1704-ben elfoglalt var, varos
csaszari csapatok vonulasa
x csatahely
csaszari kezen maradt terulet
Tokaj
Thoroczkay
1703 vege
Kovar
1704. I. 18.
Somlyo
Besztercе
Szamosujvar
1704. I.
Kolozsvar
1704. X. 13.
Rabutin
Torda
Marosvasarhely
Guthi
Udvarhely
1704. X.
Tige
Holdvilag
Enyed
1704. III. 13.
Balazsfalva
Medgyes
Guthi
Gyulafehervar
1704. IV. 7.
Deva
Orlay
1704. II–III.
Orlay
1704. II.
Rabutin
Szeben
Feketehalom
Brasso

46. térkép. A Rákóczi-szabadsagharc Erdélyben, 1704

foglalkozott. Szabályozta a fegyverre kelés rendjét, tudomásul vette a fejedelem rendelkezését a jobbágykatonák tehermentességéről, a katonaság rendtartásáról. Megajánlották és kivetették a rendek a katonaság ellátását szolgáló élelemadót, s foglalkoztak a nemesség katonaállítás címén fizetendő adójával. A császári hadsereg közeledtének hírére azonban az országgyűlés tárgyalásai július 13-án megszakadtak.

A választás hírét futár vitte meg Rákóczinak, majd mintegy százfőnyi ünnepélyes követség ment ki Magyarországra — amint Radvánszky nagy felháborodással megállapítja — az ország költségén.

Jellemző a fejedelem kritikus véleményére a rendiségről, hogy nem fogadta el a választási feltételeket, mivel minden jogot a rendek kezébe adnának. Írásai és az új magyar állam megszervezésében követett módszerei egybevágóan bizonyítják, hogy a rendi állam régi kormányzási metódusait elvetette. Uralkodói eszménye az összefogott, rendben tartott, gazdasági és társadalmi erőforrásainak rejtett tartalékait is kiaknázni képes korszerű állam volt. Elszántan következetes reformok útján, de nagy tapintattal, a rendek érzékenységére figyelve próbálta azt megvalósítani.

A fejedelemség új államszervezetét a rendek csak a fejedelmi beiktatás után akarták kiépíteni. Így közvetlenül a gyulafehérvári országgyűlés után sajátos interregnum állott be, és az országot anarchia fenyegette. Általános igényt fejezett ki tehát Szaniszló Zsigmond: „Kegyelmes urunk őnagyságának bejövetele az hazában olyan szükséges, mint az nagy sötétségben az szép napnak... fénye."[128]

Rákóczi már 1704 nyarán rendelkezett ugyan a fejedelmi beiktatás előkészítéséről, a magyarországi ügyek miatt azonban bemenetelét el kell halasztania. Közben a török párt megerősödött, és Barcsai Mihály felterjesztésben inti Rákóczit, hogy mielőbb kérjen athnamét a Portától. Különben a Vöröstoronyi-szoroson át török hadak jönnek be az országba.

Thököly híveit sem nyugtatta meg a gyulafehérvári fejedelemválasztás. A Kisázsia partján nagy nélkülözések között élő Thököly már szeptember elején üdvözölve fiát új méltóságában, kéri, indítson kikérő követeket érte, mert meggyőződése, mostohafia nem kívánhatja az ő kárára a fejedelemséget.

Az Erdélyi Fejedelemséggel járó súlyos belpolitikai nehézségeket Rákóczi igyekezett áthidalni. Mivel beiktatását el kellett halasztania, haladék nélkül kiépíti erdélyi uralmát. Hatalmának alapja, a hadsereg különlegesen nagy létszámú, de kevéssé irányítható. Radvánszky János mintegy 16 000 főnyi erdélyi felkelőt vett számba. A felkelők nagyobbik, de gyengén felfegyverzett részét a jobbágyság, a falvak különböző státusú magyar és román lakossága alkotta. A székelység jól összetartott, de központi irányítás alá nehezen hajtható csapatai majdnem 4000 főt tettek ki. Hasonló módon elkülönültek a volt Thököly-ezredek vagy ezredtöredékekből régi hadnagyok vezetésével kiegészített csapatok. Az erdélyi haderő legjobban felfegyverzett, de számban legcsekélyebb részét a várak, városok őrségeiből kiszökött császári katonákból álló csapatok alkották.

Ezt a kevéssé egységes haderőt Radvánszky többé-kevésbé a magyarországi mintára szervezte hadsereggé. A Thököly-ezredek és a székely csapatok a maguk szervezeti egységében épültek be a Rákóczi-haderő rendszerébe. A falusi felkelőket 12 regimentre és 4 seregre osztották. Az altiszti kart magyar és román hadnagyok és kapitányok alkották: Marcu Haţieganu, Szudricsány István, Guthi István, Kos Mihály, Keczeli István, Nagy János, Joó Dániel, Kaszás Pál, Vasile Balica, Ioan Bota, Fonáci Mátyás. Magyarok és románok nem különültek el külön ezredekbe. Így például Kaszás Pál főhadnagya Balica, Bota pedig hadnagy Szentmártoni György és Székely István zászlótartók mellett. A főtiszti kar, miként Magyarországon, itt is a főurak közül kerül ki. Teleki Mihály, Pekry Lőrinc, Mikes Mihály, Thoroczkai István tábornokok és főkapitányok belső ellentéteit azonban úgy igyekszik Rákóczi áthidalni, hogy magyarországi főurat nevez ki az erdélyi haderő főparancsnokává. Gróf Forgách Simon, a császári hadseregben kiváló hadi képzettséget nyert generális azonban kevéssé alkalmas, hogy kellő eréllyel, tapintattal és főleg tekintélyt tartva leküzdje a magyarországi katonai főigazgatás miatt Erdélyben fellángoló ellenérzéseket.

---

[128] OL, Rlt, III. oszt., XIX. cs., 7. sz.

Az Erdélyi Consilium tagjait — Teleki Mihályt, Barcsai Mihályt, Jósika Gábort, Sárosi Istvánt, Kolozsvári Mártont és titkárát, Bartha Andrást — a rendek megkérdezése nélkül Rákóczi nevezte ki. A testület működési körét ugyancsak a fejedelem határozta meg. A Gyulafehérvárott székelő Consilium utasításait Rákóczitól kapta, és felelősséggel is neki tartozott. Az Erdélyi Udvari Kancellária mellérendeltségi viszonyban volt Rákóczi magyar Cancellariájával, directora kezdetben Ráday Pál, majd Bartha András erdélyi ítélőmester és senator igazgatta. Az Országos Commissariatus hivatalát Petki Nagy Zsigmond vezette. A Consilium fogta össze a két nagy ügykört kezelő hivatalt, a Provincialis Commissariatust és a Hadi Commissariatust. A főpénztárnoki hivatal a bevételek és kiadások központi kezelését látta el, élén Király Sámuellel, s felelősséggel a Consiliumnak tartozott. A tanácsra évek munkáját követelő feladatok vártak. Rendet kellett teremtenie a kincstári jövedelmek kezelésében, érvényt kellett szereznie a brezáni szövetség és a vetési pátens szellemében a fegyvert fogott jobbágyok úrbéri és köztehermentességének, biztosítani a katonaállítást vagy a katonaállítási kötelezettséget megváltó adó behajtását s a hadak élelmezését.

Az Erdélyi Consilium Rákóczi utasításait ugyan legtöbbször nem tudta maradéktalanul teljesíteni, s nemegyszer rendi érdekek szószólója volt, mégis az anarchiától megmentette az országot. Az Érchegység igazgatásában sikerült felszámolni a visszaéléseket. Az erdélyi arany- és higanybányászat e legfontosabb központjában Bágyoni Zsigmondot egy hosszadalmas vizsgálat terhelő bizonyítékainak súlya alatt leváltották, s helyére a szakértelem és becsületesség dolgában kiemelkedő személyiség, Grabarics Jakab került. A kincstári birtokok főadminisztrátorává kinevezett Teleki Mihályból azonban egyaránt hiányzott a készség és a felkészültség, hogy Rákóczi elgondolásait szolgálja. Utasításai sokszor keresztezték a Consilium határozatait, zavart okozva az alsóbb hivatalokban. Főleg nemesek töltötték be a fő tisztségeket, de Rákóczi előszeretettel alkalmazott városi kisnemeseket, és talán minden addiginál határozottabban igyekezett bevonni az állami igazgatásba a szászok képviselőit. Elgondolásainak természetesen gátat szabott, hogy Kolozsváron kívül a két legfontosabb város, Szeben és Brassó a császáriak kezén maradt, s a kulcsfontosságú Dévát, Medgyest és Szamosújvárt is csak nagy véráldozatok árán sikerült felszabadítani.

Miközben Rákóczi a központi hatalom jegyében szervezte meg Erdély kormányzatát, Thökölyt barátságos és biztató sorokkal kéri türelemre, de hazahozatala érdekében nem cselekszik semmit, erdélyi pártját igyekszik akcióképtelenné tenni, és anélkül, hogy mostohaapját tájékoztatná, bejelenti fejedelemmé választását a Portán. Nem tehetett másként. Erdély fejedelmi méltósága ismert és elfogadott cím az európai uralkodók udvaraiban, az állami önállóságért harcoló Magyarország vezetőjének nemzetközi tekintélyt és súlyt ad. Rákóczi sietve értesítette tehát fejedelemválasztásáról a francia, a porosz, a svéd, a lengyel királyt, az angolokat és a hollandokat, mert okkal remélte, hogy feleleveníthetí a fejedelemség régi szerződéseit a Habsburg-dinasztiával szemben álló vagy Bécs ellenében önálló érdekköröket megtestesítő európai hatalmakkal.

KONFÖDERÁCIÓ A MAGYAR KIRÁLYSÁGGAL

Erdély belső viszonyairól Radvánszky János 1705 tavaszán komor tájékoztatást adott. Kifejti, hogy nagy a nyugtalanság, mert a fegyelmezetlen hadsereg katasztrofális viszonyokat teremtett, „mind az szász natioval, s mind az szegénységgel kegyesebben bánt az ellenség, [mint] magunk felekezetiből és azt magához édeséti szüntelen". Az erdélyiek Rákóczi magyarországi hatalmát nem látják elég szilárdnak, bizonyságot szeretnének a francia szövetségről kapni, de amíg Szeben, Brassó és főleg a Vöröstoronyi-szoros császári kézben van, „nem vélem tanácsosnak Nagyságod bemenetelét" — ad súlyt Radvánszky véleményének.[129]

A XIV. Lajos szövetségének kilátásba helyezésével és Lipót császár halálával bekövetkezett változások miatt Rákóczi maga is 1705 őszére halasztotta a fejedelembeiktató országgyűlés összehívását. Közben 1705 szeptemberében a szécsényi országgyűlésen Rákóczi és kormányzóköre, a központi hatalom pártja szélesebb társadalmi alapokra helyezte a konföderációt, törvényt hozott a vallási toleranciáról, de nem tudta maradéktalanul keresztülvinni az új magyar állam belső reformját. Az interregnumot nem mondták ki. Az addig kormányzó, főleg protestáns köznemesekből álló

---

[129] Radvánszky János fejedelmi biztos jelentése az erdélyi viszonyokról, 1705. május 6. OL, Rlt, III. oszt., XXXVI. cs., 140. sz.

Consilium Aulicum helyett az egyházi rend és a főrendek tagjait is magába foglaló Senatus alakult. Az egyedül a központi hatalom irányításától függő állandó hadsereg szervezeti, szociális és egzisztenciális feltételeit megteremtő, már előkészített döntéseket elodázták. Ezzel szemben Rákóczi és a központi hatalom pártja Erdéllyel szorosabbra fűzi a királyi Magyarország kapcsolatát. Az országgyűlés törvénybe iktatta (11. tc.): az erdélyi státusokkal elismertetvén a magyar konföderációt, vele szövetségre lépnek, leszögezvén, hogy egymástól függetlenül nem kötnek békét. Thököly halálának (1705. szeptember 13.) híre a tárgyalások ideje alatt érkezett meg. A „kuruc király" történelmi jelentőségét és emlékezetét az országgyűlés törvénybe foglalta. A szécsényi országgyűlés Bercsényi, Petes Ferenc püspök és Galambos Ferenc szenátorokat küldte követként az eredetileg október 26-ra, majd november 4-re összehívott fejedelembeiktató erdélyi országgyűlésre. Rákóczi, miután maguk az erdélyiek és az erdélyi Consilium tagjai is sürgették bemenetelét, Szécsényből egyenesen Erdélybe indult.

I. József, amint trónra került, azonnal sokat változtatott apja merev és korszerűtlen kormányzati módszerein. A dinasztia erdélyi uralmát azonban mintegy kulcsnak tekintette magyarországi hatalma visszaállításához is. Herbeville tábornagy vezetésével erős császári hadsereget küldött tehát a fejedelemségbe. A Pest alól az Alföldön végigvonuló császári hadsereget, miután Károlyi és Bottyán ezredei támadásaikkal nem tudták érdemlegesen megzavarni, Rákóczi Erdély határán, a Szamos völgyében szándékozott feltartóztatni. A Szamos és az Egregy patak völgyében, a két átjáró, a Karikai- és a Zsibói-szoros lezárására tervezett sánc- és erődrendszert azonban nem sikerült időre teljesen kiépíteni.

Teleki Mihály már a fejedelmi beiktatásra felkészülve, díszruhákkal és nagy poggyászszekerekkel érkezett Zsibóhoz, a katonák és a sok száz sáncépítő élelmezéséről azonban nem gondoskodott. Kolozsvárott a jezsuiták díszkaput állítottak a fejedelem ünnepélyes fogadására, de az Erdély védelmére küldött hadsereg rosszul felfegyverzett és irányíthatatlan. Rákóczi úgy próbált úrrá lenni a helyzeten, hogy az erdélyi ezredeket a főurakkal együtt az ország belsejébe küldte, a magyarországi sereget pedig a magyaregregyi táborban gyűjtötte össze. Majd a főhadsereget saját vezetése alatt tartva, Károlyit mintegy 8000 emberrel Zsibótól északra, a Solymosi-hegyek közé rendelte, hogy a Szamos völgyébe érkező Herbeville-t két oldalról támadhassák meg.

Herbeville, mikor november 8-án Szilágysomlyóra érkezett, kémjelentésekből megtudván, hogy a Karikai-szorost Rákóczi erős csapatokkal őrzi, viszont Zsibónál kevesebb akadályra találhat, bízott Glöckelsperg tábornok erdélyi terepismeretében, és megváltoztatta útirányát. Erre Rákóczi alvezérei, elsősorban Forgách tábornok, azt tanácsolták, hogy eresszék be Erdélybe az ellenséget, és sík terepen támadják meg, ahol a lovasság jobban érvényesülhet. A fejedelem azonban féltette a fejedelemség agyonterhelt lakóit, átvonult a félig kész zsibói sáncokhoz, hogy mintegy 15 000 főnyi hadseregével és 35 ágyújával ott vegye fel a harcot Herbeville meglehetősen elcsigázott, de kitűnő tisztikarral vezetett 16 000 fős hadseregével. A sáncokat védő csapatok jobbszárnya a francia király Rákóczi udvarába küldött megbízottja, Des Alleurs márki, balszárnya Forgách Simon generális, a seregtartalék Rákóczi közvetlen parancsnoksága alatt állt hadrendbe november 11-én, és a délután 3 órakor támadó császáriakkal szemben csatát vesztett. A császáriak 450 embert vesztettek, Rákóczinak 25 ágyúja és 400 katonája maradt a csatatéren, és körülbelül 200 sebesült meg.

A zsibói vereség rendkívül súlyos stratégiai és politikai következményekkel járt. A császári hadsereg bevonult Erdélybe, s végigdúlta, porig pusztította az országot. Rákóczi erdélyi hadserege szétszóródott, többsége a Partiumba, Moldvába, Havasalföldre húzódott. A lakosság menekült, nemesek, tisztségviselők, városiak családjaikkal együtt. Mintegy 12 000 ember Magyarországra futott. A bent maradt főurak és nemesek pedig 1705. december 15-én a segesvári országgyűlésen Rákóczi erdélyi fejedelemségét semmisnek nyilvánították, és hűséget esküdtek József császárnak.

Rákóczi azonban már a zsibói csatavesztést követő napokban megkezdte Erdély visszafoglalásának előkészítését. Olyan védelmi vonalat alakít ki a Máramarosi-havasoktól a Marosig, Dévától Tasnádig, amely az elkövetkezendő támadás alapja lehet. A védelem megszervezésével gróf Barkóczy Ferenc generálist bízza meg. Nagybánya környékére Seldtmajer Sebestyén kapitány erdélyi német katonákat is magába foglaló ezredét küldi. Belényes és Sebesvár vidékének megszervezésére Komlóssy Sándor ezereskapitánynak adott parancsot, akinek „a föld népe előtt credituma van”.[130] Zaránd megyében Fonáci Mátyás, Somlyó várában Katona Mihály, Kővárban Mósa László ezereskapitányok tapasztalataira építette fel erdélyi haderejének újraszervezését.

Erdélyről a magyar konföderáció azért sem mondhat le, mert a fejedelemség történelmileg elismert állam, s mint ilyen híd Európa hatalmaihoz, és támasz a Habsburg-kormányzat magyarországi politikájával szemben. A központi hatalom pártja már 1705 végén, 1706 elején dolgozott a magyar konföderáció új Erdély-politikáján. Megkísérelték a török orientáció lehetőségeit kitapogatni. Ráday Pál Aranyosmedgyesen tárgyalt az erdélyi rendekkel, és a miskolci tanácsülésen 1706. február 10-én eldöntötték, hogy a Partiumba menekült rendekkel Husztra országgyűlést hívnak össze az erdélyi konföderáció megkötése céljából.

A huszti országgyűlésen (1706. március 8. és március 20. között) a magyarországi konföderációt Kálmánczay István, a Senatust Vay Ádám udvari főkapitány képviselte. Az Erdélyi Fejedelemség nevében a főurak, a városok, vármegyék, székelyek, szászok küldöttei tárgyaltak. Nemcsak Pekry, Mikes Mihály, Teleki Mihály voltak jelen, hanem a régi Kemény—Rákóczi-párt letéteményese, Kemény Simon és a törökpárt nagy örege, Barcsai Ábrahám is megjelent. A székelyek követe Henter Benedek, Daniel Ferenc és Sándor János, a szászoké Soppel András volt, a városokat Gálffi Péter és Tikos János, a Partiumot Dolhay György képviselte, Nagyszegi Gábor, a román kisnemesek és kereskedők unióellenes csoportjának egykori vezetője ugyancsak részt vett a huszti országgyűlésen, a vármegyéket Balogh Zsigmond és Dobai Péter képviselte.

---

[130] II. Rákóczi Ferenc fejedelem Károlyi Sándornak, Szerencs 1707. november 1. KO V. 717.

Az országgyűlés mindenekelőtt Erdély állami státusáról döntött. Kijelentette, hogy nem tekinti uralkodójának I. József császárt, és Erdély elszakad az Ausztriai-háztól. A magyar konföderáció hasonló nyilatkozatát több mint egy évvel megelőző erdélyi „detronizáció" célja, hogy alkotmányos szinten kinyilatkoztassa a fejedelemség önállóságát. Majd rendezték Erdély viszonyát a királysággal. A magyar konföderáció elismeri és biztosítja Erdély önálló államiságát. Mindkét ország képviselői hangsúlyozzák, hogy a királyság és Erdély a múltban egységes ország volt, de „a két hazának egy korona alatt való létét nem a régi formában, hanem igaz szövetségben"[131] kívánják fenntartani. Korszerű módon, konföderációval, államközi szerződéssel fektetik le a közös politika alapjait. Eszerint a Partium Erdélyhez kerül. A Habsburgok dinasztikus hatalma ellen vívott háború a két ország közös ügye. A megegyezési tárgyalásokat mindkét ország közös elhatározás alapján folytatja a Habsburg-kormányzattal. Egymás tudta nélkül nem kötnek békét. Erdélyt ugyanúgy belefoglalják a békeszerződésbe, mint Rákóczi királyságbeli államát. A jövőben Erdély támaszul szolgál a magyar konföderáció államának, ha szükséges, híveinek menedéket ad.

A konföderáció mindkét ország részére kedvező célokat szolgál. Erdély megnyeri Rákóczi államának nemzetközi vívmányait, Rákóczi viszont a fejedelemség egykori szerződéseinek jogán építheti tovább nemzetközi kapcsolatait. Számos kérdést azonban tisztázatlanul hagy a huszti konföderáció. A közös uralkodó személyében megtestesülő központi hatalom, a kormányzat centralizált szervei és a két ország némileg eltérő jellegű rendisége közötti ellentétek még feloldásra vártak. A két ország diplomáciáját sem könnyű egységbe hozni, még békés viszonyok idején sem. A Senatus azzal a kiegészítéssel fogadta el a szövetségi szerződést, hogy Erdély és Magyarország, a két haza egymás tudta nélkül nem lép érintkezésbe sem a törökkel, sem más külföldi országgal.

---

[131] Az erdélyi és a magyarországi rendek szövetséglevele, Huszt 1705. március 8. Ráday iratai I. 531.

„PATER PATRIAE"

A Magyarországon és Erdélyben 1703 után kiépülő államszervezetek a Habsburg-dinasztia és a magyar rendiség kompromisszumának különböző változatait testesítették meg. Ezt a fejlődési alternatívát is erős múltbeli tendenciák és eleven nemzetközi igények táplálták. Erdély ebben a fejlődési vonulatban főleg a nemzetközi diplomáciai erőviszonyok szempontjából volt jelentős tényező.

Rákóczi a legszélesebb alapokon igyekezett kiépíteni az új magyar állam külpolitikai összeköttetéseinek rendszerét. Egyrészt igyekezett szövetséget kötni vagy kisebb hatalmi érdekegységköröket kialakítani a Habsburg-ellenes hatalmakkal, másrészt Magyarország és Erdély viszonyát a Habsburg-dinasztiával nemzetközi szintre kívánta helyezni oly módon, hogy az európai országok mediátorként működjenek közre a megegyezési tárgyalásokon, és a magyarországi és erdélyi háborút is az európai általános békébe foglalva zárják le. Erdély a külpolitika mindkét célkitűzésében kulcsfontosságú, Svédországhoz, Lengyelországhoz, a protestáns német fejedelemségekhez csakúgy kitaposott utak vezettek Erdélyből, mint Moldva és Havasalföld vajdáihoz. Constantin Brîncoveanu és Mihai Racoviţă vajdák udvarában már 1704 tavaszán megjelent Henter Mihály és Vargyasi Daniel István a háború okait és céljait összefoglaló *Manifestum*mal, hogy a szomszédos jó viszonyt biztosítsák, és szövetségkötést készítsenek elő, majd Mikes Mihály vitt tájékoztatást a gyulafehérvári országgyűlésről.

Havasalföldet és Moldvát az erőszakos vallási unió, a karlócai béke rájuk nézve hátrányos következményei egyaránt a Habsburg hatalmi terjeszkedésnek gátakat emelők oldalára vonták volna. Brîncoveanu vajda már 1704 tavaszán tudatta Rákóczival, hogy megérti háborújának jogosságát, Constantin Cantacuzino, a havasalföldi bojárpárt feje és a fejedelemség külpolitikájának vezetője pedig nemcsak személyes összeköttetésben állott az erdélyiekkel, hanem egyre nagyobb érdeklődéssel és rokonszenvvel kísérte Rákóczi politikáját. Havasalföld fejedelme azonban várakozó álláspontra helyezkedett. Kötötte a Habsburg—török megállapodás, nem akarta véglegesen megszakítani a Habsburg-kormánykörökkel meglevő kapcsolatait, és a saját külpolitikáját meghatározó Portától sem kapott egyértelmű utasítást. A különben kisebb jelentőségű Moldvát ugyan Oroszországgal való közvetlen szomszédsága miatt a török szigorúbban fogta, de a Rákóczival rokonszenvező Racoviţă vajda leváltása után az utódjává megtett Antioh Cantémir hívei is élénk kapcsolatot tartottak Erdéllyel. A két fejedelemség barátságos semlegességéből az 1704—1706. években több mozzanat mutatott a szorosabb politikai érdekszövetség irányába. Moldva vajdája, főleg pedig Cantacuzino közvetett módon egyengette az utat Rákóczi és Péter cár között. Miként pedig a korabeli Európában mindenütt, a diplomáciai érintkezések első tapogatódzásai a kulturális szálakon át történnek, Rákóczinak a görögkeleti egyházzal toleráns és nyíltan unióellenes valláspolitikája ugyancsak szorosabbra fűzte a magyar és az erdélyi konföderáció viszonyát a két román fejedelemséggel.

Különösen megmutatkozott Erdély külpolitikai súlya a nemzetközi garancia és mediáció elnyerését szorgalmazó fejedelmi diplomáciában. Angliának és Hollandiának gazdasági érdekei fűződtek Erdélyhez. Kereskedőik már korábban is békés viszonyokat követeltek a Balkánon, szabad átjárást az egykori török területeken, és a Habsburg-udvarnak adott kölcsönöknek Erdély bányakincsei is fedezetéül szolgáltak. Erdély protestáns értelmiségének pedig Hollandiában és Angliában erős kulturális bázisai voltak. S noha a már holland és angol közvetítéssel kezdett 1704. őszi béketárgyalások, ahol Erdélyt Mikes Mihály képviselte, kudarcba fulladtak, Defoe lapja, a *Weekly Review* közleményei és a holland, francia röpiratirodalom egyaránt bizonyítják: Erdély önálló fejedelemsége mint a nemzetközi hatalmi egyensúly egyik tényezője, a vallásszabadság országa élénken foglalkoztatja az európai közvéleményt.

A magyar és az erdélyi konföderáció megegyezéséről I. József német-római császárral és magyar királlyal 1706 nyarán angol és holland közvetítéssel újabb tárgyalások kezdődtek Nagyszombatban. A Habsburg-kormányzat a fejedelemség külön államiságát elismerni látszott. Ragaszkodott azonban hozzá, hogy Rákóczi mondjon le a fejedelemségről. A fejedelem kijelentette: Erdély nem fogja akadályozni a békességet, mert ha biztosítva látja a két ország önálló államiságát a Habsburg-birodalom rendszerében, kész visszavonulni. A tárgyalások mégis főleg Erdély miatt futottak zátonyra.

A Habsburg-kormányzatban időközben túlsúlyba jutott dinasztikus párt Savoyai Jenő herceg vezetésével veszélyesnek ítélte az államközi szerződéssel, nemzetközi garanciákkal való megállapodás útját, s Erdélyhez az örökös királyság elve alapján ragaszkodott. Következésképpen Erdély képviselői, Mikes Mihály, Teleki Mihály, Kemény Simon, Pekry Lőrinc nem jutottak már szóhoz a tárgyalásokon. A magyar és az erdélyi konföderáció képviselőinek békejavaslatára József császár nevében adott válasz leszögezte: Erdély régen mindig Magyarország szent koronájától függött, a török járom alól a császár fegyverei mentették fel, az uralkodó az erdélyi rendekkel és státusokkal megegyezett, a karlócai békével ellenkező újításra nem lép. Végül az erdélyi rendek jogaira hivatkozva kijelenti: a magyar konföderáció és Erdély szövetsége a törvényes úrtól a birtokot elszedni, vagy azt kétségbe vonni, vagy a kormányformát megváltoztatni, vagy végre az erdélyi státusok jogait kisajátítani, felforgatni nem képes. Hasonlóan mereven utasította vissza a Habsburg-kormányzat, hogy külső hatalmak garantálják a magyar és az erdélyi konföderáció és a Habsburg-dinasztia megállapodását.

Rákóczi a béketárgyalások kudarcával foglalkozva kifejti, hogy ha a

Habsburg-kormányzat nem hallgatja meg Erdély követeit, az nem mást bizonyít, mint az ország „örökös jobbágyság alá való vetésének keserves sorsát". „Mi okbul praetendálja az Ausztriai-ház Erdélynek fegyverrel való megvételét, és azon okbul való birodalmának erősítését, vagyis inkább teljes fundamentumát; könnyű általlátni, miért kész némely miniszter inkább kezét elvágatni, mintsem annak cessióját subscribálni. Nyilván az Ausztriai-háznak fiúágon lehető defectusáról gondolkodik az, és kívánja, hogy olykor is az Austriai ház leányági maradéka hordozza kezében Erdéllyel Magyarország zaboláját."[132] Ezzel egybehangzóan a központi hatalom pártjának szószólója, Ráday Pál a béketárgyalások meghiúsulásában a Habsburg-udvar felelősségét hangsúlyozó és a nemzetközi közvélemény tájékoztatására szánt röpiratában az államok önállóságának jogát a természet törvényéből vezeti le. Megállapítja, hogy a Habsburg-kormányzat anyagi érdekek miatt ragaszkodik erdélyi hatalmához. Magyarország szövetkezett lakói pedig konföderátusi kötelességüknek tekintik, hogy segítsék az erdélyieket, a külföldi államoktól pedig kérjék, korlátozzák az Erdélyre is kiterjeszkedő Habsburg-hatalmat, és megismétli a régi érvet: Erdély az európai hatalmi egyensúly záloga.

A fegyverszünet után a császári hadvezetőség Rabutint nagyszámú, mintegy 20 000 főnyi haderővel Magyarországra rendelte. A fejedelemségben már 1706 elején nagyobb területeken vetették meg a lábukat az újjászervezett Rákóczi-csapatok, s 1706 őszén Szeben, Brassó, Fogaras kivételével az egész ország Rákóczi hatalmába került. Erdély katonai főparancsnokává Pekry Lőrincet nevezte ki a fejedelem, s a magyar konföderáció vezetői a miskolci szenátusi ülésen elfogadott gazdasági és katonai döntések alapján akarták a császári csapatok alól ismét felszabadult Erdélyt megszervezni.

Erdélyre gazdasági és politikai szempontból egyaránt szüksége volt a központi hatalomnak. A magyarországinál fél évvel később megszervezett erdélyi hadiipar nemcsak méreteiben maradt el a magyarországi mögött, hanem abban is, hogy szervezete kevésbé volt centralizált. De a sóbányák hozadéka, a torockai vastermelés, az Érchegység higany-, réz- és aranybányászata igen jelentős. Pápai János javaslata szerint pedig Erdély gazdasági tartalékaiban nagy lehetőségek rejlenek. A Hunyad vármegyei és a csíki fiskális vashámorokban termelt vas bőséges és jobb, mint a magyarországi, a havasalföldi vajda rézért gyapjút kész adni, az erdélyi posztócsinálók, a szász mesteremberek munkája ugyanúgy nélkülözhetetlen, mint az üveghuták, papírmalmok, a só- és aranybányák jövedelme. Hellenbach János Gottfried, kora egyik legképzettebb orvosa és gazdasági szakembere, főkamaragróf, Rákóczi államának pénzügyi tanácsosa, fiát már 1706 tavaszán pénzzel és bányászok, olvasztók, pénzverők csoportjával küldte Erdélybe, hogy új bányákat nyisson.

---

[132] Rákóczi kiáltványa, Érsekújvár 1706. augusztus eleje. Ráday iratai. I. 610—611.

Az erdélyi főurak és nemesek, városi, rendi közösségek a császári főparancsnok kimenetele után újra hűséget fogadtak a fejedelemnek. Rákóczi azonban a hűtlenek javainak konfiskációját rendelte el, és adó-, pénz- és hadseregszervezési rendeleteit mielőbb keresztül akarta vinni. Országgyűlést hívott tehát össze, és a központi hatalom érdekeit Pekrynek kellett volna elfogadtatni a rendekkel. Rákóczi 1706. október 9-i meghagyása szerint Pekrynek az erdélyi nemesség körében utalnia kell a magyarországiak példájára, akik „bizonyos pénzbeli contributionak impositióját nagy kedvvel és örömest magokra felvállalták", és igyekezzen „a statusok elméjét valamely pénzbeli impositiok subscriptiojára disponálni".[133]

Az erdélyi rendek azonban maguk akarták régi szokásaik szerint megszabni az ország kormányzását, s 1706. október 27-én a medgyesi országgyűlés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Elfogadták a rézpénz forgalmát, a háború szükségére adót vetettek ki, a hadsereg ellátására felajánlották a sójövedelmet, s monopolizálták a külkereskedelmet. A nemesség adómentességi kiváltságát azonban megőrizték, a gazdaság irányításában néhány főnemes szerezte meg a teljhatalmat, a katonaság ellátásáról nem gondoskodtak, az állandó hadsereg ügye szóba sem került.

Külpolitikai és belpolitikai szempontból egyaránt sürgetővé vált, hogy Rákóczi megszilárdítsa erdélyi hatalmát. Franciaország az itáliai és spanyolországi hadszíntereken elszenvedett vereségek miatt 1706 őszén béketapogatódzásokba kezdett, s az európai diplomáciában elterjedt a hír, hogy küszöbön az általános békekötés. Rákóczi sietve megírja tehát XIV. Lajosnak, hogy kötelezettségéhez híven Erdélyről és Magyarországról ne feledkezzék meg. „Tegye bizonyossá, hogy ... bennünket is belefoglal az általános békeszerződésbe."[134] Hasonló értelemben ír az angol királynőnek és a holland rendeknek: az általános békeértekezleten karolják fel Magyarország és Erdély ügyét. E nagy jelentőségű lépés keresztülviteléhez szükséges belső hatalma azonban Magyarországon veszélybe került.

A magyar konföderáció pártjai között 1706 második felében kiéleződtek az ellentétek. A jobbágykatonaság mozgalmai, a gazdasági nehézségek és a vármegyék ellenállása komoly válságot okozott. A bajok orvoslását célzó rozsnyói tanácsülésen — 1706. december 17. és 1707. február 5. között — nemcsak a szabad kereskedelemről, kétmillió forint adókivetésről hoznak döntést, nemcsak a központi hatalom pártjából álló bizottságokkal vizsgáltatják ki a bányászat, a vas- és a salétromtermelés viszonyait, hanem eldöntik, hogy rendezik az alkotmány ügyét. A tervek szerint Erdélyben és Magyarországon országgyűléseket hívnak össze. E nagy jelentőségű lépést a magyar konföderáció és az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi elismertetésének szüksége éppen úgy indokolta, mint az ezzel szoros kölcsönhatásban levő követelmény, hogy a rendi érdekekkel szemben megszilárdítsák a központi hatalmat. Az ellenállásra készülő magyar vármegyékkel szemben Rákóczi mint Erdély beiktatott fejedelme kívánt fellépni. Az általános európai békeszerződésbe való befoglalás elsődleges feltétele, a régen szorgalmazott francia—magyar szövetség elnyeréséhez pedig elengedhetetlen, hogy a magyar konföderáció, nyíltan és végletesen szakítva a Habsburg-hatalommal, rendezze az ország alkotmányos ügyeit. Ráadásul a császári kormányzat új hadsereget indított Erdély visszafoglalására, s a védelem megszervezésére összehívott medgyesi országgyűlés 1707. január 10-én nem tudta összefogni az ország erejét.

---

[133] Rákóczi utasítása Pekry Lőrincnek, 1706. október 9. Az Erdélyi Múzeum levéltára. A Román Akadémia kolozsvári fiókjának Történeti Levéltára. Cluj-Napoca. Törzsanyag, Missiles.

[134] Rákóczi Ferenc fejedelem XIV. Lajos francia királynak, Esztergom alatti tábor, 1706. augusztus 5. II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk. Köpeczi B. Bp. 1958. 115—116.

Rákóczi 1707. február 15-én keltezett regálisai szerint március végére hívta össze Marosvásárhelyre a fejedelembeiktató országgyűlést, s a reformok előkészítésére Vay Ádámot küldte előre. Maga azonban diplomáciai tárgyalások miatt csak késve, március közepén indulhatott a fejedelemségbe.

Közben súlyosra fordult az erdélyi hadi helyzet. Pekry Lőrinc erdélyi főparancsnok nem tudta feltartóztatni Tige császári ezredest, aki mintegy háromezer főnyi haderejével bevonult Erdélybe, megerősítette Szebent, és felmentette a kuruc ostromzár alatt tartott Kolozsvárt. Majd amikor a Kolozsvár alól Szebenbe visszavonuló Tige-t Székelykocsárdnál a hajdúk meglepték, Pekry lovasaival tétlenül nézte Esze Tamás ezredének legvéresebb ütközetét, s bár ez a hadi helyzeten lényegében nem változtatott, a kedvező alkalom elveszett, hogy az erdélyi császári haderőt megsemmisítsék.

Súlyosabb következménnyel két körülmény járt. Az ellátatlan és éppen ezért fegyelmezhetetlen katonaság „szabad gazdálkodás”"-sal élt. A közkatonák csak a tisztek példáját követték, akik az összeszedett bort, gabonát, szénát a jobbágyoktól robotban megkövetelt fuvarral, vasas szekereken hordatták ki eladásra, saját hasznukra. Pekry maga is magas áron ad el gabonát saját hadainak. A földesurak erőnek erejével visszaszerezték a zászlók alól jobbágyaikat.

A marosvásárhelyi országgyűlés 1707. április 5-én a fejedelmi beiktatással kezdődött. A rendek köszöntését Pekry Lőrinc, Erdély katonai főparancsnoka tolmácsolta. Rákóczi a beiktatás előtt mondott beszédében a fejedelmi hatalom eredetéről elmélkedett, majd kifejtette, mint kívánja „országát igazgatni, szegényeket, özvegyeket, árvákat oltalmazni”.[135] Az egykorú lejegyzésből nagyon vázlatosan rekonstruálható beszédben sem családi örökségről, sem a rendek választásáról nincs szó. Bartha András ítélőmesternek a fejedelmet üdvözlő beszédjét — amint a kutatás korábban megállapította — a korai felvilágosodás szelleme hatotta át: „Legyen már állandó világosság... a tudomány, bölcsesség, értelem növekedjék ... haszontalan és tudatlan herebarom módra senki e hazában ne éljen és légyen ... az lévén valóban boldog ország, melyben mindenek az maguk munkájából és nem mások verítékéből élnek."[136]

---

[135] OL, Bercsényi család levéltára, P 1848, Fanda et Nefanda 19.

A rendi külön érdekeknek fölébe emelkedni hivatott fejedelem a jezsuiták templomában elhangzó *Te Deum* után a református templomban nyitotta meg az őt ugyancsak súlyos próbák elé állító országgyűlést. A rendek feltételei általában a rendi, nemesi előjogok megerősítését szolgálták. Orvosolja a fejedelem a rendi szabadságok sérelmét, adományozza a hazafiaknak a fiskális javakat, tartsa érvényben a rendek kiváltságait, és a rendek által választott tanács akarata és tanácsa szerint kormányozzon. Erélyesen követelték a fegyvert fogott jobbágyok hazabocsátását, a katonaság megfegyelmezését, a károk megtérítését, szabad és biztonságos kereskedelmet, jó pénzt, egységes mértékrendszert, a régi sérelmek orvoslását.

A Ráday Pál fogalmazásában elkészített fejedelmi előterjesztés azonban reformokat követelt: „...hogy ezen országunknak politikai, oeconomicumbeli és militaris dolgai olly rendben hozattassanak, hogy az által országunkban levő minden rendű híveink kívánságok szerint conserváltattassanak és egyedül csak nemzetséges köz ügyünk előnkben tárgyul vött czéllyára álhatatos szívvel és erővel futván, azt az örökös csendes békességnek vissza hozásával vígan koronázhassuk." Mivel a Habsburg-uralkodó az egyszerű amnesztián kívül az ország önállóságát biztosító feltételekről még tárgyalni sem hajlandó, folytatniuk kell a háborút, de úgy, hogy az ország lakosainak és „föld népének elviselhetetlen igája és végső romlása ne következzék". Szükséges tehát a szabad kereskedelem, országos jövedelmek megnövelése, az állandó hadsereg megszervezése. Olyan katonaság felállítása, hogy „mind most az ellenség ellen teendő operatióra elégségesek, mind az ország jövendő oltalmazására is mindenkor kész és alkalmatosak legyenek".[137]

Az udvari hadakkal övezett fejedelmi tábornak nagyrészt sikerült keresztülvinni akaratát, bár a hadsereg nagy része Szeben ostromával volt elfoglalva, és Rabutin nagyobb haderővel közeledett Erdély felé. Rákóczi tekintélyét azonban nemcsak a francia király nevében őt nyilvánosan üdvözlő Des Alleurs márki növelte, hanem a központi hatalom erdélyi támaszai is, miként a városok, a szászok, a székely katonaság. Az országgyűlés ismét kimondta, hogy Erdély elszakad a Habsburg-háztól, és uralkodójának II. Rákóczi Ferenc fejedelmet tekinti. A fejedelem teljhatalmat kap az ország külföldi ügyeinek intézésében, egyedül ő rendelkezik az ország jövedelmeivel és javaival. Az országgyűlés törvénybe iktatta a magyar rendekkel kötött huszti conföderációt. A fejedelem utasításokat ad a kincstári vagyon megnövelésére, felülvizsgáltatja az eddigi számadásokat, s ösztönzi a kereskedelmet. Hosszú távú tervekre vall, hogy Rákóczi utasítást ad ki a kolozsvári pénzverőház újjászervezéséről. Az ekkor Erdélyhez tartozó Debrecent a szabad királyi városok sorába iktatja, több város adómentességet kap. Intézkedik Rákóczi a közterhek arányos elosztásáról, és a hadellátásban, hadkiegészítésben rendet kíván teremteni. A jobbágykatonákat visszakövetelő földesúri kívánságokat mereven visszautasítja, a törvénytelen eljárások megakadályozására azonban kevés az ereje. Újra megerősíti és kibővíti a jobbágykatonák tehermentességéről kiadott rendeletét úgy, hogy a földesúri szolgálat és a közterhek — szállásadás, szekerezés — alól minden jobbágykatona mentes legyen. Törvénybe foglalva szabadítja fel a csíkiakat, akiket Apor István rabváltság fejében erőszakkal jobbágyságra kényszerített.

---

[136] VIZKELETY A., Bartha Andrásnak II. Rákóczi Ferenc fejedelmi beiktatásán elhangzott beszéde, ItK 1960. 578—581.

[137] II. Rákóczi Ferenc fejedelem propositiója, Marosvásárhely 1707. április 12. (Ráday iratai II. 101—110.)

A fejedelmi jobbágypolitika Erdélyben is, miként mindenütt másutt Európában a rendektől független jövedelem és hadsereg megteremtésén munkálkodó államhatalmak rendelkezései, az adófizető és fegyvereseket kiállító paraszti lakosság védelmét szolgálja a földesurak és a haditisztek hatalmaskodásával szemben, bár más országokhoz hasonlóan a gyakorlatban igen nehezen érvényesült. Marosvásárhelyen a jobbágyszármazású Esze Tamás ezereskapitányt Rákóczi brigadérossá és három gyalogezred parancsnokává nevezi ki. Az országgyűlés 15. törvénycikke elvben alapul szolgál az állandó hadsereg megszervezésének. Ennek első feltételeként Kolozsvárott Rákóczi ünnepélyesen felavatta a Nemesi Ifjak Társaságát, amely Kemény Simon parancsnoksága alatt az állandó magyar hadsereg tisztikarának és politikusgárdájának kinevelését szolgálta.

Javaslat készült az erdélyi katolikus püspökség visszaállítására, de nem tudták keresztülvinni. Az országgyűlési törvény változatlanul csak a négy bevett vallást erősítette meg, holott az erdélyi görögkeleti püspökség és főleg a nagyszámú román papság szociális helyzete sürgős rendezést kívánt volna. Zavar mutatkozott a püspöki méltóság körül: Atanasie Anghel ugyanis „nyilvánosan tagadta meg az uniót”, s még a szabadságharcot megelőző években a magyar reformátusok az ellenpüspököt, Ion Ţişcát támogatták. Rákóczi Brîncoveanu vajdától várta, hogy kiválasztván egy tisztelt és jó öreget, püspöki rangra emelje őt, s bár Havasalföld ura a fejedelembeiktatás alkalmából köszöntötte Rákóczit, a görögkeleti püspöki széket, úgy látszik, közreműködésével sem sikerült betölteni.

Megismervén az országot, Rákóczi méltán állapíthatta meg: Erdélynek nem hiányzik más, csak egy jó fejedelem. A marosvásárhelyi országgyűlés résztvevői pedig az ország belső békéjét és nyugodt fejlődését biztosítani képes uralkodót reméltek Rákócziban, amikor kijelentették: „Felségedet jó Atyánknak, azaz pro Patre Patriae valljuk, ismerjük és manifestáljuk."[138]

Az országgyűlésen és a következő zsúfolt napokban Rákóczi híveinek szűk körével, a fejedelemség múltbeli gyakorlatát követve építette ki a kormányzótestületet. A rendek és a három náció megtartják részleges önkormányzatukat, a főispánokat, főkirálybírákat Rákóczi nevezi ki. A fejedelmi tanács elnöke erdélyi főúr, Thoroczkai István lett, tagjai között azonban ott van a magyar konföderáció szenátora, Vay Ádám. Bercsényi, a fejedelmi helytartó indigenatust kap. Erdély kancellárja Ráday Pál lesz. Ítélőmesterek: Bartha András és Samarjai Péter, kincstartó Barcsai Ábrahám. Gyakorlatilag azonban a fiskális ügyek és az Erdély gazdasági életében kulcsfontosságú érchegységbeli bányák igazgatása külön és közvetlenül a fejedelem irányítása alatt áll. A korszerű kormányzat kialakításában már korábban is nehézségeket okozott, hogy az ország többször cserélt gazdát, a harcvonalak keresztül-kasul szabdalták az országot, az uralkodó rétegek politikailag megosztottak voltak, és a középrétegekből kikerülő, már jól felkészült, de még kevés számú hivatalnokpolitikus csoport hamar felőrlődött. Az új állam teherbíró kiépítésére Rákóczinak Erdélyben nem jutott ideje.

Az országgyűlés után eredetileg Brassó alá készült, hogy az ország egyik leggazdagabb városát megvéve vehesse majd fel az erdélyi hadsereg a harcot a fejedelemség elfoglalására úton levő Rabutin generálissal. A magyarországi vármegyék összeesküvéséről kapott hír miatt azonban a fejedelemnek sürgősen el kellett hagynia Erdélyt.

A GUBERNIUM ÉS A HABSBURG KATONAI FŐPARANCSNOKSÁG ALATT

Az önálló Erdély fejedelmi tanácsa és a magyarországi konföderáció között kiépülő diplomáciai együttműködés első és talán utolsó mozzanata volt a varsói szerződés ügye. A fejedelmi tanács, amint megkapta „az Felséges Muszka Czár és az Nemes Lengyel Natióval megleendő Conföderatio" pontjait, üdvözli Rákóczit. Úgy vélik, Báthori István „dicső példáját követi", és a szövetség mint örökös és állandó „kolligátió" mindkét haza számára hasznos lesz.[139] Ugyanakkor súlyos belső bajokról tájékoztatják Rákóczit, és új országgyűlés összehívását javasolják Kolozsvárra. A központi hatalom képviselői és a rendek között végleges küzdelem bontakozott ki. Az erdélyi tanács segesvári és kolozsvári ülésein már tehetetlen a rohamos pénzromlással szemben. A jobbágyaikat zászlók alól hazakövetelő földesurak igényeit nem utasítják vissza, sőt inkább pártolják. A központi hatalom hívei viszont nincsenek tekintettel a különböző kiváltságokra és földesúri érdekekre. A kincstári igazgatás élére emelt Kismarjai Albert irányításával megkezdődik az adó behajtása, a kincstári birtokok restaurálása s — ami a kincstári jövedelmek különböző ágazataiban tevékenykedő főurakat különösen érzékenyen érintette — Rákóczi külön küldöttjének, Chilko Krisztiánnak közreműködésével a kincstári gazdálkodás országos ellenőrző felülvizsgálata. Ugyanakkor Esze Tamás brigadéros a földesurakkal szembeszegülve hajtja végre Rákóczi katonarendeleteit, s mint a medgyesi tábor parancsnoka felderíti Perényi Imre brigadéros csalásait, aki maga két tisztségére vette fel a fizetését, ugyanakkor hamis mustrajelentések alapján, az elesett katonákat is létszámban tartva, elsikkasztotta az ezredek pénzét. Erdély katonai főparancsnoka, Pekry, aki különben is úgy vélte, hogy Rákóczi súlyosan körülnyirbálta hatalmát, Esze Tamást ezredeivel saját közvetlen ellenőrzése alá Szeben ostromához rendelte. Mikor pedig Rákóczi sürgető parancsaira az ősz elején Erdély küszöbére érkező Rabutin ellen védelmi állásokat kell kiépíteni, meglehetősen elkésve, Esze Tamást küldi két hajdú- és egy német ezreddel a Kajáni-hágó védelmére. A hágóba már bevonult Rabutin hétezer főnyi haderejét azonban a rosszul ellátott hajdúezredek meg sem próbálták feltartóztatni.

---

[138] II. Rákóczi Ferenc 1707-ben április 5-én Marosvásárhelyen lett dicsőséges beiktatása. Erdélyi Múzeum levéltára. A Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának Történeti Levéltára. Gróf Kemény József Gyűjtemény, T: XIX, Varia 11.

[139] Az erdélyi fejedelmi tanács Rákóczinak, s. d. [1707]. OL, RSzlt, G. 15. 11/2-a.

Erdély új katonai parancsnoka, Károlyi Sándor generális, késve induló hadseregével már nem tudja megvetni a lábát, és harc helyett az ország északnyugati határára vonult, Mikes Mihály generális pedig ezredeivel Moldvába húzódott ki. A székely katonaság egy része a magyarországi palotásezreddel Görgény várába szorult. Több császári rohamot visszaverve, Rabutin szerint a császáriaknak érzékeny veszteséget okozva, öt hónapon át (1707. október 10.—1708. március 10.) védte a várat. Majd amikor a kiváló parancsnok, Ráthonyi János elesett, és az erősítést kapott császári tüzérség szinte rommá lőtte a falakat, a maradék őrség kitört, és átvágta magát Magyarországra. A tasnádi, háromszéki helyi ellenállásokat a császári haderő leverte. A vezetőket nyársba húzták vagy lemészárolták, hogy a bűnös falvak sokaságának elrettentő példával szolgáljanak. A székelyek azonban tovább szervezkedtek.

Rabutin felégette Enyedet, szétszórta a szebeni ostromzárat, bevonult Kolozsvárra. Acton ezredes 1500 lovassal, 700 gyalogossal és rác segédcsapatokkal végigprédálta az Érchegységet: felégették a malmokat, kifosztották a bányákat, megsarcolták a helységeket. A gubernátor Bánffy György 1707 novemberében szétküldi József császár amnesztialeveleit, hangsúlyozva, hogy Erdély visszatér koronás urának hatalma alá.

Magyarország és Erdély kimerülőben lévő erőtartalékaiból a végső szükségben még újabb ellentámadásra is futotta. Az Érchegységben iszonyatos

244. Díszmagyarhoz való felszerelés: öv, mentekapocs, kardkötő lánc és násfa, 17. század

245. Kalapforgó Erdélyből, 17. száza

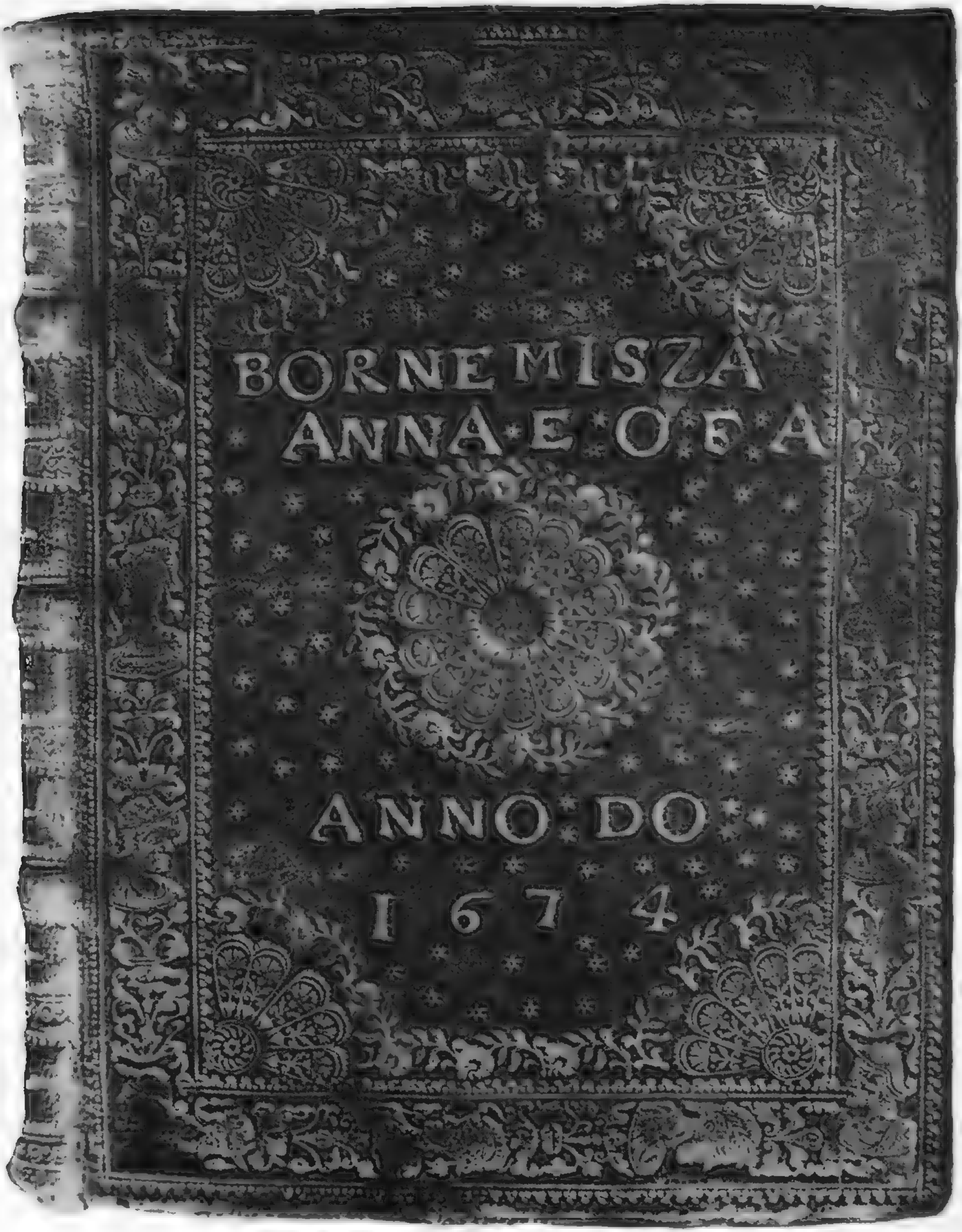
BORNEMISZA
ANNA·E·O·F·A
ANNO·DO
1674

246. Bornemisza Anna fejedelemasszony részére készült bőrkötés, 1674

247. A betlenszentmiklósi Bethlen-kastély,
17. század második fele ▷

248. Részlet Bethlen Miklós önéletírásának
kéziratából ▷

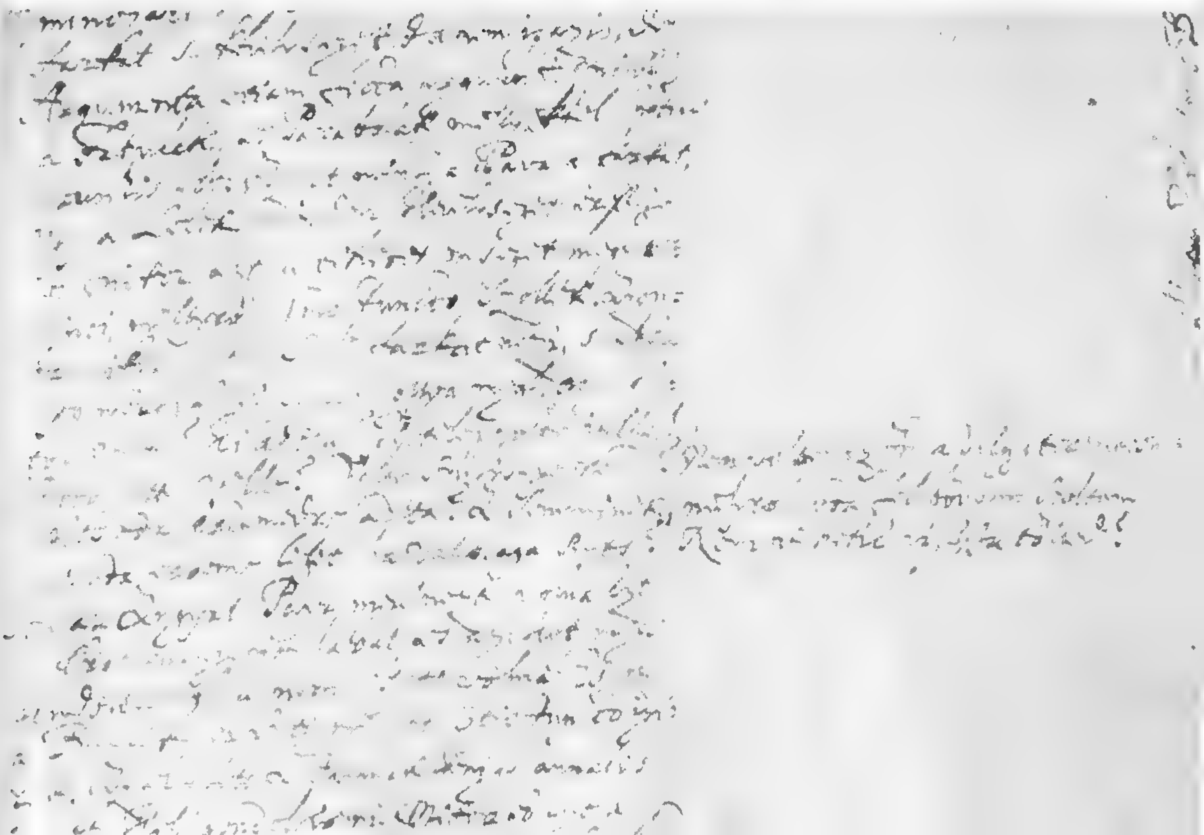

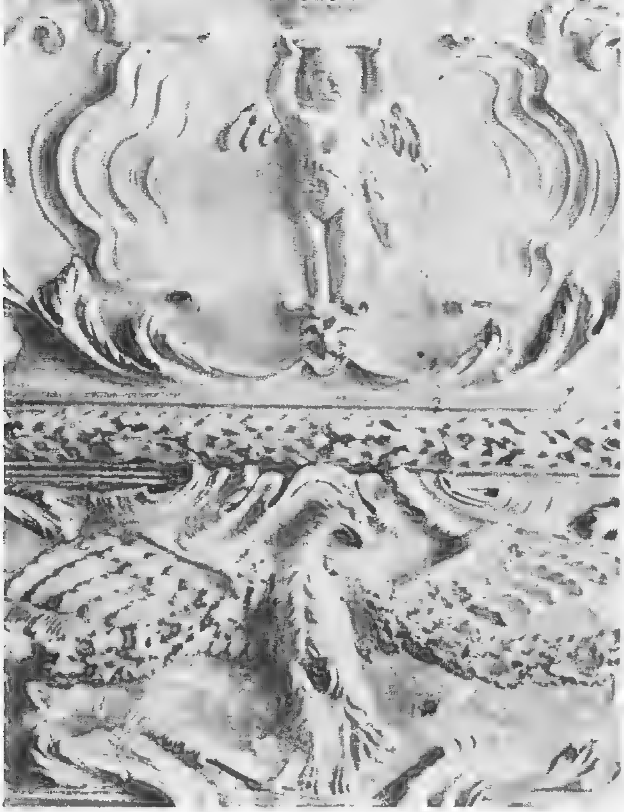

1

249. *1—2)* Részletek az alsórákosi Sükösd—Bethlen-kastély stukkódíszes mennyezetéről, 17. század

2

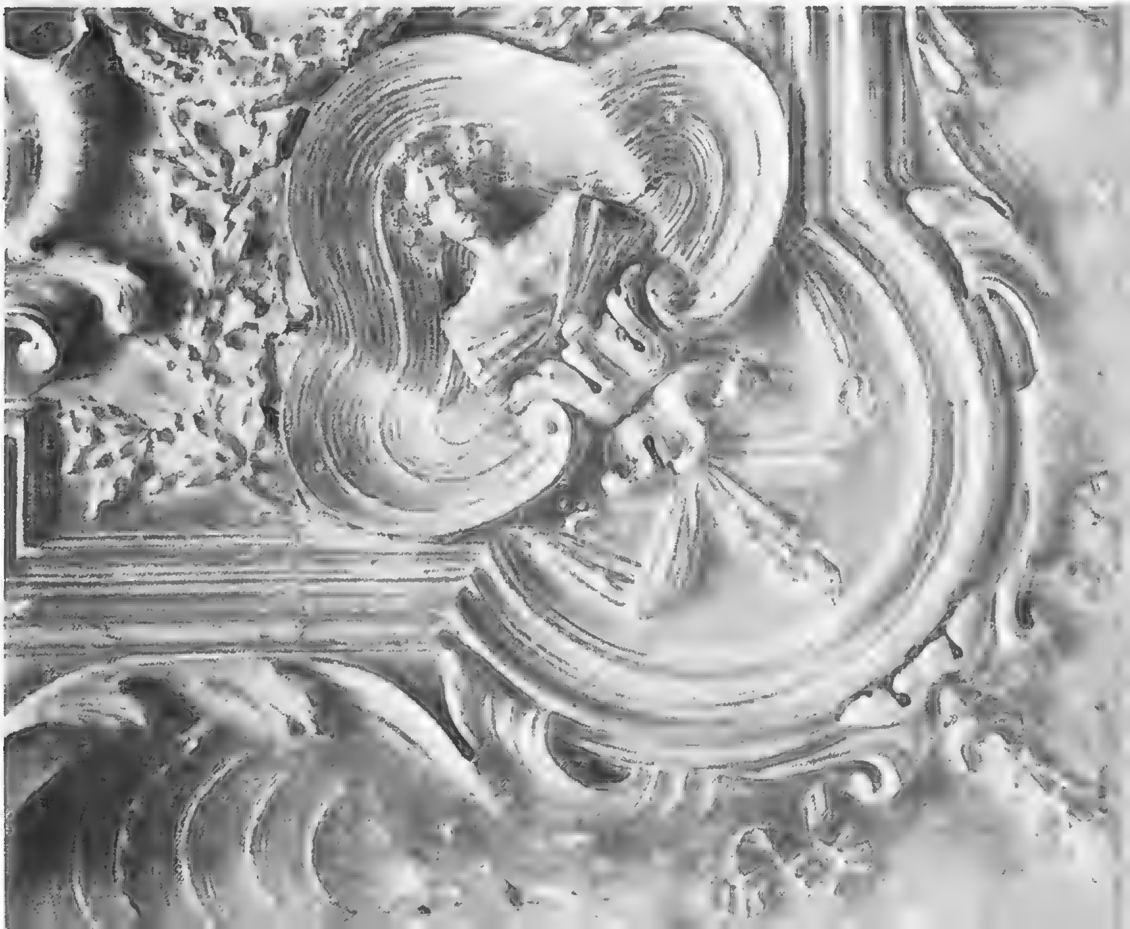

250. Molnár Antal faragványai a szentbenedeki Kornis-kastély lépcsőházában, 1673

251. Mikes Mihály és Bethlen Druzsianna borospalackja, 1693

252. Csobolyó Teleki Mihály és Vér Judit címerével, 1687

253. Apafi Mihály 50 dukátosa, 1677. Előlap

254. Körmöcbányán készített és Nagybányán használt bányászati-geodéziai műszer. 17. század

255. Apafi Mihály 50 dukátosa, 1677. Hátlap

256. Thököly Imre 10 dukátosa, 1683. Elő- és hátlap

257. II. Rákóczi Ferenc erdélyi dukátja, 1707

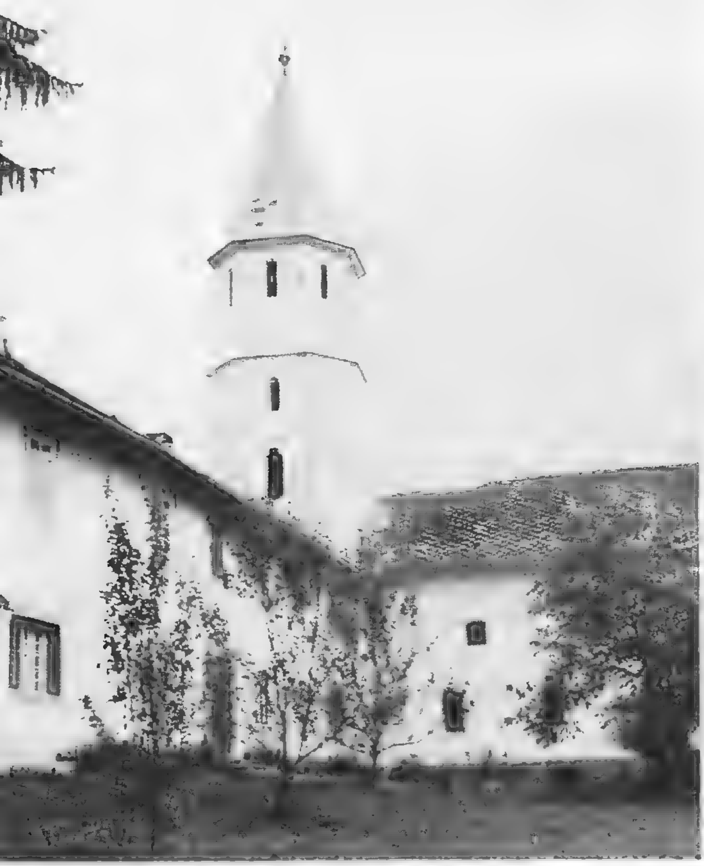

258. Ferences kolostor és templom Mikházán, 1636—1692

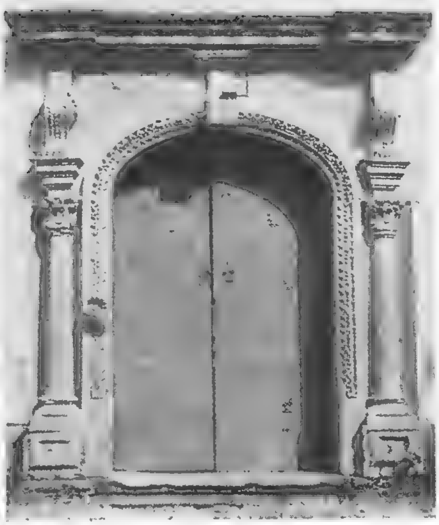

259. A mikházai ferences templom hajójának kőkeretes kapuja, 17. század második fele

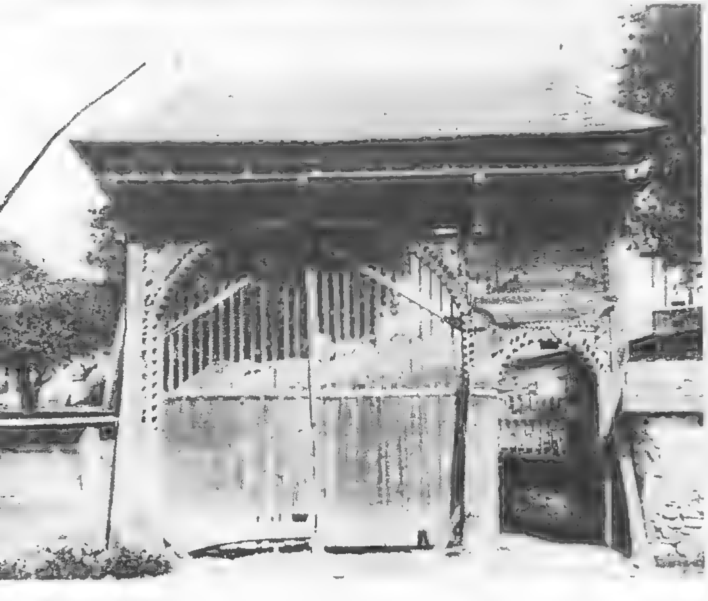

260. Székelykapu a mikházai ferencesek kertjének bejáratánál, 1673 (Részben megújítva)

261. Csikdelne, a római katolikus templom belseje. Épület: 15. század második fele, mennyezet: 1613, oltár: 1675 ▷

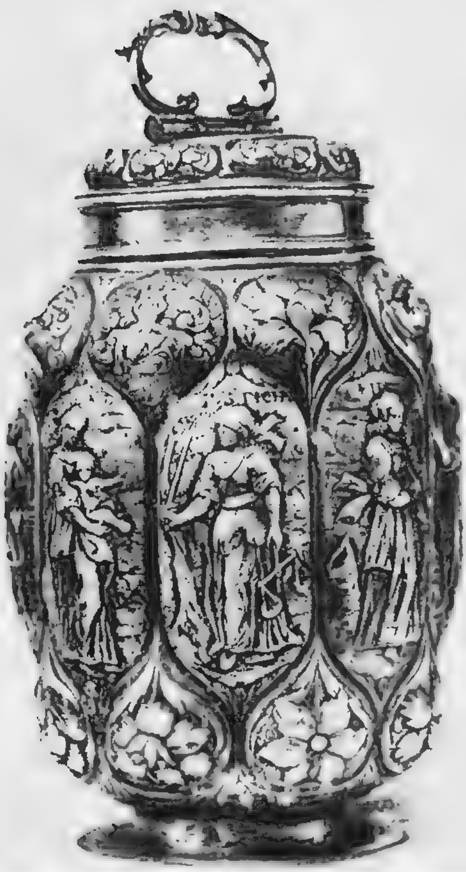

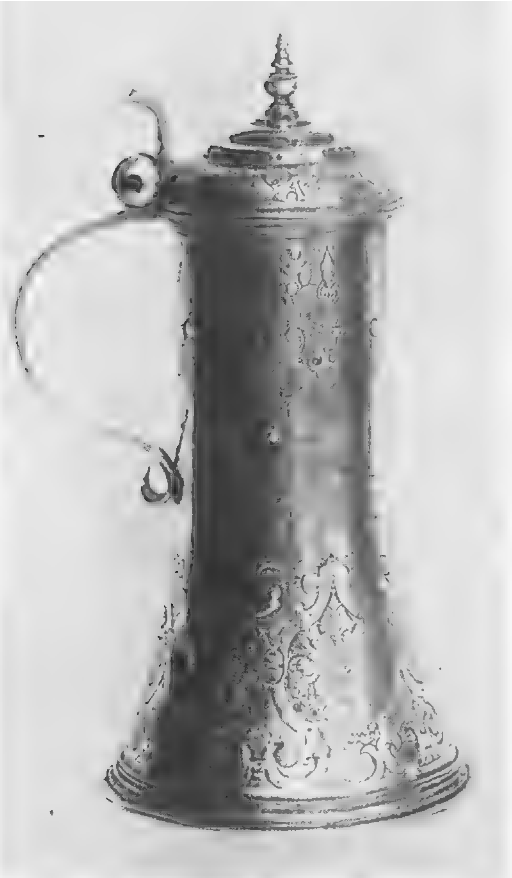

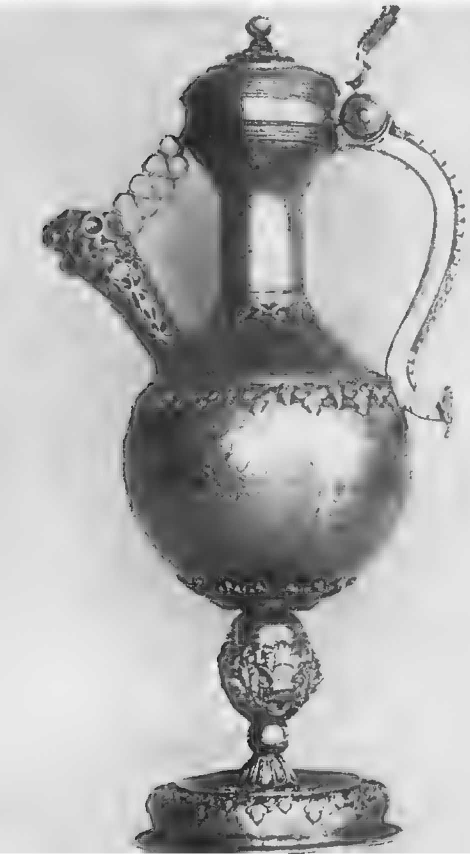

262. Gyömbértartó Felvinczi Miklós és Macskási Anna címerével. Sebastian Hann műve, 1688—1690 körül

263. A székelyudvarhelyi református egyház fedeles kannája, 17. század

264. A marosvásárhelyi református egyház kannája, 1695

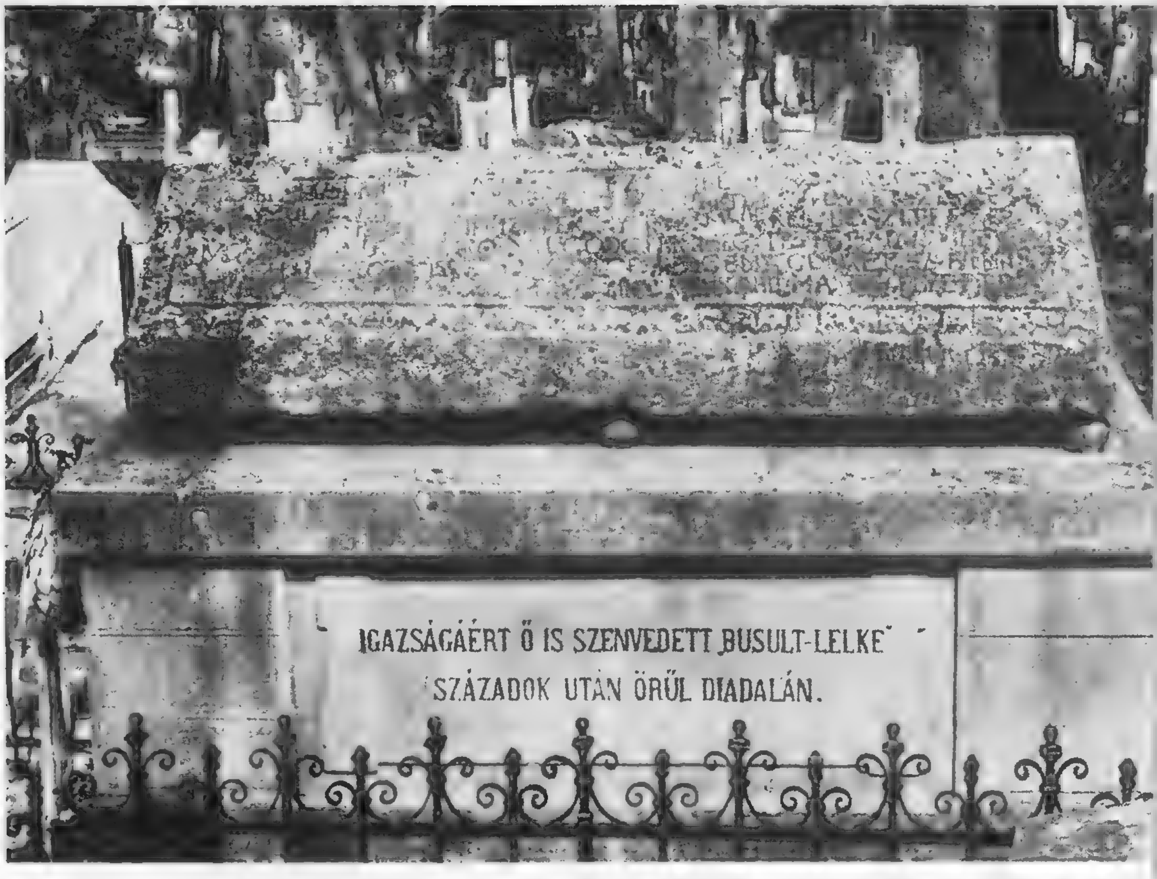
IGAZSÁGÁERT Ő IS SZENVEDETT BUSULT-LELKE
SZÁZADOK UTÁN ÖRÜL DIADALÁN.

265. Misztótfalusi Kis Miklós sírköve Pápai Páriz Ferenc feliratával, Kolozsvár, Házsongárd, 1702

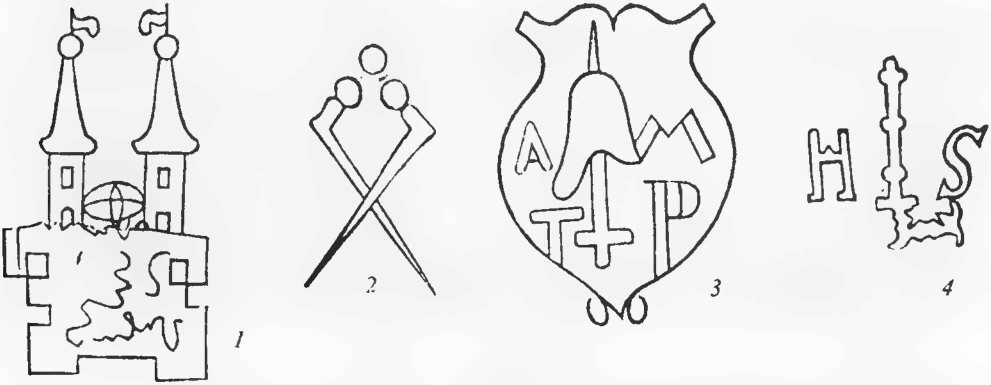
1
2
A
M
T
P
3
H
S
4

266. 17. századi erdélyi papírmalmok vízjelei: *1)* Kolozsmonostor, 1635; *2)* Nagyszeben, 1664; *3)* Gyulafehérvár, 1665; *4)* Nagyszeben, 1672

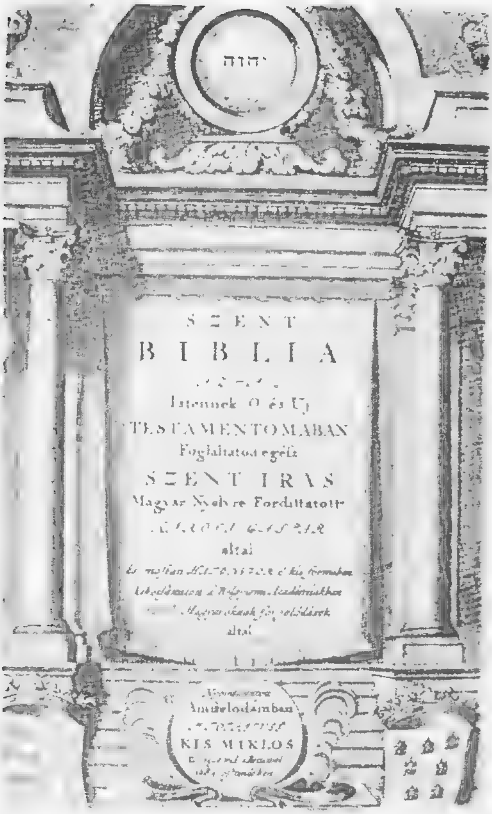

SZENT
BIBLIA
[illegible]
Istennek Ó és Uj
TESTAMENTOMABAN
Foglaltatott egéſz
SZENT IRAS
Magyar Nyelvre Fordittatott
KÁROLI GÁSPÁR
által
Es moſtan [illegible] ki formában
[illegible]
[illegible] Magyaroknak [illegible]
által

[illegible]
Amſtelodámban
[illegible]
KIS MIKLOS
[illegible]

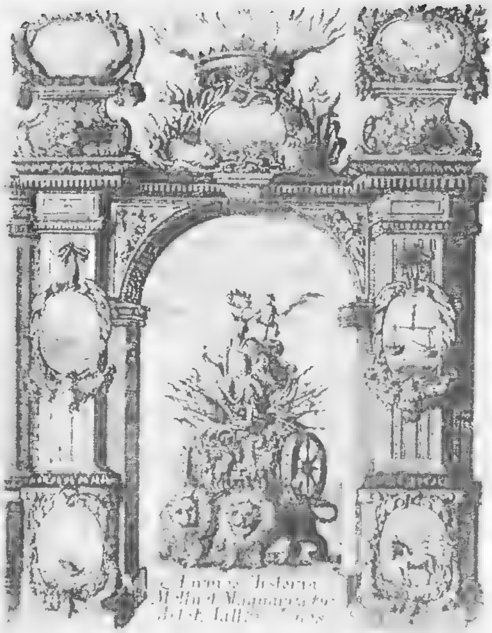

268. Haller János könyve Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájából. 1695

267. Misztótfalusi Kis Miklós amszterdami Bibliája. 1685

O S E O P P O L D U S

269. I. Lipót engedélye Felvinczi Györgynek színtársulat alapítására Kolozsváron, 1696. október 23.

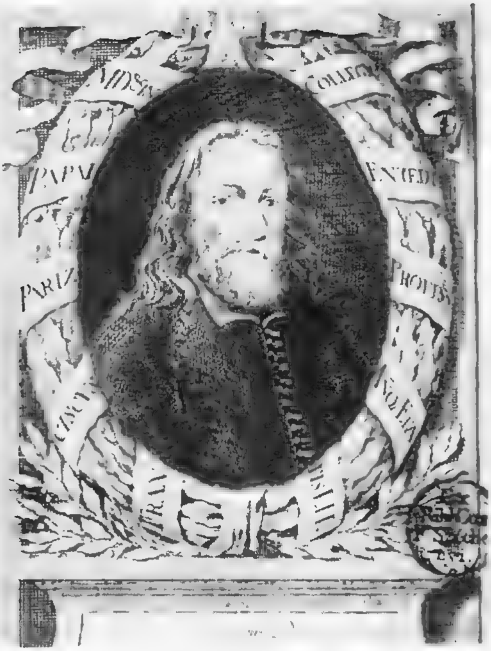

270. Pápai Páriz Ferenc

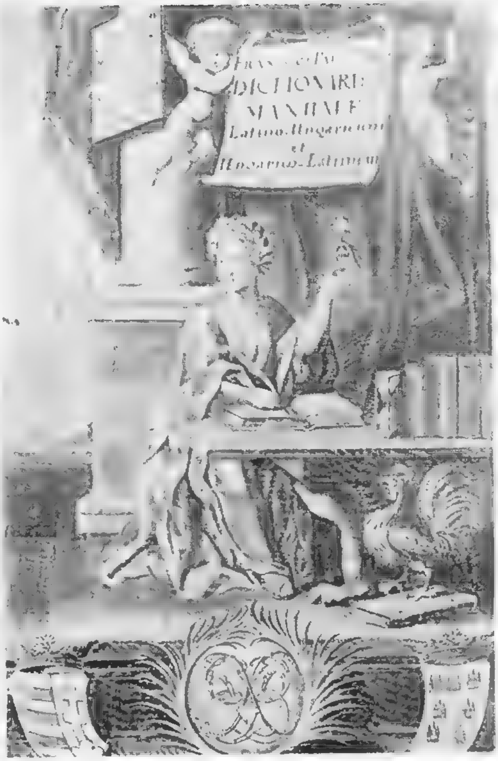

271. Pápai Páriz Ferenc *Dictionariuma*. Lőcse, 1708

272. Pápai Páriz Ferenc zsebórája.
Holland munka, 17. század második fele

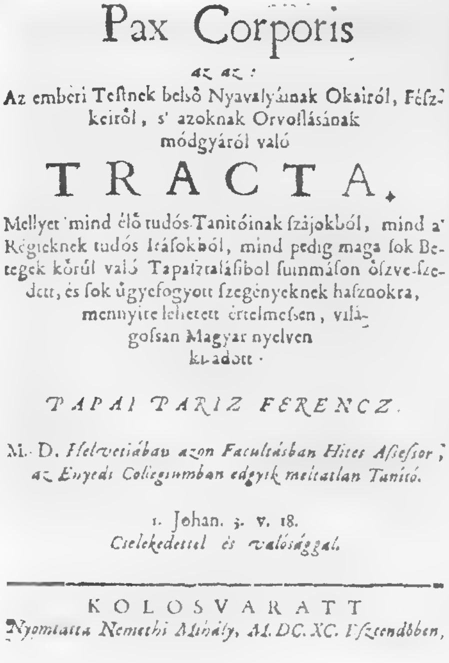

Pax Corporis
az az:
Az emberi Teſtnek belső Nyavalyáinak Okairól, Féſzkeiről, s' azoknak Orvoſláſának
módgyáról való
TRACTA.
Mellyet mind élő tudós Tanitóinak ſzájokból, mind a' Régieknek tudós Iráſokból, mind pedig maga ſok Betegek körül való Tapaſztaláſiból ſummáſon öſzve-ſzedett, és ſok ügyefogyott ſzegényeknek haſznokra, mennyire lehetett értelmeſſen, világoſſan Magyar nyelven
kiadott
PAPAI PARIZ FERENCZ.

M. D. *Helvetiában azon Facultáſban Hites Aſeſſor;
az Enyedi Collegiumban edgyik méltatlan Tanitó.*

1. Johan. 3. v. 18.
Cſelekedettel és valóſággal.

KOLOSVARATT
Nyomtatta Nemethi Mihály, M. DC. XC. Eſztendőben,

273. Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis*.
Kolozsvár, 1690

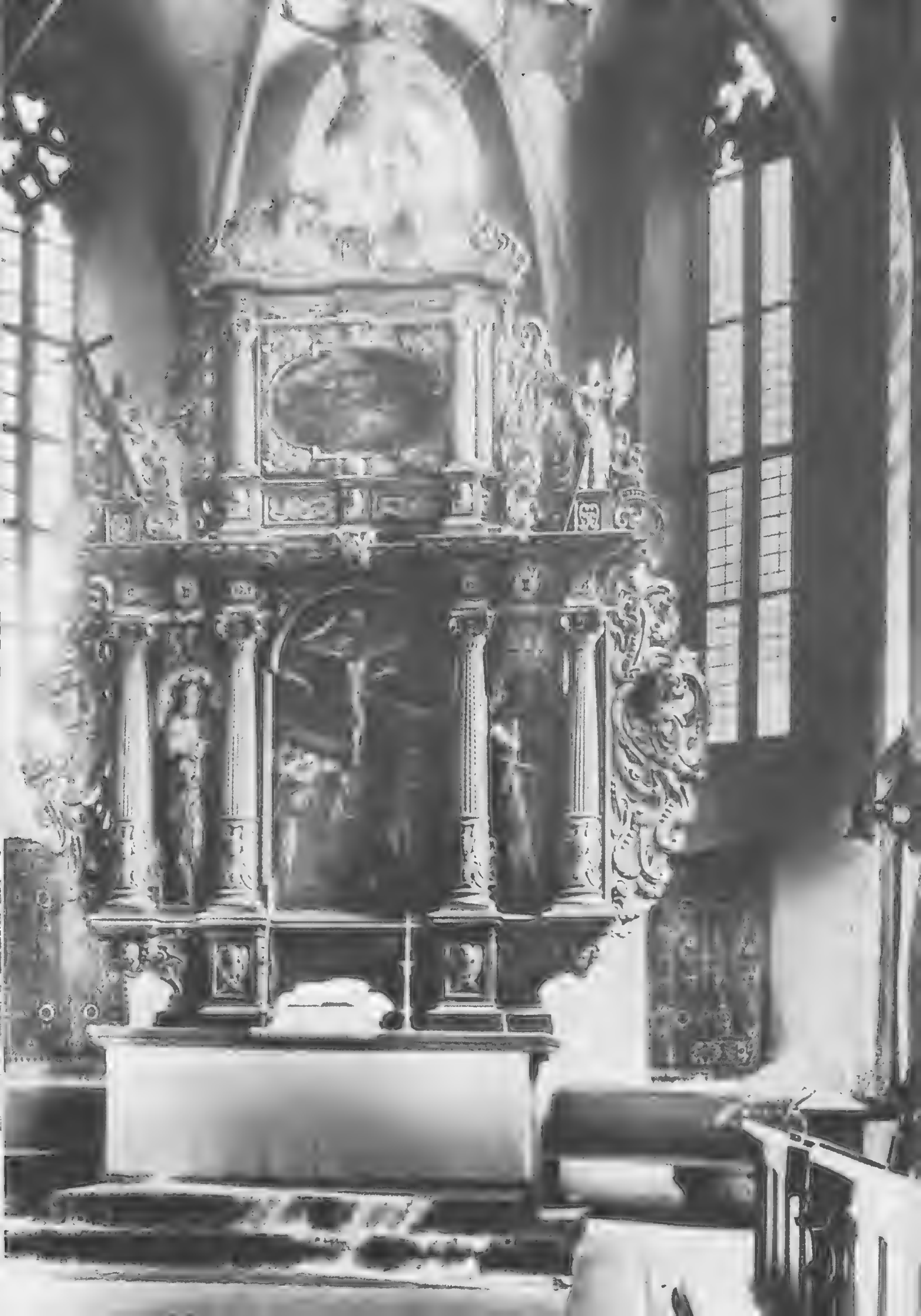

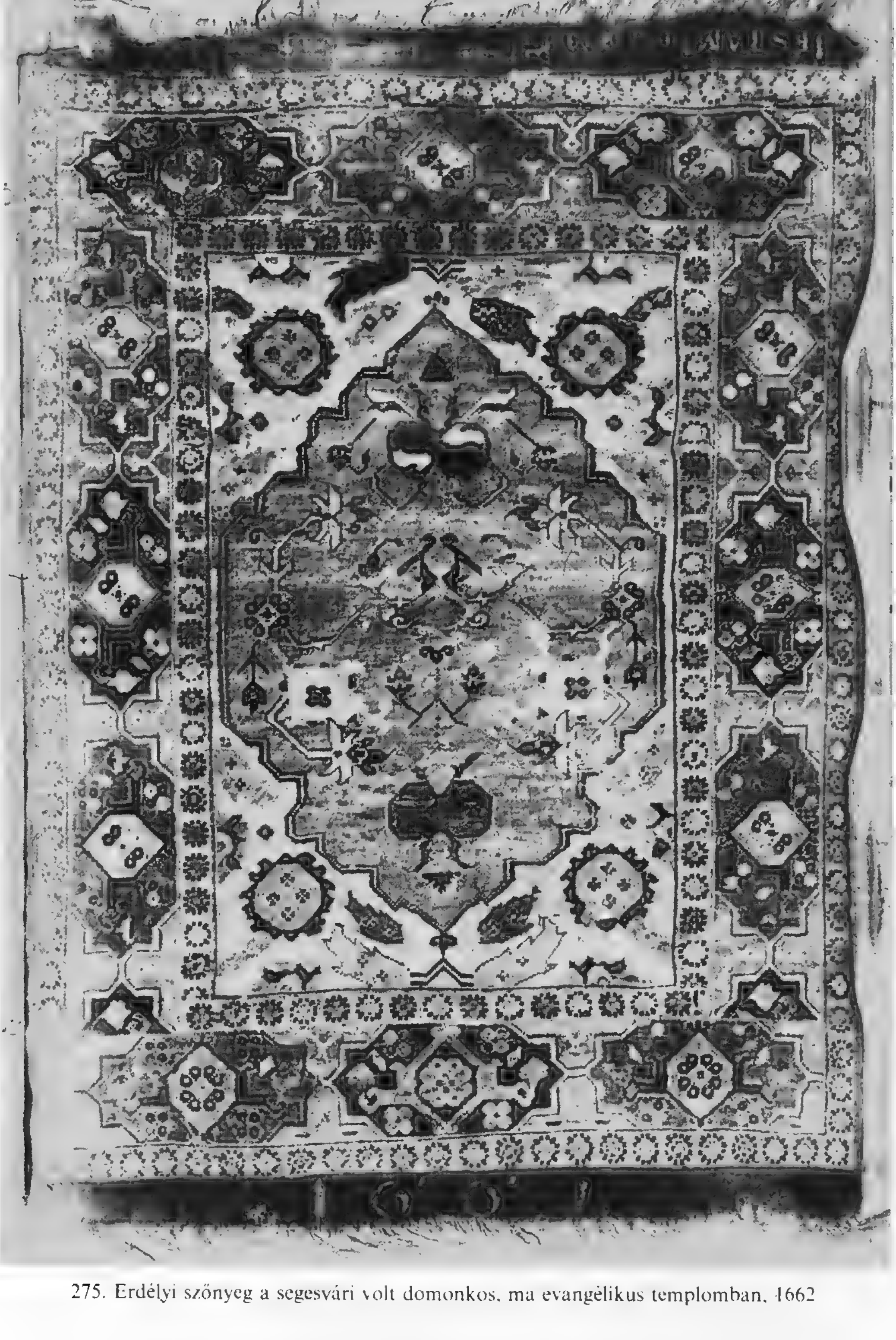

275. Erdélyi szőnyeg a segesvári volt domonkos, ma evangélikus templomban, 1662

◁ 274. Főoltár a segesvári egykori domonkos, ma evangélikus templomban. A képek Stranover (Stranovius) Jeremiás munkái, 1680

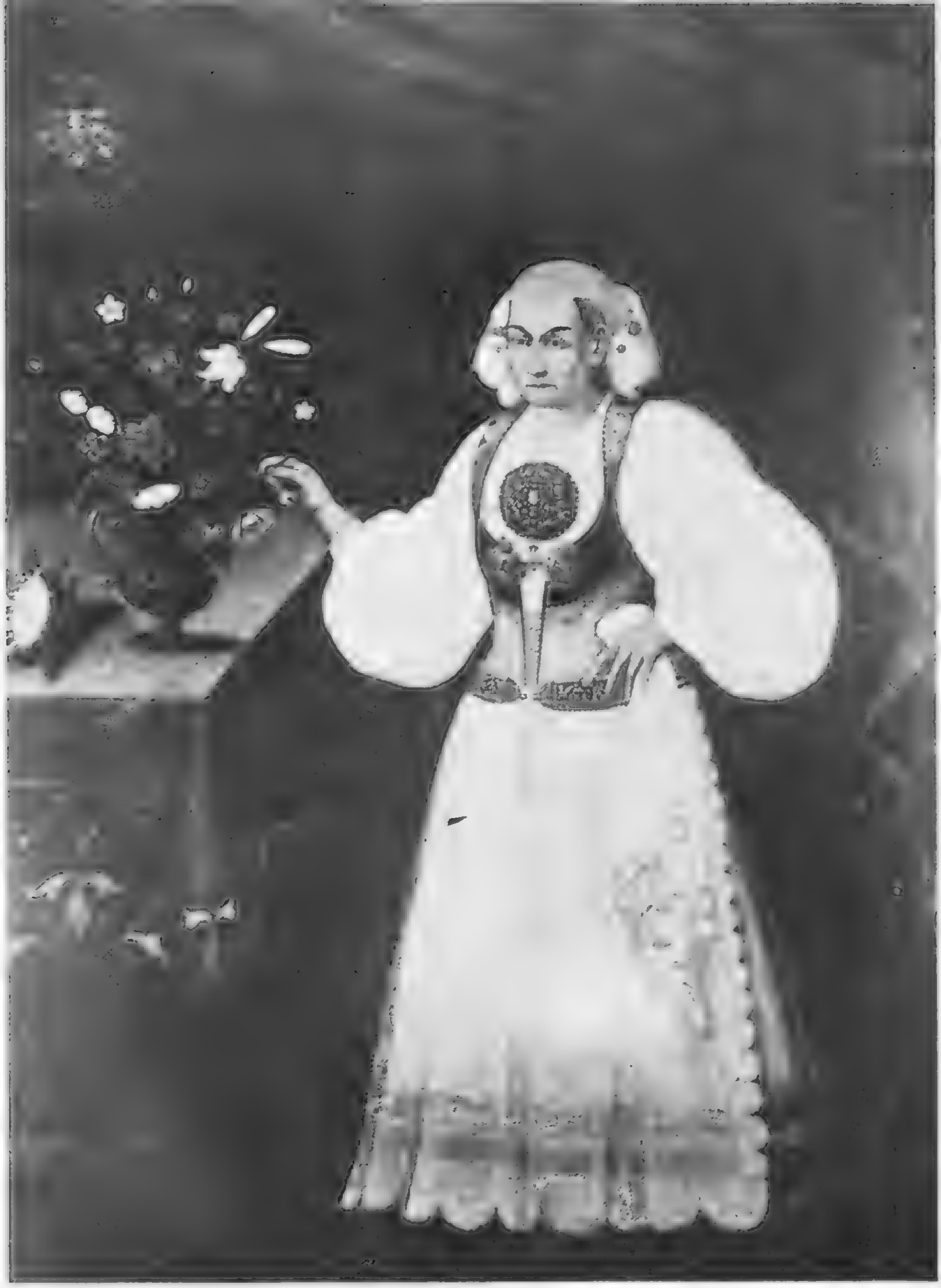

277. Eva Germana Armbruster szász patríciusasszony. Olajkép, 1660

◁ 276. Andreas Fleischer (†1676) szász királybíró síremléke a nagyszebeni evangélikus templomban

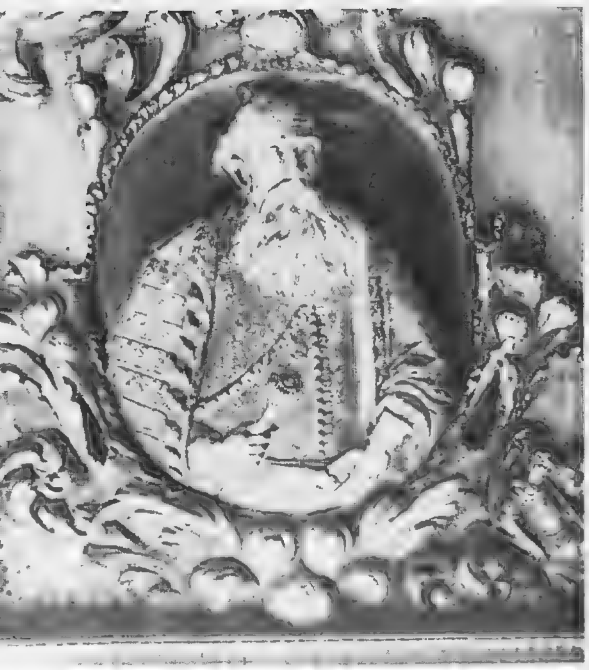

278. Valentin Frank szász királybíró mellképe. Részlet a Sebastian Hann által készített epitáfiumról, 1697

279. Valentin Frank szász királybíró fedeles kupája. Sebastian Hann műve, 17. század második fele

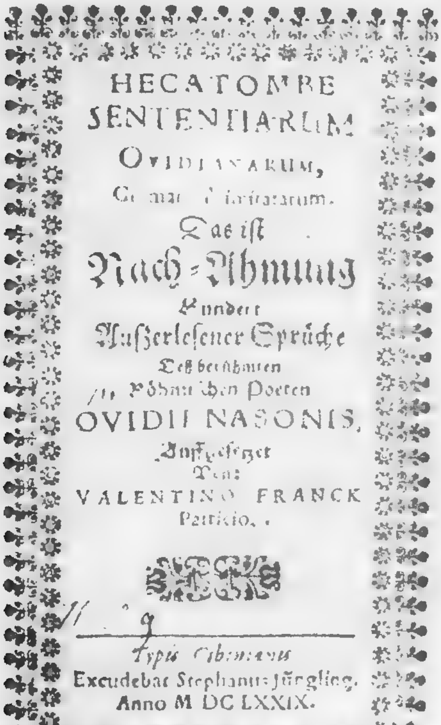

HECATOMBE
SENTENTIARUM
OVIDIANARUM,
Germanice imitatarum.
Das iſt
Nach-Ahmung
Hundert
Außerleſener Sprüche
Deß berühmten
Römiſchen Poeten
OVIDII NASONIS,
Auffgeſetzet
Von:
VALENTINO FRANCK
Patricio.

Typis Cibiniensis
Excudebat Stephanus Jüngling.
Anno M DC LXXIX.

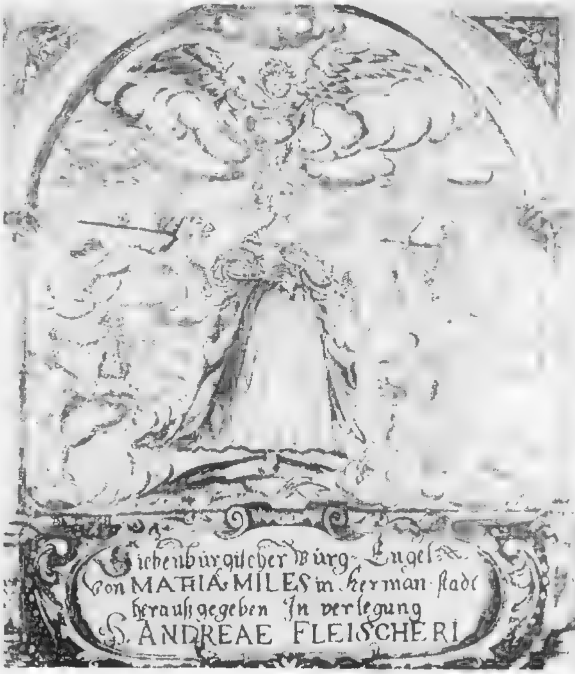
Siebenbürgischer Würg-Engel
von MATHIA MILES in Herman-stadt
heraußgegeben In verlegung
H. ANDREAE FLEISCHERI

281. Népszerű szász történeti munka. Nagyszeben, 1670

280. Ovidiusi mondások német, magyar, szász és román fordításai Valentin Franktól. Nagyszeben, 1679

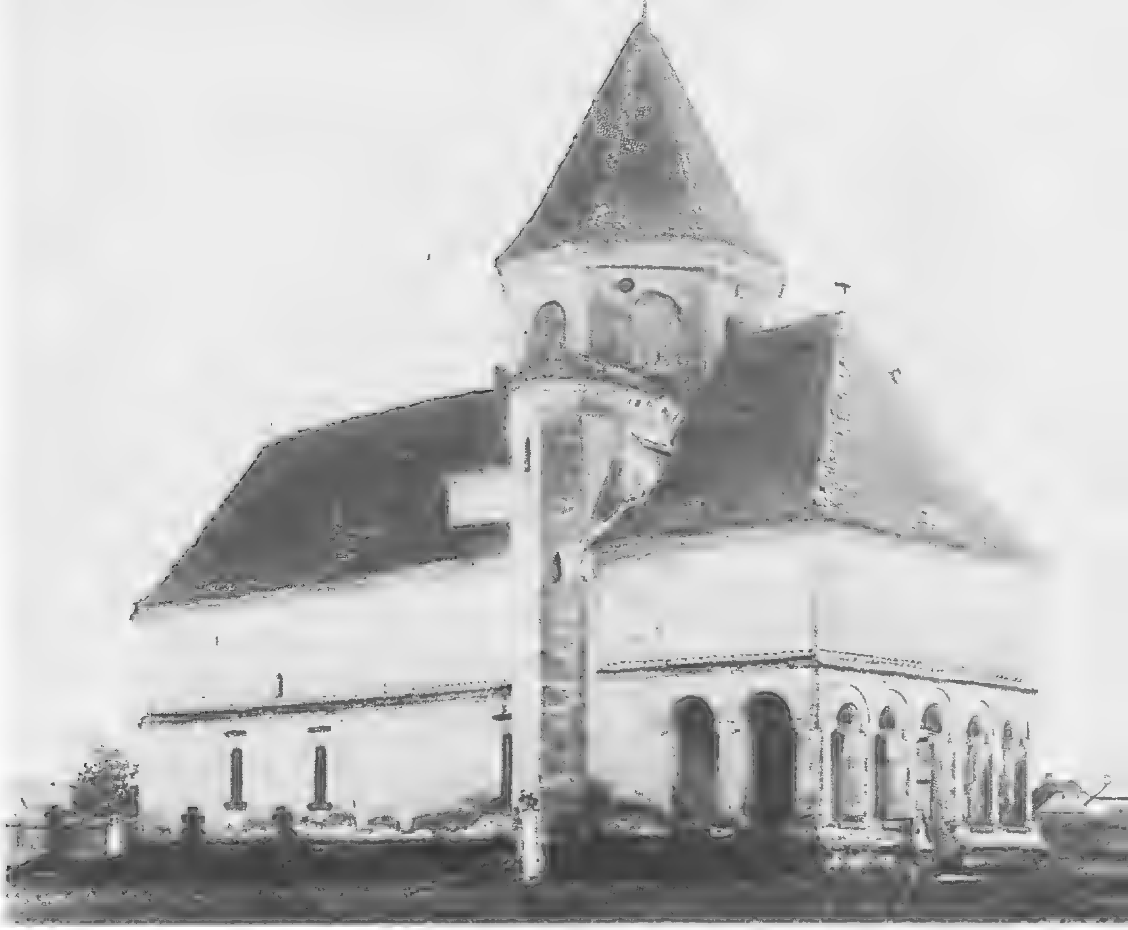

282. Constantin Brîncoveanu által alapított görögkeleti román templom Fogarason, 1697—1698

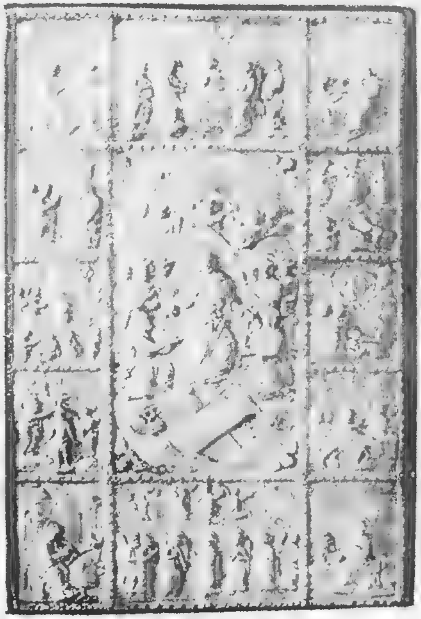

283. Constantin Brîncoveanu megrendelésére készült kötéstábla. Sebastian Hann müve, 1693

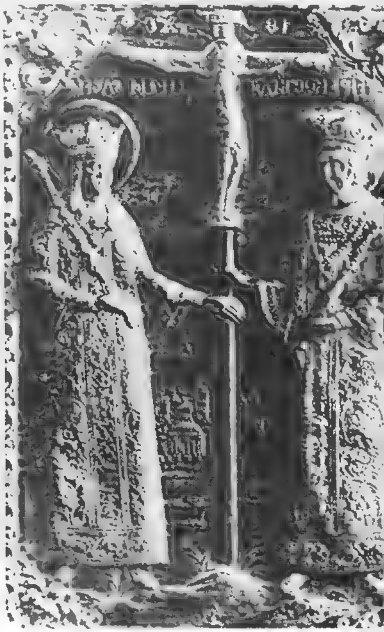

284. Constantin Brîncoveanu megrendelésére készült kötéstábla. Sebastian Hann müve, 1709

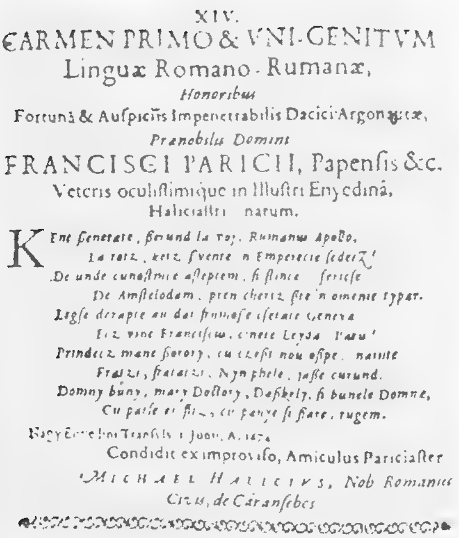

XIV.
CARMEN PRIMO & VNI-GENITVM
Linguæ Romano-Rumanæ,
Honoribus
Fortunâ & Auſpiciis Impenetrabilis Dacici-Argonautæ,
Prænobilis Domini
FRANCISCI PARICII, Papenſis &c.
Veteris oculiſſimique in Illuſtri Enyedinâ,
Haliciaſtri natum.

Kent ſenetate, ſerund la voj. Rumanus Apollo,
La tetz, ketz ſvente n Emperetie ſedetZ!
De unde cunoſtinie aſteptem, ſi ſtince ferice
De Amſtelodam, pren chetz ſte 'n omenie typat.
Legſe derapte au dat frumoſe ceteate Geneva
Tiz vine Franciſcus, cinete Leyda Patu!
Prindetz mane ſerory, cu teſi nou oſpe, natute
Fratzi, fratatzi, Nymphele, jaſſe curund.
Domny buny, mary Doctory, Deſkely, ſi bunele Domne,
Cu patie ei ſi... cu fenye ſi ſiare, tugem.
Nagy Enyedini Tranſſil. 1 Junii. A. 1674.
Condidit ex improviſo, Amiculus Pariciaſter
MICHAEL HALICIVS, Nob Romanus
Civis, de Caranſebes

285. Mihail Halici Pápai Páriz Ferenchez írt disztichonjai. Basel, 1674

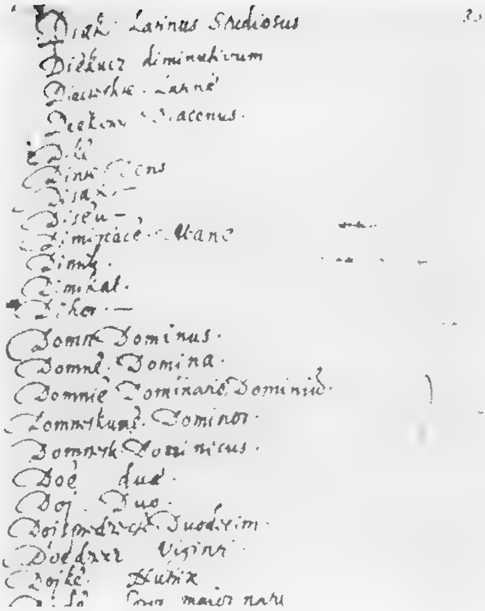

Diák	Latinus Studiosus
Diákucz	diminutivum
Diaconie ·	Latine
Deákon	Diaconus ·
Dili[illegible]	
Dinn[illegible]	[illegible]ens
Diaz · —	
Diseu —	
Dimineácze ·	Mane
Dimy ·	
Dimikal ·	
Diher · —	
Domn	Dominus ·
Domne ·	Domina ·
Domnie	Dominare. Dominium ·
Domnyekune ·	Dominor ·
Domnyek	Dominicus ·
Doé	duo ·
Doj ·	Duo ·
Doilmedzecz ·	Duodecim ·
Doédzecz	Viginti ·
Dojka ·	Nutrix
[illegible]	[illegible] maior natu

286. Kéziratos román – latin szótár, 18. század második fele

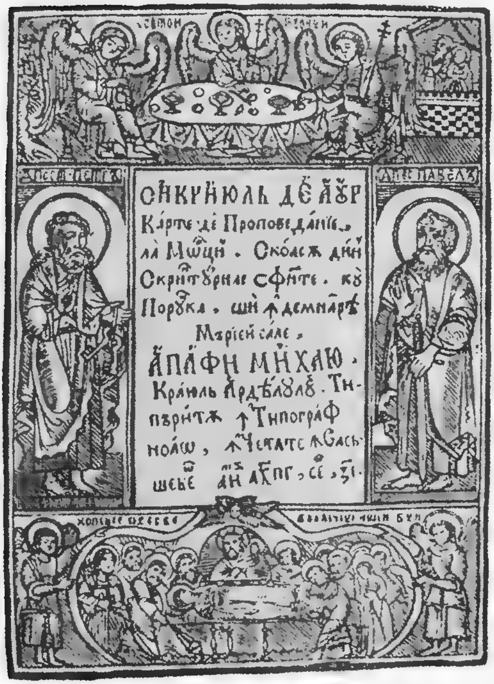

ОҤКРИЮЛЬ ДЕ АѸР
Кáрте дє Проповєдáнїє
ла Мꙍщи. Скоасъ дин
Скриптꙋриле сфинте. кꙋ
Порꙋнка. шѝ ꙟдемнарѣ
Марїей сале.
АПАФИ МИХАЮ.
Краюль Ардѣлꙋлꙋи. Ти-
пъритъ ꙟ Типограф
ноаꙍ, ꙟ Четате ꙟ Бѣль-
шебе ан ак пг. се. зі.

1

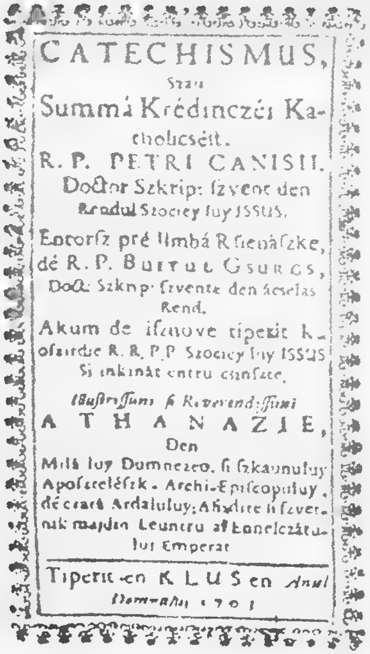

CATECHISMUS,
Szau
Summá Krédinczéi Katholicséit.
R. P. PETRI CANISII.
Doctor Szkrip: ſzvent den
Rendul Szocíey luy ISSUS.
Entorſz pré limbá Rumenáſzke,
dé R. P. Buitul Gsurgs,
Doct. Szkrip: ſzvente den áceſtas
Rend.
Akum de iſznove tipezit k-
oſtardie R. R. P. P. Szocíey luy ISSUS
Si inkinát entru cinſtee
Illuſtriſſimi ſi Reverendiſſimi
ATHANAZIE,
Den
Milá luy Dumnezeo, ſi ſzkaunuluy
Apoſteleſzk. Archi-Episcopuluy,
dé czará Ardáluluy; Aſſiſtite ſi ſzfetnik majdin Leuntru al Konelczátului Emperat
Tiperit en KLUS en *Anul*
Domnului 1703

2

287. Román vallásos kiadványok: *1)* Gyászbeszédgyűjtemény. Szászsebes, 1683; *2)* George Buitul román katekizmus-fordítása. Kolozsvár, 1703

288. III. Károly gyulafehérvári erődje. Ábrázolás a 18. század közepéről

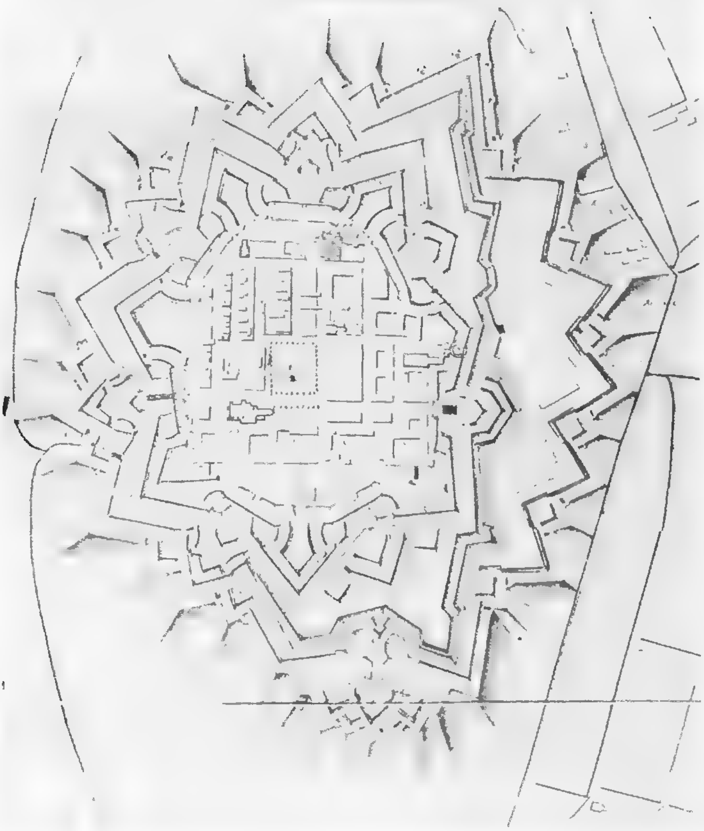

289.Temesvár ostroma, 1716. szeptember 1—október 13. Egykorú rézkarc

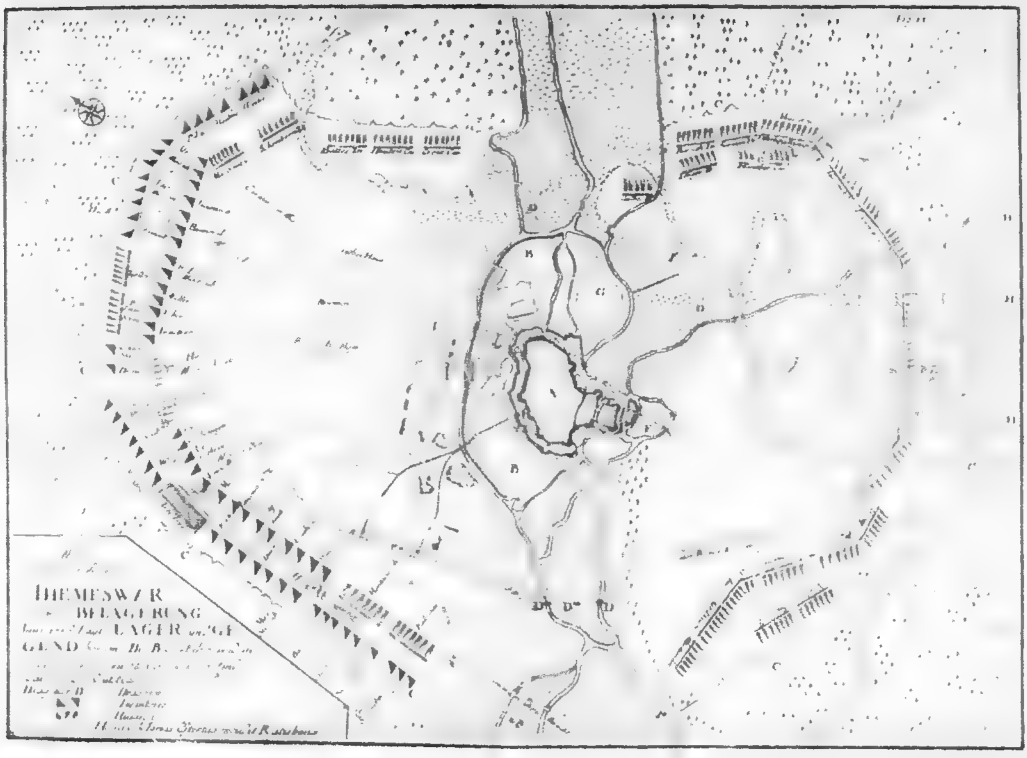
THEMESWAR
BELAGERUNG
LAGER
GEND

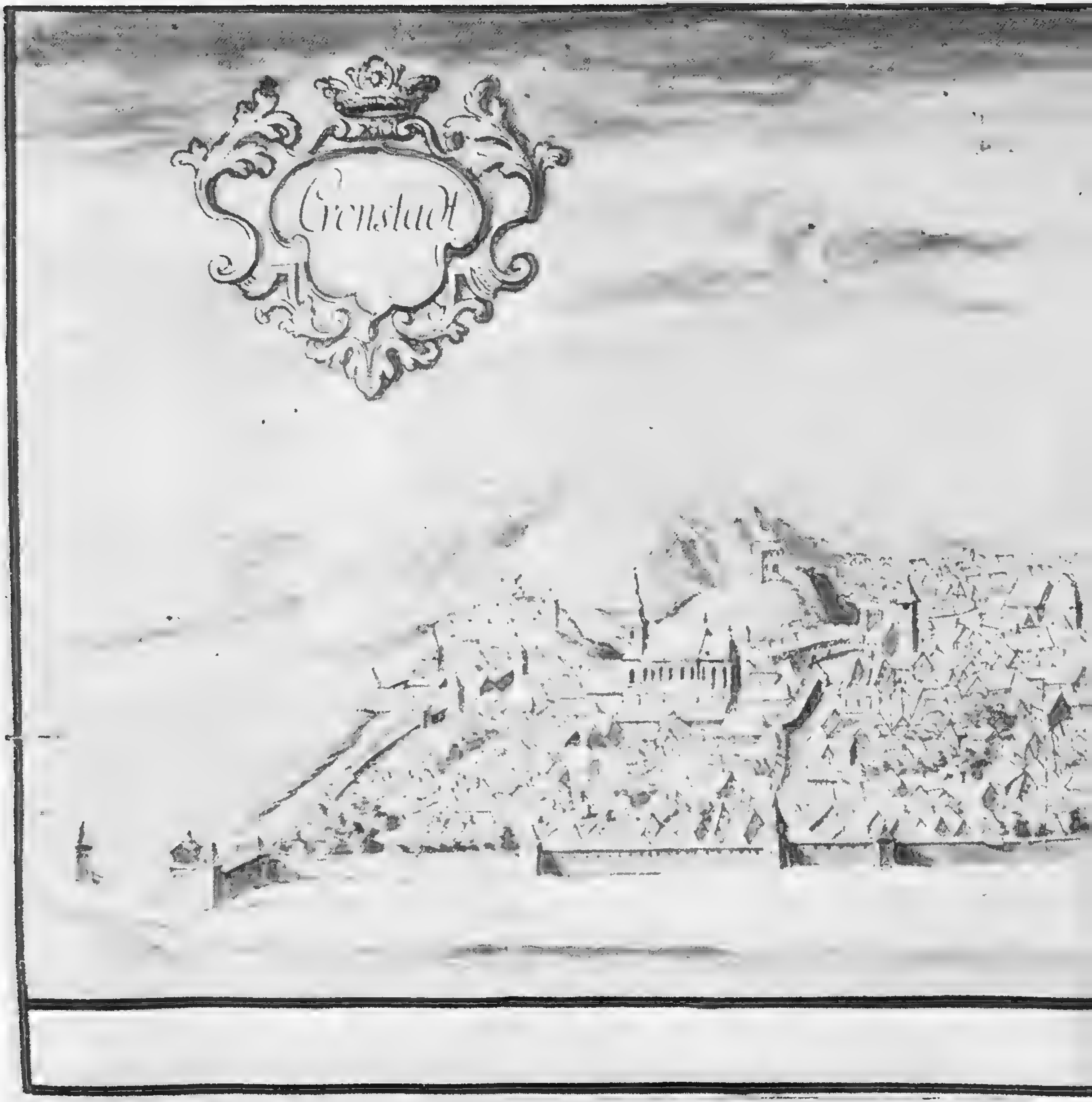

290. Brassó dél felől. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

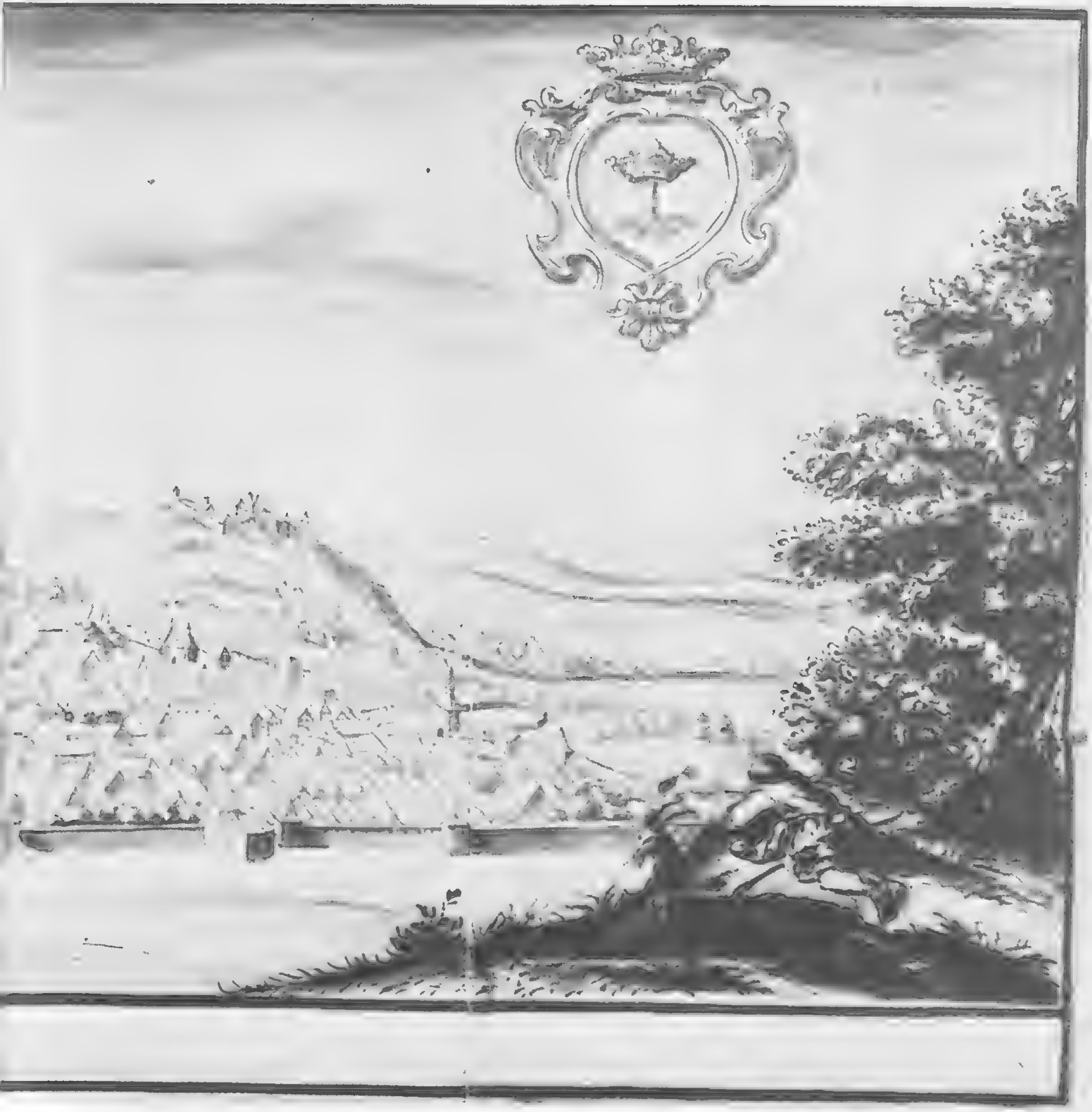

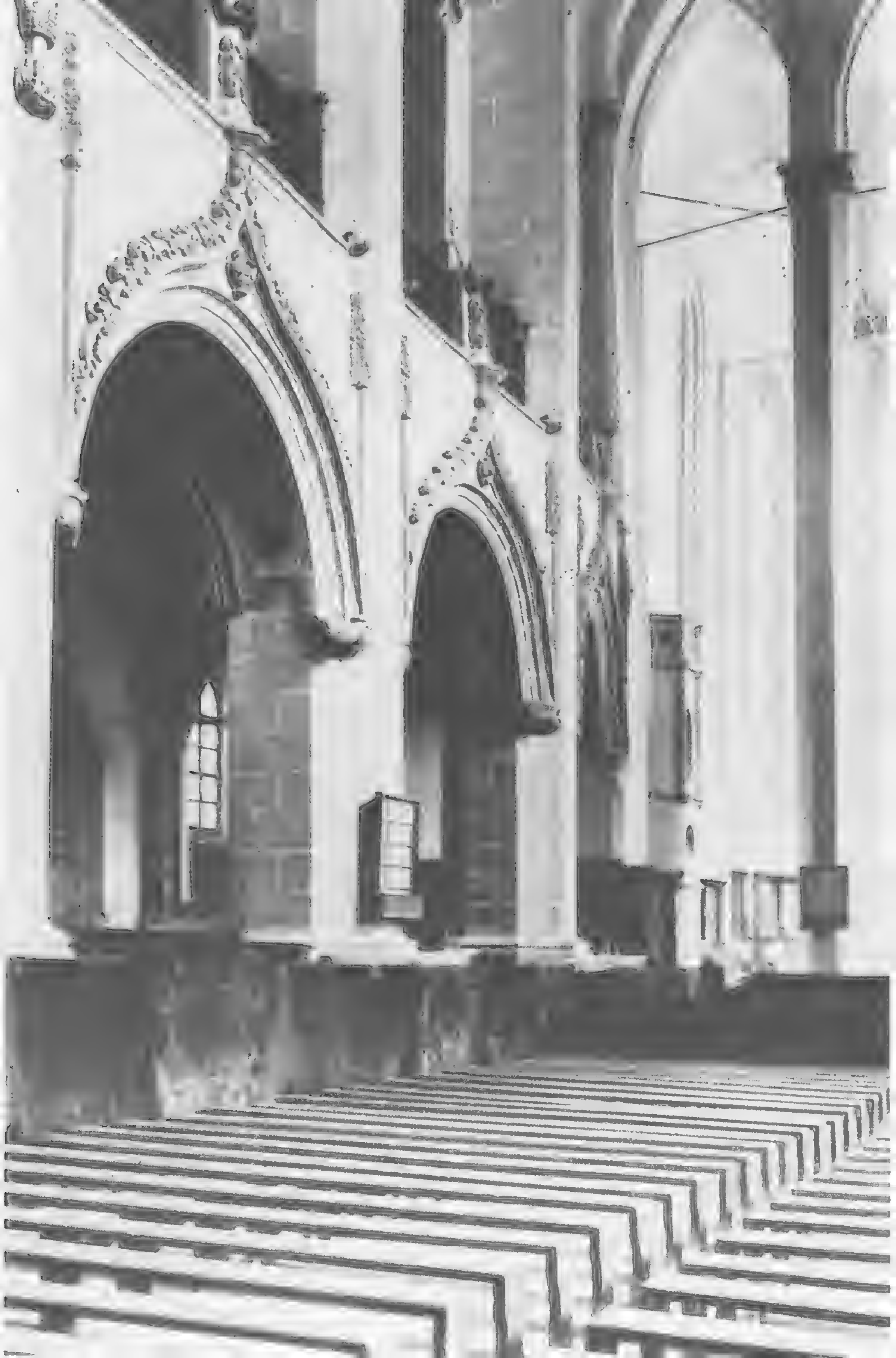

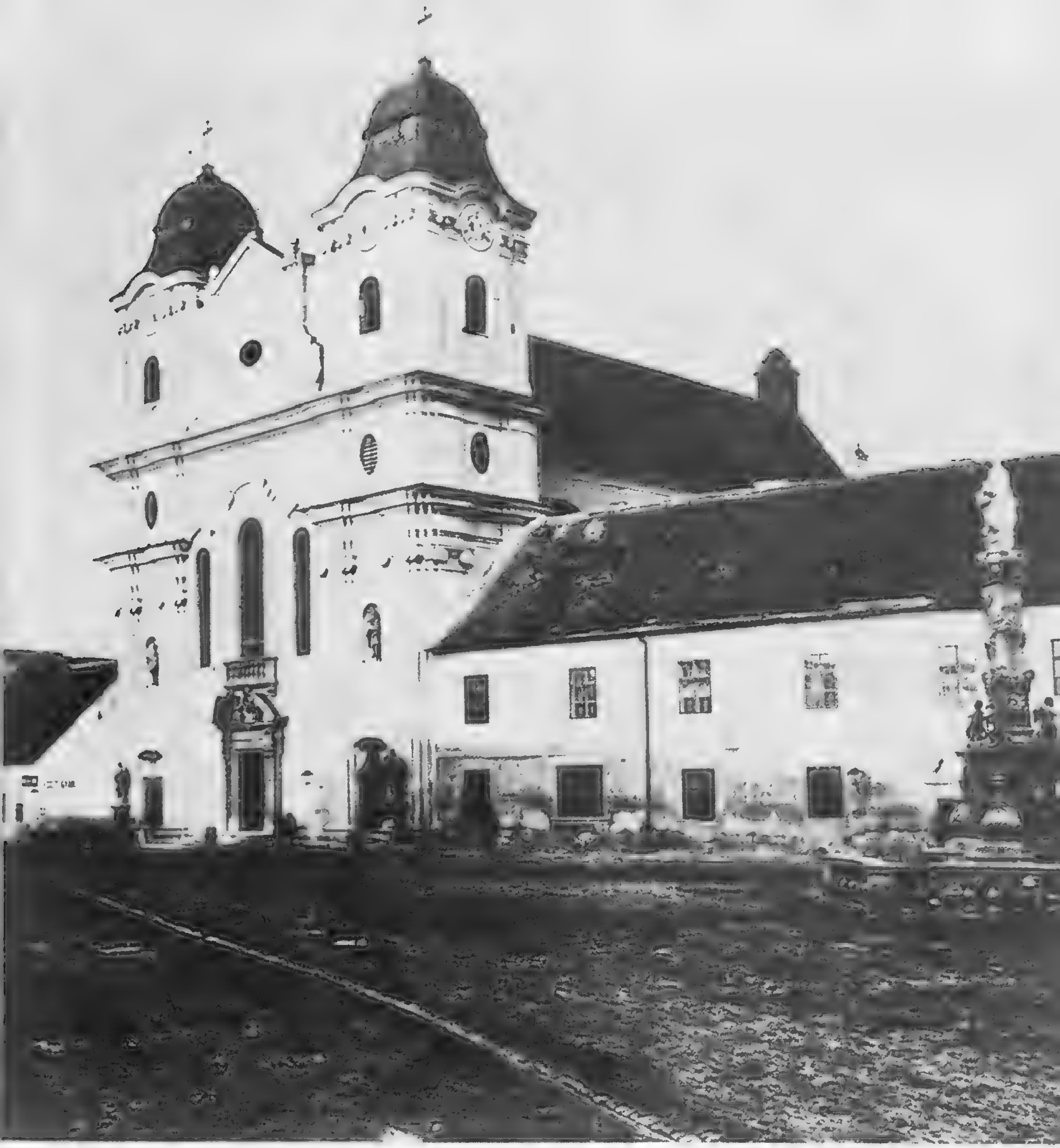

292. Jezsuita, később piarista templom Kolozsváron, 1718—1724. Mária-oszlop: 1744. Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek

◁ 291. Gótikus karzat a brassói Fekete-templom északi mellékhajójában, 1710—1720

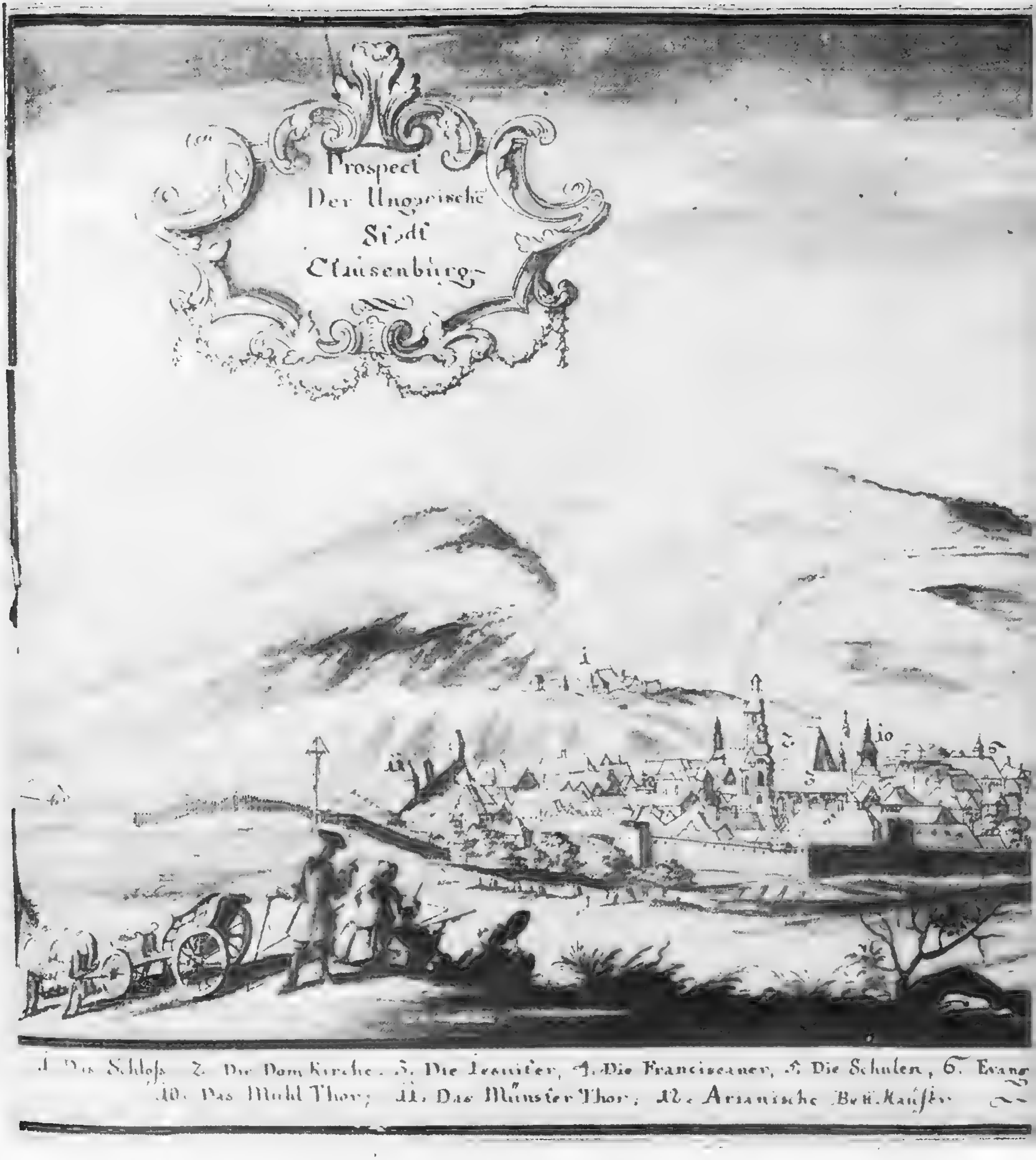
Prospect
Der Ungeriſchē
Stadt
Clausenburg
1
3
5
10
11
1. Das Schloſs 2. Die Dom Kirche. 3. Die Jesuiter, 4. Die Franciscaner, 5. Die Schulen, 6. Evang
10. Das Mühl Thor; 11. Das Münster Thor; 12. Arianische Bett Häuſer

293. Kolozsvár dél felől. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

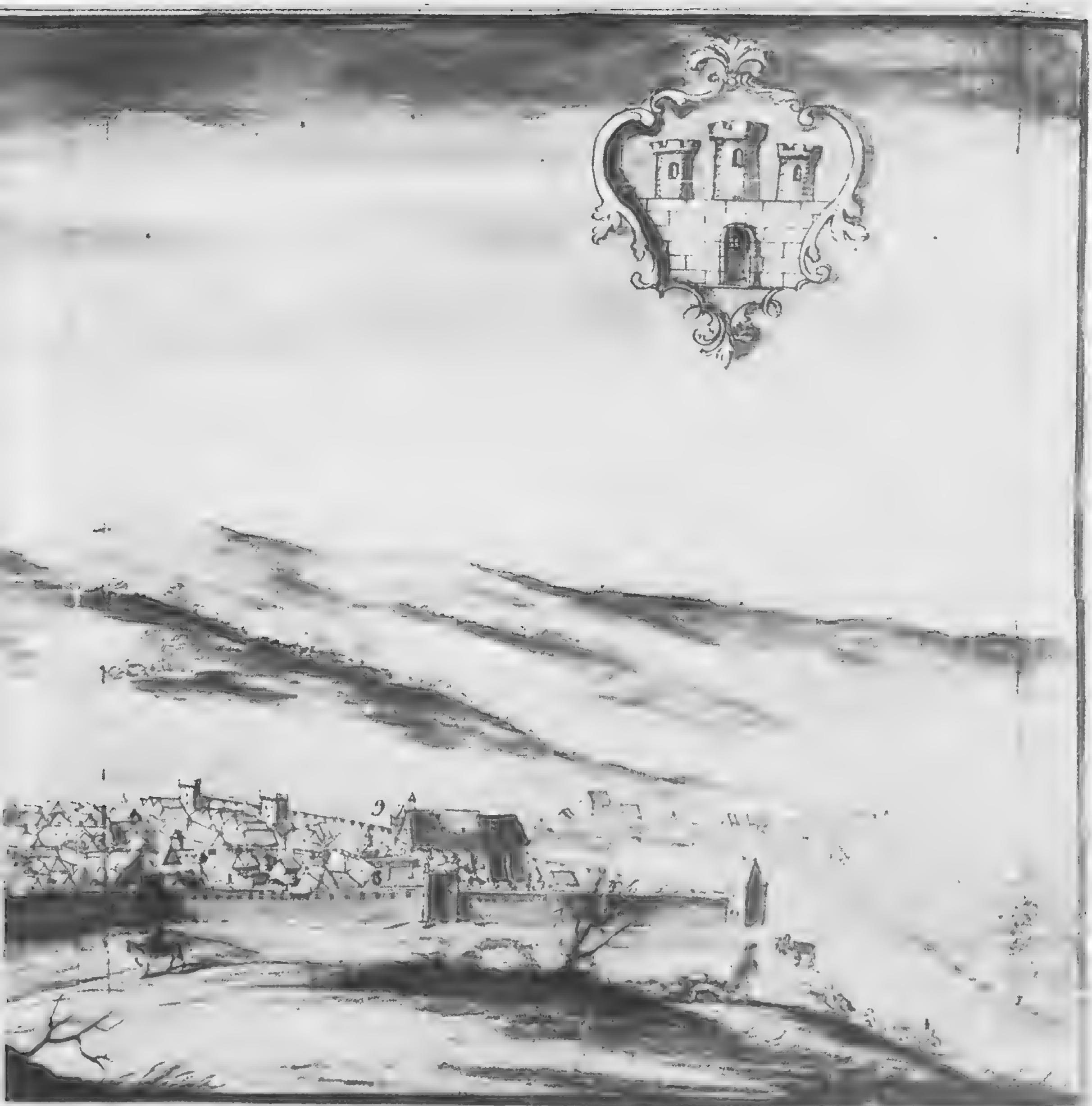

arches Betshauß 7. Calvinische Kirch, 8. Calvin. Collegium, 9. Die Mittel thor.

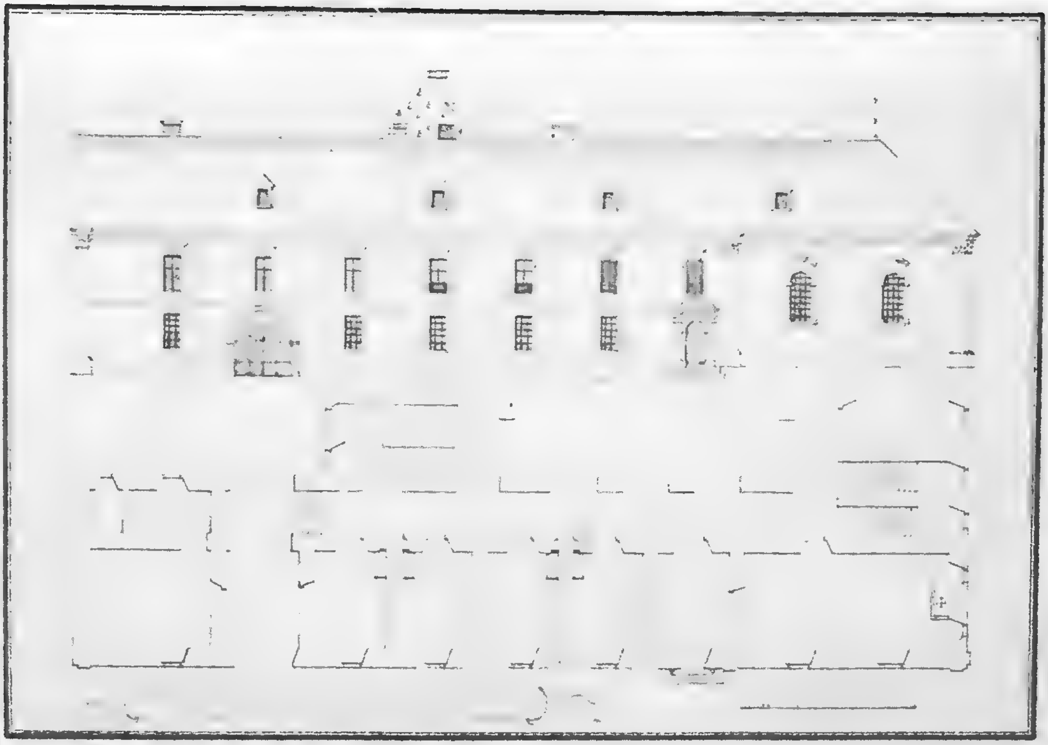

294. A nemesi konviktus Kolozsváron, 1727. Thallinger Frigyes rajza, 1782

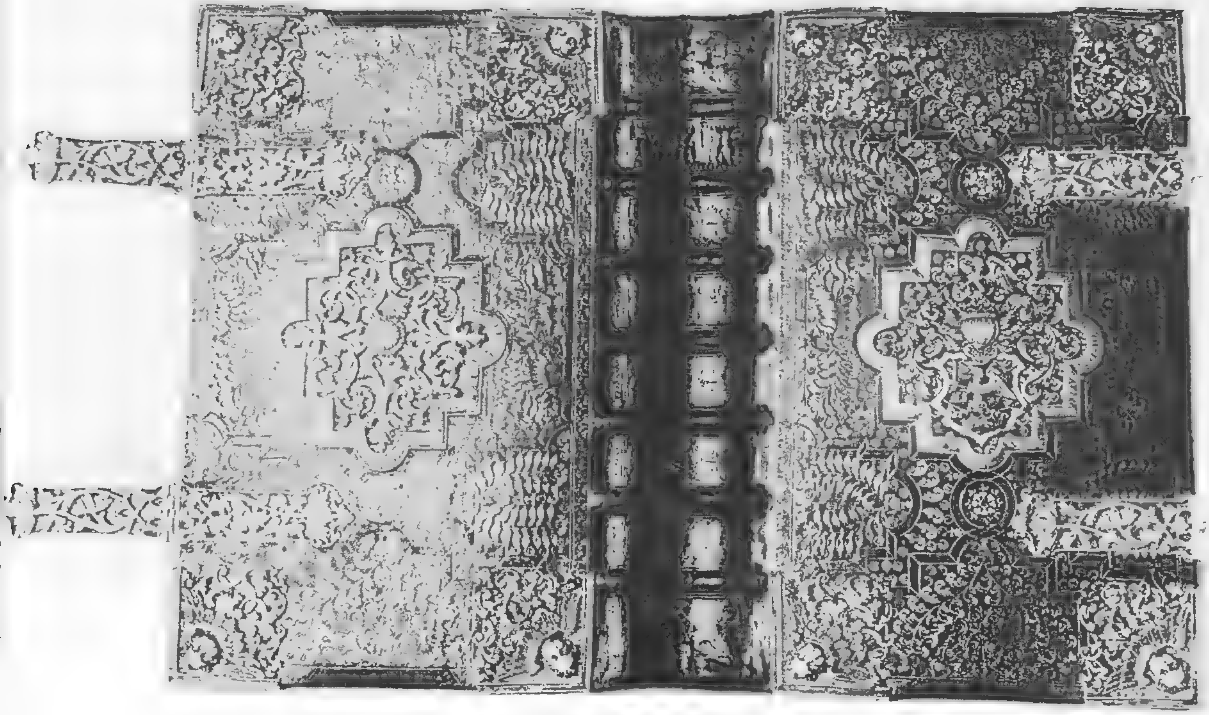

295. Bánffy-címeres kötéstábla, 1722

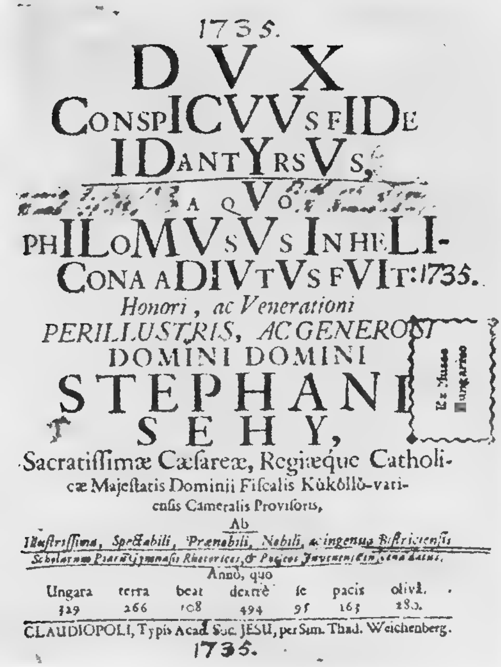

1735.

DVX
ConspICVVs fIDe
IDantYrsVs,
[illegible] A qVo [illegible]
phILoMVsVs In heLI-
Cona aDIVtVs fVIt: 1735.
Honori, ac Venerationi
PERILLUSTRIS, AC GENEROSI
DOMINI DOMINI
STEPHANI
SEHY,
Sacratiſſimæ Cæſareæ, Regiæque Catholicæ Majeſtatis Dominii Fiſcalis Kükölló-varienſis Cameralis Proviſoris,
Ab
Illuſtriſſima, Spectabili, Prænobili, Nobili, ac ingenua Biſtricienſis Scholarum Piarum Gymnaſii Rhetoricæ, & Poëticæ Juventute [illegible] *data.*
Anno, quo

Ungara	terra	beat	dextrè	ſe	pacis	olivâ.
329	266	108	494	95	163	280.

CLAUDIOPOLI, Typis Acad. Soc. JESU, per Sim. Thad. Weichenberg.
1735.

296. A besztercei piarista gimnázium szinlapja, 1735

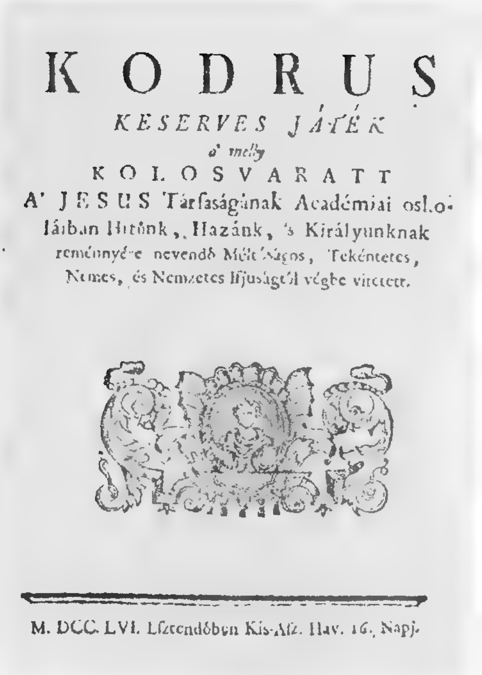

KODRUS
KESERVES JÁTÉK
ő melly
KOLOSVARATT
A' JESUS Tárſaságának Académiai oskolájában Hitünk, Hazánk, 's Királyunknak reménnyére nevendő Méltóságos, Tekéntetes, Nemes, és Nemzetes Ifjuságtól végbe vitetett.

M. DCC. LVI. Eſztendőben Kis-Aſz. Hav. 16. Napj.

297. A kolozsvári jezsuita akadémia színlapja, 1756

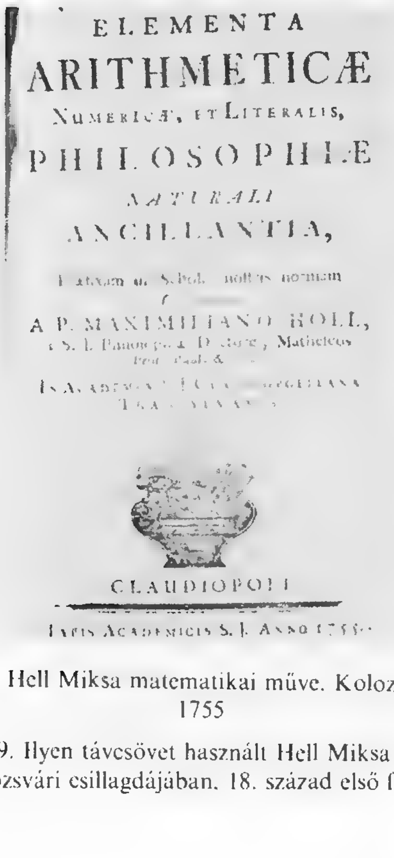

ELEMENTA
ARITHMETICÆ
NUMERICÆ, ET LITERALIS,
PHILOSOPHIÆ
NATURALI
ANCILLANTIA,
[illegible] Schol. nostr. normam
[illegible]
A P. MAXIMILIANO HELL,
e S. J. [illegible] Matheseos
Prof. Publ. & [illegible]
IN ACADEMIA [illegible]
[illegible]
CLAUDIOPOLI
TYPIS ACADEMICIS S. J. ANNO 1755.

298. Hell Miksa matematikai műve. Kolozsvár, 1755

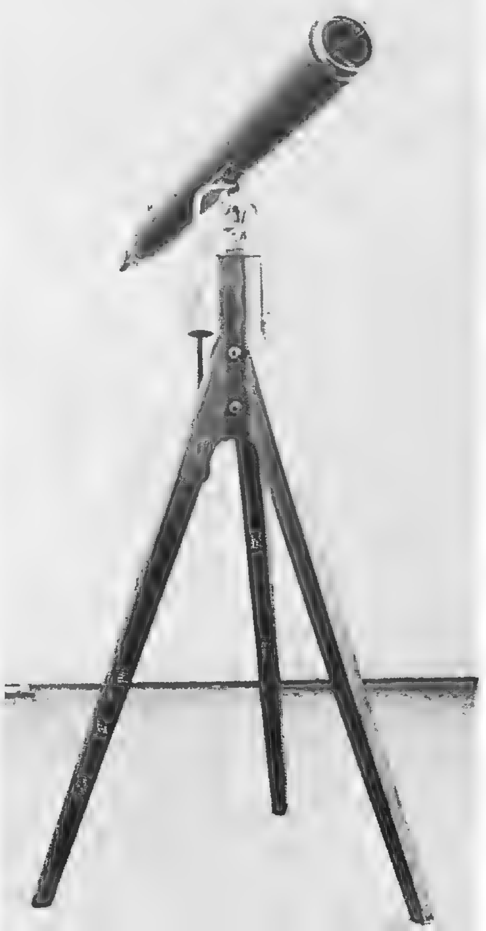

299. Ilyen távcsövet használt Hell Miksa kolozsvári csillagdájában. 18. század első fele

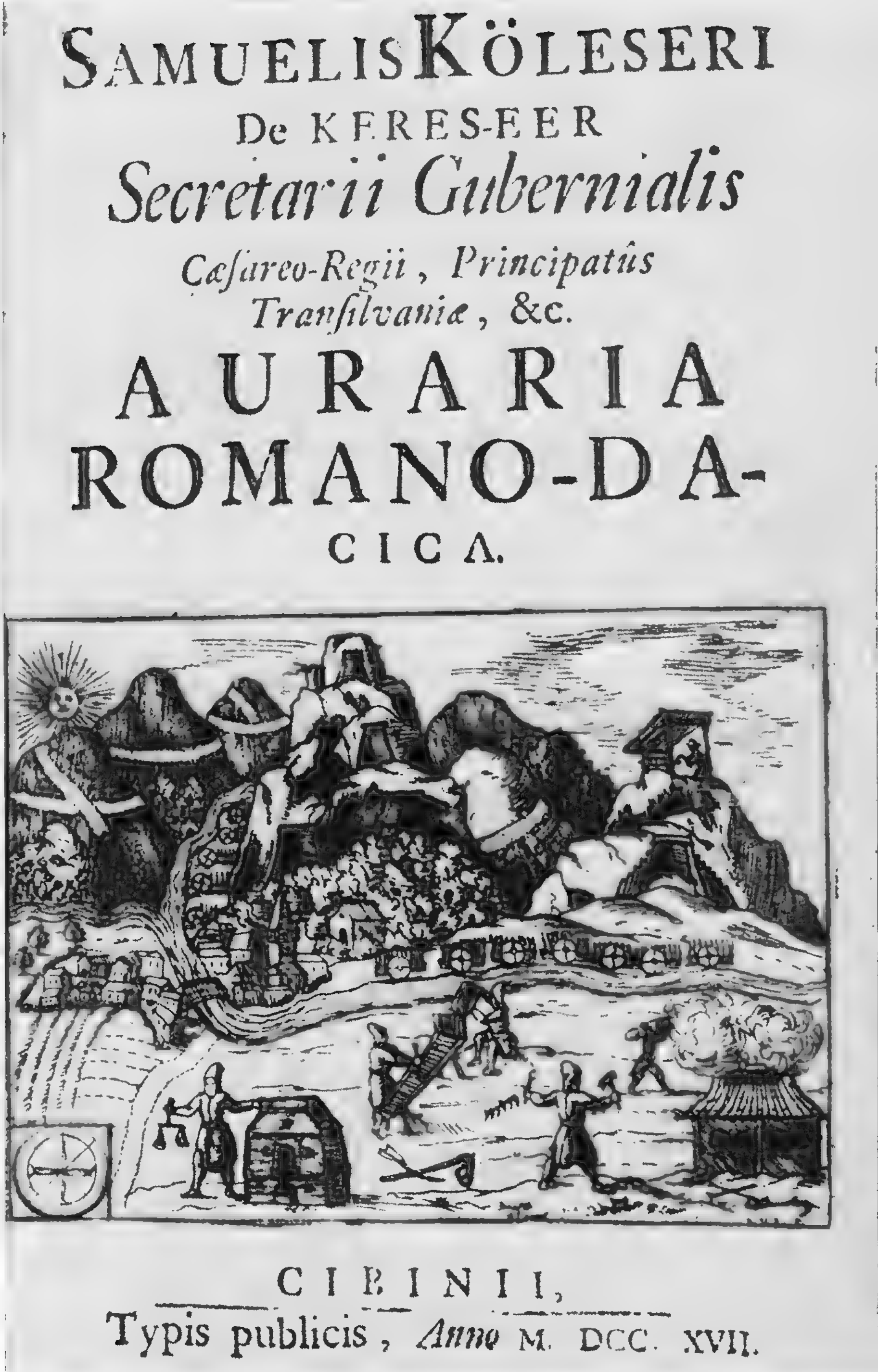

SAMUELIS KÖLESERI
De KERES-EER
Secretarii Gubernialis
Cæſareo-Regii, Principatûs
Tranſilvaniæ, &c.
AURARIA
ROMANO-DACICA.

CIBINII,
Typis publicis, *Anno* M. DCC. XVII.

300. Köleséri Sámuel aranybányászatról írt műve. Nagyszeben, 1717

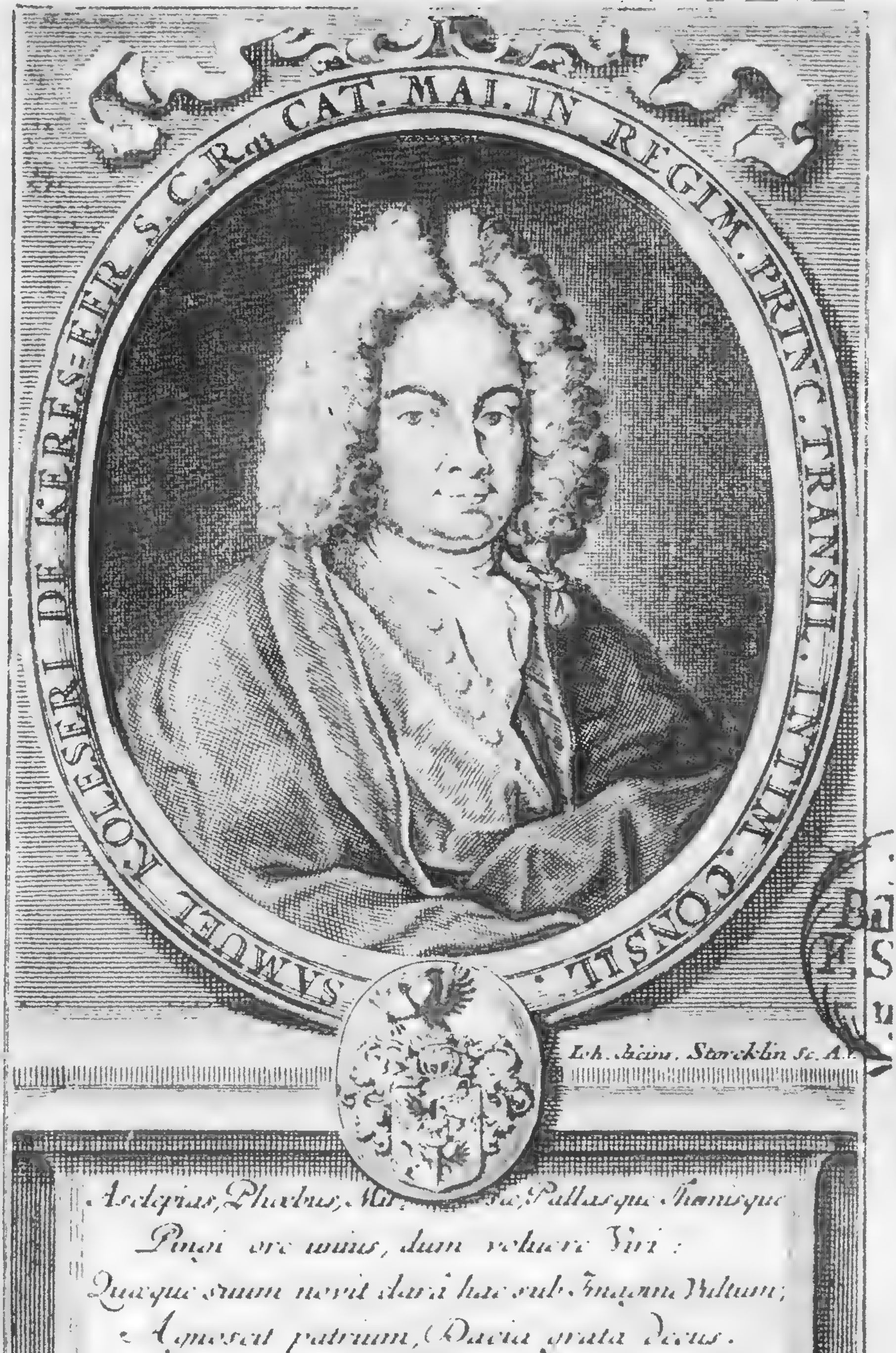
SAMUEL KÖLESERI DE KERES-EER S.C.Rae CAT. MAI. IN REGIM. PRINC. TRANSIL. INTIM. CONSIL.
I.h. Jacin. Storcklin Sc. A.
Asclepias, Phoebus, Mi[illegible]a, Pallasque Themisque
Pingi ore unius, dum voluere Viri:
Quisque suum novit dari hac sub Imagine Vultum;
Agnoscat patrium, Dacia grata decus.

301. Köleséri Sámuel. Heinrich Stürcklin rézmetszete, 18. század első fele

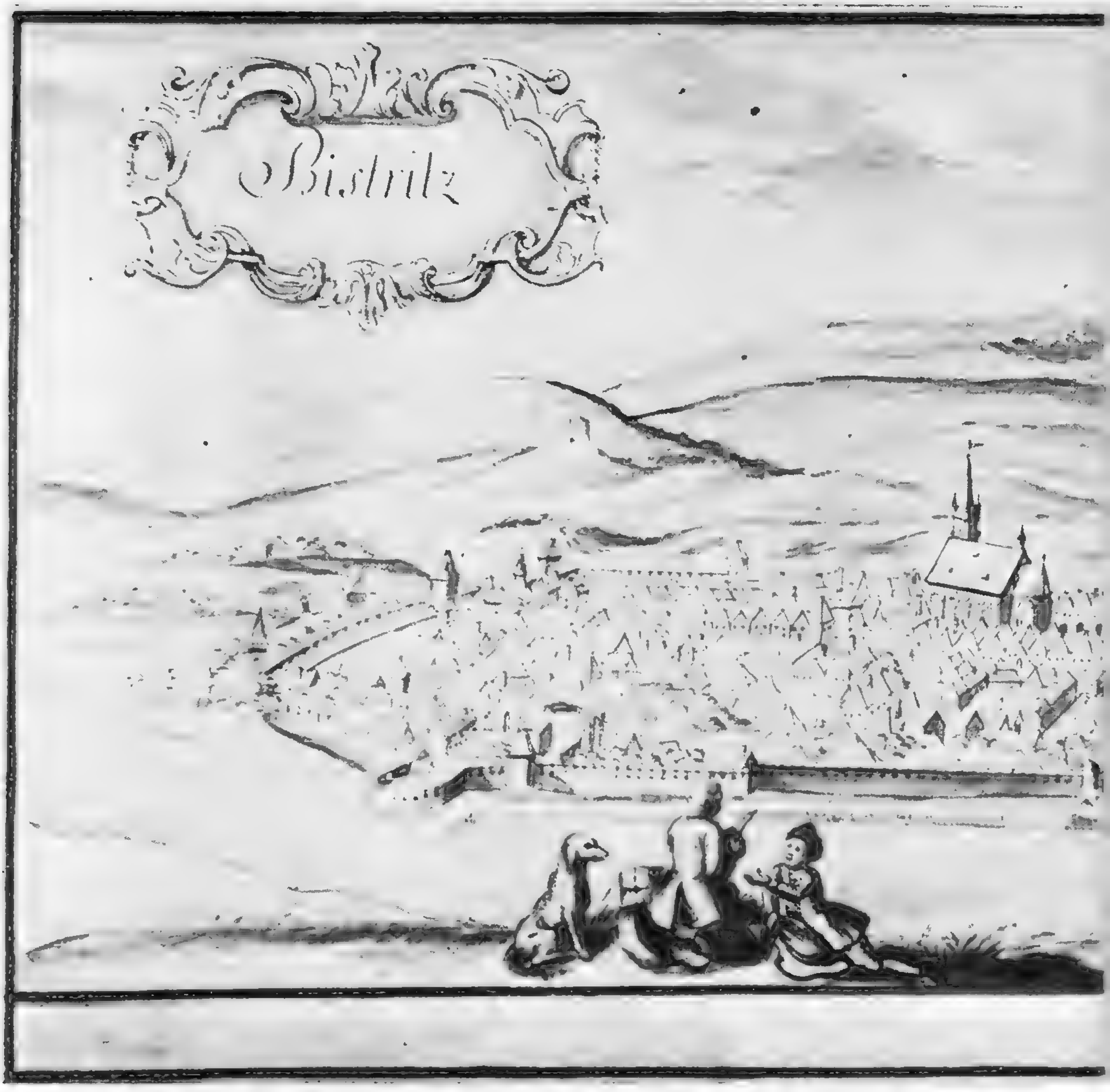

302. Beszterce délről. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

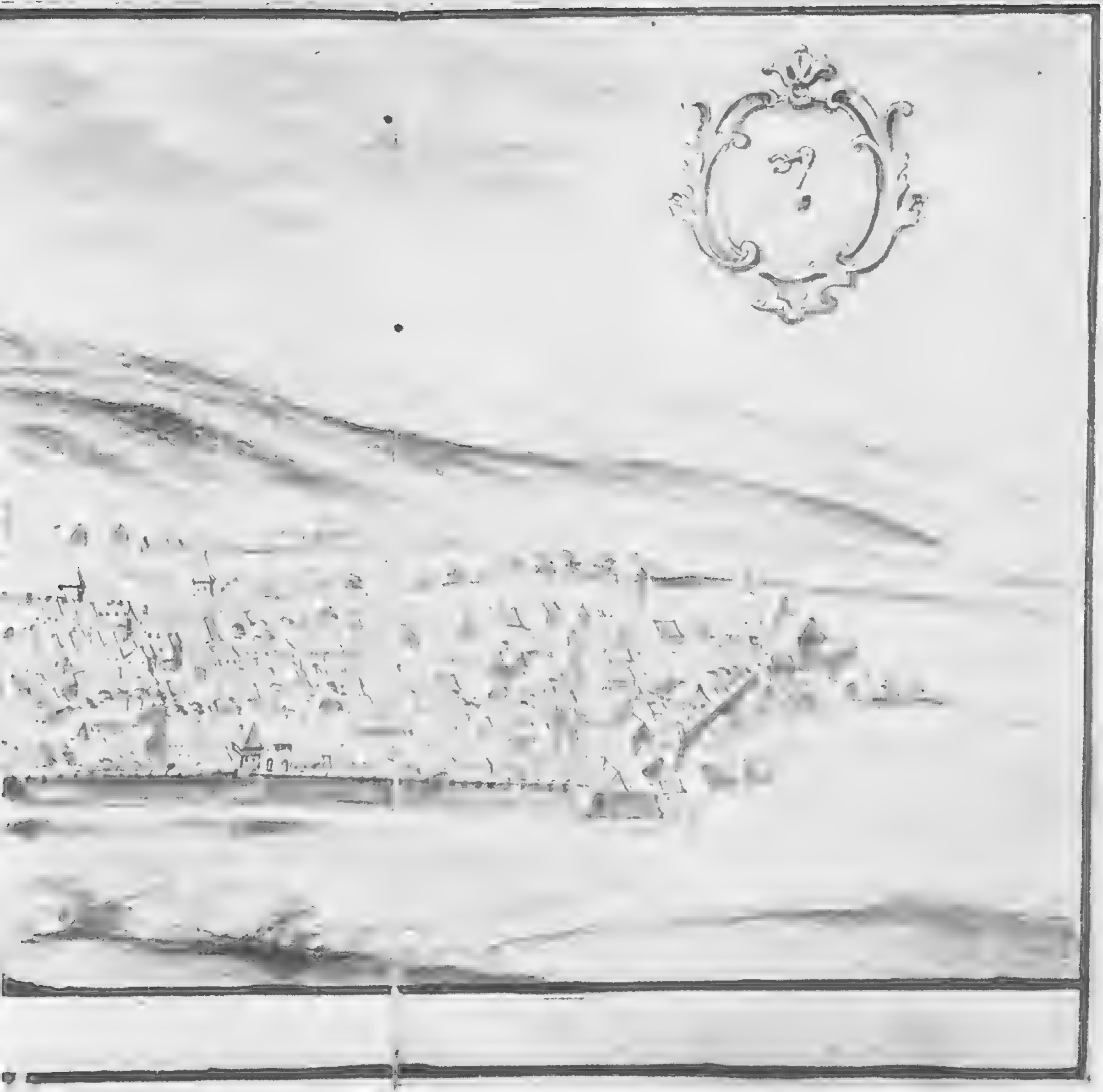

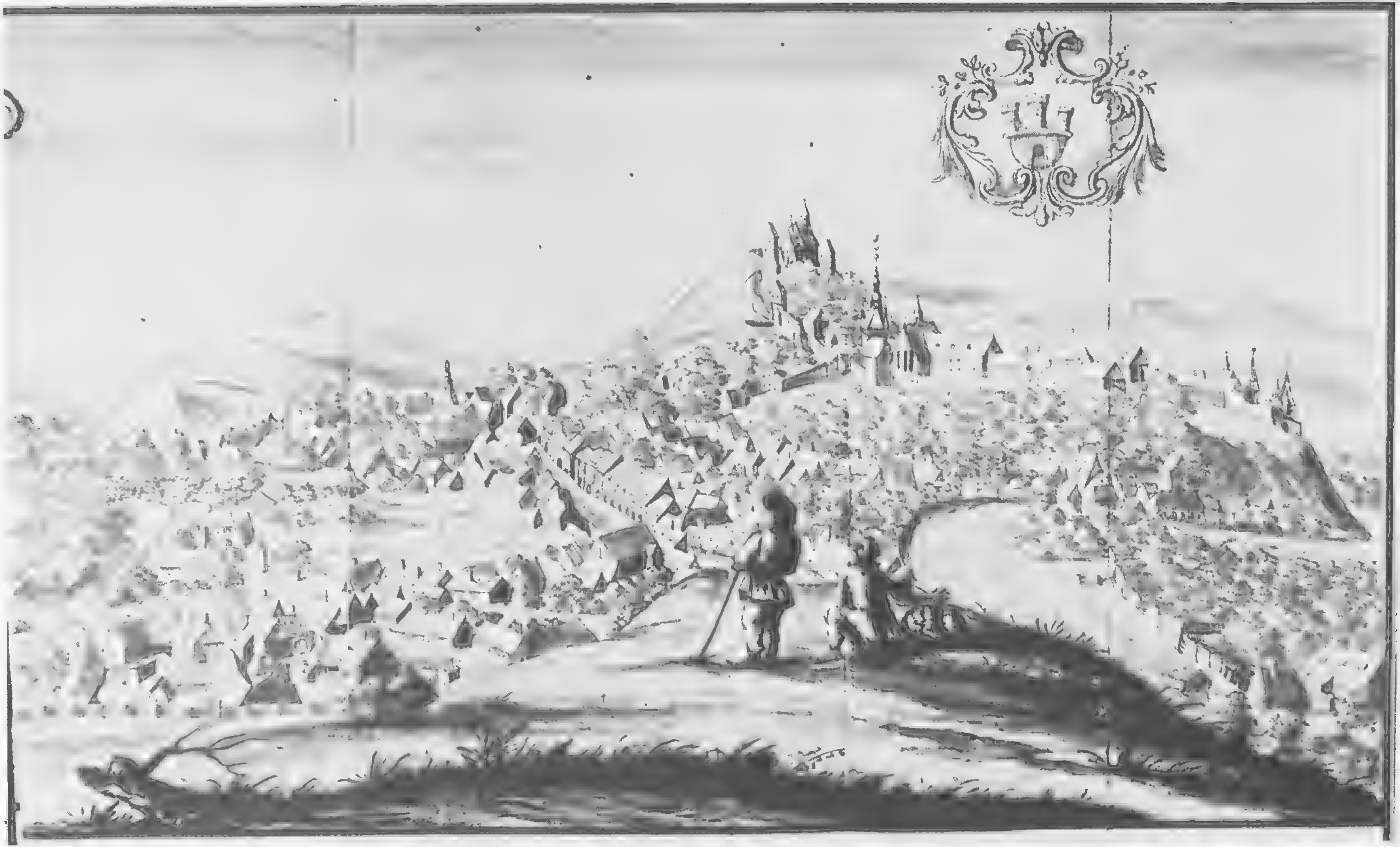

303. Segesvár keletről. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

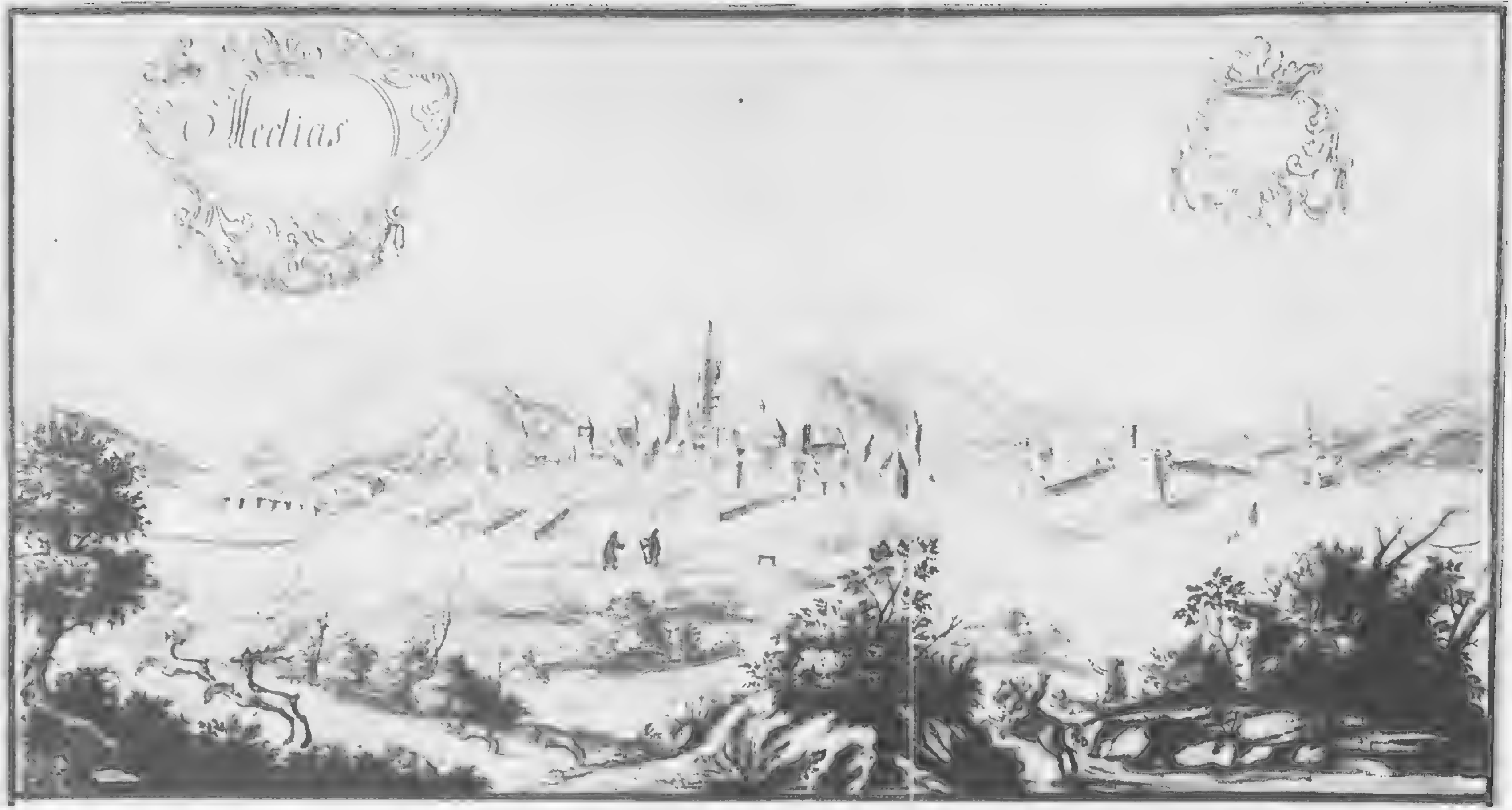

304. Medgyes délről. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

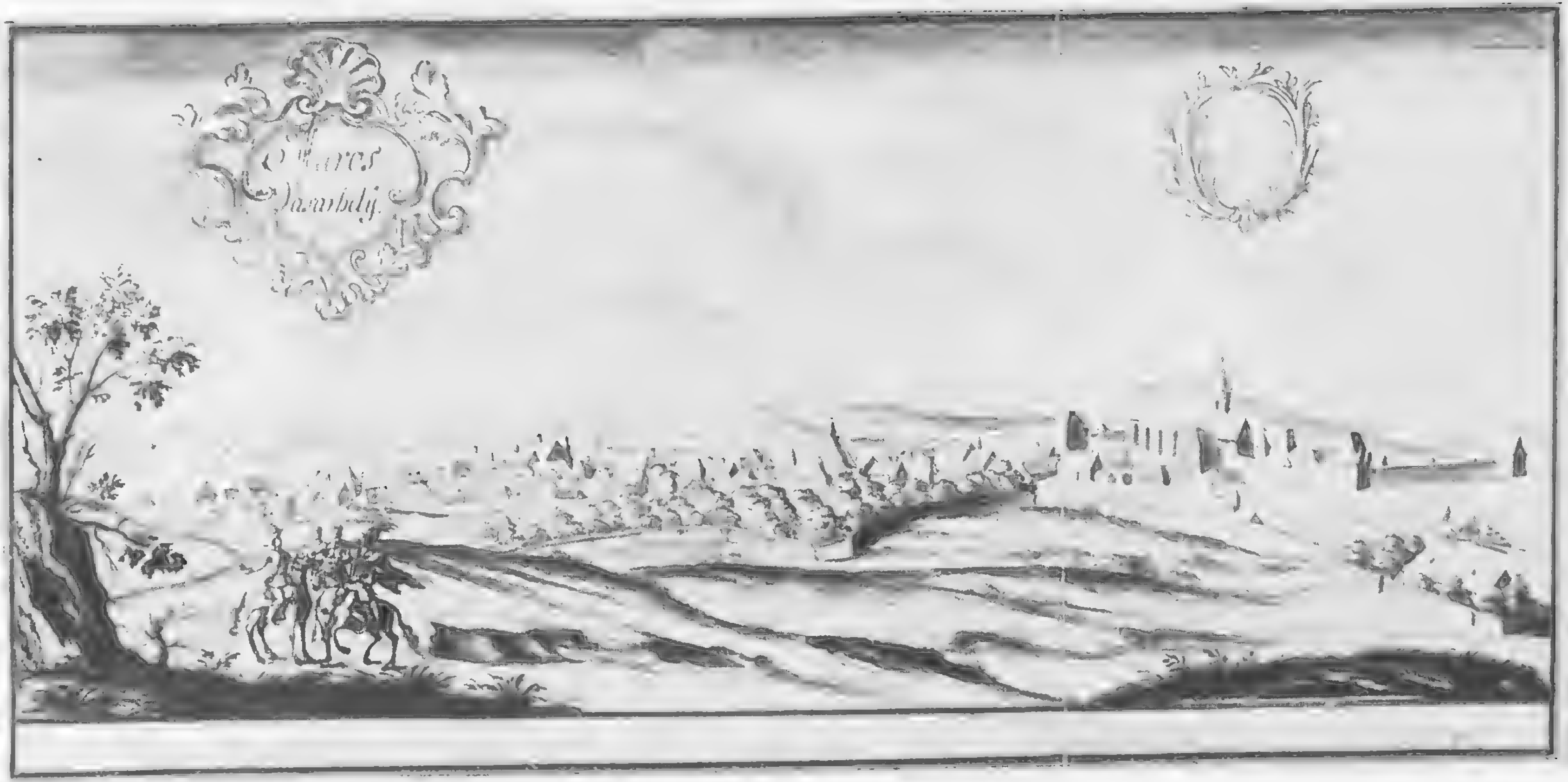
Maros Vasarhely

305. Marosvásárhely délkeletről. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

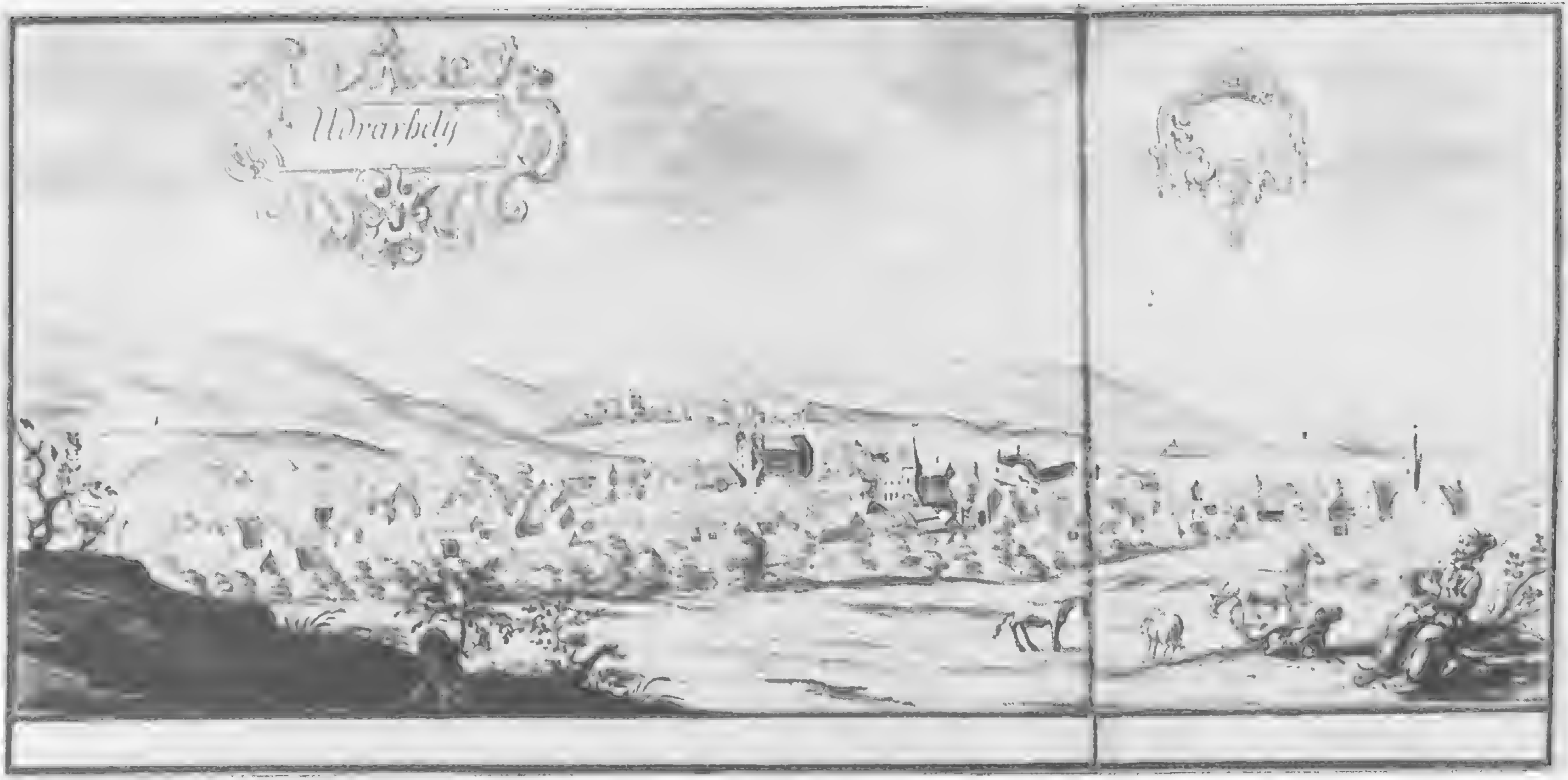

306. Székelyudvarhely keletről. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

A következő oldalon: 307. Gyulafehérvár térképe, 1752 (Másolat, 1806)

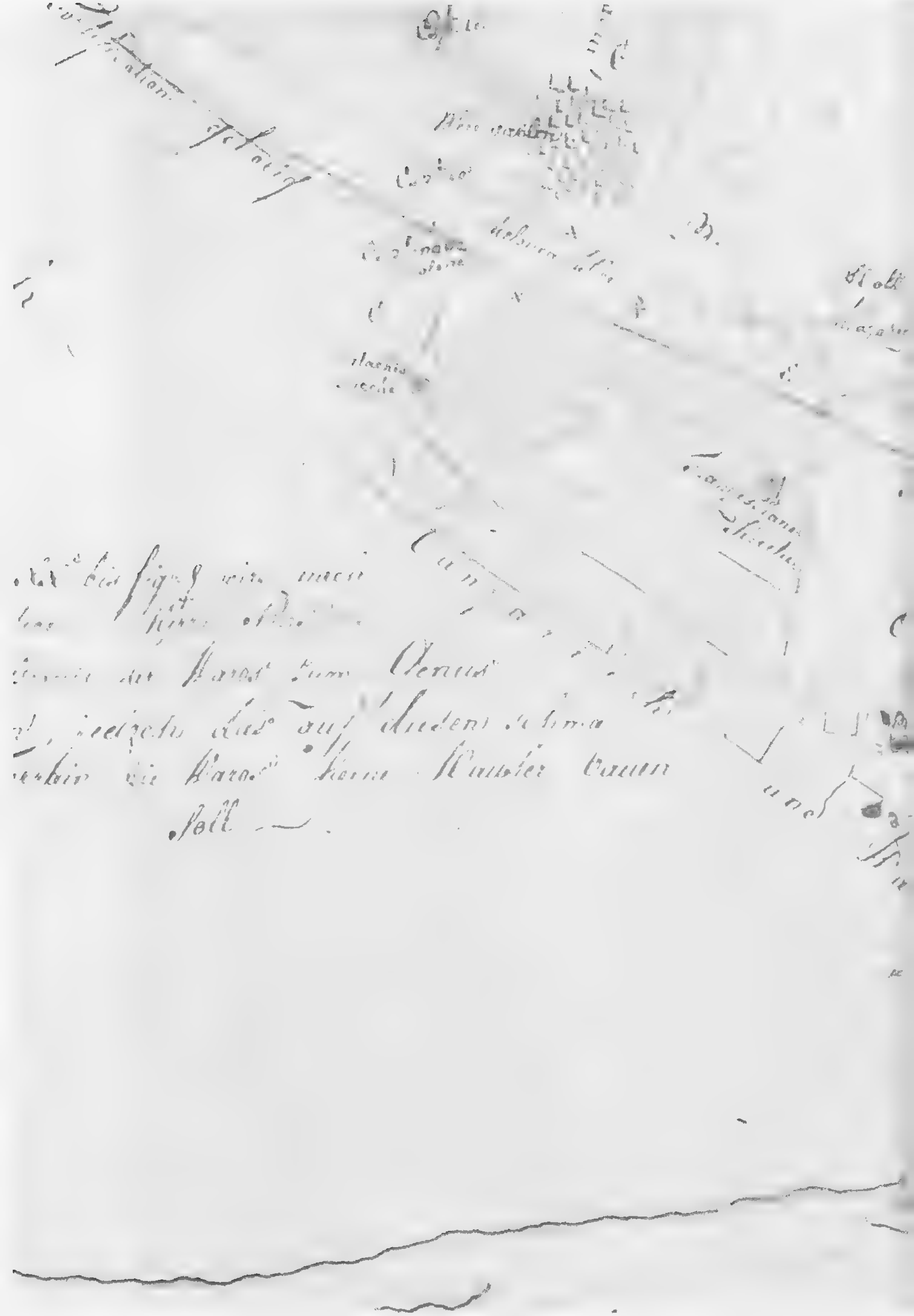
Cas^{ne}
Cas^{e} nova
Stolt
magazin

...te bis fig. 8 wie man
... hier ...
... der Wasst zum Cenaus
..., zeigte das auf beiden ...
...hin die Wass^{er} keine Wunder kann
soll —

A.

Bau hof
7
8
8
8
9
10
10
11
11
Kathol.
Kirchhof
C.
C.
C.
C.
K.
Lipsaenne

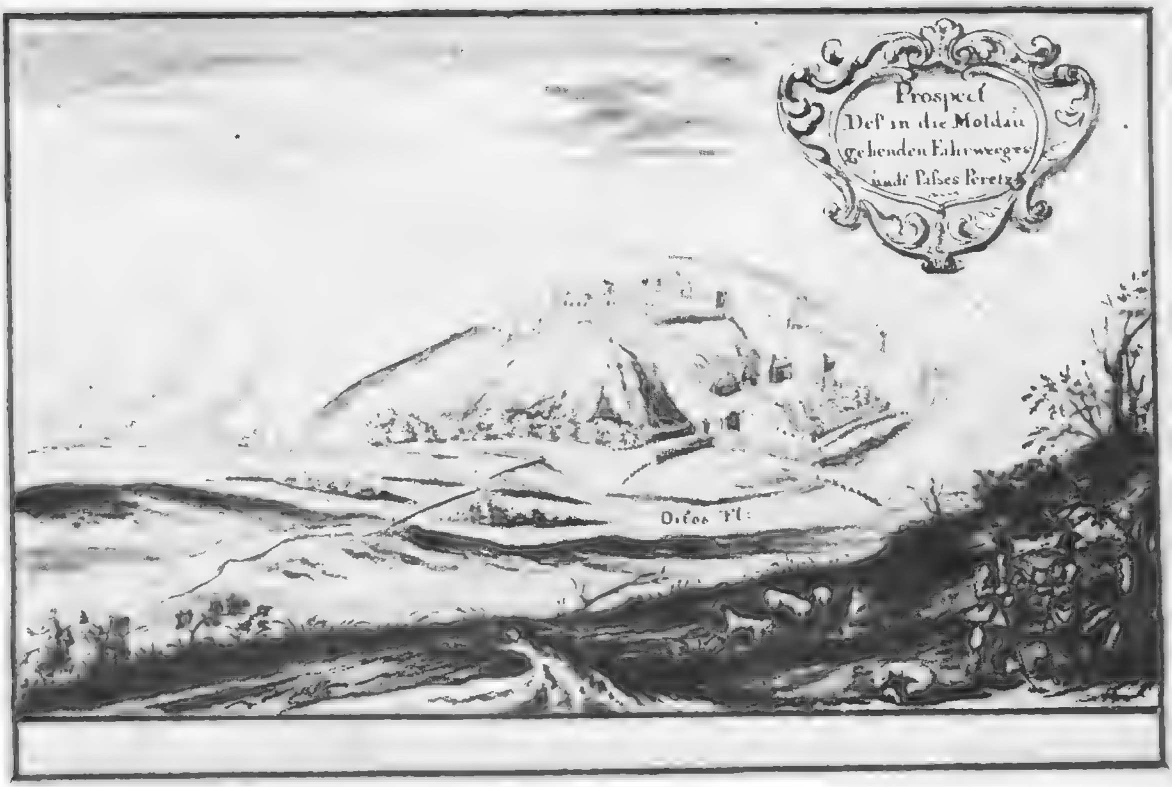
Prospect
Deß in die Moldau
gehenden Fahrweeges
inde Passes Peretz
Oitos Fl:

308. Az Ojtozi-szoros Berecknél. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

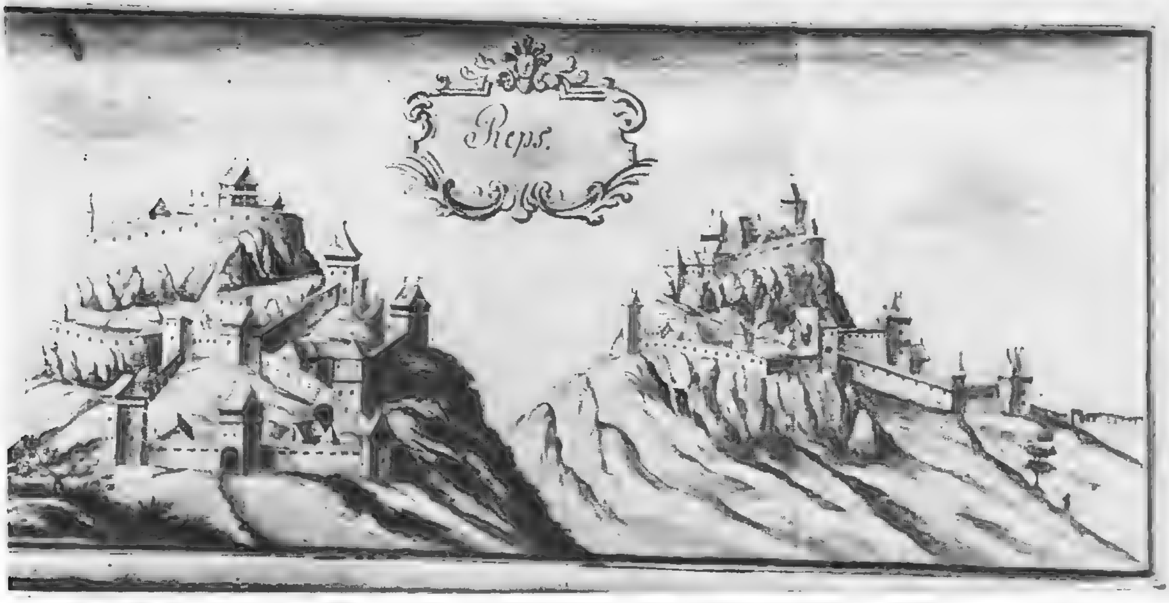

309. Kőhalom látképei. Conrad von Weiss tollrajza, 1735

energiákkal Grabarics Jakab igazgatásával ismét megindul a bányászat, lendületet vesz az aranyváltás, Rákóczi parancsa szerint Erdélyben ezüstpénzben kell, hogy fizetést kapjon a hadsereg. Folytatódik a kincstári javak kezeléséről megindított vizsgálat és az adószedés. A központi intézkedésekkel szemben azonban heves a rendi ellenállás. Mivel katonai kormányzati tervét Rákóczi nem fogadta el, Károlyi maga is inkább akadályozza, mintsem segíti a központi fejedelmi hatalom erőit. Grabarics jelentéséből tudjuk, hogy az Abrudbányáról a pénzverőház felé indított aranyat Károlyi és Orosz Pál generálisok ugyancsak megvámolták.

1708 nyarán új ellenség tör be: Kolozsvárott és Gyergyóban felüti fejét a pestis. Ősszel császári csapatok megtámadják az Érchegység vidékét, feldúlják a bányavidéket. A fejedelmi tanács a több ezer főnyi erdélyi hadsereggel együtt kimenekül Erdélyből, de Rákóczit változatlanul a fejedelemség megtestesítőjének tekintik, és elvileg az ország nevében folytatják a harcot.

1709 elején a császári hadsereg uralkodott Erdélyben. A kimerült ország megszervezése azonban mintha lehetetlen lenne. A Rabutin távozta után kinevezett főparancsnokot, Cusani tábornokot báró Kriechbaum generális váltotta fel, mígnem pestisben elhalálozván, gróf Steinville tábornok foglalta el a szebeni parancsnoki rezidenciát. Az Erdély polgári kormányzására hivatott Gubernium a szebeni barátságos fogságban a szabadságharc éveiben árnyékhatalommá vált, a testület szinte kihalt. A lefogott Bethlen Miklós kancellárt Rabutin a szűk cellában és megalázó körülmények között töltött többéves szebeni rabságából 1708 tavaszán felvitte Bécsbe végleges fogságba. Időközben meghalt Apor István kincstartó, Kálnoki Sámuel vicekancellár, majd végül maga a gubernátor, Bánffy György is.

A hosszú évekre Szebenbe és Brassóba zsúfolódott főurak és nemesek, akik túlélték a nehéz éveket, nyugalomra vágytak, és az erdélyi viszonyokért Rákóczit és híveit okolták, miként Cserei Mihály, vagy kiutat kerestek, mint Wesselényi István. Betegség és pestis széles rendet vágott közöttük.

Mivel I. József császár magyarországi hatalma helyreállításában Erdélynek különleges szerepet szánt, igyekezett megnyerni az ország különböző társadalmi rétegeit. Általános amnesztiát hirdetett. Elrendelte, hogy Székelyföldön magyar seregeket állítsanak fel úgy, hogy a fegyvert fogók a porciófizetés kötelezettsége alól szabadságot kapnak. Utasítást adott, hogy mindenütt szabadon királybírákat válasszanak, és a pozsonyi országgyűlésre Erdély minden vármegyéje, városa és rendi testülete megkapja meghívóját. A Gubernium új testülete: gróf Haller István elnök, tagjai Weber Péter szebeni királybíró, Konrád Sámuel medgyesi királybíró azonban nem tudott úrrá lenni a helyzeten. Az országban anarchikus viszonyok uralkodtak.

ERDÉLY ÉS A SZATMÁRI MEGEGYEZÉS

Erdély országát vesztett fejedelmét 1709-ben már az európai országok háborús kimerültsége figyelmeztette, hogy megkezdődött a nemzetközi háborúk befejezésének időszaka. Minden erejét arra fordította tehát Rákóczi a körülötte levő kormányzókör tagjaival együtt, hogy kihúzzák az időt az általános európai béketárgyalásokig úgy, hogy az univerzális békében nemzetközi szinten, külső államok jótállásával rendezzék Magyarország és Erdély viszonyát a Habsburg-dinasztiával.

Nem mindennapi nehézségeket kellett áthidalniok. Erdély nyolc éven át tartotta el a szemben álló hadseregeket. Úgy látszott, utolsó gazdasági tartalékait is elveszítette. A Pozsonytól a Székelyföldig végigsöprő, egyébként nemzetközi méretű pestisjárvány Erdélyben különösen nagy pusztításokat okozott, mert főleg a városok népét tizedelte meg. Szeben, Brassó, Kolozsvár és más megerősített helyekre összezsúfolva egész családok estek a fekete halálnak áldozatul. A romhányi csatavesztés (1710) után Rákóczi haderejét a Tisza vonala mögé, az ország északkeleti szegletébe vonta vissza, a hágai (1709) és a geertruidenbergi (1710) béketárgyalások ígéretében bízva, így akarta kihúzni az időt az európai háborúkat befejező nemzetközi békéig.

Az időt húzó háborúra berendezkedő politikában az Erdélyi Fejedelemség államiságának jelentősége megnövekedett. Területileg jószerével csak Huszt van Rákóczi kezében, amely a Munkács központtal kiépített magyar erődrendszer egyik fontos szárnyát alkotja. A Tiszántúlra menekült több ezer erdélyi család ellátása pedig súlyos nehézségeket okoz, de jelképesen Rákóczi erdélyi társadalmi bázisát alkotja, és a csapattöredékekből új ezredeket szerveznek Havasalföldön és Moldvában, Mikes Mihály háromszéki főkapitány és fejedelmi tanácsos fősége alatt. Az ekkor már két éve szervezetten élő erdélyi bujdosók ugyancsak Erdély államiságát képviselték, s a mintegy négyezer főnyi haderő Moldvából bizonyos mértékig befolyásolni tudja a császár erdélyi hadműveleteit. Steinville generális az ismételt hadiparancs ellenére már csak miattuk sem indulhatott ki Debrecen irányába, s így az új magyarországi főparancsnokkal, gróf Pálffy János tábornaggyal tervezett katonai együttműködés terve meghiúsult.

A diplomáciában az Erdélyi Fejedelemség újból kulcsfontosságú lett. Rákóczi már a geertruidenbergi béketárgyalás alkalmával Angliának és Hollandiának, majd személy szerint Marlborough hercegnek is tudomására hozta, hogy a fejedelemségben nem személyes hatalmához, hanem ahhoz ragaszkodik, hogy Erdély önálló államiságát biztosítsák, és viszonyát a Habsburg-dinasztiával nemzetközi szerződésben rendezzék. A kelet-közép-európai hatalmi ellentétek keresztező pontján elhelyezkedő Erdély geopolitikai jelentőségét Rákóczi és kormányzóköre ugyancsak igyekezett kihasználni. A poltavai csatavesztés után Benderbe húzódott svéd király, XII. Károly és

Péter cár között megegyezést kezdeményezve, Rákóczi ígéretet kapott, hogy Svédország és Oroszország egyaránt kész közvetítőként és garantálóként támogatni Erdély ügyét a nemzetközi tárgyalásokon. Ugyanakkor Havasalföldön az erdélyi császári hadsereget élelemmel támogató Brîncoveanuval szemben fellépő Cantacuzino és a bojárság pártja messzemenő együttműködését és segítségét ígérte Rákóczinak. Mikes Mihály és Cantacuzino birtokcsere-szerződése (1710. november 6.) az együttműködés első konkrét dokumentuma. A Iași-ba küldött fejedelmi követ a moldvai vajdát sem minden remény nélkül igyekezett egy, a konföderált Magyarországgal és Erdéllyel kötendő szövetségbe vonni.

1710 augusztusában tehát, amikor Rákóczi kiáltványban tudatta az országgal, hogy az angol királynő, a holland rendek és az orosz cár közvetítésével megkezdik a béketárgyalásokat, Erdélyt az önálló fejedelemség státusába tervezi átmenteni.

Ezzel szemben a Habsburg-kormányzat zseniális politikusa, Savoyai Jenő herceg, a birodalom kelet-európai érdekeit féltve, minden eszközt megragadott, hogy Magyarország és Erdély ügye ne kerüljön a nemzetközi diplomácia tárgyalóasztalára, hanem az uralkodó és alattvalóinak megállapodásával fejeződjék be a háború. Az erdélyieket az erőszak és a kegyelem kettős eszközével igyekezett Rákóczi oldaláról elvonni. A bujdosók birtokait lefoglalták, házaikat feldúlták, családtagjaikat, sőt távolabbi rokonaikat is megsarcolták. Kolozsvárott nőket hajtottak össze és korbácsoltak meg. Ugyanakkor József császár 1711. január 25-i rendeletével minden hűségére visszatérőnek „gratia vitae"-t ígért, és birtokaikat visszaadni jogosult bizottságot állított fel Steinville generális elnökletével.

Az Erdélyi Fejedelemséget intézményesen két csoport képviselte Rákóczi oldalán. Egyrészt Mikes Mihály és köre, másrészt az Erdélyi Tanács. A Tanács — Thoroczkai István, Teleki Mihály, Barcsai Ábrahám és Arndt János — 1710. december 10-én kelt levelében ismét hűséget fogadott Rákóczinak, ugyanakkor leszögezték, hogy: „. . . természetünk kötelez bennünket ama édes Hazánk népének securitásával gondolkoznunk."[140] 1711 elején, amikor Rákóczi és az állami testület tagjai kihúzódtak Lengyelországba, hogy a megkezdett béketárgyalások végét intézményes egységükben várják ki, és a katonai főparancsnokká kinevezett Károlyi Sándor szatmári, de nem utolsósorban huszti birtokaihoz is ragaszkodva, Pálffy Jánossal különmegállapodásra lépve átadta a császáriaknak Ecsedet, a Tiszántúlon szétszórt erdélyi politikusgárda körében eluralkodott a pánik. A moldvai és havasalföldi bujdosók ellenállását a török—orosz háború előrevetülő árnyéka kezdte ki, miközben Károlyi Pálffy üzenetével megkereste Mikes Mihályt is. Az eredetileg Husztra hívott, de éppen a megegyezés mielőbbi megkötése érdekében Szatmárra áttett csonka konföderációs gyűlésen Erdély részéről csak a fejedelmi tanács néhány tagja vett részt, I. József császár 1711. április 17-én bekövetkezett halála miatt különösen siettetve a magyarországi háború mielőbbi lezárását, s hogy az angol és holland bécsi követek mediátor közbenjárását is leszerelje, a császári kormányzat Rákóczi kikötéseiből több, az erdélyi nemesség érdekeit szolgáló feltételt is belevett a megegyezési pontokba. Nemcsak a birtokok visszaadását ígérte meg, hanem a vallásügy toleráns rendezését is kilátásba helyezte.

---

[140] Thoroczkai István és társai Rákóczinak, Berdo 1710. december 6. OL, RSzlt, G. 15, Fasc. 20.

Az 1711. április 29-én megkötött szatmári béke okmányának aláírói között az erdélyi tanácsot Barcsai Mihály és Teleki Mihály képviselte, a kormányzat tekintélyesebb tagjait Barcsai Ábrahám kincstartó és Haller Gábor, a Nemes Testőrség őrnagya, a városokat Hunyady István nagybányai és Szász György felsőbányai bíró. A megállapodást aláíró erdélyi ezredesekkel együtt azonban valamennyien lényegében magánemberként kerültek a dinasztia és a rendek kompromisszumát kifejező okmányra, mivel a szatmári megegyezést a halott császár nevében nem országos testületekkel, hanem a hűségére visszatérő alattvalókkal kötötték meg.

Az általános amnesztia, a kilátásba helyezett „gratia vitae et bonorum" a bujdosó erdélyieket csaknem kivétel nélkül hazavonzotta. Május közepén Steinville már mintegy 5000 ember visszatérését jelentette. Mikes Mihály és Petki Dávid csapattöredékeivel 1711. július 3-án tette le a hűségesküt a brassói katonai parancsnok előtt. Ugyancsak ekkor tért haza Lengyelországból Kemény Simon és Bethlen Elek. Bujdosásában kevés erdélyi ember — Mikes Kelemen, Cserei János, Kálnoki Mihály — követte az országát vesztett fejedelmet.

Rákóczi utolsó politikai röpirata, amely a háború lezárásával foglalkozik, Erdély ügyében készült. A Francia Külügyminisztérium Levéltárában őrzött levelezésből kiderül, hogy a külügyi államtitkár 1712 decemberében hallgatólagosan hozzájárult „az Erdélyi Fejedelemséget illető mémoire" megjelenéséhez. *Az Erdélyi Fejedelemség jogainak biztosítása* címmel kiadott francia röpirat közli az 1686. június 28-i szövetséglevelet, amelyben Lipót császár elismerte a fejedelemség államiságát. Az írást Utrechtben terjesztették, de az európai békébe Erdély ügyét nem foglalták bele.

6. EGYSÉG ÉS MEGOSZTOTTSÁG A MŰVELŐDÉSBEN

HAGYOMÁNY ÉS KORSZERŰSÉG

A vesztifáliai béke és a szatmári megegyezés közé zárt idő az erdélyi művelődés történetének rendkívüli korszaka. Távolról tekintve csupa ellentmondásnak, egymást tagadó jelenségek rendszertelen halmazának tűnik.

Háborúk és hadjáratok egymást érő évtizedeiben születnek nagy egyéni alkotások, miközben a nyugalom évei lélegzetvételre is rövidek. A konszolidációt heves belső harcok kísérik, majd gyors hatalomváltások döntik rendre romba generációk munkáját, és meghiúsítják a kezdeményezéseket. Mégis Descartes és Newton évszázadában, miközben a világkép, a tudomány gyökeresen átalakul, és elindul hódító útjára a racionalizmus, Erdély frissen befogadja az újat, és ugyanakkor őrzi régi hagyományait. Most formálódnak évszázados érvényességűvé az erdélyi kultúra egyéni vonásai, miközben a magyarok, románok, szászok lakta országban az eltérő, egymással érintkező kultúrák minden korábbinál élénkebb kölcsönhatása zajlik. Különböző etnikumok, nyelvek, vallások, társadalmi rétegek csiszolódnak össze. Most hasít ki legnagyobb területet Erdélyből a muzulmán világ a műveltség olyan fontos központjával is, mint Várad, hogy majd a törököt kiűző háborúkkal eltávolítva a másfél évszázados szomszédságból az iszlám kultúrát, spanyol, cseh, német, francia generálisok vigyék be a fejedelemségbe a változó európai udvarok és az ausztriai ház dinasztikus szellemét. A görögkeleti kultúra Bécsből ösztönözve ereszt a katolikus világba új gyökereket. A teret hódító római egyház pedig a protestáns egyházakkal együtt a vallás ősi hagyományait és a kor racionális követelményeit ötvözve keresi új támasztékait a világi kultúrában.

A Közép-Európa keleti térségein lezajló hatalmi átrendeződéssel a kultúrájának európai kapcsolatait a török korszakban is mindvégig megőrző Erdély közelebb kerül Bécshez, de úgy, hogy beszűkülnek a polgárosodó államok egyetemeire a régen kitaposott utak, és lazulnak a Magyar Királysággal kiépített közvetlen kapcsolatok. A 17. század végén s a 18. század elején tűnik fel az új jelenség: az erdélyiek sokszor nem a Királyhágón át, hanem Nyugat-Európa városaiból, egyetemeiről jutnak el a királyi Magyarországra.

MŰVELŐDÉSPOLITIKAI PROGRAMOK

A 17. század egyik jellegzetes sajátossága, hogy az államhatalom képviselői felismerik az országos művelődés új jelentőségét, érzékelik társadalmi szükségleteit, és eredményesen kezdik kiépíteni irányításának új módjait. Erdélyben a követelményeket részben a század nyugat-európai társadalmi és tudományos forradalmai határozták meg az államhatalmak új feladataival együtt, részben azonban a fejedelemség helyzete szabta meg. Mindezeket még akkor is kölcsönösen figyelembe kellett venni, ha nagyon is különböző célok vezették itt a fél évszázad folyamán egymást váltó hatalmakat.

Amikor Apáczai Csere János Hollandiából a karteziánus művelődéspolitika programjával hazajött, Erdélyben a puritanizmust eredendően demokratikus iskolafejlesztő elveivel és a művelődés világi irányításának ügyével együtt már sorozatos vereségek érték. A fejedelmi tekintély és a református egyházi hierarchia ellen egyaránt fellépő nagybeteg Apáczait a gyulafehérvári főiskoláról a kolozsvári kollégiumba helyezték, 1659-ben eltemették. A váradi karteziánus grémium tagjait — Nagyarit, Kovásznait, Nagybányait és Szikra István esperest — elbocsátották állásából, Enyedi Sámuelt viták kereszttüzébe fogták. 1661 áprilisában a marosvásárhelyi zsinat Kemény János fejedelem támogatásával betiltotta a presbiteriánus irányzatot. Mégis az elmúlt évtized szellemi küzdelmei s kiváló művek sora, mindenekelőtt a *Magyar Encyclopaedia* már sokrétűen kibontották az új művelődés egyetemes alapelvét: a fejlődés a helyesen használt értelem. Erdély társadalmának egy jelentős rétege pedig ebben a programban ismerte fel az ország legsajátabb érdekeit. Apáczai tanítványai sikerrel mentették át a kartezianizmus művelődéspolitikai elveit, hogy Apafi három évtizedes uralkodása alatt már a gyakorlati megvalósítás nehéz munkáját végezhessék.

„Az egész világban állam, nemzet, kormányhatalom tartósan nem virágozhatik s feladatinak meg nem felelhet a szabad tudományok gyakorlása nélkül, melyek az ifjúság tehetségét az egyházi és a polgári életre jótékonyan képezik..."[141] — foglalta össze Apafi Mihály az uralkodók műveltségpártoló feladatának lényegét az Erdélyi Fejedelemség sajátos viszonyaira alkalmazva. Gyermekkorában az angliai puritánus törekvések egyik korai propagátora, majd Harsányi Jakab, váradi tanár nevelte. Udvari papjai mindvégig puritánok, s részben a kartezianizmus úttörői lesznek. Olvasmányai a racionális tudomány és a célszerű uralkodás, az uralkodói abszolutizmus kézikönyvei: Bacon, Machiavelli, Descartes, Coccejus, Lipsius, Grotius. Legfontosabb uralkodói feladatának az iskolák és a tudományos intézmények megőrzését és továbbfejlesztését tekintette. A Kolozsvárra menekült gyulafehérvári főiskola tanárait és diákjait 1662-ben Enyedre telepítette, és gazdag adományokkal segítve megvetette a Bethlen Gábor Kollégium alapjait. Ösztönzésére 1665 májusában az országgyűlésen a rendek intézményesen járultak hozzá az enyedi főiskola fenntartásához, ugyanakkor utasította a reformátusokat, hogy mindenütt állítsanak fel falusi iskolákat.

Jellemző iskolapolitikájára, hogy román tipográfia mellett román iskola alapítására adott „parancsolatot". Törvény szögezte le: „külföldi tanulásra kiki szabadon mehet, sőt a külföldi tanulmányi utak tilalma a hazában is perpetuum emlékezetben se legyen"[142] (1669).

1672-ben, amikor a támogatásával már korábban püspökké választott Kovásznai Péter szélesebb körű értelmiségi tábor igényeit is megfogalmazva javasolta: „igen szükségesnek látnám ... ha azon erővel, mellyel immár három Collégiumot tartunk, egy academiát erigálnánk",[143] Apafi felkarolta a tervet, és megkezdte kiépíteni az erdélyi Akadémia alapjait. A három kollégiumot (az enyedit, a kolozsvárit és a menekült sárospatakit befogadó marosvásárhelyit) egységes vezetés és ellenőrzés alá helyezte, az egykori váradi nyomdát és a kincstár gyulafehérvári nyomdáját összevonva az enyedi és a kolozsvári kollégiumi kurátorok felügyelete alá rendelte. Megkezdte az Akadémia céljait szolgáló botanikus kert megteremtésének előkészületeit is. Könyvtárépítő igyekezete pedig arra vall, hogy tudatosan törekedett egy, a tudományok minden irányú ágazatát felölelő, Mátyás Corvinájának hagyományát is folytató, de korszerű összetételű országos Bibliotheca felállítására. Vezérelve volt a fejedelemnek, hogy „nemcsak Hazánk tudós Fiait; hanem a szomszéd Országnak is sok értelmes embereit, nékik hivatalt adván, és tisztességes fizetés rendelvén", [144] maga köré gyűjtse.

---

[141] Apafi Mihály, Elöljáró beszéd. Fridericus Wendelinus, A keresztény isteni tudományról. Kolozsvár 1674.

[142] OL, Agy. EOE 15. 27.

Apafi a toleráns valláspolitika gazdag erdélyi hagyományaira támaszkodhatott. Kora azonban új feladatok elé állította. A gazdasági-társadalmi fejlődés a négy bevett vallás anyagi viszonyaiban szemmel látható arányeltolódásokra vezetett. Növekedett a görögkeleti egyház társadalmi jelentősége. A protestáns egyházon belül pedig az ortodoxia és a reformirányzatok — a puritanizmus, majd pedig a coccejánizmus és a pietizmus — köntösében mutatkoznak meg a különböző csoportok mentalitásbeli és társadalmi ellentétei.

Apafi hosszú uralkodása idején nincs rá példa, hogy bármelyik felekezetet is korlátozta vagy betiltotta volna. Egyetlen erőskezű intézkedése az egyház oktatási feladatainak elhanyagolása miatt történt: az anyanyelvi igehirdetést megtagadó Brankovics Száva püspököt a román alsópapság kérésével egyetértve tette le. Uralkodása idején teljes biztonságot élvezve éltek az unitárius lengyel menekültek, akiket még Barcsai fogadott be. A gyarapodó anabaptista közösségek számottevő műveltségformáló tényezővé váltak uralma alatt. Alapelve volt, hogy egyik vallás ne sértse a másik érdekeit: toleráns valláspolitikája révén kezd fejlődésnek indulni a külső segítséggel támogatott katolikus egyház, kap új erőre az előző fél évszázadban pozíciókat vesztett unitarianizmus, és lendül virágzásnak a szászok evangélikus egyháza.

Személyes vallásossága a tudomány és a hit kérdéseit már kettéválasztó irányzat képviselőjének mutatja. A református egyház belső szervezeti és teológiai vitáiba nem egyéni vallási hajlamait követve szólt bele, államelméleti elvek és az uralkodó felelősségéről vallott korszerű meggyőződés vezette. Államfői tekintéllyel marasztalja el az ortodoxokat, védelmébe veszi a coccejánusokat, és kijelenti a tanítás szellemének szabadságát, széles kaput nyitva ezzel a karteziánus eszmék terjedése előtt. A karteziánusok szabadon

---

[143] Herepei J., Az akadémia szükségességének gondolata Erdélyben (Herepei, Adattár II. 638–639).

[144] Apafi M., i. m.

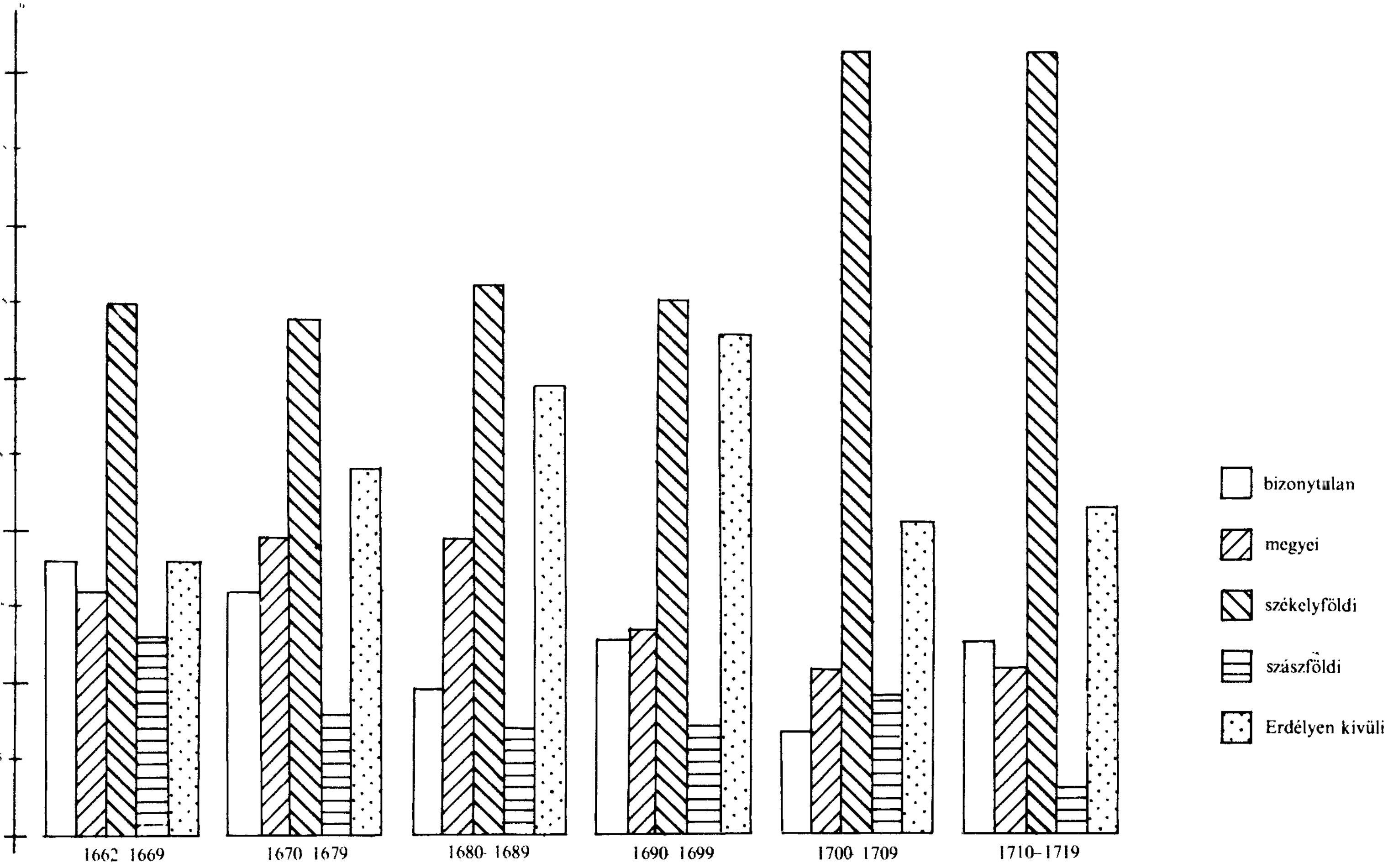

16. ábra. A nagyenyedi kollégium diákjainak megoszlása származási hely szerint

taníthatnak, akinek „nem tetszik, írhat ellene".[145] Az állami élet fontos posztjaira nem családjuk előkelő volta miatt, hanem képzettségük szerint emelve embereket, a különböző vallásfelekezetek iskoláitól azt várta, hogy tanult emberekkel ékesítsék a hazát. Toleráns valláspolitikája nem öncélú. A kézdiszentléleki plébános, Szebelédi Bertalan erdélyi vikáriusi megválasztását úgy erősíti meg, hogy kötelezi: „Ecclesiajokban lévő fogyatkozásokat helyben állítani, parochialis házakat, azokhoz tartozó épületeket restauráltatni."[146] Talán Erdély egyetlen fejedelme sem nyújtott a református egyházi értelmiségnek olyan bőséges anyagi és erkölcsi támaszt, mint Apafi Mihály. Viszont az egyházi értelmiségtől az állam érdekeinek feltétlen szolgálatát követelte. Fejedelmi védelem nélkül aligha hihető, hogy az udvar és a hadsereg prédikátorai bántatlanul ostorozhatták volna minden elképzelést felülmúló indulattal a magánérdekeiket hajszoló urakat, a kapzsiságot, a tehetetlenséget, s hirdethették az országos érdeket szolgáló új programot: jobbítsák meg magukat, egyéni érdekeiket rendeljék alá a közügynek.

A közhatalom mindvégig messzemenően igénybe veszi az egyházak segítségét, hogy egyensúlyba hozza Erdély megbillent társadalmi viszonyait. Műveltségalakító igénnyel szól bele az egyéni életbe. Fejedelmi rendeletek tiltják az ivást, táncot, muzsikát, országgyűlési végzések a káromkodást és dorbézolást. A puritánok szigora és az abszolút uralkodó felekezeti különbséget, vallási korlátot nem ismerő szelleme hatja át például az 1672. évi rendeletet: „Isten engesztelésére az országostól ez hazának négy recepta religion lévő híveinek extraordinarius cultust és országos böjtöt tartanak."[147] A parancsot megszegőt, ha parasztember, kalodázással, ha nemes, tizenkét forinttal büntetik. Az „utolsó romlásra jutott maroknyi édes nemzetünk" javát hangsúlyozó rendelkezés nem csupán bizonyos célszerű takarékosságot szolgál, hanem közvéleményformáló erővel közvetíti a fejedelmi ideológiát.

Apafi, miként Bethlen Gábor, az Erdélyi Fejedelemséget az önálló magyar államiság átmentőjének tekintette. Bár Gyulafehérvárat nem tudta többet állandó uralkodói központtá fejleszteni, udvarát az európai példákon nevelődő magyar kultúra központjává szándékozott tenni, társadalmat formáló, viselkedési normákat kialakító szokásrendet igyekezett meghonosítani környezetében. Az állami élet nyelve a magyar, a diplomáciáé a latin és egyre inkább a francia. Hazai viselet mellett hódított a lengyel és a francia divat. A radnóti fejedelmi palotát többek között az európai uralkodók kiállított ajándékai díszítették.

Az udvari élet rendjét szigorú fegyelem és az uralkodókat illető szertartások szabályozták. Megkövetelte Apafi Mihály, hogy a külföld híreit az udvar tájékoztatására rendszeresen „novellákban" foglalják össze, innen a következő lépés, ha lett volna rá elegendő idő, országos újság megalapításához vezet. Nagy gondot fordított a külföld tájékoztatására. Bizonyos mértékig élt az uralkodó nyomtatást ellenőrző jogával, beleszólt a történetírásba, és figyelemmel kísérte a tanítás rendjét. A művelődés helye a társadalmi értékrendszerben érezhetően változott Apafi három évtizedes uralkodása alatt. Irodalmi alkotások sokasága állított emléket elveinek. A puritán hagyományt már a karteziánus világnézet keretei között átmentő Tolnai F. István, a holland és angol egyetemeken végzett orvos és teológus verse teljes összetettségében ábrázolja a politikus és a műveltséget ösztönző államfő alakját (1673). Pápai Páriz Ferenc pedig II. Apafi Mihály fejedelemmé választása alkalmából egyenesen mint a klasszikus értelemben vett abszolutista uralkodót állítja fia elé példaképül. Jellemző, hogy a puritán hagyományokon felnőtt karteziánus értelmiség milyen elképzeléseinek reményeit vetíti Apafira. Védi a szegényeket, szereti az őt viszontszerető nemzetet, békét és nyugalmat biztosít az országnak, bölcsességgel kormányoz:

---

[145] R. Várkonyi Á., Erdélyi változások. Bp. 1984. 289.

[146] 1678. június 10. Veszely K., Erdélyi egyháztörténeti adatok. Kolozsvár 1860. 355—356.

[147] EOE 15. 278.

Nemcsak kicsik közt van hatalmad,
  Mert az erőt jelent,
Hogy a halandókhoz szelíd vagy:
  Közügy vagy, és a rend.[148]

1690 után, amikor Erdély elvesztvén önálló államiságát, s a belső rend a letűnt korszak emléke lett, az új, a Habsburg-dinasztia uralmának művelődéspolitikai programja hiába hordozott részleteiben sok korszerű elemet. Mivel nem tudta meggyőzően kifejezni a köz érdekeit, hatékonyságban meg se közelítette Apafi művelődéspolitikáját. A birodalom kereteibe vont Erdélyben főleg 1690—1703 között teret hódító központi művelődéspolitikát a dinasztia, az udvari arisztokrácia és a magyar főrendiség érdekeire épülő államhatalmi elvek szabták ki. A bécsi udvar, miként a királyságban, Erdélyben is megpróbálta a művelődés ügyét a katolikus egyház kezébe helyezni, de oly módon, hogy az egyházat teljes apparátusával és kulturális tőkéjével együtt az államérdek szolgálatába állítsa. Az egyvallású ország megvalósítását szolgáló művelődéspolitika, amelynek alapelveit Kollonich Lipót és köre dolgozta ki, nem vette figyelembe Erdély gazdag hagyományokra épülő és korszerű irányú művelődési kultúráját. Erdély közelebb került Bécshez, de Európától elszigetelődött, a császárváros vonzotta a főnemeseket, de az udvar politikája a legkülönbözőbb rétegekben váltott ki heves ellenkezést. Egyaránt elzárkóztak előle a városok és falvak református tömegei és az unióval anyagi-társadalmi előnyökhöz jutó papjaiktól a tehetősebb román rétegek. Az erdélyi katolikus püspök, aki Rómával ezentúl csak Bécsen át érintkezhetett, nemcsak az egyház szuverenitását védte az államhatalommal szemben, hanem a helyi hagyományokat s a magyarság érdekeit is. Az új dinasztikus művelődéspolitika a szászok érdekeit sem tudta biztosítani. A jezsuiták ugyan a kormányzat anyagi és erkölcsi támogatását élvezve váltak az egykori fejedelemség művelődési nagyhatalmává, iskolarendszerük gyorsan teret hódított, nevelési módszereik vonzották a fő- és köznemesi családok fiait, de az egykori fejedelemség műveltségi arculatának átformálásával nem tudtak megbirkózni. Sőt, amikor 1705-ben II. Rákóczi Ferenc mint Erdély új választott ura készült az országba, hogy a nagy elődök fejedelmi székébe iktattassa magát, a kolozsvári jezsuiták már ennek az új államhatalomnak az ideológiáját fogalmazzák meg.

---

[148] Pápai Páriz Ferenc, A választók kórusa Apafi Mihályhoz (Pápai Páriz, Békességet. 343).

II. Rákóczi Ferenc fejedelemségének nyolc esztendeje alatt kormányzókörének tagjai a Bethlen Gábor hagyományait folytató Apafi Mihály művelődéspolitikai elveit igyekeztek tovább építeni. Toleráns valláspolitika, az iskolák anyagi és hatalmi támogatása, az oktatás szabadsága, világias szelleme az állandó harcok közepette azonban csak tendenciákban hordozhatta a hathatós állami művelődéspolitikát. Az előző évtizedben bevezetett latin és német nyelvvel szemben ismét a magyar lett a kormányzati nyelv, a lakosság anyanyelvi műveltségének szabad fejlődését pedig a legkülönbözőbb felekezetek szabad iskolaalapítási joga biztosította volna. A fejedelmi udvar belső rendjét és európai szokáshoz igazodó pompáját Rákóczi rövid erdélyi tartózkodása csupán alkalmilag elevenítette fel, de az 1707-ben Kolozsvárott megalapított Nemes Ifjak Társasága, az ország szolgálatára államférfiakat és főtiszteket nevelő közösség már a hosszú távra építkező művelődéspolitika elveit testesítette meg.

TÁRSADALOM ÉS ANYANYELVI MŰVELTSÉG

Erdély alapvetően még rendi szerkezetű társadalmában a fél évszázad folyamán a művelődés helye érezhetően változik. A tanultság fontosabb, egyes rétegekben elsőrendű fontosságú lesz. A végrendeletek és alapítványok új művelődési eszményekről tudósítanak. Mindez együttvéve a társadalmi rend régi, hierarchikus eresztékeinek bomlását és egyben az anyanyelven egységesülő kultúra igényének előretörését jelzi.

A műveltség munkásai, az írástudók, az egyetemet végzett értelmiségiek viszonylag kevesen vannak, és egyszerre több feladatot kell, hogy ellássanak. Nemcsak azért gyakori az egy személyben pap és orvos, pap és filozófusprofesszor, tanító és lelkész, mert legtöbben a filozófiai képzés után adják a fejüket orvosi, jogi, de többnyire teológiai tanulmányokra, hiszen az egyházi szervezet keretei között nyerhetnek magasabb képzettségre anyagi támogatást, hanem azért is, mert a korabeli oktatási rendben a különböző tudományágak szorosan egybeépülnek, s az értelmiségi munkamegosztás meglehetősen alacsony fokú. A magasabb képzettséget nyert emberek száma Erdély népességszámához viszonyítva nem kevés, a feladatokhoz képest viszont elégtelen, pedig a fejedelemség 1670 után menedéke lesz a királyságbeli üldözött protestánsoknak. Mindazonáltal a fejlettség adott színvonalán több értelmiségire lenne szükség.

Csak a nagyobb városokban van orvos. Nem Bethlen Miklós az egyetlen, aki nehezen kap megfelelő íródeákot. A latinul, németül, magyarul egyaránt jól fogalmazó hivatalnok különleges kincs a kancellárián. Az alsóbb osztályokban oktató idősebb diákok munkája nemcsak számukra hasznos önnevelés és pedagógiai gyakorlat, hanem a feltűnően kevés professzorral működő kollégiumok egyszerűen nem is nélkülözhették őket.

A tanár, orvos, jegyző, jogász egyszerre egyházi szervezetek és rendi testületek — város, vármegye, országos hivatal — alkalmazottja, vagy szolgálattevő valamely főúr udvarában. Független, önmagát tollából eltartó értelmiségi még Európa nyugati felében is ritka. Egyházi keretek köré épülő művelődési rendszerben mindenütt az értelmiség első, anyagilag is legjobban ellátott rétege a papság. Apafi pedig több tanult jobbágyivadékot nemesített meg, sőt professzoroknak személyre szóló járandóságot biztosítva járult hozzá, hogy az értelmiség elinduljon vagy továbbjusson a társadalmi-szellemi önállósulás útján.

Racionális érvek és időleges államhatalmi támogatás azonban csupán kísérőjelensége annak a társadalmi és gazdasági élet mélyén zajló roppant fontos folyamatnak, mely mintegy szükségszerűen egyre inkább megköveteli a képzett, szaktudásában megbízható értelmiséget. A puritánok és karteziánusok művelődéspolitikai mozgalma mögött nemcsak Várad, hanem Kolozsvár, Marosvásárhely és más városok kereskedőlakossága állt. Az újabb, vallásos köntösben megjelenő nagy szellemi áramlat, a coccejánizmus, majd pedig a pietizmus a középrétegek és a szász polgárok között fogott először talajt. Apáczai egyik legfőbb pártfogója a vállalkozó nemesek és kereskedő polgárok között a kéneső-értékesítő társaságot szervező Vargyasi Daniel János volt, s ez a körülmény adja megállapítása társadalmi fedezetét: a műveltség gazdasági követelmény, a gyarapodás elengedhetetlen feltétele már. Nemcsak Bethlen János kancellár vagy a harmincadbérlő Apor István tesz bőkezű iskolaalapítványokat, hanem a társadalom különböző rétegeiből nagyon sokan tőkésített összegeket tesznek le az egyházaknál vagy a kollégiumokban, hogy kamataiból a család, az uradalom vagy a tágabb közösség tehetséges fiai a hazában vagy külső országokban tanulhassanak. A könyv, a tudás, tanulás értéke növekvőben van. Gazdag román kereskedők alapítványaiból épülnek vagy öltenek új formát a görögkeleti templomok.

A társadalmi érdekeltség és művelődés között az anyanyelvi fejlődés szükséglete teremtett áttételesen, de messze ható jelentőséggel kapcsolatot.

Az erdélyi magyar nyelv a 17. század közepén nevezetes válaszútra érkezett. A század első felében harmonikusan fejlődött, tudományos művelésére gondot fordítottak. A korai államelméleti irodalom már könnyedén kapcsolta nagyobb gondolati-elméleti rendszerbe a „közjó", „közérdek", „polgári társaság" és más kifejezéseket. A manufaktúrák, hámorok világában élő erdélyiek friss nyelvteremtő képességgel éltek az ipari élet szavaival: „gépely", „vasfuttató kemence", „üvegfúvó pálca", „ószeres" stb. Az ipari termék és a szerszám közös szava, a „műszer" az erdélyi irodalmi nyelvbe is belekerül. A kereskedő-társaságok könyveiben a „költség", „bevárandó-pénz", „jelenvaló-pénz" kifejezések jelzik, miként birkózik a nyelv az új gazdasági igényekkel. Kialakul a könnyed és fordulatos társalgási nyelv, erősen hat a felsőbb körökben a népnyelv. A tudományok nyelve azonban változatlanul a latin maradt, a kollégiumokban és a főiskolán latinul tanítottak. De az erdélyi diákok Európából a hazába tekintve látták, hogy a külföldi egyetemeken kiváló latinságuk visszájára fordul, az ország elmaradottságát mutatja. Franciák, olaszok, angolok már könnyedén beszéltek saját anyanyelvükön azokról a kérdésekről, amelyeknek magyar szavait, kifejezéseit Apáczainak szinte a semmiből kellett megalkotnia. Sokan megírják ebben az időben, Apáczaitól kezdve Bethlen Miklósig, hogy mennyivel könnyebben fejezték volna ki magukat latinul. De felismerték az új idők követelményét. Látták, egyetemes érvényességű tudomány csakis az anyanyelv talaján nőhet fel, a fejlődőképes műveltség a korszerű tudás anyanyelvi szintű befogadását és honosítását követeli.

Pápai Páriz Ferenc enyedi professzor, észrevéve, hogy Európa műveltebb nemzetei egymással versengve ültetik át a latin szavakat honi nyelvre, s látva veszélyeit, ha azzal, ami másutt közfeladat, nálunk senki nem törődik, az országos érdekek szolgálatának tudatával, mintegy szellemi honfoglalásnak számító munkával korszerűen átdolgozta, kiegészítette és továbbfejlesztette Szenczi Molnár szótárát. A tizenöt év alatt elkészült latin—magyar szótár, a karteziánus világszemlélet fogalmi eszköztára, szavak százaival teremtett hidakat Európa és Erdély, a 17. század és az újkori Magyarország között. „Célom a diákok, s nem a nyelvészek oktatása volt"[149] — jelölte ki a pályát Pápai Páriz szótára előtt. Megkésve jelent meg (1708), hosszúra nyúló utóélete azonban bizonyítja, hogy egy évszázadra pótolhatatlan eszköze lett a korszerű anyanyelvi műveltség társadalmi méretű kibontakozásának.

Széles körű igény, hogy tájékozódjanak és olvassanak anyanyelven. 1684-ben egy nagybányai lakos és egy debreceni tanácsos egyszerre jelenti ki, hogy Pápai Páriz *Romlott fal* című művét magyarul szeretnék olvasni. A tömegméretű nyelvművelés egyrészt még a hagyományos úton érkezett el a magyar nyelvfejlesztés korszerű feladatához. A tömegolvasmánynak számító *Biblia* új kiadását előkészítve, Misztótfalusi Kis Miklós kidolgozta a magyar helyesírást egyszerűsítő és egységesítő elveket (1680—1690). Kaposi Juhász Sámuel és Csécsi János segítségével az újonnan kiadott *Biblia* fordítási hibáit kijavította, és az írásnak módját a magyar nyelv természetéhez igazította. Elítélte, miként már sokan, az erőszakolt latinitást, mondván, hogy a deák nyelv a szegényebb társadalmi rétegek gyermekeinek fölösleges teher. „Ha nem a deákságnak, hanem csak az olvasásnak tanultatását tennénk fel célul, arra sem idő, sem költség sok nem kívántatnék, úgyhogy alig vagyon oly szegényember, aki erre elégséges ne lehetne."[150]

---

[149] Pápai Páriz Ferenc, Az olvasóhoz. Latin—magyar szótár. Lőcse 1708. Ford. PUSKÁS L. és KOVÁCS E. (Pápai Páriz, Békességet. 324.)

A magyar nyelv megújításának átfogó, mintegy tudományos és irodalmi szintű programját Haller János fogalmazta meg. Apafi tanácsosa a Béldi-mozgalom vádlottjaként a fogarasi börtönben (1677—1681) a nyelv fejlesztésének céljával magyarított görög történeteket. A *Hármas História* nemcsak fordulatos történeteivel hódította meg az udvarházak lakóit, nemcsak demokratikus világlátást sugárzó meseszövése miatt tartották a parasztházak mestergerendáján a *Biblia* és a kalendárium mellett, hogy kéznél legyen. Sikerének titka nyelvének tisztaságában, új ízlést kifejező könnyedségében, egyszerűségének erejében rejlett. Haller elgondolását a magyar nyelv tudatos belső fejlesztéséről *A békességes tűrésnek pajzsa* című művében fejtette ki, és síkra szállt a magyar nyelv tisztaságáért. Németül, olaszul, franciául tudott a latinon kívül. Hasonlóan széles körű nyelvtudással kevesen rendelkeztek. Bethlen Miklós franciatudása az 1660-as évek elején még csaknem egyedülálló a vezető körökben. A török nyelvismeret a portai követek kis csoportjában hagyományos követelmény. Az 1670—1680-as években Erdély nemzetközi kapcsolatainak erősödésével is terjed az angol. Magyarok, németek, románok egymás nyelvének elemeit a mindennapi együttélésben sajátították el.

Az orvossá avatása alkalmából Pápai Páriz Ferencet román nyelvű disztichonnal üdvözlő Mihail Halici készítette el az első román—latin szójegyzéket, amely szókincsével a román nyelv fejlődését segítette. A szászok nagy tudatossággal és a külső ösztönzésekkel is élve művelik nyelvüket.

A 17. század második felében Erdély társadalma mintha már a jövőt előlegező nyelvújítás bölcsője lenne. A tudomány, a gyakorlati élet és a szórakoztató irodalom terrénumain többé-kevésbé tudatos nyelvfejlesztés kísérletei kezdődnek el. A különböző etnikumú, nagyon eltérő társadalmi szinten élő lakosok anyanyelvi kultúráját korszerű szinten megújító tendenciák a többnyelvű, de egységes műveltségű ország irányába mutatnak.

---

[150] Misztótfalusi Kis Miklós, Az olvasásnak tudásáért (A Zsoltárok előszava. 1686). Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zs. Bukarest 1974. 86.

ANYAGI KULTÚRA ÉS MENTALITÁS

Az élet anyagi keretei és eszközei összességükben hagyományosság és korszerűség sajátos ötvözetét mutatják. A város és a vidék otthonaiban egyaránt tükröződik a fukar értékőrzés és a pazarló életkedv. A használati tárgyak, az öltözetek, berendezések változatosak, mintha a kis fejedelemség gyűjtőmedencéje lenne egymástól távol eső századok, égtájak, civilizációk termékeinek.

Az építkezési kedv sikerrel bírkózik a megnehezült viszonyokkal, s csak 1690 közepe után figyelhető meg bizonyos elakadás. A háborús pusztítások és a városokban gyakori tűz rákényszerítette a lakosságot, hogy újra és újra lakhatóvá tegye a romokat. Nagy teljesítmény, hogy az 1655. évi nagy kolozsvári tűzvészben leégett mintegy 1800 házat újra felépítik, és az 1689-ben lángtengerbe boruló Brassó lakói ugyancsak gyorsan felhúzzák üszkös otthonaik friss falait. Az 1704-ben felégetett nagyenyedi kollégium építkezésére azonban már külföldön gyűjtenek. A továbbfejlődésre jellemző tendenciákat Haller Gábor, Bethlen Elek, Teleki Mihály és mások építkezései bizonyítják. A Jenő várának új erődítményeit kiépítő Haller Gábor elképzeléseit igényesség és célszerűség jellemzi. Tanítás és bentlakásos diákellátás céljait szolgálja a korszak legjelentősebb iskolaépítkezése, a Serena Ágoston olasz mérnök tervei alapján készülő kolozsvári református kollégium új épülete. Felépül az első, a termelés igényei szerint kialakított nyomdaépület. Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári Officínája.

A vállalkozó főnemesi réteg igényeire jellemző, hogy 1668—1679 között nemcsak Bethlen Elek építteti újjá a keresdi kastélyt s a bethleni és bonyhai udvarházat, hanem most emeli Teleki Sorostélyt, és 1666-ban rakja le Bethlen Miklós a nagyszabású betlenszentmiklósi kastély alapjait.

A kastélyok építőanyaga, miként a városi házaké is, a kő és a tégla, a vidéki nemesség lakóházaié nemegyszer a vályog vagy a gerendákra, sasfákra, sövényekre rakott „tapaszos fal". A tetőzet meglehetősen változatos: lehet igényes „cserepes héjazat" vagy célszerű pléh és bádog, leggyakoribb azonban a zsindely. A lakóhelyiségek padozatát rendeltetésüknek megfelelően is tégla, kő vagy az „egybeeresztett" deszkapadló borítja.

Az udvarház, amely több épülettípust foglal magában, a nemesség igényeit nagyon különböző szinten elégítette ki. A faragott kapus, sövénnyel vagy fával kerített udvarház főépülete a nemesúr családi lakóháza, a négy-, nyolc-, kilencszobás kúria. Általában fafeljárókkal épült, erkélyeit forgókkal díszítik. Lakásul a felső traktus szolgált.

Az „úr háza", az „asszony háza", „a leányasszonyok háza", a különböző nemek és generációk elkülönülésére is szolgáló szobák és a közös helyiségek, a „palota", az „ebédlő-palota" legfőbb újdonsága, hogy ablakaik önfoglalatú üvegszemekkel csillognak, vagy fába foglalt „üvegtáblák"-kal nyílnak a világra. Bőségesen vannak még marhahólyaghártyával, papirossal fedett vagy deszkával betáblázott, úgynevezett lantornás ablakok, de az üveg már elindult hódító útjára. 1647-ben még érdekes kivétel, hogy a fogarasi udvarházban a „tyúkász ház" pitvarának is „vagyon egy uwegh ablakya".[151] A század második felében az élet természetes tartozéka a külső világot a lakószobákba behozó ablaküveg. Már kialakultak, rangot, tehetősséget, reprezentációt kifejező minőségbeli fokozatai. Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházában az ebédlő-palotán, az alsó rendek házán, a gyerekek tanítására szolgáló helyiségeken, a filagórián és az „árnyékszék kamorájá"-n „paraszt üveges", vagyis egyszerű az üvegablak, de az „úr házá"-t, az „úrasszony házá"-t és más reprezentatív helyiségeket a fényűző „kristály üveges öreg"[152] (nagy) ablakok ékesítik.

A kastélyok és udvarházak még védelemül is szolgáltak, de a belső berendezés már a kényelemszeretet hódítását tükrözte.

Gyakoriak a kívül fűtős, vashomlokú, díszes bokályos kályhák, „olasz kályhák", vagyis kandallók. Kornis Gáspár szentbenedeki kastélyában a különböző helyiségek fehér, kékes zöld mázas kályhái egy közös „öreg tüzelő kemencéből" kapják a meleget. 1652-ben kívül fűtős kályha szolgáltatta a meleget a görgényi vár és az 1681-es összeírás szerint a szenterzsébeti kastély ebédlő-palotáiban. Kívül fűtős kályha melegített a vajdahunyadi vár számtartójának szobájában is. A székelykeresztúri csempeanyag újabb vizsgálata és a leltárak tűzelőleírásainak tanúsága szerint a helyiségek fűtési technikájában nem lehet éles határvonalat húzni a főurak, szegényebb nemesek és a falusi lakosság viszonyai között. Udvarházakban és kastélyokban is használatosak voltak mázatlan, „parasztkályhák"-ból rakott kemencék, ugyanakkor a falvak népéhez is eljutottak igényesebb kivitelű kályhák. A fogarasi vár „tyúkász ház"-ában s a kertészházban található igényesebb, kívül fűtős kemence, s az 1681. évi vajdahunyadi inventárium szerint a „majorházban »belölszelelő«, vaslábon álló kályhás kemence" van.

Terjed minden szinten az otthoniasság, a szépítő kedv, a célszerűség. A „gyantáros", vagyis fényezett ajtók és bútorok mellett hódít a színes, festett bútor. Gyakori az „olasz lábú", vagyis esztergált lábú asztal. A padok, lócák, különböző székek, miként az asztalok, szőnyegekkel leborítva szolgálják az ízlést és kényelmet. Feltűnik a karszék, karosszék és még ritkán az alacsonyabb lábú ülőalkalmatosság. A főúri kastélyokban meghonosodnak a Németalföldről származó kagylódíszes bútorok, sőt — amint az újabb kutatás kiderítette — a paraszti otthonokban a csuklós támlájú pad Lengyelországon át került Hollandiából. A szekrény kezdi kiszorítani a ládát. Tágas ebédlők fontos bútora az almárium, pohárszék vagy szegényebb helyeken az egyszerű

---

[151] D. PRODAN, Urbariile. 421.

[152] B. NAGY M., Várak, kastélyok. 142, 143, 145 sk.

„tálas". A korábban mennyezetes kárpitos ágyat egyszerűbbek váltják fel, s a hálóhelyül szolgáló láda és pad helyét a festett ágy, nyoszolya foglalja el. A könyvek „téká"-ba kerülnek. Célszerű újdonság Teleki udvarházában a „gyereknek való, karikán járó, zölden festett nyoszolyácska"[153] és az ifjú Apafi „vaságya".

Az ágykultúrában a kényelemszeretet és a fényűzés hódít: a gyapottal tömött matrac, a törökvászon derékalj és a lengyel vászonlepedők, a változatosan díszített ágyneműk és a török hatásra elterjedt, bársonyból, selyemből készült paplan.

A meszelt falakat az előkelők otthonaiban velencei, bécsi, spanyol kárpitok, török szőnyegek, képek, az egyszerűbbeknél festékesek (háziszőttes szőnyegek), szőrkárpitok, festett oldalfák ékesítették.

A világításban mintha a funkció és az anyag összhangja kezdene megvalósulni: a főrangúak vas és réz gyertyatartói külön kis műremekek. Új divat az „üveges lámpa", „üveg-lámpás", gyakran fordul elő a „lantornás-lámpa" mellett.

A habánok termékei, az ónmázas, ízléses cserépholmik — tálak, bokályok, csempék, csészék — szinte elöntik a kastélyokat és udvarházakat. Elviszik a színek és formák örömeit a módosabb polgárotthonokba, s olcsóbb kék mázas edényeik mezővárosok és falvak tehetősebb házaiban keverednek el a paraszt fazekasok termékeivel. Az ezüst- és aranykupák, ezüst evőeszközök társaságában a főurak asztalain a nagy tömegű üvegholmi, fa- és cserépedény aligha szegényedésről beszél, az új igényekről tudósít.

Leltárak, végrendeletek egyaránt fejlett higiéniai kultúrát tükröznek. Az otthonok nélkülözhetetlen tartozékai a különböző mosdóedények és „förödőkád"-ak. Uzdiszentpéteren „főmosáshoz való asztalos csinálta könyöklős medenceszék", „feredeővíz hevétő öreg rézüst", négy „feredő tölgyfakád" és egy „gyermeknek való feredőkád"[154] szolgálta a ház igényeit. A városi fürdők és az ország látogatott meleg, kénes és sós fürdői hagyományos szokásokat őriznek, a gyakori mosdás, kézmosás, szájmosás szertartásait sokan török hatásnak is tulajdonítják. Híres az erdélyi szappanfőzés, és fejedelemségszerte kelendő a drága „bécsi" pipereszappan. A különböző kendők, törlők, a tükrök, ollók, fésűk, az útiládák toalettfelszerelései a növekvő testkultúra bizonyságai. A főurak higiéniai kultúrája, miként arról Kemény Jánostól Csereiig sokan tudósítanak, a személyes kiszolgálás rendszerére épül, de Bethlen Miklós már a híres brassói vízvezeték-építő mesterek után érdeklődik.

---

[153] Teleki Mihály oprakercisorai udvarházához tartozó javak leltára (B. NAGY M., i. m. 205).

[154] Uo. 139, 149, 180—185, 203—204, 211, 214.

Az ősi szokásrend megszabta — életkor, alkalom és célszerűség kívánalmai szerint kialakult — öltözködési rendet át meg átjárták és alakították az erdélyi sajátságok. Török, lengyel majd ausztriai öltözködési hatásokat magyarítanak, drága angol posztóból, török bársonyból és olcsó balkáni abaposztóból egyaránt szabtak magyar dolmányt és köntöst, és gyorsan elterjednek az olasz, francia, német divatholmik.

A polgárszármazék kancellárné, Váradi Borbála férjhez menő leánya kelengyeládájába már hét pár kesztyűt tett be. Apor Péter ugyan még értelmetlen újmódiságnak kárhoztatja a kesztyűt, miként a „cipellő"-t is. Teleki uzdiszentpéteri udvarházában 1679-ben már leltárba vették: „...lánnak való viseltes, már rothadni kezdett német cipellő par 3 1/2."[155]

A rendtartások és prédikációk változatos fenyegetésekkel akarták fenntartani a társadalmi rendhez illő ruházkodási szokásokat. Lipót császár rendeletei viszont, bizonyos külföldi kelmék viselését csak főrendeknek engedélyezve, a birodalmi ipar- és kereskedelempolitikát szolgálták. Ennek ellenére a kereskedők és a kereskedőtársaságok bőségesen hoztak be drága kelméket, selymeket, és a divat már gátlástalanul átlépte a társadalom, etnikum és vallás követelte illendőség határait. Linczeg János kolozsvári polgár fiának öltözködési feljegyzései (1672, 1675) ékesen bizonyítják, hogy a polgárok között mennyire hódított a nemesi viselet divatja. Egy pestisben meghalt román majorosné „egyetmása" között nemcsak társadalmi helyzetének megfelelő olcsó ruhadarabok találhatók, hanem fényűző holmik is: „...zöld brassai posztó, új szoknya az alján lotos veres selyemperem négy sorral" és „ezüst fűző kis darab ezüst láncával".[156]

Az ékszerek bősége nemcsak az előkelőkre, hanem az egyszerűbb rétegek viseletére is jellemző. „A szásznék az mellyeken mind olyan medályformát hordoztanak, akit kesentyűnek hittak, az városi úr szásznéknak aranyból, drágakövekből való volt, az közönséges, kivált falusi szászméknak, kinek ezüstből, kinek ónból, kinek pléhből, de mindeniknek volt; csinált kövek, vagy csinált üvegek voltanak benne."[157] A székely női divatot a lófő- és a darabontfeleségek diktálták. A fényűzés kötelező társadalmi követelmény, a díszekkel felöltözött ember a természetes tetszeni vágyás ősi mozdulatait végzi. De a 17. századi Erdélyben a felhalmozott ékszerek a kellően ki nem bontakozhatott fejlődés vészjelei is: ékszerekben legegyszerűbb menteni a vagyont. 1660-ban például a Kolozsvárra menekült több száz ember rengeteg gyűrűt, láncot, násfát hozott magával.

A státusszimbólum a hintó, az üveges hintó, a drága paripa és főleg az óra. Nagy értékűek és divatosak a ravaszabbnál ravaszabb szerkezetek, az égboltozat csillagjárásának képére, vadászjeleneteket eljátszva, harci játékkal, táncot lejtő alakokkal időt jelző órák a fejedelmi és főúri otthonok díszei. A városházi tornyok után az udvarházak kaputornyaira vagy az épületek közé külön faalkotmányra is felkerülő óra már a mindennapi élet eszköze. Óra díszelgett Teleki uzdiszentpéteri udvarházának „harangláb avagy órás tornyocská"-ján.[158] Kővár várában haranglábhoz hasonló gerendaépítmény tetején figyelmeztette az „ütő" óra a vitézlő rendet az idő múlására.

---

[155] Uo. 146.

[156] Uo. 166.

[157] Apor Péter, Metamorphosis Transylvaniae. 29.

A mindennapi élet színterein megjelenő óra a világ mechanikus felfogásának képe, és új mentalitás időjelző hírnöke. A napi tennivalók szintjén Pápai Páriz ezt így fogalmazta meg: „Ki ki minden órán ennek a házánál az ő helyén és az ő szabott munkája körül találtatik."[159]

A múló és mérhető idővel talán soha nem foglalkoztak annyit az erdélyiek, mint ezekben az évtizedekben. A kolozsvári városháza falán a szenátorok ablaka alatt az 1651-ben festett, kezében órát tartó emberalakot övező jelmondat — „Terrena omnia, mutationes et conversiones, postremo interitum habent" („Minden, ami földi, a változásoké, átalakulásoké s végül a mulandóságé") — még a hagyományos időfelfogás nyugalmát tükrözi, de levelek, emlékiratok tudósítanak, hogy az emberek időfogalma átalakulóban van. Bethlen Miklós külön fejezetet szentelt a „drága arany időnek", és úgy véli, hogy időtudata, az időmérés képessége különbözteti meg a baromtól az embert. Az átalakult időfogalom a műveltség világában már meghozza első gyümölcseit. Bűn a henyélés, és a had járta idő elől városokba szorulva vagy a börtönökben lázasan olvasnak és írnak. A marosvásárhelyi kollégiumban az óráról elkéső diák büntetéspénzt fizet. A haszontalanul eltöltött időveszteségtől félve éjszakáznak könyvek mellett Apáczai tanítványai, és az időről való elmélkedések azt mutatják, hogy már próbálgatják az elméleti lépéseket a relatív időfogalom felé.

ISKOLÁK, KÖNYVTÁRAK, NYOMDÁK

Egy békésebb s gazdagabb korszak végén Apáczai és társai az erdélyi iskolarendszer legfőbb hibáját csonkaságában és az oktatás elavult módszerében látták: sok helységben még hiányoznak a kisiskolások, és nincs az országnak egyeteme. Az oktatás csaknem kizárólag az egyházak kezében volt. 1658 után ezt a sürgősen fejlesztést igénylő iskolarendszert is rendkívül súlyos veszteségek érték. Váraddal elveszett a nagy hírű iskola otthona is, a gyulafehérvári kollégium a tatárok büntető hadjáratának áldozata lett, 1660-ban a kolozsvári református kollégium növendékeit csaknem az utolsó szálig elvitte a pestis, 1704-ben pedig a nagyenyedi kollégium épületét felégeti, tanárai és tanulói egy részét kardra hányja a császári generális bosszúja. A súlyos veszteségek ellenére az erdélyi iskolarendszer nemcsak hogy megtartja eredményeit, hanem eléri a korszerű fejlődőképesség szintjét. Az Apafi-korszak konszolidációs évtizedei módot adtak rá, hogy az elpusztult vagy otthonukat vesztett iskolák új helyeken verjenek gyökeret: így a váradi iskola a debreceni kollégiumban, a gyulafehérvári kollégium Nagyenyeden kapott helyet. A bujdosó sárospataki iskolának és tanárainak is Erdély ad ideig-óráig menedéket. Gazdag alapítványok enyhítették az anyagi gondokat, a tudatos fejedelmi iskolapolitika pedig kivételes lehetőséget biztosított. 1660—1690 között jó karba kerültek, sőt új virágzásnak indultak a falusi iskolák, lendületet vett az anyanyelvi oktatás és a leányiskolázás. A négy bevett vallás a görögkeleti egyházzal együtt a fejedelmi hatalom biztosította szabadságban élhetett az iskolaalapítás jogával. Virágzásnak indult a Barcsai alapította szászvárosi kollégium. Kiépült az addigi alsófokú iskolából Bethlen János kancellár nagyszabású alapítványának segítségével a székelyudvarhelyi református kollégium, és megerősödtek az unitárius iskolák. Ekkor vetette meg a későbbi fejlődés alapjait a katolikus és görögkeleti egyház iskolarendszere. Apafi Mihály nemcsak megerősítette a Lorántffy Zsuzsanna 1657. évi alapításával életre hívott fogarasi román iskola anyagi bázisát, hanem fejedelmi védelemmel segítette korának első, legszínvonalasabb román tanintézetét. A fogarasi iskola a román pap- és tanítóképzés igényeit is igyekezett kielégíteni. Emellett Apafi a fehérvári görög monostorban román iskolát és nyomdát állíttat (1667).

---

[158] B. Nagy M., i. m. 138.

[159] Pápai Páriz Ferenc, Pax Aulae (Pápai Páriz, Békességet. 227).

Az erdélyi iskolaügy fejlődésében a jezsuiták térhódítása és az unió 1690 után heves változást hozott. A jezsuita kollégiumok, a Bécs, Graz egyetemein és Rómában megnyíló, vagy tágasabbra nyíló tanulás lehetősége kétségkívül gyarapodást hozott, de nem egyenlítette ki az iskolaügy addigi szerves fejlődésében bekövetkezett törést. A protestáns iskolák már jól kiépített külföldi ösztöndíjrendszerükkel hidalták át a nehéz idők veszteségeit. A háború éveiben a külföldi tanulmányokra természetszerűleg kevesebben jutottak ki. A wittenbergi egyetemre 1700 és 1703 között azonban már 53 erdélyi diákot írtak be. Megnövekszik az érdeklődés Anglia iránt. Paget, a Konstantinápolyból hazatérő angol követ 1702-ben három magyar és egy szász erdélyi ifjút visz magával Londonba tanulni. Erdély két legjelentősebb politikusa, Teleki és Bethlen Miklós, valamint egyik legjelentősebb tudósa, Pápai Páriz Ferenc egyaránt angliai tanulmányútra küldi fiát. Az ifjú Bethlen Mihály nemcsak a kollégiumokban, könyvtárakban és a laboratóriumokban szerzett tapasztalatait jegyezte le naplójában, hanem lerajzolta a század legfontosabb műszerét, a mikroszkópot, az ifjú Pápai Páriz Ferenc pedig elhozta úti emlékkönyvében Newton aláírását. A külföldi iskolázást az egyházi keretek között igyekeznek intézményesíteni. A protestáns iskolaügy nem kis sikere, hogy a holland ösztöndíjakat olyan újabb egyetemi ösztöndíjakkal

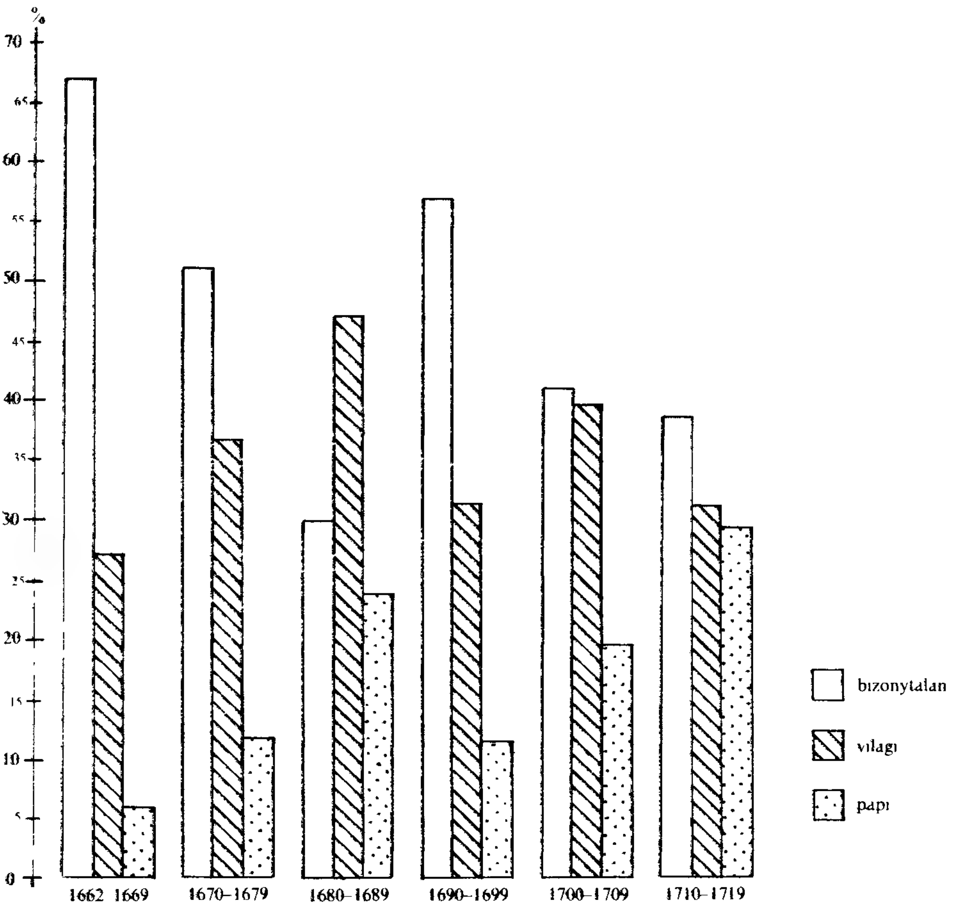

17. ábra. A nagyenyedi kollégium diákjainak megoszlása a papi és a világi pálya választása szerint

szaporítja, mint az odera-frankfurti, a leideni, a franekeri és a zürichi tanulmányi alapítványok. Mindez azonban nem pótolta, hogy Apafi és köre minden átgondolt terv és szívós kezdeményezés ellenére sem tudott Erdélyben egyetemet létesíteni.

A Habsburg-állam elgondolásai a felsőoktatás központjait Felső-Magyarországon látják továbbfejleszthetőnek, s Erdély iskolarendszerében a már korábban is fejlett középszintű oktatást építik tovább.

A váradi tudóskör 1660 után széthullott, egykori tagjai Debrecenben vagy Apafi udvarához kapcsolódva és néhány főúr: Teleki Mihály, Bethlen Miklós körül szerveződtek újra. Bethlen Miklós híres iskoláját, ahol férfiakat és nőket tanítottak, Uzoni Balázs javaslatára szervezte meg. Az 1690-es években Kolozsvárott kialakuló művelődési kör tevékenységét Misztótfalusi Kis Miklós nyomdájában kinyomtatott és ingyen osztogatott olvasást tanító könyv őrzi. A *Magyar Oskolát* az Utrechtben tanult Szőnyi Nagy István kolozsvári prédikátor azzal a céllal írta, hogy az addig írástudatlan felnőttek, parasztok, fuvarosok könnyedén elsajátíthassák az olvasás művészetét. Új módszerét, a hangoztató módszert sikerrel is alkalmazta Kolozsvárott, sok írástudatlan felnőttet vezetve be a betűismeret tudományába.

Az oktatás rendje, anyaga annyiban változott, hogy Apáczai új igényei szerint az elme kiművelésére, a természettudományok oktatására nagyobb gondot fordítottak. Hiányoztak azonban a megfelelő eszközök, tankönyvek, kísérleti műszerek. Az 1660-as években teret hódító karteziánus szellemmel szemben a protestáns iskolákban az ortodox hadállások 1690 után megerősödtek. A jezsuita kollégiumokban a skolasztika új fellegvárai épülnek ki, s a hatásos nevelési rend az arisztokrácia igényeit szolgálja.

Erdély fejlett könyvkultúrájában 1657—1711 pótolhatatlan veszteségeket okozott. A gyulafehérvári könyvtár elpusztult, a váradi iskolai könyvtár szétszóródott. A kolozsvári, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi kollégium és a szebeni szász gimnázium könyvgyűjteményéből sok könyv megsemmisült. A Honterus János alapította páratlan értékű brassói könyvtár 1689-ben a tűzvész martaléka lett. A súlyos sérüléseket szenvedett könyvállomány pedig a század utolsó negyedében részben már elavult, részben pedig nem elegendő. Az igényeket — amint a marosvásárhelyi kollégium 1680. évi bejegyzése bizonyítja — súlyos költségekkel, nemegyszer megszerezhetetlen művek kéziratos másolatával elégítik ki. A könyv értéke megnövekedett, kezdett a szélesebb körű kortársi tudatban is kikristályosodni, hogy a könyvtár a művelődés műhelye. Apáczai, Pápai Páriz és mások könyvtára tanúsítja, hogy a külföldi egyetemekről nemzetközi színvonalú szakkönyvtárral tértek haza. Szokássá vált, hogy a papok, tanárok és világiak iskolákra, egyházakra hagyott könyveit egy csoportban tartva őrizték. Mihail Halici félezernél több könyvével a szászvárosi református iskolát tisztelte meg. Az udvarhelyi kollégium coetusi könyvtára most egészült ki a „Tolnai-Téka", „Apafi-Téka", „Bethlen-Téka", gyűjteményekkel. Bethlen Elek, Bethlen Miklós, Béldi Pál és mások könyvei a magánkönyvtárak gyarapodásáról beszélnek, s miként Apafi Mihály könyvtára is bizonyítja, az államelmélet, a történelem, politika, világismeret új könyvei kerülnek karteziánus művekkel együtt a polcokra. A korszak egyik legnagyobb magánkönyvgyűjteménye Köleséri Sámuel orvos négyezer kötetes könyvtára volt Nagyszebenben. Bornemissza Anna radnóti könyvtára, Bethlen Kata könyvei, Teleki Jankó könyvtára pedig figyelmeztet arra, hogy a látóhatáron már feltűnt az új olvasóközönség: a nők és a gyerekek. „Bánfi Gyurkó küldött egy új aranyos táblájú Esopust"[160] —

---

[160] Herepei J., Bornemissza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtára (Herepei, Adattár III. 82).

jegyezte be Bornemissza Anna könyvtárának 1676-os leltárába utolsó tételként a leltárkészítő.

Ezt a megnövekedett könyvigényt az erdélyi nyomdák csak nagyon kevéssé tudták kielégíteni. 1650—1680 között Brassó, Szeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Debrecen, Nagyvárad nyomdáiban az újrakiadásokat nem számolva négy híján négyszáz könyv megjelenését tartja nyilván jelenleg a kutatás. Az 1650-es évtizedben Váradon, Bethlen István bőkezűségét dicsérendő, az ország első nyomdája működött. 1660 után nemcsak Várad esett ki, hanem Gyulafehérváron is megszűnt a könyvnyomtatás egy teljes évtizedre, s később is évtizedenként csak néhány könyvet adtak ki itt.

Várad kiváló nyomdásza, az Elzevírek világhíres leideni műhelyében tanult Szenczi Kertész Ábrahám a váradi nyomdát Debrecenen és Huszton át Kolozsvárra menekítette, majd gépeit, műszereit és betűanyagát összecsomagolva, papiroskészletével együtt Szebenbe költözött. Apafi, amint rendeletei bizonyítják, igyekezett több nyomdát összevonva Kolozsvárott korszerűbb műhelyt létrehozni. 1662-től kiváló nyomdász működött itt, Veresegyházi Szentyel Mihály, Hollandiából hozott betűkkel, javarészt magyar könyveket nyomtatott, tizenhat év alatt száznál többet. Két új nyomda is létesült ugyan Csíksomlyón és Keresden, 1683-ban pedig Szászsebesen román egyházi nyomtatvány készült, a kiadványok száma után ítélve azonban nem változtattak a sivár helyzeten. Erdély magyarországi nyomdákra szorult, vagy igényesebb munkát külföldön kell megrendelnie.

A könyvnyomtatás teljes megújítása Misztótfalusi Kis Miklós nevével és bukásával forrott össze. Már 1684-ben felvázolja a korszerű nyomda tervét: papírmalommal egybeszervezett, új technikai eljárással dolgozó nyomdát kell létesíteni úgy, hogy nagy példányszámban és olcsón tudjanak igényesen kiállított könyveket nyomni. Szándékát jelentős karteziánus kör és az államhatalom támogatta. Mire azonban a nyomdászmesterséget művészi fokon Hollandiában elsajátította és hazatért, merőben megváltozott viszonyok fogadták. Az államiságát vesztett országban az 1690-es évek súlyos körülményei között kis tőkéjéből és csak nagyon szűk kör támogatására számítva építette fel Kolozsvárott egyemeletes tipográfiai officínáját, Erdély első könyvkiadó műhelyének tervezett házát, ahol az öntő-, a szedő- és a könyvkötő műhelyek a munkafolyamatok tervszerű elrendezésben kapcsolódnak egymáshoz. Az „Ország Typográfiája" olyan értelemben is korszerű műhely, hogy képes nagy példányszámban, igényes kiállításban olcsó műveket kiadni, kiszolgálja az államvezetés nyomdai igényeit, megteremti a magyar társadalom alsó rétegeiben élők kezébe adandó, tartalomban és formában egyaránt európai színvonalú könyv típusait. A változást jól kifejezi a 2. táblázat.

2. táblázat. Az Erdélyi Fejedelemségben kiadott munkák száma, 1651—1710

Város	1651–1660	1661 1670	1671–1680	1681–1690	1691–1700	1701–1710	Év nélkül
Brassó	33	6	28	56	67	62	–
Csiksomlyó	—	—	4	7	2	2	—
Debrecen	6	32	29	58	32	35	4
Gyulafehérvár	38	15	—	7	3	2	1
Keresd	—	—		8	—	—	—
Kolozsvár	14	14	93	59	121	89	13
Nagyszeben	8	55	42	30	40	42	–
Nagyvárad	66	—	—	—	—	—	—
Összesen	165	122	196	225	265	232	30

Az első korszerű Typographica Officina a művelődés struktúrájában 1690 után bekövetkezett változások miatt omlott össze, maga alá temetve különleges tehetségű megteremtőjével együtt a korszerű könyvkiadás ügyét is.

KARTEZIANIZMUS ÉS PIETIZMUS

Az Apáczai és köre munkássága révén meggyökeresedő kartezianizmust a második nemzedék viszi tovább. Az 1660-as években Martonfalvi Tóth György Debrecenben, Nadányi János, Enyedi Sámuel, Hunyadi Pál, Dézsi Márton a nagyenyedi kollégiumban teremti meg a hazai kartezianizmus fellegvárát. Kezük alatt nő fel a harmadik kartezianus tudósnemzedék.

Descartes filozófiáját Pápai Páriz Ferenc foglalta össze, és az 1690-es években adta tanítványai kezébe a kartezianus metafizika és fizika tankönyvét. Az igaz filozófia kezdete című *(Tyrocinium philosophiae verae)*, latin nyelvű, kéziratban ránk maradt mű a teológia alól felszabadult filozófia szabatos meghatározását nyújtja: a természetes ésszel felfogható és az emberi gyakorlatban felhasználható igazságok ismerete. Miközben szabatosan elhatárolja a filozófiát a teológiától, alapvető elvként Descartes első princípiumát szögezi le: „amíg gondolkodom, létezem".[161] Átveszi Descartes tudományrendszerét, és az igaz filozófiát a világ minél teljesebb megismerése kulcsának tekinti. Tanítványait a szabad vizsgálatokra ösztönözte, amikor kimondta, hogy „az igazságkeresőnek egyszer az életben bizonyára mindenben kételkednie kell".[162] Talán senki nem írt olyan osztatlan elismeréssel Descartes-ról, mint Martonfalvi tanítványa, Apáti Miklós (1662—1724), az irracionális racionalizmus, a modern európai lélektan tanítómesterének tekinthető Poiret köréhez tartozó debreceni teológus. Nemcsak szellemében, az ember megismerőképességét korlátlannak tekintve követi Descartes-ot, hanem átveszi egész terminológiáját, módszertanát, és meggyőződéssel vallja, hogy akaratunk szabadsága öntudatunk legfőbb pillére, a világ megismerésének legfőbb eszköze pedig a matematika. Fő műve, a *Vita triumphans civilis* (1688) Amszterdamban jelent meg a városi tanács és talán az erdélyi fejedelem anyagi és erkölcsi támogatásával.

---

[161] Tyrocinium philosophiae verae. Nagyenyed 1705 előtt (Pápai Páriz, Békességet. 315).
[162] Uo. 317.

Nagyszeben szász iskolájában az Eperjesről távozni kényszerült Czabán Izsák tanította az atomista filozófiát. A kartezianus eszméken a szászok olyan kiváló képviselője nevelkedett fel, mint Teutsch András, aki önálló módszertani bevezetéssel adta ki Poiret legismertebb filozófiai munkáját (1696, 1708). Enyeden sajátította el Descartes filozófiáját Mihail Halici, a sokoldalú érdeklődésű kálvinista román tollforgató.

A Descartes filozófiája körül folyó nemzetközi vitába európai figyelmet keltve szólt bele Régeni Mihály Pál. Kézikönyvében (*Specimen logicae Cartesianae,* Lipcse 1689) síkraszáll a legnagyobb német karteziánus, a már Newtont előkészítő, szabad és független szellemű Tschirnhausen mellett, akinek a matematikai módszer csalhatatlanságát hirdető művét durva kritika érte az Arisztotelészt és Descartes-ot egyaránt elvető Thomasius részéről. Régeni Kolozsvárra hazatérve még két karteziánus tankönyvet ad ki (1689, 1700), az unitárius kollégium tanári katedráján a legjobb európai színvonalon tanít fizikát és logikát, de nagy terveit nem tudja már megvalósítani.

Az új filozófia úttörői mindvégig heves harcokat vívtak az ortodoxokkal, akik között olyan kiváló felkészültségűek szálltak síkra, mint Tofeus Mihály vagy Pósaházi János. Az erdélyi kartezianizmust nem is az elméleti fegyverek győzték le, az 1690—1700-as években a társadalmi hierarchia, a közöny futtatta zátonyra, miközben Nyugat-Európában az új filozófia fejlődését már Newton hatása szabja meg.

A Sárospatakról, a vallási üldözések elől menekült Pósaházi, a gyulafehérvári iskola rektora az újítóknak nem kizárólag teológiai és filozófiai, hanem politikai megfontolások alapján üzent hadat, mert úgy gondolta, hogy a magyarság és a protestantizmus védelme teljes egységet kíván vallásilag és gondolkodásbelileg is. Tofeus Mihállyal, a fejedelem udvari papjával közösen bírálják a coccejánus teológusokat és a karteziánus filozófusokat. Ez azonban nem akadályozta meg Pósaházit, hogy a fizikában már Descartes-ot kövesse. Mégis, a kétkedés jogát és a teológiával szemben a gondolkodás önállóságát hirdető filozófia képviselőinek, az újítóknak elítélésére 1673-ban összehívják a radnóti zsinatot. Csernátoni Pál, Dési Mihály, Hunyadi Pál és Pataki István, a nagyenyedi és a kolozsvári kollégiumok tanárai úgy védekeznek, hogy formálisan elfogadják a teológia elsőbbségét, de kitartanak a karteziánus alapelvek mellett. Apafi a filozofálás és a vita szabadsága mellett foglal állást, s bár az újítókat meginti, a harcot nem zárja le, s a vita folytatódik, 1690-ben külföldi visszhangja is támad.

A harmadik karteziánus nemzedék úgyszólván legifjabb tagja, a segesvári származék Andreas Teutsch Utrechtben szerezte meg orvosi diplomáját, és a Lipcsében működő Spener közvetlen tanítványaként ismerkedett meg a pietizmus eszméivel. Az egyház belső reformját hirdető pietizmus művelődéspolitikai elveit a hallei egyetem tanára, Francke dolgozta ki. Erdélyben ezek az eszmék termékeny talajra találtak, mert a hit és a tudomány elválasztásának elveit már a puritánok és a coccejánizmus hívei lerakták. A pietizmus a hit vezérelvét az elmélyült érzelem zsinórja szerint megszabva, a vallásos élménnyel a misztikum irányába sodorja az egyént, de utat nyit az egyéniség kiteljesedése előtt. A racionális világban tevékenységet, tudománypártolást, iskolagondozást, a szegények, betegek, elesettek felkarolását követeli. Az új szellemi áramlat az önkritikus társadalomszemléletet fejlesztette, és a felekezeti harcokat elítélő tolerancia új hajtásait hívta életre.

A kor másik nagy, vallásos keretek között tudatosodó, egyéniséget formáló érzelmi élménye a közös ének. A protestánsok évszázados tapasztalattal ismerték már a közös éneklés összefogó erejét. Több száz énekeskönyvet adnak ki. Most válik a 18. századra is nélkülözhetetlenné Szenczi Molnár Albert zsoltároskönyve. A katolikus énekanyagot, sok protestáns és unitárius éneket is felvéve, Kájoni János ferences tartományfőnök gyűjtötte össze és adta ki Erdély első és egyetlen katolikus nyomdájában, a maga alapította csíksomlyói nyomdában (1676).

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK AZ ELMÉLET ÉS GYAKORLAT ÚTJAIN

Számos mű bizonyítja, hogy Erdély professzorai a különböző külföldi egyetemekről koruk színvonalán álló természettudományos képzettséggel tértek haza. Az első megjelent karteziánus fizika tankönyv a debreceni Szilágyi Tönkő Márton *Philosophia ad usum scholarum praesertim Debrecinae applicata* (Heidelberg 1678) című műve. A karteziánus fizikát teljes tisztaságában Régeni Mihály Pál, a kolozsvári unitárius kollégium tanára foglalta össze és tanította (*Physica contracta,* Lipcse 1689). A kopernikuszi világkép mechanikáját és a heliocentrikus csillagászat ismeretanyagát Pápai Páriz tanította a karteziánus fizika keretei között. A holland és angol egyetemeken tanult Kaposi Juhász Sámuelnek, a marosvásárhelyi kollégium tanárának az 1689—1690-es évekből több matematikai, fizikai munkája maradt kéziratban. „A 17. századi erdélyi fizikai irodalom egyik legjelentősebb alkotása”[163] Köpeczi János disszertációja: *De cometis* (1666). Az üstökösökről című mű megállapítja, hogy az anyag és a mozgás milyenségének ismerete teljesen elegendő minden természeti jelenség leírására. A másik, ugyancsak jelentős munka Köleséri Sámuel értekezése a fényről (1681). Nadányi János mint a nagyenyedi kollégium rektora már 1666-ban kifejtette, hogy a világ megismeréséhez a teológiától elkülönülő tudományok különböző ágazatainak fejlesztésére van szükség. Mindazonáltal a mostoha viszonyok, a műszerek, a tudóskörök hiánya befullasztotta a legjobb igyekezeteket. Az elszigeteltség és értetlenség légkörében a nagy egyéni teljesítmények nem lehettek a természettudományok szerves fejlődésének katalizátorai.

---

[163] SPIELMANN J., A közjó. 117

Az elmélet fejlődése és a tudás gyakorlati hasznosítása között a nevezetes szikraátütés az orvostudományban következett be. Sajátos erdélyi módon. De nem korát megelőzően. Sőt, a helyzet adta lehetőségek között a lényeget tekintve a nemzetközi fejleményekkel lépést tartva történt.

A 17. század közepén Erdélyben a közgyógyítás három nagyon különböző réteg tagjainak kezében nyugodott. A betegeket házi gyógyítók vagy borbélyok vagy orvosok látták el. A falvak, mezővárosok lakói, de még a városok szegényebbjei is, az ősi tapasztalatok alapján gyógyítóknál kerestek segítséget. Hagyomány, hogy a földesúrasszony köteles ellátni uradalmának háza népét. Bornemissza Anna házipatikájában nemcsak gyógyító füvek, hanem török orvosságok is találhatók. A falvakban és városokban bábák, füvesasszonyok, javasasszonyok vagy gyógyító férfiak sokasága élt. Bizonyos egészségügyi feladatokat csaknem kizárólag nők láttak el. A levelezésekből és házi patikaládák leírásaiból elég sokat tudunk erről az ősi hagyományokat és nagy tapasztalati anyagot egybeötvöző házi gyógyításról. A sajátos erdélyi boszorkányperekből pedig világos kép alkotható a székely székek, falvak, mezővárosok, a szászföld vagy a városok lakóinak testi-lelki viszonyairól.

Régen feltárta a kutatás, hogy az erdélyi boszorkányperek különböznek a magyarországiakétól, vagy bizonyos nyugat-európai típustól. Főleg betegségek miatt robbantak ki. Ebben az időben nemesasszony, szász férfi, magyar jobbágynő, bába vagy — elenyésző esetben — román asszony (1675) egyaránt kerül boszorkányság vádjával bíróság elé. Kiderül azonban a vallomásokból, hogy valamennyien orvosló tudományuk miatt jutottak bajba, miként Táncos Kata 1652-ben Kolozsváron. Sok közöttük a bába. Legtöbben pénzért gyógyítottak, és a vádlottak padján ártatlannak tudják magukat. Szabó Zsigmondné például kijelentette: nem vétett semmi törvény ellen, hogy szemgyógyító írral sokakat meggyógyított. A vádlók között pedig nemcsak tudatlan szegények vannak, hanem művelt emberek, például Aranyosszék vicekirálybírája, vagy a segesvári Töpfer Márton. A főleg a városokra jellemző boszorkányperek heves konkurenciaharc nyomait is őrzik: sokszor borbély vagy bába illeti tudatlanság, megrontás, boszorkányság vádjával kollégáját.

Sebek gyógyítását, érvágást, köpölyözést ellátó borbélyok munkáját céhszabályok írták körül. Erdély városaiban Gyulafehérvárott, Kolozsvárott, Nagybányán és másutt a borbélycéhek nagy múltra tekintenek vissza. De a céhrendszerbe fogott és egyedül jövedelemre beállított kirurgusrendszer sem a tudományos természetismereten alapult, és melegágya lehetett a sarlatánkodásnak, miként a források bőven tájékoztatnak róla.

A korszak orvosainak száma kevés, de elméleti képzettségük kiváló, és teljesítményük is jelentős.

Az első kartezianusnemzedék orvosai az 1650—1660-as évtizedekben foglalják el posztjukat, miként Medgyes orvosa, Auer István, Brassóban Francisci Pál, Kolozsvárott Vizaknai Bereck György. Képzettségükre jellemző, hogy a Descartes dualizmusán túllépő Regius, aki a korabeli orvostudományban a nagy jövőre tekintő új irányzat úttörője volt, és a betegségek pontos klinikai leírását szorgalmazta, több kiadást megérő, nagy jelentőségű művében (*Medicina et praxis medica*, 1657) három fiatal erdélyi orvos, Sikó János, Enyedi Sámuel és a brassói származék Gunesch János munkáját is közli. Enyedi Sámuel, a nagyenyedi kollégium tanára történetbölcseleti előadásában (1664—1666) Regius, Harvey és mások eredményeit ismerteti. *Physica seu philosophia naturalis* című műve — amint az újabb orvostörténeti kutatás megállapította — az első hazai orvosi mű, amely állatkísérletekre és a matematikai bizonyítás módszerére hivatkozik.

Az 1660-as években Amszterdamban tanult, Kőhalomról származott Bartholomeus Bausner már leírja: „aki a vérkeringést tagadja, az értelmet és a tapasztalatot tagadja",[164] és az emberi test részeinek összhangjáról értekezik. Az orvosságok technológiájával foglalkozó, a vegytanban „kiemelkedő" tudósnak nevezett nagybányai eredetű Bánffyhunyadi János receptjei belekerültek Goddard angol kémikusnak, a Royal Society tagjának 1681-ben megjelent gyógyszertani művébe. A vegytan elméleti kérdéseivel kora elméleti ismereteinek színvonalán foglalkozó első erdélyi tollforgató, Huszti Szabó István Apafi udvari orvosa, később Debrecen filozófiaprofesszoraként a pietizmus egyik úttörője, majd Rákóczi hadi medikusa volt. Az Angliában valószínűleg Newton előadásait hallgató, orvosi képesítését és klinikai szemléletet Leidenben megszerzett Köleséri Sámuel leírja a skorbutot (Nagyszeben 1707), és azt a bányászok rossz táplálkozása következményének tekinti. Sürgeti a balesetet szenvedett bányászok gyors orvosi ellátását és kórházak létesítését. A pestisjárvány megelőzéséről korszakunkban több munka született.

Nadányi János lefordította Antoine Mizald francia orvos munkáját (Párizs 1595). Másokkal, mindenekelőtt Kájoni Jánossal együtt Nadányi is a gyógynövényekről és hasznukról ad könyvet azok kezébe, akik nem jutnak tanult orvosokhoz, s szegény állapotuk miatt patikáriusokhoz sem mindenkor folyamodhatnak. Ezek a művek már jelzik, hogy a korabeli Erdélyben a legfontosabb feladata az orvostudománynak: érthetően és felhasználhatóan kezébe kell adnia az orvoslással foglalkozó házi gyógyítóknak is az orvostudomány legújabb eredményeit.

---

[164] Bartholomeus Bausner, De cordis humanis actionibus (Az emberi szív működéséről). Leiden 1654. SPIELMANN J.—A. HUTTMANN, Blätter aus der Medizingeschichte der Siebenbürger Sachsen. Die Grünenthal Waage VII/1968/2. sz. (SPIELMANN J., A közjó. 125.)

Ezt a sajátos feladatot oldotta meg Pápai Páriz Ferenc. Enyedi Sámuel tanítványaként már a karteziánus tanokkal felvértezetten kezdte meg külföldi tanulmányait (1672). Lipcse, az Odera menti Frankfurt, Marburg, Heidelberg egyetemei után Bázelban nyert orvosi oklevéllel tért haza (1675). Először városi, majd udvari orvos lett, s 1680-tól a nagyenyedi kollégiumban tanított. A legjobb nemzetközi tudományos színvonalon foglalta össze kora orvoslását úgy, hogy munkája a gyógyítás gyakorlati könyve lehetett, s így égető társadalmi szolgálatot látott el.

Pax corporis, az-az Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről és azoknak orvoslásának módjáról való tracta (Kolozsvár 1690) című könyve az első magyar orvos szerzőtől nyomtatásban megjelent, magyar nyelvű orvostudományi mű. Jelentősége abban áll, hogy végérvényesen áthelyezi a hangsúlyt a csodahitekről az orvostudományra, a determinizmusról az ember autonóm felelősségére. Szabatosan meghatározza az egészség, a betegség, a fájdalom fogalmait. Elhatárolja a test és a lélek megismerési módszereit, kimutatja a kettő idegrendszeri összefüggését és kölcsönhatásukat.

Pápai Páriz csodák, amulettek, rítusok helyett a józan ész és a természeti törvények alapjaira helyezi a gyógyítást. Elvileg állást foglal a babonákkal szemben. Mivel a házi, a falusi gyógyítás ellátóinak is szánja művét, természetes, hogy a népi gyógymódok, orvosi tapasztalatokkal igazolt gyógyfőzetek felhasználásával bőségesen foglalkozik, bár még nem tudja mindig biztonságosan elhatárolni a bevált népi gyógymódokat és a varázsszereket. Hangsúlyozza, hogy az egészséges életmód a legjobb védekezés a betegségekkel szemben. A néppusztító járványok ellen hatósági védekezést kíván. A *Pax corporis* először ír a hatósági intézkedések, köztisztaság, népegészségügy fogalomkörébe tartozó dolgokról. Egy évszázadon át kézikönyv Magyarországon, 1774-ig tizenegy kiadásban jelenik meg.

Az erdélyi karteziánus orvostudomány másik nagy jelentőségű gyakorlati eredménye Andreas Teutsch nevéhez fűződik. Utrechti és wittenbergi tanulmányai után orvosi gyakorlatot folytatott, majd Nagyszeben polgármestere lett, s végül mint a szászok ispánja a Királyföldön betiltotta a boszorkánypereket, csaknem másfél évtizeddel megelőzve Mária Terézia felvilágosult orvosának, Van Swietennek korszakalkotó javaslatát.

JELENKÖZPONTÚ MÚLTISMERET: TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS PUBLICISZTIKA

A múltismeret tudománya az erdélyi humanista hagyomány, a fejedelemség válsága és átmentésének programja, s végül a kartezianus történetfelfogás hatásai közegében fejlődött.

A váradi történészkör lendülete 1660 után megtört. Püspöki János röviden összefoglalta a váradi ostrom történetét a korra jellemző vallásos műfajban: *Prédikáció Várad veszedelméről* (Debrecen 1661). Nadányi János Leidenből egyetemes távlatban mérte fel az új viszonyok követelményeit. Összefoglaló magyar története, a *Florus Hungaricus* (1663) addig fel nem használt nyugati történeti forrásokra is támaszkodik és az új politikai mozgalom céljait szolgálja. Elveti vagy bírálja a magyar krónikás hagyományt, Thuróczyt, Bonfinit, mesék helyett az igazságot akarja megírni a magyarok eredetéről és kalandozásairól. Hangsúlyozza, hogy a magyarok ugyanakkor vették fel a kereszténységet, amikor több más európai ország, és mindaz, ami azóta Magyarországon és Erdélyben történt, Európa históriájához tartozik.

A korszak másik nagy jelentőségű munkáját, Bethlen János *Rerum Transylvanicarum, libri quatuor* (Szeben 1663, Amszterdam 1664) című művét Szalay László találóan nevezte egy államférfiú naplójának. Bethlen igyekszik meggyőzni a világot, hogy ami Erdélyben történik, az egész Európa biztonságával függ össze. A német birodalmi történeti publicisztika fogásait is próbálgató író a kor jellegzetes nemzetközi műfaja, a történeti érvekkel harcoló röpirat irányába törte az utat.

A klasszikus értelemben vett történetírást az 1670-es években Bethlen Farkas kancellár vitte tovább Szamosközi hagyatéka alapján. Műve — a *Historiarum Pannonico-Dacicarum* — Mohiáccsal kezdődik, a fejedelemség létét a középkori magyar állam kettészakadottságából vezeti le, a török kiűzésére készülő erdélyi politikát szolgálja. Mozgósítani akarja a keresztény Európát Erdély és Magyarország oldalán a török ellen. 1683—1684 fordulóján, mintegy páratlan pontos időzítéssel, kezdik meg a mű kinyomtatását a keresdi nyomdában.

Bethlen Farkas nyitott szemmel figyelte Erdély különböző nemzeteit. Miért hallgatott el mégis éppen abban a korban, amikor a szász és a román történetírás a várostörténet és az egyháztörténet kereteiben megteszi első és nagy jövőt ígérő lépéseit? Az önállóságát veszni érző fejedelemség történetírója kitér a lényegi válasz elől. Terhes hivatala akadályozta meg, hogy befejezze művét — mondotta —, s átadná a tollat az utána következőknek: ami 1609 után történt, az írja meg, akinek van rá ideje, és hazáját szereti. Csakhogy a latin nyelvű történetírás lényegében már mellékvágánynak bizonyult, bár az ország helyzete, az a körülmény, hogy fokozottan rá volt utalva Nyugat-Európa segítségére, indokolta a nemzetközinek tekinthető latin nyelv használatát. A változás azonban már nyilvánvaló. Nadányi angol kiadása, Toppeltinus német műve tájékoztat róla, hogy a kortársak felismerték az új követelményeket. A magyar nyelvű történetírás pedig hiába tört fel Szalárdi krónikájában elemi erővel, nem tudott medret vágni.

A történeti gondolkozás sokrétűvé vált és elmélyült, erről a hon- és államismereti irodalom kezdeti fejlődése és a politikai publicisztika tanúskodik. Mindkettő a kor sajátos műfajaiban indul hosszú útjára, államelméleti ismeretanyagot és gazdaságpolitikai direktívákat egyaránt hordozva magában. Az államelméleti érdeklődésű Johann Weber *Fejedelmi lélek* (1690) című, Machiavelli és Lipsius elveit összefoglaló műve ifjabb Teleki Mihály fordításában lát napvilágot. A korszak elején Tolnai F. István és Tolnai Mihály államkormányzási elveket fejtegető prédikációi — a *Haza békessége* (1663), *Szent Had* (1676) —, a korszak végén Pápai Páriz Ferenc államelméleti műve jelzi a lassú fejlődést.

A históriai érvekkel harcoló politikai publicisztika a Wesselényi-mozgalom leverése után bontakozott ki, és nemzetközi visszhangot keltett. Bírálja a fejedelemség belső viszonyait, elmondja, hogy berendezkedése reformokat kíván. Ugyanakkor elítéli a Habsburg kormányzási módszereket, az erőszakos ellenreformációt és a katonai terrort.

Bethlen Miklós az 1670-es években még úgy írja első röpiratát, hogy háta mögött tudja az önálló fejedelemséget. 1690 után pedig már merkantilista elvekkel száll síkra a fejedelemség önállóságának védelmében. Majd 1704-ben II. Rákóczi Ferenc és a Habsburg-hatalom között meginduló béketárgyalásokhoz kapcsolódva adja ki *Olajágat viselő Noé galambja* című művét, hangsúlyozva, hogy az önálló fejedelemség az európai hatalmi egyensúly elengedhetetlen feltétele.

A 17. század legjelentősebb magyar röpirata Zrínyi Miklós műve: *Az török áfium ellen való orvosság* 1705-ben Kolozsvárott látott napvilágot Forgách Simon generális előszavával. Erdély katonai főparancsnoka aktuálpolitikai céllal adta ki a művet. Egyrészt a fejedelemségben új erőre kapott thökölyánus pártot kellett meggyőznie, hogy a törökbarát politika járhatatlan út. Másrészt Rákóczi országépítő elveit hirdette, hiszen Zrínyi röpirata az önálló magyar hadsereg megteremtését és az országos terhek arányosabb elosztását, a nemesi adózás bevezetését szorgalmazta.

Az, hogy erőskezű fejedelem alatt rendben tartott országban éljenek a különböző társadalmi rétegek, mindenki közös érdekébe vágott — ezt fogalmazta meg Cserei Mihály, a közhivatalt vállaló köznemesség tipikus megtestesítője. Teleki Mihály szolgálatában ismerkedett meg mélyebben Erdély viszonyaival, majd Thököly híve lett. Thököly havasalföldi táborából visszatérvén a kincstartó mellett kapott titkári állást. A Rákóczi-szabadságharc idején Brassóba húzódva vetette papírra államelméleti gondolatait. Kifejti, hogy a jól kormányzott állam legfőbb követelménye az erőskezű uralkodó: „Rosszul megy [az] olyan ország dolga, a hol a fejedelem lágy s tanácsosai azt csinálják, a mit akarnak. ... Ha királynak, fejedelemnek tett Isten, ne légy olyan, mint egy váz, vagy az asztagra függesztett holt varjú, hogy csak az gyermekek félnek tőled, azért adott Isten botot, királyi pálcát kezedbe, s kardot az oldaladra, ne engedd meg, hogy a tanácsuraid orrodnál fogva hordozzanak, jobb, hogy ők féljenek tőled, mintsem te járj utánok... Ha pedig nem szoktad a munkát, a nyughatatlanságot, hagyj békét a királyságnak, fejedelemségnek, mert bizony nem henyélni híjják, a kit egy ország eleiben praeficiálnak."[165] Saját osztályos társait, az erdélyi rendeket sem menti fel a felelősség alól: „Igen fenn hordozod még a fejedet, kevély, gőgös, vakmerő, istentelen, szegény-nyomorgató, a magad véredet gyűlölő, üldöző, prédáló, káromkodó ország vagy, nem hogy sírnál bűneiden, hanem még kérkedel gonoszságoddal. ... Alázd meg édes hazám a föld poráig magadot, jobbítsd meg valóságoson életedet, ne üldözzék négy recepta religion levő atyafiak egymást, éljetek civiliter egymás között, bízzátok Istenre a lelkek megtérítését. Ne áskálj három erdélyi natió egymásra, keressétek inkább a közönséges jót egyező értelemmel, hiszem, mind a magyarnak, mind a székelynek, mind a szásznak, csak az egy Erdély hazája, itt kell együtt laknotok, szenvednetek, másuvá bizony bé nem fogadnak..."[166] Cserei, mint kortársai között oly sokan, a „publicum"-ot tartja előbbre valónak a magánérdekkel szemben. Elítéli, hogy Gyulafehérvárott „nagy költséggel", „szegény jobbágyoknak sarczoltatásával"[167] építettek fejedelmi rezidenciát.

7. VIRÁGOS RENESZÁNSZ, SZÜLETŐ BAROKK

ÉPÍTÉSZET ÉS IPARMŰVÉSZET

A bethlenszentmiklósi kastélyt 1668-ban a helyi hagyományokba oltott olasz reneszánsz stílusban tervezte meg Bethlen Miklós. Déli nyílt árkádsora velencei emlékek igézetében fogant, és ez a homlokzati tornácos megoldás hasonló irányba ható erdélyi fejlődéssel vált magyar építészeti sajátossággá. A kastély szobáit stukkók díszítették. A Bethlen-címeres terem „boltozattya mind kőműves mesterség szerént csinált virágzásokkal, mind festett különb-különbféle figurákkal, virágokkal emberi formákat, oktalan állatokat, madarokot representálo effigiesekkel díszes".[168] A belső díszítési munkákat 1683-ban a Bécs alá vonuló tatár csapatok miatt abba kellett hagyni, és a következő 15 évben az erdélyi reneszánsz legszebb, derűs életre készült kastélyát védőfalakkal és bástyákkal vette körül gazdája.

---

[165] SZÁDECZKY L., Cserei történetbölcseleti müve (TT 1906. 472 473).

[166] Uo. 468.

[167] Uo. 477.

[168] B. NAGY M., Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez (KL Ekv 493).

Korszakunkban nem épült Erdélyben fényűző reprezentációt szolgáló barokk kastély. A fejedelemség művészetének a magyarországiétól eltérő vonásai azonban nem a hadi események nyomait viselik, Erdély sajátos társadalmi, gazdasági viszonyai között európai hatások és gazdag helyi hagyományok formálták azt jellegzetessé.

Az erdélyi reneszánsz kolozsvári, brassói és szebeni szász stílusváltozatától eltérő különleges formáját a 17. század második felében fejlesztették ki a Székelyföldön székely mesterek (Zabola, Vargyas, Kézdiszentlélek, 1686). Az indadíszes, virághímes ablakok, virágindás ajtófélfák az erdélyi kőfaragók munkáját dicsérik. Az egyik legkiválóbb mester Sípos Dávid kidei kőfaragó. Kastélyok, kúriák, udvarházak jellegzetes ékítményei a fafaragó művészet remekei. Karfás följárók, faragott deszka- és orsófás tornácok, tetejes kapuk, cifra gombozások, vésett mestergerendák, szemöldökfák, fejfák hirdették a vidéki ácsok, esztergályosok ízlését és díszítőképességét. Kornis Zsigmond szentbenedeki kastélyában az esztergályozott lépcső eredeti formájú virágmintás díszoszlopait Molnár Albert tölgyfából faragta, abból véste ki reneszánsz mintázatát meg barokkos süvegét.

Az egyházi faépítészet emlékeit a négy fiatornyos, tornácos fatoronysisakok (Micske, Magyargyerőmonostor, Körösfő stb.) s a haranglábak őrzik. A magyarsárosi monumentális haranglábat Domokos György és Szabó Mihály építette 1699-ben.

Az egyházi építkezésben a fogarasföldi görögkeleti templomok bizánci stílusa új formával tűnik fel, Brîncoveanu ezenkívül Felsőszombatfalván építtetett templomot, román nemesek Hunyad vármegyében emeltetnek templomokat.

A század utolsó évtizedeiben nyomon kísérhető építészeti restaurálásra jellemző, hogy a templomok belső tereit rendezik át, s a szószékre, az éneklő közönségre, a kóruskarzatra helyeződik a hangsúly. Kiemelkedő szépségű a kolozsvári unitárius templom reneszánsz szószéke, mennyezetén a fiait vérével tápláló pelikánnal.

A 17. század második fele az iparművészet fejlődésének ígéretes korszaka Erdélyben. Maga a fogalom hatalmas területet fog át, nehezen is körvonalazható. Művelőik — a faragó-, festőmesterek, fazekasok, lakatos- és vasműves mesterek, bőrmívesek — többnyire a névtelenség homályába vesztek.

A pompás legyeződíszes reneszánsz könyvtábla a Hollandiában tanult Szenczi Kertész Ábrahám keze alól kerül ki. Az 1650-es évek elején Váradon tűnik fel, és azután korszakunkban hosszan él tovább.

Az erdélyi asztalosok bútorait a 17. század második felében könnyű, játékos formák jellemzik. A századfordulóra általánosan elterjedt a németalföldi eredetű, lágy, puhán hajló aszimmetrikus díszítőalakzatairól fülkagylósnak nevezett stílus. A fülkagylós ornamentika festett képekkel párosul. A stílus legszebb, sajátosan magyarított darabja Bethlen Kata, II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem feleségének menyasszonyi ládája. Az ülőbútorok jellegzetes formáit őrzi Teleki Mihály bükkfából való, dús, magyaros fafaragással díszített karosszéke és Thököly Imre fülkagylós stílusú támlásszéke. Az erdélyi bükkfából faragott, hajlított lábú ülőgarnitúra a 17—18. század fordulóján Angliában dívott, úgynevezett Queen Anne-bútorokkal rokonítható. Festett íróasztalok, sok és rejtett fiókkal ellátott írószekrények, levelesládák ugyancsak ismert bútordarabok. Ékszeres és patikaládák formáját a célszerűség és a nagyobb bútorok mintái alakították. Rendeltetésük szerint bőrrel, bársonnyal borították, gyöngyház, nemesfém berakással ékesítették vagy rézgombokkal verették ki.

A textilművészet emlékei, az irattarsolyok, szőnyegek, miseruhák, úrasztalterítők, különböző úrihímzések a reneszánsz és a kelet motívumkincsét őrzik.

Apafi fejedelemsége alatt a virágzó habán fajanszművészet formagazdag tárgyai fehér, kék, sárga, zöld virágmintás díszeikkel hatottak a népi fazekasművészetre is.

Az üvegművesség olasz, cseh, sziléziai hatásokat magába építve a habánok és a korabeli népies fazekasság hatását hordozza. Feltételezhető, hogy a 17. század végi és a 18. század eleji úri és parasztüvegek egy részét habán iparosok látták el díszítő festéssel.

A porumbáki üveghámor változatos formájú termékeiben ugyancsak az „újkeresztény" iparosok hatása ismerhető fel. A 17. századi fúvott öblös üvegek legelterjedtebb formája a pincetoknak nevezett, bőr borítású, faládába illeszthető palack, és a barokk formavilágra jellemző kotyogós üveg. Az üvegipar közhasználati cikkeinek gazdag formavilágára jellemző a fedeles serlegek, lábas poharak, „alma- és körtvély-forma üveg"-ek, fedeles üvegkannák, nyolcszögű fedeles csészék, „kis üveg korsók" változatossága. Erdélyi hutából került ki a 18. század elején a csavaros ónkupakos, rózsa, szekfű, tulipán díszítésű palack, s a 17. század végi fehér-fekete zománcfestésű, virággal és kétfejű sasos császári címerrel ékesített gyömbértartó. Megjelenik az európai üvegművesség új korszakát jelző gravírozás, csiszolás, aranyozás. Nevezetes az 1695-ös évszámjelzéssel, Bethlen-címerrel ellátott, csavarmenetes, fedős, szögletes, különleges hajszálrepedésekkel díszített, úgynevezett jégüvegből való palack. Mikes Mihály 1693-ból való palackja kristálytiszta anyagával, gravírozott, aranyozott díszítésével az erdélyi üvegművesség magas színvonalát és a kristálystílus hatását mutató átmeneti forma.

Kissolymosi Gyergyai Mihály ötvöskönyveinek egyik mintagyűjteménye szerint a kolozsvári, debreceni, kassai ötvösök között szoros kapcsolat volt. A kor legkiválóbb ötvösművészének, a szebeni Hann Sebestyénnek munkái ékesen bizonyítják az erdélyi barokk ékszerművészet európai színvonalát.

A századforduló divatját tükrözi az arany és ezüst tulipánvirág formákban gyöngyökkel kirakott barokk párta. A rangjelzést hordozó darutollak kitűzésére szolgáló süveg- és kalapforgók között említésre méltó a láncon függő félholddal díszített erdélyi munka.

A fogarasi pénzverdétől kikerült érmek közül kiemelkedő szépségű az Erdély címerébe foglalva Apafi család címerét ábrázoló és fejedelmi ajándékozásra szánt ötvendukátos.

A jellegzetesen városi, polgári művészetnek nevezett ónművesség alapformáit a reneszánsz teremtette meg, és a barokk fejlesztette tovább. A kor erdélyi mesterei főleg a német városokban tanultak. Kezük alól tálak, tányérok, fűszertartók, kannák, világítótestek, kézmosók, medencék sokasága került ki. Az 1695-ös évszámot viselő sajóbábonyi ónkanna a sütőcéh jelvényeit, egy századunk végéről származó víztartó a kovácscéh szerszámait ábrázolja szép formamegoldással. Lucifer nyújtja az almát Évának a kállósemjéni ónkanna (1696) díszítésén.

A nagy múltra visszatekintő vaskovácsművesség régi emlékeit őrzi Csíkszentlélek, Csíkmindszent, Alsóbajom templomainak laposvas hálóból alakított, és a felsőbajomi templom rozettákkal díszített szentségfülkerácsa.

A különböző vasrostélyok, ajtó- és ablakrácsok, kulcsok, kulcspajzsok, vas gyertyatartók tanúsága szerint a kovácsoltvas eszközöket a 18. század elején kezdték a barokk stílusra jellemző dekoratív tulajdonjeggyel ellátni. Díszkengyelvasak, cifra lószerszámok, változatos mestercégérek ugyancsak nagy számban kerültek ki a vaskovácsok keze alól. A torockói vasmunkák között igazi remekművek találhatók: főleg ajtózárak és -húzók, barokkos kosár formájú ablakrostélyok. A lakatgyártók, fegyvergyártók közül kiemelkedő Hartel János erdélyi puskaműves keréklakatos puskáinak lakatlemezét Szent György élete, vésett képe díszíti. A századfordulón már általános, hogy a tömeg- és mindennapi használatú vágófegyverek egyszerűbbek lesznek. Viszont a díszszablyák annál gazdagabb nemesfém díszítést kapnak, miként azt a nagyszerű fegyverötvös mester, a kolozsvári Kapustrán Tamás kezéből kikerült szablyák bizonyítják. A török vasművesség hatását nem sikerült kimutatni. A fejlődés Európához kapcsolódó folyamatosságát az oszmán világ szomszédsága és politikai befolyása nem szakította meg.

A fémművesség modern ágát, a betűmetszést páratlan művészi tökéletességgel Misztótfalusi Kis Miklós művelte. Különleges technikai felkészültséget, fejlett formaérzéket kívánó munkája a betűmetszés művészetének hazájában, Amszterdamban is versenyen felül állt. Alkotásai Európa legmagasabb rendű könyvművészeti termékei közé tartoznak.

KÉPALKOTÓ MŰVÉSZET

A templomok belső terét sík famennyezettel fedték. A kazettás mennyezet, a karzat és a padok festése helyi mesterek munkáját dicséri. A szimmetrikusan osztott reneszánsz virágminták a század második felében keleti virágmotívumokkal, csokros változatokkal gazdagodnak. Majd az égitestek szimbolikus motívumai, bibliai jelenetek tűnnek fel. Gyakori, hogy egy-egy táblára a restaurálás körülményeiről tájékoztató vagy tanító célzatú magyar vagy latin nyelvű feliratok kerülnek.

A nyárádszentimrei mennyezeten mitológiai és történelmi rajzok vannak, pl. „A hollón lovagló Nagy Sándor, magyar díszöltönyben zenélő Szent Dávid, szirének, nadájok s végre halálnak rémképe."[169] Hasonló képek díszítették a tancsi mennyezetet: kifeszített vitorlával úszó Noé bárkája, mellette olajággal repülő galamb, Ádám és Éva a paradicsomi almafánál, Mózes és Áron tatáros süveggel — Parajdi Illyés István székely vándorasztalos munkái. Általános európai motívumok az ember-állat figuráknak virágformákkal való vegyítései: tulipán-láb, kehely-száj, virágszárként hajló derék, virágszirom-szakáll. Ez a stílus Erdélyben hozta a legtökéletesebb megoldásokat. Az 1698-ban újjáépített csíkszentmártoni templom mennyezetét Kozma Mihály, Havadi András és Sípos János székely asztalosok festették ki. Virágmintái között érdekes régi motívum, Kleve-kerék, a holland határon fekvő klevei tartománynak és régi kihalt uralkodóházának címere található. Sajátos minta- és színvilág jellemzi a kalotaszegi mennyezet-, karzat- és padfestményeket. A nádasdaróci festmények a jezsuita nyomdák napraforgó és rózsa virágdíszeire emlékeztetnek, és a bánffyhunyadi templom hajójának 1705-ben készült mennyezetmintáival mutatnak szellemi rokonságot. A keresdi és magyarbikali mennyezet, valamint a vistai karzatfestmények s a szántai mennyezet színpompás és harmonikus szép virágmintáit a gyalui Asztalos János készítette. A marosvásárhelyi asztalos festőnek az adakozók nevét is megörökítő felirata a pókai templom mennyezetén 1706-ból való. „A XVII. századnak van egy egyedülálló mennyezete Csíksomlyón... szerzője ismeretlen... a díszítés stílusa barokk".[170]

A katolikus templomok képi ábrázolásai az előző korszakok, nemegyszer a középkor képi világát és stílusait őrzik, miként az 1510-ben készült csíkszentléleki szárnyas oltár.

A csíksomlyói kápolna kazettás mennyezetét ismeretlen, valószínűleg olasz származású szerzetes festője barokk stílusú díszítéssel festette ki. A szárhegyi ferencesek zárdája számára Lázár István 1670-ben rendelt Lengyel Péter képírótól barokk oltárt. A csíksomlyói ferencesek Nagyszombatból hozattak oltárt. A segesvári templomba Vest János bártfai mester keze alól kikerült faragott oltárt Stranoves Jeremiás nagyszebeni festő festette.

---

[169] KELEMEN L., Mennyezet és karzatfestmények a XVII. századból (KELEMEN L., Művészettörténeti I. 1977. 68).

[170] VILHELM K., Festett famennyezetek. Alakos ábrázolások a XV—XVIII. századi erdélyi templomokban. Bukarest 1975. 15.

A szászföldi templomok középkori festményeiről Wesselényi István naplója őriz elismerő szavakat. Almakerék szász templomáról írja: „...kinek is a fala tele sokféle képekkel, az egész passióval mint hogy quondam pápisták bírták."[171]

A román nép egyházi művészete a falfestésben és ikonfestésben éli első virágzását: Konstantin, Caian és Stan 1654-ben kifestik a vajdahunyadi templomot, a nagyiklódi (Szolnok-Doboka vármegye) Lukács pap 1681-ben festi meg a nikulai híres csodatevő Mária-képet.

Jellemző a kor polgári ízlésére az 1650-ben újrafestett kolozsvári városháza. Kép és szöveg bonyolult egységben jelenik meg itt, figuratív ábrázolással, antik szerzők mondásaival és versbe szedett tanításokkal együtt akar hatni a szerző. A kötetnyi életbölcsesség és erkölcsi parancs a legváltozatosabb képeket fogta körül: meztelen gyermek feje tetején állva és furulyát fújva, az igazság istennője pallossal, a halál képe kaszával és az erdélyi városok címerei.

A világi festészetre a virágmintás reneszánsz díszítőmotívumok a jellemzőek. Teleki Mihály régeni és szebeni képírókat foglalkoztatott. Az ismeretlen szebeni képíróval kilenc képet festetett. Meglehet, hogy erre a kepíróra vonatkoznak Teleki Jánosnénak elégedetlenkedő sorai: „Az gyermekek képét kedvesen vettem, de inkább akartam volna magokat látni. Lehet, hogy nem derék mester a képíró, mert nem úgy írta az képeket az minemű az gyermekek."[172]

Az erdélyi síremlékszobrászat szép remeke az 1660-as évek elején készült Apafi György-síremlék, „A szép monumentum" műelemzésnek beillő leírását Wesselényi István hagyta reánk. Jellemző, hogy kiemeli az emlékmű élethűségét: a „talpig vasban" fekvő Apafi György haja „ad vivum", „kezeinek minden erei ad vivum ki vagynak faragva".[173]

Az erdélyi reprezentatív művészet sajátos alkotása volt az a díszkapu, amelyet az 1705. november 11-re meghirdetett fejedelembeiktató országgyűlésre vonuló Rákóczi üdvözlésére Kapi Gábor jezsuita rektor Kolozsvár főterén emeltetett.

A városháza előtt felállított, Vizaknai Bereck György naplója szerint „szép dicsőségesen"[174] készített diadalkapu idézetekkel díszítve, sajátos ideológia szerint foglalja egységbe Erdély múltját új fejedelmének programjával. A diadalív fölött a fő helyen II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem lovasképe volt látható, jobbra Forgách Simon generális, a fejedelemség katonai főparancsnokának képe, balra Erdélyt jelképező alak állt. A diadalkapu felső szegélyén az erdélyi fejedelmek képei közül hiányzott Bethlen Gábor és Apafi Mihály. A nagy politikai körültekintéssel építkező jezsuiták ezzel azt fejezték ki, hogy Rákóczi családi örökségként, mint a Báthoriak és Rákócziak egyenes leszármazottja foglalja el Erdély fejedelmi székét.

---

[171] Wesselényi István naplója. 1708. április 19. (Wesselényi István, Sanyarú világ II.: 1707–1708 Közzéteszi DEMÉNY L., MAGYARI A. Bukarest 1985. 502.)

[172] HEREPEI J., Adatok Teleki Mihaly és udvara életéhez. (HEREPEI, Adattár III. 15.)

[173] Wesselényi István naplója. 1708. április 19. (Wesselényi, i. m. 1985. 500–501.)

[174] Vizaknai Bereck György naplója. 1705. október (Rákóczi tükör I. 362).

A kolozsvári jezsuiták diadalkapuját azonban a zsibói csatavesztés következményei elsöpörték.

NÉPÉLET ÉS NÉPMŰVÉSZET: MAGYAROK ROMÁNOK, SZÁSZOK

Magyar jobbágyok, székely falvak, román pásztorok és szász parasztok művészetét a technika, a szokásrend és az életritmus alakította. Az általában a régi típusba tartozónak nevezett erdélyi népművészet, hasonlóan minden józan nép művészetéhez, magába építette korának elemeit. Hagyományőrzés és korszerűsítés kettős tendenciája jellemezte.

Hegyvidék és síkföld, folyóvölgyek és havasok között, a gazdaságföldrajzi adottságok szerint annyira megosztott országban természetszerűleg élénk volt a vándorkereskedelem. A hazai és nemzetközi kereskedelmi és csempészútvonalakon a dallam-, a mintakincs, a mesemotívumok vándorlása éppen úgy megfigyelhető, mint a vásárok közízlést alakító, társas kapcsolatokat létesítő hatása. Az ország sajátos ipari fejlődése révén olyan új anyagok kerülnek a falusi kultúrába, mint például a fűrészelt deszka, a habán csempe, a különböző vásznak, külföldi és hazai posztófajták. Olyan hagyományos világ mellett, mint a havasi pásztorok, a majorok népe, a királyföldi falvak és a Székelyföld, kialakult a monokultúrás területek jellegzetes parasztpolgári kultúrája. A népi iparosok maguk előtt látták a reneszánsz udvarházakat, kastélyokat, a templomok díszítését. A Bornemissza Anna fejedelemasszonyhoz vagy főúri udvarokba hímzésre berendelt jobbágyasszonyok mintegy első kézből vették át az úrihímzés elemeit. Különösen nagy tömegű külső és belső hatás árasztotta el a falvak népét a tudatos iskolapolitika, valláspolitika s a nyomdászat fejlődése következtében. A katolikus egyház közvéleményalakító igyekezete következtében a Mária-képek körül kialakuló búcsúk ezreket és ezreket mozgattak meg. A templomok falába beépített műalkotások, régi falfestmények, az egyházi szimbólumok rengeteg információt közöltek.

A mezőgazdasági munka ritmusa még az ősi, szakrális hagyományokat őrző néprajzi év szerint megszabott, de már nélkülözhetetlen a kalendárium. A könyvkiadás már ponyvára is termel, és a nyomtatott krajcáros képek, kegyképek, képújságok, képröplapok látásmódot formáló erővel zúdulnak az írástudatlanok tömegeire. A különböző etnikumok természetes együttélése a motívumkincs cseréjével jár. A nemzeti sajátosságok természetes kölcsönhatásban formálódnak és alakulnak. A falvakban élő értelmiségiek — tanítók, papok, pópák, prédikátorok, kántorok —, tudatosan vagy öntudatlanul, az államhatalom vagy kisebb-nagyobb uralkodó csoportok érdekei szerint szólnak bele alakítóan a népéletbe, s beavatkozásuk helyenként már a népszokások rendjén is észrevehető. A protestáns templomok szószékeiről a nép munkájához kapcsolódó példázatokat hallhatott. A katolikus egyház tudatosan igazodott a népi hagyományokhoz.

Erdély népeinek díszítő- és formaművészetében az anyagszerűség, meséiben és énekművészetükben az aktualitás uralkodik. Mindkettőt ősi hagyományok szabályai igazítják, és közösségekben csiszolódnak.

A falusi otthonok faragott bútorait a 17. század végén már kezdi kiszorítani a fűrészelt és gyalult deszkabútor. A 18. századra kialakult a parasztság ellátására és a falusi igényekhez, ízlésekhez igazodó asztalossereg. Megjelenik a festett parasztbútor. Kivált a hegyvidéken azonban ácsolt, faragott bútordarabok, főleg a tölgyfából készített szuszékok használatosak. A parasztház egyetlen ágya a nagy ágy, mellette a többnyire festett hálópad, hálólóca és bölcsős fiókos asztal áll.

A paraszti viselet kifejezi a falu vagyoni tagozódását és a régió hagyományait, de tükrözi a textíliák és a ruhadarabok előállításának új technikáját, s divatját is. A paraszti jellegű, vagyis házilag előállított öltözet mellett a ruhadarabok egy része már a városi, mezővárosi konfekcióipar főleg vásárokon beszerzett terméke. A 17. század közepétől általánossá válik a már korábban feltűnő szűk posztónadrág-viselet, helyi változatok szerint, mint aba csizmanadrág, vagy halina harisnyanadrág. Most jön szokásba a juhszőr mellény, „melles", „hátibőr", „kacagány". Gazdag parasztok és kisnemes férfiak és nők körében a ködmön viselete terjed. Feltűnik a 17. század új divatja, a cifraszűr. A guba mint női és férfi viselet a 18. század elején kezdett Ung és Bereg megyék felől először keleti, majd nyugati irányban elterjedni, hogy hamarosan a Szamos, a Kraszna közén, az Érmelléken magyarok és románok között egyaránt általános viseletté váljon. A vászon- és gyolcstermelés bővülése vonta maga után, hogy általában két inget hordtak, egy dísztelen alsót és egy felső díszeset. A kárbecslő jegyzőkönyvek és panaszlevelek ugyanúgy, mint a végrendeletek és leltárak gazdag paraszti asztalneműés ágyneműkészletről tájékoztatnak.

Viselet- és díszítő mintakincs egyaránt egy anyagilag rendkívül megosztott paraszti társadalomra jellemző, és a különböző népművészetek szorosabb egymásra hatásának tendenciáját tükrözi. A hímzések anyaga házilag festett durva gyapjú- vagy lenfonal. Táji és nyelvi csoportok erősen tartják egyszínű, vagy két szín kombinációját hordó színvilágukat is, de általános tendencia a kiszínesedés. A Szilágyságban megfigyelhető: az apró szövésű vászonhoz igazodó piros és kék régebbi mintakincs mellett feltűnik a többszínű hímzés.

A motívumkincs megtartja ősi jelképrendszerét. A szembefordított madár a szerelem, a háttal fordított a síron túli hűség, a sorsmadarak a halál jelképei. Ősi jelentéseket hordoz az életfa, a sárkányfejes minta, a vízfolyásos középvonal mentén szimmetrikusan elhelyezett díszítőelemek mintakincse. Általános tendencia, hogy a mintakincsek kicserélődnek, és országosan elterjednek. A 17. század végén Székelyföldön általános nagy csillagos minta Tolnától a Szilágyságig elterjed. Az országszerte fellelhető ágas-bogas minták keleti hatásra mutatnak. Az életfamotívumok a Volga mentéig vezetnek vissza, de hogy a török közvetítés régebbi vagy újabb, a kutatás nem tudta kideríteni. A hímzések mintakincsének alakulásában egyaránt érzékelhető a határőri szolgálatra telepítettek vagy jobbágytelepesek hatása. A makkos és almamintákat szlovák gyolcs- és csipkeáruló kereskedők terjesztik el Erdélyben. A református templomok festett mennyezeteinek kedvelt motívuma, az egyházat jelképező, fiait vérével tápláló pelikán Felső-Magyarországon, Hódmezővásárhelyen és Erdélyben, párnán és lepedőszélen egyaránt megtalálható. A madaras minták a Zsil felső folyásának vidékén a többszínű román fejkendőhímzésre ugyanúgy jellemzőek, mint a kalotaszegi Magyarlónán vagy a hétfalusi inghímzésen. A vegyes lakosságú Szilágyság hímzéseiben más vidékek magyar, román, szász és szlovák mintakincsének különböző hatásait fogadta be a jellegzetes erdélyi és székely hímzéstípusok mellé. Már most jól megfigyelhetőek a jellegzetességek első nyomai, amelyek majd a 18. század végére, a 19. század elejére kifejlődvén, annyira sajátosnak mutatják egyes vidékek népművészetét. A keleti hatásokat őrző székely festékesről — kelimszőnyegről — a legrégibb adat Kádár Györgyné 1650. február 9-én Nagyborosnyón kelt végrendelete.

A fafaragást, bútorfestést és a fazekasipart ugyancsak ősi és új motívumok jellemzik. A bútorok díszein átüt a falusi festett templommennyezetek és karzatok virágos reneszánsz motívumkincse. De szembefordított madár nemcsak a kalotaszegi menyecskefőkötő csipkéjét díszíti, hanem rákerül a festett nagyágy végére. A falusi asztalosmesterek a hímzések formakincséből ugyanúgy merítettek, miként a bútorfestésből a fafaragók.

A csempék díszítésének közös jellegzetessége, hogy a mintát fadúcba faragták ki a népi faragás hagyományos konvenciói szerint. A Türében és Kolozsvárott talált 17. századi csempetöredékek a népi fafaragás középkori formáit őrzik (mértanias elemek, zegzug, fogsor, rozetta). Torockó és Udvarhelyszék csempéin a 17. századi úri minta él: lovas, címer, templom, rozetta. A korondi 1667-es évszámmal jelzett csempe az elterjedt mintát, a kettős olasz korsós reneszánsz motívumot őrzi. Általános a virágos, tulipán- és szekfűcsokros reneszánsz minta. A székelykeresztúri kutatások szerint a geometrikus díszítésű csempék a népművészet egészen korai, alig ismert időszakáról tudósítanak, népmesei, mondai jeleneteket hordoznak. A kályhacsempék mintái országos műhelyek vagy az általános európai formakincs elnépiesedett változatait is őrzik. A lándzsás, sisakos lovag alakja a székelykeresztúri kályhacsempén a budai királyi műhelyben, a 15. században készült, és a közép-európai fazekasságra erősen ható lovagalakos kályha egész Erdélyben elterjedt változata. A különböző népművészeti ágak kölcsönhatását bizonyítja, hogy a volkányi evangélikus templom 17. századi karzatának előlapján festett, átlósan hajlított inda az ugyancsak székelykeresztúri 16. századi kályhacsempén is megtalálható. A csekefalvi 16. századi csempén Szent László és a kun ábrázolása nemcsak a székelyföldi Szent László-freskók hatásáról tanúskodik, hanem arról is, hogy a legenda változatlan időszerűséggel élt a székely nép körében. A székelykeresztúri ásatásokon előkerült feliratos csempéken az erdélyi fejedelmek — János Zsigmond, Bethlen és I. Rákóczi György — kedvelt jelmondata olvasható: „Si Deus pro nobis, quis contra nos." Néhány fazekasközpontban feltűnnek barokkos elemek is.

MAGYAR THÁLIA

A drámát, a 17. század polgári műfaját Erdélyben régi hagyományok és új indítások táplálták.

Legfőbb művelői és színterei az iskolák: jezsuita, unitárius és református kollégium egyaránt színielőadással ünnepli a vizsgákat és az egyházi és politikai ünnepeket. Forrásai a középkori misztériumjátékok és a comeniusi hagyomány. Az elsőt Csíksomlyó ferences kolostorában a betlehemes játékokban fejlesztették tovább. A második a protestáns iskolák színjátszását nevelte fel.

Váradon a város élénk kereskedői légkörétől ösztönözve az iskola poétikatanára, Borsáti Ferenc tollából a *Metamorphosis... Sigismundi Rákóczi* latin és magyar nyelvű ünnepi játék 1652-ben készült el, és néhány év múlva nyomtatásban is napvilágot látott (Várad 1656). Nagybányán a hollandiai egyetemekről hazatért Eszéki István honosította meg a drámát, bibliai tárgyú művét Teleki nyomtatta ki. A *Comedia Erdély siralmas állapotjáról* című, feltehetően 1668-ban lejegyzett dráma polgárok, vállalkozók és az állam merkantil elveit átlátó rétegek véleményét tolmácsolta. Megjelent a színen a „közérdek", az „önzés" és „Hollandia". Apafi fejedelemsége idején az iskoladráma erdélyi központja Enyeden alakult ki, 1676-ban a Bethlen-kollégium tanulói diáktársuk, Misztótfalusi Kis Miklós „actus"-át játszották.

1687—1711 között Kolozsvár, Nagyenyed, Szeben különböző felekezetű iskoláiban nagy számban és rendszeresen adtak elő komédiát. A vallásüldözés éveiben ugyan sok protestáns iskola elnémult, de a nagyenyedi kollégium, a kolozsvári unitárius kollégium őrizte és a jezsuitákkal együtt továbbfejlesztette a színjátszás hagyományát. Még a Rákóczi-szabadságharc idején az ostromzár alatt tartott Szebenben is felhangzik a drámai játékot bevezető prológus. Erős ösztönző a közönségigény. A jezsuiták Szebenben az 1707-es, korántsem könnyű évben az asszonyok kedvéért ismétlik meg előadásukat. Kolozsvárott az unitáriusok a városi köznépnek külön is előadják komédiájukat. Több kézirat bizonyítja, hogy most érkezett el a színjátszás oda, hogy átlépje az iskolák, otthonok, falvak, városok küszöbét.

A dramaturgiát még régi hagyományok szabják meg. Történeti személyek, allegorikus alakok, szörnyek, politikai, közéleti jelenségek, intézmények és emberi tulajdonságok megszemélyesítőinek dialógusa zajlik földi és túlvilági színtereken. A bibliai tematika világi témákkal bővül. Az antik mitológiából vett meseanyag mellett a török kiűzése után a magyar történelem eseményei kerülnek előtérbe. Több dráma címe világi tartalmat sejtet. A valóságos drámai összecsapást többnyire a színpad látványossága helyettesíti. Nagy statisztéria vonul fel: szirének, vadászok, táncosok, katonák, angyalok, ördögök hada, kórusok, zenészek. A betétekben, az egyes felvonásokat összekötő interlúdiumokban azonban feltűnnek a mindennapi élet jelenetei.

Az előadásokban általában 50—100 diák vett részt. Kolozsvárott a jezsuita Academián 1702. július 6-án bemutatott iskoladráma műsorfüzete szerint a huszonöt diákszereplő között egy városi polgársarj akad, a többi magyar, székely, román, szász, szlovák és lengyel fő- és köznemes fia. Ennek *A tisztelet házassága, avagy Korvin Mátyás fogolyból Csehország királyának veje lesz* című latin nyelvű „Theatrum"-nak egyetlen női szerepét az akkor 11 éves Mikes Kelemen játszotta.

Az előadások nyelve a jezsuita iskolákban latin. Az unitárius, református és evengélikus iskoladrámák a század utolsó és a következő első évtizedében már számítanak a város különböző rendű és nyelvű lakóira. A magyar nyelvű Kinizsi-drámát (1699—1700) az epilógus szerint nagyszámú világi közönség nézte. A komédiázásnak tág teret adó Cyrus-drámájában Miskolci Csulyak Zsigmond rendezői utasításai a vásárok népére tekintenek, bár a darabot a nagyenyedi kollégiumban a téli vizsgák idején adták elő (1698). Az unitáriusok Kolozsvárott 1694—1700-ban az előkelő közönségnek rendezett latin darabokat a város közrendű népének magyarul ismételték meg.

Kolozsvárott sarjadt ki a magyar színjátszás első, immáron tisztán polgári jellegű kezdeményezése. Felvinczi György 1696-ban engedélyt kért és kapott Lipót császártól, hogy Magyarországon és Erdélyben magyar és latin nyelven tisztességes és komiko-tragédiákat adjon elő, célja — amint megfogalmazta — az ész kiművelése, a lelkek felvidítása és javítása.

Erdély első potenciális színházigazgatója, Felvinczi György unitárius kollégium neveltje volt. Mesterségeket dicsérő didaktikus versei Misztótfalusi nyomdájában láttak napvilágot. *Az angliai országban levő Salernitana Scholának a jó egészségről irott könyve* (Kolozsvár 1693) című fordítása már ismeretközlő verseivel együtt a kolozsvári polgárság szemléletét kifejező írónak mutatják. Műveiből a harmadik karteziánusnemzedék tudatos népművelési programját vállaló írástudó halvány vonásai tűnnek elő. A hagyomány szerint a piactérre néző házak mélyen előreugró, széles ereszeinek védelme alatt nyitott színpadot. *Comicotragedia* (1690—1693) című műve bevezetőjében azt mondja, hogy *az Álomkönyvek* és a *Cisió*k hazugságaitól akarja a közönséget elhódítani. A művet Marc Antonio Cesti *Il pomo d'Oro* című, Lipót esküvőjére írt kisoperája ihlette. A téma allegorikus betétjeivel együtt Erdélyben aktuális politikai kicsengést kapott, de nem vívott ki sikert: Plutó elégedetlen az istenek osztozkodásával, és újraosztást kérő követséget küld Jupiterhez. 1698-ban Miskolci Csulyak Zsigmond Cyrus-drámája a méd—perzsa királyfi kalandos történetéről az ifjú II. Apafi Mihály sorsára volt vonatkoztatható.

Pápai Páriz ízes magyar nyelven írta meg az enyedi kollegiumban többször előadott *Izsák és Rebeka házasságok alkalmatosságokkal lött beszélgetés* című drámáját. Izsák és Rebeka bibliai történetét az erdélyi leánykérés és lakodalom idillikus képsorává korszerűsítette. Költött szereplők, szolgák, cselédek a korabeli erdélyi világ mindennapjainak életképeit elevenítik meg. Elítéli a lustákat és henyélőket, akiknek kártyán, kockán, borozáson jár az eszük, s ki nem esik soha kezükből a pipa.

> Fejedelmek gyermekit látom, mint nevelik,
> Agár, kantár, pohár csak, amihez szokik...[175]

Mintha még egyszer összefoglalná a provinciális tudatlanságot bíráló Apáczai szavait. A sötéten festett háttér előtt annál fényesebben tűnnek elő a házasulandó ifjak, az okos, jó erkölcsű leány és felelősségtudattal áthatott fiú. Megjelenik a darabos komédiázó szolga. Házassági szokásokról, hűségről, bibliai történetekről beszélgetnek, a nősülő fiú gondjait az ismert népdal fonalán festi. A puritán—coccejánus hagyományok szellemét tükröző dráma Bethlen Miklós lánya házasságára készült, s az erdélyi kancellár dicséretét zengő kórussal zárul. Hét kiadása és még a 19. században is forgó másolatai után ítélve az egyik legkelendőbb könyv lett.

EMLÉKIRAT ÉS SZEMÉLYISÉG

Apafi Mihály fejedelem egykori török deákja, Rozsnyai Dávid szolgálataival együtt a *Horologium Turcicum* című művét is felajánlotta II. Rákóczi Ferencnek. A *Pancsatantra* török változata azonban nem látott napvilágot. Mindenki el volt foglalva a maga gondjaival, és a történések áradatában eligazodni próbáló embert nem kötötték le a távoli kelet meséi. A kor prózai műfaja a napló és az emlékirat.

---

[175] Pápai Páriz Ferenc, Izsák és Rebeka házasságok alkalmatosságokkal lött beszélgetés. Kolozsvár 1703 (Pápai Páriz, Békességet. 361).

A naplók jelentős része hivatali kötelességből született. Munkakör adta feladatból, Thököly udvarának változó légkörében írt naplót Komáromi János fejedelmi szekretárius 1695—1705 között. Hivatali kötelezettségből készültek a diplomáciai küldetésben járók naplói. Jelentős Bay Mihály 1692—1693-as portai diáriuma. Vargyasi Daniel István a havasalföldi vajdánál, Pápay Gáspár és Bay Mihály a tatár kánnál járván követségben vezetett naplót (1706). Pápai János, a vagyontalan kisnemescsaládnak az Odera melletti Frankfurt egyetemén iskolázott sarja a gubernátor Bánffy György ecsedi jószágkormányzójaként került mint fogoly Rákóczi táborába, hamarosan azonban a magyar kancellária direktora lett, és több ízben megfordult a fejedelem követeként a Portán. Diplomáciai diáriuma keleti meserészletekkel, anekdotákkal, népszokások leírásaival teletűzdelve szórakoztató olvasmánnyá kerekedett (1705—1708, 1710).

A naplók másik csoportja személyes indítékokból keletkezett. Az idő múlásával harcban álló ember, emlékezetében sem bízván, szükségét érezte, hogy minden megtörtént és emlékezetre méltó dolgot megörökítsen. Erdély utolsó fél évszázadának változásai szinte rákényszerítették a gondolkozó embert, hogy lejegyezze a történteket. Önmaga igazolására is. A kor történeti tudata az országos közösségi tudat szerves összetevője, a jövőre tekint, és fontos eleme a nemzeti felelősség. Izdenczy Pál 1660-ban addigi lakóhelye, Várad elvesztésével kezdett naplóját Kolozsvár 1697. évi nagy tűzvészével zárja. Czegei Wass György, aki Apafi Mihály udvarában kezdte és II. Rákóczi Ferenc oldalán végezte pályafutását, mint Kolozsvár városparancsnoka örökítette meg a császári katonaság megszállása alatt a kurucokkal körülvett város szenvedéseit. Vízaknai Bereck György, a Franekerben és Leidenben végzett karteziánus orvos és kolozsvári bíró egyéni sorsa a város, sőt a fejedelemség megpróbáltatásait is kifejezte. Rákóczi nagybányai pénzverőházának inspektora lesz, részt vesz az országgyűléseken és hadjáratokban, s amikor a város ismét a császáriak kezére kerül, négy évig nem látja családját, közben négy gyermeke meghal, hármat a pestis ragad el, és ő maga is súlyosan megbetegszik. Feljegyzései szerint inkább az emberek, mint a hadi események és a politikai aktusok érdekelték. Pátosz nélkül írt a kolozsvári katonák, szőlőmunkások, kézművesek, fuvarosok csendes, emberpróbáló erejű ellenállásáról. Tárgyszerű közlései sokat megőriztek az egyszerű emberek életviszonyairól és vélekedéseiről. Szaniszló Zsigmond, az erdélyi köznemesség rossz közérzetét megörökítő unitárius tordai főbíró naplójában a siralom hangját helyenként fanyar humor váltja fel. Szakál Ferenc, Kolozsvár jómódú kézműves polgára, az unitáriusok „szász részről való kurátora" ízes magyar nyelven rögzítette naplójában a kolozsváriak megpróbáltatásait.

Napló és emlékirat között nehéz megvonni a határt. Az események feljegyzése, kivált, ha dokumentumokat, levelek, kiáltványok szövegét is belemásolják, történeti összefoglalás nyersanyaga is lehet. A személyes jelleg, a szűkebb család vagy kisebb közösség tájékoztatását, okítását célzó szándék inkább a kor irodalmiságának sajátos műfajává, emlékirattá fejleszti a naplót.

Kemény János a tatár fogságban, ma ismert formájában 1657—1659-ben papírra vetett *Önéletírását* családjának szánta saját bevallása szerint: „. . . kedves atyámfiainak és gyermekimnek emlékezetül hagyásra."[176] Családja és a maga élete fonalára fűzve Erdély történetének páratlanul gazdag áttekintését adja a tizenöt éves háborútól kezdve II. Rákóczi György uralkodásának kezdetéig. Kemény mint apród Bethlen Gábor udvarában nevelkedett, majd mint románul is tudó diplomata és hadvezér a két nagy fejedelem, Bethlen és I. Rákóczi György politikájának nemcsak alapos ismerője, hanem tevékeny művelője is volt. Ismerte Machiavellit, sőt Barcsai Ákos tudósít róla, hogy igen kedvelte a politika tudományát. Remek megfigyelő, nagy megjelenítő erővel jellemez politikusokat és helyzeteket. Kritikus hangja, önmagával és kortársaival szemben helyenként végletesen bíráló, szarkasztikus stílusa miatt a kutatók máig nem tudták eldönteni, hogy pontosan milyen politikai elképzelések szolgálatába állította írását. Felfogása szerint Bethlen Gábor az a nagy magyar politikus, akihez fogható csupán Szent István és Mátyás király volt a magyar történelemben. Olvasva jellemzését Bethlenről, teljesen nyilvánvaló, hogy eszményképe a korszerű uralkodó, aki erős hadsereget képes felállítani, belső rendet tart, és pártolja a tudományokat és művészeteket. *Önéletírásá*ban és nyilvánosságra szánt leveleiben, kiáltványaiban Zrínyi hatása is kimutatható. Ebből a nézőpontból az egységteremtő politika értékrendszere világosan előtűnik írásából. Korának három legnagyobb politikusát Bethlen, Pázmány és Esterházy Miklós személyében látja. Az 1644—1648-as évek eseményeit már a lengyel—velencei—erdélyi törökellenes szövetség szemszögéből is vizsgálja. Helyenként szabadjára engedett mesélőkedvvel megírt, érzékletes leírásokban gazdag *Önéletírásá*nak politikai jelrendszere további vizsgálatokra vár.

Az erdélyi emlékirat-irodalom jelentős dokumentuma az udvari ember morális kérdéseivel foglalkozó, Apafi kormányzásáról kritikusan író katolikus Kornis Gábor emlékirata. Thököly naplói a különleges személyiség politikai küzdelmeinek és térvesztésének dokumentumai. Az emlékirat és történetírás határaira jellemző sajátosságokat hordoz Cserei Mihály históriája. Cserei Mihály Brassóban vészelte át a Rákóczi-szabadságharcot, és magyar históriájának verses bevezetésében leszögezte, hogy az igazat akarja megírni. Esemény, cselszövés, emberi sors már elég jól komponáltan fut ki Cserei Mihály tolla alól. Eredetileg Erdély 17. század végi évtizedeinek hiteles megörökítésének szándékával fogott munkájához, de más lett belőle, mint történelmi mű. Lebilincselő, helyenként izgalmas elbeszéléssorozat összeesküvésekről, cselszövésekről, az önállóságát vesztett Erdélyi Fejedelemség főúri intrikáiról.

---

[176] Kemény J. önéletírása. 1.

Cserei mintha csak az olvasókra kacsintana, a politikát szétbogozhatatlanul egybeszövi a szerelmekkel, államügyek helyett mintha inkább az érdekelné, ki mit mondott, fecsegett, súgott vadászatokon, táncmulatság közben. Műve ismert főurak és főúri asszonyok remek portréit pergeti elő, figyel az európai eseményekre, szívesen illeszt leírásaiba dokumentumokat. Az elbeszélő próza megkívánta távolságteremtéshez azonban nem ért. Nagy mesélő, és műve talán azért is maradt kéziratban, mert túl sok mindent fecsegett ki.

Bethlen Miklós 1708-ban kezdte írni *Önéletírását*, amikor szebeni fogságából Bécsbe szállították, s életének utolsó szálláshelyén, a császárvárosban fejezte be. Műve a magyar memoárirodalom reális hangvételű, egyéni vonásokban gazdag, kiemelkedő alkotása. Emlékeztetőül, önigazolásul írta, és azért magyarul, mert feleségének és gyermekeinek szánta „tanulás okáért". Életét beszéli el, mélyrehatóan elemezve indítékait és tetteit. Sokszor leszögezi, nem históriát ír, de ahogy halad előre az időben, egyre többet közöl arról, ami körülötte történt. Sötét, de igaz a kép, ami tolla nyomán az erdélyi főúri társadalomból elénk tárul. Nem sok jót írhat a kuruc harcokról sem. Szeben foglyaival, a városok, falvak szenvedő népével érez együtt. Rákóczi fejedelemségében nem lát perspektívát, hiszen 1708-ban, amikor *Önéletírását* kezdi, Erdély Rákóczi számára gyakorlatilag már elveszett. Az események absztrahált újrateremtésének, a kihagyásokkal hitelesítő elbeszélésnek talán legmesteribb példája a munka Zrínyi utolsó óráit megörökítő részlete.

A háború nyolc évét szebeni kényszerű fogságban töltő erdélyi főúr, Wesselényi István, Közép-Szolnok vármegyei főispán öt kötetre szaporodott naplója ékesen bizonyítja, mire képes a jó megfigyelő, finom érzékű tollforgató. Főurak, katonák, rabok sorsát eleveníti meg. Tolla nyomán egyéni sorsok, társadalmi csoportok és magatartások már típusokká csiszolódott formákban jelennek meg: az asszony, akinek férje rab, egyik fia kuruc, a másik pedig a gubernátor szolgája; az agyonhajszolt, és a romlott gabonából készített ételtől megbetegedett rab; a nemzetért halált szívesen vállaló felföldi vitéz és a politikai cselekvésről lemondó főurak, akik farsang idején maskarázván, az ugyancsak rossz közérzetű német tisztekkel kuruc öltözetben ijesztgetik egymást. Wesselényi rajzolja meg a Habsburg-abszolutizmus talajtalan zsoldosgenerálisának szélsőséges típusát a művelt, de a számára idegen országban napjait rettegésben élő, rettegéseit beteges durvaságokban, kegyetlenkedésekben és komikus dühöngésekben levezető Rabutin alakjában. Helyenként szimbolikus értelemben beiktatott természetleírások teszik változatossá az esemény- és helyzetleírásokban páratlanul gazdag és tárgyilagos emlékiratot. Írója inkább a környezetét figyeli, önmagáról keveset szól, de természetképei is remek tükrét adják a csapdába esett ember érzéseinek: „Ma láttam elsőben az idén fecskét, midőn naplemente előtt ablakomon kicsiny cellácskámnak könyökölve mint fogoly, contemplalódnám. Az én Istenem adja, hogy elhagyott fecskéimet is láthassam meg, minekelőtte még a fecskék elmennének, és amint a nyári madarak tavaszra hazakerülnek, mi is régen laktunk édes földünkbe mehessünk békességben."[177]

Az emlékirat a kor legsajátosabb műfaja. Amikor a régi típusú történeti krónikaírás igénye utolsót lobban Dálnoki Veres Gerzson *Kuruc krónikájában* — az új történetírás pedig városi krónikákkal, egyháztörténeti feljegyzésekkel és dokumentumokat gyűjtve készül későbbi nagy ívű pályafutására —, a személyesen megélt történelmet az emlékiratok őrzik. A múlt, amit átmentenek, az önálló államiság eredményei és kudarcai, a jövő, aminek elébefutnak, a személyiséget formáló felelősség.

ÉNEK, MUZSIKA, TÁNC

Az ének-zene kultúra hagyományos területei — az udvari, városi, egyházi, falusi-népi ének-zene világa — között a régi arányok kezdenek megbomlani. A régi itáliai kapcsolatok továbbélését bizonyítja Girolamo Diruta *Il Transilvano* c. zongoraiskolája. Az új igények és új ízlés jelei szinte minden társadalmi réteg körében észlelhetőek. A főúri kastélyokban divattá válik a házi muzsikálás. Gondot fordítanak a gyerekek zenei taníttatására. A 17. század végén a főúri társadalom zenei érdeklődésére jellemző, hogy a szentbenedeki kastély „hosszabb palota" nevű termében az 1696-i leltár szerint „küsded orgona" áll, amelyet „nemrégen maga vett az úr Kornis Zsigmond".[178]

A virágénekeket, táncot, hegedülést a különböző protestáns egyházak tiltották. A puritanizmus és a pietizmus egész rendszere elítélte a hangszeres zenét, a zenének ezt a területét kirekesztette a gyülekezeti és a kollégiumi életből, a kálvinista egyház szintén lemondott erről a művészetről. Ennek ellenére a nagyenyedi kollégium, elsők között a 17. század végén, bevezette az orgonát az egyházi ének oktatásba.

A minden vallásfelekezetnél eleven érzelmi hitélet új igénye általában nagy lendületet adott a magyar énekkultúrának. A templomi éneklés a közösségi élmény erejével hatotta át az egész társadalmat. A felekezetek között nincs merev válaszfal. Református zsoltárdallamok és katolikus énekeskönyvdallamok kölcsönös átvételek emlékét őrzik. A dallamok nem ismertek felekezeti határokat, s tetszés szerint szárnyukra vettek új és új gondolatokat. „Mit cselekszenek ezen a földön [Hollandiában] hazánként azt vizsgálni előbeszélni sok volna. A templomban egy tekintéssel ellátja az ember, mint légyen a dolog közöttük. Senki oda könyv nélkül nem mégyen. . .és senki közöttük az éneklésnek néma hallgatója nincsen, hanem kicsinytől fogva nagyig felemelik szavokat. Vajha olyant láthatna szemünk valaha a mi földünkben is."[179]

---

[177] Wesselényi István naplója. I. 1704. március 30. (Sanyarú világ. S. a. r. MAGYARI A. Bukarest 1983. 73—74.)

[178] B. NAGY M., Várak, kastélyok. 269.

Misztótfalusi felismerte, hogy az énekkultúrát művelni kell, műveltséggé kell alakítani. A zsoltáréneklés reformját tervezte. Már fogarasi tanítóskodása idején tapasztalta, milyen káros, hogy hivők, kántorok, diákok csak hallás után, összevissza énekelnek, sokszor maguk a kántorok viszik teljesen félre a dallamokat „az igaz nótáktól". Nyomdászként keresztül akarta vinni, hogy meghonosítsa és elterjessze a szigorúan kotta utáni éneklést, mert tudta, hogy a fejlődés egyik kulcsa a társadalmi zenei képzettség lenne. Terve azonban jámbor óhaj maradt.

Erdély dallamvilágát ismerte az európai barokk zene egyik jelentős korabeli mestere, Daniel Speer, a magyar Simplicissimus. Zenei képzését Felső-Magyarországon nyerte, s járt a fejedelemségben, művében (*Musicalisch-Türkischer Eulen-Spiegel,* 1688) kelet-közép-európai dallamkincset dolgozott fel. A brassói lutheránus lelkész, Croner Dániel komponistatevékenységéről keveset tudunk.

A fejedelmi udvarban Apafi idejében egyházi ének- és zenekultúra uralkodott. Rákóczi udvarának világias zenekultúrája kevéssé sugározhatott át Erdélybe. A fejedelem hadseregében síposok és dobosok szolgáltak. Az erdélyi kuruc katonaság a hagyományos helyi énekkultúrát ápolta. Emlékét az *Erdélyi hajdútánc* című vers, a szabadságra hazatért katona éneke őrzi. Talán hasonlatos lehetett ahhoz a katonatánchoz, amit 1705. farsang végén Szebenben főurak fiai „fapallossal" jártak a gubernátor vendégei előtt.

Jellemző az erdélyiek tánckultúrájára, hogy Kemény János szükségesnek tartja megemlíteni Bethlen Gábort jellemezve: „táncokban gyönyörködő", és felfigyel a gyönyörű moldvai táncokra. Az erdélyi tánckultúra sajátos nyíltságáról Wesselényi sokat feljegyzett Szebenben. Naláczi Lajos lányának lakodalmán, 1708 őszén két napig táncoltak „lengyel változót", „süveges táncot", „lapockás táncot", „gyertyás táncot" és „sok frantzia táncokat". Dominique Révérand, aki mint Franciaország ágense működött Erdélyben, és *Bethlen Miklós gróf emlékiratai* címmel írt egy gáláns, történeti eseményekkel átszőtt históriát, nagy érdeklődéssel örökítette meg az erdélyi táncokat.

Az erdélyi főúri-nemesi társadalom és a városok zenei életéről Wesselényi István naplója remek pillanatképeket őriz. A nyolc évig Nagyszebenben összezárva élő magyar főurak és német császári tisztek közös mulatságaihoz szász városi zenészek vagy a császári regiment katona muzsikusai szolgáltatták a zenét. Fogságában Wesselényi is megtanul sípolni. Kornis Zsigmondnál, ahol „az asszonyok a muzsika mellett énekeltek", magyar zenészek játszottak. Lakodalomba szász muzsikusokat és cigányokat rendeltek. Kirchbaum császári generális magyar szóra kapott német felesége megszerette a „magyar

---

[179] Misztótfalusi Kis Miklós, A Zsoltárok előszava. 1686.

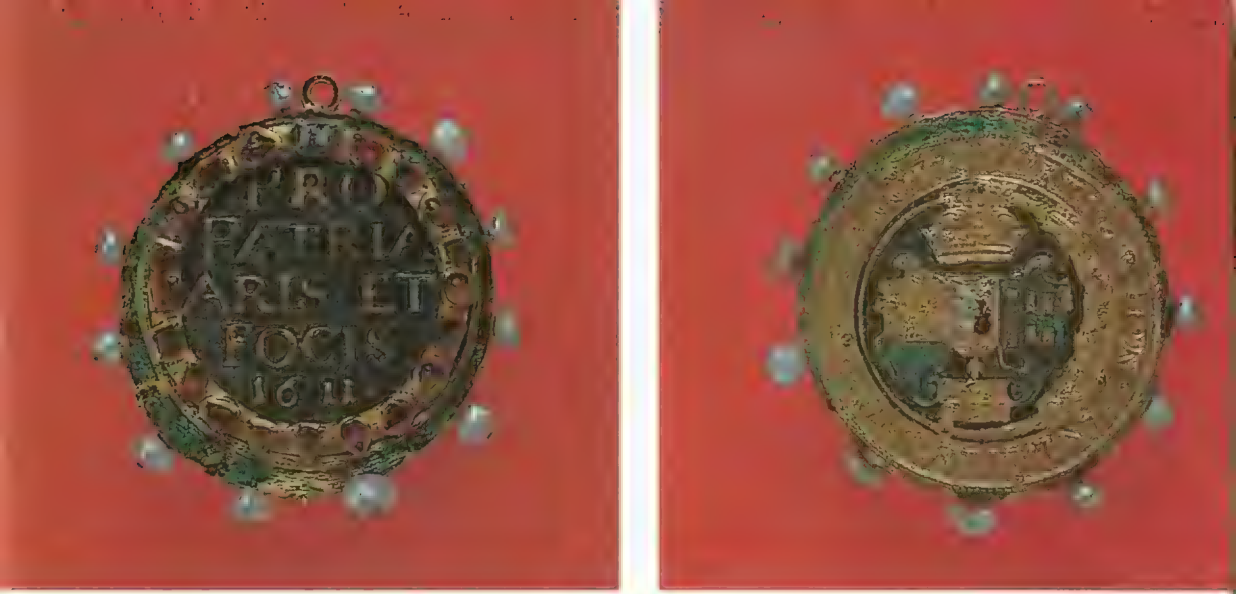
PRO
PATRIAE
ARIS ET
FOCIS
1611

25. Báthori Gábor ajándéknak szánt 10 dukátosa. Nagyszebeni veret, 1611. Elő- és hátlap

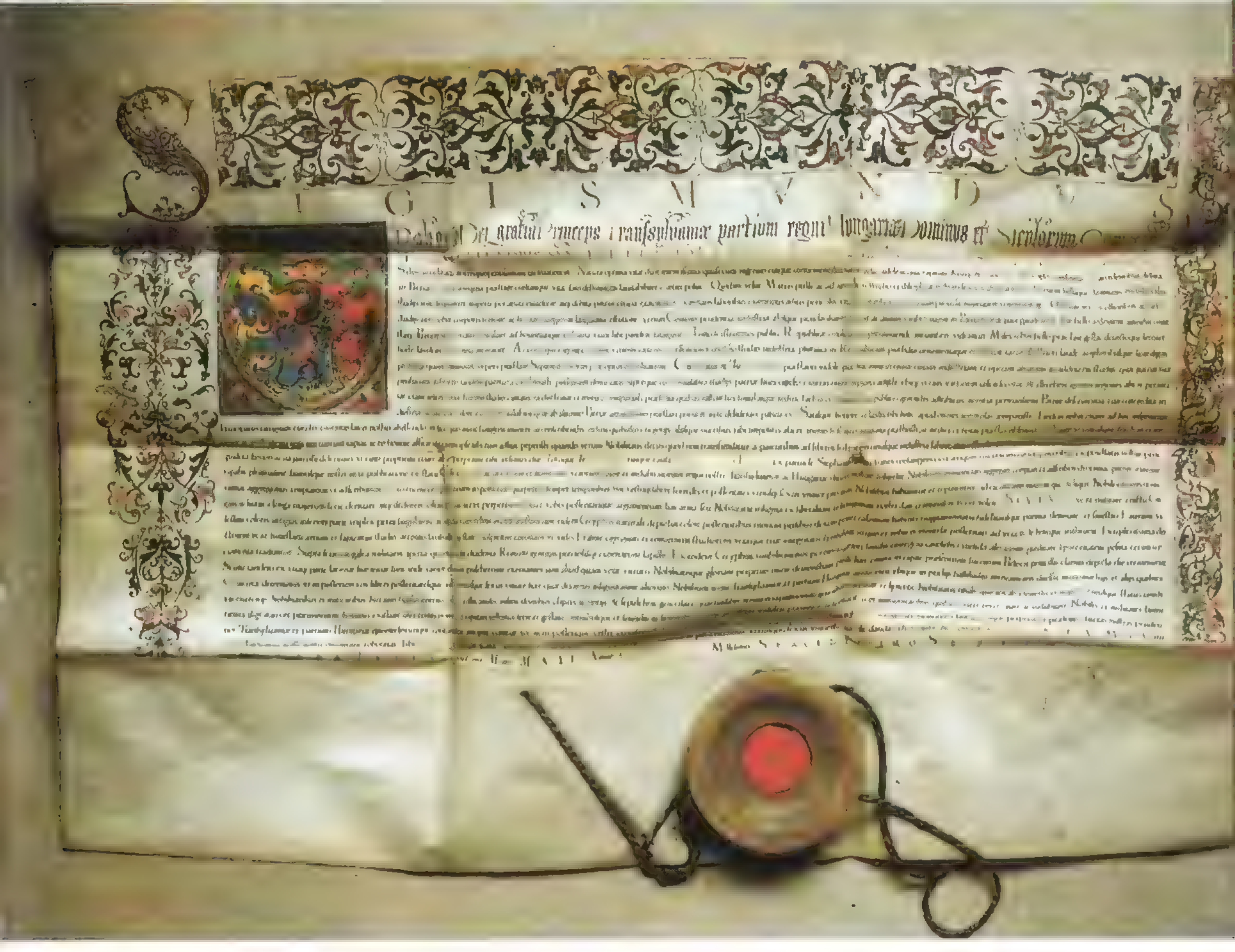

SIGISMVNDVS

Dei gratia princeps Transsyluaniae partium regni Hungariae dominus et Siculorum

26. Adam Erazmus fejedelmi titkár címeres levele, 1607

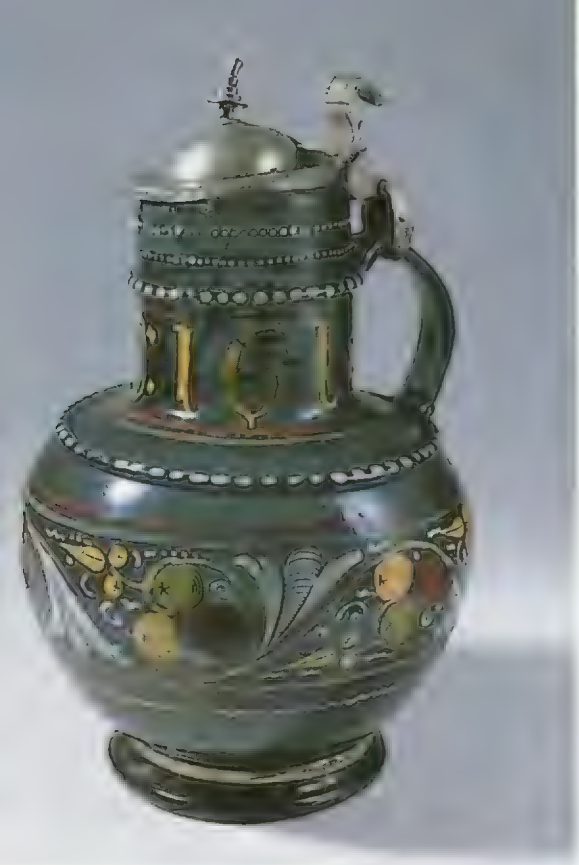

29. Lorántffy Zsuzsanna terítőjének középrésze ▷
Erdély és a Lorántffy család címerével,
17. század második negyede

27. Habán kancsó, 1615

28. Lorántffy Zsuzsanna terítőjének széle,
17. század második negyede

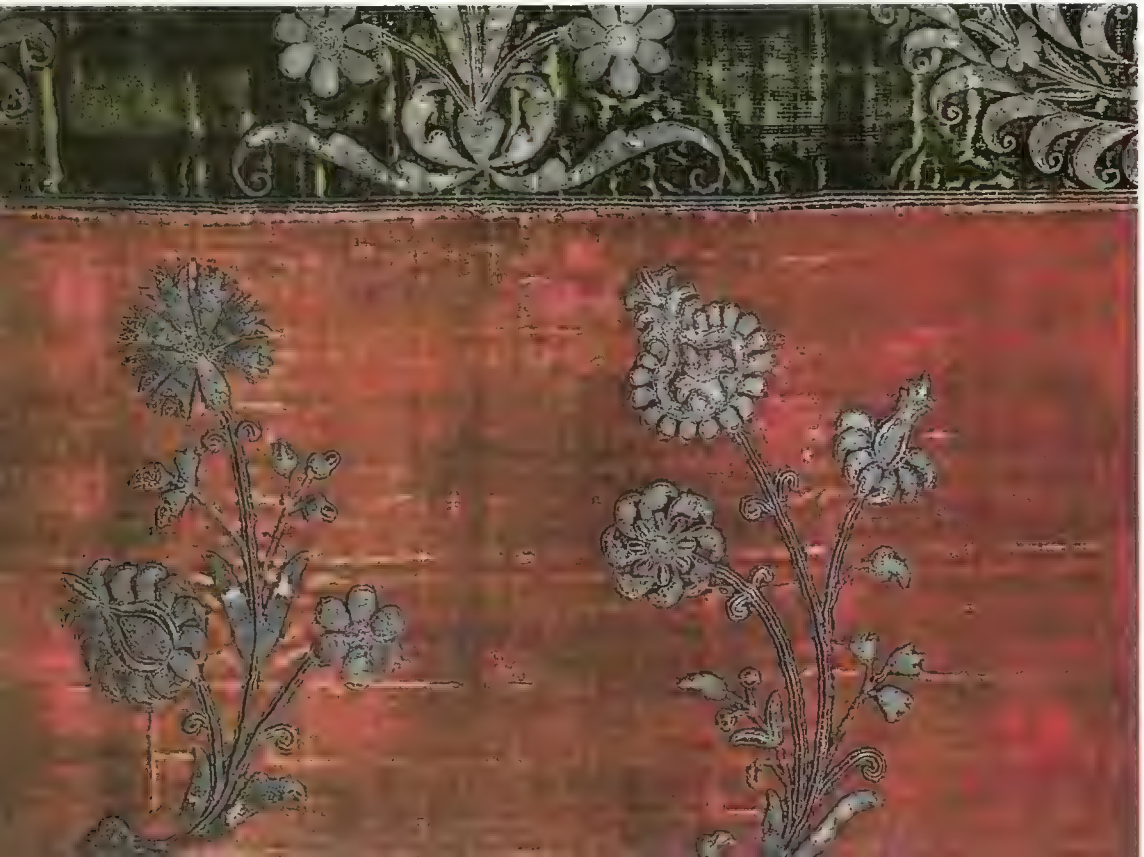

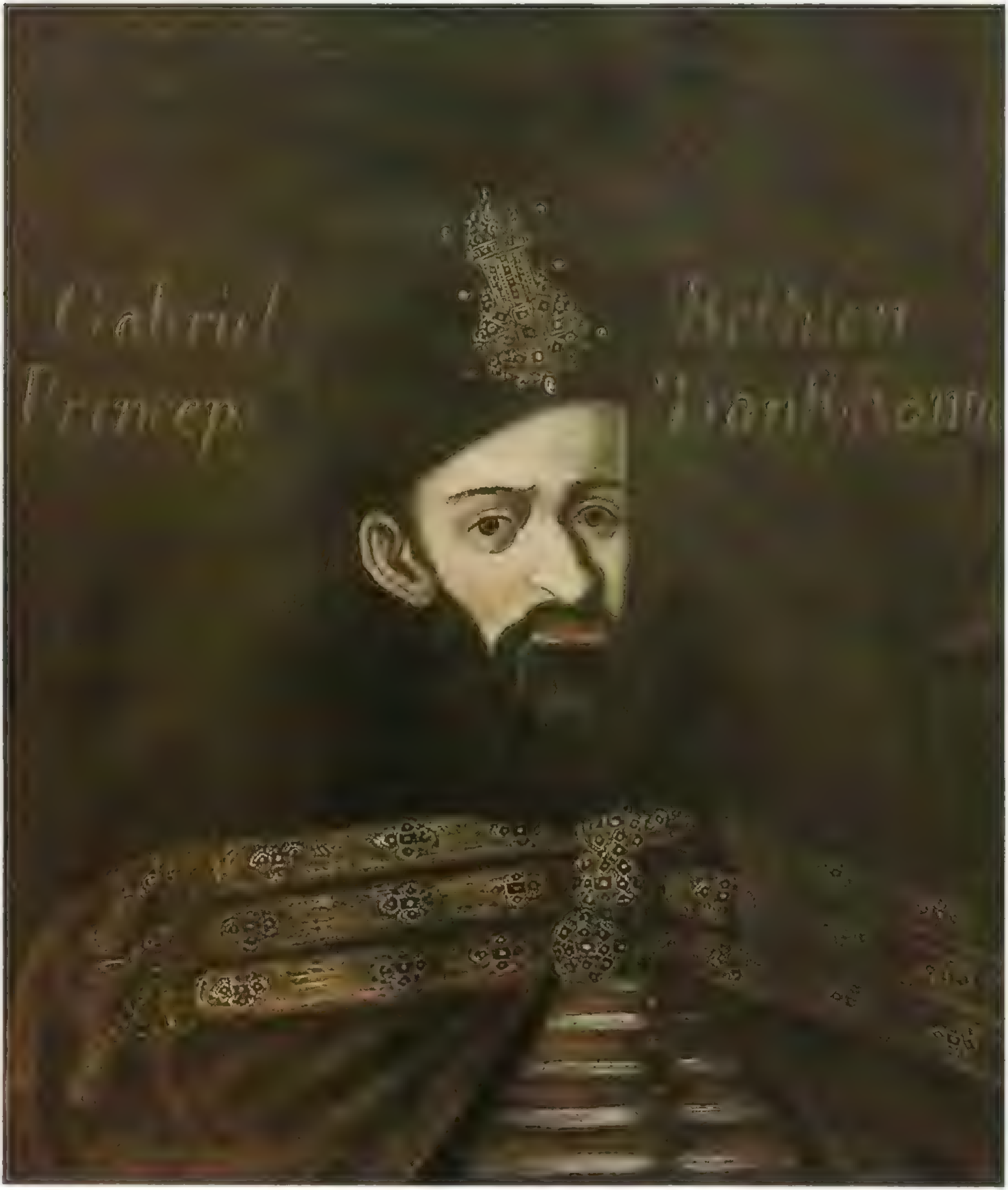
Gabriel
Bethlen
Princep

30. Bethlen Gábor. Olajkép, 17. század első fele

31. Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin eljegyzési násfáinak egyike, Erdély (?), 1626

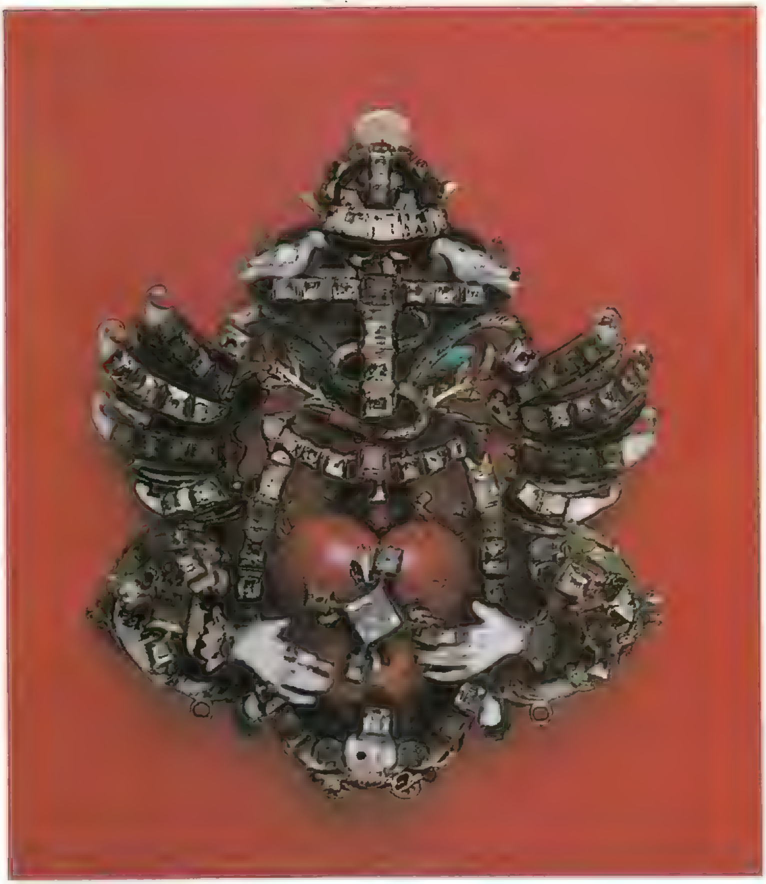

32. Az Antos család címeres levele, 1628

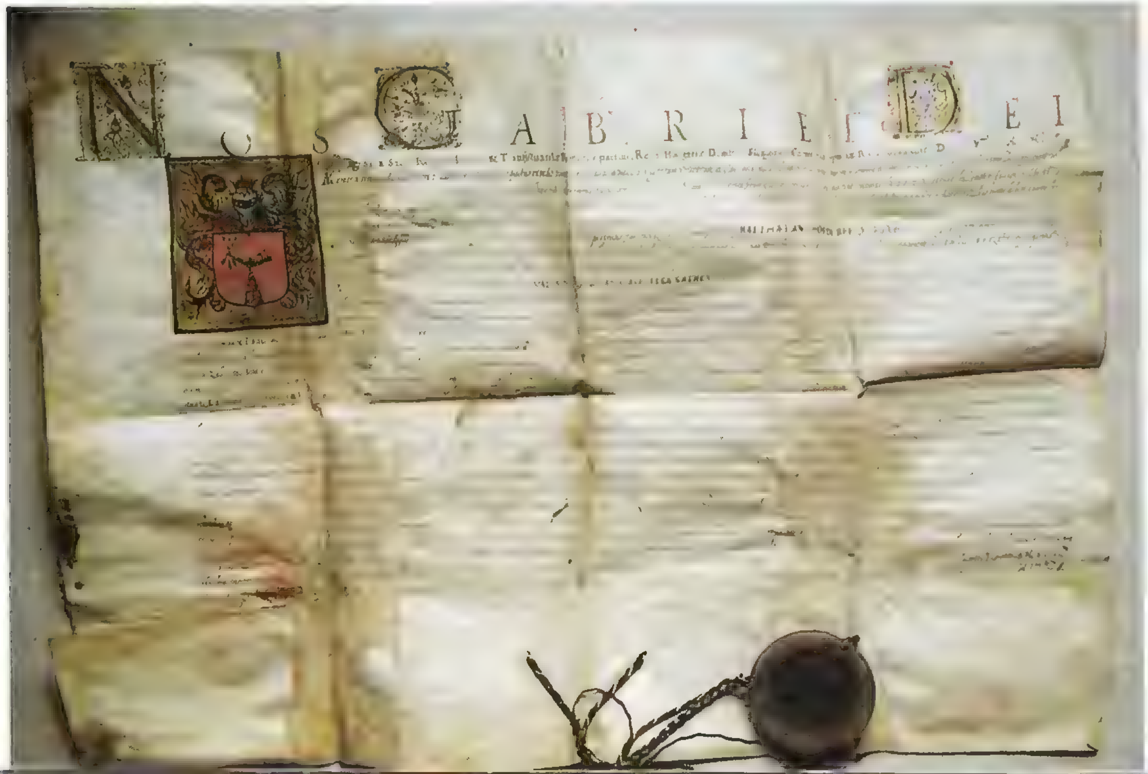

NOS GABRIEL DEI

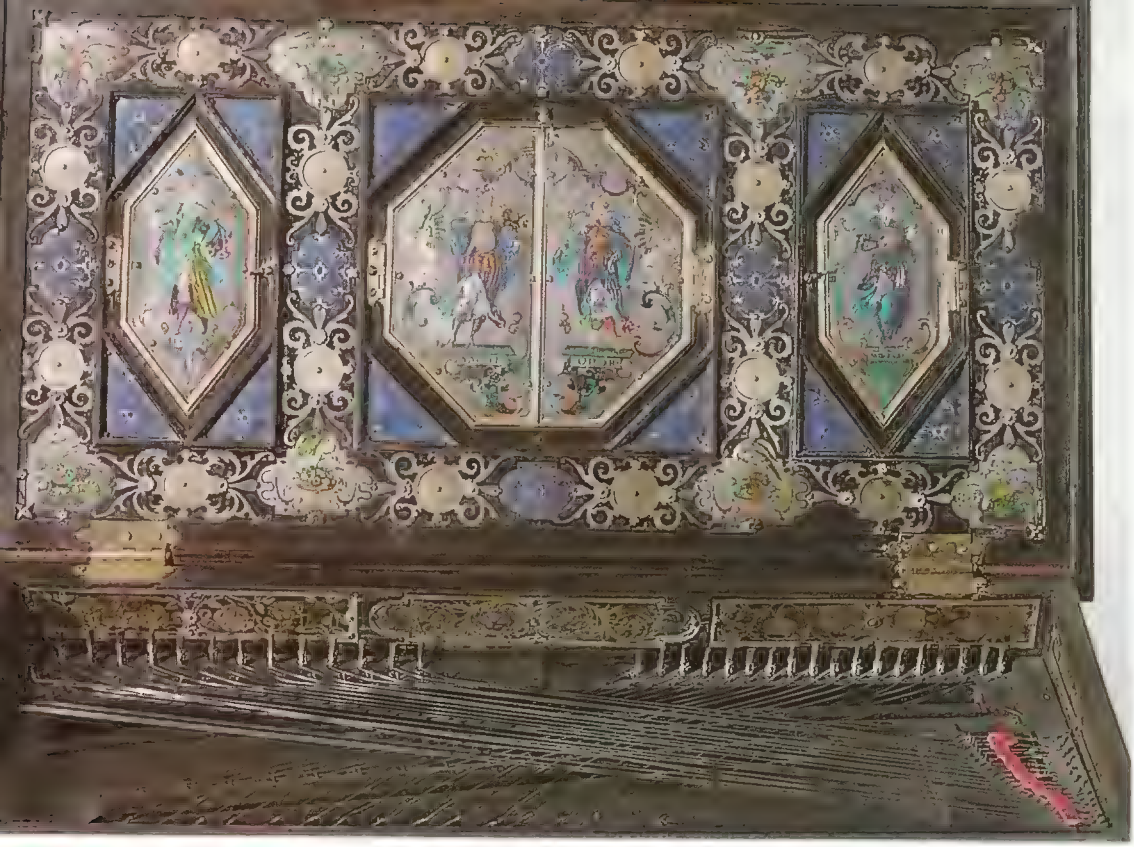

33. Brandenburgi Katalin virginálja, 1617

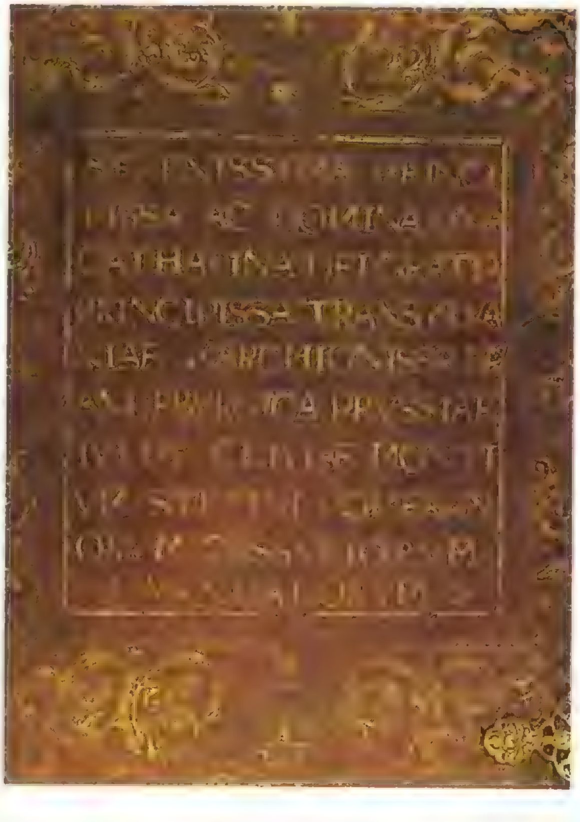

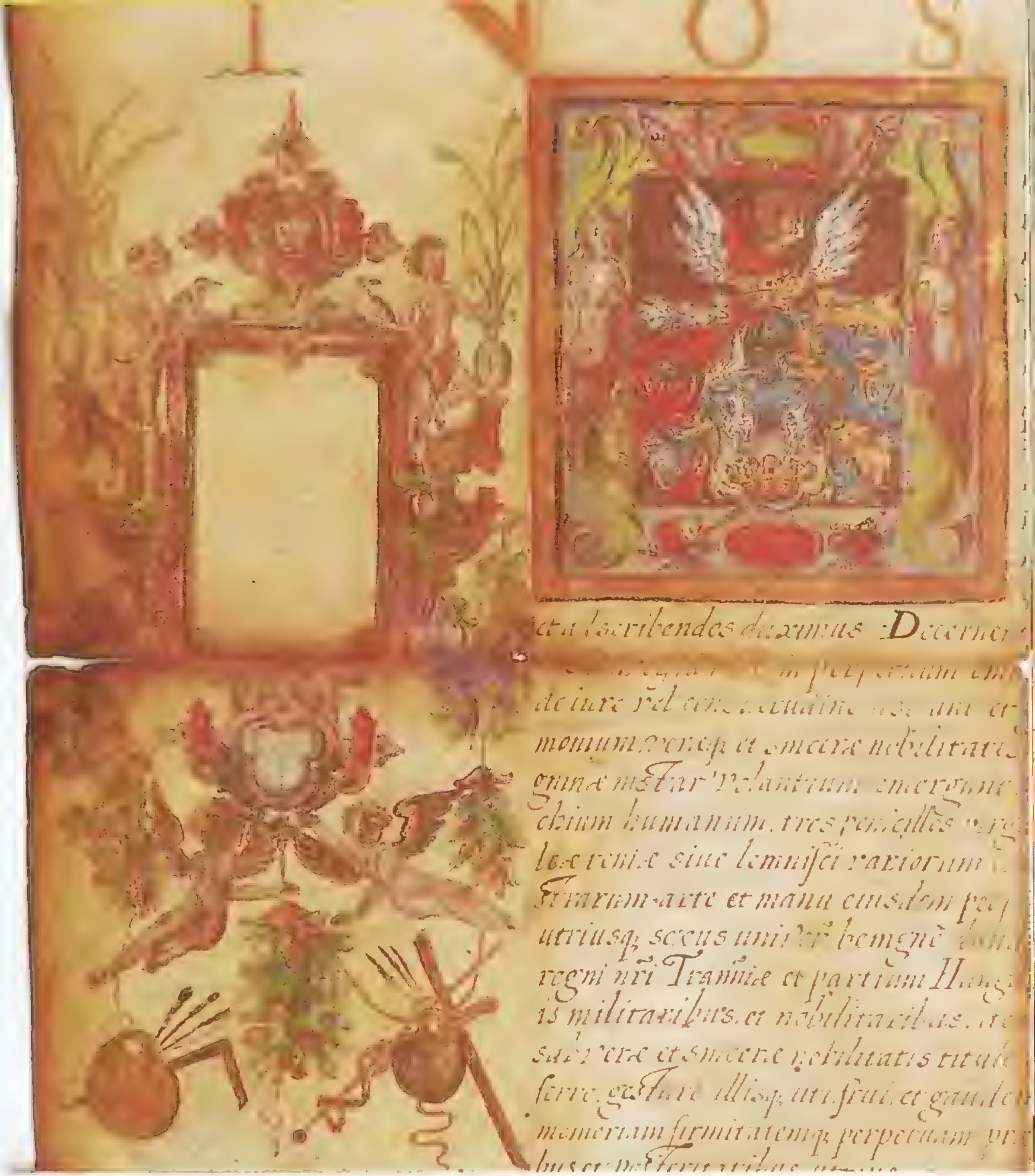

36. Részlet Nagybányai Csengeri Képíró István udvari festő címeres leveléről, 1632

◁ 34. Részlet Brandenburgi Katalin díszruhájáról, 1625–1629

◁ 35. Brandenburgi Katalin könyvtáblája. Rákóczi György ajándéka, 1629

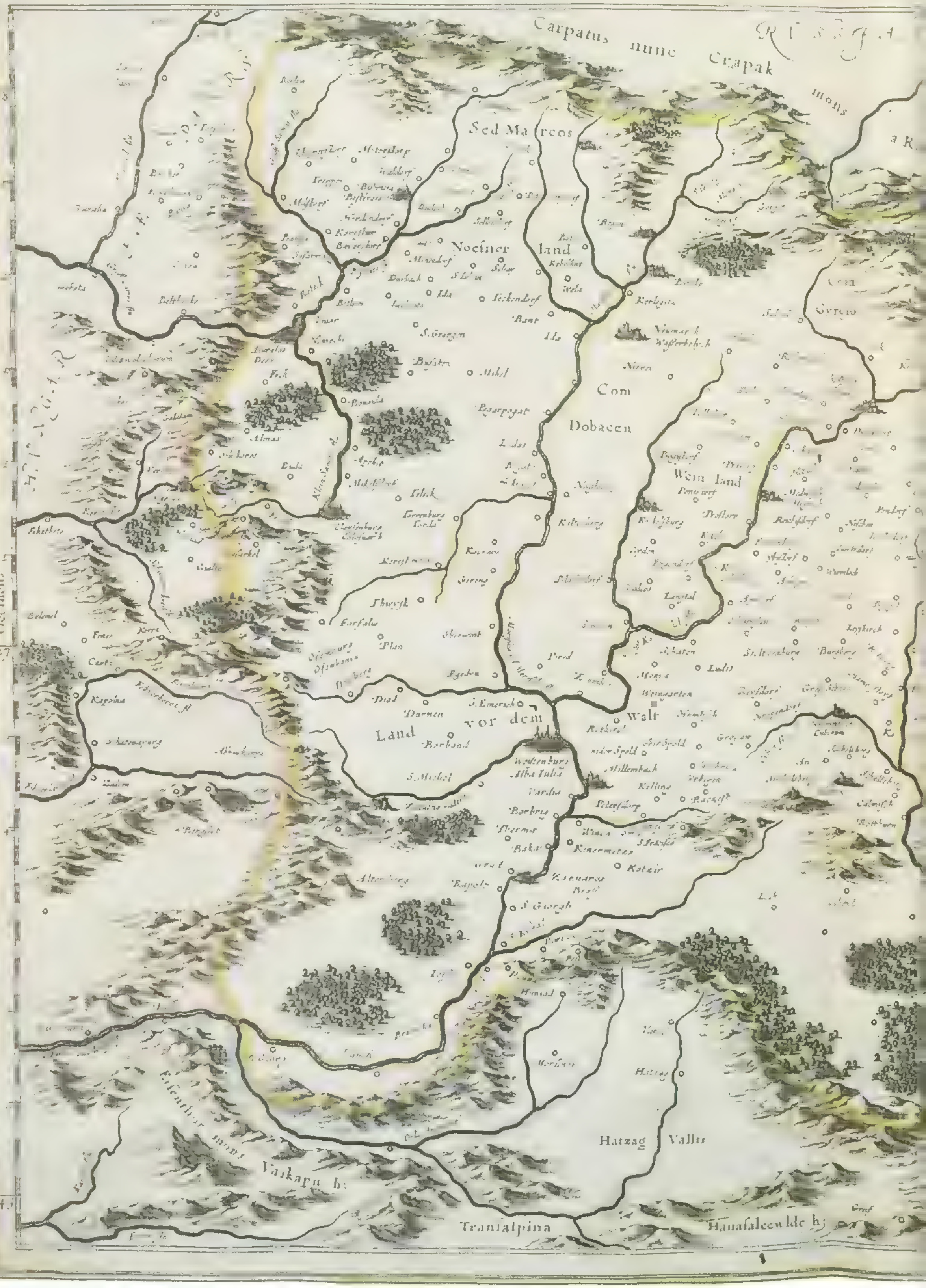
Carpatus nunc Crapak mons
RUSSIA
Sed Marcos
Noesner land
Com Dobacen
Wein land
Com Gyrgio
Land vor dem Walt
Weissenburg Alba Iulia
Hatzag Vallis
Eisenthor mons
Vaskapu h:
Transalpina
Hauasaleen lde h:
Occidens
Clausenburg Colosuar
Thorisk
Fenes
S. Michel
S. Georgh
Altenburg
Hatzag
Zazuaros Broos
Kinczmetes
Kotair
Petersdorf
Millembach
Deval
Bistritz
Viemar & Wasserhelsch
Weingarten
Durnen
Borband
Egeden
S. Emerich
Bultin
S. Gregen
Mihel
Szamosfalva
Kapolna
Balasfalva
48
47
46
45

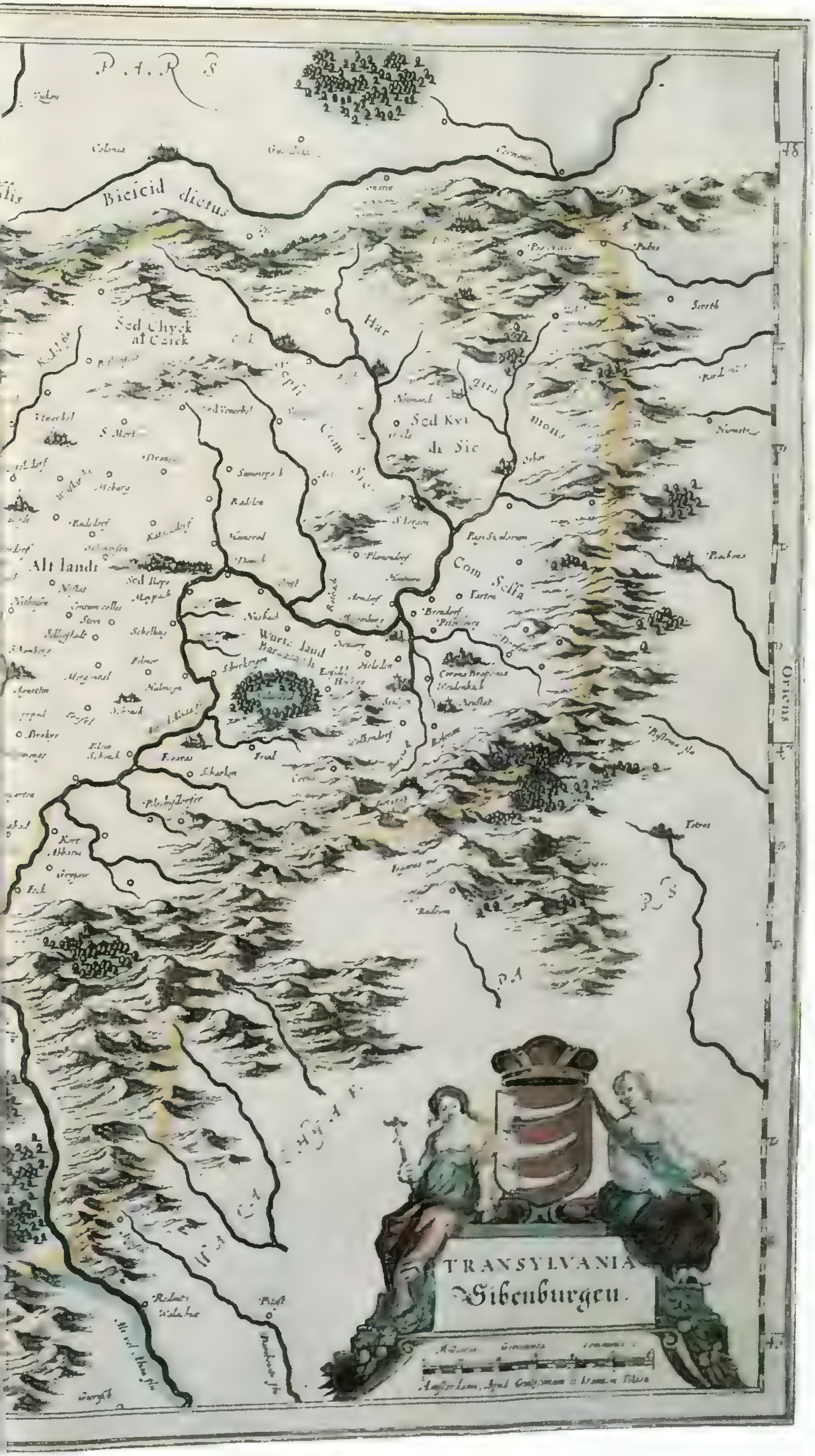
Sed Chyck al Csick
Sed Kvi di Sic
Alt landt
Wurtz land
Com Sessa
Oriens
TRANSYLVANIA
Sibenburgen.

37.
Erdély térképe
a 17. századból

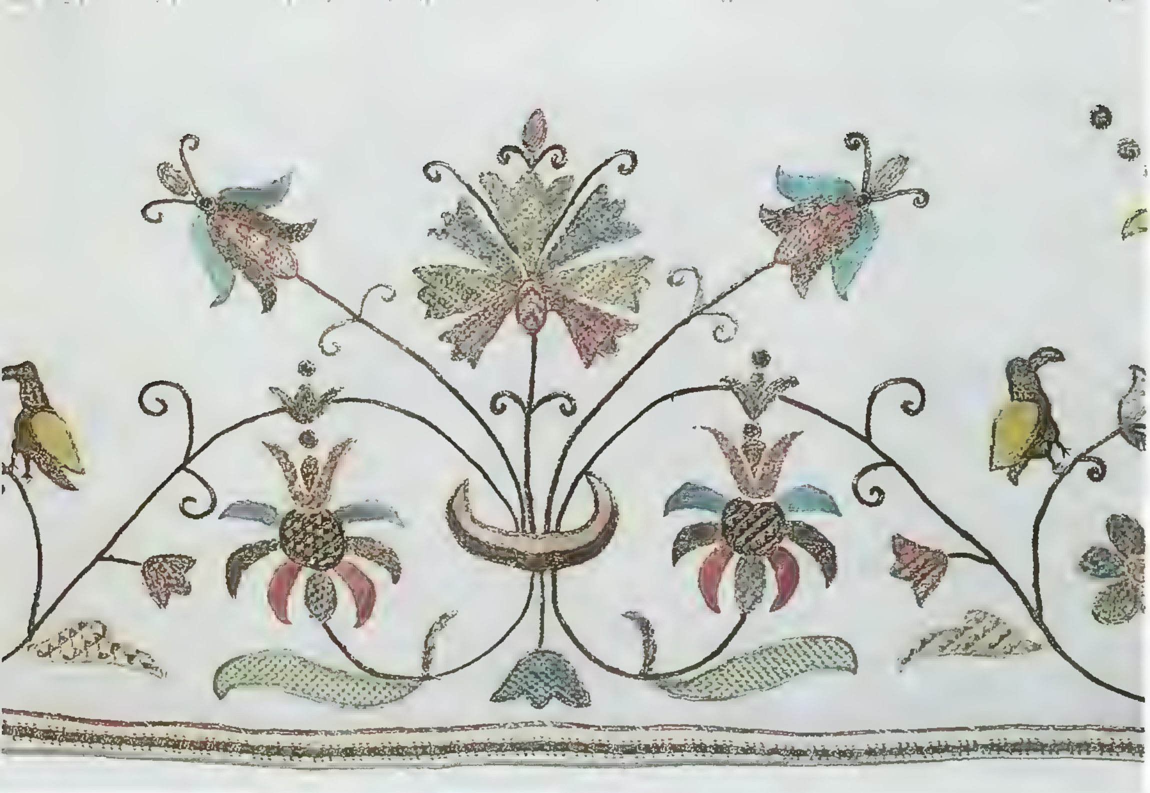

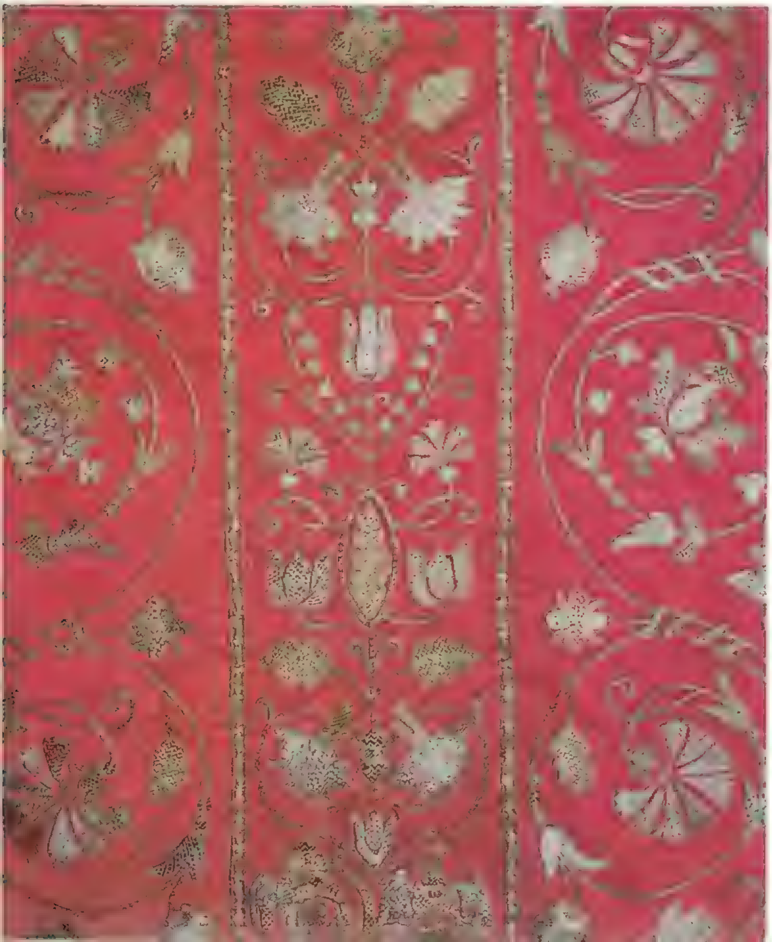

38. Erdélyi párnahéj hímzett díszítése, 17. század közepe

39. Erdélyi miseruha részlete, 1670

40. Kemény János. Olajkép, 17. század második fele ▷

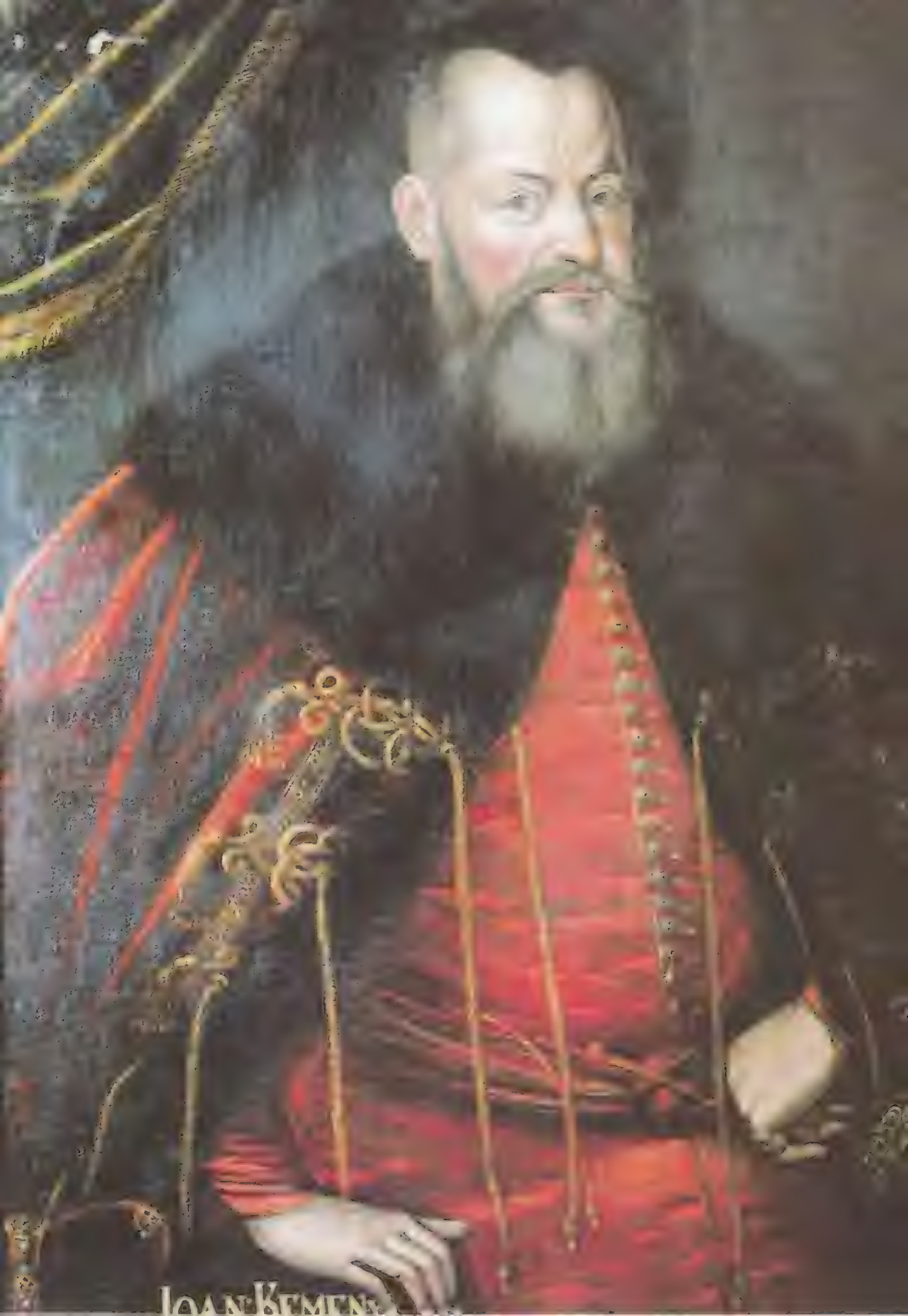
IOAN KEMEN

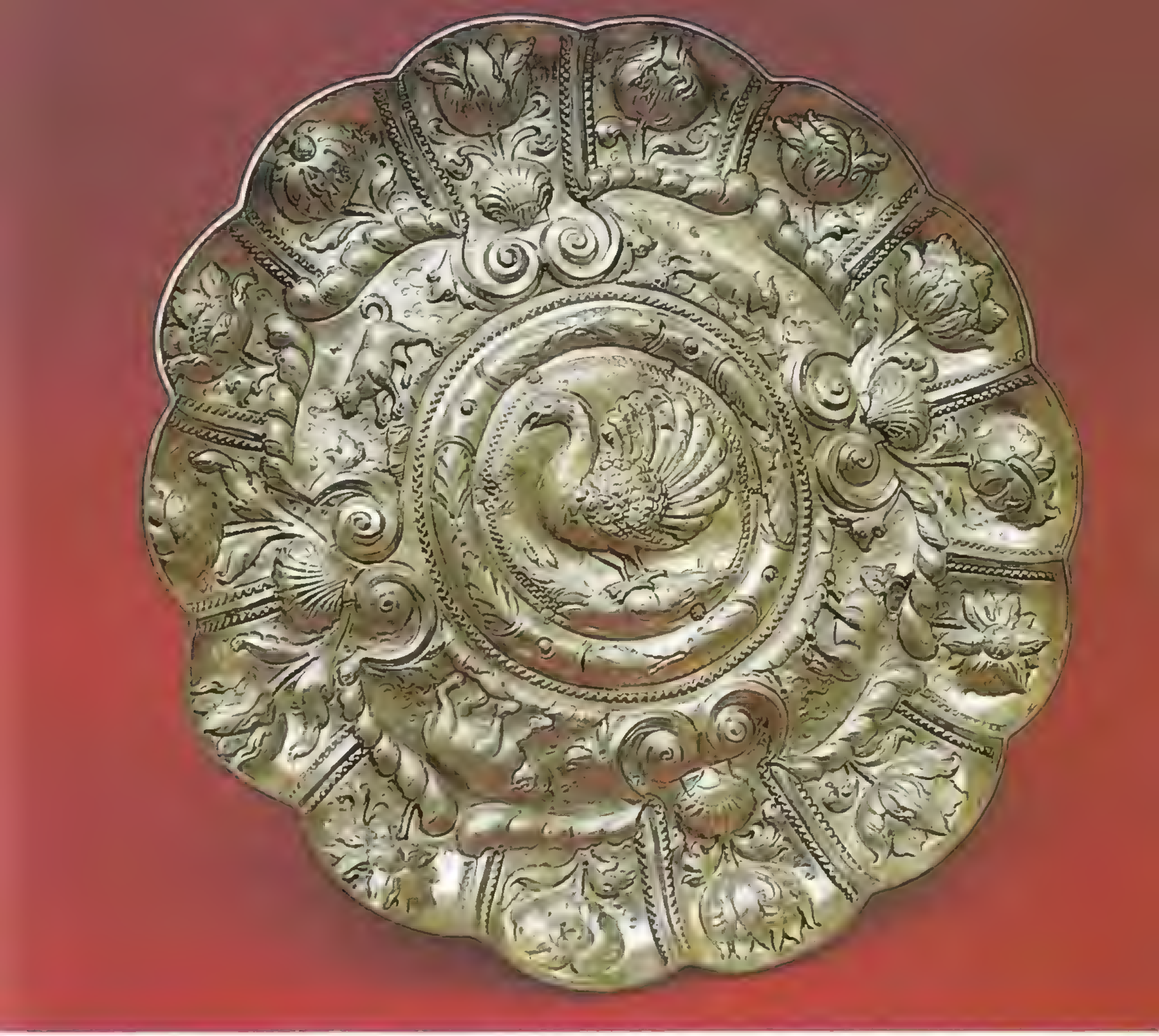

45. Sebastian Hann dísztálja, 1700 1713

◁ 41. Erdélyi zománcos fedeles serleg, 17. század második fele

◁ 42. Kalapforgó Erdélyből, 17. század vége

◁ 43. Mellboglár. Michael Neustädter brassói ötvös műve, 17. század második fele

◁ 44. Erdélyi zománccal díszített evőeszköz, Erdély, 17. század

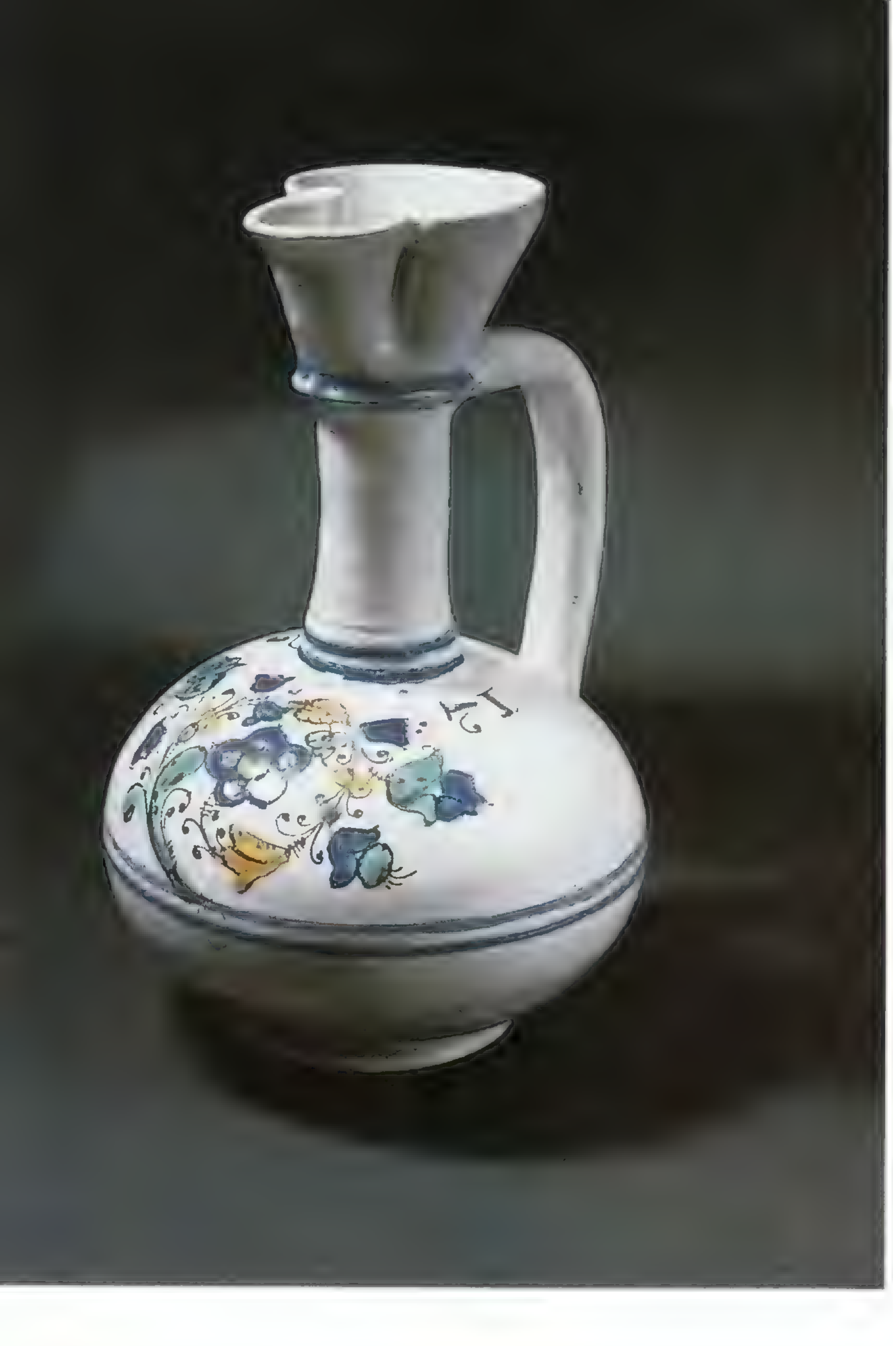

46. Habán ko
1671

47. Corvina-kódex I. Apafi Mihály könyvtárából

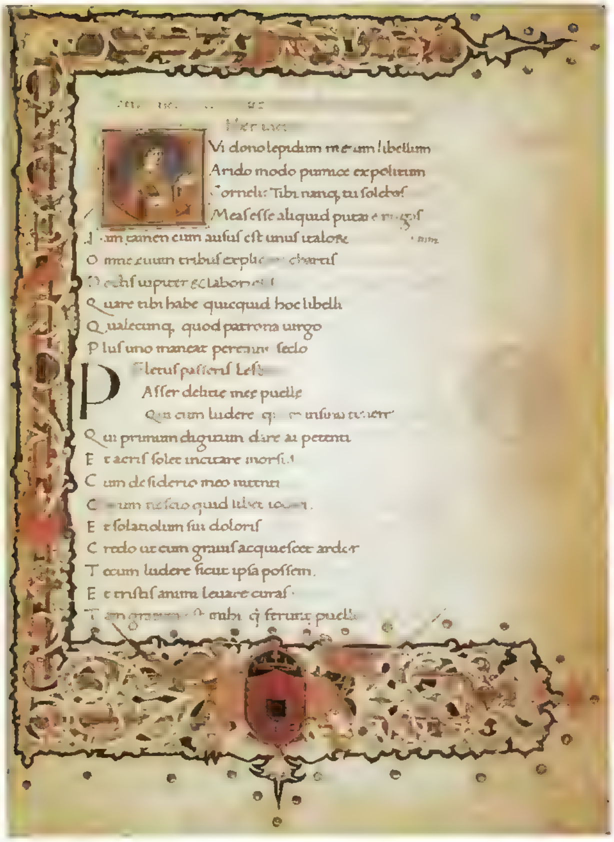

Vi dono lepidum meum libellum
Arido modo pumice expolitum
[illegible]orneli: Tibi namq, tu ſolebaſ
Meaſ eſſe aliquid putare nugaſ
[illegible]am tamen cum auſuſ eſt unuſ italoꝝ
Omne æuum tribuſ explic[illegible] chartiſ
[illegible]ectiſ iupiter & labori[illegible]
Quare tibi habe quicquid hoc libelli
Qualecunq, quod patrona uirgo
Pluſ uno maneat perenne ſeclo
[illegible]letuſ paſſeriſ Leſ[illegible]
Aſſer delitie mee puelle
Q[illegible] cum ludere q[illegible] in ſinu tenere
Qui primum digitum dare ac petenti
Et acriſ ſolet incitare morſu[illegible]
Cum deſiderio meo nitenti
C[illegible]um neſcio quid libet iocari.
Et ſolatiolum ſui doloriſ
Credo ut cum grauiſ acquieſcet ardor
Tecum ludere ſicut ipſa poſſem.
Et triſtiſ animi leuare curaſ·
T[illegible] mihi q ferunt puelle

48. Menasági Mihály címeres levele, 1670

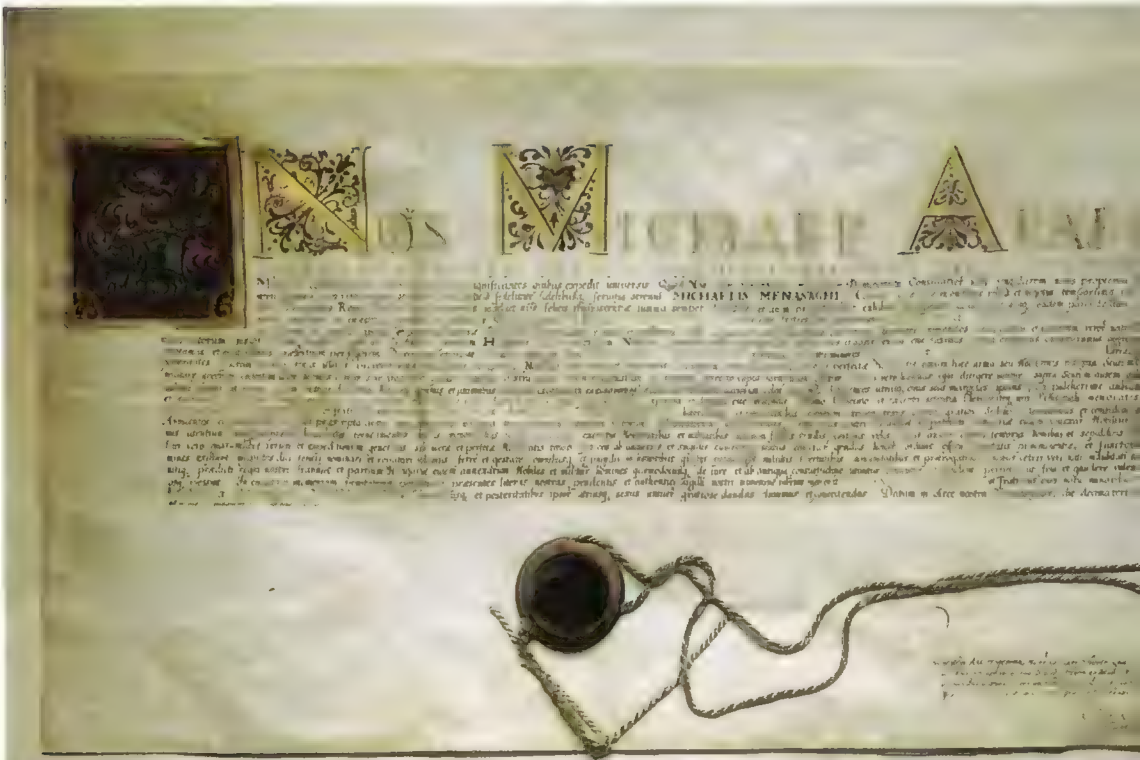

NOS MICHAEL APAF

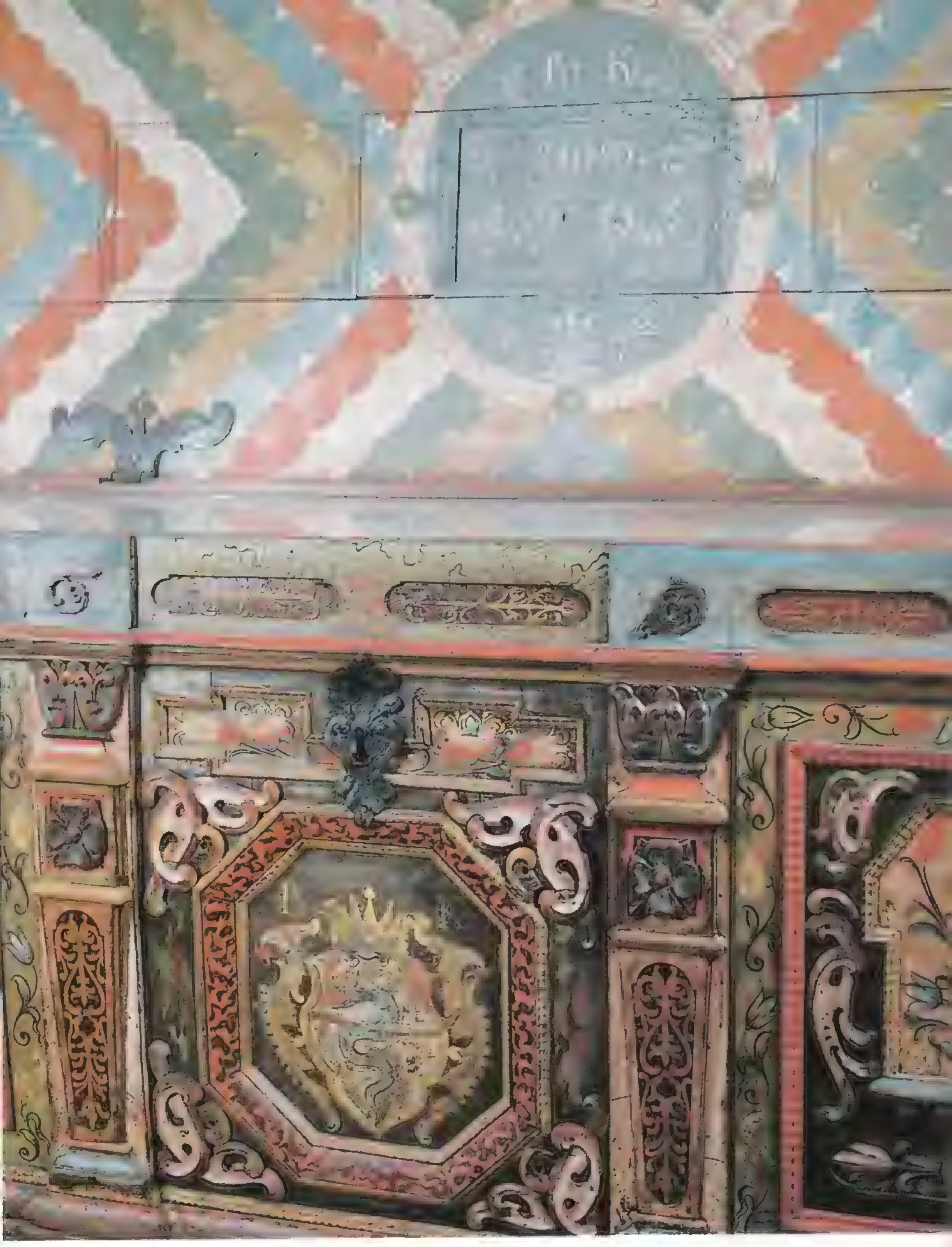

49. Nyitott fedelű láda Bethlen Kata monogramjával és címerével, 1695

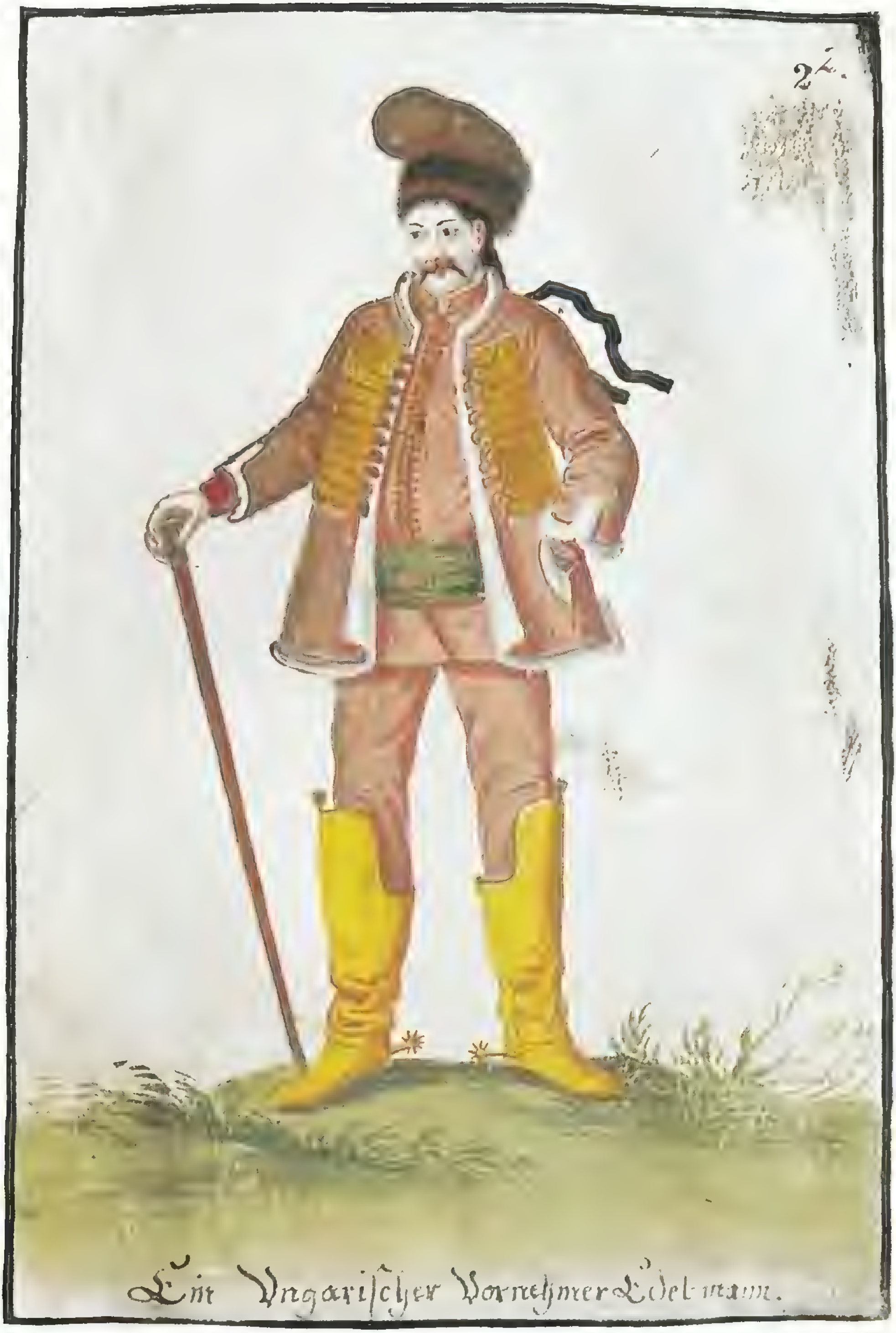
2
Ein Vngariſcher Vornehmer Edel-mann.

50–78. Képek 18. századi viseletgyűjteményekből: 50. Előkelő magyar nemes

59

1

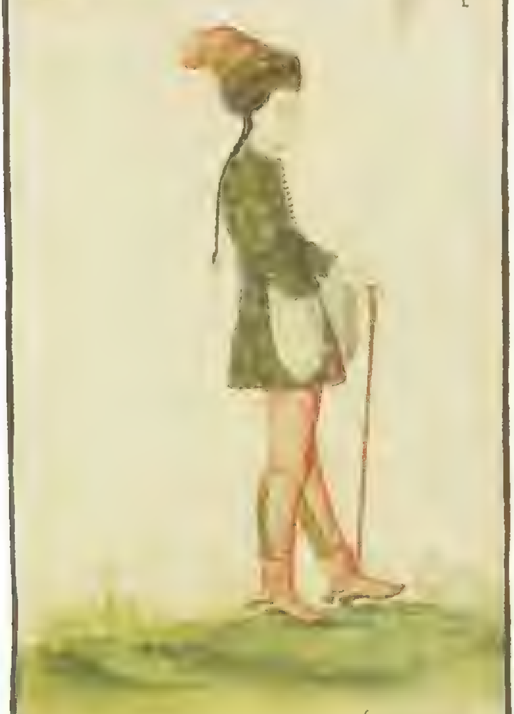

Ein Vngariſcher junger Greff.

5

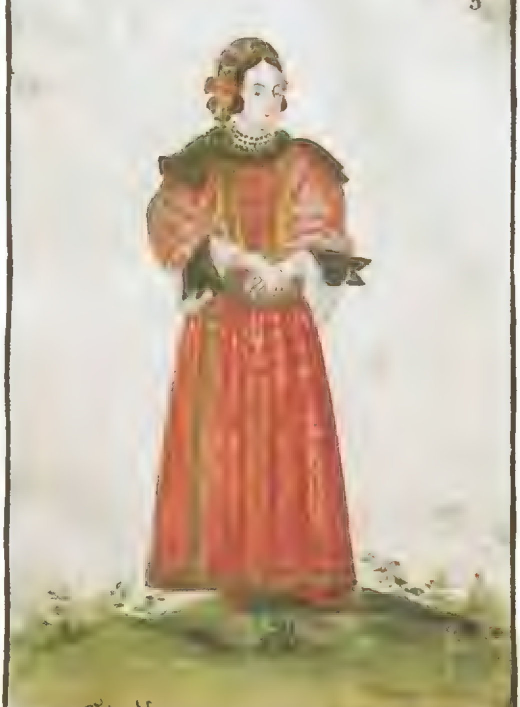

Eine Vngariſche Adeliche Jungfrau

24

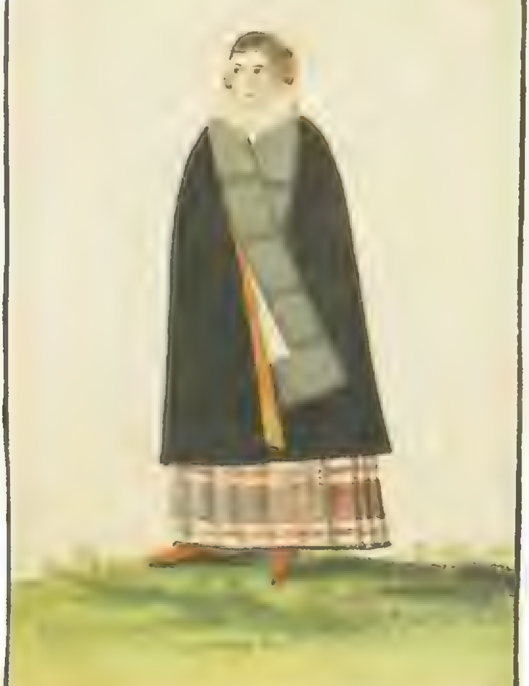

Eine Vernehme Heermanns[illegible] im Winter [illegible]

19

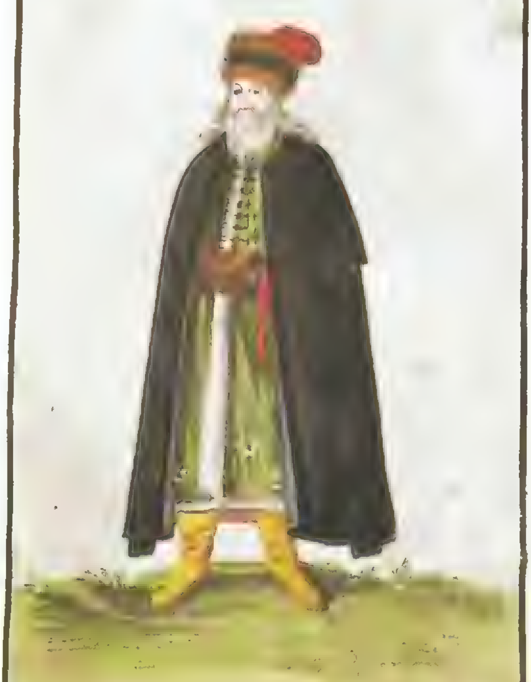

Ein Burger V. Hundert-mann wenn er zu's Rathhaus geht.

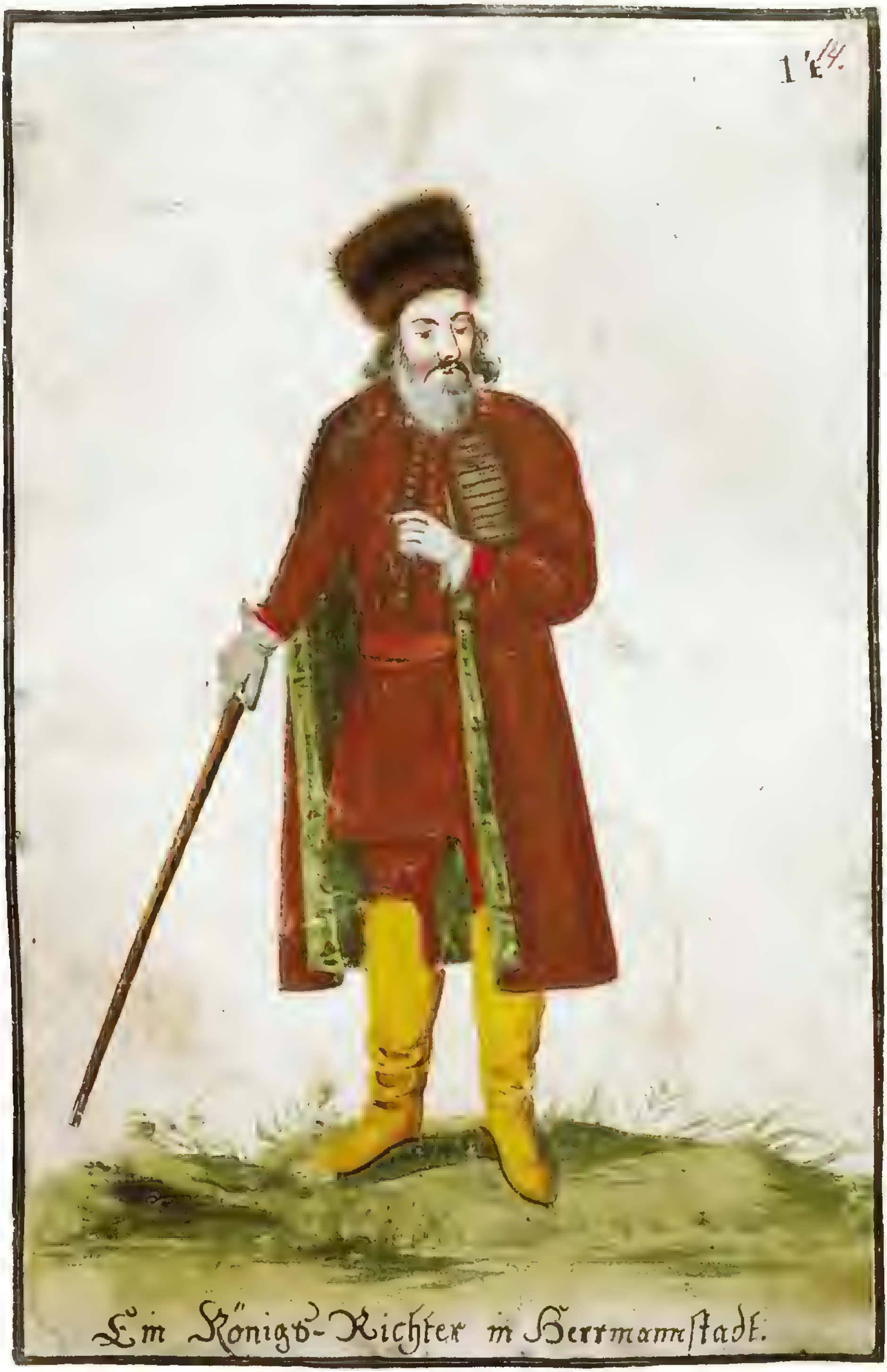
1'14.
Ein Königs-Richter in Hermannſtadt.

◁ 51. Fiatal magyar gróf
◁ 52. Fiatal magyar nemeskisasszony
◁ 53. Előkelő nagyszebeni nő téli öltözetben
◁ 54. Városházára menő polgár a százas tanácsból

55. Nagyszebeni királybíró

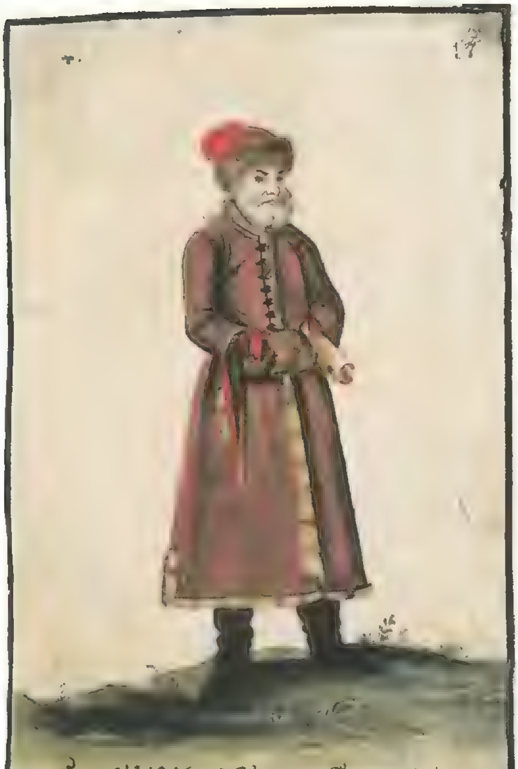

Ein Sächſiſcher Bürger in Herrmannſtadt.

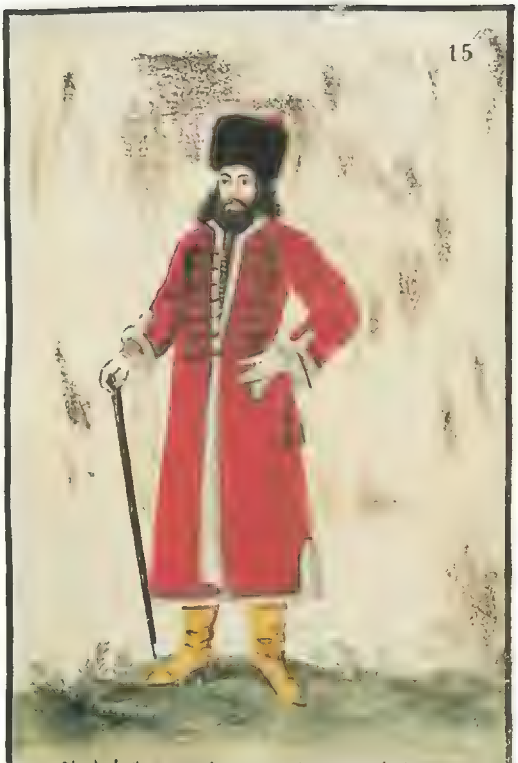

Ein Bürgermeiſter in Herrmannſtadt.

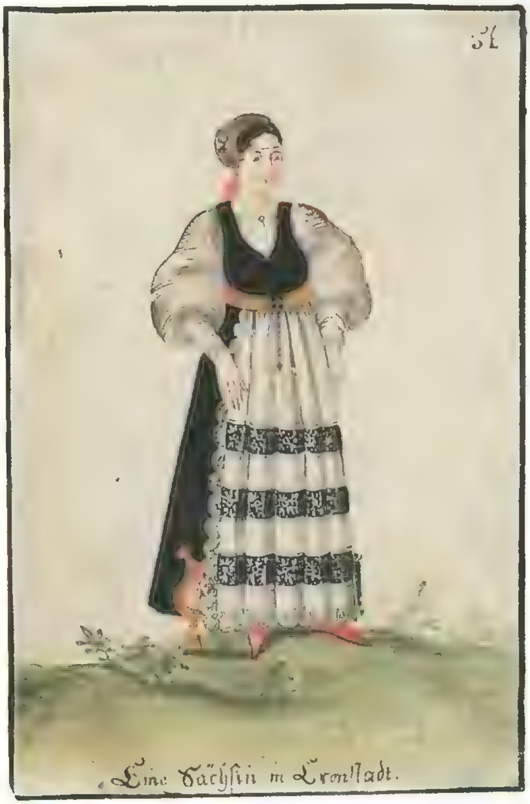

Eine Sächſin in Cronſtadt.

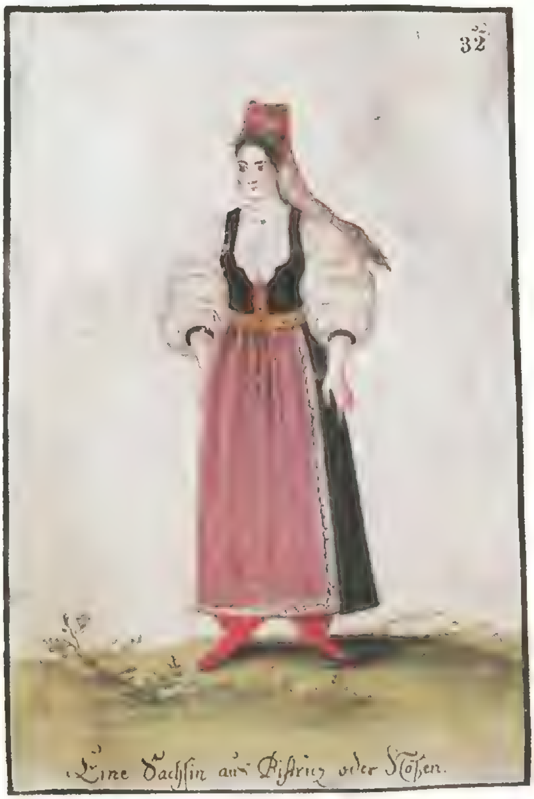

Eine Sächſin aus Biſtriz oder Nöſen.

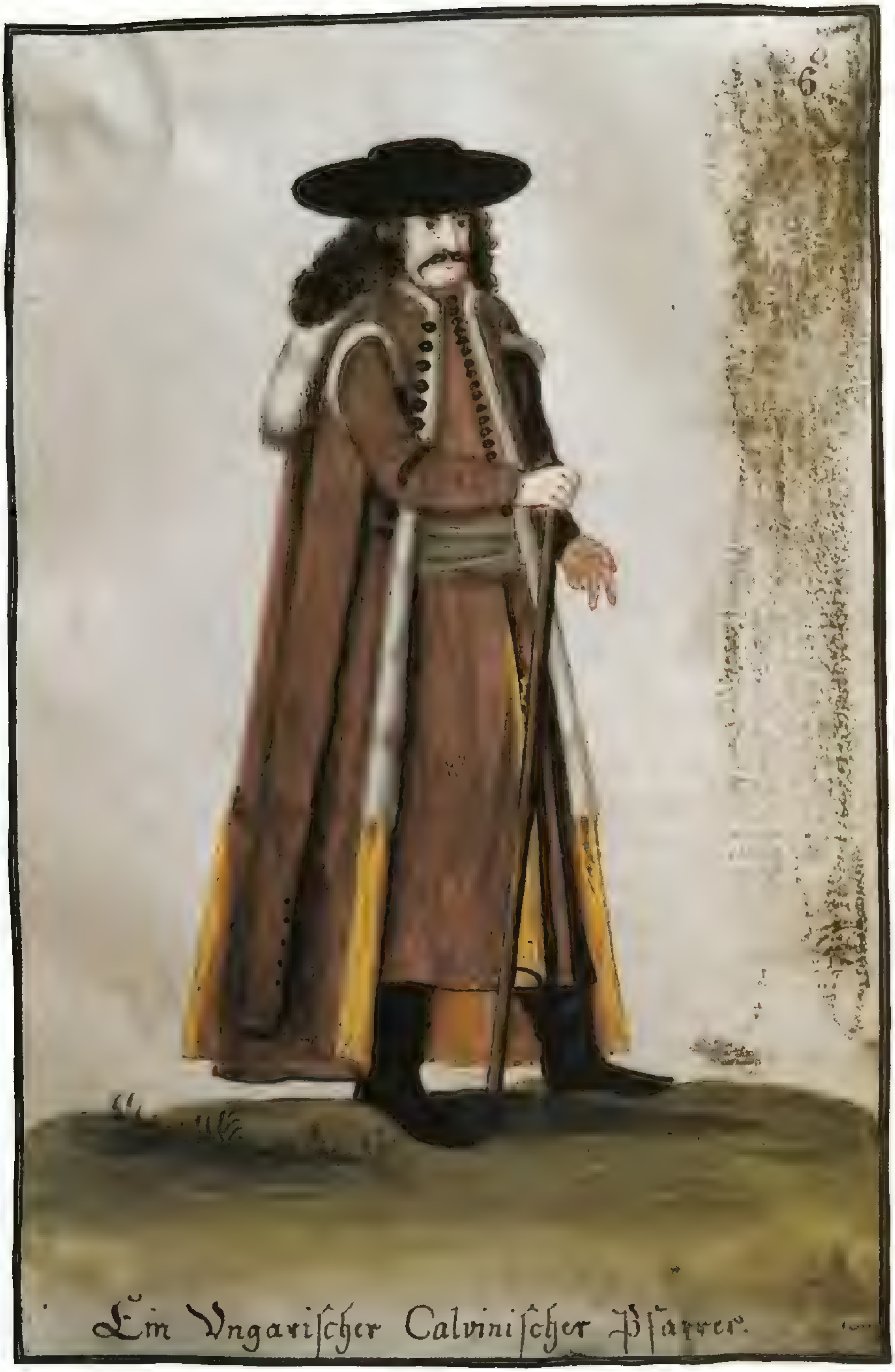
6
Ein Vngariſcher Calviniſcher Pfarrer.

◁ 56. Nagyszebeni szász polgár
◁ 57. Nagyszebeni polgármester
◁ 58. Brassói szász nő
◁ 59. Beszterce vidéki szász asszony

60. Magyar kálvinista pap

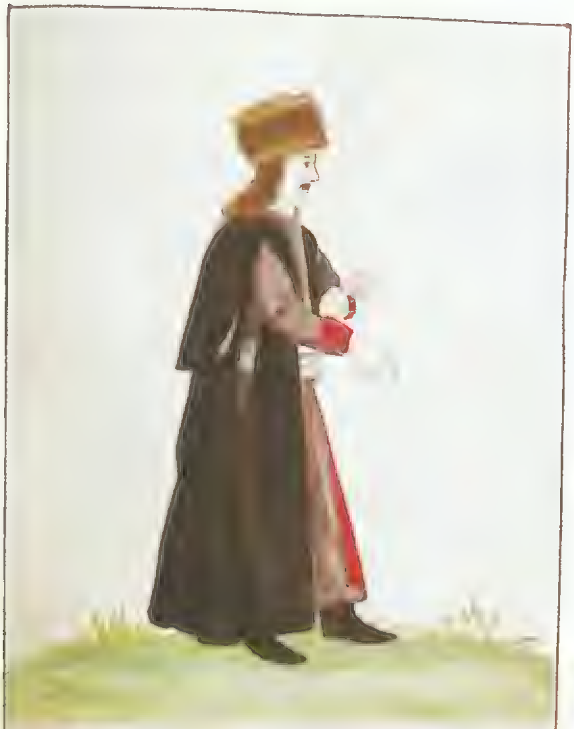

Ein Sächſiſcher Stadt Schulmeiſter

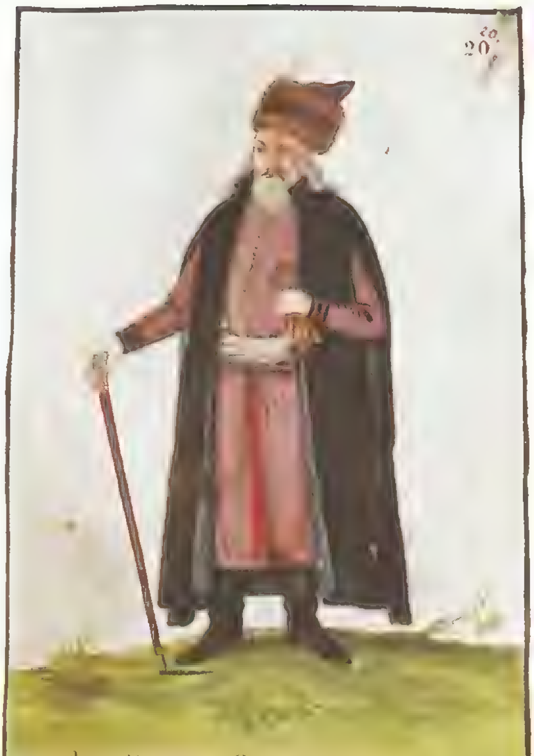

Ein Sächſiſcher Dorff Pfarrer.

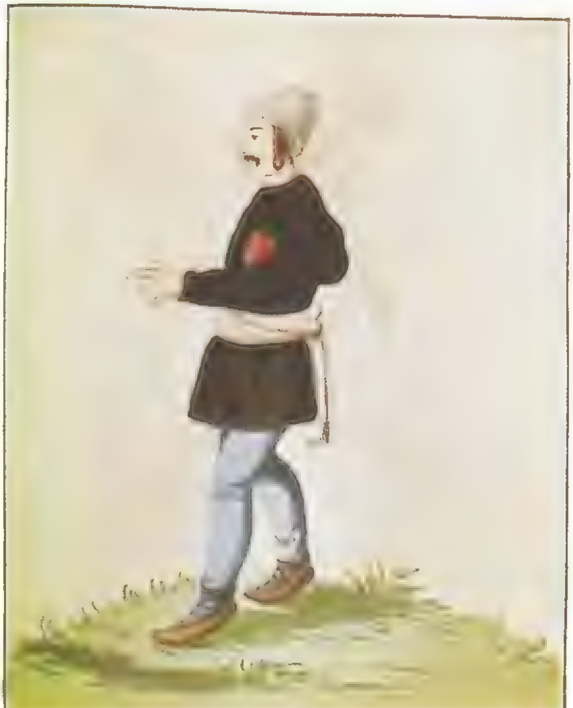

Ein Studioſus aus Zeckelandt

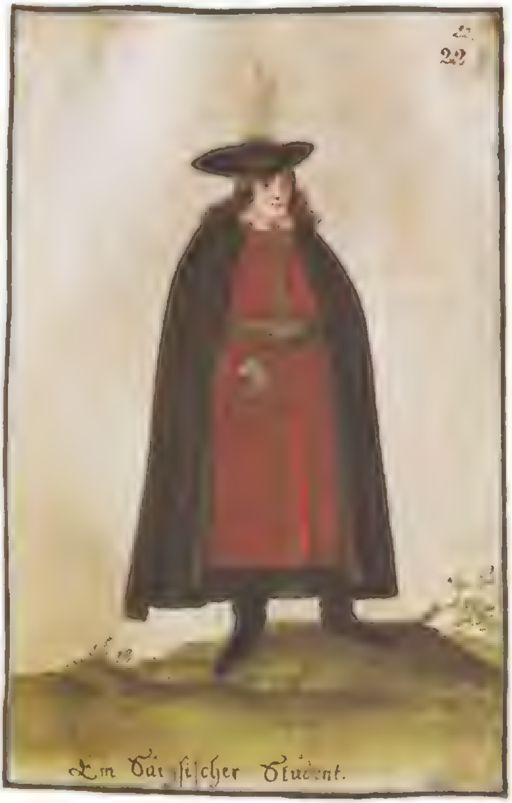

Ein Sächſiſcher Student.

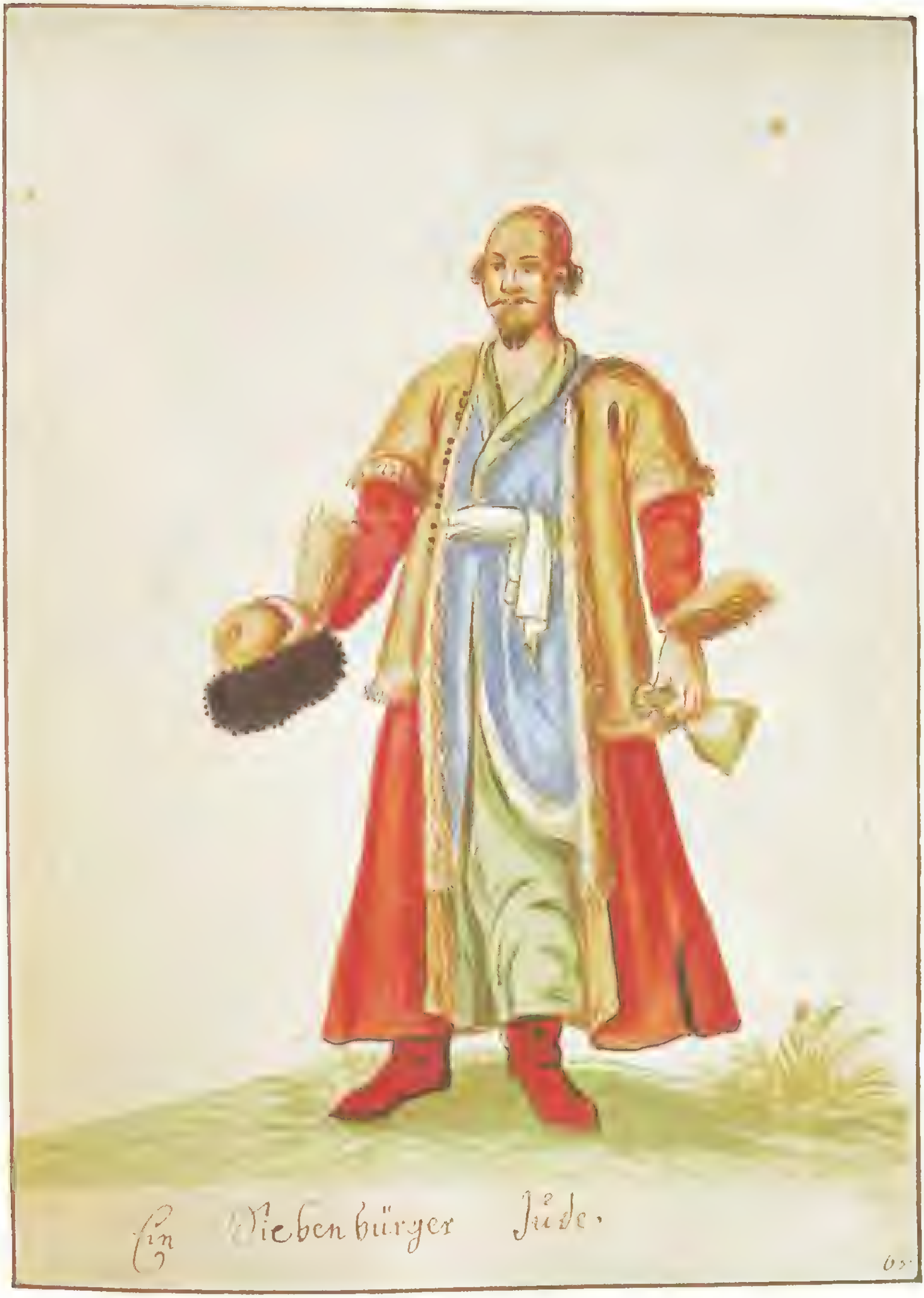
Ein Siebenbürger Jude.
65.

◁ 61. Szász városi iskolamester

◁ 62. Szász falusi pap

◁ 63. Székelyföldi diák

◁ 64. Szász diák

65. Erdélyi zsidó

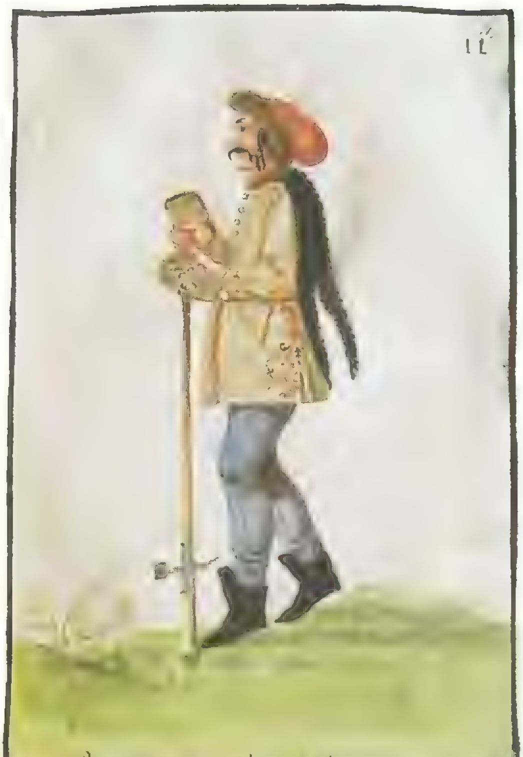

Ein Vngariſcher Saltz hauer.

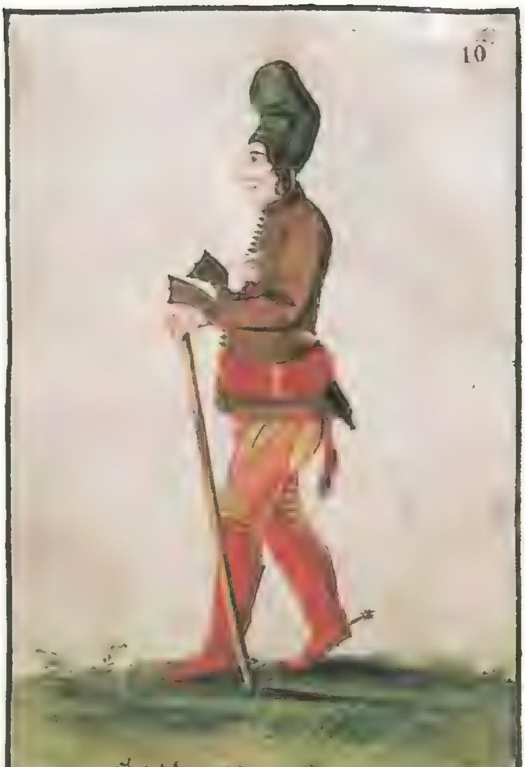

Ein Vngariſcher Bedienter

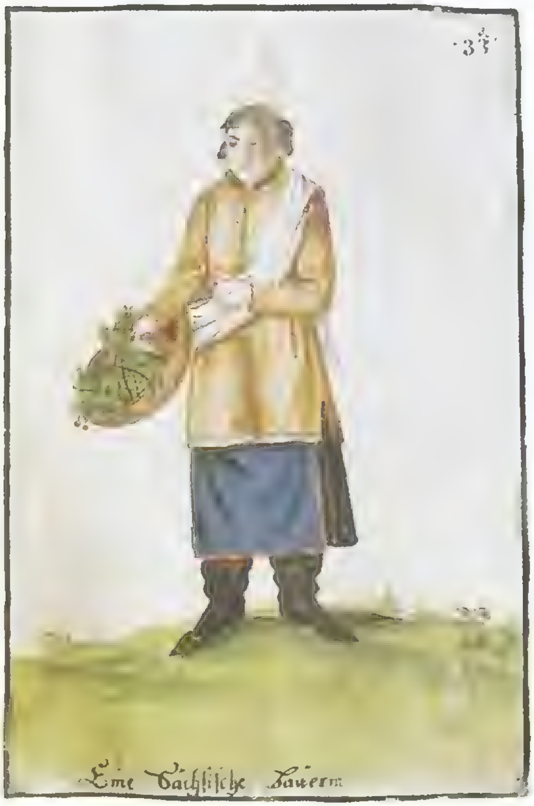

Eine Sächſiſche Bäuerin

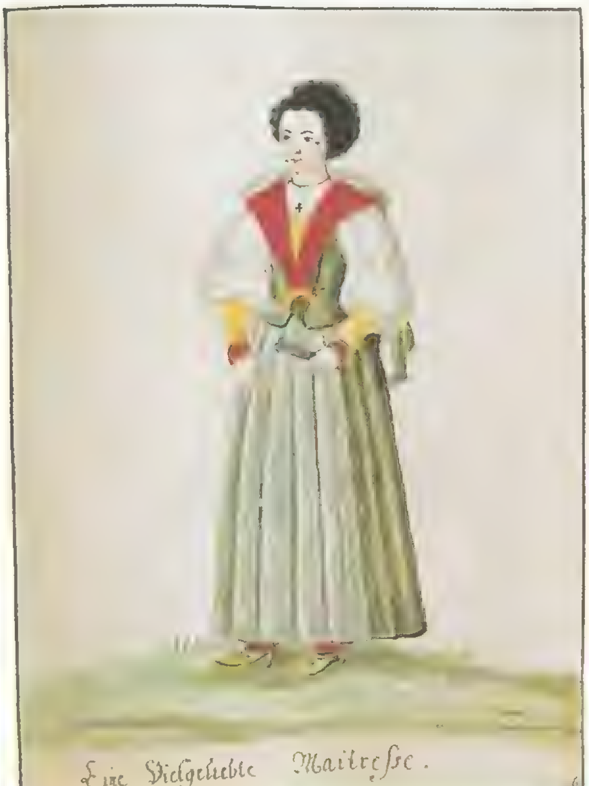

Eine Vielgeliebte Maitreſſe.

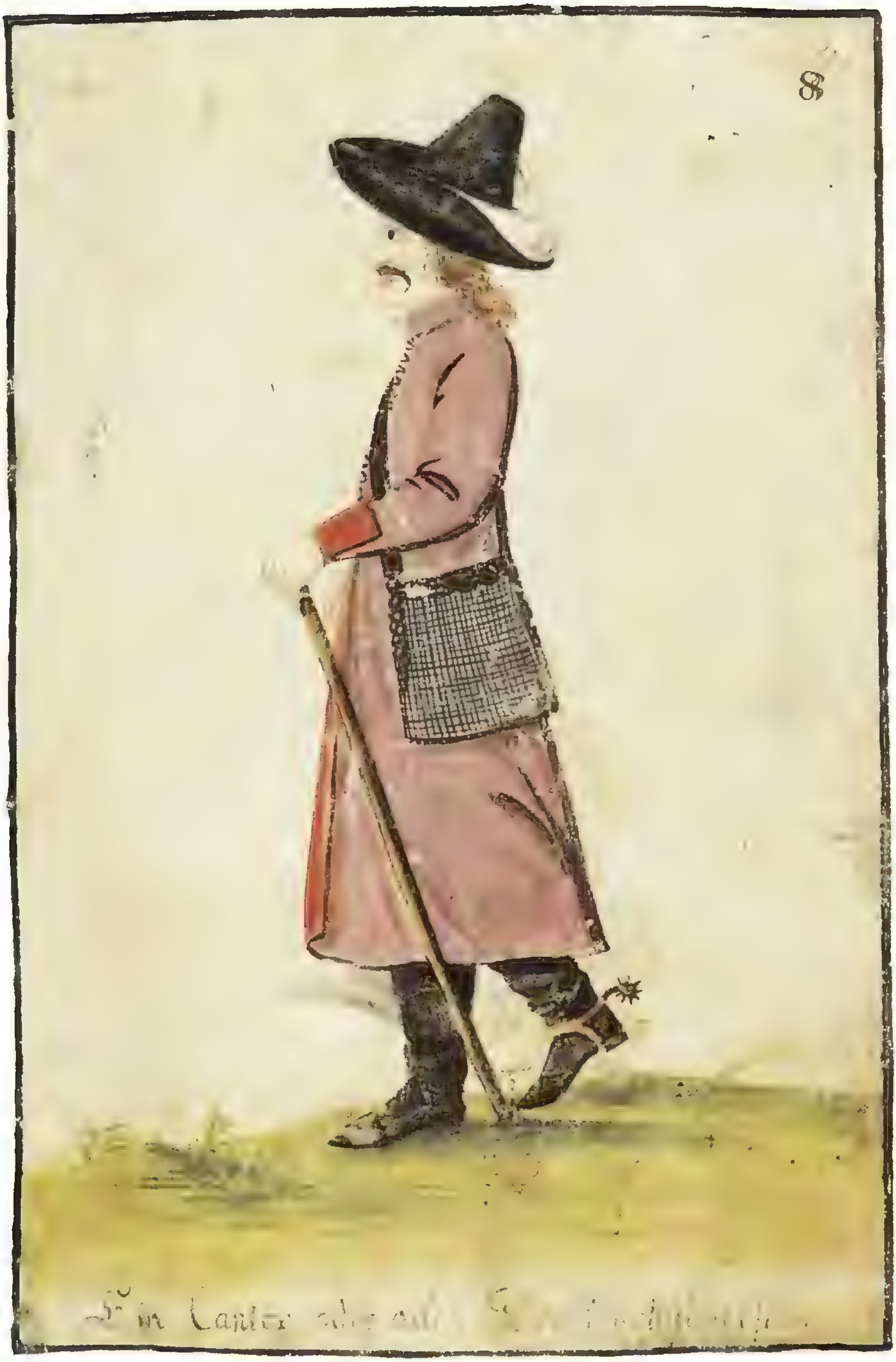
8
Ein Cantor oder aber Schulmeister

◁ 66. Magyar sóvágó
◁ 67. Magyar szolga
◁ 68. Szász parasztasszony
◁ 69. Egy metresz

70. Kántor, avagy falusi iskolamester

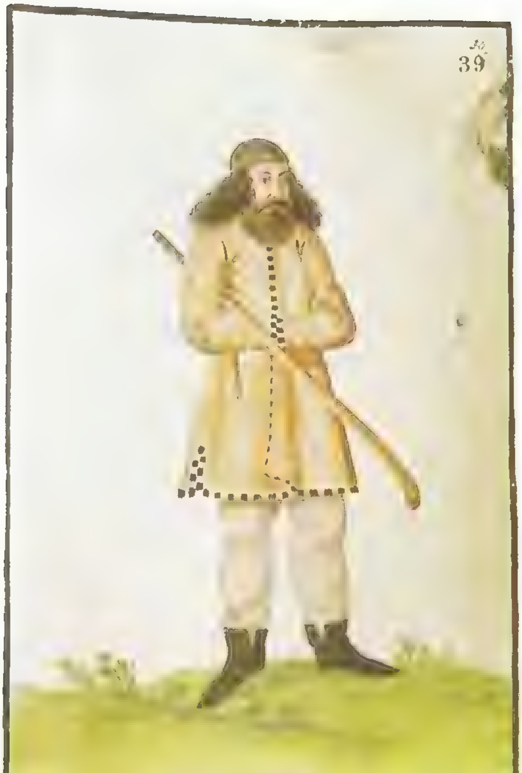

Ein Wallachiſcher Dorff-Pfaff.

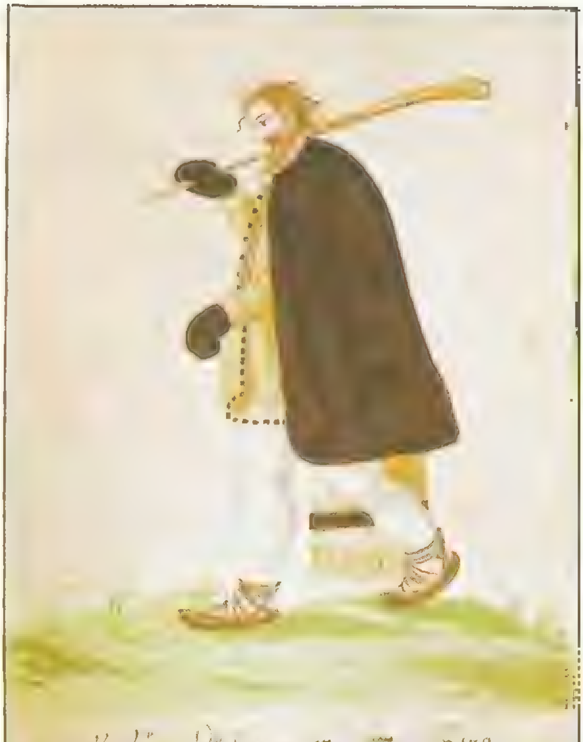

iebenbürger Walach [illegible] in [illegible] nung

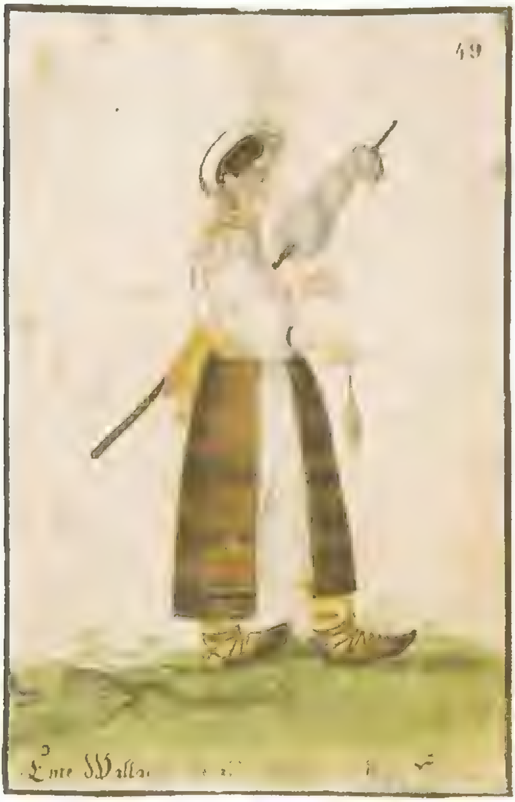

Eine Walla[illegible]

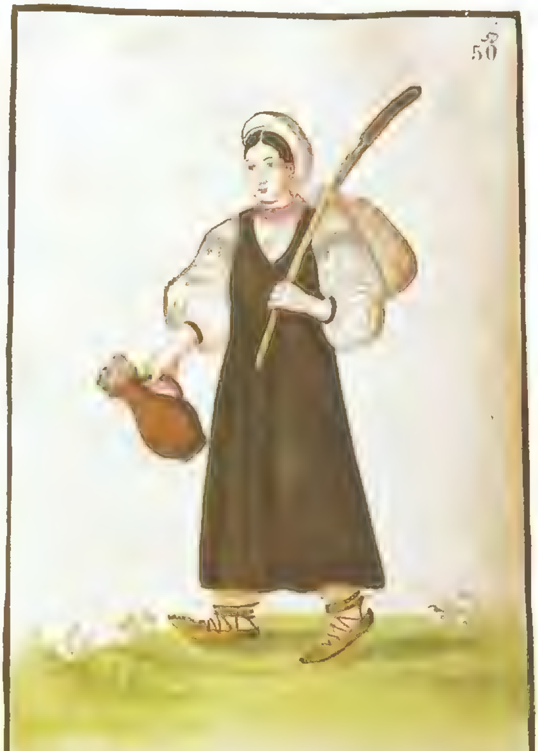

Eine Wallachin aus dem Fogaraſcher diſtrict

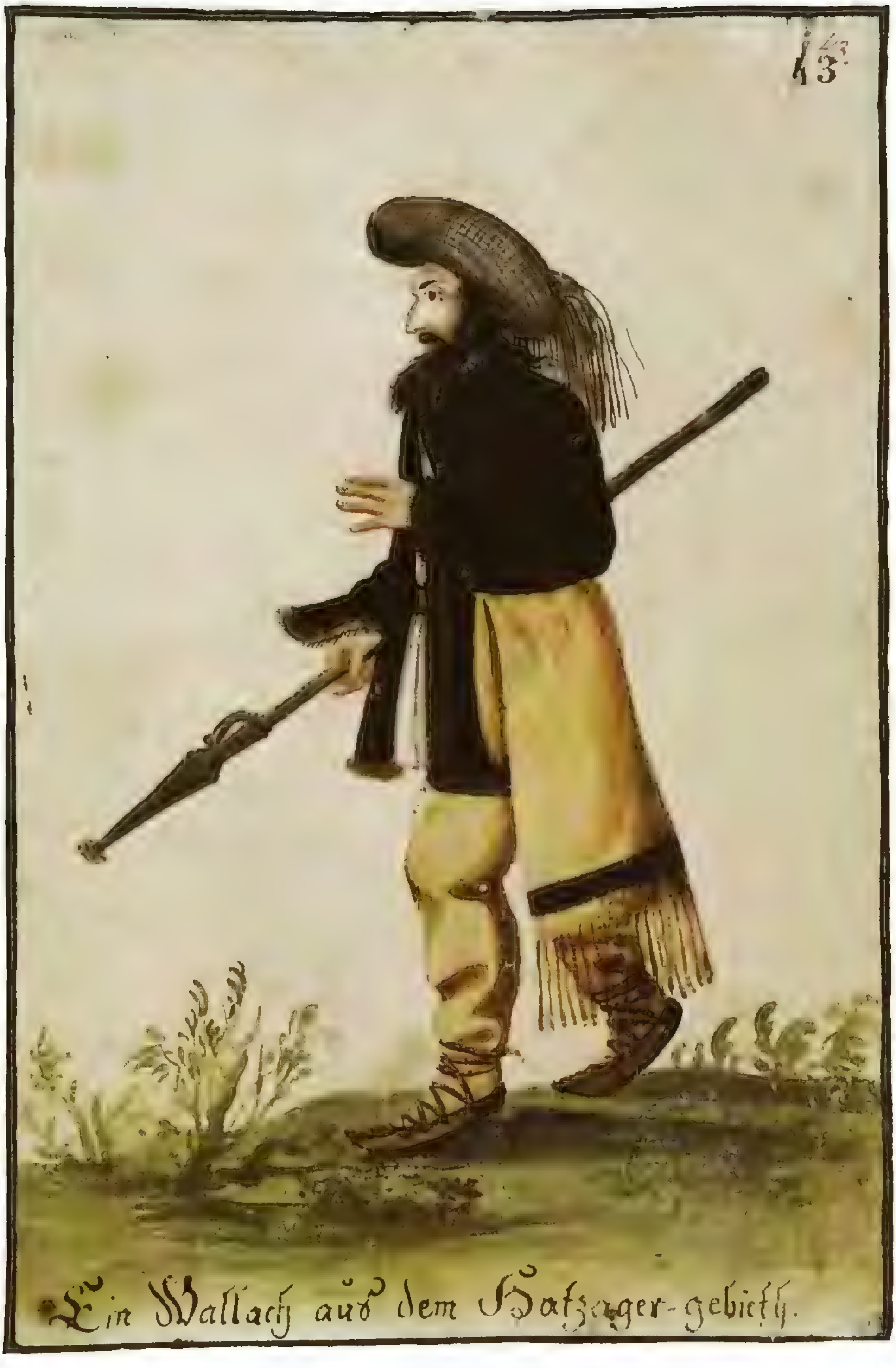
43
Ein Wallach aus dem Hatzeger-gebieth.

◁ 71. Román falusi pópa
◁ 72. Erdélyi román
◁ 73. Román nő fonóorsóval
◁ 74. Fogaras vidéki román asszony

75. Hátszeg vidéki román

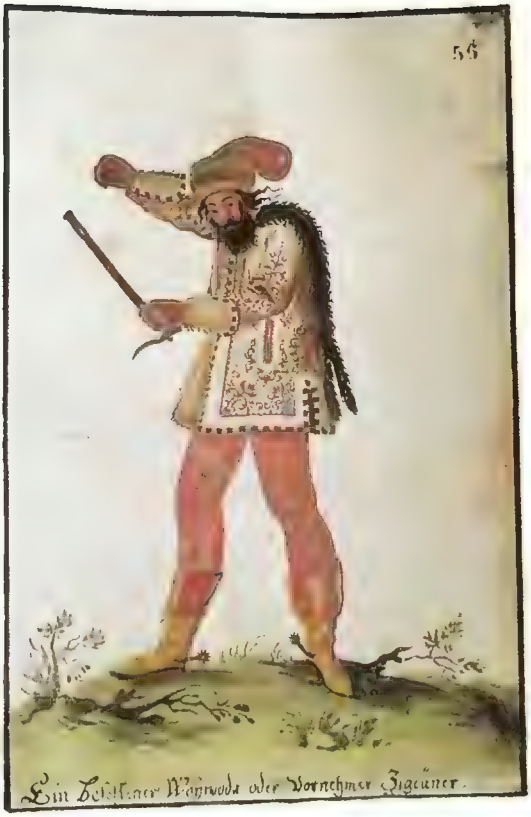
56
Ein [illegible] Wajwoda oder Vornehmer Zigeüner.

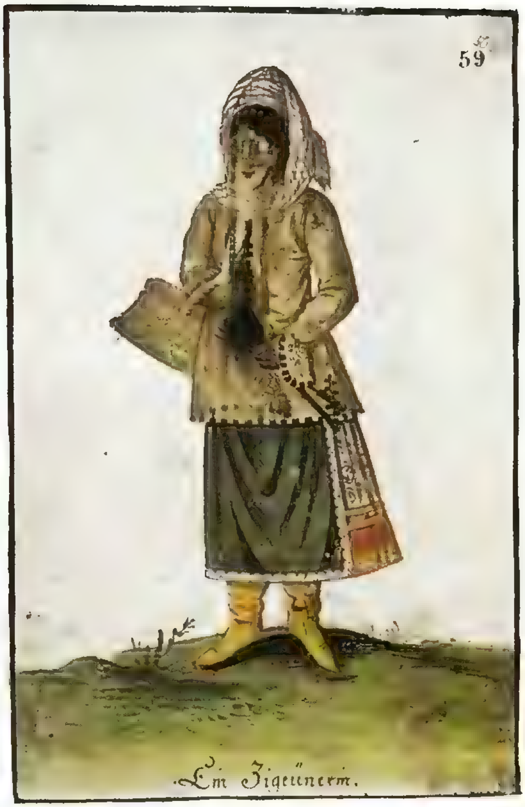
59
Ein Zigeünerin.

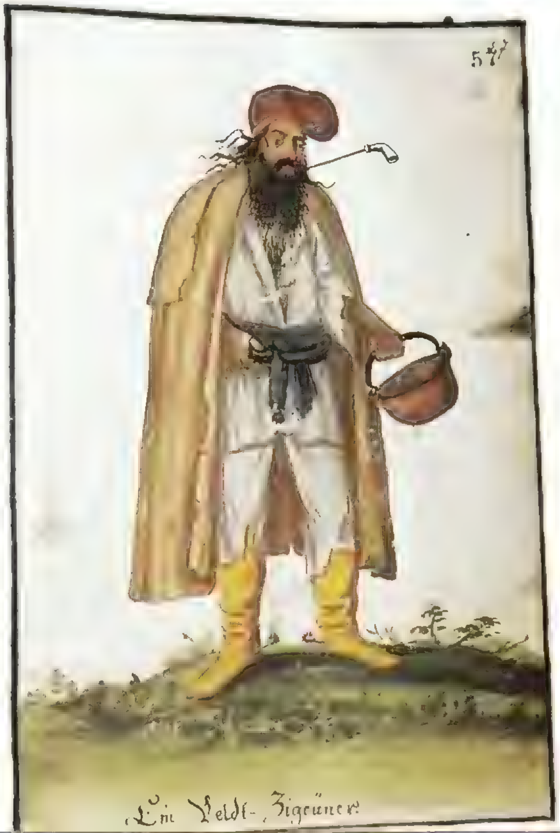
57
Ein Veldt-Zigeüner.

76. Cigányvajda

77. Cigány nő

78. Cigány férfi

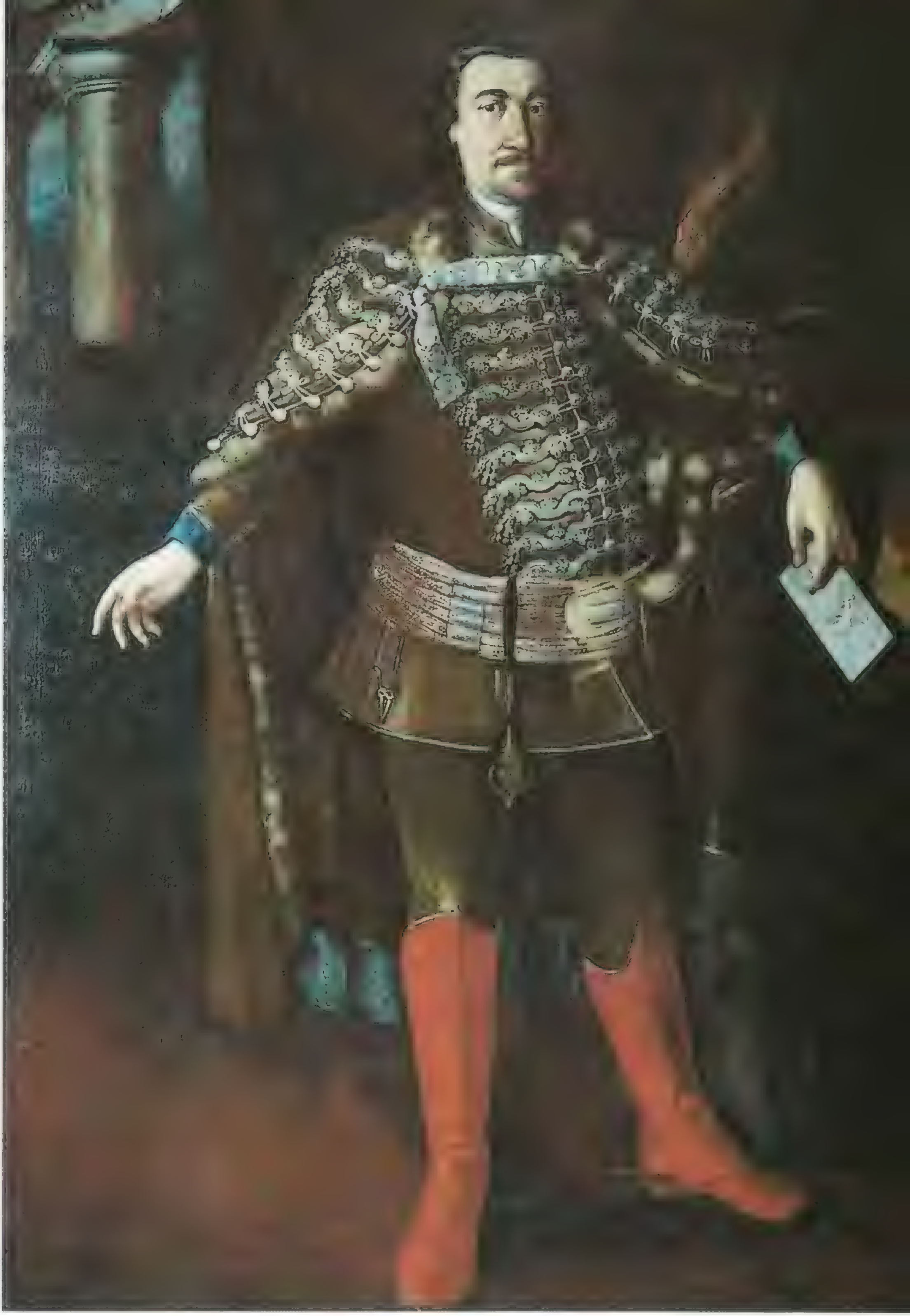

79. Haller János, Erdély főkormányzója, 1750 körül

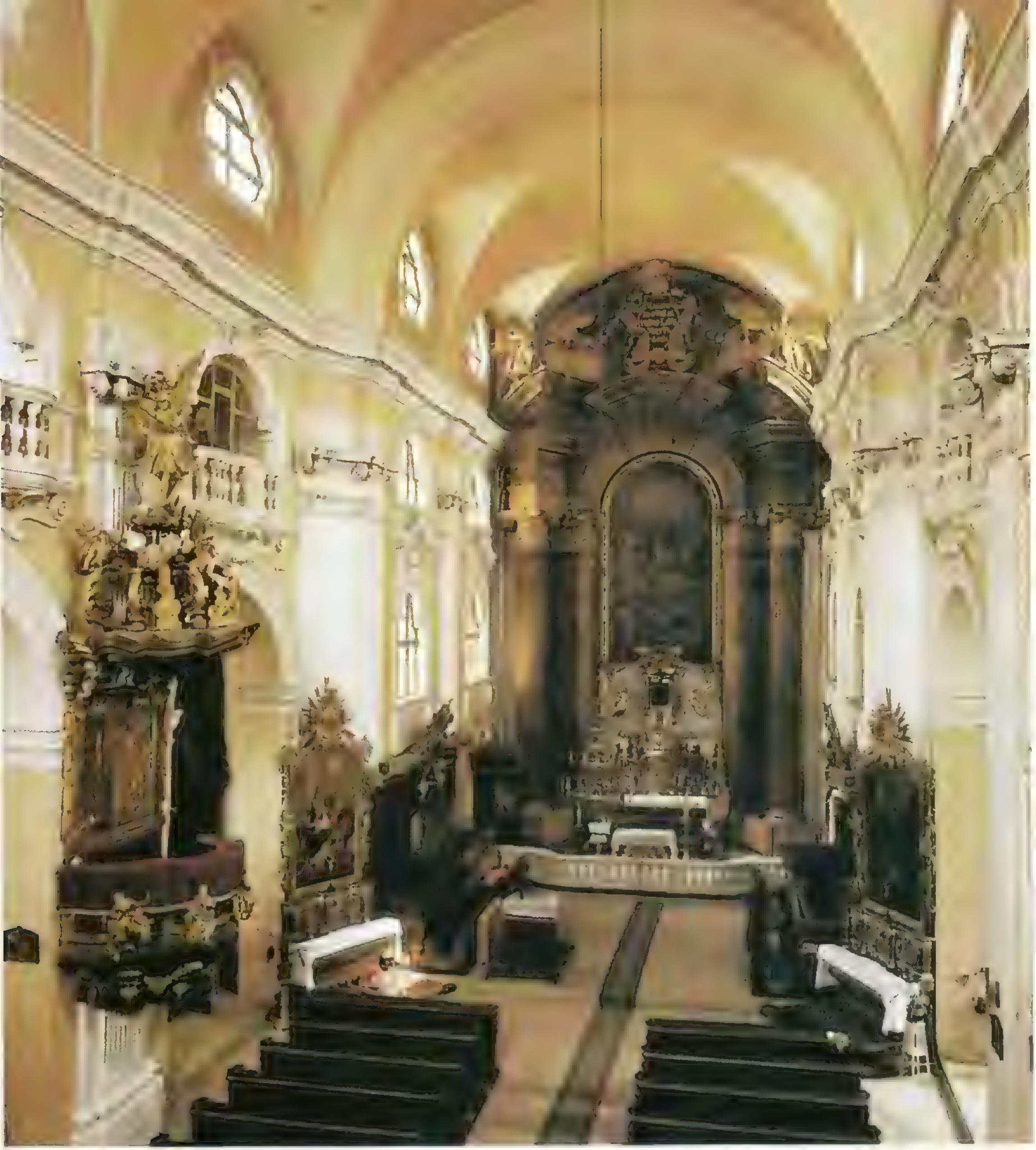

80. A kolozsvári jezsuita, később piarista templom, 1718–1724

81. Háromkirályok-oltár a kolozsvári Szent Mihály-templomban. Franz Anton Maulbertsch műve, 1748 körül

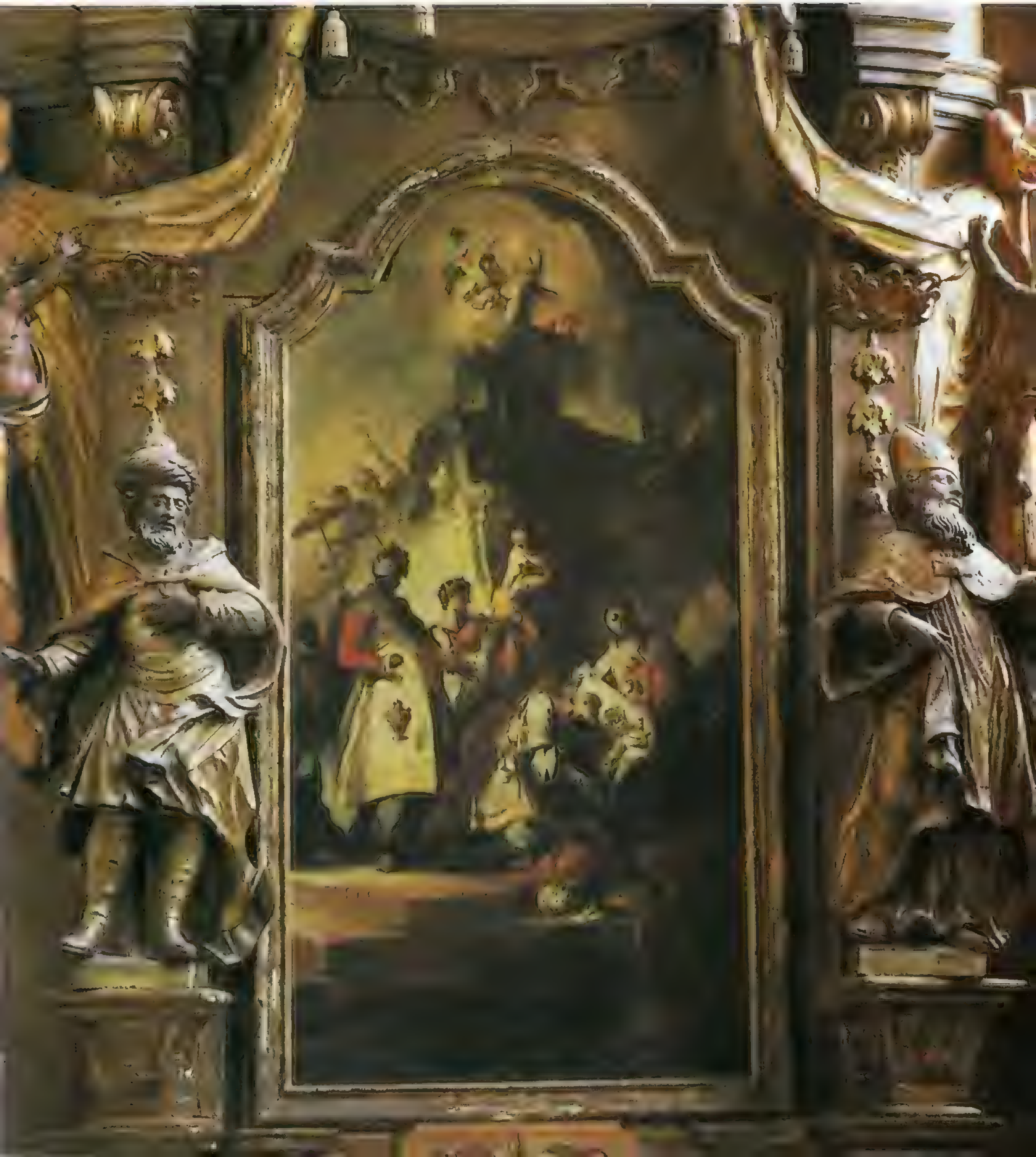

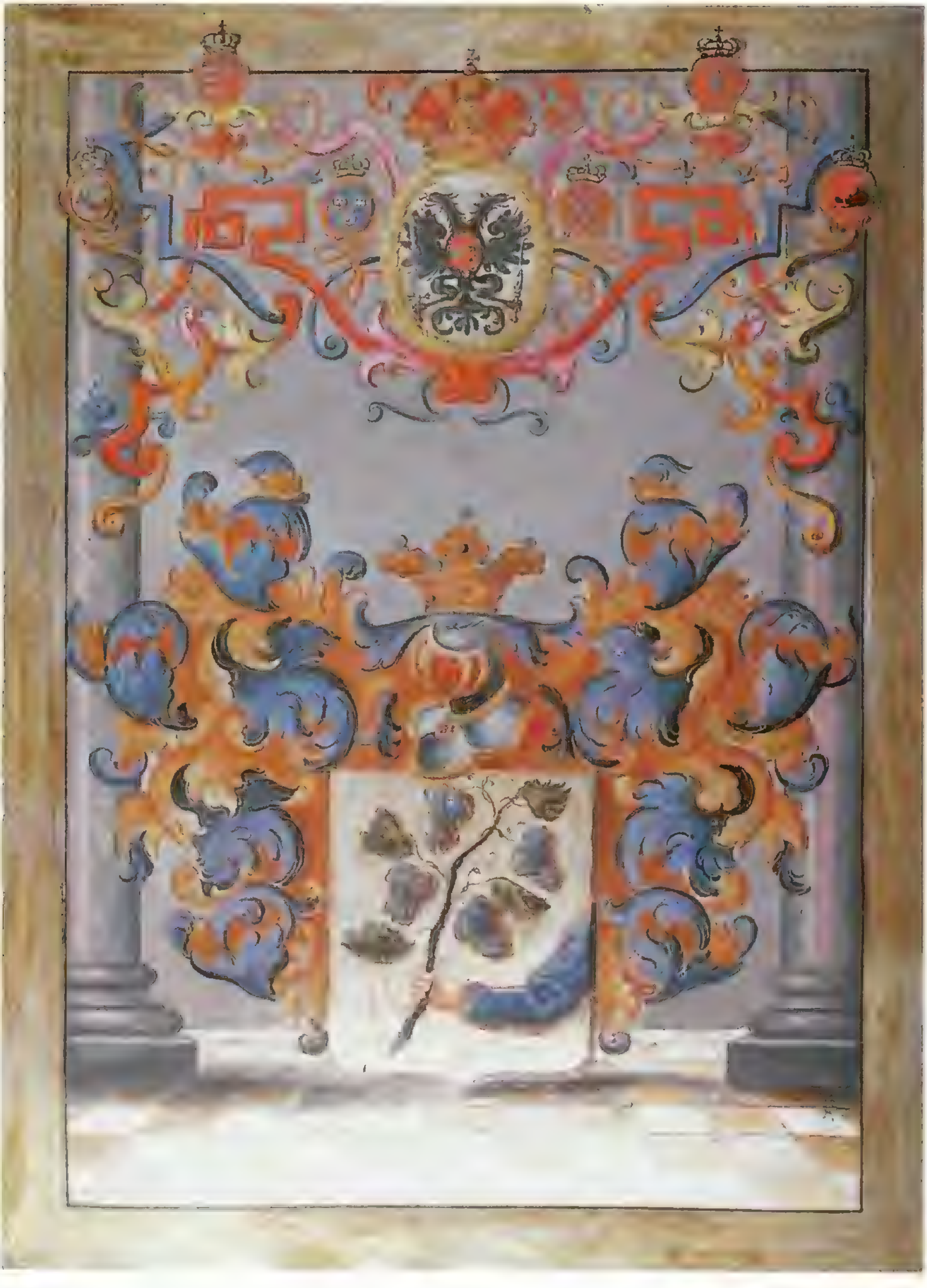

82. Prentics Mihály bolgár kereskedő címere, 1722

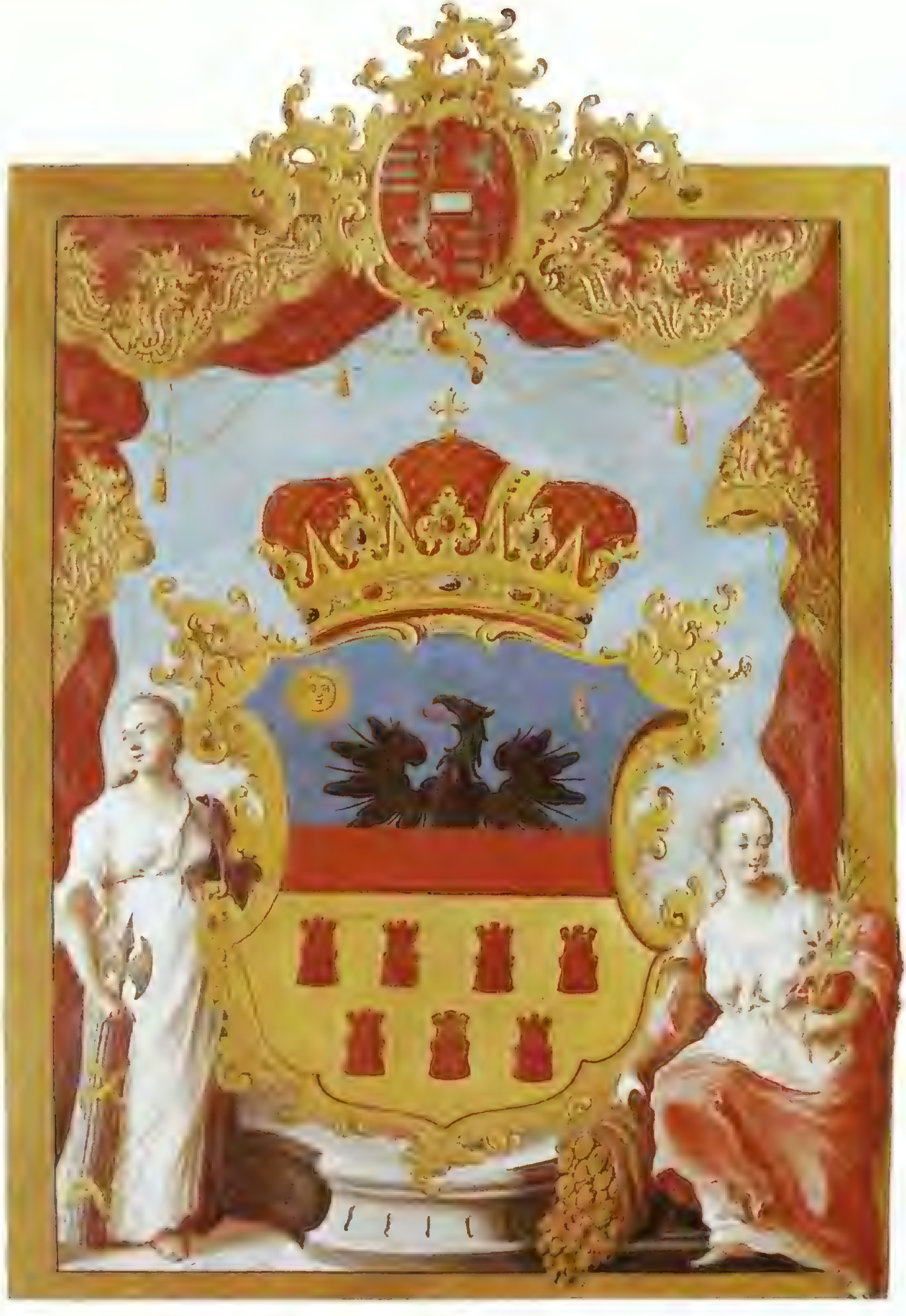

83. Az Erdélyi Nagyfejedelemség címere, 1765

S, ſowohl von den äuſſeren Tag= als auch inneren Gebäuden eine … Salz…

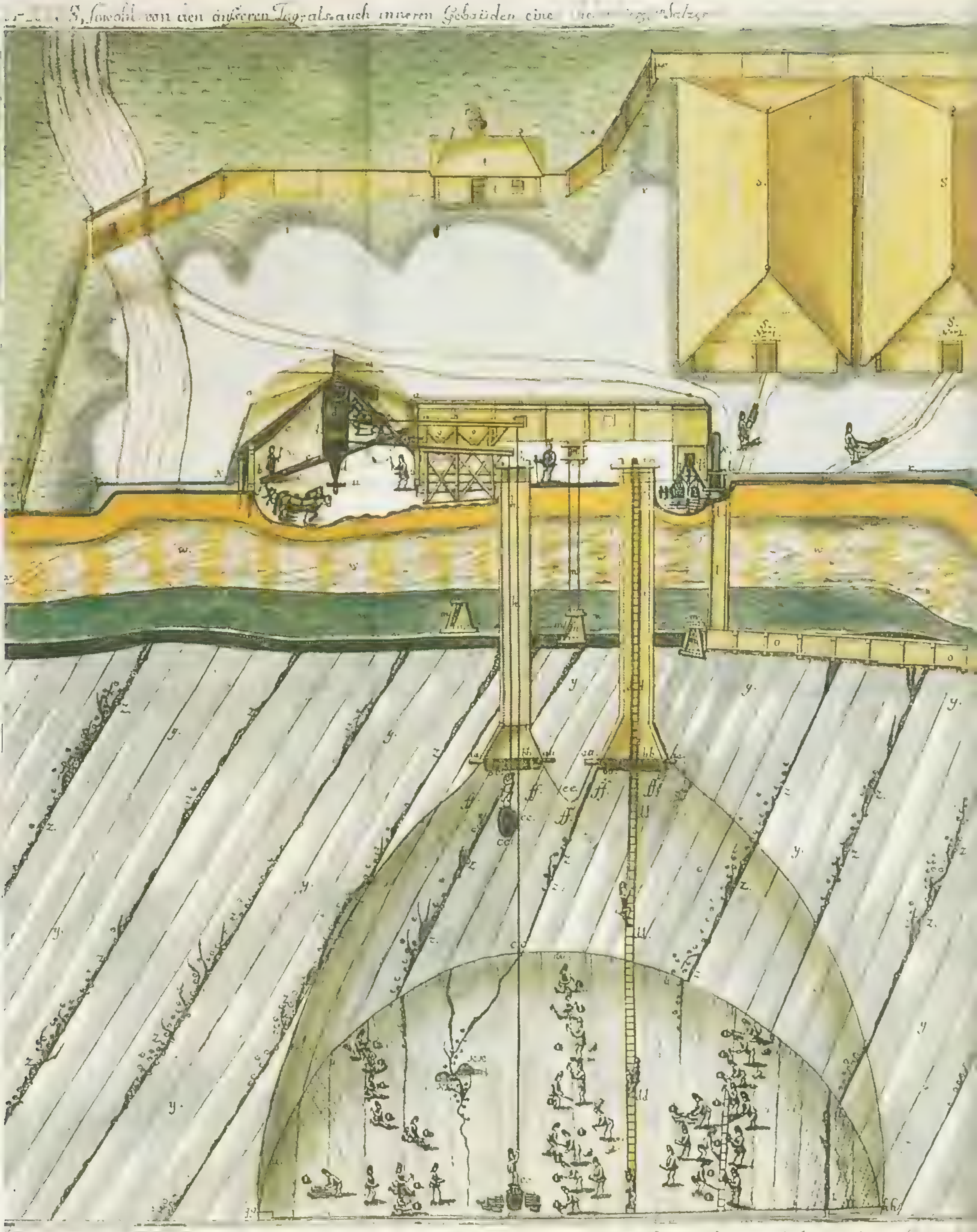
s.
S
w.
y.
z.
o
aa
bb
ff
ee
cc
ll
hh

… lerung des gegenwärtigen Profil Riſses iſt dem vorigen Grund…

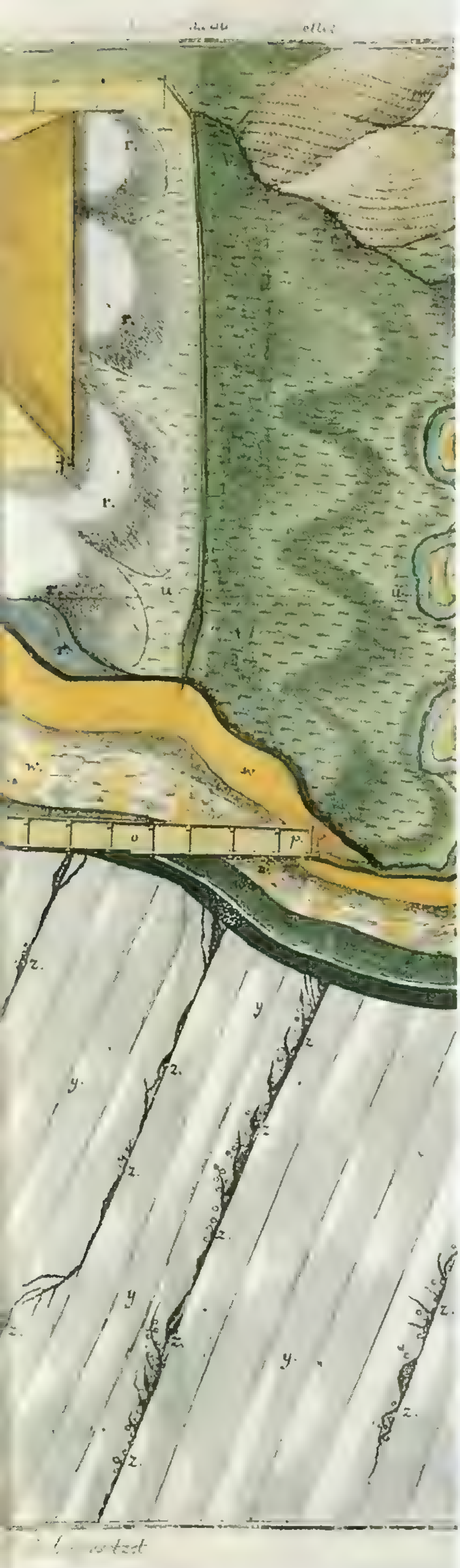
r.
r.
r.
u
w
w
o
p
z.
y
y.
z.
y
z.
z.
y.
z.
z.
z.

84. Tordai sóbányák, 1780

85. Puskás székely.
Címertartó figura Udvarhelyszék címertervéről, 1753

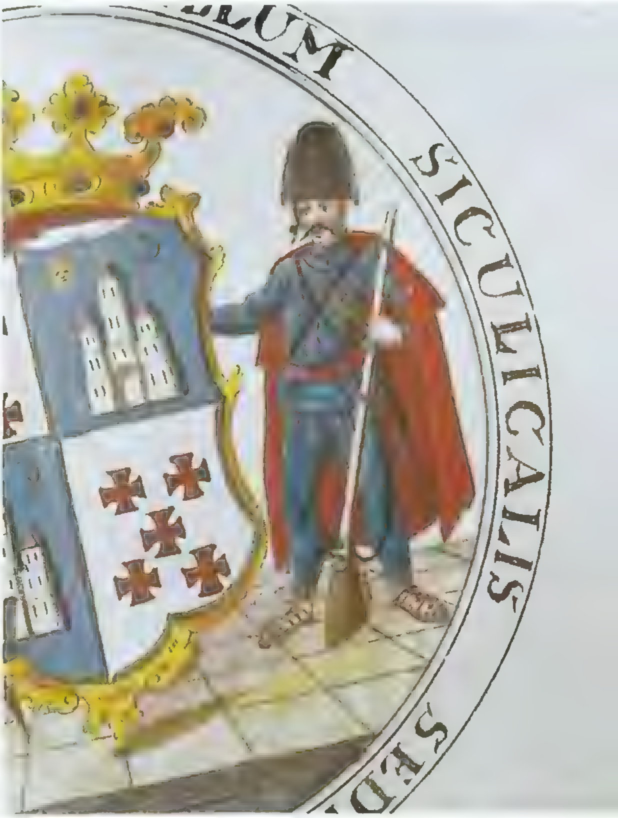
...LUM SICULICALIS SED...

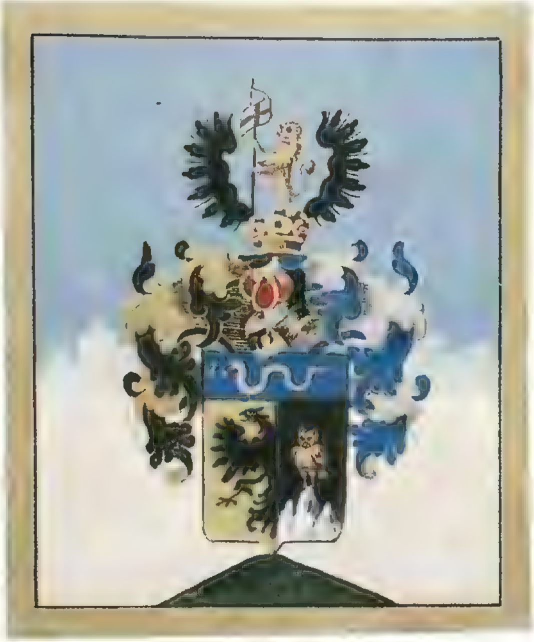

86. Ioan Piuariu-Molnár címere, 1792

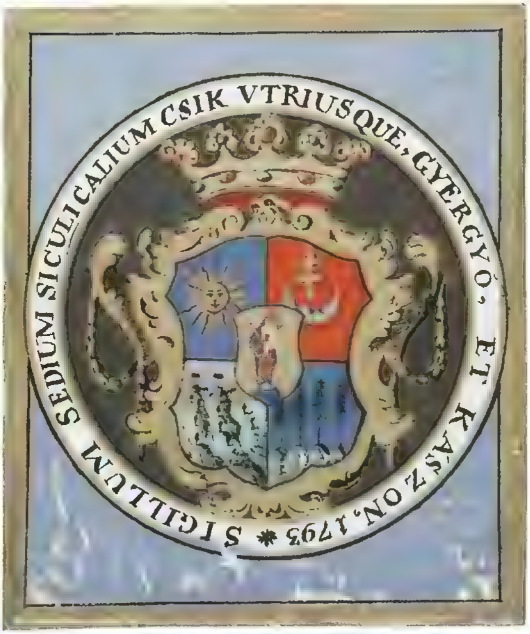
SIGILLUM SEDIUM SICULICALIUM CSIK VTRIUSQUE, GYERGYÓ, ET KÁSZON. 1793

87. Csíkszék címere, 1793

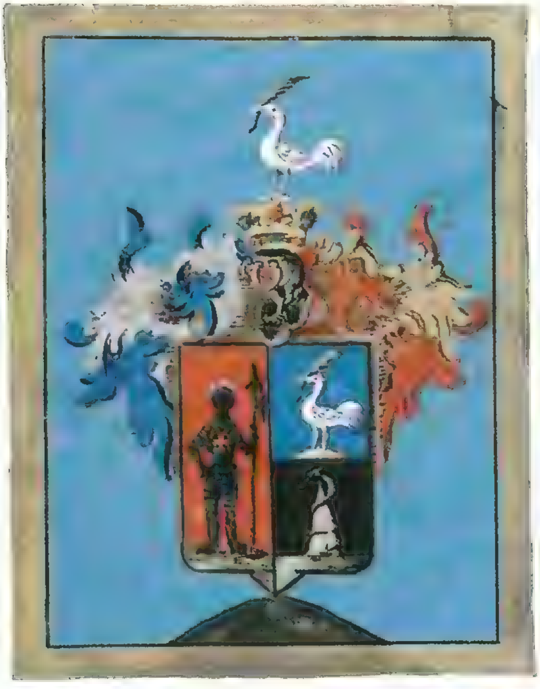

88. Aron és Ioan Budai-Deleanu címere, 1821

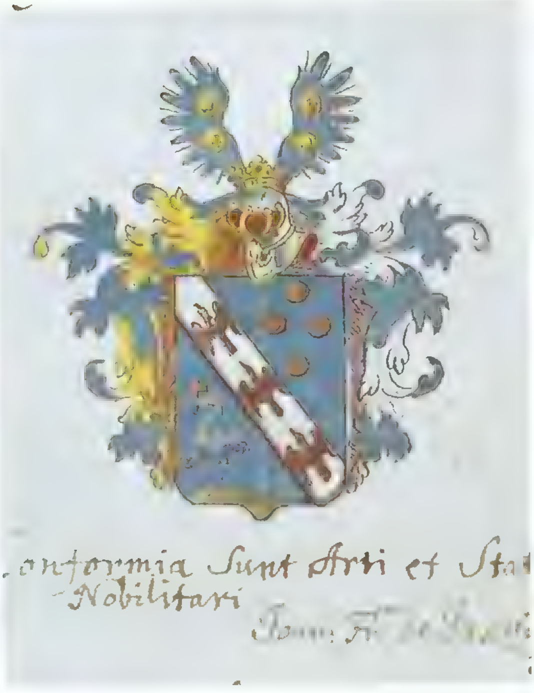
onformia Sunt Arti et Stat
Nobilitari

89. Patrubán Márton örmény kereskedő címere, 1758

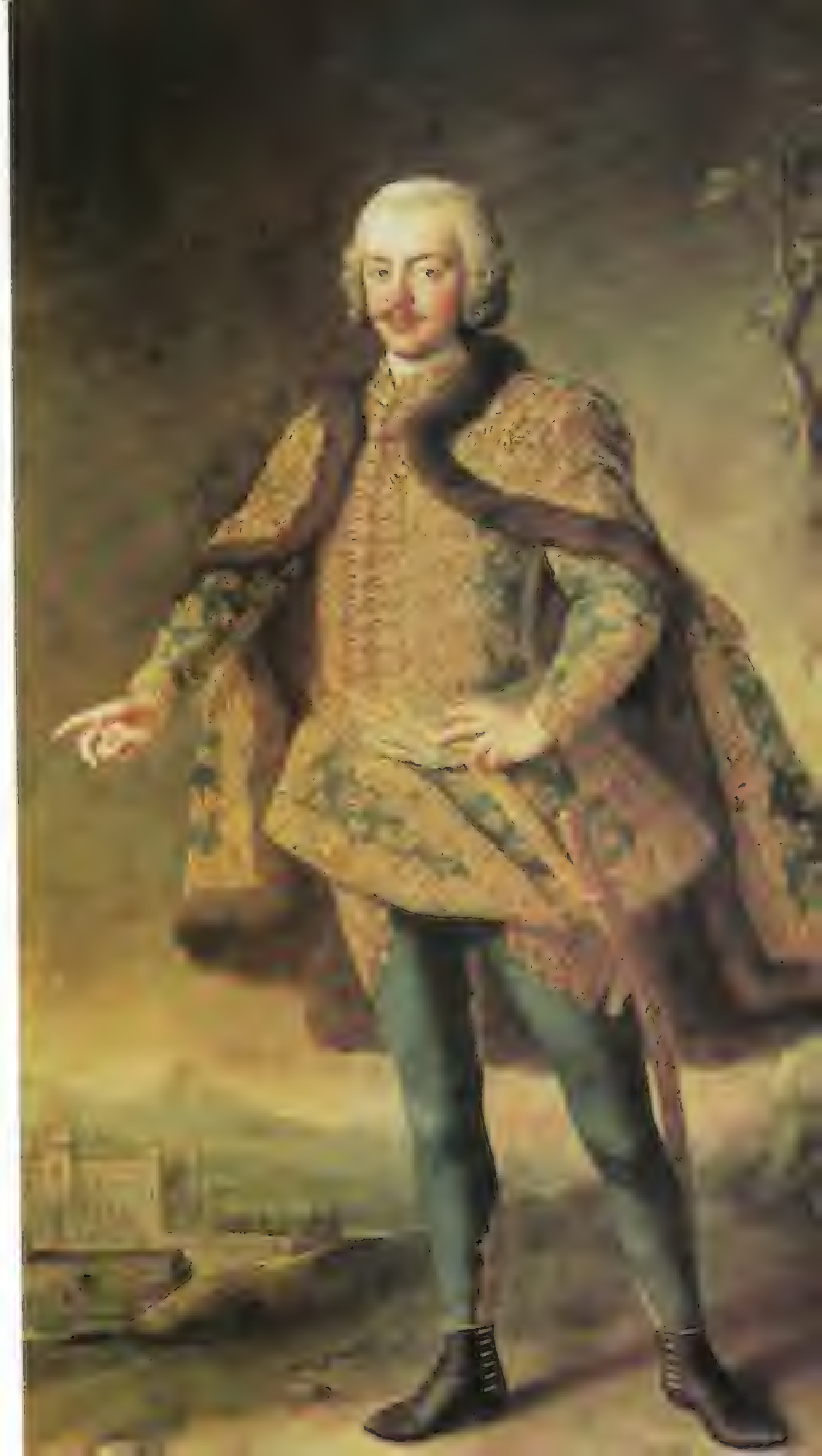

90. Bánffy Dénes
főlovászmester.
Martin
van Meytens
olajképe,
1770 körül

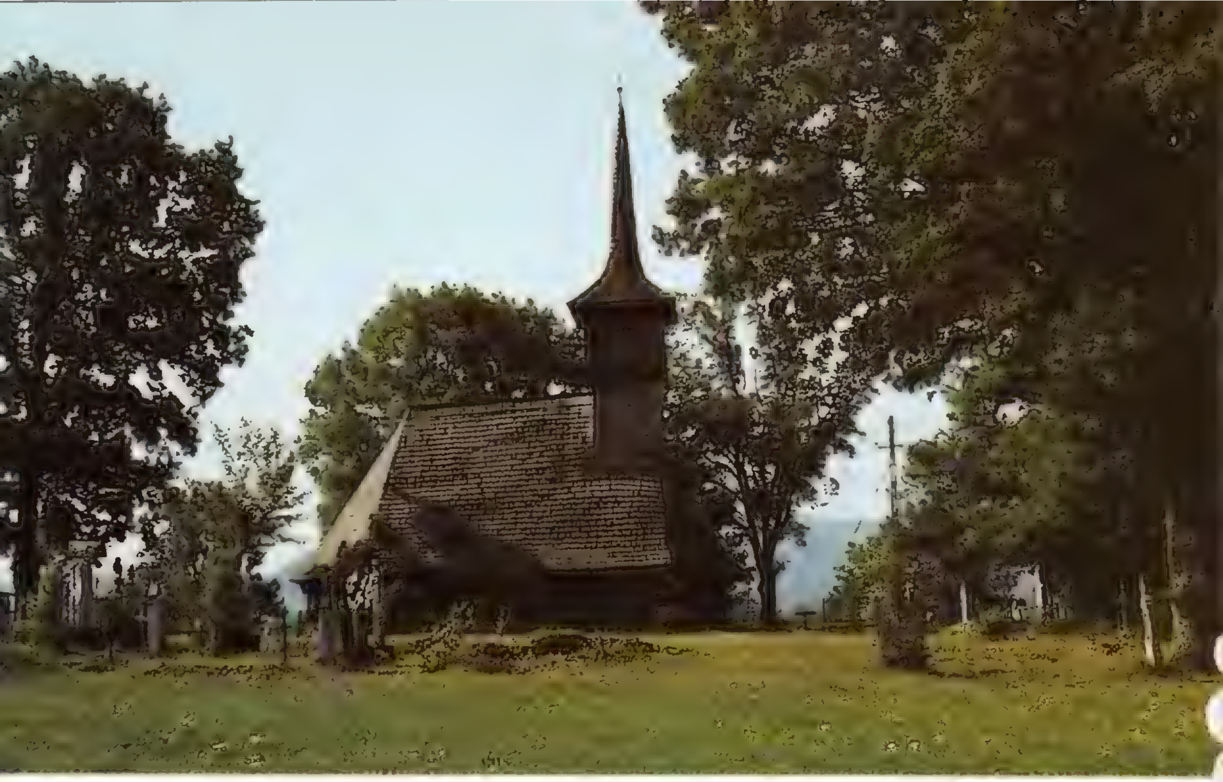

91. Görögkeleti román fatemplom Lunkán, 18. század

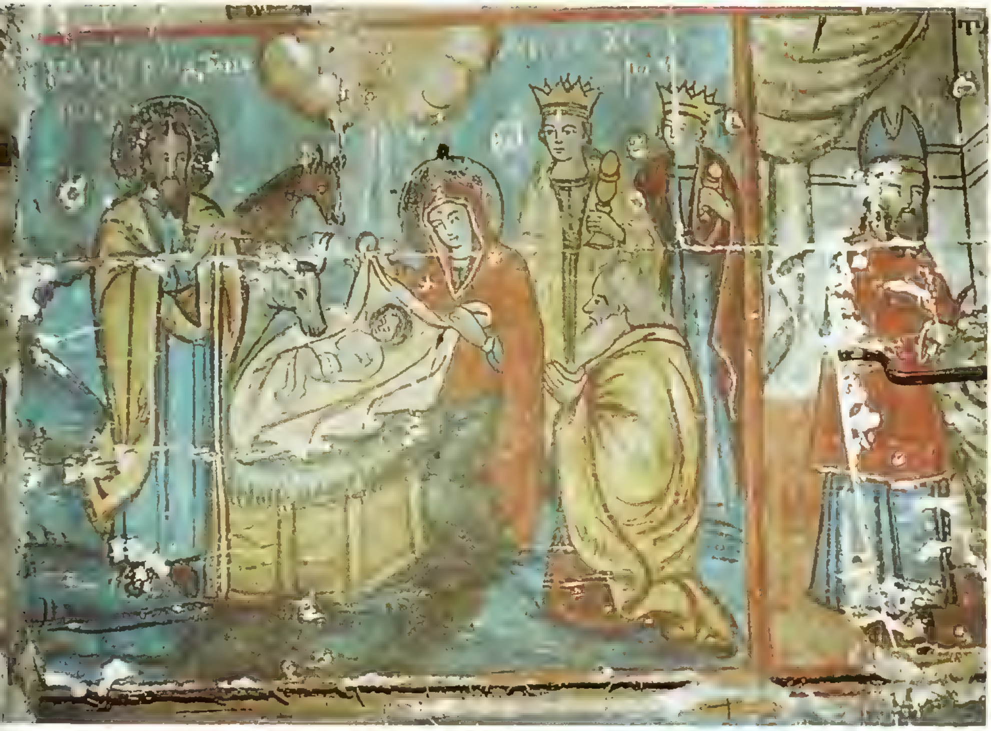

92. Királyok imádása. Részlet a lunkai görögkeleti templom ikonosztázáról, 18. század

93. Falképek a guraszádai görögkeleti román templom szentélyében, 18. század ▷

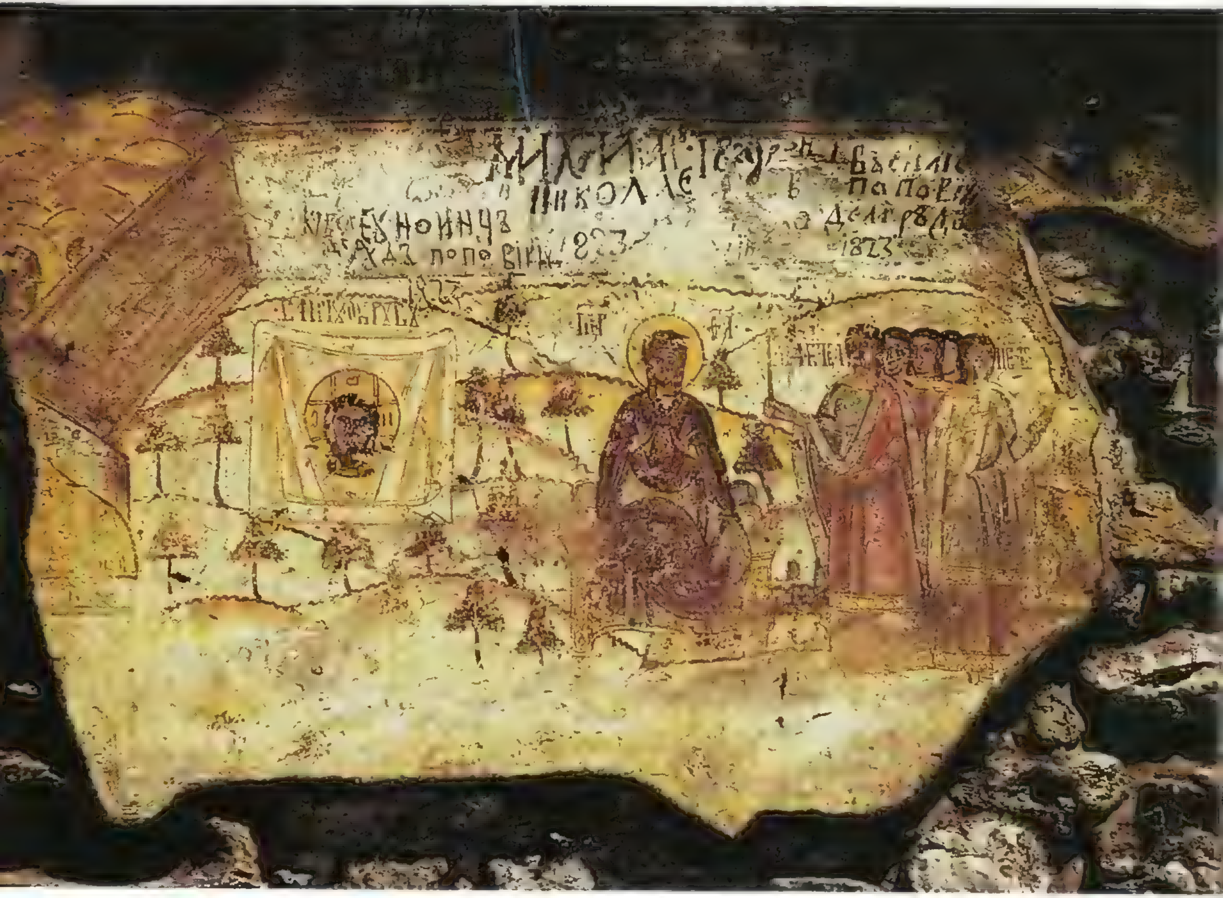

94. Részlet a priszlopi görögkeleti román templom külső falképeiről, 18. század

szerelem énekeket”. A gubernátor fiát Wesselényi megrótta, mert ‚tsak afféle fajtalan énekkel él”, és istenes énekekből csinált szerelmi dalokat, „leírván belőle a strófákat a buja énekekbe”.[180]

A kor versei, akár mulattatóak, akár politikai tárgyúak, többnyire dallamra írt énekversek. A vers és a dallam még nem vált el egymástól. Világi és egyházi énekdallamok nem különülnek szigorúan el. S a ritmus, a dallam és a tartalom szoros összefonódottsága új érzések, felszabadult új örömök különleges hangulatú kifejezésére képes.

ÚJ LÍRA, ÚJ ÍZLÉS

Egyén és közösség többnyire költői művekben rögzítette mindazt, amit ebben az 1711-gyel lezáruló több mint fél évszázadban átélt, és úgy érezte vagy úgy értette, hogy megőrzésre érdemes.

Erdélyben, miként a korban másutt is mindenütt, hatalmas tömegű szöveg adja tudtul rímbe szedve — talán a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért — a gazdasági tanácsokat, az időjárási kilátásokat, az egészségügyi tudnivalók, a helyes viselkedési szabályok sokaságát. Az élet állomásainak, a kézfogóknak, lakodalmaknak, temetéseknek, névnapoknak, keresztelőknek emlékét őrző versezetekkel együtt ezek többnyire az iskolai tananyagként begyakorlott önkifejezési formákról, mintsem különösebb művészi értékről tájékoztatnak. A nagyobb közösségi események és sorsfordító élmények versbe szedett elbeszélései — a tűzvészek, hadjárások, rabságok versezetei — ugyancsak inkább a kor tömegméretűnek számító közösségi közlésformájaként érdemesülnek figyelemre, bár fogalomkincsük a hajdani költészet sok értékét őrzi és örökíti tovább, soraikban pedig nemegyszer megcsillannak meglepő képek, művészi képzettársítások.

Az élmény személyes hitelével, művészi erővel áthatott művek a közösségi költészet áramában csiszolódtak időálló alkotásokká. Szerzőik közül kevésnek a nevét ismerjük. Az írók, többnyire pedig a lejegyzők diákok, papok, tanárok, katonák, főnemest éppen úgy találunk köztük, mint polgárt, kisnemest, mezővárosi származékot vagy jobbágyfiat. Nemcsak született erdélyiek, vannak, akik éppen csak megfordulnak a fejedelemségben, mások viszont a tartósabban menedékre talált magyarországiak. Erdély befogad és csiszol tovább magyarországi alkotást, és előfordul, hogy Európa valamelyik egyetemi városa vagy Bécs ihleti meg Erdély világjáró fiát. Ezért is nehéz páratlanul gazdag és szinte parttalanul áradó költészetében megtalálni az erdélyiség sajátos és egyetemes jegyeit.

A világiasodás már rányomja a bélyegét a harcos reformáció olyan jellegzetes alkotásaira is, mint Czeglédi István *Dágon ledűlése* (Kolozsvár

---

[180] Wesselényi István naplója. (Wesselényi, i. m. II. 627. 646—647 651—653.)

1670) című művének versbetétei: a pogány szokások továbbélésének előszámlálása, a vihart űző harangozás népi babonaként való elítélése, a *Dies Irae* gyönyörű, látomásos szövege olyan fogalmakkal együtt, mint a „szellemi szabadság", már arról tanúskodik, hogy a hit, a szokás, a politika kérdései szétfeszítik a felekezeti kereteket.

Az európaisággal átitatott erdélyi öntudat talán legszemléletesebben az Erdélyben éppen a legválságosabb években megforduló Nógrádi Mátyás *Idvesség kapuja* címmel kiadott (Kolozsvár 1672), politikai mondanivalókkal átszőtt zsoltármagyarázatában olvasható: „Kincses Kolozsvárnak Bécsben nagy ő híre, / Elhatott Anglusra, Gallusra szép neve."[181] A korabeli erdélyi társadalom gyorsan formálja verssé a politikai eseményeket. Átfogóbb igénnyel a szélsőséges politikai pályát futó székelyhídi nemes, Paskó Kristóf írja meg 1662-ben az 1658—1661-i évek történetét: *A nemes és régentén híres Erdély országának keserves és szomorú pusztításáról írt siralom* (Szeben 1663) főleg Várad ostromát, hősies védelmét írja le érzékletesen. Az író Szamosközy közléseit is felhasználja, verselése Tinódi hagyományait folytatja, de valószínűleg forgatta Zrínyi eposzát is. („Másnap hogy szárnyára a szép fényes hajnal égre felemelkedék / Rettenetes lövés a pogány táborra a várból kiadaték.")[182] Az erőteljes törökellenes hang, a hivatkozás az európai országok elmaradt segítségére, a Habsburg-császár felelősségére és a beszédbetétek hangja félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a história az 1663—1664-es törökellenes háború aktuális politikai eszméit hordozza. A korszak záró verses históriája Dálnoki Veres Gerzsonnak a Rákóczi-szabadságharcot inkább történetileg, mint művészileg hitelesen bemutató krónikája.

Ali pasa 1661. évi székelyföldi büntető hadjáratát Horvát István verse őrzi, az 1694. évi tatár betörést a *Csík Ország pusztulásáról szóló ének*. A kurucok 1704. évi nagy vereségéről a lírai feszültségű *Holdvilági és feketehalmi harcról* című ének ad hű beszámolót. A gazdag termés egyik szép darabjának, *A kolozsvári veszedelemről való históriá*nak szerzőjét Felvinczi Györgyben sejtik. A belső pártharcokat a politikai táborok egymást gúnyoló versei tükrözik, az önkritikát egy-egy kiemelkedő személyiség körül kialakult verscsokor önostorozó sorai. Elítélik II. Rákóczi György hadjáratát, de a róla szóló nagyszámú verses emlékben erős a másik szólam is: a fejedelem a török ellen harcolva esett el, Erdélyt érdekei a keresztény Európához kötik.

Egyik legszebb emlékünk az az újonnan felfedezett versezet, amely II. Rákóczi Györgynek és Kemény Jánosnak, a „két jó fejedelem"-nek állít közös emléket. Az antik példázatokban bővelkedő vers a Jó Pásztorral azonosítja a két fejedelmet. Gondolati tengelyét az országegyesítő, egységet teremtő politika alkotja, hiszen „Pártolkodás miatt vesze el szép Buda". A belső egyenetlenség, „az emésztő métely" gyilkol:

---

[181] Nógrádi Mátyás, Idvesség kapuja. Kolozsvár 1672.

[182] RMKT X. Bp. 1981. 179.

Két fejedelmeket hamar megholetek,
Rákóczi György egyik kit ti elvesztetek,
Kemény János másik kit megh emésztetek,
Es két ártatlan vér kiált ellenetek.[183]

A magyarországi költészetre nyitott erdélyi szellemre legjellemzőbb talán a Zrínyi-recepció, de a magyar politika iránti érzékenységet tükrözik a magyarországi vallásüldözések, politikai perek és mozgalmak verses lecsapódásai is.

Az új politikai utakat kereső Erdély két nagyobb szabású költői alkotás katalizátora volt. Az egyik a ma már csak 500 soros töredékében ismert, valószínűleg 1670 tájékán Báthori Zsófia környezetében keletkezett, a barokk heroikus szellemét sugárzó Rákóczi-eposz. A másik magyarországi költő műve, de Erdély politikusának, Kemény Jánosnak állít emléket. Gyöngyösi István: *Porábul megéledett Phoenix. Avagy... Kemény János erdélyi fejedelemnek emlékezete* (Lőcse 1693) című munkája, amint az újabb kutatás kimutatta, az erdélyi történetírás és politikai levelezés hiteles dokumentumaira épül, és Keményt minden felelősség alól felmentő aktuálpolitikai célzat hatja át. A két ország együtt gondolkodásának, közös mentalitásának szép emléke a *Magyarország, Erdély, hallj új hírt!* című éneken kívül a kéziratos énekgyűjtemények gazdag anyaga. Az eleven, életerős közösségi alkotókészség legszebb dokumentumai a balladák. A *Kerekes Izsák balladája*, a *Rákóczi László balladája* nemcsak a megélt történelem eseménytöredékeit viszik tovább motívumkincseikben, hanem új események keretéül is szolgálnak. A Váradon 1664-ben elesett Rákóczi László balladája később Thököly, majd a bécsújhelyi rabvasra kerülő II. Rákóczi Ferenc sorsát elbeszélő variánsokban él tovább.

Az erdélyi költészet egyik fontos gondolati tengelyét, a nemzeti eszmét már erősen áthatja a szociális tartalom. A társadalomról, a politikai változásoknak kiszolgáltatott egyszerű emberek, gyerekek, nők, parasztok, polgárok szenvedéseiről sehol annyi részvétet keltő érzést, de információt sem találunk, mint ezekben a kardra hánytak rettenetét, a városok sorsát, rabok siralmát zengő énekekben. Az életöröm, a jókedv, a humor szólamai ugyancsak erősek. Az apokaliptikus megpróbáltatások idején, a puritán egyházi tilalmak árnyékában sem csendesülnek meg. Sőt, a had verte, pestis pusztította évtizedekben a szerelem, a bánat, a szeretet, általában az egyéni érzelmek talán még gazdagabb húrokon zengenek.

A feszes ritmusú táncversek közül legismertebb az erdélyi hajdútánc, a hazatalálás, a szülőföldszeretet, a tobzódó jókedv dicsérete. Az *Égő lángban*

---

[183] Az ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszékén az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország című szemináriumi munka keretében a Csáky-levéltárból feltárta HORN Ildikó még mint egyetemi hallgató.

forog szívem higgyed éretted... kezdetű, 1660-ban Szebenben szerzett versben az érzékiségnek új hangja szólal meg. A *Teleki-énekeskönyv*ben ránk maradt *Hajnal vitorláján, aranyszínű szárnyán* című vers a boldog szerelem apoteózisa. A *Szentsey György daloskönyvé*ben maradt fenn a csábító szerelem művészi szépségű éneke: *Hallod-e ifjú, jöszte egy szóra*. A *Sokan szólnak most énreám nagy ártatlanul*... kezdetű ének a szerelmesek boldogságára törő rosszakarók szidalma, de érthető a jó ügyet rontó gáncsoskodókra is, és így politikai tartalmat is hordoz.

Politika és szerelem különösen a rabénekekben, a búcsúzkodó dalokban, az elszakadás vagy a megcsalattatás fájdalmait megszólaltató énekekben fonódik össze. A kedvesétől messze került szerelmes sóvárgását kifejező, az *Ifjúság mint sólyommadár* kezdetű vers a jobb időket várók vágyódásának is hangot ad. Szerelmi csapda vagy börtön foglya a tőrbe esett ember? Nehéz eldönteni, amint ezt a megcsalt szerelmes énekeként számon tartott, de versfőiben a Wesselényi-mozgalom miatt kivégzett Bónis Ferenc nevét közlő, és a *Teleki-énekeskönyv*ben ránk maradt vers tanúsítja. A *Vásárhelyi-*, a *Szentsey-daloskönyv*ben és más korabeli erdélyi énekgyűjteményekben ránk maradt, jórészt ezekben az évtizedekben keletkezett vagy énekelt bujdosó- és búcsúzó énekek nagy megjelenítő erővel fejezik ki a kor emberének általános élményét, a hontalanságot és az üldöztetést: *Gonddal teljes üdő, Siralmas esztendő*, ... *Az gerlice madár ki társától elvált*.

A korabeli erdélyi verskultúra szívesen építkezett Balassi Bálint költészetének és más műköltői alkotásoknak szétsugárzódott és folklorizálódott hagyományából. Motívumkincse páratlanul gazdag. Őrzi a hagyományos képzeteket, a zsoltárok, a Biblia fogalomkincsét, a középkor szerelmet jelképező gerlice- és pacsirtamotívumait. Hordozza a reneszánsz virágokban, égitestek neveiben, antik istenekben tobzódó, a szerencse forgandóságával játszó képeit. Sőt, felnevelője a barokk stílus súlyos jegyeinek is: zúgó szelek kergetik a füstöt és az árnyékot, röpítik a pirosló hajnal aranyos hajóit, viharok rázzák az erdélyi havasok kószikláit. A változó idők költészete ez, végletes politikai fordulatok idején, addig meg nem nevezett érzéseké, nagy reményeké és sötét kétségbeesése. Gondolatrendszerében azonban az új, a heliocentrikus világkép, a természet törvényeire rácsodálkozó, a manufaktúrakorszak küszöbére érkezett világ csak néhány halovány, de annál erzékletesebb képzettársításban jelentkezik.

A műköltészet új lírai hangján a főúri-nemesi verskultúra hagyományos eszméin áttörő költő, Petrőczi Kata Szidónia szólal meg. Költészetében szervesen egybeépül új irodalmi ízlés, új műfaj és új mondanivaló.

Thököly generálisanak lánya, Magyarországon született, Lengyelországban nevelkedett, és Erdélyben talált rá egyéni hangjára. A politika minden húrján játszó, végül Rákóczit szolgáló generális, a csélcsap Pekry Lőrinc felesége lett.

Bujdosást, rabságot szenvedett, fulladozott világvégi vidéki elszigeteltségben, és megismerte a fényes udvari életet. Igényes barokk stílust Esterházy Pál felvidéki költőkörében tanult. De az egyéni sorsában megélt és megszenvedett korkérdésekre a magyarországi főúri-nemesi udvari szellem nem adott választ. A barokk mentalitás Petrőczi Katát nem elégítette ki. A főúri életformát a valóságtól elidegenedettnek, álomnak érezte.

> Világnak szépsége, kincse s ékessége lehet-é vigasztalóm?
> Úri méltóságba, nyugodalmát abba szívemnek nem találom,
> Mert minden vigasság, tréfaszó, mulatság énelőttem csak álom.[184]

Szellemét, érzelemvilágát az erdélyi pietizmus formálta, fantáziáját a virágos reneszánsz motívumai röpítették új képi világok felé, kifejezőkészsége a zsoltárok nyelvét a fejedelemségbeli és az erdélyi népnyelvet egybeötvöző nyelven csiszolódott. Új lírai hangot ütött meg. Egyéni tragédiájától jutott el a közösségért érzett felelősségig. Az eddig hangot nem kapottat, a szerelmes, de megcsalt feleség érzelemvilágát szólaltatja meg. Az erdélyi szász polgárság közvetítésével megismert pietizmusnak már a kilencvenes évek második felében eljutott eredeti forrásához is. Végigjárta a hitbeli kételkedés poklait, és rövid, időleges megnyugvás után eljutott tűrőképességének határáig. Élete végén magas érzelmi hőfokon vállalja a kiszolgáltatott közösség, az ország ügyét.

Petrőczi Kata az első műköltő, aki — valószínűleg még női mivoltából származó műveltségi sajátossága folyományaként — már nem az antik mitológia nehéz palástjában lép elő. Nyugtalan életének, érzésvilágának realisztikus ábrázolásával eljut az országot foglalkoztató gondok lélektanilag hiteles kifejezéséhez. Lehetséges, hogy átszűrődött költészetébe a népi költészet — verseinek nótajelzései között virágénekek és magyar, német, szlovák egyházi énekek vannak. Költészete híd — bár még törékeny és keskeny, de művészileg eredeti — a kor két nagy költői áramlata, a műköltészet és a népi gyökerekből táplálkozó politikai énekköltészet között.

1711 után a magyar költészet termését jelentős részben a kéziratos énekeskönyvek, kéziratos gyűjtemények őrizték. Erdély, talán az irodalmi élet viszonylagos fejletlensége miatt is, valóságos rezervátuma lett a kéziratos versgyűjteményeknek. A 17. század erdélyi és magyarországi lírai emlékeit olyan gyűjtemények mentették át, mint a Bocskor János csíkszentléleki székely vitéz összeírásában ránk maradt *Bocskor-kódex*, a székelyudvarhelyi Váradi Szabó György kézirata (1699—1703), az 1672-ből származó *Vásárhelyi-daloskönyv*, az 1655—1660-as évek anyagát tartalmazó *Teleki-énekeskönyv*, a kolozsvári unitárius énekgyűjtemény, a *Felvinczi-kódex* — hogy csak néhányat említsünk a felsorolhatatlanul nagy számú erdélyi énekgyűjteményből. 1711-gyel a történetiének-költészet társadalom alatti életének hosszú korszaka következik. Összességében a közösség élteti, mint a népdalokat és népballadákat, a többségében ma ismeretlen szerzők műveit a közösség alakította és csiszolta, végleges formájukat a közösség adta meg. Így élt tovább búvópatak módján évszázadokon át. A politikai líra dallamait a néphagyomány őrizte meg. A nemesi és a népi kultúrát még eleven átáramlás kapcsolta össze. Valószínű, hogy azért alakult ez így, mert a parasztság nagy tömegei átélték az országos politikai eseményeket, személyes élményként, nagy érzelmi azonosulással vagy megrázkódtatással. A kor politikai költészete javarészt népi motívumokból építkezett, könnyen fogadta tehát vissza, tette magáévá a nép, töltötte meg hagyományőrző elemekkel, telítette a társadalmi program motívumaival, vagy fordította szűkebb, személyes világának nyelvére, miként azt a magyar és a román népdalkincs bizonyítja. Az erdélyi magyar vers és dallamkincs a magyarországival áramlott egybe és viszont.

---

[184] S. Sárdi M., Petrőczy Kata Szidónia költészete. Bp. 1976. 111.

Erdély évszázadok óta az európai dallamvándorlás keresztútjain fekszik. A 17—18. század fordulójának dallamvilágát a zenetudomány a 19., 20. századi népdalgyűjtés, a 17. századi kéziratos énekanyag és egyházi dallamkincs összevetése alapján rekonstruálta. Ismerünk egy 17. századi egyházi dallamot, ennek kibővített változata az *Ez a kislány akkor sír* kezdetű népi dallam. Mindkettő eredetije pedig egy 16. századi francia sanzon. A *Magas kősziklának* szövegét a *Vásárhelyi daloskönyv* tartotta fenn, dallamát a 20. században Zobor vidéki kis falvak öregasszonyainak énekéből rekonstruálták. A *Siralmas volt nekem világra születni* szövegét a *Szentsei-daloskönyv*be jegyezték le, dallamát az udvarhelyi Siklód öregasszonyai énekelték. A nemesi műveltségbe illeszkedő *Vietórisz-kódex* 1680 körül rögzített dallama — *Sokan szólnak most énreám nagy ártatlanul* — 1969-ben is élt. A *Rákóczi-nóta* egyik változatát táncdallamként a *Csíki-*, 1634—1670 között készült *Kájoni-kódex*ben, a másikat a *Vietórisz-kódex*ben jegyezték fel „oláh tánc" címen. Dallama egyházi szöveggel ma is él.

A népi dallamvilág különböző eseményeihez, alkalomhoz kötött vagy nem kötött dallamai a régi típusba sorolhatók. A 17—18. század fordulóján tűnik fel az új magyar dallamtípushoz vezető verbunkoszene előzménye. Amint Bartók megállapította, a verbunkos kialakulásának fejlődésmenete a következő: a rutén kolomejkadallam, a magyar kanásznóta, s ebből alakult ki a Tyukodi-nótára jellemző verbunkosdallam. A 17. század végének világa indította útjukra a betyárballadákat. A balladák motívumkincse több történeti elemet épített magába (*Rákóczi László balladája, Kerekes Izsák balladája*). *A keresztútállani járó nagy hegyi tolvajnak adott leány* balladája a Habsburg-államrendszerbe tartozó országokban terjedt el. A román Pintea-balladák variánsai a Rákóczi-szabadságharc emlékét őrzik. A politikai versek egyes részei, motívumai átépültek a betyárballadákba.

Az erdélyi fejedelemség utolsó fél évszázadának művelődési értékeit a korszerű irodalom szintjén Mikes Kelemen nyújtotta át az utókornak. A székely köznemes a Nemes Ifjak Társaságának neveltje, testőreként kísérte el Rákóczit. A *Törökországi leveleke*t Rodostóban írta 1717—1758 között, de az 1700-as évek állami önállóságáért küzdő Erdély és Magyarország társadalmának élményei hatják át: a szülőföld élete, az országért érzett felelősség, a haza iránti szeretet. Az „Édes Néném!" megszólítással kezdődő, kereken 270 fiktív levélben Mikes gáláns regényt játszott el önmagának. A bujdosóélet reménytelenségét arany humorban oldotta fel. Ízlése Franciaországban csiszolódott, látásmódját a bujdosás érlelte be, de mindkettőt hazai sajátosságok, az erdélyi mentalitás és a 17. század közepétől lassan utat törő új műveltségeszmény alakította ki. Írásai esszék, anekdoták, életképek, s témái nagyrészt az 1700-as évek elején kaptak megfogalmazást: a nemzet pallérozatlansága, leánynevelés, Rákóczi példája, a sorscsapások alatt össze nem roppanó, önmagát megőrző emberség. Nyelve a székely köznép mindennapi beszéde, a zsoltárok, a Biblia, a katonaénekek nyelve. A prózáját átszövő szólásmondásokra az 1600-as, 1700-as évek gazdag levelezési anyagában minduntalan rálapozhatunk. Mikes művében hozta meg legértékesebb irodalmi gyümölcsét Apafi fejedelemségének és Rákóczi államának művelődéspolitikája, amit ő maga is többször megfogalmazott: „Kédnek pedig azt jovallom, hogy fijának olyan tudományokat adasson, amelyekkel használhasson országának."[185]

---

[185] Mikes Kelemen, Törökországi levelek. Szombathely 1794. 165.

VII. ÚJ ETNIKAI KÉP, ÚJ URALMI RENDSZER (1711—1770)

1. ERDÉLY A HABSBURG-BIRODALOMBAN

Az 1711. évi szatmári béke, amelyet Erdély Rákóczi-párti rendjei is aláírnak, nem elsődleges fontosságú korszakhatár az ország politikai történetében. Az 1690-nel kezdődő Habsburg-uralom közjogi alapja — a Habsburgok a magyar korona jogán bírják Erdélyt — nem változik 1711-ben, mint ahogy nem változnak a Habsburg-korszak első jó egy évtizedében kialakított kormányzati rendszer alapvonalai sem. 1711-gyel csak megerősödik az a folyamat, amely 1690-ben indult meg.

A Habsburg-birodalom számára Erdély korszakunk elején elsősorban katonailag értékes terület. Kincstári jövedelmei egészükben nem jelentősek (csak a só- és nemesfém-jövedelmek számottevőek), arra pedig a birodalom kormányzata még évtizedekkel később sem gondol (s nem is gondolhat), hogy a kicsiny s a birodalom nyugati feléhez képest nagyon elmaradt országrésznek érdemi szerepet szánjon egy átfogó gazdaságpolitikai koncepcióban. Katonailag viszont Erdély a birodalom keleti sarokbástyája a törökkel szemben. A meggyengült oszmán birodalmat ugyan az 1710-es években újabb háborúban sikerült megverni (s ami ebből Erdély számára külön is jelentős, két évtizedre el lehet ragadni a töröktől Olteniát), az azonban az 1730-as évek második felében visszaüt, az 1710-es évek hódításai odavesznek, így a keleti őrállomás fontossága változatlan.

Erdélyt katonailag meg kell tartani, belül pedig olyan állapotokat teremteni, hogy a Habsburg-uralom stabilitása ne lehessen kérdéses. A Rákóczi-szabadságharc alatt a Habsburg-oldalon kemény katonai uralom van Erdélyben, s ez az 1710-es években is csak lassacskán enyhül: az energikus Steinville tábornok közvetlenül is beleszól nagy fontosságú politikai ügyekbe. Csak az 1720-as években csökken ez a nyomás; 1732—34-ben ugyan a gubernatori tisztség betöltése évekre elhúzódván, Erdélyt (ideiglenesen, különleges közjogi funkció nélkül) főhadparancsnoka irányítja, ez azonban már csak epizód, a nyers katonai uralom nem tér vissza vele.

A Habsburg-kormányzat ekkor már nem kívánja szorosan tartani magát az 1690—91-i helyzetben kialkudott *Diploma Leopoldinum*hoz. III. Károly néhány héttel a *Pragmatica Sanctio* erdélyi elfogadása előtt leszögezi: Erdélyt a Habsburgok három ízben foglalták el fegyverrel, s fegyverjogon bírják. A Ministerialkonferenz 1742-ben, a birodalom nem éppen könnyű helyzetében is úgy ítéli, hogy nem a *Diploma Leopoldinum*ot kell megerősíteni, hanem az I. Lipót, I. József és III. Károly által kiadott diplomákat s az azokat követő királyi döntéseket. A közjogilag és külpolitikailag egyaránt kényes *Pragmatica Sanctió*t puccsszerűen fogadtatja el 1722-ben III. Károly Erdélyben: Virmont főhadparancsnok és Bornemissza János, a kis székely sótisztből lett erdélyi udvari kancellár külön rendelkezést is kap a Habsburg házitörvény elfogadtatására. A szavazásnál az országgyűlésre hivatalos főrendeknek a fele nincs jelen, ez azonban nem változtat az okmány közjogi érvényén.

Ezeknek a kormányzati elveknek s gyakorlatnak felel meg Erdély külön kormányzata a birodalmon belül. A Guberniumot 1712—13-ban helyre kell állítani; az országgyűlés tehát 1712 decemberében jelölést tesz a gubernátori és guberniumi tanácsosi tisztségekre, s III. Károly 1713 márciusában ki is nevezi gubernatornak azt a Kornis Zsigmondot (korábban az Erdélyi Udvari Kancellária vezetője volt), aki nem is szerepelt a tisztségre jelöltek között. A *Diploma Leopoldinum*ban felsorolt ún. „sarkalatos tisztségek" közül így is csak ezt az egyet töltik be, az ország generálisának, az Erdélyben működő főkancellárnak és a kincstárnoknak tisztségét nem, annak jelzéséül, hogy a központi kormányzat nem kívánja rendi jelölés függvényévé vagy bármiféle rendi ellenőrzés tárgyává tenni a hadügyet és a kincstári igazgatást, az Erdélyben működő főkancellár funkcióját pedig fölöslegesnek tartja. A Kornissal megkezdett gyakorlat ismétlődik meg 1734-ben, Haller János gubernátori kinevezésénél is: ő sem az országgyűlés jelöltje — igaz, hogy itt a hivatalos jelölés *megkerülése* szolgál rendi *és egyben* országos érdekeket.

A hadügyre és a kincstár igazgatására továbbra sincs befolyása Erdély rendjeinek: az ország generálisának tisztét nem töltik be, a kincstári igazgatást az örökös tartományokból való szakemberek irányítják az Udvari Kamara alá rendelve. S az Erdély közigazgatási és bíráskodási ügyeit országos fokon intéző Gubernium alárendeltsége? Az Erdélyi Udvari Kancellária vezetője ugyan továbbra is alkancellári rangot visel – de az uralkodó döntéseit ő közli a Guberniummal. S még neki sincs a döntések előkészítésében főszerepe. Ez a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis-ban történik, amelynek irányítója az 1711 utáni két és fél évtizedben Savoyai Jenő herceg — s amelynek javaslatait az uralkodó általában jóvá is hagyja. Ez a fórum tesz javaslatot az uralkodónak az országgyűlés helyére, időpontjára, tagjaira, az évi adó mennyiségére, országos főtisztségek betöltésére, törvényjavaslatok elfogadására vagy visszavetésére, fontosabb vallásügyekben, tervezetek ügyében, az idegen kereskedőelemek jogállásának kérdéseiben, az országgyűlés által az uralkodóhoz küldött követségnek adandó válaszra, s más ily súlyú politikai ügyekben.

Ezek tehát azok a közjogi-kormányzati keretek, amelyekben Erdély élete indul korszakunkban. Az ország a 16—17. századi laza török függésből egy viszonylag magas fokú szervezettséggel igazgatott birodalomba kerül; laza függésből szigorú integrációba. Volt-e reálisan más alternatíva? Nem volt. Az alternatívát a Rákóczi-emigráció erdélyi sikere jelenthette volna: török támogatással, amelynek ára azonban a török függés visszaállítása lett volna. Kísérletek történtek erre; 1717 nyarán török, tatár és moldvai hadak, meg a Rákóczi-emigráció egy része, Esterházy Antal vezetésével beüt Észak-Erdélybe, a politikai eredmény azonban elmarad. A török és moldvai hadak a Belgrád alatti török vereség hírére visszafordulnak, a tatárok Beszterce-vidéktől Szatmár és Kolozs megyéig dúlnak, visszaútjukban Máramarosban népi felkelés szabadítja ki rabjaik nagy részét s szedi el zsákmányuk javát. Az erdélyi országgyűlés, igaz, erős kormányzati nyomásra ugyan, de még 1717 elején megnotázza Mikes Kelement s a Rákóczi-emigráció többi erdélyi birtokos nemes tagját. A második kísérlet Rákóczi Józsefé, II. Rákóczi Ferenc fiáé. Bécsben él; onnan 1734 tavaszán zavaros körülmények közt eltűnik, olaszországi hányódások után Madridban köt ki. Onnan hívja az egykori császári altábornagy, Bonneval, ekkor már Ahmed pasa Konstantinápolyba. Mikor 1737 júliusában Seckendorff, a császári hadak főparancsnoka váratlanul hadat üzen a töröknek, s egyelőre sikereket is ér el a meglepett ellenféllel szemben, előtérbe kerül Rákóczi József magyar-erdélyi fejedelemségének terve. A neki adott athnamé a 16—17. századi erdélyi fejedelmekével lényegében egyező, tényleges tartalma azonban nincs, ugyanúgy, ahogy a Rákóczi név szerepeltetéséhez fűzött reményeknek: a magyar katonaság nem dezertál tömegesen a név hallatára, a Habsburg-kormányzatnak pedig (annak ellenére, hogy a spanyol király Aranygyapjas-rendet küld Rákóczinak) sikerül maga mellé állítani a pápát s kiátkoztatni a trónkövetelőt. 1738 őszére a nagyvezír is elejti; novemberben már politikai halottként éri Cernavodán a fizikai halál. Erdélyben mindennek nincs hatása. Voltak persze elszórt Rákóczi-párti megnyilvánulások (szász források 1735-ben tudnak egy háromszéki nemes ilyen tervéről). Szigeti-Gyula István református püspök és számos tekintélyes erdélyi református arisztokrata letartóztatása azonban 1738 márciusában már hamis vád alapján történik, s elsődlegesen a *teljes* katonai uralom megvalósításáért vívott (eredménytelen) kísérletek, másodlagosan az ellenreformáció és a protestáns védekezés kérdéskörébe tartozik, nem jelent valódi rákócziánus megmozdulást. Nincs rákócziánus alternatíva. Megbizonyosodott, hogy — elsősorban külpolitikai okokból — nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben sincs már talaja az ilyen kísérleteknek.

2. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A SZATMÁRI BÉKE UTÁN

A NÉPÁLLOMÁNY ÉS VÁLTOZÁSAI

Erdély 1711 körüli népességéről még megközelítőleg pontos statisztikák sem állnak rendelkezésünkre. A századforduló magyar szakirodalma 1700-ra (tehát még a Rákóczi-szabadságharc vérveszteségei nélkül) félmilliós lélekszámot feltételezett, a modernebb szakirodalom 800—865 ezres számot. Ezt az utóbbi becslési értéket mi is elfogadjuk.

Ez az összeg azonban, azt mondhatnánk, csak a pillanatnyilag jelenlévő népállomány. Erdély népesedési helyzetét korszakunk itt tárgyalt első felében, de különösen annak első, kb. 40 évében ismét a nagyarányú s többirányú fluktuáció jellemzi. Egy 1751-i kormányhatósági vizsgálat alkalmával Újegyházszéken 186 román személy közt csak 85-öt találnak, aki akkori lakhelyén született, s ezeknek is egy része időlegesen másutt élt (szolgalegényként stb.). De még e 85 személy nagyobb részének az apja is bevándorló. A mozgásterület itt általában nem túl nagy; a vándorlók jó része a szék egyik falujából a másikba költözik — bár jönnek ide más szász székekből, a Királyfölddel határos vármegyékből, de még Erdély északi határszéléről, Kővár-vidékről is (a Havasalföldről és a Moldvából bevándorlókról most nem beszélve). Ugyanilyen belső vándorlás jellemző a megyék területére is. A század első felében Erdély nagy kincstári uradalmaiban az elvándorló jobbágy családfők aránya 15—35%. Részben az előző korok öröksége ez. Ha a fejedelmi kor nem kevesebb mint 165 jobbágykövetelő törvényére gondolunk, nem tekinthetjük új jelenségnek. S a 18. század elején kialakult új helyzetben a vándorlás ingere csak megerősödik. Ingere vagy kényszere? Korunk román történetírásában az egyik álláspont valami nagy nyugtalanságban („o mare nestabilitate") látja a jelenség okát, a másik a jobbágynak telkéből való kivettetését véli a vándorlás okának. Ezt az utóbbi magyarázatot azonban egészében elvethetjük: Erdély ekkori viszonyai közt a földesúrnak jobbágyai szolgáltatásaira van elsődlegesen szüksége, nem üresen maradt földjükre. A „nagy nyughatatlanság" mögött pedig két mélyebb okot látunk: az állattenyésztő életformát (az állattenyésztő lényegesen könnyebben mozdul el lakhelyétől, mint a földművelő) és a belső és külső szívóhatásokat. Belső vákuum is bőven akad: más elvándorlók üresen maradt helyei, háborúkban egészükben pusztán maradt falvak. A külső vákuum kérdését a kivándorlás kérdéskörébe utalva, szóljunk még a belső vándorlás egyéb okairól is. Az 1714. januári-februári országgyűlés is foglalkozik a jobbágyvándorlás jelenségével. A XV. tc.-ben szóvá teszi, hogy az országos adóösszeírás alkalmával számosan elszöktek lakhelyükről, hogy az összeírást elkerüljék, s amennyiben új lakóhelyükön mégis összeírták őket, most tartani lehet tőle, hogy újra visszaszöknek korábbi falujukba. De a jobbágyok és zsellérek szolgálatainak aránytalanságát is a belső vándorlás okaként könyvelik el a rendek: a szolgálattal túlzottan megterhelt jobbágy elköltözik.

Állattenyésztő életforma, vákuumhatás, adóteher, földesúri szolgálatok — ezek kombinációi adják a belső vándorlás motivációját. A be- és kivándorláshoz még speciális okok járulnak.

Az Erdélybe való bevándorlók legnagyobb részét a Havasalföldről és Moldvából érkezők adják, kisebb (legnagyobbrészt visszavándorlás) a Magyarországból (az ekkor külön kormányzat alatt lévő Bánságot is ideértve) Erdélybe irányuló bevándorlás. A két román fejedelemségből való beáramlás sok évtizedes vitakérdésében a bevándorlás egészének méreteit tekintve a becsléseknél tartunk. Jancsó Benedek félmilliós román bevándorlást feltételezett (Magyarországra és Erdélybe együttvéve), Dávid Zoltán (szintén mindkét országra) 350—400 ezres számot tart valószínűnek. Anélkül, hogy most a becslések értékelésével foglalkoznánk, jelezzük röviden azt, amit a történetírás a bevándorlás okairól megállapított: a fanarióta-uralommal súlyosabbá válnak a havasalföldi—moldvai román paraszt terhei, s Erdélyben nagyobb biztonságot, fejlettebb civilizációs feltételeket remél.

A Magyarországra vagy a román fejedelemségekbe való kivándorlás egészének méreteiről azonban még becslések sincsenek, pedig a Magyarországra irányuló kivándorlásnak döntő a jelentősége Erdély 18. századi népállománya — s egyben nemzetiségi arányai kialakításában. A törökellenes felszabadító háború és a Rákóczi-szabadságharc után a magyar Alföld urai igen jelentős kedvezményekkel (több évi szolgálat- és adómentességgel) csábítják sokszor szinte teljesen pusztán maradt birtokaikra Erdélyből is a jobbágyokat. S Erdély rossz talajú, nehezen művelhető földjeiről, a sokszor korlátlan robot és a súlyos adózás feltételei közül feltehetően százezres nagyságrendű jobbágy- és zsellértömeg indul az ígéret földjére. A mozgás közvetlenül a szatmári béke után megkezdődik. „Máris feles emberek bujdostanak el, most is mindennap szöknek annyira, hogy kivált az szélekben sok faluk többire pusztán maradtanak" — írja az országot ideiglenesen kormányzó Deputatio a Kancelláriának 1712 novemberében.[1] Egy decemberi jelentése pedig rámutat a kivándorlás okaira: „... már is csak az első impositióval kivált az szélekből s ottlévő helyekről igen kezdett oszlani a nép; sok faluk többire csaknem pusztán maradtanak... Az Jenő vidéki, világosvári és Várad vidéki protectiós és immunitált helyek is igen evocálljék embereinket; kegyelmesen resolválta ugyan őfelsége, hogy kiadja az embereinket, de azok a nagy puszta helyek úgy elnyelik a kimenő embereket, hogy nyomában sem tudunk igazodni."[2] S ez a panasz innen kezdve évtizedeken át folyamatos.

---

[1] EK: AG 1712: 80.

[2] Uo. 1712: 137.

1718 őszén egyes erdélyi földesurak, akik szomszédos magyarországi területeken is birtokolnak, katonai fedezettel, 200 szekéren akarják kivinni a jobbágyokat Magyarországra. 1722-ben a Gubernium kétszer is arról számol be az uralkodónak, hogy a Bánságból, Bihar, Zaránd és Arad megyéből nem engedik vissza a kivándorolt erdélyi jobbágyokat. 1724-ben az országgyűlés teszi szóvá: a királynak a Magyarországra szökött jobbágyok visszaadására vonatkozó rendelkezései hatástalanok maradtak. Meddő panasz, akárcsak a Gubernium, a Kancellária és a rendek 1725-i újabb reklamációi. 1726-ban különleges ok van a kivándorlásra: a marhavész miatt a nép kihajtja állatait az országból, s maga is megy velük. Aztán újra az általános okkal találkozunk (1727, 1731): a Magyarországon az új telepeseknek ígért mentességekkel. 1734 elején Hunyad megyében már attól tartanak: ha tavaszra a kivándorlás erősödik, számos helység üresen marad. S így tart ez szakadatlanul az 1750-es évek közepéig. Kolozs megye felső járásából 1751-ben nagyarányú a Magyarországra való menekülés; egyes falvakból a 7-8 legjobb gazda megy el, feltehetően az új adórendszertől való félelmében is. Csak 1756 után szűnnek meg az erdélyi hatóságok reklamációi.

Pontos mennyiségi képünk itt sincs a mozgásról — néhány részösszesítés azonban rendelkezésünkre áll. Kraszna megyében 1724-ben 900 szökött jobbágy családfőről tudnak. Kővár-vidékről csak 1730—31-ben 898 család megy át Magyarországra. Közép-Szolnokból az 1723—1731 közti kivándorlást bízvást tehetjük legalább 8000 főre. A másik oldalról nézve: Bihar megye a felszabadító háború után csak 40 portáról adózik, 1736 táján már 100-ról.

Igaz: a folyamat nem egyirányú. Van kivándorlás Havasalföldre és Moldvába is, de (a hivatalos jelentések ritka voltából s számadataikból kiderülően) sokszorosan kisebb arányban. 1739-ben a havasalföldi fejedelem 3 évi mentességet ígér mindenféle teher alól az odaköltözőknek, s a Kancellária attól fél, hogy a nép oda s Moldvába tódul majd — de ugyanakkor a Magyarországra és a Bánságba való kivándorlás folytatódásától is. Moldvában 1746 nyár elején a Mezőség északi széléről kb. 450-en indulnak el szerencsét próbálni, szolgálatmentességben s bő üres földekben bízva; számosan hamarosan vissza is térnek, amikor kiderül, hogy a mentesség csak 1 évre szól, az adó súlyos, aszály van, a remélt nagy legelőkön valaki megelőzte őket, s a kivándorlás célpontja az erdélyieknek eléggé nyomorúságosnak tűnik. Van az egész század alatt némi iparoskivándorlás Erdélyből Havasalföldre — összesen néhány száz család.

S van be-, illetve visszavándorlás Magyarországról és a Bánságból is, ennek arányai azonban szintén jóval kisebbeknek tűnnek az ide irányuló kivándorlásnál Magyarországi hatóságok Erdélybe szökött jobbágyokat elvétve keresnek. Számszerű adatunk itt csak 1717-ből van a Bánságból Erdélybe szökött jobbágyokra — a két kimutatás egyike 409. másika 101 főt jelöl meg, a felsorolt jobbágyok közt azonban nagy számban vannak olyanok, akiknek neve (Heczegán, Klopotiván stb.) eredetileg erdélyi származásra, tehát visszavándorlásra utal.

Hogy állunk ezek után a ki- és bevándorlás mérlegével? A Havasalföld és Moldva felől Erdélybe irányult bevándorlás többlete kérdésében a román kutatás szolgáltat újabb adatokat. (Brassó-vidéken 1733-ban az ismeretesen túlzó összeírás 2307 román családfőt mutat ki a papokkal együtt, 1761-ben pedig 4891-et írnak össze. Szebenszékben a szászok szaporodása 1698 és 1721 közt évi 1,33%, a románoké 2,85, 1721 és 1762 közt a románoké összesen jó 645% — ez szintén erős bevándorlásra mutat.) A román fejedelemségekből Erdélybe irányuló bevándorlási többlet létét tehát elfogadhatjuk, bár még Dávid Zoltán becslési adatát is némileg mérsékelnénk. Úgy látjuk azonban, hogy az eddiginél jóval nagyobb súlyt kell tulajdonítani az Erdélyből Magyarországra való kivándorlásnak.

A be- és kivándorlás kérdésében való tájékozódás némileg megkönnyíti Erdély 18. század eleji nemzetiségi képének megrajzolását. A szakirodalom ebben is csak becsléseket ad. Jancsó Benedek szerint 1700-ban Erdélyben 150 000 magyar, 100 000 szász és 250 000 román élt. A románság 250 ezres létszámát elfogadja Szabó István is, ő azonban az 1710-es években jó 800 ezres össznépességről tud — a románság 1700 és az 1710-es évek dereka közti létszámnövekedését is tekintetbe véve ez az arány jó 30%-os. Ezt a becslést támasztja alá egy 1712—13 tájáról származó kormányhatósági számítás is, amely 34%-ra teszi a románság részarányát, 47%-ra a magyarságét és 19%-ra a szászokét. Ezt valószínűsítik a későbbi adatok is, bár kisebb felfelé kerekítés lehetséges a „megfoghatatlan" pásztorkodó elemek miatt. A románság 34%-os arányszáma 1712—13 tájt kb. 60 500 családot jelent, kb. 262 500 lelket. Az 1733-i román egyházi összeírás 85 550 családfőről tud, amihez még hozzá kell adni az összeírásból kimaradtakat, kb. 3000 családfőt. Reálisabb ennél Petru Dobra adata, aki 1740 tájt jó 80 000 román családról beszél. Így 1712—13 és 1740 közt a románság szaporodása kb. 20 000 család, 33% — ez reálisnak tűnhet, s elég szerény román bevándorlási többletet kell feltételeznünk, még azt is figyelembe véve, hogy a Magyarországra (különösen a Bánságba) való kivándorlók közt románok is vannak. Komolyabb román bevándorlási többletnek kell lennie az 1740 és 1760—62 közti két évtizedben. Benkő József (s az ő adatát elfogadva Jancsó Benedek) 1761-re nézve 542 243-ra teszi az erdélyi románok számát; ez (mint az eddigiekben, itt is 4,5 fős családszámot véve számítási alapul) 121 500 családot jelent, 20 év alatt több mint 50%-os növekedést; ezt az arányt az imént már Brassó-vidék és Szebenszék esetében is az erős román bevándorlásnak tudtuk be. Pedig Benkő adata még kisebb is a reálisnál — mind a románság lélekszáma, mind az egész országé tekintetében. Nála a teljes lélekszám 938 923. A legújabb magyar irodalom (Bakács István) pedig 1767-re 1 291 795-re teszi Erdély népességszámát, ezt a II. József kori közel 1,5 milliós szám is valószínűsíti. A románság számát pedig az 1760—62-i egyházi összeírás 151 816 családra teszi. I. Tóth Zoltán ezt 759 000 lélekre számítja át, mi (a 4,5-ös családlétszámmal dolgozva) kb. 721 000-re. A románság számaránya tehát 1760 táján Erdélyben, jelenlegi ismereteink szerint 60%, szemben az 1712—13 táji 34%-kal.

Ennek a változásnak azonban csak egyik oka a Havasalföldről és Moldvából Erdélybe való bevándorlás, amely nézetünk szerint 1711 és 1740 közt kevésbé erős, majd 20 évre ugrásszerűen megnő. A másik ok a magyar Alföld keleti felére való erdélyi magyar kivándorlás. Mert igaz ugyan, hogy Erdélyből nem kizárólag magyar jobbágyok szöknek az Alföldre, de legnagyobb részük mégiscsak az. Ez az Alföld későbbi nemzetiségi képéből is következik; a felszabadítás és a Rákóczi-szabadságharc utánra maradt űrt (a szlovák és német településektől, illetve telepítésektől eltekintve) a magyarság töltötte be, s az Alföld keleti részébe ez elsősorban Erdélyből áramlott. Ha a széki református esperesség területén a 18. század első felében 17 egyházközség néptelenedik el, annak nem elsősorban járványok s az 1717-i tatár beütés az oka, hanem ez a kivándorlás. A magyarság lélekszámában az 1711 és 1770 közti Erdélyben, abszolút értékben, legfeljebb ha minimális növekedés van. 1712—13-ban ez a szám kb. 376 000. 1767-ben magyarok és szászok együttes száma (az össznépesség 40%-a) mintegy 516 700. Fr. Teutsch az erdélyi szászok számát 1765-re, igen mértéktartóan, kb. 125 000-re teszi, a magyarság lélekszáma úgy kb. 391 700. A jó félszázad alatti, összesen mintegy 15 700 főnyi növekedést elsősorban (és minden más elemnél aránytalanul erősebben) a magyar kivándorlási többlet magyarázza. A szászok száma esetében vagy az 1712—13-i becslés magasabb az indokoltnál (aszerint ti. Erdélynek kb. 152 000 szász lakosa van), vagy őket tizedelik meg legjobban az 1711 és 1771 közt sűrűn pusztító járványok.

A járványok jó részéről nincsenek még részadatok sem (1712, 1741, 1742: pestis, 1758: pleuritis, 1765: himlő, 1767: himlő és torokgyulladás, 1770—71: pestis). Az 1717—20-as pestisjárvány áldozatainak összes számát a Gubernium 18 000 családfőre teszi, ami kb. 81 000 lelket jelenthet, az ország népességének kb. 10%-át. A pusztulás elsősorban az ország délkeleti sarkát sújtja (onnan van a legtöbb leíró adatunk azokról a járványokról is, amelyekről nem tudunk számszerűségeket). Csíkszékben 10 748 ember hal meg, s 14 908 marad életben. Brassó-vidék népességének a nagyobbik fele elpusztul; a halottak száma 17 458 és 18 450 közt van, az életben maradottaké 15 800-ra tehető. Az 1723-i himlőjárványról csak annyit tudunk, hogy a városokban 7—800 gyermek hal meg, s felnőttek is; az 1732-i ragályról, amelynek jellegét sem ismerjük közelebbről, azt, hogy átlagosabb faluban is 4-6 embert visz el. Az 1737—40-es nagy pestisjárvány pusztítása nem éri el a 20 évvel korábbit; az 1740-i országgyűlés rendjei szerint a köznépből több mint 36 000-en haltak el a járványban. Ez esetben is Erdély délkeleti sarkában lehetett a legnagyobb a pusztítás. Zernyesten 1737 októberétől fél év alatt 111 ember hal meg, Feketehalmon 70. Az 1756—57-i pestisjárvány is elsősorban itt pusztít, Brassó-vidéken az áldozatok száma 4144 (ebből Brassó felső külvárosára 1468, Zernyestre 820 jut). Mindez azonban, ismételjük, legfeljebb kis módosításokat eszközöl Erdély nemzetiségi arányain, elsősorban a szászok kárára, bár a pestis a királyföldi román népességet s a Székelyföldet sem kíméli.

Erdély 1711 és 1770 közti népesedéstörténetének ha nem is alapvető hatású, de járulékos alakítója volt a kormányzati úton történő betelepítés, valamint kézművesek spontán betelepedése.

A telepítésnek nem voltak olyan feltételei, mint Magyarországon (különösen a Bánságban). Azokon a területeken, amelyekről erősebb a kivándorlás, spontánul töltődik fel újra a lakosság. A korszak első kormányhatósági telepítéseinek vallási oka van. A Habsburg-birodalom központi kormányzata szabadulni akart az osztrák örökös tartományok maradék protestáns elemeitől, s minthogy Erdélyben egyelőre kénytelen volt tudomásul venni a protestantizmus törvényes létét, kézenfekvő, hogy ide, elsősorban az óriási többségükben változatlanul evangélikus szászok közé telepítené az ausztriai protestánsokat. Az áttelepítés 1734-ben kezdődik Salzkammergutból. Hallstatti só- és salzkammerguti erdőmunkások, szegény- és középparasztok és kevés mesterember indul Erdélybe; kereskedő, értelmiségi vagy nemes nincs köztük. A szászok politikai vezetői először nem fogadják örömmel az akciót, attól tartanak, hogy ezek magukkal hozzák és befogadóikra is rázúdítják az ellenük irányuló gyűlöletet — s attól is, hogy esetlen koldusszegények (ez a félelem alaptalan volt). Mikor azonban a kényszeráttelepítettek csoportja keserves útján a Királyföldre ért, a szászok a felekezeti szolidaritás demonstrációjával fogadták őket, gondoskodtak elhelyezkedésükről, élelemsegélyben részesítették őket, ugyanúgy, mint a röviddel utánuk érkező karintiaiakat. Az áttelepítés első hulláma 1736-ig tart. 1744—49 között badendurlachiak és hanauiak (583 személy) kerülnek Szászsebesre (kb. egyező arányban parasztok és kézművesek). Jóval nagyobb arányú ezeknél az 1752—56-i áttelepítés. Itt már nem az érintettek makacs protestánssága a kiválasztási ok, hanem egyáltalán „államveszélyes" voltuk (pertinax, seductor, periculosus, Verführer, erzgefährlich stb.). Zömük most Felső-Ausztriából, a többi Karintiából és Stájerországból jön. Királyföldön Seeberg, a szász igazgatás, elsősorban a pénzügyek rendbehozatalára kiküldött királyi biztos fogadja őket — kemény kézzel, s egyben nem is szerencsésen. Az eredmény: az áttelepítettek távozni akarnak, katonai erővel, papi rábeszéléssel kell elnyomni az elégületlenséget. Beilleszkedésük jóval nehezebb, mint az 1730-as évek transzmigránsaié. Egy kisebb csoport breisgaui, elzászi és hanaui még 1770-ben is érkezik Erdélybe. Az összes betelepülők száma kb. 4000 fő; ezeknek mintegy 30%-a tömörebben települ le Kistoronyban, Keresztényszigeten és Nagyapoldon. A szászoktól megkülönböztetve „Ländler"-eknek nevezik őket.

Az Ausztriából való áttelepülésnél is szerényebb méretű az az akció, amellyel a hétéves háború során próbálkozik meg a kormányzat. Buccow a merkantilizmus népességnövelő koncepciójának megfelelően 2000 rokkant katonát telepítene Erdélybe, ahol szerinte a nők száma egyébként is nagyobb a férfiakénál. Majd arra gondolnak, hogy rokkantakon kívül a hadsereg szekerészeténél szolgáló legénységet és porosz hadifoglyokat is telepítsenek. A szász natio követeként Bécsben időző Samuel Bruckenthal azt számítgatja, milyen mesteremberekre lenne szükség Erdélyben s milyenekre nem. Még az országgyűlés is foglalkozik a kérdéssel — végül is azonban az eredmény csekély, a betelepített hadifoglyok nagy része hazaszökik.

Más jellegű, spontán és állandó folyamat kézművesek betelepedése Erdélybe, elsősorban az örökös tartományokból, de Németországból és máshonnan is. A nagy katonai építkezésekre Erdélybe került kézművesek ugyanúgy letelepednek itt, mint leszerelt katonák, akik itt látnak jobb lehetőséget az iparűzésre — de kerülnek Erdélybe az iparosvándorlás egyéb útjain osztrák vagy német építőmesterek, szobrászok is, köztük a kor Erdélyének legkitűnőbb művészei.

Ez az a népességbázis, amely Erdély gazdaságának emberi termelőerőit adja.

MEZŐGAZDASÁG

A gazdaság alapvető területének, a mezőgazdaságnak nemcsak jellegét, hanem fejlettségi fokát is meghatározza, hogy még a korszak végén is túlsúlyban van benne az állattenyésztés. 1767-ben Erdélyben a gabona egész vetésterülete 608 846 köblös, ami feleannyi kataszteri holdnak s kb. 1740 km^2-nek felel meg — ez az ország területének kevesebb, mint 3%-a. A szántók teljes mennyisége ennél magasabb lehet, hisz e kimutatás nyilván nem tartalmazza a kukorica vetésterületét, a szám azonban még e korrekcióval együtt is megdöbbentően alacsony. (100 évvel később, 1865-ben a szántóterület Erdély földjének 20,5%-a, kb. 12 300 km^2.) Az állattenyésztés fontosságát, súlyát az ország gazdaságában lépten-nyomon hangsúlyozzák a kormányhatóságok is. „A számos állatok eladása az egyetlen eszköz vagy alap, amelynek segítségével a nép megfelelhet adófizetési kötelezettségeinek" — olvasható egy 1721-i hivatalos feljegyzésben. Udvarhelyszék 1748-ban jónak látja arra inteni országgyűlési követeit: ne tévesszék szem elől, hogy az adózó nép elsősorban az állattenyésztésből él.

Az állattenyésztés a legnagyobbrészt a hagyományos formák közt folyik. Erőteljes a román állattartó (elsősorban juhtenyésztő) gazdák transzhumáns pásztorkodása: nyáron Erdély havasi legelőin élnek a nyájak, télire a Fekete-tenger mellékére hajtják őket legelésre. A századforduló táján kb. 100 ezerre tehető a transzhumáns pásztorok juhainak száma, 1750 körül 250 ezer juhot hajtanak egyik országból a másikba és vissza, az 1750-es 1760-as években általában 200—250 ezret. 1770-ben ez a szám felszökik 351 ezerre. 1782-ben már félmillióról van szó. De megtaláljuk a juhtenyésztés és a többi állattenyésztési ágazatok többi hagyományos formáit is. Új fajták bevezetésével legfeljebb a lótenyésztésben találkozunk. Ott a barokk életstílussal együtt divatba jön a mutatós, parádéra való spanyol ló. Erdélyben 1740 tájt tűnnek fel (korábbi szórványos kísérletek után) a spanyol mének egy-egy nagybirtokos ménesében. A kezdeményező a „gonosz" Wesselényi István, az országgyűlési elnök Wesselényi István fia. Ez a divat természetesen nem is lépi túl „társadalmi határait". Modernebb állattartási módokkal pedig (a luxusjellegű lótartáson kívül) nem találkozunk. Az istállózás, takarmányozás helyzete gyenge: ha a tél a szokottnál korábban beáll, a parasztnép tömegével hajtja vásárra marháit, s féláron is adná, ha találna rá vevőt. A sertéstenyésztés még elsősorban a makkoltatásra alapozódik; így Erdély állandó, nem jelentéktelen havasalföldi és moldvai sertésimportra szorul.

Az állategészségügy pedig lényegében az állatjárványok elleni védekezésben merül ki, a várható eredménnyel. Ezek a járványok az emberállományt pusztító ragályokénál is nagyobb sűrűséggel csapnak át Erdélyen. Marhavész 1711-ben, 1717-ben, 1726—27-ben, 1729-ben, 1732-ben, 1737—38-ban pusztít — az utolsó, Apor Péter szerint, emberemlékezet óta a legnagyobb volt Erdélyben; szász forrás arról tud, hogy a Barcaságban csak 1737 nyarán 12 ezer állat hullott el. 1744-ben Moldvából hurcolják be a járványt, de marhavészes év 1747 és 1748 is. 1755 nyarán a Székelyföldön és a Barcaságban dühöng; az egyetlen Hermányban egy hónap alatt 523 állat hullik el. 1759-ben Háromszéken üti fel a fejét a betegség. 1764-től 1767-ig minden évben van marhavész Erdélyben. Az 1764-i járványt id. Cserei György pontosan száj- és körömfájásnak határozza meg. S van tudomásunk 1714-ből a juhok járványos megbetegedéséről.

A földművelés szintén a hagyományos módszerekkel folyik, a nagyon lassú változások bizonyos jeleivel. A földközösség ismeretesen hosszú életű Erdélyben, bár nem egyenletes megoszlásban. A Székelyföldön még korszakunk határán túl, 1795-ben is erős a földközösség. Csak Marosszéken vannak hol ideiglenesen, hol örökösen felosztva a közföldek, másutt a határ évi nyilas osztása dívik. Persze a földközösség sem jelenti az osztozók egyenlőségét. A jobbágyos nemesek, a lófők és darabontok s végül a jobbágyok más-más mértékben részesülnek a közösből. A szász székekben 1750 táján szinte minden helység határában találunk közös földet; az osztás egyenlőtlensége itt abban áll, hogy a vegyes (szász—román) lakosságú falvakban a románok vagy egyáltalán nem részesülnek a közösből, vagy a gyengébb minőségű, távolabbi földeket kapják. A magyar megyékben jelentkezik a legkorábban a bomlás, de ott sem egyenletesen. Alsó-Fehér megyében 1721-ben a nyilas földek legnagyobb része el volt zálogosítva a földesuraknak, a nagyobb helyeken maradt 150—400 kataszteri hold közös föld. Felső-Fehér megyében 1700-ban már csak egyetlen helységben mutatható ki a földközösség. Kolozs megyében viszont 1725-ben még általános a földek közössége, Küküllő megyében 1733-ban is, Hunyad megyében pedig még 1796-ban is. Még a magyar megyék területén lévő városokban is él (helyenként egészen a század végéig) a nyilas osztás — igaz, csak külterjes művelésű területeknél.

A határ használatában a század elején a kétfordulós rendszer az uralkodó. A magyar törvényhatóságok közül csak a szász székek és vidékek közé ékelődött Felső-Fehér megyében szokás a hármas nyomás, a Székelyföldön csupán Háromszéken, s csak a szászoknál általános. A hármas nyomás az időszak végére se válik általánossá. Amikor 1771-ben a kormányzat tesz lépéseket bevezetésére, falvak egész sora él panaszos folyamodvánnyal a terv ellen, azzal érvelve, hogy ők, állattenyésztők lévén, tönkremennének a három forduló bevezetése következtében, akkor ti. határuknak csak 1/3-a maradna legelőnek. A két- és háromfordulós rendszer közti átmenetként bizonnyal már ekkor kezd kialakulni a határhasználatnak az a rendje, amely 1820 tájt is gyakori Erdély egyes területein: a két váltakozva használt forduló mellett van egy harmadik, állandóan művelt határrész is (jóval kisebb a két fordulónál); ezt kukoricával vetik be.

A kukoricatermelés fontossága 1711 után — a bevándorló románság elsősorban állattenyésztő lévén — erősen megnő Erdélyben. Az állattenyésztő elsősorban kukoricából fedezi cereália-szükségletét. Az bő hozamú, kis vetésterület is elég számára, a pásztorelemek vlach joga pedig biztosítja e termék tizedmentességét is. 1721—22 tájt a kormányhatóságok megkísérlik visszaszorítani ezt a folyamatot; a Kancellária csak a kertekben engedne kukoricát termelni, az ekével rendelkezőket őszi vetésre kényszerítené, kétszeri őrlési bért szedetne a kukorica után a malmokban; a Gubernium mindebből csak az elsőt rendeli el, azzal kiegészítve: nem szabad oly bőven kukoricát vetni, „hogy csak erre támaszkodjék a heverő parasztság".[3]

A földesúri majorsági gazdálkodás igen szerény kezdetekből indul ki, a majorgazdaságok méretei is lassan növekszenek, néha egyenesen visszaeséseket tapasztalunk. S ahol van allodiatúra, ott gyakran a majorsági föld széttagoltsága akadályozza a produktívabb gazdálkodást. Sombori Sándor bósi (Kolozs megye) majorsági szántóiból 1750-ben 6 hold 9 darabból állt, másik 11 hold 19-ből. A földesúri gazdaságnak pedig saját felszerelése alig akad. A gyalui majorságban 1737-ben 2 szekér volt. Eke híján pedig csak jobbágyekékkel szántottak.

Ilyen körülmények közt a mégoly szerény méretű majorsági gazdaságok művelésének szinte kizárólagos munkaereje a robotmunka: a jobbágynak és zsellérnek az úrbéri viszonyból eredő robotja és a kamatnapszám. Az előbbi mértéke áttekinthetetlenül változó képet mutat korszakunkban. 1702-ben az Apafi-uradalmakban általános a korlátlan robot; a jobbágy a szükséghez képest köteles szolgálni — csak itt-ott szabályozzák ezt úgy, hogy nyáron heti 4, télen 2 napot robotoltatnak. Ha a robotot taxa helyettesíti, a jobbágy nyaranta 3 hét robotra is köteles a sürgős munkákon. A zsellérek (Erdélyben e korban az e kategóriába tartozók jó részének vannak külsőségei is) többnyire heti 1—3 napot szolgálnak (kivételképpen csak évi 14 napot). A további évtizedekben a terhek alakulása — teljesen függetlenül az 1714-i jobbágytörvénytől, amelyet egyébként is csak évtizedek múlva hajtanak végre, de a későbbi rendelkezésektől is — semmiféle általános törvényszerűséget nem mutat, a helyi szükséglethez és lehetőségekhez, korábbi kiváltságokhoz, szerződésekhez igazodik. A skála az egyheti robottól a korlátlan szolgálatig terjed. Különleges típusokat jelent a kincstári bányauradalmak jobbágynépének robotja vagy a havasi pásztornép szolgálata; ebben a szokásos faedénykészítés s más fafaragó munka mellett fokozatosan jelenik meg az évi 1-1 heti kaszálás és aratás, építőfa-fuvarozás, majd a hosszabb nyári mezőgazdasági munka, az uradalomnak robotban végzett malomkővágás, halászat, vadászat.

---

[3] Idézi JAKÓ ZS., Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban (MR I. 1943. 530).

A majorsági gazdaság működéséhez szükséges munkaerő biztosításának másik módja a jobbágynak adott kölcsön utáni kamatnapszám. A jobbágy eladósodásának számos oka lehet: rossz termés s az azt követő ínség — vagy éppen bő termés és a termékek eladhatatlansága (az adót viszont fizetni kell), állatainak elhullása stb. A kamatnapszám szokásos mértéke a század derekán 1 forint után 1 napszám.

Az allodiatúrák szerény mértéke mellett (1728—1738 táján a Székelyföldön a majorsági és jobbágyszántók aránya 1 : 2, gyakran azonban az arány még inkább a jobbágyföld javára tolódik el) a földesúri jövedelmek elsősorban a hagyományos termékszolgáltatások: a változatlanul a földesurak által bérelt tized, a „datiá”-k (konyhai ajándékok a legkülönbözőbb változatokban: tyúk, másutt tyúk és tojás, ismét másutt csak az utóbbi, húsvéti bárány, vaj, faggyú, zab, bor stb.). Még inkább bizonyos más földesúri jogok: a kocsma-, malomjog. A kocsmajog gyakorlásának hagyományos módja az, hogy a földesúr egy uradalmon belül általában csak bizonyos forgalmasabb helyeken tart kocsmát karácsonytól Szent Mihályig (a fennmaradó pár hónapban a jobbágyok mérhetik ki borukat), a falvak többségében az uradalom a 3 sátoros ünnepen minden faluval átvétet egy-egy 30-40 vedres hordó urasági bort kimérésre, egyébként a parasztközségé a kocsma. Ahol a földesúr nem ad kocsmabort a falunak, váltságot követel a „szárazkocsmáért”.

Ami a parasztság különböző jogállású csoportjainak gazdálkodását illeti, a jobbágygazdaságról tudunk a legtöbbet. A gazdaság méretei területenként és gazdálkodási formánként rendkívül eltérnek, s változásuk tendenciája sem egyértelmű. A jobbágytelek méretei (nagyobb uradalmak átlagában) 2,5—8,5 hold szántó és 0,9—3 hold kaszáló. Már ez is bőséges indokául szolgál a Magyarországra való kivándorlás jelenségének. Amikor a vállalkozó kedvű jobbágy Biharban vagy Békésben bőven talál 25-30 hold szántóterületet is telekül (igaz, hogy „puszta" állapotban), akkor az otthoni 4-5 hold szántó, amely folyamatos műveléssel is gyengén terem, nehezen marasztja otthon. Annál is kevésbé, mert Magyarországon az új betelepedőt pár évi szolgálatmentesség várja, utána pedig az erdélyinél aránytalanul előnyösebb feltételekkel szolgálhat.

Árutermelő-e, s mennyiben az erdélyi mezőgazdaság az 1711 és 1770 közti korszakban? D. Prodan szerint voltaképpeni árutermelésről csak nagyon kis mértékben van szó; az uradalmak hosszasan tárolják készleteiket, s ínség idején adják el vagy kölcsönzik saját jobbágyaiknak. Véleményünk érdemben megegyezik az övével. Valóban aligha lehet komolyabb árugabona-termelésről beszélni egy olyan országban és korban, ahol s amikor egymást érik az éhínségek. Elég egy erősebb vagy épp szárazabb év, korán jött vagy későig nyúló tél, hogy a 15 éves háború korának rémségeit felelevenítő ínség szabaduljon Erdélyre. Ínséges év 1716, 1718—19, azután egyvégtében 1726—28, 1730. Onnan kezdve láthatólag mégis konszolidálódik a mezőgazdasági termelés; csak 1740-ből van híradás ínségről, azután évtizedekig nincs. De hogy milyen mennyiségű lehet a valóban piacokra (és nem a saját uradalom jobbágyainak), eladásra kerülő árugabona, arról ékesen szól az a híradás, amely szerint 1734-ben a császári ezredek időleges kivonása Erdélyből azonnal bőséget hozott a piacon.

De hát hol is lehetett az erdélyi föld termékének piaca? A belső piac nagyon szerény. A földesúr, úrbéri kötelezettségképpen, megvásároltatja saját borát jobbágyával. A városok fogyasztása már csak lélekszámuk miatt sem jelentős, s a városi kézműves maga is mezőgazdasági (elsősorban bor-) termelő. Erdélynek gabonaexportra még akkor sem lett volna módja, ha egyáltalán lett volna elég árugabonája. Sok száz kilométeres távolság választotta el a nyugat- vagy felső-magyarországi vagy még távolabbi piactól, ahova egyébként negyed-tizedannyi úton érkezett a magyar Alföld gabonája. A piac nem hatott ösztönzően az erdélyi földművelés termelésére. Az állattenyésztésre inkább, hisz az állatot lábon hajtják, s az állati terméknek (bőrnek, gyapjúnak, faggyúnak) volt hazai piaca is.

BÁNYÁSZAT

Erdély bányászatában az 1711—1770 közötti időszakban szintén csak lassú jelei mutatkoznak a változásnak. A sókitermelés az évszázados keretek között folyik, legfeljebb csak annyi a negatív változás, hogy a széki sóbányákat az 1720-as években elönti a víz, megszűnik a művelés, s az egykori bányaváros attól kezdve keserves szegénységben tengődhet — még a kapitalizmus korában is. A sószállítás módjában sincs változás, legfeljebb a sóhajósok száma s mentesítéseik adnak okot országgyűlési viharokra is, meg a sónak az adózó néppel közmunkában való fuvaroztatása. A só kitermelése és kereskedelme továbbra is kincstári monopólium. A változás a változatlanságban abban van, hogy míg a fejedelmi korban a kincstár csak Erdélyé, most az egész birodalomé, s a birodalom központi szervei döntenek jövedelmeinek felhasználásáról is. Az erdélyi rendek azonban kevésbé sérelmezik ezt a tényt, mint azt, hogy a só szabad kereskedelmétől el vannak zárva.

Az ércbányászatban megmarad egyrészt a nemesfém, másrészt a vasbányászat hagyományos súlya; más fémek termelése nem jelentős. A nemesfémek közül az aranytermelésé a vezető szerep. Ez 1720-tól 1750-ig lassú emelkedést mutat. 1720-ban az aranytermelés mértéke 34 949 nehezék (1 nehezék = kb. 0,01 font), 1730-ban 49 450, 1740-ben 52 195, 1750-ben 59 856. 1760-ban a szabad aranyváltásban beváltott arany mértéke 82 311 nehezék, s ehhez az ekkortájt 7110 nehezék, kohóváltásban beváltott nemesfém egy része járul. 1770 körül csak a szabad aranyváltás mértéke 88 483 nehezék. Az emelkedés 1720—24-től (a kohóváltási értékkel együtt) kb. háromszoros, ennek azonban több mint 60%-a az utolsó 20 évre esik.

A változás több mozzanatra vezethető vissza. Egyrészt már az 1710-es években érezhető a kedv a nemesfémkincsek fokozottabb kiaknázására (vagy legalábbis a háborús időszakban felhagyott bányák termelésének újraindítására). Steinville tábornok, az 1710-es években Erdély főhadparancsnoka, ez a szolgálati teendőiben is igen aktív egyéniség magánvállalkozónak sem bizonyul rossznak. Zaránd megyében Tresztián, Hercegányon és Kristyoron vannak bányavállalkozásai; halála után ezek idegenek kezére kerülnek vagy megszűnnek. A bányák működése egyébként is ritkán folyamatos, még kevésbé történik teljes kapacitással. Az aranytermelés azonban még ilyen feltételek közt is növekszik.

Ahhoz azonban, hogy az 1750-es, 1760-as évek ugrásszerű növekedését megértsük, e helyt kell foglalkoznunk az ércbányaügyi politika jelentős alkotásával, az 1747-i bányatörvényekkel. Az országgyűlés legalizálja a már működő zalatnai bányatörvényszéket mint az érc-, kén- stb. -bányászok bírósági fórumát. Ez a szerv illetékes egyben bányaengedélyek kiadására. Fellebbviteli fóruma nem a királyi tábla, hanem a kincstartóság, onnan pedig a birodalmi Bergkollegen át vihetik a felek pereiket az uralkodó elé. (Csak oly esetben kell a királyi táblához fordulniok, amelyben kiváltságok mutatandók be.) Részletesen szabályozzák e törvények a bányásznép helyzetét: a kisvállalkozó bányászok és a munkások a bányákhoz és zúzóművekhez közeli falvakban kell lakjanak, 1-2 tehenet tarthatnak, ha házat akarnak építeni, a földesúr jelöl ki nekik telket, s a külsőség nélküli telek után évi 2 forintot tartoznak fizetni föld-, legeltetési és erdőlési bér fejében, a külsőséggel rendelkező után 4-et. A bányászok nem fizetnek fejadót, igáslovaik után sem adóznak, csak egyéb számosállataik után: házukat elköltözésükkor eladhatják. Minthogy azonban így a bányászlét nagy vonzást gyakorolt volna a parasztnépre (s nagyszámú visszaélésre kínált alkalmat), a törvény úgy rendelkezett, hogy jobbágyok és zsellérek földesuruk tudta és hozzájárulása nélkül nem vehetők fel a bányászlasjtromba, s az újonnan felvettek 1 forint fejadót fizessenek. Ez nem vonatkozott a beköltöző, más országokból jövő bányászokra, „nehogy e teher által a külországbeliek, akiknek munkájára az erdélyi ércbányaügynek olyannyira szüksége van, visszariadjanak a letelepedéstől".[4] A termelők nagyobb jogbiztonságát szolgálta az az intézkedés, amely szerint bányászok, bányamunkások a bányahelyeken s utakon a bányatörvényszék tudta nélkül nem tartóztathatók le.

A bányászok helyzetének ez a viszonylagos, de mégiscsak jelentős védettsége jócskán hozzájárulhatott az 1750-es, 1760-as években a bányászat, elsősorban a kisbánya-vállalkozók tevékenységének föllendüléséhez. Ugyanakkor megnőtt a nagyvállalkozók érdeklődése is Erdély nemesfémkincsei iránt. Nagyságon 1747-ben nyitják meg az aranybánya első tárnáját; 1767-ben már 6 tárnája van. Tresztián, amely 1712-ben Steinville kezére kerül, s a Gyulay család csak 1734-ben szerzi vissza, 1764-ben nyitnak főtárnát. Hadik András, Erdély főhadiparancsnoka s egyben a Guberniumnak is vezetője, szakértőkkel végeztetett vizsgálat után újranyittatja a kisbányai (Torda megye) bányát, majd maga áll a vállalkozás élére (magának 36, feleségének 16 bányarészt tart meg, a többit ingyen osztja szét). A vizsgálódót nem éri majd meglepetésszerűen az a kép, ami a következő, 1770-nel kezdődő korszak elején elébe tárul.

A só- és nemesfémbányászathoz hasonlóan sok százados folyamatos hagyományra visszatekintő vajdahunyadi vasbányászat 1725-ben, II. Apafi Mihályné halála után kerül a kincstár kezére. Az egyelőre nem tanúsít különösebb érdeklődést a bányák iránt. Bérbe adja az uradalmat, előbb J. G. Steinhilbert von Thalheimnek (12 évre évi 18 ezer forintért), majd M. Ph. Hoffnungswaldnak előbb évi 13 ezer, majd 14 ezer forintért, s csak 1754-ben veszi saját kezelésbe. A vajdahunyadi vasbányák ekkor 3 aknából állnak. Kettő a kincstáré; 12 jobbágy bányász dolgozik bennük. A régebbi s nagyobb aknából a hátukon hordják ki az ércet, a másikból lóhajtású szerkezettel. A harmadik akna magánföldesúré. Ebből a helyzetből kell kiindulni. Mindjárt 1754-ben felépül a toplicai kohó, már évi 1000 tonna kapacitással (az 1670-es, 1680-as években a vajdahunyadi kohók össztermelése évi kb. 3000 mázsa).

A fémbányászatban tehát, szemben a kincstár által monopolizált sóbányászattal, a magánvállalkozásnak is voltak lehetőségei. Ezek igazi kihasználása azonban csak 1770 tájt indul meg.

---

[4] Diaet. 1747. évi országgyűlési jegyzőkönyv.

IPAR

Gazdaságtörténeti áttekintésünk adataiból is nyilvánvalóan kitűnik, hogy az 1711 és 1770 közti Erdélyben hiábavaló fáradság nagy, merész, modern ipari vállalkozásokat keresni. Az erdélyi ipar e korban még alapvetően céhes rendszerű, amelyet a parasztnép háziipara egészít ki. Ezt a keretet csak itt-ott törik át olyan kezdeményezések, amelyeknek legfeljebb egy kis részét lehet már manufaktúrának nevezni.

A céhes ipar elég erős ahhoz, hogy (a maga területein) ellássa Erdély szükségletét, s még exportra is termeljen. A nagy hagyományú kézművesipar elsősorban a Királyföld nagyobb városaiban helyezkedik el, Erdély egy-két más városa ha versenyképes velük. Szebenben 1719-ben 26 céh működik, 1725-ben már 34. Számuk 1780-ra is csak 40-re nő; akkor ezekben nem egészen 1000 céhtag dolgozik. Kolozsvárról a korszak elején 10 céh ismeretes, 1750-ben 600, 1770-ben 688 mesterember. Egyes iparágak céhei országos uniókba tömörülnek, s együttesen lépnek fel érdekeik védelmében. Így folytat a szűcscéhek uniója évtizedes — és váltakozó sikerű — harcokat az Erdélybe telepedett örmény szűcsök ellen. S az örmény kézműveseknek legalább saját céhszabályaik vannak, ha nem is uralkodói céhprivilégiumaik; a kisebb városok kézműveseinek jó része azonban nem alkot céhet, vagy nem tartozik céhbe. S emellett ott van a kifejezett háziipar is. Háromszéken, de másutt is bőven szőnek vékony gyolcsot, ún. zabolait, abroszt, asztalkendőt, vásznat, úgyhogy a szebeni és brassói lenszövők maguk is lemondanak róla, hogy ezekkel szemben is kizáró privilégiumuk legyen. Az Érchegység lakóinak pedig egyik fő kereseti forrása a famegmunkálás.

Ebből a céhes és céhen kívüli iparos- vagy háziiparos-tengerből szerényen emelkedik ki itt-ott valami más, ami helyenként tán már eléri azt a fokot, hogy manufaktúrának nevezhessük. Részben földesúri, részben városi vállalkozásokról van szó.

Ilyen vállalkozások a papírmalmok. Reális szükségletet elégítenek ki: a kormányhatóságok, az egyházak s az általuk kézben tartott könyvkiadás, majd később a törvényhatósági igazgatás és a fejlettebb földesúri birtokok adminisztrációja már igényel annyi papírt, hogy néhány papírmalom számára legyen piac, hisz Erdély 1733 és 1739 közt jelentős mennyiségű papír importálására szorul. Ezek a papírmalmok azonban jobbára apró műhelyek. Munkáslétszámuk általában 1 mester, 2-3 legény és ugyanannyi kisegítő. (A mesterek és legények többsége külföldi német.) Zömük évi 2-300 kötés papírt termel. Ezekkel kapcsolatban manufaktúrákról beszélni nem lehet. Gyárról még kevésbé, hisz gépesítésük (ha egyáltalán van) kimerül a holländer nevű rongytépő szerkezet alkalmazásában.

Hasonló méretű, elsősorban földesúri vállalkozások voltak az üvegcsűrök is. Korszakunkban elsősorban Fogarasföldön és a Székelyföldön tudunk ilyenekről (a 11 ismert üvegcsűrből 4 van Fogarasföldön, 5 a Székelyföldön vagy a vele közvetlenül szomszédos megyei területeken). Talán a porumbáki üveghuta éri el az 1760-as években, Bethlen Gábor kancellár és Bethlen Miklós közös birtoklása idején a manufaktúraméreteket. Ez az üvegcsűr akkor évi 4000 forintnál többet jövedelmez.

Bizonytalan, hogy csak kézművesekkel jól felszerelt birtokközpont volt-e a század derekán Zsibó, vagy egyik-másik itt virágzó iparágban már földesúri manufaktúráról beszélhetünk-e? (Szabók, paszományvarrók, gombkötők, takácsok, kötélverők, zablacsinálók működtek ekkor többek között Zsibón.)

Ami ezenkívül több vagy más, mint a céhes iparos műhelye, az részben a katonaság szükségleteit szolgáló műhely. Salétromfőző működik Szebenben 1741 és 1771 közt; korai, sikeresebb időszakában évi 462 magyar forint hasznot hoz, később termelése lecsökken évi 13 mázsára, jövedelme pedig 72 forintra. Ez a termékmennyiség és jövedelem még kismester-műhelynek is alig elég, nem manufaktúrának. Ugyanilyen lehetett az a Gyulafehérvár melletti salétromfőző is, amely a gyulafehérvári lőpormalom szükségleteinek ellátására dolgozik. Mind Szebenben, mind Gyulafehérváron van ti. lőpormalom is, de méreteik nem ismeretesek, csak a „kooperáló üzemek" nagyságából feltételezhetőek. Különleges eset az 1756-tól működő kisfaludi (Alsó-Fehér m.) higanyfeldolgozó, amely az Érchegység higanytermeléséből dolgoz fel évi 40 mázsát, talán manufaktúrajellegű üzemben. Egyértelműen manufaktúra viszont a szebeni fogház pokróckészítő üzeme. Itt 1770 tájt 30 fegyenc dolgozik; évi termékük 1800 pokróc.

Furcsa tréfája a történelemnek Erdélyben, hogy a még a Habsburg-birodalmon belül is elmaradottnak számító területen éppen a nehéziparban, a nemesfém- és vaskohászatban jelennek meg komolyabb arányokban a modern ipar kezdetei. Zalatnán 1748-ban létesül körmöcbányai szakember vezetésével kincstári arany- és ezüstkohó. Toplicán — láttuk — 1754-ben épül fel a nagy vaskohó, Csertésen 1763-ban modern nemesfémkohó.

Rabmanufaktúra, itt-ott talán már manufaktúra jellegű földesúri kezdeményezések, modernizálódó kohászat — ezt az erősen rendhagyó képet mutatják Erdély manufaktúraiparának igen szerény kezdetei az 1711 és 1770 közti korszakban. Mindezekhez még hozzátehetjük azt az üzemet is, amely méretei és munkamegosztása ellenére nem manufaktúra, s amelyet az ellenreformáció utolsó hulláma söpör el: az alvinci anabaptista telepet.

Az alvinci anabaptistákat (mintegy 1200 lelket) még Bethlen Gábor telepíti 1621—23 közt Erdélybe. Vallási alapú, szigorú vagyonközösségben éltek; közvagyonnak tekintették az általuk birtokolt földterületet, a munkaeszközöket és a közös munkából származó jövedelmet. Közösségi fegyelmük kiterjedt életük legtöbb lényeges megnyilvánulására: a közösség jelölte ki tagjai számára a lakást, ellátta őket élelemmel, ruházattal, meghatározta az étel és ital mennyiségét, a ruha anyagát és szabását. Gyermekeiket egészen kis koruktól közösen nevelték. A közösségnek fejlett betegellátása volt, állandóan több orvossal (ezek Erdély-szerte keresettek). A telep termelőtevékenysége elsősorban a kézművesség. Első helyen a habán kerámia kitűnő művelőit említjük, de vannak köztük szabók, szíjgyártók, nyergesek, késesek, kalaposok, tímárok, szűcsök és kovácsok is. Malmaik is vannak. A férfiak kisebb része foglalkozik földműveléssel. Híres zöldség- és virágtermelők. Kézműveseik fejlett munkamegosztással dolgoznak. A fazekasoknál 2 személy anyagbeszerző. Más-más végzi az agyagkeverék elkészítését, a formák, a mintalapok kidolgozását, az öntést, préselést vagy korongolást stb. A tekintetben is munkamegosztás van köztük, hogy egyesek kályhacsempéket, kályhákat, mások edényeket készítenek. Mindez azonban nem manufaktúra; nem tőkével és bérmunkásokkal működik, hanem egy vallási közösség tagjainak önkéntes termelőtevékenységeképpen. Ezt a már bomlófélben lévő közösséget zúzza szét Bajtay Antal püspök az 1760-as években erőszakos térítéssel. A térítés eredményeképpen a közösség felbomlik. 24 rekatolizált család marad csak Alvincon, a többiek szétszóródnak Erdélyben vagy épp az ország határain túlra.

Az eddigi specifikumok mellé még egy: egy fejlett munkamegosztású, sok ágazatú üzem, ami azonban nem manufaktúra, s ami (az ellenreformációs önkény hatására) nem érheti meg a tulajdonképpeni manufaktúrakorszak kezdetét.

KERESKEDELEM

Erdély 1711 és 1770 közti kereskedelme hazai áruként azzal az árutermékkel kell, hogy dolgozzék, amelyet az előbbiekben ismertetett mezőgazdaság, bányászat és ipar termel. Kevés a mezőgazdasági áru; a bányászat termékei közül a só kincstári monopólium, a nyersaranyeladás is tilos magánszemélyeknek; az ipar legnagyobbrészt a kézművesség hagyományos termékeit szolgáltatja. Így a belkereskedelem jó része is a hagyományos módon bonyolódik le: az áru (vásárokon, piacokon) közvetlenül kerül a termelőtől a fogyasztókhoz, kereskedőre nincs szükség. A kereskedő csak ott kapcsolódhat bele ebbe a láncba, ahol már — igényesebb vagy csak az ország bizonyos tájain termelt áruk esetében — távolabbi szállításról van szó, illetve a külkereskedelmi forgalomnál: az exportált áruk összegyűjtésénél és kivitelénél, az importáruk behozatalánál és forgalomba hozatalánál.

Ennek a külkereskedelemnek e kor legnagyobb részéből csak egy viszonylata ismerős: az Erdély és Magyarország közti forgalom. Ennek adatai pedig eléggé rózsás képet festenének az ország helyzetéről. 1733—34-ben Erdély 301 662 forint értékű árut exportált Magyarországra, s csak 113 574 forint értéket importált. A következő években is 140—240 ezer forint Erdély kiviteli többlete Magyarországgal szemben. Csak 1739—41-ben esik vissza az export, s nő az import, bizonnyal az országot sújtó ínség és marhavész hatására (1741-

ben kb. 16 ezer forint a külkereskedelmi passzívum e vonatkozásban), 1743-ban a mérleg aktívuma több mint 400 ezer forint. 1752-ben is 300 ezer, 1767-ben jó 435 ezer. Valójában azonban Erdély külkereskedelmi mérlege legalábbis 1746—47 táján már passzív: 1746—47-ben a kivitel alig valamivel több 700 ezer forintnál, a behozatalé 900 ezren felül van. Erdély importja tudniillik nem elsősorban magyarországi árukból áll, hanem az örökös tartományok, a távolabbi Nyugat-Európa és a Levante áruiból. Az 1746—47-i adatot valószínűsítik a korszak utolsó éveinek külkereskedelmi mérlegadatai is: 1767-ben Erdély passzívuma 342 777 forint 9,5 krajcár, 1768-ban egy számítás szerint 503 636 forint 45 krajcár, egy másik szerint éppen 665 902 forint 42 3/6 krajcár, 1769-ben 592 203 forint 21 1/4 krajcár.

A külkereskedelemben a korszak elején néhányfajta élőállat, illetve állati termék, a textilipari áruk, faáruk, bizonyos szatócsáruk azok az árufajták, amelyeket Erdély kereskedelme el tud helyezni az országhatáron kívül. Az 1725. tavaszi országgyűlés rendjei csak némileg túloznak, azt állítva, hogy a marhán kívül nincs Erdélynek olyan terméke, amelyre szomszédainak szüksége volna, hasonlóan csak kis túlzás van a szebeni, segesvári, medgyesi és besztercei kereskedőknek abban az állításában, hogy Erdélyből külföldre kereskedni csak viasszal és posztóval lehet (az előbbivel Velencébe, az utóbbival Havasalföldre vagy Magyarországra). Számszerűen ez a kivitel a korszak elején csak magyarországi vonatkozásban fogható meg. 1725—27-ben Erdélyből (a szászvárosi és kolozsvári harmincadon) évi átlagban 13 402 marhát hajtottak ki Magyarországra. Erdély és Magyarország 1733—34-i külkereskedelmi mérlege szerint a teljes erdélyi export 57,2%-a állatexport (a 177 ezer forint érték közel 90%-át az ökörexport teszi), a kivitel többi nagyobb tételei a textíliák, szatócsáruk, bőr, fa és faáruk. Itt azonban ismét korrekcióval kell élnünk. Az Erdélyből kivitt marha egy részét Moldvából és Havasalföldről hajtják oda, hogy aztán az „áru" lábon, bérelt legelőkön tartva jusson el a magyarországi, s még inkább az örökös tartományokbeli, elsősorban bécsi piacra. S még ennek az állatkereskedelemnek is megvannak a maga bajai, nehézségei. Az erdélyi marha a sóban gazdag országban hozzá van szokva a sóhoz; miután kihajtották Magyarországra, ott nem kap sót, így hamarabb betegszik meg, mint a magyarországi marha. Az állatkereskedelem többi ágazatainak mérlege pedig passzív. A század közepén az Erdélyben állomásozó lovasezredek gyakran a román fejedelemségekből kénytelenek lovakat vásorolni. A juhkereskedelem passzívumáról nem tudunk, juhtermékek és gyapjú behozataláról (a román fejedelemségekből) igen: 1750 tájt évente 30 ezer forintnál nagyobb összeget adnak ki érte. Különös a helyzet a kecskénél. Évente nemritkán 15 ezernél több nyers kecskebőrt kell behozni a román fejedelemségekből az erdélyi bőripar számára, ugyanakkor 4-5 ezer kecskét visznek ki oda ugyanolyan áron, mint amilyenen a nyersbőrt vásárolják — a kecske húsát és követét tehát valójában ingyen adják.

Ugyancsak 1750 tájt évi 50 ezer darabra (legalább 150 ezer forint értékben) teszik a Havasalföldről Erdélybe irányuló sertésexportot.

Bizonytalanságok, korlátozó tényezők a marhaexportban, jelentős sertésimport, behozatal még a juh- és kecsketenyésztés termékeiből is: ez az állattenyésztő Erdély egyik legfontosabb külkereskedelmi ágazatának képe a század derekán. Mit mond ezek után az első ismert részletes külkereskedelmi mérleg, az 1768-i?

Ez a mérleg 665 903 forint 47 3/4 krajcár passzívumot mutat ki. Éljünk korrekcióval: Erdélyben marhavész van, ilyenkor legalábbis részleges kiviteli zárlat lép életbe; így érthető, hogy az ökör- és bivalykivitel összértéke csak 79 807 forint, szemben az előző évi 301 710 forint 40 krajcárral. De egy, kb. 222 ezer forintos korrekció után is a mérleg passzívuma még mindig 444 ezer forint körül van. A kivitel főbb tételei: a már említett méretű marha- (és bivaly-) kivitel s jóval jelentéktelenebb tételekkel a juhexport (37 175 forint 52 krajcár) és a lókivitel (27 047 forint 30 krajcár), a textíliák exportja (142 279 forint 40 3/4 krajcár), a nyers-, illetve feldolgozott bőré (36 753 forint 34 krajcár, illetve 54 962 forint 39 3/4 krajcár), a faáruké (40 983 forint 15 krajcár) és a viaszé (20 315 forint 5 krajcár). A közel 1,2 millió forint behozatalban viszonylag szerény szerepet játszik az állatimport, de van ez is (ökör, bivaly 47 935 forint 22 krajcár, tehenek, üszők 16 777 forint 20 krajcár, sertés 45 301 forint 30 krajcár). Jelentős behozatali tételek bizonyos olyan élelmiszerek, amelyek fogyasztását vallási előírások követelik meg vagy élvezeti cikknek számítottak: a görög hitűek böjti eledeléül szolgáló hal (18 264 forint 6 krajcár), a kávé (16 006 forint 50 krajcár), a cukor (fiumei cukor: 12 344 forint 6 krajcár, külföldi: 17 414 forint 1 krajcár), az italáruk (havasalföldi és moldvai bor: 57 217 forint 5 krajcár, magyarországi és bánsági bor: 21 748 forint 40 krajcár, pálinka: 26 439 forint 4 krajcár). A behozatal legnagyobb tételei azonban részben ipari nyersanyagok, részben ruházati cikkek. Nyersgyapotból 134 842 forint 55 krajcár értékben hoz be Erdély, nyersbőrt 29 124 forint 46,5 krajcár értékűt, nyersgyapjút 34 899 forint 15 1/4 krajcár értékben, indigót 18 048 forint árban, nyersrezet 15 689 forint 2 krajcárért. A textilipari nyersanyagénál azonban lényegesen nagyobb a kész textiláru (végáru vagy ruházati cikk) behozatalának volumene: 315 987 forint 10 krajcár, és a prémeké: 155 015 forint 31 krajcár.

Erdélynek már élelmiszerszükségletét is csak részben tudja kielégíteni a mezőgazdasági termelés, az élvezeti cikkek fogyasztását még kevésbé, a ruházati cikkekét a nagyarányú textil- és bőripari nyersanyagbehozatal ellenére szintén alig. A külkereskedelmi mérleg ismeretében azonban érthető: miért viselik magukon a 18. századi erdélyi gazdasági reformtervek következetesen a puritanizmus jegyeit — minden látható eredmény nélkül. Az már kevésbé érthető: hogy bírja Erdély gazdasága a külkereskedelmi mérleg állandó nagyarányú passzív voltát. A Habsburg-birodalom gazdaságilag legfejletlenebb tartományának az örökös tartományokkal szembeni elmaradása csak nő korszakunkban.

Erre, a Habsburg-birodalom egészéhez képest is visszamaradt s annak 18. századi fejlődési ütemével lépést tartani nem tudó gazdaságra épül Erdély 1711 és 1770 közti társadalma, archaikus vagy egyébképpen specifikus elemek sokaságával.

AZ AGRÁRTÁRSADALOM

Az agrártársadalom csúcsán a birtokos nemesség áll. Helyzete alaposan eltér a magyarországitól. Az országban a 16—17. században se alakult ki olyan óriási birtokokkal rendelkező arisztokrácia, mint Magyar- és Horvátországban. Erdély „nagyurai" a Habsburg-korszak kezdetén eleve aránytalanul kisebb birtokokkal rendelkeznek, mint a magyarországiak. S Magyarországon 1686, illetve 1711 után bőséggel van eladományozható föld régi és új arisztokraták súlyának növelésére, Erdélyben viszont nincs a török uralom alól felszabadított gazdátlan földterület — inkább arról van szó, hogy erdélyi birtokos nemesek évtizedeken át próbálják érvényesíteni jogaikat (vajmi kevés sikerrel) magyarországi neoacquistica területekre. 1711 után pedig (Mikes Kelemenék 1717-i notájával) alig pár ezer hold kerül konfiskálásra; abból nem lehetett egy új arisztokráciának birtokbázist teremteni. Néhány kincstári jószágot zálogbirtokba ad ugyan az uralkodó (az unitus püspöknek előbb a fogarasit, majd helyette a szamosújvárit, hogy végül is a balázsfalvi uradalmat juttassa neki; Bornemissza János kancellár megkapja a görgényi uradalmat; Szamosújvár egykor óriási uradalmának megmaradt töredékét megkapja a jószág egykori várközpontja mellé települő örmény város), a kincstári uradalmak egészének elidegenítésére azonban (a bányauradalmakat kivéve) csak 1757-ben, a hétéves háború súlyos nehézségei közt szánja el magát a birodalom központi kormányzata. Akkor Bethlen Gábor udvari kancellár veszi meg ezeket a jószágokat (óriási összegen: 700 ezer forinton), hogy hamarosan tovább is adja belőle az ebesfalvi uradalmat Erzsébetvárosnak, Fogaras vidékéről pedig a szász universitas javára mondjon le. A kincstári jószágokból így csak néhány erdélyi főrangú család részesülhet. A többieknek marad az üres arisztokrata rang, „titulus sine vitulo", amelyet a kormányzat bőséggel osztogat a nagyobb birtokú erdélyi nemességnek, de szerény jószágú főhivatalnokoknak is, Apor Péter típusú régi vágású erdélyi urak nem egészen alaptalan epésségeitől kísérve.

Ez a barokk rangeső már az 1690-es években kezd hullani Erdélyre. 1690 előtt Erdélyben csak Magyarországról beköltöző vagy ott is birtokos magyarok viseltek grófi rangot, báróságot (kevés kivételtől eltekintve) szintén csak ők. Nos, 1693 és 1711 közt Erdélyben 11 család tagjai nyernek grófi rangot (a Bethlenek több ága is; egy-egy személy és családtagjai arisztokrata rangra emelése azonban nem jelenti az egész család grófságát vagy báróságát) és 3 család tagjai báróságot (nem számítva most ide azokat, akik előbb báróságot, majd grófságot is nyertek 1711-ig). Az 1711 és 1770 közti időszakban bizonyos időbeli csomópontok figyelhetők meg a rangemelésekben. Mindjárt a korszak elején, 1712-ben a konszolidáció s egyben a katolicizmus erősítése jegyében grófságot kapnak a Kornisok, a Hallerek egyik ága, báróságot az Aporok. Jó másfél évtized telik el azután úgy, hogy egyetlen, Erdélyben nem is meggyökeresedő indigena család kap grófi rangot s 6 másik báróságot, köztük (személyére) egy-egy római katolikus és unitus püspök; ekkor nyer báróságot az óriási karriert befutó Bornemissza János erdélyi kancellár is. 1728—29-ben részben az engedetlenkedő rendek megnyerése a rangadományozások célja, részben ismét egy katolikus és egy unitus püspök (Inochentie Micu-Klein) nyer báróságot: a két egyházfőt nem számítva 5 új családnév szerepel a bárók közt. (Köleséri Sámuel, kora legnagyobb erdélyi tudósa s egyben hosszú szolgálatú kormányhivatalnok bárósága csak szóba kerül.) Újabb 15 évi stagnálás következik — egyetlen grófság- és 5 báróságadományozással. 1744-ben azonban (miután a központi kormányzat másfél évtizedes harc után, végül is eléggé drasztikus eszközökkel kierőszakolta a fejedelmi kor Habsburg- és katolikusellenes törvényeinek eltörlését) egyszerre 4 család nyer grófi és másik 5 bárói rangot. Innen jó 10 évig ismét alig van főrangra emelés (1754-ig bezárólag 2 grófi és 2 bárói rangra emelés). Csak 1755-ben lép működésbe ez a kelet-európaiasan barokk bőségszaru: 5 grófság és 4 báróság az eredmény. Ezután azonban a folyamat már alaposan lelassul, az 1770 utáni korra pedig nem is jellemző.

S a rangeső *tényleges* társadalmi-politikai eredménye? Vagyoni eltolódásra a főrangúak közt, jeleztük, alig volt mód; csak két udvari kancellár birtokszerzése jelent ilyet. Előbb Bornemissza Jánosé: az ő vagyonszerzése arra elég, hogy valóban arisztokrata súlyt biztosítson neki. Csak Bethlen Gábor óriási vagyonszerzése jelentene komolyabb eltolódást az erdélyi arisztokrácia struktúrájában, nagyobb politikai következményei azonban nincsenek ennek: a kancellár utódai nem rendelkeznek az ő politikai képességeivel, s az óriási vagyon számos unokája kezén már erdélyi méretű arisztokratabirtokokra törik. Erdély politikai életében a 18. században nem a főhivatalnok vagy katona arisztokraták a hangadók, hanem a fejedelmi kor végének leghatalmasabb családjai: a Bánffyak, Bethlenek, Kornisok, Hallerek, Telekiek, Wesselényiek. Kivételektől eltekintve, közülük kerülnek ki a gubernátorok, kancellárok, egyéb országos főtisztségek betöltői. Bornemissza Jánoson kívül egyetlen ember tud közéjük betörni: a kis szász széki főtisztviselő fia, Samuel Bruckenthal.

Ez a főnemesség, amelynek legszerényebb birtokú családjainak jószágai néha még 1000 holdat is alig tesznek ki, s csak a leggazdagabbak vagyoni szintje éri el a magyarországi arisztokrata nívót, vagyonban és politikai befolyásban mégis magasan fölötte áll annak a középbirtokos „megyei nemesség"-nek, amelynek legfeljebb saját törvényhatóságában van szerepe, az országgyűléseken már szinte semmi (fejedelmi kori gyakorlat folytatásaképpen).

S a kisnemesség? A csak címereslevéllel rendelkező armalisták, az egyházi (egytelkes) nemesek (ezeknek tudniillik legfeljebb egy adózó s a falu közterheit hordozó jobbágyuk van)? Ezeket már az 1714. januári—februári országgyűlés elválasztja a nemesség többi részétől azzal, hogy adó alá veti őket. Egyik legfontosabb nemesi előjoguktól megfosztva, magyarországi sorstársaikénál is parasztibb sorban élnek. S innen annyira nincs felemelkedés, hogy az 1790—91-i országgyűlés külön törvényt lát szükségesnek még korlátozott hivatalviseletük biztosítására is. A kisnemesség egy sajátos változata a fogarasföldi boéroké.

A magyar natio megyéiben alattuk a szabadosok következnek. Nem nagyszámú, jórészt helyi kiváltságok révén a földesúri hatalom alól mentes társadalom ez, s ugyanúgy adóköteles, mint az armalisták és egyházi nemesek. A libertinusoké már közbülső lépcsőfok rendek és a rendiségen kívül maradtak közt. A magyar natio agrártársadalmának óriási többsége jobbágy és zsellér. A két kategória közt Erdélyben e korban elsősorban a szabad költözés joga tett különbséget (a zsellér szabad menetelű, a jobbágy nem), s csak emellett a vagyoni különbségek (zsellérnek is lehet külső appertinentiás telke). Szolgálatuk azonban eltérő, s ezt az eltérést a törvények is igyekeznek rögzíteni.

Jobbágyok és zsellérek mégiscsak megállapodottabb rétegein túl ott van még a „kóborlók", a „vagi" eléggé széles rétege; a korszak már jelzett demográfiai képlete kedvező e kategória számára. Még az ő helyzetüknél is bizonytalanabb a cigányoké. Kis részük már megtelepedett, s néha az átlag falusiakétól nem is nagyon eltérő helyzetű jobbágy vagy falusi iparos (kovács, lakatos). Kiváltságok biztosítják a kincstár aranymosó cigányainak helyzetét, ezeknek is van szerény, de stabil jövedelmük. Legnagyobb részük azonban vándorcigány, állandó megélhetési forrás nélkül.

A székely székek agrártársadalma sokban elütő képet mutat a magyar natio megyéitől. A birtokos nemesség ott is megtalálható, arisztokrata rangúak csakúgy, mint a néhány száz holdas középbirtokos nemesek. Rangban alattuk azonban széles egyházi nemesség következik (1767-ben 9%, szemben a Partium és Fogaras vidéke nélkül vett erdélyi megyék 3,5%-os arányával), majd az össznépességnek csaknem felét kitevő szabadok: 23,6% lófő és 21,2% darabont. A jobbágyok és zsellérek együttes aránya itt csak 38,8%. A lófőket és a darabontokat 1714-ben szintén adó alá vetik.

Érthető, hogy ez a széles szabad réteg másképpen tudja biztosítani a falusi közösség jogállását, mint a magyar megyék jobbágyfalvai. A székely falu széleskörűen szabályozza a falusbíró, esküdt, polgár választását, a bíró jogkörét s felelősségét, a falugyűlés rendjét, az út- és hídépítés kötelezettségét, a faluba való befogadást, a belső telek eladását, az erdőlés rendjét és az erdőpusztítás elleni védekezést, az iparosok erdőhasználatának feltételeit, a közlegelő védelmét, bérbeadásának módját, a falu szántójának birtoklási rendjét (külön is az irtásokét), bizonyos mezőgazdasági munkák idejét, a szolga, feles, harmados jogállását, bizonyos, az állattartással kapcsolatos kérdéseket (a gabona védelme a marhák ellen, kaszálóban tett kár, marhabehajtás, szénakölcsönzés, magállat tartása, a juhtartás szétágazó kérdései), a pásztorfogadás módját, ezeken túl még egyes öröklési és osztályügyeket is. Bíráskodik is kisebb jelentőségű perekben (lopás, rágalmazás, becsületsértés, veszekedés, verekedés stb., kisebb értékekkel kapcsolatos dologi perek).

Mind a magyar, mind a székely natio területétől élesen elütő a Királyföld agrártársadalma. A „Fundus Regius"-on változatlanul nem fejlődhet ki nemesi birtoklás, bár a megnemesedett szász patríciuscsaládok száma a 18. században növekszik Erdélyben, s 1760 táján feltűnnek az első szász arisztokraták is: Zacharias Wanckhel von Seeberg, Samuel Bruckenthal. A szász agrártársadalom szabad parasztokból áll, akik fölébe csak a falu evangélikus papja mint a tized egy részének haszonélvezője emelkedik, s akiket a 18. században újból megpróbál uralma alá hajtani a szász törvényhatóságok székvárosai patríciusainak uralkodó rétege.

A szász evangélikus papság számára tizedjövedelmei (ezeket a falu román lakosságától is húzza; nem egy színromán falu van a Királyföldön, amely köteles eltartani a hívek nélküli evangélikus papot) s egyházi funkcióiból származó egyéb jövedelmei a nemességéhez hasonló életforma feltételeit biztosítják. Egyik-másik püspökük (elsősorban Lukas Graffius, a pietizmus konok ellenfele) maga is kiterjedt gazdaságot tart fenn, s nem tréfál gazdasági érdekei kérdéseiben. A jobb módú szász falusi pap hatlovas hintón jár, felesége nemesasszonyhoz hasonló luxussal öltözködik. Az 1726-i evangélikus zsinatnak hangsúlyoznia kell, hogy a pap egyházi munkája előbbre való a gazdaságinál.

A Királyföld paraszti népessége jogilag két alapkategóriába tartozik (szabad szászok, szabad románok). A képlet a valóságban ennél jóval bonyolultabb. Van magyar betelepedés is a Királyföldre, ezek a telepesek többnyire a szabad szászokéval azonos jogállást kapnak. Szeben környékén néhány faluban délszláv betelepedőket is találunk — talán egykori katona telepesek ezek —, szintén a szabad szászok jogállásával. A komolyabb bonyodalmak azonban ezen túl kezdődnek. Számos esetben találkozunk román nevű személyekkel, akiknek jogállása félreérthetetlenül a szabad szászokéval azonos, de ennek fordítottjával is. (Ritkább jelenség a magyar nevű szabad szász vagy román, vagy a román nevű királyföldi magyar.) Így aztán megtörténhet, hogy a falu szász vénjei kivetnek telkéből egy német nevű szabad románt, hogy földjét egy román nevű szabad szásznak adják. Jogállás és nemzetiség távolról sem fedik pontosan egymást a Királyföldön, bár a szabad szászok legnagyobb része valóban szász, s ugyanez áll a szabad románokra is.

Ennek a nemzetiségi képletnek a kialakulása az első középkori erdélyi román telepek felbukkanásának korába nyúlik vissza. A Szeben melletti Talmács- és Szelistyeszék falvai általában eredetileg is román falvak. De keletkeznek másutt is román falvak: elpusztult szász helységek helyére telepednek, vagy szász falu (esetleg falvak) határára, kis területet véve szántóföldi művelés alá. Másutt, a Királyföld falvainak többségében, szász falvakba költözik be a bevándorló vagy már korábban is Erdélyben lakó román pásztor vagy földművelő. Ez a beköltözés mindig békés, spontán folyamat. A 17—18. század fordulójának nagy népességpusztulása után nem egy szász falu maga édesget lakói közé románokat, hogy könnyebben fizethesse az adót, helyre tudja hozni a megrongált templomot, legyen tizedfizető. De befogadja a szász falu azokat a románokat is, akik pásztoroknak, szolgalegényeknek, néha falusi mészárosnak, molnárnak szegődnek oda, vagy szabad emberként akarják művelni a falu határának valamelyik elhanyagoltabb vagy más ok miatt kevésbé kapós részét. Általában a falu elöljáróinak tudtával s beleegyezésével kezdenek irtást vagy fognak fel földet a közösből. Gazdálkodási formájuk azonban még a század közepén is elsősorban az állattenyésztés.

A királyföldi falvak szász—román együttélése persze távolról sem olyan idillikus, mint ahogy az előbbiekből tűnnék. Még ott is baj lehet a békességgel, ahol egy falu tisztán szász vagy román, a szomszéd falu azonban a másik nemzetiségé (vagy vegyes lakosságú). Román falvak gyakori panasza a század közepén, hogy szomszédos szász falvak elvették területük egy részét. Más román falvak korábban szabad havasi legelői után (itt-ott már a 17. század végén, általában azonban csak a 18. század első felétől) taxát vagy természetbeni szolgáltatást szed a szék; elveszi, vagy legalábbis megsérti korábbi kocsma-, malomjogukat. A legsúlyosabb a helyzet a vegyes lakosságú helységekben. Ezekben helyenként valóban túlnépesedés áll elő, hisz a szász székek egy része Erdély ekkor legsűrűbben lakott területe. A jó szántóterületek kifogyóban vannak, legalábbis az adott művelési feltételek mellett. A falvak szász elöljárói védekeznek: nem adnak házhelyet a román lakosság új házas fiainak (az új házas szászoknak igen); azon a jogcímen, hogy az irtványt létesítő román lakosok csak néhány (helyenként csak 1-2) évi használatra kapták meg a kiirtandó területet, visszaveszik tőlük az irtványokat. Másutt eltiltják a románoknak új irtványok létesítését, azzal a látható szándékkal, hogy e területeket is szászoknak biztosítsák. A falu határának időszakonként még felnyilazásra kerülő részéből nem adnak nyilat a szabad románoknak, vagy a szászokénál kevesebb, illetve rosszabb területet. Minthogy pedig a viszonylagos túlnépesedés a legelő szűkével is jár, megszorítják a román lakosság által a legelőn tartható juhok és kecskék számát, vagy éppen eltiltják ezek legeltetését (nyáron vagy általában), úgyhogy a román állattenyésztők nemegyszer más falvak határán kénytelenek legelőt bérelni. Hasonló okok vezetnek a románok makkoltatásának megszorítására is. S ha egy-egy falu román lakossága szóvá teszi sérelmét, nemritkán kapja azt a választ: menjenek Havasalföldre vagy Moldvába, az az ő hazájuk. A szabad parasztok ellentétei egyfajta primitív paraszti nacionalizmus kialakulására vezetnek a szász parasztnépnél. Román részről a válasz az ekkor politikummá váló dákoromán kontinuitáselmélet ugyanilyen szintű, gyors befogadása ott, ahol ez egyáltalán lejut hozzájuk. A nagy unitus püspök, Inochentie Micu-Klein 1735-ben érvel először a kontinuitáselmélet érveivel. 1751-ben a resinári elöljárók egy kormányhatósági vizsgálatnál már azt vallják, hogy falujuk régibb Szebennél(!). S a királyföldi románok harca létfeltételeik biztosításáért a század közepén kitermeli a román nacionalista politikai szolidaritás első gyakorlati megnyilvánulásait. Az 1740-es évek végén, de különösen 1750—51 tájt, a nagy adóösszeírás során, s a létrehozandó új adórendszerhez fűzött negatív várakozások közepette egyes szász helységek drasztikus lépésekre szánják el magukat: kiköltözésre intik a falu román lakóit, egyeseket közülük ki is vetnek a faluból, házukat lerombolják. E román falvak lakossága azonban megtalálja az utat Petru Dobra fiscalis directorhoz, aki ügyes érveléssel, a kincstár érdekeire hivatkozva, határozottan pártját fogja a sértetteknek, s az országos vizsgálat nyomán a királyföldi románok némileg fellélegezhetnek.

Az már nem a falvak szabad szász parasztjainak számlájára írandó, hogy a falusi román kézművest helyenként megakadályozzák iparűzésében, hanem a városok céheiére. Az pedig elsősorban az egyes szász székek és vidékek patrícius vezető rétegének jogsértő akciója, hogy a szabad románoktól bizonyos robotjellegű szolgáltatásokat követelnek a szék vezető tisztségviselőinek birtokán. De egy-egy napra befogja őket szolgálatra a szék területileg illetékes esküdtje, a falusi bíró stb. is. Kőhalomszéken, feltehetően korábbi szolgálat nyomaként, rókabőrváltságot követelnek tőlük. Ismét külön kérdés a felekezeti diszkrimináció. Azon túl, hogy a román lakosság tizedfizetésre köteles az evangélikus papnak, helyenként nehézségei adódnak a templomépítésben vagy temetői bekerítésében, keresztek emelésében.

A királyföldi szabad román helyzete még így is kedvezőbb a megyék és a Székelyföld bármilyen népi hovatartozású jobbágyáénál. Ez a feszítő erő azonban mégis hat, annál is inkább, mert a Királyföldön (elsősorban Szeben környékén) vannak Erdély legkulturáltabb román falvai.

A VÁROSOK

Korszakunkban Erdély társadalma óriási százalékban agrártársadalom. Az ipar és kereskedelem elsődleges hordozói, a városok jelentéktelen kisvárosok. Kolozsvár lakossága 1713—14-ben (a városban általában csak időszakosan lakó birtokos nemességtől, az egyházi személyektől s az iskolák diákjaitól eltekintve) 819 családfő, kb. 4000 lélek. 1750-ben ez a szám (a mesteremberek számának emelkedését véve alapul) kb. 9000-9200 lehet, 1770-ben 10 500 körüli, 1786-ban 13 928. Szinte ugyanannyi Szebené, s jó 25%-kal több Brassóé. A többi város (szabad királyi városok, sóbányavárosok, egyéb kiváltságos helyek) lakossága 1786-ban egyetlen esetben sem éri el Kolozsvár népességének felét; feltehetjük, hogy az egész 18. században hasonlók az arányok. Ez a jelentéktelen számú városi népesség is csak részben iparűző, s még kevésbé kereskedő. Kolozsvárnak megvannak a maga „hóstátjai", kertészkedő, szőlőművelő, még szántóterületeken is gazdálkodó paraszti népességgel. De maga a városi iparos is csak részben él iparából, részben pedig földjéből, kertjéből, szőlőjéből. S nemcsak az iparos, hanem a korábbi ipari-kereskedelmi tevékenységtől már elszakadt szász városi patrícius sem veti meg a szőlőgazdálkodás hasznait.

A városok jogait évszázados kiváltságok biztosítják; ezek védelmében él nyárspolgári biztonságában a polgár, s ezek védőszárnyai alá húzódna a polgárjogot nem nyert városlakó. Nem modern polgárságról van itt szó. Ha a városi patrícius pénzügyletekbe kezd, aligha megy túl az uzsorás tevékenységen — s a kamat még ekkor is általában termék (búza, kukorica, bor), az adós falu valamely területének (kaszáló, legelő) átengedése, kocsma, malom elzálogosítása vagy uzsoranapszám (szántás, kaszálás, aratás, szőlőmunka vagy fuvar). A városok képe, elsősorban a két legnagyobb szász városé, Szebené és Brassóé, civilizálódik ugyan (Szebenben 1721-ben indul meg az utcák kikövezése, Brassóban a piactéré 1737-ben), ez azonban még nem jelent kimozdulást a viszonylagos jólétnek vagy épp a pangásnak abból az álmosságából, amely Erdély városait e korban jellemzi.

KÜLÖNLEGES JOGÁLLÁSÚ KERESKEDŐELEMEK

A friss mozgást, az állóvíznek a konkurencia szelével való megbolygatását az idegen kereskedők hozzák — ezek közül is elsősorban az újonnan betelepedők. Kiváltságos idegen kereskedőelemek tudniillik a fejedelmi korszakban is vannak Erdélyben, helyzetüket törvények hosszú sora szabályozza. Korábbi legerősebb csoportjuk, a görögök még 1701-ben sietve szereznek kiváltságlevelet I. Lipóttól is: szabadon kereskedhetnek mindenféle törvényesen forgalmazható áruval, nagyban és kicsinyben, önkormányzatuk van (bíró- és esküdtválasztásra van joguk, ezek intézik egymás közti kereskedelmi pereiket), az Udvari Kamara és az erdélyi kincstartó alá tartoznak, mentesek a kvártély és előfogat kötelezettsége alól. Szebenben és Brassóban egyaránt van „compagniájuk". Jóval jelentéktelenebb ezeknél a két bulgár kolónia, az alvinci és a dévai; az előbbi 1735-ben már csak kb. 15 családból áll.

Örmény szórványok a 17. század második fele előtt is voltak Erdélyben, ezeknek nyomát azonban csak helynevek és a fejedelmi kor törvényalkotása őrzi. Más nyomot hagy az 1672-i örmény betelepedés. 1-2 ezer főnyi örmény kereskedő és iparos vándorol be Moldvából. Első telepeik Ebesfalva kivételével az erdélyi—moldvai határszélen alakulnak ki: Beszterce, Gyergyószentmiklós, Görgényszentimre a jelentősebbek közülük. Helyzetük közjogi rendezésére a századforduló körül püspökük, az örmény vallási unió létrehozója, Oxendie Verzirescu (Verzár), ez a mutatis mutandis Csernojevics Arzénra vagy Inochentie Micu-Klein-re emlékeztető papifejedelem-alak tesz sorozatos és mindig kudarcba fúló erőfeszítéseket. Külön örmény natio létrehozását sem az erdélyi rendiség nem tűrné el, sem a birodalom központi kormányzata nem tartja szükségesnek. Az erdélyi örmények egészének helyzetét szabályozó kiváltságlevél nem születik sem ekkor, sem később. Ehelyett az egyes települések szereznek maguknak kiváltságokat: Ebesfalva előbb 1696-ban II. Apafi Mihálytól, a választott, de nem regnáló fejedelemtől, akinek kiváltságlevelét azonban érvényesnek tekintik, majd 1733-ban III. Károlytól (ekkor kapja Erzsébetváros nevét). Az örmények legerősebb települése, Szamosújvár, a vár mellé települő új város; 1710 tájt kezdik telepíteni a neves hadmérnök, Morando Visconti tervei szerint. Feltehetően elsősorban a besztercei örmények költöznek ide. Első kiváltságát 1726-ban kapja III. Károlytól. A két nagyobb örmény város jogállása az első privilégiumok szerint kb. a magyarországi kiváltságos mezővárosokéval egyezik. Önkormányzatuk van, tisztségük végzi az első fokú bíráskodást, s a görögökhöz hasonlóan ők is kvártély-, előfogatmentesek. Függésük sajátos: nem gazdasági ügyeikben a Gubernium alá tartoznak (tehát nem a megye alá), gazdasági ügyeikben a kincstári igazgatás alá, s mindezen túl védelemért a főhadiparancsnoksághoz kell fordulniuk. Polgári pereik közül a gazdaságot illetők szintén a kincstári országos igazgatáshoz fellebbezendők; büntetőpereik lényegében közvetlenül a királyi táblára fellebbezendők. Közterheik mértéke is tükrözi alárendeltségük jellegét: a kincstárnak családfőnként 10 rénes forint cenzust, az állami adóba 5 rénes forintot fizetnek. A többi örmény település (Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz, Kánta) helyzetét nem szabályozza kiváltságlevél; a két elsőnek bizonyos bíráskodási önállóságát azonban a szék elismeri.

Az örmény települések kereskedőeleme számban is jelentős Erdély akkori kereskedelméhez képest, s a diaszpóra kereskedők általános tulajdonságaitól nem eltérően, nemcsak komoly szakmai rutinnal, hanem vállalkozókedvvel is rendelkeznek. Elsősorban a marhakereskedelemre specializálják magukat, s 1740 tájt ebben már szinte monopolhelyzettel rendelkeznek Erdélyben. Ekkor a 18 szamosújvári marhakereskedő 3690 ökröt hizlal (legnagyobb részüket Magyarországon, a gyulai pusztán), a legjelentősebb kereskedő 650 állatot. Az erzsébetvárosiak, saját bevallásuk szerint, csak 1740-ben kb. félezer ökröt vásároltak fel. (Minthogy egy ökrön legalább 10 forint volt a hasznuk, csupán a két város kereskedői jó 42 ezer forint tiszta jövedelemre tettek szert a marhahajtáson.) Néhányuk már valóban modern nagyvállalkozó. Ha egy erzsébetvárosi örmény kereskedő 1751-ben arra hivatkozik, hogy évi 4 ezer forintot fizet harmincadba, akkor több tízezres évi üzleti forgalommal s egy közepes erdélyi arisztokratabirtokénak megfelelő jövedelemmel kellett rendelkeznie.

Az örmény kereskedők nagyobb része persze csak szerényebb kalmár vagy éppen faluról falura járó szatócs és bőrfelvásárló. Telepeik népességének jó része pedig iparos. Elsősorban a tímár- és szűcsmesterségre specializálják magukat. Gyergyószentmiklóson 1760 tájban száznál több tímár működik. Céhes iparosok ezek, akárcsak a többi örmény településeké — de ezek legnagyobbrészt csak helyileg szabályozott céhek, királyi megerősítés nélkül, lépten-nyomon alkalmat adva ezzel a privilégiumokkal rendelkező erdélyi céheknek, hogy beléjük köthessenek.

Az örmények erdélyi megjelenését ugyanis nem fogadta a rendek egyértelmű lelkesedése. Ezek a korszak elején megakadályozták, hogy az örmények külön natióként tagolódjanak Erdély közjogi struktúrájába. A birtokos nemesség azonban szívesen látta a mozgékony, jó és viszonylag olcsó árut kínáló örmény kereskedőt — csak akkor vált ingerültté, amikor a vagyonosabb örmény polgár a földbérletre, sőt birtokszerzésre adta magát, s különösen mikor a két örmény város szerzett uradalmat. Már az is nagy országgyűlési vihart váltott ki, hogy Szamosújvár 1736-ban jókora összegen, 100 ezer forintért megszerzi zálogba a szamosújvári uradalom maradékát, 22 falut. A rendi tiltakozásra az 1740-i országgyűlésen, s az erdélyi rendek 1741—42-i bécsi követküldésekor került sor — teljesen eredménytelenül. Még nagyobb a vihar azután, hogy Erzsébetváros 1758-ban megveszi Bethlen Gábor udvari kancellártól, a kincstári kézen lévő egykori Apafi-birtokok új tulajdonosától az ebesfalvi uradalmat — most már örökjogon, királyi megerősítéssel. A rendek 1759-ben élesen tiltakoznak a birtokszerzés ellen, a kormányzat erre a királyi tekintélyt sértőnek találja a rendi contradictiót, s az országgyűlés 1761 őszén kénytelen meghátrálni.

A privilegizált céhekbe tömörülő erdélyi — elsősorban szász — kézművesek kezdettől makacs harcot folytattak az örmény kereskedő és iparos verseny ellen. A szűcsök járnak elöl ebben, az 1690-es évektől kezdve váltakozó sikerrel igyekezve adminisztratív eszközökkel ellenállni az örmény bőr- és prémkereskedők tevékenységének. Egyes városok különleges vásári taxákkal próbálják távol tartani az örményeket. A polgárság harca az örmény kereskedők ellen azonban akkor válik igen élessé (s mutat félreérthetetlen német nacionalista ideológiát), mikor Mária Terézia, a kincstár érdekeit tartva szeme előtt, 1767 őszén befogadná Erdély városaiba azokat az örmény kereskedőket, akiknek vagyona eléri a 6 ezer forintot. Samuel Bruckenthal, ekkor az Erdélyi Udvari Kancellária tényleges vezetője, a német vér tisztasága, a németül gondolkodás és cselekvés megőrzésének szükségét veti a mérleg másik serpenyőjébe, hallgatva arról, hogy Szebenben vannak görög kereskedők is, Brassó kereskedelme pedig csaknem teljesen a görög és román kereskedők kezében van, s még inkább arról, hogy a Királyföld népességének ekkor már a többsége román. Mária Terézia pedig meghátrál.

Ha az örmény kereskedő konkurenciáját az örmény kolóniák viszonylag magas lélekszáma s két fő telepük privilegizáltsága teszi veszélyessé (az örmények szerteágazó, elsősorban a más országokbeli örmény diaszpórákra alapozó üzleti kapcsolatai mellett), az új betelepülők másik fő kategóriájánál, az aromân kereskedőknél az „indulási előnyt" a törökkel kötött pozsareváci béke jelenti. Ez kölcsönös kereskedelmi szabadságot biztosít a két fél kereskedőinek egymás országában, egységes, alacsony (3%-os) vámmal. Erdélyben ennek részben a már régóta ottani lakos, de hagyományos balkáni kapcsolatokkal rendelkező görög kereskedők a haszonélvezői, részben (s talán még inkább) a Mecedóniából ide telepedő román kereskedők. Az 1718 és 1738 közti korszakban Olténián át érkezik Moscopole-ból, Seatiştéből vagy más mecedóniai aromân helységekből jó néhány ilyen kereskedő Erdélybe, s elsősorban Brassóban talál fogódzót, ahol a valóban görög nemzetiségű és görög hitű román kereskedőknek erős bázisa alakul ki a bolgárszegi külvárosban. Szüntelen harcban állnak ugyan (elsősorban a nem a kiváltságos görög compagniához tartozók) a brassói magisztrátussal, amely korlátozza kereskedelmi tevékenységüket, változatos módon terheli őket, de a korszak végére már ők az erősebbek. 1768-ban a 122 brassói kereskedőből csak 11 szász, a többi 111-ből 31 a görög compagnia tagja (egy részük román), 80 bolgárszegi román. A pozsareváci béke előzményeit pedig az használja ki, aki egyaránt elég erős üzleti kapcsolatokkal rendelkezik mind Habsburg-, mind török területen. Ilyen kapcsolatai pedig elsősorban a görög és aromân (s mellettük az erdélyi román) kereskedőnek vannak (az örmények a külkereskedelemben az állatkereskedelem specialistái). E. és D. Limona, az erdélyi román kereskedőházak történetének kitűnő kutatói nemegyszer hangsúlyozzák, hogy a kereskedelmi vállalkozók üzleti hálózatrendszere jórészt a rokoni kapcsolatokra épül: a vállalkozó megbízottjai, levelezői, más bizalmi emberei az illető unokatestvérei, sógorai stb. A belföldi, s még inkább a nemzetközi kereskedelmi jog fejlettségének adott feltételei közt természetes, hogy a kereskedőnek elsősorban személyi bizalma alapján kell embereit megválogatnia, s így a választás elsősorban a családtagokra esik. Az is az említett román szerzők megállapítása, hogy ez a kör azután kibővül a közös hazára (itt a szűkebb haza, a macedóniai aromân telepek, Oltenia vagy Brassó értendők). A rokoniszülőföldi kapcsolatokhoz még egy elem járul: a felekezeti. A „görög" (valóban görög vagy aromân) és román kereskedőket felekezeti elkülönülésük is összetartja, csakúgy, mint az Erdély többi felekezeteitől szintén elkülönülő örményeket vagy az e korban itt az előbbieknél jóval kisebb szerepet játszó zsidókat. Adva voltak a sajátos feltételei a legkülönbözőbb délkelet-európai polgári nacionalizmusok kifejlődésének; a piacon népi hovatartozás szerint elkülönülő csoportok csapnak össze, amelyeknek összetartozását a vallásfelekezet egybekapcsoló ereje is erősíti. S még a hagyományos pozíciókból védekező ellenfél is nacionalista érvekhez nyúl; elég Bruckenthal 1767-i idézett szavaira gondolnunk.

Ezek a görög—román kereskedőházak korszakunk vége felé erősödnek meg. Petru Luca, ez a talán görög származású, de romanizált, Olteniából Szebenbe költözött kereskedő a trieszti és bécsi görög kereskedőkkel tart kapcsolatot. Veje, Constantin Hagi-Pop — olténiai román — az ő üzletét veszi át a következő korszak elején, 1771-ben. A szebeni Marcu-kereskedőház alapítója valószínűleg Seatiştéből indult el, s az 1718—1738-as időszakban települ át Olteniába. Onnan havasalföldi tartózkodás után került Erdélybe. A kereskedőház tevékenységének egyik fő ága a viasz-nagykereskedelem; ezt brassói, szebeni és szászvárosi görög és örmény kereskedőkkel társulva végzi. Erdélyben is vásárol viaszt, de inkább Moldvában, Havasalföldön, Olteniában szerzi be áruját. A Marcu-ház és üzlettársai Triesztbe, Velencébe, Messinába, Nápolyba szállítják ezt az árut. Csak Velencében 1769-ben 22 080,66 magyar forint értékű árut adnak el. Tiszta jövedelmük a viasz eladásából 6—12%. S a Marcu-ház nemcsak exportál. Kereskedik bécsi árukkal (textíliák, más ruházati cikkek, asztalnemű, gyertytartók, tükrök, papír, fűszerek, gyógyszerek stb.), velencei és trieszti árucikkekkel is (kávé, cukor, szardínia, rizs, olaj, gyöngyök, más luxusáruk, italfélék, textiláruk, papír, egyházi könyvek).

A különleges jogállású, az erdélyi rendiségbe nem tartozó vagy annak perifériáján elhelyezkedő kereskedőelemek közt e korban jelentéktelen a szerepe a Bethlen Gábortól nyert privilégiumuk védelmében Erdélyben élő zsidóknak. Gazdasági súlyukat adójuk mennyisége jelzi: míg 1723-ban a rendek a szamosújvári örményekre 500, az ebesfalviakra 300, a szebeni görögökre 250, a brassói görögökre 100 rénus forint adót vetnek, s még a dévai bulgárokra is 220-at, a zsidókra mindössze 80-at.

3. POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS ÉLET

Erdély gazdaságának és társadalmának — mint láttuk — egy sor nyitott kérdése várt a politika feleletére. Ami azonban e korban Erdélyben a politikában történt, azt elsősorban a Habsburg-birodalom egészének szükségletei határozták meg. Az erdélyi rendeknek legfeljebb egyes kérdéscsoportokban volt érdemi szavuk a politikában. Kérdés, hogy ilyen feltételek közt hol s mennyiben találkozott a társadalom igénye és a politikai cselekvés.

A Habsburg-birodalom központi kormányzata számára Erdély ekkoriban elsősorban katonai fontosságú terület, amelynek megtartása a fő cél; ehhez az országnak saját anyagi erőivel is hozzá kell járulnia, ezért elsőrangú kérdéssé nőtt az adó kivetése és behajtása. A birodalomba való integrációt szolgálja a Habsburg-politika akkori másik fő iránya, az ellenreformáció, amelynek a 4 bevett vallásfelekezet országában kellene legalább a magyarországihoz hasonló helyzetet teremteni.

ADÓZÁS ÉS KATONATARTÁS. KINCSTÁRI POLITIKA

1711-ben, helyreállván a béke, Erdély adózásának vissza kellett volna térnie a *Diploma Leopoldinum*-ban meghatározott mennyiségre: 50 ezer birodalmi tallérra. Ez kevesebb ugyan, mint az Apafi-kori török adó, de többszöröse a 17. század első felében fizetett portai adónak. Erről azonban szó sincs. Az adó súlya mérséklődik ugyan az 1690—1703-i időszakhoz képest, de 1714-ben is 700 ezer forint a pótadó nélkül, 1716-ban szintén, s 1717-ben már 940 ezer forintra szökik. A pozsareváci béke ismét könnyebbséget hoz az egyébként is pestistől, marhavésztől és inségtől sújtott országnak: 1720-ban csak 540 ezer forint a kivetés, 1730-ban 600 ezer forint. A 6-800 ezres adó állandósul az 1750-es évek elejéig, az új adórendszer bevezetéséig. Súlyban ez, óvatos számítás szerint is, a Bethlen Gábor—I. Rákóczi György kori török adó s más országos adók jó tízszerese, miközben az ország lélekszáma nő ugyan, de gazdaságának szintjében csak nagyon szerény emelkedés figyelhető meg.

A súlyos adóteher nem arányosan oszlik meg Erdély egyes rendi natióinak területei közt. Az adó kapuszám szerinti kivetése már a fejedelmi kor utolsó évtizedeiben is irreális; helyenként akár 10 adózó család is tartozhat egy adóportába. Az 1710-es, 1720-as évek adórepartíciója már nem is használja a kapu fogalmát, a kivetés fő arányai azonban a fejedelmi kor végére emlékeztetnek: a székelyek az adó 1/6-át viselik, a fennmaradó összegből a szászokra valamivel több jut, mint a vármegyékre; a magyar és székely natio városai s a különleges jogállású idegenek adója kevesebb a 10%-nál. 1730-ban lényegében ezt a felosztási rendszert rögzítik, minimális korrekcióval a szászok javára. Ettől kezdve tudniillik calculusok szerint vállalnak részt az adóból az egyes natiók, s negyedikül a taxális és a különleges adózásúak; a magyar natióra 37, a szászra 38, a székelyre 17 calculus jut, a taxális helyekre 8. Esetenként kisebb változások történnek a calculus-rendszeren, egészében azonban ez áll fenn az 1750-es évekig, az új adórendszer életbeléptéig.

Az adó egy részét készpénzben fizeti az ország, más részét természetben szolgáltatja az Erdélyben szállásoló ezredeknek. S bár Erdélyben a kor kezdetétől rendszeresen működik a hadellátás közös katonai-polgári kérdéseit polgári részről intéző országos főbiztosság (ez időszakban mintegy a Kornisok családi feudumaképpen), zsoldos katonaság és polgári lakosság együttélésének képe itt is olyan, mint ez idő tájt a Habsburg-birodalom más területein. Nincs szó a fejedelmi kor békésebb időszakaiban uralkodó jelenségről: a végvári őrség városi tulajdonszerzéséről és nem civódásmentes, de mégiscsak törvények szerinti együttéléséről a polgári lakossággal, vagy más végvárak puskásállományának szabad paraszti sorsáról. Most hosszabb időre meg nem állapodó, a polgári életbe be nem illeszkedő zsoldos katonaság él együtt a polgári lakossággal, kevéssé tisztelve annak jogrendjét. Kolozsvárott a katonaság egy része már a korszak elején a Fellegvár kaszárnyájában van elhelyezve, mégis temérdek a súrlódás katonaság és polgári lakosság közt.

Erdély lakosságának rendszeres személyes részvételére a birodalom védelmében a Habsburg-kormányzat e korszak elején nem tart igényt. A hagyományos hadfelkelést, amely Rákóczi seregei ellen sorozatosan mondott csődöt, amíg egyáltalán fegyverbe hívták, a birodalom katonai vezetése 1711 után nem veszi igénybe, a székelyeket egyenesen lefegyverzik. Erdélyi tisztek szolgálnak a birodalom hadseregében, de önálló erdélyi ezredek felállítására csak az osztrák örökösödési háború szorultságában, 1742-ben kerül sor.

Az adó és az ezredek kiállítása mellett a kincstári jövedelmek jelentik még Erdély közvetlen hozzájárulását a birodalom kiadásaihoz. E jövedelmeket az uralkodó kezdettől felségjogon bírtaknak tekinti, s nem is enged a rendeknek beleszólást hovafordításukba. A kincstári igazgatás pedig a *Diploma Leopoldinum*ban körvonalazottól erősen eltérő képet ölt. Amikor 1711 után helyreállítják a Guberniumot, a kincstartói tisztet nem tölti be. A kincstári igazgatást az örökös tartományokból Erdélybe küldött tisztviselők irányítják, a legkülönbözőbb elnevezésekkel (*Oberprouiandtcommissarius, cameralis repraesentans, cameralis director*); az Udvari Kamara gyanakvása az erdélyiekkel szemben olyan kincstári szakember mellőzését hozza, mint Köleséri Sámuel, kora legkiválóbb erdélyi természettudósa. A kincstári javak és jövedelmek az első két tárgyalt évtizedben legnagyobbrészt bérbe vannak adva. A bérlők (a tizedbérlőket kivéve) volt vagy aktív kincstári tisztviselők — főtisztviselők is.

Csak az osztrák örökösödési háború elején látta jónak a központi kormányzat újra betölteni a kincstartói tisztséget lojális erdélyi arisztokratákkal. A kincstartóság tényleges irányítója azonban nem a főúr-kincstartó volt, hanem a központi kormányzat megbízottja (előbb a birodalom pénztári szerveit irányító Universalbankalität képviselőjeként, majd a kincstartó mellé koadjutornak rendelt udvari kamarai tanácsosként).

ELLENREFORMÁCIÓ ÉS PROTESTÁNS VÉDEKEZÉS

A Habsburg-politika másik fő gondja az 1711 és 1750 közti Erdélyben a négy bevett vallás rendszerének megbontása. A támadás már 1703 előtt megindul a római katolikus püspöki szék betöltésével, egyes rendházak létrehozásával és a román vallási unió megindításával, ezek az eredmények azonban még elég ingatagok; az első katolikus püspök, Illyés András egy körútjáról eltekintve nem működik ténylegesen Erdélyben, a román vallási unió pedig formális. 1711 után a Habsburg-politika más feltételek közt tevékenykedhet, az ellenreformáció rendszeressé válik, s olykor igen drasztikus eszközökhöz nyúl.

A római katolikus püspökséget most már határozottan helyreállítják. Illyés András halála (1712) után Mártonffy György, korábban esztergomi prépost kerül e posztra (1713), s bárói rangot is nyer. Erdélybe 1716 elején érkezik. Ott világi funkciók is várják: Fehér megye főispánsága, majd (1718 végén) guberniumi tanácsosság, a *Diploma Leopoldinum* megsértésével, ráadásul rövidesen az első tanácsosi rang, ami gubernátor nemlétében vagy annak akadályoztatása esetén a Gubernium vezetését jelenti.

Az ellenreformáció második fő támadási iránya szerzetesrendek Erdélybe telepítése. A jezsuiták már a felszabadító háború idején visszatérnek, 1711 után épül fel új marosvásárhelyi iskolájuk. Gyulafehérvárra a püspökség helyreállításakor telepszenek vissza. A ferenceseknek 1690 előtt is volt három rendházuk Erdélyben, ehhez 1711-ig újabb kettő járul, majd 1746-ig további tizenkettő, a későbbiekben már kevesebb. Mindkét rend terjeszkedése igen gyakran jár együtt protestáns templomok elfoglalásával. A minoriták 1680-ban létrejött első rendházuk mellé négy újabbat telepítenek korszakunkban. A piaristák újonnan jelentkeznek két rendházzal. A pálosoknak három, a trinitáriusoknak egy rendháza van, az egyetlen apácarendnek, az orsolyitáknak ugyancsak egy.

Az ellenreformáció elsősorban a rendek legbefolyásosabb elemeinek megnyerésére törekszik, a térítés mellett a katolikusok preferálásával is a fő tisztségek betöltésénél. Az erdélyi katolikus rendek már 1712 májusában azt követelik a központi kormányzattól, hogy a gubernátorság mellett katolikusok kapják nemcsak az addig felekezetük tagjai által betöltött fő tisztségeket, hanem a reformátusok után megüresedőket is. 1713-ban valóban a katolikus Kornis Zsigmond kerül a gubernátori tisztségbe. A továbbiakban a központi kormányzat az Erdélyi Udvari Kancelláriáról azzal az érveléssel szorítja ki a protestánsokat, hogy oda a király abszolút monarchai joga katolikusokat kinevezni; de a Guberniumban is 6: 3 a katolikus és református tanácsosok aránya 1735-ben, úgyhogy a Ministerialkonferenz (1735) egy időre jónak látja lefékezni ezt a folyamatot, mely azonban az 1740-es években folytatódhat. A Kancellária fő tisztségviselői ekkor már tisztán katolikusok. Hasonló nyomás figyelhető meg a szász ispáni tiszt s egyes szász és magyar városi vezető tisztségek betöltésénél. 1731—1733-ban a kormányzat még hiába próbál katolikus comest a szászokra erőszakolni a megválasztott evangélikus személy helyett, 1742—44-ben azonban már sikere van. Brassóra 1731-ben katonai közbelépéssel erőltetnek katolikus városgazdát, Kolozsvár esetében az unitárius főbírót nem fogadja el a kormányzat (1731—33).

Az ellenreformáció csapásai országosan is az unitáriusokat sújtják a legerősebben; ők a leggyengébb ellenállás vonala. Kolozsvári központjukat 1716—18-ban Steinville és Mártonffy kisebb csatára elégséges katonai karhatalommal veri szét, majd a polgári kormányzattól nyert hathatós támogatással. Őket éri a viszonylag legnagyobb veszteség a további katolikus templomfoglalások révén is. Az 1730-as években már kiszorulnak a fő tisztségekből, helyzetük a törvényhatósági állásokban is veszélyeztetett, 1748-ban pedig a királyi tábla uralkodói rosszallást kap unitárius személy táblai ülnökül javaslásáért.

A katolikus egyház országgyűlési képviseletet is nyert: 1716-tól a katolikus püspök, majd 1741-től a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent képviselői, 1747-től a kolozsvári jezsuita akadémia rektora is jelen van ott. Mindez azonban kevés ahhoz, hogy a magyarországihoz hasonló egyházi rend alakuljon ki Erdélyben.

A megerősödött katolicizmus fő támadási iránya az önmagára sérelmesnek vélt törvények eltörlésének követelése. A protestánsok, alappal, a négy recepta religio rendszerének felbomlásától tartanak, s az erdélyi alkotmány egészét veszélyeztető akciónak tüntetik fel a támadást. A katolikus rendek már 1712-ben a *Diploma Leopoldinum* rájuk nézve sérelmesnek tűnő cikkelyeinek módosítását követelik — eredménytelenül —, majd (1724) az *Approbata* és *Compilata* katolikusellenes cikkelyeinek eltörlését, az aposztázia büntetését, a nem katolikusok külföldi (vagy akár magyarországi) kapcsolatainak elzárását, az unitárius egyház működésének szinte teljes meggátlását, tagjainak hivatalképtelenné nyilvánítását, a szombatosság kiirtását. Az eredmény akkor csak néhány per szombatosok ellen (1724—1729). Mikor azonban a Habsburg-kormányzat napirendre tűzi az erdélyi bíráskodás reformját, s ez a törvényanyag átvizsgálásával járt együtt, a katolikus rendek (1730) újra követelik az *Approbata* jezsuitaellenes törvényeinek eltörlését, bár akkor e rendnek már jó féltucatnyi rendháza, főiskolája s egyéb iskolái vannak Erdélyben. A protestáns ellenakció hatására az országgyűlés és a kormányszervek nem döntenek, erre III. Károly (1731) úgy tárgyaltatja meg az ügyet a

Guberniummal, hogy ügyrendi kifogásokkal kirekeszti a tanácskozásból a legtekintélyesebb református tanácsosokat, s így a Gubernium zavartalanul javasolhatja a négy bevett vallás rendszerének eltörlését, a katolikus alapítású templomok stb. visszaadását, a protestánsok külföldi kapcsolatainak eltiltását, könyvkiadásuk cenzúrázását, a vegyes házasságok ügyeinek a katolikus szentszék elé utalását. E követelések azonban nem realizálhatók. Erdélyben az 1730-as évek derekán megerősödik az ellenzékiség. A kormányzat erre 1738 tavaszán, ráijesztendő a protestáns rendekre, Rákóczi-párti összeesküvés gyanújával letartóztatja Szigeti-Gyula István református püspököt, több más református egyházi személyt s számos református főrendet — de 1739 elején kénytelen szabadon bocsátani őket, a vádak alaptalanoknak bizonyulván. A kérdés 1741—43-ban a katolikus- és Habsburg-ellenes törvények eltörlésének s a *Pragmatica Sanctio* becikkelyezésének komplexumává bővül, megoldást azonban csak 1744-ben nyer: a rendek elfogadják az Erdély és a Porta kapcsolatáról szóló rendelkezések és a fejedelemválasztási jog eltörlését, törvénybe iktatják a *Pragmatica Sanctiót* s végül (Czernin altábornagy helyettes főhadiparancsnok, országgyűlési királyi biztos drasztikus köreműködésével) a katolikusellenes törvények eltörlését.

A rekatolizációs folyamat azonban nem egyértelműen negatív jelenség. A kolozsvári jezsuita akadémia számos tanára tartozik a magyarországi jezsuita történeti iskolához (Kaprinai István, Fasching Ferenc, Illia András). Az ellenreformációval kezdődik meg a korábban csak szórványosan jelentkező barokk tömeges térhódítása Erdélyben — egyelőre a katolikus egyházi építkezésekben. A minta a kolozsvári jezsuita templom, mely talán bécsi tervek alapján épül 1718 és 1724 közt. Építőmesterei közül Konrad Hammer ismeretes; az ő műve a marosvásárhelyi jezsuita templom, amely a Székelyföldön külön is hat. Az egyházi barokk építészethez kötődik a kor erdélyi barokk szobrászata is, legjelentősebb mesterei, Johann Nachtigall és Anton Schuchbauer a korszak végén és 1750 után alkotnak. A kor erdélyi barokk egyházi festészete jelentéktelen. Egészében véve azonban a barokk behatolása Erdélybe mégis újat és értéket hozott, ha némileg provinciálisat is.

Sajátos területe volt a katolikus térhódításnak Erdélyben a görög hitűek vallási uniója. Az unió kezdeti látványos sikereit a Rákóczi-szabadságharc viharai alaposan meggyengítik; az 1711 utáni fél évszázadban ugyan legális görög hitű egyház csak egy van Erdélyben, az unitus, de szinte megállapíthatatlan, hogy Erdély görög hitű lakosságából ki unitus és ki ortodox. Az unitusok jelentős állami támogatást kapnak: püspöki uradalmat (ez többszörös csere után végül is Balázsfalva lesz); a kolozsvári jezsuita kollégiumnak számos román diákja van, köztük Ioan Patakitól kezdve Erdély összes unitus püspökei, a Dobra, Kalyáni, Aron stb. családok több tagja. Más jezsuita és piarista iskolákban is tanulnak unitus román diákok; az ortodoxoknak ugyanekkor egyetlen jelentősebb iskolájuk van Erdélyben: a brassói. Az unitus egyháztagok előtt, a Jány-alapítvány jóvoltából is, nyitva áll a nagyszombati egyetem, s az 1730-as évektől feltűnnek a római Collegium de propaganda fidében is (elsőnek az unitus egyház leendő vezéralakjai: Sylvester Kalyáni, Petru Aron és Grigore Maior). Pataki és Inochentie Micu-Klein püspökök báróságot nyernek a kormányzattól.

A protestáns védekezés az ellenreformáció előretörésével szemben az említett politikai akciókon túl a nyugat-európai protestantizmussal, az európai szellemi élettel való kapcsolat biztosítására, s ebből folyóan modern belföldi oktatás fenntartására irányult. Külföldi tanulmányútra 1717-től a Gubernium ad — vizsga után — útlevelet; a protestánsok így inkább maguk rostálják meg előzetesen a külföldre szándékozókat. Az erdélyi protestantizmus végül is kapcsolatban tud maradni Nyugat-Európával, elsősorban a német egyetemekkel, onnan pedig (főként Halléból) együtt érkezik még mindig a pietizmus és a korai német felvilágosodás. A szász evangélikus egyházban már a Rákóczi-szabadságharc alatt megindul a pietisták és konzervatívok harca, Szebenben megjelenik az első két pietista professzor, Voigt és Habermann, hogy pár év múlva egyelőre a Graffius püspök vezette konzervatívok bizonyuljanak erősebbeknek: Voigtékat elűzik Szebenből (1713). A pietizmus azonban a szász comestől, Andreas Teutschtól kap támogatást; Hallében 1720-ig legalább 50 szász hallgató fordul meg, a pietista „fertőzés" pár év múlva az egész Királyföldön jelen van, s minthogy Poroszországban 1719-ben ez az irányzat győz, a konzervativizmus németországi szellemi bázisa is meggyengül. Rövidesen pedig, elsőnek a szászoknál (1737, Peter Clomp brassói előadása), jelentkezik a 18. századi erdélyi felvilágosodás valamennyi irányzata számára oly jelentős wolffianizmus.

A református egyházban kevésbé ismeretes a pietizmus hatása, de pietista egyéniség Huszty András kolozsvári református kollégiumi professzor, Heineccius tanítványa, aki mestere nyomán megteremti a kolozsvári kollégiumban a jogi és politikai tudományok tanítását, s mindezek mellett — Starhemberg nyomán haladva — lényegesen hozzájárul a finnugor nyelvészet megalapításához: szinte teljesen helyesen állapítja meg a finnugor nyelvek rokonsági sorrendjét. A természettudományos oktatás úttörője, Vásárhelyi Tőke István a nagyenyedi kollégiumban bevezeti a kísérleti fizika oktatását. Nádudvari Sámuel, az 1730-as—1740-es években a marosvásárhelyi református kollégium tanára. Christian Wolff több művét lefordítja, így feltételezhetően maga is newtoniánus. Különösen elismerésre méltó a kolozsvári unitárius kollégium teljesítménye az oktatás modernizálásában. Ott Szent-Ábrahámi Mihály, a 18. századi erdélyi unitarizmus legnagyobb egyénisége, közvetlenül a kollégium elvétele előtt kezdi meg a jog s egyben a földrajz oktatását; ez a rendszeres jogi oktatás kezdete Erdélyben. Az 1718 után újjászervezett kollégiumban Szent-Ábrahámi kísérleti és eklektikus fizikát tanít (1726), földrajzi jegyzetében (1727) ismerteti Kopernikusz elméletét is.

A korai felvilágosodás legnagyobb erdélyi alakja nem professzor, hanem közigazgatási szakember, Köleséri Sámuel.

Református papfiú: még a fejedelmi kor végén módjában van nyugat-európai egyetemeken képezni magát. Hazatérve orvosként, majd bányaügyi szakemberként működik, végül a Gubernium titkára és tanácsosa. Adminisztrációs munkája mellett azonban ritka energiával dolgozik a természettudomány több területén. Tudományos és művelődési kapcsolatai Konstantinápolytól és Velencétől Párizsig és Londonig, Pétervárig nyúlnak, cikkeit német folyóiratok közlik. Alapvető fontosságút alkot a természettudomány több ágában. Legismertebb műve, az *Auraria Romano-Dacica* Erdély bányakincseiről és ezek kitermeléséről ad képet. De ír orvostudományi munkákat is: az Érchegységben fellépő skorbutról szóló munkájában a kórképet a bányászok rossz táplálkozásával hozza összefüggésbe (7 évvel Ramazzininek az ipari kórtant megalapozó műve után). *Aurariá*ja is foglalkozik a kérdéskör aspektusaival: új bányaszellőztető rendszert ajánl, gyors orvosi ellátást sürget a balesetet szenvedett bányászoknak. Több munkájának tárgya a pestis tünettana, kéziratos művekben szól az erdélyi fürdők gyógyászati hasznairól. A himlőoltás új módjáról Nyugat-Európában kialakult vitához is hozzá kíván szólni, a törököknél szokásos oltási módszerekről tájékozódik. 1722-ben Virmont főhadiparancsnok és a Gubernium megbízásából járványkórházrendszer tervezetét dolgozza ki (a 10 nagyobb városban rendes, a mezővárosokban, nagyobb falvakban kisebb alkalmi kórházakkal, a kórházakban külön épületekkel a frissen fertőzöttek, a lábadozók és a még egészségügyi zárlat alatt tartandó felépültek számára). Igen jelentős a szerepe a német felvilágosodás eredményeinek Havasalföldre való közvetítésében. Ő hozatja meg Puffendorf műveit Constantin Brîncoveanunak Németországból. A húszas évek derekán a wolffiánus G. B. Bülfinger egy művét szerzi be N. Mavrocordat számára. Utóbbinak török numizmatikai gyűjteményt is közvetít, s maga is küld erdélyi érmet. Rajta keresztül ihleti a korai német felvilágosodás Olténia első leírásait (többek közt Şendo *Historico-physico-topographica Valachiae Austriacae subterraneae descriptió*ját). Több mint 3500 kötetes szakkönyvtára van, benne karteziánus, pietista, korai illuminista művekkel. S a pálya vége a szinte már kötelező kelet-közép-európai—kelet-európai módon alakul. Az 1730 tájt dúló politikai harcokban az öreg tudós kormányférfi is célpont (annál is inkább, mert már főrangra emeléséről is szó van); házasságjogi szabálytalanság vádjával börtönbe kerül, s ott is hal meg, könyvtára pedig évtizedes hányódás után szétszóródik, vele együtt kiadatlan kéziratainak egy része is.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSEK

A Habsburg-kormányzat politikai aktivitása az adó megszavaztatásával és az ellenreformációs tevékenységgel érdemben ki is merül. Az igazságszolgáltatás reformját évtizedeken át sürgeti ugyan az országgyűlésektől, végül is azonban megelégszik a királyi tábla 1735-tel kezdődő átszervezésével. A kormányzat szervezetének, működésének modernizálására tesz bizonyos lépéseket is (az országos főbiztosság tevékenységének újraszabályozása, országos főszámvevőség felállítása, a kincstartóság már említett helyreállítása), ezek azonban nem jelentenek alapvető változást a kormányzati struktúrában. Gazdasági-társadalmi kérdések szabályozásához pedig (az 1747-i bányatörvények e vonatkozásaitól eltekintve) nem nyúl. A kezdeményezés még a jobbágyügyi rendszabályoknál is a rendektől indul ki.

A rendek legfontosabb képviseleti fórumának, az országgyűlésnek nincsenek nagy értékű hagyományai a fejedelmi korból. A laza török függésben élő, belügyeiben teljesen önálló országnak a fejedelem korlátlan ura — ami nem vagy csak kismértékben jelent fejedelmi abszolutizmust. A rendek általában csak dinasztia- vagy egyszerű fejedelemváltozáskor kapnak erőre, s vívmányaikat rövidesen megsemmisíti az uralkodói hatalom megerősödése. Az érdemi kezdeményezések az országgyűléseken is a fejedelem kezében vannak, s lényegében azt fogadtat el a gyűlésen, amit akar. Ilyen történeti előzmények után nehéz volna merész aktivitást várni 1711 után az erdélyi rendektől, annál is kevésbé, mert Európa egyik vezető hatalmának központi kormányzatával állnak szemben, a birodalom egy elsősorban katonailag fontos tartományában.

Az országgyűlés szerkezete pedig lényegében nem változott. Most is egykamarás; a fejedelmi tanács helyett a Gubernium vesz részt működésében (a gubernátor, a tanácsosok, sőt a titkárok is), a tábla változatlanul jelen van, ott vannak a törvényhatósági főtisztek, új elemként az unitus püspök, a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent követe, a korszak végén a kolozsvári jezsuita rektor, tetszőleges számú (55—110) regalista (királyi hivatalos), a törvényhatóságok, a magyar és székely natio városainak (az úgynevezett taxális helyeknek) a követei. A kormányzat akár majorizálhatná is ellenfeleit az országgyűlésen — ha a szótöbbség elve egyáltalán érvényesülne. Nem érvényesül, ahogy 1690 előtt sem érvényesült. A kormányzat többféleképpen is megkerülheti a számára kellemetlen rendi határozatok végrehajtását: nem erősíti meg a törvényt, rendeleti úton vezeti be a rendek által visszavetett javaslatokat. Csak akkor veszi figyelembe a rendi álláspontot, amikor ennek politikai szükségessége nyilvánvaló.

Így azután eléggé keveset lehet várni a rendektől. Országgyűléseket 1750-ig szinte minden évben tartanak (nemritkán kettőt is), ezek tárgyai azonban a legnagyobbrészt sablonosak: adó, a katonaság tartása, jelölés az országgyűlési választás alá eső tisztségekre, perek tárgyalása. Ebbe az eléggé egyhangú menetrendbe ritkán ékelődik bele valami más jellegű és más értékű kezdeményezés.

Gazdaságpolitikai koncepciót a rendek egyetlen esetben dolgoznak ki, 1725-ben. Ez is fölényt jelent a Habsburg-kormányzattal szemben, amelynek ilyen átfogó terve nem volt. Szerzője vagy legalábbis szerkesztője Sándor Gergely ítélőmester. Kiindulópontja: Erdélyben rendkívüli pénzszűke van. A pénzforgalom fő akadálya a külkereskedelem passzivitása (Erdélynek a marhán kívül nincs exportcikke), amellett a mezőgazdasági cikkek alacsony és az iparcikkek magas ára, az a körülmény, hogy a kincstári jövedelmek hasznát nem a haza fiai látják, s hogy a hadiadóba befolyt összeg nem forog kellően az országban. Megoldásul egy védvámrendszert ajánl iparfejlesztéssel, a luxus visszaszorításával — s mindezt egy régi rendi követelés felújítása kíséri, a szabad sókereskedelemé. Sok naivitást tartalmazó merkantilista koncepció ez, de legalább koncepció. Javaslatainak megvalósítására nem kerül sor, a rendek azonban 1735-ben hivatkoznak rá, s felelevenítik a védvámrendszer gondolatát. A Sándor-operátum bizonyos elemeivel az 1750-es—1760-as évek rendi koncepcióiban is találkozunk.

De rendi kezdeményezésű az a kevés is, ami 1750-ig a jobbágypolitikában történik. Az 1714 eleji országgyűlés hozza az erdélyi jobbágynép szolgálatát szabályozó legkorábbi törvényt: az örökös jobbágy heti négy napot szolgáljon, a zsellér hármat; a földesúr határozza meg, hogy igával vagy kézzel tegyék-e ezt. A jobbágy ennél többre nem kényszeríthető, a zsellér viszont ne szolgáljon kevesebbet. A szolgálat súlya szörnyűnek tűnik, mégis igazat kell adnunk annak a felfogásnak (Berlász J.), amely szerint ez mérséklést jelent a korlátlan robothoz képest. Hatása azonban a törvénynek ismeretesen évtizedekig nem volt, mert megerősítésre sem került, csak 1742-ben szentesítik annak hozzáadásával, hogy a zsellérek óvadékadásra és kezesállításra szoríthatók, hogy helyükön maradjanak, s a marhákkal szolgálók különösen a hosszú fuvarokon kímélendők, hogy állataik tönkre ne menjenek. Az 1740-es években azonban a birtokos nemesség már attól tart, hogy a zsellérek alacsony szolgálata s költözési szabadsága (amely valóban gyakorta lehetett „vagandi licentia”, ahogy a rendek 1746. júliusi felirata nevezte) elkeserítően hat az állandóan helyben lakó jobbágyokra. A megoldási javaslat: a jobbágyok szolgálata maradjon heti négy napra maximálva, azzal, hogy sürgős munka esetén több is igénybe vehető, de a többlet a következő héten beszámítandó, a távol lakó jobbágy pedig több heti robotját leszolgálhatja egyvégtében. A zsellérek szolgálatát azonban alaposan felemelték a rendek: aki jobbágytelken lakik, s heti két napot szolgált, robotoljon hármat; aki heti egy napra volt köteles, dolgozzék urának kettőt; akik szerződéssel vagy a szokás alapján évi egy hónapot vagy két hetet dolgoztak, azok szolgálata legyen heti egy nap. Az 1746-i országgyűlés szabályozza a kamatnapszámot és a mustkamatot is, egy magyar forint után egy aratót vagy szőlőmunkást, másfél magyar forint után egy kaszást, négy magyar forint után egy három-négy ökrös ekenapszámot, hat magyar forint után egy hat-nyolc ökrös ekenapszámot követelve; a mustkamat elképzelésük szerint 50% lenne. A központi kormányzat most már mérsékel. Az 1747. február 25-i királyi rendelet azoknak a zselléreknek robotját, akiknek a jobbágyokéval egyenlő külsőségük és elegendő igavonójuk van, heti két nap kézi vagy igásrobotban határozza meg, a külsőséggel vagy belső telekkel nem bíró zsellérekét heti egy nap kézi robotban, fenntartva az ennél előnyösebb szerződéseket. A rendelet emellett eltöröl számos földesúri visszaélést. Az 1742-i és 1747-i rendelkezéseket sem hajtják azonban következetesen végre.

Ami ezen túlmenően a rendek politikai aktivitása, az már jórészt sérelmi politika. Ez is csak néha kap erősebben lángra. Az 1710-es évek végén Mártonffy püspökkel az uralkodóhoz felküldött sérelmi összeállítás főbb pontjai szokványosak: az adót az ország erőihez kell szabni, a sókereskedelem felszabadítandó, a kincstári tisztségek arra alkalmas haza fiainak jussanak, a hazai kereskedők megtartandók kiváltságaikban, idegen konkurenseik visszaszorítandók, az örmények, bulgárok és más idegenek járuljanak hozzá a közadókhoz, egyes nagyobb városokban kaszárnyákat kell emelni az elszállásolástól való mentesítésre. Legközelebb csak 1725-ben találkozunk jelentősebb sérelmi összeállítással. Ez elsősorban a katonaság visszaéléseit sérelmezi: olcsóság idején regulamentális áron veszi a termékeket, drágaságban viszont természetben követeli, a tisztek legeltetik vagy lovaik számára lekaszáltatják egyes helységek rétjeit, a kettős funkciót ellátó tisztek kvártélyt és más természetbeni szolgáltatásokat is kétszeres mértékben követelnek, törvénytelenül megvámolják a vásárra érkezőket, visszaéléseket követnek el a katonai karhatalommal való behajtásnál, az előfogatokkal stb. A rendek azt is követelik, hogy az Erdélyben megtelepedő obsitos katonák (más német és szerb bevándorlókkal egyetemben) a törvényhatóságok alá tartozzanak. Az 1735-i sérelmi irat magva a védvámrendszer gondolata.

Nagy ellenzéki demonstrációra a legközelebb az 1741. évi országgyűlésen kerül sor. A terjedelmes sérelmi irat követelései — bővítésekkel, kisebb változtatásokkal — az 1710-es évek sémáját követik. Ne követeljenek az országon pótadót, subsidiumot stb. — sürgetik a rendek —; szóvá teszik a sókereskedelem szabadságát, a sóskutak szabad használatát. Bővebben foglalkoznak a tisztségek betöltésének kérdésivel; a királynő a kinevezéseknél legyen tekintettel a rendek és a Gubernium jelöléseire, a Kancellária üresedésben lévő tisztségei betöltendők, a Gubernium elnökletét a gubernátori tiszt üresedésben léte esetén haza fia, s ne a főhadiparancsnok vagy más nem erdélyi lássa el, a kincstartóságot vissza kell állítani s tisztségeibe haza fiait kell kinevezni (ennek a követelésnek Mária Terézia enged annyiban, hogy egy kormányhű arisztokratát kinevez kincstartónak), az országos főbiztosság megtépázott hatáskörét helyre kell állítani; indigenátushoz feltétlenül szükségesnek tartanák a rendek hozzájárulását és a taxa (1000 arany) kifizetését. Az örményeket (akiknek szamosújvári birtokszerzését nemrég sérelmezték) a vármegye hatósága alá rendelnék, arányos adóterheket vetnének rájuk, megszüntetnék kvártélymentességüket. Az 1738-i letartóztatások visszhangja az a követelés, hogy felségsértés vagy hűtlenség esetében a törvények szerint kell eljárni, egyszerű gyanúra vagy feljelentésre senkit sem szabad letartóztatni. Sablonos gravaminális rendi politika ez; egyetlen látszatengedmény az eredmény.

Az 1746. évi sérelmi iratért pedig éppen hogy kemény leckét kapnak a rendek. Az országgyűlés tudniillik számos kifogást támaszt a kincstartóság új szabályozásával kapcsolatban. Azt követeli, hogy a bancalis repraesentans tevékenysége ne sértse a kincstartó hatáskörét, a repraesentans is haza fia legyen; vám-, sóügyi visszaélések eltörlését várják, az Apafi-jószágokat visszaítéltetnék az örökösöknek (a Bethlen család egyik ágának), a kincstári főtisztségek betöltésében a Gubernium túlsúlyát biztosítanák, még az Udvari Kamarába is erdélyiek kinevezését sürgetik. Támadási felületet azonban nem is elsősorban ezzel nyújtanak, hanem egy kevéssé jelentős kérdésben, az ekkor lényegében a járványügyi határrendészetből álló egészségügynek a főhadparancsnok alá tartozása ügyében. Az éles fogalmazás („de nobis sine nobis") miatt Kolowrat, az Erdély kormányzata felett is a felügyeletet gyakorló Hofcommission in Bannaticis, Transylvanicis et Illyricis elnöke sértetten fordul Mária Teréziához, a királynő tekintélye sérelmének (s magára és a Bergkolleg vezetőjére, Königsegg-Erpsre is bántónak) tartva a felirat idézett kitételét s azt is, hogy az alattvalók mintegy beleavatkoznak abba, hogy akarja az uralkodó tárgyaltatni udvarában az ügyeket. Az Erdélyi Udvari Kancellária nem mer szembehelyezkedni a központi kormányzat két nagyságával, s a Ministerialkonferenz is megdorgáltatja Bethlen Ádámot, az országgyűlés elnökét és Haller gubernátort a felirat felbocsátásáért. A gravaminális ellenzékiség egyre hatástalanabb, s a központi kormányzat egyébként is több alattvalói alázatra kívánja oktatni Erdély rendjeit.

Mindenesetre a rendek javára írható országgyűlési fellépéseiknek néhány olyan eleme, ami a 16—17. századi rendezett erdélyi állam *abszolutisztikus* vonásainak továbbélése a közgondolkozásban: az árak, mértékek, bérek szabályozásának sorozatos (de eredménytelen) követelése vagy az, hogy fellépnek a kincstári javak valóban káros bérleti rendszere ellen.

A ROMÁN NEMZETI MOZGALOM POLITIKAI KEZDETEI: INOCHENTIE MICU-KLEIN

A korszak politikai történetének kormányzati és rendi kezdeményezéseken kívüli mozzanata a román nemzeti mozgalom politikai jelentkezése. Inochentie Micu-Klein szerepére gondolunk.

Elődjével, az elsődlegesen a vallási unió erősítésén fáradozó Ioan Pataki unitus püspökkel szemben Inochentie Micu-Klein elsősorban az erdélyi román nemzeti kérdést látótere központjába helyező politikus. Javakorabeli, 36 éves, tetterős férfi, amikor, kolozsvári jezsuita kollégiumi diákévei után, még a nagyszombati egyetemen végzett tanulmányai közben (1728) éri a püspöki kinevezés. 1729-ben lép tisztébe, s mindjárt nagyarányú tevékenységbe kezd elsősorban papsága, de egyáltalán egész egyháza érdekében, ami, minthogy az ortodoxnak maradt görög hitűekre is ki akarja terjeszteni fennhatóságát, az erdélyi románság egészét jelenti. Érvrendszerének közjogi alapja a vitatott érvényű 1701. március 19-i, úgynevezett „második unióügyi *Diploma Leopoldinum*”-nak az a két pontja, amely az unitus papokat felmenti a jobbágyszolgálatok alól, s nemcsak az egyháziakat, hanem a világiakat, sőt a közrendűeket („plebeae conditionis homines”) is a katolikus rendekhez számítja, s a haza fiainak tekinti, ha unióra lépnek. Szívós harcával eléri, hogy a király 1732 decemberében bizottságot nevez ki panaszai kivizsgálására Wallis főhadiparancsnok, a Gubernium ideiglenes elnöke vezetésével. 1733-ban az országgyűlésen is felolvassák Micu-Klein kérvényeit s III. Károly rendeletét. A rendek azonban kételkednek (valójában alappal) az unió szilárdságában. A püspökkel bemutattatják egyháza kátéját és hitvallását. Rendben lévőknek találják őket, de szükségesnek látják a román papság és hívei összeírását is. (Erre az igényre válaszul születik a már említett 1733-i összeírás.)

A püspök eddigi harcának célja elsősorban egyháza jogvédelme. Akciója a kérvényei ügyében folyó bizottsági tárgyalások során kap erőteljesen más színezetet. A Wallis-féle vizsgáló bizottság működése lassú, ezért Micu-Klein újra Bécsbe siet panaszra, s eléri, hogy az uralkodó 1734 novemberében most már az új, harcos katolikus gubernátor, Haller János elnöklete alatt küld ki újabb bizottságot. Ez azután az országgyűlésre hárítja az unitus papoknak járó tized kérdésében a döntést, a görög egyesült világiak jogállása tekintetében pedig a rendi álláspont következetes érvényesítésével úgy dönt, hogy a román jobbágyok személyükben s vagyonukban földesuraik alá tartoznak, a román nemesség pedig a földesúri rendbe, s mint nemesek a megye vagy szék universitasába. S itt, 1735-ben jelenik meg Inochentie Micu-Klein megnyilvánulásaiban az erdélyi románság mint politikum. A püspök (az 1733-i összeírás eredményeire hivatkozva) azzal érvel, hogy a románság nagyobb bármely erdélyi nemzetnél, a „második unióügyi *Diploma Leopoldinum*” feljogosítja tagjait bármely közhivatal viselésére, s mégis háttérbe szorul a reformátusokkal és evangélikusokkal szemben. (Arról érthető taktikával hallgat a püspök, hogy a közhivatalokban a katolikusok vannak többségben.) Nem igaz — írja, alappal —, hogy a románok közt nincsenek tanult, nemes rendű, tisztségviselésre alkalmas férfiak. Azt kéri tehát, hogy a király őt nevezze ki a Gubernium egyik üresedésben lévő tanácsosi állására. Követelése nem teljesül, a Ministerialkonferenz ellene foglal állást. Fellépésének azonban közvetve szerepe lehet abban, hogy 1736-ban Petru Dobra, az 1711 utáni korszak első jelentős román világi politikusa lesz Erdély fiscalis directora.

Az erdélyi románság mint politikai entitás guberniumi képviseletének követelése mellett 1735 másik nagy eseménye Inochentie Micu-Klein működésében: megjelenik megnyilatkozásaiban a dákoromán kontinuitás történeti koncepciója. „Mi Erdélynek legrégebbi, Traianus császár kora óta lakói vagyunk" — írja egy 1735-i felségfolyamodványában; ugyanez évben másutt is találkozunk nála a Traianus óta tartó folytonosság elméletével. Honnan ez a szemlélet nála? Egy feltételezés szerint Oláh Miklós *Hungariá*jából, amelyet Bél Mátyás épp 1735-ben ad ki Pozsonyban. Egy másik feltételezés úgy szól, hogy Micu-Klein ismerte Dimitrie Cantemir *Hronicul*ját, amelyben a jeles moldvai fejedelem (saját korábbi nézeteitől is némileg eltérve) a románság tiszta római eredete mellett tör lándzsát. Cantemir nézetei viszont Miron Costinra mennek vissza, a nagy moldvai krónikaíró pedig e tekintetben elsősorban a medgyesi szász történetíró, Toppeltinus *Origines et occasus Transsylvanorum*ára (Lyon 1667). Bármelyik forrásból merített is azonban Micu-Klein, a pillanat sorsdöntő. Az erdélyi románság mint politikai entitás megszületéséhez együtt van három döntő tényező: az unitus egyház mint szervezeti keret (amelybe püspöke akár kényszerrel is behajtaná az egész erdélyi románságot), a nemzettudat alapjául szolgáló történeti ideológia és végül a közhivatalokban való képviseletnek legalábbis az igénye.

Mindennek azonban csak a püspök dinamikus egyénisége a reális biztosítéka, s a központi kormányzatnak az a meggondolása, hogy az uniót erősíteni kell, különösen mivel a protestáns rendek az 1730-as évek közepén ellentámadásra indulnak a katolikus előretöréssel szemben. Még a Gubernium is élesen szemben áll a püspökkel, őt s papságát álunitusnak tartja, s képtelenségnek ítéli azt, hogy az erdélyi románokat natiónak tekintsék (ennek érdekében jócskán elfogult képet festve róluk). Micu-Klein 1736 tavaszától 1738-ig országgyűlések egész során hiába harcol papsága tizedszedési jogáért. Amikor pedig 1737 őszén a maga „és az egész Erdélyben lakó oláh nemzet nevében" nyilatkoznék, a rendek tiltakoznak a kifejezés ellen.

A püspök, a magányos előőrs azonban bírja energiával a harcot, s még mindig van ereje újítani. 1742 augusztusában újra Bécsben kérvényez. Most már kifejezetten az erdélyi románoknak a három natio rendszerébe negyedikként való beletagolását sürgeti. Minthogy a negyedik natio területi elkülönítése jórészt lehetetlen, úgy képzelné el ezt, hogy a román natio a magyar megyékben a magyar, a székely és a szász törvényhatóságokban a székely és szász natióhoz csatlakoznék. Lényegesebb újdonság, s Micu-Klein politikai zsenialitásának tán legeklatánsabb bizonyítéka az 1742-i bécsi kérvényeknek az a követelése, hogy az adózó népre ne rójanak mértéktelen terheket, robotjukat két napra szállítsák le. Nemzeti és paraszti követelések egyesítése a nemzeti mozgalomban, az erdélyi román nemzeti mozgalomnak ez a majd két évszázadra alapvető sajátossága itt jelenik meg először programjukban; ez a gondolat fejlődik tovább a „magyar földesúr—román jobbágy" téziséig. Jegyezzük meg: Erdély jobbágynépességének valóban nagyobb százaléka román, mint a románság képviselete az össznépességben — ha azonban a román parasztság egészének arányát vesszük (ideértve tehát a királyföldi román szabad parasztokat is) az ország egész parasztnépességében (értve itt jobbágyokat és a különböző jogállású szabad parasztokat egyaránt), ez az arány a románságnak Erdély össznépességében elfoglalt arányával nagyjából egyezik.

A román nemzeti mozgalom azonban rövidesen jó időre eltűnik a politikai küzdőtérről. 1744-ben hosszú harc után végre sor kerül a katolikusok által sérelmesnek tartott törvények eltörlésére, s ezzel együtt a fogarasi püspökség létének és javadalmainak törvénybe iktatására is — de csak ennyire, s erre is csak a főhadiparancsnok-helyettes királyi biztos drasztikus nyomásával. Számolni kellett vele, hogy ezzel a unitus egyház és vele együtt az erdélyi románság mint politikai tényező ügye lekerül a napirendről. Micu-Klein kétségkívül a kor egyik igen tiszteletreméltó alakja. 1744-i bukásának körülményei azonban amellett szólnak, hogy pályája ilyen ívét nemcsak valóban nagyszerű képességeinek köszönhette, hanem annak a manipulációnak is, amelyet a birodalom központi kormányszervei folytattak vele az erdélyi protestáns rendek sakkban tartására.

Micu-Klein az utolsó pillanatban ismételten jelét adja politikai képességeinek. 1744 tavaszán egy Visarion Sarai nevű, románul nem is tudó szerb ortodox szerzetes érkezik Erdélybe a Bánság felől — nem az első és nem az egyetlen az onnan Erdélybe jövő ortodox papok sorában, csak hatásában más amazoknál. A szent életű, tolmács segítségével is szuggesztívan prédikáló szerzetes Szeben felé vezető útja során Dél-Erdélyben szinte egy csapásra roppan össze az unió: az unitus románok elkergetik papjaikat, helyükben egyszerre ortodox papok teremnek. Visariont ugyan szinte Szeben kapujában elfogják, Bécsbe viszik, s ott nyoma vész — de mindazoknak kitűnő ütőkártyát juttatott a kezébe, akik az unió látszat voltával érveltek. Micu-Klein még ebből a súlyos helyzetből is hasznot próbál húzni; vállalkoznék a mozgalom szelíd eszközökkel való leszerelésére annak fejében, hogy teljesítik immár évtizedes követeléseit. Ezzel azonban nemcsak a rendek, hanem a főhadiparancsnokság, sőt a birodalom központi kormányzata előtt is gyanússá válik — s egyben már szükségtelen is az utóbbiak számára. Mária Terézia 1744 júniusában Bécsbe rendeli. A püspök egy utolsó merész politikai sakkhúzással válaszol. Zsinatot hív össze Balázsfalvára, amelyen a kléruson kívül román világiak (nemesek és jobbágyok) is részt vesznek, még ortodoxok is. Ez már valóban nemzeti gyűlés, s az egyetlen ilyen román gyűlés 1848 (Balázsfalva) előtt. Maga a gyűlés összetétele is messze előre mutat, még inkább a püspöknek az a kérdése:

minthogy a megerősített I. Lipót kori kiváltságlevelek (amelyek közjogi alapul szolgálnak programjához) a népre is vonatkoznak, meg kell-e kérdezni a népet arról, hogy várhatnak-e tőle a harcban segítséget s miképpen? Ez már egyenesen plebiscitum volna, megint csak a távoli jövő előképe; ide azonban már senki nem meri követni a század legnagyobb erdélyi románját. A zsinat elvben helyesli ugyan a nép közreműködését, de az adott helyzetben nem kívánja közvetlenül bevonni a tárgyalásokba.

Az előőrs messzebbre ment, mint ahová a derékhad legbátrabbjai is követni mernék — nincs tehát más hátra, mint a menekülés. 1744 őszén Bécsben vizsgálat várja, az eredmény mindenképpen a politikai halál volna; jobbnak látja ezért Rómába menekülni. Nem tér vissza onnan. Magányos aggastyánként hal majd meg római számkivetésben.

Ahhoz azonban még elég energikus, hogy megpróbálja Rómából is irányítani egyházát. Kiátkozza a püspök mellé rendelt katolikus teológust, s mikor vikáriusa, Aron nem meri ezt kihirdetni, az is erre a sorsra jut, leteszi, s mást nevez ki helyébe. Az eredmény: a klérus megoszlik. A Gubernium és a katolikus rendek jónak látnak unitus zsinatot összehívni Szebenbe. Ott azonban Micu-Klein két volt római alumnusa, Sylvester Kalyáni és Grigore Maior a hangadók, a gyűlés állásfoglalásában a nagy püspök gondolatai visszhangzanak. Sérelmezik Micu-Klein távol tartását, kérik vallásuk tiszteletben tartását (a latinizálás ellen tiltakozva), a papság megélhetésének, templom- és iskolaépítéseknek biztosítását. Világi követeléseik is a Micu-Klein programjából már ismeretesek: a románság legyen negyedik natio Erdélyben, az unitus püspök nyerjen helyet a Gubernium tanácsában, unitus nemeseket nevezzenek ki királyi táblai, kincstári, törvényhatósági tisztségekre, alkalmazzák őket a hadseregben, a nem nemeseket vegyék fel a céhekbe, s engedjék működni őket szabad pályákon. Micu-Klein eszmevilága ez — de hiányzik belőle az 1742-i momentum: a paraszti követelések felemlítése, s a gyűlés az adott feltételek közt nem lehet az 1741-i „nemzeti gyűlés"-szerű zsinat, még kevésbé lehet szó a plebiscitum igényéről. Hátrálás ez, amelyet hosszú politikai inaktivitás követ — lényegében a *Supplex Libellus Valachorum*ig.

4. A HABSBURG-KORMÁNYZAT POLITIKAI AKTIVITÁSÁNAK ERŐSÖDÉSE

1750 táján lényeges fordulat következik be Erdély politikai életében. A Habsburg-birodalom központi kormányzata, amely addig elsősorban csak az adó és az ellenreformáció kérdésében tanúsított érdeklődést az ország iránt, most intenzívebben kezd foglalkozni Erdély ügyeivel. A birodalom elvesztette Sziléziát, államadósságai az osztrák örökösödési háborúban alaposan megnőttek; most szükség van az ország erőforrásainak sokoldalúbb, rendszeresebb kihasználására, s ennek érdekében az erőforrások növelésére, stabilizálására is. Ami e téren a kormányzat kezdeményezéséből történik, lényegében még ekkor sem lépi túl az első négy évtized kereteit. Átgondolt Habsburg-gazdaságpolitika még nincs Erdélyben, csak adó- és kincstári politika — ezek azonban koncepciózusabbá válnak a korábbiaknál.

AZ ADÓREFORMOK

Az adópolitika új irányzata adórendszer kidolgozásával kezdődik; a calculusok rendszere tarthatatlanná vált. Több éves országgyűlési viták után 1750-ben történt az első érdemi lépés: az adóösszeírás. A királynő némi fanyar rezignációval írta erre vonatkozó döntésében: sosem várt sokat ettől a művelettől, most sem. A rendkívüli részletességgel készült összeírás mégis elégségesnek bizonyult arra, hogy teljesen új adórendszer épüljön rá — s egyben arra is, hogy felhívja a kormányzat figyelmét az adóalap helyenként súlyos bajaira. A felvétel alapján készült el 1754-re az azt kidolgozó bizottság vezetőjéről, Bethlen Gáborról, a későbbi udvari kancellárról elnevezett adórendszer.

A *Systhema Bethlenianum* alapvető nóvuma az, hogy az egyes adózóra, annak jogállására és vagyonára épül, szemben a korábbi rendszerrel, amelyben országos szinten csak az egyes natiók (és a különleges jogállású rendek vagy kiváltságos idegenek egyes csoportjai) voltak megfoghatók, vagy legfeljebb a törvényhatóságok adómennyiségei. Most már van egyedi adóalany, aki adótárgyakat birtokol, s egyrészt jogállása szerinti fejadót fizet, másrészt vagyontárgyai után járó vagyonadót, bizonyos foglalkozások esetén jövedelemadót. Ha elfogadjuk azt a hintzei elvet, amely szerint az abszolutizmus fő kritériuma, hogy az uralkodó a rendek közreműködése nélkül veheti fel alattvalói adóját, akkor 1754 döntő évnek számít a Habsburg-abszolutizmus erdélyi történetében. S még ha nem ezt a kritériumot tekintjük az abszolutizmus egyedüli mérőjének, akkor is nagy jelentőségű eseményről van szó. Annái is inkább, mert az új adórendszer, az adózók földjére is vetve ki adót, áttöri az „onus non inhaeret fundo" rendi alapelvét.

Az új adórendszer az adózók rendi állása szerint határozza meg fejadójukat; a legmagasabb a városi polgároké, onnan vezet a skála a zsellérekig, illetve az 1747-i adózásukat megtartó bányászokig, a minimális fejadót fizető szolgálókig és a fejadómentes cigányokig. A vagyonadó az egyes adótárgyak után egységes, kivéve a Királyföldet, ahol a földadó egyharmaddal magasabb, mint a többi területeken. A kereskedők, mesteremberek jövedelemadója differenciáltabb. Az egyes helységek gazdasági fontossága szerint három osztályba sorolják őket, osztályonként csökkenő jövedelemadóval. Külön csoport a falusi kereskedőké és iparosoké, ők jövedelemadóba fejadójuk felét fizetik. A három osztályon belül az adózókat további három-három csoportba osztják, jövedelmük mértéke szerint differenciálva adójukat.

A *Systhema Bethlenianum* döntő előrelépés az adóügy modernizálása terén, de nem old meg egy csapásra minden olyan kérdést, amely éppen adóalanyokhoz és adótárgyakhoz igazodásából, differenciáló voltából következik. A gazdagabb városok és a szegény mezővárosok közt igen jelentős a vagyoni szint különbsége, az utóbbiak lakói mégis a hatforintos „taxa civicá”-t fizethetik fejadóba. Milyen adót fizessen a tizenöt éven felüli, tehát felnőttnek számító fiú és lány, aki szüleivel egy kenyéren él? Zavart okoz az is, hogy az 1754-i alaprendelet a cigányokat általában kiveszi a fejadó alól, pedig ezek egy része már megtelepedve, jobbágysorban él. A vagyonadónál kérdés: minden szántóterület után adózni kell-e, vagy csak a bevetett terület után? Az egyes állatfajták után járó adó körül is vannak tisztázatlanságok. S bár az adó most már az egyes adózóra kivetett fej- és vagyon-, illetve jövedelemadó, országos összegét mégsem pontosan eszerint határozzák meg; mi történjék, ha az adó nem teszi ki a követelt mennyiséget? Ezekre a kérdésekre kíván választ adni a *Systhema Bethlenianum* első továbbfejlesztése, a kidolgozását irányító Buccow erdélyi főhadiparancsnokról s egyben a Gubernium vezetőjéről *Systhema Buccowianum*nak nevezett új adórendszer (1763). Ez lehetőséget ad arra, hogy a szegényebb mezővárosok lakói a „taxa civica” helyett a négyforintos „libertinus-taxá”-t fizessék. A szüleikkel egy kenyéren élő felnőtt fiakat a szolgákra kivetett tizennyolc krajcáros „taxa impossessionatorum” fizetésére kötelezi, a lányokon tizenkét krajcárt vesz e címen. A megtelepedett cigányoktól a jobbágyokéhoz hasonló fejadót követel. A vagyonadó vonatkozásában egységes mennyiségű adót vet ki bevetett és nyomásban lévő szántóterületre, azzal a meggondolással, hogy a lakosság a bevetett területek erősebb adóztatása miatt ne idegenedjék el a földműveléstől. Tételesen szabályozza az egyes állatfajták utáni adót. S végül úgy rendelkezik: ha az adó nem teszi ki a szükséges mennyiséget, minden forintja után arányos pótadót kell kivetni.

Néhány évi gyakorlat után úgy tűnik: még mindig van jelentős módosítanivaló az adórendszerben. A reform most Samuel Bruckenthal, ekkortájt a Kancellária vezetője irányításával készül, így kapja az új adórendszer (1769) a *Systhema Bruckenthalianum* nevet. Újdonsága a fejadó tekintetében most a további nagyfokú differenciálás. A városok és mezővárosok továbbra is három osztályba vannak sorolva, de az itt élő kereskedőket és iparosokat nyolc-hét-hat csoportba osztják, s a kereskedők fejadójának skálája így hat forinttól huszonhétig nyúlik, az iparosoké négy forinttól tizenhatig. A szabadosok, jobbágyok és zsellérek fejadóján is változtat az új rendszer: akinek vagyonadója hat forinton felül van, azokat nyolc-nyolc osztályba sorolja; az egyes osztályok fejadója emelkedik. A „taxa impossessionatorum” körüli zavarok megszüntetésére a rendelet pontosan körülírja a kurialisták fogalmát. Biztosítja a határőrök fejadómentességét. A vagyonadó vonatkozásában is a differenciálás tendenciája a döntő: szántók, kaszálók, szőlők után osztályok szerint különböző adót kell fizetni (az eltérések aránya 1 : 2,5). A határőrök vagyonadójának egyharmadát engedi el a rendelkezés. Ez az adórendszer marad érvényben kisebb módosításokkal 1848-ig.

Az adóügy reformjai meg is hozzák a központi kormányzat számára a várt eredményt. Míg az ország adója 1752—54 közt kb. 720 ezer forint, 1762-ben már 1147 ezer, 1765-ben pedig 1318 ezer forint; jó tíz év alatt közel a kétszeresére nő. Ezzel egyidejűleg jelentősen megváltozik az egyes natiók részesedése az adóteherből. Míg korábban a magyar és szász natio ugyanannyit vállalt az adóból (vagy a szász natio minimálisan többet), 1755-ben a magyar megyék adója 337 367 forint, a szász székeké pedig 280 197, pedig a *Systhema Bethlenianum* szerint a Királyföldön a földadó magasabb, mint a megyékben; az egyenlőtlenség eltörlésével az eltolódásnak fokozódnia kell.

Az 1750. évi összeírás nemcsak az adózók vagyoni erejét tárta fel, hanem adóképtelenségüket is. Az adóösszeírásnak fel kell mérnie az egyes helységek, illetve törvényhatóságok közadósságait is, s itt fény derül a Királyföld szinte képtelen méretű eladósodására. Ez az eladósodás, elsősorban az adóterhek eredményeképpen, már a felszabadító háború alatt elkezdődik, az 1740-es években azonban arányaiban jóval nagyobb a korábbinál. 1750-ben a szász törvényhatóságok adóssága (nem számítva egy Újegyházszéken per útján követelt 9634 forint 53 krajcáros tételt) 765 781 forint 46 2/5 krajcár, több, mint az ország akkori évi adója, s ennek fedezésére mindössze évi 33 812 forint 30 krajcár közjövedelem áll rendelkezésre, ami még az adósságok törvényes kamatjára sem volna elég, nem a törlesztésre, pedig a kamat általában a többszöröse a törvényesnek. Az eladósodásban Brassó vidéke vezet 129 066 forint 21 krajcárral, a második helyen Beszterce vidéke áll 111 991 forint 37 1/2 krajcárral. Az egyes szász székvárosok közül Beszterce van a legjobban eladósodva, a vidék adósságaiból 101 944 forint 1 krajcár őt terheli. Ugyanekkor a magyar és székely törvényhatóságok falvainak közadóssága általában 100 forinton aluli, ritkán néhány száz forint, Marosszék helységeinek közadósságai 3885 forint 19 krajcárt tesznek ki, annyit, mint egy átlagosabb barcasági falué, s a magyar és székely natio területén lévő városok közül csak Kolozsvárnak van jelentős adóssága (55 675 forint), a többieké együttvéve kb. annyi, mint Prázsmáré.

A hitelezők közt a legkülönbözőbb társadalmi hovatartozású elemeket találjuk. Hitelez a szász helységnek vagy széknek saját királybírája vagy a szék más tisztje, a szász patriciátus más elemei; egészében véve kisebb mértékben magyar és szász birtokos nemesek. De ott vannak a hitelezők sorában az összes erdélyi egyházak intézményei és papjai is: nemcsak szász evangélikus papok, egyházközségek és iskolák, de katolikus szerzetesrendek (részben alapítványokkal rájuk ruházott hitelekkel), katolikus iskolák, egyházi szervek vagy személyek, református papok, egyházközségek, iskolák (köztük, ismét csak alapítvány révén nyert jókora hitelekkel, a nagyenyedi kollégium); még az unitáriusok és bizonytalan felekezeti hovatartozású román papok sem maradnak ki a sorból. Helyenként katonatisztek is szerepelnek a hitelezők közt. A hitelezők egyes kategóriáinak szóródása nem egyenletes; egyes szász székeket nemegyszer egy többszörösen összeházasodott patríciuscsoport tart adósságai révén is a markában. Egy bizonyos: modern értelemben vett polgárt, tehát kereskedőt elvétve találunk a hitelezők közt. Nemcsak azért nem, mert e hitelek visszanyerése 1750 táján reménytelennek tűnik. Azért sem, mert a kamat kivételesen sem pénz, hanem a legkülönbözőbb mezőgazdasági napszám, termék (bor, búza, kukorica, hizlalt sertés), a falu valamely közterületének átengedése, kocsma vagy malom elzálogosítása.

Ebben a helyzetben a központi kormányzatnak erélyes intézkedésre kell elszánnia magát. Külön biztost küld Erdélybe a szász nationak az adósságoktól való megszabadítására s annak tisztázására, hogy a natio kebelében milyen tisztségek szükségesek és milyen javadalmazással? A biztosságot Zacharias Wanckhel von Seeberg nyerte el, konvertita szász, ekkor az Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosa. Seeberg az a név, amelynél az egyébként értékes és általában higgadt szász polgári történetírás elveszít minden mértéket, s egyöntetűen szitokkal és átokkal borítja el viselőjét. Pedig a biztos valóban elodázhatatlan feladatok megoldására érkezett, s nem is működött rosszul: néhány év alatt hatalmas összegeket faragott le a szász közadósságokból. Brassó vidékének 1750-i jó 129 ezer forint adóssága pl. 1759-re 97 284 forint 47 3/4 krajcárra csökkent. Eközben azonban Seeberg mélyen belenyúlt a szász natio önkormányzatába, s ami lényegesebb: adósságfelszámoló és tisztségredukáló ténykedése létalapjában támadta meg a szász patríciusréteget — különösen az általa vezetett bizottság olyan javaslatai, mint az, amely szerint ki kellene számítani, hogy törvényes kamat felszámolása esetében a helységek által adósságaik kamatjaként fizetett összegek mennyi tőketörlesztést jelentenének, s az adósságot eszerint kellene redukálni. (A számítások szerint gyakran a hitelezőket lehetett volna visszatérítésre kötelezni.) A szász natio már nagy győzelemnek tekinti, amikor 1758-ban az adósságok felszámolásának ügyét a szász gazdasági igazgatóság (Directio Oeconomica Saxonica) veheti át Seebergtől, hisz ez a szerv a comes elnökletével működik, s még inkább azt, hogy újabb pár év múlva a szász patriciátus érdekeit modern eszközökkel, de engedmények nélkül képviselő Samuel Bruckenthalnak sikerül kieszközölnie a Directio megszüntetését is.

Az adóreformon és a királyföldi adóalap határozott kézzel való stabilizálásán túl azonban a központi kormányzatnak egyéb eszközöket is igénybe kell vennie Erdély anyagi erőforrásainak alaposabb kihasználásához. Az erdélyi kincstári birtokok legnagyobb részét áruba bocsátja 1757 végén; láttuk, a vevő Bethlen Gábor kancellár, tőle jut az ebesfalvi uradalom

Erzsébetváros kezére, a fogarasi uradalomkomplexum pedig a szász universitasnak. Ugyanez idő tájt azonban az államkincstár nagyarányú felülvizsgálatot folytat le, elsősorban kisbirtokos nemesektől véve vissza a zálogjogon birtokolt fiscalis birtoktöredékeket. De perrel támadja meg a kincstár a szász natiót is a „census sancti Martini" iránt. A Szent Márton-napi adó, ez az *Andreanum* óta fennálló kötelezettség, a 17. század végén jelentéktelen teher, különösen a felszabadító háborúk korának szörnyű adóihoz képest: évi 6 ezer magyar forint, I. Lipót azonban 1705-ig ezt is elegendi a szászoknak, azután pedig a dolog feledésbe merül. A birodalom pénzügyi nehézségei közt a kincstári szervek 1758-ban felelevenítik ennek az adónak a követelését, méghozzá visszamenőleg, nem kevesebb, mint 385 ezer forintot várva az adósságaiból éppen tisztulni kezdő szász natiótól. A per nem zárul le korszakunkban, de a kincstár számára kedvező ítélet fenyegetése fennáll. 1757-ben államkölcsön kivetésére is sor kerül, 279 200 forint értékben.

RENDI GAZDASÁGI REFORMTERVEK

A kincstári politika még nem átfogó gazdaságpolitika. Ilyen koncepciója a kormányzatnak korszakunkban egyelőre nincs Erdélyt illetően. Az 1754—55. évi diszkriminációs vámrendelet érinti Erdélyt is, elsősorban a marha- és a viaszkivitel vámjának emelésével, ez azonban kevés ahhoz, hogy átfogó Habsburg gazdaságpolitikáról beszélhessünk Erdéllyel kapcsolatban. Koncepcióval, akárcsak az előző évtizedekben, ismét csak a rendek lépnek elő, most már (legalábbis a kiindulásnál) jóval igényesebben Sándor Gergely tervezeténél.

Az első s egyben legfontosabb ilyen koncepció a Teleki—Dobosi-tervezet, amelyet 1751 tavaszán dolgoz ki egy országgyűlési bizottság Teleki László elnökletével és többek között Samuel Dobosi, gazdag szebeni kereskedő részvételével. A tervezet eredetileg a pénzforgalom növelésére kell hogy megoldást találjon, valójában azonban átfogó gazdasági reformprogram: telepítés a népesség növelésére, tenyészállatok behozatala és gondosabb állattartás (istállózás stb.), külföldi szakemberek telepítése a sajtgyártáshoz, a sertések kukoricán hizlalása, a méhészet fellendítése mézbő virágú növények ültetésével s ismét csak szakemberek behozatalával, selyemhernyó-tenyésztés, ehhez eperfaültetés és — már szinte refrénként — szakemberek behívása, a gabona árának szabályozása, magtárak létrehozása az ínség megakadályozására, a borkezelés javítása, az ipari növények termelésének előmozdítása — mindez nemegyszer behozatali korlátozásokkal együtt. Erdély ásványkincseiről szólva, az operátum még a kőolaj-előfordulásokról is tud, valamint az ásványvizek felhasználhatóságáról gyógysó készítéséhez. Ami a kézművesipart illeti, a terv szétválasztaná a mezőgazdasági és ipari tevékenységet. Megkönnyítené a céhbe való felvételt, egyben azonban kötelezővé tenné a három külföldi vándorévet. Külföldi mesterembereket is hozatna be. Manufaktúrák létesítését is javasolja, főként a textiliparban, elsősorban a két román fejedelemség piacának megszállására, amellett az Erdélyben telelő hét ezred katonaság szükségleteire. A tervezet gondosan kerüli az ausztriai ipar érdekeivel való ütközés veszélyét a textiliparban; ugyanezt teszi a vasiparnál is, amelyet szintén fejleszthetőnek tart. Serkentené a kőedénygyártást. A külkereskedelmi mérleg egyensúlyba hozása érdekében korlátozná vagy eltiltaná a luxuscikkek behozatalát, s eltiltaná az olyan árukét is, amelyeket Erdélyben megfelelően gyártanak. A kereskedők számát az ország szükségleteihez szabná, megakadályozná tőkéik kicsempészését, az idegen kereskedőket a nagybani kereskedelemre korlátozná. Eltöröltetné a Magyarország és Erdély közti vámhatárt. Mindehhez pénzalap és kereskedelmi bizottság (Commissio Commercialis) létrehozását javasolja, az iparfejlesztéshez szükséges szakemberek letelepedésének támogatását, az utak javítását, a hitelügy rendezését.

A Teleki Dobosi-terv alapkoncepciója merkantilista — de némileg túl is megy ezen (modernebb módszerek sürgetése a mezőgazdasági termelésben, manufaktúrák létrehozása, külföldi szakemberek behozatala, hazai szakemberképzés). Ami megvalósult belőle, azt két-három és fél évtizeddel későbben a Habsburg gazdaságpolitika kezdte megvalósítani. 1751 őszén tudniillik maga a konzervatív többségű erdélyi országgyűlés veti el a tervezetet, egyfajta „realizmus" jegyében, néha még el is gúnyolódva Telekiék épp legmesszebbre látó javaslatain. A Ministerialkonferenz ezek után elégnek látta egy gazdasági bizottság létrehozását Erdélyben a manufaktúrák fejlesztésére és felügyeletére. E bizottság elnöke ismét Teleki László lett, tagjai közt ott volt Dobosi — 1754. évi tervezetük azonban az erdélyi textilipar helyzetéről jóval szerényebb az 1751. évinél; abból csak a fajtanemesítés követelését tartja fent a juhtenyésztésben, a lentermelés fejlesztését és az Erdélyben állomásozó katonaság mint piac biztosítását. Az eredmény: semmi.

A rendek 1761-ben jutnak még egyszer szóhoz a gazdaságpolitika egésze kérdésében. A Buccow mint az országgyűlés királyi biztosa — és köztük lefolyt csata eredményeképpen Bajtay erdélyi püspök elnöklete alatt álló bizottság dolgoz ki tervezetet a kereskedelem fejlesztésére. Három eszközt lát erre: az utak javítását és építését, a folyók hajózhatóvá tételét és pénzalap létesítését (az utóbbi céljára dohánymonopóliumot, pótadót az idegen kereskedőkre). Kialakítja az útépítés tervét (erős Szeben—Brassóközpontúsággal), a folyók szabályozásáét is. A tervezetnek azonban, országgyűlési elfogadása ellenére, nincs gyakorlati eredménye.

AZ ELLENREFORMÁCIÓ UTOLSÓ HUŁLÁMA, A ROMÁN ORTODOX EGYHÁZ ELISMERÉSE

Az ellenreformáció vonalán a korszak elején jelentős továbblépésekre kerül sor. Az egyik ilyen lépés az 1751. évi aposztázia—vegyes házasság-rendelet. Az előzmények: 1727-ben III. Károly büntetést rendel a katolikus hit elhagyóira; e rendelkezést akkor nem hajtják végre. Az 1740-es években aztán Klobusitzky Ferenc erdélyi püspök sürget intézkedést az aposztázia és a vegyes házasságok nem katolikus papok általi megkötése ellen. A Gubernium egy ideig halogatja az állásfoglalást, azután pedig véleménye megoszlik, a protestáns tanácsosok védenék a katolikus hitben születettek jogát a más hitre térésre, a katolikus tanácsosok erre két ízben is külön felterjesztést tesznek, s végül a Ministeralkonferenz állásfoglalása dönt: a katolikus hitre át-, majd onnan visszatérőket, illetve a katolikus hitben született felnőtt áttérőket a hitszegés (perjurium) büntetése sújtsa (kizárás a tanúskodásból, felperességből, a hivatalképesség elvesztése); protestáns pap vegyes házasságot csak a katolikus püspök engedélyével köthet. Ez már a négy bevett vallás rendszerének nyílt megsértése.

A következő lépés a külföldi iskoláztatás korlátozása; ez elsősorban a protestánsokat sújtja. Két országgyűlés (1752, 1753) viharai után jön létre az 1752: I. tc. néven ismert rendelkezés, amely szerint a Gubernium is megvizsgálja a kiutazni szándékozók alkalmasságát, ő dönt arról is, hogy van-e közhaszna az útnak; a kiutazók kötelezvényt kell hogy adjanak arról, hogy csak a Habsburg-birodalommal baráti viszonyban lévő államokat keresik fel. A központi kormányzat még ezeket a kereteket is szűkítené. A királynő 1761-ben egyetemet kíván alapítani Erdélyben, protestáns teológiai előadásokkal, ezzel akarva elejét venni annak, hogy a külföldön tanuló protestáns ifjak katolikus- és kormányellenes elveket szívjanak magukba. Ez az egyetem nem jön létre. 1764-ben már felekezetközi egyetem terve merül fel, a külföldi egyetemekre való kijárás teljes eltiltásával; a protestáns felekezetek közös tiltakozása buktatja meg az ötletet. A kiutazás lehetősége, erősen korlátozva ugyan, de megmarad.

Továbbra is él az ellenreformáció azzal a módszerrel, hogy a tisztségek betöltésénél a katolikusokat részesítik előnyben. 1762 tájt az országos főtisztségek viselői közül öt katolikus, s csak egy-egy református és evangélikus. A kincstári igazgatásban egy 1770-es alaprendelkezés szerint csak katolikusok és unitusok alkalmazhatók a megüresedett helyekre. Hasonló a helyzet a törvényhatóságokban is. Az unitáriusok az 1760-as években teljesen hivatalképtelenekké válnak. Az alvinci anabaptista telepet — mint láttuk — 1768-ban erőszakos térítés robbantja szét.

Egy vonatkozásban szenved érzékeny vereséget az ellenreformációs politika: be kell vallania a vallási unió részleges csődjét, s el kell ismernie az erdélyi román ortodox egyházat. Úgy tűnhetnék: Micu-Klein 1751-i lemondása után az unitus egyházban rendeződik a helyzet; a három első római alumnus közül Petru Aron nyeri el a püspökséget, s nagy buzgalommal, az erőszaktól sem tartózkodva munkál az unió erősítésén. Az ortodoxok azonban most már elsősorban Oroszországnak vetik hátukat, annál is inkább, mert az 1726-i Habsburg—orosz szövetség ekkor a birodalom egyik legfőbb külpolitikai támasza. Az 1740-es évek végén jár Oroszországban politikai szándékkal az első erdélyi román személyiség: Nicolae Pop, korábban balomiri unitus esperes. Előbb Havasalföldére szökik, majd Oroszországba folytatja útját, s eléri azt, hogy Erzsébet cárnő utasítja bécsi követét: tájékozódjék az erdélyi román papság és nép bajairól, s szükség esetén járjon is közben értük a Habsburg-udvarnál — Besztuzsev-Rjumin követ pedig komolyan veszi megbízatását, úgyhogy a Habsburg-kormányzat vissza is rendelteti. Közben azonban újabb erdélyiek járnak Oroszországban (Nicodim szerzetes és Ioan Avramovici — Ioan din Aciliu), s az orosz diplomáciai nyomás, ha tartózkodóbban is, de változatlanul Bécsre irányul a magyar- és horvátországi s vele együtt az erdélyi ortodoxia ügyében. Az erdélyi román ortodoxia támogatást kap Havasalföldétől, de a magyarországi szerb ortodox egyháztól is (Nenadovics karlócai érsek fellépései), s mikor a hétéves háború megindultával a Habsburg-birodalomnak fokozottan szüksége van az orosz szövetségre, de Erdély belső nyugalmára is, legalábbis részben fel kell adnia az erdélyi vallási uniót. 1758 nyarán Kaunitz álláspontja győz: tudomásul kell venni az ortodoxia létét, a karlócai érsektől független erdélyi ortodox püspököt kell kinevezni. Püspökké Novákovics Dénes budai szerb püspököt választják ki, s majd egy évre rá kiadják az ún. ortodox türelmi rendeletet, a püspököt még mindig csak ígérve benne, de türelmet is azoknak, akik a rendelet kiadása előtt elszakadtak az uniótól. A nép erre tömegével szakad el az uniótól, a mozgalom vezetőt kap egy Sofronie (Stan Popovici) nevű dél-erdélyi ortodox szerzetes személyében, akivel a hatóságok nem bírnak; a mozgalom azonban megmarad tisztán vallási jellegűnek, nincs szó társadalmi cselekvésről. A kormányzat azonban sietve Erdélybe küldi Novákovicsot, egyben pedig megbízza Buccow főhadiparancsnokot az unitus és ortodox egyházközségek és javaik szétválasztásával. A szétválasztás eredménye: 25 164 unitus és 126 652 ortodox családfő. A kormányzat természetesen megmenti az unitus egyház szervezetét s annak anyagi bázisát, de mégiscsak van törvényesen elismert (bár csak megtűrt) erdélyi ortodox egyház. Igaz, hogy a püspökség felállítása legalábbis egyházkormányzatilag elszigeteli az erdélyi ortodoxokat Karlócától, a határőrvidék megszervezése pedig jórészt a román fejedelemségek ortodoxiájától is.

AZ ABSZOLUTISZTIKUS KORMÁNYZATI FORMÁK MEGERŐSÖDÉSE

A Habsburg-politika további nóvuma az 1760-as évek Erdélyében a korábbi kormányzati formák nagyfokú félretétele. A birodalom legfőbb irányítója, az 1761-ben létrehozott államtanács tagjainak nem kezdettől azonos a véleménye erről. Borié államtanácsos 1761-ben még arról elmélkedik: azt, aminek meg kell történnie, egy már meglévő törvény végrehajtásának alakjába kell öltöztetni. Ugyanő 1768-ban már republikanizmussal vádolja az Erdélyi Udvari Kancelláriát amiatt, hogy véleményük szerint a király a rendek nélkül nem hozhat törvényt, azt próbálva bizonygatni, hogy I. Lipót mindjárt Erdély átvétele után alkotott törvényeket a rendek megkérdezése nélkül(!), s ez azóta is többször megtörtént(!). Stupan államtanácsos pedig 1766-ban egyenesen azzal sürgeti az erdélyi törvények revideálását, hogy ilyen „a barbár időkből maradt" törvények nem maradhatnak érvényben. Ebből a szemléletből fakadnak az 1760-as évek változásai az erdélyi hatalmi struktúrában. Utoljára 1761 őszére hívnak össze Erdélyben országgyűlést; ott Buccow Czernin 1744-i (legfőbb helytelenítést kiváltott) erőszakosságát sokszorosan felülmúlva irányítja, zsarolja a rendeket. Az ő számára tudniillik a rendek politikai tevékenysége teljesen szükségtelen valami. Az országgyűlés első napjaiban keltezett felség-előterjesztése részletes tervezetet tartalmaz az ország kormányzatának átalakításáról: Kemény László gubernátor lemondatandó, ő maga állítandó a polgári kormányzat élére is, a Guberniumba örökös tartományokbeli tanácsosokat is kell kinevezni, köztük Dietterichet, az erdélyi kincstári igazgatásnak majd két évtizede tényleges irányítóját. A kincstartóság helyébe ismét kamarai igazgatóság lépne. Javasolja Buccow az erdélyi közjog általános felülvizsgálatát is, továbbá állandó megyei bíróságok létrehozását. Alapos csapást mérne a főhadiparancsnok az erdélyi nemességre: általános nemesi „productió"-t (felülvizsgálatot) tartatna, azt remélve ettől, hogy több ezer nemes nem tudja majd nemességét bizonyítani, felülvizsgáltatná a birtokadományokat, s azt az elvet szeretné bebizonyítani, hogy a nemesi kiváltságok csak személyre szólnak. Végül 7 ezer főből álló erdélyi határőrség szervezését javasolja. A Staatsrat udvarias hallgatással fogadja a tervezetet: Stupan a béke helyreálltáig elnapolná az ügyet, addig csak előmunkálatokat tartva helyesnek, s egy örökös tartományokbeli tanácsost azért delegálna a Guberniumba; Borié semmitmondó dicséretek mögé búvik, Kaunitz s vele a trónörökös várakozó álláspontra helyezkedik. Mégis ez az előterjesztés határozza meg az 1760-as években a hatalmi struktúrában létrejött változások irányát.

Kemény László gubernátor tudniillik rövidesen önként lemond, nem kívánva vállalni Buccow tervezetének esetleges végrehajtását, s 1762 derekán a főhadiparancsnok veszi át a Gubernium elnökletét. Ettől kezdve majd egy évtizedre a főhadiparancsnokok (Buccow halála után Hadik András, majd

O'Donel) a Gubernium vezetői, királyi biztosi rangban. Olyan egyesített katonai-polgári uralom ez, amelyre 1711 óta formailag nem volt példa Erdélyben, gyakorlatilag is csak az 1710-es években. A Guberniumban ugyan nem jelennek meg az örökös tartományokbeli tanácsosok, az Erdélyi Udvari Kancellárián azonban igen. Ott 1775-ben a két örökös tartományokbeli tanácsos, van der Marck és Reichman kezébe kerül az igazságügyet kivéve minden lényeges ügykör intézése, az előbbiébe az összes közigazgatási vonatkozású pénzügyek, Reichmanéba többek között az általános közigazgatási, a rendészeti ügyek és a Commercialia. A kincstartóság intézménye fennmaradt, de vezetőjének tisztét Bornemissza Ignác halála után nem erdélyivel töltötték be (1770). Általános nemességi és birtokigazolásra nem került sor, csak a zálogbirtokokról való, már említett productiókra. Az állandó megyei bíróságok a „tabula continuá"-k formájában valósultak meg 1763-ban. S felállítják a határőrséget is.

A HATÁRŐRSÉG MEGSZERVEZÉSE. A SICULICIDIUM

A határőrség szervezése részben a székelységből történt, részben Fogaras vidékén, Hunyad megyében és a Királyföld egyes területein. A székelységen bizonyos közjogi alapot adott ehhez a nationak a *Diploma Leopoldinum*ban is rögzített katonáskodási kötelezettsége. A román határőrezredek felállításának a szervezők nem kerestek ilyen közjogi indoklást. A határőrség azonban nem azt a régi típusú hadfelszerelési kötelezettséget jelentette, amelynek fejében a székelyek mentességeiket élvezték — amíg élvezték. A kelet-közép-európai— kelet-európai elmaradottság számos országban ismert termékének, a zsoldost pótló telepes katonaságnak volt egy kései (Magyarországon már jóval korábban megvalósított) változata. Szervezése 1762 áprilisában indul azzal, hogy a királynő teljhatalmú királyi biztossá nevezi ki Buccowot a határőrség létrehozására. A munka egyszerre indul meg a román Naszód vidékén és a Székelyföldön. Naszód vidékének régi vitája van a Beszterce vidéki tisztséggel: az jobbágyoknak tartja őket, ők pedig a szászokkal egyenlő jogokat követelnek. Buccow most szabadságot ígér nekik, ha a katonaságba állnak. A jelentkezés kezdetben tömeges, ugyanígy a vallási unióra lépés is, amely itt feltétele a határőrségbe való felvételnek. A székelyek feltételekhez kötik a jelentkezést: nyerjék vissza régi szabadságaikat, Erdélyből ne vigyék ki őket katonáskodni, s régi törvényeik szerint bánjanak velük. A szervezés itt részben önkéntességi alapon megy, részben erőszakkal, úgyhogy Udvarhelyszéken 1762. szeptember elején zendülésféle tör ki: falvak egész sora, majd a székváros s a többi kiváltságos helyek (a két Oláhfalu, Zetelaka) s az egész Bardócszék tagadja meg az összeírást, vagy tér ki előle. Buccow erre személyesen száll ki Udvarhelyre. A környék népe seregestül a szombatfalvi mezőre tódul, a szervezést végző katonatisztek egyes falusiakat inzultálnak, alig lehet elkerülni a véres összecsapást, s Buccow egyelőre dolgavégezetlenül távozhat Udvarhelyről. Megtorló intézkedésekkel nem fukar ugyan (katonaságot rendel ki a vezetők elfogatására, Udvarhely városa ellen pedig kisebb sereget vonultat fel), Udvarhely városa azonban nem veszi fel a fegyvert. Csíkban és Gyergyószékben, ahová a főhadiparancsnok 1762 októberében szintén személyesen kiszáll, valamivel több az eredmény, de ott sem a várt. Gyergyószéken a határőrnek felesküvésre felszólított nép korábbi követeléseivel áll elő, némi pontosítással és kiegészítéssel: régi szabadságainak visszaállítása és az országból ki nem vitelük mellett most azt igénylik, hogy saját tisztjeik alatt katonáskodhassanak, s a határőrség felállítását tartalmazó királyi rendelet bemutatását sürgetik — majd az eredménytelen huzavonát megunva Buccow szállására törnek. A követeiket letartóztató főhadiparancsnokot csak Bornemissza János főkirálybíró menti meg az agyonveréstől — s végül is csak egy maroknyi személy hajlandó felesküdni. Csíkszeredán a tábornok már jónak látja a várban maradni, míg a fegyvert korábban felvettekkel folynak a tárgyalások a felesküvésről. A határőrjelöltek követelései itt is azok, mint Gyergyóban. Így Buccow jobbnak látja úgy rendelkezni: kiki leteheti a fegyvert ott, ahol kapta. A határőrségtől elállók azonban csak fegyverzetük egy részét adták vissza, a puskát (az 1711 utáni lefegyverzésükkor elvett fegyvereik fejében) megtartották. Háromszéken a korábbi jelentkezők legnagyobb része szintén nem hajlandó felesküdni, így Buccow itt is letéteti velük a fegyvert azzal, hogy később is felesküdhetnek.

Mindez azonban a Székelyföldön a határőrség szervezése következtében kialakult „bellum omnium contra omnes"-nek csak egyik frontja. Mert frontok akadnak bőven. A székely székek nemessége, élén a tisztséggel, sorozatosan szót emel a katonatisztek túlkapásai ellen. A katonának állt székelyek viszont több helyütt a nemességre támadnak, felverik házaikat. 1763 januárjában fegyveresen körülzárják Csíkszék Várdotfalván ülésező közgyűlését, 24 évi adó, a kvártélyházak építési költségei s más közszolgáltatásaik visszatérítését követelve. A szék tisztjei hiába kérnek Carato alezredes csíkszeredai katonai parancsnoktól segítséget, végül kénytelenek kötelezvényt adni a követeltek teljesítéséről. Az új határőrök azonban, fegyver adta önteltségükben, rátámadnak fegyvert fel nem vett személyekre vagy egész falvakra is. Vészjósló jelenség, hogy a határőrök egy része nem dolgozza meg földjeit, marháit eladja, hogy lovat vegyen rajta, s maradék pénzét elveri. Tartani kell tőle, hogy a szegénység „extremum"-ra ragadja őket — írja Halmágyi Istvánnak Bánffy Dénes, az erdélyi arisztokrácia egy markáns képviselője. A határőrséget szervező katonatisztek pedig helyenként jobbágyokat is felvesznek katonaságra, önkényesen szabadítva fel őket a jobbágyságból; nemcsak birtokos nemes és határőrnek állt szabad székely közt éles a feszültség, hanem határőrnek állt vagy oda kívánkozó jobbágy és földesura közt is. A katonának nem állt szabad személyek egy része pedig, minthogy a tisztek a legkülönbözőbb terhes szolgálatokat róják rájuk, s maguk a határőrnek álltak is fenyegetik őket, már 1763 első felében megindul Moldvába. Naszód vidékén más jellegű, de hasonló súlyú bajok mutatkoznak; ott az erőszakos uniáltatás vált ki ellenszegülést.

Ebben a helyzetben a kormányzat megkísérli reálisabb alapokra helyezni a határőrség szervezését. A királynő 1763. január 6-án úgy rendelkezik, hogy csak az önként jelentkezőket vegyék fel határőrnek. Buccow pedig január végén egy magas katonai rangot viselő székely arisztokrata, Kálnoki Antal tábornok elnöklete alatt katonai-polgári vegyes bizottságot küld Csíkba és Háromszékbe a nép lecsendesítésére. Kálnokiék Csíkban (erős fegyveres demonstrációval) érnek is el némi eredményt. Addigra azonban a birodalom központi kormányzata már elejti Buccowot a határőrség szervezése ügyében. 1763 márciusában Siskovics altábornagyot küldi Erdélybe, akinek aztán ott könnyű a pártatlanság álarcában (szerinte a nemesség s egyes törvényhatósági tisztek ellenagitációja is oka a szervezés gyenge sikerének, de az is, hogy a toborzás kényszerrel történt, s az is, hogy az erdélyi arisztokratákat nem vonták be a szervezés munkájába) végképp lehetetlenné tenni e tekintetben a főhadiparancsnokot. Azt ugyan nem tudja elérni, hogy Buccowot le is váltsák, de a királynő május elején Bécsbe rendeli, Siskovicsra s két tekintélyes guberniumi tanácsosra, Lázár Jánosra és Bethlen Miklósra bízva a határőrség további szervezését. Ez a bizottság sem tud azonban egykönnyen megbirkózni a feladattal, annál is kevésbé, mert a meglévő bajok mellett 1763 nyarán új jelenségek is tűnnek fel: egyes székek szabad székelyei érintkezésbe lépnek egymással, Udvarhelyszéken a székely nemzeti gyűlés összehívása is felmerül. A központi kormányzatnak újra bele kell avatkozni az ügybe. Mária Terézia 1763. október 8-i pátensében pontosan meghatározza a határőrök jogállását: békében adójuk egyharmadától, háborúban egész adójuktól mentesek, közmunka-kötelezettségükből lényegében csak az útépítés marad, s zsoldot kapnak. Pár napra rá a királynő visszaengedi Buccowot Erdélybe, egyelőre azzal, hogy ne avatkozzék a határőrség szervezésének menetébe — a Siskovics-bizottságnak most már presztízsokokból is eredményt kell produkálnia. 1763 decemberében kiszáll Csíkba. Ott a határőröknek állni nem akaró férfilakosság az erdőbe húzódik előle, tárgyalásokat kezd a szervező bizottsággal, de közben segélyt kér Udvarhelyszéktől, Háromszéktől pedig kap is. Siskovicsék mellett is jelentős katonai erő tartózkodik, a katonaság szerint azonban az ellenszegülők pár ezer főnyi tábora felének is van tűzifegyvere, a többinek pedig fejszéje vagy dorongja. Siskovics erre 1764. január 7-én hajnalban egy Carato alezredes parancsnoksága alatt álló, kb. 1300 főnyi, két tábori ágyúval

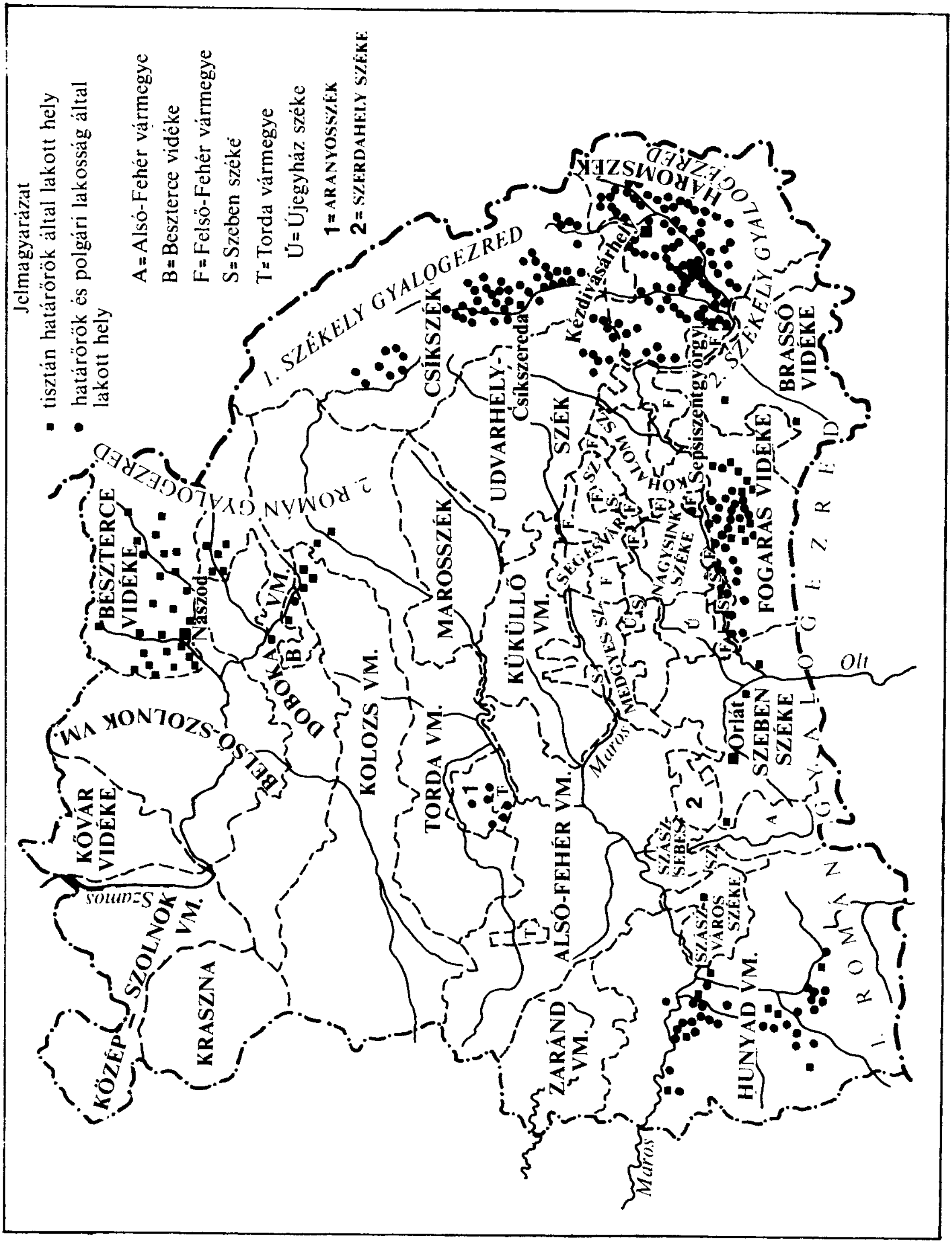
Jelmagyarázat
■ tisztán határőrök által lakott hely
● határőrök és polgári lakosság által lakott hely
A = Alsó-Fehér vármegye
B = Beszterce vidéke
F = Felső-Fehér vármegye
S = Szeben széké
T = Torda vármegye
Ú = Újegyház széke
1 = ARANYOSSZÉK
2 = SZERDAHELY SZÉKE
1. SZÉKELY GYALOGEZRED
2. SZÉKELY GYALOGEZRED
2. ROMÁN GYALOGEZRED
1. ROMÁN GYALOGEZRED
HÁROMSZÉK
CSÍKSZÉK
Csíkszereda
Kézdivásárhely
Sepsiszentgyörgy
BRASSÓ VIDÉKE
FOGARAS VIDÉKE
KOHALOM SZÉK
UDVARHELY-SZÉK
MAROSSZÉK
KÜKÜLLŐ VM.
SEGESVÁR SZ.
NAGYSINK SZÉKE
MEDGYES SZ.
BESZTERCE VIDÉKE
Naszód
DOBOKA VM.
KOLOZS VM.
TORDA VM.
BELSŐ-SZOLNOK VM.
KŐVÁR VIDÉKE
KÖZÉP-SZOLNOK VM.
KRASZNA
ALSÓ-FEHÉR VM.
ZARÁND VM.
HUNYAD VM.
SZÁSZSEBES SZÉKE
SZÁSZVÁROS SZÉKE
SZEBEN SZÉKE
Orlát
Olt
Maros
Szamos

47. térkép. Az Erdélyi Nagyfejedelemség közigazgatási beosztása a 18. században

rendelkező harccsoporttal megrohantatja az ellenszegülők gyülekezőhelyét, Madéfalvát, s vérfürdőt rendez a fegyveres ellenállást nem tanúsító nép közt, több száz embert mészároltatva le. A székely ellenállás ezzel megtört, nemcsak Csíkban, mert Carato katonái a Madéfalván talált háromszékiekkel különös kegyetlenséggel járnak el. A székely határőrség szervezése ezek után két és fél hónap alatt be is fejeződik. Kevesebb vérrel, de — legalábbis Naszód vidékén — véresen történik a román határőrség megszervezése is.

Annak az eltérő viszonyulásnak azonban, ami székely és román határőrökben a továbbiakban kialakult ezzel az intézménnyel kapcsolatban, elsősorban nem az indulás körülményei a magyarázata, hanem a határőrség megszervezésének eltérő társadalmi-kulturális következményei. A székely falvak önkormányzatát, a határőrök korábbi jogait súlyosan megtámadja az intézmény létrehozása: a határőr-parancsnokságnak befolyása van a bíróválasztásra, a határőrök ingatlanügyleteket, házasságot csak katonai elöljáróik tudtával köthettek, katonai feletteseik eltilthatták őket a tánctól, pipázástól, a halottak búcsúztatásától. Drasztikusan avatkoztak be a határőrvidék mezőgazdaságába, akadályozták iskoláztatásukat. Védelmül csak a faluközösség ereje szolgált: az intézkedések jó részét a falusi elöljárók nem hajtották végre. A román határőrezredek szervezése kevesebb jogsérelemmel járt, bár ott is megtörtént, hogy magyar kisnemeseket kényszerítettek határőrségre (Hunyad m.) vagy kivetették házukból és jószágukból a határőrnek állni nem akaró boérokat (Sinka). A folytatás azonban más. A határőrség szervezése igen jelentős lépéseket hoz magával az erdélyi román iskolaügy területén. Az ezredek székhelyein (Naszód, Orlát) latin—német iskolák létesülnek, s legalábbis a II. román határőrezred minden századának központjában triviális iskolák is. A határőrség intézménye még a kontinuitás gondolatán alapuló román nemzettudat terjedésére is hat. A II. román határőrezred egy századosa, Cosimelli 1768-ban állást is foglal a kontinuitáseszme mellett. Állítólag ő használja fel II. József egy felkiáltását („Salva Romuli parva nepos") négy román község elnevezésére. A II. román határőrezred zászlófelirata: „Virtus romana rediviva."

A „BIZONYOS PUNCTUMOK"

Utolsónak hagyjuk a kormányzat politikai kezdeményezéseiből azt az akciót, amelynek elméletben is eléggé szerény és a gyakorlatba egyébként is alig átment eredménye a korszak végén, 1769-ben született meg: az első úrbérrendezési kísérletet.

A központi kormányzat 1750 előtt Erdélyben érdemben nem érinti a földesúr—jobbágy viszonyt. Az 1750—70-i időszakban is primérebb feladatnak látja az adóreformot (s annak mellékhajtásaként a szász rendezést), majd az ország védelmének a határőrség megszervezésével való erősítését. Az úrbéri viszonyokhoz itt csak akkor nyúl hozzá, amikor Magyarországon már határozott eszközökkel folyik az úrbérrendezés. Az 1763-ban felállított állandó megyei törvényszékeknek egyik fő feladata ugyan a jobbágypanaszok kivizsgálása és orvoslása, s fellebbezésre is van lehetőség tőlük, de az érdemi mozgás csak 1767—68 táján indul meg. A Gubernium 1767-ben a királynő rendeletére tájékoztatókat kér a törvényhatóságoktól a jobbágyszolgálatokról, ezek tárgyalását azonban halogatja, míg Bruckenthal (aki, tartományi kancellári rangja révén, a Guberniumnak is tagja) 1768 elején ki nem erőszakolja az érdemi tárgyalást, majd a naplóíró, guberniumi tisztviselő Halmágyi Istvánnal dolgoztat ki tervezetet az úrbérről. Ez a tervezet (amely mellett Bruckenthal azzal is érvel, hogy amennyiben a Gubernium nem akarja maga felterjeszteni, a központi kormányzat ugyanúgy kidolgoztatja a rendezés módját, mint Magyarországra vonatkozóan) a jobbágyok által élvezett beneficiumokhoz képest jelöltetné ki, hogy mennyi föld, rét, legelő, erdő stb. tesz ki egész, fél, negyed telket. Az úrbéri visszaélések (egész heti robot, sertés, bor, taxa stb. kicsikarása) közül a tervezet csak a *törvényteleneket* szüntetné meg. A rendezésre azonban még várni kell, bár Hadik András, a Gubernium főhadiparancsnok vezetője maga is állást foglal az erdélyi mezőgazdaságról szóló emlékiratában a túlzott robotoltatás ellen, azt tartva az erdélyi földművelés gyenge nívója legfőbb okának, külön is rámutatva annak káros következményeire, hogy a jobbágyok emiatt későn vetnek. A tizedelés módjáról (a jobbágy termékének a tizedelésig a földeken kell maradni) szintén elítélő Hadik véleménye. A rendezési kísérlet befejezése azonban utódjára, O'Donel tábornokra és Bruckenthalra marad. 1769-re a Guberniumban már paktum jön létre a birtokos nemes magyar és székely, ill. a Királyföldön érdekeiket a kincstárral szemben védő szász tanácsosok közt: az utóbbiak támogatják a másik 2 nationak azt a követelését, hogy az úrbérrendezés ügyét vigyék országgyűlés elé, amazok pedig támogatást nyújtanak a szászoknak a kincstartóság ellen. Ezt az egységet O'Donelnek és Bajtay püspöknek még sikerül megbontani (csak 4 guberniumi tanácsos tart ki az országgyűlési tárgyaltatás mellett), arra azonban már nincs módja O'Donelnek, hogy a saját álláspontját áterőszakolja (a jobbágy robotja legfeljebb heti két nap legyen igával vagy három kézzel). Bruckenthal erélyes ellenakcióba lép, azzal érvelve felség-előterjesztésében, hogy O'Donel javaslata törvények módosítását jelentené, az pedig országgyűlésre tartozik. A Gubernium álláspontja alapján jön létre az első erdélyi úrbérrendezési kísérlet alapokmánya, az 1769 őszén kiadott *Bizonyos Punctumok*.

A *Bizonyos Punctumok* lényegében csak az 1714-i törvény (és annak 1742-i megerősítésekor történt kisebb kiegészítése) és az 1747-i tc. megerősítése — ahol tudniillik van érdemi mondanivalója. A jobbágytelekről nincs: konkrét rendelkezést itt nem tartalmaz, csak általános útmutatást arra vonatkozólag, hogy a földesúr „alkalmatos és állapotjokhoz képest elégséges lakóhelyet" adjon jobbágyainak és zselléreinek, s „a határoknak különböző mivolta szerint" szántóföldeket és kaszálókat hozzá. Szó sincs tehát a jobbágytelek méretének olyan gondos mérlegelés alapján, a táji és helyi adottságok figyelembevételével történő, területegységben meghatározott kiszabásáról, mint amit a magyarországi úrbérrendezés jelent. A jobbágy egyéb haszonélvezetei közt legalább az erdőkre vonatkozóan kimondja: a falvak által bírt községi erdők maradjanak azok birtokában (a földesúri tulajdonjog fenntartásával). A robetterhek tekintetében pedig a korábbi rendelkezésekhez nyúlnak vissza: a jobbágyok kézirobotja legfeljebb heti négy nap legyen, igásrobotjuk heti három nap saját erővel vagy négy nap cimborába fogva, a külsőséget bíró zsellér heti két napot szolgáljon kézzel vagy igával, a külsőséggel nem rendelkező heti egyet, az ennél kedvezőbb zsellérszerződések maradjanak érvényben. Ahol a földesúri majorság félnapi járóföldnél távolabb esik a jobbágyok lakhelyétől, ott több hétig egyfolytában kell robotoltatni őket, e szolgálat azonban nem lehet több három hétnél, s utána ugyanannyi időre haza kell engedni a szolgáló embereket. A szolgálatra jövés-menés általában számítson bele a robotba. A jobbágy tized- és kilencedfizetési kötelezettsége (ha tudniillik az utóbbi szokásban volt) megmarad, konyhai ajándékkal is tartozik.

A *Bizonyos Punctumok* nem érdemi rendezés tehát sem a jobbágybirtok, sem a szolgálatok tekintetében. Végre pedig egyébként sem hajtható. Az elkövetkező évtizedekben az erdélyi jobbágyok és zsellérek szolgálataiban ugyanazt a helyi tényezők által meghatározott tarkaságot találjuk, ami az 1711 és 1770 közti korszakban uralkodott bennük.

KULTURÁLIS ÉLET

A korszak kultúrája már lényegesen kevésbé szoros függvénye a kormányzati politikának vagy az ellene való védekezésnek, mint az előző évtizedekben. Igaz, az abszolutizmus erősödése magával hozza a cenzúra megjelenését. Mária Terézia 1753-ban úgy rendelkezik, hogy a Gubernium tiltsa el a nyomdákat olyan művek kiadásától, amelyek az Isten tisztelete, a fejedelem személye és jogai, az ország közállapota és belbékéje, a bevett vallásfelekezetek elleni nézeteket vagy új eretnekségeket tartalmaznak; minden sajtó alá adandó mű előbb bemutatandó a Guberniumnál, s annak engedélye nélkül semmi nem árusítható. A rendelkezésnek kevés eredménye van, a cenzúra nem hatékony, úgyhogy 1768-ban a központi kormányzat újabb rendelkezést ad ki arról, hogy a nem katolikusok csak iskoláikban védhetik szabadon hitelveiket. E rendelkezés nyomán foglalják le Bod Péternek nemcsak teológiai vonatkozású művét, de *Magyar Athenás*át is, és bírságolják meg Daniel Istvánt s könyve kinyomtatóját. A külföldi iskoláztatás lehetősége is meg van szorítva,[5] de

---

[5] EK: AG 1751: 369.

Erdély szellemi élete mégis kontaktust tud tartani Nyugat-Európáéval. Az igények ugyanis megvannak, sőt nőnek is. Szebenben 1761 és 1766 közt szinte rendszeresen játszik a Bodenburg-színtársulat — nézőközönsége természetesen nem elsősorban a város polgársága, hanem a kormányhatóságok tisztviselői, katonatisztek és az ekkor fővárosnak számító Szebenben hosszabb-rövidebb időre megforduló arisztokraták. Az arisztokrácia életmódja határozott változást mutat. Megjelennek a nagy könyvgyűjtők. Haller László és fia, Gábor alakítják ki az ugrai Haller-könyvtárat, amiről jó fél század múlva az Erdélyben utazgató Kazinczy azt írja: „a franciául olvasók innen szedik, amire szükségük van, mindenfelé Erdélyben".[6] Teleki Sámuel külföldi útján, 1759-től kezdi gyűjteni a majdani Teleki-téka alapjait. A Szebenben kormányhivatalnokoskodó arisztokraták asztalánál az 1750-es években szokásos a „Tafelmusik". De a birtoktalan hivatalnok arisztokrata sem marad le a „régi" arisztokraták mögött. Szilágyi Sámuel, a királyi táblai ülnökként báróságot szerzett gazdag, de ingatlan birtokkal nem rendelkező egykori enyedi kisnemesfiú Medgyesen (ahol a törvényszakok közt él) hetenként Collegium Musicumot tart, Bécsből szerez be hozzá zeneszerszámokat és kottákat. Szép könyvtára van, benne a francia felvilágosodás termékeivel. A szász patríciusrétegnél hasonló jelenségekkel találkozunk. Samuel Bruckenthal is alakítgatja már könyvtárát és gyűjteményeit, külön gondot fordítva a Saxonicalia gyűjtésére. A modern szellemi irányzatok befogadásának igénye helyenként már együtt jár, ha nem is az újszerű alkotás, de legalább a reprodukció igényével. A könyvgyűjtő Haller László fordítja magyarra (két évvel Zoltán József első fordítása után) Fénelon *Télémaque*-ját a mű sikere akkora, hogy 5-10 éves időközökben újra meg újra kiadják. A Fénelon-fordítások a francia hatás kiindulópontjai a magyar irodalomban. Haller Gábor Montesquieu *Esprit des lois*-ját fordítja magyarra.

Míg az erdélyi szellem az irodalom és a politikai gondolat területén túllát a birodalom nyugati határain, a képzőművészetben az osztrák típusú barokk (magyarországi variánsával együtt) ekkor hatol be a világi képzőművészetbe. Az első barokk kastélyépítkezés az előző korszakból való. A kaplyoni Haller-kastély 1725-től épül, a dévai Magna Curia barokk átépítése azonban csak 1743 után kezdődhetett meg, amikor a vár alatti kastély Haller János gubernátor birtokába került. Négy sarokbástyás alaprajzát változatlanul megtartották, de már barokk a tetőzet, a homlokzat, a baluszteres feljáró, a főbejárati erkély, a címeres kandalló. A világi barokk igazi úttörését azonban Bánffy Dénes bonchidai építkezése jelenti. A négy kerek sarokbástyás várkastély keleti oldalára ő építtet új istállót és lovardát, patkó alakú udvarral, az attikán végigvonuló szobordíszekkel. Az istálló alaprajza egyező a (Fischer von Erlach tervezte) bécsi Hofstallung belső koncepciójával és méreteivel; talán az ifjabb Fischer von Erlach, a Hofstallung-építkezés befejezője tervezte a bonchidai épülettoldást is. Az építkezés 1748 és 1753 közt folyt le kolozsvári mesterekkel. A szoborgaléria s a kastély két homlokzatára került szobrok alkotója Johann Nachtigall. Az osztrák barokk hat közvetlenül a hadadi Wesselényi-kastély 1761-ben meginduló építkezésére is. Tervezője, Litzmann, bajor származású, Morvaországon át Magyarországra s onnan Erdélybe került mesterember, maga jelentéktelen, de jól tájékozott: a hadadi kastély középrészeinek alaprajza feltűnően hasonlít Savoyai Jenő ráckevei, J. L. Hildebrandt által épített kastélyának középrészére. Litzmann egyszerűen lemásolta a kiváló osztrák építész tervét. A kastély legigényesebb kőfaragó munkáit Schuchbauer, Erdély legtehetségesebb barokk szobrásza végzi. 1759-ben kezdik építeni a marosvásárhelyi Tholdalagi-palotát, az erdélyi barokk építészetnek ezt a kis gyöngyszemét; oromzatának török fejeit Schuchbauer faragja. Ugyanott 1763-tól épül a Szent György és Szentkirály utca sarki Teleki-ház. De megjelenik a világi barokk az örmény városok gazdag polgárainak építkezéseiben is: Schuchbauer a szamosújvári Lászlóffy-ház kapujára is farag szobordíszeket. Az egyházi művészetben természetesen tovább uralkodik a barokk; e kor reprezentatív terméke a szamosújvári örmény nagytemplom, amelynek ismeretlen tervezője közvetlenül nyúl vissza az osztrák barokk nagy mesterei, Hildebrandt, Neumann, Fischer von Erlach művészetéhez. Kívül áll ezen a körön a görög hitűek sajátos művészete (ahová tudniillik nem hatolt be, elsősorban a vallási unió révén, a barokk). Mikolán (Doboka m.) egy évszázadon át működik ikonfestő-iskola.

---

[6] Idézi HORVÁTH J., Báróczi Sándor (BpSz 107, 1901. 94).

A kor oktatásügyére és tudományosságára térve, a jezsuita történetkutató iskolának jó néhány jelességet adó kolozsvári jezsuita akadémián most, a protestáns iskolákhoz képest némi késéssel jelennek meg a természettudományok első kiválóságai, de mindjárt olyan nevekkel, mint a világhírig emelkedő Hell Miksa és a sokoldalú, a természettudomány különböző területein kiválót alkotó Fridvaldszky János. Hell Nagyszombatból 1752-ben kerül a kolozsvári akadémia matematikai tanszékére, ahol 1755-ig tanít. Otthonában rendez be obszervatóriumot, fizikaszertárat igyekszik kiépíteni az iskolában. A mágnesesség és elektromosság összefüggéseinek kérdésében maradandót alkot, elsősorban azonban csillagász. 1755-ben Bécsbe kerül a csillagda igazgatójának és egyetemi tanárnak. Már távol él Erdélytől, amikor — előzetes megfontolás nélkül — hozzájárul a magyar finnugor nyelvtudomány megteremtéséhez: ő viszi magával északi csillagászati megfigyelő útjára Sajnovicsot. Fridvaldszkyról, akinek tudományos tevékenysége igen szoros kapcsolatban áll a Societas Agriculturae működésével, más helyütt szólunk részletesebben.

Az unitusoknál a balázsfalvi iskola megalapítása hozza a legfontosabb fordulatot. Papságuk és más értelmiség képzésére eddig Erdélyen belül a többi felekezetek iskolahálózata, elsősorban a kolozsvári jezsuita akadémia szolgált.

Balázsfalván már 1738-ban van elemi iskola. 1754-ben nyílik meg az alsó fokú középiskola. Fokozatosan épül ki: előbb a grammatika alsó osztályai Grigore Maior vezetésével, 1757-ben már működik a szintaxis osztály is, majd megindulnak a poézis és retorika osztályok is. A filozófiai kurzus már a következő korszak elején, 1772-ben jön létre. Az iskolában az alapítástól van papképzés. Itt Sylvester Kalyáni és Athanasie Rednic — a majdani püspök — a professzorok. Még 1747-ben működni kezd az itteni román nyomda, Petru Aron püspök gondoskodik felújításáról is. Balázsfalván az unitus egyház vezető szellemeinek torzsalkodásai ellenére erőteljesen kezd kifejlődni egy román szellemi góc. Fő alakjai elsősorban magyar jezsuita iskolákban (Kolozsvár, Nagyszombat) nyerik képzettségüket, keveseknek jut osztályrészül, hogy ezt római diákévekkel is megtoldják. Az erdélyi román szellemiség azonban csak a következő korszakban fog jelentkezni az Inochentie Micu-Klein által megjelölt úton haladó személyiségekkel és műveikkel. Aron püspök egyébként is szorgos iskolaalapító. 56 népiskolát alapít, háromnegyedüket az erősen ortodox Dél-Erdélyben, nyilvánvaló összefüggésben az uniáltatási akcióval. A határőrvidéken felállított unitus iskolákról már szóltunk.

Az erős ellenreformációs nyomás alatt álló protestáns iskolaügy leglényegesebb vívmánya e korban a református kollégiumok összességére érvényes rendtartás, az 1769-i *Methodus docendi.* Előzményei az egyes nagyobb iskolák tantervei (a nagyenyedi kollégiumnak már 1748-ban van ilyen). A *Methodus* még elsősorban a hagyományos oktatási rend összefoglalása, rendszerezése, de itt már intézményesen érvényesül Wolff filozófiájának hatása: az úgynevezett görög osztály matematikai könyve az ő műve, az oktatási segédletek közt szerepel a Wolff-tanítvány F. C. Baumeister logikai és filozófiai kézikönyve.

A korszak legjelentősebb erdélyi tudósa, Bod Péter azonban nem kapcsolódik egy protestáns iskolához sem. Falusi lelkész, a kegyetlenségig kemény hitű Bethlen Kata udvari papja és védence, majd egyházmegyei, végül egyházkerületi főjegyző; lehetne marosvásárhelyi teológiaprofesszor már pályájának eléggé kezdetén, de nem fogadja el a meghívást. Életműve, mennyiségi arányait tekintve, elsődlegesen egyházi írónak mutatná: teológusnak, egyháztörténésznek (terjedelmes magyar egyháztörténetet ír), egyházjogásznak (1763-ban publikálja a házasságjogról szóló művét, 1764-ben az egyházi törvényszéki gyakorlatot ismertetőt). A magyar kultúra történetébe azonban elsősorban irodalom- és kultúrtörténeti munkásságával kerül be. Megírja az első magyar irodalmi lexikont, a *Magyar Athenás*t (1767-ben adják ki); ez a munka a magyar irodalomtörténet első rendszeres összefoglalása is. Életrajzot ír Szenczi-Molnár Albertről, Misztótfalusi Kis Miklósról. A magyar akadémia gondolatának Apáczai Csere János kezdeményezése óta első hirdetője. 1756-ban javasolja először egy magyarországi és erdélyi tagokból álló „irodalmi társaság" létrehozását s egyben a magyar nyelv tudatos művelését: jó magyar nyelvtan szerkesztését, a nyelv tisztaságának védelmét. 1760-ban már kifejezetten „tudós emberekből álló magyar társaság” létrehozását sürgeti „a magyar nyelv ébresztésére, mint más nemzetekben vagyon”. Bod Péter nemcsak a 18. századi erdélyi magyar kultúra nagysága, hanem az egész magyar kultúráé. *Magyar Athenás*a az egész magyar kultúrát öleli fel. Lefordítja a dunántúli gályarab prédikátor, Kocsi Csergő Bálint latin önéletírását. Ez a nagy magányos, a század utolsó harmada és a 19. század eleje nagy magányosainak e tekintetben előképe, ott áll a Habsburg-lojalitással párosult református ortodoxia és a felvilágosodás mezsgyéjén. Azzal, amiben szelleme a legmerészebben szárnyalt, már a felvilágosodás kezdődik.

VIII. FELVILÁGOSODÁS ÉS FERENCI REAKCIÓ (1771—1830)

1. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

A NÉPÁLLOMÁNY

1771-től Erdély népállományának fejlődése már nem oly sok összetevőből származó eredő, mint az előző hat évtizedben. A be- és kivándorlás nagy hullámai elültek, a belső vándorlás is nagymértékben visszaesett, a népesség nagyjából stabilizálódott. Az utolsó pestisjárvány épp a korfordulón, 1770—71-ben vonul végig Erdély délkeleti sarkán, más pusztító járvánnyal csak az 1813—18-i ínség és vándormozgalom idején találkozunk. Ez az egyetlen olyan eseménykomplexum, amelyről e tekintetben meg kell emlékezni. 1813-tól éveken át rossz a termés Erdélyben: rossz az időjárás, ami már magában is megrendítene egy olyan szinten álló mezőgazdaságot, amilyen az erdélyi az 1810-es években; a rossz időjárás közepette a jobbágynak még kevesebb ideje marad saját gazdasága művelésére, hisz amikor jobb az idő, a hátralékban maradt robotot hajtják be rajta, vagy közmunkára viszik; az állatállomány súlyos veszteségeket szenved. 1817 tavaszán pedig a szükségtáplálékon legyengült parasztnépet egy skorbutszerű járvány támadja meg; Kraszna megyében már szekérszám hordják ki a falvakból a halottakat, másutt az éhhalál szed áldozatokat. A jobbágynép megmozdul, az országnak az ínség által kevésbé sújtott területein keres létfenntartásához szükséges helyet, vagy helyenként több százas csoportokban indul útnak Havasalföldére, Moldvába vagy Magyarországra. Vannak, akiket katonai erővel térítenek vissza, mások hóviharba jutnak a fogarasi havasokban, s odavesznek. A kivándorlók egy része azonban az ínség elmúltával visszatér. Az ínség és az azt követő el- és visszavándorlás azonban nem okoz alapvető változást Erdély népállományának számában vagy összetételében.

A népállomány első modern felmérésére 1786-ban kerül sor. Erdély tényleges népessége ekkor (a határőrvidékkel együtt) 1 560 000 lélek. Az 1 km^2-re számított népsűrűség (a határőrvidék és a szabad királyi városok népességét nem véve bele) országosan 22,5, a területegységenkénti sűrűség azonban 11,1 és 41,8 közt mozog. Az átlagos településméret az 500-1000 lakosú falu; a lakosságnak (a szabad királyi városok nélkül) 39,5%-a lakik ilyen helységekben. E településméret dominanciáját még jobban hangsúlyozza az a körülmény, hogy a lakosság 21,8%-a él az ennél közvetlenül kisebb 300-500 lakosú, és 16,1%-a a közvetlenül nagyobb, 1000-2000 lakosú helységekben — a 3 kategóriában együtt 77,4%. A városok lélekszámának eltérése ettől az átlagtól a városiasodás igen szerény méreteiről beszél. A legnagyobb városok (Brassó: 17 792 lakos, Szeben: 14 066, Kolozsvár: 13 928) népessége is csak jó 18-22-szerese a meglehetősen kicsiny erdélyi átlagfaluénak, a többi szabad királyi városok lélekszáma alatta marad a 6 ezernek. Néhány bányahely városiasabb (Zalatna: 4950, Abrudbánya — Verespatakkal együtt — 4699, Vízakna: 2934; Kapnikbánya: 2812); még inkább ez a helyzet, ha a bányavárosnak más funkciója is van (Torda: 6374, Dés — Désaknával együtt — 5194). Vannak viszont olyan hanyatló bányahelységek, amelyeknek népessége még az országos átlagot sem éri el (Körösbánya: 443, Riska: 371, Karács: 308). A tulajdonképpeni mezővárosok közül alig néhány akad, amelynek népessége (a határőrséghez tartozókat nem számítva) meghaladja a 3 ezret: Nagyenyed (3897), Zilah (3832), Fogaras (3376), Rozsnyó (3129), Feketehalom (3017). Kicsiny átlagos településméret, nagyon szerény méretű differenciálódás: ezek a jellemzők Erdély települési képére 1786-ban. Ez a népességszám most már lassan ki- és bevándorlási hullámok, nagy járványok tömegpusztító hatása nélkül növekszik a 19. század derekának 2 milliós lélekszáma felé. De nem változik jelentősen az 1760 táján már kialakult nemzetiségi arány sem. A spontán asszimiláció mindhárom erdélyi nemzetiségnek hoz nyereséget, illetve okoz veszteséget, tudatos asszimilációról pedig (akár csak társadalmi mozgalom révén is) szó sincs korunkban.

MEZŐGAZDASÁG

A mezőgazdaságnak még e korban is fő kérdése: az állattenyésztés vagy a földművelés dominál-e benne? Erdély gazdasági életének helyzetére vajmi jellemző, hogy a mezőgazdaságban egymásra torlódik az állattenyésztés túlsúlyáról a földművelés dominanciájára való átváltás, a földközösség megszüntetése, az új mezőgazdasági kultúrák megjelenése és az úrbérrendezés problémája. Lássuk most számszerűen: hogy áll az átváltás állattenyésztés és földművelés közt?

A korszak elején — 1772-ben — Erdély adóköteles állománya 403 495 igásállat (ló, ökör), 223 598 tehén, 86 628 csikó és borjú, 591 210 juh, 75 106 kecske, 251 309 sertés és 47 167 méhkas; ló és szarvasmarha aránya a későbbi (megbízható) statisztikák szerint kb. 1 : 4,5 lévén, a lovak és szarvasmarhák száma 129 767, illetve 583 924. 1819—20 táján erősen eltérő adatokkal találkozunk: Schubert és Hann adatai szerint a lóállomány 170 ezer, a szarvasmarhák száma 700 ezer, a juhoké 800 ezer. Liechtenstern és Lassú adatai: 267 ezer ló, 597 ezer szarvasmarha és 632 ezer juh. Korszakunk végének számadatai: 1829-ben 156 ezer, 1830-ban 157 ezer ló (adóköteles:

1828: 131 139, 1830: 114 717), 1829-ben 715 ezer, 1830-ban 711 ezer szarvasmarha (az adózóké 1828-ban 422 419, 1830-ban 465 135). A juhok száma a korszak végén 1 millió 270 ezer és 1 millió 300 ezer körül lehet. A számok azonban több tekintetben bizonytalanok. Kérdés, hogy egyáltalán hol számítják be a transzhumáns pásztorkodásban tartott juhokat (az 1828—30-as adatokban szerepelnek 900-950 ezres létszámmal). Az is bizonytalan, hogy az 1828—30-as hivatalos statisztikák összeállításához szolgáló felméréseknél az adózók mit titkoltak el állatállományukból? Ha azonban az 1772-i és 1828—30-i adatokat nagyjából reálisnak vesszük, akkor Erdély adóköteles lóállományának száma az egész korban stagnál, a szarvasmarha-állomány 20-30%-kal visszaesik, talán csak a juhállomány nő, bár ott (bizonytalan lévén, hogy az adatközlés a transzhumánus pásztorkodásra mikor és mily pontossággal terjed ki) az összehasonlítás elég labilis. Stagnálás, a visszaesést nem egyensúlyozó emelkedés: ez jellemzi Erdély adóköteles állatállományának képét e korban.

S a másik oldal, a földművelésben felhasznált földterület emelkedése? 1767-ben a gabona erdélyi vetésterülete 608 896 köböl. Benigni 1772. évről közölt adata (663 730 kataszteri hold szántó) nyilván az *egész* szántóterületet tartalmazza, vetésterületet és ugart együtt, de még így is némileg túlzottnak tűnik. Innen azonban 1828-ig nem találkozunk megbízható adatokkal. Marienburg már 1791-re 748 223 15/32 kataszteri hold adóköteles szántóról tud, Liechtenstern 1817-re 2,5 millió hold szántóterületről és rétről, ami (szántó és rét közt 2:1 lévén a szokásos arány) kb. 1,66 millió hold szántónak felelne meg — ez az adat nyilvánvalóan erősen irreális. Megbízható az 1828-i hivatalos statisztika 685 399 hold adóköteles szántóterületével. Allodiális és jobbágyszántó arányát óvatos becsléssel 1 : 2-nek véve, s számolva azzal is, hogy a szabad paraszti helységekben (Királyföld, a Székelyföld egy része) nincs allodiatúra, a teljes szántóterületet kb. 0,9 millió kataszteri holdra becsülhetjük korszakunk végén. Ez azonban azt jelenti, hogy a szántóterület 1770 és 1830 közt kb. 50%-kal nőtt. Másrészt viszont 1830 után e tekintetben alig van növekedés. 1851-ben Erdély szántóterülete 2 186 597,85 köblös, tehát kb. feleannyi kataszteri hold. A mezőgazdaság nagy forradalma, a földművelésnek az állattenyésztéssel szemben túlsúlyra jutása az 1770—1830-i időszakban zajlik le Erdélyben — Nyugat-Európához képest több évszázados késéssel, de Magyarországhoz képest is jócskán megkésve.

A mezőgazdaság két fő ága közül előbb az állattenyésztést vegyük vizsgálóra, ágazatai szerint.

A lótenyésztésben már a 18. század derekán megkezdődik a spanyol ló divatja. Ezt az arabs ló váltja fel; arabs ménként persze nagyszámú egyéb apaállat is kerül Erdélybe: török, havasalföldi, moldvai, lengyel lovak. A 18—19. század fordulóján a divat újabb hulláma éri el Erdélyt: az angol lóé. A kiviteli tilalmak miatt nehéz jó angol méneket beszerezni; igazán jó angol ménje csak az id. Wesselényi Miklósnak van, a zsibói uradalom lótenyésztő hagyományainak folytatásaként. A régi magyar fajló csak parasztlóként marad meg (főleg Csíkban, Hátszeg vidékén). A korszak végén, már az 1830 utáni kor nyitányaként kerül sor a lótenyésztés újabb „forradalmára": az ifjabb Wesselényi Miklós kezdeményezésére megújul az angol ló divatja. Az erdélyi birtokos nemesség modernebb gondolkodású tagjai felismerik a ménbérért való hágatásban rejlő üzleti lehetőségeket (a 18. század utolsó harmadában már vannak Erdélyben kincstári mének a parasztnép s a papok kancáinak hágatására, ezekre azonban sok a panasz: egy részük öreg, beteg, egy-egy ménre 50 kanca is jut, de csak egyszeri hágatással). Felismerik a lóeladást mint jövedelmi forrást is. Mindez együtt kell hogy járjon a lótartás modernizálásával. Az istállózásban a célszerűség váltja fel a pompát, a csikókat a korábbinál jóval előbb választják el, a lovak takarmányában a szénához friss fű, szecska, a pálinka moslékja járul. Szélesebb körben természetesen mindennek hatása csak 1830 után lehet.

A szarvasmarha-tenyésztésnél nem találkozunk még a divat ösztönző hatásával sem. A tenyésztés bajai már ott kezdődnek, hogy éretlen, fiatal bikákkal is hágatnak, a marhák átlagos mérete tehát túl kicsiny. Tejhozamuk is alacsony; ez részben a tehenek meddőségéből, részben a rossz tartásból fakad: nyáron a teheneket kiszikkadt legelőkön tartják, delelőre nem hajtják árnyékba, így tejük kevés; nem kapnak tejhozamot fokozó takarmányt sem, sokfelé itatóhely sincs elég.

A juhtenyésztésben még inkább a hagyományok az uralkodók. A transzhumáns pásztorkodás ekkor tetőzik; ha az 1792-i 1,5 milliós számot túlzásnak is kell tartanunk, a hivatalos statisztikák 1828—30-ra adott 900-950 ezres adata reálisnak tűnik. Változást csak a kor legvégén hoz a gyapjúkonjuktúra hatása; Erdély földesúri mintagazdaságában, a zsibói Wesselényi-uradalomban 1826-ban jelennek meg az első nemesebb fajtájú, Magyarországról származó juhok.

A földművelésben már több újról számolhatunk be. A földközösség, amely az előző korban még eléggé elterjedt jelenség Erdélyben, ebben az időszakban lényegében eltűnik. A Királyföldön, kormányzati nyomásra, az 1770-es évektől erősödik meg az addig évi osztásra kerülő földek végleges tulajdonba adásának folyamata. A Székelyföldön az 1790-es években még gyakori jelenség a földközösség, rövidesen azonban itt is csak olyan maradványaival találkozunk, mint a falu káposztás-, lenes-, pityókáskertje, tehát olyan értékes földterület, amelyből mindenki részt kér — vagy éppen ellenkezőleg a puszta, nehezen művelhető, távoli földterület. Az ilyen földet gyakran nem is osztják ki, hanem mintegy a falu pénztára szerepét tölti be: a falusbírónak, a falu pásztorának adják használatba, a falu rétjéről kaszált szénán teleltetik ki a falu bikáját, ebből állítják ki a porciót, ezzel látják el a jövő-menő törvényhatósági tisztek állatait. Néhol bérbe adják a közös földet. 1820 tájt Erdélynek mindössze három helységében ismeretes a földközösség teljesebb formája, a szántók és kaszálók jelentősebb részének nyilas osztása: a székely Felvincen és a szabad szász helységből jobbágysorba süllyedt Dedrádon és Petelén.

Ha a földközösség (a legelők és erdők községi tulajdonát nem értve ide) korszakunkban — egy-két „tanúhegyet" nem számítva — el is tűnik, a határhasználat módjában egyelőre nincs alapvető változás. Még a kétnyomásos gazdálkodás általánossá válása is vágy csupán. Az agrár szakembernek is kiváló Fridvaldszky már ismeri a váltógazdaságot is 1770—71 táján, mégis csak a három nyomás bevezetése mellett áll ki — számára ez tűnik elérhetőnek. Pedig még ez sem az. 1820-ban a Partium három északi törvényhatóságában a falvaknak csak mintegy 15%-ában oszlik a határ három fordulóra, az uralkodó forma változatlanul a két forduló (kb. 59%), s a háromnyomásos típusnál jóval erősebben (22,65%-kal) van képviselve az a forma, amelyben a határ kis részét (átlagban 1/6-át—1/7-ét) állandóan használják (kukoricásnak vagy más tavaszi vetésnek), a többit pedig két fordulóban váltakozva. Egyes hegyi településeknél pedig nincs is kötött határhasználati rend. A forradalmian új, a váltógazdaság ismét csak a zsibói Wesselényi-uradalomban jelenik meg 1826-ban; első formájában átmenet a három nyomásról a modern vetésforgóra.

Jóval korábban találkozunk egyes új terményfajták megjelenésével az erdélyi földművelésben. Legfontosabb a burgonya közöttük. Termesztésének kezdetei az 1760-as évekbe nyúlnak vissza. Bethlen Gábor uradalmaiban ekkortájt már termelik. Marosvásárhely jeles főorvosa, Mátyus István 1767-ben megjelent *Diaeteticá*jában népszerűsíti ezt a táplálékfajtát. Amikor 1767 vége felé Mária Terézia is arról rendelkezik, hogy Erdély egész népességét, különösen azonban a hegyes, terméketlen vidékekét intsék a burgonya termelésére, a burgonya fogyasztása egyenesen a főhivatalnoki lojalitás jele lesz: 1768 végén O'Donel főhadiparancsnok, guberniumi elnök ebédjén burgonyatortát szolgálnak fel. Népeledelként azonban már nem olyan egyszerű divatba hozni. A Gubernium ugyan 1767-ben körrendeletben teszi közzé a királynő rendelkezését, az eredmény azonban nem gyors. 1768—69-ben csak Fogaras és Kővár vidékén van nyoma a burgonyatermesztésnek; 1770-ben ott is gyenge a termés, ahol vetik — legfeljebb a következő évi vetésre elég —, de olyan nagy kertkultúrájú városban is, mint Kolozsvár, ellenérzés volt a lakosságban az új termékfajtával szemben. A kormányintenciókkal életre hívott, kormányférfiak vezetése alatt álló Societas Agriculturae nemegyszer foglalkozik a burgonya felhasználásának kérdésével. 1769 vége felé maga a társaság elnöke különböző típusú burgonyakenyereket mutat be (változó arányú burgonya- és búzalisztkeverékek), vegyes sikerrel, a burgonyapálinkát azonban ihatónak minősítik a bírálók. Fridvaldszky, akinek tevékenységével a társaság úgyszólván minden érdemi ténykedésénél találkozunk, már 1771 elején értekezést nyújt be a burgonya felhasználásáról, különösen a disznóhizlalásra tartva alkalmasnak, majd kétféle, tiszta burgonyából, illetve burgonya és liszt keverékéből készült kenyeret mutat be a társaságnak. A kitűnő természettudós még annak a módszerét is kidolgozza: hogy lehet sört készíteni burgonyából (1772). A burgonya termelésének tömegessé válása azonban nem halad gyorsan. 1774-ben még csak Háromszékben általános; itt rájöttek fogyasztásának legjobb módjaira is (köretnek — sütve — vagy vajjal eszik, disznóhizlalásra is használják). Ezenkívül csak Küküllő megyében és Segesvárszéken találkozunk jelentősebb termelésével, másutt elvétve, vagy kifejezetten idegenkednek tőle. 1782-ben tán még rosszabb a kép: Háromszéken, Segesvárszéken is visszaesik a termelés, Brassóban és a Barcaságban, Medgyesszékben, Kővár vidékén erősödik csak meg — máshol terjedését az a hiedelem gátolja, hogy a burgonyafogyasztás a vérbajt mozdítja elő. A 19. század első évtizedében helyenként már erőteljes a burgonyatermelés (Csíkszéken sok gazda van, akinek 8-12 véka gabonája, de 50-100 köböl burgonyája terem), de még az 1813—18-i ínség idején is Erdély számos területén kényszerintézkedésekkel kell a parasztnépet termelésére rábírni.

Nem számít új termékfajtának, de a korszak elején válik a kormányhatóságok által favorizált kultúrnövénnyé a len. 1772-ben Erdélyben csak itt-ott termesztik, e helyeken is részben magja miatt, olajkészítéshez. 1772-ben a Commissio Commercialis bizonyos helységekben len- és kendervásárokat hoz létre e termékfajták termelésének fellendítésére. A kísérlet a legtöbb helyen eredménytelen.

Az állattenyésztés, földművelés és ipar kérdéskörébe egyaránt tartozó selyemhernyó-tenyésztéssel és eperfaneveléssel a végtermék szerint, az iparnál fogunk foglalkozni. Az új mezőgazdasági kultúrák során azonban meg kell emlékeznünk a kertészeti kultúra fejlődéséről. A 19. század elején a fehéregyházi Haller-uradalom melegházi kertészete az a központ, ahonnan ez az újfajta kertkultúra az ott tanuló kertészek révén szétsugárzik. Hídvégen 1825-ben káposztát, vöröshagymát, sárgarépát, petrezselymet, retket, karalábét, céklát termeltek így.

A mezőgazdaság üzemtípusaira s azok gazdálkodására térve, a nagybirtok gazdálkodásáról jóval árnyaltabb képet rajzolhatunk, mint az előző korszakban. A földesúri nagybirtok fejlődésében expanziós tendenciák erősödése figyelhető meg. Az allodiatúrák területe, ha nem is robbanásszerűen, de nő. A terjeszkedés pedig most már a jobbágygazdaság határaiba ütközik. Ha a Királyföldön az 1740-es évek második felétől igen gyakori a szabad románok panasza, hogy a szabad szászok elveszik tőlük irtványföldjeiket, földesúr és jobbágy viszonylatában ez a gyakorlat e korszakban válik sűrűvé, sőt 1791-től törvényessé is: az 1791. évi XXVI. tc. értelmében tudniillik a földesúr ellenszolgáltatás nélkül elveheti jobbágyától az engedély nélkül tett irtást, az engedéllyel tettért pedig csak akkor jár kártérítés, ha a jobbágy nem használta hét éven át az irtványföldet, az alatt ugyanis a birtokosi felfogás szerint megtérült fáradságának bére. De megcsipkedheti jobbágya földjét a földesúr határosztálykor, elcserélheti rosszabb minőségű allodiális földdel, vagy egyszerűen élhet azzal a lehetőséggel, hogy — úrbérrendezés nem történvén Erdélyben — a földesúri és úrbéres föld mennyisége nincs meghatározva, így nagyobb nehézség nélkül elvehet jobbágya földjéből egy darabot. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a jobbágynak telkéről való kivetése általános vagy akár csak szélesebb gyakorlattá vált volna; az 1813—18-i ínség és vándormozgalom után a földesurak az esetek nagy többségében jobbágyot ültetnek az üresen maradt telekre. A relatív, nemcsak az eléggé mostoha természeti adottságokból, hanem a mezőgazdasági technika elmaradottságából is következő földszűke azonban már e viszonylatban is kezdi éreztetni hatását.

De hozzányúl, ha országos méretekben véve nem is sűrűn, a birtokos nemes a község legelőjéhez is, osztály során vagy egyébképpen, annál is inkább, mert a legelőbér is gyarapíthatja jövedelmeit, ha nem saját állatállománya számára foglalja el a legelőt. Gyakoribb az erdőknek a földesúr számára való foglalása. Az 1791. évi XXX. tc. kimondja a földesurak kizárólagos tulajdonjogát az erdőre, ez azonban a gyakorlatban nem jelenti a parasztnép erdőlésének egy csapásra való megszüntetését, jelenti viszont azt, hogy az erdőt egyáltalán birtokló falvak egy része csak a földesúr vagy tisztje szó- vagy írásbeli engedélyével vághatott épületfát erdején, néhol éppen az erdőpásztor vagy erdőbíró jelenlétében, annak kijelölése alapján. Jelentette azt is, hogy a jobbágyfalvak egy része csak bizonyos napokon járhatott fáért az erdőre; és nem utolsósorban azt, hogy az erdőlésért (ismét csak a jobbágyfalvak kisebb részében) fizetni kellett, készpénzben, napszámmal vagy ezek kombinációjával. Az pedig már az erdőbérek következménye volt, hogy a jobbágynép kiszorul a makkos erdőről, illetve általában készpénzfizetésért makkoltathat.

A majorsági gazdaság területének kiterjesztése, községi beneficiumok után szolgáltatások követelése azonban csak az egyik (bár az erősebb) tendencia a földesúri birtok gazdálkodásában. A másik, az előbbiekben már gyakran említett irányzat a modernizálásé: fajtanemesítés, korszerű állattartás az állattenyésztésben, jó minőségű vetőmag használata, a kertkultúra fejlesztése s (egyelőre kivételesen) a váltógazdaság bevezetése a mezőgazdaságban.

A munkaerőbázis tekintetében azonban a földesúri birtok alapvetően robotoltató gazdaság marad. Erdély egyik legnagyobb birtokosa, Bánffy György gubernátor bonchidai uradalmában 1798 és 1822 közt szorosabban vett mezőgazdasági bérmunkát egyáltalán nem alkalmaznak. A robotoltatás mértékét elvileg a *Bizonyos Punctumok* szabályozzák, ezek rendelkezéseit azonban általában nem tartják be. A szokásban lévő szolgálaton azonban még mindig van mód növelni. A szolgáltatás módja képtelen tarkaságot mutat: van falu, amelynek 91 szolgáló embere (19 birtokoséi) hétféleképpen teszi a robotot, két személy egymástól eltérő termékszolgáltatást ad robot helyett, egy pedig taxát fizet. S ez még nem is a legrosszabb eset, hisz a 19 birtokos közül 11 arisztokrata, s más kettő is módosabb megyei nemes. Az igazán áttekinthetetlen változatosság ott jelentkezik, ahol a község kisnemesi falu — ott ugyanis némi túlzással azt mondhatnánk, hogy ahány jobbágy, annyiféle a szolgálata. A nagymértékű robot (abszolút mennyiségében is jóval felülmúlja a magyarországi egész telkes jobbágyét, akinek úrbéres szántója átlagban a háromnégyszerese az erdélyi jobbágyénak) felhasználása azonban nem éppen gazdaságos. A koronkai Tholdalagi-uradalom jobbágyainak szolgálata 1790 tájt heti két-három nap; ennek a keretnek azonban a birtokos csak egy részét veszi igénybe, átlagosan évi kb. 110 napot. Azt is egyenetlenül; az év jó egyharmadában a jobbágyok semmit sem robotolnak, nagy dologidőben viszont akár egy egész hónapig nem jutnak saját gazdaságukhoz. A felhasznált robotmunka elosztása sem a legmegfelelőbb a birtok modernizálásához. A robotnapoknak alig egynegyede megy szántóföldi munkára s kb. ugyanannyi szőlőművelésre, kaszálásra már csak a munkanapok 7,29%-a. A többi robotot erdei munkára, fuvarra, kézműves- és egyéb munkára fordítják.

Mennyiben vált árutermelővé a földesúri birtok korszakunkban? Részben a modernizálásról elmondottak alapján, részben, mivel korszakunkra esik a napóleoni konjunktúra időszaka, azt hihetnénk, hogy az árutermelés most nagy lendületet vesz. Valójában a konjunktúra alig hat ki az erdélyi földesúri birtok árutermelésére. A bonchidai Bánffy-uradalom majorsági gabonatermelésének 1798 és 1806 közt 4,34—8,71%-át bocsátják áruba; csak 1816-ban ugrik 10% fölé ez az arány, az uradalom tudniillik az ínség és drágulás hatására eladja majd minden feleslegét. Az ínség elmúltával az arány visszaesik a korábbira. A gabonatermés nagy részét föléli a cselédség és az állatállomány. A készpénzjövedelmek felől szemlélve a dolgot, a bonchidai Bánffy-uradalomnak 1798 és 1804 közt évi 1000 rénes forintnál kevesebb jövedelme van gabonaeladásból, az 1800-as évek második felében, az infláció erősödése közben ez 1500—3505 rénes forintig nő, majd újabb alapos visszaesés következik. 1816-ban, az említett körülmények hatására, az összeg 10 272 forint 51 krajcárra szökik fel, majd ismét 2300-2400 forintra esik. Szénaeladásból az 1798—1820-as időszakban évente 100-200 forint a készpénzbevétel; egyetlen kiugró év van, 1809. Akkor 5358 forintot hoz a szénaeladás, feltehetően az insurgens seregnek adják el az uradalom teljes feleslegét. Állateladásból az 1798—1820-i időszakban évi átlagban 300—800 forint az uradalom jövedelme, csak két esetben 1700-1800 forint körüli összeg; 1807-ben sikerül egy nagy konjunkturális eladás: 5325 forint a bevétel. Állati termékek (hús, bőr, gyapjú) eladása jelentéktelen összegeket hoz. Italeladásból viszont 1804 és 1820 közt az uradalom bevétele három évben 1-2 ezer, négyben 3-4 ezer, további két évben 4-5 ezer, egyben 5-6 ezer, s végül két évben 6 ezer forint feletti (feltételezhetően elsősorban az uradalom kocsmáiból), évi átlagban kb. annyi, mint a gabona-, széna- és állateladásból együttvéve. Igen szerény méretű ez a földesúri árutermelés, s még a napóleoni konjunktúra is csak alkalomszerűen segít rajta. Annál tiszteletre méltóbbak egy olyan gazdaság eredményei, mint amilyen a zsibói, amelynek ura lóeladásból is pénzel, ménbérből is, nagyarányú gyapjútermelésre rendezkedik be, palackoztatott boraival messze földre kereskedik.

Milyen feltételek közt működik korszakunkban a jobbágygazdaság? A gazdaság földterületének átlagméreteiről csak a Partium északi részéből vannak összefoglaló adatok. Ott a jobbágygazdaság átlagához öt kataszteri hold szántó és jó másfél kataszteri hold rét tartozik; a szántókat — mint láttuk — az esetek kb. 3/5-ében két fordulóban s további jó 1/5-ében az állandóan használt határrésszel kombinált kétfordulós rendszerben művelik. A jobbágygazdaságok igavonó állománya a korszakban átlagban egy-két ökör vagy ló. Minthogy pedig szántani általában négy ökörrel szokás Erdélyben, s többnyire háromszor (ugarolás, keverés, mag alá szántás), elképzelhető, hogy milyen igaerő-problémákkal néz szembe szántás idején a falu, különösen mivel a majorsági szántókat is ekkor kell jobbágyigával megművelni. A jobbágygazdaság szántóterülete kiterjesztésének egyik fő akadálya az igaerőhelyzet. Hegyvidéki területeken helyenként ismeretlen a szántás, csak kapával művelik a földet. A jobbágygazdaság árutermelése is igen szerény méretű; a helyi adottságoktól függ, hogy mi az árutermék: gabona, állat, bor vagy (a városok közelében) gyümölcs, zöldség. Arról már szólottunk az előzőkben, mit jelent a jobbágy gazdasága számára a földesúri gazdaság terjeszkedő hajlama.

A szabad parasztság, városi polgárság mezőgazdasági termelése általában a hagyományos keretek közt folyik. Változatlanul erős a Királyföld borgazdasága: a naplóíró Heydendorfnak az 1770—1780-as években évi 1000—1800 forintos jövedelme van borai eladásából, több, mint egy erdélyi viszonylatban már jobb módúnak számító középbirtokos nemes évi összjövedelme. De városi — brassói — polgárok a kor legjelentősebb méhész vállalkozói is: a Lang testvérek. Lausitzban és Bécsben tanulják meg a méhészetet, 1000—2500 méhkasuk van, ezek nagy részét ősszel vásárolják fel a környező székely és szász székekből, s egy évig tartják, aztán megölik a méheket, s újra vétellel töltik fel az állományt. Tiszta jövedelmük a méhészetből évi 1084 forint 40 krajcár.

BÁNYÁSZAT

Erdély ásványkincsei kiaknázásának két fő ága közül a sóbányászat terén kevesebb a változás az 1770 és 1830 közti korszakban, bár ez a „kevés" évszázados hatású. A hagyományos sóbányahelyekhez, amelyek közül 1728 tájt kiesett Szék, az 1790-es évektől új bánya csatlakozik: Marosújvár.

Adottságai elsőrangúak mind a sónyerés, mind a szállítás szempontjából: nincs szükség hosszú, keserves tengelyes szállításra, a termék szinte közvetlenül hajóra rakható. Munkaerőt azonban a hagyományos bányahelyek sóvágói közül kell idetelepíteni, s ez nem megy kényszer nélkül: az évszázadok óta meggyökeresedett, földműveléssel is foglalkozó sóvágok nem akarják elhagyni régi lakhelyüket. Kolozson 1804 nyarán bányászmegmozdulásra is kerül sor emiatt. Egy ideig katonasággal is műveltetik a marosújvári bányát, végül is azonban megindul, s a 19. század derekára már messze meghaladja jelentőségében Erdély többi bányahelyeit. A sóbányatechnika az 1780—1790-es években mutat fel két újítást. Aloisius Russbazki bányamérnök gépelytalálmányát 1788-ban vezetik be a kolozsi bányában. Röviddel később születik meg Mészáros György marosújvári bányamérnök sófelvonó-találmánya, egy spirális kosárrendszer. Az 1790-es években vezették be, miután bécsi bányaszakértők is jónak találták.

Bonyolultabb a kép az ércbányászatnál. A nemesfémbányászat fontosabb ágának, az aranybányászatnak évi termékmennyisége a korszak kezdetén 88 483 nehezék szabad aranyváltásban és a 7110 nehezék kohóváltásban beváltott nemesfém bizonytalan hányada (1 nehezék = 4,375 g). A szabad aranyváltásban beváltott arany mennyisége az 1780-as években ugrásszerűen megnő (az 1780-i 89 711 nehezékről 1786-ban 110 136-ra, 1787-ben 113 523-ra), a következő évtizedben visszaesik 80 ezer alá, közben viszont a kohóváltásban beváltott nemesfém mértéke ugrik fel 40 570 nehezékre. A szabad aranyváltásban beváltott arany mennyisége ingadozik ugyan (1810-ben nyilván az infláció miatt irreálisan alacsony, 39 875 nehezék), a korszak végén, 1830-ban azonban már 135 413 nehezék. Ehhez ekkor (1831) a 65 034 nehezék kohóváltásban beváltott nemesfém egy része is járul, a beváltott arany összmennyisége jó 160 ezer nehezékre tehető. Erdély aranytermelése e 60 évben közel kétszeresére emelkedett. A korszak utolsó éveiben évi értéke kb. 960 ezer forint; ez egészében magánbányák terméke. Aránytalanul kisebb az ezüsttermelés értéke: a korszak végén évente kb. 89 200 forint.

Az aranytermelés e fellendülése elsősorban néhány modernebb, nagyobb bányának köszönhető. Így a nagyáginak, amelynek létszáma 1770-ben 12 bányatiszt és 537 bányamunkás (bizonyos segédszemélyzetet is ideszámítva). A munkások legnagyobb létszámú kategóriája a 190 vájár, mellettük 99 csillés és 26 más szállítómunkás dolgozik, 49 ács végzi a vágatok biztosítását. Külön nagyobb kategória az érc válogatásánál foglalkoztatott gyermekeké. A létszám 1711-ben 809-re ugrik fel, 1782-ben 884 fő. A munkások kb. 90%-a szabad rendű, csak kb. 10%-a jobbágy. Nemzetiségi összetételük vegyes: magyar, román, német és cseh bányászok egyaránt akadnak köztük. Havi átlagbérük 1770-ben 8—10 forint, a paraszti jövedelmekhez képest igen magas összeg. Erdélynek ekkor második legnagyobb nemesfémbányájában, a Hunyad megyei Boicán 1771-ben 256 fő a munkás- és tisztlétszám; 1782-ben

275. Itt a vájárok (Geding-Häuer) havi bére kb. 8 forint, az úgynevezett Schicht-vájároké kb. 3 forint 45 krajcár, a csilléseké kb. 5 forint, az ácsoké 4-5 forint. Erőteljes tőkés bányaüzemek ezek, a legnagyobbrészt szabad bérmunkásokkal és energikus tőkés vállalkozókkal.

Az ércbányászati technikában kétirányú fejlődést figyelhetünk meg. Bányatechnikai találmányok tűnnek fel. Enyedi Sámuel kolozsvári órás olyan emeltyűt szerkeszt 1770-ben, amely a bányatermékek és a bányavíz kiemelésére szolgál. Nagy a feltaláló kedv a század utolsó éveiben. Nagyágon Felix Franzenau, a bánya vezetője új vízemelő szerkezetet vezet be, amely szükség esetén ércemelésre is használható. Ugyanő konstruál hidraulikus erővel működő új aranymosógépet. A nagyági bánya egy másik alkalmazottjának, Johann Hubernek is van egy aranymosógép találmánya. Egy ottani bányamester, Ursu Munteanu 1796-ban új típusú zúzóművet, 1797-ben új aranymosógépezetet szerkeszt. A másik jelenség: jelentős számú erdélyi hallgató van a selmecbányai bányászati akadémián. A naplóíró Fogarasi Sámuelt is megkísértette ifjúkorában az a gondolat, hogy Selmecre megy bányamérnökséget tanulni; ez a nagy műszaki érdeklődésű, de alapjában konzervatív marosvásárhelyi iparosfi azonban végül is a papi pálya mellett döntött. 1825-ben azonban már annyi az erdélyi hallgató az akadémián, hogy társaságot alapítanak, összejöveteleket tartanak.

A vasbányászatban erős a mennyiségi emelkedés, a változások azonban inkább a vaskohászatban vannak. A rézbányászatban a csíkszentdomokosi bányának a 19. század elején történt megnyitása jelent fordulatot. Ez hamarosan egy örmény vállalkozó kezére kerül, s úgy felvirágzik, hogy értékét 1829 táján félmillió forintnál többre becsülik, ez pedig az akkori becslési módszer szerint jó 30 ezer forintos évi tiszta jövedelmet jelent (Erdély rézbánya-jövedelmei 1825 és 1830 közt évente összesen kb. 36 500 forintot tesznek ki).

A marosújvári sóbánya megnyitása, az erőteljes tőkés vállalkozások megjelenése a nemesfém- és rézbányászatban, a vasbányászat mennyiségi fejlődése, a bányaműszaki értelmiség fokozottabb jelenléte: ezek tehát a korszak új vonásai a bányászatban.

IPAR

Az 1770 és 1830 közti korszak Erdélyben az iparban is a kapitalizmusra való átváltás kezdete. Míg az előző időszakban a kohókon s a szebeni rabmanufaktúrán kívül inkább csak feltételezhetjük még egy-két manufaktúra meglétét, most viszonylag jelentős számban jelennek meg több iparágban. Korábban nagyobb számú manufaktúrát feltételezni a Habsburg-birodalom gazdaságilag legfejletlenebb országában irreális lenne. Alsó-Ausztriában 1762-ben összesen 11 manufaktúra van, pedig ez iparilag a legfejlettebb a cseh—osztrák tartományok közt. A manufaktúrák számának rohamos emelkedése a birodalom nyugati felében is csak 1760 után indul meg: Alsó-Ausztriában 1783-ban már legalább 90 van, 1790-ben a cseh—osztrák tartományokban összesen 280 körül, de nem egyenletes elosztásban: Alsó-Ausztria 50%-os kontingensén túl Csehország további 30%-kal szerepel, a maradék 20%-on osztoznak a további tartományok, ezek közül Stájerországban csak a vaskohászat erős, Tirol és Vorarlberg általában visszamaradt. Erdély esetében az is megbecsülendő eredmény, ha a sokszázados hagyományú kisipar nagyságrendjén valami felül tud emelkedni.

Az ipari üzem alapvető formája ugyanis változatlanul a céhes kisipar. A kisiparosok a legerősebben a két legnagyobb szász városban, Szebenben és Brassóban koncentrálódnak, velük némi lemaradással tartja a lépést Kolozsvár, s már jóval hátrább következnek a további nagyobbacska szász városok, majd a többi város és mezőváros. Szebenben 1780 tájt 40 céh működik, nem egészen 1000 céhes mesterrel, s néhány céhen kívüli iparos; az 1815 utáni másfél évtizedben számuk mintegy 1400. A korszak végén a legerősebb céhes iparágak Szebenben a szűcsök, gyapjúszövők, takácsok, szabók, csizmadiák. Brassóban 1780 tájt 967 mester dolgozik, kb. ugyanannyi, mint Szebenben, műhelyeikben 273 segéddel és 195 inassal. Kolozsvárott 1780 körül kb. 800 lehet a céhes mesterek száma; 27 céh működik 1788-ban. A szász városok második kategóriájában a számok már kisebbek. Besztercén 1800 táján 15 céh van 500 kézművessel. Segesvárról (1809) csak a legerősebb céh létszáma ismeretes: 96 gyapjúszövőmester dolgozik itt.

Van bizonyos lassú fejlődés a céhes iparban is, az iparosok számának helyenként ismert növekedése, egy-egy új céh megjelenése, a divat változásai szerint (német cipészek stb.), de a piac korlátozottsága inkább abba az irányba hat, hogy a céhek bezárkózóbbak lesznek, egyre nehezebben fogadnak be bárkit is soraik közé. Korlátozzák az egyes céhekbe tartozó mesteremberek számát, s e határozatokat szigorúan be is tartják. A korlátozás fenntartása érdekében megnehezítik új inasok felvételét, meghosszabbítják szakképzésük időtartamát. A remeklés drága és nehéz, mert a mesterdarab készítésének előírásait igen szorosan betartják; így a segédidő 10—14 évre nő. Kolozsvárott 1775-ben a csizmadiacéhben kb. 60 segéd vár befogadásra, s a helyzet nagyjából ugyanilyen rossz a korszak végén. A kolozsvári csizmadiacéhben 1833-ban 15 segédet javasolnak remeklésre, 42-nél elhalasztják ezt. A céhbe lépés taxája magas, az új mesternek költségesen kell megvendégelnie céhes társait.

A céhes műhelyek segédeinek munkaideje lényegében az egész nap. A kolozsvári nyergeslegények a céh 1766-i statútumai szerint télen-nyáron reggeli 5 órától este 8-ig dolgoznak, a könyvkötők az 1809 statútum szerint télen 6-tól este 10-ig, nyáron 5-től 8-ig, a szabók (1807-i és 1822-i statútumok szerint) télen a könyvkötőkhöz hasonlóan, nyáron 5 órától napszállttáig. A 19.

századi céhstatútumok emellett arra is kötelezik a segédeket, hogy sürgős munka esetén szombaton munkaidő után is dolgozzanak. A korhelyhétfőt szigorúan büntetik, még az ezt elnéző mestert is. Bérük szakmák szerint erősen változó. Kolozsvárott 1830 tájt az ötvösök hetibére másfél-kétszerese a szabókénak. A céhes iparnak elég nagy a szervezettsége ahhoz, hogy egy-egy szakma országosan vagy több-kevesebb város rokon céheinek megegyezésével az illető területeken tudja szabályozni a segédek bérét. Az erdélyi kádárcéhek uniója 1798-ban létesült. Ugyanez idő tájt állapodik meg erről a kolozsvári és zilahi csizmadiacéh, majd 1815-ben jó fél tucat magyar város (élükön Kolozsvárral) és Magyarvásárhely csizmadiacéhe. A 19. század első évtizedében több kolozsvári céhben kísérletet tesznek a darabbér bevezetésére, a munka nagyobb produktivitását várva tőle. A helyi tisztség és a Gubernium egybehangzó tilalma jelenti a kísérlet végét. Alig érthető, hogy van ideje és energiája az alvás, étkezések és ebédidő idején kívül szinte az egész napot (sürgős munka idején a szombati fél éjszakát is) végigdolgozó segédnek ahhoz, hogy a saját hasznára munkaidőn túli munkát vállaljon. Pedig egyes céheknél ez is megengedett dolog; ilyenkor a segéd természetesen saját szerszámával dolgozik. A céhes kisiparosok mellé lassan növekvő számban társulnak a céhen kívüli kézművesek. S él a hagyományos parasztipar, illetve háziipar is.

Hol s hogy jelennek meg az első, már valóban manufaktúrajellegű kezdeményezések? Kísérjük figyelemmel előbb azokat az iparágakat, amelyekben az előző korszakban, ha nem is mint manufaktúrák, de legalább a hagyományos céhes ipartól elütő kezdeményezésekként jelentkeztek.

A papíriparban mindjárt a korszak elején, 1770-ben létrejön az orláti papírmalom. A katonai kincstár létesíti a katonai igazgatás papírellátására és a román határőrezredekben szolgáló lakosság kulturális szükségleteinek fedezésére. Korszakunknak legalábbis egy részében bérbe van adva. Ez a papírmalom már valóban manufaktúra — vagy legalábbis azzá fejlődik a korszak során. 1841-ben 10 férfi és 30 női munkással dolgozik; a 19. században holländere is van. Termelése 1841-ben az 1711—1777-i korszak évi 2-300 kötést produkáló papírmalmaival szemben 10 ezer kötés nyomtató- és ugyanannyi egyéb papír, évi jövedelme 60-80 ezer váltóforint.

A többi papírmalmok — régiek és korabeli alapítások — közül csak néhánynak a mérete éri el azt a fokot, ahol már megkockáztathatjuk a manufaktúra elnevezést. Ilyen a Bornemisszák görgényi malma, amelynek értékét 1806-ban 17 724 rénes forintra becsülik (ebben a gépek, műszerek, szerszámok értékét 3085 forintra). Ilyen Szászsebes 1772-ben alapított sztrugári malma, amely a század végéig hol bérbe van adva, hol a város maga kezeli, míg a századforduló táján egy szászsebesi polgár meg nem vásárolja. Itt 1778 és 1784 közt évi 550—1960 kötés papír és 100—845 font papírlemez a termelés. Az átlagosnál nagyobb papírmalom lehet az 1754-től működő szebeni városi malom, amelyet Martin Hochmeister bérel évtizedeken át —

kényszerűségből. Ő tudniillik saját, korszerű papírmalmot akart építeni a város mellett, a szebeni tanács és az orláti malom bérlője azonban elgáncsolta a tervet. A szebeni malomban 1794-ben volt már holländer. Talán ilyen lehetett az 1819-ben alapított második enyedi papírmalom. Holländere ennek is van. Van holländere és papíranyag-keverő gépe Bethlen Miklós és felesége, Csáky Kata középfalvi papírmalmának is. Itt a szakértelem hiányzik, csak gyenge minőségű papírt tudnak gyártani, s a század vége felé már nagyjából feladják a vállalkozást, az épület 1795-ben pusztulóban van. A többi — hosszabb-rövidebb életű vállalkozásként működő — papírmalom mérete legfeljebb egy nagyobb kisipari műhelyé.

Az üvegiparban jelentős változás, hogy megjelenik benne a gazdag kereskedőpolgár mint bérlő vagy tulajdonos. A Kálnokiak zalánpataki üvegcsűrét 1777 és 1781 közt Toma és Manole Calfovici brassai kereskedők bérlik, 1781-től a századfordulóig a szebeni aromân eredetű Marcu-üzletház tagjai. Az 1792-i renoválás után az üvegcsűr 8 hónap alatt 1500 forint jövedelmet hoz; árukészleteinek értéke 1795-ben 4248 magyar forint. Az üveggel Moldvába is kereskednek. 1800-ban Dimitrie Hagi Ghidru veszi át tőlük a zalánpataki bérletet. De van másutt is üvegcsűrje a Marcu-kereskedőháznak: Rozsnyón (1792—93-ban 1000 magyar forintot fordítanak felújítására) s talán Pojána Merulujon is. Erőteljes, talán már manufaktúra szintű vállalkozás lehetett e korszakban a Mikók bükszádi üvegcsűrje is. Az előző korszakban két üvegcsűrjük is van: Zalánpatakon és Bükszádon, mindegyik jelentéktelen termeléssel. Az 1780-as évek elején felhagyják a zalánpatakit, annál nagyobb energiát fordítanak azonban a másikra. A bükszádi üvegcsűr 1805-ben csak Havasalföldére 7-8000 forint értékű üveget ad el. Az előző korszakban is fejlett porumbáki huta 1792 tájt évi kb. 8000 forint értékű ablaküveget és üvegedényt termelt, s Havasalföldére és Moldvába is exportáltak. A többi üveghuták kisipari méretűek.

A textiliparban a manufaktúra üzemtípus „előzménye" 1770 előtt a szebeni fogházi pokrócképzítő manufaktúra. Az 1770 utáni kor már más jellegű kezdeményezéseket hoz — igaz, nem egyöntetű sikerrel.

Az 1780-as években indul meg Erdélyben a selyemhernyó-tenyésztés — három és fél évtizeddel a Teleki—Dobosi-terv erre vonatkozó javaslatai után. Gallarati gyalogsági százados a kezdeményező. 1784 elején a Guberniumnak tesz ajánlatot nagyarányú eperfatelepítésre, a selyemhernyó-tenyésztés és selyemgombolyítás oktatására. 1785 tavaszán kinevezik erdélyi selyemtermelési felügyelőnek, a továbbiakban elnyeri a selyemgubó-beváltás jogát is. Az eperfaültetés több-kevesebb intenzitással országosan megindul. Gallarati még 1788 előtt olasz selyemtermelési szakembereket hozat be, ezeket szétosztja a selyembeváltás négy fő állomásán (Szeben, Segesvár, Szászváros, Gyulafehérvár), Szebenben saját selyemfonodát létesít, Bécsből selyemszalag-készítő és selyemfestő szakembereket hív magához. Szebeni üzeme 1791-ben 16 féle selyemszövetet gyárt, amellett tiszta- és keverékselyem-kendőket, fátylakat, selyem hímzőfonalat, ötféle szélességű selyemszalagot. Szövödéjében 16 szövőszék dolgozik. Mikor készítményeinek fénye ellen panaszok merülnek fel, 2500 forinton „fényesítő machinát" vásárol, külön egy kisebb gépet a szalagok fényesítésére, s egy további szerkezetet a „babos pántlikák" készítéséhez szükséges víz hajtására. 12 üstje van a bugák kifőzésére (bár 36-ra lenne szüksége). Munkáslétszáma ekkor legalább 50 fő, napi fizetésük 10 garas és 1 forint közt van, egyes mestereké azonban 1 tallérra is felmegy. A szakmunkások közt (1800-ig) 16 bécsi, 6 müncheni van, 3 került ide Lembergből, 15 a román fejedelemségekből.

Az erdélyi selyemgubó-termelés azonban eléggé szerény szinten marad. A beváltóállomásokon átvett selyemgubó súlya az 1790-es években 150 és 175 font közt ingadozik. Gallarati üzeme pedig 61 ezer forintnál több beruházást igényel, a kapitánynak pénzzavarai vannak. 1791-ben az országgyűléshez fordul: nyújtsanak neki hitelt az országos pénztárból. A rendek meg is szavaznak neki 10 évre 10 ezer forint kamatmentes kölcsönt, II. Lipót azonban nem engedélyezi ezt. A Gallarati-üzem — a korabeli kapitalizmus ipari vállalkozásaira jellemző bukdácsolások ellenére is — valóban manufaktúra, a manufaktúrák korának első magán textilmanufaktúrája Erdélyben.

Némileg kisebb arányú és kevésbé szerencsés vállalkozás volt a felvilágosodás egyik legjelentősebb erdélyi román egyénisége, a kolozsvári szemészprofesszor Ioan Piuariu-Molnár códi posztómanufaktúrája. Az alapításakor (1801—1802 táján) a szebeni, nagydisznódi, brassai szász posztócsinálók ellenzését kellett legyőznie, akiket a szebeni tisztség is támogatott — a Gubernium azonban, amelynek tagjai respektussal vagy éppen baráti érzelmekkel voltak a jeles tudós iránt, két ízben is kiállt mellette; ez az akadály elhárult hát. Nehezebben birkózott meg az egyébként kitűnő üzleti érzékű Piuariu-Molnár a tőkehiánnyal. Végül is befejezetlenül hagyta fiára az üzemet. Az kölcsönök segítségével megindította a gyapjúfonodát (44 munkással), áruit azonban nem tudta elhelyezni, csődbe ment, s hitelezői Karl Albrich szebeni vállalkozónak adták bérbe az üzemet, aki fel is lendítette azt.

Kérdés: milyen méretűek voltak azok a fonalfestödék, amelyeket brassai kereskedők létesítettek a korszak elején? Koszta Demetru Dzsauli Hídvégen állít fel pamutfonal-festödét. Ioan Vlad, Dumitru Vlad és Sztojka Sztojkovics Felsőszombatfalván hoz létre hasonlót. Az utóbbit 1772-ben a brassai céhes iparosok ellenakciója megfojtja. A hídvégit is szorongatják a brassaiak, Brassó vidékéről nem szerezhet be fonalat, csak Felső-Fehér megyéből, Udvarhely- és Háromszékből, s végül ez is megbukik. A 18. század végén két fonalfestöde működik Hídvégen, évente 60—70, illetve 160—190 mázsa fonalat festenek meg. Brassai román kereskedő az a Constantin Boghici is, aki 1810-ben Ótohányban posztómanufaktúrát létesít.

Egészen más társadalomelemek, magyar arisztokraták állnak egy 1823-ban létrejött vállalkozás, a kolozsvári szegénysegélyező egylet posztóüzeme mögött. Ez elsősorban katonai pokrócokat gyárt a gyulafehérvári katonai Montours-Commission megrendelésére, emellett azonban más posztót is. Szamosújvári rabokkal is dolgoztat. Feltehetően e korban is működik a szebeni fogházi pokrócmanufaktúra is.

7-8 olyan üzem termel tehát a korabeli erdélyi textiliparban, amely vagy nyilvánvalóan manufaktúra, vagy legalábbis van alap ilyen jellegének feltételezésére. Szerény keretek ezek az alsó-ausztriai és csehországi textilmanufaktúrákhoz képest, de ugrásszerű előrehaladás az előző 6 évtizeddel szemben.

Találunk manufaktúrajellegű vállalkozást egy frissen létrejött iparágban, a hamuzsírfőzésben is. A hamuzsír fahamuból előállított sóanyag, amelynek leglényegesebb alkotóeleme a szénsavas káli. Nélkülözhetetlen a vászonfehérítésnél, üveggyártásnál, szappan- és kálisalétrom-készítésnél, de használták a vegyipar már ágaiban is. Kelet-Európában a korábbi századokban sem ismeretlen a hamuzsírfőzés; az angol és flandriai kereskedelem Danzigon át hatol be ide. A 18. században ez az érdeklődés erősödik. A század első felében fokozódik a magyarországi erdők e célra való kitermelése. Moldvában a század végén mutatkozik hamuzsír-konjunktúra. Erdélyben 1792-ben csak néhány, inkább, kisipari műhely méretű hamuzsírfőzőről van tudomásunk. Kraszna megyében a Rézen működik a dohi hamuzsírfőző 6 állandó alkalmazottal és kb. ugyanannyi hamuégető napszámossal. Termékei legnagyobb részét Pestre szállítja. A Réz másik hamuzsírfőzője, a maladéi 1792 tájban már alig dolgozik, elfogyott körülötte az erdő. Ismeretlen méretű a felsőkománai hamuzsírfőző (1792-ben említik). A manufaktúra itt a Bánffy család 1815-ben meginduló magyarpataki és kalini hamuzsírhutájával jelentkezik. Első telepesei a hamuzsír-konjunktúra révén Biharba vándorolt szlovák hamuzsírfőzők, mellettük rövidesen feltűnnek a rézalji falvak lakói is. Jogi helyzetük egy speciális fajta szabadosság: 5 éven át szabadon irthattak az erdőben, földjüket az üzem megszűntéig ingyen használhatták, házat építhettek rá. Mentesek voltak az adó, a katonafogás és a földesúri szolgálatok alól. A telepek lakóinak egy része konvenciós cseléd, illetve mesterember volt (pintér, az erdőről a hutához a kész hamut, illetve a tüzelőfát fuvarozó béresek, kezdetben a lúgozást és fehérítést végző munkások is). Rövidesen kialakult azonban az a gyakorlat, hogy a hamuégetők maguk csinálták a lúgozást, s a nyers hamuzsírt vitték be a hutához, ahol csak a fehérítést végezték. Az égetők rangsorának tetején a hamuégető gazdák álltak (munkacsoport-vezetők, majd kisvállalkozófélék), utánuk az egy-egy gazda csoportjába tartozó legények következtek, s végül a falvakból csak ideiglenesen felköltözők. Kereseti viszonyaik a paraszti jövedelemhez képest jók, egy-egy hamuzsírfőző évi keresete csak a főzésből 80—100 forintra rúgott 1820 tájt, s ehhez egyrészt hozzájött még az irtásföldek mezőgazdasági jövedelme, másrészt nem nyomta őket az adó és a földesúri szolgálat terhe. Különösen magas volt a kényes munkát végző pintér fizetése (120 forint, hordónként további 2 forint, valamint természetbeniek). A huta tiszta nyeresége az első jó másfél évtizedben évi kb. 3 ezer forint volt, annak ellenére, hogy az 1825-ben fellépő európai hitelkrízis a mélyponton a korábbinak kb. a 60%-ára nyomja le a hamuzsír árát. A két huta közül a kalini 1840-ben megszűnik, elsősorban a Bánffyak közös erdeinek kipusztulása miatt (csak az 1815—1832-i korszak itteni hamuzsírfőzése jó 4000 kataszteri hold legjobb állapotú erdőterület teljes hozamát emésztette fel); a magyarpataki tovább működik bérlőkkel.

A Bánffyak rézi hamuzsirhutájával egyidőben jelenik meg a kőedénygyártás első igazi manufaktúrája, a batizi üzem. A 19. század elején tudunk görgényi, kolozsvári és szebeni kőedényüzemről is, ezek méretei azonban nem ismeretek. Batiz földesura, Naláczi József mozgékony, vállalkozó arisztokrata (1814—15 tájt papírmalmot alapít, fürdőket létesít a birtokain lévő gyógyvizek kihasználására). A batizi manufaktúra eredeti formája kisműhely méretű jobbágymanufaktúraként 1813 tájt jön létre. Naláczi megnyeri vezetőjének a trieszti származású olasz D'André Györgyöt. Triesztben működik a Habsburg-birodalom egyik legrégibb finomfajanszárugyára, D'André valószínűleg ott tanulta mesterségét, dolgozott a kassai finomfajansz-manufaktúrában is. 1805-ben még Kolozsvárott találjuk, onnan kerül Batizra. Magával hoz egy cseh szakembert, s valószínűleg kassai szakmunkásokat. A batizi üzem vezetője a bécsi műegyetemen taníttatja fiát, Ferencet; az az 1820-as évek végén a newcastle-i Wedgwood-üzemben dolgozik kémikusként néhány évet. 1832-ben már Erdélyben van. Ekkor már a D'Andrék bérlik a batizi manufaktúrát évi 4000 forintért, haszna tehát sokkal magasabb kell hogy legyen. Ez idő tájt 60 munkás dolgozik itt. Havi átlagbérük 20—35 rénes forint; ez kb. a négyszerese a viszonylag jól fizetett bányászok bérének, s felér egy kormányhatósági írnok fizetésével. A batizi kőedény külön stílust jelent az erdélyi iparművészetben.

A többi iparágak közül talán már manufaktúrajellegű kezdeményezések vannak a viaszgyertyagyártásban. Szebenben, Kolozsvárott és Erzsébetvároson működik ilyen üzem, egyenként 40—50 mázsa termeléssel és 1200—2000 forint haszonnal. A korábbi méretekben működik a kisfaludi higanyszublimát-üzem és a Gyulafehérvár melletti kincstári lőpormalom és salétromfőző.

Jelentős fejlődés tapasztalható a vaskohászatban. Vajdahunyadon 1778-ban 13 régi hámor állt 26 kemencével. 1779 után modern magaskemencéket építenek. 1779 és 1801 közt épül fel a kudzsiri vasfinomító, amely Toplicáról és a Vajdahunyad melletti Limpertről kapja a nyersvasat, csakúgy, mint a sebeshelyi kohó. Ugyanekkortájt épül fel a felsőteleki kohó, majd 1806 és 1813 közt a govasdiai nagykohó. 1820-ban a vajdahunyadi bányavidéken a Cserna mentén működik a toplicai nagykohó és 4 további hámor. A Govasdia mentén

5 olvasztó van (köztük egy nagykohó), 10 frisstűz és 3 verő. A Cserna mentén is van kasza- és kardgyártó üzem. A Zalasd mentén 1782 óta szerszámhámor van 3 nyújtótűzzel és 2 verőgéppel. Működik természetesen a kudzsiri és sebeshelyi hámor is. A vajdahunyadi kincstári kohók évi termelése 1842-ben 53 665 mázsa, közel a háromszorosa az 1778. évinek.

A nemesfémkohászatban az offenbányai kincstári kohó felépülése jelent ilyen nóvumot a korszak elején; ennek 4 olvasztókemencéje van.

Mi tehát az erdélyi manufaktúraipar mérlege korszakunkban? Hét-nyolc olyan üzem a textiliparban, amely nyilvánvalóan manufaktúra vagy feltételezhetően az, egy papírmanufaktúra s néhány olyan papírüzem, amely talán az, 4-5 manufaktúra méretű üvegcsűr, a hamuzsírfőzésben a Bánffyak kettős rézi manufaktúrája, a kőedénygyártásban Batiz, a viaszfeldolgozásban 3 talán manufaktúrajellegű üzem, egy-egy higanyszublimát-üzem, lőpormalom és salétromfőző, 2 nemesfémkohó, végül a Vajdahunyad vidéki kohászati üzemek. A kép az előző korszakkal szemben kezd már normalizálódni annyiban, hogy a textilipar tör előre. Változatlanul nagy azonban a kohászat súlya.

KERESKEDELEM

A mezőgazdasági és ipari termelésről elmondottak után nem feltételezhetünk Erdélyben nagyarányú áruforgalmat. A nagybirtok mezőgazdasági árutermelése jórészt még jelentéktelen, a paraszti árutermelés elsősorban arra való, hogy az adót ki lehessen fizetni (amit tudniillik ebből az adózó nem természetben szolgáltat a katonaságnak), s a parasztnépesség egy része meg tudja vásárolni a minimális ruházati cikkeket. A városi lakosság, ideértve a bányavárosokat is, legnagyobbrészt maga is foglalkozik mezőgazdasági termeléssel — az áruforgalom keretei tehát óhatatlanul szűkek, s minthogy az áruvásárlók közt igen jelentős helyet foglalnak el a birtokos nemesek, a polgárság jelentősebb elemei, a hivatalnok- és katonatisztréteg, a kereskedelmi forgalomban is súlyt kap a luxuscikkek fogyasztása. Ez azonban a külkereskedelem kérdéséhez vezet bennünket.

Erdély külkereskedelmi mérlege már az előző korszakban is erősen passzív. Ilyen marad az 1770—1830-i korszakban is. 1781-ben a passzívum 840 071 forint. Ugyanez a helyzet 1793-ban; akkor a passzívum (beleértve az erdélyiek által a 2 román fejedelemségben és Magyarországon fizetett kb. 200 ezer forintra becsült legeltetési taxát is) 838 337 rénes forint. Még ha feltételezzük is, hogy ez a számítás túloz, nem számol reálisan a Magyarország és Erdély közti vámhatár eltörlésével, akkor is nagyon magas összegről van szó.

Az 1793-i mérlegben az élőállat-forgalomban a már hagyományos jelentős behozatali többlettel szerepel a sertés: kb. 75 ezer forinttal. A marha- és lókereskedelem adatai a magyarországi—erdélyi vámhatár eltörlése miatt bizonytalanoknak tűnnek. Reális lehet viszont a gabonakereskedelem kb. 25 ezer forintos behozatali többlete. A hal- és ikrabehozatal 19 400 forintos behozatali többletének most is a görög hitűek böjti szokásai a magyarázata. A tejfeldolgozás nem megfelelő volta az oka annak, hogy tejből és tejtermékből újabb jó 21 ezer forinttal növekszik a kereskedelmi mérleg passzívuma. Az élelmicikkek közül azonban a luxusáruk jelentik a legnagyobb ellensúlyozatlan behozatali tételeket. A cukor 103 456 forinttal szerepel a behozatalban s csak 1301-gyel a kivitelben, a kávé 65 817 forinttal az importban ellentétel nélkül, a fűszerekből kb. 22 700 forint a behozatali többlet, olívaolajból kb. 10 800 forint, borból kb. 17 200 forint. Az ipari nyersanyagoknál érthető a nyersgyapot közel 30 ezer forintos behozatali többlete; meghökkentőbb, hogy ugyanez a gyapjúnál kb. 42 ezer forint. Magas összeggel járulnak hozzá a beviteli többlethez a textilfestőanyagok: jó 20 ezer forinttal. A legnagyobb behozatali többlet azonban a textilipari késztermékeknél mutatkozik: a selyemfonalnál és selyemszövetnél 55 500 forint, a lenvászonnál kb. 44 600 forint. Az még pozitívumnak fogható fel, hogy nyersbőrből és prémből jó 39 ezer forint a behozatal, ellentétel nélkül, hisz feldolgozott bőrből viszont Erdélynek van jó 21 600 forintos kiviteli többlete — bár prémből ismét kb. 10 100 forinttal nő a passzívum. Más körbe tartozik a vasáruk behozatala, illetve kivitele. Kaszából Erdély jó 18 800 forint értékkel többet hoz be, mint amennyit kivisz.

Mivel tudja Erdély annyira-amennyire ellensúlyozni ezeket a nyomasztó tételeket? Élelmezési nyersanyaggal vagy élelmiszerrel egyáltalán nem. Maradnak főbb ellensúlyozó tételeknek a gyapjúfeldolgozó ipar bizonyos termékei (takarók: 47 621 forint kiviteli többlet, bizonyos gyapjúanyagok: 38 592 forint, pamutfonal: jó 34 300 forint), a feldolgozatlan len és kender (kb. 54 ezer forint), a már említett bőráruk, a szíjártóáruk (12 369 forint), faesztergályos-áruk (kb. 30 700 forint), egyéb faáruk (25 300 forint), bizonyos vasáruk (nyersvas: 6918 forint, finomított vas: kb. 61 200 forint, szegek: kb. 15 600 forint), az elsősorban a két román fejedelemségbe exportált üvegáruk (kb. 10 250 forint). A kép reálisnak tűnik: Erdély hagyományos háziipara (amelyhez még igen szerény mértékben járul hozzá a néhány manufaktúra termelése), céhes bőr- és szíjgyártóipara, a famegmunkáló céhes és háziipar, Vajdahunyad környékének vasipara s a néhány jelentősebb üvegcsűr valóban képes erre az exporttöbblet-produkcióra.

De annyiban is reális, hogy Erdély még alapvető élelmicikkekből is behozatalra szorul. S a tekintetben is, hogy a 18. század végi—19. század eleji európai életforma átvétele a birtokos nemesek és a polgárság felsőbb rétegeinél, a hivatalnok- és katonatiszti kar egy részénél luxuscikknek számító áruk viszonylag nagy mennyiségű behozatalával jár. Az aktív kereskedelmi mérleg, Sándor Gergely, Teleki László és Dobosi álma, távolibb álom 1793 tájt, mint korábban. Az ország gazdasági fejlettsége nem adhat rá fedezetet.

AZ AGRÁRTÁRSADALOM

Erdély társadalma 1770 és 1830 közt már nem az a nyugtalan, szinte minden elemében változó, alakuló képlet, mint volt az előző hatvan esztendőben. Megállapodottabb, szilárdabb — s épp ez a határozott stabilizálódás teszi lehetővé, hogy a legkülönbözőbb vonatkozásokban újfajta feszültségek keletkezzenek benne, vagy a régi feszültségek erősödjenek meg.

Az új arisztokrácia kialakulása a korszak elejére nagyjából befejeződött. Néhány család még az arisztokrácia sorába emelkedik, itt-ott akadnak még nagy ívű karrierek is, de a birtokos nemesség rangrendje lényegében lezárt, arisztokrata rang és birtok (az előző korban birtokszerzés nélkül felemelkedett hivatalnok- és katonabáró-családok kivételével) megfelel egymásnak, s ehhez igazodik az államigazgatás tisztségeinek rangrendje is — a szabályt erősítő kivételekkel. Egy törvényhatóság főtisztjét az az arisztokratacsalád adja, amely a legnagyobb birtokos a megyében. A főbírói, alispáni állások s a többi rangosabb megyei tisztségek a pár száz holdas „megyei nemesség" tagjait illetik. Az országos főhatóságok főtisztségei, tanácsosságai elsősorban az arisztokráciának jutnak, melléjük bekerül néhány jobb módú „megyei nemes" is (a szász natiónak fenntartott helyektől, illetve a kincstartóság nem erdélyi tanácsosaitól most eltekintve).

Ennek az arisztokráciának legképzettebb, legjobb képességű elemei közül kerülnek ki a Habsburg-típusú felvilágosult abszolutizmus legfőbb erdélyi támaszai. II. József rendszere Erdélyben elsősorban a Bánffy György, Teleki Sámuel, Esterházy János, Teleki Ádám típusú arisztokratákra támaszkodik, az itteni arisztokrácia legrangosabbjaira — s csak másodsorban a szintén jó képességű felemelkedőkre. S ezek a felvilágosult arisztokrata kormányzati kulcsemberek tartják fenn a jozefinizmus fenntartható pozitívumait, lassan hátrálva és öregedve (legnagyobb részük magas kort ér meg) egészen az 1820-as évek elejéig. A kormányzati színvonal visszaesése az aggastyán jozefinisták kidőlte után szembeötlő.

Ugyanez az arisztokrácia s a vagyonban vagy hivatali rangjuk révén hozzájuk közel álló személyiségek teszik 1790 után annak az ellenzéknek a magvát, amelynek már modernebb koncepciója van a hagyományos rendi zsörtölődésnél. 1751-ben a Teleki—Dobosi-terv vitájánál még nincsenek jól kivehető táborok — csak vaskos konzervativizmus van, benne hagyományos értelemben vett kormányhű és ellenzéki elemekkel egyaránt. 1790—91-től a táborok már jobban elkülönülnek, bár a körülmények alakulása révén szintén nem lehet szó haladás és konzervativizmus frontjainak egyértelmű szétválasztásáról. Amikor az 1810-es évektől kezdve előbb a kultúra területén, majd rövid időre a politikában, aztán ismét a társadalmi tevékenység vonalán megint szerveződik valami új tábor, most már fokról fokra inkább a liberalizmus felé tendálva, az összetétel már demokratikusabb, de nem az „una eademque nobilitas" főrang nélküli elemei kapnak benne helyet az arisztokraták mellett, hanem katona székelyek, értelmiségiek, kisnemesi származék tisztviselők fiai.

A pár száz holdas „megyei nemesség" ugyanis nem jut önálló szerephez. Marad az, ami a fejedelmi korban is volt: egyik vagy másik főúri csoport derékhada, önálló mozgás nélkül. Még rendi-gravaminális ellenzékiségében is általában valamelyik, a gravaminális ellenzékiséget szívből vagy színre felpártoló arisztokrata dirigálására hallgat.

Az agrártársadalom szabad elemeinek sorsában nagy változást a határőrség megszervezése hoz — nem minden ellenhatás nélkül. A székely határőrök továbbra sem mondanának le fejedelmi kori jogaikról. 1779-ben a háromszéki határőrök egy része megtagadja az ország határain túlra vonulást, s Marosvásárhelyről visszaindul. A megtorlás: 6 halálos ítélet, 32 esetben vesszőfutás (oly súlyos, hogy jelentős részük belehal sérüléseibe) s 212 személy megbotozása. Az 1790—91-i országgyűlésen ott szerepelnek a székely határőrök követelései is; a rendek megszüntetnék a székely határorséget — a terv azonban terv marad. A román határőrezredeknek elsősorban magyar kisnemesi elemei próbálnak meg 1790 után szabadulni a határőrsorból — ők is eredménytelenül. Ugyanakkor azonban ellenirányú mozgás is folyik: a jobbágynép (egyes falvak, nyugtalanabb időkben egész vidékek) felvenné a fegyvert, határőrnek állna, hogy a jobbágyságtól szabaduljon. A legnagyobb ilyen indítékú megmozdulás a Horea-felkelés, amelyről később szólunk részletesebben. De a korszak más időpontjaiban is találkozunk a fegyver felvételének igényével (1790: Udvarhelyszék számos falva, 1794: Alsó-Fehér megye, 1797: mezőségi falvak, 1804: Hunyad megye, 1809: Alsó-Fehér megye, 1817: Alsó-Fehér és Hunyad megye, Fogaras vidéke; 1820 Kolozs megye). Csakhogy a határőrség nem „nyitott" intézmény, se felfelé, se lefelé.

A magyar és szász natio többi szabad elemeinek helyzete nagyjából változatlan. Az egyházi nemesek, armalisták, határőrnek nem állított székely lófők és darabontok, fogarasi boérok változatlanul adókötelesek, s az 1790 utáni rendi erőfeszítések sem tudnak változtatni ezen.

A jobbágyság helyzete tekintetében röviden jelzünk néhány olyan momentumot, amellyel a politikai történet keretében foglalkozunk majd részletesen. A jobbágyság röghöz kötése 1785-ben megszűnik, bár költözködésének bizonyos korlátai megmaradnak. Úrbérrendezés azonban nincs, kormányzat és rendek többszöri nekifutása ellenére sem. S e korban a földesúr és jobbágy közt kezd úgy kiéleződni a helyzet a földszűke miatt, ahogy 1750 táján a Királyföldön szabad szász és szabad román paraszt közt. A földesúr ugyan nem veti ki telkéből a jobbágyot, a pusztán maradt telekre is szolgáló embert ültet, ha tud, de azért elcsipked telkéből, jó földjét rosszabbra cseréli, kártérítéssel vagy anélkül elveszi irtványait, törvény alapján tartja a magáénak az erdőt s vele a makkoltatást, erdei legeltetést is, s ha nem is vonja meg ezeket jobbágyaitól, de szolgáltatásokat követel érte. Helyenként megerősödhet a jobbágyok robotoltatása is — ismét csak törvényes keretek közt, hisz a *Bizonyos Punctumok* adta lehetőségek igen bővek, de azokon túl is. A most már a korábbinál erősebben földművelő jobbágy pedig nehezebben mozdul el helyéből, mint az előző korszakban, amikor egyszerűen továbbállt, ha helyzete észrevehetően súlyosbodott: annál is kevésbé, mert a szervezettebben működő közigazatás révén ura hamarabb megtalálhatja. A feszültség érezhetőbbé válik. Az 1848 előtti kor utolsó nagy erdélyi parasztfelkelésének (1784) kitörésébe ugyan speciális okok is belejátszottak, de a megmozdulás azért e feszültségnek egészében véve is mutatója. Utána nincs korszakunkban Erdélyben nagyobb parasztzendülés, van azonban hol itt, hol ott, egy-egy faluban vagy falvak kisebb csoportjában feltörő nyugtalanság. 1819—20 tájt, korszakunk utolsó úrbérrendezési kísérlete idején, az ország legkülönbözőbb vidékein (Doboka, Alsó-, Felső-Fehér, Kolozs, Küküllő, Zaránd megye) kerül sor helyi parasztmegmozdulásokra. Nincs szó persze valami „permanens agrárforradalom"-ról. Arról azonban igen, hogy a földesúr—jobbágy viszonylatban a feszültség érezhetőbbé válik, a megoldás pedig (még egy bármily szerény úrbérrendezés is) késik.

A királyföldi agrártársadalom képe, II. József később ismertetendő concivilitas-rendelete ellenére, e korszakban is lényegében olyan, amilyenné az előző évtizedekben alakult. Tovább folyik a harc a kevésnek bizonyuló földért, s ebben a szabad szászok az erősebbek. A szabad román paraszt sérelmei nagyjából ugyanazok, mint korábban: a szászok kizárják őket a közföldek használatából, elveszik irtványaikat, korlátozzák állattartásukat a községi legelőn, vagy kitiltják onnan az ő állataikat, nem engednek nekik erdőlést. A községi tisztségekből, közjövedelmekből kirekesztik őket; tizedet fizethetnek az evangélikus papoknak; templom, iskola építéséhez nem kapnak telket, segélyt; papjaiknak sok helyütt nincs a megélhetést biztosító „canonica portió"-juk. S időnként kiűzésükre is kísérletet tesznek a szászok (mint 1776-ban Szebenszékben); a kormányzat azonban ilyenkor határozottan közbelép.

A VÁROSOK

A városok társadalmát illetően előbb az urbanizáció fejlődéséről ejtsünk szót. Korszakunkban indul el Kolozsvár erőteljes városiasodása — évtizedes késéssel a két nagy szász város mögött, de annál energikusabban. 1788-ban a város a Gubernium beleegyezésével lebontatja a Főtéren a Bánffy-palotával szemben álló boltokat, bódékat. A következő évben Teleki Ádám kerületi biztos kezdeményezésére megkezdik a város utcáinak kikövezését. Az urbanizáció hatósági irányítása azonban azzal válik erőteljessé, hogy Kolozsvár 1790-nel főváros lesz: Szebenből ide költözik a Gubernium (a magyar nationak ez sok évtizedes követelése volt, s az 1790-ben fellendülő magyar nemzeti mozgalom érvényt is tud szerezni ennek), pár évre még a kincstartóság is. 1791—92-ben most már a Gubernium kezdeményezésére kerül napirendre a város utcakövezésének ügye; az országos építési igazgatóság készíti el a tervét, kövezési bizottság alakul a Gubernium egyik legmunkásabb tagja, a román kisnemesi származású Koszta István elnökletével, a Gubernium, az országos építési igazgatóság és a városi tisztség részvételével. A munka 1792-től 1822-ig tart. Vízvezeték építését is terveztek, ez azonban nem valósul meg. Már a korszak végén épül ki Kolozsvár közvilágítása. Az 1819-i első kezdeményezés után 1825-ben indul meg a munka, s a világítás 1827 utolsó napján kezd működni.

A városok társadalmában korábbi feszültségek megszűnése s helyettük újak kialakulása figyelhető meg. A városok „ős"-polgársága némileg civilizáltabb körülmények közt, itt-ott érintkezésbe kerülve a kor modern kultúrájával éli tovább a maga hagyományos életét. Ebből a rendből kevés az igazi felemelkedő e korban. A szász polgárságból az arisztokrácia súllyal bíró részébe csak a Bruckenthalok emelkednek. Samuel Bruckenthal apja azonban nem modern vállalkozó, hanem egy kis szász szék királybírája, helyzetéhez képest az átlagosnál jóval több hajlammal a szabad románoktól való szolgálatkövetelésre és a szintén ismertetett hitelügyletekre. Néhány szász patríciusfi katonai karriert is csinál (köztük a naplóíró Heydendorf testvére is), a közszolgálatban való emelkedésre a három natio rendszere bizonyos lehetőségeket biztosítana számukra — nagy szász hivatali karriereket azonban a Bruckenthalokéin kívül alig látni. A szász polgár, de a magyar és a román sem vonzódik különösen a hivatali pályára, hisz a két utóbbinál az emelkedés lehetőségei még kötöttebbek, mint a szászoknál.

Modernebb üzleti vállalkozásokba általában nem a városok „ős"-polgárai kezdenek. Brassóban a görög és román polgárság manufaktúraalapító vagy -bérlő kedvével találkozunk, másutt is földbirtokosok, külföldről betelepedett szakemberek vagy éppen az üzleti tevékenységtől vissza nem riadó nagyvonalú értelmiségiek a modern vállalkozók; csak Szebenben akad néhány jelentősebb polgári vállalkozó.

A céhes iparossal szemben ott áll egyik felől a céhen kívüli mesterember, akinek versenyével meg kell birkóznia. Brassóban 1798-ban 600 céhen kívüli román pokróc- és zsinórkészítő működik. A másik felől ott van a meginduló manufaktúrák — még eléggé mérsékelt — versenye. S ott van mindenekelőtt a mesterlegények tábora, már ismertetett munkafeltételeivel és szűk lehetőségeivel a céhbeli mesterségre vergődésre. A feszültség céhes mesterek és legényeik közt érzékelhetőbb, mint a korábbi évtizedekben. Itt sincs szó társadalmi mozgalomról, csak nyugtalanságról. Kolozsvárott 1780-ban a csizmadialegények lépnek sztrájkba amiatt, hogy a céh növeli a követelt munkamennyiséget — az eredmény az, hogy még a különmunkát is eltiltják nekik. A kolozsvári nyergeslegények 1786-ban csak ennek a munkaidőn túli, saját haszonra végezhető különmunkának az engedélyezését követelik, eredménytelenül. 1816-ban a kolozsvári csizmadialegények fordulnak — többször — panasszal a városi tisztséghez amiatt, hogy céhük a szokásos munkaidőn túli munkára akarja kötelezni a legényeket, s ez különösen a családos segédeket érintené, akik így fontos mellékjövedelmüktől esnének el. Ez esetben a város és a Gubernium egyaránt támogatja a segédek követelését — talán az ínségre való tekintettel is. 1826-ban a kolozsvári csizmadiacéhben kerül sor összecsapásra mesterek és legények közt amiatt, hogy a mesterek elnézőek azokkal a segédekkel szemben, akik mesterek fiai, annál komiszabbak a többiekhez. De megmozdulások, sztrájkok okai a céhek legényegyleteit ért sérelmek is. Nem öntudatos munkásmozgalom ez még, csak a korábbinál érzékelhetőbb nyugtalanság.

A KÜLÖNLEGES JOGÁLLÁSÚ KERESKEDŐELEMEK RÉSZLEGES INTEGRÁCIÓJA

A városi népesség körében egy vonatkozásban korábbi feszültségek oldódásának vagyunk tanúi. Eltűnnek vagy legalábbis erősen elmosódnak a határok a rendek sorába tartozó hazai polgár és a különleges jogállású idegenek közt. Elsősorban az idegenek legnépesebb csoportja, az örmények esetében történik ez meg. Az még szinte uralkodói szeszélynek számított, hogy Mária Terézia egy Bécsben tanuló erdélyi örmény ifjú kitűnő vizsgája kapcsán (s a kormányhatóságok merev ellenkezésétől fel is bosszantva) 1776-ban megadta nekik a közhivatalviselés jogát. 1786-ban a két legnagyobb örmény település, Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városi rangot kap — immár a rendek sorába tartoznának, ha az 1790—91-i országgyűlés is minden további nélkül jóváhagyná ezt. A rendek azonban azt igénylik a két örmény várostól, hogy adja fel katonai kvártély- és előfogatmentességét, hisz az a többi szabad királyi városnak sincs — s ezen évtizedes huzavona indul, kompromisszumkísérletek egész sorával; a megoldás már a következő korszakban születik meg. A két örmény város pedig közben él a szabad királyi városok összes jogaival (az országgyűlési képviseletet kivéve); az ő különleges jogállásuk ezzel megszűnt. A harmadik nagyobb örmény település, Gyergyószentmiklós 1794-ben szintén megpróbál szabad királyi városi jogállást szerezni. Csak az örmény kolónia tagjainak egymás közti kereskedelmi pereinek ellátására nyernek külön törvényszéket (Forum Mercantile) maguk és a csíkszépvízi örmény telep számára, egyébként jogállásuk azonos a törvényhatóság más mezővárosainak vagy falvainak jogállásával. Az örmény polgár pedig egyénenként már korábban megindult az erdélyi rendiségbe való felszívódás útján. Örmények nemesítésére, nemesi birtokszerzésére már az előző időszakban sor kerül.

Más a helyzet a görög-aromân-román kereskedőkomplexummal. Mint említettük, ezek Brassóban már az előző korszak végén óriási létszámbeli fölényben vannak a szász kereskedőkkel szemben. Ennek az ekkor 122 kereskedőnek azonban csak kis része tagja a görög kereskedőtársaságnak. 1781-ben a companiának 15 jogszerű és 24 jogtalanul „becsúszott" tagja van, az utóbbiak jórészt románok. A többiek jogállása többé-kevésbé rendezetlen. Ebben a helyzetben a mozgás többirányú. 1777-ben a szebeni és brassai görög kereskedőtársaság új kiváltságlevelet szerez. Az új privilégium kétélű fegyver: a társaságok tagjai jogot kapnak a kereskedésre bármely áruval, lakhelyükön és vásárokon a kicsinyben való eladásra, utcára nyíló bolt tartására — de le kell tenniük a hűségesküt, Erdélybe kell telepíteni családjukat a török birodalomból, így elvesztik a török alattvalóság kereskedelmi előnyeit. Ők maradnak hát továbbra is jogilag is külön test. Mások azt az utat választják, hogy polgárjogot szereznek lakóhelyükön — ezzel bekerülnek valamelyik rendi natióba. A harmadik mozgástípus a brassai román kereskedők zöméé; ezek korszakunk utolsó éveitől kezdve nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy külön kereskedőtársaság alapítására szerezzenek privilégiumot, s így különleges jogállást nyerjenek, eredményt nem érnek el. A komplexumba tartozó polgárság csúcsán van egy negyedik mozgásforma is, az örmények megfelelő rétegéhez hasonlóan a földbirtokszerzés s egyben a nemesi életforma felvétele. Az átmenet a veszélyeztetettséghez szokott délkelet-európai kereskedő életformájából a nemesi életmódba szinte sablonosan törvényszerű. Az „első generációs" bevándorló dúsgazdag aromân kereskedő, Mihail Ţumbru még kifordíttatja ruháit, árverésen vásárol használt bútort, de már Bécsből rendel ón asztali készletet, s linzi vagy rumburgi vásznat asztalneműnek. A szebeni Marcu-üzletház alapítójának gyermekei, a „második generáció" már birtokot szerez (zálogjószágot, illetve bérletet Fogarasföldén; egy ideig Havasalföldén is van szőlőjük). A Marcu testvérek egyike, Dimitrie csak a birtokokkal foglalkozik, a szombatfalvi kúriában és Fogarason él, s egyébként is felveszi a nemesi életformát. A testvérek többsége marad a kereskedelmi tevékenységnél. Hogy a szálak másfelé is nyúljanak: a cégalapító Ioan Marcu egyik leánya Dimitrie Eustatievicinek, a korabeli erdélyi ortodox román szellemiség vezéralakjának a felesége. Ne higgyük azonban, hogy ennek az aromân polgárságnak ekkor egyértelmű román szellemi orientációja van. A szintén a macedóniai Seatiştéből elszármazott Toma Dimitriu az *Ephimeris* nevű bécsi görög újság előfizetője, amelynek kiadói (újabb macedóniai aromânok) Riga Velestin hívei.

Továbbra sem halad előre a zsidók integrációja az egységes erdélyi rendi társadalomba. II. József korának elején (1781) a központi kormányzat, arra hivatkozva, hogy a fejedelmi korban a kereskedőhiány miatt engedték be őket, jelenleg azonban túl sok a kereskedő Erdélyben, csak az ott született vagy legalább 30 éve ott élő zsidókat tűrné meg Erdélyben, az *Approbatae*

*Constitutiones*ra hivatkozással Gyulafehérvárra telepítve össze őket, a többieket pedig kötelezné Erdély egy éven belüli elhagyására. Ezt a rendeletet ugyan még 1781-ben visszavonják, de lényeges pozitív változás nem történik helyzetükben a korszak végéig. Jelentős kereskedelmi tevékenységet amúgy sem fejtenek ki, ott az aránytalanul erősebb örmény-görög-román-aromán-szász konkurenciával találnák szemben magukat. Inkább kis pálinkafőzők, malom- és kocsmabérlők; aki nem a gyulafehérvári kolóniához tartozik, az földesúri védelem alatt, zsellértelken húzódik meg, jókora taxa fejében.

Akár van azonban közelítés a különleges jogállású idegenek és a három natio tagjainak jogállása közt, akár nincs, ez nem szünteti meg sem a konkurenciaharcot magát, sem azt, hogy a konkurens csoportok lassanként már polgári értelemben vett nemzeti táborok szerint szerveződjenek. A brassai román kereskedők a következő korszakban már elválaszthatatlanok a román nemzeti politika egyik irányvonalától.

BÁNYÁSZOK ÉS MANUFAKTÚRAMUNKÁSOK

Hagyományos és új feszültségek élnek a bányavárosok, más bányászhelyek társadalmában is. A bányavárosok évszázados, megülepedett közösségek. A sóvágók bére alacsony (Désaknán 1788-ban napi 5 krajcár), ezt a keresetet azonban földműveléssel pótolják, mentességeik megvannak, így ez a bányászkategória nehezebben mozdul. Vagy éppen akkor mozdul meg, ha helyéről ki akarják mozdítani; az 1804-i kolozsi bányászsztrájk egyik oka az a terv, hogy a marosújvári új bányához telepítik át őket. Ennél a megmozdulásnál is szerepel azonban az az ok, ami az alapmotívum az 1800-as évek számos más sóvágóakciójánál (vízaknai 1804. őszi, 1807. márciusi és decemberi bányászsztrájk): a bérek alacsonysága, amelyet a háborús infláció még csak fokoz. Elvétve fordul elő, hogy a sóvágók a bánya vezetőjének egy méltánytalannak ítélt intézkedése miatt lépnek sztrájkba.

Más jellegűek az érchegységi bányász jobbágyok és a kincstár közti feszültségek. A zalatnai uradalom lakosainak a Horea-felkelés előtti időszakban beadott panaszaiban alig szerepelnek szorosabban vett bányászsérelmek; a fő bajok az általános jobbágygondok (a robot növelése, az irtás tiltása és az irtványok elvétele, a taxa növelése, az adó, más közterhek miatti sérelmek stb.). A kép e tekintetben a továbbiakban sem változik. S ismét más a helyzet a modern bányaüzemekben. Boicán a 19. század első éveiben bevezetik a kitermelt érc nemesfémtartalma szerinti bérezést (Haltakkordarbeit). Válaszul 1804 áprilisában 51 bányász teszi le a munkát (magyarok, németek, románok s szlávok egyaránt vannak köztük). A sztrájk egy hétig tart. Modern, nagyüzemi sztrájk ez.

A manufaktúraiparban kisebbek az érzékelhető feszültségek. Nem a városok társadalomelemei közt említettük az itt dolgozó munkásokat, hisz a manufaktúrának tekinthető üzemek nagy többsége nem városokban van. A manufaktúraipar munkásainak helyzete általában jóval előnyösebb a kisiparban dolgozó legényeknél. Fizetésük az ismert esetekben jóval magasabb a céhes mesterlegényekénél, több helyütt lehetőségük van mezőgazdasági mellékkeresetre, munkarendjük egyes ágazatokban (hamuzsírfőzők) kötetlenebb.

AZ ÉRTELMISÉG

Utolsónak hagyjuk azt a csoportot, amelynek funkciója s ezzel együtt létszáma korszakunkban szembetűnően megnő: az értelmiségét.

Az értelmiség, Erdélynek viszonylag fejlett iskolaügye mellett is, a fejedelmi kor végén — a papságot leszámítva — egy meglehetősen szűk réteget jelent, mely még nem differenciálódik határozottan: Páriz Pápai Ferenc szótárszerkesztő és orvostudományi író egyszerre, Köleséri Sámuel bányaszakértő, orvos és kormányhivatalnok, majd kormányférfi. S ez nemcsak a kiemelkedő nagyokra áll így; a „polihisztorság" még szabály, nem kivétel. Az értelmiségi pálya „lefelé" sem zárt; a nagy nyomdász Misztótfalusi Kis Miklóst ki ne tekintené értelmiséginek? Ez a jelenség még 1711 után is jó ideig uralkodó. Nemcsak az előző korszakból átívelt pályákról van szó, hanem olyanokról is, mint Szent-Ábrahámié, Husztié. S nemcsak a differenciálatlanságról van szó, hanem arról is, hogy a 17. század vége s a 18. század első kb. kétharmada társadalmának még kevéssé van igénye világi értelmiségre. Az egyházi értelmiség sorait pedig csak erősíti a szerezetesrendek betelepítése, a katolikus és unitus egyház papképzése. A világi értelmiség legjobban elkülönülő csoportja a fejedelmi kor végén a kormányhatósági hivatalnok értelmiség: a kormányhatósági tisztségviselőknek az a része, amely már elsősorban értelmiséginek tekintendő. Szaktudásuk, képességük révén felemelkedett jogászok, kincstári szakemberek, az irodai s részben a döntés-előkészítő munkát ellátó hivatalnokok: ez az a kormányhatósági értelmiség, amelynek létszáma országosan is legfeljebb 60-70 fő. A törvényhatóságokban ilyen hivatalnok értelmiségnek akkor alig van létjogosultsága és funkciója, a városok igazgatásában is egy-két személy az, aki valóban értelmiségi.

A változás nagyobb arányokban a 18. század közepe táján indul meg. A kormányhatóságok működése 1760—1771 tájt válik valóban rendszeressé, ekkortól kell őket kollegiálisan működő testületnek tekinteni. A Guberniumnál még az is eredménynek számít, hogy a korábbi, elsősorban a bírósági törvényszakokkal egybeeső szakaszos működést 1754-ben felváltja a classisokban való működés rendje: a hatóság színhelyén a törvényszünetek alatt felváltva három-négy tanácsos s velük egy titkár intézi az ügyeket. 1760-ban lehet csak bevezetni azt a gyakorlatot, hogy a tanácsosoknak állandóan a hatóság székhelyén kell tartózkodniuk. Már 1760-ban megkísérlik megreformálni a Gubernium írásos ügyintézését is az iktatás bevezetésével; az igazi nagy ügyintézési reformot azonban az Auersperg gubernátor nevével összekapcsolódó reform hozza 1771-ben, az egész Habsburg-birodalmat átfogó ügyintézési reform részeként. A kincstartóságnál némi késéssel, 1768—1770 közt valósult meg a rendszeres kollegiális ügyintézés. Mindez a korábbinál lényegesen nagyobb hivatalnokréteget igényelt. A Guberniumnál az 1790-es évek derekán 14 titkár és ugyanannyi fogalmazó működött, szemben a fejedelmi kor átlagban 2-3 kancelláriai titkárával. S ha a titkárok és fogalmazók jó részét alappal nem tartjuk hivatalnok értelmiséginek, hanem tisztséget vállaló arisztokratának vagy más nagyobb birtokú nemesnek, az írnokok, iktató-, kiadó-, illetékhivatali és irattári tisztviselők már elsősorban hivatalnokok, ha esetleg van is némi földjük. Számuk csak a Guberniumnál 50-55 közt van. Az országos főbiztosság létszámából kb. 10 személyt számíthatunk ebbe a kategóriába, az országos főszámvevőségnek (elnökét kivéve) egész apparátusát (35-45 fő). A kincstartóság, királyi tábla szakhivatalnok-létszáma szerényebb a Guberniuménál. De az erdélyi kormányhivatalnok értelmiségbe számít az Erdélyi Udvari Kancellária kb. 20 e kategóriába sorolandó tisztviselője is, s a főhadiparancsnokság polgári alkalmazottai. Legalább 200 főnyi ez a szakhivatalnok-tábor, a jó háromszorosa a száz évvel korábbinak. S megjelenik a hivatalnok értelmiségi a rendszeresebbé váló törvényhatósági igazgatásban is, hozzájuk csatlakozik még a területi kincstári szakhivatalok tisztikara is.

A jogász értelmiség (mert hisz ez a kormányhatósági-törvényhatósági hivatalnok értelmiség is ennek tekintendő) előretörése más vonalakon is folyik. Megjelenik a szakügyvéd. Az ügyvédállításnak sokszázados gyakorlata van Magyarországon és Erdélyben; egy-egy ilyen „procuratoria constitutio"-ban azonban az ügyvédet állító személy néha tucatnyi nevet is felsorolt, nemritkán befolyásos kormányférfiakat stb. A szakügyvéd mint speciális foglalkozás a 18. század utolsó harmadának szüleménye Erdélyben, ami nem jelenti azt, hogy az ügyvédi pálya és a hagyományos nemesi életforma azonnal elkülönül. Megjelenik a megyei ügyész is mint szakhivatalnok.

Arányaiban talán még jelentősebb a pedagógus értelmiség számának növekedése korszakunkban. A tanár vagy tanító foglalkozása nem mindenben különül el a papi hivatástól; a katolikus és unitus közép- és főiskolák tanárai szerzetesek, a protestáns közép- és főiskolák tanári karának nem egy tagja cseréli fel az iskolai katedrát jövedelmezőbb s kényelmesebb templomi katedrával. A pedagógusfoglalkozás azonban mégis erősen elválóban van a papitól, s egyben növekedőben is. A népiskolai hálózat — több tényező hatására — megnő. A felvilágosult abszolutizmus kormányzata is szorgalmazza az iskoláztatást: a bizonyos alapvető ismeretekkel rendelkező alattvaló produktívabb, tehát jobb adófizető, s egyben fegyelmezettebb állampolgár. A francia forradalom hatására ugyan ott a fordulat: a legfelső kormánykörök már nem látják szívesen a nép műveltségének növelését — de az iskolahálózat kibővült s működik. Az egyes egyházak (különösen azok, amelyek okkal vagy ok nélkül, de hátrányos megkülönböztetéseket éreznek magukkal szemben) maguk is gondot fordítanak iskoláztatásuk fejlesztésére. Mindezen túl a kincstár is külön szorgalmazza a népoktatás ügyét, a határőrszervezet szintén. Mindennek azonban országos méretekben csak lassan érlelődik az eredménye (1820-ban az úrbéri összeírást hitelesítő községi elöljáróknak a magyar natio területén óriási százaléka analfabéta), de a pedagógusok számának növekedése mégis számottevő.

Korszakunk elején jelentős változás áll be az orvosi hivatás fejlődésében: megjelenik a törvényhatósági és városi orvos és sebész. Korábban az egészségügyi igazgatás munkája (amelyet a Gubernium, a kincstartóság és a főhadiparancsnokság megbízottaiból és orvosszakértőkből álló Commissio Sanitatis irányított a főhadiparancsnok elnöklete alatt) a járványok elleni védekezésben, elsősorban pedig abban merült ki, hogy a járványnak az országba hatolását megakadályozzák. 1752-ben ugyan — kormányrendelkezéssel — létrehozzák a törvényhatósági orvosi tisztségeket „a szegény adózó nép gyógyítására", s röviddel utána a városi orvosi tisztségeket is, ezek javadalmazását azonban 1770-ig a törvényhatóságokra bízzák, azok pedig vagy egyáltalán nem akarnak orvost alkalmazni, vagy igen alacsonyan szabják meg fizetését, úgyhogy 1752 és 1762 közt csak 6 erdélyi törvényhatóság tölti be a hatósági orvosi állást. 1770-től a Gubernium állapítja meg a törvényhatósági orvosok fizetését (előbb 200, majd 400 forintban). Így, szerény keretekben ugyan, de mégiscsak megkezdődik az ország rendszeres egészségügyi szemmel tartása. A törvényhatósági orvos és sebész mellett természetesen ott vannak a magánorvosok és sebészek is, nagyon szerény számban. Kolozsvárott 1772-ben 4 okleveles orvos működik (nem számítva ide a várparancsnok orvosát) és 6 sebész — az utóbbiaknak a borbélycéhtől van bizonyítványuk. Külön orvosokat és sebészeket tart a bányavidékeken a kincstári igazgatás.

A felvilágosult abszolutizmus fejlődése emelőjéül szolgál az erdélyi műszaki értelmiség gyarapodásának is. 1788-ban országos építési igazgatóság jön létre a középítkezések irányítására. Megjelenik a törvényhatósági földmérő (geometra) tisztsége. Arról már szólottunk, hogy hat a műszaki értelmiség számának növekedésére az ércbányászat fellendülése.

Ez az értelmiség természetesen országos számarányában még igen szerény rétege a kor erdélyi társadalmának. Léte nélkül azonban az erdélyi felvilágosodás aligha volna megérthető. A nemzeti mozgalmak kezdetei szintén nem.

2. FELVILÁGOSODÁS ÉS NEMZETI KULTÚRÁK

A felvilágosodás nagy erdélyi előretörésének bemutatása előtt, ellenpontszerű előhangként, ismételjük el a korai felvilágosodásnak az 1711 és 1770 közti időszakban elszenvedett látványos vereségeit. A Francke-tanítvány pietista tanárok kiűzése a szebeni evangélikus gimnáziumból és a Graffius püspök vezette konzervatívok hajszája a pietizmus ellen az erdélyi evangélikus egyházban, Köleséri magára maradása, bukása és kéziratai egy részének sorsa halála után, a Huszti elleni támadások, a külföldi tanulmányutak megszorítása (majdnem a teljes eltiltásig): a felvilágosodás útja nem volt éppen egyértelmű diadalút. Az 1770-i korszakfordulón azonban már észrevehetően jelen van. Német egyetemek hazatérő magyar és szász diákjai, az első rendszeresebben Erdélyben játszó német színtársulatok elhozzák a német kultúra üzenetét. Magyar arisztokraták fordítgatják a francia irodalom reprezentatív vagy kevésbé reprezentatív, de mégiscsak a kor Nyugat-Európájának levegőjét hozó termékeit, s felmerül az igény a szellemi élet központi fórumának megteremtésére — ez a kiinduló helyzet. Korszakunk elején szinte robbanásszerűen jelenik meg az új gondolatvilág, az új kultúra. Az erdélyi szellem, az ország történetében nem először s nem utoljára, jócskán előbbre tart, mint ami a nyomorúságos gazdasági-társadalmi valóságból következnék. S különös, de érthető ellentmondásként együtt jelenik meg a nemzetekfelettiség illuminista eszmeköre és a nemzeti kultúrák hirtelen új lendülete, a polgári nemzeti kultúrák megalapozása. Chr. Wolff híve vagy Montesquieu fordítója, a szabadkőművesség nemzetközi szervezetének tagja, a felvilágosult abszolutizmus Habsburg-változatának nemzetekfelettiségét lojálisan valló művelt főhivatalnok s az eleve nemzetközi természettudomány művelője az egyik oldalon — s a nemzeti kultúrák megteremtői a másikon? Nincs ilyen határ: a kor szellemi életének erdélyi reprezentánsai általában mindkét oldalhoz tartoznak valamiképpen, változó módon és mértékben. Erdély nemzetiségi viszonyainak s a szellemi „ancien régime” természetének ismeretében ez nem meglepő.

A SZABADKŐMŰVESSÉG

Az erdélyi felvilágosodás legfontosabb összefogó ereje a szabadkőművesség. Ezzel a szellemi-szervezeti erővel 1742 tájt jutottak érintkezésbe elsőként erdélyiek, két magyar arisztokrata (Kemény László és János) és a későbbi nagy (és lényegében konzervatív) szász államférfi, Samuel Bruckenthal. Buzgalmukra megkapják a hideg zuhanyt: Mária Terézia 1742-ben egy időre bécsi lakásukra arestáltatja őket. A szabadkőművesség azonban hamarosan mégis gyökeret ver Erdélyben, évtizedekre csak a szászok közt. Az első páholy a brassói „Zu den 3 Säulen”. Alapítója Martin Gottlieb Seuler, Németországban tanuló brassói patríciusfi. 1749-ben Jénában csatlakozik a szabadkőművességhez, engedélyt kap erdélyi nagypáholy és páholy alapítására. A brassói páholy azonban valószínűleg igen szűk körben működik, s rövidesen csendesen feloszlik. Erőteljesebb jelenség a szebeni Szent András-páholy („H. Andreas zu den drei Seeblättern"). Itt is egy fiatal szász patrícius, Simon Friedrich Baussnern az alapító. 1764 és 1767 közt alakul meg a páholy, tagjai németországi tanulmányaik idején szabadkőművessé lett szászok, az alapítón kívül 2-2 evangélikus pap, városi titkár és orvos, egy könyvnyomdász, majd egy szász guberniumi titkár is. A tagság 1778-ig majdnem kizárólag szászokból és örökös tartományokbeli személyekből áll. Különleges alakja a szervezetnek ez években Alexandru Moruzi Mavrocordat, Moruzi moldvai fejedelem testvére, Alexandru Ipsilanti havasalföldi fejedelem sógora, aki orosz szolgálatban tengerész, mielőtt Erdélybe kerülne. Előbb nagy szolgálatokat tesz a páholynak, aztán viszont károkat okoz fecsegésével és zavaros pénzügyeivel. Az első magyar a páholyban Bánffy György, a majdani gubernátor. Őt 1778-ig csak Bánffy Farkas, Jósika Antal (a Bánffy tisztét guberniumi elnökként átvevő Jósika János apja) és egy jelentéktelenebb személy követi. 1779—80-ban történik a fordulat; az ekkor felvett 28 új személyből 12 magyar, köztük a nagy jogász és az 1790—95. évek erdélyi ellenzékének vezéralakja, Türi László, mellette Tholdalagi László, Aranka György, Kemény Farkas és Teleki Lajos. A beáramlás még évekig tart; 1785-ben 132 tagja van (ebből 62 aktív, 43 vidéki és 27 tartózkodik Erdélyen kívül). A tagok sorában ott van Erdély egész szellemi-politikai elitje: a magyar kormányférfiak és más politikusok közt az említetteken kívül Teleki Ádám és Mihály, Fábián Dániel; az erdélyi magyar kultúrát Aranka György, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kezdeményezője képviseli. Más páholy tagja, de a Szent András-páholy összejöveteleit látogatja Esterházy János és a későbbi kincstartó, Bethlen József. A szászok közt ott van Joachim Bedeus, az 1790—91 utáni rendi reformtervezetek egyik legjelentősebbjének, a *Commerciale*-munkálatnak egyik szellemi atyja, a majdani guberniumi tanácsos, Straussenburg, Müller szebeni gimnáziumi igazgató, a későbbi evangélikus püspök, Johann Filtsch, a szász szellemi élet egyik vezére, a *Siebenbürger Quartalschrift* alapítója és Martin Hochmeister, a sokoldalú merész vállalkozó lapkiadó, színház- és papírmalombérlő. Az erdélyi román szellemi-politikai elitet két 1781-i belépő, az akkor guberniumi protocollista Koszta István és az erdélyi román felvilágosodás említett kimagasló alakja, Ioan Piuariu-Molnár képviseli. Az Erdélybe frissen beszármazott jelességek közül tagja a páholynak a selyemtenyésztési szakember Gallarati és két kitűnő bányaügyi szakértő, Franz Müller von Reichenstein és Johann Fichtel. A Szent András-páholy az 1780-as évek derekán Erdély szellemi-politikai központja. Néhány más páholy is működik még 1785-ig. Jelentősebb közülük az újraalapított brassói, tagjai közt a későbbi szász comes Johann Tartlerrel, két jeles szász orvossal, Barbeniusszal és Martin Langgal, valamint Eustatievici-csel, a román ortodox szellemiség vezéralakjával; a kolozsvári a fricsi Fekete Ferenc kezdeményezésére jött létre; itt Pákei József, az első magyar kantiánusok egyike, kolozsvári unitárius kollégiumi professzor, majd consistoriumi főjegyző neve érdemes megemlítésre, aki valószínűleg az 1790—91-es tanügyi rendszeres bizottság munkálatának alkotója volt. A páholyokat a tartományi páholy fogja össze; ennek élén Bánffy György nagymester áll, helyettese Bánffy Farkas, vezetői közt találjuk Baussnernt. Samuel Bruckenthalnak nincs kapcsolata az erdélyi páholyokkal.

A szabadkőművesség keretei némileg megváltoznak, amikor II. József 1785-ben összevonja a páholyokat. Erdélyben a szabadkőműves-reformpátens csak egy páholyt engedélyez, Szebenben, s Bánffy György hiába kéri legalább még a kolozsvári páholy fenntartását. 1796 januárjában pedig I. Ferenc még a szebenit is feloszlatja. A szabadkőművesség, mely erdélyi fénykorában a kormányzat legjavának is gyűjtőhelye, ekkor már gyanús intézmény a francia forradalomtól kapott sokkba dermedő központi kormányzat számára. S az 1780-as évek összetartó erejét 1790-től egyébként is a széthúzás tendenciái lazítják. Bánffy György és Türi, Esterházy János és Tholdalagi László most már nem egy tábor — ha nem is amolyan rizsporos-parókás, illetve kacagányos-torzonborz ellenfelek, ahogy a vulgarizálás hajlandó volna láttatni. A szabadkőművesség bizonyos összetartó erőt jelent az 1770—90-es évek Erdélyében, elsősorban morális elkötelezettséget — politikusoknál a közjó előmozdítására —, de nem határozott karakterű politikai erő vagy éppen politikai párt; ez a szabadkőművesség lényegével és Erdély adott politikai helyzetével egyaránt nem volna összeegyeztethető.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE

A szabadkőművesség mellett a másik nem divergens erő nem szorosan a felvilágosodás jellemzője, de most lényeges erősítője volt: a természettudományok fejlődése. Ez az 1750-es évek derekától ugrásszerű Erdélyben. Kimagasló egyéniségek, mellettük mások nem lebecsülendő eredményei is — ez az összkép.

Kezdjük a sort Benkő Józseffel, aki mintegy Bod Pétertől veszi át a stafétabotot: ő már elsődlegesen a felvilágosodás eszmeköréhez kapcsolódik. A tekintetben is mintegy a korszakváltás jelzője, hogy még egyszerre eredményes művelője a társadalom- és természettudományoknak. Fő műve, a *Transsilvania* történeti munka, annak azonban módszerében is úttörő: magáévá teszi az államismereti iskola metódusát, kiterjeszti vizsgálatait a társadalom anyagi és szellemi életének jelenségeire is. Gazdag okleveles anyagra támaszkodva írja meg a középkori milkói püspökség történetét. A természettudományok több ágában alkot rendkívülit. Linné rendszeréhez igazodva készít háromnyelvű (latin—magyar—román) botanikai szótárat Erdély növényzetéről *(Flora Transsilvanica)*. *Scintilla Botanica* címmel főiskolai botanikai kézikönyvet állít össze. Megírja az első erdélyi barlangkutatási szakmunkát *(Imago specum M. Principatus Transsilvaniae)*. Kismonográfiát ír hányatott élete egyik állomása, Középajta egy, a bőriparban hasznosítható növényéről, az ecetfáról *(A középajtai szkumpia)* s az ottani dohányról is. Felhasználja a tudománynépszerűsítés új lehetőségeit is: a *Magyar Hírmondó*ba ír népszerűsítő cikkeket. Ez az életmű; törtrésze is elég lenne egyetemi katedrára, a haarlemi Tudós Társaság tagjává is választja Benkőt — sorsa pedig itthon falusi papság, pár éves udvarhelyi tanárkodás, amelyből kicsinyes intrikákkal piszkálják ki, aztán megint hányódás falusi parókiákon, s közben az ital társnak a magányban, meghurcoltatások. A személyes életsors elődök (és nagy utódok) sorsa; az életmű fennmarad.

A másik kiemelkedő nagyság, Fridvaldszky János életpályájában talán kevesebb a balladai vonás, a sikerek azonban az ő esetében sincsenek arányban a teljesítménnyel. Bécsi egyetemi végzettséggel lesz a kolozsvári jezsuita akadémián a latin nyelv és a természettudományok professzora. Ő azonban — Benkővel szemben — már elsősorban természettudós, abban is az alkalmazott tudományok művelője, feltaláló. Szellemének a Societas Agriculturae megalakulása ad ritka lendületet. Kidolgozza a burgonyából való kenyérsütés és sörfőzés, a kukoricából való pálinkafőzés tervét. De az is foglalkoztatja: hogy lehet papírt gyártani nádból, gyékényből, lenből és kenderből. Tőzeget tár fel, és be is mutatja elégethetőségét a társaságnak. Átfogó gazdasági reformtervezetet dolgoz ki *(Projectum oeconomicum,* 1770*)*; javasolja benne a háromfordulós rendszer általánossá tételét, az irtványterületek növelését, az igavonó-, s külön is a lóállomány gyarapítását, az iparosok számának bizonyos iparágakban megszorítását, más iparágakban viszont (pl. vászonszövés) éppen külföldi iparosok betelepítését, a kötelező külföldi vándoréveket a mesterlegényeknél, manufaktúrák alapítását és a túlzott vámok leszállítását. Egy másik operátumában *(Dissertatio de agris fimandis et arandis pro M. Principatu Transsilvaniae)* angol minta alapján, de úgy leegyszerűsítve, hogy bármely parasztember elkészíthesse, szántó-vető-borona szerkezetet ajánl s új szántási módszert (az első szántás hosszában történjék, a második keresztben). Temérdek hasznos javaslatának, találmányának szinte semmiféle gyakorlati következménye nincs. Társadalmi igény és technikai feltételek egyaránt hiányoztak hozzá.

A korszak harmadik erdélyi természettudományi kiválósága, Fogarasi Pap József pályája másképp törik meg: pesti egyetemi tanszéke elfoglalása előtt éri a halál. Indulása ragyogó: 1778-ban az „erő" fogalmának legtágabb értelmezéséről írt értekezésével megnyeri a berlini tudományos akadémia pályázatát. Munkája elsősorban Leibniz és az idealizmus szellemét tükrözi (az erő oka a testen kívül, Istenben van, a képzelőerő is a valóságos erők közé tartozik). Hogy a kor legmodernebb természettudományával sok tekintetben lépést tart, jelzi, ahogy 1780 tájt Marosvásárhelyt fizikát oktat: a fénytanban elveti Descartes elméletét, Newtonét fogadja el, de részben már Eulerét is; ismerteti a kétféle elektromosság elméletét, szól a légköri elektromosságról és Franklinról, newtoni alapon tanít a világrendszerekről.

Műhelyei az új természettudomány terjesztésének a többi református kollégiumok is. A kolozsváriban Pataki Sámuel már 1760-ban Newton szellemében oktatja a fizikát. Nagyenyeden fizikatanár 1767-től Kovács József, aki lefordítja s 1774-ben kiadja Krüger newtoniánus fizikáját. Itt tanít ez idő tájt Benkő Ferenc geológus, botanikus és mineralógus, akit a jénai természettudományi társaság tisztel meg tagságával.

A szász iskolákban nem ismeretes ilyen kiemelkedő egyéniség, az azonban igen, hogy a szebeni gimnáziumnak 1775-ben jól felszerelt fizikai szertára van, benne többek között elektromosságfejlesztővel.

A jezsuita rend feloszlatása után rövidesen piarista kézre került kolozsvári akadémián az 1790-es években tűnik fel a természettudományok két jeles művelője: a kémia és metallurgia professzora, André Étienne, aki Lavoisier vegytani rendszerét népszerűsíti, és a szemész Ioan Piuariu-Molnár, Plenck bécsi josephinumi tanár szemészeti tankönyve ismereteinek továbbítója.

Jeleskednek azonban másutt is orvosok a tudomány előrevitelében. Marosszék orvosa évtizedeken át Mátyus István, aki két változatban is megjelenteti személyi egészségügyi ismeretekről szóló művét (*Diaetetica,* 1762, 1766; *Ó és új diaetetica,* 1787—93). Szól benne a megelőzés fontosságáról, a gyermekhalandóság okairól, a sport jelentőségéről, az alkoholizmus veszélyéről. Tanulmányt ír a radnai gyógyvizekről. Nem kerülik el figyelmét a bányászok megbetegedései sem. A Hollandiában és Németországban is tanult székely tisztiorvos maga hivatkozik Locke-ra és Rousseau-ra mint elveinek forrásaira. Az ipari ártalmakkal foglalkozik hozzá hasonlóan Rácz Sámuel is. De az orvostudományt gyarapítja a Göttingában tanult, majd az Erdélyi Udvari Kancellárián hivatalnokoskodó brassói patríciusfi, Michael Fronius írása is a brassói vademberről (először Kazinczy *Orpheus*a közli magyar fordításban 1790-ben, német eredetije csak 1794-ben jelenik meg), egy erdőben nevelkedett, értelmileg fejletlen „vadember" testének, mozgásának, a külső ingerekre való reagálásának, értelmi színvonalának és a társadalomban való pár évi élet után magatartásában beállt változásoknak rajzával.

A MODERN NEMZETI KULTÚRÁK KEZDETEI

Szabadkőművesség, természettudományok: ezek hát a felvilágosodás nemzetek fölötti, a különböző csoportokat együtt tartó, egyfelé vezérlő erői. A többi erők — inkább akaratlanul, mint akarva — divergensen hatnak.

Felvilágosodás és nemzeti eszmélés egybeesik Erdélyben. Ez az eszmélés kezdetben nem politikai jellegű. A felvilágosodás behatolásának megerősödésekor Erdélyben a politikai élet lehetőségei igen szűkek, országgyűlés 1761-től 29 évig nincsen, más országos politikai fórum még kevésbé. A három erdélyi nemzetiség (most már nem rendi natio) közül a szászoknak egyébként sincs okuk politikai jellegű nemzeti mozgalomra: kiváltságaik védik őket, s a szabadkőműves németországi diákból jelentős konzervatív államférfivá öregedett Samuel Bruckenthal tekintélye a legfelsőbb döntések meghozatalánál szinte személyes garanciája megtámadhatatlanságuknak. Az erdélyi magyarságon belül 1790 előtt nincs olyan, a kormányzat politikájától eltérő modern politikai törekvés, amely nemzeti mozgalommá nőhetne. A román nemzeti mozgalom pedig most, újabb nagy fellángolása előtt, a nemzettudatteremtés stádiumát éli. A nemzeti eszmélés területe tehát ezekben az évtizedekben az egyes nemzeti kultúrák fellendülése.

Pillanatnyilag legelőnyösebb helyzetben a *szászok* vannak e tekintetben. A szász diákok továbbra is felkeresik a német egyetemeket. 1774-ben Göttingában tanul többek között Michael Hiszmann, Martin Lang, Karl Bruckenthal, Johann Filtsch. A göttingai Königliche Deutsche Gesellschaft kapcsolatot tart az erdélyi szász szellemi elittel. 1799-ben a társaság levelező tagjává választják Filtschet, Edert és A. Wolfot. Hiszmann tanulmányai végeztével Göttingában marad; angol és francia filozófiai művek termékeny fordítója. Maga is aufklärista filozófiai író, saját műveiben élesen támadja a metafizikát. Behatóan foglalkozik a lélektan kérdésével. Leibnizet is nemegyszer kritizálja, Wolffot már túl harapósan is. Kiáll Lessing mellett annak Goethével való vitájában. Filozófiai tevékenységével azonban el is vágja Erdélybe való hazatérésének útját: Andreas Funk evangélikus püspök eltiltja Hiszmann filozófiai „leveleinek" terjesztését, a volt göttingai diák nem kapna Erdélyben állást, s mikor újra hazatéréssel próbálkozna, barátai lebeszélik róla. A pesti egyetem filozófiai tanszékét szeretné elnyerni; előbb éri, fiatalon a halál, semhogy eredményre juthatna.

A németországi szellemiséggel való kapcsolatnak még hatékonyabb eszköze a színház. Szebenben a Bodenburg-társaság távozása után 1771-ben találkozunk újra német társulattal. 1772-ben olasz opera működik a városban. 1776-ban Möringer guberniumi tanácsos saját házában színháztermet épít. 1778-ban a Hilferding-társulat itt adja elő Lessing *Emilia Galotti*ját, játssza a *Werther* színpadi változatát, Goldoni, Voltaire, Beaumarchais műveit. Az 1780-as években itt játszik két szezonban a Németországból a Habsburg-birodalomba szakadt Seipp társulata, majd (miután Möringer színházát 1783-tól más célra veszik igénybe) különböző ideiglenes színházakban 1787-ben Dünevald társulata. 1787—88-ban a nyomdatulajdonos-könyvkereskedő-lapkiadó Martin Hochmeister felépíti Szeben állandó színházát, s 1788-tól Seipp újabb három szezonban játszik itt. Repertoárján többek között három

Shakespeare-mű (a *Hamlet* is), két Molière-darab, Beaumarchais egy műve, Lessing *Emilia Galotti*ja és *Minna von Barnhelm*je, Schiller műveiből a *Haramiák* és az *Ármány és szerelem,* Goethe *Clavigó*ja szerepel, az előadott művek zöme azonban Schröder, Iffland, Beil, Gotter darabjai.

A kormányhatóságok Kolozsvárra helyezése azonban súlyos csapás a szebeni színházra: 1792-től ismét visszaesés mutatkozik a színházi életben. Brassóban vándorszínész-társulatok játszanak e korban.

A színházi életnek mintegy mellékterméke a modern irodalmi élet első jelentkezése a szászoknál. 1778-ban Szebenben megjelenik (rövid időre) a *Theatralischer Wochenblatt.* Nemcsak színházi lap; általános irodalmi igényű. Íróinak irodalmi eszményei korban és stílusban széles skálát alkotnak. A német irodalmi eszmények közé egyként befér Gellert, Wieland, Lessing és Goethe, a külföldiek közé Sterne és Diderot. De mégiscsak irodalmi folyóirat ez, híradás elsősorban a kor (s az azt közvetlenül megelőző évtizedek) német s más külföldi irodalmáról. Saját szépirodalom kevésbé alakul ki a szászoknál — nincs ilyen szükséglet, hiszen készen kapják az anyaország kultúrájának (ha akarják) legjava termékeit. Az első szász regényt, I. Levrecht (Läpprich) 1778—80-ban Kolozsvárott kiadott *Das unerkannte Verbrechen oder die Merkwürdigkeiten Samuel Hirtendorns*át Fr. Teutsch is „művészileg értéktelen katona-, lovag- és betyárregénynek" tartja,[1] azt azonban megjegyzi, hogy a felvilágosodás, a racionalizmus eszméi jelen vannak benne.

Más igényű a szász tudományos életnek az az ága, amely erősebben tartozik a nemzeti kultúra tartományába. Történetírásuk olyan egyéniségeket mutathat fel, mint Johann Seivert, aki Windisch Pozsonyban megjelenő *Ungarisches Magazin*jában cikkezik szász egyházi és világi tisztségviselőkről (evangélikus püspökök, szebeni városi plébánosok, szász comesek és szebeni királybírák, Provincialbürgermeisterek); fő műve kultúrtörténet *(Nachrichten von siebenbürgischer Gelehrten und ihren Schriften).* Vagy említhetjük J. C. Edert, aki körül az 1790-es években a történetbarátok társasága csoportosul.

A szász kultúra erősödésének jele az olvasás bizonyos szerveződése is. A Bruckenthal-gyűjtemény könyvtár része közkönyvtár. 1782-ben nyílik meg Szebenben az első kölcsönkönyvtár, s két évre rá olvasótársaság is alakul. 1789-ben 20 irodalombarát nyilvános olvasótársaságot szervez. Ez előbb egy kávéházban tartja összejöveteleit, majd Samuel Bruckenthal, aki a gubernátori tisztségből 1787-ben nyugdíjba megy, de utána is a szász politikai és szellemi élet vezető személyisége, múzeumában biztosít nekik egy szobát. Más szász városokban (Brassóban, Szászsebesen, Szászrégenben) is alakulnak ilyen „Lesekabinet"-ek vagy „Lesezirkel"-ek. Működésüknek a ferenci reakció vet véget 1798-ban. Az erdélyi szászok műveltebbjeihez nemcsak a szebeni vagy brassói színpadról jut el a friss német kultúra. Egy 1780-i alapítású szebeni könyvkereskedés könyvárjegyzékében ott szerepel Lessing *Emilia Galotti*ja és *Bölcs Náthán*ja, Goethe *Götze*. Eljutnak a szász olvasóhoz Kleist versei, Klopstock *Messiás*a, Gessner idilljei, Campe *Robinson*ja is.

---

[1] Teutsch II. 264.

A felvilágosodással jelenik meg az erdélyi szászoknál az időszaki sajtó is. Az első újság, a *Siebenbürger Zeitung* kiadója és egyben szerkesztője is a szebeni kultúrüzletek általános vállalkozója, Martin Hochmeister. 1783 vége felé kapja meg rá az engedélyt. A lap 1784-től 1787-ig jelenik meg e néven; 1788-ban a háborúra való tekintettel felveszi a *Kriegsbothe* nevet, hogy azután 1792-ben *Siebenbürger Bothe* néven működjék tovább. Kezdetben hetenként kétszer jelenik meg. Tartalmát a politikai híreken túl természeti különlegességek leírása és szakcikkek teszik. Melléklapja, a *Siebenbürgische Intelligenzblatt* nem kulturális lap, hanem elsősorban gazdasági közlöny: piaci árak, áruhirdetések, árverési és egyéb hivatalos és magánhirdetmények közlése. 1790-től azonban van tudományos folyóirata az erdélyi szászoknak, a *Siebenbürgische Quartalschrift*.

A jól szerveződő, művelt vagy művelődni vágyó elmék viszonylag széles körére alapozódó szász kultúrának legfőbb gyengesége éppen előnyös helyzetéből fakad: készen kapja a német kultúrának, ha akarja, a legjava termékeit éppen egy óriási fellendülés korszakában, s ez legalábbis a művészetek terén nem ösztökél saját produkcióra; magas nívójával inkább még vissza is rettent. Az iskolázott *erdélyi magyar,* ha írásra szánta el magát, egészen más fogódzási lehetőségeket és kényszerítéseket talált. Az előző jó félszázad tudniillik csak részben olyan hagyomány, amit folytatni lehet. Az erdélyi magyar irodalom ezekben az évtizedekben egyetlen igazi nagyságot produkál, az azonban rodostói számkivetésben ír valóban az íróasztalfióknak, hogy műve csak 1794-ben váljék tényleg olvasott irodalommá, s egyben századok magyar patriotizmusának — különböző formákban — ihletőjévé. Mikes Kelemenről beszélünk, Rákóczinak a bujdosásban is kísérőjéről és holtáig hívéről. A jezsuita iskolázottságtól a vallási türelemig és józanságig, a janzenizmussal való rokonszenvezésig ívelő ritka szellem. Olvasmányai közt ott van Bayle *Dictionnaire*-je, a francia felvilágosodás egyik alapműve, s eléri Montesquieu hatása is. Patrióta a távolból, a szerelmes rajongásával csügg Erdélyen, de a reformer szándékával is. Írónak a magyar rokokó egyik legnagyobbja. Természetének derűsségét, hajlékonyságát a francia szellemmel való találkozása csak felerősíti; az irodalmi példák számára nem sémabilincsek, hanem felszabadulás. Világos, tiszta nyelvezet, tele máig megragadó, képes fordulatokkal, bölcs humor — és a magyarsághoz való hűség: ezek a fő jellemzői fiktív leveleinek, amelyeket francia mintára ír egy elképzelt nagynénjének Törökországból. A 18. század erdélyi magyar irodalmának az az alkotója, akinek írásait ma is mint élő irodalmat lehet kézbe venni. Mikes azonban „nincs jelen” az 1711 és 1770 közti erdélyi magyar irodalmi életben. Akik „jelen vannak”, azok is majdnem kivétel nélkül memoár- vagy naplóírók. A korábban oly nagy értékeket produkáló erdélyi memoárirodalom ebben a korban tűnik el, „hattyúdala" Bethlen Kata önéletírása, ezé az őt személyében a legsúlyosabban érintő ellenreformációs támadásra a bigottságig menő kálvinizmussal válaszoló arisztokrata özvegyé, aki papírmalmot építtet az általa szorgalmazott vallásos kiadványok számára, védőszárnyai alá veszi Bod Pétert, s akit majd két század múlva fedez fel igazán a magyar szellemiség ős- (vagy rokon-) keresése. A többiek? Apor Péternek nem terebélyes naplója a fő műve, hanem Erdély változásáról írt pamfletje, a *Metamorphosis Transylvaniae*. Katolikus arisztokrata, Apor István atyjafia, élete vége felé mégis sértett ember: nem jut el a guberniumi tanácsosságig. Személyi sértettség, öregedés is motiválja szemléletét, de értékféltés is. Ez a konzervatív székely arisztokrata a magyar irodalomban nem gyakori példája annak, hogy a konzervativizmus lehet értékőrzés is. Apor nem jut el Mikes eleganciájáig, barokk játékossága (a *Metamorphosis* szófacsarásai stb.) nehézkesebb, de azért máig eleven. A többi naplóírók közül Cserei Mihály a legismertebb. Ízes, kitűnő előadásmódján kívül nem könnyű jót mondani róla; az erdélyi középbirtokos nemes álláspontjából pöfög mindenki ellen: az öregedő Teleki Mihály ellen csakúgy, mint az új arisztokrácia ellen, de a Rákóczi mellé állt jobbágyok ellen is („Ásáte, kapáte, mert nem disznó orrában való az arany karika"). Ő azért legalább egyéniség, ha nem is éppen szimpatikus. A többiek annál sablonosabbak. Elemi csapások, járványok, „portentum"-ok bővebb leírása tölti ki naplójuk jó részét, közben rövid feljegyzésekkel családi eseményekről, utazások időpontjáról stb., néha-néha országgyűlések eseményeinek krónikásfeljegyzései — alig-alig színesebben, mint a korabeli szász falusi papok krónikái. Valami más legalább, irodalmibb igényű Hermányi Dienes József anekdotagyűjteménye, a *Nagyenyedi Demokritus:* színes, ha kell, harapós „szórakoztató irodalom".

Ezek a közvetlen előzmények: egy, külföldön lappangó kéziratába temetett nagy és modern író, a folytathatatlan memoárirodalom és a naplóírók többnyire nívótlan, alacsony égboltú termékei; ami az itthoni termékekből egyáltalán olvasó kezébe kerül, az is kisszámú kéziratos másolatban terjed. Az éledező magyar szellem pedig Magyarországon s Erdélyben is egyaránt érzi a kortárs Nyugat-Európa termékeinek vonzását és nyomását. S nem is Szebenben, ahol a német színház Lessinget, Goethét, Schillert játszik, s ahol a német irodalom friss nagyságainak művei a könyvesboltokban is kaphatók, hanem közelebb a forráshoz: Bécsben. Furcsa játéka a történelemnek, bár teljesen reális: a 18. századi erdélyi magyar irodalom Rodostóban és Bécsben születik (vagy esetleg felső-magyarországi udvarházak vendégszobáiban). A felvilágosodás irodalmának úttörői a testőrírók. Mária Terézia kifejezetten az abszolutizmus épületére barokk dísznek hozza létre a magyar nemesi testőrséget, benne bizonyos kontingenssel erdélyi nemesfiak számára. A kor magyar kultúrájának egy időre legfontosabb műhelye születik belőle.

311. Bod Péter: *Magyar Athenas*. Magyarigen, 1766

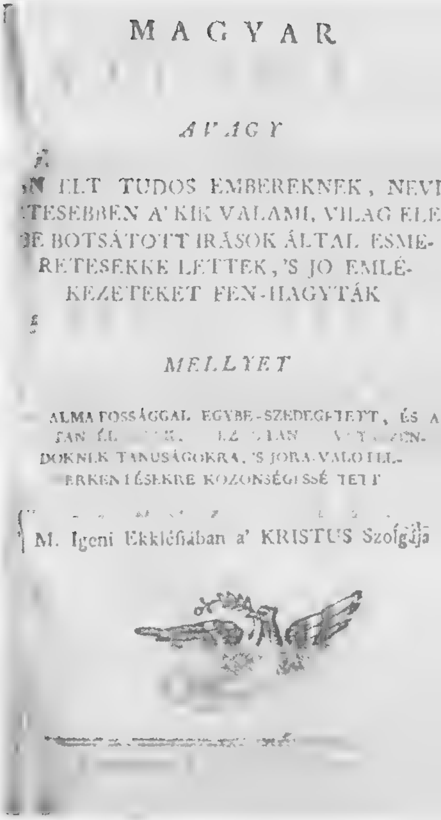

MAGYAR

[illegible]

AVAGY

N ELT TUDOS EMBEREKNEK, NEVI
TESEBBEN A' KIK VALAMI, VILAG ELE
E BOTSÁTOTT IRÁSOK ÁLTAL ESME-
RETESEKKE LETTEK, 'S JO EMLÉ-
KEZETEKET FEN-HAGYTÁK

MELLYET

ALMA FOSSÁGGAL EGYBE-SZEDEGETETT, ÉS A
SAN ÉL [illegible]
DOKNAK TANUSÁGOKRA, 'S JORA-VALO ILL-
ERKENTÉSEKRE KOZONSÉGESSÉ TETT

M. Igeni Ekkléſiában a' KRISTUS Szolgája

310. Bod Péter. Ismeretlen festő olajképe. 1768—1769 körül

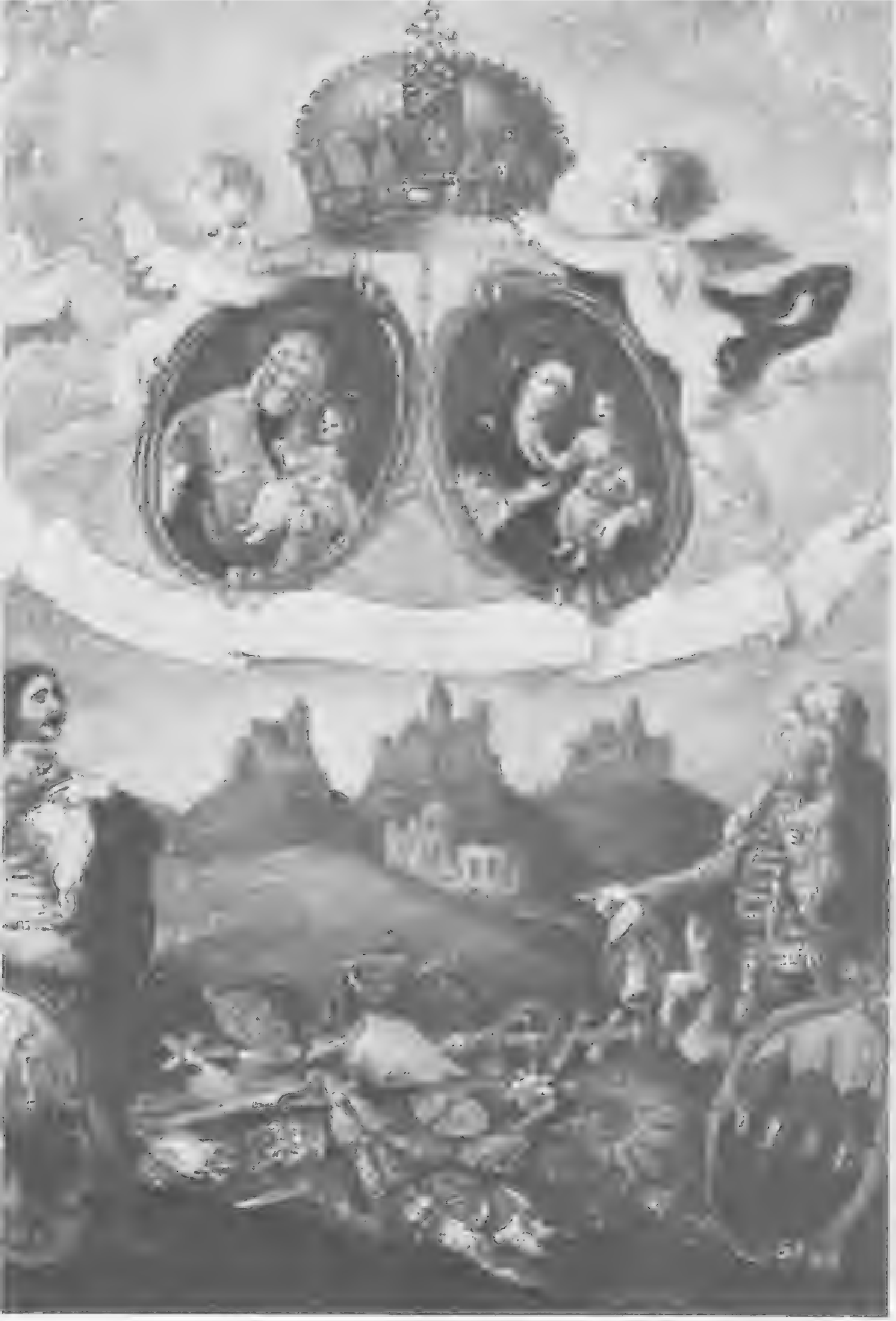

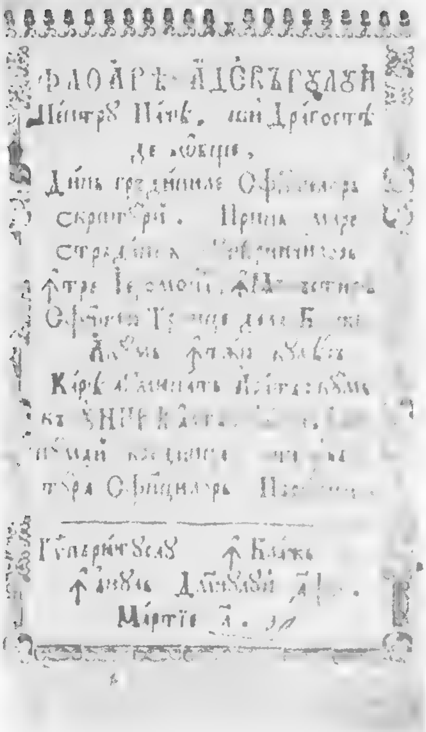

313. Unitus hitvédelmi munka. Balázsfalva, 1750

314. Inochentie Micu-Klein görög katolikus püspök,
18. század közepe

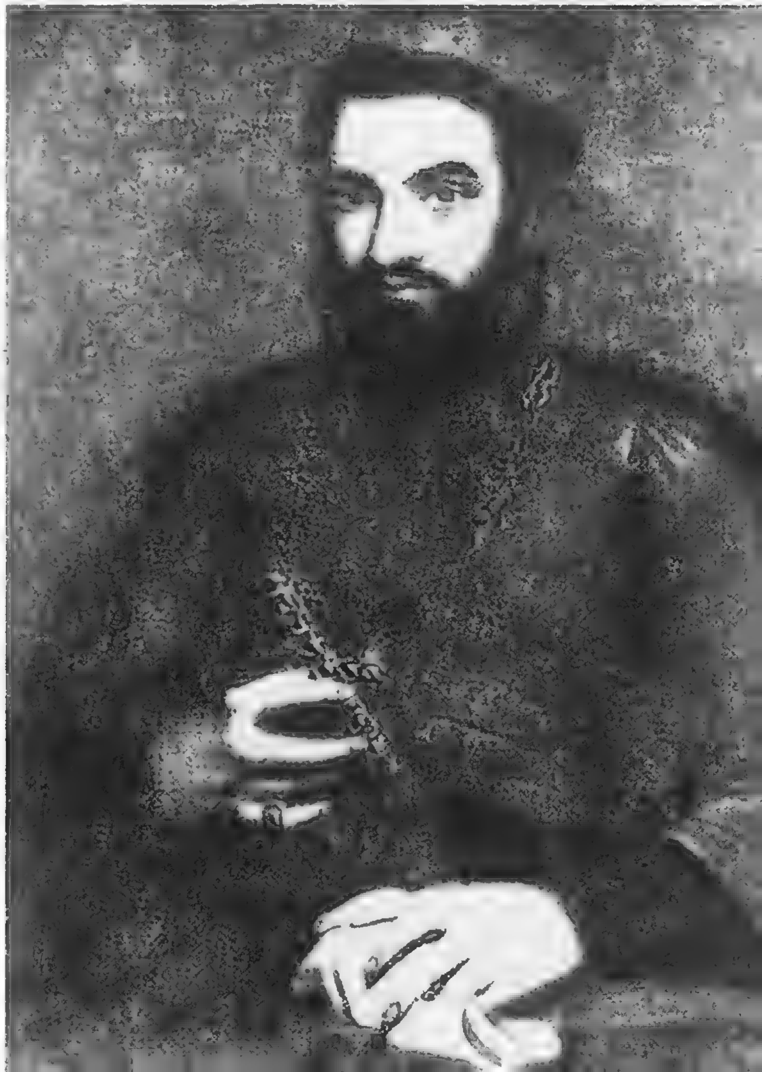

312. Magyarország és Erdély
◁ uniójának allegorikus ábrázolása,
18. század közepe

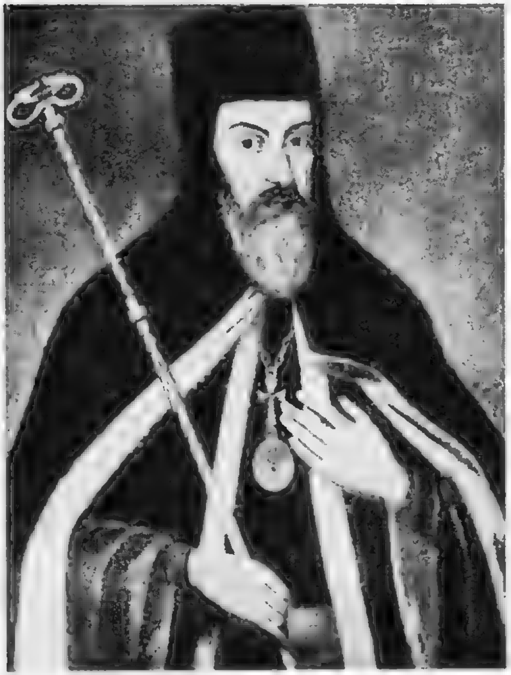

315. Petru Pavel Aron görög katolikus püspök, 18. század közepe

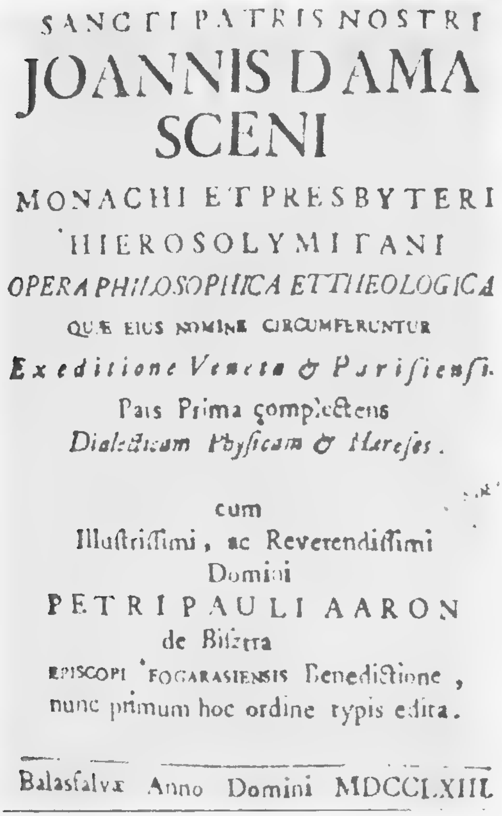

SANCTI PATRIS NOSTRI
JOANNIS DAMASCENI
MONACHI ET PRESBYTERI
HIEROSOLYMITANI
OPERA PHILOSOPHICA ET THEOLOGICA
QUÆ EIUS NOMINE CIRCUMFERUNTUR
Ex editione Veneta & Pariſienſi.
Pars Prima complectens
Dialecticam Phyſicam & Hæreſes.

cum
Illuſtriſſimi, ac Reverendiſſimi
Domini
PETRI PAULI AARON
de Biſztra
EPISCOPI FOGARASIENSIS Benedictione,
nunc primum hoc ordine typis edita.

Balasfalvæ Anno Domini MDCCLXIII.

316. Misztótfalusi Kis Miklós betűivel készült balázsfalvi román kiadvány, 1763

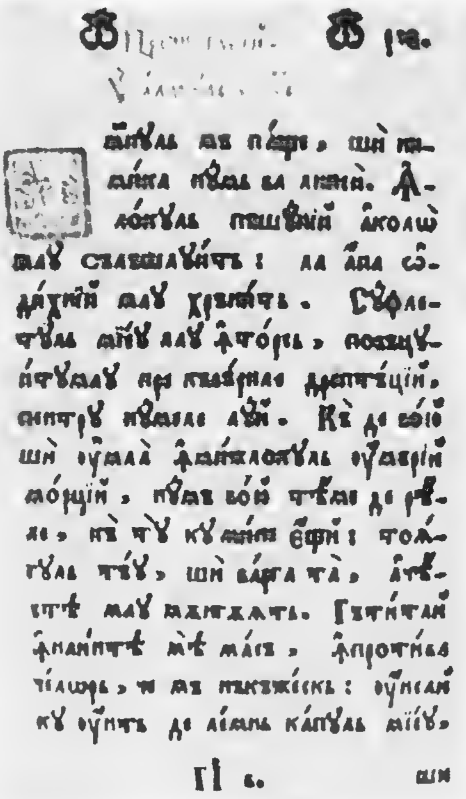

317. Páldi Székely István metszette cirill betűkkel készült balázsfalvi román nyomtatvány, 1763

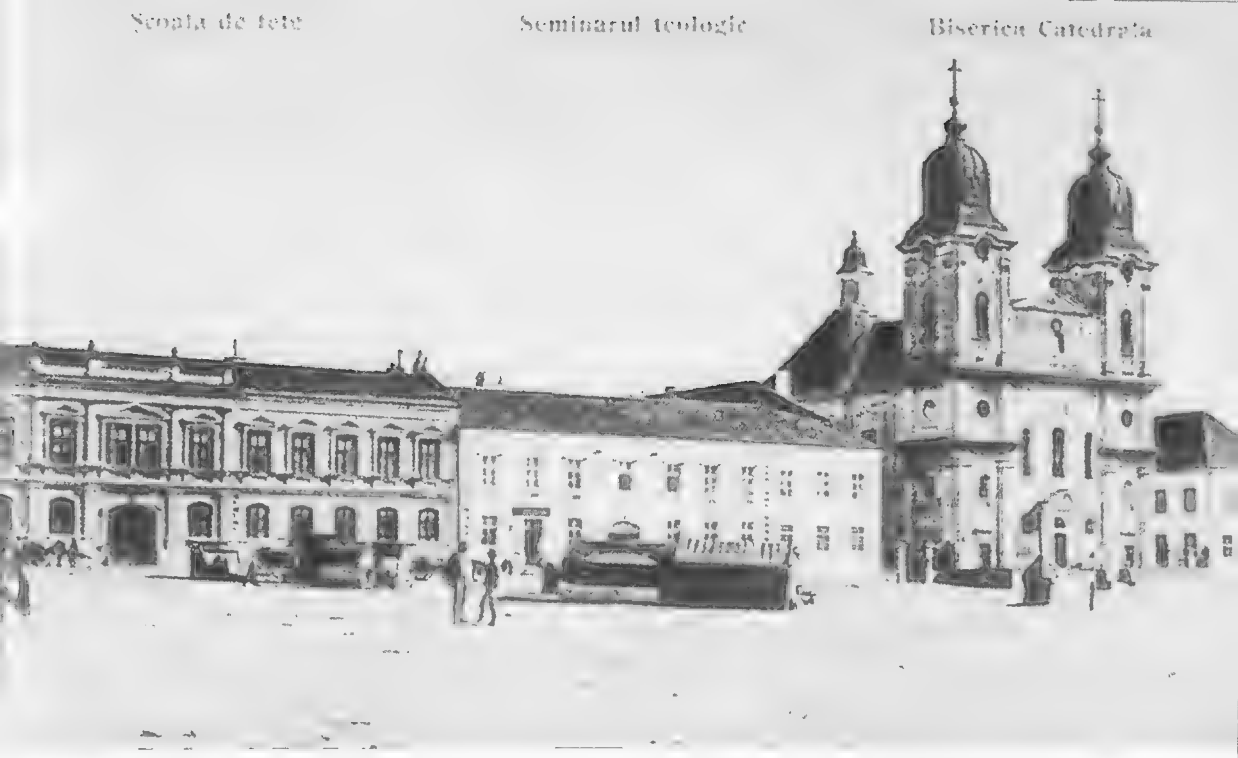
Scoala de fete
Seminarul teologic
Biserica Catedrala

318. Balázsfalva főtere az egykori görög katolikus székesegyházzal és teológiával. Képeslap a századelőn

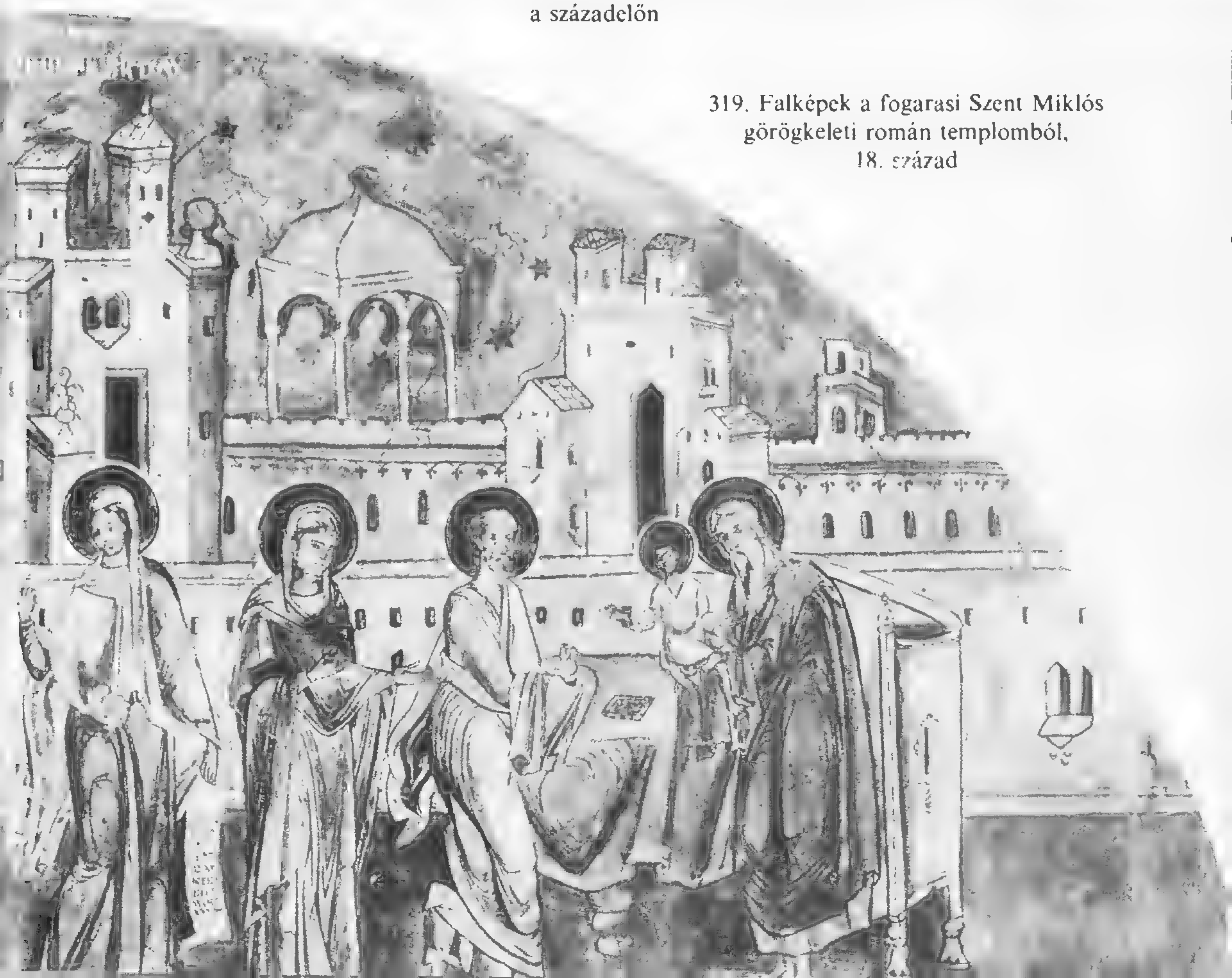

319. Falképek a fogarasi Szent Miklós görögkeleti román templomból, 18. század

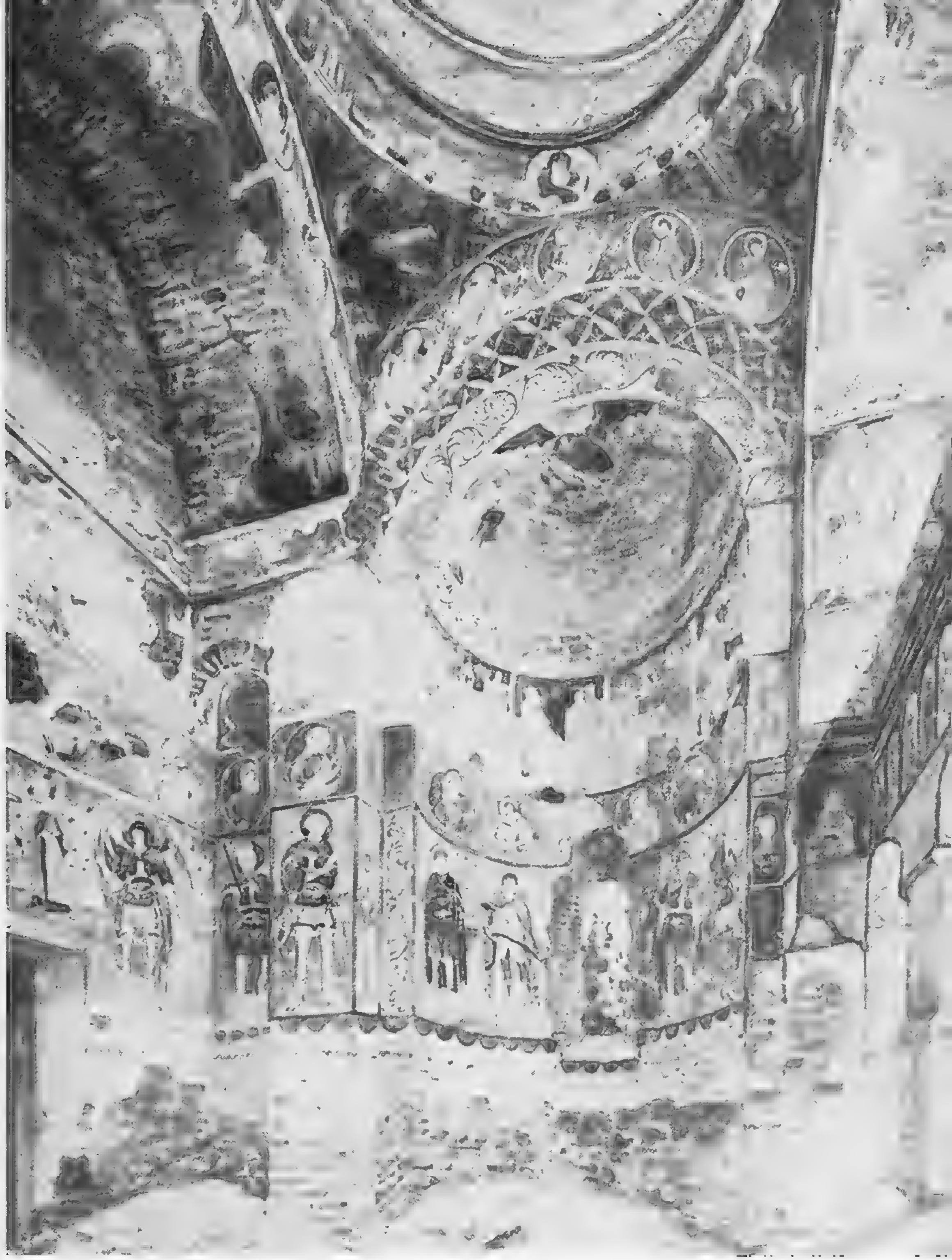

321. Falképek a felsőszombatfalvi görögkeleti román kolostortemplomban, 18. század

◁ 320. Brassó-Bolgárszeg görögkeleti román temploma, 16—18. század. A torony Erzsébet orosz cárnő segítségével épült 1752-ben

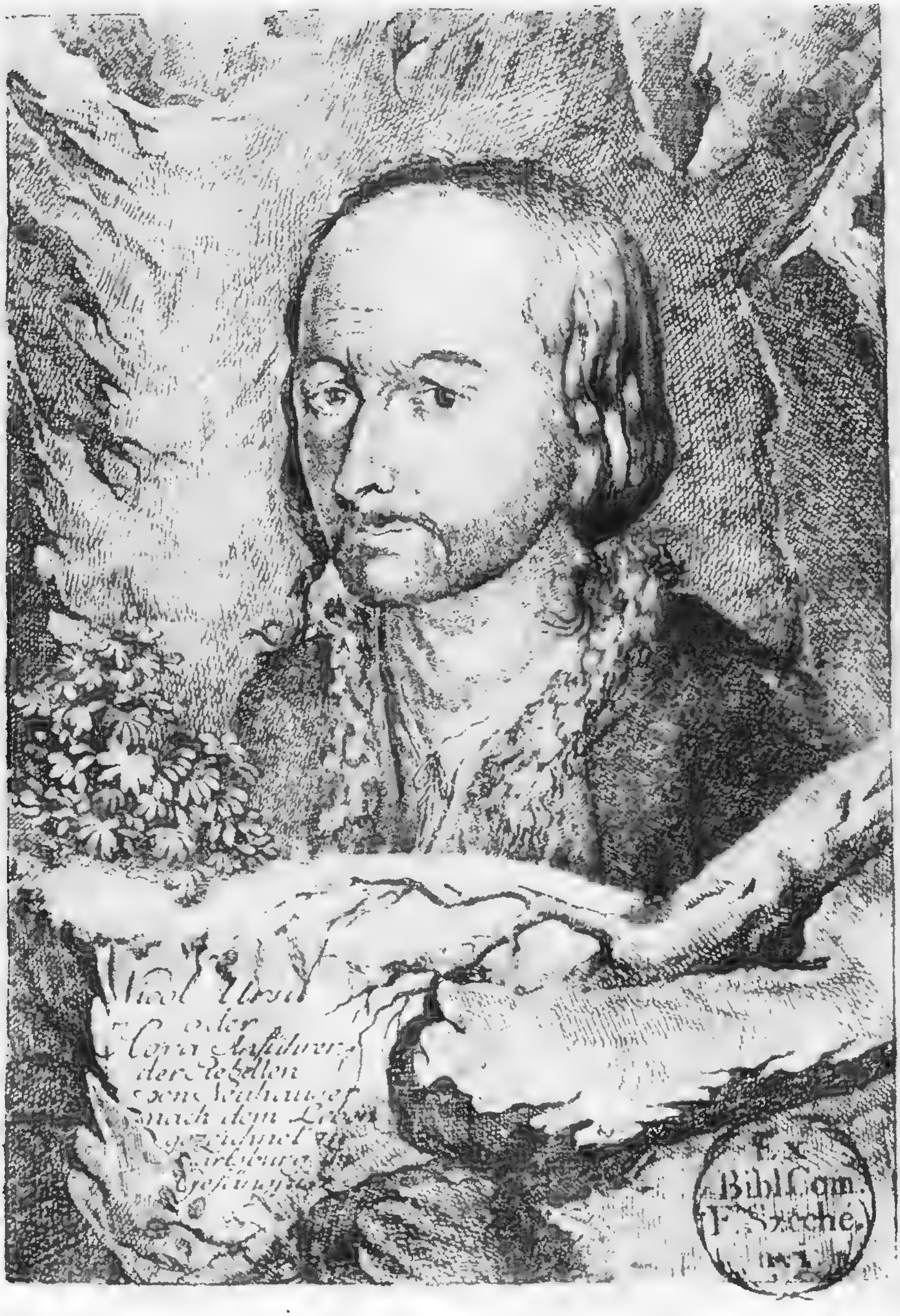
Nicol Ursu
oder
Horia Anführer
der Rebellen
vom Neuhauser
nach dem Leben
gezeichnet im
Carlsburger
Gefängniß

Bibl. Com. F. Szeché.

323. Horea. Ifj. Franz Neuhauser rézmetszete, 1785

◁ 322. Az örmény katolikus templom Szamosújváron, 18. század második fele

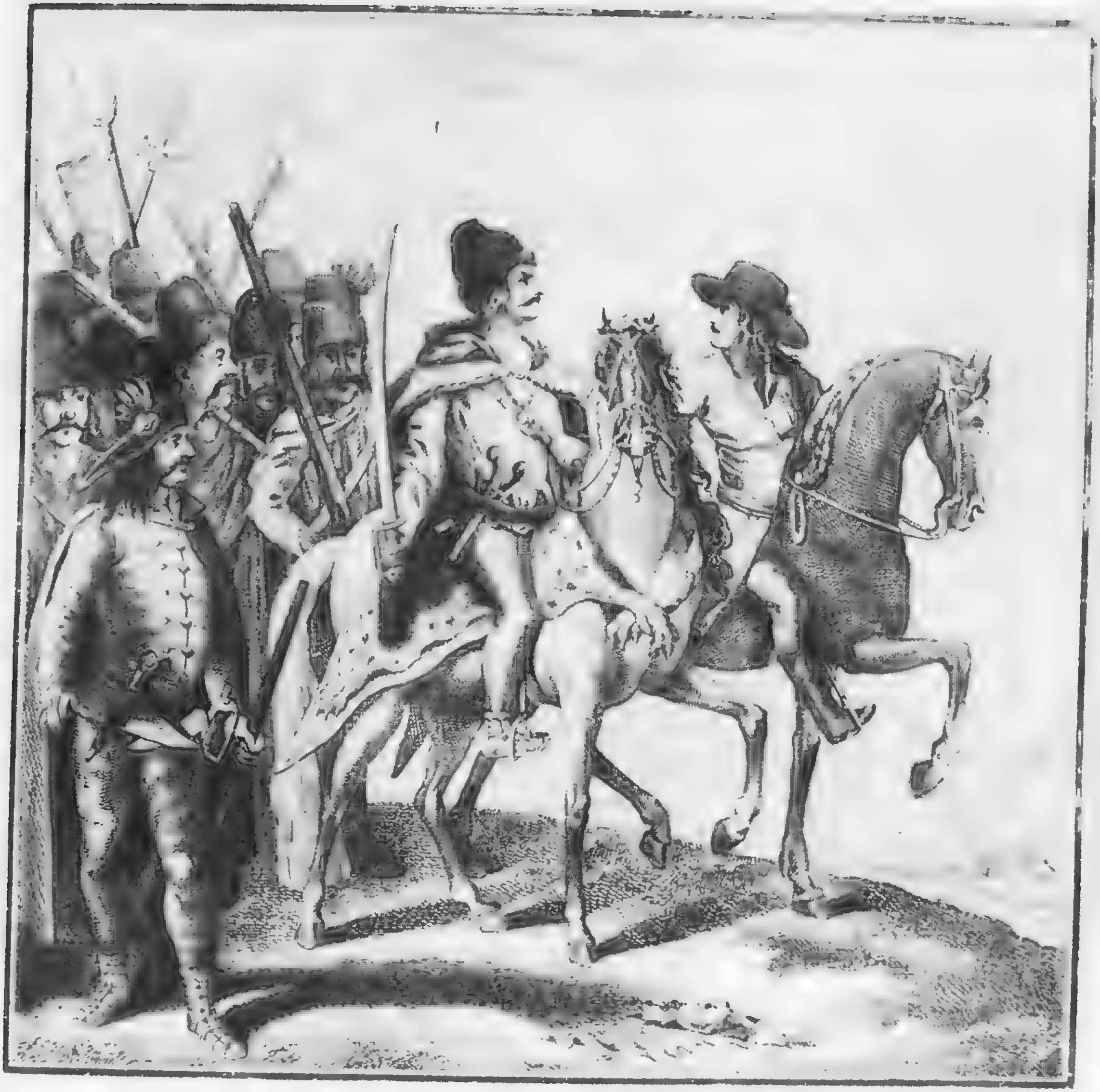

324. Horea és Cloşca csapataik élén. Rézmetszet, 1780-as évek

325. Horea és Cloşca kerékbetörése. Egykorú rézmetszet ▷

326. A *Supplex Libellus Valachorum* címlapja, 1791 ▷

327. Erdélyi román határőr. Litográfia, 1820 ▷

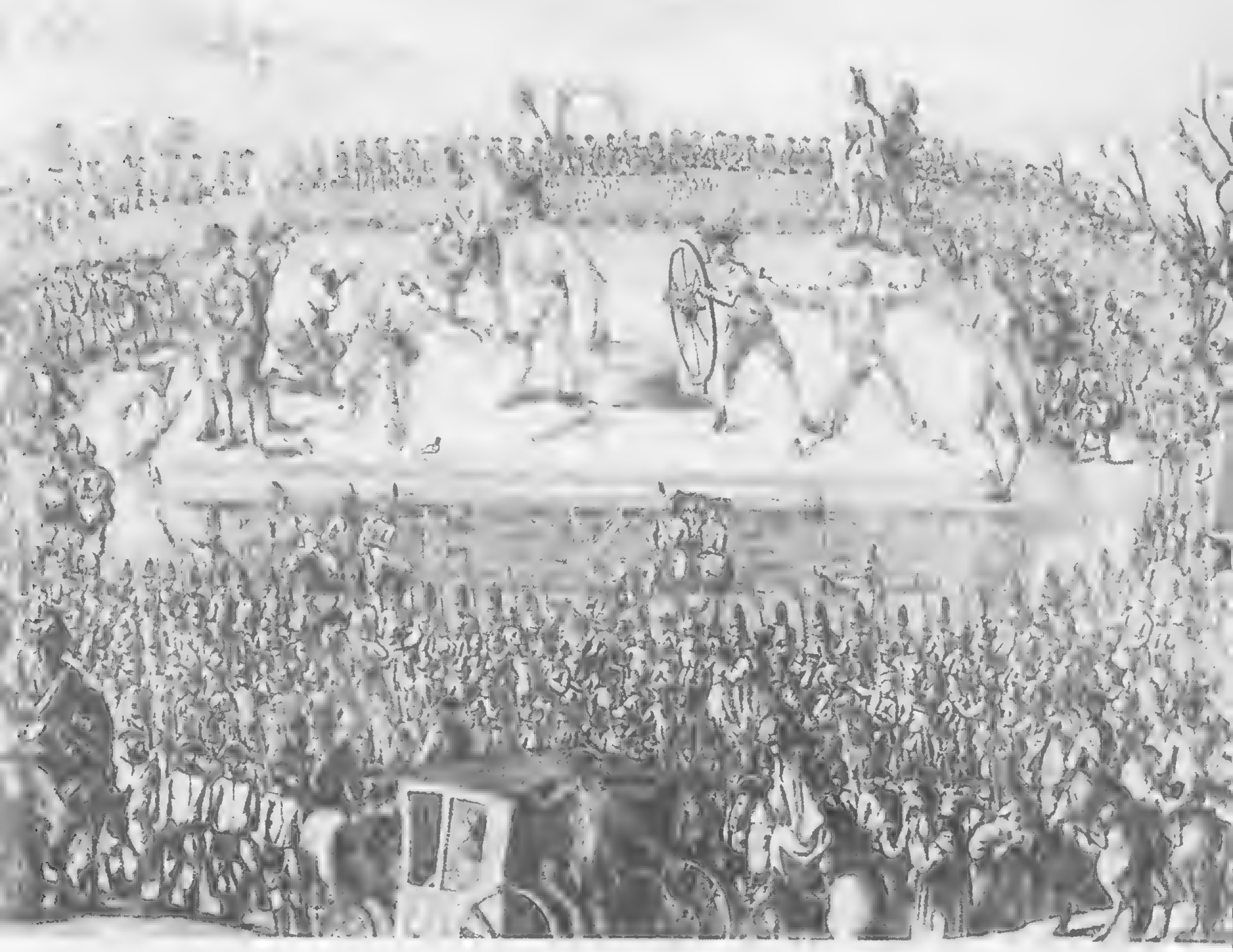

Hinrichtung der beeden Rebellen, Hori und Kloska [illegible] Februar in
im Comitate Karls-Burg

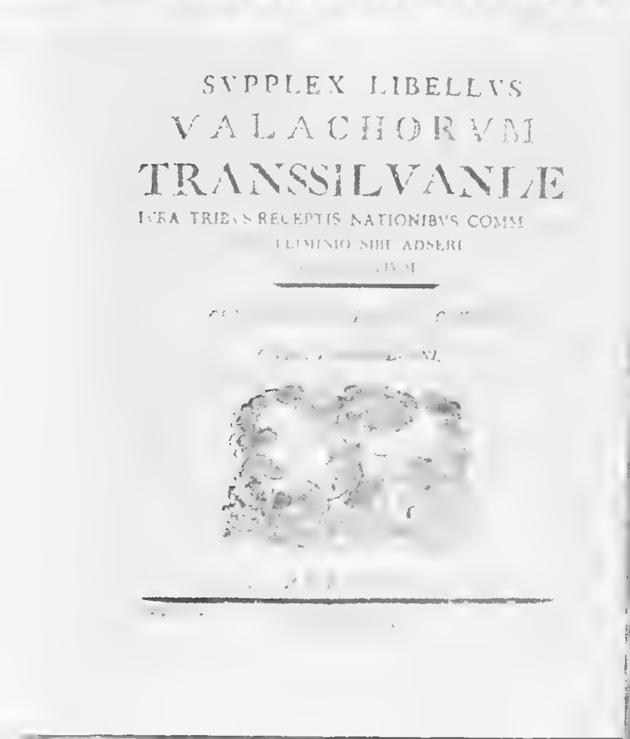

SVPPLEX LIBELLVS
VALACHORVM
TRANSSILVANIÆ
IVRA TRIBVS RECEPTIS NATIONIBVS COMM
[illegible] LIMINIO SIBI ADSERI
[illegible] VM

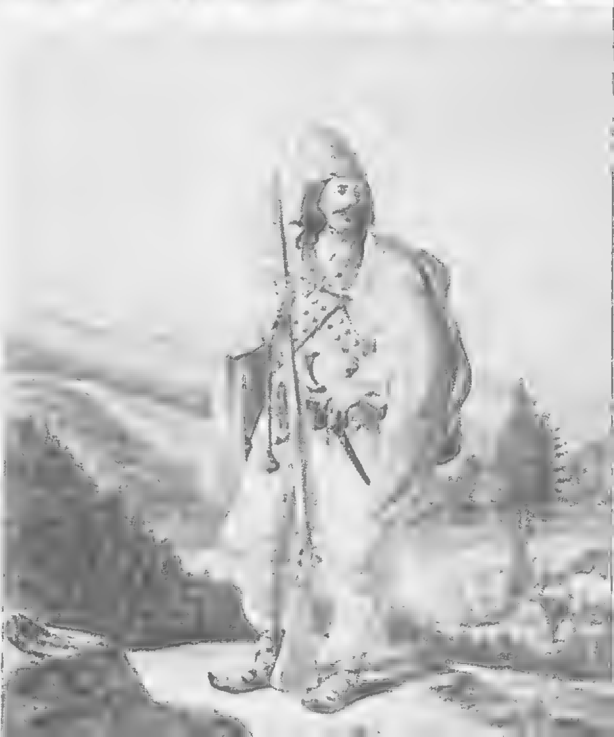

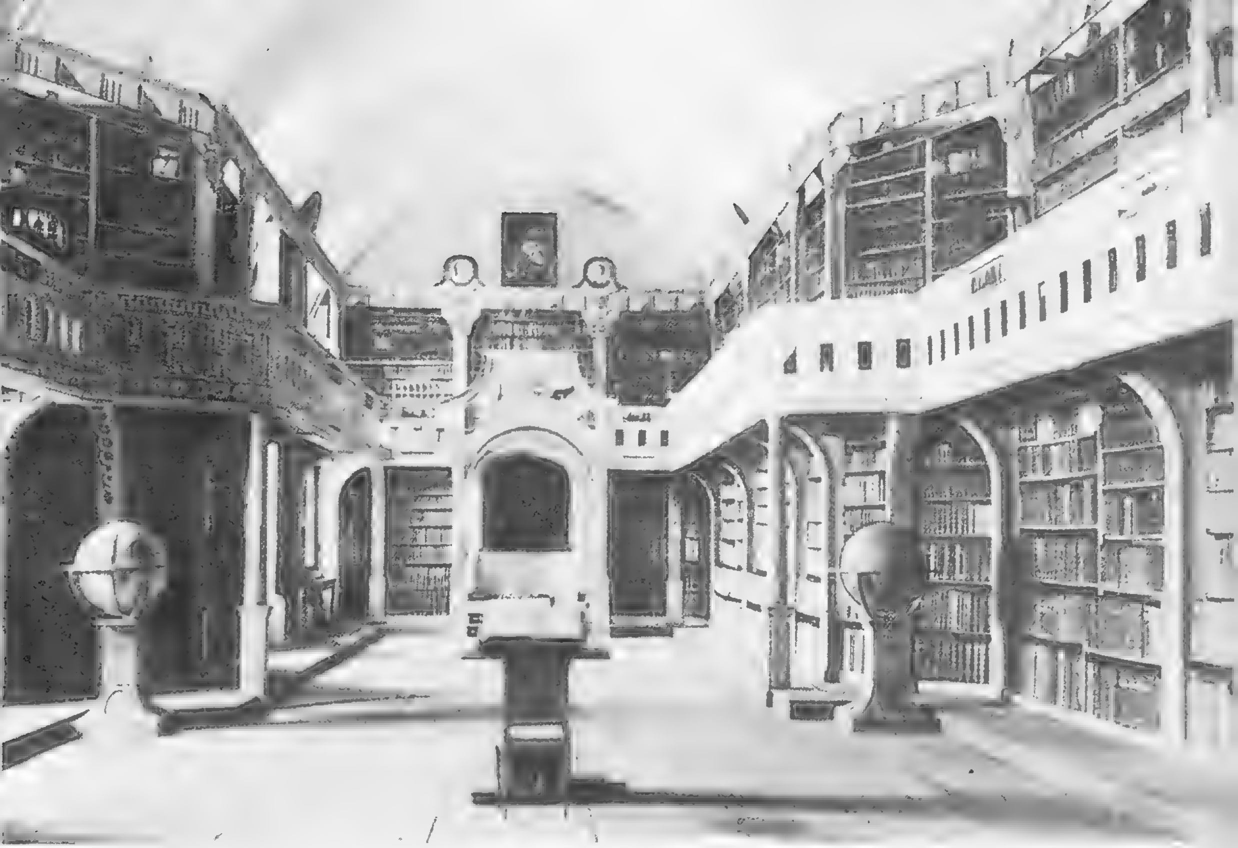

328. A gyulafehérvári Batthyaneum nagyterme. Épület: 1781 után, berendezés: 1820 körül

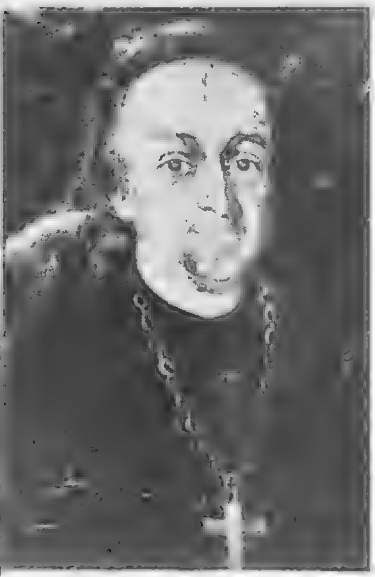

329. Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök. Olajkép, 1790 körül.

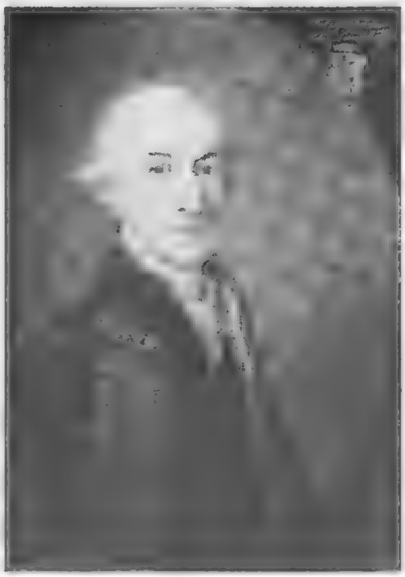

330. Teleki Sámuel. Johann Tusch olajképe, 1798

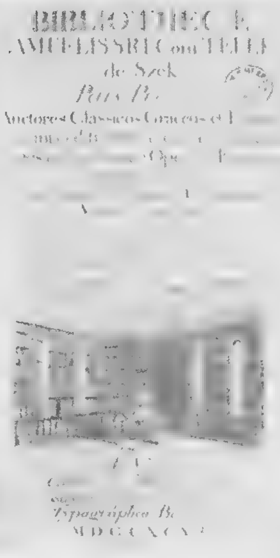

331. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár:
1) a könyvtár nyomtatott katalógusa, 1796
2) a nagyterem, 1799—1802 ▷

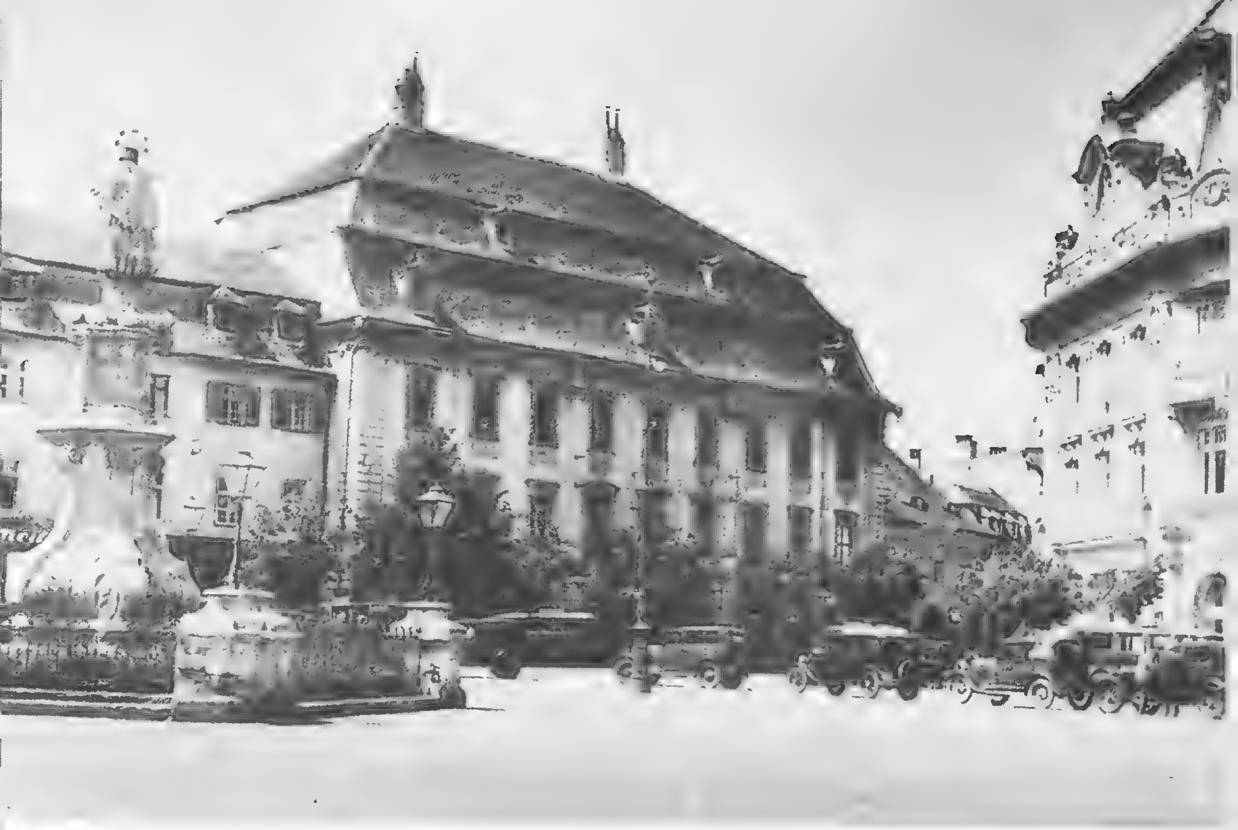

332. Nagyszeben főtere a Bruckenthal- palotával. 1778—1779. Josef Fischer felvétele

333. Samuel Bruckenthal. Martin van Meytens olajképe, röviddel 1770 előtt

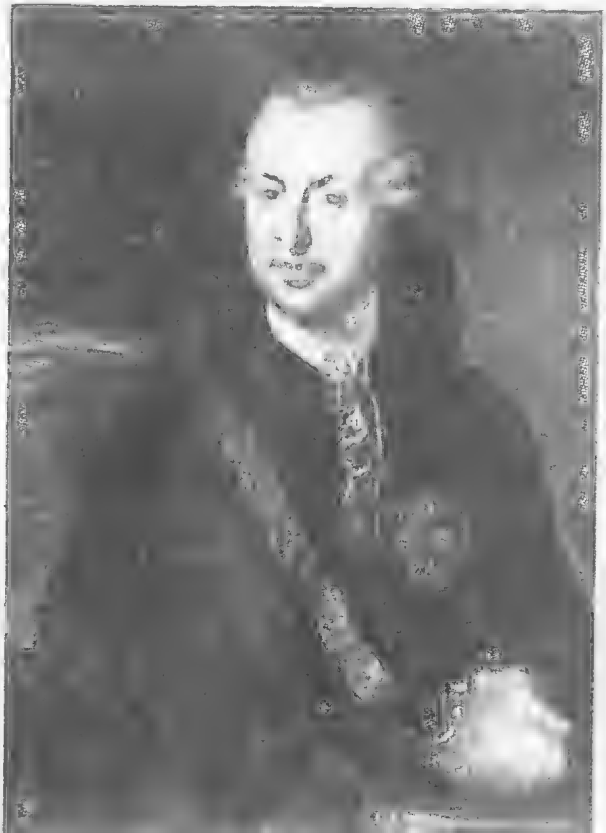

334. Festmények Samuel Bruckenthal gyűjteményéből: *1)* Antonello da Messina: Krisztus a keresztfán; *2)* Hans Memling: Olvasó férfi; *3)* Jan van Eyck: Ismeretlen férfi arcképe

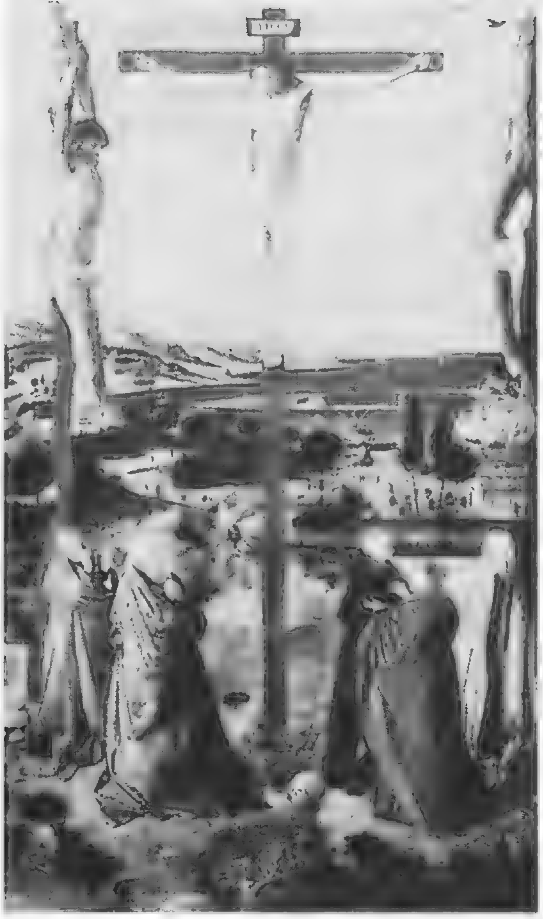

1

2

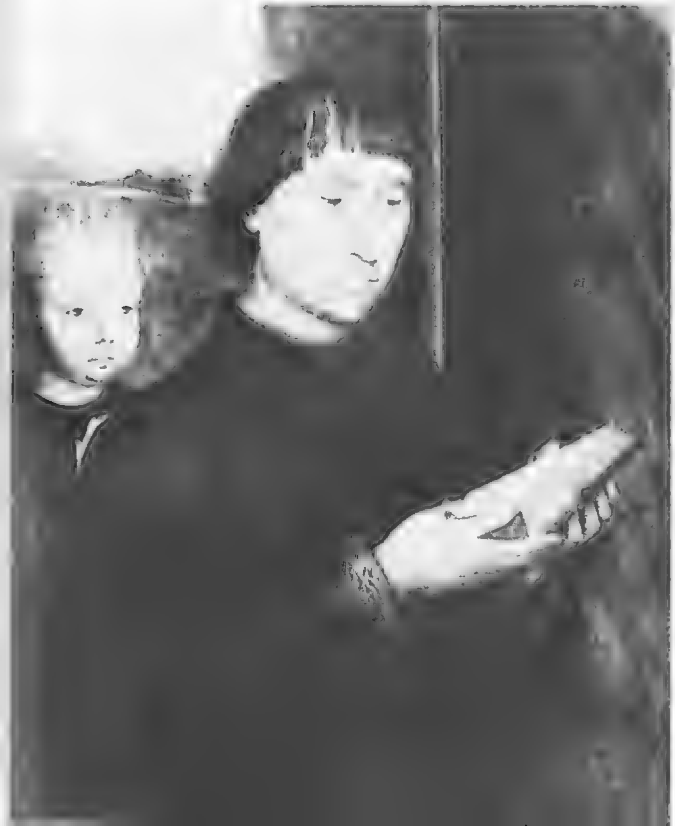

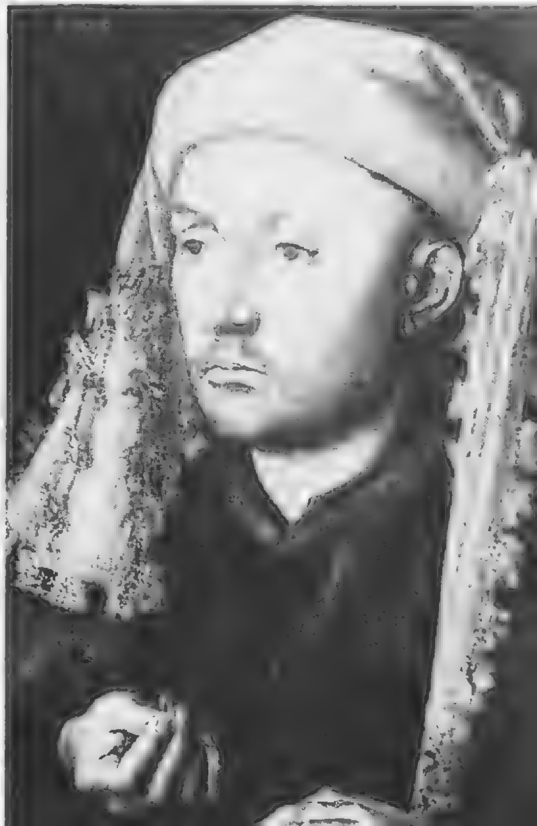

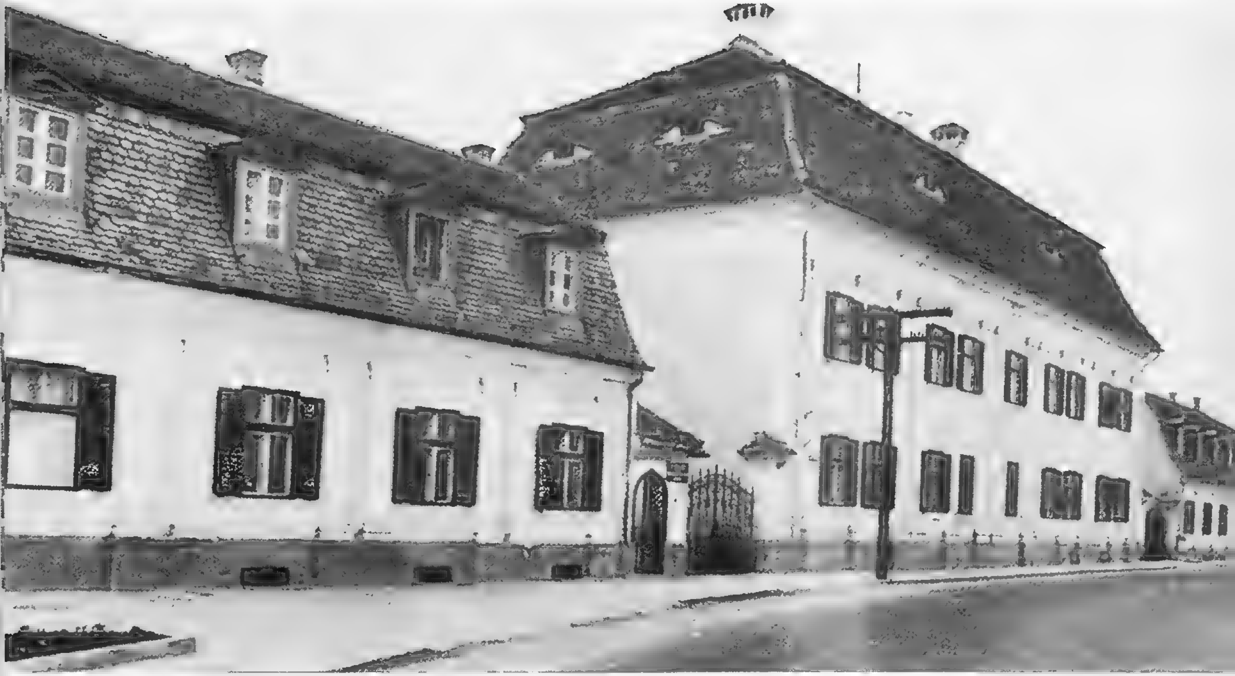

335. Samuel Bruckenthal nyaralópalotája Feleken. Befejezve: 1768

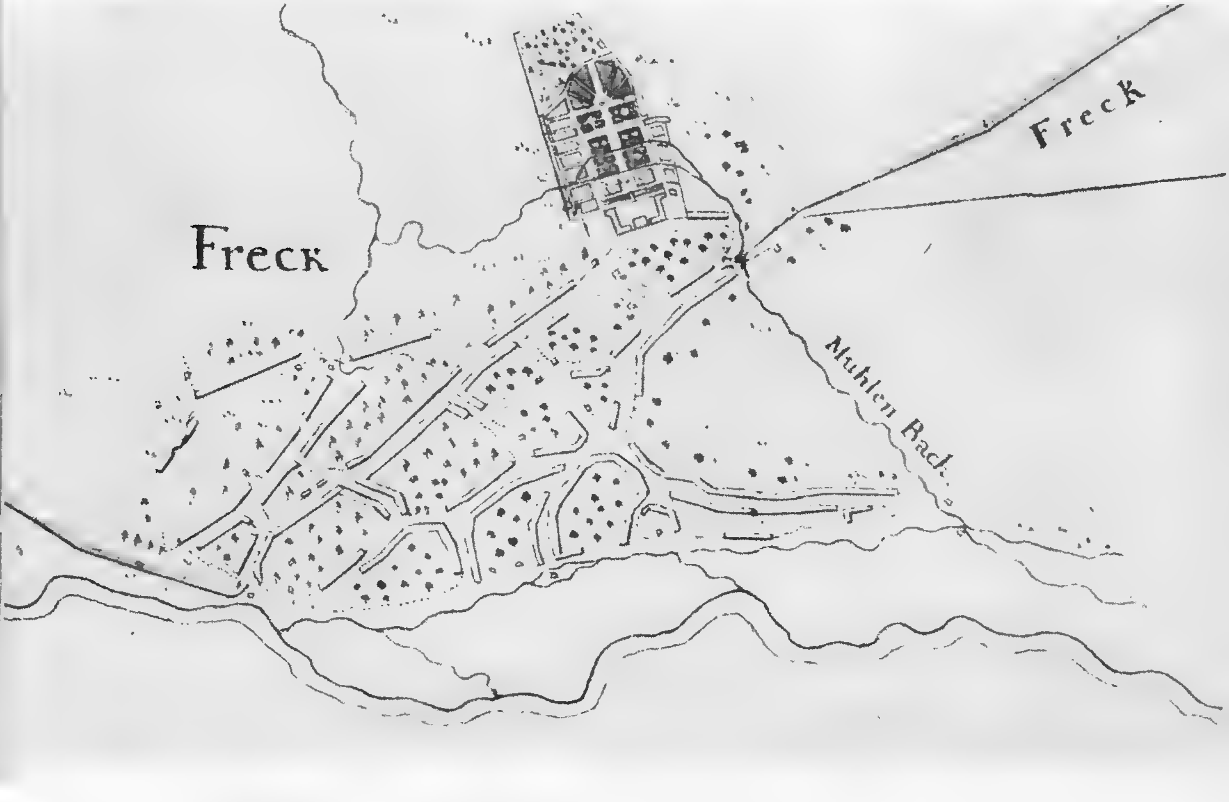
Freck
Freck
Muhlen Bach

336. Felek térképe, rajta Samuel Bruckenthal nyaralópalotája a francia kerttel, 1768 körül

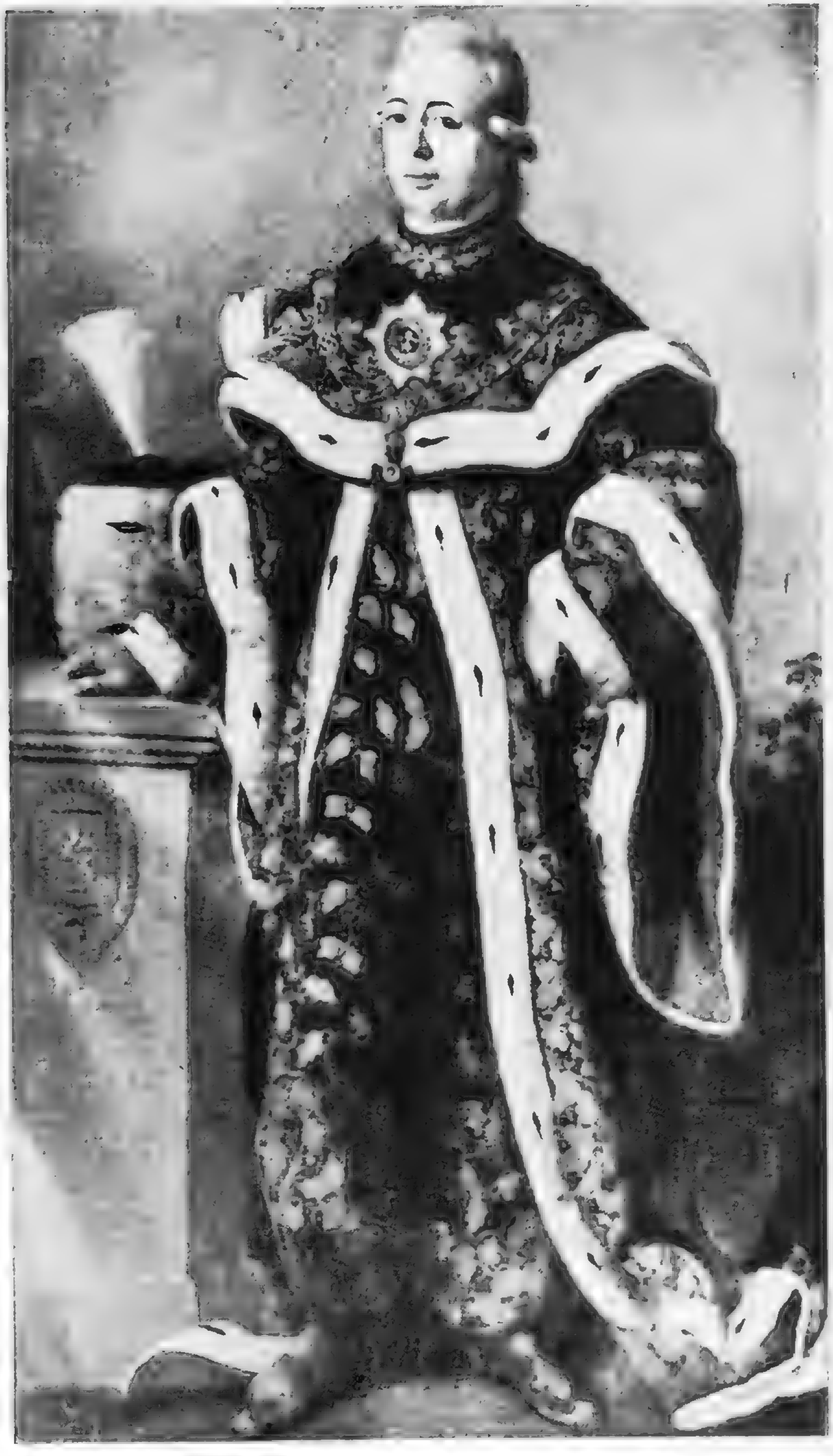

337. Bánffy György gubernátor. Miklóssy József festménye, 19. század eleje

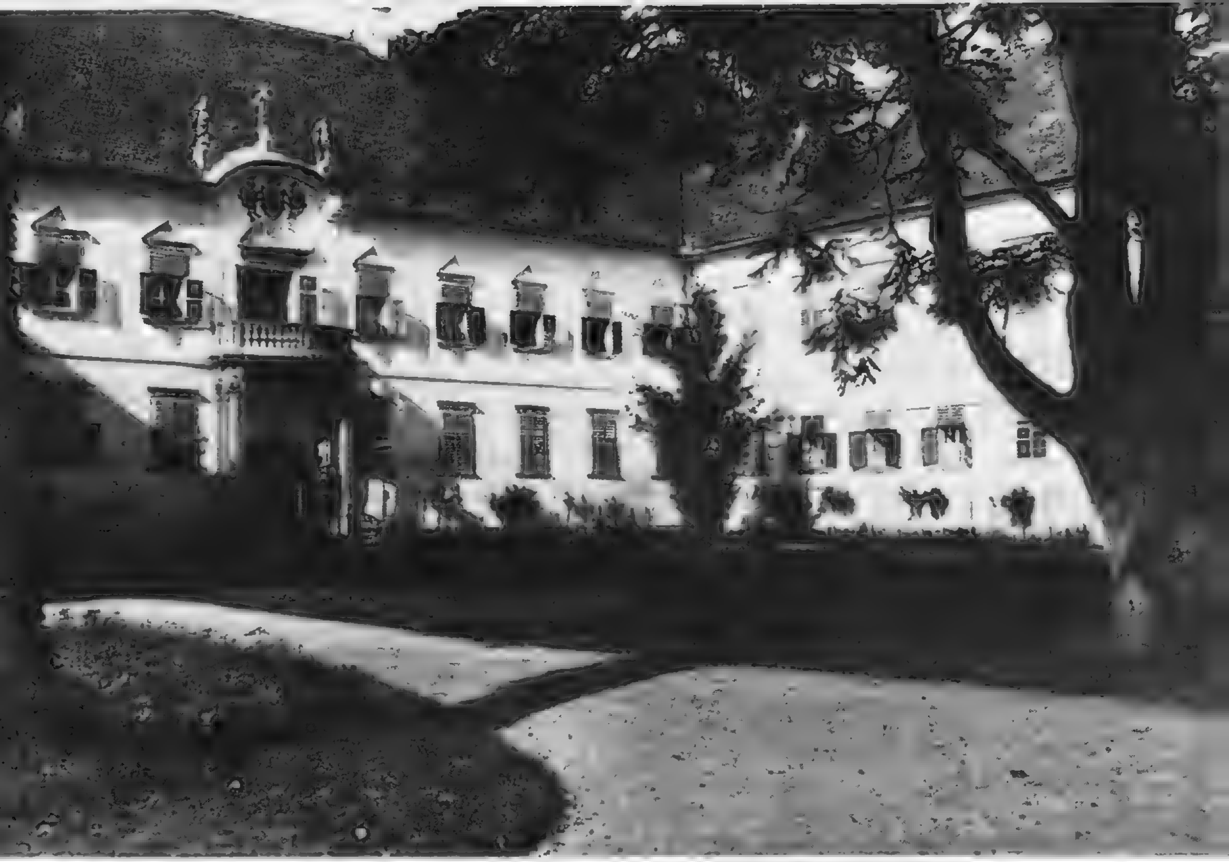

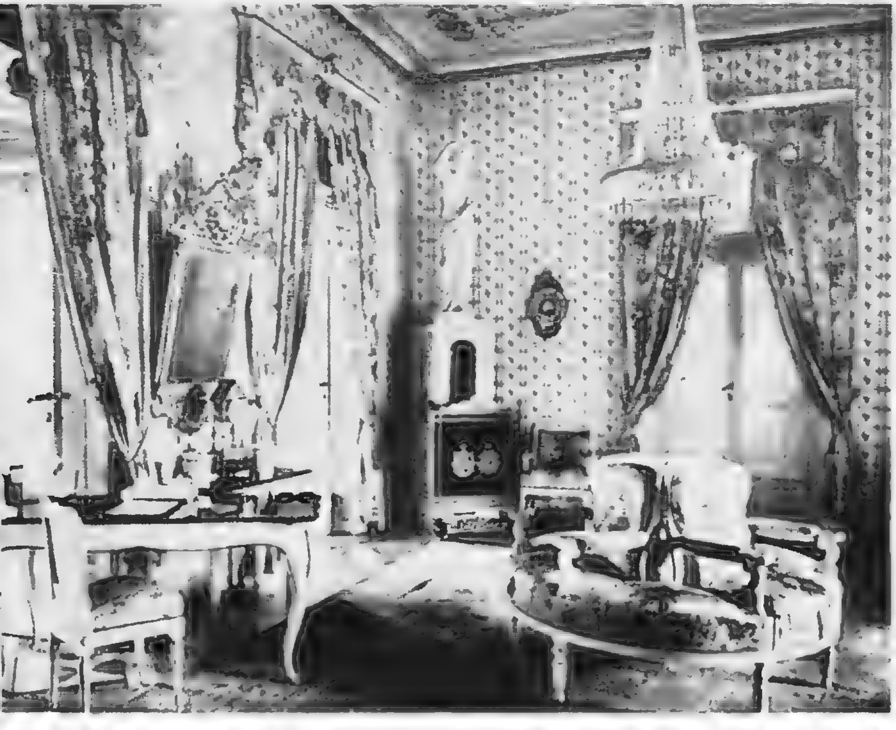

338. A bonchidai Bánffy-kastély udvari homlokzata. Építette Johann Eberhard Blaumann, 18. század közepe

339. A bonchidai Bánffy-kastély egykori Mária Terézia-szalonja

340. A bonchidai Bánffy-kastély egykori angolkertjének részlete ▷

341. A kolozsvári Bánffy-palota. Építette Johann Eberhard Blaumann, 1774–1785. Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek ▷

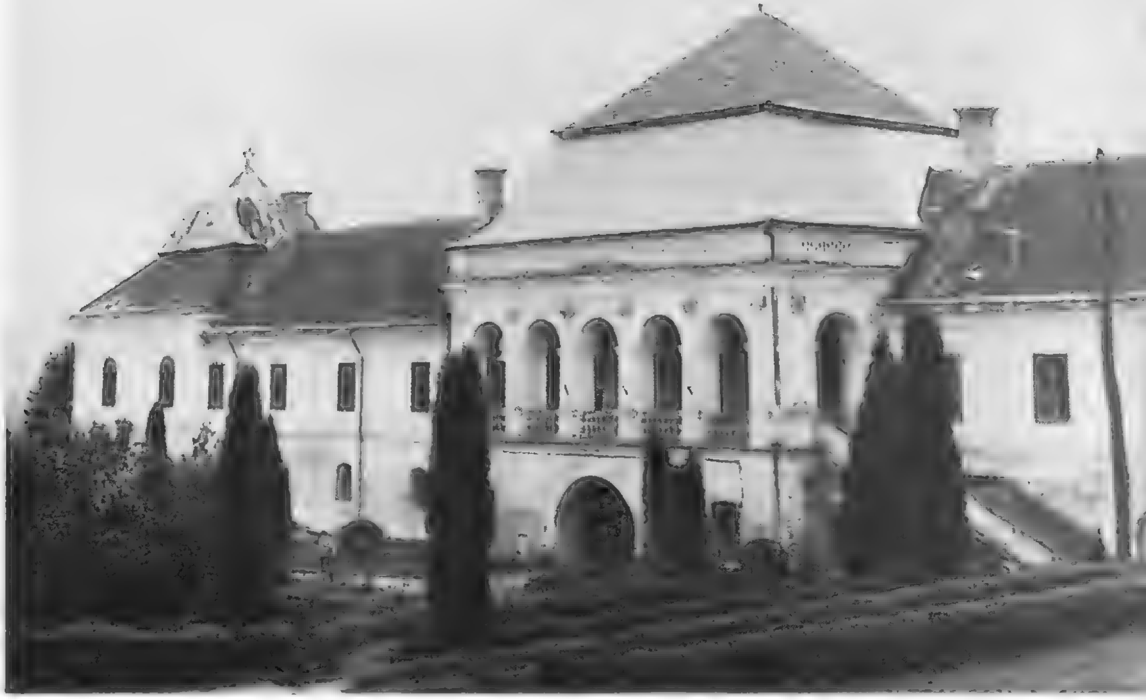

344. A zsibói Wesselényi-kastély, 1778—1785

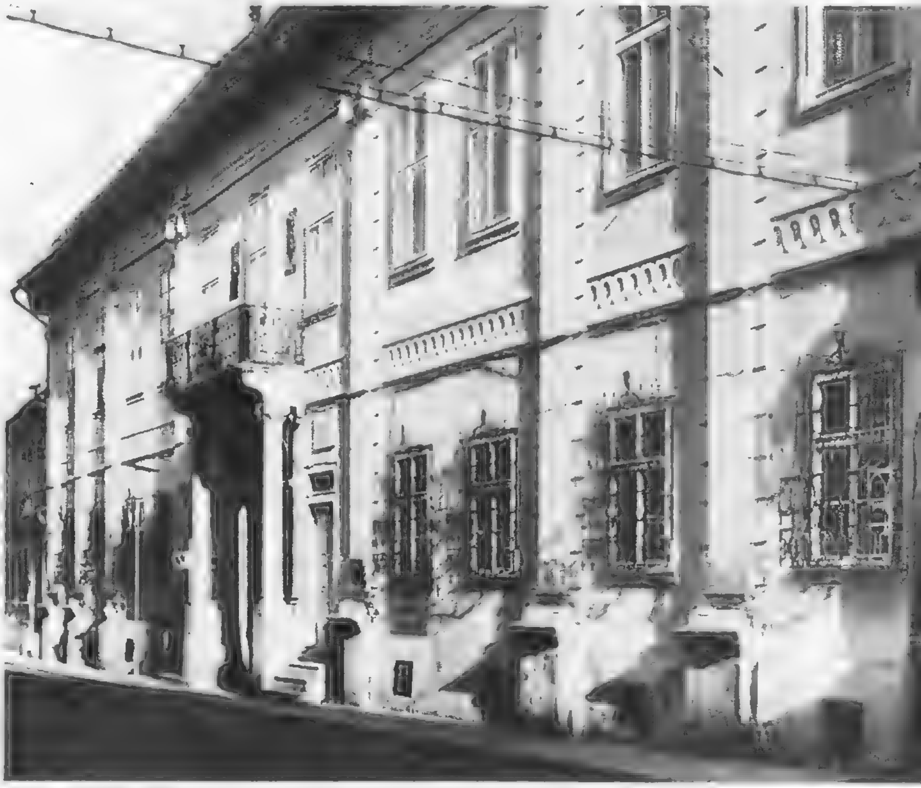

345. A kolozsvári Tholdalagi—Korda-palota. Építette Carlo Justi, 1803—1809

◁ 342. A kerelőszentpáli Haller-kastély, 1796—1800

◁ 343. A bethleni Bethlen-kastély, 1768 körül

348. Kibédi Mátyus István, Marosszék orvosának müve a betegségekről. I. kötet. Pozsony, 1787 ▷

349. Aranka György. Olajkép, 1800 körül ▷

350. Aranka György politikai röpirata, 1790 ▷

351. Aranka György röpirata az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságról. Kolozsvár, 1791 ▷

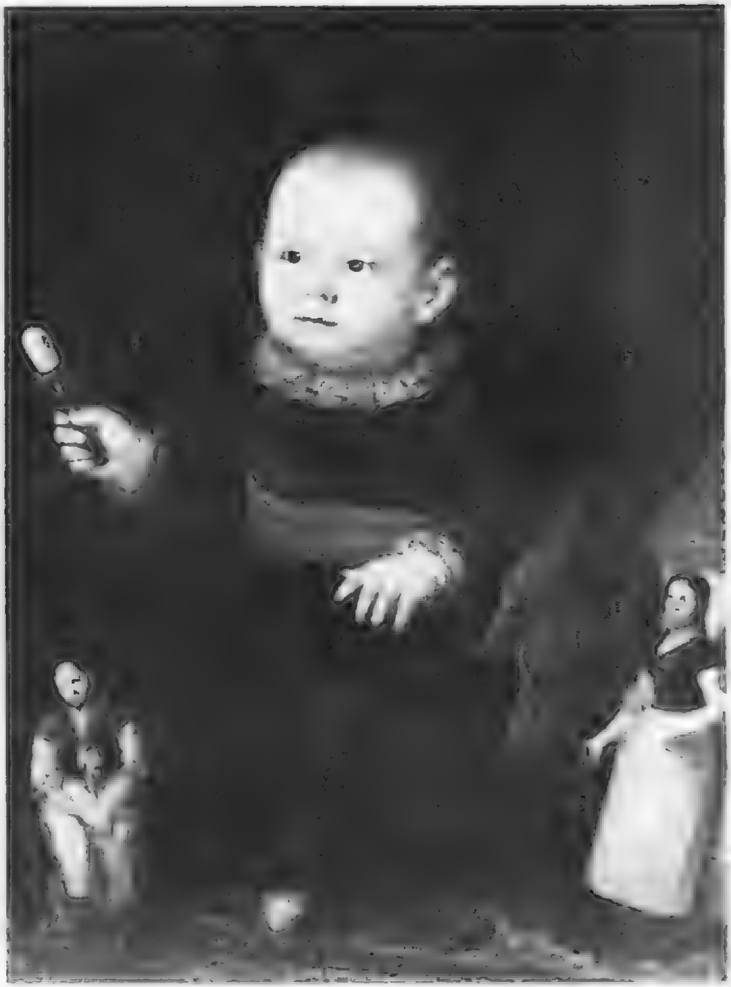

346. A gyermek Kendeffy Ádám játékaival. Olajkép, 18. század vége

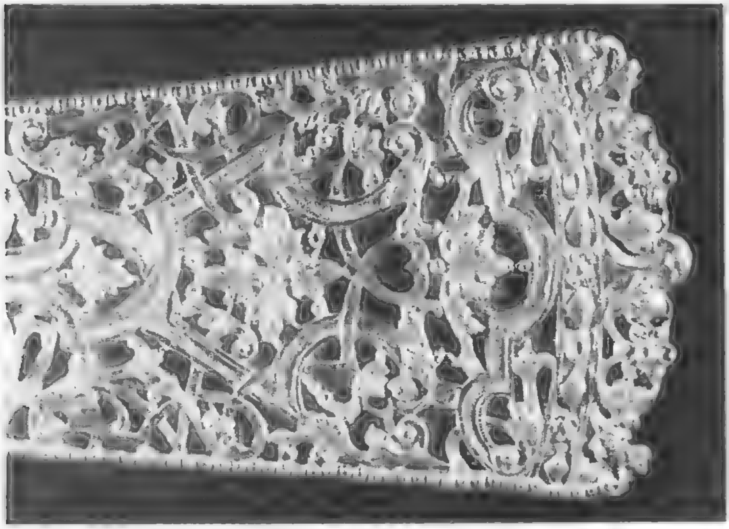

347. Füződerék ezüstbetétje. Erdély, 18. század

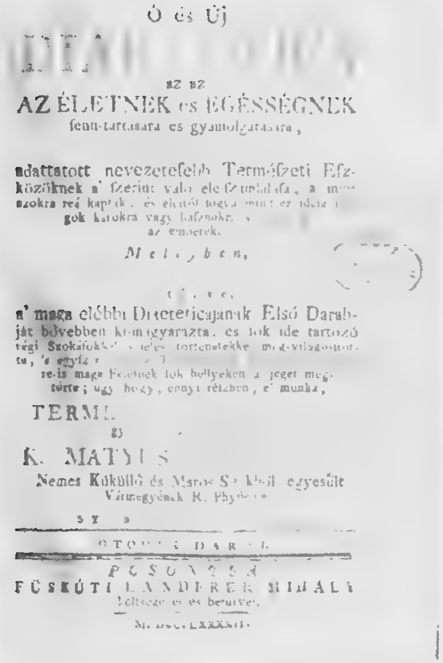

Ó és Új

DIAETETICA,

az az

AZ ÉLETNEK és EGÉSSÉGNEK
ſenn-tartására és gyámolgatására,

adattatott nevezeteſebb Termėſzeti Eſzközöknek a' ſzerint való elé-ſzámlálása, a' mint azokra reá kaptak, és életöl fogva mint ez idéig [illegible] gok károkra vagy haſznokra [illegible] az emberek.

Mellyben,

[illegible]

a' maga előbbi Diaeteticájának Első Darabját bővebben ki-magyarázta, és sok ide tartozó régi Szokásokkal 's teles történetekkel meg-világosította, 's egyſz[illegible] re-is maga Életének sok hellyeken a' jeget meg-törte; úgy hogy, ennyi részben, e' munka,

TERM[illegible]

[illegible]

K. MATYUS [illegible]
Nemes Küküllő és Maros Sz[illegible] egyesült
Vármegyéjének R. Phy[illegible]

[illegible]

ÖTÖDIK DARAB.

POSONYBAN,
FÜSKÚTI LANDERER MIHÁLY
Költségével és betűivel.
M. DCC. LXXXXII.

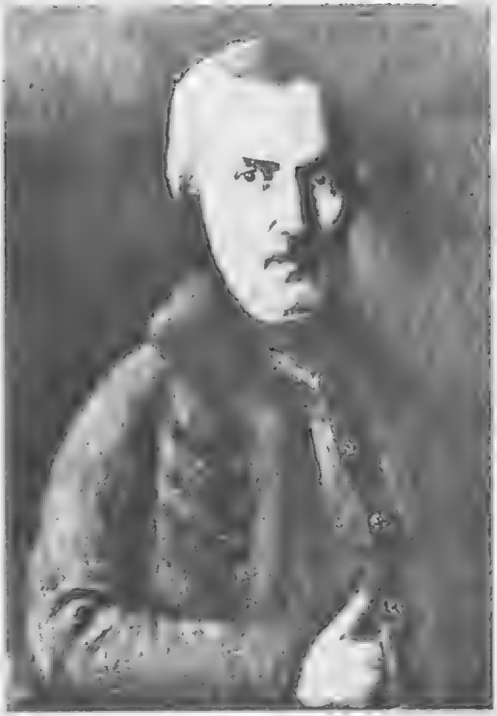

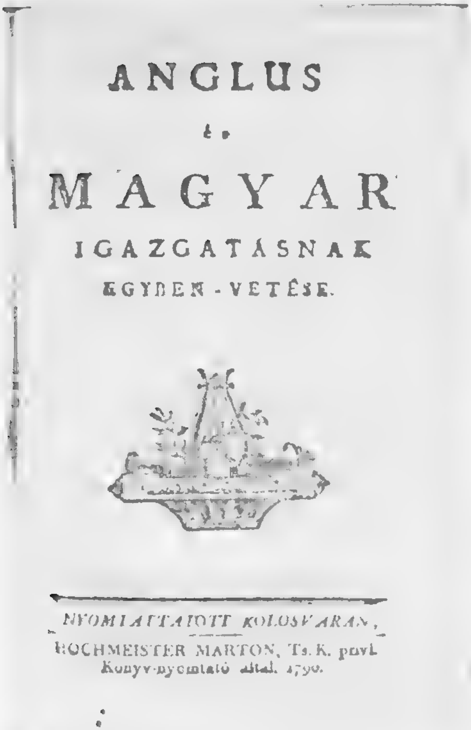

ANGLUS

és

MAGYAR

IGAZGATÁSNAK

EGYBEN-VETÉSE.

NYOMTATTATOTT KOLOSVÁRAN,
HOCHMEISTER MÁRTON, Ts. K. privil.
Könyv-nyomtató által. 1790.

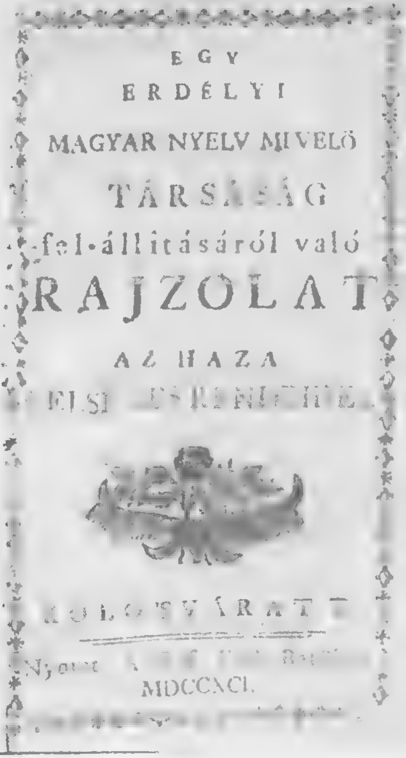

EGY
ERDÉLYI
MAGYAR NYELV MIVELŐ
TÁRSASÁG
fel-állításáról való
RAJZOLAT
AZ HAZA
ELSŐ RENDEIHEZ.

KOLOSVÁRATT
Nyomt. [illegible]
MDCCXCI.

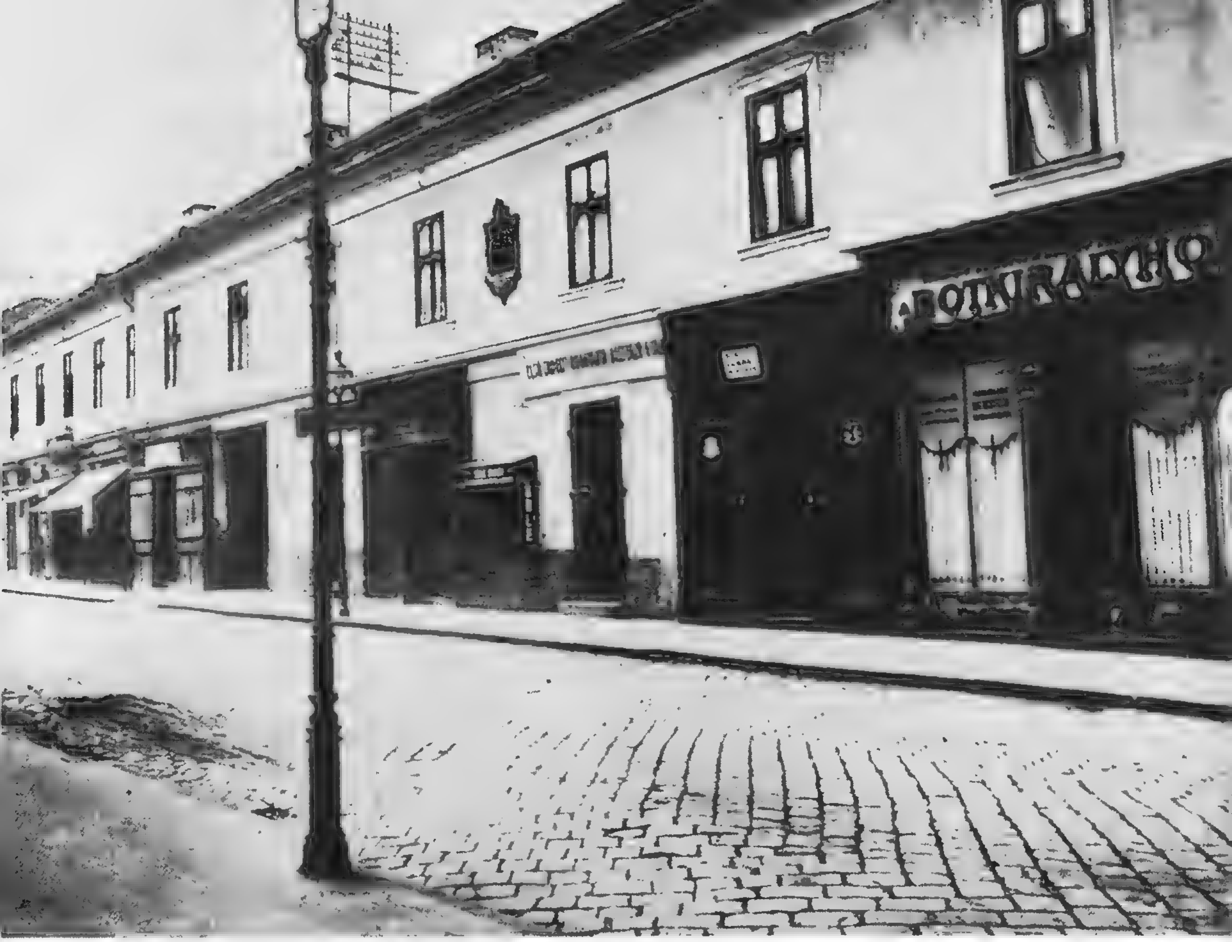

352. A kolozsvári Rhédey-ház, ahol 1792–1793-ban színielőadásokat tartottak

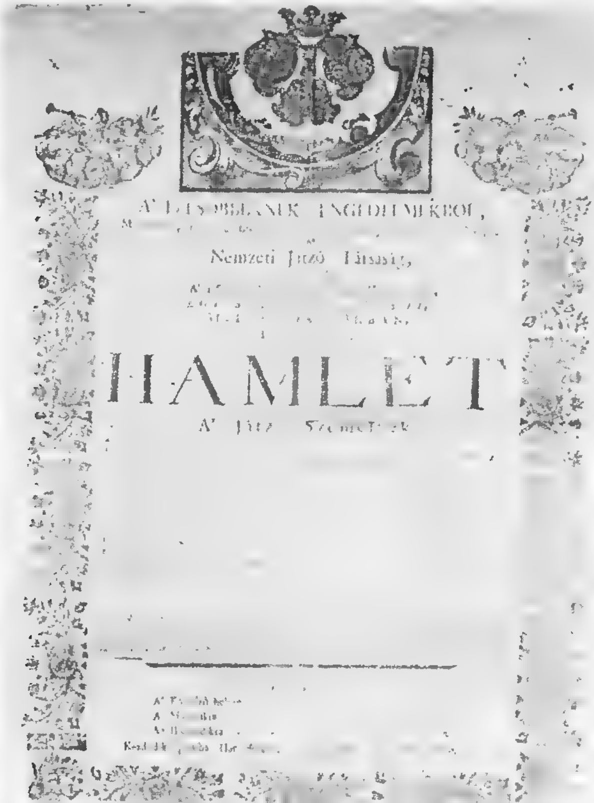

HAMLET

353. Színlap Pataki Sámuel kolozsvári házában tartott előadásról, 1794

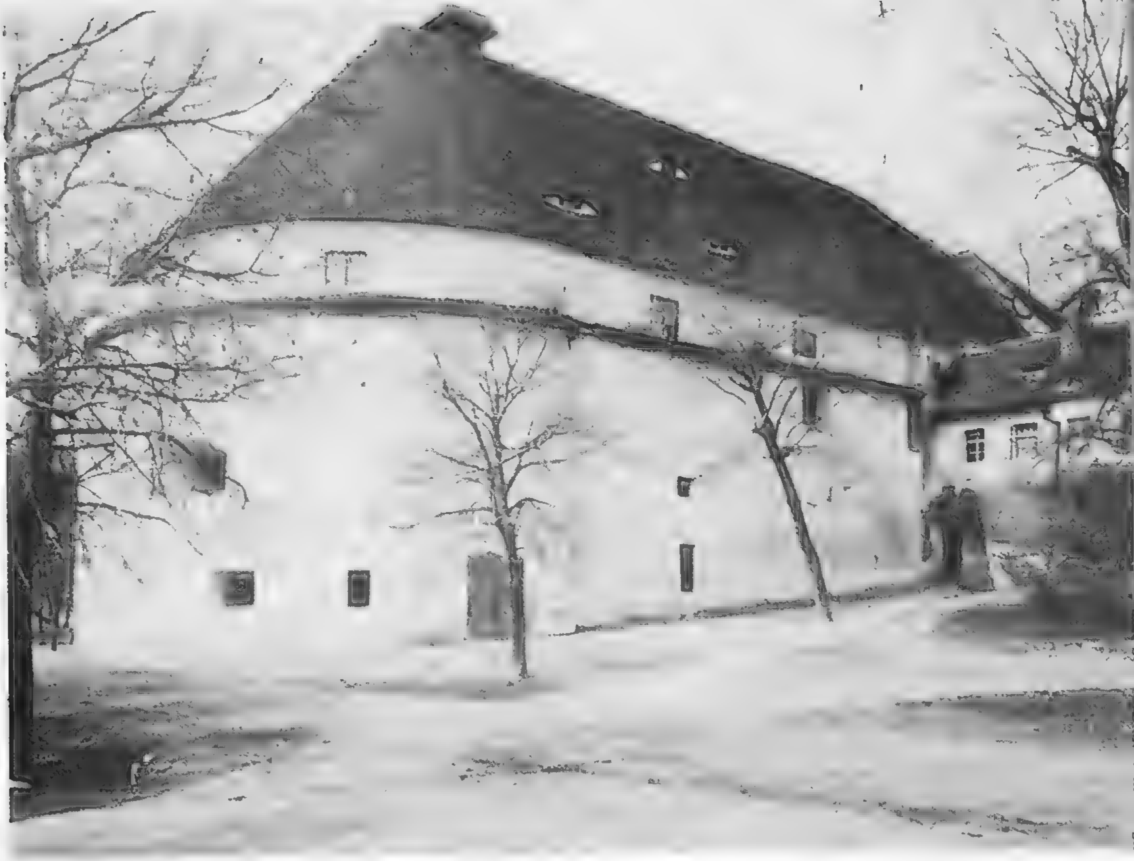

354. A nagyszebeni német színház hátsó része. 17. századi bástya felhasználásával épült 1787—1788-ban

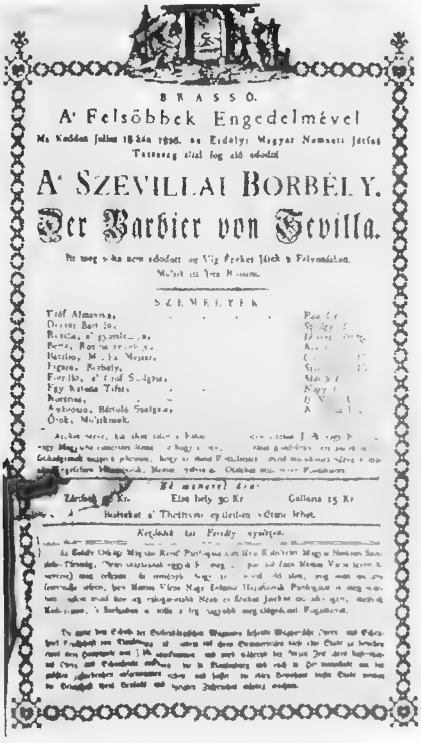

355. Német és magyar nyelvű szinlap. Brassó, 1826

BRASSÓ.

A' Felsöbbek Engedelmével

A' SZEVILLAI BORBÉLY.

Der Barbier von Sevilla.

SZEMÉLYEK

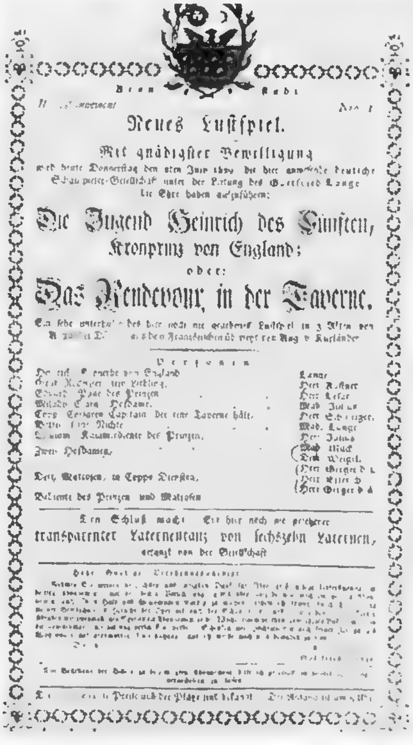

356. Német színlap. Brassó, 1829

Neues Luſtſpiel.

Mit gnädigſter Bewilligung

Die Jugend Heinrich des Fünften,

Kronprinz von England;

oder:

Das Rendevour, in der Taverne.

Perſonen

transparenter Laternentanz von ſechszehn Laternen,

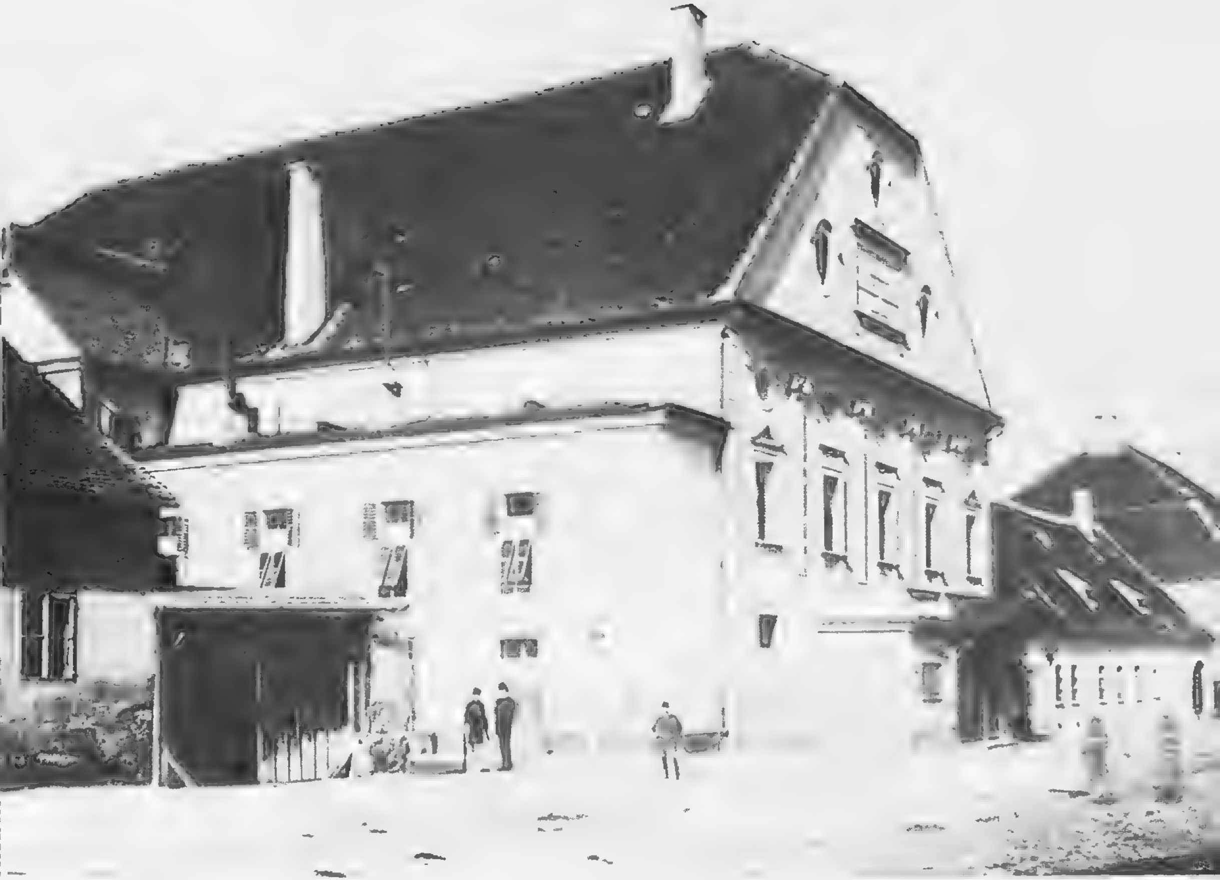

357. A kolozsvári egykori Farkas utcai szinház. Épitette Alföldi Antal, 1804—1821

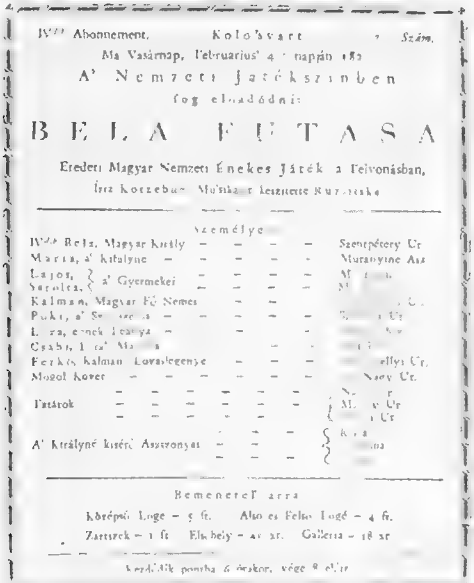

IV-dik Abonnement. Kolo'svart ? Szám.

Ma Vasárnap, Februarius' 4 napján 182

A' Nemzeti Játékszinben

fog előadódni:

BELA FUTASA

Eredeti Magyar Nemzeti Énekes Játék 3 Felvonásban,

Írta Kotzebue Muzsikát leszitette Ruzitska

Személyek

IV-dik Bela, Magyar Király	Szentpétery Ur
Maria, a' királyné	Murányine Asz.
Lajos, } a' Gyermekei	M[illegible]
Sarolta, }	M[illegible]
Kalman, Magyar Fő Nemes	[illegible] Ur
Puki, a' Sz[illegible]	[illegible] Ur
L[illegible]ra, ennek leánya	[illegible]
Csabi, [illegible]	[illegible]
Ferkó, Kalman Lovaslegénye	[illegible]ellyi Ur.
Mogol Követ	[illegible] Nagy Ur.
Tatárok	[illegible] M[illegible] Ur [illegible] Ur
A' Királyné kisérő Asszonyai	K[illegible] [illegible]na [illegible]

Bemenetel' ára

Középső Loge — 5 ft. Also és Felső Logé — 4 ft.

Zártszék — 1 ft. Első hely — 40 xr. Galléria — 18 xr.

Kezdődik pontba 6 órakor, vége 8 előtt

358. Kolozsvári szinlap, 1827

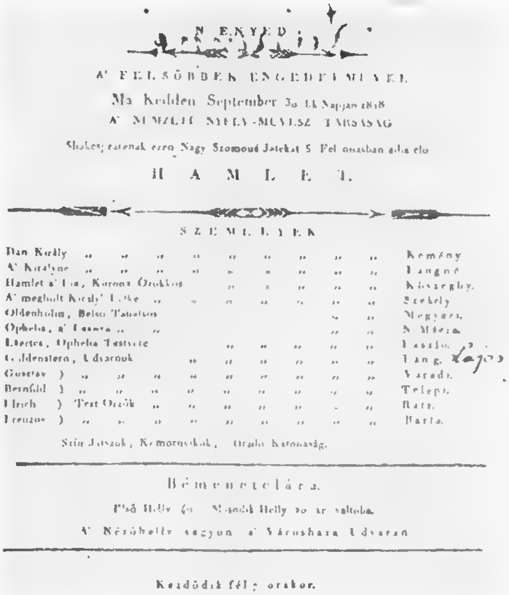

N. ENYED

A' FELSŐBBEK ENGEDELMÉVEL.

Ma Kedden September 30-ik Napján 1828

A' NEMZETI NYELV-MŰVÉSZ TÁRSASÁG

Shakespearenak ezen Nagy Szomorú Játékát 5 Felvonásban adja elő

HAMLET.

SZEMÉLYEK

Dán Király	Kemény
A' Királyné	Langné
Hamlet a' Fia, Korona Örököse	Kőszeghy.
A' megholt Király' Lelke	Székely
Oldenholm, Belső Tanácsos	Megyeri.
Ophelia, a' Leánya	N. M[illegible]
Laertes, Ophelia Testvére	László.
Guldenstern, Udvarnok	Lang. Lajos
Gustav)	Váradi.
Bernfeld)	Telepi.
Ulrich) Test Őrzők	Rátz.
Frenzow)	Barta.

Szín Játszók, Komornyikok, [illegible] Katonaság.

Bémenetel ára.

Első Helly 40 Második Helly 20 xr. váltóba.

A' Nézőhelly vagyon a' Városháza Udvarán

Kezdődik fél 7 órakor.

359. Nagyenyedi szinlap, 1828

361. A kolozsvári egykori unitárius kollégium és templom, 18—19. század fordulója. Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek ▷

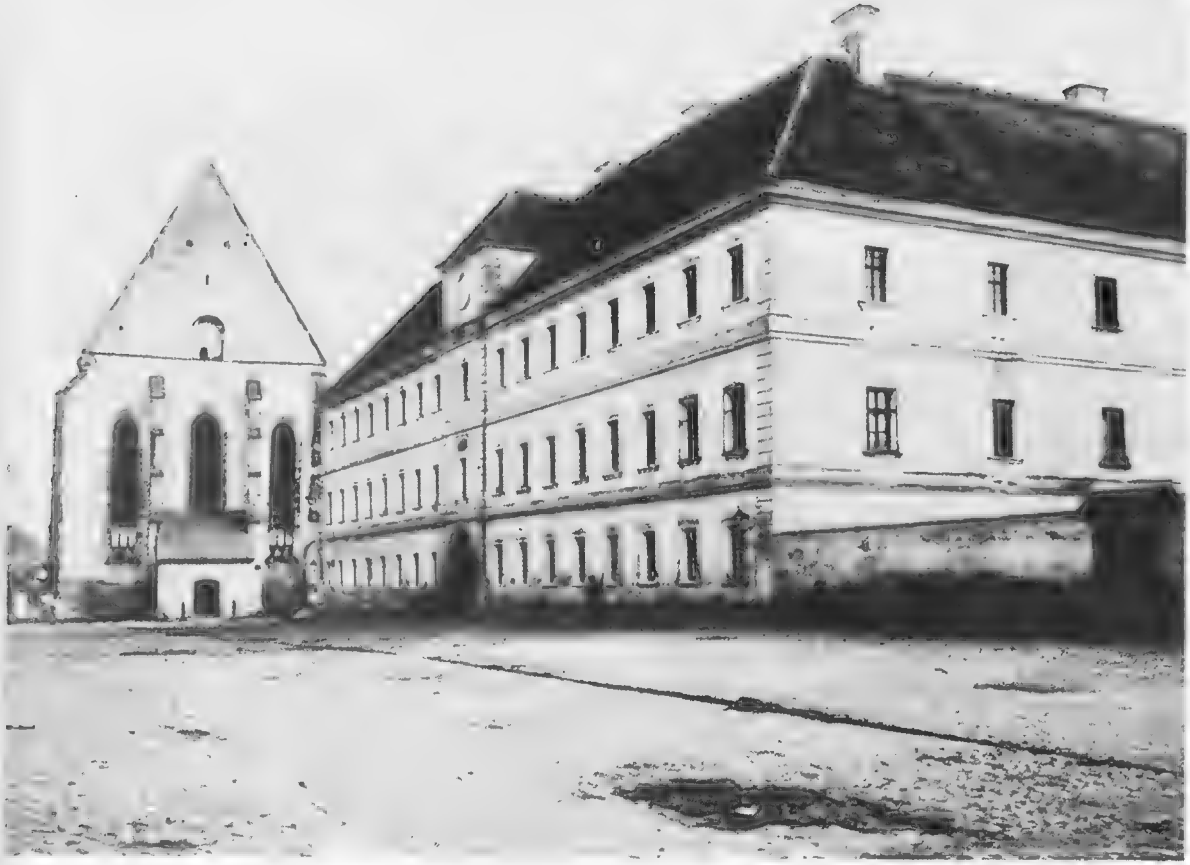

360. A kolozsvári református kollégium és templom a Farkas utcában

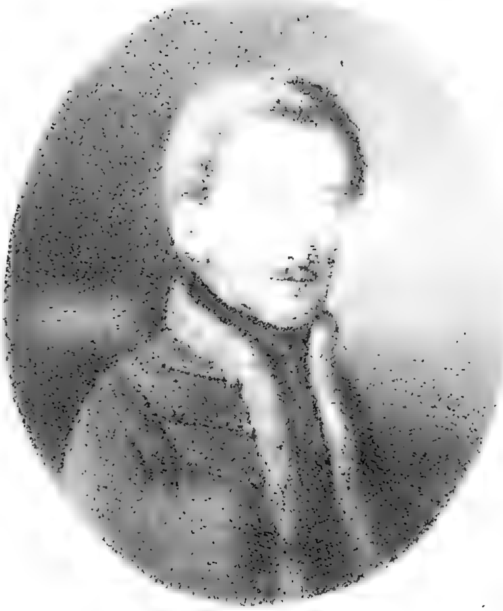

362. Benkő József. Acélmetszet

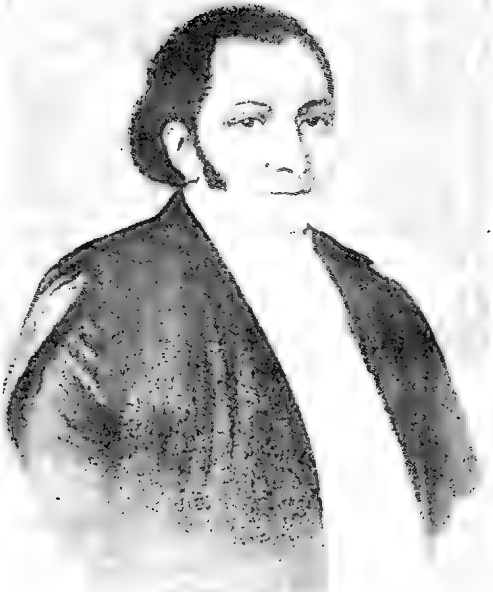

363. Kötcles Sámuel

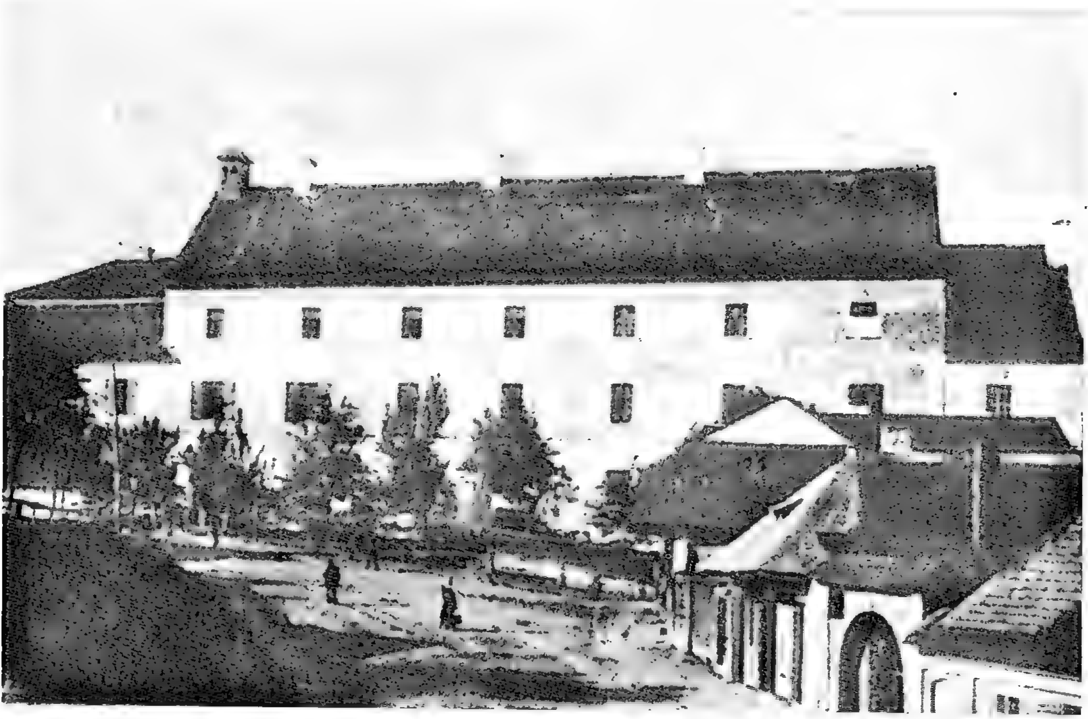

364. A marosvásárhelyi református kollégium, 1777–1803

366. Toplicai fémolvasztó, 1798 ▷

367. Resicai vasmű terve, 1769 ▷

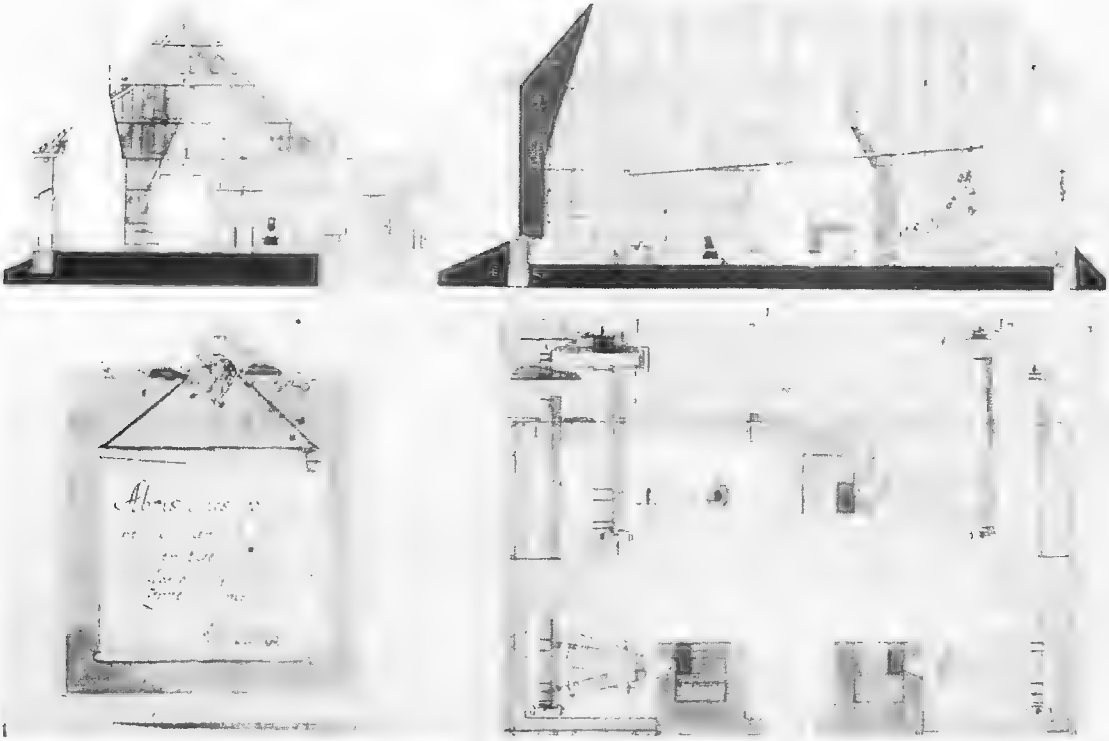

365. Kincstári kovácsolóüzem Vajdahunyadon 1800-ban

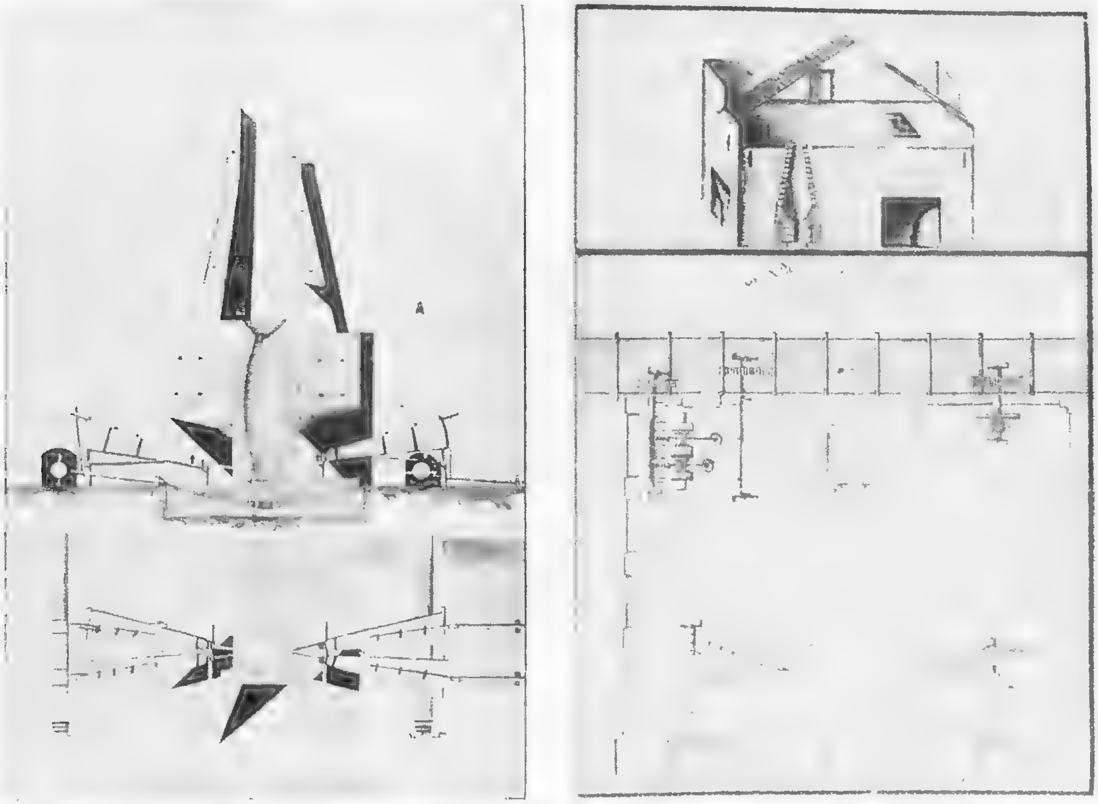

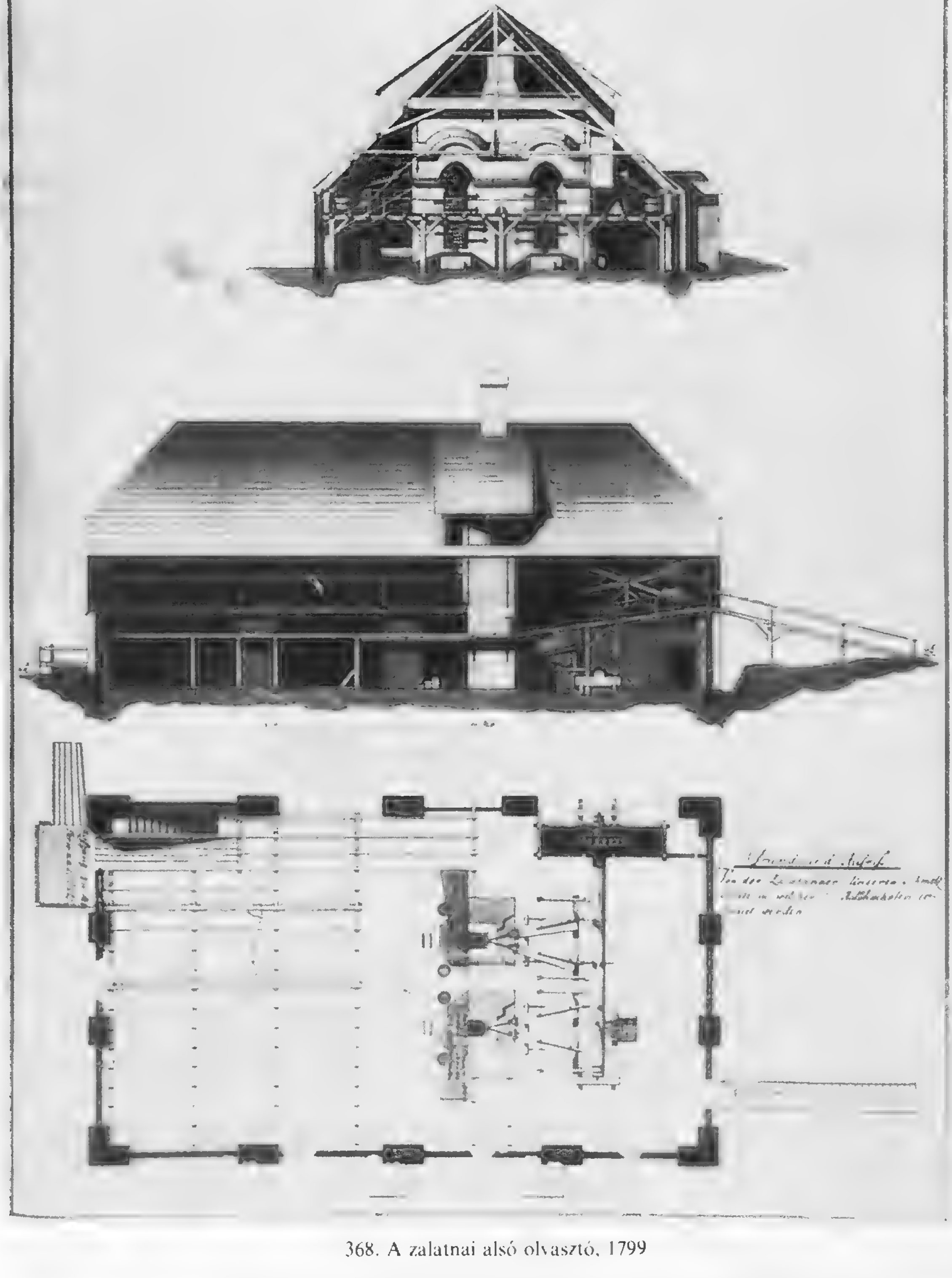

368. A zalatnai alsó olvasztó, 1799

369. Fedett függőhid Tordán. Épitette Köveesi János épitőmester, 1797—1804 ▷

370. A tordai városháza, 1795—1806 ▷

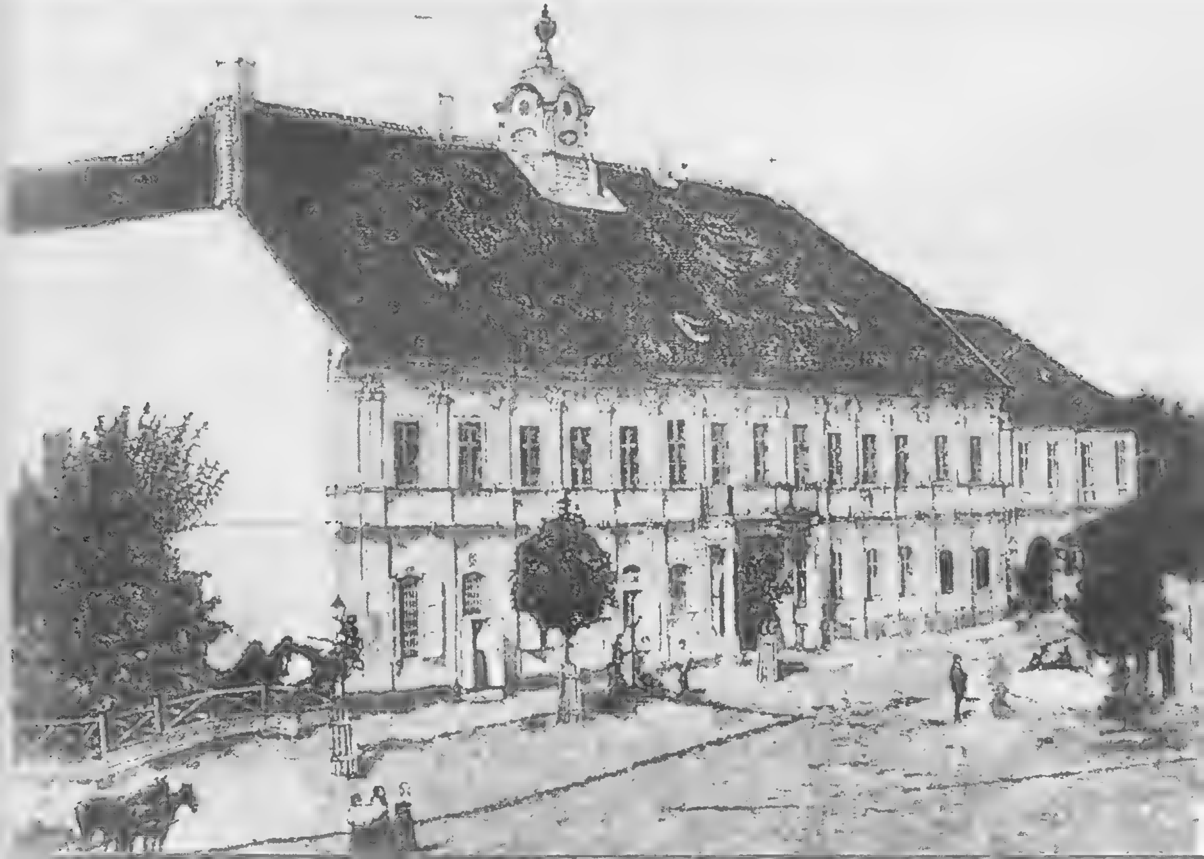

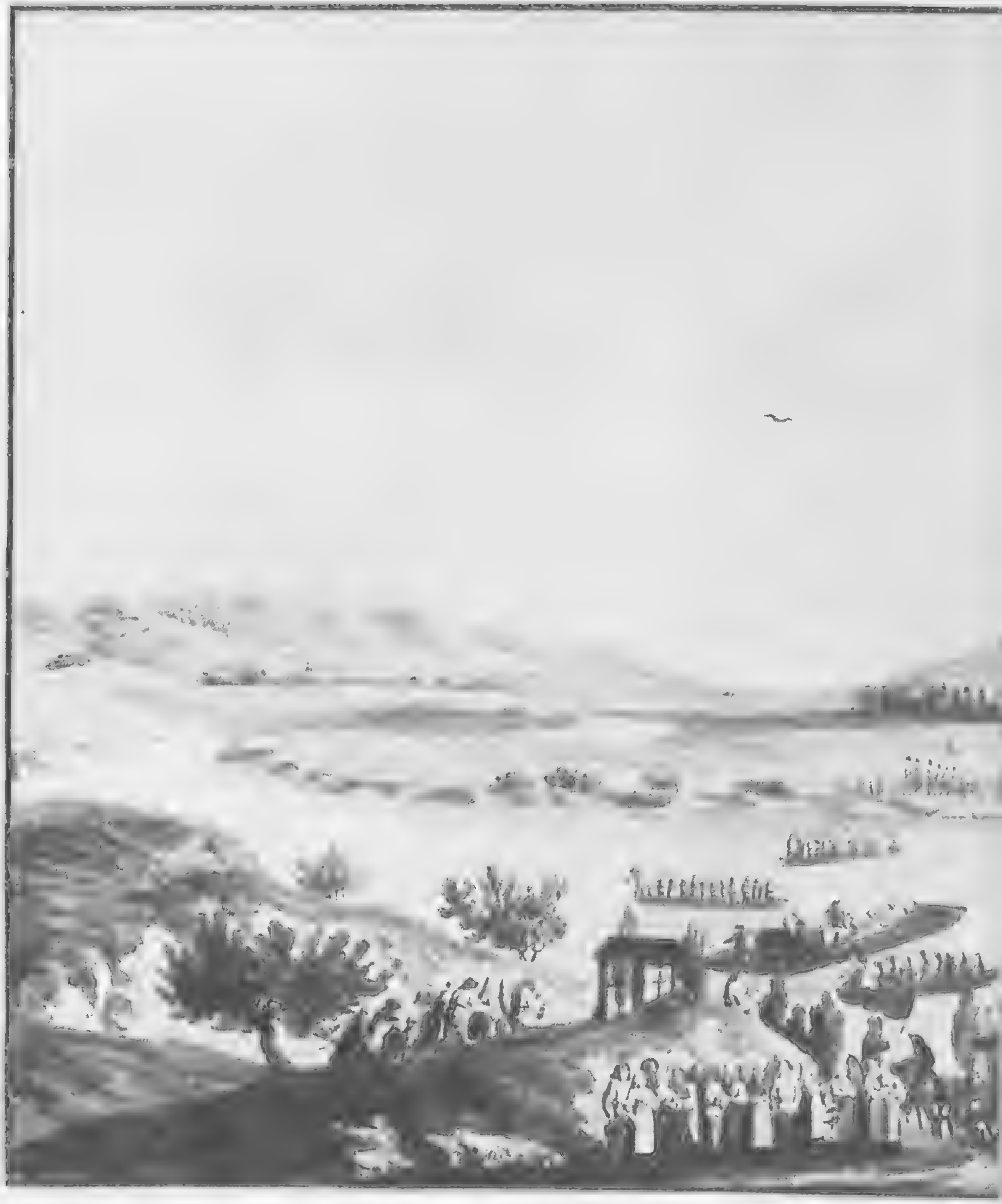

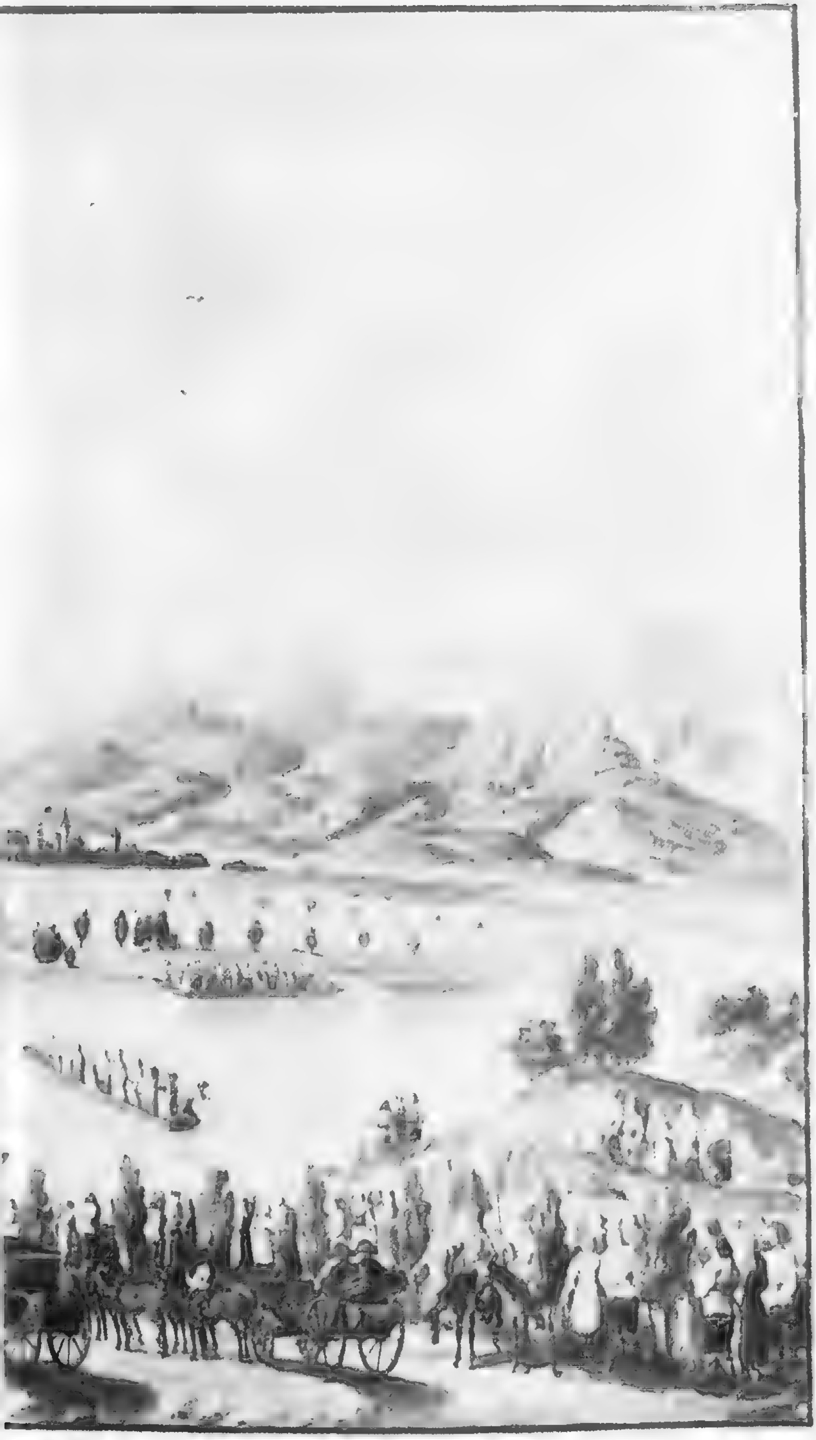

371. I. Ferenc és felesége
átkelése az Olton Felek
és Szakadát között
1817-ben.
Franz Neuhauser
egykorú szinezett
rézkarca

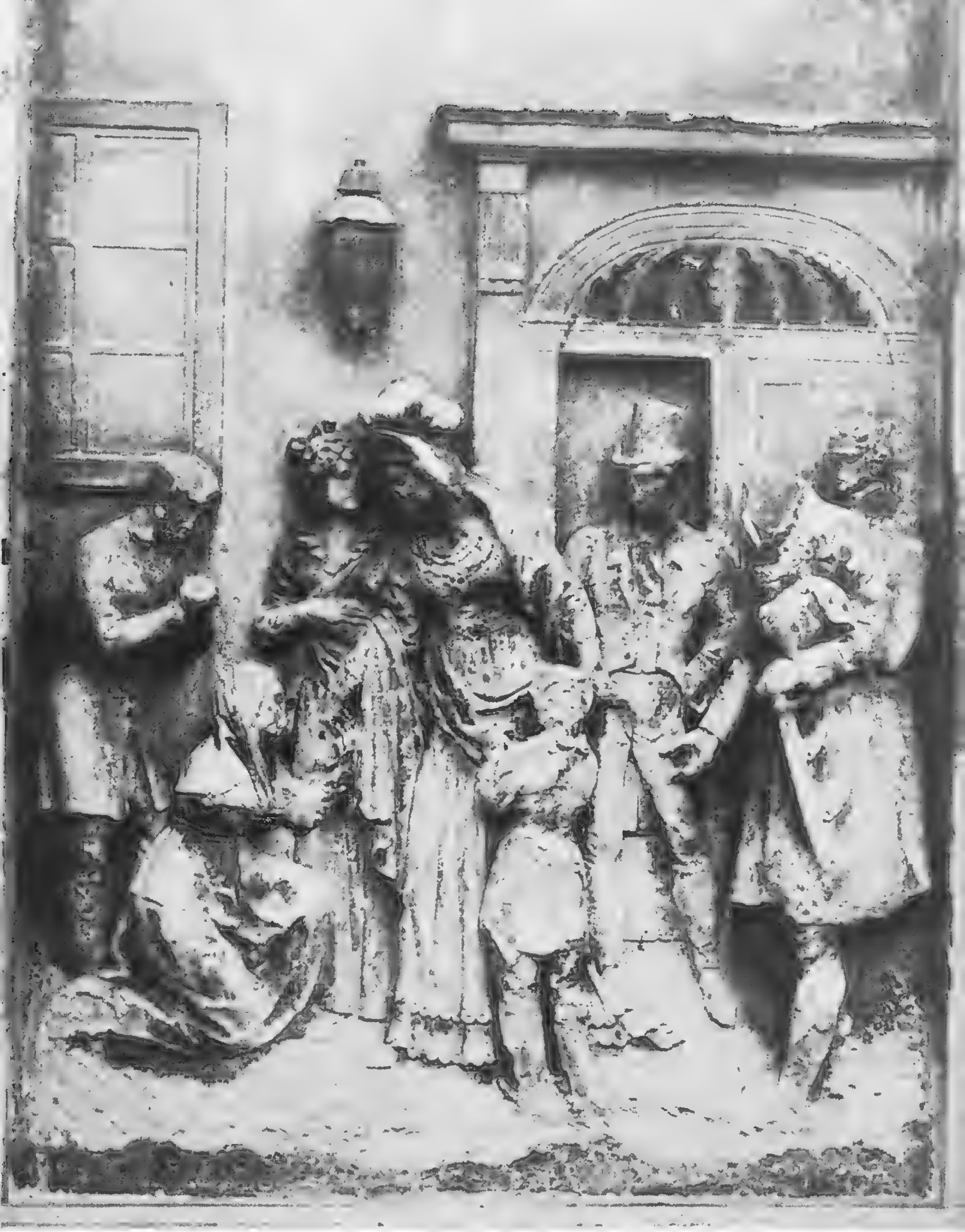

372. A kolozsvári Karolina-oszlop egyik domborműve. Karolina császárné alamizsnát oszt.
Josef Klieber műve, 1831

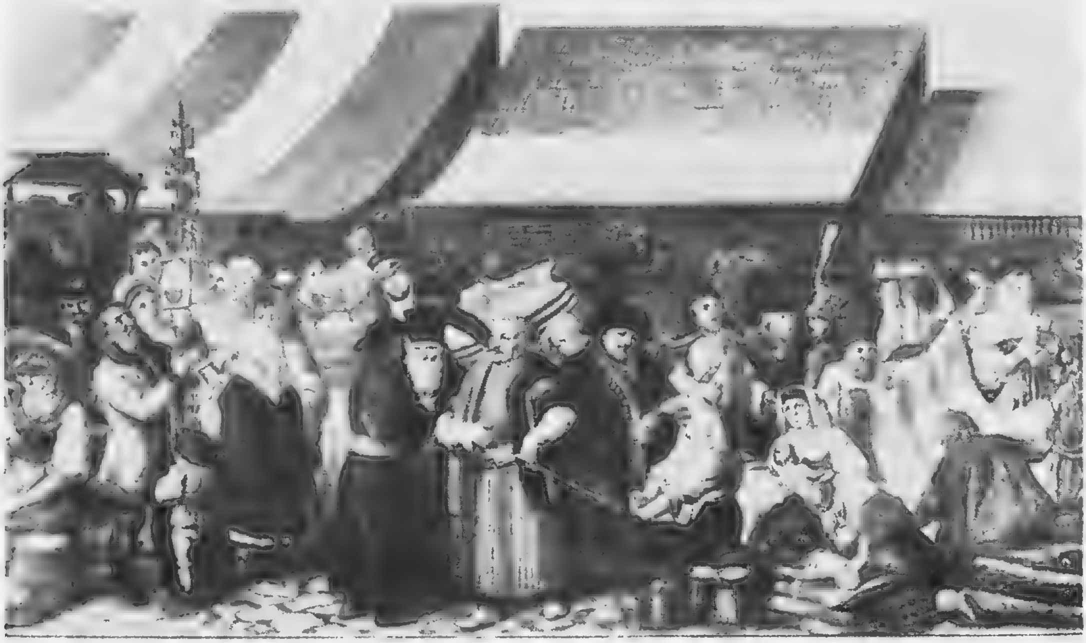

373. Nagyszebeni vásárjelenet. Id. Josef Lanzedelli litográfiája Franz Neuhauser rajza után, 1819

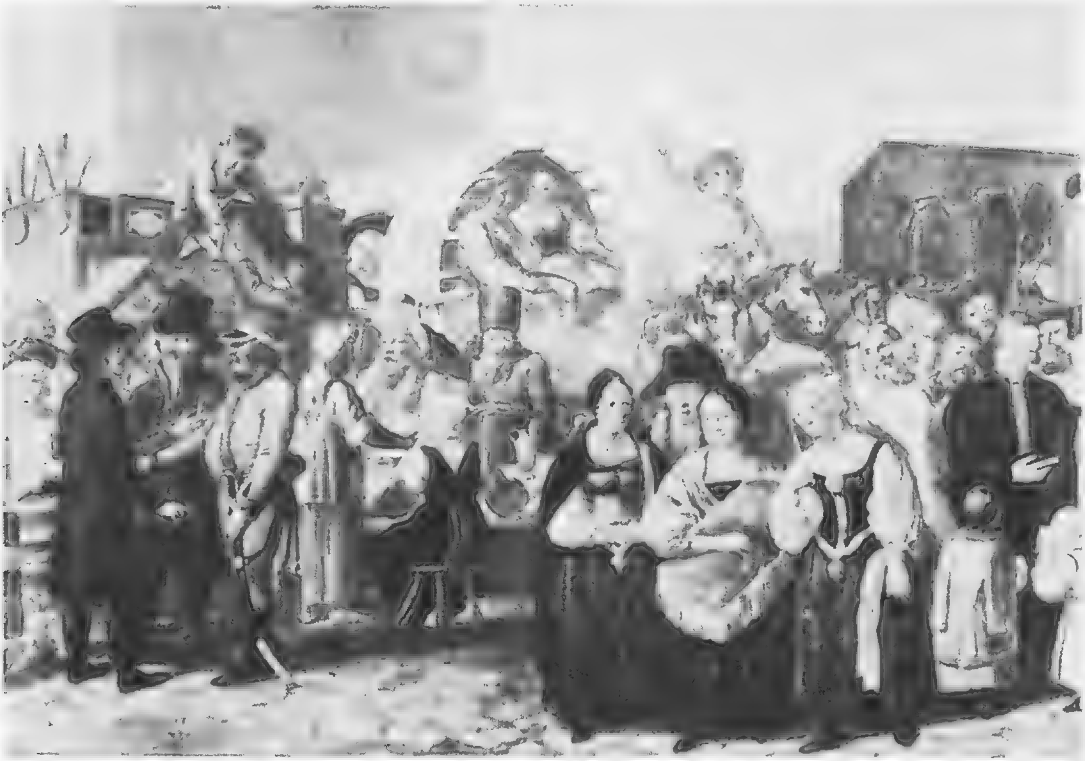

374. Nagyszebeni vásárjelenet. Litográfia Franz Neuhauser rajza után, 1823

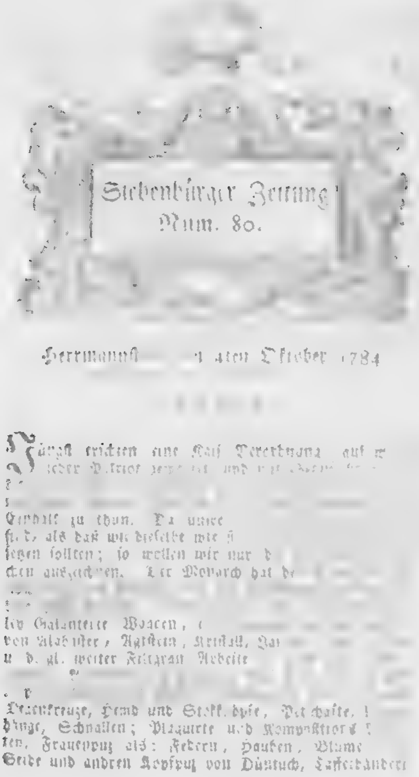

Siebenbürger Zeitung
Num. 80.

Hermannſt… 4ten Oktober 1784

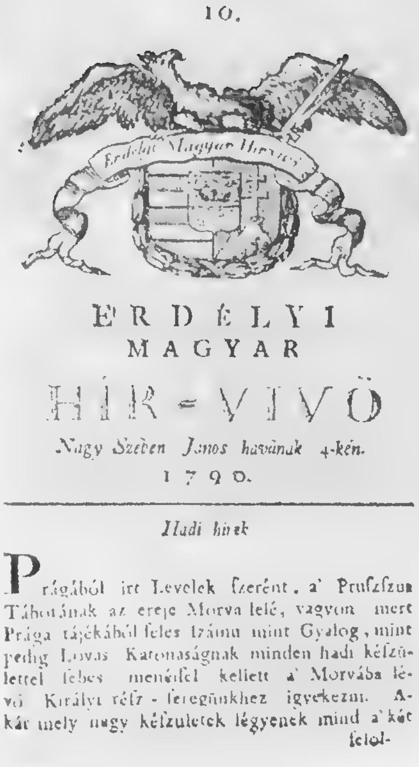

Erdélyi Magyar Hírvivő

10.

ERDÉLYI
MAGYAR
HÍR-VIVÖ

Nagy Szeben Janos havának 4-kén.
1790.

Hadi hírek

Prágából irt Levelek ſzerént, a' Pruſzſzus Táborának az ereje Morva felé, vagyon mert Prága tájékából feles ſzámu mint Gyalog, mint pedig Lovas Katonaságnak minden hadi kéſzülettel ſebes menéſel kellett a' Morvába lévő Királyi réſz-ſeregünkhez igyekezni. Akár mely nagy kéſzületek légyenek mind a' két felol-

375. *1–2)* Erdélyi hírlapok

ERDÉLYI MUZÉUM.

MÁSODIK FÜZET

Pesten,

376. *1)* Az *Erdélyi Muzeum* második száma, 1815

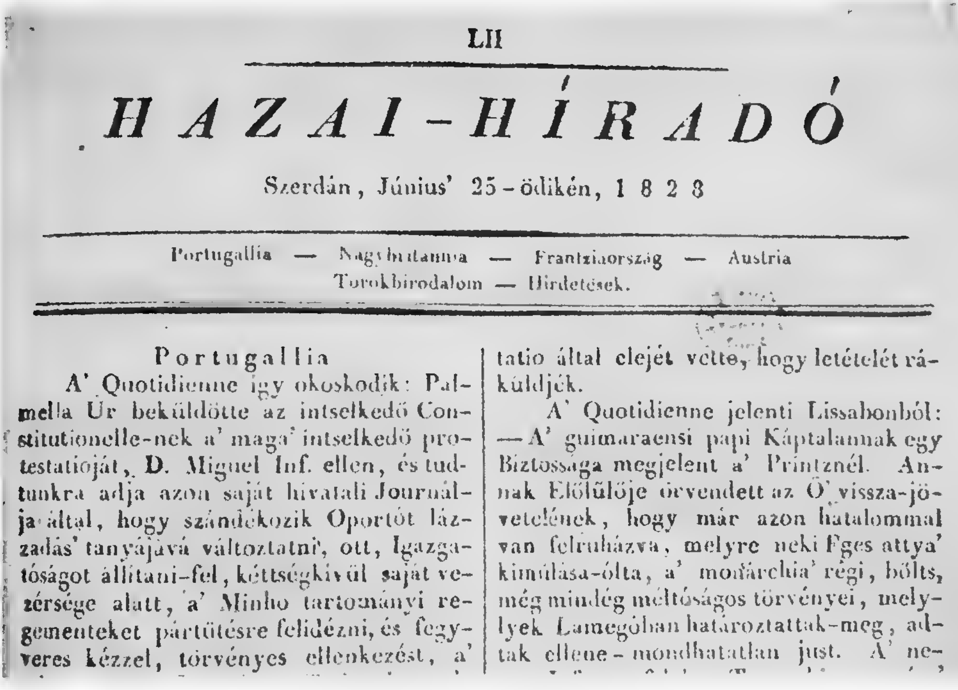

LII

HAZAI-HÍRADÓ

Szerdán, Június' 25-ödikén, 1828

Portugallia — Nagybritannia — Frantziaország — Austria
Torokbirodalom — Hirdetések.

Portugallia

A' Quotidienne így okoskodik: Palmella Úr beküldötte az intselkedő Constitutionelle-nek a' maga' intselkedő protestatioját, D. Miguel Inf. ellen, és tudtunkra adja azon saját hivatali Journálja által, hogy szándékozik Oportót lázzadás' tanyájává változtatni, ott, Igazgatóságot állítani-fel, kéttségkivül saját vezérsége alatt, a' Minho tartományi regementeket pártütésre felidézni, és fegyveres kézzel, törvényes ellenkezést, a'

tatio által elejét vette, hogy letételét ráküldjék.

A' Quotidienne jelenti Lissabonból: — A' guimaraensi papi Káptalannak egy Biztossága megjelent a' Printznél. Annak Előlülője örvendett az Ő' vissza-jövetelének, hogy már azon hatalommal van felruházva, melyre neki Fges attya' kinálása-ólta, a' monarchia' régi, bölts, még mindég méltóságos törvényei, melylyek Lamegóban határoztattak-meg, adtak ellene-mondhatatlan just. A' ne-

376. *2) Hazai Híradó*, 1828

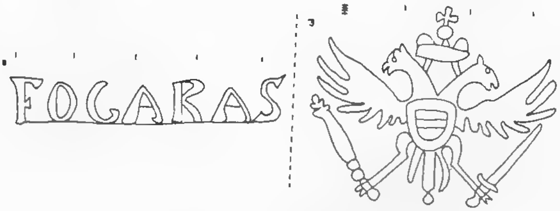

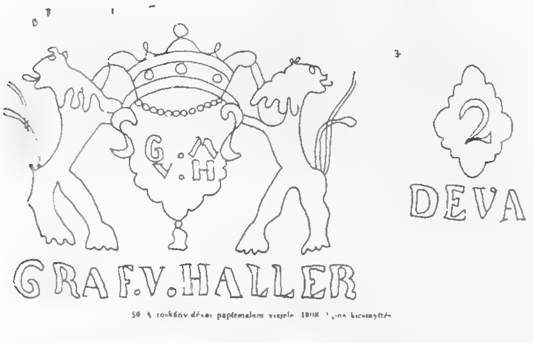

377. Erdélyi papírmalmok vízjelei: *1)* Fogaras, 1798; *2)* Roskány-Déva, 1808

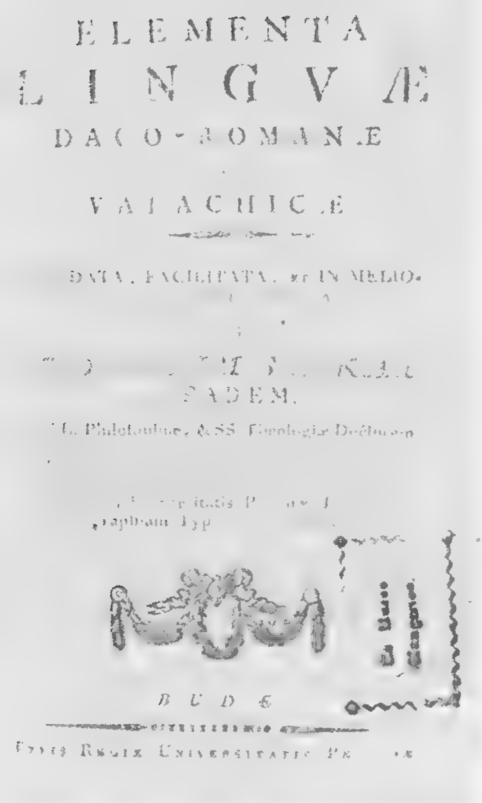

ELEMENTA
LINGVÆ
DACO-ROMANÆ
VALACHICÆ

BUDÆ

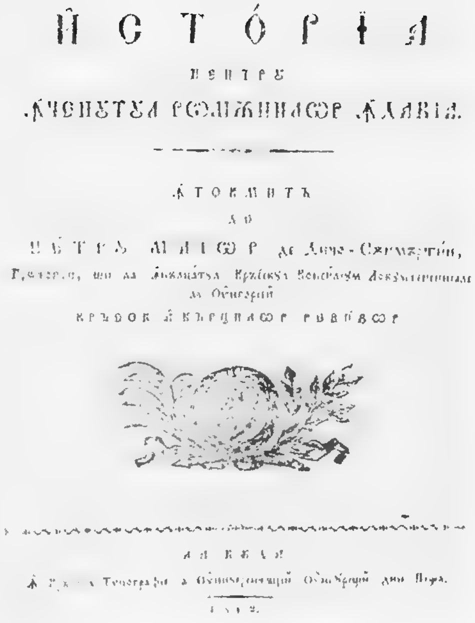

ЇСТÓРІЯ
ПЕНТРУ
ѪЧЕПУТУЛ РОМѪНИЛѠР ѪН ДАКІА
ѪТОКМИТЪ
ДЕ
ПЕТРУ МАІѠР

378. Gheorghe Şincai dákoromán nyelvtana. Buda, 1805

379. Petru Maior román története. Buda, 1812

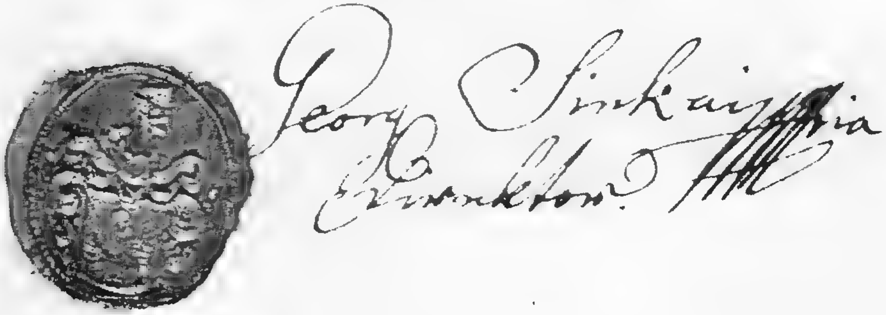

380. Gheorghe Şincai aláírása

381. Út menti román fakereszt ikonnal, Huréz, 19. század első fele ▷

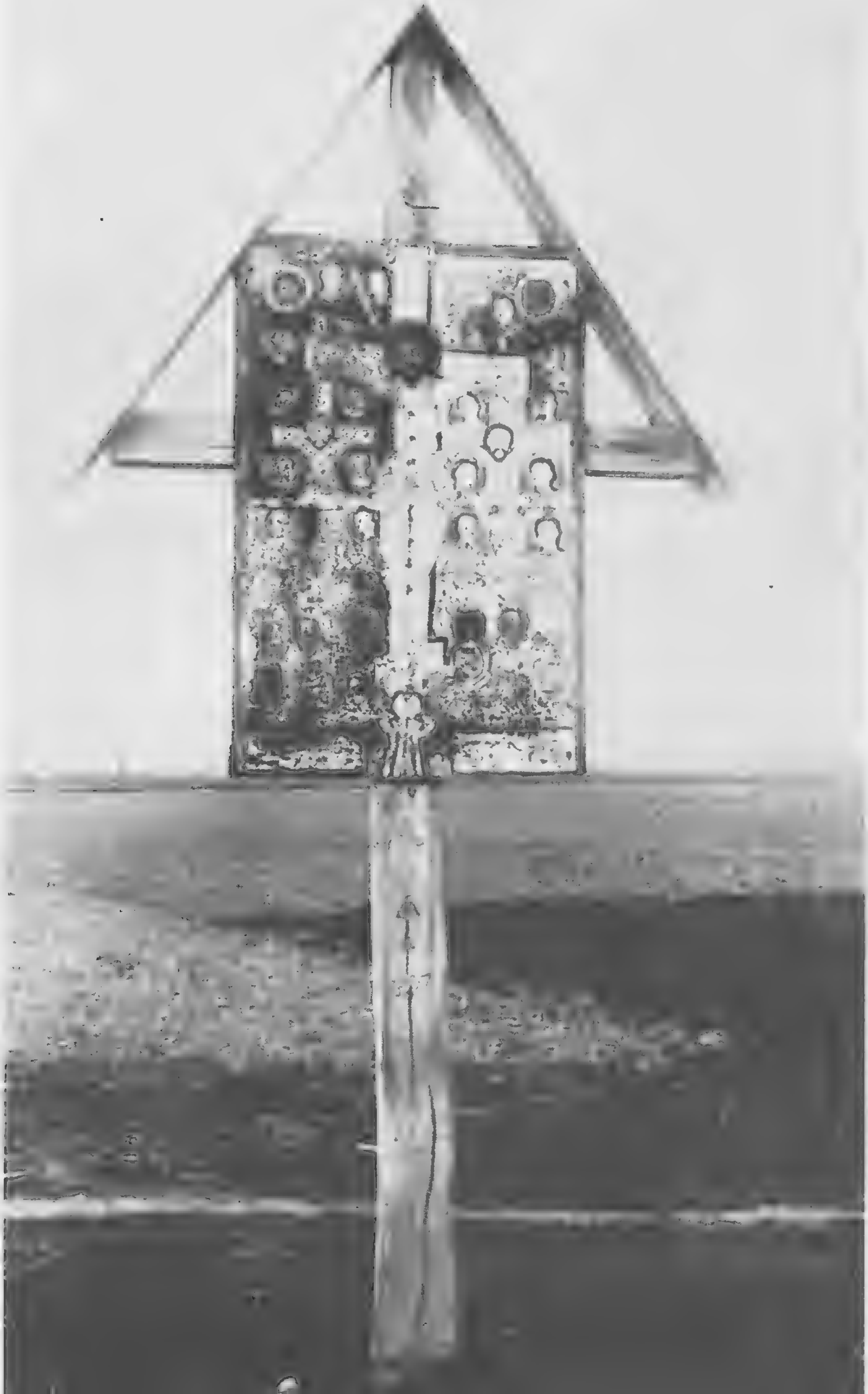

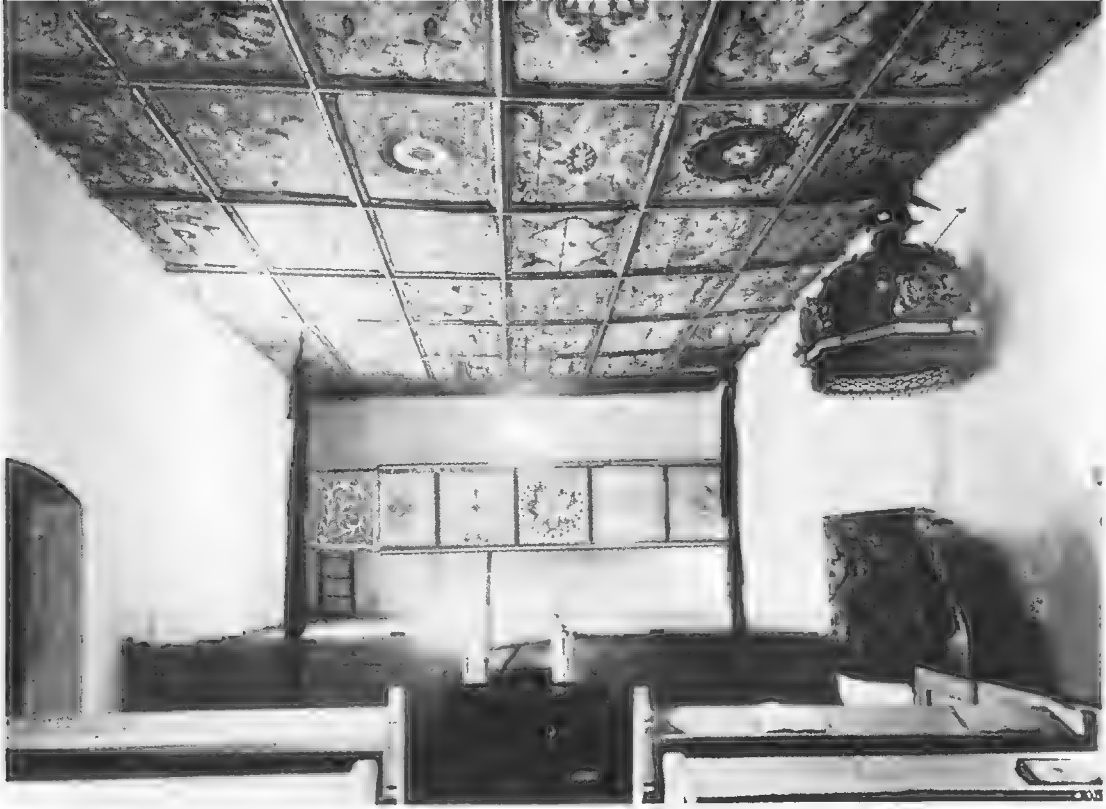

382. A kálnoki unitárius templom, 1674

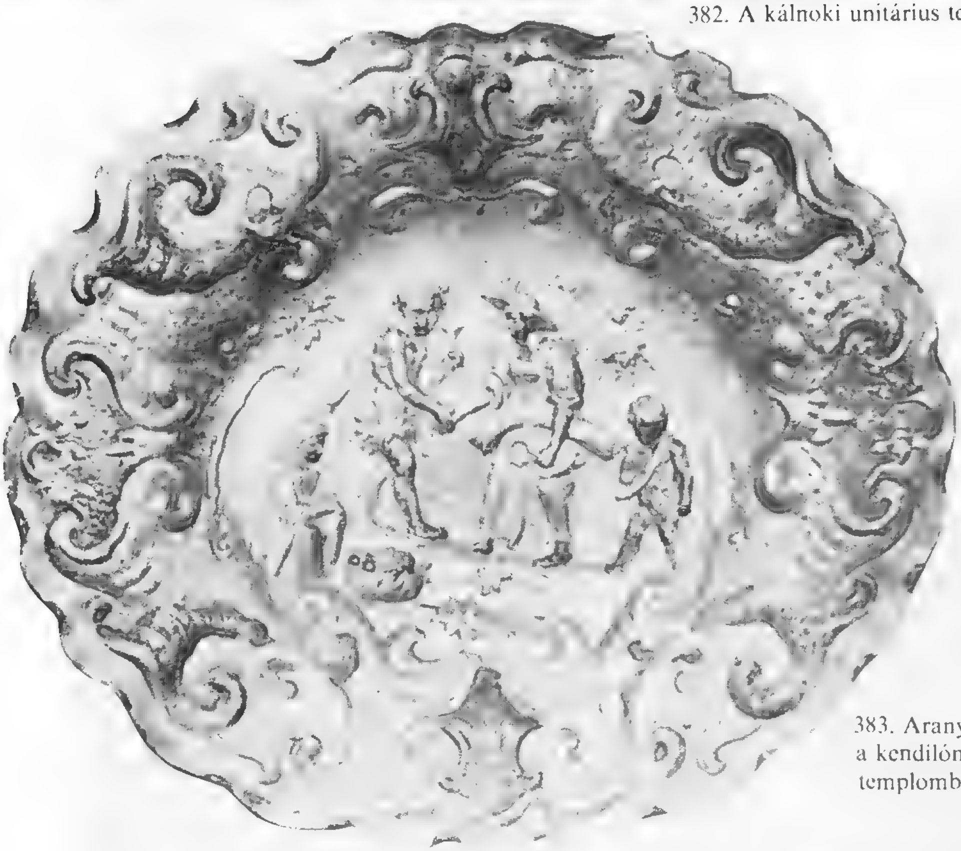

383. Aranyozott ezüsttál a kendilónai református templomból, 18. század

384. A gelencei római katolikus templom belseje. Mennyezet: 1628, oltár: 18. század ▷

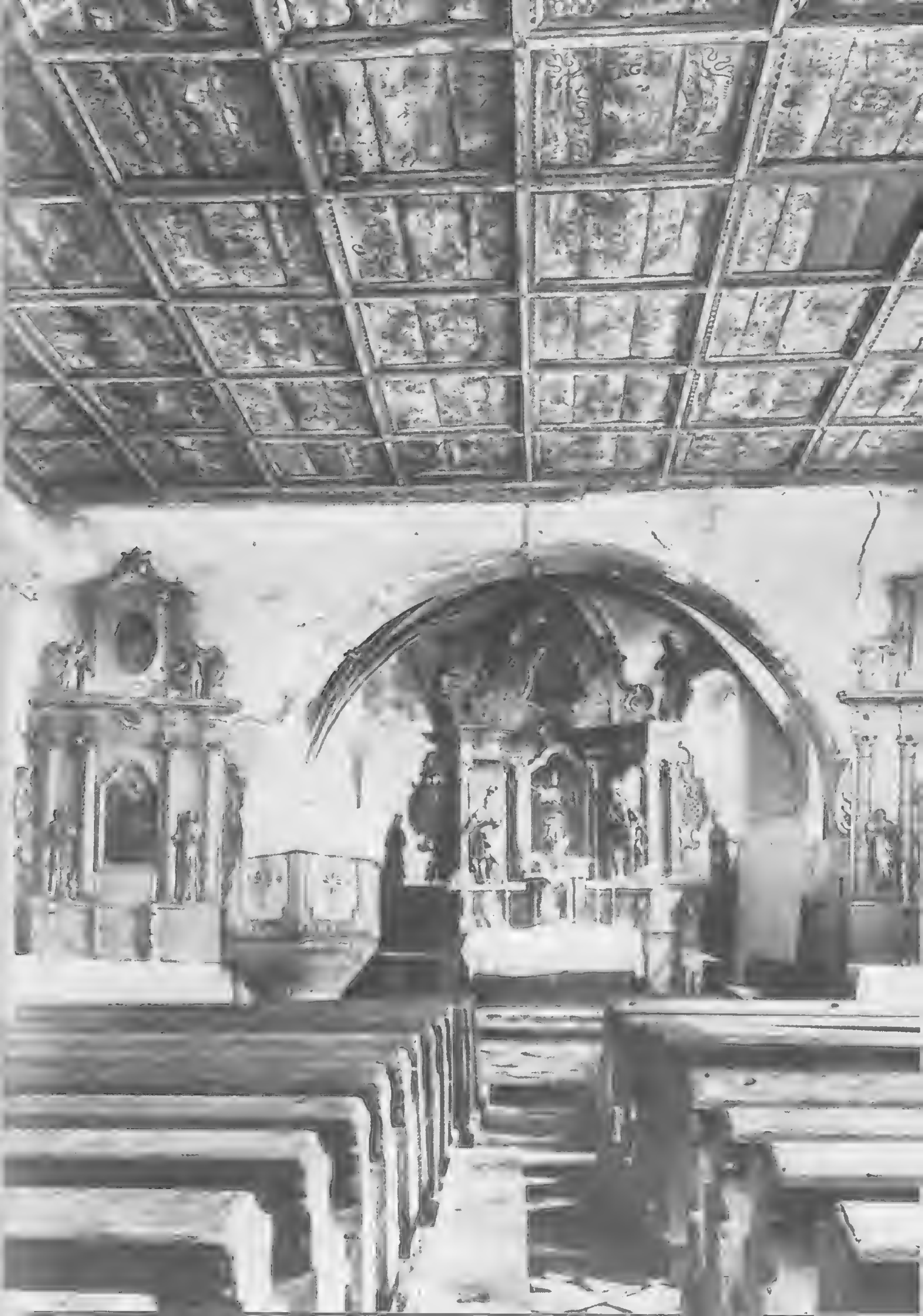

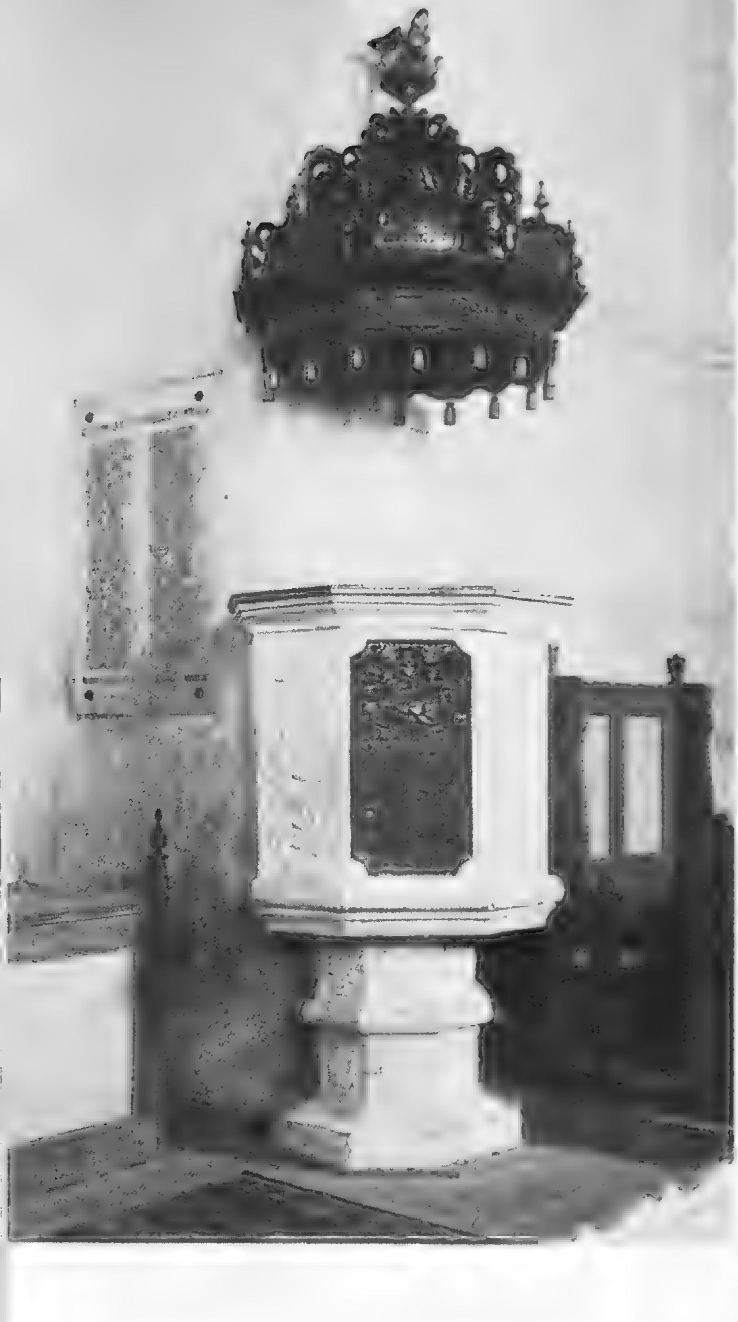

385. Sipos Dávid által faragott szószék
Erdőszentgyörgyön, 1760

386. Sipos Dávid által faragott szószék
Tőtörön, 18. század

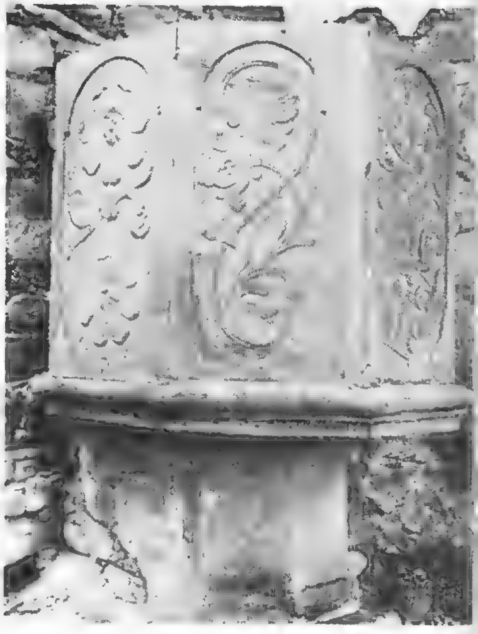

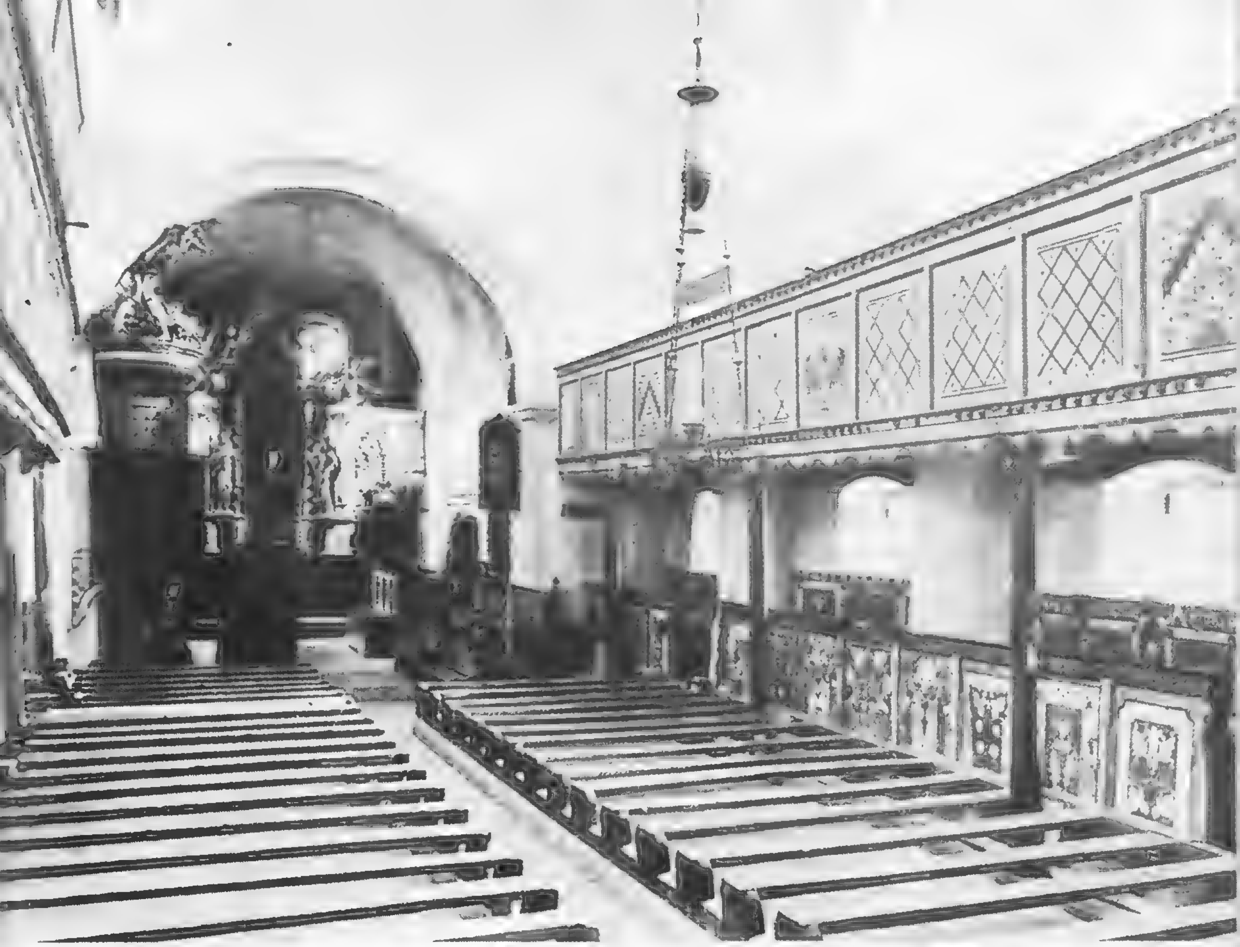

387. A homoróddaróci szász evangélikus templom. Berendezés: 17—18. század

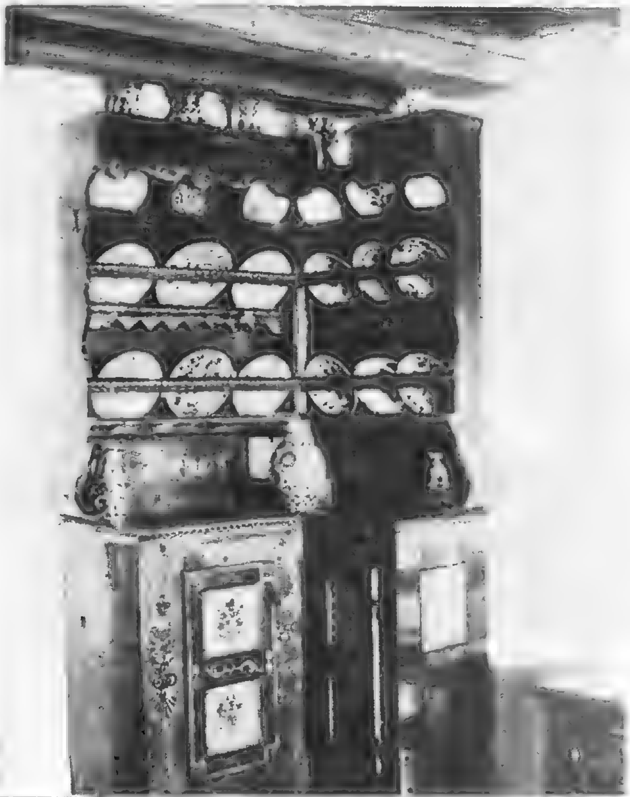

388. Tálas egy homoróddaróci szász házban, 1822

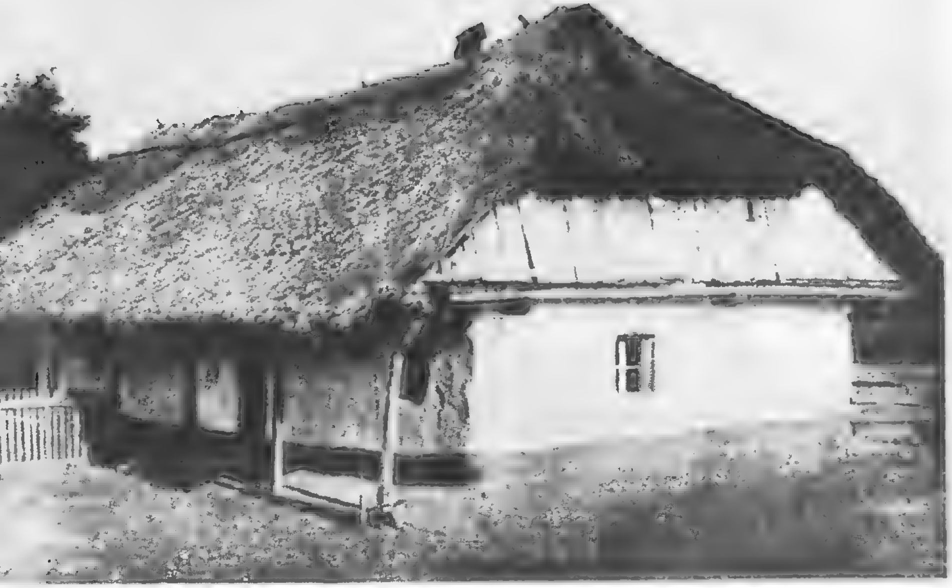

389. Román
parasztház
Alsózsukon.
George Bariţ
(1812—1893)
szülőháza

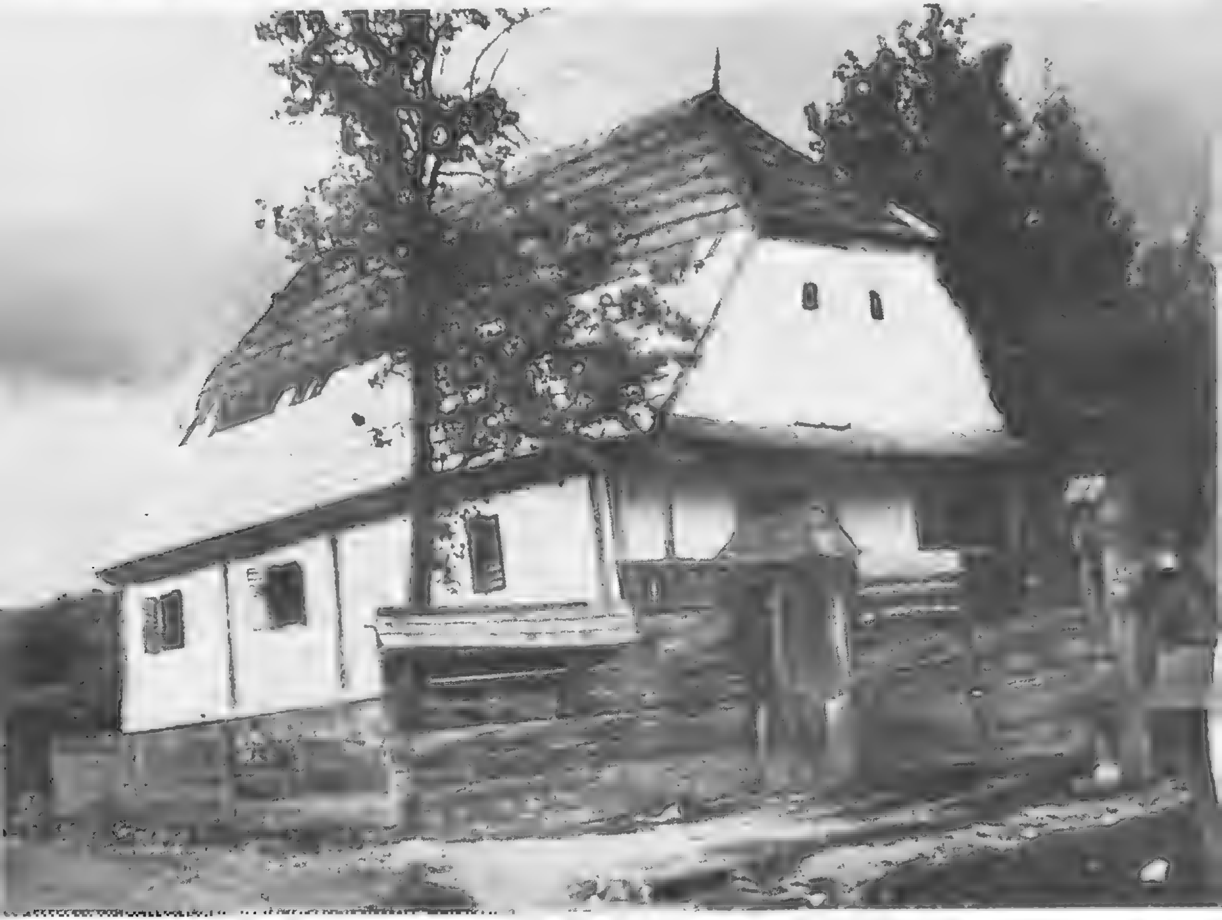

390. Székely parasztház Sepsikőröspatakon, 1820

A testőrírók vezéralakja, Bessenyei György mellett mindjárt másodiknak egy erdélyit tart számon a magyar irodalomtudomány: Barcsay Ábrahámot. A Barcsaiaknak abból az ágából való, amely nem szerez báróságot. Talán nem is valamiféle protestáns tartózkodásból, inkább egyszerűen a kívül maradás vágyából. Történelmi tréfa (szerencsére Barcsay emberi-költői arculatára egyáltalán ki nem ható tréfa), hogy ez a jelentős költő, akinél (oeuvre-je arányaihoz képest) senki nem énekelt többet a magyar lírában a béke áldásairól, ezredesként kvietált a hadseregből. Békevágya egyszerre az „árkádiai klasszicizmus" hívéé és az illuministáé;

Egész Európa ilyen nyavalyában
Fetreng, és romlását neveli magában,
Több a hadakozó, mint a szántó-vető,
Több a pap és here, mint a kereskedő.
....
A szegénység első, második a rabság,
Azzal tűnt az erő, ezzel a szabadság!
....
...a természet önnön-igazságát
Visszakéri megint ember szabadságát[2]

A felvilágosodás eszmeköre ez, nem is egészen veszélytelen gondolatokkal. Barcsay persze, legalábbis 1790-ig, nem ellenzéki, nem lát okot elfordulni a Habsburgok felvilágosult abszolutizmusától.

Nevel benneteket Apolló nevében
S kard helyett tollat ád fiatok kezében[3]

— írja 1780-ban a pesti egyetem kiváltságlevelének rendkívüli pompával történt kihirdetése alkalmával egy versében; egy másikban ugyanez alkalomból:

... már nem Bellónához
Hívlak, hanem Pállás dicső templomához.
Nem kíván ő rablást, sem véres kopjákat,
Hanem tudománynak szentelt éjtszakákat;
Hanem szelídséget, s erkölccsel jóságot,
Nemes indúlatot, igaz jámborságot.
Vesszen el a karddal erőszak munkája.[4]

---

[2] Barcsay Ábrahám költeményei (Magyar irodalmi ritkaságok. Szerk. Vajthó L. XXV. Bp. 1933. 25).
[3] Uo. 22.
[4] Uo. 23.

Egy-két további tipikus illuminista gondolat Barcsay eszmeköréből: harapós sírvers az iszákos prókátorra mint a parlagiság jelképére, a tételes vallás elvetése („Kápolnák, templomok! felszentelt oltárok! | Malasztért hozzátok én azért nem járok, | Hogy a Teremtőnek magasb kárpitjában | Dicsőítést lelkem többet lel magában").[5] Ismét csak az európai felvilágosodás legjava termékeivel rokon Barcsay szemlélete az Európán kívüli, gyarmati sorban élő népeket illetően: „Irigy Európa!" — írja egy talán még 1770 előtti versében: „Mit keressz a ligetes Amerikában, | A vad embert miért űzöd barlangjában? | Viseljed a szegény szerecsen aranyát..."[6] „Rab szerecsen véres verítékgyümölcse" — hökken meg kávéivás közben. „A bölcs iszonyodik, látván, egy csészéből | Mint hörpöl ő is részt Anglusok bűnéből."[7] Felvilágosult humanizmusából azonban nemcsak négereknek, indiánoknak jut. Költeményt szentel a román leányvásár szokásának (az árkádiai klasszicizmus bő jegyeivel). Ez az európai szellem nem idegenkedik a saját népével együtt lakó más népek szokásaitól sem. Pedig Barcsay nem érzéketlen saját nemzete kultúrája iránt: „Avagy nem lehet-e nyelvünkön jajgatni, | Vagy pedig szeretőt szívesen siratni?... | Sirassuk meg szabad Gyöngyösi Múzsáját" — írja *Magyar vers-írásra való ösztönzés* című versében.[8] Másutt is Gyöngyösi lelkét idézné vissza a túlvilágról: „Térjen onnét vissza megint nemzetéhez, | S adjon kedvet neki született nyelvéhez."[9] Báróczi Marmontel-fordítását köszöntve írja: „Oh! szép tudományok, | Kedves nemzetemet meddig elhagytátok! | Idegen nyelveken szólottatok hozzánk."[10] Felvilágosultság (s egyben lojalitás, amíg lehet, a Habsburgok felvilágosult abszolutizmusával szemben), megértés Erdély más nemzetiségei iránt s egyben saját nyelvének „aktív szeretete" — ez az a rendkívüli rokonszenves alapképlet, amellyel Barcsayval az erdélyi magyar irodalom modernizálódása indul. A Maros-völgyi birtokos úr s bécsi testőr nemcsak eszmekörében értékes, hanem költői erejét tekintve is. Irodalmi tudatunkban mégis háttérbe szorult. Útját mások, a legnagyobbak folytatták, s ő elhalványodott mellettük. Barcsay legszebb költői képeire rárímel Berzsenyi, Csokonai egy-egy sora. „Éjtszaki szeleknek süvöltő zúgása, | Halovány erdőknek levele hullása" — írja *A télnek közelgetése* című versében,[11] s magyar olvasója már idézi is rá: „Zúg immár Boreas Kemenesalja fölött." „Így dőlt Corinth, Athén, Róma nagyságával | Így küzködik Páris hívság korságával"[12] — írja Barcsay. Idézzük *A*

---

[5] Uo. 46.
[6] Uo. 28.
[7] Uo. 45.
[8] Uo. 63.
[9] Uo. 22.
[10] Uo. 71.
[11] Uo. 20.
[12] Uo. 35.

magyarokhoz-t? „Az én életemet a magánosságnak | Szentelem, nem lészek rabja a világnak"[13] — ábrándozik a Bécsben forgolódó testőrtiszt. „Áldott magánosság" — vágja rá Csokonaiból a magyar líra ismerője.

A másik erdélyi jelenség a testőrírók közt Báróczi Sándor, akinek munkásságát irodalomtörténet-írásunk a modern magyar széppróza kezdetének tekinti. Báróczi nem önálló alkotó; fordító. De regényt ad a magyar olvasó kezébe, rendkívüli nyelvi igényű fordításban. Első fordítását, Calprenède (17. századi francia író, terjedelmes „heroikus regények" szerzője) *Kassándrá*ját, egy szkítiai herceg és hercegasszony történetét saját nyilatkozata szerint azért készíti el, hogy történelmet adjon a magyarnak, szép, könnyű olvasmányt, tiszta magyar nyelven. Történeti tudatformáló hatása (szerencsére) nem nagyon volt a *Kassándrá*nak, irodalmi hatása annál inkább: a magyar olvasó kezében regény volt, anyanyelvén! A *Kassándra* után Báróczi lefordítja a közepes, de népszerű 18. századi francia író, Marmontel *Erkölcsi meséit*; ez a műve az igazi fordulat a magyar elbeszélő próza születésében (1775). Ugyanez idő tájt fordítja le Dusch (jelentéktelen német író) *Erkölcsi leveleinek* egy részét is. S aztán a modern magyar próza úttörője jó időre hátat fordít az irodalomnak; nem intrikák űzik el onnan vagy tilalmak rekesztik el, hanem alkimista kísérletei veszik igénybe minden energiáját. Csak 1790-ben kapja fel újra a fejét, a *Hadi és más nevezetes történetek* pályakérdése (szükséges-e a magyar nemzetnek a latin nyelv) körül kialakult vitába szól bele *A védelmeztetett magyar nyelv* című röpiratával. A magyar nyelvet apránként általánossá lehet tenni az országban — írja —; a nemzetiségeket meg kell győzni a magyar nyelv hasznáról. Siettetné a magyar nyelv megtanulását a nemzetiségeknél Báróczi szerint, ha a magyarok és nemzetiségek gyermekei kölcsönösen megtanulnák egymás nyelvét (ez a gondolat felmerül az 1790—91 utáni erdélyi rendi reformjavaslatokban is). 1790 után azonban Báróczi visszasüllyed az aranycsinálásba. Fordítgat ugyan, sőt saját regényt is ír, irodalomtörténetírásunk azonban munkásságának e részét már értéktelennek tartja.

A harmadik erdélyi testőríró, Naláczi József már jelentéktelenebb. Eredeti művei nem maradtak fenn, csak Young *Éjszakái*nak fordítása. Baróti Szabó Dávid pedig, „az újabb magyar költői nyelv első kútfeje", ez az „istenadta nyelvteremtő zsenialitás"-sal megáldott költő csak indul Erdélyből, pályáját Magyarországon futja meg.

A magyar irodalom felpezsdülése Erdélyben magában nem tud magyar nyelvű időszaki sajtót létrehozni. Erős viszont az erdélyi magyar szellemiség képviselete a Magyarországon vagy Bécsben megjelenő magyar lapokban. A Ráth Mátyás alapította pozsonyi *Magyar Hírmondó*nak (1780-tól jelenik meg) számos erdélyi munkatársa van. Ír a lapba Benkő József is, s mellette Szacsvay Sándor (a lapnak 1784-től egyik társszerkesztője), Pánczél Dániel, Andrád

---

[13] Uo. 43.

Sámuel. 1786-ban Szacsvay megindítja a bécsi *Magyar Kurirt*, ennek irodalmi-tudományos melléklapja 1786-tól a *Magyar Musa*. 1793-tól jelenik meg Pánczél Dániel lapja, a *Bécsi Magyar Merkurius*. Ennek is vannak irodalmi melléklapjai, az *Ujj Bétsi Magyar Muzsa* és a *Bibliotheca*. Találó Jakab Elek megállapítása: az 1780—90-es években „az erdélyi magyarság saját szellemi és kivált hírlapirodalmi központjának is Pozsonyt és Bécset tekintette".[14] Erdélyben magában csak Hochmeister próbálkozik 1790 elején magyar nyelvű lap, az *Erdélyi Magyar Hírvivő* megindításával. A lap anyaga a *Kriegsbothe* magyar fordítása volt; valószínűleg rövid ideig élt.

Ez a hirtelen erősen megnőtt erdélyi magyar irodalmi tevékenység, már csak alkotóinak, műhelyeinek holléte miatt is, de a szellemi irányzatokhoz tartozás, személyi, baráti kapcsolatok révén is integráns része a magyar szellemi élet egészének. Egyes alkotóinál nehéz megmondani: az erdélyi magyar szellemi élet tagjainak tekintsük-e őket vagy sem.

A három erdélyi nemzetiség közül a *románság* van a legelőnytelenebb kulturális helyzetben a felvilágosodás megerősödésekor. Annál tiszteletreméltóbb az a teljesítmény, amit fel tud mutatni.

Az erdélyi román kultúra egyelőre nem bonthat ki szépirodalmi virágokat. Soron levő feladata változatlanul a román nemzeti tudat kialakítása — az Inochentie Micu-Klein bukásával lényegében elakadt folyamat továbbvitele. A 18. század utolsó évtizede erdélyi román kultúrájának legjelentősebb alakjai, a híres triász első két tagja, Samuil Micu-Klein és Gheorghe Şincai e téren alkotnak igen jelentőset. Alapképzettségükben különböző hatások egyesülnek. Samuil Micu-Kleinnél erősebben román ez a megalapozottság. Balázsfalván tanul, ott 5-6 évig együtt lakik Kotoréval, aki már 1740 tájt határozottan vallja a románság római eredetét. Bécsben (1766 és 1772 közt a Pazmaneumban tanul filozófiát és teológiát) lemásol egy havasalföldi krónikát, a *Cronica Bălăceneascăt*. Cantemir *Hronicul*ját Inochentie Micu-Klein hagyatékában találja meg. Nagy történeti összefoglalása elsősorban Cantemir hatására mutat. A bécsi évek nemcsak történeti tudatának kialakulására vannak hatással. A bécsi egyetem teológiai karán a felvilágosodás terjedése következtében egyre inkább csökken a jezsuita uralom. Az 1752-i új tanterv hatására a kar fokozatosan elveszti egyházi jellegét, a jezsuita professzorok elvesztik tisztségüket, vagy bizonyos tárgyak előadására más rendek jezsuitaellenes tagjait nevezik ki melléjük, majd emezeké lesz a hivatalos irány. A Pazmaneum hallgatói 1766-tól kötelesek a febroniánus Joseph Riegger egyházjogi előadásait hallgatni, majd 1769-től a teológusok számára is kötelezőek a nagy bécsi illuminista, Sonnenfels Polizey- und Kameralwissenschaft-órái a filozófiai karon. Így érthető, hogy Samuil Micu-Klein az erősen gallikán felfogású Claude Fleury egyháztörténetét fordítja románra, s az is, hogy Balázsfalvára 1773-ban visszatérve Baumeister *Elementa philosophiae recentiorisát* használja etikai előadásai kézikönyvéül, amelyet 1771-ben adott ki a kolozsvári református kollégium. Az is, hogy az új professzor és tanártársa, Ştefan Pap befolyására (együtt vezetik be ott a „studium philosophicum"-ot) a bécsi egyetem új szellemű tankönyveit szerzik be a balázsfalvi szeminárium számára. Mikor 1774-ben Petru Maiorral együtt Rómába, a Collegium de propaganda fidébe kerül, nemzetszemlélete már kész; „sajátos keveredése a vallási közösségérzésnek, a történeti alapozású nacionalizmusnak (vagyis dákoromanizmusnak) és a mérsékelt bécsi típusú felvilágosodásnak".[15] A római éveket 1773 és 1783 közt újabb bécsi tartózkodás követi. Ekkor jelenik meg az erdélyi román nyelv latinizálását célzó törekvéseket megalapozó műve, az *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* (1780); közreadja az első latin betűs és nem magyar helyesírású román könyvet, egy imakönyvet (1779), s még 1781 előtt befejezi a *Historia Daco-Romanorum*ot is. Nevével még találkozni fogunk a *Supplex Libellus Valachorum* mozgalmában.

---

[14] Jakab E., Hírlapirodalom. 11.

A triász második tagja Gheorghe Şincai. Iskolázottsága, szellemi megalapozottsága sokban eltér Micu-Kleinétől. A marosvásárhelyi református kollégiumban tanul, akárcsak Petru Maior, onnan Kolozsvárra kerül. 1773—74-ben Balázsfalván tanár, itt már tisztán román közegben mozog. Innen ő is Rómába kerül. Történeti összefoglaló műve, a *Hronica* irodalmi dokumentációja és okleveles forrásanyaga azonban csak igen kis részben a római tanulmányok eredménye. Szakirodalmi forrásai közt ott van Kelet-Európa minden népének tudományos irodalma, köztük azonban első helyen a magyar; okleveles forrást a vatikáni levéltárból alig néhányszor idéz, ugyanakkor igen sokat merít erdélyi levéltárakból, erdélyi országgyűlési anyagból, Hevenesi, Cornides, Széchényi Ferenc, Kovachich Márton György gyűjteményéből. Személyes kapcsolatok egész sora fűzi kora magyar kultúrájához: bécsi éveiben megismerkedik Benkő Józseffel, Cornidesszel, Kovachich Márton Györgynek barátja, ismeretségben van Lipszkyvel, a történetíró Katonával. Hányatott életében többször is igénybe veszi a főnemesi Wass-család támogatását, s örök nyughelyet is az ő birtokukon talál. Történeti koncepciója, nemzetfelfogása lényegében azonos a Samuil Micu-Kleinével, s tulajdonképpen a századközépi szász és magyar humanizmus tudományos közfelfogására támaszkodik, akiknél szintén megtalálható a kontinuitás gondolata. A tettre kész, energikus Şincai részt vállal a felvilágosult abszolutizmus iskolaügyi programjának végrehajtásában is. Az erdélyi unitus népiskolák felügyelője lesz. Csak 1787—89-ben hét törvényhatóságban, 27 faluban szervez unitus népiskolát. Ha az a 300 népiskola-alapítás, amelyet működéséhez szokás fűzni, talán túlzás is, akkor is óriási érdemei vannak az erdélyi román népiskola-hálózat kifejlesztésében. Emellett ábécéskönyvet ír a balázsfalvi iskola számára latin, magyar, német és román nyelven, majd csak román nyelvű abecedariumot a többi erdélyi román iskoláknak, latin nyelvkönyvet, bevezetést az aritmetikába, katekizmust.

---

[15] I. TÓTH Z., Klein Sámuel és az erdélyi román felvilágosodás (Kolozsvár 1947. 22).

A triász harmadik tagja, Petru Maior tevékenységének érdemi része már a következő korszakba esik. Az erdélyi román felvilágosodás jelességeinek katalógusában hadd soroljuk fel még néhány személy nevét: Ion Budai-Deleanuét, Ioan Piuariu-Molnárét és Dimitrie Eustatieviciét. Az első a bécsi Sancta Barbara hallgatója; Bécsben kezdi meg román—német szótára kidolgozását. Ugyanott fordít románra egy tanítók számára készülő hivatalos vezérkönyvet. Politikai és irodalmi tevékenységének jelentősebb része azonban az 1790 utáni korszakra tartozik.

Mások az arányok Ioan Piuariu-Molnár esetében. Códi születésű ő is, mint a két Micu-Klein; apja az Aron püspök által papi tisztétől megfosztott „Popa Tunsu". Maga egy görög orvostól sajátítja el szemészeti ismereteinek alapjait; 1768-ban, 19 éves fővel már gyógyít. Minthogy azonban a rendszeres orvosi munkához egyetemi végzettségre van szüksége, a bécsi egyetemen szerez (1774) szemészmagiszteri képesítést. Ő az első ismert erdélyi román, aki orvosi képesítéssel rendelkezik. Később ugyan sebészetet és belgyógyászatot is tanul Bécsben, orvosnak azonban szemész marad. 1776-tól országos hatáskörű szemészorvos. Praxisa nemcsak Erdélyre terjed ki, hanem Moldvára is: ott 1797-ben magát a fejedelmet, a további években pedig nagybojárokat s azok baráti körét gyógykezeli. Havasalföldén is vannak bojár betegei. Orvosi pályájának csúcsa azonban kolozsvári akadémiai tanársága. 1791 januárjában nevezik ki, az évben kezdi meg (Plenck tankönyve szerint haladva) előadásait. Sokoldalú szellem. Textilmanufaktúra-alapításáról már szóltunk. De szerkeszt román—magyar szótárat, fordít románra német szülészeti szakkönyvet, 1793—95-ben román lapot is indítana. Kapcsolatban áll az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal, maga is kidolgozza egy román filozófiai társaság tervét. Akciót folytat (1782—84) román népiskolák) felállítása érdekében. Politikai szerepet is vállal a Horea-felkelés idején: feladata a parasztnép lecsendesítésében való közreműködés volna, ehelyett inkább közvetít.

Piuariu-Molnár tisztétől megfosztott, majd a vallási unió elleni izgatásért meghurcolt pap fia, aki maga is fellép az ortodox iskolák érdekében. Az erdélyi román ortodox értelmiség klasszikus alakja azonban nem ő, hanem Dimitrie Eustatievici. Kijevben tanul, majd a brassói ortodox iskolában tanít. 1757-ben román nyelvtant ír. Az ő románsága azonban még nem jelenti az elfordulást az ortodoxia görög egyházi nyelvétől, egyenesen magasztalja azt nyelvtanában. Politikai koncepciójában pedig azok közé tartozik, akik az illír nemzeti jogokat szereznék meg a románoknak. Az erdélyi ortodox püspökség felállítása után szerepet kap az egyházkormányzatban: Novákovics, majd Kirillovics püspök titkára. II. József alatt az erdélyi ortodox iskolák tanfelügyelője. Ő szervezi meg azokat a hathetes tanítóképző tanfolyamokat (11-12 főnyi létszámmal), amelyek a pedagógushiányt hivatottak ideiglenesen áthidalni.

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy (miután Petru Dobra halála után egy ideig nem találkozunk románokkal az erdélyi kormányhatóságok főtisztségeiben) II. József alatt a Guberniumban s az Erdélyi Udvari Kancelláriában egyaránt jutnak tisztségekhez román személyek. Magasabbra a ranglétrán Koszta István jut közülük: II. József uralma vége felé már guberniumi tanácsos, később elnyeri az országos kancellár („cancellarius provincialis", a Gubernium ügyintéző munkájára felügyelő főtiszt) funkcióját is, ami az úgynevezett sarkalatos tisztségek („officia cardinalia") közé számít. Rendkívüli szorgalmú, pontosan dolgozó főhivatalnok; fegyelmezett, gyöngybetűs írásával ezer oldalak maradtak fenn hatósági ügyiratokban, tervezetekben. S a jozefinizmus lassú visszavonulása idején az az ember, akire a Guberniumban a kellemetlen, s néha veszélyes feladatokat szokás hárítani. Évfolyamtársa volt a kolozsvári jezsuita kollégiumban Méhesi József, a kolozsvári unitus esperes fia; ő azonban kolozsvári diákoskodása után Bécsben is tanul jogot, Sonnenfelsnek is tanítványa. 1775-től dolgozik az Erdélyi Udvari Kancellárián. II. József 1788-ban kinevezi a Gubernium tanácsosává, kinevezését azonban anyagi körülményeire hivatkozva nem fogadja el. Kancelláriai titkárként lesz a *Supplex Libellus Valachorum* megfogalmazója.

3. A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS ÉS II. JÓZSEF

GAZDASÁGPOLITIKAI KEZDETEK

Erdély politikai életében 1770—71 tájban válnak érezhetővé a felvilágosult abszolutizmus tendenciái, nem minden területen ugyanazon elvek alapján, s nem is azonos hatással.

A legkevésbé szerencsés kézzel a gazdaságpolitika kérdéséhez nyúlt a Habsburg-politika. A Commissio Commercialis létrehozásáról és működésének elveiről beszélünk. Ilyen gazdasági bizottság már 1754-ben is működött Erdélyben, valószínűleg rövid ideig. 1760-ban a központi kormányzat újabb lépést tett erdélyi gazdaságpolitikai csúcsszerv létrehozására. A rendelkezés szerint a kincstartó elnökletével közigazgatási-kincstári vegyes bizottság kellene hogy foglalkozzék az ipari termelés fellendítésének ügyével. Szerepet szántak ebben a szervben a szász rendezést végrehajtó Seebergnek is. Ez azonban nem jött létre. Hadik András 1768. táji emlékirata újra javasolta egy gazdasági bizottság (Commissio Oeconomica) felállítását. 1769-ben meg is alakult egy előkészítő bizottság. Ez csak tájékozódik Erdély gazdasági életéről, s jelentése a Gubernium útján kerül a birodalom központi kormányszervei elé. A pillanat nem éppen szerencsés. A kereskedelem ügyének legfőbb birodalmi kormányszerve, az erősen az alsó-ausztriai és cseh burzsoázia érdekeit képviselő Kommerzhofrat ekkor dolgozza ki az iparfejlesztés birodalmi tervezetét. Felfogásában a birodalom gazdasági egység, ezért nem kívánja minden tartományban ugyanazokat a manufaktúrákat támogatni. A tartományok adottságaira hivatkozva a legsokoldalúbb fejlesztést az amúgy is legfejlettebb Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban javasolja. Magyarországnak a birodalmi munkamegosztásban a mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok előállítását szánja. A végleges Commissio Commercialist létrehozó 1771. március 19-i leirat s a bizottság ezzel együtt leküldött instrukciója lényegében a Kommerzhofrat 1770-i tervezete szellemében fogant. A kormányzat a mezőgazdaságot fejlesztené, egyenesen aktívvá kívánja tenni a mezőgazdasági termékek külkereskedelmi mérlegét. Ennek érdekében olyan rendszabályokat javasol, amelyek már az 1751-i rendi tervezetben is szerepelnek: fajtanevelést a szarvasmarha- és juhtenyésztésben, a borjak szopási idejének meghosszabbítását, takarmánynövények termesztését, legalább a tejelő tehenek istállózását. Tervezetet vár a lótenyésztés fellendítésére. Megszüntetné azt a méhészeti gyakorlatot, hogy a már kétszer kirajzott családokat elpusztítják, s a bécsi méhésziskolába küldene tanulni arra alkalmas személyeket. Helyesnek látná a kender- és lentermelés fellendítését. Az iparral szemben már szűkmarkú. Csak a közönséges, mindennapi fogyasztásra való áruk termelését szorgalmazza, feleslegesnek tartja finomabb áruk előállítását azzal az indokolással, hogy ezeket csak nagy költséggel lehetne versenyképessé tenni az örökös tartományok termékeivel szemben. Helyteleníti a manufaktúraalapítást, az amúgy is igen népesnek ítélt céhekre hagyná az ipari termelést. Csak a textil-, bőripart, a közönséges vaseszközök készítését és a dróthúzást támogatná — de ezeken az iparágakon belül sem látná jónak finomabb áruk készítését. Kifejezetten helytelenítené az üveghuták számának növelését; ezeknek a koncepció szerint csak belső fogyasztásra kellene termelniük. A selyemgyártás erdélyi bevezetését is szükségtelennek tartja (a selyemhernyó-tenyésztés előmozdítását nem).

Ha a központi kormányzat még a céhes iparosok számát is csökkentené Erdélyben oly iparágakban, amelyekben az túl magasnak tűnik neki, még inkább ezt tenné a kereskedőkkel. Ezek számát egészében véve sokallja. Úgy rendelkezik, hogy kereskedési engedélyt a továbbiakban csak a bizottság adhat ki, földesurak nem adhatnak védlevelet, illetve tisztségek polgárjogot a Commissio Commercialis tudta és beleegyezése nélkül. Önálló nagykereskedők működését csak a szász városokban, illetve a magyar és székely natio területének egyes, ezekkel egyenrangú helységeiben engedélyezné, a többi helységekben csak a napi szükségletek ellátására alkalmas közönséges árukat tartó szatócsokat tűrne meg. Külön megszorítaná az örmény kereskedők működését. Ezeket csak az országos vásárokon, illetve Szamosújvárott, Erzsébetvároson és Gyergyószentmiklóson engedné kereskedni, s — furcsa ellentmondásban azzal a tendenciával, amely az iparosok számát is csökkentené — egy részüket az iparba irányítaná. A görög kereskedők kiváltságaihoz egyelőre nem nyúlna, de arra korlátozná őket, hogy csak török árukkal és nagyban kereskedjenek.

Ez a gazdaságpolitikai koncepció vajmi kevéssel segítené legalábbis csökkenteni azt a gazdasági szintkülönbséget, amely a Habsburg-birodalom iparilag fejlettebb nyugati tartományai és Erdély közt fennáll; ellenkezőleg, kifejezetten növelné ezt (az erdélyi manufaktúraalapítás helytelenítésével, az iparnak a mindennapi cikkek gyártására korlátozásával). Erdély manufaktúrái e politika ellenében jönnek létre vagy fejlődnek tovább — néha éppen más kormányszervek kezdeményezésére (orláti papírmalom, vas-, és nemesfémkohászat). A bizottság működése egyébként is rövid. A Kommerzienhofrat 1776-ban megszűnik, s ez 1777-ben az erdélyi bizottság megszüntetését is maga után vonja.

Szándékaiban, elméleti eredményeiben egészen más jellegű volt a szintén kormányzati úton életre hívott, de nem hatóságként működő szerv, a Societas Agriculturae. Az első erdélyi mezőgazdasági egylet létrejöttének előzményei 1766-ig nyúlnak vissza: Mária Terézia törvényhatósági gazdasági egyesületek létrehozására szólítja fel Magyarországot és Erdélyt, eredmény nélkül. A Societas Agriculturae létrejöttének közvetlen előzménye Hadik említett emlékirata; a tábornok kormányzó javaslatot tesz egy ilyen társaság létrehozására azzal, hogy ennek elnöke ugyanaz a személy legyen, aki a Commissio Oeconomicáé, de ez csak a mezőgazdasági reformjavaslatokkal foglalkozzék. Az 1769 tavaszán megalakuló társaságnak mégis külön elnöke lesz: Lázár János guberniumi tanácsos. Helyébe másfél év múlva Bánffy Farkas lép. Titkára és jegyzője is guberniumi tisztviselő, a társaság kormányzati tanácsadó szerv jellegének hangsúlyozására. Működéséről a leglényegesebbeket már elmondottuk Fridvaldszky személye kapcsán. De mások javaslatai nyomán is foglalkozott a társaság a burgonya kenyérnek és pálinkának való felhasználásával; jelentéseket kér be a törvényhatóságoktól a lentermelésről és a méhészetről. A bányatechnikai újításai kapcsán már említett Enyedi Sámuel kolozsvári órás itt mutatja be ekével kapcsolatos találmányát: az eke hátulja kerekeken jár. A tőzeg-előfordulásokon kívül foglalkozik a társaság az erdélyi kőszéntelepek kérdésével is. 1771 tavaszán már előtte van Petrik János Hunyad megyei szolgabíró jelentése arról, hogy a megye déli részében számos helység határán fordul elő kőszén. S aztán a társaság 1772 novemberében megszűnik (beolvad a Commissio Commercialisba) — anélkül, hogy a gyakorlatban bármit létrehozott volna. Fridvaldszky *Planuma,* találmányai (másoké is) felhasználatlanul maradnak; az erdélyi kőszénkincs kiaknázása majd egy évszázad múlva indul meg.

AZ ÚRBÉR ÜGYE

Nem volt eredményesebb a felvilágosult abszolutizmus első évtizede az úrbér ügyében sem. Az előző kor a *Bizonyos Punctumok*kal csak a korábbi törvények némi módosításokkal való megerősítését, valójában tehát a megoldatlanságot hagyta örökül. A kormányzat pedig nem tud — s részben nem is akar — más megoldást, mint a status quo fenntartása. A királynő ugyan 1770 júniusában attól tartva, hogy Erdélyből megerősödik a kivándorlás, mert hír szerint Moldában a török—orosz háború kezdete előtt a jobbágynép felmentést nyert a jobbágyterhek alól, megbízást ad O'Donel főhadiparancsnok-guberniumi elnöknek, Samuel Bruckenthalnak és Bajtay püspöknek, hogy a magyarországi úrbérrendezés végrehajtási utasításainak figyelembevételével dolgozzák ki az erdélyi úrbérrendezés tervét, mert a rendezést a lehető leggyorsabban meg akarja valósítani. Ezt követően ő és a társuralkodó II. József közel három éven át hiába sürgeti Bruckenthalnál mint az Erdélyi Udvari Kancellária tényleges vezetőjénél a tervezet benyújtását (O'Donel közben rég leköszönt, Bajtay is lemondott püspökségéről s Magyarországra hazautaztában meg is halt), az sablonos válaszokkal húzza az időt. Berlász Jenő találóan állapítja meg Bruckenthalról: mivel szüksége volt a magyar birtokos nemesség támogatására a kincstárnak a szászokkal szembeni követelései ellen, nem szorgalmazta az urbáriumot. Végre II. József 1773 tavaszán a tervezet azonnali felterjesztését rendeli el Bruckenthalnak. A Bruckenthal-féle rendezési terv 3-6 kataszteri holdban állapítja meg a jobbágytelkek szántóállományát, nem jelzett területű rétet adva mellé. Az egész telkes jobbágy szolgálata az 1714-i és 1747-i szabályozás szerinti maradna: heti 4 gyalog- vagy 3 igásrobot, a résztelket bíróké arányosan kevesebb. A zsellérek szolgálata ezen a skálán egy fokkal lejjebb kezdődne.

Mielőtt azonban a Bruckenthal-terv legfelsőbb szintű tárgyalására sor kerülne, II. József beutazza Erdélyt, s tapasztalatairól hivatalos jelentést tesz az államtanácsnak. Ebben igen sürgősnek nyilvánítja az úrbérrendezés végrehajtását. Úrbéri bizottságot küldene hát ki, s a vármegyékbe és székely székekbe szász, a szász székekbe magyar nemzetiségű helyi biztosokat. Annyit ér el vele, hogy a Staatsrat végre (1774 júliusában) megtárgyalja Bruckenthal javaslatát. Az államtanács kitűnő képességű, felvilágosult tagjai, sajnos, eléggé tájékozatlanok az erdélyi jobbágykérdésben. Bruckenthal végül is megbízást kap arra, hogy a Guberniummal új rendezési tervet dolgoztasson ki.

Most azonban az immár (1774 óta) guberniumi elnök Bruckenthal máshonnan kap figyelmeztetést, hogy siessen. 1775-ben Doboka és Belső-Szolnok megye egy sor helységében a jobbágynép megtagadja a földesúri szolgálatot, mert a Haller-gyalogezred altisztjei (nyilván a magyarországi úrbérrendezés ismeretében) elhitetik velük: a királynő heti egy nap kézi szolgálatban állapította meg a robotot, többi szolgálataikat eltörölte. A parasztnépet lecsendesítik ugyan, de a Gubernium rövidesen újabb rendezési tervet terjeszt fel. A döntő kérdésekben azonban nincs változás: a jobbágytelekhez az új javaslat szerint is 3-6 kataszteri hold föld tartozzék, s 4-6 szekér férőjű kaszáló, a robot mértéke az 1714-i legyen. Az államtanács tagjai pedig megállapítják, hogy a tervezet csak formailag tér el Bruckenthal 1773-i javaslatától, sajnálkoznak, hogy nem jutottak előbbre, de elfogadják a robot mértékére vonatkozó tervet. Különös, hogy épp a konzervatív Hatzfeld veszi végre észre: a magyarországi jobbágytelek sokkalta nagyobb, mint az erdélyi. II. József pedig jó szándékú, de taktikátlan, kivihetetlen javaslatot tesz: a királynő küldjön egy-két, a magyarországi úrbérrendezésben sikerrel szerepelt biztost megfelelő irányelvekkel Erdélybe, hogy ott, a helyi specifikumok figyelembevételével, a magyarországi módjára hajtsák végre a rendezést. Mária Terézia pedig nyitva hagyja a teleknagyság kiszabásának kérdését, míg a vele járó terhekről nincs döntés. A Gubernium úrbéri bizottsága erre (1776 tavaszán) megvédi a jobbágytelek 6 holdas felső határát, végső esetben azonban felmenne 8 holdig, a robotot pedig leengedné 2 napra. A Gubernium még megtoldaná a heti 2 nap robotot egy hosszú fuvarral, ölfavágással, fonással-szövéssel, dúvadirtással, tanácsosainak egy része pedig heti 2 nap igás- vagy 3 nap kézi robotot javasolna. A Kancellária elégnek tartaná a 6 holdat, és heti 2 nap igás- vagy 3 nap kézi szolgálatban határozná meg a robotot. A Staatsratban Löhr és Hatzfeld a Kancelláriának szekundál. Csak Kressel áll ki amellett, hogy gyenge minőségű földeknél 1-2 holddal feljebb kell emelni a telekmennyiség határát, s Gebler javasolja a robotra vonatkozó, a Kancellária által is elfogadott guberniumi különvélemény figyelmen kívül hagyását. A királynő magáévá teszi e két tanácsos javaslatát. Innen azonban Mária Terézia haláláig nem történik semmi az úrbér kérdésében; az ügy az évtized végére a gyakorlatban ott áll, ahol 11 évvel korábban.

EGYHÁZ- ÉS ISKOLAPOLITIKA

A felvilágosult abszolutizmus egyház- és iskolapolitikája a fentieknél többet ért el Erdélyben. A Habsburg-birodalom központi kormányzata most fokozott ellenőrzése alá kívánja vonni a katolikus egyházat, s egyben megszünteti vagy legalább korlátozza tisztségviselőinek világi pozícióit. Erdélyben ez azt jelenti, hogy a katolikus püspök elveszti jogát a Guberniumban való elnökletre. Bajtay a Gubernium első tanácsosaként még igen gyakran helyettesít — különösen a főhadiparancsnok-guberniumi elnököket. Püspöki székében utóda azonban egy spanyol származású öreg rendfőnök, Manzador Pius lesz, akinek vajmi kevés ismerete lehet Erdély közjogáról, kézenfekvő tehát, hogy ő nem kapja meg a guberniumi elnöklet jogát. Manzador Pius rövid tisztségviselés után meghal, utóda azonban már hiába lesz magyarországi arisztokrata (Kollonits László), nem kapja vissza az elnöklet jogát.

A katolikus egyház fokozottabb állami ellenőrzésének megindulása a Commissio Catholica, későbbi nevén Commissio Ecclesiastica (vagy Commissio in Publico-Ecclesiasticis) létrehozása. Ez kezdeti formájában a gubernátor elnöklete alatt álló bizottság, tagjai a püspök, a kincstartó s egy további guberniumi tanácsos. Csak az evangélikus Samuel Bruckenthal guberniumi elnökségével, majd gubernátorságával találnak olyan megoldást, hogy előbb a katolikus Bethlen Miklós kincstartó lesz az elnök, majd Kollonits püspök, az ellenőrzést azonban a Gubernium, illetve a gubernátor látja el a bizottság munkája felett. A bizottság hatáskörébe tartozik a katolikus egyházközségek létesítésének, templomépítéseknek vagy -foglalásoknak ügyei, a papi javadalmazások, a szerzetesrendek anyagi ügyei, a rekatolizációs ügyek s az unitus egyház hasonló ügyei. De ellenőrizte a katolikus és unitus iskolákat, alapítványokat, a szebeni Theresianum árvaházat is, s végül a feloszlatott jezsuita rend vagyonából létrehozott vallásalapot. Az államhatalom mélyen belenyúlt hát a katolikus egyháznak korábban állami beavatkozástól nem érintett ügyeibe, ellenőrzése alá vont szervezeti, anyagi ügyeket, az iskolaügynek lényegében az egészét. S rendelkezett a hatalmas jezsuita vagyonnal. 1773-ban, a rend felosztásakor annak erdélyi vagyona 1 057 361 forint 13,5 krajcár volt.

A jezsuita rend feloszlatása azonban az egész Habsburg-birodalom arányaiban felveti a tanügyi reform kérdését. 1773-ig Erdélyben csakúgy, mint Magyarországon, de a birodalom más részeiben is, a jezsuiták kezében van a katolikus oktatásügy nagy része. Tanulmányi rendjük elavult, de van; az oktatás szigorúan egységes rendszerben folyik. Ezt a rendet azonban nem veheti át az a tanügy, amely intézményeiket átveszi. Új, átfogó oktatási rendszer kidolgozására van szükség. Magyarországon 1776-ban létrejön a *Ratio Educationis,* mely egységes iskolarendszert hoz létre három típusú népiskolával (ezek közül a legfejlettebben folyik a tanítóképzés is), háromszakaszos középiskolával (grammatikai iskola, gimnázium, filozófiai kurzus) s az iskolarendszer csúcsán az egyetemmel. A *Ratio* koncepciójában a korábbi tantervekkel szemben jelentős helyet kapnak a gyakorlati célú tárgyak. Modernizálódik az egyes tantárgyak szemlélete, oktatásuk módja (a latin nyelv oktatása veszít súlyából, a történelemoktatásban központba kerül a hazai történelem), helyet kap a tantervben a testnevelés. A *Ratio Educationis* természetesen nem érvényes automatikusan Erdélyre is. Ott egy ideig vita tárgya, hogy ezt vagy az ausztriai oktatási rendszert vezessék-e be. Végül is a *Ratió*nak az erdélyi viszonyokra való alkalmazására kerül sor (még Mária Terézia életében); egy bizottság végzi e munkát, amelynek oroszlánrésze Mártonffi Józsefre, a későbbi erdélyi katolikus püspökre hárul. A bizottság többi tagjai katolikus iskolaügyi szakemberek. Még nem II. József korának terméke hát az erdélyi iskolaügy első átfogó szabályozása, a *Norma Regia,* bár 1781 májusában kerül kiadásra.

A *Norma* értelmében a Gubernium s annak újonnan létrehozott tanügyi bizottsága (Commissio Litteraria) az iskolaügy országos irányítója. Az egységes oktatási rendszernek minden felekezete iskoláira érvényesnek kell lennie (a nem katolikusok vallási jogainak és kiváltságainak fenntartásával). Hatéves kortól általános tankötelezettség lép életbe. Középiskolába viszont csak azok léphetnek, akiknek nemcsak képességei, de megfelelő anyagi bázisa is van erre. Az iskolarendszert a *Norma* kevésbé tagolja, mint a magyarországi szabályozás: a népiskolának csak egyetlen típusáról tud, a középiskoláknak csak két alsó tagozatát szabályozza, a filozófiai kurzust nem, még kevésbé a teológiai és jogi (vagy éppen a kezdet kezdetén tartó orvosi) képzést. Oktatási elveit a *Ratio Educationis*ból veszi át. Az intellektus fejlesztendő, a növendék tanulja meg az összefüggések feltárásának módját (a *Norma* alkotója, a természettudós Mártonffi jónak látná, ha az egész oktatás a tiszta geometriából indulna ki, ezt azonban maga sem tartja kivihetőnek). A tanítás alapcélja, akárcsak a *Ratió*ban, a hasznos állampolgárok nevelése. Az egyes tantárgyak oktatása köréből a nyelvtanulásra vonatkozó rendelkezések emelendők ki: a latin nyelv oktatása némileg hátrább szorul, a görögé szintén, a német tanulásra *lehetőséget* biztosít a tanterv. Átveszi a *Norma* a *Ratió*nak egyes tantárgyak tanítására vonatkozó modern nézeteit is. A testnevelés tekintetében azonban csak bizonyos „fegyelmezetlenségek" tilalmát tartalmazza. Külön foglalkozik a tanárok kiválasztásának és alkalmazásának kérdésével; minden felekezet iskoláinál a Commissio Litteraria kellett hogy döntsön erről.

A tanügyi bizottság felekezetközi szerv volt, de katolikus többséggel. A következetes ellenreformációs politika hatására katolikus volt a Gubernium többsége is. Az új, egységes iskolarendszernek, amely a felvilágosult abszolutizmus első évtizedének legnagyobb itteni alkotása, éppen egységes volta az Achilles-sarka. Az erdélyi protestáns iskolaügy — a megszorítások, az unitáriusokat ért csapások ellenére — lényegében érintetlen maradt az 1711 és 1780 közti hét évtizedben; várható volt a protestáns ellenállás a *Normá*val szemben.

A felvilágosult abszolutizmus első erdélyi évtizedének mérlege nem egyértelmű. Szerencsétlen, s pár év múlva fel is adott koncepció a gazdaságpolitika egészében, igen értékes, de meg nem valósított javaslatok a mezőgazdaság korszerűsítésének egészét és egyes létkérdéseit illetően, tervek Erdély földje kincseinek jobb kihasználására, ugyancsak gyakorlati eredmények nélkül, az úrbérrendezés ügyének elhúzódása érdemi előlépés nélkül, határozott lépések a felvilágosult abszolutizmus egyházpolitikájának érvényesítésére s ezekből is következően modern iskolarendszer kidolgozása, amelynek azonban éppen egységessége rejti magában a legtöbb ellentmondást — ezek az eredmények. A következő évtized útjainak részben előrejelzése — s egyben a nyitva maradt problémák egy részéé is.

II. JÓZSEF GAZDASÁGPOLITIKÁJA

A „második évtizedet" az uralkodó személyével szokás meghatározni. Itt kezdődnek a kor történetének ellentmondásai. II. József évtizede vagy II. József kormányzati apparátusának évtizede? Magának a császárnak alakja is sorozatosan került ellentétes irányból és színnel világító reflektorok fényébe. Nincs módunk itt a vele foglalkozó történeti megítélések áttekintésére — még az erdélyiekére sem, Heydendorf „Despot" bélyegétől kezdve az ifjabb Wesselényi árnyalt, liberális ítéletén át (mint ember áldja a császárt az örökös jobbágyság eltörléséért, mint polgár hálás neki azért, hogy ezzel új Dózsa-parasztháborútól mentette meg az országot, mint hazafi viszont kárhoztatja azért, hogy helyes intézkedését önkényes úton valósította meg) az utolsó jó száz év értékelésének hullámzásaiig. Nyersen körvonalazva: van egy függetlenségi II. József-kép (változó társadalmi-politikai bázisról), amely a császár és kormányzata intézkedéseiben egészében véve a magyar függetlenség, magyar érdekek elleni támadást lát; van a másik oldalon a már-már nem is reformer, hanem forradalmár császár képe, aki mindenben tökéletes, új rendet vezetne be birodalmában, s akit a régi rend erői gáncsolnak el. A két modellnek számtalan variánsa-kereszteződése van, a magyar függetlenségi motiváció mellett más nemzeti motivációk is játszhatnak szerepet a kép kialakulásában. Történetírásunk az utolsó évtizedekben, nem mindig veszélyek nélkül hajózva e Scylla és Charybdis közt, de egyre közelebb jut a reális II. József-kép megalkotásához. Ehhez kívánunk mi is hozzájárulni azzal, hogy a Habsburg-birodalom egy kicsiny — és egyik legelmaradottabb — országának jozefinista korszakát bemutatjuk.

A jozefinista gazdaságpolitika egészét két fő tendencia jellemzi: a szabad verseny elvének elismerése, az ipari privilégiumok rendszerének helytelenítése az országon belül, s bizonyos változó mértékű autark tendenciák a külgazdaságban. Az utóbbi viszonylatban a birodalom központi kormányzata nem gondol a szabad verseny teljes bevezetésére, fenntartja a védvámpolitikát. A birodalom legfelsőbb vezetésében is eltérően vélekednek arról, hogy az autarkiában meddig kell elmenni: II. József a külföldtől való teljes elzárkózás híve, az államtanács tagjai közül Izdenczy támogatja ebben, Kaunitz és Martini viszont fenntartaná a külfölddel a kölcsönösségen alapuló csereviszonyt. Az autarkia alapeszméjéből egyenesen következik, hogy II. József a birodalom gazdasági egységének megteremtését tűzi ki célul. Ennek érdekében egyetértés van közte s az államtanács közt az egységes osztrák—magyar vámterület kérdésében is.

Mit jelent ez a gazdaságpolitikai koncepció Erdély számára? Az Erdélyi Udvari Kancellária egy 1781-i felség-előterjesztésében számos olyan javaslatot melegít fel, amelyek vagy a Commissio Commercialis alaprendeletében és instrukciójában, vagy a korábbi rendi reformtervezetekben szerepeltek;

fejleszteni kell az erdélyi szarvasmarha-, ló- és juhtenyésztést, a textil-, bőr-, szőrme-, üveg- és vasáruk készítését, szabályozni kell a céheket. Erdélyben kell beszereztetni az ott állomásozó katonaság ruházatát és lovait, meg kell szüntetni a vámhatárt Magyarország és Erdély közt, enyhíteni kell a vesztegzár-rendelkezéseket (a török tartományokkal való kereskedelem fellendítésére), s konzult kell küldeni a két román fejedelemségbe. Az államtanács elfogadja a belgazdaság fejlesztésére vonatkozó javaslatokat, a vesztegzár-rendelkezések könnyítését is. A hadfelszerelés erdélyi vásárlását azonban, sok évtizedes hagyományt követve, elutasítja, a konzulok kiküldésével pedig várna addig, míg Oroszország konzulátusokat létesít ott. A magyarországi—erdélyi vámhatár kérdésében a Staatsrat álláspontja megoszlik. Különösnek tűnik, hogy az általában modern, felvilágosult Löhr és Gebler van a vámhatár fenntartása mellett: az előbbi szerint ez Erdélyre nem sérelmes, az utóbbi pedig kivihetetlennek tartja feladását a kincstárt így érő veszteségek miatt. A konzervatív Hatzfeld foglal állást az eltörlés mellett, azzal, hogy a kb. 40 ezer forintnyi vámjövedelem-kiesést a só árának szerény emelésével pótolni lehetne. II. József elvi döntést hoz a vámhatár megszüntetésére, egyebekben azonban csak az államtanács elutasító állásfoglalásait hagyja jóvá. A vámhatár megszüntetése két lépésben megy végbe. Előbb a Kancellária javaslatot tesz az Erdély számára oly fontos kiviteli cikk, a szarvasmarha vámjának eltörlésére, s a császár pozitív határozata után 1782 májusától ennek az árufajtának a vámja meg is szűnik Erdély és Magyarország között. A vámvonal teljes megszüntetésére 1784-ben kerül sor. Ez Magyarország és Erdély gazdaságpolitikai egységét jelenti — az ekkorra már létrejött kormányzati egység mellett. A birodalom cseh—osztrák örökös tartományaival szembeni diszkriminációs vámpolitika azonban megmarad, s az autark tendenciák erősödése ismét csak nem segíti a birodalom egyes részei közti gazdasági szintkülönbség eltűnését.

Átfogó iparpolitikai koncepciója nincs a jozefinizmusnak Erdélyre nézve. Gyakorlati lépéseiben azonban nem érezhető a Kommerzhofrat 1770-i diszkriminációs koncepciója. Gondoljunk Gallarati kormányzatilag határozottan támogatott selyemtermelési vállalkozására, a Vajdahunyad vidéki vaskohászat fellendülésére. Nem egyértelmű ez a gazdaságpolitika, eltérő tendenciák érvényesülnek benne — de nemcsak hátrányosan ható tendenciák.

A JOBBÁGYPOLITIKA ÉS A HOREA-FELKELÉS

Egyértelműen pozitív szándék tapasztalható viszont mind az uralkodó, mind a kormányzati garnitúra javának részéről a jobbágykérdésben. Aligha van jobb tükre a jozefinizmus erdélyi változatának, mint az, hogy a szándék milyen intézkedéseket szült, ezekből mi valósult meg, illetve milyen hatást váltottak ki.

Az úrbérrendezés ügyét — láttuk — Bruckenthal a magyar—székely és szász uralkodó osztály szövetségének fenntartása érdekében halogatta. II. József mindjárt uralma első évében megsürgeti az úrbér tervezetét a gubernátornál, s az a Kancellária útján 1781 őszén az államtanács elé kerül. Az államtanács azonban nem látja indokoltnak, hogy az erdélyi tervben a magyarországinál magasabb robot szerepel (heti két nap igával vagy három kézzel). A császár a Magyar Udvari Kancellária véleményét is kikéri a tervezetről, majd ezeket a javaslattal együtt leküldi a Guberniumhoz felhasználás, illetve ellenvélemény felterjesztése végett. A Bruckenthal vezette Gubernium pedig hallgat. 1785-ig nem is történik kormányzati lépés az ügyben. Történik viszont 1783-ban egy kezdeményezés a jobbágy röghöz kötésének eltörlésére, magáé a császáré, amely ugyan ezt az eredményt nem hozza meg, de mégis nagy jelentőségű változást hoz. II. József újabb erdélyi útja során 1783. június 4-én még Szebenből utasítja Pálffy magyar—erdélyi alkancellárt, hogy azonnal készítse el az örökös jobbágyság megszüntetését tartalmazó hirdetményt. A Kancellária ellenkezésén ez a terv megbukik, de az 1783. július 16-i uralkodói rendelet mégiscsak biztosítja a jobbágy jogát arra, hogy a földesura engedélye nélkül köthessen házasságot, tanulhasson és gyakorolhasson elméleti és ipari szakmákat, szabadon rendelkezhessék törvényes tulajdonával, bírói ítélet nélkül ne legyen kimozdítható telkéből, ne lehessen egyik megyéből a másikba áttelepíteni, s míg nem került sor az úrbérrendezésre, ne követeljenek tőle a már kiadott ideiglenes rendelkezésekkel ellentétes szolgálatokat. Mielőtt azonban akár az úrbérrendezésre, akár az örökös jobbágyság eltörlésére sor kerülne, 1784-ben a feudalizmus korának egyik legnagyobb erdélyi parasztfelkelése lobban lángra.

Az 1784. őszi eseményekhez többfelől vezetnek a szálak. Szólottunk már róla, hogy a korszakban Erdély-szerte feszültebbé válik a földesúr és jobbágy viszonya. A Horea-felkelés központi területén, az Érchegységben pedig specifikus okok a helyzet gyors rosszabbodására vezetnek. A zalatnai kincstári uradalom magas hegyvidéki jellege, óriási összefüggő erdőterületei korábban lehetővé tették, hogy a szétszórtan települt falvak népességük jó részét eltitkolják az adóösszeírás elől. Mikor azután 1772-ben valaki magánbosszúból feljelenti ezt az adótitkolást, a vizsgálat nyomán az uradalom adóterhe a kétszeresére nő. A vizsgálat azonban a korábbi, viszonylag könnyebb jobbágyterhek hirtelen súlyosbodását is jelenti: a heti kétnapos robot bevezetését, vele együtt a kötelező (nevetségesen alacsonyan fizetett) bérmunkáét, s bizonyos más kedvezmények megszüntetését. A kincstár jövedelme a zalatnai uradalom 7000-7500 úrbéres gazdája után a korábbiak háromszorosára nő. Az uradalom jobbágynépe közvetlenül az uralkodóhoz fordul — nem ritkaságszámba menő dolog volt ez: jobbágypanaszokkal, vallási sérelmekkel évtizedek óta járják parasztküldöttek a Bécsbe vezető hosszú utat. Már az 1779-i követségben ott találjuk az 1784-i felkelés három vezére közül kettőnek: Horeának és Cloşcának a nevét.

Horea 1730-ban született egy Albákhoz tartozó településen; a felkelés idején tehát, az akkori paraszti átlagéletkort számítva, már nagyon öreg, tapasztalt, sok mindenben megfordult ember. Eredeti neve Vasile Nicula, a Horea név ragadványnév: viselője életvidám ember lehetett, jó énekes vagy csak énekkedvelő. Szökött, majd magát megváltott jobbágyként Erdély jókora részét bejárja. Mint az érchegységi parasztok általában, ő is ért a famunkához. Ácsként dolgozik az egyik legszebb fennmaradt erdélyi román fatemplom (Csizér) építkezésén. A végrendeletében szereplő összegek szerint paraszti mértékkel mérve jelentős vagyona volt 1784-ben.

Mint verzátus ember kaphatja a megbízást az 1779-i bécsi útra. Attól kezdve több ízben fordul meg a császárvárosban; erre rövidesen újabb ok is lesz. 1782 májusában tudniillik a topánfalvi országos vásáron komolyabb zendülés tör ki a zalatnai felső uradalom kocsmajogának sérelme miatt. 1781-ben a kincstár teljesen elveszi a zalatnai uradalom addig is jócskán megszorított kocsmajogát, s bérbe adja. A vásáron a bérlők (két örmény kereskedő) megbízottjai megakadályozzák, hogy a felső uradalom népe éljen ilyenkor szokásos kocsmárlási jogával; a felingerelt nép erre bevágja a bérlők hordóinak fenekét. A zalatnai úriszék megtorlásul halálos és más súlyos ítéletek egész sorát rója ki a tettesekre, a két bérlő pedig kártérítést követel. Horea (aki részt vett a zendülésben, de sikerült elmenekülnie) és Cloşca ismét róhatja a Bécsbe vezető utat az uradalom népének panaszirataival. Horea a császár elé is jut. Ismét csak nem rendkívüli eset ez, hisz II. Józsefnek szokása személyesen átvenni a jobbágykérvényeket egy-két megnyugtató, biztató szó kíséretében. 1784 áprilisában azonban Horea a Kancellárián is azt a választ kapja, hogy a Guberniumnak kötelességévé tették a zalatnai uradalom községeinek védelmét az uradalom és a vármegye tisztjei ellen, míg II. József nem hoz döntést ügyükben. Ezzel a válasszal birtokukban kérik Horea és társai a Gubernium, illetve a megye védelmét, eredmény nélkül. Ekkor fordulnak a gyulafehérvári katonai parancsnoksághoz.

Mindehhez pedig tudni kell azt, hogy II. József 1784. január 31-én úgy rendelkezett az erdélyi főhadiparancsnoksághoz, a Guberniumhoz és a kincstartósághoz, hogy a határőrszervezet megerősítése végett a határőrség körzetében lévő falvakban írják össze az e szervezetbe önként jelentkezőket. Addig azonban nem történik semmi, míg 1784 júniusában a gyulafehérvári vásárra összegyűlt parasztnép közt egy rendelkezés félreértéséből el nem terjed a hír, hogy az összeírás megkezdődött. Tömegesen indul meg a jelentkezés, augusztus közepéig már 80 falu népe venné fel a fegyvert, az összeírtak egy része megtagadja a földesúri szolgálatot, mások erőszakoskodnak azokkal, akik nem akarnak katonának állni — a helyzet sok tekintetben igen hasonló ahhoz, ami 1762—63-ban a székely határőrség szervezésekor előállt. A

Gubernium azonban sérelmezi a tudta s beleegyezése nélkül megindított összeírást, s eléri a jelentkezések érvénytelenítését. Ebben a helyzetben lépnek kapcsolatba Horeáék a gyulafehérvári katonai parancsnoksággal, s egy katonatiszt állítólagos kijelentései alapján rövidesen elterjed a hír: Horea parancsot kapott a császártól a fegyver felvételére — s innen már egyenes az út a felkeléshez. Gheorghe Crişan (zalatnai uradalombeli, Zaránd megyébe szökött jobbágy) 1784. október 31-re Mesztákonba gyűlésbe hívja a Fehér-Körös völgyének parasztnépét. Elhatározzák, hogy Gyulafehérvárra vonulnak felvételüket kérni a határőrségbe. Útközben megyei tisztek és hajdúk szét akarják oszlatni őket, s heves összecsapásra kerül sor. A felkelés megkezdődött, s Erdély délnyugati sarkának parasztnépe napokon belül csatlakozik hozzá. Zaránd megyében a felkelők nemesi udvarházak tucatjait dúlják fel, s a tűz átcsap Magyarország szomszédos területeire is. Hunyad megyében is úgyszólván teljes a felkelés. Alsó-Fehér megyében elsősorban az Érchegység parasztnépe mozdul meg, élén Horeával, Cloşcával s a hozzájuk csatlakozó Crişannal. A felkelők felverik Abrudbányát, Verespatakot, másutt is agyonverik a megyei, kincstári tiszteket, nem román papokat, helyenként a falusbírákat is.

A kormányzat határozott fellépése pedig késik. Bruckenthal katonai erőt kér a felkelők ellen Preisz főhadiparancsnoktól, az öreg tábornoknak azonban láthatólag nincs világos utasítása a birodalmi Haditanácstól arra nézve, hogy ilyen esetben mit tegyen, s kitérő választ ad a gubernátor többszöri sürgetésére. Saját mozgó egységei pedig tervszerűtlenül vonulgatnak ide-oda a Maros vonalán, miközben a hátuk mögött is kirobban a felkelés. A másik megoldást, a nemesi inszurrekció gondolatát viszont elutasítja. Így aztán a főhadiparancsnokság és a Gubernium külön-külön kezd tárgyalni a felkelőkkel (a főhadiparancsnokság Michael Bruckenthalt küldi ki biztosul, mellé adva Nikitics ortodox püspököt, a fiatalabb Bruckenthal pedig Ioan Piuariu-Molnárra bízza a felkelőkkel való tárgyalás nem veszélytelen feladatát). Közben a nemesség helyenként megszervezi önvédelmét: Dévánál a helybeli huszárok segítségével megveri a felkelőket, s 56 elfogott személyt rögtönítélő eljárással kivégeztet. Másutt is kerül sor összecsapásra nemesek és parasztfelkelők közt. Néhol pedig a katonaság — többnyire magyar vagy székely huszárok — öntevékenyen lép fel a felkelőkkel szemben.

II. József és a birodalom központi kormányzatának vezetői pedig annál is kevésbé tudnak egységes álláspontot kialakítani a felkeléssel szemben, mert annak hírei jókora késéssel érkeznek Bécsbe, s ráadásul ellentmondóak is. A központi kormányzatban nem az információk csatája dúl, hanem az elveké. Az állambiztonsági vagy a jobbágypolitikai szempontoké legyen-e az elsőbbség — ez a kérdés. Az első szakaszban az állambiztonság szempontjai az uralkodók. II. József az egyesített Magyar—Erdélyi Kancellária révén 1784. november 12-én értesül a felkelésről, s azonnal rendelkezést küldet a főhadiparancsnoksághoz a fellépésre, egyben két Magyarországon állomásozó ezredet is készenlétbe helyeztet. Még nagyobb hangsúlyt kap mindez a Schachmin magyarországi főhadiparancsnokhoz november 15-én küldött rendeletében: az „éppoly boszszantó, amilyen végtelenül ártalmas" felkelés ellen sürgősen fel kell lépni, s minél nagyobb erőkkel, mert ily esetekben ez teszi a legnagyobb benyomást a tömegekre. Az elfogott felkelők közül néhányat („egyeseket a leghírhedtebb gonosztevők közül") rögtönítélő törvényszék elé kell állítani, s a helyszínen ki kell végezni.[16] Ugyanakkor rendelkezik Niczkynek, a magyarországi Helytartótanács elnökének: a felkelők vezetőinek fejére 300 dukát vérdíjat tűz ki. A kormányzat legfőbb szempontja mindig a személy és vagyon biztonsága kell hogy legyen — írja. Hasonló rendelkezéseket küld aznap Preisznek és Bruckenthalnak is.

Amikor azonban értesül Bruckenthal és Preisz levelezgetéséről a felkelés első napjaiban, haragra gerjed. Egy ilyen fontos ügyben írásbeli hivatali levelezést folytatnak egyik utcasarokról a másikra! — írja felháborodottan Esterházy magyar—erdélyi udvari főkancellárnak 1784. november 17-én. Inkább raboljanak ki és gyilkoljanak le embereket, mint hogy a gubernátor tekintélye sérelmet szenvedjen azzal, hogy átmegy a főhadiparancsnokhoz, vagy amaz ehhez! Pár napi töprengés után leváltja Preiszt (november 20).

Addigra viszont már a jobbágypolitikai szempontok kerülnek előtérbe a felkelés megítélésében. A császár a Gubernium egy körrendeletéből november 17. táján gyanút fog: a felkelés kirobbanásában a vármegyei tisztek visszaélései is szerepet játszottak. November 19-én pedig már világosan az az álláspontja, hogy az ok az, hogy „a földesurak a legkülönbözőbb módokon elnyomják jobbágyaikat".[17] Vizsgálóbiztost küld a helyszínre a megbízható jozefinista Jankovics Antal személyében.

A császár álláspontjának kialakítása nem egyszerű. Mikor november 20-án hírét veszi a dévai tömeges kivégzéseknek, teljesen érthetőnek tartja a nemesség reagálását. Maga is letört. Soha nem hitte volna — írja Bruckenthalnak —, hogy ez megtörténhessék az ő uralma alatt, akinek politikája csak a közjót, mindenki biztonságát szolgálta. A véres megtorlástól visszariad, s nem tartja politikus megoldásnak sem: nem téríti ugyanis vissza a népet a jó útra, a nemesség sem remélhet biztonságot, mert a tűz az első alkalommal újra fellobban! Intézkedik a statáriális eljárás, majd rövidesen a vélt általános nemesi felkelés leállításáról. Különösen nyugtalanítja az a november 28. táján hozzá érkezett (egyébként alaptalan) hír, hogy a magyar nemesek magyar jobbágyokat visznek a felkelők ellen. A politikai megoldás legelső lépése szerinte az örökös jobbágyság eltörlése volna. (A császár itt pontatlanul emlékezik; azt követeli, hogy hajtsák végre erre vonatkozó rendelkezését, melyet pedig ki sem adtak.) A következő lépés az immár másfél évtizede késő úrbérrendezés lenne. Az uralkodó december 1-én felterjeszteti Esterházyval az erdélyi úrbértervezetet, s mindjárt módosító — a robotot csökkentő — megjegyzést is tesz rá.

---

[16] O. BEU, Kaiser Josef II. 35—60.
[17] Uo. 44.

Az állambiztonsági szempont, a katonák érvei azonban rövidesen újra felülkerekednek. A császár 1784. december 13-án rendeletek egész sorát küldi ki: a felkelést véres eszközök nélkül nem lehet megszüntetni, hiba volt kezdettől nem komolyan venni a dolgot, a katonaság járjon el teljes határozottsággal.

A felkelésnek azonban eddigre már vége volt. Mielőtt még az új főhadiparancsnok, Fabris Szebenbe érkezett volna, a főhadiparancsnokság két hadoszlopot küldött az Érchegységbe, egyenként kb. 750-800 fővel. A Kaján völgyén előrenyomuló oszlopot Kray (a francia háborúk majdani hőse) és Sztojanics alezredes, az Ompoly völgyén Abrudbánya és Topánfalva felé támadókat Schultz alezredes vezette. Kray 1784. december 7-én Blezsénynél szétverte Crişan seregét, a zalatnai uradalom felkelőit december 11-én Schultz oszlopának tüzérségi tüze szórta szét. A felkelés ezzel le volt verve. Horeát és Cloşcát Kray katonái nagyaranyosi parasztok segítségével fogták el december végén.

A megtorlás Jankovics feladata volt, II. József közvetlen intenciói szerint. A császár 1785. január 10-én, Horea és Cloşca elfogatásának hírére utasította biztosát: a felkelés vezetőin példát kell statuálni. Körül kell hordozni őket azokon a helyeken, ahol legsúlyosabb „gaztetteiket" elkövették, majd egybegyűjtött jobbágynép előtt kell őket példás módon kivégezni. A kivégzés a Jankovics-bizottság autoritása alatt történjék, annak demonstrálására, hogy ez a császár akarata. nem a Guberniumé vagy a megyei tiszteké. Jankovics 600-nál több személyt állított bizottsága elé. Három kategóriába osztotta őket. Azt a jó 300 főt, akik nem önként csatlakoztak a felkeléshez, s nem terhelte őket súlyosabb vád, azonnal hazaengedte. Az önként csatlakozó, zsákmányoló jobbágyokat (mintegy 180-at) testi fenyítékkel sújtotta, majd ezeket is hazaengedte. Abból a 120 személyből, akiket főbenjáró vétekben marasztalt el, 37-re szabott ki halálos ítéletet, a többiekre börtönbüntetést. A halálraítélteknek II. József a három vezető kivételével kegyelmet adott. Közülük Crişan a börtönben öngyilkos lett, Horeát és Cloşcát 1785. február 18-án végezték ki Gyulafehérvárott, berendelt paraszttömeg jelenlétében, valóban elrettentő kegyetlenséggel: kerékbetöréssel.

Volt-e a felkelésnek olyan nemzeti irtóháború jellege, amilyentől II. József tartott? A mozgalom olyan területeken robbant ki, amelyek jobbágylakossága kizárólag vagy igen nagy többségében román, a birtokos nemesek és megyei tisztek pedig, bármi volt légyen is családjuk eredeti etnikai hovatartozása, magyarok voltak. A „nemzeti" jelleg mellett szól látszólag az a körülmény is, hogy a felkelők görög hitre kereszteltek át elfogott nemeseket, román legényekkel eskettek össze (kényszerrel) magyar nemeslányokat. Itt azonban nem az etnikai vagy éppen nemzeti szempont volt a mérvadó, hanem a vallási. Azt pedig a legújabb kutatások bizonyítják, hogy magyarok és szászok is vettek részt mind a határőrséghez való jelentkezésben, mind magában a felkelésben. Alsó-Fehér és Küküllő megyéből, de még a Mezőségről is magyar és szász jobbágyfalvak egész sorának népe jelentkezik határőrnek, s jó néhány helyütt fellépnek földesuraik ellen (egyes helységekben magyar és román jobbágyok együtt). A mozgalomban számos abrudbányai magyar is részt vesz, boicai és máshová való magyar bányászok is vannak közöttük (a vezetésben is), Kisenyed környéki szász falvak s a túlnyomó magyar többségű Torockószentgyörgy is csatlakozik hozzá. Torda és Kolozs megyében számos magyar jobbágyot ítélnek el a felkelésben való részvételért. De aligha tekinthetjük ezt a tisztán paraszti sérelmekből kiinduló felkelést román nemzeti megmozdulásnak azért sem, mert a kialakulóban lévő román nemzettudat hordozója, a román értelmiség egyáltalán nem állt melléje. Samuil Micu-Klein „átkozott emberek"-nek nevezi Horeáékat, „akik tönkre akarták tenni a nemességet". Ioan Piuariu-Molnár legalább közvetítő szerepnek fogta fel békéltető feladatát. A román egyházak főpapjai azonban (román és szerb születésűek egyaránt) valóban csak pacifikálnak.

II. Józsefet a felkelés, nagy belső megrázkódtatása dacára, csak megerősíti abban a hitében, hogy a jobbágykérdésben minél sürgősebb politikai megoldásra van szükség. 1785. július 12-én újból az úrbérrendezés mielőbbi lebonyolítását sürgette a Magyar—Erdélyi Udvari Kancelláriánál, azzal érvelve, hogy a felkelés fő oka a jobbágyoknak a földesurak és tisztviselők általi elnyomása volt. 1785. augusztus 2-án pedig, megismételve az 1783. július 16-i rendeletben foglaltakat is, eltörölte a jobbágyok röghöz kötöttségét. Innen azonban a jozefinista jobbágypolitika már csak részkérdésekben tudott továbblépni. Az alapvető lépés, az úrbérrendezés végrehajtása az uralkodónak sem sikerült. 1785-ben az előkészületi munkálatokat kezdték meg. A magyarországi úrbéri összeírással lényegében egyező módon összeírták a jobbágyok kezén lévő telki állományt, haszonvételeiket, szolgálataikat. Az erdélyi kormányhatóságok állásfoglalása azonban változatlan, legalábbis a teleknagyság kérdésében. 3-6 hold szántóban és 4-6 szekér széna férőjű rétben állapítanák meg az egész telek mértékét, s a Magyar—Erdélyi Kancellária azzal is megtámogatja ezt az álláspontot, hogy Erdélyben nincs kilenced és hegyvám, a föld értéke magas, a román jobbágy főleg kukoricán él, amelyből 1-1 1/2 hold vetés megtermi az egy családnak valót, s végül az állattenyésztésből van tejük, sajtjuk s háziszőttes ruhára való gyapjújuk a jobbágyoknak. Az államtanács pedig (1787) megint nem kellően tájékozott; még Izdenczy is, aki pedig korábban hivatali szolgálatából ismeri Erdélyt, a népösszeírás eredményétől tenné függővé annak megítélését, hogy a jobbágyoknak valóban nem juthat-e annyi föld, mint Magyarországon, bár az erdélyi úrbéri terheket óriásiaknak tartja. Eger azt hangoztatja, hogy a földhozadék ismerete nélkül nem lehet úrbért behozni, az államtanács többi tagja is csatlakozik hozzá, s II. József egyelőre függőben hagyja az ügyet, hogy aztán ne térjen rá többé vissza.

Az úrbéri részletszabályozások jellege és sorsa ismét csak sokatmondó. A tized- és kilencedszedés esetében két 1786-i uralkodói rendelkezés könnyítené a jobbágy helyzetét: a szeptember 7-i döntés, amely szerint sertés- és méhtized csak az évi szaporulatból szedhető, s a november 6-i kancelláriai rendelet, amely szerint a tized- és kilencedköteles parasztnak az aratás befejeztét illető bejelentése után a földesúr vagy tisztje 24 órán belül köteles kijelölni a tizedet vagy kilencedet, különben a paraszt a falusbíró és esküdtek által jegyeztetheti ezt ki, s a sajátját betakaríthatja. Pár hónapra rá ott a kiegészítő rendelet: a földesúrnak joga van azon a kalangyán kezdeni a tizedelést, amelyiken akarja. Még nyilvánvalóbb az erők játéka a jobbágy kocsmajogát szabályozó rendelkezéseknél. Az alaprendelet az 1787. március 12-i királyi leirat: a földesúr egész éven át árusíthatja borait, a jobbágy hordónként vagy kupánként, házában vagy utcán át ugyanúgy. Korlátozás csak annyi marad, hogy a jobbágy nem tarthat cégéres kocsmát vagy fogadót, csak saját lakhelyén mérheti ki borát, vagy ahol szőlei vannak; ahol a helységé a kocsma, maradjon azé, ahol pedig földesúr és jobbágy egyetért a régi szokás fenntartásában, legyen akaratuk szerint. 1787 szeptemberében és 1788 februárjában—márciusában jönnek a szigorítások: ahol örökös úrbéri szerződés van a kocsmárlásról, ott ettől elállni egyik félnek sem szabad. Ahol nincs ilyen szerződés, ott a helység évenként döntse el, hogy akar-e élni az 1787. március 12-i rendeletben biztosított jogokkal, s jelentse be ezt a vármegyének. Egy újabb rendelkezés mégis lehetővé teszi az örökös szerződéstől való elállást, s hatévenként döntetné el a községgel, hogy kíván-e az egész évi borárulás jogával élni. Sejthető, hogy mindezek után mi valósult meg a gyakorlatban az 1787. márciusi rendelet üdvös tendenciájából.

De vajon mit hajtottak végre a helyi igazgatási szervek s maguk a földesurak II. József három 1787. február 15-i rendeletéből a jobbágypanaszok intézéséről, a jobbágyok engedelmességben tartásának módjáról és a megyei tiszteknek a jobbágyok pereinek intézéséről adott instrukciójából? Az első szerint a földesúr (vagy annak tisztje; kisebb birtokosok közösen) hetenként egyszer hivatalos napot kellett hogy tartson, amelyen a helyi bíró vagy esküdtek jelenlétében kellett felvenni a jobbágypanaszokat, ezekből s a tanúvallomásokból jegyzőkönyvet kellett készíteni, majd 30 napon belül választ adni a jobbágynak. Ha az a választ nem kapta meg a határidőn belül, vagy nem volt megelégedve vele, a megyéhez vihette ügyét, s ha annak nem sikerült megegyeztetni a feleket, vagy a panaszos nem volt megelégedve az újabb ítélettel sem, a Guberniumhoz fellebbezhetett, onnan pedig az uralkodóhoz élhetett folyamodással. A második rendelet többek között pontosan szabályozta az engedetlen jobbágy elleni eljárást: a földesúr vagy tisztje az urasági irodán a falusbíró vagy két, az ügyben nem részes szomszéd előtt adja elő a vádat, az ítéletekről jegyzőkönyv vezethető, s a jobbágy fellebbezhet (halasztó hatály nélkül); ha a földesúr 8 napnál hosszabb arestummal és munkával büntetné jobbágyát, vagy ki akarja vetni telkéből, ehhez a megye hozzájárulása szükséges; a jobbágy pénzbüntetéssel nem sújtható. A megyei tisztek említett utasításának pedig olyan rendelkezései vannak, hogy a jobbágy csak végső esetben, igen súlyos ok miatt vethető ki telkéből, a kerületi biztos és az alispánok kiszállásaik alkalmával szorgosan vizsgálják ki a jobbágynépen történt törvénytelenségeket, s nyújtsanak nekik védelmet, illetve elégtételt, az ily törvényszegéseket elkövető földesurak pedig büntetendők. Vajmi keveset hajthattak mindebből végre — nemcsak azért, mert a földesurak sérelmezték, hogy az államhatalom beleavatkozik az úrbéri viszony ilyen kérdéseibe, hanem azért is, mert ilyen eljárásjogi szabályok képtelenségnek tűnhettek az 1780—90 táji Erdélyben. Ugyan hol tarthatták be azt az elvben igen dicséretes rendelkezést (1787. május 7), amely szerint ne csak a földesurak vagy tisztjeik vezessenek nyilvántartást a jobbágy robotjáról, hanem azoknak is legyenek ilyen könyveik, amelyekbe a gazdatisztek jegyezzék fel robotkötelezettségüket és a letöltött robotnapokat? Többet mond ezeknél a realitásról a Gubernium 1788. június 9-i rendelete, amely szerint a földesura ellen panaszt tenni szándékozó jobbágy egyenesen a Kancelláriához folyamodjék.

Felvilágosult reformerszándék és a helyzet nem kellő ismerete, morális indítékú türelmetlenség, aztán elakadások — s végül is egyetlen jelentős eredmény, a jobbágy szabad költözése, az úrbérrendezésnek azonban újbóli elmaradása: ez a jozefinus jobbágypolitika mérlege. Közben pedig ott az óriási figyelmeztetés, 1784: a probléma már ilyen súlyú — amire a biztonsági és politikai szempontok kapkodó mérlegelése a válasz. A jozefinizmus dicséretére váljék, hogy hosszabb távon mégis a politikai megoldást választja — ha annyi eredménnyel is, amennyivel. Az események megítélésénél azonban figyelembe kell vennünk egy súlyos szavazatot. A császár alakja mégiscsak úgy maradt meg az erdélyi parasztnép tudatában, mint védelmezőjéé. 1797-ben Kolozs és Doboka megye néhány falujában, amelynek lakói határőrnek jelentkeznének, elterjedt a hír, hogy II. József (és Horea) nem halt meg. Naiv paraszti legendák ezek, olyanok, amilyenek mindenütt megtalálhatók a feudalizmus századaiban, de nem mindenkinek jutnak ki.

AZ IGAZGATÁS REFORMJAI. A NÉMET NYELVRENDELET

Nem kis bonyodalmakba keveredik a jozefinizmus erdélyi politikája akkor, amikor megpróbál ésszerűbb rendet kialakítani a kormányzatban és alsóbb igazgatásban. „Felül" még könnyebbnek tűnik a reform. II. József több lépésben egyesíti a Magyar és az Erdélyi Udvari Kancelláriát. Előbb (1782.

május 7.) a Magyar Udvari Kancelláriához utalta az erdélyi Cameralia intézését, majd (1782. május 27.) elvi döntést hozott a két kancellária egyesítéséről. Az államtanács azonban óvatoskodik, érzi a veszélyt, hogy ezzel Magyarország és Erdély bizonyos fokú uniója jön létre, inkább a Cseh—Osztrák Kancellária alá rendelné az Erdélyi Kancelláriát, ha különállásának meg kell szűnnie. A Gubernium elsősorban az egyesítés közjogi akadályaival érvel a lépés ellen, s azzal, hogy így az erdélyi rendek elvesztenék bizonyos kancelláriai tisztségek javadalmait. Utal a Gubernium Magyarország és Erdély eltérő vallásügyi helyzetére is. Bánffy György, az Erdélyi Kancellária ideiglenes vezetője s vele egyetértőleg Esterházy Ferenc magyar kancellár közvetítő javaslatot tesz: az Erdélyi Kancellária kerüljön a magyar kancellár irányítása alá, de legyen külön erdélyi alkancellár is, s az erdélyi ügyeket külön tanácsüléseken intézzék. II. József pedig, elkötelezvén magát az egyesítés mellett, szabad kezet ad Esterházynak az egyesített Kancellária működésének kidolgozásához. Így 1782-től 1784-ig valami perszonálunióféle van a két kancellária közt, akkor ez a fajta különállásuk is megszűnik.

Kevesebb izgalomra adott okot az országos hatóságok 1786 eleji összevonása, hisz ez nem érintette a Magyarországhoz való viszony kérdését, s az ilyesfajta összevonás általános tendencia volt (Magyarországon is sor került rá). A Guberniumot, amely 1699, illetve 1704 után csak közigazgatási és bíráskodási ügyeket intézett, olyképpen egyesítették a kincstartósággal, hogy egyrészt egy közigazgatási és kincstári országos hatóság jött létre, amely azonban nem kapta meg az ércbánya- és pénzverésügyet, a sóbányaügyet (Gubernium in Politicis et Cameralibus), másrészt egy fellebbviteli országos bíróság (Gubernium Judiciale). Ezek mindegyikének a gubernátor volt a vezetője. Végül külön maradt (a gubernátor inkább csak formai felügyelete alatt) az ércbánya- és pénzverésügyi kincstartóság (hatáskörében a sóbányaügggyel is), amelynek helyét 1787 tavaszán a zalatnai bánya-főfelügyelőség vette át. Láthatóan a birodalmi igazgatás 1749-i, Haugwitz által kezdeményezett reformjának szelleme (közigazgatás és Cameralia-igazgatás összevonása) hat az országos kormányhatóságok átalakításánál.

Nehezebb kérdés volt a törvényhatósági igazgatás, s ezen belül is a területi beosztás reformja. Pedig egy pillantás Erdély korabeli közigazgatási térképére bárkit meggyőz a területi reform szükségességéről. Kelet-nyugati irányban az egész országon áthúzódó megyék, amelyeknek szélessége néhol csak egy-két falu határa, a szász székek kialakulása révén alig megszámlálható apró részekre esett Felső-Fehér megye, járásnak is kicsiny székely és szász székek, nemegyszer alig néhány faluval — ezt a szervezetet modernül működtetni lehetetlen. Vannak azonban buktatók. Már a helyi nemesség (vagy a szászoknál a tisztségeket is birtokló patríciusréteg) érdekféltése sem kis erő, hisz ezek igényt tartanak a meglévő törvényhatóság tisztségeire, rang- és ezzel nemritkán együtt anyagi sérelem is számukra egy ilyen átszervezés. Súlyosabb probléma azonban, hogy a törvényhatóságok három natióhoz tartoznak, amelyeknek nacionális és municipiális jogai részben különböznek, egy komolyabb területi reformnak pedig nem lenne szabad tekintettel lenni a natiók területi elkülönülésére.

A jozefinista központi kormányzat mégis belevág a reformba, miután a natiók rendszerének egyik pillérét már alaposan megrendítette. Az első csapás a szász rendi jogokra a királyföldi románok polgárjogának elismerése, a concivilitas. Heydendorf (s nyilván nemcsak ő) már 1779-ben attól tart, hogy a leendő császár „Erdély többi natióinak nagy kárára"[18] polgár- és natiójogot fog adni a románoknak. A concivilitas-rendelet valóban csak 1781. július 4-ig várat magára, végrehajtása, az új jogok érvényesítése azonban nem egyszerű. A következő csapás közvetlenebb. II. József 1782. április 22-i rendeletével a kincstár számára foglaltatja le a szász natio vagyonát, azzal az indokolással, hogy a Királyföld a kincstár birtoka. Egyben haszonbérbe adatja a natio zálogbirtokában lévő fogarasi uradalmat, a szász tiszteknek pedig a kincstárból rendel fizetést. A rendelkezésből csak az uradalom bérbeadása és a tisztek kincstári fizetése valósul meg, de a szász natio helyzete már alaposan inog.

Az új közigazgatási területi rendezés első formája 10 megye kialakítása az eddigi 11 magyar megye és 2 vidék, 5 székely szék (összetett székek egyes székeit és fiúszékeket nem számolva), 9 szász szék és 2 vidék helyett (1783. november 26.). 1784-ben 11 megyére osztják Erdély területét. Az új beosztással a natiók rendszere megszűnik. 1786 januárjában pedig létrejönnek a kerületi biztosságok: a megyéket 3 kerületbe tagolják Szeben, Fogaras és Kolozsvár székhellyel, élükön a kerületi biztosokkal.

A kormányzat reformjának kérdéskörébe tartozik II. József politikájának egyik — akkor s azóta is legvitatottabb — intézkedése: a német hivatalos nyelv bevezetése az igazgatásban. Rendelkezését az a szándék szülte, hogy egységesítse a birodalom igazgatását, s az a reális felismerés, hogy a latin nyelv már nem alkalmas a közös hivatalos nyelv szerepére. Minthogy a birodalom központi kormányzatában egyre erősebben hódított teret a német hivatalos nyelv, kézenfekvőnek tűnt, hogy ez váltsa fel a latint a magyarországi és erdélyi hatósági gyakorlatban is. A valóságban azonban egyáltalán nem volt kézenfekvő. Erdély lakosságából kb. 12-15% volt német nemzetiségű, ennél jóval több a magyar, az abszolút többség pedig román. A legkisebb nemzetiség nyelvét hivatalosként bevezetni az elavult régi hivatalos nyelv helyett, amely azonban legalább egyik nemzetiségnek sem volt anyanyelve — olyan megoldási forma volt, amelyért még a józan szászok se lelkesedtek. A nyelvrendeletet azonban 1784. május 11-én mégis kiadták. Eszerint a Magyar—Erdélyi Udvari Kancellárián 1784. november 1-től volt bevezetendő

---

[18] Heydendorf naplója. 29.

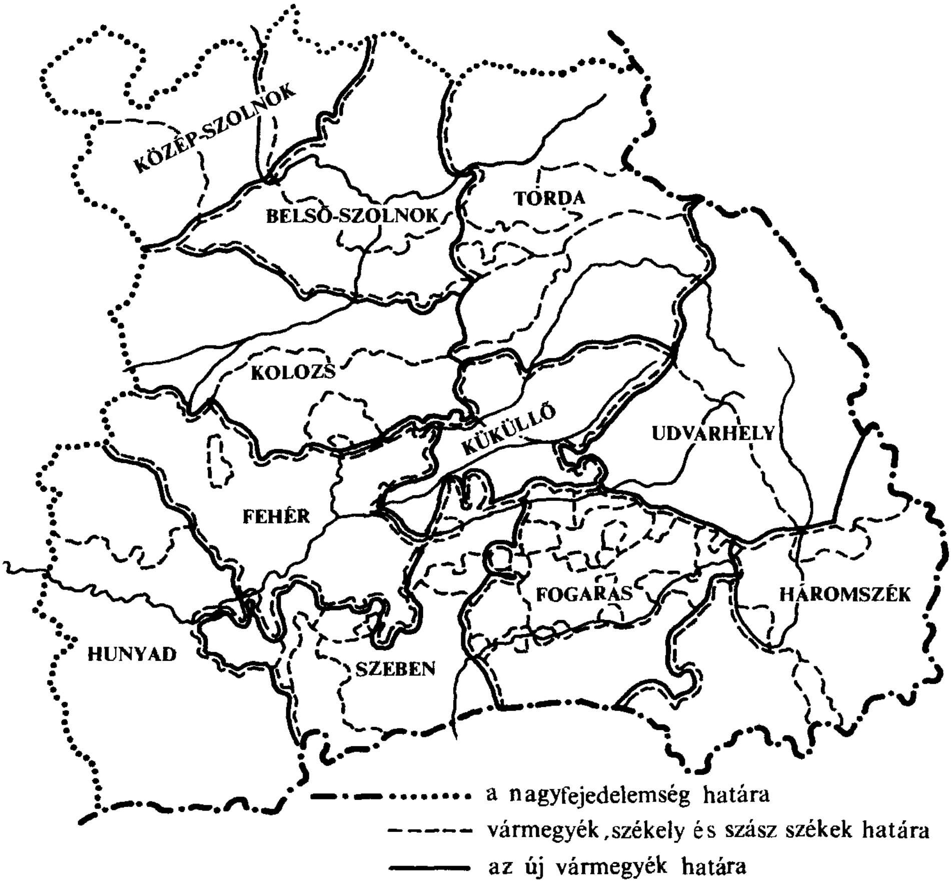
KÖZÉP-SZOLNOK
BELSŐ-SZOLNOK
TORDA
KOLOZS
KÜKÜLLŐ
UDVARHELY
FEHÉR
FOGARAS
HÁROMSZÉK
HUNYAD
SZEBEN
a nagyfejedelemség határa
vármegyék, székely és szász székek határa
az új vármegyék határa

48. térkép. Közigazgatási beosztás II. József korában (1785)

a német hivatali nyelv (a Juridicát kivéve, ahol egyévi halasztás történt); az erdélyi országos kormányhatóságoknál 1784. november 1-től csak a belső ügyintézés és a Kancelláriával való érintkezés nyelve kellett hogy német legyen, az alájuk rendelt hatóságokkal egy évig még latinul levelezhettek. 1785. november 1-től a törvényhatóságokban és a városokban is életbe kellett lépnie a német nyelvű ügyintézésnek. A császár 1787-től még az országgyűlés nyelvévé is a németet tette volna (ilyeneket azonban nem hívott össze). A kormányhatóságoknál és a törvényhatóságokban a fenti időpontoktól a német nyelv tudása az alkalmazás feltétele lett; kisebb egyházi és világi tisztségeknél ez csak 1787-től lett követelmény. Mindennek biztosítására 1784. november 1-től nem volt középiskolába felvehető olyan tanuló, aki nem bizonyította, hogy olvas és ír németül. A rendelkezés végrehajtása erősen felemásan történt. A Gubernium egészen 1790-ig kéthasábosan, német és magyar szöveggel adta ki körrendeleteit (a magyar helyett néha latin szöveget adva), az alsóbb hatóságoknál pedig komoly nehézségeket okozhatott a német nyelv bevezetése. A rendelet maradandó hatása végül is csak az erdélyi magyar nacionalizmus komoly megerősödése volt; a románságot már kevésbé érintette (nyelve nem volt írásos hivatalos használatban, ahol viszont a tisztviselők korábban románul beszéltek a hozzájuk forduló román személlyel, azt ezután is megtették), a szászok pedig józanul, kissé „Quidquid id est, timeo Danaos"-attitűddel tartózkodtak a helyzet kihasználásától.

A BÍRÁSKODÁSI REFORMOK

A bíráskodás reformjának kettős iránya volt: szervezeti reform és a büntetőjog reformja. A szervezeti reform első lépése: a Gubernium 1783. március 12-én a legfelsőbb fellebbviteli fórum (Supremum Forum Superrevisorium) rangját kapja, s ezzel alsóbb fórumokhoz utalják azoknak a peres ügyeknek az ellátását, amelyeknek intézése korábban nála kezdődött. 1784 áprilisában kiterjesztik felülvizsgálati jogkörét a bányaperekre is. A kerületi biztosságok 1786-i létrehívása a bíráskodás területén is lényeges változást hoz: a kerületi biztosok (az uralkodó „delegatus perpetuus"-aiként) megkapják a kegyelmezési jogkört a nem nemesek bűnpereiben, kivéve a felségsértés, hűtlenség és a közbéke megzavarása esetét. Az általuk jóváhagyott halálos ítéleteket azonban fel kellett terjeszteni a Kancelláriához. Nagyobb súlyú intézkedés volt ennél 1786. november 30-án az új megyei bírósági szervezet és a kerületi táblák („tabulae districtuales") létrehozása. A megyékben „forum subalternum"-ok jöttek létre; ezeknél indultak el a büntetőperek s a szabad rendű nem nemesek polgári perei. A feleségsértési és hűtlenségi perek nem a megyéknél kezdődtek. A kerületi táblák részben a nem nemesek fellebbezett büntetőpereit látták el, részben (első fokon) a nemesek és polgári vagy földesúri hatóságnak alá nem vetett szabad személyek polgári pereit. A királyi táblának maradtak a nemesek összes fellebbezett perei, a nem nemesek fellebbezett polgári perei s végül a változatlanul működő úriszékektől fellebbezett perek (ezeket azonban közben a megyei „forum subalternum"-ok is megvizsgálták a tekintetben, hogy az úriszék szabályosan járt-e el). Az áttekinthetőnek, egyszerűnek szánt bírósági rendszer, amelynek mégis számolnia kellett a társadalom rendi különbségeivel, a fennálló intézmények létével, kiépülésére már szinte el is vesztette áttekinthetőségét. A reform másik tendenciája pedig, a bíráskodás elválasztása a közigazgatástól, az erdélyi gyakorlatban nem valósulhatott meg; a bíráskodás a megyéktől a Guberniumig vagy éppen a Kancelláriáig rengeteg ponton kapcsolódott össze a közigazgatással.

Szándék és eredmény ellentéte jellemzi a bíráskodási reform másik vonalát, a büntetőjogi reformot is. Az általános változásnak mintegy előhangja volt a halálbüntetés eltörlése (1786. október 30.). Jogtörténetírásunk vallja, hogy II. Józsefet erre nem elsődlegesen humanisztikus meggondolások indították, hanem egyrészt az a merkantilista elv, amely szerint az ország virágzásának egyik feltétele a népesség számának szaporodása, másrészt az a Beccariánál is szereplő elv, hogy a rövid ideig tartó éles fájdalom kevésbé tartja vissza az embert bűncselekmény elkövetésétől, mint a hosszú ideig tartó gyötrelem. A rendeletben ennek az elvnek közvéleményt alakító vetülete jelenik meg: a halálbüntetés hatása a közvéleményre hamar elmúlik, a hosszú, súlyos börtöné vagy kényszermunkáé tartósabb. Hogy a halálbüntetés eltörlése valójában mit hozott az elítéltnek, arra nézve tanulságos az a hatósági hirdetmény, amely szerint az 1786. október 14-én a hajóvontatásra átadott 46 rabból október 26-án csak 22 érkezett meg Péterváradra, 20 az úton halt meg, 4 közben betegen visszamaradt. Bármennyi is a hirdetményben az elrettentésre szánt túlzás, a halálbüntetés helyébe lépő hosszú és súlyos kényszermunka az esetek nagy részében amazzal volt egyenértékű. S az Erdélyben 1787-ben bevezetett jozefinista birodalmi büntetőtörvénykönyv amúgy sem tartotta fenn a halálbüntetés teljes eltörlését.

A törvénykönyv két fő kategóriába osztja a büntetendő cselekményeket; a bűncselekményekébe (ügyetlen magyar fordítása: „Főben-járó vétkek") és a vétségekébe. Bár a megkülönböztetés alapja nyilvánvalóan a cselekmény súlya, a törvénykönyv, a felvilágosodásra jellemző módon, alapvetőnek tartja az előre megfontolt szándék meglétét vagy hiányát, mindkét kategóriánál hangsúlyozva, hogy büntetendő cselekmény csak szabad akarattal követhető el, s ennek kapcsán tételesen körülírja a beszámíthatatlanság eseteit. A büntetések meghatározásánál visszalépés tapasztalható az 1786. októberi rendelethez képest. Azoknál a bűncselekményeknél, amelyek rögtönbíráskodás alá tartoznak, fenntartja a halálbüntetést. Minthogy pedig nem szól a hadbíróságok által kiszabható büntetésekről, nyilván ott is megmaradt bizonyos cselekményeknél a halálbüntetés gyakorlata. A többi büntetést viszont (börtön egyszerűen vagy kényszermunkával, leláncolás, mindehhez súlyosbításul botozás, ostorozás vagy vesszőzés) úgy szabta meg, hogy ezek jó részét az elítélt nem állhatta ki. A magyarországi és erdélyi börtönviszonyok mellett pár év börtön a halálbüntetéssel volt egymértékű. Az 1787-i büntetőtörvénykönyv pedig 30-tól 100 évig terjedhető kényszermunkát is kiszab, de a rövid kényszermunka is 5—8 év. Az új büntetőbíráskodás következetesen alkalmazza a hosszú időre való elrettentés elvét. A legsúlyosabb kényszermunkával sújtja a felségsértést és hazaárulást elkövetőket, kötél általi halállal a zendülőket (azokat is, akik elmulasztották velük szemben feljelentési kötelezettségük teljesítését). Viszonylag enyhén bünteti a házra törés, személy és vagyon elleni erőszak cselekményét, súlyosabban a pénzhamisítást és a legsúlyosabb kényszermunkával az értékpapírok hamisítását. Borzalmasságukban is groteszkül ható büntetéseket szab ki (15—100 év fogság vagy 8—100 év kényszermunka) a gyilkosság különböző eseteire, de gondosan megkülönbözteti az önvédelemből való emberölés jogos és jogtalan eseteit, mérlegelendőnek tartja az enyhítő körülményeket. Enyhébb eljárást szab meg az ember életét és épségét veszélyeztető egyéb cselekményeknél (magzatelhajtás, gyermek kitevése, erőszakos sebesítés, tagcsonkítás), bár a kiszabható büntetések felső határa itt is 5—15 év. Megszünteti viszont azt a középkori gyakorlatot, amely az öngyilkosságot is bűncselekménynek tekintette; csak azokat az öngyilkosokat szégyeníttéti meg utólag, akik büntetés elől menekültek a halálba. Azokat az öngyilkosokat pedig, akiknek kísérlete nem sikerült, védőőrizetbe vételi, s onnan csak akkor engedi ki, ha (oktatás hatására) tisztába jönnek az ország s önmaguk iránti kötelességeikkel. Az ember becsületét és szabadságát sértő cselekmények közül az emberrablást bünteti a legsúlyosabban (15—30 év). Ugyanennyit szab ki az idegen ország számára való toborzás cselekményére is, ha ily ügyben nem hadbíróság ítélkezik. A vagyon elleni bűncselekmények közül a rablást és a gyújtogatást bünteti a legsúlyosabban (15—100, illetve 12—100 év kényszermunkával). Általánosságban megszünteti azonban a bűncselekmények elévülését.

A vétségeknél a fogság és kényszermunka (s az azt súlyosbító verés) mellé a bizonyos helységből való kitiltás lép. A büntetés időtartama azonban itt is felmehet 15 évig. Haditörvényszék elé utalja a büntetőtörvénykönyv a járványellenes rendszabályok áthágását. Hosszabb-rövidebb fogságot rendel a gúnyiratok útján elkövetett rágalmazásra (súlyosbító körülménynek véve azt, ha az illető feddhetetlen életű, magas tisztséget, illetve nemesi rangot viselő személy), az ilyen iratok terjesztőit is büntetve. A felvilágosodás egyik legszembetűnőbb jele viszont a törvénykönyvben, hogy nem bűncselekménynek, csak vétségnek nyilvánítja az istenkáromlást, s formailag ezt sem bünteti, hanem az őrültek házába záratja a káromlót, míg javulásának jelei nem mutatkoznak. Az uralkodó vagy megtűrt vallások istentiszteleinek háborgatása, a templomok megszentségtelenítése viszont, ugyanilyen illuminista meggondolásból, rövidebb fogsággal büntetendő cselekmény. A vétségnek minősülő szexuális cselekményeknél a törvénykönyv lényegesnek tartja, hogy a tett mennyire közbotrány tárgya; ezeknél a vétségeknél alkalmazza többek közt a kitiltás büntetését.

Felvilágosult koncepció és kegyetlen szigor együttese az 1787-i birodalmi büntetőtörvénykönyv. Kérdés, hogy — a halálbüntetés korlátozásán kívül, amire a központi kormányhatóságok szigorúan ügyeltek — mit alkalmaztak belőle valóban Erdélyben? Nem szigora hatott-e inkább, mint mérlegelésre késztető határozmányai?

A JOZEFINIZMUS EGYHÁZ- ÉS ISKOLAPOLITIKÁJA. A CENZÚRA

Pozitívabb, egyértelműbb (bár itt sem teljesen egyértelmű) az, amit a jozefinizmus egyház- és iskolapolitikája hoz Erdélyben. Az egyházpolitikát illetően azoknak a jelenségeknek ismertetésénél kell maradnunk, amelyekkel a jozefinizmus és a régi típusú katolicizmus nagy csatája során találkozunk — általános mozgások részeként vagy helyi jelenségekként.

A jozefinista egyházpolitika legfontosabb intézkedése, a türelmi rendelet (1781) itt egészen más állapotokat talál, mint Magyarországon. A négy bevett vallásfelekezet rendszere fennáll, bár a protestánsok jogainak erős csorbulásával; egyfajta megtűrt jellege az ortodoxiának is van. A legelső kérdés tehát: kihirdetendő-e ilyen körülmények között a türelmi rendelet Erdélyben is vagy sem? A Kancellária egyenesen a katolikusok sérelmétől tart a rendelet kihirdetése esetén; az államtanács kétszeri köröztetés után elveti a javaslatot, és a császár a Staatsrat álláspontját fogadja el. Az erdélyi türelmi rendelet érvényben hagyja a négy bevett vallás jogaira, illetve az ortodoxok toleráltságára vonatkozó korábbi törvényeket és rendeleteket. A magyarországi türelmi rendelettől eltérően csak az ortodoxoknál köti legalább 100 hívő létéhez új nyilvános vallásgyakorlat engedélyezését, a többi felekezeteknél nincs ilyen határ. A már megkötött vegyes házasságok ügyét nem bolygatta meg, az újakról viszont úgy rendelkezett, hogy a négy bevett vallásfelekezet tagjai közti vegyes házasságokban a gyermekek nemük szerint kövessék szüleik hitét. Csak az ortodoxokkal szemben alkalmazott (a korábbinál kevésbé hátrányos) diszkriminációt. A türelmi rendeletet rövidesen (1782. január) követi az aposztáziatilalom feloldása a négy bevett vallásfelekezet közt. A katolikus hitről áttérni szándékozóknak azonban előbb 4-6 heti oktatást kellett kiállniuk a katolikus hit igazságairól, s csak ezután térhettek át. A más hitre csábítás tilalma viszont érvényben maradt.

Mindez még a négy bevett vallás Erdélyében sem jelenti a katolikus egyház preferáltságának feladását. A jozefinizmus azonban az előző évtized gyakorlatánál jóval határozottabban nyúlt bele az egyházkormányzatnak addig fenntartott ügyekbe. 1782 végén sor került a Gubernium egyházügyi bizottsága (Commissio in Publico-Politicis) hatáskörének további növelésére, amit Batthyány Ignác erdélyi katolikus püspök később úgy jellemzett mint a püspök jogkörének kisajátítását. Megtörténik az egyházi alapítványok közvetlen állami irányításba vétele is. A katolikus egyházat a szerzetesrendek külkapcsolatainak korlátozása, majd egyes szerzetesrendek feloszlatása is sújtja. A jezsuita rend megszüntetése után fennmaradt rendek közül a legfontosabbakat (ferencesek, minoriták, piaristák) nem érintik a feloszlató rendelkezések, az itt működő rendek közül csak a trinitáriusokat oszlatják fel 1783-ban (egyetlen erdélyi rendházuk van) s a pálosokat 1786-ban (4 rendházzal). Végül: előbb csökken, majd teljesen megszűnik a katolikus püspök közjogi funkciója; 1786-ban elveszti guberniumi tanácsosságát is.

A jozefinizmusnak az a törekvése, hogy a lehetőségig kizárja külső tényezők hatását Erdély egyházi életére is, az erdélyi ortodox egyházat is érinti. A császár megtiltja az ortodox püspöknek, hogy kapcsolatot tartson az ungrovalachiai (havasalföldi) érsekkel, nehogy az utóbbi egyházi fennhatóságot vindikáljon a birodalom egy területe felett.

Az évtized iskolapolitikája a még Mária Terézia életében kidolgozott *Norma Regia* kiadásával indul (1781). A rendelkezés nyomán, a benne foglalt oktatási rendszer irányítására jön létre a Gubernium iskolaügyi bizottsága (Commissio Litteraria), átvéve a Commissio in Publico-Ecclesiasticis iskolaügyi feladatkörét. Kezdetben a katolikus püspök elnököl benne, majd maga Bruckenthal gubernátor, 1785 őszétől pedig a jozefinista arisztokrácia egyik erdélyi jelessége, Esterházy János. Többsége mindvégig katolikus, de az oktatás irányítása mégis felekezetközivé válik. Az iskolarendszer fejlesztésében most elsősorban a népiskolákra kerül a hangsúly. 1785-ben népiskolai rendtartást adnak ki, mely — kénytelen-kelletlen — jobban tiszteli a realitásokat, mint a *Norma.* Fenntartja a 6—13 éves gyermekek tankötelezettségét, de úgy, hogy a 6—9 éves falusi gyermekek nyáron járjanak iskolába (télen ez számukra a hideg miatt nehezebb volna), a 9—13 évesek pedig télen, mert nyáron szükség van rájuk a mezei munkákban, olyankor csak vasárnap járjanak be az iskolába vallásoktatásra és olvasási-írási-számvetési gyakorlatokra. A rendtartás három népiskolai típust ismer: a hagyományost, a „német" rendtartású iskolákat s az úgynevezett fő nemzeti iskolákat. Az utóbbiak a magyarországi „scholae normales" megfelelői annyiban, hogy bennük folyik a tanítóképzés; az eltérés az, hogy Erdélyben csak ezekből lehetett továbblépni latin iskolákba. A tanítókat a rendelkezés lehetőleg mentesíteni kívánta az egyházi foglalatosságoktól. Az iskolaügy állapotára jellemző, hogy külön intézkednie kellett arról: a harangozó csak szükségből foglalkozzék tanítással.

Hogy a rendtartás miként volt végrehajtható, arról a sóbányahelyek 1786—90. évi iskolalátogatottsági statisztikái tanúskodnak. E helységekben, amelyekben a kincstár saját érdekében is erőltette a gyermekek tanulását, a legjobb esetben is a tanköteles gyermekek kb. 70%-a járt rendszeresen iskolába; ahol azonban rosszabb a helyzet, ott 50—60%-uk egyáltalán nem jutott el oda, s a többiek nagy része is csak rendszertelenül. Elképzelhető, milyen lehetett a helyzet kevésbé fejlett területeken.

Az iskolahálózat azonban mégis bővül. Ennek két összetevőjével (unitus, illetve ortodox népiskolai rendszer kiépülése) a korábbiakban Gheorghe Şincai, illetve Dimitrie Eustatievici bemutatása kapcsán foglalkoztunk már. Említésre méltó még az ipari rajzoktatás megindításának kísérlete. 1783-ban kerül sor vasárnapi rajziskolák felállítására. Ezek látogatása 1786-tól a szabad királyi városokban kötelező az inasok és mesterlegények számára. A kezdeményezés azonban rövidesen belefúl a céhes mesterek közönyébe vagy épp ellenállásába.

A szellemi élet szféráját érinti a jozefinizmus egy további fontos reformlépése: a cenzúra alapos visszaszorítása. Az 1781-i cenzúrarendelet úgyszólván teljes szabadságot ad a könyv- és lapkiadásnak. Csak az erkölcstelenséget hirdető művekkel szemben követel szigort. Nem tűri a keresztény vallást támadó írásokat, de a babonák terjesztését, az álszentséget sem. Mindenki bírálható, maga az uralkodó is — a kifejezett gúnyiratoknak azonban nem jár védettség. A későbbiekben érezhető már visszatáncolás: az 1787-i birodalmi büntetőtörvénykönyv kényszermunkát rendel azokra, akik az uralkodót nyilvános beszédben vagy írásban szidalmazzák, s rövidebb-hosszabb fogságbüntetést a gúnyiratok útján elkövetett rágalmazásra. Egészében véve azonban a jozefinista cenzúrapolitika hozza létre a sajtónak azt a felvirágzását, amelynek erdélyi elemeiről a felvilágosodás kapcsán már szólottunk.

A JOZEFINIZMUS ELLENZÉKE. A RENDI MEMORANDUMOK

Tekintsük azonban át az elmondottak visszáját is: azt a sokarcú ellenzékiséget, amelyet a jozefinizmus (helyes, hibás vagy csak nem eléggé taktikus) intézkedéseivel kivált Erdélyben.

A társadalmi tagolódás aspektusából szemlélve a képet, a birtokos nemességet vérig sérti az, hogy a császár 1784 után lefogja a nagyobb megtorlásra emelkedő kezeket, s megelégszik a felkelés három vezetőjének kivégeztetésével. (Azt a nemesség már nem tartja számon, hányan pusztultak el igen hamar a kényszermunkára ítéltek közül.) A szabad költözést szintén eléggé általánosan sérelmezik, s a többi jobbágypolitikai intézkedés sem talál széles körű helyeslésre (részben kivihetetlenségük miatt sem). S a megkezdett földméréssel felsejlik a közteherviselés fenyegető réme. A polgárságnak nincsenek natióhoz tartozásától elkülönülő sérelmei, miként a szabad parasztoknak sem. A jobbágynép viszont nincs kielégítve, hisz úrbérrendezést nem kapott. A rendi natiók szerint véve a dolgot: ezek külön jogai megszűnnek. Az intézkedés legsúlyosabban a szászokat érinti: csak nekik van rendszeresen működő nemzeti önkormányzatuk, nemzeti vagyonuk. A szászságnak tudomásul kell vennie a románok concivilitasát. A polgári értelemben vett nemzetekben gondolkodva: a magyarságot sérti a német hivatalos nyelv bevezetése (annál is inkább, mert hivatalnokrétegének tagjai jobban tudnak latinul, mint németül), a románság számára pozitív lépések gyakorlati eredménye nem kielégítő. S végül felekezeti aspektusból: a katolikus egyház sértve érzi magát a türelmi rendelet által, az aposztáziatilalom eltörlése, a szerzetesrendek feloszlatása, a püspök egyházi jogkörének korlátozása és közjogi funkciójának megszüntetése miatt. A protestánsok egyenjogúságát viszont a türelmi rendelet sem állítja vissza teljesen, az iskolapolitikától pedig saját iskoláik önállóságát és szellemét féltik, s igen határozottan fel is lépnek a *Norma* ellen (elsősorban a reformátusok), egyházon belüli iskolareformokkal is hangsúlyozva mind készségüket a modernizálásra, mind önállóságukat. Az ortodoxok pedig maradnak toleráltak, rájuk nem vonatkozik az aposztáziarendelet feloldása sem.

Így érthető, hogy a jozefinizmussal szemben Erdélyben is kialakul egyfajta ellenzékiség, amelyben konzervativizmus és új igények elválaszthatatlanul keverednek. Ennek jelei már az évtized első felében megmutatkoznak, igazi jelentkezésük azonban az 1787-i rendi memorandumok. A memorandumok előkészítésében a három natio rendi vezető rétegének szinte egésze részt vesz: a megbeszéléseken ott van szinte valamennyi guberniumi tanácsos, Bethlen Pál, a királyi tábla elnöke és Kemény Simon táblai alelnök, Daniel István nyugalmazott guberniumi tanácsos, a szászok részéről Rosenfeld guberniumi tanácsos és a naplóíró Heydendorf. Hosszú hónapok tárgyalásai után sem születik közös felterjesztés: a szászok némi óvatossággal halogatják saját sérelmeik összeállítását, s végül is külön, a másik két natio után nyújtják be. A magyar és székely sérelmeket Türi László és Cserei János fogalmazza meg, a szászokét előbb Rosenfeld, az övét azonban nem fogadják el, végül is Soterius guberniumi titkár készíti el a szöveget.

A magyar és székely rendek sérelmi irata abból az alaptételből indul ki, hogy a rendek a szentkorona tagjai, törvényhozó joguk közös a királlyal. II. József alatt viszont felforgatták az alaptörvényeket, az állam egész rendszerét. Nincsenek országgyűlések. A három natiót megszüntették. A concivilitasszal jövevények, idegenek váltak egyenjogúvá a rendekkel. A vármegyék elvesztették korábbi jogkörüket. Különösen sérelmezi a memorandum a német hivatali nyelv bevezetését: a magyarok idegenek lettek hazájukban — írja —, a nyelv változását a szabadságok elvesztése követi.

Jórészt az igazgatás sűrű változásainak tudja be a memorandum a Horea-felkelés kitörését is; a köznép — érvel — az ilyen változásoknál mindig többet képzel, mint amennyit valójában kap. A felkelés közvetlen okának pedig nem a földesurak kegyetlenségét, hanem a határőrösszeírást tartja. Felrója azt is, hogy a jobbágynép látva, hogy szörnyű bűnök elkövetőit nem sújtják a törvény szigorával, a halálbüntetés pedig el van törölve, még merészebb lesz. Nincs élet- és vagyonbiztonság — hangoztatja —, míg a tisztek és földesurak tekintélye nem állt helyre. Kényes pontra tapintva rá, azzal érvel a szabad költözködés ellen, hogy a röghöz kötés jobban ösztönözte a jobbágyot az építkezésre, melioratiókra, trágyázásra. (Jegyezzük meg: alig két évtizede szűnt meg Erdélyben a nagyarányú belső vándorlás, most van az állattenyésztésről a földművelésre való átváltás döntő szakasza — a rendek érvelésének van tehát bizonyos magva.) Pontatlan, de ismét csak nem súlytalan érveléssel azt is szerencsétlen dolognak tartja, hogy a jobbágy azt hiheti: felkelésével érte el a szabad költözés kihirdetését. Jó politikai érzékkel hányja fel egyben azt, hogy úrbérrendezésre viszont nem került sor, tollhegyre tűzve a (félbemaradt) úrbérrendezési kísérlet vélt vagy valóságos gyengeségeit. Sérelmezi az 1787. márciusi kocsmárlási rendeletet, hangsúlyozva, hogy a kocsmajog kizárólag majorsági jövedelem, a jobbágy csak földesura engedelmével élhet vele. A birtokos nemesség sérelmesnek tekinti azt az 1786. június 14-i királyi rendelkezést is, amely megszünteti a földesurak tizedbérleteit, s természetben szedeti be a kincstárt illető tizedet.

Az adóval kapcsolatban elsősorban azt panaszolja fel, hogy nem országgyűlésen vetik ki (azt negyedszázada nem tartanak), s hogy az új adórendszer áttöri az „onus non inhaeret fundo" elvét. A hadügyi sérelmek közül a legfontosabb szintén nem II. József kori intézkedést tesz szóvá: a határőrség felállítását. A székely határőrség esetében az intézkedés jogellenességét veszi célba: a székelyeket nem lehet arra kötelezni, hogy egyszerre katonáskodjanak és adózzanak; a határőrség felállítása összezavarta a székelyföldi jogrendet, vagyonjogi abszurdumok álltak elő. A román határőrség felállítását viszont veszedelmesnek tartja az emlékirat. Attól kell tartani — fejtegeti —, hogy zavargásokra használják fel fegyvereiket, vagy a havasalföldi és bánsági románokkal egyesülve fegyverrel támadnak az ország ellen. (Jegyezzük meg: a Horea-felkelés leverésében bánsági román határőrök is részt vettek, erdélyi, bánsági és havasalföldi románok közös fegyveres fellépése tervének pedig nyoma sincs ezekben az évtizedekben; 1848—49-ben is csak a *Projet de Pacification*ban). A memorandumot fogalmazó jó szemű jogászok (s velük Bethlen Pál meg Kemény Simon) könnyűszerrel találják meg az új bíráskodási rendszer gyengeségeit: a korábbiban az eljárás gyorsabb volt, mint a túl bonyolult újban. A kerületi táblák feleslegesek. Az új polgári és büntetőtörvénykönyvvel szemben az a fő érvük, hogy törvényt Erdélyben csak fejedelem és rendek együtt változtathatnak meg. Nem volt nehéz dolguk az iskolaügyi sérelmek összeállításánál sem. A katolikus alapsérelem, az alapítványügyek központi kezelésbe vétele s ennek folyományai, az alapítványi házak (szemináriumok, konviktusok) feloszlatása s az ifjúság ebből következő „fegyelmezetlensége", a tanulók számának visszaesése (itt a memorandum hivatkozik a székely határőrfiak iskoláztatásának akadályaira) mellé odakerül a protestáns alapsérelem, a tanulmányi rendszer egységesítése, s végül a népoktatás jelenségei: a német nyelvoktatás vélt vagy valós túlzásai s az egyes iskolák egyenlőtlen anyagi ellátottsága. A sérelmek összeállítói jónak látják figyelmeztetni az uralkodót a székelyek különleges jogaira is (ott nincs jus regium, a székely örökség magszakadás esetén nem a fiscusra száll, hanem távolabbi rokonokra, majd a szomszédokra, még nota esetén is csak az ingóságokat nyeri el a kincstár, a fiág kihaltakor a leányág örököl).

Úgy tűnhet: a sérelmi összeállítás alapvetően rendi produktum. Fejedelem és rendek közös törvényhozó joga, a nemesség jogainak csorbulása II. József jobbágypolitikája révén, az „onus non inhaeret fundo"-elv áttörése (már 1754-ben), a székely határőrség felállításával a székely jogokat ért sérelem, katolikus és protestáns rendi sérelmek az oktatás egységesítése miatt — úgy látszik, hogy itt csak a konzervatív rendek hangja szólal meg. Gondoljunk azonban az elkövetkező fél évtizedre, s aztán a reformkorra: a rendi képviseletnek a rendi alkotmányban foglalt joga hosszabb távon a polgári átalakuláshoz biztosítja majd az alapvető fórumot. A protestáns iskolaügyi sérelmek mögött nem maradiság áll, hanem a saját út védelme, amely felvilágosultságában állja a versenyt a kormányzatéval. A memorandum végül egy sereg vonatkozásban józanul bírálja a kormányzat ügyetlenségeit, a reformok bizonyos irrealitásait.

Azt hihetnők: ez a memorandum lesz a nemesség programja 1790 után, hiszen az erdélyi kormányzat vezetőinek tudtával, sőt aktív közreműködésével készült. Nem lesz az. Az erdélyi politikai élet vezetőinek felelősségérzetét dicséri, hogy akkor, amikor cselekvési vagy legalábbis véleménynyilvánítási lehetőségeik lesznek, a memorandum álláspontjánál jóval reálisabban ítélik meg mindazt, amit a jozefinizmus létrehozott.

A szászok külön sérelmi irata 1787 végére készül el, s külön is nyújtják be. A kiváltságaikat ért csapások gondos összefoglalása ez: a kincstár a Királyföld tulajdonosának tekinti magát, egyes helységektől elvette tulajdonát, a „census Sancti Martini"-t visszamenőleg követeli rajtuk, az universitas megszűnt, nemesi birtokait elvették, az új törvényhatósági beosztás sérelmes rájuk nézve. Előkelő helyen szerepel az összeállításban a concivilitas, annak hangsúlyozásával, hogy a szászok ennek következtében kénytelenek a románokkal megosztani a már felosztott földeket. Felrójják azt is, hogy a városoknak új terheket kell viselniük. A bírósági reformot ők is kifogásolják. Ez a memorandum (bár fogalmazása tán enyhébb, mint a másik két natióé) még konzervatívabb hangvételű amazoknál.

Az eredmény a várható: a császár Pálffy magyar—erdélyi kancellár révén leinteti Bethlen Pált, Kemény Simont s még néhány főnemest, a szász memorandum összeállításának részesei közül pedig Rosenfeld guberniumi tanácsost, Soteriust, Heydendorfot és Hirling szebeni polgármestert. Az ellenzékiség azonban csak nő, különösen mikor a török háború terhei és veszedelmei (hadi szállítások, török beütések) is hatni kezdenek. A császár rendszerét azonban nem Erdélyből buktatják meg — még Erdélyben sem. A németalföldi zendülés, a török háború kudarcai, a Poroszországgal előállt feszültség s a belső elégedetlenség — elsősorban a magyarországi — együttesen hatnak így. Az pedig, hogy mi bukik meg és mi marad meg a jozefinizmusból, az az elkövetkező évtizedben dől el — a birodalom egészében is, Erdélyben is. II. József rendszerének melodramatikus vége, az intézkedések egész sorát visszavonó *Restitutionsedikt* tulajdonképpen egy haldokló, megroppant ember magánügye — a jozefinizmus sorsa jócskán másképp alakul, mint ahogy ez a rendelkezés megjelölné.

4. AZ ELSŐ RENDI REFORMMOZGALOM

BIZONYTALANSÁG II. JÓZSEF HALÁLA UTÁN

A *Restitutionsedikt* utáni magyarországi és erdélyi fejlemények megítélésében hasonló szélsőségekkel találkozunk, mint II. József rendszerének értékelésében. Az eseménykomplexumban valóban van rendi reakció, vannak rendi restaurációs törekvések, a jozefinizmus azonban igen erőteljesen védi az előző évtizedek felvilágosult abszolutizmusának bizonyos vívmányait. Helyenként vannak nem jozefinista jellegű, a jozefinizmuson néha túl is lépő reformtörekvések. 1790-ben nagy erővel lobbannak fel nemzeti mozgalmak, hol felerősítve, hol fékezve az előbb jelzett mozgásokat. Végül minderre erősen hat a birodalom központi kormányzatának II. Lipót realista, felvilágosult abszolutizmusától a ferenci reakcióba hátráló politikája.

A restitúció a törvényhatósági rendszer és a szász universitas esetében a legegyszerűbb: a II. József kori megyerendszer széthull, a kerületi biztosságok eltűnnek, a szász universitas 1790 májusában megválasztja comesnek Michael Bruckenthalt, Samuel Bruckenthal unokaöccsét. A szász álláspont: Habsburg-hűség, jó kapcsolat a nemességgel, a három nemzet uniójának fenntartása. A szász politika itt ragad benn abban a kiváltságvédő konzervativizmusban, amelyből aztán korszakunk végéig kevesen tudnak közülük kitörni.

A magyar és székely natio nagyobb távlatú megoldást keres — s egyben a közvetlen önvédelemmel is kell, hogy foglalkozzék. Az előbbi a Magyarországgal való unió lenne a közös rendi jogvédelemre, de egyben a már részben polgárian értelmezett közös nemzetiség védelmére és fejlesztésére is. Az unió első, a magyarországi országgyűlésen vívott csatája azonban vereséggel végződik. A legfelsőbb kormánykörökben ekkor már a Kaunitz által hangoztatott „divide et impera" elv uralkodik, így II. Lipót az erdélyi rendek elé utalja a kérdést, s az unió elvi kimondása nélkül koronáztatja magát magyar királlyá. Közben pedig Erdély jobbágynépében nyugtalanság kel: a rendek meg akarják szüntetni II. József korának jobbágypolitikai vívmányait? A *Parasztok dekrétuma* néven ismert magyarországi kiáltvány Erdélyben is terjed. Erre a magyar és székely rendek fegyverkezni kezdenek, helyenként határozottan Habsburg-ellenes szándékkal, s a Bánffy György vezette Gubernium higgadtsága kell ahhoz, hogy a kölcsönös félelem összetűzéssé ne váljék.

AZ 1790—91. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS.
A „SUPPLEX LIBELLUS VALACHORUM"

Mikor végre 1790 decemberében Erdélyben is megnyílt az országgyűlés, a Habsburg-birodalom külpolitikai helyzete az 1790. július 27-i reichenbachi megállapodással (a birodalom háború nélkül visszakapja Belgiumot, s ennek fejében — szerény ellenértékül — lemond balkáni hódításairól) megszilárdult. A magyar országgyűlés támadó kedve már kifulladóban volt, a szász natio pedig közvetlenül a diéta előtt határozottan állást foglalt a Magyarországgal való unió ellen. S hogy az erdélyi rendek kedvét elvegyék attól, hogy éljenek a friss szabadsággal, a központi kormányzat elég kellemetlen királyi előterjesztéseket állított össze a gyűlésre: elsőnek dolgozzák ki a rendek a megye- és országgyűlések rendtartását, aztán foglalkozzanak a jobbágykérdéssel (úrbér, az örökös jobbágyság eltörlése, a jobbágy személyes szabadságának és szerzett javairól rendelkezésének biztosítása stb.) — ez az az eszköz, amellyel majd fél évszázadig féken tudják tartani a rendeket. Ám alkossanak új adórendszert is — folytatja az előterjesztés —, az armalisták és egyházi nemesek mentesítésével, de a többi adózó újabb megterhelése nélkül. A kormányzat megadná e két nemesi kategóriának mindenféle hivatal viselésének jogát, s bizonyos hivatalokét a nem nemeseknek is, hogy a hivataléhes birtokos nemességet még inkább elkedvetlenítse a reformtól. Végül felszólítja őket bírósági reform kidolgozására is.

A rendek azonban jó három és fél hónapig alig nyúlnak hozzá a királyi előterjesztésekhez. Annál többet foglalkoznak az „alkotmányos formák” helyreállításával. Igaz: sok józansággal megválasztották gubernátornak az évek óta működő kormányzót, Bánffy Györgyöt (Erdély legkülönb jozefinista államférfiát), a rendek elnökének és ítélőmesternek is a kinevezetteket, s a Gubernium többi tagját is meghagyták egyelőre funkciójában. Egy ellenzéki irányzat azonban, élén az idősb Wesselényi Miklóssal (a század eleji országgyűlési elnök unokája, vallási diszkriminációkba ütköző kvietált katonatiszt, majd egy nagyobb garázdaságért évekig Kufstein foglya, de modern gondolatok iránt is fogékony elme) a kormányzat legalább egyes főtisztjeinek felelősségre vonását követeli a rendeket ért sérelmekért, s a diéta valóban felvilágosítást kér a Guberniumtól az országra ártalmas tervezetekről, feljelentésekről — köztük első helyen a Jankovics-bizottság iratait kívánva látni. Furcsa keveréke ez a rendi jogvédelemnek és a miniszteri felelősség elvének. Eredménye persze nincs az akciónak.

Mindezeken s a rendi alkotmányosság helyreállítására tett egyéb lépéseken túl (az unióeskü letétele, az 1765-i nagyfejedelemségi diploma érvényének kétségbevonása stb.) sérelmek tárgyalása tölti ki az országgyűlés első hónapjainak jó részét. Megjelennek a vallási sérelmek: a protestánsok superintendenseinek, illetve kollégiumainak meg nem hívása a gyűlésre, az unitáriusok mellőzése az ítélőmester-választásnál. Ott vannak a katonai sérelmek: Hunyad megyei jószágos nemesek határőrszolgálatra kényszerítése, a hadsereg magyar tagjainak hátrányos helyzete az előmenetelben s a katonai szolgálat utáni polgári elhelyezkedésben, a magyar vezényleti nyelv hiánya. Ott az adóügyi sérelem: az egyházi nemesek, armalisták, székely lófők és gyalogok adó alá vetése. Itt azonban a helyzet már bonyolódik: az országgyűlés színe előtt manifesztálódik a székely lófők és gyalogok bizalmatlansága saját székeik nemesi követeivel szemben is. S oda kerül egyes udvarhelyszéki jobbágyfalvak kérése a jobbágyszolgálat alóli felmentésük iránt. Az országgyűlés vád alá helyezi a jobbágykérvényt megfogalmazó Dersi Pál ügyvédet, Bánffy György pedig megpróbálja megfékezni a rendi hisztériát, de azért a székely parasztnép magatartását is figyelteti. A Dersi-per végül is elmarad. A Hochmeister-per is, amellyel a rendek egy csapásra két legyet akartak ütni: legalább „morális elégtételt" venni a Horea-felkelés általuk enyhének ítélt megtorlása miatt, s egyben megfélemlíteni a jozefinista polgárságot, polgári értelmiséget egy Hochmeister által kiadott naptár kapcsán, amely szerint a Horea-felkelés oka a földesurak „keménysége" volt. Itt ismét Bánffy György jól átgondolt közbelépése veszi elejét a nagyobb bonyodalmaknak. Ezek után azonban a rendek még egyszer előráncigálják a Horea-felkelés ügyét, új vizsgálatot sürgetve a felkelés kérdésében, hűtlenségi pert követelve nemcsak a felkelés kezdeményezői, hanem a katonai segély megakadályozói stb. ellen, kártérítést igényelve, s indigenátust egyes, a nemességet 1784-ben támogató személyeknek. Következménye nincs a dolognak.[19]

Máshogy értékelendő a rendek álláspontja a magyar hivatalos nyelv, illetve a magyar kultúra fejlesztése kérdésében. Magyarul vezettetik az országgyűlés jegyzőkönyvét. Már a gyűlés e szakaszában a rendek elé kerül Aranka György tervezete az első, valóban is működő erdélyi (és magyar) akadémia jellegű egyesületről, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról.

A gyűlés első szakaszának harmadik fő témája a Magyarországgal való unió ügye. Itt azonban nemcsak a szászok unióellenességével kell számolni, hanem a székely rendek egy részének idegenkedésével is (a speciális székely jogokat féltik tőle), s azzal is, hogy a protestánsok egy része, alappal, jogvesztéstől tart az unió esetén. S mire a diéta plénuma előtt megkezdődnék az unióterv vitája, addig II. Lipót (1791. február 25) döntést hoz a Magyar és Erdélyi Udvari Kancellária szétválasztásáról, ami egyben az uniótervre mondott „nem" is. Az országgyűlés, nem tudva erről, határozatot hoz az unió feltételeiről — ez azonban lényegében nem tartalmaz mást, mint Erdély bevételét a magyar királyi esküformába, jog biztosítását a gubernátornak a magyar országgyűlésen való megjelenésre s II. József egységesítő törekvéseinek (a két kancellária egyesítése, a magyar—erdélyi vámvonal eltörlése) fenntartását. II. Lipót pedig, taktikusan többfelé tagolva a kérdést, nem fogadja el az uniójavaslatot.

Végül aztán 1791. április elején óhatatlanul bele kellett kezdeni a királyi előterjesztések tárgyalásába. Oly arányú törvényalkotó munka vette kezdetét, amelyhez hasonló nem volt Erdélynek sem korábbi, sem későbbi országgyűlésein. 162 törvényjavaslat, logikusan felépített törvénykönyv, Erdély késő feudális, rendi alkotmánya az eredmény.

---

[19] OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum: Praesidialia 1790: 61.

Az Erdély közjogi helyzetét általában, illetve az uralkodó jogait szabályozó törvénycikkek közül a II. tc. említendő. Ez leszögezi: a Habsburgok Erdélyt mint a magyar korona tagját a magyar királyság jogán bírják, s kormányzatilag nem kapcsolható össze a Habsburg-birodalom más területével.

37 törvényjavaslat született a rendek jogairól, köztük az unióesküről, a fejedelem rossz tanácsadóinak büntetéséről, a fejedelem és rendek közös törvényhozó hatalmáról, az alapvető rendi jogok változhatatlanságáról, a rendek külügyi jogairól, az országgyűlés rendjéről (ez a törvényhatóságokkal tétetne javaslatot a regalistákra, s a diéta katolikus egyházi résztvevői közül csak a püspököt hagyná meg), a rendek tisztségviselési jogáról (korlátozva a birtoktalan nemesek, a nem szász polgárok hivatalviselési jogát, a nemesi vagy polgári rendhez nem tartozókat hivatalképteleneknek nyilvánítva) és választójogukról az országos főtisztségekre (a királynak csak a megerősítést hagyva fenn), valamint a Magyar és Erdélyi Kancellária egyesítésének fenntartásáról. A rendi jogokat szabályozó törvények sorában találjuk a jobbágytörvényeket is. Az országgyűlés eléggé mértéktartóan járt el a jobbágyok szabad költözésének ügyében: az 1785 előtti helyzet megítélésére vonatkozó fenntartásai jelzésével eltörölte az örökös jobbágyságot, a birtokos nemesség érdekeinek biztosítására azonban szigorúan szabályozta a költözés feltételeit, jócskán megnehezítve azt. Kimondta az erdők kizárólagos földesúri tulajdonjogát.

A gazdaság egész problematikáját további bizottsági tárgyalás elé utalta a gyűlés. Nyelvi és kulturális törvényalkotásának terméke pedig az a törvénycikk, amely elsőbbséget biztosít a magyar nyelvnek az Erdélyben honos többi nyelv közt, az országon belül hivatalos nyelvvé nyilvánítja, s az a másik, amely az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tervének megerősítését követeli.

Bőven foglalkoztak viszont a rendek az adó ügyével, újra kimondva az „onus non inhaeret fundo" elvét, visszaállítva az egyházi nemesek, armalisták, székely lófők és gyalogok és bizonyos kiváltságos helyek adómentességét, joguknak nyilvánítva az adó évenkénti meghatározását, kivetését és behajtását.

A katonaságra vonatkozó követeléseik közül az ország generálisa tisztjének visszaállítása (Erdély bizonyos hadügyi önállóságának hangsúlyozására), a hagyományos hadfelkelési kötelezettség törvénybe iktatása, a határőrség eltörlése, az erdélyi ezredek tisztjeinek helyiekből való kiállítása, a katonai érdemeket szerzett erdélyiek jutalmazása, az ottani katonaság felszerelésének Erdélyben való beszerzése említendő meg.

A rendek követelései talán a kincstárügyi törvényalkotásban voltak a legszerényebbek — s egyben a legirreálisabbak. Nem várhatták, hogy a központi kormányzat elismerje jogukat a kincstári igazgatásra, vagy hajlandó legyen visszaállítani azt az 1691—93-i állapotra, vagy visszaadja a szabad sókereskedelem jogát. Ezenkívül nagyszámú törvényt hoztak a sóügyről (jelentéktelen részletkérdésekről is), törvénnyel is eltörölték a II. József által már megszüntetett magyar—erdélyi vámvonalat, visszaállították a birtokos nemesség jogát a tized bérbevételére, s újra kimondták, hogy a fiscusra háramló jószágok a haza fiainak adományozandók.

A törvényalkotás közel egyharmadát tették ki a bíráskodási tárgyú törvényjavaslatok; a rendek e téren az átlagosnál jóval nagyobb szellemi mozgékonyságot tanúsítottak. Helyreállították az 1780 előtti bírósági rendszert (megtartva a Gubernium legfelső bíróság rangját). Eltörölték a büntetőjogi újításokat, számos perjogi részintézkedést hoztak, részletes gyámügyi rendtartást alkottak, s amellett egy sereg átmeneti érvényű rendelkezést, amelyeket a korábbi bírósági rendszerre való visszaállás tett szükségessé.

Több nagy fontosságú törvényt hozott végül az országgyűlés a vallásügyben. Újra törvénybe iktatta a négy recepta religio rendszerét, s egyben szabad gyakorlatot biztosított az „eddig is a megtűrt vallások közé számított" ortodoxiának is. A felekezeti viszályokat bölcsen a status quo alapján akarta lezárni. A katolikus vallásügy igazgatását visszaadta volna a katolikus rendek és a püspök kezére, katolikus sérelmet orvosolva ezzel, azzal viszont protestáns sebet gyógyítva, hogy kimondta a tanuló ifjúság külföldi útjainak szabadságát. Túllépett a türelmi rendeleten azzal a törvénycikkel, amely szerint a vegyes házasságokból születő gyermekek nemek szerint követik szüleik vallását. Az aposztázia (s vele együtt az áttérések) és a vegyes házasságok megkötése vagy szétválasztása kérdésében nem jött létre megegyezés.

Az országgyűlésen nyitva maradt kérdések kidolgozása hét rendszeres bizottságra maradt.

Az 1790—91. évi országgyűlés törvényalkotásában a rendi-konzervatív szempontok dominálnak, új elemek szórványos jelentkezésével (a jobbágy szabad költözésének elfogadása, a vallásügyi törvények egyes rendelkezései, állásfoglalás az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és a magyar nyelv mellett). Az új rendi törvénykönyv leglényegesebb nóvuma azonban az, ami még nincs benne — ami a rendszeres bizottságok elé kerül (az Erdély gazdasága egészét illető javaslatok, az úrbér, a közigazgatás, a bíráskodás és az oktatásügy új rendje).

Van végül az 1790—91-es országgyűlésnek egy még nem érintett mozzanata, a *Supplex Libellus Valachorum* ügye. Az erdélyi román nemzeti mozgalom 1748 után évtizedekig nem jelentkezik újabb nyílt politikai akcióval. A fellépésre való készülődés azonban több vonalon folyik: a román értelmiség szélesebb körű kialakulásával, a nemzeti tudatnak a dákoromán kontinuitás eszméire épülő történeti művekkel való megalapozásával, a latinizáló nyelvújítással, román személyek bekerülésével a hivatalnok értelmiség legfelső rétegébe is. Mindez summázódik az unitus egyházi és világi értelmiség 1789-cel kezdődő mozgásában s annak csúcspontjában, a *Supplex Libellus Valachorum*ban. A mozgalom első szakaszának lelke Ioan Para naszódi vikárius; kérvények sorával bombázza a kormányhatóságokat, országgyűlési képviseletet követelve a románoknak, majd a szerb nemzeti kongresszushoz hasonló román nemzeti kongresszust s végül a románság egyenjogúsítását, negyedik natióul bevételét.

A *Supplex Libellus Valachorum,* „az erdélyi románok kétségtelenül legfontosabb politikai irománya a 18. század folyamán",[20] kollektív mű, szerkesztésének központjai Ignatie Darabont váradi unitus püspök köre és Bécs, szerzője elsősorban Méhesi, történeti dokumentációja közvetve Samuil Micu-Kleintől való; a további közreműködőket illetően tart a vita a történeti irodalomban. A kérvény 1791 márciusában készül el. Történeti érvelése a dákoromán kontinuitás elméletéhez igazodik, annak összes nyilvánvaló gyengeségeivel; a polgári nacionalizmus ébredésekor általános a realitásoktól messze távozó múltteremtés. Azt azonban alappal szögezi le a *Supplex Libellus,* hogy a románság a legszámosabb nép Erdélyben. Követelései: a románok negyedik nemzetként való bevétele, a román papságnak, nemességnek és közrendűeknek a három natio megfelelő rétegeivel azonos jogok biztosítása, vegyes vagy tisztán román névhasználat románok lakta vagy román többségű törvényhatóságoknál és helységeknél. A *Supplex Libellus* még a rendiség keretei közt kíván helyet teremteni a románságnak; a román nacionalizmus 1791-ben politikai követeléseiben még nem polgári jellegű. Szerzői azonban nem számíthattak rá reálisan, hogy a három natio rendszerében mint külön politikai entitásnak biztosítsanak helyet nemzetüknek.

A *Supplex Libellus Valachorum*mal majdnem egyidőben keletkezett az unitus papság külön felségfolyamodványa, amazéval azonos alapkövetelésekkel, de a kontinuitásra hivatkozó történeti érvelés nélkül.

II. Lipót mindkét kérvényt az országgyűlésnek küldi le: ám vállalja az a felelősséget az elutasításért. A *Supplex Libellus*t felolvasásakor csend fogadja — a rendeknek tudomásul kell venniök a román nemzetiségi kérdés jelenlétét Erdélyben. A diéta, bizottsági tárgyalás után, úgy foglal állást, hogy a románság a magyar és székely natio területén nem nyerhet a jelenleginél több polgárjogot, hisz a nemesek és szabadosok jogai etnikai hovatartozástól függetlenül azonosak, a jobbágyok terhei is. A szászok lényegében elodázzák az állásfoglalást. Az unitusok vallásgyakorlata szabad — folytatják a rendek —, az ortodoxok szabad vallásgyakorlatáról pedig törvényjavaslat készült. A görög hitű felekezetek papságát tartsák el híveik. A román nép műveletlenségének fő oka a rendek szerint papjaik tudatlansága; az egyházügyi rendszeres bizottság feladatává tették, hogy erre megoldást találjon.

---

[20] D. Prodan, Supplex (Bucureşti 1967^2. 9).

Az áttörés nem sikerült. A rendi egyenjogúság kérdésében adott válasz a várható volt, a két görög hitű egyház szabad vallásgyakorlatának tényére is alappal lehetett hivatkozni; a papság ellátása kérdésében elsősorban a protestánsok érvelhettek azzal, hogy ők is maguk tartják el papjaikat — igaz, hogy a római katolikus és protestáns papok ellátását jelentős részben uralkodói alapítványok, régi kiváltságok biztosították, a görög hitűek közül pedig csak az unitusok bírtak — részben — hasonlókkal. Natióként beékelődni a többi natio közé nem sikerült.

Visszatérve most az 1790—91. évi törvényjavaslatok kérdésére, a központi kormányzat alaposan megrostálja őket. Az unió-törvényjavaslat helyébe egy olyan törvénycikk kerül, amely lényegében Erdély különállását rögzíti. Nincs szó az alapvető rendi jogok változtathatatlanságának törvénybe iktatásáról. A központi kormányzat nem enged az abszolutisztikus értelmezésű felségjogok kérdésében: leszögezi, hogy a külügyek intézése felségjog, egyetlen hadügyi törvényjavaslatot sem erősít meg, a kincstári tárgyúak közül is csak két jelentéktelent, az adóügyiek közül egyet (alapos módosítással). Nem enged olyan kérdésekben sem, mint a katolikus egyház vagy a külföldi tanulmányutak ellenőrzése. Olyan szövegezéssel mondja ki a magyar nyelv hivatalos voltát, hogy azt a későbbiekben a latin javára lehet félreértelmezni. Bizonyos rendi jogokat azonban hajlandó biztosítani. A bírósági szervezetet — a *Restitutionsedikt*nek megfelelően — visszahelyezi korábbi állapotába; ideiglenes érvénnyel megerősít néhány más bíráskodási tárgyú törvénycikket. A vallásügyi rendi kompromisszumot a kormányzat látható örömmel fogadja, a vallásügyi törvények zömét megerősítették, az ortodoxok szabad vallásgyakorlatáról szólót egy lényeges módosítással („hactenus etiam inter toleratas" helyett „hactenus inter toleratas"), ezt azonban a gyakorlatban nem értelmezték a megtűrtség megszűnésének. A reformjavaslatok kidolgozására kiküldött rendszeres bizottságokat a központi kormányzat Bánffy György irányítása alá helyezte, neki kellett kijelölnie a 15—25 megválasztott tagból azt a 8-8 főt, aki az elnök mellett részt vesz a tényleges munkában — így ki lehetett szűrni az ellenzékieket.

AZ 1792. ÉS 1794—95. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

Az 1790—91. évi törvényjavaslatok körül az utóvédharcok a következő két országgyűlésen is folynak, érdemi eredmény nélkül. Az 1792-i országgyűlés ezen túlmenően „üres". Vita folyik a hatheti oktatásról, a rendek sürgetik a határőrség ügyében készült vegyes bizottsági munkálat közlését — eredmény egyik esetben sincs. Hoznak viszont határozatot a Partium Magyarországhoz való visszacsatolása ellen; a „reincorporatio" kérdése jó fél évszázadig ad még lehetőséget zavarkeltésre az unió ügyében. 1794—95-ben a légkör már nyugtalanabb. 1794 elején arisztokratákból és köznemesekből összeverődik a Diana-vadásztársaság, programjában már a reformkoréra emlékeztető elemekkel (mezőgazdasági szakkönyvek fordítása, a lótenyésztés fejlesztése, az ifjúság jellemnevelése, a fő- és kisebb nemesség társasági kapcsolatokkal egymáshoz közelítése). Bánffy és a Gubernium azonban felfigyelt a politikum túlsúlyára a „vadásztársaság" programjában, s a gubernátor azt a bölcs tanácsot adta nekik: oszoljanak fel, mielőtt kellemetlenség érné őket, s azok hallgattak is rá. 1794 nyarán a magyarországi jakobinus szervezkedés kezd behatolni Erdélybe. Az ellenzéki birtokos nemesség is akcióba lép: egyes megyékben eléri az újoncolás megtagadását, szélnek ereszti a már befogott újoncokat, nem ad hadi segélyt. Az országgyűlésnek meg kellene kezdenie a rendszeres bizottságok elkészült munkáinak megvitatását. Előbb azon robban ki vita, hogy ez megtörténhet-e anélkül, hogy a törvényhatóságok is ismernék e javaslatokat; a rendek végül is engednek. Azután azon folyik a huzavona a rendek és a Gubernium közt, hogy melyik munkálatot tárgyalják: a rendek a kormányzatnak kellemetlen adóügyi operátumot vennék elő, a Gubernium a rendeknek kellemetlen úrbéri munkálat vitáját sürgetné, s végeredményképpen egyetlen tervezetet sem vitatnak meg. Bőven foglalkozik az országgyűlés a hadügyet érintő kérdésekkel. Újra kísérletet tesz az ország generálisa tisztjének betöltésére. Foglalkoznak a rendek a határőrség ügyével is. Előbb csak a Hunyad megyei határőrök mellett állnak ki, aztán (az 1791-i törvényjavaslatok szerint) állást foglalnak a határőrség eltörlése mellett. Türi László ítélőmester, az ellenzék legkoncepciózusabb vezetője, többek közreműködésével átfogó tervet dolgozott ki Erdély hadügyének reformjára (4 ezer főnyi zsoldossereg a parasztság soraiból és ugyanolyan létszámú, a szolgálatban havonta váltakozó rendi sereg az ország generálisa és a natiók külön generálisainak parancsnoksága alatt). A terv az országgyűlés elé került, a kormányzat azonban határozottan közbelépett, mert még Bánffy is a francia forradalom elveit valló, „általános robbanást"[21] előkészítő társaságról vélt tudni, Barco főhadiparancsnok pedig arról, hogy a szervezkedés vezetői Türi és Wesselényi, s hogy a rendek 48 ezer embert állíthatnak fegyverbe — Magyarországon pedig már sor került a jakobinusok elfogatására! Mikor azonban Bánffy meggyőződhetett róla, hogy Erdélyben nem fenyeget „robbanás", elégnek látta Türinek hivatalából való elmozdításával s Wesselényi sakkban tartásával lezárni az ügyet, s álláspontját Sándor Lipót főherceg-nádorral szemben is meg tudta védeni. Barcsai Ábrahámot, akit szintén a szervezkedéshez tartozással gyanúsítottak, a katonai szervek meghurcolták ugyan, de súlyosabb következményei rá nézve sem voltak a dolognak. Így azonban nem lehetett szó arról, hogy a rendek mindenestől magukévá tegyék a

---

[21] OL, EK: AG, Teleki Sámuel elnöki iratai D. 21.

Türi-plánumot; csak a székelyek katonáskodása ügyében dolgoznak ki ily szellemű tervet (a katona székelyek adómentessége visszaállítandó, a határon túlra csak akkor vihetők, ha a háború Magyarországért és Erdélyért folyik, saját tisztjeik alatt katonáskodjanak). Az országgyűlés ellenzékisége más témákat kevésbé érintett. Újra sürgette az egyházi nemesek, armalisták, székely lófők, gyalogok adómentesítését, a Cameralia igazgatásának alaposabb reformig az Erdélyi Udvari Kancellária alá rendelését — a várható sikerrel.

Másképp értékelhető a gyűlésnek az erdélyi magyar nemzeti színház, a Nemzeti Játékszín ügyében tett kezdeményező lépése. A szász színjátszásnak Szebenben már volt állandó otthona, Brassóban ekkor épül egy bálterem színielőadások céljára is; érthető, hogy a magyar rendek, felismerve a színjátszás nyelvművelő hatását, anyagilag támogatnák a Kolozsvárott ekkor sikeresen meginduló magyar színjátszást. Közadakozás indul a Nemzeti Játékszín felépítésére. Az országgyűlés Wesselényi Miklóst, a legnagyobb adakozót, Fekete Ferencet, az első színházügyi tervezet kidolgozóját és ifj. Bethlen Farkast választja meg a Játékszín építésére felügyelő bizottságba. A színház majd egy emberöltő alatt épül fel, de a kezdet megvan.

A RENDSZERES BIZOTTSÁGOK MUNKÁLATAI

Az 1791-ben kiküldött rendszeres bizottságok munkálatai az erdélyi politikai gondolkodás fő mutatói e korban — rendeké és kormányzaté egyaránt, hisz Bánffy György irányítja — nagy politikai érzékkel — a bizottságok munkáját, s a deputatio elnökei valamennyien kormányférfiak. Az operátumok egy részénél nem is tisztázott vagy tisztázható, milyen állásfoglalások alapján alakul ki.

Az úrbér ügyében a legbaljósabbak az előjelek. A központi és országos kormányzat eddig háromszor futott neki az úrbérrendezésnek — az eredmény a *Bizonyos Punctumok,* azután semmi. A buktatók 1791 után is a korábbiak: Erdélyben feudális túlnépesedés van. Ezek után a bizottság végül is három és fél—hat hold szántóban és másfél—három és fél hold kaszálóban szabta meg az egész telek mértékét, heti két nap igás- vagy három nap kézi robotot követelve azért, a zselléreknél pedig évi 25—35 kézi napszámban határozva meg a robotot. A jobbágy egy hosszú fuvarra volt köteles. Ezen túlmenőleg fizetett kényszernapszámra lett volna rendelhető. A jobbágyasszonyok fonási kötelettsége, a tized és a datiák fentmaradtak volna. A Gubernium a munkálat felülvizsgálatakor az egész telek szántóterületének határát öt—hét és fél (bizonyos esetekben tíz) holdra emelte volna fel, a kaszálókét kb. két és fél—hat és fél holdra, és nem vezette volna be a fizetett kényszernapszámot; a Kancellária lényegében a Gubernium álláspontjára helyezkedett. Az operátumot az 1810—11-i országgyűlésen csak egy előkészítő bizottság tárgyalta. Ez négy—nyolc hold szántót és két—négy hold kaszálót javasolt egész teleknek, a robot mértékét illetően egyetértett az alapmunkálattal, a kényszernapszám kérdésében pedig a Guberniummal és a Kancelláriával. Sem a bizottságnak, sem a munkálatát felülvizsgáló kormányhatóságoknak és országgyűlési bizottságnak nem sikerült menekvést találni az 1770-es évek kátyújából.

A terjedelmes gazdaságpolitikai munkálat (központi része Joachim Bedeus, aufklärista besztercei patríciusivadék műve) 1751 óta a legátfogóbb gazdaságpolitikai tervezet Erdélyben. A földművelésnek a mezőgazdaságban való túlsúlyra jutása jegyében ezzel a kérdéskörrel s nem az állattenyésztésével kezdődik. A gabonatermelés növelésére a talajjavítást és a jobb vetőmag alkalmazását ajánlja; drasztikus eszközöket vetne be a kukoricavetés túlsúlya ellen. Szorgalmazza a burgonya, a főzelékfélék, a gyümölcs termelését (az utóbbinál hatósági kényszerítő eszközökkel is); a bortermelést az exportlehetőségek javításával és védvámpolitikával támogatná. Az ipari növények közül minden erővel fejlesztené a len és kender termelését, fellendítené a festőbuzér, indigó és szkumpia előállítását is. Kormányzatilag támogatná a selyemtenyésztést, jó minőséggel tenné exportképessé a dohányt.

Az állattenyésztés egészét lendítené fel a tervezet egyrészt öntözéssel, lóheretermeléssel, másrészt határrendezésekkel. Az egyes ágazatok közül a lótenyésztést a jobbágyok kötelező kancatartásával, a fajtaneveléssel, a hágatás módjának javításával, a csikók idejében való elválasztásával erősítené — de még mindig a spanyol méneket részesítve előnyben. A marhatenyésztésben jobb bikanevelést, a marhák csordában tartását, megfelelő takarmányozást és itatóhelyeket, a marhavész elleni korszerűbb védekezést tart szükségesnek. A juhtenyésztésben a fajtanevelés (padovai vagy spanyol kosokkal), a transzhumáns pásztorkodás csökkentése, a gyapjú minőségének javítása a javaslatok. A kecsketartást szükségesnek tartja: bőre és faggyúja ipari nyersanyag. Igen részletes méhészeti programot ad (a méhészet szabadsága, a viaszkivitelben a nyersviasz arányának csökkentése a feldolgozott viasz javára stb.).

Néhány további fontosabb mezőgazdasági javaslat: a tutajozás az Olton is bevezetendő, le a Dunáig; népiskolai fokon kell mezőgazdasági oktatást adni, majd — porosz mintára — mezőgazdasági iskolákat kell létrehozni.

Kevesebbet és kevésbé modernet mond az operátum az ásványi nyersanyagok termeléséről. Még mindig a faszenet látja a vaskohók alapvető energiabázisának, s csak amellett a kőszenet. Támogatná a magánföldesúri vasbányászatot és -kohászatot, magánföldesúri üvegcsűrök létesítését. Állami támogatással természettudományi társaságot hozna létre Erdély ásványkincsei (és növényvilága) feltárására.

Az ipar kérdéskörében a munkálat külön szól a kézműves- és a manufaktúraiparról. A céheket egyelőre fenntartaná, s lehetőleg beléptetné ezekbe a céhen kívüli mesterembereket is (vagy megszorítaná iparűzésüket), de létszámukat a közszükségletekhez igazítaná, s korlátozná bizonyos céhek elővásárlási jogait. A kézművesség és földművelés olyan szétválasztását azonban, ahogy az 1751-i tervezet ajánlotta, nem tartotta lehetségesnek. A gyár-, illetve manufaktúraalapításoknál a részvénytársasági vállalkozásokat javasolta. Nem helyeselte monopóliummá fejlődő gyárprivilégiumok kiadását. A Commissio Commercialis instrukciójával ellentétben azonban egyenesen támogatná Erdélyben addig elő nem állított termékeket készítő gyárak létrehozását, különösen olyanokét, amelyek új találmányokat vezetnének be. Javasolta az új manufaktúrák sokoldalú támogatását is (a telek vagy épület beszerzésében, a munkaerő biztosításával, vámkedvezményekkel).

A nem mindenben összehangolt munkálatnak a kereskedelemről szóló szakasza a külkereskedelmi mérleg erős passzivitásából indul ki, a luxusimport korlátozását, az agrárcikkek külkereskedelmi mérlegének aktívra változtatását, a transzhumáns pásztorkodás felszámolásával a legeltetési díjak Erdélyben tartását javasolva orvoslásul, külön kereskedelmi taxát vetve a behozott számosállatra és a halra. A pamutipar támogatására lejjebb nyomná a nyersgyapot árát és behozatali vámját, emelné viszont az örökös tartományokból behozott pamutárukét. Növelné a kendertermelést. Dologházakban termeltetne megfelelő mennyiségű gyapjúfonalat, szabaddá tenné a posztógyártást, hitelt juttatna Gallarati selyemmanufaktúrájának. Támogatná a textilfestőket, a bőrkikészítőket. Ezen kívül szorgalmazza a vajdahunyadi kaszagyártást, az üvegcsűrök létesítését (kifejezetten exportcélzattal), a kőedényáruk kivitelét török területre, pártolja egy bécsi kereskedő ajánlatát cukor behozatalára vagy épp cukorgyár alapítására.

A munkálat harmadik szakasza viszont épp a Commissio Commercialis 1771-i instrukciójának szellemében szól a kereskedelem növelésének módjairól. Csökkentené a kereskedők (különösen az örmények) számát; ezeket az iparosokból választaná ki, az ipar felé szorítva az örményeket és a görögöket (az utóbbiaknak csak török árukkal való nagybani kereskedést engedélyezve) — mindezzel mégis a külkereskedelem aktivitását akarná elérni. A negyedik, a kereskedelem igazgatását tárgyaló szakasz, a Commissio Commercialis korának negatív tapasztalataiból kiindulva, egy tanácsadó-segélyező szerv létrehozását javasolja, s a kereskedelmi alap bővítését. A vámpolitikával foglalkozó rész visszaállítaná a magyar—erdélyi vámvonalat, s erősen védvámjellegű vámtarifát vezetne be. Az útépítésről és hajózásról alig volt mondanivalója a bizottságnak.

A Commerciale-munkálat hosszú távon a legjobb áttekintés Erdély gazdaságáról. Pozitívuma, hogy elsősorban a termelés növelésében látja a megoldást, s érdemben az 1771-es koncepcióval élesen ellentétes iparpolitikát vall. Minthogy azonban gondolkodásának központjában erősen Erdély áll (védvámpolitika, a belső termelés növekedése), eleve elfogadhatatlan a központi kormányzat számára.

A többi bizottságok közül a közigazgatásinak épp a legfontosabb kérdésben, a közigazgatás szervezetét illetően alig volt mondanivalója. Átfogó törvényhatósági beosztási reformot nem javasolhatott (a natiók területéhez nem lehetett hozzányúlni), csak többé-kevésbé jelentéktelen változtatásokat: kisebb törvényhatóságok összevonását vagy nagyobbakhoz csatolását, vagy egészen helyi korrekciókat. Egységesítette volna azonban — bizonyos nómenklatúra-eltérésekkel — a magyar és székely törvényhatóságok igazgatását, a szász székek igazgatásának ügyét a kormányzatra hagyva, amely ekkor sorozatos regulatiókat léptetett életbe a Királyföldön. Jelentős, erősen Bánffy György intenciói szerinti munkálat volt a köz- és magánbiztonságról szóló. Ez a felvilágosult abszolutizmus szellemében kívánta lehetetlenné tenni, hogy a törvényhatóságok szembehelyezkedjenek a Gubernium rendelkezéseivel, a legrövidebb peres eljárást és szükség esetén katonai erőt javasolva az ellenszegülők ellen. Lényegében ugyanezt ajánlotta a földesurakkal szemben engedetlen jobbágyok ellen is. Fontosnak tartotta a megelőzést. Ha azonban mégis karhatalom alkalmazására van szükség, az teljes szigorral járjon el (a munkálat itt világosan utal 1784-re). A biztonságot fenyegető egyéb bűncselekményeknél is jórészt az illuminista koncepcióból indul ki a terv, az erkölcsi nevelésben és a megelőzésben látva a megoldást, többek között olyan intézkedésekkel, mint a prostituáltak és nyomorgók dologházba utalása. Kitűnő s egyben leleplező iromány ez a tervezet; világosan beszél a jozefinizmus egyszerre felvilágosult és abszolutista jellegéről és osztályjellegéről.

A bizottság nagyszámú további operátuma közül említsünk meg még néhányat. Az új szolgarendtartás a szolgálat feltételeit világosan megszabó szerződéshez kötné a szolgálatvállalást, részletesen szabályozza a szolga kötelezettségeit is, megjelölve a sztrájk egy formájának büntetését, de egyben a szolgák bizonyos jogvédelméről is gondoskodna. Külön munkálat tartalmazott javaslatokat a zsidók helyzetének szabályozására. Ez, ismét csak a jozefinizmus szellemében, megszüntette volna a zsidók különleges jogállását. A falvakban zsellérekként kezelte volna őket. A zsidó népesség választhatott volna a földművelés, ipar és kereskedelem közt; csak a kocsmabérlettől lett volna eltiltva. A terv feloszlatta volna a gyulafehérvári zsidó compagniát, megszüntette volna a rabbik világi joghatóságát, kötelezte volna a zsidókat a lakhelyük nyelvével és ruházatával való élésre. Zsinagógákat, iskolákat a Gubernium engedélyével létesíthettek volna; látogathattak volna keresztény iskolákat is. Bonyolultabb kérdés volt a cigánykérdés. A bizottság az aranymosó cigányokat egy 1787-i rendelkezés szerint csak a mosási időszakban engedte volna vándorolni (ellenőrzéssel). A kincstár nem aranymosó cigányainál elégségesnek látta helyzetük 1783-i kormányhatósági rendezését: kincstári birtokon telepítendők le, vagy eladandók magánföldesuraknak, letelepítésre. A nem kincstári cigányokat is meg kívánta volna telepíteni, intézkedéseket ajánlott civilizálásukra, kényszer nélküli asszimilációjukra, a földművesség felé szorítva őket, kézművességük és muzsikusságuk sérelme nélkül — a makacs vándorlókat és a foglalkozásnélkülieket viszont kiűzte volna az országból.

Az egészségügyi operátum kitűnő, modern munka. A megelőzés fontosságát hangsúlyozza az ember- és állategészségügyben egyaránt, az előbbiben olyan témakörökkel, mint a levegő és az ivóvíz szennyeződésének, az élelmiszerek fertőzésének megakadályozása. Felekezetközi igazgatás alá rendelte volna a kórházakat. Megyei vérbajkórházakat hozott volna létre. Szorgalmazta az állategészségügyi népoktatást.

Az adó- és Commissariatica-ügyi bizottság adóügyi munkálata kevés újdonságot tartalmaz. Leszögezi, hogy az adó nem a földre, hanem az adózók fejére és vagyonára vetendő ki, összege az ország szükségleteihez és az adózók erejéhez igazodjék, az adózás differenciált legyen, és ösztönözze a szorgalmat — ezek után pedig lényegében érintetlenül hagyja a fennálló adórendszert, nem talál szerencsés megoldást az egyházi nemesek, armalisták, székely lófők és gyalogok adómentességére.

Hasonló az értékük a kincstárügyi bizottság szorosabban kincstárügyi munkálatainak is. A Cameralia-operátum sóügyi része nem vetette föl a szabad sókereskedelem kérdését. Csak azt deklarálta, hogy az egy sóvágóra eső évi termelés jó 50%-kal fokozható, a sóügyi adminisztráció pedig egyszerűsítendő. A harmincadigazgatásnál mindent rendben talált. Javasolta, hogy a Királyföldön állandó (természetbeni) összeg legyen a tized, a kisebb tized pedig készpénzben legyen megváltható. Az 1791-i törvényjavaslatnak megfelelően megszüntette volna a kincstartóságot mint önálló hatóságot, a Gubernium alá rendelve a kincstartót. A bányaügyi munkálat legfontosabb mondanivalója pedig az ércbányaművelés szabadságának elve volt (a magánbányák kincstári felügyeletének megszüntetésével), amit a központi kormányzat azonnal helytelenített is.

Másként értékelendők a törvénykezési bizottság munkálatai. Ezek közül a bírósági szervezet reformján és az új büntetőtörvénykönyv javaslatán Türi László kivételes szellemének nyomát érezni. Az 1790-es évek ellenzékének legjelesebbje a bírói szervezetben mesteri eleganciával alakított ki egy hármas instanciájú rendszert a túl bonyolult II. József kori helyett úgy, hogy a jogféltő rendek felől sem érhette támadás. Meghagyta az úriszéket, de biztosította felette a megye ellenőrzését. Csak egyfajta törvényhatósági törvényszéket ismert volna, állandó székhellyel, a közigazgatás és bíráskodás éles szétválasztásával már e fokon, néhány assessor bíráskodásával (ez a megszűnt „continua tabulá"-k gyakorlatának átvétele volt, az ülnökök választásával kiegészítve), a teljes törvényszak alatti ülésezéssel. Nem kevés elmeéllel rendezte Türi a külön bírósággal rendelkező városok és mezővárosok bíráskodásának kérdését, itt is érvényesítve a hármas instancia elvét, s fenntartva megalapozott jogaikat. (A szász natio elzárkózott a bíráskodás reformja elől.) Országos bíróság Türi tervezetében lényegében kettő maradt, első fokon a királyi tábla, másodfokon mint „forum superrevisorium" a Gubernium. Itt Türi mesterien egyesítette a *Diploma Leopoldinum*ra alapozó rendi követelést a II. József kori gyakorlattal. A Kancelláriához fellebbezni nem lehetett volna. A terv az országgyűlés bíráskodási jogkörét lényegében a királyi tábláról fellebbezett hűtlenségi perekre korlátozta volna. A kincstári törvényszékek közül csak a zalatnai bányabíróságot hagyta volna meg. A házassági pereket, a II. József kori tapasztalatokra hivatkozva, visszaadatta volna a világi törvényszékeknek.

A bizottság perjogi tervezetének néhány jelentős vonása: a bíráskodás hivatalos nyelve a magyar legyen (a szász törvényhatóságokban a német), a perfolyamat gyorsítására az úgynevezett egyszerű kifogásokat nem különkülön, hanem egyszerre kell megtenni, ügyvédek lehetnek nem nemesek is.

Türi büntetőtörvénykönyv-tervezete ugyanolyan szorítóból indul, mint a bírósági szervezeti reformjavaslat, hozzávéve mindehhez az 1794-től beálló általános politikai változásokat is. A „régi" erdélyi büntetőtörvénykönyvből kell kiindulnia, de magába olvasztja az 1787-i büntetőtörvénykönyv legtöbb pozitívumát, és jóval differenciáltabbat, pontosabbat hoz létre, mint amaz volt (amannál jóval pontosabban írja le pl. a beszámíthatatlanság, a szándék büntethetősége eseteit, igen részletesen meghatározza a súlyosbító, illetve enyhítő körülményeket). A véleményeket csak akkor tartja büntethetőknek, ha állam-, vallás- vagy erkölcsellenesek. Az 1737-i törvénykönyvhöz hasonlóan különbséget tesz az előre megfontolt szándékú és egyéb cselekmények közt. Fenntartja a halálbüntetést, de csak bizonyos súlyos cselekményeknél (emberölés vagy élet veszélyeztetése, felségsértés, hazaárulás). Reálisan ítélve meg Erdély börtönviszonyait, a háromévi börtönbüntetést már a halálhoz legközelebb álló büntetésnek tartja. Az egyes bűncselekményekre térve, büntetendőnek ítéli ugyan az Isten tiszteletét sértő bűncselekményeket, de csak a kifejezett istentagadást vagy vallásellenességet bünteti némi súllyal, a bűbájosságot pedig azért, mert tudatlan embereket csapnak be vele. Az államellenes bűncselekmények közül a „nota" definícióját megtoldja azzal, hogy hűtlenség az állam státusának és formájának, a törvényes alkotmánynak felforgatására való törekvés is, s változatlanul halállal bünteti ezt, de kiveszi a nota esetei közül azokat a cselekményeket (oklevél-hamisítás, hamispénzverés), amelyeknek az 1790-es évek fogalmai szerint nincs köze a hűtlenséghez, s az egyéb államellenes bűncselekményeket többnyire eléggé enyhén bünteti. Az élet biztonsága elleni cselekmények közt kerékbetöréssel büntetné a csoportosan (tehát zendülés során) elkövetett gyilkosságot, s általában halállal az emberölést. Az öngyilkosságot az 1787-i törvénykönyvhöz lényegében hasonlóan minősíti. Erdély állapotaiból következik, hogy Türi a vagyonellenes cselekmények közül halállal sújtaná a rablást, sőt a latrok bújtatását is, továbbá az előre megfontolt szándékú gyújtogatást — a lopást már igen differenciáltan minősíti, a szentségtörő lopásra sem szabva a többinél súlyosabb büntetést. Az erkölcsöt sértő bűncselekményeknek csak egyes eseteit bünteti súlyosan. A közbecsület megsértésére azonban (az uralkodó, az országgyűlés és a kormányszervek elleni szó- vagy írásbeli támadások) az 1790-es évek viszonyai közt kénytelen eléggé súlyos büntetést javasolni. Szabályozza a tervezet a büntetőperes fellebbezés rendjét is. A királyi táblán át a Guberniumhoz lényegében csak a halálbüntetés és a súlyában ehhez legközelebb álló börtönbüntetés fellebbezhető, a királyhoz csak halálbüntetés esetén lehessen kegyelmi kérvénnyel élni. Háromhavi börtönnél vagy ennek megfelelő más büntetésnél kevesebbet kiszabó ítélet még a táblához sem fellebbezhető. Az elévülés (erről az 1787-i törvénykönyv nem tud) határideje halálbüntetéssel járó cselekményeknél 12, egyébként 6 év.

Türi tervezetét joggal állíthatjuk felvilágosultságában az 1787-i törvénykönyv mellé — ahol vissza kellett lépnie ahhoz képest, ott nem az övé a felelősség. Erdélyi alkalmazása pedig jóval könnyebb lett volna amazénál.

Az egyházi bizottságnak elsősorban a *Supplex Libellus Valachorum*mal kapcsolatban függőben maradt kérdésekre, elsősorban a román nép művelődésének kérdésére kellett megoldást keresnie. Foglalkoznia kellett az 1791 után is elintézetlen felekezetközi vitákkal, illetve sérelmekkel — a panaszok zöme a katolikus egyház ellen irányult, Batthyány püspök, a katolikus restauráció élharcosa azonban nem válaszolt rájuk, Bánffy György pedig nem akarta felkavarni a felekezeti vitákat az unitáriusok kedvéért (a legtöbb panasz az övék volt). A papság ellátására azt javasolta a bizottság, hogy erről minden felekezet szabad egyezkedéssel gondoskodjék, de fenntartotta a korábbi kiváltságokat, a román papokat kizárta a tized élvezetéből, s helytelenítette „canonica portió”-k kihasítását az unitus papoknak. A román nép művelésének ügyében a szász natio s külön is Michael Soterius guberniumi tanácsos a merev kényszercivilizáció álláspontját vallotta: szigorú építkezési, ruházkodási rendszabályokat, bizonyos szász intézmények bevezetését a román falvakban, kényszerasszimilációt, szórakozásaik „reformját” (benne a betyárballadák kiirtásával). Bartha Mózes, a jogtudó kolozsvári unitárius városi tanácsos koncepciójában a nevelés (némi magyarnyelv-terjesztéssel), a román egyház belső reformja, az ipari oktatás kapna több helyett. A bizottság jozefinista elnöke, Esterházy János (Bánffy György sógora) s maga Bánffy a nevelést tekinti a központi kérdésnek, az azonban elsősorban a derék, nem pedig a művelt állampolgárok számának gyarapítását célozza. E koncepció jelentősen javítaná a papnevelést. Végül is az ő álláspontjuk érvényesült. Nem került sor rá, hogy az erdélyi román nemzetiségi kérdést politikumként ragadják meg — arra még kevésbé, hogy róluk velük tárgyaljanak; a bizottságnak nem volt román tagja. Mire a tervezet átment a kormányhatósági szűrőkön, már csak egy ortodox pap- és tanítóképző szeminárium létrehozására tett javaslat maradt belőle.

A tanügyi bizottság fő feladata a közoktatásügy egészének reformja volt. Minthogy a református egyház 1791 tavaszán Teleki Ádám vezetésével átfogó saját oktatási rendszert dolgozott ki, a munkálat a katolikus alapú felvilágosult abszolutizmus és a protestáns felvilágosodás versenyfutásának terméke lett; feltételezhető szerzője Pákei József, az erdélyi unitáriusoknak ekkor vezető szelleme, az első magyar kantiánusok egyike. Az operátum kodifikálja az egyes felekezetek iskolaügyi autonómiáját, de egyben egységes, felvilágosult iskolarendszert teremtene. Szellemét az a kitétel jelzi, amellyel a parasztok oktatásáról szóló részt kezdi: „a parasztok emberek”[22] — még ha utána némileg visszakozik is. Hangsúlyozza: a szegény paraszt- és polgárfiakat segíteni kell a tanulásban. A városi népiskolákban polgári osztály létrehozását javasolja az ipari-kereskedelmi pályára készülők számára. Vallja a tanszabadság elvét (némi korlátokkal); azt is, hogy a tudomány fejlődése állandó. Nóvum benne a mérnökképzés, az adott erdélyi helyzeten túlmutató koncepciót kap az orvos-, sebész- és gyógyszerészképzés, felmerül a művészeti akadémia terve. Egészében véve a tervezet valamivel még túl is tud lépni a felvilágosult abszolutista oktatásügyi koncepciókon. A bizottság feladata volt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság ügye is. Néhány megjegyzéssel (maga is kerülendőnek tartja az erőszakos magyarnyelv-terjesztést, szász személyeket is be kéne vonni a társaságba) pártolta a tervezetet. Cenzúraügyi munkálata valójában Bánffy György műve volt. Ő tudniillik, tudomást véve róla, hogy a bizottság még a cenzúra szükségéről is vitatkozik, tőle szokatlan nyerseséggel vette kézbe a cenzúramunkálat ügyét. Koncepciója azonban sokat megőriz a jozefinizmus elveiből. A műveltebb és „notabilior” réteg számára megtartja a teljes szellemi szabadságot (ezek személyi használatukra bármilyen műből behozhatnak 1-2 példányt).

A hét bizottság munkálata együttesen reális képet ad az erdélyi politikai elit nézeteiről. Reménytelen egy helyben topogás az úrbér kérdésében, messzelátó, de kivihetetlen tervek a gazdaságpolitikában, jozefinista örökség vagy semmitmondás a közigazgatás kérdéseiben, főleg az utóbbi az adóügyben és a kincstár ügyében, egy nagy és modern jogász keze nyoma és az 1790-es évek retrográd hatása a törvénykezési munkálatokon, aufklärista — s épp ezért a kérdés politikumát nem érzékelő — koncepció a román nemzetiségi kérdésben, az oktatásügyben némi előrelépés a felvilágosult abszolutista oktatási rendszerrel szemben: ez az összkép.

---

[22] Synopsis Systematis generalis Scholarum publicarum M. Principatus Transylvaniae (H., é. n.).

AZ 1810—11. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

E javaslatok csak 1810-ben kerülhetnek országgyűlés elé — s addigra az 1790-es évek vezető politikusai elhaltak vagy megöregedtek. Az 1810—11. évi országgyűlés pedig csak a közigazgatási és a törvénykezési munkálatokból alkot törvényjavaslatokat. Elválasztja a közigazgatást és a bíráskodást. A közigazgatás szervezetének kérdéseiben bátortalanabb a bizottságnál is. Kevesebb törvényhatóságot egyesítene, s a megszűnteknek is meghagyná a külön követküldési jogot. Némi visszalépéssel fogadja el a magyar és székely törvényhatósági tisztikar új struktúráját (a szászok meg vannak elégedve a királyi regulatiókkal). Azt viszont a bizottsági véleménnyel ellentétben iktatta törvénybe, hogy a törvényhatóságok csak a Gubernium törvényes rendeleteinek engedelmeskedjenek. Konzervativizmusára vallott a szabad királyi és mezővárosok beligazgatási status quójának meghagyása. Feltűnő volt a hátrálás a kormányhatóságok kérdésében: törvénybe iktatták a Gubernium fennálló gyakorlatát, a Kancelláriánál feladták azt a követelést, hogy tagjai a Gubernium tanácsosai közül kerüljenek ki, ugyanígy a kormányhatóságok felelősségének elvét (igen szerény követeléseket léptetve e két utóbbi helyébe). Csak részletkérdésekben született néhány jelentősebb törvény: szolgarendtartás, mezőrendészeti törvény, az 1791-i törvényt kiegészítő erdőrendtartás. A bizottsági munkálatnál is tovább megy a zsidókról szóló törvényjavaslat; lakhatást és hatévi adómentességet adna a földművelés, iparűzés vagy hasznos gyáralapítás végett Erdélybe települő zsidóknak. A cigányügyi törvény három év határidőt szabna a vándorcigányoknak a letelepedésre, s csak húsz év helybenlakás után engedélyezné a letelepedettek szabad költözését.

A törvénykezés Türi-féle koncepcióját az országgyűlés a konzervativizmus jegyében rontotta el. A hármas apellációs rendszer eltűnt a módosítások alatt, a megyéknél és székely székeknél — az országgyűlés említett elvi deklarációja ellenére — újra egybeolvasztották a közigazgatást és a bíráskodást, feladták a Gubernium „forum superrevisorium” rangját, megengedték a fellebbezést a Kancelláriára, újra szélesebben határozták meg az országgyűlés bíráskodási jogkörét. Alaposan „módosították” a rendek Türi büntetőtörvénykönyvtervezetét is. Életfogytiglani, illetve tízévi börtönre emelték a halálbüntetéssel egyenrangú, illetve ahhoz legközelebb álló büntetés mértékét. Kiterjesztették az Isten és vallás elleni bűncselekmények körét, rögtönítélő bíráskodást és halálbüntetést javasoltak a zendülések vezetői ellen — ugyanakkor jelentéktelen büntetést a hatósági rendelkezéseknek való ellenszegülésre. Az elfogadott perjogi kódex megengedte, hogy külön-külön élhessenek az „exceptio simplex”-ekkel.

Megkísérelték a rendek az 1781, illetve 1791 utáni protestáns sérelmek orvoslását, törvényeket alkotva a hatheti oktatás kiterjesztéséről valamenynyi felekezetre, a vegyes házasságnak bármelyik összeesketendő fél papja által megköthetőségéről, a házassági perek világi bíróságok által való intézéséről.

Az 1810—11-i törvényalkotás már alaposan konzervatív és „lojális” az eredeti tervezetekhez képest — a húszéves korszak lezárása azonban ennél is rosszabb. A birodalmi kormányzat számára már érdektelenek az erdélyi rendek igényei. Országgyűléseket 1811-től 1834-ig nem tartanak Erdélyben, a törvényjavaslatokat a kormányszervek 1816 és 1837 közt(!) tárgyalják meg, s jó öthatodukat visszavetik azzal, hogy a kérdés szabályozása a végrehajtó hatalomra tartozik, vagy hogy a javaslat időközben elavult (!), tehát átdolgozandó. Az első rendi reformmozgalom ellentmondásos, felemás voltukban is sok értéket tartalmazó termékeit az 1840-es évek reformereinek kell kiásni a feledés pora alól.

5. KÖZÖS KULTÚRA, NEMZETI KULTÚRÁK

Lépjünk most vissza oda, ahol az erdélyi felvilágosodást, a nemzeti kultúrák kibontakozását elhagytuk: 1790 tájára. Ez esetben is vegyük előre azt, ami közös, s utána kerítsünk sort arra, ami az egyes nemzeti kultúrákba tartozik.

Az erdélyi szellemi élet egészét érinti az európai szellemi irányzatok behatolása Erdélybe. A filozófiában a kantiánizmus az új. Pákei József kantiánizmusáról már hallottunk. De Kanttól indul, s aztán Fichte és Schleiermacher megismerése után önálló filozófiát, egyfajta, a felvilágosodást és a kereszténységet egyeztető erkölcsi idealizmust dolgoz ki Sipos Pál, egyben nemzetközi hírű matematikus, Kazinczy barátja. Kantiánus Köteles Sámuel marosvásárhelyi és nagyenyedi református kollégiumi professzor, kora Magyarországán és Erdélyében a kanti filozófia legalaposabb ismerője és legrendszeresebb előadója.

1790 táján kezdődik meg Erdélyben a barokkról a klasszicizmusra való átváltás. A felvilágosodás első évtizedei ugyanis még a barokk uralma jegyében folynak le. A világi barokk jelentős alkotásai ebben az időszakban jönnek létre. 1772 táján indul meg a gernyeszegi Teleki-kastély barokk átépítése a magyarországi Mayerhoffer András, az úgynevezett Grassalkovich-stílus egyik jeles mestere tervei alapján. 1773-ban kezdődik meg az erdélyi világi barokk legjelentősebb alkotásának, a kolozsvári Bánffy-palotának építkezése. Tervezője és építője Johann Eberhard Blaumann; württembergi bevándorló, Szebenben telepszik meg, ott lesz egy idő múlva városi építőmester. A terv kialakításában magának Bánffy Györgynek is része van. Érett barokk, rokokó és copf keveredése az 1785-re, nem sokkal mestere halála előtt elkészült palota, udvara kiképzésében már klasszicista vonásokkal is. Blaumann az építészeti munkán túl kőfaragó munkát is végez a palotán. Az épület szobordíszeit Schuchbauer Antal készíti, az ácsmunkákat, ajtó- és ablakbélleteket az Ausztriából bevándorolt Anton Überlacher, kora legjobban foglalkoztatott erdélyi ács- és épületasztalosmestere. A Bánffy-palota hatása az erdélyi világi építészetre éppoly korszakos, mint a kolozsvári jezsuita templomé volt az egyházira. Főhomlokzata szobor- és urnasorának hatását a kastélyépítészetben találjuk meg (Zsibó, Hadad, Csákigorbó, Küküllővár), udvari homlokzatáét kolozsvári palotákon (Teleki-, Mikes-, Thoroczkay-, Tholdalagi—Korda-palota), griffes erkélyének hatása Kolozsvárott ismét csak paloták és középületek egész során kimutatható. Zsibón, ahol az 1750-es években bonchidai mintára felépült az istálló, 1778 táján, az idősb Wesselényi Miklós hazaköltözése után indul meg Erdély legnagyobb arányú barokk kastélyépítkezése. De még az 1790-es években is folynak jelentős barokk építkezések. Ekkor alakítja ki Jung József a szamosújvári örmény nagytemplom végleges belső terét, s építi fel a templom tornyait.

A klasszicizmus a folyamatosság jegyében váltja fel a barokkot. Az első klasszicista kolozsvári palota, a Carlo Justi által tervezett Tholdalagi—Korda-ház emeletes oszlopsora a Bánffy-palota hatását mutatja, a Thoroczkay-ház szintén. A kolozsvári unitárius kollégium, Ugrai László műve (1806) copf és klasszicizmus vegyüléke. További nevezetesebb termékei a kolozsvári klasszicizmusnak a Bel- és Külmonostori úti Teleki-paloták és a piarista líceum épülete, a református kollégium hármas árkádsora, a főtéri Jósika-palota. Marosvásárhelyt is a századforduló táján tűnnek fel az első klasszicista épületek: a kollégium szárnyépülete, Teleki Domokos háza és a Teleki-téka.

A képzőművészetek többi ága lényegesen kevesebb jelességről adhat számot. A festészetben ott van a Neuhauser család számos tagja, Bíró József szerint egyikük sem különösebb tehetség: a táj- és arcképfestő id. Neuhauser Ferenc, a szebeni „schola normalis"-ban tanító ifjabb Neuhauser Ferenc festő, kőrajzoló, a *Malerische Reise durch Siebenbürgen* zsánerképsorozatának szerzője, Barabás Miklós rajztanára; öccse, József, a szebeni árvaház rajztanára, zsánerkép- és arcképfestő, s végül Neuhauser Gottfried, a kolozsvári „schola normalis" rajztanára. Szebenben festi klasszicizáló stílusban szász patríciusok, plébánosok arcképeit a Meytens-tanítvány Johann Stock. Főleg a rézmetszésben vált ki a fiatalon elhalt Kóré Zsigmond, a bécsi Szent Anna-akadémia növendéke. Bécsben tanul az első ismert erdélyi román festő, Efrem Micu, Samuil Micu-Klein unokatestvére, a bécsi Szent Borbála-templom ikonosztázának alkotója. A szobrászatban a Csűrös dinasztia három művész tagja közül kettő produkál; közülük Antal említendő elsőnek, B. Nagy Margit ítélete szerint a 19. század elejének egyetlen valamirevaló kolozsvári szobrásza, a szamosújvári örmény nagytemplom számos szobra és kolozsvári síremlékek faragója. Testvére, Mihály festő-szobrász; a harmadik Csűrössel, Józseffel együtt dolgozik a székelykáli templomon (ő oltárt farag, amaz oltárképet fest). A korszak erdélyi festészete és szobrászata egészében meglehetősen provinciális szinten marad.

Közös a kor erdélyi kultúrájában az is, ami a természettudományok terén történik. Az öregedő Benkő József alkotásainak egy része 1790 utánra esik. A botanika terén már az ő halála után adja ki, kb. két évtizedes kutatómunka után, nemzetközi visszhangot kiváltó nagy összefoglalójának *(Enumeratio Stirpium in Magno Transylvaniae Principatu praeprimis indigenarum)* első részét Johann Christian Baumgarten. 1804-től a marosvásárhelyi református kollégium professzora Bolyai Farkas, Gauss diáktársa, képességeit sokfelé hasznosító vagy elpazarló ritka elme. Fizikai és kémiai szertárat létesít az iskolában, s olyan természettudományos oktatást teremt, hogy 1811-ben kilencen jelentkeznek a kollégiumból a selmeci erdőmérnöki főiskolára, 1822-ben pedig négyen a bécsi műegyetemen hirdetett ösztöndíjas helyekre. Tanítványa a feltaláló gépgyártó Rajka Péter, valamint Ercsei János, akit azután marburgi diákoskodása elején professzorai csak felsőfokban emlegetnek, és elsősorban fia, Bolyai János.

Az orvostudomány századvégi, század eleji erdélyi művelői közt a korábban már említetteken kívül Nyulas Ferencről ejtsünk szót elsőnek. Bécsi és pesti tanulmányai után kezdi meg erdélyi működését. Fő műve az erdélyi gyógyvizekről szól (*Az erdélyi orvosi gyógyvizeknek bontásáról közönségesen,* Kolozsvár 1800), de jelentőségében ennél is fontosabb az, amit a himlőoltás erdélyi bevezetéséért tesz. E téren Közép- és Kelet-Közép-Európa szokatlan gyorsasággal követi nyomon a fejlődés legmodernebb eredményeit. Jenner műve a vakcinációról 1798-ban jelenik meg; az első himlőoltásokra Európában 1800 májusában kerül sor. Erdély késedelme itt csak egy jó év. Az erdélyi orvosok a bécsi „nagykórházban" ismerkednek meg az új eljárással, s 1801 augusztusában—októberében Nyulas Ferenc, Szotyori József, Josef B. Barbenius, ifj. Pataki Sámuel és mások nagyjából egyszerre kezdik el a himlőoltást Kolozsvárott, Brassóban, Szebenben és Marosvásárhelyt. Nyulas 1802-ben könyvet ad ki *A kolozsvári tehénhimlő*ről; mint országos főorvos, rendelkezéseket eszközöl ki arról, hogy céhekbe, tisztségekbe csak oltott személyeket vegyenek fel, s csak ilyeneket eskessenek össze.

Nyulasnak is van némi szerepe a földgáz körül az 1800-as években folytatott vizsgálatokban. Az égő vizek jelenségét elsőnek Georg Vette szebeni gyógyszerész írta le Erdélyben. Mátyus István is felfigyelt erre. 1807-ben a bányatechnikai újítása kapcsán már említett Mészáros György sóbányamérnök fölhívta a központi kormányhatóságok figyelmét a gázkitörésekre. Előbb ő és Nyulas kapott megbízást, hogy végezzen vizsgálatot e tárgyban, majd Gergelyffy Andrásra bízták ezt. Ő hidrogénnek nézte a földgázt, bár jelezte, hogy palackozható, elégethető. Nyulas halála után azonban sem utóda, sem annak felettesei nem mutattak érdeklődést az ügy iránt. Az erdélyi földgázt jó száz évvel később kellett újra felfedezni.

Többirányú munkássága során a természettudomány területén is alkotóan működött Vasile Popp zalatnai bányaorvos. Háromszéki ásványvizekről írt műve (*Despre apele minerale de la Arpatac, Bodoc şi Covasna,* Szeben 1821) az első olyan orvosi szakmunka, amelyet román orvos anyanyelvén írt, s nyomtatásban is megjelent. Popp egyébként a román népi temetkezési szokásokról írta doktori disszertációját, ezzel a néprajzban végezve úttörést, s nevéhez fűződik az első tudományos igényű román bibliográfia összeállítása.

*

Mi az, ami a kor művelődéséből már szorosabban az egyes nemzetek kultúrájába tartozik? Az erdélyi *magyar kultúrán* kezdve, elsőnek annak intézményeit vagy csak intézménykísérleteit említsük. Már az 1790—91. évi országgyűlés foglalkozik Aranka György kezdeményezésével, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal. Az első valóban működő magyar akadémia jellegű szervezet az országgyűlés támogatását megkapja ugyan, a kormányhatóságokét azonban csak erősen felemás módon. A központi kormányzat ügyetlen formai kifogással nem engedélyezi működését; erre az a kitűnő mérlegelőképességű Bánffy György jóvoltából mint „Próba Társaság" kezd működni 1793 decemberében. A társaság lelke Aranka György, Kazinczyszerű szervező egyéniség. 1798-ig ő a titkár is, onnan 1801-ig Teleki Mihály, majd 1806-ig, a megszűnésig újra Aranka. Tagjai elsősorban magyarok, köztük Benkő József, aki a szervezet megbízásából két ízben tesz történeti forrásfeltáró körutat a Székelyföldön. De kapcsolatai vannak a társaságnak többek között Martin Hochmeisterrel is, aki a *Siebenbürgische Quartalschrift*ben közli a tagok cikkeit. A tagságban van Ioan Piuariu-Molnár is. Az első magyar akadémia jellegű szerv nem zárkózik el a más nemzetiségűekkel való együttműködéstől. A Nyelvmívelő Társaság munkásságának első, kb. 1796-ig tartó szakaszában a nyelvművelés és a történetkutatás bizonyos egyensúlyban van, később egy időre a történeti forrásanyag gyűjtése nyomul előtérbe a feladatok közül. A tagok lelkesen támogatják a kolozsvári magyar színészetet, többen, maga Aranka is, darabokat fordítanak a színház számára. S ami terv marad? Nem készült el a nyelvművelési feladatok közül a legfontosabbnak ítélt magyar szótár és *Jó nyelvmester,* az összegyűjtött történeti forrásanyagnak csak egy részét sikerült kiadni, a természettudományi tervek (Erdély növény- és ásványvilágának rendszeres feltárása, a természettudományos oktatás fokozása, a természeti kincsek felhasználásának propagálása) szintén tervek maradtak. Tervezte a Nyelvmívelő Társaság könyvtár és nemzeti múzeum létrehozását is (a szászoknál ezt a funkciót ekkortájt már betöltötte a Bruckenthal-gyűjtemény), eredmény nélkül. A társaság működése az 1800-as évek elejére már nagyon visszaesett. 1806 a végső lobbanás, s ezzel az első magyar akadémia jellegű intézmény részvétlenség, anyagi erők hiánya (s a politikai légkör egészében vett rosszabbodása) miatt megszűnik. E társaság mellékhajtása volt a Kéziratkiadó Társaság, irányítója ennek is Aranka, tagjai jórészt azonosak a másikéval. Módja csak néhány kötet kiadására volt.

Mielőtt még Aranka kezdeményezésének folytatójáról, Döbrentei Gáborról s erdélyi kultúraszervező munkásságáról szólnánk, fordítsuk figyelmünket a rendek másik pártfogoltja, a magyar színjátszás felé. Ez a protestáns kollégiumok iskolai színjátszását tudja előzményéül. A protestáns oktatás szabadelvűbb a szerzetesi iskoláknál, erős benne az anyanyelv használata; így a kollégiumok iskolai színjátszása is erőteljesebb a katolikus iskolákénál. A II. József alatti iskolai színjátszási tilalom se érinti a marosvásárhelyi színjátszás „népies figurákban bővelkedő bohózatait"[23] vagy a nagyenyedi Voltaire-előadásokat. Így érthető, hogy színháztörténetünk első nagy nevei (Kótsi Patkó János, Jantsó Pál, Benke József) protestánsok és erdélyiek. Ennek a hirtelen erőteljesen jelentkező magyar színjátszásnak ad majd Kolozsvárott állandó otthont az 1821-re felépülő Magyar Nemzeti Játékszín. Abban, hogy addig a színjátszás fennmaradhat, oroszlánrésze az idősb Wesselényi Miklósnak van. Ez a politikából a kultúrába „szorult" nyugtalan és energikus szellem (Kazinczynak is mecénása és barátja, maga is műkedvelő drámaíró és fordító) haláláig 20 ezer forintnál többet fordít magánvagyonából az erdélyi magyar színészet támogatására, s amellett rengeteg energiát telekvásárlásra, a színház céljaira való gyűjtésre, a színtársulat gondjainak intézésére, színészintrikák lecsillapítására, a színtársulat szabályozására stb. A társulatot támogatja maga Bánffy gubernátor is, felesége, a cseh—osztrák nagyarisztokráciából származó Palm Jozefa és lányai állandó vendégei a kolozsvári magyar színielőadásoknak. Nem kis hányattatások után, de az erdélyi magyar színészet meg tud erősödni.

S Kazinczynak is szerepe volt abban, hogy az erdélyi magyar kultúra új erőre kapott. Erdélyben nagyszámú levelezőpartnere van, személyes kapcsolatai is. (Két ízben járt is itt; második útjának terméke az *Erdélyi levelek.*) Szerepe olyan személyiségek szellemi arculatának kialakításában, mint az ifjabb Wesselényi Miklós, Bölöni Farkas Sándor, elmellőzhetetlen.

Az a búvópatak, amely 1806-ban a Nyelvmívelő Társaság megszűnésekor tűnik el a föld alatt, az 1810-es években a Döbrentei Gáborral induló mozgással jelenik meg újra; ágai érintkeznek a magyar színészetéivel is. Döbrentei — Magyarországról grófi nevelőnek Erdélybe szakadt evangélikus papfiú — 1809-ben, Kazinczy biztatására kezd foglalkozni egy erdélyi magyar folyóirat tervével. Cserei Farkas, az idősb Wesselényi Miklós sógora, maga is Kazinczy levelezőpartnere, kinyomatja Döbrentei folyóirattervét, kiosztja az 1810—11. évi országgyűlésen, anyagi alap azonban nincs. Az *Erdélyi Muzeum* első füzete csak 1814 májusában jelenik meg, akkor azonban a siker olyan, hogy kétszer is ki kell adni. A folyóirat az Erdélyben óhatatlanul egymásra torlódó eszmei áramlatok hű tükre: programja a tegnapelőtt, a felvilágosodás, szerkesztője gyakorlatában, ízlésében a tegnapba forduló ma, a klasszicizmus, Döbrentei elméleti iskolázottságában a holnap, a romantika. A szerkesztő bizonyos sznobizmusa annyiban jót is hoz, hogy határozottan igyekszik elhárítani a gyenge színvonalú műveket. Berzsenyi, Kazinczy, Kölcsey, Szemere verseit közli. Az ő biztatására ír verseket az erdélyi magyar költők közül többek között Újfalvi Krisztina, Buczy Emil. Drámaírói eszményei Shakespeare és Schiller — s a magyar irodalomtörténet nem tudja elfelejteni neki, hogy Katona *Bánk Bán*ját felfedezhette volna, de elment mellette. Az *Erdélyi Muzeum* tanulmányanyaga sokrétű. Dolgozatokat közöl a görög és római irodalomról, ismerteti a modern európai irodalom történetét. Magyar irodalomtörténeti és irodalomkritikai anyagában olyan darabok találhatók, mint Kazinczy tanulmánya *A magyar literatúra történetei*ről és recenziója a *Himfy szerelmei*ről. Változatos irodalomelméleti anyagot közöl, s a szerkesztő és munkatársai tisztában vannak a nyelvművelés fontosságával is. Döbrenteinek magának is van történeti érdeklődése, de a kor olvasói igénye is megköveteli a történetírás jelenlétét a folyóiratban. Életrajzok jelennek meg lapjában többek között Batthyány Ignácról, az idősb Cserei Farkasról, Franklin Benjaminról, Bod Péterről. Döbrentei szóvá teszi Bod Péter és Benkő József kéziratban maradt műveinek kiadását is. Maga is ír tanulmányt az életrajzírás módszereiről, a forráskritikáról, a francia történetírás fejlődéséről. Helyet kap az *Erdélyi Muzeum*ban a pedagógia tudománya is; Pestalozziról maga Döbrentei ír. Képzőművészeti, zenei tárgyú írásokat is közöl. Nem idegen a természettudományoktól sem: a folyóiratban cikk található Hell Miksáról, támogató közlemény Baumgarten botanikai gyűjtéséről, a szerkesztő maga szólítja fel a tudomány erdélyi művelőit az ország „jó földleírásának" elkészítésére.

---

[23] M. CSÁSZÁR E., A nemzeti színjátszás kezdetei Közép-Kelet-Európában (az IF c. kötetben, 497).

Döbrentei erdélyi írógárdát nevelne ki — de 1815—17-ben sorra veszti el a fiatalon elhalt Pataki Mózes klasszika-filológust, a kritikus Kerekes Ábelt, a filozófus Szabó Andrást. Marad Bölöni Farkas Sándor és aranyosrákosi Székely Sándor. A folyóiratot magát is megöli — nem az írók hiánya, hanem az anyagiaké (Erdélyben éhínség pusztít) és a Magyarországon 1817-ben meginduló *Tudományos Gyűjtemény* konkurenciája, amely az ottani előfizetőket elvonja, s végül a cenzúrakellemetlenségek. Az *Erdélyi Muzeum* 1818-ban megszűnik. Meghiúsult Döbrentei másik vállalkozása is, a *Külföldi Játékszíni Gyűjtemény;* ennek számára fordítja le az ifjabb Wesselényi Miklós Goethe *Die Geschwister*ét.

1817-ben Döbrentei veti fel a Nyelvmívelő Társaság felújításának tervét is. Sikerül neki megnyerni néhány tekintélyesebb kormányhatósági személy támogatását, s Bolyai Farkas is részt vesz a megbeszéléseken. 1818-ra már kész Döbrentei terve a Tudományos és Nyelvmívelő Társaságra, mely egy osztályokban (történeti, szépirodalmi és nyelvtudományi, természettudományi osztály) működő akadémia jellegű szerv lenne. Engedélyt azonban nem kaptak rá, s Döbrentei 1820-ban elhagyja Erdélyt. Életében a legmaradandóbbakat ottani éveiben alkotta.

S ami — pontosabban akik nem férnek be az intézmények szerint tárgyalt kultúrtörténet kereteibe? Gyarmathi Sámuel gyakran jár a határán annak, hogy a 18. század néha kínjukban ezerfelé kapó polihisztorai sorába kerüljön, és sorsukat se kerülhesse el. Ifjúkorában Pozsonyban meleg levegővel léggömbkísérleteket végez, aztán kb. egy évtizeden át hol arisztokraták udvari orvosa, hol megyei orvos. Már megírja első nyelvészeti művét, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmestert*, mikor Göttingába kerülhet, s ott közvetlen kapcsolatba léphet Schlözerrel. Ez utóbbi, maga is a magyar nyelv finnugor mivoltának vallója, biztatja, könyvtárából könyveket kölcsönöz neki, tanácsaival segíti. Hatása lehetett Gyarmathira a cseh szlavista Dobrovskýnak és Büttner jénai professzornak is, akik szintén állást foglaltak a magyar—finn nyelvrokonság mellett. Levelezésben áll az erdélyi nyelvésszel Porthan, „a finn nemzeti tudományok megalapítója" is. Az *Affinitas linguae hungaricae,* Gyarmathi fő műve 1798-ban készül el, s 1799-ben jelenik meg Göttingában. Tudománytörténeti jelentőségét Zsirai Miklós abban határozza meg, hogy szerzője egyrészt az egész finnugorságra kiterjesztette a szókészleti és alaktani egyezésekkel való rokonítást, másrészt (Sajnovicshoz hasonlóan) nem érte be a szóegyeztetésekkel, hanem a nyelvrokonság bizonyításában „döntő szóhoz juttatta a nyelv legfontosabb, legszívósabb, legjellegzetesebb elemeit: az alaktani, nyelvszerkezeti elemeket is".[24] Arra Schmidt József utal, hogy Sajnovics és Gyarmathi nemzetközileg az összehasonlító nyelvészet úttörői.

A nyelvtudomány másik erdélyi kiválósága, Kőrösi Csoma Sándor ezekben az évtizedekben indul Erdélyből, hogy a Kelet-Ázsiában vélt magyar őshazát felfedezze, s helyette a tibeti nyelvet találja meg.

A *szász kultúra* e korszakbeli történetéről kevesebb lehet a mondanivalónk. Szeben kulturális életét jelentősen visszaveti a Gubernium (s pár évre a Kincstartóság) elköltözése a városból. A magyar akadémiaalapító törekvések megfelelője náluk a J. Filtsch tervezte tudós társaság, amelynek tervét Samuel Bruckenthal maga egészíti ki. Háromosztályos akadémia lenne természettudományi, történeti és irodalmi osztállyal. A Nyelvmívelő Társasághoz hasonlóan ez sem zárkózna el más nemzetiségű tagok felvétele elől. A megvalósulásig azonban nem jut el. Mintegy helyette jön létre a Societas Philohistorum, mely erdélyi krónikák kiadásával kezdi meg működését. A szász folyóiratok közül a *Siebenbürgische Quartalschrift* 1801-ig él; mintegy ennek örökét veszi át a *Provinzialblätter* (1805—24).

---

[24] ZSIRAI M., Sajnovics és Gyarmathi, 51.

Bővebben szólhatunk a kor erdélyi *román kultúrájáról.* Korszakunkban ennek egy növekvő és erőteljesen világiasodó értelmiség lett bázisa és fejlesztője. Az erdélyi román értelmiség kialakításában (Balázsfalva jelentős szerepe ellenére) továbbra is a katolikus és református iskolák játsszák a főszerepet. A kolozsvári piarista iskolában 1794-ben az összes diákok 27,1%-a unitus és ortodox; ez a szám 1846-ra 49,2%-ra nő. Az iskola felsőbb (filozófiai, jogi és orvosi) kurzusaiban ez a számarány a két előbbi időpontban 12,7%, illetve 20,3%. Míg Balázsfalva vonzáskörzete elsősorban Fehér megye (diákjainak 46,3%-a való onnan), a kolozsvári piarista iskola román diákjainak 29,3%-a való Kolozs megyéből, ahonnan már viszonylag kevés román fiatal jár Balázsfalvára, és 31,8%-a Doboka és Belső-Szolnok megyéből, ahonnan alig-alig jutnak el az unitus püspöki székhelyre. A marosvásárhelyi református kollégium román diákjai egyenlő arányban (36,3-36,3%) kerülnek ki Marosszékről és Torda megye keleti feléből, a fennmaradó rész nagyobb fele (16,3%) Kolozs megyéből jön. A román diákoknak már csak jó egynegyede választja a papi pályát, kb. egyhatoda lesz tanár vagy tanító, és 43,6% kormányhatósági és más állami tisztviselő. A kolozsvári piarista akadémia növendéke e korban többek között Ioan Leményi, a későbbi unitus püspök, de Vasile Moga, a leendő ortodox püspök is, továbbá Ladislau Vajda, 1817 és 1824 közt a büntetőjog professzora az akadémián, majd guberniumi titkár, és Gheorghe Lazăr, a havasalföldi iskolaügy reformátora. Némi súlypontváltozást jelent 1814-ben a szebeni ortodox teológiai akadémia létrejötte, a román értelmiség képzési helyeinek arányain azonban alapvetően ez se változtat.

Erre a bázisra alapozódik most már a dákoromán kontinuitás elve köré épülő román nemzeti tudat; Samuil Micu-Klein és Gheorghe Şincai műve mellé Petru Maioré is csatlakozik. A budai Egyetemi Nyomda román cenzoraként írja meg fő művét az erdélyi románság történetének kezdeteiről (*Istoria pentru începutul românilor în Dacia,* Buda 1812). Felfogása nem különbözik a triász másik két tagjáétól, csak műve megírásának módja más, ügyesebb: kisméretű, összefogott vitairat, amely csak a magyar honfoglalásig tárgyalja Erdély történetét. Munkája a 19. században két további kiadást ért meg; a triász tagjai közül ő érte el a legnagyobb tömeghatást.

A nemzeti tudat formálására hat ki a hányatott életű Radu Tempea (az azonos nevű brassói román krónikaíró dédunokája, Eustatievici halála után egy ideig az erdélyi ortodox népiskolák igazgatója) román nyelvtana is. Munkája latinista irányú, de — tekintettel a köznépre — nem élesen purista.

Nem kapcsolódnak ilyen szorosan a nemzeti tudat kialakításához az erdélyi román szépirodalom első jelentősebb termékei. Messze kiemelkedik közülük Ion Budai-Deleanu *Ţiganiadá*ja. Az erdélyi román felvilágosodás e jeles alakja részese a *Supplex Libellus Valachorum* körüli harcoknak (a mai román irodalomtörténet-írás szerint ő a kontinuitáselméletet támadó vitairatokra írt válasz — *Widerlègung* — szerzője), s az ő műve egy 1804-i újabb román nemzeti felségfolyamodvány. Nevét azonban az erdélyi román kultúra történetében a *Tiganiada* őrzi meg elsősorban. Fanyar „elleneposz" ez a cigányokról, akiknek a török ellen küzdő, kegyetlen erélyű Vlad Țepes havasalföldi fejedelem felkínálja az önálló államalapítás lehetőségét, cserébe a török elleni segítségért, s akik aztán segélyre vajmi kevéssé képesek, arra annál inkább, hogy a török veszély időleges enyhültekor heves vitákat folytassanak arról: demokratikus vagy monarchikus legyen-e jövő hazájuk alkotmánya vagy valami kompromisszumféle — a hatalmat azonban egyik csoport sem osztaná meg a másikkal, s végül vissza is süllyednek hagyományos anarchiájukba, elvesztve ezzel az államalapítás lehetőségét. A lembergi magányában öregedő jozefinista keserű bölcsességei ezek, tanulságul saját népe s mások számára is — szellemileg legközelebb valószínűleg nem mintái, hanem a *Nagyidai cigányok* áll hozzá.

Budai-Deleanu-nál lényegesen kisebb tehetség a termékeny brassói román költő, Ioan Barac. Magyaros műveltségű, Nagyenyeden és Kolozsvárott tanul. Átdolgozza (formailag inkább Csokonai hatásához igazodva) Fazekas *Lúdas Matyi*ját *(Pipelea Gâscariul)*.

Végül szóljunk azokról a tervekről, amelyek az 1790-es években a magyar és szász kezdeményekhez hasonló intézményeket szeretnének biztosítani az erdélyi román kultúrának. Mindkét ilyen akció Ioan Piuariu-Molnár nevéhez fűződik. Megpróbálkozik román lap alapításával (1793—94); felségfolyamodványaira elutasító választ kap. 1795-ben egy, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz és Filtsch tervezett tudós társaságához hasonló román egyesületet kíván létrehozni (Societatea Filozoficească a neamului românesc în Mare Principatul Ardealului). A társaság programja szerint nyelvészeti, történeti problémákkal és a természettudomány kérdéseivel egyaránt kíván foglalkozni. Annak azonban nincs nyoma, hogy ez a tervezett intézmény megkezdte volna munkáját.

6. ÁTVÁLTÁS A REFORMKORRA

A tárgyalás szokott menetét némileg megtörve, utoljára hagytuk az 1811 utáni kb. két évtized politikai történetét. Ez a két évtized látható eseményekben szegényebb az előző kettőnél: országgyűlések nincsenek, a politikai élet egészében a ferenci reakció uralkodik. S közben érlelődnek azok az erők, amelyek 1830 után az erdélyi (és magyarországi) politikai porondra lépnek.

Az 1810-es években egyetlen említésre méltó politikai eseménysorozat indul Erdélyben: az immár ötödik úrbérrendezési kísérlet. Az 1790—91. évi úrbéri rendszeres bizottság tervezetét nem vitatják meg érdemben az 1810—11-i országgyűlésen. 1813-ban azonban kezdetét veszi az ínség, a jobbágynép szökik a román fejedelemségekbe, Magyarországra vagy Erdély kedvezőbb helyzetben lévő területeire. I. Ferenc 1813. december 31-én úrbértervezetet követel Teleki Sámuel kancellártól, s a Kancellária két hét múlva fel is terjeszti a magyarországi úrbér átdolgozott változatát. A hirtelen nekirugaszkodást több éves szünet követi, a kormányhatóságok csak azon vitatkoznak, hogy milyen ideiglenes rendszabályokat hozzanak. 1817-ben azonban I. Ferenc beutazza Erdélyt, s ott az ínség legszörnyűbb évének képe fogadja. A király megsürgeti az agg Bánffy gubernátornál az úrbérrendezést, az szervez is egy úrbéri bizottságot guberniumi tisztviselőkből és törvényhatósági főtisztekből. Ez a bizottság az 1790—91-i rendszeres bizottság munkálata alapján, országgyűlési úton vezettetné be az úrbért. Ehelyett azonban újra az államtanács kezd foglalkozni a dologgal, most már a Gubernium kikapcsolásával. 1819. május 17-én döntenek az új úrbérről. Ez egyelőre nem határozza meg a jobbágyföld mértékét; új összeírást tart szükségesnek. Kimondja viszont, hogy a földesúr meghagyhatja jobbágyának irtványát, de el is veheti (a megszabott hivatalos úton), a továbbiakra nézve viszont eltiltja a földesúri engedély nélküli irtványozást. Erdőlést elsősorban a ledőlt és száraz fából enged a jobbágynak, csak ezek hiányában élőfából. Ahol viszont addig kereskedhettek is fával, ott meghagyja ezt a jogukat. Makkoltatást csak taxa ellenében enged nekik, saját határukon olcsóbban, mint idegeneknek. Jelentős nóvuma a tervezetnek, hogy végre, fél évszázad után, meg meri kockáztatni a robotnak a magyarországi úrbér szerinti meghatározását, heti egy nap igás- vagy két nap kézi robotban. Ez nagy könnyítés lett volna, bár az erdélyi jobbágy helyzete így is kedvezőtlenebb maradna a magyarországiénál, hisz telke mindenképpen sokkal kisebb volna amazénál. Jócskán csökkentette a tervezet a hosszú fuvar mértékét (négy egész telkes jobbágy után egy, legfeljebb két napra), viszont évi három nap vadászatra kötelezte a jobbágyot. Egyéb terheit (tized, kilenced, datiák) lényegében változatlanul hagyta.

A tervezettel azonban magában Erdélyben senki se volt elégedett. Az agg Bánffy György maga sem kívánta vállalni az úrbérrendezés terhét, hiszen kormányhatósági főtisztviselőként volt részese fél évszázad kudarcainak; a Gubernium kebelében létrehozott újabb úrbéri bizottság vezetését a majdani guberniumi elnök, Jósika János kapta meg. A központi kormányzat a rendezés érdemi végrehajtására jónak látta az erdélyi rendiségen és a belőlük kikerülő kormányzati apparátuson kívül állókat, magyarországi kormánytisztviselőket küldeni Erdélybe királyi biztosokként, élükön Cziráky Antal magyar kamarai alelnökkel.

De nem volt elégedett a tervezettel a birtokos nemesség sem. A megyegyűlések tiltakozó határozataiban ott van érvül a rendezés ellen a magyar közjog minden iderángatható tétele, I. István törvényeitől kezdve a *Hármaskönyv*ön, az *Approbatae* és *Compilatae Constitutiones*en meg a *Diploma Leopoldinum*on át az 1791. évi szentesített törvényekig. A harcban részt vesz a harmincas évek erdélyi liberalizmusának néhány vezetője is: az ifjabb Wesselényi Miklós, pályája kezdetén álló politikus, Kendeffi Ádám és mások. Az urbárium körüli összecsapásban tudniillik összekeveredik birtokos nemesi konzervativizmus, amely nem hajlandó engedményekre a jobbágyokkal szemben, s egyfajta kettős értelmű rendi alkotmányvédelem, amely a kérdés országgyűlési megoldását sürgeti. Konzervatív és majdani liberális birtokos nemesek útjai egészen másfelé vezetnek 1819—20 harcaitól — az utóbbiaké, elsősorban Wesselényié oda, hogy a birtokos nemesség maga kezdeményezze a jobbágykérdés megoldását.

Másfajta elégületlenség a jobbágynépé. Parasztmozgalmak egész sora robban ki az úrbérrendezés kapcsán. A gócok: Doboka megye, Kolozs megye keleti széle, Küküllő, Alsó- és Felső-Fehér megye. A viták tárgya általában a jobbágyföld: a jobbágyok földjük felmérést követelik, korábbi határosztálykor elszenvedett sérelmeiket hányják fel. Megtörténik azonban, hogy határőrnek kívánnak jelentkezni; s még inkább az, hogy a szolgálatoknak az új urbárium mértékére való leszállítását sürgetik.

Ilyen körülmények közt az úrbérrendezési kísérlet elődei sorsára jutott: megrekedt az urbárium bevezetése előtt. A rendezés iratai 1835-ben is elintézetlenül hevertek a Kancellárián. Az ügy a kormányzatnak sem volt valóban fontos; addig pedig még hosszú volt az út, amíg a birtokos nemesség legmesszebbre látó elemeinek igazán fontossá vált.

Ennek az 1790-es évek ellenzéki elképzeléseiről talán apáitól valamennyire tájékozott, Kazinczy és Döbrentei Gábor körében a kor szellemi életében orientálódni tanult birtokos nemesi elitnek politikai kiforrása az 1820-as években megy végbe — ha politikai fórumokon, akkor inkább a magyarországi politikai élet fórumain. A legkiválóbb az ifjabb Wesselényi Miklós köztük, Kazinczy s legalább annyira Berzsenyi jóvoltából szinte gyermekkorától a két magyar haza reménysége, valóban ritka szellemi képességekkel megáldott, a kor avantgárdjának divatja szerint fizikailag is sokoldalúan edzett ifjú arisztokrata, Széchenyi legközelebbi jó barátja, s egyben az állandó „második ember" az 1820-as évekbeli magyarországi politikai vállalkozásokban, Erdélyben pedig vitathatatlanul az első. Mintagazda, közgazdasági szakíró, ritka agilitású szervező egy személyben. Mellette Kendeffi Ádámot szokás második emberként emlegetni gyakorlati politikusként, de vele egyenrangú Döbrentei egykori pártfogoltja, a székely határőrsarjadék guberniumi tisztviselő, Bölöni Farkas Sándor. Hogy az utóbbi teoretikusnak mekkora, az már 1830 után derül ki.

1830 előtti szerepük inkább csak készülődés. Wesselényi nagy szervezőkészséggel és taktikai ügyességgel 1825-ben létrehozza a kolozsvári lóvásárt az erdélyi lótenyésztés fellendítésére, Bölöni Farkas Sándorral együtt 1828-ban megteremti a kolozsvári kaszinót. Buzgólkodik a felépült, de nem nehézségek nélkül működő kolozsvári Nemzeti Játékszín ügyében. A liberalizmus felé haladó birtokos nemesség református elemei 1827-ben olyan reformot hajtanak végre az erdélyi református egyházat irányító konzisztóriumban, amelynek révén a világiak (valójában az ellenzéki világiak) szerepe alaposan megnő az egyház vezetésében. Kezdeti lépések ezek, de ennek a kezdetnek lesz folytatása.

Az érlelődő liberalizmus erői felsorakoznak a következő majd két évtized harcaira — mögöttük azonban a derékhad még „alkotmányvédő", gravaminális ellenzékiekből áll. A következő korszak első nagy csatája, az országgyűlés kierőszakolásáért vívott harc egy öreg rendi alkotmányvédő, Zeyk Dániel 1829-i Kolozs megyei közgyűlési beszédével indul. A birtokos nemesség modern részén s a velük tartó értelmiségieken fog múlni: milyen lesz e harc jellege, mi lesz az értelme.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Hist. Hung. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)

AIICluj = Anuarul Institutului de Istorie din Cluj

N. Albu, Istoria învăţământului = Nicolae Albu, Istoria învăţământului românesc din Transilvania până la 1800. Blaj 1944

AMN = Acta Musei Napocensis (Cluj)

Angyal D., Anglia = Angyal Dávid, Erdély politikai összeköttetései Angliával. Sz 1900

AOT = Alvinczy Péter okmánytára. Kiadja Szilágyi Sándor, Gergely Samu és Pettkó Béla. I—III MHH-D 14—15, 27. Pest 1870—Budapest 1887

Apáczai Encyclopediája = Apáczai Csere János, Magyar Encyclopedia. S. a. r. stb. Szigeti József. Bukarest 1977

Apafi udvartartása = I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I.: Bornemissza Anna gazdasági naplói. Szerk. Szádeczky Béla. Budapest 1911

Apor P. naplója = Synopsis mutationum... Altorjai br. Apor Péter Munkái. MHH-S 11. Pest 1863

AR = Archivum Rákóczianum. I. Osztály: Had- és belügy; II. Osztály: Diplomatia; III. Osztály: Scriptores

Arch. Ért. = Archaeologiai Értesitő (Budapest)

AtSz = Agrártörténeti Szemle (Budapest)

AUSz Ser. Hist., ill. Ser. Litt. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Series Historica, ill. Series Litteraria

AVSL = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (Hermannstadt)

Balogh J., Varadinum = Balogh Jolán, Varadinum. Várad vára I—II. Budapest 1982

Benczédi L., Rendiség = Benczédi László, Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. Budapest 1980. ÉTTK

Benda Gy., Statisztikai adatok = Benda Gyula, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez (1767—1867). Budapest 1973

Benkő S., A helyzettudat = Benkő Samu, A helyzettudat változásai. Bukarest 1977

Benkő S., Sorsformáló = Benkő Samu, Sorsformáló értelem. Bukarest 1971

Berlász J., Jobbágyság = Berlász Jenő, Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században. Budapest 1959. ÉTTK

Berlász J., Könyvtári kultúránk = Berlász Jenő, Könyvtári kultúránk a XVIII. században. Az IF c. kötetben. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Budapest 1974

Berlász J., Úrbérrendezés = Berlász Jenő, Az erdélyi úrbérrendezés problémái. Sz 1941

Bethlen önéletírása = Bethlen Miklós önéletírása I—II. Bev.: Tolnai Gábor; kiad. és a jegyzeteket írta: V. Windisch Éva. Budapest 1955

O. Beu, Kaiser Josef II. = Octavian Beu, Kaiser Josef II. und der Bauernaufstand Horias. Hermannstadt 1944

Bíró J., Erdély művészete = Bíró József, Erdély művészete. Budapest, é. n.

Bíró J., Gernyeszeg = Bíró József, A gernyeszegi Teleki-kastély. Budapest 1938

Bíró V., Apor István = Bíró Vencel, Altorjai Apor István és kora. Cluj 1935

Bíró V., A fejedelmi hatalom = Bíró Vencel, Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542—1690. Budapest 1924

Bisztray Gy., Az erdélyi tudományos élet = Bisztray Gyula, Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat. Az Erdély magyar egyeteme c. kötetben. Szerk. Bisztray Gy., Szabó T. A., Tamás L. Kolozsvár 1941

BMTIÉ = A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve (Bécs)

V. Bogišić, Acta = Valtazar Bogišić, Acta conjurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, nec non Francisci Nádasdy illustrantia 1663—1671. Zagrab 1881

BpSz = Budapesti Szemle

Bunta M., Situaţia şi lupta = Bunta Magda, Situaţia şi lupta calfelor din Cluj în a doua jumătate a sec. XVIII. şi prima jumătate a sec. XIX. AMN 1965

Bunta M., Habán kerámia = Bunta Magda, Az erdélyi habán kerámia. Bukarest 1973

Cserei históriája = Cserei Mihály, Erdély históriája (1661—1711). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Budapest 1983

Csetri—Engel = Csetri Elek—Engel Károly, Importanţa primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania. Studiul inedit al lui Fridvalszky János. SUBB-H 1974—75

Danyi—Dávid, Népszámlálás = Danyi Dezső—Dávid Zoltán (szerk.), Az első magyarországi népszámlálás. Budapest 1960

Deák F., Béldi Pál = Deák Farkas, Uzoni Béldi Pál 1621—1679. Budapest 1887

Demény—Cernovodeanu, Relaţiile = Lajos Demény—Paul Cernovodeanu, Relaţiile politice ale Angliei cu Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în sec. XV—XVIII. Bucureşti 1974

DFGS = Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens I—III. Kiad. Kemény J., E. Trauschenfels. Kolozsvár 1839—1860

Diaet. = OL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Cista Diplomatica; Diaetalia

DS Ekv. = Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. máj. 27. (Budapest 1937)

Eckhart F., A bécsi udvar = Eckhart Ferenc, A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest 1922

EK: AG = OL, Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára, Acta Generalia

EM = Erdélyi Muzeum (Pest—Kolozsvár)

EME Ekv. = Erdélyi Múzeum Egylet Emlékkönyve (Sorozat)

EMSzT = Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I—III. Anyagát gyűjtötte és szerk. Szabó T. Attila. Bukarest 1975—1982

EOE = Erdélyi Országgyűlési Emlékek. — Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540—1699. Szerk. Szilágyi Sándor. 1—21. Budapest 1875—1898; MHH-C III/b

Erdély öröksége = Erdély öröksége I—X. Szerk. Cs. Szabó László, Makkai László. Budapest é. n. [1942]

Esze T., Folyamodványok = Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Összeáll., bev. és jegyz. Esze Tamás. Budapest 1955

ETIÉ = Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve (Sorozat)

ÉTTK = Értekezések a történeti tudományok köréből (Sorozat)

Evlia Cselebi = Evlia Cselebi magyarországi utazásai 1660—1666. I—II. Budapest 1904—1908

E. Filtsch, Theater = Eugen Filtsch, Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. AVSL N. F. XXI, 1887

FRA-S = Fontes Rerum Austriacarum. Wien 1849—; I. sorozat: Scriptores

FVLK = Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Sibiu)

GT, LCRH = OL, Gubernium Transylvanicum, Libri conceptuum regii hungarici (F 43)

C. Göllner, Überlegungen = Carl Göllner, Überlegungen zur Aufklärung bei den siebenbürger Sachsen. FVLK 1971

R. Gooss, Staatsverträge = Roderich Gooss, Österreichische Staatsverträge I. Fürstentum Siebenbürgen. Wien 1911

H = Hazánk (Budapest)

Halmágyi I. naplója = Halmágyi István naplói és iratai. Kiad. Szádeczky Lajos. Bp. 1906. MHH-S 38

G. M. G. Hermann = Georg Michael Gottlieb Hermann, Das alte und neue Kronstadt. Durchgearb. etc. von. O. von Meltzl. Hermannstadt 1883

Heckenast G., Iparfejlődés = Heckenast Gusztáv, Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században. TSz 1973

Herepei, Adattár = Herepei János, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I—III. Szerk. Keserü Bálint. Szeged 1965, 1966, 1971

Heydendorf naplója = Michael Conrad von Heydendorf, Unter fünf Kaisern. Hrsg. Otto Folberth und Wolfgang Acker (München 1978)

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien

K. Hitchins, The Roumanian movement = Keith Hitchins, The Roumanian national movement in Transilvania, 1780—1849. Cambridge, Massachusetts 1969

HK = Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)

I. Hudita, Relations = I. Hudita, Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635—1683). Paris 1927

I. Hudita, Répertoire = I. Hudita, Réportoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1636—1683). Paris 1926

IF = Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Budapest 1974
Imreh I., Majorsági gazdálkodás = Imreh István, Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus idején. Bukarest 1956
Imreh I., A rendtartó = Imreh István, A rendtartó székely falu. Bukarest 1973
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények (Budapest)
Jakab E., Hírlapirodalom = Jakab Elek, Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Budapest 1882
Jakab E., A királyföldi viszonyok = Jakab Elek, A királyföldi viszonyok ismertetése I—II. Pest—Budapest 1871—1876
Jakab E., Kolozsvár = Jakab Elek, Kolozsvár története I—III. Oklevéltár I—II. Buda 1868—1870
Jakab E., A Pragmatica Sanctio = Jakab Elek, A Pragmatica Sanctio története Erdélyben. Sz. 1879
Jakab—Szádeczky = Jakab Elek—Szádeczky Lajos, Udvarhely vármegye története. Budapest 1901
Jakó Zs., A gyalui vártartomány = Jakó Zsigmond, A gyalui vártartomány urbáriumai. Bp. 1944
Jakó Zs., Misztótfalusi = Az erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bev. és jegyz. Jakó Zsigmond. Bukarest 1974
Jakó Zs., Papírmalmok = Jakó Zsigmond, Az erdélyi papírmalmok feudalizmus-kori történetének vázlata. I—II. SUBB-H 1962 és 1964
Jakó Zs., Román művelődés = Jakó Zsigmond, A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében. MTA I. OK 1969/1
Jakó Zs., Torockó = Jakó Zsigmond: Adatok a torockói jobbágylázadások történetéhez. Kolozsvár 1945
Jakó Zs., Újkori = Jakó Zsigmond, Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. A MR c. kötetben. I. Bp. 1943
Jakó—Juhász, Nagyenyed = Jakó Zsigmond—Juhász István, Nagyenyedi diákok (1662—1848). Bukarest 1979
Jancsó B., Statisztika = Jancsó Benedek, Az erdélyi románság legrégibb statisztikája. Sz 1900
H. Jekeli, Lukas Graffius = Herman Jekeli, Bischof Lukas Graffius in Kampfe mit dem Pietismus. Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. Festschrift Dr. Fr. Teutsch. Hermannstadt 1931
Kárffy Ö., Földművelő egyesület = Kárffy Ödön, Az első erdélyi földművelő egyesület működése, 1769—1772. MGSz 1898
K. Karlovszky E., A burgonya = K. Karlovszky Endre, A burgonya meghonosodása Erdélyben. MGSz 1896
Katona, Historica critica = Stephanus Katona, Historica critica regum Hungariae I—XLII. Vindobonae 1768—1770
Katona I., Habán kerámia = Katona Imre, Habán kerámia Magyarországon. Budapest 1974
Kelemen L., Művészettörténeti = Kelemen Lajos, Művészettörténeti tanulmányok I—II. Bev. Szabó T. Attila, szerk. B. Nagy Margit. Bukarest 1977—1982

Kemény J. önéletírása = Kemény János önéletírása. Kiad., bev. V. Windisch Éva. Budapest 1959

Klaniczay T., Zrínyi = Klaniczay Tibor, Zrínyi Miklós. Budapest 1964^2

KL Ekv. = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957

Köpeczi B., Franciaország = Köpeczi Béla, A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest 1966

KO = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I—V. S. a. r. Géresi Kálmán. Budapest 1897

Kőváry L., Erdély = Kőváry László, Erdély történelme I—V. Pest 1859—1863

Kv. lt. = A Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának történeti levéltára (= Erdélyi Múzeum Levéltára)

E. és D. Limona, Catastihele = E. és D. Limona, Catastihele casei comerciale Ioan Marcu din Sibiu. RA 1959

LK = Levéltári Közlemények (Budapest)

L lt. = A Lobkovitz család levéltára. Raudniczi levéltár, Litomerice (Csehszlovákia)

Lukinich I., Bethlen cs. tört. = Lukinich Imre, A bethleni gróf Bethlen család története Bp. é. n. [1927]

Magyari A., Társadalmi feltételek = Magyari András, A Rákóczi-szabadságharc társadalmi feltételeinek kialakulása Erdélyben. RT

Makkai L., Erdély = Makkai László, Erdély története. Budapest 1944

Makkai L., Hadik = Makkai László, Hadik András az erdélyi mezógazdaságról. AtSz 1957

Makkai L., Paraszti és majorsági = Makkai László, Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Gödöllő 1957

Mészáros I., Iskolaügy = Mészáros István, Az iskolaügy története Magyarországon. Budapest 1981

MFSz = Magyar Filozófiai Szemle (Budapest)

MGSz = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (Budapest)

MHH-C = Monumenta Hungariae Historica III. Comitialia. — Magyar Történelmi Emlékek. III/a: Magyar Országgyűlési Emlékek. — Monumenta comitialia regni Hungariae. 1—12. Budapest 1874—1912; III/b: EOE

MHH-D = Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria. — Magyar Történelmi Emlékek. I. Okmánytárak. 1—42. Pest 1857—Budapest 1948

MHH-S = Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores. — Magyar Történelmi Emlékek. II. Írók. 1—38. Pest 1857—Budapest 1906

MIT = A magyar irodalom története I—II. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest 1963—64

MKsz = Magyar Könyvszemle (Budapest)

MM = Magyar Művészet (Budapest)

MMT = Magyar művelődéstörténet. I—V. Főszerk. Domanovszky Sándor. Bp. 1939—1943

MNy = Magyar Nyelv (Budapest)

MNyr = Magyar Nyelvőr (Budapest)

MPEA = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár I—XV Szerk. Simon László és Zsinka Ferenc. Bp. 1902—1934

MR = Magyarok és románok I—II. Szerk. Deér József, Gáldi László. Bp. 1943—1944

Mráz V., Bethlen = Mráz Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Sz 1953

MTA I. OK = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok (I.) Osztályának Közleményei (Budapest)

MTD = Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963

MTT = Magyar Történelmi Tár (Budapest)

Műv. T. = Művelődéstörténeti Tanulmányok I—II. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond és Tonk Sándor, ill. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sípos Gábor és Tonk Sándor. Bukarest 1979, 1980

B. Nagy M., Reneszánsz és barokk = B. Nagy Margit, Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest 1970

B. Nagy M., Várak, kastélyok = B. Nagy Margit, Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII—XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest 1973

ND = Népismereti dolgozatok (Kolozsvár, szerk. Kós Károly)

A. Neamţu, Mineri = Alexandru Neamţu, Situaţia şi lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX. AIICluj 1961

A. Neamţu, Tehnica = Alexandru Neamţu, Tehnica minieră din Transilvania în sec. XVIII. Inovaţii şi inovatori. AIICluj 1971

NEH 1965 = Nouvelles Etudes Historiques, publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Red. Balogh Sándor, Ember Győző etc. Budapest 1965

NNh = Kós Károly, Népélet és néphagyomány. Bukarest 1972

OL = Magyar Országos Levéltár (Budapest)

OL, Agy = OL, Apafi gyűjtemény (P 1239)

OL, Elt = OL, Esterházi család levéltára (P 108—184)

OL, EOKL = OL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak

OL, GP = OL, Gubernium Transylvanicum (in Politicis): ügyiratok

OL, Nlt = OL, Nádasdy család levéltára (P 507)

OL, Rlt = OL, Radvánszky család levéltára (P 566)

OL, RSzlt = OL, A Rákóczi-szabadságharc levéltára

OL, UetC = OL, Urbaria et Conscriptiones (E 156)

OL, Vgy = OL, Véghelyi Dezső gyűjteménye (R 284)

OL, Wlt = Wesselényi család levéltára (E 199)

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

Pápai Páriz, Békességet = Pápai Páriz Ferenc, Békességet magamnak és másoknak Bev. és jegyz. Nagy Géza. Bukarest 1977

Pataki J., A csíki vashámor = Pataki József: A csíki vashámor a XVII. század második felében. Csíkszereda 1971

A. F. Pribram, Depeschen = Alfred Francis Pribram (szerk.), Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. I—II/1. Wien 1889—1901

D. Prodan, Producţia fierului = David Prodan, Producţia fierului pe domeniul Hunedoarei în sec. XVII. AIICluj 1958—1959.

D. Prodan, Supplex = David Prodan, Supplex Libellus Valachorum. Bucureşti 1967^2

D. Prodan, Urbariile = David Prodan (edit.), Urbariile ţării Făgăraşului I. 1601—1630. Bucureşti 1970

Quellen, Brassó = Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó I—VII. Kronstadt 1886—Brassó 1918

RA = Revista Arhivelor (Bucureşti)

Ráday iratai = Ráday Pál iratai I—II. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László, Budapest 1955, 1961

Rákóczi tükör = Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról I—II. Vál., szerk. és bev. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1973

RMK = Régi Magyar Könyvtár (Sorozat)

RMKT = Régi Magyar Költők Tára (Budapest 1959—)

RRH = Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)

RT = Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1980

SA = Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (Sorozat)

SCI Cluj = Studii şi Cercetări de Istorie (Cluj)

SH = Studia Historica (Sorozat)

SMIM = Studii şi Materiale de Istorie Medie

Spielmann J., A közjó = Spielmann József, A közjó szolgálatában. Bukarest 1976

St = Studii. Revistă de Istorie (Bucureşti)

SUB = Studia Universitatis Bolyai. Cluj-Kolozsvár

SUBB-H = Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series 4.: Historia (Cluj)

B. Surdu, Contribuţii = Bujor Surdu, Contribuţii la problema naşterii manufacturilor din Transilvania în sec. al XVIII-lea. AIICluj 1964

Sz = Századok (Budapest)

Szádeczky-hagyaték = Szádeczky Béla hagyatéka I—II. Szeged, Egyetemi könyvtár, ill. MTA Könyvtárának Kézirattára

Szalárdi = Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. S. a. r. stb. Szakály Ferenc. Budapest 1980

Székely oklevéltár = Székely oklevéltár I—VIII. Kiad. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu. Kolozsvár 1872—Budapest 1934

Szentgyörgyi M., Jobbágyterhek = Szentgyörgyi Mária, Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Budapest 1962. ÉTTK

Szentkirályi Zs., Az erdélyi bányászat = Szentkirályi Zsigmond, Az erdélyi bányászat ismertetése, nemzeti-, gazdasági-, köz- és magánjogi tekintetben. Kolozsvár 1841

Szilágyi S., Erdélyország = Szilágyi Sándor, Erdélyország története, különös tekintettel művelődésére I—II. Pest 1865—66

Tagányi K., A hármas nyomású rendszer = Tagányi Károly, A hármas nyomású rendszer behozata Erdélyben. MGSz 1894

Teleki levelezése = Teleki Mihály levelezése I—VIII. Kiad. Gergely Samu. Budapest 1905—1926

ThFK = A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Budapest 1983

TMÁO = Török-magyar-kori államokmánytár I—VII. Szerk. Szilády Áron, Szilágyi Sándor. Pest 1868—1874

Teutsch = Georg und Friedrich Teutsch, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk II. Hermannstadt 1907

TL = Történeti Lapok (Kolozsvár)

I. Tóth Z., Román mozgalom = I. Tóth Zoltán, Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom. 1790—1848. Budapest 1959

I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus = I. Tóth Zoltán, Az erdélyi román nacionalizmus első százada. Bp. 1946

I. Tóth Z., Parasztmozgalmak = I. Tóth Zoltán, Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegységben 1848-ig. Budapest 1951

I. Tóth Z., A román nemzettudat = I. Tóth Zoltán, A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasaljai krónikairodalomban. Budapest 1942

Trócsányi Zs., 1790 = Trócsányi Zsolt, Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez. Budapest 1978

Trócsányi Zs., Központi kormányzat = Trócsányi Zsolt, Erdély központi kormányzata 1540—1690. Budapest 1980

Trócsányi Zs., Levéltárak = Trócsányi Zsolt, Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Budapest 1973

Trócsányi Zs., Országgyűlések = Trócsányi Zsolt, Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. Budapest 1976. ÉTTK

Trócsányi Zs., Parasztság = Trócsányi Zsolt, Az erdélyi parasztság története 1790—1849. Budapest 1956

Trócsányi Zs., Partium = Trócsányi Zsolt, Az északi Partium 1820-ban. Budapest 1966

Trócsányi Zs., Teleki = Trócsányi Zsolt, Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Budapest 1972

Trócsányi Zs., Wesselényi = Trócsányi Zsolt, Wesselényi Miklós. Budapest 1965

TSz = Történelmi Szemle (Budapest)

TT = Történelmi Tár (Budapest)

ÚMM = Új Magyar Múzeum (Pest)

Várkonyi Á., Rákóczi = Várkonyi Ágnes, A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. Sz 1954

Veress E., Hunyad = Veress Endre, Hunyad vármegye bányászatának és bányaiparának múltja. Déva 1910

Vita Zs., Tudománnyal és cselekedettel = Vita Zsigmond, Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest 1968

Wass László naplója = Czegei Wass György és László naplói. Kiad. Nagy Gyula. MHH-S 35. Budapest 1896

M. Zemplén J., A fizika = M. Zemplén Jolán, A magyarországi fizika története a XVIII. században. Budapest 1964

ZMÖM = Zrínyi Miklós Összes művei I—II. Kiad. Klaniczay Tibor és Csapodi Csaba. Budapest 1958

Zsirai M., Sajnovics és Gyarmathi = Zsirai Miklós, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I.: Sajnovics és Gyarmathi. Budapest 1952

IRODALOMJEGYZÉK

V. A FEJEDELEMSÉG VIRÁGKORA
(1606—1660)

Az egész fejezet írásánál figyelembe vett forráskiadványok: EOE 5—10. E kötetek szolgáltatták a legtöbb és az esetek többségében nélkülözhetetlen információt, de elsősorban magukat a forrásokat használtuk, mert az EOE-t szerkesztő Szilágyi S. gyakran az eredeti okmányoktól eltérően foglalja össze az eseményeket; Documente privitoare la istoria românilor. Vol. XV. al colecţiei Hurmuzaki. Partea II. 1601—1825. Publ. N. Iorga. Bucureşti 1913; Erdélyország történeti tára II. Kiad. Kemény J. és Nagyajtai Kovács I. Kolozsvár 1845; Erdélyi történelmi adatok I—IV. Szerk. Mikó I. és Szabó K. Kolozsvár 1855—1862; TMÁO I—III. Pest 1868—1870; Székely oklevéltár VI. Kolozsvár 1897; DFGS III; voltaképpen forráskiadványnak tekinthető erre a korra Katona, Historia critica XXIX—XXXIII és Joseph von Hammer-Purgstall, Geschichte des Osmanischen Reiches 6—8. kötet. Pest 1830—1832.

Az egész fejezet írásánál figyelembe vett irodalom: D. Ogg, Europe in the Seventeenth Century. London 1952; K. Uhlirz—M. Uhlirz, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer II. Graz 1927; C. J. Friedrich, The Age of the Baroque (1610—1660). Stuttgart 1954; Handbuch der europäischen Geschichte III. Hrsg. Th. Schieder. Stuttgart 1971; R. Mandrou, Des humanistes aux hommes de sciences. H. é. n. [Paris 1973.] The Fontana Economic History of Europe. The Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. C. M. Cipolla. London 1974; R. J. W. Evans, The making of the Habsburg Monarchy 1550—1700. Oxford 1979; Szalay L., Magyarország története IV—V. Lipcse 1854—1857; Hóman B.—Szekfű Gy., Magyar történet III—IV. Írta Szekfű Gy. Bp. 1935; Magyarország története II. 1526—1790. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai L. Bp. 1962; Magyarország története I. Szerk. Molnár E. Bp. 1964; Magyarország története 3. Szerk. Pach Zs. P., R. Várkonyi Á. Bp. 1985; N. Iorga, Geschichte der Rumänen und ihrer Kultur. Hermannstadt-Sibiu 1929; Geschichte der Rumänen. (Hrsg. L. Gáldi, L. Makkai.) Bp. 1942; Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. (Hrsg. C. Göllner.) I. 12. Jh.—1848. Bukarest 1979; Istoria Romîniei III. (Red. A. Oţetea etc.) Bucureşti 1964; Histoire de la Roumanie. (M. Constantinescu, C. Daicoviciu, Şt. Pascu.) H. n. 1970; Kőváry L., Erdély; Szilágyi S., Erdélyország; Teutsch; Lukinich I., Erdély történeti változásai (1540—1690). Bp. 1911; I. Moga, Die wirtschaftliche Entwicklung Siebenbürgens I. Bukarest 1943; Makkai L., Erdély története Bp. 1944; Şt. Pascu, Istoria Transilvaniei. Sibiu 1944; Erdély története I. írták: C. Daicoviciu, Şt. Pascu etc. Bukarest 1964; C. C. Giurescu, Erdély a román nép történetében. Bukarest 1968.

Ezekre az egyes alfejezetek irodalmánál rendszerint nem utalok.

1. A NAGYHATALMAK TEHETETLENSÉGE

Az összefoglalások ezt az Erdély szempontjából fontos néhány évet el szokták hanyagolni, de jól rekonstruálhatók elsősorban a következő művek alapján: Szilágyi S., Báthory Gábor fejedelem története. Pest 1867; Komáromy A., Rákóczi Zsigmond és Homonnai Bálint versenyének történetéhez (1607—1608) (TT 1899); Trócsányi Zs., Rákóczi Zsigmond. Egy dinasztia születése (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978); K. Benda, Der Haiduckenaufstand in Ungarn und das Erstarken der Stände in der Habsburger Monarchie (1607—1608). (NEH 1965); Szendrey I., Hajdú kiváltságlevelek. Debrecen 1971; Mika S., Weiss Mihály, egy szász államférfi a XVII. századból. Bp. 1893; Rácz I., A hajdúk a XVII. században. Debrecen 1969; A. Gindely, Rudolf und seine Zeit II (1600—1612). Prag 1868; Deák F., A széki merénylet 1610-ben (Sz 1876).

2. BETHLEN GÁBOR URALKODÁSA

Az EOE mellett Hídvégi Mikó Ferenc históriája (MHH-S 7) és Weiss Mihály (DFGS Neue Folge), valamint Krauss György (FRA-S 3) tájékoztat. Továbbá ezeket az eseményeket is érintik a Bethlen Gáborról szóló összefoglalások: Gindely, i. m. Acsády I., Bethlen Gábor és udvara. Bp. 1890; Szekfű Gy., Bethlen Gábor. Bp. 1929; Demény L., Bethlen Gábor és kora. Bukarest 1982. Alakjáról továbbá: Vita Zs., Bethlen Gábor szellemi arcképéhez (a Tudománnyal és cselekedettel c. kötetben). A legújabb eredményekről l. a 400 éves évforduló alkalmából rendezett konferencia anyagát: Sz 1980.

Az itt leírt eredmények a bethleni hatalom természetéről hagyományos felfogásoknak jórészt ellentmondanak. Ilyen az összefoglalásokon kívül: Nagy L., Sok dolgot próbála Bethlen Gábor. Bp. 1981. Az ellenállásról: Lovas R., A szász kérdés Bethlen Gábor korában (Sz 1944); Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. Hrsg. C. Göllner. Bukarest 1979; Trócsányi Zs., Országgyűlések. Az országgyűlési névsorok: R. Gooss, Staatsverträge. 454—456 és 608—609. Az adózásról: Bíró V., A fejedelmi hatalom; Mráz V., Bethlen. Az adóösszegek az EOE-ből származnak. A merkantilizmusnak az abszolutizmus elé nyúló kezdeteiről: E. Heckscher, Mercantilism I—II. London—New York 1931. Az erdélyi állam berendezkedéséről: Trócsányi Zs., Központi kormányzat. A keleti abszolutizmusról összefoglalóan: Pach Zs. P., Egyetemes történeti bevezető (Magyarország története 3. Bp. 1985).

3. ERDÉLY A HABSBURG-ELLENES SZÖVETSÉGBEN

A nemzetközi helyzetről: The Cambridge History of Poland. Ed. W. F. Reddaway, J. H. Penson, O. Halecky, R. Dyboski. Cambridge 1950; P. Cernovodeanu, England and the Question of free Trade in the Black Sea in the 17th Century (RRH 1967/1); A. Gindely, Geschichte des dreissigjährigen Krieges I—III. Prag 1882; C. V. Wedgwood, The Thirty Years War. London 1968; J. V. Polisensky, The Thirty Years War. London 1971. A magyar—osztrák—cseh szövetségről: Katona, Historia critica XXX, a szövetségesek képviselői a Portán: Ipolyi A., Rimay János államiratai és levelezése. Bp. 1887. A királyságbeli helyzetről: Frankl V., Pázmány Péter és kora I—III. Pest 1868—1872; Szalay L., Galántai gróf Esterházy Miklós I—IV. Pest 1863—1870; Szilágyi S., I. Rákóczy György. Bp. 1893. A Magyarország panasza: Incze G., Alvinczy Péter (1570—1634). Bp. 1935. A hadjáratról a főszereplők eletrajzain kívül: M. Depner, Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Stuttgart 1938; Nagy L., Bethlen Gábor a független Magyarországért. 1969.

Bethlennek az összefoglalásokban figyelmen kívül hagyott országgyűlési iratai: Katona, Historia critica XXX. A portai eseményekről igen részletesen tájékoztat: Borsos T., Vásárhelytől a Fényes Portáig. Kiad. Kócziány L. Bukarest 1972. A hazai eseményekre forrás: Kemény J. önéletírása. A nikolsburgi béke: R. Gooss, Staatsverträge. 544.; ugyanott a másik két béke is. Bethlen nyugati szövetségeiről a legfontosabb: Szilágyi S., Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. Bp. 1872—73; Gindely A., Okmánytár Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Bp. 1890; Óváry L., Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez (1620—1626). Bp. 1886; Schmidt V., Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a svéd koronához (Sz 1887. 2. közl.).

A felső-magyarországi jövedelmek: Mráz V., Bethlen. Bethlen kiadásai: Radvánszky B., Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor udvartartása. Bp. 1888. Ingóságai: Baranyai B.-né, Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959—60. Szerk. Dávid K. és Németh L.). Bp. 1961. F. Krones, Katharina v. Brandenburg Preussen als Fürstin Siebenbürgens (Zeitschrift für Allgemeine Geschichte 1884). Az ellenállásról az EOE-ben vannak tények; azokon kívül: Dán R., Péchi Simon letartóztatása 1621-ben (HK 1974). További adatok és részletek a főszereplők életrajzaiban: Szilágyi S., I. Rákóczi György. Bp. 1893; Gyalókay J., Albisi Zólyomi Dávid (Sz 1917. 1—2. közl.).

4. A KÖRÜLMÉNYEK KÉNYSZERE ALATT POLITIZÁLÓ FEJEDELEM

Szilágyi S., I. Rákóczi György. Bp. 1893; Nagy L., A „bibliás őrálló” fejedelem. Bp. 1984. Az eseményekről részletesen tudósít: J. Bethlen, Commentarii de rebus Transsilvanicis ab obitu Gabrielis Bethlenii triginta quatvor annis gestis I—II. Viennae 1779—1780; Reizner J., A. Császár-féle felsőmagyarországi 1631—1632-ik évi pórlázadás okmánytára (TT 1887—1888); Makkai L., A felsőtiszavidéki parasztfelkelés. Bp. 1954; Uő, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Bp. 1954; Karácson I., I. Rákóczi György 1636-i háborúja (HK 1893); Lukinich I., Bethlen István támadása 1636-ban (Sz 1910. 1—5. közl.). A királyságbeli hadjáratról fontos források: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Kiad. Szilágyi S. 1875 (MHH-D 24); Kemény J. önéletírása; Lippay Gy. kimutatását Károlyi Á. másolatában Benda Kálmántól kaptam. I. Rákóczi György nemzetközi kapcsolatairól a legfontosabb adatok: Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia szövetkezéseinek történetéhez (1632—1648). Szerk. Szilágyi S. Bp. 1873 (MHH-D 21); Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi S. Bp. 1883; I. Rákóczi György és a Porta. Szerk. Beke A. és Barabás S. Bp. 1888; Lukinich I., Bethlen Ferenc levelezése (1622—1653) (TT 1907). A vesztfáliai béke: Konferenzen und Verträge (Vertrags-Ploetz II/3. Bearb. von H. K. G. Rönnenfarth. Würzburg 1958).

5. NAGY REMÉNYEK MEGHIÚSULÁSA

Szilágyi S., II. Rákóczi György (1621—1660). Bp. 1891; C. Göllner, Gheorghe Rákóczi II. (Domnitori şi voievozi ai ţărilor române 9). Bucureşti 1977. A nemzetközi viszonyokról: Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk. Szilágyi S. Bp. 1874 (MHH-D 23); Erdély és az észak-keleti háború. Közzéteszi Szilágyi S. Bp. 1890—91; V. Golobuckij, Дипломатическая история освободительной войны украинского народа (1648—1654). Kijev 1962; C. Bickford O'Brien, Muscovy and the Ukraine. Berkeley and Los

Angeles 1963; J. LISK, The struggle for supremacy in the Baltic (1600—1725). London 1967. S. GÖRANSSON, Den europeiska Konfessionspolitikens upplösning 1654—1660. Stockholm é. n.; L. S. STAVRIANOS, The Balcans since 1453. New York—Chicago—London 1963; The Cambridge History of Poland from the Origins to Sobieski. Ed. W. F. REDDAWAY etc. Cambridge 1950; T. GEMIL, La Moldavie dans les traités de paix turco-polonais du XVIIᵉ siècle (1621—1672) (RRH 1973); DEMÉNY—CERNOVODEANU, Relaţiile. A román vajdaságokkal való közvetlen kapcsolatról. C. REZACHEVICI, Les relations politiques et militaires entre la Valachie et la Transylvanie au début du XVIIᵉ siècle (RRH 1972); N. NISTOR, Wirtschaftsbeziehungen zwischen Südsiebenbürgen und der Walachei während des 15—17. Jh. (FVLK 1971); A. HATTMANN, Aspekte des Kulturaustausches (SA 1975). A svédországi tárgyalások: C. WIBLING, Carl X. Gustav och Georg Rákóczy II. Lund 1891; SZILÁGYI S., Dalmady István svédországi követsége 1648 (Rajzok és tanulmányok I). Bp. 1875. A magyarországi remények: KLANICZAY T., Zrínyi; PÉTER K., A magyar romlásnak századában. Bp. 1979. A lengyelországi hadjáratról: Polska w okresie drugiej wojny połnocnej 1655—1660. I—IV. Warszawa 1957. Nélkülözhetetlen Kemény J. önéletírása, valamint Szalárdi, akik a Várad elestéhez vezető eseményekről is tudósítanak. Nagyon hasznos információkat nyújt: DEÁK F., Béldi Pál.

6. A KORLÁTLAN FEJEDELMI HATALOM ALATT ÉLŐ TÁRSADALOM

A századforduló időjárási katasztrófájáról Erdélyben: S. GOLDENBERG, La climat et l'histoire (RRH 1974). Az adóra vonatkozó adatok az EOE-ből és BÍRÓ V., A fejedelmi hatalomból vannak. A pusztulásról és a demográfiai viszonyokról általában: MAKKAI L., Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár 1942; K. ALBRICH, Die Bewohner Hermannstadts im Jahr 1657 (AVSL 1883); Quellen, Brassó különböző köteteiben; F. KRAMER, Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz in den Jahren 1600—1603 (AVSL 1874). A székely összeírások legújabban: DEMÉNY L.—PATAKI J., Mihály vajda és a székelyek. Bukarest 1978; Szász összeírások: G. MÜLLER, Die sächsische Nationsuniversität. SUBB-H 1973. A genealógiai adatok: NAGY I., Magyarország családai I—XII. Pest 1857—1865; JAKÓ Zs., A gyalui vártartomány; D. PRODAN, Urbariile; Verancsics, illetve Lupu levele: Geschichte der Rumänen. Kiadja L. GÁLDI, L. MAKKAI. Bp. 1942. 161. A románok beköltözéséről a demográfiánál jelzett munkák mellett l. JAKÓ Zs., A románok megtelepülése. Erdély és népei. A fejlődés általános tendenciájáról: PACH Zs. P., A nyugat-európai és a magyar agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963; UŐ, A kelet-európai „Gutswirtschaft" problematikájához (AtSz 1979); MAKKAI L., Paraszti és majorsági; SZENTGYÖRGYI M., Jobbágyterhek; Az uralkodó osztály a 16. század legvégén: JAKÓ Zs., Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Kolozsvár 1945. Ezenkívül az EOE-ben, R. GOOSS, Staatsverträge-ben és TRÓCSÁNYI Zs., Központi kormányzatában hozzáférhető névsorokat használtuk. A székelyekről bevontuk az EOE rendszerint figyelmen kívül hagyott adatait, továbbá a sok forrást is közlő Székely felkelés 1595—1596. Előzményei, lefolyása, következményei (Szerk. BENKŐ S., DEMÉNY L., VEKOV K. Bukarest 1979) c. munkára támaszkodunk. A szászokról a demográfiával kapcsolatban már jelzett irodalomban legfontosabb G. MÜLLER fent említett összefoglalása. A románokról a demográfiánál jelzett irodalom mellett nagyon fontos: D. PRODAN, Bojaren und „Vecini" des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jahrhundert. Bukarest 1967.

Az ország települési viszonyairól általában: F. MAKSAY, Das Agrarsiedlungssystem des mittelalterlichen Ungarns (Acta Hist. Hung. 1968). A belső átalakulásról és az újjáépítésről adnak fontosabb adatokat: J. FABRICIUS-DANCU, Siebenbürgisch-sächsische Bauernburgen und Wehrkirchen in Rumänien. Gundelsheim 1978; B. NAGY M., Reneszánsz és barokk; UŐ, Várak, kastélyok; Magyar református templomok I—II. Főszerk. KOVÁTS J. I. Bp. 1942; J.

Troester, Das alt- und neue teutsche Dacia. Nürnberg 1666. Az erdélyi öltözetek képei megjelentek: Arch. Ért. 1908. A jobbágyi szolgáltatások: Jakó Zs., A gyalui vártartomány; Makkai L., Paraszti és majorsági; D. Prodan, Urbariile urbáriumkiadványai alapján.

7. TANULÁS, MŰVELTSÉG

Az egész fejezetre vonatkozó irodalom: MIT II.; Klaniczay T., A magyar későreneszánsz problémái. (Reneszánsz és barokk. Bp. 1961); Jakó Zs., Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976. Tarnóc M., Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978; Pokoly J., Az erdélyi református egyház története II. Bp. 1904; Juhász I., A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár 1940; Fr. Teutsch, Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen II. Hermannstadt 1922.

Az egyetemjárás adatai: Szabó M., Erdélyi diákok egyetemjárása a XVI—XVII. században (Műv. T. II). Az értelmiség adatai: Zoványi J., Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon. Kiad. Ladányi S. Bp. 1977. G. D. Teutsch, Die Synodalverhandlungen der Evangelischen Landeskirche in Siebenbürgen. Hermannstadt 1882. J. S. Klein, Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger. I—II. Buda 1709. Dicţionar de istorie veche a României. Elab. D. M. Pippidi Bucureşti 1976; Bíró V., Erdély követei a Portán. Cluj-Kolozsvár 1921. Apáczai életrajzi adatok: Szigeti J., Az élő Apáczai Csere János (1625—1659). (Az Apáczai Csere János válogatott munkái I. Bukarest 1965 c. kötetben.) Apáczai Csere J., Magyar Encyclopaedia 6—71 és 78. Uő, Magyar logikácska, valamint egyéb írások. Az előszót írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta Szigeti J. Bukarest 1975. 36, 40, 135, 151—152. Herepei J., Apáczai és kortársai. Adattár II. Benkő S., A helyzettudat. 39—44. Makkai L., A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. Szigeti J., Apáczai Csere János társadalmi nézeteinek kérdéséhez. SUB 1962. E. Stere, Gîndirea etică în Franţa secolului al XVI-lea. Bucureşti 1972. Bethlen önéletírása. I. 165. Mészáros I., Iskolaügy. 332—346. Jakó—Juhász, Nagyenyedi. 14—18, 46—51. Apáczai gondolatrendszerében Bacon felfogásával rokon vonásokat mutat ki Szigeti J., Az élő Apáczai Csere János (1625—1659). Apáczai Encyclopaediája. Bán I., Apáczai Csere János doktori értekezése, uő, Eszmék és stílusok c. kötetében. Bp. 1976. 203 skk. Az oktatásról nagyon fontos forrás: Bethlen önéletírása. Az újító törekvésekről: Makkai L., A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. A kiadványok számait az RMKT alapján állítottam össze. A fejedelmi gyermekek szerkesztésében megjelent szótár: RMK I. 899. Nyelvészkedés: L. Toppeltinus, Origines et occasus Transylvanorum. Lugdunii Batavorum 1667. A Rákóczi-könyvtár. Harsányi I., MKsz 1913—1914. 1—12. közl. A szombatosságról: Kohn S., A szombatosok. Bp. 1889; Dán R., Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973.

VI. AZ ÖNÁLLÓ FEJEDELEMSÉG UTOLSÓ ÉVTIZEDEI

(1660—1711)

Az erdélyi fejedelemség utolsó fél évszázada történetének nincs önálló és a politika, társadalom, gazdaság, művelődés területeit átfogó összefoglalása. Az erdélyi történet egész folyamatán áttekintő régebbi és újabb munkák ugyan megkülönböztetett figyelmet szentelnek ennek a korszaknak, de részletesebb vizsgálatába nem bocsájtkoznak: Josephus Benkő: Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus. Claudiopoli 1834^2; Kőváry L., Erdély; Szilágyi S., Erdélyország; Teutsch; C. Daicoviciu—Şt. Pascu—T. Morariu etc., Erdély története (Szerk. M. Constantinescu. Bukarest 1964).

Fejezetünk az 1951 óta megjelent irodalom lehetőleg teljes számbavételére (a román nyelvű munkákból Lipcsey Ildikó készített fordításokat) és önálló levéltári kutatásokra épült. Mindazonáltal nem készülhetett volna el a romániai magyar történetírásnak az elmúlt negyedszázadban végzett és korszakunkra vonatkozóan kiemelkedően jelentős teljesítményei nélkül, amelyeknek elvi alapjait Jakó Zsigmond vázolta fel (Bevezetőül címmel a Műv. T. I. kötetében), és amelyeknek eredményei a Kriterion Könyvkiadó forráskiadvány-sorozatában, továbbá a Téka sorozatában, tanulmányköteteiben és monográfiákban láttak napvilágot. Megkülönböztetett hangsúllyal kell végül kiemelnünk a korismeret szempontjából is az EMSzT eddig megjelent köteteit.

1. AZ ÁLLAMISÁG ÁTMENTÉSE

EURÓPA ERDÉLYORSZÁGA

II. Rákóczi György életrajzai: Szilágyi S., II. Rákóczi György. Bp. 1891. Kósa J., II. Rákóczi György. Bp. 1942. Az Erdélyen át északra irányuló török expanzióról: Hegyi K., Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. 273. Z. Wójcik, Zmiana w układzie sił politycznych w Europie srodkowo—wschodniej w drugiej połowie VII. w (Kwartalnik Historyczny 1/1969). Köprülü Mehmed véleményét (hogyha török csapatokkal megy Lengyelországba Rákóczi és az ország a Porta vazallusa lesz, támogatja) Harsányi Jakab, Erdély konstantinápolyi rezidense tolmácsolta a fejedelemnek 1656. szeptember 20—21-én kelt jelentésében, kiadta Szilágyi S., MHH-D 1/23. Lengyelországi hadjáratáról új anyagot tárt fel a kérdés lengyel irodalmával együtt: Varga I., Magyar emlékek II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratairól. Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. Kapcsolatai magyar politikusokkal: Szilágyi S., II. Rákóczi György fejedelem és Nádasdy Ferenc. A Rajzok és tanulmányok II. kötetében. Bp. 1875. Levelei Lippay György esztergomi érseknek és az érsek levelei a fejedelemnek: Prímási Levéltár, Esztergom, Arch. Sec. X. No 196. Törökellenes terveiről forrásokat közöl: Magyar Történelmi Okmánytárakból. Közl.: Simonyi E. MHH-D I. Pest 1859. Angyal D., Anglia. Márki S., Cromwell és Erdély. EM 1901. A pápa, Velence és a német fejedelemségek ígéretei, hogy megsegítik II. Rákóczi Györgyöt a török ellen: a bécsi pápai nuncius jelentései, hangsúlyozva a nehézségeket is: A. F. Pribram, Depeschen II/1. A török elleni háború korabeli feldolgozásait, amelyek hangsúlyozzák, hogy az Oszmán Birodalom európai hatalmának visszaszorítását eredményező vállalkozás II. Rákóczi György tragédiájával vette kezdetét, ismerteti: Köpeczi B., Staatsräson und Christliche Solidarität. Bp. 1983.

KEMÉNY JÁNOS

Kemény János régebbi életrajzait is összefoglalja: V. Windisch É., Kemény János (Bevezetés a Magyar Századok sorozatban — Bp. 1959-ben — megjelent Önéletírás-kiadáshoz). Leveleiből nagyobb válogatások a TT 1880., 1882., 1900. és 1901., továbbá a HK 1902. évfolyamaiban jelentek meg. Keménynek a keresztény szolidaritásba vetett bizalmáról: követi utasítása Bánffy Dénes számára, 1661. április. Kemény János és Bethlen művei. Bp. 1980. 343—347. A tatár követ Bécsben: Aloise Molin velencei követ jelentése, Baden 1661. május 21. A. F. Pribram, Depeschen. No 210. Halálának körülményeiről: Bethlen János: Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor. 1664. Ford. Waczulik M. (az Erdély öröksége V. kötetében).

APAFI FEJEDELEM ÉS ZRÍNYI MOZGALMA

Zrínyi levelei: ZMÖM II.248—250, 280. Apafi személyiségének és politikájának újraértékelését a korábbi szélsőségesen negatív véleménnyel szemben Trócsányi Zsolt kezdeményezte, miután néhány korábbi próbálkozás — Szádeczky Lajos, Thallóczy Lajos, Tavaszi Sándor — visszhangtalan maradt: Trócsányi Zs., Teleki. 36—37. Deák F., Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Bp. 1888. 204—205. A Kemény-pártra vonatkozó iratok EOE 13. 98—99, 102—103, 137, 233. Lipót kijelentése, hogy az 1662. évi pozsonyi országgyűlést Erdély miatt hívta össze, a Pozsony, 1662. június 4-én kelt, Telekinek címzett császári válaszban ugyanott 155. Köprülü Mehmed haláláról Gheorghe Ştefan moldvai vajda szép magyar nyelvű levele Rottalnak, 1661. december 23. Nlt, Fasc. 14, A. V. 527. — Lipót pátense: Bécs 1662. február 13. OL, VGy 35. sz. Az Apafit megerősítő szultáni fermán: HHStA Hung. Spec. Fasc. 341, fol: 15—16. A rendek átirata Wesselényi nádornak: Kolozsvári tábor, 1662. május 22. EOE 13. 161—163. Montecuccoliról: Perjés G., Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 300 skk.

KÖPRÜLÜ AHMED NAGYVEZÍR KÍSÉRLETE

Az előkészítő támadásról Fábián Farkas levele Wesselényinek, Putnok, 1662. december 19. OL, Nlt, Fasc. 13, No 487. Török tervek Apafi királlyá választásáról: Wesselényi levelei Rottalnak, 1663. január 23. és február 13. OL, Wlt, Fasc. 8. Konceptusok. Nlt, Fasc. 13. 487. Vitnyédi további információi Erdélyről: Fabó A., Vitnyédy István levelei (MTT V). Köprülü üzenetét az érsekújvári táborból idézi: Szalay L., Magyarország története. V. Pest 1859. 81. Apafi útjáról: Czeglédi I. Az Úr frigyszekrénye előtt Dágon ledőlése. Kolozsvár 1670 (számozatlan lapok a könyv elején: Tekintetes Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek a török nemzet közé való menetele édes hazájáért, rövid leírás). Apafi kiáltványa: 1663. október 18—27, érsekújvári tábor: Trócsányi Zs., Teleki. 39—40. A törökkel való megegyezési politikáról elvileg: Siralmas könyörgő levél című röpirat 1656-ból. Péter K. A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Bp. 1973. 84.

A NEMZETKÖZI TÖRÖKELLENES SZÖVETSÉG PEREMÉN

R. Várkonyi Á., Törökvilág és magyar külpolitika (a Magyarország keresztútjain c. kötetben, Bp. 1978) és uő, A magyar politikai kultúra ismeretlen fejezete (TSz 1984). Klaniczay T. Zrínyi. Zrínyi politikájában Erdély nagy jelentőségére és a havasalföldi vajda ajánlatára: Apafi hódolást tiltó levele, Ebesfalva 1663. december 31. és Kászoni Márton levelei Telekinek, Szatmár 1664. február 3., február 23. EOE 13. 278, 303, 306. Apafi instructiója Naláczi István számára, 1664. január 28. OL, Agy, 1664 (megjelent: Felső-magyarországi Minerva 1829/1. 26—27.). A francia kormányzat arról, hogy Apafi nem a török, hanem a keresztények oldalán áll: Jeancourt bécsi követ jelentése (Bécs 1664. július 9.), Ministère des Affaires Entrangères. Archives Diplomatiques Ref. A. E. Ref. S: I: M. 444 C. P. Autriche, Vol. 18. Mikrofilmmásolatát Kosáry Domokostól kaptam meg, ezúton köszönöm. Lipót császár és Apafi kapcsolatának története alaposabb feltárásra vár: az EOE 13. kötetében, továbbá a Teleki-levelezésben kiadott anyag és Bethlen János műve alapján a tárgyalásokat súlyos ellentmondásaikkal együtt rekonstruálta: Trócsányi Zs., Teleki. 41—43. Wesselényi idevágó levelei: Kassa 1664. július 16. OL, Wlt, Fasc. 9. Rákóczi Lászlóról széles körű új levéltári forrásanyag feltárása alapján Horn Ildikó írt tanulmányt (kézirat). A Török Áfium ellen való orvosság ZMÖM I. Apafi Rottalnak a szentgotthárdi győzelem híréről: Ex Castris Ludas 1664. augusztus 29. OL, Nlt, Fasc. 17, No 584. Teleki Mihály küldetése Bécsbe: 1664. szeptember 23—26. EOE 13. 328—333.

A VASVÁRI BÉKE: AMI ELVESZETT ÉS AMI MEGMARADT

A Habsburg-hatalom félreismerte a török erejét; a háborút halogató politikájára a nagy nemzetközi irodalomból: STANDFORD J. SHAW, Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III. Harvard 1971. A magyarországi és erdélyi politika szűk mozgásteréből következő hátrányokat először hangsúlyozta: KOSÁRY D., Magyarország és Kelet-Európa a XVI—XVII. században (Valóság 1973. 32). Wesselényi levele Lippaynak: 1664. július 29. OL, Wlt, Fasc. 9. Naláczi István Telekinek: Ebesfalva 1664. november 24. OL, Nlt, Fasc. 17, No 594. Apafi Mihály fejedelem intézkedése Székelyhíd ügyében: 1664. október 31. EOE 13. 336. Boldvai Márton levele Rottalnak: Székelyhíd 1664. december 30. OL, Nlt, Fasc. 17, No 584. Bánffy Dénes Rottalnak: Kolozsvár 1664. december 30. OL, Nlt, Fasc. 15, No 537. Gremonville bécsi francia követ jelentése Porcia véleményéről, hogy a vasvári békét a magyarok miatt kellett megkötni, mivel ők robbantották ki a háborút, de nem akartak részt venni benne (1664. november 6.), továbbá XIV. Lajos levele Apafinak (1664. október 3.). V. BOGIŠIĆ, Acta. 240. A szervezkedés terveiben Erdély státusa mint példa merült fel, hangsúlyozza KLANICZAY T., Zrínyi. 791—794. Apafi levele Zrínyi haláláról Rottalnak: Katona 1664. december 19. OL. Nlt, Fasc. 17, No 584.

2. ÚJRASZERVEZŐDŐ GAZDASÁG, ÁTRÉTEGZŐDŐ TÁRSADALOM

A NÉPESSÉG VÁLTOZÁSAI

Lélekszámbecslések: BAKÁCS I., A török hódoltság korának népessége (az MTD c. kötetben). JANCSÓ B., Statisztika. JAKÓ ZS., Újkori (az MR I.c. kötetben, 536—543). MAKKAI L., Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalomfejlődésben. Kolozsvár 1941. C. GÖLLNER, Sein und Leistungen der Siebenbürger Sachsen im 15. und 16. Jahrhundert (FVLK 1980). E. WAGNER, Ungarn (Csangonen) in der Moldau und in der Bukowina im Spiegel neuerer rumänischer Quelleneditionen (Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Köln—Wien 1980). Az egykorúak véleményei: J. Troester, Das alt- und neue teutsche Dacia. Nürnberg 1666. Evlia Cselebi. Bethlen Miklós levele Teleki Mihálynak: Szentmiklós 1672. február 7. (Bethlen levelezése). A moldvai és a havasalföldi vajdák kérését Erdélybe szökött jobbágyaik visszaadása ügyében idézi JANCSÓ B., A román nemzetiségi törekvések története. Bp. 1896. 577. Apafi követutasítása: 1669. szeptember 11. OL, Agy, 2. doboz, Vegyes Iratok. Pápai Páriz, Békességet. 199.

NEHÉZSÉGEK ÉS LEHETŐSÉGEK

Az 1657—1660. évek veszteségeiről szemléletes leírásokban gazdag egykorú forrásokból is kiemelkedik: Szalárdi, 622—623. A pénzviszonyokról: TARCZALI ZOMBORI I., Erdély pénz- és hadügyei Barcsai Ákos, Kemény János és Apafi Mihály fejedelmek idejében (1658—1690). Bp. 1906. HUSZÁR L., Az erdélyi pénzverés története (A történeti Erdély c. kötetben, Bp. 1936). A hollandiai oroszlános tallérok szerepe az erdélyi pénzügyek stabilizálásában: BUZA J., Az oroszlános tallérok árfolyama és szerepe Magyarország pénzforgalmában (Numizmatikai Közlöny 1983). A gazdasági viszonyokra: Apafi udvartartása. TAKÁTS S., Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt és Uő, Két világkereskedelmi cikkünk a XVIII. században (MGSz 1899 és 1903). PATAKI J., A csíki vashámor. 23—26. Evlia Cselebi I. 123. EMSZT II. 509—510. A görgényi jószág inventáriuma, 1697. Idézi: PONGRÁCZ P., Régi malomépítészet. Bp.

1967. 149—150. Oxenstjerna svéd kancellár ajánlatát és a rézkereskedelmi monopólium tervét l. R. Várkonyi Á., Történelem és személyiség — Bethlen, Zrínyi, Rákóczi (a Magyarország keresztútjain c. kötetben, Bp. 1978).

A FÖLDESÚRI GAZDÁLKODÁS

Deák F., Béldi Pál. 122—123. Bíró V., Apor István. Uő, Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében. Kolozsvár 1945. Jakó Zs., A gyalui vártartomány. Szentgyörgyi M., Jobbágyterhek. Trócsányi Zs., Teleki. 300—317. Idézetek: Koncz J., Bethlen Miklós gazdasági utasítása (MGSz 1895). Bánffyhunyad, Körösfő és Nagykapus robotterhei: Szabó T. A., A kalotaszegi nagybirtok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640—1690). Cluj-Kolozsvár 1940. 22—23. Petki János utasítása: Székely Oklevéltár VI. 349. Az 1689. évi gabonaadó adatai: Agy, 4. doboz, 1689. december 19.

A BÁNYÁSZAT ÉS AZ IPAR FEJLŐDÉSI SAJÁTOSSÁGAI

Utasítások az erdélyi sókamarák és sókikötők részére 1664/65-ből (közli -a, -o., MGSz 1897). Veress E., Hunyad. Jakó Zs., Torockó. Pataki J., A csíki vashámor. D. Prodan. Producţia fierului. 29—125. Uő, Urbariile. Jakó Zs., Papírmalmok. I—II. A fogarasi és porumbáki üvegofficinák: OL, UetC, Fasc. 14, No 38—42; Fasc. 8, No 41; Fasc. 78, No 36. Továbbá: Apafi udvartartása. 19, 138—140, 319, 327. Takáts S., Műveltségtörténeti közlemények. Magyar üveg, magyar üvegesek (Sz 1907). Bogáts D., Háromszéki oklevélszójegyzék (Büknádi üveghuta). Kolozsvár 1943. Katona I., Habán kerámia. H. Klusch, Die Habaner in Siebenbürgen. (FVLK 1968). Végh O., A kalotaszegi fazekasság. Bukarest 1977. Entz G., A csíkszenttamási római katolikus egyház kelyhe és régi toronygombja (EM 1946. 68—69). Kós K., Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarságnál (az NNh c. kötetben). Szabó T. A., Levéltári adatok a dési fazekascéh történetéhez. Kolozsvár 1947. A vinci posztókészítő levele: 1667. (Apafi udvartartása. 108). Szerződések: „A posztócsináló dolga." 1670. július 1. Szádeczky-hagyték I. Ms. 13. Balogh B.—Oszóczki K., A nagybányai ötvöscéh a XV—XVII. században (Műv. T I). Kelemen L., A szentbenedeki kastély és hímesoszlopai és uő, Gyergyai Mihály ötvöskönyvei (a Kelemen L., Művészettörténeti... c. kötetben, 110, 161).

KERESKEDELEM

Bíró V., Erdély XVI—XVII. századi kereskedelméről (KL Ekv.). Jakó Zs., Az erdélyi mértéktörténet kérdéséhez (EM 1945). Fr. Jickeli, Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung (AVSL 1913). S. Goldenberg—M. P. Dan, Marchands balkaniques et levantins dans le commerce de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècles. Ier Congrès International d'Études Balkaniques et Sud-Est Européennes III. Sofia 1969. 649—660. N. Edroiu—Gyulai Pál: Tricesime la Braşov în a doua jumătate a secolului al XVII—lea (SH 1967. 7—25). A kereskedők neveit, etnikai összetételét és az áruk volumenét is ismerteti Demény L., A Lengyelországba irányuló és Erdélyen áthaladó kereskedelemről (a 17. század utolsó negyedében) (St 1963/3. 465—498). Béldi Moldvába irányuló gabonakereskedelméről: Deák F., Béldi Pál. 122—123. Szabó T. A., Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár 1946. Kós K., Az árucsere néprajza. Szempontok és adatok (NNh 9 skk). EOE 13. 164—166. Páter János és az erdélyi főurak sókereskedelmi bérleteiről: Szádeczky-hagyaték I. Ms. 13.

AZ ÁLLAMGAZDASÁG EGYENSÚLYÁÉRT

A nemesség megadóztatása: EOE 13. 123, 187. Hivatkozás külföldi példára a kereskedelmi adó ügyében: marosvásárhelyi országgyűlés, EOE 13. 257. A fejedelem magánkiadásai: „Magunk szükségére való költség", OL, Agy 3. doboz, 1685— A sójövedelem megterheléséről és az iskolákra fordítandó összegekről: 1670. december 15. OL, Agy 2. doboz „A sóaknáról... fizetendők lajstroma" s.d. A marosvásárhelyi Teleki-lt. Miss. 290—291. Másolata: Szádeczky-hagyaték I. Ms. 13. Az őrségek fizetése 1678-, 1679-, 1683-ban: OL, AGy 2. és 3. doboz. A törcsvári harmincados elszámolás revizori jelentése: 1670. április 30. OL, Agy 2. doboz. Extractus brevis super Perceptionibus et Erogationibus Salium 1661—1663-, 1665-, 1671-, 1680—1681: OL, Agy 2—3. doboz. Dohányadó: EOE 20. 164—165. Sok részletadattal: Apafi udvartartása. Összefoglalóan: Bíró V., Az erdélyi fejedelem jogköre 1571—1690. Kolozsvár 1912. 57—70. Uő, A fejedelmi hatalom. A rendi sérelmek között elenyészően kevés az adóügyi sérelem, és a fejedelmi hatalom az ország gazdasági és külpolitikai ügyeit mindvégig kézben tudta tartani: vö. Trócsányi Zs., Országgyűlések.

A KÖZÉPREND: KATONÁK, SZOLGÁLÓ NEMESEK, POLGÁROK, ÉRTELMISÉGIEK

Szentgyörgyi M., Kővár vidékének társadalma. Bp. 1972, Gyulai P., Izvoarele şi istoriografia privind technica şi organizarea militară in Europa centrală şi Transilvania. (sec XVI—XVII). (AMN 1972). Szentgyörgyi M., Jobbágyterhek, különösen A jobbágyság katonáskodása c. fejezet. Jakab E., Görgényvár és a görgényi kastély a múltban (Sz 1883. 416). A fogarasi boćrekre: R. Várkonyi Á., Rákóczi. Szász István és Greisingh István nemeslevele: Gyárfás T., Brassói címereslevelek és nemes családok. Bp. 1912. A Bethlen-féle összeírás adataival: Szádeczky-Kardoss L., A székely nemzet története és alkotmánya Bp. 1927. 222. Rendelkezései Udvarhelyt illetően: Jakab—Szádeczky. Apafi a marosvásárhelyieknek: Gyulafehérvár 1673. május 8. Székely Oklevéltár VI. 341—342. Petki János utasítása uo. 349—352. Jakab E., Kolozsvár II. 742. Gyárfás T., A brassai ötvösség története. Brassó 1912. A városok bíróválasztási gyakorlatára és a tisztségviselők etnikai megoszlására: Binder P., Közös múltunk. Bukarest 1982. Szeles J., Székelyudvarhely története (EM 1898). Szele Gy., A székelyudvarhelyi nemesség és polgárság kiváltságjogi pöre a XVIII. és a XIX. szd. fordulóján. Debrecen 1913. Szalay Gy., Kézdivásárhelyi Szőts István főbíró élete és nemességi pöre. Kolozsvár 1915. Domokos Pál P.: Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban (Történeti Statisztikai Kötetek. Bp. 1959). Az írástudókról elvileg: Benkő S., Századokat egybekötő emlékezet (A helyzettudat változásai c. kötetében, Bukarest 1977). A továbbiakat l. lentebb, a művelődéstörténeti fejezetben. A céhes élet Erdélyben. Vál., bev. és jegyz. Kovách G.—Binder P. Bukarest 1981.

AZ ALSÓ REND: JOBBÁGYOK, SZABADOK, BÁNYÁSZOK, „MŰVES EMBEREK", FALUKÖZÖSSÉGEK

Összefoglalóan: az országgyűlések jobbágyokra vonatkozó végzései az EOE-ben. A fehérvári, alvinczi uradalomban 1670-ben és 1684-ben tartott Fórumoknak ítéletei. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár 9839. Szentgyörgyi M., Jobbágyterhek. Jakó Zs., Torockó. Benkő E., A középkori falu régészeti kutatása. Műv. T. II. Imreh I., A rendtartó. A parasztiparra és a fuvarozásra: Kós K., Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest 1976. Lásd még a Földesúri gazdálkodás és a Bányászat, ipar c. fejezetek jegyzeteit. Vita Zs., A népi szőlőművelés hagyományai Nagyenyed vidékén ND 1978. A Máramaros vármegyei rónaszéki uradalom jobbágyainak állatállománya: OL, UetC, Irreg., Fasc. 5, No. 9, 1673, a számításokat SOLYMOSI LÁSZLÓ kollégám végezte. MAGYARI A., A parasztság helyzete, Habsburg-ellenes és antifeudális harca a XVII. század fordulóján. SUB 1961. TRÓCSÁNYI ZS., Országgyűlések.

A FELSŐ RENDEK

A korszak erdélyi államférfiairól viszonylag kevés életrajz készült, állapította meg Trócsányi Zsolt Erdély központi kormányzatát leíró összefoglaló monográfiájában, és egyben összeállította az erdélyi állam tisztségviselőinek névsorát (TRÓCSÁNYI ZS., Központi kormányzat. 9, 320—394). A szárhegyi romkastélyról, a magyarfenesi Jósika-kastélyról l. KELEMEN L., Művészettörténeti II. 206—207, 228—229. Teleki Mihályról: TRÓCSÁNYI ZS., Teleki. Apor Istvánról: BÍRÓ V., Apor István. Béldi Pálról: DEÁK F., Béldi Pál. LUKINICH I., Bethlen cs. tört. BENDA K., Bethlen Miklós kancellár. Hitel 1942. LÁZÁR I., Erdély főispánjai (1540—1711). Sz 1887—1889. HEREPEI J., Váradi Miklós. Adattár II. 276. JANKOVICS J., A levélíró Bethlen Miklós arcképéhez. Szeged 1972. Irodalomtörténeti dolgozatok 83. Bethlen Miklós kritikája: Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztény anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenkiért. Bethlen önéletírása II. 206—209.

3. HARC A MAGYAR ÁLLAMISÁGÉRT

A FEJEDELMI POLITIKA HATÁRAI

Sagredo jelentése: 1665. május 2. J. FIEDLER, Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Oesterreich im XVII. Jahrhundert XI. Wien 1867. 101—118. A Wesselényi-mozgalomról összefoglalóan, új kutatási eredmények alapján: BENCZÉDI L., Rendiség. 9—36. XIV. Lajos levelei Gremonville-nek: 1664. november 28., december 5. és december 12. V. BOGIŠIĆ, Acta. 11, 12, 15. A szatmári tárgyalásokról összefoglalóan: TRÓCSÁNYI ZS., Teleki. 45—51. Nádasdy útjáról: TML III. 460. Bánffy bécsi követségének titkos instrukciója: 1665. március 25. Szádeczky-hagyaték II. Wesselényi W. Lobkowitznak, a Haditanács elnökének figyelmébe ajánlja Bánffyt, az erdélyi fejedelem követét, akinek kérése az egész kereszténység ügyét szolgálja: Pozsony 1665. május 12. Lobkowitz Archivum, Žitenice (Csehszlovákia) C 43, fol. 83—84. Erdély védelmi berendezésének megszervezése: Bánffy Dénes és Ebeni István előterjesztése és vitája a gyulafehérvári országgyűlésen: EOE 14. 119—120. I. Rákóczi Ferencnek az erdélyi fejedelemséget illető aspirációiról: TRÓCSÁNYI ZS., Teleki. 55. Vö. Báthori Zsófia Lobkowitznak, Sárospatak 1665. március 19., Sáros 1665. július 26. és Nagymihályi István Bécsbe küldött követe számára adott Memorialis (s. d.). L lt. Lobkowitz Archivum, B 123, fol. 1—3, 8—9.

SZÖVETSÉGBEN WESSELÉNYI MOZGALMÁVAL

Erdély részvételének kérdéséről l. PAULER GY., Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése, 1664—1671. I—II. Bp. 1876. Instrukció a portai követnek: 1666. augusztus 27., közli DEÁK F., A bujdosók levéltára. Bp. 1883. 228. Új anyagot tárt fel J. BÉRANGER, Francia—magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején. TSz 1967. TRÓCSÁNYI ZS., Teleki. 53—90. BENCZÉDI L., Rendiség. 19, 20, 23. Wesselényi nádor Erdély miatt aggódó politikájára jellemző Lippay György érseknek szóló levele, Lipcse 1665. február 8. A szervezkedő főméltóság-viselők és Apafi korábbi kapcsolatára l. a Szövetségben Zrínyi mozgalmával c. fejezetet. Lényegesen új összefüggésekre világít Bethlen Miklós levelezése, amelyet Jankovics J. gyűjtött össze és rendezett sajtó alá; az anyag megjelenése előtt rendelkezésemre bocsájtását ezúton köszönöm. Szövetséglevél Nádasdy, Zrínyi Péter és Apafi között, Keresztúr, 1668. szeptember 1. HHStA Hungarica, Fasc. 311, fol. 44. Zrínyi Péter tervezett erdélyi útjáról és a Portán előadott Apafi-ellenes terveinek bizonytalanságáról, amelynek tisztázása még további kutatásokat kíván: Benczédi L., A Wesselényi-féle rendi szervezkedés. (Kandidátusi értekezés.)

AZ INGATAG EGYENSÚLY POLITIKÁJA

Szilágyi S., Bevezető az EOE 15. kötetében. Uő, Bánffy Dénes kora és megölése. UMM 1859. II. Torma K., Bánfy Dénes tragoediája történetéhez. TT 1881. 1671—1675. Zsinka F., Adatok Bánffy Dénes tragédiájához. EM 1912 (Bethlen Miklós leveleivel). A Bánffy mellett kialakuló közhangulatról: Thaly K., Egykorú históriás ének Bánffy Dénes veszedelméről. Sz 1881. Trócsányi Zs., Teleki. 152—162. Idézetek: Bánffy levele Apafinak, Bonchida 1670. május 9. TMÁO IV. 484—485. I. Rákóczi Ferenc Apafinak Sárospatak 1670. máj. 13. TMÁO IV. 484—485. Az előző fejezetben idézett munkájában Jankovics J. mutatta ki, hogy Bethlen Miklós nem lehet az Austriaca Austeritas szerzője. Bánffy Dénes Rottalnak és Lipót császárnak, mindkét levél kelte: Somlyó 1672. szeptember 26. OL, Nlt, Fasc. 15, No 535. (Mindkét levelet Benczédi L. tárta fel és bocsájtotta rendelkezésemre — ezúton köszönöm.) Macskási Boldizsár instrukciója: EOE 15. 29—39. Bánffy Rottalnak, Örményes 1672. augusztus 16. HHStA, Hungarica Specialia, Fasc. 325, konv. B, fol. 103—104. Demény—Cernovodeanu, Relaţiile. 169—173.

A FRANCIA—LENGYEL—ERDÉLYI SZÖVETSÉG

Előzményeire l. Nagy L., A „bibliás őrálló" fejedelem. I. Rákóczi György a magyar históriában. Bp. 1984. A francia orientáció anyagát kiadta I. Hudita, Répertoire. Összefoglalóan: I. Hudita, Relations. A varsói szerződés pontjai: i. m. 291—293. Benczédi L., Rendiség. 81—83. Teleki politikai felkészültségéről és katonai képességeiről újszerű portrét vázol a bujdosókhoz való viszonyának monografikus feltárásával Trócsányi Zs., Teleki. A Béldi-szervezkedésre· Deák F., Béldi Pál. A szultáni fermán: i. m. 188—189. Apafi kiáltványait az 1678. évi támadáskor kiadta Deák F., A gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltárából Bp. 1883.

EURÓPAI ÉRDEKKÖRÖK ÉS AZ ELSZIGETELŐDÉS VESZÉLYEI

Valamennyi Thököly személyével foglalkozó feldolgozás érinti Apafi fejedelemségével való viszonyát inkább Telekivel kibontakozó ellentétét hangsúlyozva. Angyal D., Késmarki Thököly Imre Bp. 1888. Trócsányi Zs., Teleki. 234 skk. Újabb kutatások és szempontok alapján Benczédi L., A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai, illetve Trócsányi Zs., Erdély és a Thököly-felkelés. Mindkét tanulmány: ThFK. — Az európai közvéleményben Erdély és Thököly viszonyáról Köpeczi B., „Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben Bp. 1976. XIV. Lajos instrumentuma Apafinak, amellyel befoglalta a nijmegeni békébe 1679 jún. 8. OL, Agy 3. dob. EOE 16.659. I Hudita, Relations. 344—350. Thököly Sebestyén Andrásnak, Szentpéter 1680. március 2. HHStA, Hungarica Specialia, Fasc. 327, konv. B, fol. 30. Az athnamét közli: EOE 17. 181. A három nemzet megújított uniójának indoklása: EOE 17. 192. A kaposi értekezlet irományai: EOE 17. 193—194. Teleki vótuma a portai ügyekben és a vármegyék posztulátuma a fogarasi országgyűlésen: 1682. ápr. 1. és 25. EOE 17. 267, 271. A fejedelmi hadsereg fogyatékosságairól: Miles Mátyás naplója, EOE 17. 344.

KIREKESZTVE A NEMZETKÖZI TÖRÖKELLENES KOALÍCIÓBÓL

A Gyulafehérvári országgyűlésről: EOE 18. 571. Cserei históriája. 167, 169. „...a késedelem ártalmas": Apafi Esterházy nádornak, 1683. június. EOE 18. 127—128. Haller János jelentése Apafinak, Bécs 1686. április 21. EOE 18. 440—441. Kolozsvári István levelét ANGYAL D. Anglia idézi (703). Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem Apafinak, 1684. május 6. OL, Agy 4. dob. Az ebesfalvi szerződés: 1685. november 27. AOZ I. 34—37. Thököly szabad átvonulási kérelmének visszautasítása: AOT I. 91. Francia és lengyel figyelmeztetés, hogy Erdély politikusai ne engedjék Thökölyt a török befolyása alá esni: Sobieski és Thököly levelezésében, közli SZÁDECZKY L., TT 1888. KÁROLYI Á., Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Átdolgozta WELLMANN I. Bp. 1936. 32—33. O. FORST DE BATTAGLIA, Jan Sobieski mit Habsburg gegen die Türken. Graz 1982. 195, 213—316. Jan Sobieski, Briefe an die Königin. Feldzug und Entsatz von Wien. 1683. Hrsg. von J. ZELLER. Berlin 1981. Z. ABRAHAMOWICZ, Sobieski és Thököly. ThFK 111—117. A Haller-követségről és Scherffenberg császári generális erdélyi tárgyalásairól: Bethlen önéletírása I. 343—353. A szerződés Angliába küldött példánya, Gyulafehérvár 1686. július 28.: Public Record Office. State Papers Foreign, S. P. 103/18. Fol. 440—41.

4. A HABSBURG CSÁSZÁR OLTALMA ALATT

A BALÁZSFALVI SZERZŐDÉS ÉS A FOGARASI NYILATKOZAT

Erdély elfoglalásának (a Szent Liga hadjárataival és a nemzetközi diplomáciával összefüggésben) mindmáig nincs átfogó történeti feldolgozása. SZÁDECZKY B., Erdély visszacsatolásának története (1683—1686). EM 1901. J. DULDNER, Zur Geschichte des Übergangs Siebenbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg. AVSL, Neue Folge, 1896. V. ZABOROVSCHKI, Politica externă a celor trei principate, Ţara Românescă, Transilvania, Moldova de la asediul Vienei (1683) pînâ la moartea lui Şerban Cantacuzino şi suirea pe tron a lui Constantin Brîncoveanu (1688). Bucureşti 1925. ŞT. PASCU, Istoria Transilvaniei. Blaj 1944. Új forrásanyag alapján: VÁRKONYI Á., Rákóczi 17—32. MAGYARI A., Társadalmi feltételek. M. PHILIPPI: Die Zeit des Übergangs von der türkischen zur österreichischen Herrschaft, 1683—1711. Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. Red.: C. GÖLLNER. Bukarest 1979. Idézetek: Apafi válasza Vyssinskinek, 1686. november 12. EOE 19. 65. Caraffa kijelentését Naláczi András és Bálinthit Zsigmond jelentése közli, AOT II. 106. Az eperjesi vértörvényszékről Kálnoki Sámuel tudósítása: AOT II. 114. A balázsfalvi egyezmény szövege: AOT III. 185. A brassóiak ellenállásáról Cserei históriája. 210—211. Bethlen önéletírása I. 389.

THÖKÖLY FEJEDELEMSÉGE ÉS A „DIPLOMA LEOPOLDINUM"

SZÁDECZKY L., Thököly erdélyi fejedelemsége. Sz 1898. A lengyel politikával összefüggésben új szempontokkal: Z. ABRAHAMOWICZ: Sobieski és Thököly. ThFK 115—116. KÖPECZI B., „Magyarország a kereszténység ellensége". A Thököly felkelés és az európai közvélemény. Bp.

1976, 179—201. A francia támogatás Thököly erdélyi fejedelemmé választásában: KÖPECZI B., A Thököly felkelés és a külföldi szövetség. ThFK 101—102. A Diploma Leopoldinum elveit Bethlen Miklós a Moribunda Transylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta és Sudores et cruces c. írásaiban fejtette ki, e két mű Bethlen politikai koncepciójának alakulása szempontjából is alapvető, állapította meg SZÁDECZKY LAJOS (BpSz 1923). A Thököly zernyesti győzelme és a Diploma kieszközlése közötti összefüggést új megvilágításba helyezi V. WINDISCH É., Thököly Imre szabadságharca. A Habsburg-uralom kezdetei Erdélyben. Bethlen önéletírása II. 286—287. Apafi kijelentése: levele Szelepcsényi Györgyhöz, Radnót 1679. augusztus 17. (BENCZÉDI LÁSZLÓ szíves közléséből.) A szövetségi tárgyalást a havasalföldi vajdával Thököly írja le naplójában, MHH-S 23. 28—29. A zernyesti völgybe betörő kuruc sereget és Thököly hadviselését Cserei jellemzi. A keresztényszigeti országgyűlés anyaga: MHH-S 23. A Diploma kieszközléséről: Bethlen önéletírása I. 402—407.

A GUBERNIUM

Erdély különállásának kérdése a nemzetközi politikában összefüggően máig nincs feldolgozva. Új anyag és szempontok: ANGYAL D., Anglia. KÖPECZI B., „Magyarország a kereszténység ellensége". 192—201. ACSÁDY I., A karlóczai béke története. Bp. 1899. JAKAB E., Az utolsó Apafi. MTT XXI. (1875). A Gubernium Transylvanicum összetételéről, működéséről: TRÓCSÁNYI ZS., Levéltárak. 149—151. MAGYARI A., Lupta marii nobilimi ardelene pentru păstrarea poziţiilor sale economice şi politice în perioada consolidării Habsburgilor în Transilvania, 1685—1699. SUB 1971. 9—31. Orániai Vilmos Erdély különállásáról: HHStA, Turcica, 1691. Idézi ANGYAL D., Anglia. 704. Rabutin és a főurak jellemzését dokumentációval: VÁRKONYI Á., Rákóczi. 20—21. Apor István vagyonáról: BÍRÓ V., Apor István.

AZ EGYHÁZAK ÉS A ROMÁNOK VALLÁSI UNIÓJA

POKOLY J., Az erdélyi rekatolizáció történetéhez. MPEA IX. MÁLNÁSI Ö., Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora, 1672—1732. Bp. 1933. GYÁRFÁS E., Az erdélyi románok uniója s a román görög katolikus egyházi szervezet kifejlődése. Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene c. kötetben. Dicsőszentmárton 1925. I. TÓTH Z., Az erdélyi román nacionalizmus. A Teofil-féle nyilatkozat forráskritikai vizsgálatával a falzifikációt hangsúlyozza S. DRAGOMIR, Românii din Transilvania şi unirea cu biserica Romei. SMIM 1967. D. PRODAN, Supplex. 114—136. NICOLAUS NILLES S. J., Symbolae ad illustrandem historiam Ecclesiae Orientali in terris coronae S. Stephani I. Oeniponte 1885. S. DRAGOMIR, Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII. I. Sibiu 1920. „Politikai mű" I. TÓTH Z. megállapítása: Az erdélyi román nacionalizmus. 20. Illyés András gyulafehérvári püspök előterjesztését közli ŞT. PASCU, O schiţă a istoriei politice şi bisericeşti transilvane dela sfârşitul sec. al XVII-lea, Cluj 1947.

„HALDOKLÓ ERDÉLYORSZÁG"

A gazdasági változásokra SINKOVICS I., Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg uralom kezdetén DSEkv. TAGÁNYI K., Erdély áruforgalma 1701-ben. MGSz 1897. A kereskedelem kérdéseivel is foglalkozó erdélyi országgyűlésekre: BENKŐ J., Dietae sive rectius comitia Transylvanica. Kolozsvár 1791. KARLOVSZKY E., Erdély iparosai az 1702. évi védővámokról. MGSz 1897. TAKÁTS SÁNDOR tanulmányai és adatközlései a kereskedelmi társaságokról: MGSz 1898, 1899. A Görög Compania és a Kameralis Bizottság kereskedelmi szerződései: MGSz

1897, 1899. Lukinich I., Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve. Sz 1914. Sinkovics I., Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. BMTIÉ 1937. A kereskedői vállalkozásoktól elfordulókra: Pach Zsigmond P., Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. TSz 1982. 389. Az ország erőn felüli adóztatásának következményeit nagy forrásanyaggal és statisztikai egybevetésekkel: Magyari A., Társadalmi feltételek 59—77. A kereskedőkre vetett vámok következményeiről: Várkonyi Á., Rákóczi. 25—26. Uő, Tanúvallatási jegyzőkönyv Száva Mihály visszaéléseiről: Sz 1954. A Fogaras vidék pusztulásának okairól: OL, GP 1699/377, 1701/161, 17039. A zalánpatakiak kezeslevele és az idézett panaszok: Székely oklevéltár VII. 69, 109—110; XXVIII. 387—388. Rabutin generális kijelentése: 1697. március 28., idézi Szilágyi S., Erdélyország I. 391. A szászokra: F. Zieglauer, Harteneck und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit. Hermannstadt 1869. M.-M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Aspects de la crise de la domination des Habsburgs en Transylvanie au début du XVIIe siècle. Nouvelles Études d'Histoire IV. Bucarest 1970. Bethlen véleménye: Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztény anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenekért. Bethlen önéletírása II. 209. Seeau, a Cameratica Commissio elnökének jelentése: DFGS II. Kolozsvár 1839—1860. 302—309.

5. II. RÁKÓCZI FERENC FEJEDELEMSÉGE

A BARCASÁGI KIÁLTVÁNY

Általános áttekintést ad forrásjegyzékkel és irodalommal: Köpeczi B.—Várkonyi Á., II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1976^{2}. Az előzményekre: Várkonyi Á., Rákóczi. 28—40. Magyari A., Társadalmi feltételek. 74—77. Erdély Rákóczi és Bercsényi terveiben: Perjés G., A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására. RT 123—140. Erdély jelentősége a szervezkedést előkészítő nemzetközi kapcsolatokban: Köpeczi B., Franciaország. Thököly terveiről: Bóka É., Charles de Ferriol márki portai követségéről. TSz 1982. 526—533. Az erdélyi kuruc mozgalom szervezőiről: Esze T. (szerk.), Folyamodványok. Szádeczky L., A Rákóczi forradalom Erdélyben. EM 1900. Csutak V., Háromszék felkelése a Rákóczi-szabadságharc elején. A sepsiszentgyörgyi református kollégium értesítője 1906/1907. D. Pop, Pintea Viteazul. Cele dintâi documente. Familia 1934. Pinteáról eddig számba nem vett információkat tartalmaz Szatmár vármegye jegyzőkönyve, amelyet a Román Történeti Múzeum kiállításán lehetett látni a bukaresti nemzetközi történészkongresszus alkalmával 1980-ban. Az erdélyi kancellária regisztrátorának, Horti Istvánnak jelentése, 1701. november 30. GT, LCRH 629—630, PTS 303. Szakál Ferenc naplója. Kiad. Szabó K. és Szilágyi S. Pest 1860. A lakosság mentalitására: GT, LCRH, G. Réthei György lovaskapitány levele Thököly erdélyi hatalmáról, Stomfa 1704. március 19. HHStA, Kriegsarchiv, 1704. március, No 97.

A szabadságharc első szakasza viszonylag kevéssé van feltárva. Várkonyi Á., Rákóczi. 43—73. Magyari A., Kolozsvár az 1703—1711. évi Habsburg-ellenes szabadságharc első szakaszában. SUB 1959. 45—57. A korszak legfontosabb elbeszélő forrása csak nemrég vált hozzáférhetővé, soraiból a köztudatban élő kuruc romantikától eltérő kép bontakozik ki: Wesselényi István, Sanyarú világ. Napló. 1703—1708. I.: 1703—1705. Közzéteszi Magyari A. Bukarest 1983. A Barcaságon lévő hadak kiáltványa: Hermány melletti tábor, 1704. március 14. OL, RSzlt, 111. o., XXXXV. cs., 63. sz. A nagyenyedi főiskola felprédálásáról: P. Szathmáry K., A nagyenyedi főiskola kültörténete, 1662—1704. Sz 1867. Az Olajágat viselő Noé galambja c. röpirat miatt Bethlen perbe fogásának története: Juhász I., Bethlen Miklós politikai pere. ETIÉ 1945. P. Szathmáry K., Gróf Bethlen Miklós tragédiája. TT 1891. 1—60. Torda, Kolozs és Doboka vármegyék követeiről l. Szaniszló Zsigmond, Torda vármegyei alispán naplóját, kiad. Id. Torma K. TT 1889—1890.

A GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELEMVÁLASZTÓ ORSZÁGGYŰLÉS

R. Kiss I., II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Bp. 1906. Csutak V., Az utolsó gyulafehérvári országgyűlés. EM 1913. 172—185. Rákóczi és Thököly viszonyáról a fejedelemválasztó országgyűléssel kapcsolatban: R. Várkonyi Á., Kritika és emlékezet (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről). Thököly és kora. Szerk. Benda K. Bp. 1980. 233—236. Rákóczi erdélyi államszervezetének kiépítéséről: Trócsányi Zs., Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában. LK 1955. Az erdélyi haderő megszervezését Radvánszky János 700 oldalas összeírása alapján Magyari A. elemzi: Un izvor important privind compoziţia armatei curuţilor din Transylvania în toamna lui 1704., Sub semul lui Clio. Cluj 1974.

KONFÖDERÁCIÓ A MAGYAR KIRÁLYSÁGGAL

Radvánszky János jelentése az erdélyi viszonyokról, Radvány, 1705. május 6., OL, RSzlt, III. o., XXXVI. cs., 140. sz. Változások a Habsburg kormányzatban Lipót halála után és I. József személyisége: Ch. W. Ingrao, In Quest and Crisis, Emperor Joseph I. and the Habsburg Monarchy. West. Lafayette 1979. Markó Á., Adalékok a Rákóczi-szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben 1705 novemberétől 1706. nyár elejéig. Sz 1957. Benda K., II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei. 1702—1705. TSz 1962. Ottlyk György a zsibói csatáról Önéletrajzában, kiadta Thaly K. MHH-S 27. Rákóczi Erdélyről: levele Károlyinak, Erdő-Száda, 1705. november 27. KO 332—335. A huszti országgyűlés és a konföderáció: TT 1897. 578—579. Ráday iratai I. 525—534. Magyari A., Az erdélyi magyarok és románok együttműködése a szabadságharcban. Az Európa és a Rákóczi-szabadságharc c. kötetben. Szerk. Benda K. Bp. 1980.

„PATER PATRIAE"

Erdély kérdése XIV. Lajos politikájában a francia külügyi levéltár gazdag anyaga alapján: Köpeczi B., Franciaország. Cantacuzino kijelentését idézi P. Cernovodeanu: A román fejedelemségek és a magyar szabadságharc. (Az Európa és a Rákóczi-szabadságharc c. kötetben. 65—70.) Uő, A havasalföldi és moldvai vezető körök magatartása a kuruc felkeléssel szemben. RT 254. A nagyszombati béketárgyalások iratai: Ráday iratai I. 586—612. Holland és angol jelentések Erdélyről: Rákóczi tükör. 42, 48, 56—59. Stepney bécsi angol követ magyarbarát álláspontja: uo. 62. Rákóczi kiáltványa Erdély lakosaihoz, 1706. július 25. és Rákóczi kiáltványa Magyarországhoz és Erdélyhez, Érsekújvár, 1706. augusztus eleje: Ráday iratai I. 608, 674. Ráday Expositiója: uo. 647—650. A marosvásárhelyi fejedelembeiktató országgyűlés előkészítése és iratai: Ráday iratai II. 91—147. Az uniált püspök elmeneküléséről: Pekry Lőrinc levele egy jezsuitához 1706-ban. Közli Fabricius K. TT 1878. A marosvásárhelyi országgyűlés törvénycikkei, 1707: közli Thaly K. TT 1897. 579. Az Erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai. 1705 és 1707—1710. Kiadta Bánkúti I. Bp. 1985.

A GUBERNIUM ÉS A HABSBURG KATONAI FŐPARANCSNOKSÁG ALATT

Esze T.—Köpeczi B., Esze Tamás. Bp. 1951. 69—76. Takáts L., Az egészségügy szervezése a Rákóczi-szabadságharc idején. RT 183—204. Rákóczi Pekry Lőrincnek, 1708. március 7. Kassa: Kv. tl., Kemény László gyűjteménye, Fasc. I—IV, No 41. Pekry végrendelete és

hagyatéka: uo. Fasc. V—VI, No 7—8. Az erdélyi viszonyokra, pestisre: Cserei históriája. 419—454. és Szegedi László oláhlapádi lakos folyamodványa: ESZE T., Folyamodványok. 492—493. Wesselényi István, Sanyarú világ II.: 1707—1708. Közzéteszi DEMÉNY L., MAGYARI A. Bukarest 1985.

ERDÉLY ÉS A SZATMÁRI MEGEGYEZÉS

Thoroczkai István és társai Rákóczinak, Berdo 1710. december 6. OL, RSzlt, G 15, Fasc. 20, fol. 105—107. CSUTAK V., Bujdosó kurucok Moldvában és Havasalföldön 1707—1711-ben. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. LUKINICH I., A szatmári béke története és okirattára. Bp. 1925. VÁRKONYI Á., Ad Pacem Universalem. Sz 1980. Uő, Rákóczi és a hágai békekonferencia. ItK 1983. Szekfű Gyula hangsúlyozta, hogy Rákóczinak a békekötéssel kapcsolatos álláspontjában Erdélynek döntő jelentősége volt. A kérdéssel kapcsolatos rendkívül nagy forrásanyagot azonban nem vette számba, ily módon Rákóczi ragaszkodását Erdélyhez végletesnek, szubjektívnak, irracionálisnak vélte. „Ez a tartalomnélküli cím lelkéhez nőtt elválaszthatatlanul..." „...nem fogadhatja el azt a békét, mely a fejedelemségből kizárná..." SZEKFŰ GY., A száműzött Rákóczi. Bp. 1913. 55—56. skk. „Más ember, kit nem kapcsoltak Erdélyhez a lelki öröklés homályos erői, bizonyára könnyen lemondott volna illő váltságért e fejedelemségről, mely neki csak keserűséget szerzett. De Rákóczi csak most, megválasztása, beiktatása után ébredt tudatára családi hagyományainak, melyek őt ősei példájára, minden más világi méltóság felett erdélyi fejedelemnek predesztinálták. Ez a tudat mind hatalmasabb erővel ragadta meg, s miután még vallási képzetek is hozzájárultak... így fejlődik ki benne a gondolatmenet, mely utóbb egész életére az erdélyi fejedelemség ideájának rabjává teszi." SZEKFŰ GY., Magyar történet IV. Bp. 1935. 303. Ezzel szemben tények sokasága bizonyítja, hogy Rákóczi nem a személyes hatalomhoz ragaszkodott, hanem a fejedelemség önálló államiságát akarta nemzetközi garanciákkal is megerősítve megmenteni. A hágai békekongresszus és az utrechti béketárgyalások jelentőségére ebből a szempontból is KÖPECZI BÉLA hívta fel a figyelmet A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország c. művében. — SZEKFŰ, úgy tűnik, nem tulajdonított fontosságot a 17. század és a századforduló egyik történelmi jelentőségű fejleményének, annak, hogy új államok születtek, és ezek léte az európai hatalmi egyensúlyt fenntartani óhajtó országok közös megegyezésétől is függött. Vitája GYÁRFÁS ELEMÉRrel, KUNCZ ALADÁRral, KÓS KÁROLLYal az Erdélyi probléma c. cikke nyomán l. Napkelet 1925.

6. EGYSÉG ÉS MEGOSZTOTTSÁG A MŰVELŐDÉSBEN

HAGYOMÁNY ÉS KORSZERŰSÉG. MŰVELŐDÉSPOLITIKAI PROGRAMOK

Apafi művelődéspolitikájára: VÁRÓ F., Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed 1903. 78. Rákóczi erdélyi művelődéspolitikájának gazdag, de szétszórt irodalmát is közlik a Művelődés és Hagyomány c. fejezet tanulmányai. RT 291—583. Rákóczi az államhatalom művelődéspolitikai kötelezettségeiről, bírálva a Habsburg-kormányzatot: II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Ford. VAS I., a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI B., a szöveget gondozta KOVÁCS I. AR III/1. Bp. 1978. 321—322. M. LUPAŞ, Mitropolitul Sava Brancovici. Cluj 1939. Apafi művelődéspolitikai rendelkezései és törvényei: a jobbágyfiak tanulásáról, 1664. november 13. EOE 13. 372; a román papok kiváltságlevele, 1663. szeptember 1. OL, Agy, Lev. 27. T. CIPARIU, Archivu pentru filologia şi istoria. Blaj 1867—1870. EOE 13. 244—246; a toleranciáról, 1665. május 22. EOE 45. 107; 1672. évi rendelete, EOE 15. 278. Nadányi művéről: RMK I. 1087. Kovásznai javaslata:

Herepei J., Az akadémia szükségességének gondolata Erdélyben 1672-ben. (Herepei, Adattár II.) Pápai naplójában a Német—Római Birodalmi Akadémia szabályzatáról: Pápai Páriz, Békességet. 30. Veszely K., Erdélyi egyháztörténeti adatok. Kolozsvár 1860. Tofeus Mihály, A szent Soltároknak Resolutioja és azoknak az Erdélyi Fejedelmi Evangelica Reformata, udvari szent ecclesiara... való szabása. Kolozsvár 1683. RMK I. 1302, idézi: Herepei J., Tofeus Mihály. Adattár II. 75—82. Herepei J., Fogarasi Mátyás. Adattár II. 604—608. Fogarasi Mátyás, Disputatio philosophica de mente humana. Várad 1658. Idézet Apáczai ismeretlen munkájából: Herepei J., Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája. Adattár II. 484. Thallóczy L., Apafi Mihály udvara. Sz 1878. Szilágyi S., I. Apafi Mihály udvartartása. TT 1894. Szádeczky L., I. Apafi Mihály udvartartása. Bp. 1911. Szádeczky B., I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásából EME Ekv. 1913. Bethlen János iskolaalapítványáról: Bethlen önéletírása I. 105. Herepei J., Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez. II. (Herepei, Adattár III. 13—31.) I. Crăciun—G. Gündisch—S. Jakó, Cultura în Transilvania. Az Istoria Romîniei III. kötetében, Bucureşti 1964.

TÁRSADALOM ÉS ANYANYELVI MŰVELTSÉG

Halici verséről: L. Gáldi, Contributions hongroises à la découverte de la langue roumaine. Acta Linguistica. 1957. 1—39. Csapodi I., Pápai Páriz Ferenc orvosi nyelve. MNyr 1882., 1884. Melich J., Pápai Páriz székely szavai. MNy 1907. 116—121. Kniezsa I., A magyar helyesírás története. Bp. 1952. Apáczai, Előszó az olvasóhoz: Apáczai Encyclopediája. 77. Pápai Páriz, Latin—magyar szótár, Az olvasóhoz: Pápai Páriz, Békességet. 324, 327. Misztótfalusi Kis Miklós, A magyar helyesírásért: Jakó Zs., Misztótfalusi 99. Haller János, Hármas história. Válogatta és az előszót írta Molnár Sz. Bukarest 1978. 11—12. R. Várkonyi Á., Politikai elmélet és politikai gyakorlat. Irodalomtörténet 1981. A magyar technikai nyelv hiányáról: Apáczai, A bölcsességek tanulásáról, Magyar logikácska. 40. Introducere în istoria versului românesc. Bukarest 1971. Románul és magyarul közli: Pápai Páriz, Békességet. 40—41. Halici életpályájáról: N. Drăganu, Mihai Halici (Contribuţie la istoria culturală românească din sec. XVII.) Bucureşti 1928.

ANYAGI KULTÚRA ÉS MENTALITÁS

Az udvarházak építésének idejéről, üvegablakairól, berendezési tárgyairól: B. Nagy M., Várak, kastélyok. Jakó Zs., Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron. KL Ekv. D. Prodan, Urbariile. A kolozsvári polgárság lakásművészetéről: Fehér G., Török kori iparművészeti alkotások. Bp. 1975. Várad török építkezésére, majd visszafoglalása után a nagyszabású munkálatokra, amelyekre XII. Ince pápa 60 000 forintot utalt ki: Balogh J., Varadinum. I. 71—73; II. 217—234. Nagy J., A magyar—szász nyelvi érintkezés kutatásának eredményei és jövendő feladatai. Műv. T. I. 78—93. Jakó Zs., Az otthon és művészete a XVI—XVIII. századi Kolozsváron. (Szempontok a reneszánszkori művelődésünk kutatásához) KL Ekv. 362. skk. Bethlen Kata menyasszonyládája: Bárányné Oberschall M., Magyar bútorok. Bp. 1944. 10. Apor az üvegholmikról és üveges hintóról: Apor Péter, Metamorphosis Transylvaniae. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Tóth Gy., Bp. 1972. 227. Linczeg János polgár kiadásjegyzéke és a kolozsvári városháza feliratai: Jakab E., Kolozsvár II. Habán edények: Katona I., A habán kerámia Magyarországon. Bp. 1974. 43. Apafi rézlámpája és egyéb holmik: OL, Bethlen család lt. (P 1951), 1707, 10. cs., 14. tétel (Papp Gáborné szíves közléséből). A Bethlen család ékszerei, Bethlen Borbála kelengyéje: Lukinich I., Bethlen cs. tört. Herepei J., Néhány adat Bethlen Miklós tanulóéveiből. Adattár II. 593—603. A Habsburg-birodalomba tagolódó Erdélyben a protestáns arisztokrácia művelődési lehetőségeit és akadályait hosszú távon F. Csanak D. monográfiája rekonstruálta: Két korszak határán: Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó. Bp. 1983. Mészáros I., Iskolaügy. 292 skk. J. Andritsch, Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586—1782). Graz 1965. Mikes Kelemen, Törökországi Levelek, 62. levél, Mikes Kelemen Összes Művei I. Szerk. Hopp L. Bp. 1966. 108. Hopp L., Mikes és világa. Bp. 1973. 79—80.

ISKOLÁK, KÖNYVTÁRAK, NYOMDÁK

Jakó—Juhász, Nagyenyedi. G. Henk Van De Graaf, A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században. 1690—1795. Egyetemi fokú egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979. Asztalos M., Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról. 1554—1750. EM 1931. Juhász I., Diákélet a Bethlen Kollégiumban: Jakó—Juhász, Nagyenyedi. A frankfurti ösztöndíjak története: Apáczai Encyclopediája. 73 skk. Bethlen Mihály útinaplója. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics J. Bp. 1981. 91—100. Sebestyén K., Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig. Műv. T. I. Sipos G., Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig; Benkő A., Ének, zene a Bethlen Kollégiumban: Szabó M., Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI—XVIII. században, mindhárom: Műv. T. II. Jakó Zs., Könyv és Könyvtár az erdélyi magyar művelődésben, Uő, Írás, könyv, értelmiség c. kötetében. Bukarest 1976. Szabó K., Serédi Benedek kolozsvári házánál lévő könyveinek jegyzéke 1678-ból. MKsz 1879. Lukinich I., Bethlen Elek könyvtára 1683-ból. MKsz 1922. Mészáros I., Egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke. MKsz 1964. Herepei J., Teleki Jankó könyvtára. MKsz 1970. Uő, Miként kerülte el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást? MKsz 1961. Morvay Gy., Két nagybányai régi könyvtár. MKsz 1896. Felhasználtuk Herepei J. iskola- és könyvtártörténeti tanulmányait: Adattár III. Székely J. A., II. Apafi Mihályné Bethlen Kata ismeretlen könyvjegyzéke. MKsz 1977. Esze T., A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. MKsz 1955. Jakó Zs., Misztótfalusi Kis Miklós. 5—81, irodalommal 426—437. Hervay F. munkája a Történettudományi Intézet irattárában a XVII. századi nyomdák ismert kiadványainak statisztikai összeállítása. Haiman Gy., Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához. MKsz 1972. Vizaknai Bereck György verse, fordította Tóth I., Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája Tolnai G. és Haiman Gy. tanulmányával. Bp. 1978. 47—49. Herepei J., Úzoni Sz. Balázs. Adattár II. 619. Uő, Soós Ferenc és iskolai reformterve. Adattár III. 366. skk.

KARTEZIANIZMUS ÉS PIETIZMUS

Köpeczi B., A kartezianizmus politikája Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején: Uő, Függetlenség és haladás c. kötetében. Bp. 1977. Bán I., Polgári jellegű szellemi mozgalmak. MIT II. Uő, Adatok Apáti életrajzához. Filológiai Közlöny 1958. 433—439. Czegle I., Amesius magyar tanítványai AUSz Ser. Litt. 1972. Mátrai L., Az anyag szerkezetének atomisztikus felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában. Sz 1957. Makkai E., Pósaházi János. Kolozsvár 1942. Tarnai A., Pax Aulae. ItK 1968. Turóczi-Trostler J., Magyar Cartesiánusok és Uő, A magyar felvilágosodás előtörténetéhez, a Magyar irodalom — világirodalom. Tanulmányok c. kötetben. Bp. 1961. Musnai L.—Dani J.—Engel K., Halici Mihály hagyatéki leltára. MTA I. OK 1960. 67—81. J. Hajós, Ipoteze despre poziţia ideologică a lui Mihai Halici fiul. SUB Ser. Phil. 1974. Heinrich L., Newton Principiája és Optikája, Isaac Newton A Principiából és az Optikából. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Heinrich L. Bukarest 1981. K. Aland, Spener-Studien. Berlin 1943.

Zoványi J., Magyar coccejánusok a 18. században, Uő, Kisebb dolgozatok c. kötetében. Sárospatak 1910. Fr. Teutsch, Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen II. Hermannstadt 1922. H. Jekeli, Quellen zur Geschichte des Pietismus in Siebenbürgen. Mediasch 1922. Payr S., Magyar pietisták a XVIII. században. Bp. 1898. Szentiványi B., A pietizmus Magyarországon. Sz 1935.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK AZ ELMÉLET ÉS GYAKORLAT ÚTJAIN

Pápai Páriz Ferenc (1649—1716), Pax Corporis azaz Az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkiről és azoknak orvoslásának módjáról, Tracta. Kolozsvár 1690. Ajánlólevél az első kiadáshoz: Pápai Páriz, Békességet 199. Spielmann J., Az „Ars Medica" a XVI. századi erdélyi művelődésben; A karteziánus szemlélet sodrában; A kartezianus élettan kiteljesedése Enyedi Sámuel Philosophia naturalisában; Pápai Páriz Ferenc kortársai és tanítványai stb. Valamennyi tanulmány: Spielmann J., A közjó. Vekerdi L., A kórház története, a Kalandozások a tudományok történetében c. kötetében. Bp. 1969. Schultheisz E.—Tardy L., A magyarországi járványok történetéből. Történelem 1964. Vita Zs., Tudománnyal és cselekedettel. A kor egészségügyi viszonyaira gazdag forrásanyagot tartalmaznak a boszorkányperek: Komáromy A., Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp. 1910. Schram F. Magyarországi boszorkányperek (1529—1768) I—II. Bp. 1982—1983. Alapvető forrásanyag és áttekintés: Magyary-Kossa Gy., Magyar orvosi emlékek I—IV. Bp. 1929—1940. Demkó K., A magyar orvosi rend története. Bp. 1892. Kótay P., A magyar orvosi irodalom bölcsőjénél. Pápai Páriz Ferenc. Études Hongroises 1939. Jankovics J., A Pápai család angol kapcsolatainak történetéhez AUSz Ser. Litt. 1972. A Pax Corporis kartezianizmusáról: Tordai Z., A magyar kartezianizmus történetének vázlata. MFSz 1962. Melius Péter Herbariuma a XVII. századi erdélyi gyógyításban, összefoglalóan: Mélius Péter és a kolozsvári Herbarium, a Melius Péter, Herbarium c. kötetben. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó T. A. Bukarest 1979. Szállási Á., Pápai Páriz orvos fia és a Pax Corporis egyik ismeretlen kiadása. Horus Orvostudományi dokumentációs szolgálat 23. szám.

JELENKÖZPONTÚ MÚLTISMERET: TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS PUBLICISZTIKA

Apáczai, A bölcsességnek tanulásáról; Uő, Magyar logikácska. Összefoglalóan: Bartoniek E., Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975. 411. Szalárdi krónikája. Bethlen J., Rerum Transsylvanicarum libri quator (Cibinii 1663, Amsterdam 1664, Ad lectorem, idézi Bartoniek E., i. m. 473). Wolfgangus Bethlen, Historiarum Pannonico-Daciarum. Keresd. RMK 11, 2036. Svéda P., Bethlen Farkas históriája. Pécs 1938. Szekfű Gy., A szász történetírás. Magyarságtudomány 1943. Laurentius Toppeltinus, Origines et occasus Transsylvanorum. Lugdunii Batavorum 1667. RMK 111. 2391. Tarnóc M., Szalárdi János történetszemlélete. ItK 1970. Magyar Gondolkodók, 17. század. Szerk. Tarnóc M. Bp. 1979. Várkonyi Á., Politikai elmélet, politikai gyakorlat. Irodalomtörténet 1981/2. Szádeczky-K[ardoss] L., Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve. BpSz 1923. Juhász I., Bethlen Miklós politikai pere. ETIÉ 1945. III. 155. Az 1705. évi Török Áfium ellen való orvosság erdélyi kiadásának problematikáját Kovács Sándor I. exponálta. Az idevágó irodalmat ismerteti és a kiadás indoklásául Rákóczi politikai elképzeléseivel mutatkozó összefüggésekre utal Várkonyi Á., Kritika és emlékezet. Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről. ThFK 237—238 l.

7. VIRÁGOS RENESZÁNSZ, SZÜLETŐ BAROKK

ÉPÍTÉSZET ÉS IPARMŰVÉSZET. KÉPALKOTÓ MŰVÉSZET

A stílusirányzatokra általában: Klaniczay T., Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. Balogh J., Renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. MM 1934. Uő, Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. A Magyarországi reneszánsz és barokk c. kötetben. Szerk. Galavics G. Bp. 1975. B. Nagy M., Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez. KL Ekv. 486—498. Szász K., Adatok a nagybányai képírók, kő- és fafaragók történetéhez. KL Ekv. 566—576. Kelemen L., A szentbenedeki kastély és hímes oszlopai; Szárhegyi Lázár István oltármegrendelése Lengyel Pétertől 1670-ben; Mennyezet- és karzatfestmények a XVII. századból, Kelemen, mindhárom: Művészettörténeti. 41—80, 110—113, 141—142. Debreceni L., Erdélyi református templomok és tornyok. Kolozsvár 1929. Entz G., A dési református templom. Kolozsvár 1942. B. Nagy M., Reneszánsz és barokk. Galavics G., A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. RT. Herepei J., Szenczi Kertész Ábrahám. Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása. Adattár II. 159—177. Borsos B., Magyar üvegművesség. Bp. 1974. 68, 77, 91. Héjjné Détári A., Régi magyar ékszerek. Bp. 1965. Kalmár J., Régi magyar fegyverek. Bp. 1971.

NÉPÉLET ÉS NÉPMŰVÉSZET: MAGYAROK, ROMÁNOK, SZÁSZOK

Kós K., Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest 1979. Kós K., NNh. C. Göllner (Red.), Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. Bukarest 1979. 159—160. Végh O., A kalotaszegi fazekasság. Kriterion 1977. Kocsi M.—Csomor L., Festett bútorok a Székelyföldön. Bp. 1982. Viski K.—Bátky Zs.—Györffy I., Magyar népművészet. Bp. 1928. Szabó T. A., Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVII—XIX. századból. EM 1947. Kelemen L., Művészettörténeti I. (A sövényfalvi református egyház hímzései a XVII. és XVIII. századból c. tanulmány.) Szabó T. A., A szlovák kézimunkák erdélyi divatjának és hatásának kérdéséhez. KL Ekv. C. Prut, Fantasticul în arta populară românescă. Bucureşţi 1972. Kós K.—Szentimrei J.—Nagy J., Szilágysági magyar népművészet. Bukarest 1974. Kresz M., Népi szűcsmunka. Bp. 1979. J. Bielz, Portul popular al Saşilor din Transilvania. Bucureşti é. n. Szabó I., Dévai-csángó székely népviselet és táplálkozás. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője 1908. Nagy J., A torockói magyar népi öltözet. Bukarest é. n.

MAGYAR THÁLIA

Régi Magyar Drámai Emlékek. Kiad. és bev. Dömötör T. Bp. 1960. 227—237. Váli B., Az első magyar színigazgató szabadalomlevele. Sz 1887. 145—150. Koczián L., Adalékok a XVII. század vegi erdélyi iskolai színjátszáshoz MTA I. OK 1957. 139—149. Kastner J., Az első magyar opera. Klebelsberg-emlékkönyv Bp. 1925. 419—426. Pápai Páriz Ferenc, Izsák és Rebeka házasságok alkalmatosságokkal lött beszélgetés: Pápai Páriz, Békességet 361, 364, 375.

EMLÉKIRAT ÉS SZEMÉLYISÉG

Összefoglalóan Bán I., A magyar barokk próza változatai az Eszmék és stílusok c. kötetében, Bp 1976 186—202. Áttekintő összefoglalás: Rákóczi tükör. Az idézet Szakál Ferenc naplójából: i. m. I. 176 Wesselényi István a fecskékről: 1704 március 30.. Wesselényi István,

Sanyarú világ. Napló 1703—1708. I. Közzéteszi MAGYARI A. Bukarest 1983. 73—74. Cserei Mihályról és Históriájáról az utóbbi időben: SZALAY K., Cserei Mihály Históriája. Szakdolgozat. ELTE 1979. TARNAI A., Napló és emlékirat. MIT II. 430—437. Tarnai alapvető megállapításain kívül (i. m. 433—435) BÁNKÚTI I., Cserei Mihály élete és Históriája: Cserei (Bevezetés).

ÉNEK, MUZSIKA, TÁNC

Erdély korabeli zenei életéről a gazdag hagyományokra visszautalva, irodalommal: BENKŐ A., Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről. Műv. T. 1979. 94—106. FALVY Z., Diruta II Transilvano Studia Musicologica Acad. Sc. Hung. (Budapest). 1969. 123—131. BÍRÓ V., Török követek Apafi udvarában. Pásztortűz 1937. 171—173. KELEMEN L., Az utolsó erdélyi fejedelmi beiktatás. Magyar Nép 1922. BARNA I., „Ungarischer Simplicissimus." Adalékok a XVII. századi magyar zenei művelődéstörténethez. Zenetudományi Tanulmányok 1953. ESZE T., Zenetörténeti adatok II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703—1712). Zenetörténeti Tanulmányok 1955. FALVY Z., Daniel Speer magyar táncai. Zenetörténeti Tanulmányok 1975. ESZE T., Rákóczi tánca. Ethnographia 1977. RÉTHEI PRIKKEL M., A magyarság táncai. Bp. 1924. BENKŐ A., Ének és zene a Bethlen kollégiumban. Műv. T. 1980. 136—151.

KODÁLY Z., A magyar népzene I. (A példatárt szerk.: VARGYAS L. Bp. 1952). BARTÓK BÉLA tanulmányai: Székely balladák, Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje, A hunyadi román nép zenedialektusa, Román népzene: Bartók Béla összegyűjtött írásai. Közreadja SZŐLLŐSY A. Bp. 1966. PAP G., A XVII. század énekelt dallamai. Régi Magyar Dallamok Tára II. c. kötetben, Bp. 1970. O. L. COSMA, Hronicul muzicii româneşti. Bucureşti 1973. G. BRANDSCH, Die Musik unter den Sachsen, a FR. TEUTSCH által kiadott Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen c. kötetben, Hermannstadt 1928.

ÚJ LÍRA, ÚJ ÍZLÉS

Összefoglalóan: MIT II. Énekek, balladák, vitézi siratók és bujdosóénekek repertóriuma: STOLL B., A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. Bp. 1963. VARGA I., A nemesi verses pasquillus. ItK 1963. KEMÉNY L., Tizenhetedik századbeli pasquillusok. ItK 1906. (Kiadta: SZÁDECZKY-KARDOSS L., MHH-S 36. Bp. 1903.)

VARGA I., Kuruc küzdelmek költészete. Bp. 1977. HARSÁNYI I.—GULYÁS J., Petrőczi Kata Szidónia versei. ItK 1915. S. SÁRDI M., Petrőczy Kata Szidónia költészete. Bp. 1976. Verseskönyve az MTA Kézirattárában, in 8°. Új jelzete: K 97. Mentalitására jellemzőek Nádasdy István özvegyének, Thököly Máriának írott sorai: „én édes Néném Asszony igen gyarló egészségben vagyok, e jövő holnapban Bécsbe igyekezném menni a Doktorok kedvijir, ha végbe vihetném, de mivel hogy mindenbe szerencsétlen vagyok tartok attul, hogy abba is nem telik kedvem..." OL, Elt, P-125, Pál nádor iratai, 67. köt. 6418. sz. MIKÓ P., Női magyar levélstílus a XVII. században. Székelyudvarhely 1896.

SZABÓ T. A., Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században. Zilah 1934. Mikes Kelemen, Törökországi levelek és missilis levelek. S. a. r. HOPP L. Bp. 1966.

VII. ÚJ ETNIKAI KÉP, ÚJ URALMI RENDSZER (1711—1770)

1. ERDÉLY A HABSBURG-BIRODALOMBAN

III. Károly a Habsburgok erdélyi fegyverjogáról: Jakab E., A pragmatica sanctio története Erdélyben (Sz 1879). A Ministerialkonferenz 1742-i állásfoglalása a Diploma Leopoldinum megerősítéséről: OL, EK: AG 1742: 399. A Pragmatica Sanctio erdélyi elfogadtatására: EK: AG 1722: 10, 72; OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum, Cista Diplomatica: „Múzeum" (a Pragmatica Sanctio oklevele). Jakab E., i. m. A Gubernium 1712—13-i helyreállítása: EK: AG 1712: 80; 1713: 10, Jakab E., i. m. Haller János gubernátori kinevezésére lásd Apor P. naplóját. A Ministerialkonferenz erdélyi hatáskörére: EK: AG 1722: 7; 1725: 40; 1727: 47, 121; 1729: 23; 1730: 34; 1731: 60; 1732: 94; 1741: 98, 342, 399; 1744: 208. Mikes Kelemenék megnotáztatására: uo. 1717: 19. Rákóczi Józsefre: Lukinich I., Az utolsó Rákócziak (Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszáz éves fordulójára. Szerk. Lukinich I. II. Bp. [1937]). Az 1735-i háromszéki kísérletre: Quellen, Brassó VII. 157—158.

2. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A SZATMÁRI BÉKE UTÁN

A NÉPÁLLOMÁNY ÉS VÁLTOZÁSAI

Erdély 1711 táji népességszámának becslései: Jancsó B., Statisztika; nála szerepel a 0,5 milliós szám. Szabó István a MMT IV. kötetében (A nemzetiségek térnyerése és a magyarság) kb. 132 570-re teszi az erdélyi jobbágycsaládfők számát, a vándorló hegyi pásztornépet nem számítva, Thirring Gusztáv 865 000-re a teljes lélekszámot; legújabban Bakács I., A török hódoltság korának népessége (MTD) 137 a kerek 800 000-es számot tartja valószínűnek.

A belső vándorlásra: az újegyházszéki vizsgálat jegyzőkönyve: EK: AG 1752: 124. A kincstári uradalmakra l. Berlász J., Jobbágyság. A belső vándorlás okaira vonatkozó két román álláspont közül a „mare nestabilitate"-t C. C. Giurescu vallja. Idézi Jakó Zs., Újkori. I. 522, a jobbágynak telkéből való kivettetését B. Surdu, Liniile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea (AIICluj 3, 1960). Az 1714. januári—februári törvények: EK: AG 1714: 5.

Dávid Zoltán becslésére hivatkozik Pápai B., Magyarország népessége a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (MTD). 148 sk.

Az Erdélyből Magyarországra való kivándorlásról: EK: AG 1712: 80, 137; 1718: 77; 1722: 10, 62; 1724: 24; 1725: 17, 42; 1726: 88; 1727: 60; 1731: 97; 1734: 21; 1751: 146. A Kraszna megyei adat: Ember Gy., A m. kir. Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában (Bp. 1933). Kővár vidékére l. Jakó Zs., i. m. Közép-Szolnokot illetően Ember Gy. (i. m.) 1724-ben 927, 1731-ben újabb 1278 szökött családfőről tud, Jakó Zs. (i. m.) az 1723 és 1731 közti elszökést 1419 családra és 789 nőtlen fiúgyermekre teszi: ez számításunk szerint kb. 8000 fő. Az Erdélyi Udvari Kancellária szerint Közép-Szolnokból az 1731 szeptemberét megelőző három évben 1500 családfő vándorolt ki elsősorban Magyarország szomszédos megyéibe (EK: AG 1732: 16). A Bihar megyei portaszám: uo. 1736: 71.

A Havasalföldre, ill. Moldvába való kivándorlásról: EK: AG 1739: 161, ill. 1746: 208, 257, 288.

A visszavándorlásra, ill. a Magyarországról való bevándorlásra: uo. 1717: 117; 1721: 84.

A Brassó vidéki román népesség növekedésének adatait H. Chircă közli: Zur Zählung der rumänischen Bevölkerung in Siebenbürgen von 1733 (FVLK 13/1, 1970). Szebenszék szász, ill. román népességének növekedéséről ugyanő ír: Die nationale Struktur der Bevölkerung des Hermannstädter Stuhls in den Jahren 1721—1722 (uo. 10/2, 1967).

A nemzetiségi megoszlásra Jancsó B., Statisztika, Szabó I., MMT IV, és Bakács I. MTD-beli idézett tanulmányain kívül l. még Szabó I., A magyarság életrajza (Bp. 1941); I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus. Az 1712—13 táji kormányhatósági számítás: EK: AG 1713: 70. A széki református egyházmegye egyházközségeinek elnéptelenedése: Jakó Zs., Újkori. Az erdélyi szászok számának 1765-i adata: Teutsch, II. 236.

A járványokra l. Apor P. idézett naplóját, továbbá id. Cserei György naplóját (TL I, 1874), Wass László naplóját, Heydendorf naplóját, Georg Michael Gottlieb Hermann művét (Das alte und neue Kronstadt. Durchbearb., Hrsg. O. v. Meltzl. Hermannstadt 1883), a már id. brassói várostörténeti forráskiadvány IV—VII. kötetét (Quellen, Brassó) és R. Kiss I. összefoglalóját a székelység történetéről (A székely nemzet története az általa szerkesztett A nemes székely nemzet képe c. kiadványban, I. Debrecen 1939).

A transzmigránsokra l. Teutsch, II. 80 skk, 191 sk.; B. Capesius, Mărturii despre starea transmigranţilor protestanţi din Austria în Transilvania în sec. al XVIII-lea (St 1956. 4); Ő, Die Zwangsverpflanzung österreichischer Untertanen nach Siebenbürgen im 18. Jahrhundert (FVLK 1, 1959), Quellen, Brassó, IV. 139, 438, VII. 177 sk.; EK: AG 1734: 114. A hétéves háború alatti telepítési kísérlet történetét Jakab E. írta meg: Adalék a telepítés kérdéséhez (Sz 1882). Az Erdélybe telepedő német stb. kézművesekre: B. Nagy M., Reneszánsz és barokk.

MEZŐGAZDASÁG

A vetésterület nagysága 1767-ben: Eckhart F., A bécsi udvar. Az állattenyésztés súlyát hangoztató kormányhatósági feljegyzés: EK: AG 1721: 25. Az udvarhelyszéki 1748-i követutasítás: Jakab—Szádeczky.

A transzhumáns pásztorkodásra: Imreh I.—Csetri E., Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején (SUBB-H 1962); L. Roman, Les Transilvains en Valachie (XVIIIe siècle — début du XIXe siècle) (RRH 1972); Benda Gy., Statisztikai adatok. Az állattartás bajaira: EK: AG 1748: 301.

Az állatjárványokra l. Apor P. naplóját, továbbá levelezését (Apor Péter verses művei és levelei. Szerk. Szádeczky L. MHH-S 36—37. Bp. 1903), Wass László, id. Cserei György és Bartók Ferenc a Népállomány és változásai c. fejezetben citált naplóját. Az utóbbit kiadta Zsakó Gy., XVIII. századi torockói napló (EM 1944); továbbá a Quellen, Brassó IV. Chroniken und Tagebücher c. kötetében közölt krónikákat, valamint Szádeczky L. forrásközlését: Az erdélyi főkormányszék rendeletei a pestis, marhavész és éhínség meggátolására (MGSz 1894).

A földközösség fennmaradására korunkban l. Tagányi K. alapvető művét: A földközösség története Magyarországon (MGSz 1894. és újabban: [Bp. 1950]). A szász székekre l. még: EK: AG 1752: 147. A határhasználat módjára l. Tagányi K., A hármas nyomású rendszer; Trócsányi Zs., Partium. A kukoricatermelés súlyára: EK: AG 1721: 75, ill. Jakó Zs., Újkori.

A majorsági gazdálkodásról: Jakó Zs., A gyalui vártartomány; Berlász J., Jobbágyság; Csetri E.—Imreh I., Asupra relaţiilor de proprietate feudală în Transilvania (1750—1848) (AIICluj 1966); Imreh I., Majorsági gazdálkodás.

A jobbágyrobotra: Berlász J., Jobbágyság; Jakó Zs., A gyalui vártartomány. A kamatnapszám mértéke: EK: AG 1746: 288. A jobbágy egyéb szolgálatai: Berlász J., Jobbágyság. A jobbágygazdaság méretei: uo.

Az ínséges évekre l. Apor P. és Wass László naplóját. A katonaság kivonása utáni bőségről: Zsakó Gy., i. m.

BÁNYÁSZAT

Az erdélyi nemesfémtermelés mennyiségi adatai: SZENTKIRÁLYI ZS., Az erdélyi bányászat. A Hunyad és Zaránd megyei bányák állapota és Steinville vállalkozásai: VERESS E., Hunyad. Az 1747-i bányatörvények szövege: az 1747-i országgyűlés jegyzőkönyve; kiadva a Corpus Juris erdélyi törvényeket tartalmazó kötetében. A nagyági és tresztiai bányára l. VERESS E., Hunyad. Hadik kisbányai vállalkozása: MARKÓ Á., Futaki gr. Hadik András tábornagy (Bp. 1944). A vajdahunyadi uradalom vasbányászatára: VERESS E., Hunyad és D. PRODAN, Producţia fierului.

IPAR

A céhes iparra: TEUTSCH, II. 230; JAKAB E., Kolozsvár III. 143 skk. A háromszéki háziiparra: EK: AG 1726: 122. A papírmalmokra alapvető JAKÓ ZS., Papírmalmok. Az üvegcsűrökre: H. HOFFMANN, Glashütten in südöstlichen Siebenbürgen (FVLK 1972); JAKÓ ZS., Papírmalmok, továbbá Halmágyi István naplói és írásai; EK: AG 1754: 239. A zsibói iparra: TRÓCSÁNYI ZS., Wesselényi, 14. A salétromfőzőkre, lőpormalmokra, higanyfeldolgozásra: B. SURDU, Contribuţii. Megjegyzendő: B. SURDU tanulmánya igen erősen leszállítja azt a határt, amin felül már manufaktúrának tekint minden ipari üzemet. Így történik, hogy Erdélyben, valamint Magyarországnak ma a román államterülethez tartozó részein nem kevesebb, mint 144 manufaktúra létét feltételezi. Szemléletét nem fogadtuk el. A szebeni fegyház posztómanufaktúrájáról: ECKHART F., A bécsi udvar, 105.

A nemesfém- és vaskohászatra: I. TÓTH Z., Parasztmozgalmak; A. NEAMŢU, Technica.

Az alvinci anabaptista telepre: BUNTA M., Habán kerámia.

KERESKEDELEM

Erdély Magyarországgal szembeni külkereskedelmi mérlege: KŐSZEGHY S., Magyarország ki- és beviteli forgalma az 1733. évben (MGSz 1894). EMBER GY., Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában (Sz 1575). Az 1747-i mérleg: EK: AG 1751: 290 (a kincstartó által közölt adat). Az 1767—69-i adatok: ECKHART F., A bécsi udvar. Az 1768-i magasabb adat: OL, GP 1711: 1651. Az erdélyi állatkereskedelem adatai: EK: AG 1725: 16; 1726: 88; 1729: 8; 1751: 290. Az 1768—69-i részletes mérleg: OL, GP 1771: 1651.

AZ AGRÁRTÁRSADALOM

Az új arisztokrácia kialakulása: EK: AG 1693: 2, 10; 1696: 2, 5, 20, 99; 1697: 27, 90; 1700: 150; 1701: 8; 1702: 61, 65; 1709: 7; 1712: 97; 1718: 53, 109; 1719: 9; 1723: 40; 1724: 88; 1726: 72, 121; 1728: 67; 1729: 24, 68, 100, 127, 151/B; 1733: 120; 1736: 35; 1737: 239; 1742: 39, 57, 72; 1744: 178; 1749: 398; 1752: 100, 274; 1753: 204; 1755: 26, 185.

Az armalisták, egyházi nemesek, székely lófők és gyalogok adó alá vetése: EK: AG 1714: 5.

A székely agrártársadalom tagozódását BERLÁSZ J., Úrbérrendezés ismerteti. A székely faluközösségre l. IMREH I., A rendtartó.

A VÁROSOK

A megnemesített erdélyi szász családok számát Mária Terézia korában **Berlász** J. imént idézett tanulmányában kb. 40-re teszi. Mi kevesellјük ezt a számot. A szász evangélikus papság életmódjára: H. **Jekeli**, Lukas Graffius.

A királyföldi szász—román viszonyról itt elmondottaknak két tanúkihallgatási jegyzőkönyv szolgált alapjául (EK: AG 1752: 124, 147).

Az erdélyi városok népességszámához adatok: **Jakab** E., Kolozsvár III. 157 sk., 263; **Danyi—Dávid**, Népszámlálás, 368. A városi polgárság uzsorás tevékenységére: **Teutsch**, II, valamint Quellen, Brassó.

KÜLÖNLEGES JOGÁLLÁSÚ KERESKEDŐELEMEK

Az erdélyi idegen kereskedők jogállása a fejedelmi korban: **Trócsányi** Zs., Gesetzgebung der fürstlichen Epoche Siebenbürgens und die Rechtstellung der Balkangriechen in Siebenbürgen (Etudes Balkaniques 1971). A görögök 1701-i kiváltságlevele kiadva: Dr. T. S. [**Takáts Sándor**], Erdélyi görög kereskedők 1701-iki szabadalomlevele (MGSz 1899). Az alvinci bolgárok száma: EK: AG 1735: 45. Az erdélyi örmények szerepére korunkban. l. **Trócsányi** Zs. tanulmányát: Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában („Az örmény—magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből" c. kötetben, Jereván 1983). A görög és aromân kereskedőházakról A. **Oţetea**, Casa de comerţ Hagi Constantian Pop din Sibiu şi rolul ei în dezvoltarea comerţului din Ţara Românească (Comunicări şi articole de istorie. Bucureşti 1955); E. és D. **Limona**, Catastihele; D. **Limona**, Casa de comerţ Nicolae D. Paciura din Sibiu (RA 1965) tanulmányai tájékoztatnak. Az erdélyi zsidók adójának mértéke: EK: AG 1723: 40.

3. POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS ÉLET

ADÓZÁS ÉS KATONATARTÁS. KINCSTÁRI POLITIKA

Az adó összege, a calculus-rendszer: **Kővárу** L., Erdély történelme VI. 101.; Az 1717-i nagyszebeni országgyűlés naplója (H IV, 1885) **Szádeczky** L. kiadásában. A katonaság túlkapásai Kolozsvárott: **Jakab** E., Kolozsvár III. 114 skk. A székelyek lefegyverzése, az önálló erdélyi sorezredek felállítása: **Jakab—Szádeczky** 480; **Teutsch**, II. 98 skk.

A kincstári igazgatásra l. **Trócsányi** Zs., Levéltárak.

ELLENREFORMÁCIÓ ÉS PROTESTÁNS VÉDEKEZÉS

A római katolikus püspökség helyreállítása, a püspök közjogi funkciói: **Szilágyi** F., Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században (Bp. 1876); **Bíró** V., Az imperiumváltozás kora (Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene c. kötetben, Dicsőszentmárton 1925), továbbá: EK: AG 1718: 96; 1721: 30; 1737: 229; Diaet.: 1742-i országgyűlési jegyzőkönyv.

Az egyes szerzetesrendek betelepedésére és működésére l. Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene c. kötet megfelelő tanulmányait (a jezsuitákra: **Bíró** V., i. m.; a további rendekre: **Boros** F., A franciskánusok működése Erdélyben; **Patay** J., A piaristák Erdélyben; **Bilinszky** L., A női szerzetesrendek működése Erdélyben), továbbá Apor P. naplóját és a Quellen, Stadt Brassó elszórt adatait.

Katolikusok preferálása a kormányhatóságoknál és a törvényhatósági főtisztségeknél: EK: AG 1712: 80; 1725: 83; 1730: 34; 1734: 60; 1735: 107; 1736: 102; 1742: 145; 1747: 85. Ugyanez a szász városokban és Kolozsvárott: TEUTSCH, II.; JAKAB E., Kolozsvár III. Az unitáriusokra gyakorolt nyomás: Apor P. naplója és levelezése; JAKAB E., Kolozsvár III.; EK: AG 1741: 98; 1748: 133.

A katolikus egyház országgyűlési képviselete: EK: AG 1741: 211; Apor P. naplója.

A katolicizmusra sérelmesnek vélt törvények eltörlése: KŐVÁRY L., Erdély VI.; JAKAB E., A Pragmatica Sanctio; KONCZ J. (közl.), Bánffy László jegyzetei (TT 1882); IZSÉPY E., Az 1737—40. évi erdélyi országgyűlések története (Bp. 1943); Apor P. naplója, továbbá EK: AG 1712: 80; 1724: 51; 1735: 87; 1743: 85, 201; 1744: 125, 208; Diaet.: 1741., 1742. és 1790/1. évi országgyűlési jegyzőkönyv.

A kolozsvári jezsuita akadémiára l. BISZTRAY GY., Az erdélyi tudományos élet.

A barokk behatolásának kezdetei, a kolozsvári és marosvásárhelyi jezsuita templom: BÍRÓ J., Erdély művészete; B. NAGY M., Reneszánsz és barokk. Kettőjük felfogása eltér a két említett templom tervezése kérdésében. Bíró Scherzer Bálint jezsuitát tartja a kolozsvári, Scherzert és Hammert a marosvásárhelyi templom tervezőinek. B. Nagy Margit szerint a kolozsvári templom terve Bécsből került le, s Hammer ott csak egy építőmester volt mások között, Marosvásárhelynél viszont csak Hammerről tud. Mi az ő felfogását fogadjuk el. A többi marosvásárhelyi barokk építkezésre: BÍRÓ J., Gernyeszeg. Erdély barokk egyházi szobrászata tekintetében is jelentős különbségek vannak Bíró József és B. Nagy Margit közt. BÍRÓ J., Erdély művészete c. művében (123) a bajor Johann Könignek tulajdonítja a gyulafehérvári székesegyház oromzati fülkéjének és főbejáratának szentszobrait, a kolozsvári jezsuita templom szobrait és a Szent Mihály-templom (később eltávolított) barokk portikuszát. B. Nagy Margit szerint (249) viszont egyetlen hiteles műve sem ismeretes Erdélyben. Bíró (uo.) Nachtigall művei közé sorol a Szent Mihály-templom barokk oltárain és szószékmellvédjén kívül egyéb kolozsvári műveket is, az ő alkotásainak tartja a szamosújvári örmény nagytemplom két fülkeoltárát is. B. Nagy Margit csak a Szent Mihály-templombeli alkotásokat tartja hitelesnek. Ez esetben is az ő felfogását fogadjuk el. A barokk festészetre: BÍRÓ J., Erdély művészete.

A vallási unióra l. I. TÓTH Z., Az erdélyi román nacionalizmus; emellett a román iskolaügyre: N. ALBU, Istoria învăţământului, 132 skk.

A külföldi tanulmányutak korlátozása: EK: AG 1717: 68. A jelöltek vizsgáztatása Brassóban: Quellen, Brassó VII. 221. skk. A pietizmus az erdélyi szászoknál: H. JEKELI, Lukas Graffius; JAKÓ ZS., Román művelődés; Quellen, Brassó VII. 192 és 247 skk.

Huszty Andrásra: ZSIRAI M., Sajnovics és Gyarmathi: BENKŐ S., Sorsformáló. Huszty pietizmusára l.: EK: AG 1742: 132.

A természettudományi oktatás a református kollégiumokban: M. ZEMPLÉN J., A fizika; SPIELMANN J., A közjó. A kolozsvári unitárius kollégium történetét GÁL KELEMEN írta meg, korszakunkkal az I. kötet foglalkozik (Kolozsvár 1935). Szent-Ábrahámi szerepe az ottani természettudományos oktatásban: M. ZEMPLÉN J., A fizika.

Kölesérire: JAKÓ ZS., Román művelődés; SPIELMANN J., A közjó; BERLÁSZ J., Könyvtári kultúránk és az IF tanulmányai. A járványkórház létesítésének terve: EK: AG 1722: 10.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSEK

A fejedelmi kor országgyűléseiről TRÓCSÁNYI ZS., Országgyűlések. A regalisták számára az 1711 és 1750 közti országgyűléseken: EK: AG 1716: 112; 1728: 101; 1736: 207; 1737: 177; 1741: 211; 1742: 397. Az országgyűlés gazdaságpolitikai tervei, megnyilvánulásai: uo. 1724: 24; 1725: 16; 1735: 87. A jobbágykérdés az országgyűléseken: JAKAB E., Gr. O'Donel Károly, Erdély katonai kormányelnöke (H 1884); Berlász J., Jobbágyság; EK: AG 1714: 5; 1746: 226; Diaet.: 1742-i országgyűlési jegyzőkönyv. A gravaminális ellenzék megnyilvánulásaira: EK: AG 1725: 42; 1732: 94; 1742: 145; 1746: 226, 374.

A ROMÁN NEMZETI MOZGALOM POLITIKAI KEZDETEI: INOCHENTIE MICU-KLEIN

I. Micu-Klein szerepének messzemenően megértő, nagy tárgyismereten alapuló ismertetését a magyar szakirodalomban I. Tóth Z. adja (Az erdélyi román nacionalizmus). Román részről a legújabb és legteljesebb összefoglalás: D. Prodan, Supplex. A dákoromán kontinuitás elméletének behatolása a román történeti tudatba: I. Tóth Z., A román nemzettudat. Petru Dobra fiscalis directori kinevezése: EK: AG 1736: 102. A szebeni unitus zsinat kérvénye: I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus.

4. A HABSBURG-KORMÁNYZAT POLITIKAI AKTIVITÁSÁNAK ERŐSÖDÉSE

AZ ADÓREFORMOK

Az adóreformot bevezető összeírásra l. Trócsányi Zs., Erdélyi adóösszeírások (A történeti statisztika forrásai c. kötetben. Szerk. Kovacsics J. Bp. 1957). A Systhema Bethlenianum, Buccowianum és Bruckenthalianum alaprendeletei: OL, EOKL, Cista Diplomatica: Királyi hitlevelek, királyi leiratok, politikai és törvényes ügyiratok 21, 25, 28. Az adó összegének és az egyes natiók adózási arányának megváltoztatása: Halmágyi István naplója; Eckhart F., A bécsi udvar; EK: AG 1755: 426.

A szász törvényhatóságok és helységek eladósodása: EK: AG 1750: 406, 411, 413; 1755: 153—154; 1756: 159. Seeberg biztossága, a Directorium Oeconomicum Saxonicum és ennek megszüntetése: Heydendorf naplója; Jakab E., A királyföldi viszonyok; Trócsányi Zs., Levéltárak, továbbá: EK: AG 1753: 65; 1756: 159; 1758: 250.

A fiscus pere a szász natio ellen a census Sancti Martiniért: Teutsch, II. Az 1757-i államkölcsön: Diaet.: 1757-i országgyűlési jegyzőkönyv. Az 1754-i vámrendelet hatása Erdélyre: Eckhart F., A bécsi udvar.

RENDI GAZDASÁGI REFORMTERVEK

Az 1751 tavaszi gazdaságpolitikai terv: EK: AG 1751: 290; felülvizsgálata az 1751 őszi diaetán: uo. A Ministerialkonferenz állásfoglalása: uo. 1752: 180. Az 1754-i tervezet és sorsa: uo. 1755: 172. Az 1761-i tervezet: Diaet.: 1761-i országgyűlési jegyzőkönyv.

AZ ELLENREFORMÁCIÓ UTOLSÓ HULLÁMA, A ROMÁN ORTODOX EGYHÁZ ELISMERÉSE

Az aposztázia- és vegyesházasság-rendelet és előzményei: EK: AG 1747: 263; 1751: 369. A külföldi iskoláztatás további korlátozása: Diaet.: 1752-i és 1753-i országgyűlési jegyzőkönyv. A felekezetközi egyetem terve és a tanulmányutak további korlátozása: Török I., A kolozsvári ev.

ref. collegium története (Kolozsvár 1905). Katolikusok preferálása a tisztségek betöltésénél: Halmágyi I. és Heydendorf naplója; Trócsányi Zs., Levéltárak; EK: AG 1751: 369. Az alvinci telep szétrobbantása: Bunta M., Habán kerámia.

Az erdélyi román ortodox egyház elismerése: Kőváry L., Erdély VI.; S. Dragomir, Relaţiile bisericeşti ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII. (Sibiu 1914); I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus; Uő, Parasztmozgalmak; Trócsányi Zs., Levéltárak; G. M. G. Hermann.

AZ ABSZOLUTISZTIKUS KORMÁNYZATI FORMÁK MEGERŐSÖDÉSE

A Staatsrat és Erdély: Ember Gy., Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761—8. (Acta Hist. Hung. 1959). A kormányzati változások: Trócsányi Zs., Levéltárak.

A HATÁRŐRSÉG MEGSZERVEZÉSE. A SICULICIDIUM

Halmágyi I. naplója; Jakab E., Tanulmányok az erdélyi jog történetéből (Bp. 1878); Jakab—Szádeczky; Szádeczky L., A székely határőrség szervezése 1762—1764-ben (Bp. 1908); I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus; N. Albu, Istoria învăţământului; Imreh I., A rendtartó; Benkő S., Sorsformáló.

A „BIZONYOS PUNCTUMOK"

Az első úrbérrendezési kísérletre: Halmágyi I. naplója; Berlász J., Úrbérrendezés; Uő, Jobbágyság. Hadik emlékiratának vonatkozó részét Makkai L. tette közzé: Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról (AtSz 1957).

KULTURÁLIS ÉLET

A cenzúrapolitika áttekintése: Jakab E., Kolozsvár III. Az erdélyi, elsősorban a szebeni német színjátszás története: E. Filtsch, Theater. A Haller-könyvtárra és a Teleki-tékára l. Horváth J., Báróczi Sándor (BpSz 107, 1901). A Szebenben kormányhivatalnokoskodó arisztokraták, ill. Szilágyi Sámuel életmódjáról Heydendorf ír naplójában. A Bruckenthal-gyűjteményre l. Berlász J., Könyvtári kultúránk. A Fénelon- és Montesquieu-fordítások: Horváth J., i. m.

A világi barokk térhódítása Erdélyben: Bíró J., A bonchidai Bánffy-kastély (Kolozsvár 1935); Uő, A Teleki-kastély; Uő, Erdély művészete; B. Nagy M., Reneszánsz és barokk. A mikolai ikonfestő iskoláról Bíró J. ír (Erdély művészete).

Hell Kolozsvári működését Bisztray Gy., Az erdélyi tudományos élet c. tanulmánya elemzi. A balázsfalvi iskola megalapításáról: Gáldi L.—Makkai L., A románok története (Bp. é. n.) és I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus c. munkái tájékoztatnak. Aron püspök népiskolaalapításait N. Albu, Istoria învăţământului ismerteti. A kor protestáns iskolaügyére l. Fogarasi Sámuel, Marosvásárhely és Göttinga. Bev. és kiad. Juhász I. (Bukarest 1974); Trócsányi Zs., 1790.

Bod Péter önéletírását közreadta Jancsó E. az Erdély öröksége VIII. kötetében. Kultúrpolitikai programjáról: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bev. és kiad. Jancsó E. (Bukarest 1955). Alakjának kultúrtörténeti elhelyezése (Révész I. álláspontjának is felhasználásával): Benkő S., Sorsformáló.

VIII. FELVILÁGOSODÁS ÉS FERENCI REAKCIÓ

(1771—1830)

1. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

A NÉPÁLLOMÁNY

Az 1770—71-i pestisről Heydendorf naplója számol be. Az 1813—18-i ínség és vándormozgalom történetéről l. Trócsányi Zs., Parasztság; Uő, Partium.

A népesség 1786-i adatai: Danyi—Dávid, Népszámlálás.

MEZŐGAZDASÁG

Az állattenyésztés és a földművelés számszerű adatait Benda Gy. gyűjtötte egybe: Statisztikai adatok. A lótenyésztésre: Trócsányi Zs., Wesselényi. A szarvasmarha-tenyésztés bajait részletesen ismerteti az 1790—91-i országgyűlés kincstári és commercialis bizottságának Commerciale munkálata (Opinio Deputationis Regnicolaris in Cameralibus et Commercialibus ordinatae circa promotionem agriculturae, manufacturarum, commerciique Transylvanici deprompta. H. n. 1795). A zsibói juhtenyésztésre: Trócsányi Zs., Wesselényi.

A földközösség felbomlása: Teutsch, II; Imreh I., Majorsági gazdálkodás; Trócsányi Zs., Parasztság.

Fridvaldszky a váltógazdaságról és a három nyomásról: Csetri—Engel. A határhasználat rendje az északi Partiumban: Trócsányi Zs., Partium. A váltógazdaság Zsibón: Uő, Wesselényi. A burgonya meghonosodása Erdélyben: K. Karlovszky E., A burgonya; Kárffy Ö., Földművelő egyesület; Spielmann J., A közjó. Adatok találhatók erre nézve Halmágyi I. naplójában is. A lentermesztésre: Kárffy Ö., i. m. és az 1790—91-i bizottsági Commerciale-munkálat. A kertészetre: Imreh I., Majorsági gazdálkodás.

A nagybirtok gazdálkodására: Imreh I., Majorsági gazdálkodás; Uő, Contribuţii la problema utilizării forţei de muncă a iobagilor (AIICluj 1965); Trócsányi Zs., Parasztság; Uő, Partium; Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Kordokumentumok az erdélyi falu életéből 1771—1848. Kiad. és bev. Kovách Géza. (Bukarest 1971). M. Roşca-Rosen, Veniturile şi cheltuielile băneşti ale domeniului Bonţidei 1780—1820 (SUBB-H 1971). E tanulmány bő anyagot szolgáltat a földesúri birtok árutermelésére is. A bonchidai uradalom árutermelését vizsgálja Imreh I. és Csetri E. közös tanulmánya is: Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején (SUBB-H 1962). A jobbágygazdaságra: Trócsányi Zs., Partium; L. Botezan: Înzestrarea gospodăriilor iobăgeşti din Transilvania cu inventar viu şi mort în perioada 1785—1820 (SUBB-H 1969). Heydendorf jövedelmére borkereskedéséből l. naplóját. A Lang testvérek méhészetét az 1790—91-i bizottsági Commerciale-munkálat ismerteti: Diaet. 109. cs.

BÁNYÁSZAT

A sóbányászatra l. A. Neamţu két tanulmányát: Mineri és Technica. Mészáros György sófelvonó találmányára l. az 1790—91-i bizottsági Commerciale-munkálatot: Diaet: 109. cs.

A nemesfémbányászat termékmennyiségére Szentkirályi Zs., Az erdélyi bányászat. A nagyági és boicai bányára l. A. Neamţu tanulmányait (az előbb idézett két dolgozata mellett): Societăţile pe acţiuni şi provenienţa capitalului în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a sec. XVIII. (AMN 1970); Forţa de munca salariată în industria extractivă din

Transilvania în sec. XVIII. (uo. 1971). A nemesfémbányászat technikai fejlődéséről eddig említett tanulmányain kívül l. még Uő, Inovatori români în technica minieră din Transilvania în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea c. cikkét is (St 1957). A selmecbányai erdélyi diákokra l. Benkő S., Societăţile culturale clujene din prima jumătate a sec. XIX. şi rolul lor in formarea intelectualităţii burgheze (SCI Cluj 1957). A vas- és rézbányászat termékmennyiségének adatait l. Szentkirályinál (i. m.).

IPAR

A Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományainak iparfejlődését Heckenast G. tekinti át: Iparfejlődés.

A szász városok és Kolozsvár iparára l. Teutsch II. 101; Jakab E., Kolozsvár III. A céhek életére: Fodor L., Despre problema descompunerii breslelor din Odorhei în prima jumătate a sec. al XIX-lea (St 1965); Bunta M., Situaţia şi lupta.

A papíripar manufaktúrajellegű kezdeményezéseiről l. Bogdán I., A magyarországi papíripar története (Bp. 1963); Jakó Zs., Papírmalmok. Az üvegcsűrökre: Imreh I., Majorsági gazdálkodás; E. és D. Limona, Catastihele. Gallarati selyemmanufaktúrájára: Az erdélyi 3 nemzetekből álló rendeknek 1790. Esztendőben Karátson Havának 12dik napjára Sz. Kir. Városba Kolosvárra hirdettetett... közönséges Gyűléseikben lett végzéseknek és foglalatosságoknak Jegyző könyve (Kolozsvár, 1832; a továbbiakban: Jkv. 1790/1); Az erdélyi 3 nemzetekből álló rendeknek 1792-dik esztendőben Kis Asszony havának 20-dik napjára sz. királlyi városban Kolozsvárra rendeltetett ... közönséges gyűléseikben lett végzéseknek és foglalatosságoknak jegyző könyve (Kolozsvár é. n.; a továbbiakban: Jkv. 1792); K. Karlovszky E., A selyemtermelés története Erdélyben 1848-ig (MGSz 1895); Imreh I., Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól a XIX. század első felében (Csetri E.—Imreh I.—Benkő S., Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Bukarest 1956). A códi posztómanufaktúra: A. Neamţu, Date noi privitoare pe Ioan Piuariu-Molnár (St 1960); B. Surdu; Contribuţii. A fonalfestődékről I. Tóth Z. ír: Román mozgalom; l. még erre B. Surdu idézett munkáját. A kolozsvári szegénysegélyező egylet posztóüzeme: Jakab E., Kolozsvár III. 801 skk. A Bánffyak rézi hamuzsírfőzése: Jakó Zs., A magyarpataki és a kalini hamuzsírhuta története (Bukarest 1956). Más hamuzsírhutákról: K. Karlovszky E., Erdély ipara a XVIII. század végén (MGSz) 1896). Az erdélyi kőedényipar egészének ismertetését Mihalik S. adja a Daicoviciu-emlékkönyvben (Omagiu lui C. Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. Bucureşti 1960) megjelent cikkében (Zur Geschichte der alten keramischen Fabriken Siebenbürgens). A batizi manufaktúra története: Bunta M.—Gyulai P., Batiz. Monografia manufacturii de faianţa fină (Cluj, 1971). A vaskohászatra l. Veress E., Hunyad; D. Prodan, Producţia fierului; Mérei Gy., Magyar iparfejlődés 1790—1848 (Bp. 1951). A nemesfémkohászatról I. Tóth Z. ír (Parasztmozgalmak). Más iparágakra l. az 1790—91-i bizottsági Commerciale-munkálatot (Diaet.) és K. Karlovszky E. tanulmányát (Erdély ipara a XVIII. század végén).

KERESKEDELEM

Az 1781-i külkereskedelmi mérleget Eckhart F. ismerteti: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Bp. 1958. 169. Az 1793-i mérleget az 1790—91-i bizottsági Commerciale-munkálat közli (Diaet.).

AZ AGRÁRTÁRSADALOM

A nemesi és államigazgatási rang megfelelésére l. TRÓCSÁNYI ZS., Partium. 60 sk. Az 1779-i határőrzendülés: IMREH I., A rendtartó. 36 sk. A határőrséghez való jelentkezésről: TRÓCSÁNYI ZS., Parasztság. 194 skk. A jobbágymozgalmakról, valamint a királyföldi agrártársadalomról: uo. 135 skk, 145 skk, 213 skk és 233, valamint UŐ, Levéltárak. 254.

A VÁROSOK

Kolozsvár urbanizálódására l. JAKAB E., Kolozsvár III. A brassai céhen kívüli román mesteremberekről I. TÓTH Z. ír (Román mozgalom. 38). A kolozsvári mesterlegények megmozdulásaira: BUNTA M., Situaţia şi lupta.

A KÜLÖNLEGES JOGÁLLÁSÚ KERESKEDŐELEMEK RÉSZLEGES INTEGRÁCIÓJA

Az örmények jogállásának változásaira l. TRÓCSÁNYI ZS., Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában. A görög—aromán—román komplexumra: E. és D. LIMONA, Catastihele; UŐK, Aspecte ale comerţului braşovean în veacul al XVIII-lea. Negustorul aromân Mihail Ţumbru (SMIM IV, 1960). Az erdélyi zsidók helyzetéről: Az 1790-i közigazgatási rendszeres bizottság munkálata: Opinio de Judaeis (H., é. n.); TRÓCSÁNYI ZS., Partium. 222.

BÁNYÁSZOK ÉS MANUFAKTÚRAMUNKÁSOK

A bányavárosok társadalma: I. TÓTH Z., Parasztmozgalmak; A. NEAMŢU, Mineri; UŐ, Frămîntări în rîndurile minerilor din Transilvania la începutul sec. XIX. (SCI Cluj, 1957), továbbá: Organizarea şi exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în sec. XVIII. (AII Cluj 173).

AZ ÉRTELMISÉG

A kormányhatóságok működésének rendszeresebbé válása: TRÓCSÁNYI ZS., Levéltárak. Egészségügyi igazgatás, orvosok, sebészek: uo.; JAKAB E., Kolozsvár III. SPIELMANN J., A közjó. Az országos építési igazgatóság: TRÓCSÁNYI ZS., Levéltárak.

2. FELVILÁGOSODÁS ÉS NEMZETI KULTÚRÁK

A SZABADKŐMŰVESSÉG

Az erdélyi szabadkőművességről is ír ABAFI L. összefoglaló műve: Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich–Ungarn (I–V. Bp. 1890–99) I. kötetében. L. még JANCSÓ E., A jakobinus-mozgalom hazai hagyományai (KL Ekv).

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE

Benkő Józsefre l. Jancsó E., Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest 1955; Benkő S., Sorsformáló. Fridvaldszkyra: Kárffy Ö., Földművelő egyesület; K. Karlovszky E., A burgonya; Bogdán I., A magyarországi papíripar története; Csetri—Engel, Fogarasi Pap József munkássága: M. Zemplén J., A fizika. Más református kollégiumokra: uo. és Makkai L., Erdély. 505. A szebeni gimnázium fizikaszertára: Teutsch II. 441. André Étienneről, Ioan Piuariu-Molnárról és az orvostudomány több más neves alakjáról: Spielmann J., A közjó.

A MODERN NEMZETI KULTÚRÁK KEZDETEI

A göttingai egyetem erdélyi szász diákjairól, többek között Michael Hiszmannról: C. Göllner, Die Beziehungen des Aufklärungsphilosophen Michael Hiszmann zu seiner siebenbürgischen Heimat (FVLK 3, 1960); Uő, Überlegungen. A szebeni és brassai színjátszásra l. E. Filtsch idézett tanulmányát (Theater). A Theatralische Wochenblattról uo. Lebrechtről, Seivertről Teutsch ír (i. m. II. 284 és 324), J. C. Ederről és a történetbarátok köréről Sárközi Z., Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (Bp. 1963. 58). A Bruckenthal-könyvtárra Berlász J., Könyvtári kultúránk. A kölcsönkönyvtárakról, olvasótársaságokról: Teutsch II. 430 sk. A modern német irodalom behatolása: C. Göllner, Überlegungen; Pukánszky B., Erdélyi szászok és magyarok (Pécs 1943). A szász időszaki sajtóra Jakab E., Hírlapirodalom; Teutsch II. 441 és III. 155 sk.; Sárközi Z., i. m.

A 18. század első felének erdélyi magyar irodalmára l. a Sőtér I. főszerkesztésében megjelent magyar irodalomtörténet III. kötetét (Bp. 1965). Báróczi Sándor életművét Horváth J. foglalta össze klasszikusan (BpSz 107, 1901). Baróti Szabó Dávid jellemzését ugyanő adja, idézi Barta J., Irodalomtörténet 1943. 155. Erdélyi magyarok a bécsi és pozsonyi magyar időszaki sajtóvállalkozásokról: Jakab E., Hírlapirodalom.

Samuil Micu-Kleinre l. I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus; Uő, Klein Sámuel és az erdélyi román felvilágosodás (Kolozsvár 1947). Gheorghe Şincaira I. Tóth Z. most említett két műve mellett: Gáldi L., XVIII. századi humanizmusunk és a románság (Bp. 1940); N. Albu, Istoria învăţământului. Ioan Piuariu-Molnárra: O. Beu, Kaiser Josef II.; I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus; V. L. Bologa—Spielmann J.—Szőkefalvi Nagy Z., Contribuţii la viaţa şi activitea lui Ioan Piuariu-Molnár (AII Cluj 1971); Uők, Date noi privitoare la activitatea lui Ioan Piuariu-Molnár (St 1971); Spielmann J., A közjó. Dimitrie Eustatievici-re: l. Tóth Z. idézett művei; N. Albu, i. m.

Koszta István kormányhatósági karrierje: Trócsányi Zs., Levéltárak. Méhesire: I. Tóth Z., Klein Sámuel.

3. A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS ÉS II. JÓZSEF

GAZDASÁGPOLITIKAI KEZDETEK

A Commissio Commercialis: Makkai L., Hadik; Heckenast G., Iparfejlődés; Trócsányi Zs., Levéltárak. Az 1771. március 19-i rescriptum és a bizottság instrukciója: OL, GP 1771: 1651.

A Societas Agriculturae: Tagányi K., A hármas nyomású rendszer; Makkai L., Hadik; Kárffy Ö., Földművelő egyesület.

AZ ÚRBÉR ÜGYE

Az úrbér az 1770-es években: BERLÁSZ J., Úrbérrendezés.

EGYHÁZ- ÉS ISKOLAPOLITIKA

A felvilágosult abszolutizmus első évtizedének egyházpolitikája: JAKAB E., A kolozsmonostori apátsági zárda mint üldözöttek menhelye (Sz 1889); TRÓCSÁNYI ZS., Levéltárak. A Norma Regiára: Uő, 1790.

II. JÓZSEF GAZDASÁGPOLITIKÁJA

CSAPODI CS., A vámhatár megszüntetése Magyarország és Erdély közt 1784-ben (BMTIÉ 1934); Uő, Az államtanács közgazdasági felfogása II. József korában (DS Ekv Bp. 1937); ECKHART F., A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Bp. 1958.

A JOBBÁGYPOLITIKA ÉS A HOREA-FELKELÉS

A felkelésre l. D. PRODAN, Răscoala lui Horea I—II. Bucureşti 1979. A jobbágypolitikára 1784-ig: ECKHART F., i. m. BERLÁSZ J., Az 1784-i erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790. Bp. 1952). A Horea-felkelés előzményei: uo. és I. TÓTH Z., Parasztmozgalmak. A felkelés előtti Horea portréja: D. PRODAN: Horea înainte de răscoală (Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi Bucureşti 1965). A felkelés történetének összefoglalása: BERLÁSZ J., i. m. II. József legfontosabb rendelkezéseit O. BEU publikálta: Kaiser Josef II. Magyarok és szászok részvétele a határőrséghez való jelentkezésben, ill. a felkelésben: I. TÓTH Z., Az erdélyi román nacionalizmus; P. BINDER—C. CÂMPEANU, Zur Beteiligung der ungarischen und deutschen Bevölkerung Siebenbürgens an dem Bauernaufstand unter der Führung Horeas, 1784 (FVLK 6, 1963). S. Micu-Klein a felkelésről: I. TÓTH Z., Az erdélyi román nacionalizmus. 325. Ioan Piuariu-Molnár szerepére: uo. A röghözkötés eltörlése: BERLÁSZ J., i. m. Az úrbérrendezés függőben maradása: ECKHART F., i. m. 240. Az említett úrbéri részletszabályozások: OL, EOKL, Commissio Urbarialis: Vegyes iratok, ill. „Úrbér (Urbárium)" feliratú kötet. Az 1787. február 15-i igazságügyi rendeletek ismertetése: BERLÁSZ J., i. m. Az 1797-i paraszti híresztelések II. Józsefről és Horeáról: TRÓCSÁNYI ZS., Parasztság.

AZ IGAZGATÁS REFORMJAI. A NÉMET NYELVRENDELET

A kormányzat és a törvényhatósági igazgatás reformja: TRÓCSÁNYI ZS., Levéltárak. Heydendorf naplójában rögzíti a concivilitastól való félelmét. A concivilitas-rendelet közli: TEUTSCH II. A szász natio vagyonának lefoglalása: JAKAB E., A királyföldi viszonyok.

A BÍRÁSKODÁSI REFORMOK

A bírósági szervezet reformjai: TRÓCSÁNYI ZS., Levéltárak. Az új megyei bíróságok és a kerületi táblák létrehozása: OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum: Normalia II. kötet 101—119.

A halálbüntetés eltörlésének motivációja: Hajdu L., Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet (Bp. 1971). Az 1786. október 30-i rendelet: OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum: Normalia II. kötet 83—85. A hajóvontatók sorsáról szóló hirdetmény: OL, EOKL, Commissio Urbarialis: „Úrbér (Urbárium)" feliratú kötet. Az 1787-i büntetőtörvénykönyv magyar kiadása: Közönséges törvény a vétkekről, és azoknak büntetéséről (Buda 1788).

A JOZEFINIZMUS EGYHÁZ- ÉS ISKOLAPOLITIKÁJA. A CENZÚRA

Az erdélyi jozefinista egyházpolitika összefoglalása: Trócsányi Zs., 1790. Az erdélyi ortodox püspök eltiltása az ungro-valachiai érsekkel való kapcsolattartástól: K. Hitchins: The Roumanian movement.

Az iskolapolitikára l. Trócsányi Zs., előbb idézett művét. Az iskolák látogatottsága a sóbányahelyeken: I. Bozac, Şcolile de la salinele din Transilvania la sfîrşitul veacului XVIII. (AIICluj 1960). Az iparrajzoktatás: M. Mirel—A. Ardos, Date privind începuturile învăţămîntului profesional în Transilvania (AMN 4, 1967).

Az 1781-i cenzúrarendelet: Ballagi G., A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig (Bp. 1888).

A JOZEFINIZMUS ELLENZÉKE. A RENDI MEMORANDUMOK

Az 1787-i rendi memorandumok előkészítéséről Heydendorf számol be naplójában. A magyar és székely memorandum szövegét O. Meltzl adta ki: Die Gravaminal-Vorstellung des siebenbürgischen Adels an Kaiser Joseph von Jahre 1787 (AVSL N. F. XXI, 1887). A szász emlékirat: Teutsch II. 309 sk. A memorandumok sorsát szintén Heydendorf ismerteti.

4. AZ ELSŐ RENDI REFORMMOZGALOM

BIZONYTALANSÁG II. JÓZSEF HALÁLA UTÁN

A szász restitutióra l. Heydendorf naplóját. A Magyarországgal való unió ügye az erdélyi országgyűlés megnyitása előtt: F. Zieglauer, Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen zur Zeit Joseph's und Leopolds II. (Wien 1885^2); Jakab—Szádeczky. Feszültség 1790 tavaszán a birtokos nemesség és jobbágyság közt; az érchegységi bányatisztek szerepe: Jakab—Szádeczky; Trócsányi Zs., Parasztság; I. Sabău, Frămîntări sociale şi politice în Munţii Apuseni în anul 1790 (RA 1959). A szász univerzitás az unió ellen: F. Zieglauer, i. m.

AZ 1790—91. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

A „SUPPLEX LIBELLUS VALACHORUM"

Az 1790—91-i országgyűlés tárgyalásaira és törvényalkotására l. Jkv. 1790/1. A Magyar—Erdélyi Udvari Kancellária szétválasztása: Trócsányi Zs., Levéltárak. A Supplex Libellus Valachorum keletkezésére és értékelésére magyar részről alapvető: I. Tóth Z., Az erdélyi román nacionalizmus; román részről: D. Prodan, Supplex. Az unitus papság külön felségfolyamodványa: I. Tóth Z., i. m.; D. Prodan: Memoriul clerului unit din 1791 (AII Cluj 1968). A Supplex Libellus Valachorum országgyűlési tárgyalása: Jkv. 1790—91-i törvényjavaslatok elfogadásáról, ill. el nem fogadásáról szóló királyi döntéseket az 1792. május 26-i két rescriptum tartalmazza (Jkv. 1792).

AZ 1792. ÉS 1794—95. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

Az 1792-i országgyűlés: Jkv. 1792.

Az 1794—95-i országgyűlést megelőző politikai mozgásra l. TRÓCSÁNYI Zs., Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez (TSz 1965). Az országgyűlés történetére l. Az erdélyi három nemzetből álló Rendeknek 1794^{dik} esztendőben Szent András havának 11^{dik} napjára szabad királlyi városban Kolosvárra hirdettetett ... közönséges gyűléseikben lett végzéseknek és foglalatosságoknak jegyzőkönyve (Kolozsvár é. n.). A titkos összeesküvő társaság gyanújára: GÁLOS R., Barcsay Ábrahám (EM 1942); TRÓCSÁNYI ZS., i. m.

A RENDSZERES BIZOTTSÁGOK MUNKÁLATAI

A rendszeres bizottságok ismertetett operátumai: Opinio Deputationis Regnicolaris in Cameralibus et Commercialibus ordinatae circa promotionem agriculturae, manufacturarum, commerciique Transylvanici deprompta (H. n., 1795).

Opinio Deputationis Regnicolaris in Politicis ordinatae circa Publicam Administrationem (Kolozsvár 1810).

Opinio de Securitate Publica, et Privata (H., é. n.)

Opinio de Ordine Famulititii (H., é. n.)

Opinio De Judaeis (H., é. n.)

Opinio De Domiciliatione, et Regulatione Zingarorum (H., é. n.)

Opinio In Re Sanitatis (H., é. n.)

Opinio Deputationis Regnicolaris in Contributionalibus et Commissariaticis ordinatae super Objecto Rei Contributionalis (H., é. n.)

Opinio Deputationis Regnicolaris in Cameralibus ordinatae (Kolozsvár 1804)

Opinio Systhematicae Deputationis Regnicolaris in Cameralibus, Commercialibus ac Montanisticis ordinatae, et quidem quoad Montanistica (H., é. n.)

(Opinio Deputationis Regnicolaris in Judicialibus) (H., é. n.)

Az úrbéri bizottság és munkálata: TRÓCSÁNYI Zs., Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez (TSz 1966). Az egyházügyi és tanügyi bizottságokról: Uő, 1790.

AZ 1810—11. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

Az erdélyi nagy fejedelemség MDCCIXdik Esztendöröl MDCCCXdikre által nyujtatott, és Szent Jakab havának 9^{dik} napjától fogva, Kolosvár városában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve (Kolozsvár 1811). Az 1811-i törvénycikkek sorsára: Diaet.: 1837: 21—2, 25, 27, 29, 31.

5. KÖZÖS KULTÚRA, NEMZETI KULTÚRÁK

Sipos Pálra MAKKAI L., Erdély. 511 sk. Kötelesre: HORKAY L., Kant első magyar követői (az IF c. kötetben).

A világi barokk utolsó évtizedei: BÍRÓ J., A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann (Kolozsvár 1933); UŐ, A Gernyeszeg; UŐ, A zsibói kastély (Bp. 1942). B. NAGY M., Reneszánsz és barokk. Kettejük véleménye e kérdésekben is több ízben eltérő. B. Nagy Margit a kolozsvári Bánffy-palota építéstörténetében is él korrekciókkal Bíró egyes állításaival szemben, a zsibói kastély esetében pedig cáfolja Bírónak azt a feltevését, hogy ott Blaumann és Ugrai dolgozott, kimutatva, hogy a Blaumann-nak tulajdonított tetőurnák és szobrok a klasszicista Csürös Antal művei.

A klasszicizmus jelentkezése az építészetben: BÍRÓ J., Erdély művészete. A képzőművészetek más ágai: uo. és B. NAGY M., i. m. Efrem Micura: M. ŢOCA, Un pictor român din sec. XVIII-lea: Efrem Micu (SUBB-H 1968).

A természettudományok fejlődése SPIELMANN J., A közjó; BENKŐ S., Sorsformáló.

*

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratait JANCSÓ E. adta ki bevezetéssel (Bukarest 1955).

A magyar színjátszás kezdetei: M. CSÁSZÁR E., A nemzeti színjátszás kezdetei Közép-Kelet-Európában (az IF c. kötetben); JANCSÓ E. (bev., kiad.), Az erdélyi magyar színészet hőskora (1792—1821). Káli Nagy Lázár visszaemlékezései (Kolozsvár 1942²); TRÓCSÁNYI ZS., Wesselényi. Gyarmathi Sámuel munkássága egészének értékelése: ZSIRAI M., Sajnovics és Gyarmathi. Életére: M. NAGY O., Gyarmathi Sámuel élete és munkássága (Kolozsvár 1944).

A kor szász kultúrájára l. JAKAB E., Hírlapirodalom; C. GÖLLNER, Überlegungen.

A román értelmiség fejlődése: TONK S., Formarea intelectualităţii româneşti din Transilvania şi liceul piariştilor din Cluj (SUBB-H 1968); K. HITCHINS, The Roumanian movement.

Petru Maior: K. HITCHINS, i. m. Radu Tempeára: I. TÓTH Z., Az erdélyi román nacionalizmus. Budai-Deleanu-ra: K. HITCHINS, i. m.; D. PRODAN, Încă un Supplex Libellus românesc — 1804 (Cluj 1970); Ion Budai-Deleanu, Scrieri inedite. Ed., intr. IOSIF PERVAIN (Cluj 1970). Barac: GÁLDI L., „Ludas Matyi" román átdolgozása (Irodalomtörténet 1943).

Ioan Piuariu-Molnár lapterve: JAKAB E., Hírlapirodalom. A Societatea filosoficească a neamului românesc: BENKŐ S., Societăţile culturale clujene (SCI Cluj 1957).

6. ÁTVÁLTÁS A REFORMKORRA

Az 1819—22-i úrbérrendezési kísérletre l. TRÓCSÁNYI ZS., Parasztság 208 skk; Uő, Wesselényi. 45 sk.; Uő, Partium. 6 skk; Uő, Der Versuch zur Urbarialreglementierung von 1819—1822 in Siebenbürgen (RRH 1969); Uő, Levéltárak. A reformkor nemzedékének jelentkezése: Uő, Wesselényi.

ISBN 963 05 4203 X (összkiadás)

ISBN 963 05 4276 5 (2. kötet)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Horváth Ildikó, Kormányos József, Tárnok Irén
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
A burkoló- és kötésterv Székely Edit munkája
(A burkolón Báthori Gábor tízdukátos fejedelmi ajándékpénze látható)
Terjedelem: 51,4 (A/5) ív + 116 oldal fekete, 40 oldal színes, 4 db behajtós melléklet
86.14968 Akadémiai Kiadó és Nyomda — Felelős vezető: Hazai György